

शिशुपालवधम् ।

महाकवि श्रीमाघ-विरचितम् ।

महामहोपाध्याय-

कोलाचलमल्लिनाथसूरिकृतसर्वङ्गषास्त्रया
व्याख्यया समेतम् ।

पण्डितकुलपति-

वि, ए, उपाधिधारि-

श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यात्मजाभ्यां

पण्डित श्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-

पण्डित श्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाभ्यां

सृवाङ्गान्वयनिर्देश-संक्षिप्तकथा-टिप्पण्यादिना

संस्कृतं प्रकाशितञ्च ।

षष्ठसंस्करणम् ।

कलिकातानगर्यां

मिडेश्वरयन्त्रे

मुद्रितम् ।

इं १९२०

सर्वं सत्त्वं संरक्षितम्

सर्वं सुरक्षितम् ।

Calcutta :

PRINTED BY ARINASH CHANDRA MANDAL,

AT THE SIDDHESWAR PRESS,

11, Jaganath Sen's Lane.

भूमिका ।

इह खलु सुविशाले तुह्निनाचलाऽऽलिङ्गितचारुभाले पारावार-
विधौतपादतले बहुलपण्डितकुलकौर्त्तिमालानिलये पुण्यभूमौ भारते
वर्षे, वर्षान्तरेषु च वास्तव्यैः संस्कृतभाषारमतत्त्वं विशेषतया विवि-
दिषुभिः विद्वद्भिः सहृदयैः, जिज्ञासुभिः अन्तेवामिभिः, अपरैश्च प्रेक्षा-
वद्भिः राजपुत्राऽऽदिभिः प्रथमं साग्रहं काव्यशास्त्रमेवाधीयते ; तत्र
सत्स्वपि सुप्रसिद्धेषु सुबहुषु राघव-पाण्डवोयाऽऽदिषु हरविजयाऽऽदिषु च
काव्यमन्त्रेषु “लघुवयो” इति समाख्यया प्रसिद्धं कविकुलशिरोमणि-
महाकविकालिदासप्रणीतं रघुवंश-कुमारसम्भव-मेघदूताख्यकाव्यत्रयं,
“बृहत्त्रयो” इति नाम्ना प्रथितं प्रसिद्धमहाकवित्रयप्रणीतं
किराताज्जनीयशिशुपालबधनेषधचरिताख्यकाव्यत्रयञ्च क्रमेण तैः
मानुगगमभ्यस्यते, वङ्गेषु इत्येषा प्राचीनानुसृता मरणिः प्रतिगृहं
चिरमेवावर्त्तत । तत्र बृहत्त्रय्यामपि सकलमहाकाव्यलक्षणसत्त्वेन
अलङ्कारप्राचुर्येण कवित्वाऽऽधायकविविधगुणविभूषिततया व्याकरण-
प्रयोगबाहुल्येनातिव्युत्पत्त्याधायकतया च, शिशुपालबधं महाकाव्य-
मेव सर्वथा सर्वेषु काव्येषु प्राधान्यं लेभे, इत्येव बहूनां मनोप्रियाभि-
मतं, तत्प्रमाणार्थञ्च तैरभिहितम्,—

“उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।

नैषधे पदलालित्यं माघे सन्ति तयो गुणाः ॥

पृष्येषु जाती नगरेषु काञ्ची नारीषु रम्भा पुरुषेषु विष्णुः ।

नदीषु गङ्गा नृपतौ च रामः काव्येषु माघः कविकालिदासः ॥”

गुर्जरदेशान्तर्गतश्रीमालाऽऽख्यदेशवास्तव्यः, तद्देशाधिपतेः* श्रीधर्म-
नाभस्य मन्त्रिणः पूतचरितस्य सर्वकार्यनिपुणस्य सर्वाधिकारिपदभाजः
सुप्रभदेवस्य पौत्रः, सर्वगुणाऽऽधारस्य दत्तकस्य तनयः, धाराऽघीश्वर-
श्रीभोजभूपालबालमित्रं, महामहोपाध्यायपदभाक् वैष्णवो महा-
कविर्माघः शैवेन महाकविना भारविणा कृतं किरातार्जुनीयं महा-
काव्यं समालोक्य, तद्दृश्योजिह्वीर्षया तच्छायामवलम्बा शिशुपाल-
बधाऽऽख्यं महाकाव्यमिदं विरचितवान् ; एतत्तु ग्रन्थद्वयपाठेन स्फुटं
प्रतीयते ।

तथा हि, शिशुपालबधकिरातार्जुनीययोः रचनाप्रणाली तुल्या
एव,—किराते यथा पाण्डवोपदेशार्थं महर्षिव्यासस्योपस्थितिः, तथा
शिशुपालबधेऽपि कृत्यवस्तुनि श्रीकृष्णस्य नियोगाय देवर्षिनारदस्या-
गमनम् ।

अपि च, किरातार्जुनीये यथा युधिष्ठिराऽऽदीनां राजनीतिविषय-
समालोचनम्, एवमेव शिशुपालबधेऽपि श्रीकृष्णवलरामाऽऽदीनां राज-
नीतिविषयानुशीलनम् ।

किराते यथा तपस्यार्थं महावीरस्यार्जुनस्य इन्द्रकीलपर्वतावस्थानं,
शिशुपालबधेऽपि तथैव इन्द्रप्रस्थप्रस्थानपरस्य वासुदेवस्य रैवतकपर्वता-
धिष्ठानम् ।

किराते यमकालङ्घृतिभिः पद्मबन्धैः हिमालयवर्णनमिव शिशुपाले
यमकालङ्कारैः रैवतकाद्रिवर्णनमपि दृश्यते ।

किराते यथा सुराङ्गनानां वनविहार-जलविहार-नायकसमागम-
विरह-मानाऽऽदीनां विचित्रा वर्णना, एवमेव माघेऽपि वनविहारा-
ऽऽदीनां चारुतरा वर्णना विलोक्यते ।

* महाकाव्यस्यास्तं स्ववंशवर्णनप्रसङ्गे महाकविना माघेन धर्मनाभाख्यमहो-
पतिवर्णितः । एतस्य तु राज्ञः धर्मनाभः, धर्मनाथः, धर्मलामः, धर्मलातः, धर्मदेवः,
धर्मलाख्यः, धर्मलातः, धर्मनामः, निधम्लान्तः इति बहुविधानि नामानि विभिन्नेषु
ग्रन्थेषु दृश्यन्ते, तस्य तु याथाार्थं मुषीभिर्बिचारणीयम् ।

तपस्यतो धनञ्जयस्य समुत्तेजनार्थं किराते किरातनृपतिर्दूतमुखेन तिरस्कृतिसूचकं वचनजातं प्रायुङ्क्त, एवमेव माघेऽपि भगवतो वासुदेवस्य तिरस्कारार्थं चेदिपतिर्दूतमुखेनातिपरुषार्थं वचनमभिहितवान् ।

किराते यथा पञ्चदशसर्गे एकद्वान्तरयमकालङ्कृतैः पद्यैः विनिबध्द्युद्धमुपवर्णितं, तथैव माघेऽपि ऊनविंशसर्गे तादृशैः श्लोकैः समरवर्णना चित्रिता ।

अपि च किराताज्जुनीये महाकविना भारविणा यथा सर्गाऽऽदौ श्लोकाब्दप्रयोगेण, प्रतिसर्गान्ते च लक्ष्मीशब्दप्रयोगेण स्वकाव्ये वर्णगणाऽऽदिशुद्धिः प्रदर्शिता, शिशुपालबधेऽपि माघकविना तथैव स एव पद्या अवलम्बितः ; केवलं सर्गान्त्यश्लोके लक्ष्मीशब्दं विहाय तत्पर्यायकश्लोकाब्दप्रयोगः कृत इति ।

दृश्यन्ते च ग्रन्थद्वये बहवोऽपि अनुरूपाः श्लोकाः ; तथा हि,—तत्र किराते यथा,—“ततः शरच्चन्द्रकराभिरामैः” इत्यादिश्लोकः, एवमेव माघेऽपि,—“दधानमम्भीरुहकेशरद्युतीः” इत्यादि । किराते यथा,—“श्रियं विकर्षत्यपहन्यघानि”, तथा माघेऽपि,—“हरत्यघं सम्प्रति हेतुरेष्यतः” इति । यथा च किराते,—“निरास्यदं प्रश्नकुतूहलित्वम्”, तथैव माघेऽपि,—“गतस्पृहोऽप्यागमनप्रयोजनम्” इति । एवमेव यथा किराते,—“अनुभाववता गुरु स्थिरन्वात्” इति, तथा माघे,—“न नीतमन्येन नतिं कदाचित्” इत्यादिषु श्लोकेषु अर्थानां सौसादृश्यं पर्याप्ततया परिदृश्यते एवेति ।

अत्र हि कविना वासुदेवोद्भवबलरामाणां चैद्याभियानेन्द्रप्रस्थगमनयोरन्यतरस्य कर्त्तव्यनिर्द्धारणमन्त्रणमिषेण अतीव मनोहारिणी श्रेयसी च राजनीतिः प्रदर्शिता ; किञ्च, तदनन्तरं भगवतो हरेरिन्द्रप्रस्थप्रयाणावसरे नगनदौप्रभाताऽऽदिवर्णनाऽपि चारुतयैव कृता ; शिशुपालप्रेषितस्य दूतस्य श्रान्तपरुषाऽऽत्मकद्वार्थवचनविन्यासेन स्वकाव्ये सधुरतायाः पराकाष्ठा प्रतिपादिता च ; एवं गाढतरपदविन्यासेनार्थगौरवेण

रमणीयोपमाऽदलङ्घ्रितिसन्निवेशेन च मनोहरमिदं महाकाव्यं सुधौ-
जनानां परमप्रौतिकरं सञ्जातम् ।

अस्य च महाकवेः दोषोऽपि कश्चित् परिलक्ष्यते ; तथा हि,—एकस्य
सुललितपदस्यानुरोधेन अमुना तादृशः श्लोक एवैको निरमायि, यस्य
तत्रान्यत् किमपि प्रयोजनं नोपलक्ष्यते ; अप्रमत्तवर्णनबाहुल्यञ्चात्र
दृश्यते ।

महाकविरसौ माघः कस्मिन् समये किमाख्यं जनपदं समलङ्घितवान्,
एतदेव निर्णेतुमिदानौ प्रसूयते ; तत्र प्रथमन्तावदम्बलङ्कितं
पण्डितप्रवरवङ्गालविरचितं भोजप्रबन्धे समाहितं मतमुपन्यस्यते ;
तथा हि,—

गुर्जरदेशवास्तव्यो महाकविरयमतिशयितसुनासोरममृडिरासोत्,
परन्तु विप्रत्वजातिदोषाच्च नासौ राजपदवोमथ्यरुचत् । भोज-
राजस्तु कदाचिदस्य सदनमुपागतोऽनेन कृताऽऽतिथ्यो लक्ष्मीसरस्वत्योः
सहावस्थानमवलोक्य परं पिप्राय, नितरां विस्मिन्मये च । अथ
कालक्रमेण अतिवदान्यतया च माघकविः तथाविधाद्विपुलादपि
विभवादिच्युतो बभूव ; ततो दुर्भिक्षनिपीडिते च स्वदेशे शरणमागतेभ्यः
अर्थिभ्यः किञ्चिदपि दातुमशक्ततया नितरां निर्दिशोऽसौ तदानौ
भोजराजमेव धनाऽऽसारवर्षणैः दारिद्र्यादावदहननिर्वाणक्षमतया समु-
चितं शरणं मन्यमानः पत्न्या सह तन्नगरं धाराऽऽख्यमुपाययौ ; ततश्च
वहिः कल्पिताऽऽवमथः शिशुपालबधमहाकाव्यस्यास्य कवितामेकां
विलिख्य पत्नीहस्तेन नृपान्तिकं प्रेषयामास । सा च स्वामिनियोगस्या-
विचारणीयतया पत्न्यादाय कथमपि भोजराजसमोपमुपगम्य आशिषा
तं संवर्द्धयामास । राज्ञा च,—“का त्वं भद्रे ? किमर्थमागता ?” इति
सादरं पृष्टाऽसौ नावपत्नो यथावत्सर्वमस्मै निवेद्य पत्नं समपितवती ।
राजा तदादाय वाचयति,—

“कुमुदवनमपश्चि श्योमदम्भोजषण्डं

त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः ।

उदयमहिमरश्मिर्याति शीतांशुरस्तं

हतविधिलसितानां ह्ये विचिलो विपाकः ॥”

इति (शिशुपालवधे ११।६४) ।

ततश्चासौ “विचिलमिदं प्रभातवर्णनम्” इत्युक्त्वा दोनाराणां लक्षत्रयं तस्यै दत्त्वा अब्रवीत्,—“मातः ! मदन्तिकं किमिदमपूर्वं रत्नमानीतम् ? कोऽस्य विनिमयः ? मदीयं समग्रं राज्यमपि नास्य षोडशौमपि कला-मुपभोक्तुमर्हतीति मन्ये, तथाऽपि प्रातराशाय वो यत्किञ्चिदधुना दीयते, प्रातरहं महात्मानं माघपरिणितं स्वयमुपगम्य नमस्कृत्य च पूर्णमनोरथं करिष्यामि” इति । ततः सा तदादाय प्रत्यागच्छन्ती पथि याचकेभ्यः स्वभर्तुः श्वारदचन्द्रकिरणधवलान् गुणान् श्रुत्वा प्रमुदितान्तःकरणा तैभ्य एव भोजदत्तं धनमखिलं दत्तवती । ततः भर्तारमुपगम्य सर्व-मुदन्तजातं यथावत् न्यवेदयत् । क्विन्तु तदाकर्ण्य प्रीतिभरेण पुलकि-ताङ्गयष्टिरर्थाभावादपराधिभ्यः किमपि दातुमसमर्थतया च चिन्तित-मानसः प्रत्यवदत्,—“प्रिये ! साधु कृतम् ; परमेते चान्ये याचकाः समायान्ति, एतेभ्यः किं दीयम् ?” इत्युक्त्वा नितरां निर्विस्मः क्षणं तूष्णीं स्थित्वा शयनमधिगच्छे । अत्रान्तरे केनचिदर्थिना तदन्तिकमुपगम्य तस्य तादृशीं दृश्यामवलोक्य उक्तम्,—

“आश्वास्य पवतकुलं तपनोष्णतप्त-

मुद्गामदावविधुराणि च काननानि ।

नानानदौनदश्रुतानि च पूरयित्वा

रिक्तोऽसि यज्जलद ! सेव तवोत्तमश्रीः ॥”

इत्येतदाकर्ण्य माघः स्वपत्नीमाह,—“देवि !

अर्था न सन्ति न च मुञ्चति मां दुराशा

त्यागे रतिं वहति दुर्ललितं मनो मे ।

याच्ञा च लाघवकरी स्वबधे च पापं

प्राणाः स्वयं व्रजत किं परिदेवनेन ? ॥

दारिद्र्यानलसन्तापः शान्तः सन्तोषवारिणा ।

याचकाऽऽशाविघातान्तर्द्दिहः केनोपशाम्यति ? ॥” इति ।

ततः माघपण्डितस्य तादृशोमवस्थां विलोक्य सर्वं याचका यथा-
स्थानं जग्मः । एवं गच्छत्सु च तेषु माघः प्राह,—

“व्रजत व्रजत प्राणाः ! अर्थिभिर्व्यर्थतां गतैः ।

पश्चादपि च गन्तव्यं क्व सोऽर्थः पुनरौदृशः ? ॥”

इति विलपत एव तस्य प्राणाः परलोकाय निरगमन् । ततो माघ-
पत्नी स्वामिनि परलोकमुपगते,—

“सेवन्ते स्म गृहं यस्य दासवङ्गभुजः सदा ।

स स्वभार्यासहायोऽयं म्रियते माघपण्डितः ॥”

इत्युक्त्वा गुरुतरशोकादतिमात्रं यावत् विललाप, तावत् राजा माघं
विपन्नमाकलय्य निजनगराद्विप्रश्नतपरिव्रतो रात्रावेव तत्राऽऽजगाम ।
माघपत्नी च तं बोध्य सर्वमुदन्तजातं यथावत् वगणयित्वा गद्गदस्वरेण
प्राह,—“राजन् ! क्रियतामपुत्रस्यास्य मे पत्युः पुत्रकृत्यं भवता सम्राजा”
इति । एवमाकृष्य भोजभूपतिरात्मानं तादृशसुधोजनपुत्रकृत्यसोभाग्य-
भाक्तया धन्यं मन्यमानः “तथा” इत्युक्त्वा तं महाकविं माघं नम्रदा-
तौरमानाय्य यथाक्तेन विधिना सुत इव तस्य सर्वाः ओर्द्धदैहिकाः क्रियाः
समकारयत् । अपांशुलललनाकुलललामभूता माघपत्नी अपि प्रव्व-
लितचित्तावङ्गो निखिलगुणाऽऽधारं तादृशं मृतं स्वामिनं समासाद्य
तदन्वारोहणं कृतवती ।

भोजप्रबन्धादधिगतादस्मात् प्रबन्धात् एतद्देवानुभोयते यत्, कवि-
रयं भोजराजसमसामयिक एवाभवदिति । भोजराजस्य राज्यस्थिति-
कालस्तु षड्धिकदशशतखृष्टाब्दमारभ्य त्रिचत्वारिंशदधिकदशशत-
खृष्टाब्दं यावदवधायन्ति । एवञ्च खृष्टीयैकादशशताब्दोप्रथमाद्द्वै-
नाघकविरासीदिति सिद्धान्तः ।

जैनमेरुतुङ्गाऽऽचार्य्येण खृष्टीयचतुरधिकतयोदशशतवत्सरप्रणीते
प्रबन्धचिन्तामणौ पुनः एवं दृश्यन्ते; तथा हि,—भोजभूपतिः पण्डित-

प्रवरस्य महाकवेर्माघस्य गुणराशीन् विद्वत्ताञ्च सततं समाकथ्यं तद्दर्शनो-
त्सुक्यात् हिमसमये श्रीमालनगरात् तमानीय भोजनाऽऽदिभिः सत्कृत्य
च चिरं तेन साङ्गं प्रियालापान् कुर्वाणः सुखं सुध्वाप । तत्परदिवसे
च नृपानुज्ञातोऽसौ स्वदेशमगमत् । तदनु कतिपयदिवसैः तद्विभव-
दिदृक्षया च श्रीमालनगरमसौ भोजराजः आजगाम ; माघकविम्बु
यथोचितप्रत्युद्गमाद्युपचारेस्तं सत्कृत्य राजोचितामेव परिचर्यां व्यद-
धात्, अनाखादितपूर्वम् आकालिकं देशान्तरजञ्च विचित्रमशनजातं
तमाकण्डमभोजयञ्च । स च तस्य सौधमध्यास्य काञ्चनबद्धां सञ्चरणभुवं
विचित्रमणिमरकताऽऽदिमण्डितं कुट्टिमजातञ्च विलोक्य परं विस्मयं
भेजे । अनुचरजनैः सदैव सेव्यमानः, माघपण्डितस्य विचित्रमैश्वर्यं
प्रत्यक्षीकुर्वाणश्च स कति दिनानि तत्रावस्थाय मालवमण्डलं प्रति
प्रतस्थे । ततो गच्छता च कालेन विधिनियोगस्याबन्ध्यतया प्राज्य-
साम्राज्योऽप्यसौ माघः अमानैर्दानैरर्थिसार्थं कृतार्थीकुर्वन् विद्वज्जन-
भ्यश्च विभवं यच्छन् क्रमेणातिमात्रमेव क्षीणविभवो बभूव । एवंविध-
विभवक्षयजनितदशाविपर्यये सञ्जाते च स्वदेशवसतिं नितरां तिर-
ष्क्रियाकरिं विभाव्य, अग्रिशतानां याचजाश्रतञ्च सोढुमशक्नुवन् मपत्नीको
मालवमण्डलं गत्वा धाराशामवसत् ।

ततश्च धाराऽधीश्वरात् भोजदेवात् कियदपि दैन्यदूरीकरणक्षमं
द्रव्यमानयमिति निश्चित्य, दैन्यनिषीदितचेताः महाकविः माघस्तदानौ
स्वरचितशिशुपालबधाऽऽख्यमहाकाव्यग्रन्थमेकं गुणग्राहिण्ये धाराऽधी-
शाय दानशौण्ड्याय राज्ञे पत्नीहस्तेन प्रेषयामास । सा तु सती पत्युर्निदेश-
मविचारयन्त्येव वस्त्रखण्डसमाच्छादितं तत् पुस्तकं राज्ञे दत्तवती ।
राजा च पुस्तकस्याऽऽवरणमुद्वाह्य उपरिलिखितं तस्यैव महाकाव्यस्य
“कुमुदवनमपशि.....” इत्यादि पद्यमेकमालोक्यातीव प्रीतो
बभूव । “का कथाऽस्य ग्रन्थस्य समग्रस्य ? केवलमस्यैव पद्यस्य ससागरा
विश्वम्भराऽपि मूल्यमन्त्यम्” इत्येवं विमृशन्नसौ नरपतिः तत्काव्यान्तर्गतस्य
केनाप्यव्यवहृतपूर्वस्य कालोपयोगिनः ‘ही’ शब्दस्यैव केवलं पारि-

तोषिकं लक्ष्मदीनाररूपं दत्त्वा तां विससर्ज । अन्यत् सर्वं भोज-
प्रबन्धानुरूपम् ।

एतेनापि खृष्टीयचतुरधिककलयोदशशतवत्सरात् पूर्वमेव कविरय-
माविरासीदिति नूनमेव प्रतीयते, भोजराजसमकालिकत्वेन च पूर्व-
वदेवास्य कवेः समयनिरूपणं सम्भवति; अधस्तनन्यस्तयुक्त्या कविससय-
निरूपणसिद्धान्तमिमं न खलु बहुमन्यन्ते केचन मनीषिणः ।

तथा हि,—काश्मीरदेशवास्तव्यः खृष्टीयनवमशतवत्सरोत्तरभागे
वर्त्तमानः श्रीमदानन्दवर्द्धनाऽऽचार्य्यो ध्वन्यालोकग्रन्थस्य द्वितीयोद्योते
“लासाऽऽकुलः परिपतन्” (५।२६) “रम्या इति प्राप्तवतीः” (३।५३)
इत्यादि पद्यं शिशुपालबधादुद्धृतवान् । तेन दृढमेव प्रतीयते यत्,
खृष्टीयनवमशताब्द्याः परमसौ कथमपि न जातवानिति । अस्य च
भोजराजसमकालीनत्वे खृष्टीयैकादशशताब्दी एव जन्मकालो भवतीति
कथं युज्यते ?

किञ्च, चतुस्त्रिंशदधिककलयोदशशतविक्रमाब्दे श्रीप्रभाचन्द्रप्रणीत-
प्रभावकचरितस्य चतुर्दशशतकेऽपि भोजराजस्य बाल्यसुहृदासौदमौ
माघकविरिति दृश्यते ; तथा चोक्तम्,—

“तस्य श्रीभोजभूपालबालमित्रं कवीश्वरः ।

श्रीमाघो नन्दनो ब्राह्मीस्यन्दनः श्रीलचन्दनः ॥” इति ।

बहवोऽपि भोजराजसमसामयिकोऽयमिति वदन्ति, प्रचरति च
एवंविधैव किंवदन्ती, परन्तु ध्वन्यालोकप्रामाख्यादेतदसङ्गतमेव
प्रतिभाति ।

केचित्तु, षष्ठशताब्द्या मध्यभागजातोऽयमिति वदन्ति, न च तदपि
वयं साधु मन्यामहे; यतो हि भारविनाम्नो महाकवेः अनन्तरजोऽयमित्यत्र
कस्यापि नास्ति विप्रतिपत्तिः । भारविस्तु खृष्टीयचतुस्त्रिंशदधिक-
षष्ठशतवत्सरात् परमजायत । तेन हि हेतुना सप्तमशताब्दीशेषदशायां
कविप्रवरश्रीभारविनामा परिष्ठतः किराताज्जूनीयं नाम महाकाव्यं

व्यरचयदित्येवावगम्यते । तत्परवर्त्तिनी माघस्य षष्ठशताब्दीमध्य-
भागजातत्वमिति तु न खलु युज्यते ।

तदनन्तरमष्टमशताब्द्यां माघकविरजायतेत्येव वक्तुं सर्वथा
शक्यते । आसीद्भि भारवेः परवर्त्ती चासौ माघ इत्यत्र तु,—

“भारती भारवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः ।

उदितं नैषधे काव्ये क्व माघः क्व च भारविः ॥”

इत्याद्युद्धटश्लोक एव प्रामाण्यं प्रतिपादयति । तेन हि शास्त्रीख्यदेश-
वासी “याकोवी” परिहृतः, अपरं च यद्वदन्ति ख्रष्टाब्दीयषष्ठशतक-
मध्यभागान्नावाचीनी माघकविरिति, तदप्यसङ्गतमिव प्रतिभाति ।
एतत्समाधानन्तु तत्तन्मतानुसारिण एव यथायथं विदधोरन् । वयन्तु
मन्यामहे यदष्टमशताब्द्यां माघकविर्जातवानिति ।

अयन्तु गुर्जरदेशान्तर्गतश्रीमालाऽऽख्यदेशनिवासी, एतत्तु प्रभावक-
चरितात् जनश्रुतितश्च स्फुटं प्रतीयते । तथा चोक्तं प्रभावकचरिते,—

“अजर्जरश्रियां धाम वेषाऽऽलक्ष्यजरजरः ।

अस्ति गुर्जरदेशोऽन्यसज्जराजन्यदुर्जरः ॥ ५ ॥

तत्र श्रीमालमित्यस्ति पुरं मुखमिव क्षितिः ।

चैत्योपरिस्थकुम्भाऽऽलिर्यत्र चूडामणौयते” ॥ ६ ॥ इति

एतद्गुप्त्यावसानं स्ववंशवर्णनप्रसङ्गे कविरसौ वसतिस्थानस्योल्लेख-
मपि न कृतवान्, केवलमतिपविलचरितः कार्यनिपुणः “सुप्रभदेवः”
इति नाम्ना स्वपितामहः आसीत्, स च धर्मनाभाऽऽख्यनरपतेः सर्वाधि-
कारो बभूव, तद्गुणमुग्धश्चामौ राजा तदुपदेशवचनं सर्वथा स्वीचकार ;
सुप्रभदेवस्य तु दत्तकनामा युधिष्ठिर इव धार्मिकः पुत्रो बभूव ;
तदात्मजश्चायमित्येतावन्मालं वर्णितवान् । धर्मनाभराजपरिचयात्
राजधान्याः प्रसिद्धतया वसतिस्थानस्योल्लेखनं नैवासौ प्रयोजनीयतया
मेन इति मन्यामहे ।

प्रभावकचरिते तु सुप्रभदेवस्य दत्तः शुभङ्करश्चेति द्वौ पुत्रौ व्यजाये-
ताम् इत्याद्युल्लेखो दृश्यते । विश्वविश्वप्रियङ्गरात् शुभङ्गरात् सिद्धनामा

पुलो कल्पद्रुम इवापरः बभूव, स च रम्यासुपमितिभवप्रपञ्चाऽऽख्यां
महाकथां विरचितवानिति । तथा चोक्तं प्रभावकचरिते १४ श्लोके,—

“तवास्ति हस्तिकाश्रोयापहस्तितरिपुत्रजः ।

नृपः श्रीवर्म्मलाताऽऽख्यः शत्रुमर्म्मभिदाक्षमः ॥ ८ ॥

तस्य सुप्रभदेवोऽस्ति मन्त्रो मिततपाः किल ।

तस्य पुत्रावुभावंसाविव विश्वभरक्षमो ॥ १० ॥

आद्यो दत्तः स्फुरद्दृत्ती द्वितीयश्च शुभङ्करः ” ॥ ११ ॥

* * * *

“तथा शुभङ्करः श्रेष्ठो विश्वविश्वप्रियङ्करः ।

यस्य दानाङ्गैर्गीतैर्हृद्यैश्चो हर्षभूरभूत् ॥ १५ ॥

तस्याभूद्देहिनी लक्ष्मीर्लक्ष्मीर्लक्ष्मीपतेरिव ।

यया सत्यापिताः सत्यासीताद्या विश्वविश्रुताः ॥ १६ ॥

नन्दनो नन्दनोत्तंसः कल्पद्रुम इवापरः ।

यथेच्छादानतोऽर्थिभ्यः प्रथितः सिद्धनामतः” ॥ १७ ॥

अनन्तरञ्च,—

“इत्यमुद्देजितस्वान्तस्तेनासौ निर्ममे बुधः ।

अन्यदुर्वीधसंबद्धां प्रस्तावाष्टकसम्भृताम् ॥ ८५ ॥

रम्यासुपमितिभवप्रपञ्चाऽऽख्यां महाकथाम् ।

सुबोधकथितां विद्वदुत्तमाङ्गविधूननीम्” ॥ ८६ ॥

इत्यादिकं सिद्धार्थचरितं वर्णितमास्ते ; चरितान्ते च—

“श्रीमत्सुप्रभवदेवनिर्मलकुलालङ्कारचूडामणिः

श्रीमन्माघकवीश्वरस्य सहजः प्रेक्षापरीक्षालिधिः ।

तद्दृत्तं परिचिन्त्य कुग्रहपरिष्वङ्गं कथञ्चित्कलि-

प्रागल्भ्यादपि सङ्गतं त्यजत भोः ! लोकद्वये शुद्धये” ॥ १५६ ॥

एतत् पद्यं दृश्यते । एतद्ग्रन्थसमाप्तौ च खलु श्लोकाद्विषष्टितमाधिकनव-
शतवत्सरमितो ग्रन्थनिर्माणासंवल्लरो लिखितः । एतदवलोक्य च केनचित्
पण्डितेन माघकवेरपि सत्ता दशमशताब्दीप्रारम्भे इति स्थिरीचक्रे । किन्तु

प्रभावकचरितमन्तरेण शुभङ्करस्य सिद्धिर्षु उपाख्यानं कुत्रापि नोप-
लभ्यते । एतन्मात्रप्रमाणेन वा कथं निःसंशयं कालनिर्णयो भवितु-
मर्हति ? तत् सुदूरमास्तामयं पथ्याः ।

महाकवेः श्रीमन्माघस्य प्रणीतं ग्रन्थान्तरमस्ति न वा इति पर्या-
लोचनायां वल्लभदेवेन सुभाषितावलौ,—

“श्रीलं शैलतटात् पतत्वभिजनः सन्दह्यतां वङ्गिना
मा श्रौषं जगति श्रुतस्य विफलकेशस्य नामाप्यहम् ।
श्रौष्यं दैरिणि वज्रमाशु निपतत्वर्थस्तु मे सर्वदा
येनैकेन विना गुणास्तृणवुषप्रायाः समस्ता अमी ॥”

“नारौनितम्बफलके प्रतिबध्यमाना
हंसीव हेमरश्मना मधुरं ररास ।
तन्मोचनार्थमिव नूपुरराजहंसा-
श्चक्रन्दुरार्त्तमुखरं चरणाबलग्नाः ॥”

एतत्पद्यद्वयं शिशुपालबधेऽनुपलभ्यमानमपि माघकृतमिति समुद्धृत-
मस्ति ; तथा ओचित्यविचारचर्चायां क्षेमेन्द्रेणापि,—

“बुभुक्षितैर्व्याकरणं न भुज्यते पिपासितैः काव्यरसो न पीयते ।
न विद्यया केनचिद्दृढं कुलं हिरण्यमेवार्जय निष्फलाः कलाः ॥”

एतत् पद्यमपि माघनाम्नैव समुद्धृतम् ; तेन च माघकविकृतं ग्रन्था-
न्तरमप्यस्ति इति प्रतीयते ।

शिशुपालबधाख्यमहाकाव्यस्यास्य धीरोदात्तो नायको वासुदेवः,
प्रतिनायकः शिशुपालश्चालम्बनविभावो । दूतोक्तानि शिशुपालोक्तानि
च वाक्यानि तयोश्चेष्टाऽऽदौनि चोद्दीपनविभावाः । छत्यादयो व्यभि-
चारिणः, उत्साहः स्थायी, वीररसोऽङ्गी, अङ्गरसाः शृङ्गारादयः,
रौतिर्गौडी, ओजो गुणः । शिशुपालप्रहितो दूतो निस्छार्थः ।

अस्य च महाकाव्यस्य मल्लिनाथकृता सर्वङ्गषाऽऽख्या, वल्लभदेवकृता
सन्देहविषोषधाऽऽख्या, भरतमल्लिककृता सुबोधऽभिधाना, दिनकर-
मिश्रकृता सुबोधिनीनामधेया, गोपालकृता हसन्तीनाम्नी च

पञ्चसङ्घाकाः ; तथा रङ्गराजकृता, एकनाथकृता, चारित्रवर्द्धनकृता च तिस्रः इति मिलित्वा अष्टौ टीकाः सन्ति इति ज्ञायते ।

आसु च टीकासु सर्वङ्गैव सर्वाङ्गसम्पूर्णतया साधोयसीति तत्-
सहितमेव विद्वज्जनसमाटृतं पुस्तकमेतदेकोनसप्तत्यधिकसप्तदशशत-
शकाब्दे पण्डितप्रवरेणास्मत्पितामहेन महात्मना ७तारानाथतर्कवाच-
स्पतिमहोदयेन कतिपयहस्तलिखितपुस्तकानि सङ्गृह्य बहुलाऽऽयास-
मङ्गीकृत्य संशोध्य प्रथमं मुद्रितम् । तथाऽप्यस्य सर्वेऽभावास्तदानौ न
पूर्णा इति तानिदानौ यथाशक्ति पूरयितुम्, अस्माकं पून्यपादपितामह-
प्रदर्शिता एव कुमारसम्भवपूर्वाह्नव्याख्यानपङ्क्तिरिच्छाप्यनुसृता-
ऽस्माभिः ; मङ्गिनाथकृतमङ्गलाऽऽचरणपद्यानां, तथा पञ्चदशसर्गे
प्रक्षिप्तानां चतुस्त्रिंशच्छ्लोकानां, विंशसर्गे च शेषयोर्द्वयोः पद्ययोः, कवि-
वंशवर्णनस्य च प्रायशः सर्वत्र हस्तलिखितेष्वपि पुस्तकेषु दर्शितं व्याख्यान-
मप्यत्र सन्निवेशितम् । परीक्षाप्रदानसमुत्सुकानां सुकुमारधियामन्ते-
वासिनां कर्मान्तराऽऽसक्तानामपि सुधियां काव्यरसाऽऽस्वादलोलुपाना-
माह्यजनानाञ्चाल्पेनैव कालेन काव्यार्थबोधसौकर्यार्थं प्रतिसर्गसंस्थित-
विवरणञ्च सरलसंस्कृतभाषया मञ्जरीणा निवेश्य, श्लोकेषु टीकासु च
लिपिकरप्रमादवशादायाताः यथासम्भवमशुद्धीः संशोध्य, असङ्गतेषु स्थानेषु
युक्तान् पाठानघो विलिख्य मङ्गिनाथेनाप्रदर्शितान् दोषानलङ्कारांश्च
प्रायशः प्रदर्श्य तदेव पुस्तकं पुनः प्रतिसंस्कृतम् । अभिनवया रीत्या
मुद्रितमिदं पुस्तकं यदि लेशतोऽपि विदुषामन्तेवाभिनामुपकाराय
सञ्जायेत, तदैवायं यत्रः सफलतां यायात् इत्यलमतिपल्लवितेन ।

पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-
पण्डितश्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाभ्याम् ।

शिशुपालवधस्य विवरणसंचेपः

प्रथमसर्ग

नारदस्य श्रीकृष्णभवनोपस्थितिः ।

तत्रभवान् भगवान् कुक्षिस्थाखिलभुवनः लक्ष्मीपतिः श्रीविष्णुः लोक-
शासनाय वसुदेववैश्वानरि रुक्मिणीरूपया लक्ष्म्या समेतः कृष्णरूपेणावति-
ष्ठमानः इन्द्रसन्देशसम्भाषणार्थं गगनमण्डलादायान्तं नारदं दृष्ट्वा प्रथमं
तेजःपुञ्जमात्रमसुमवधार्यं, क्रमेण आकारवान् पुमान् नारदोऽयमित्य-
बोधि । जनास्तु तदानौ “किमयमहिमांशुः ? अथवा हुताश्वनः ? अपूर्वमिदं
धाम किमधः पतति ?” इति वितर्कयन्तो विस्मयात् ससम्भ्रमनीक्षाम्-
चक्रुः । रजतशुभ्रेण शम्भुना स्फुटसादृश्यः, पिञ्जङ्गीः जटाः धारयन्,
मुञ्जमेखलायुक्, अञ्जनाऽऽभकृष्णाजिनमाच्छादयंश्च, यज्ञोपवीतवान्,
खच्छस्फटिकजपमालाशोभमानोऽसौ नारदः मुहुर्मुहुर्महतीनाम्नो वीणा-
मवलोकयन् सन् कृतप्रणामाननुव्रजतश्च मुनिप्रवरान् निवर्त्य इन्द्र-
भवनवदतिरमणीयं श्रीकृष्णभवनं समाययो । अच्युतश्च तत्क्षणमेव
शैलशिखरात् तडित्वानिव निजाऽऽसनादुत्थाय त्रिलोकपूज्यं तम-
र्थादिपूजापचारेण सम्यक् पर्य्यंपूजत्, स्वहस्तसमर्पिताऽऽसने तं समुपा-
वेशयञ्च । समुपविश्य च तस्य पुरतस्तदासने मुनिरसौ नानातीर्थोप-
हृताः कलुषराशिविनाशपटीयसीरपः कमण्डलोः पाणौ निधाय, तदप-
चितिविधानादतिप्रीतिमन्तमानतश्चिरसञ्च तमच्युतमभिषिषेच, अनुज्ञया
काञ्चनमयाऽऽसने न्यवीविश्यञ्च । उपविष्टश्चासौ स्वभवने नारदा-
ऽऽगमनातिप्रमुदितः सन् अनन्तरोदीरितां वाचं सप्रश्रयमभाषत ।

नारदं प्रति श्रीकृष्णोक्तिः ।

“भवदवलोकनं हि शरीरधारिणां द्रष्टृणां वर्त्तमानभूतभविष्यत्कालेषु

पवित्रतामेव प्रकटयति, यतः प्रागनुष्ठितैः प्रचुरैः सुकृतैरेव तत् कृतं भवति, दर्शनकाले च निखिलं पापं विनाशयति, सूचयति च विपुलं भावि कुशलम् । तथा सहस्रकिरणोऽपि यदम्बकारजालं निवारयितुं न शशाक, तदज्ञानसम्भृतं तमस्त्वयैव च्छिवम् । हे मुने ! यद्यपि श्रुति-सम्प्रदायद्वारा धर्माधर्मव्यवस्थापकतया जगत्प्रतिष्ठाहेतुभूतस्य तव अमुना दर्शनेनैव कृतार्थोऽकृतोऽस्मि, तथाऽपि त्वदाक्यमहं श्रोतु-मिच्छामि, श्रेयसि कस्यापि तृप्तिरेव नास्ति । नित्यहोऽपि त्वमागमन-कारणं कथय, इति यत् वक्तुमिच्छामि, तत्र तवेहाऽऽगमनेन जनिता-ऽऽत्मगौरव एव कारणम्” ।

कृष्णं प्रति नारदवाक्यम् ।

“हे पुरुषश्रेष्ठ ! योगिनामपि साक्षात्करणीयेन त्वया नैवं भाष्येत, यतस्त्वद्दर्शनमेवातिमहत्प्रयोजनम् । दुर्गममोक्षपथसञ्चरणोपिणां मन-स्विनामपि “न स पुनरावर्त्तते” “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति, नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” इत्यादि श्रुतिभिः त्वमेव निरपायस्थानमुदीरितम् । त्वामेव च कपिलादयः महर्षयः महदादिभ्यः पृथग्भूतं पुरातनम् उदा-सौनञ्च पुरुषं विदन्ति । वराहरूपिणा त्वया हेलया समुद्धृतं भूतलं पुनः त्वमेवाद्वितीयशिश्वी पुरा शेषफणासहस्रेषु स्तम्भभूतेषु निवेशितवान् । दानवपीडितमिदं विश्वञ्च नैशतमोविघटनपटौयान् रविरिव त्वमेव यातुं समर्थः । हिरण्यक्षपुरःसरासुरद्विपदिनाग्निनास्तव हरेः कंसादि-नृपतिमृगविनाशस्वकिञ्चित्कर एव । हे उपेन्द्र ! इन्द्रसन्देशादि-दानीमहमुपागतः, सर्वकार्यधुरन्वरेण भवता विश्वजनहितकरं हि तद्वचनं निश्चिन्म्यताम् । पुरा यो हि सूर्यवदतितेजस्वी निर्भौकः देवानामुत्पीडकश्च हिरण्यकशिपुनामा महासुरः नृसिंहावतारभाजा त्वयैव नवोदकामिनीकुचसङ्गमङ्गुरैः नखैरुरो विदार्य विनाशितः, अथ स एव हिरण्यकशिपुर्जन्मान्तरमासाद्य त्रिदशैर्युतसुः रावणो नाम राक्षसो भूत्वा त्रिलोकस्य प्रभुर्भवितुमिच्छुः पशुपतः प्रीतये स्वकीयानि

नव शिरांसि अग्नौ हृत्वा, दशमं शिरः समाहोतुं प्रवृत्तः सन्तुष्टात् तस्मात् देवात् त्रैलोक्याऽऽधिपत्यं वव्रे । ततोऽसौ युद्धे कौशिकं विजित्य, देवान्यांश्च वशीकृत्य अहर्दिवं दिवः प्रभूतमस्वास्थ्यं विदधे । भवानपि तदा दाशरथिर्भवन् जलधिलङ्घनेन लङ्कामासाद्य दण्डकारण्यमध्या-
दनिताऽपहारिणं तं विनाशितवान् । तत् किमिदानीं स्मरसि ?

पुनरप्यदः रक्तः राक्षसदेहमुत्सृज्य नाटकीयवस्तुनि नटस्य भूमिका-
परिग्रहवत् जन्मान्तरमामाद्य दमघोषसुतः शिशुपालसंज्ञकोऽभूत् ।
शैशवे चतुर्भुजस्त्रिलोचनश्च भूत्वा जातोऽसौ सम्प्रति यौवने रविरिव
तेजस्वी स्वेच्छया च देवदानवरक्षसां प्रसादानुग्रहौ विदधत् बलगर्वात्
सती योषित् स्वपतिमिव स्वां प्रकृतिं प्रागिव समासाद्य जगत्
प्रबाधते । अतस्त्वममुमतिक्रान्तदैवशासनं शिशुपालं शीघ्रमेव
विनाश्य" । इत्यभिधाय महर्षिनारदे गगनमण्डलमारोहति सति
“तथाऽम्” इति तद्वचनमङ्गीकृतवतः कृष्णस्याऽऽनने चन्द्रसमुत्थितः धूम-
केतुरिव रिपुविनाशपिशुनः भीषणाऽऽकारः भ्रूभङ्गः समजायतेति ।

इति प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयसर्ग

उडवबलरामाभ्यामच्युतस्य सभायां मन्त्रणम् ।

अथ तत्रभवान् लोकानुग्राहकः परमकारुणिकश्च परमात्मा श्रीकृष्णः
कर्तव्यबुद्धिपरायणोऽपि लोकशिन्नाऽर्थं सन्दिग्धे कार्यवस्तुनि मन्त्रस्यौ-
चित्यं दर्शयितुमिच्छुः, इन्द्रसन्देशश्रवणानन्तरं चैवं प्रति च प्रतिष्ठासुः,
यज्ञमनुतिष्ठता युधिष्ठिरेणाऽऽहृतश्च सन् विवर्णितकार्यहयाभ्यां पथ्या-
कुली भवन् मन्त्रणाऽर्थमुडवबलरामाभ्यां सह सभावेद्यां समुपविश्य
तयोः सुरकार्यसुहृत्कार्ययोर्विप्रतिषेधं यथायथं ताभ्यां न्यवेदयत् ।

तत्र श्रीकृष्णवाक्यम् ।

“नाटकीयवस्तुप्रवर्तनाऽर्थं पूर्वरङ्गवत् युष्माकं वचनानामवसरप्रदा-

नार्थमेव मदीयभाषणं, न खलु पाण्डित्यप्रकटनाय ; तेन हि प्रस्तूयते यत्, द्विजयिभिर्वशीकृतराजमण्डलैः भौमादिभिर्भाटभिरैव धर्मपुत्रस्य युधिष्ठिरस्य यज्ञकर्म्म विनाऽप्यस्माभिः सुशृङ्खलतया सम्पत्कृतं एव, हिताभिलाषिणा पुरुषेण तु वर्द्धिष्यमाणव्याधिरिव प्रवर्द्धमानः शत्रुः शीघ्रमेव प्रतिकार्यः, न तूपेक्षणीयः कदाचिदपि । चैवो यन्मन्त्रं दृश्यति, तेन नाहं कियदपि परितप्ये ; किन्तु यदिह लोकं भृशमुत्पीडयति, तदेव मां दुःखमनुभावयति ; तेन च पुरत एवासौ यातव्यः इति ; इदं तावन्ममाभिमतम् । विषये चैतस्मिन् युवयोरपि मतं श्रोतव्यं, यतः विदिततत्त्वार्थस्यापि जनस्य कर्त्तव्यार्थं प्रायशः सन्देहः समुत्पद्यत एव, मयाऽप्यत्र सन्दिह्यैवं भवन्तौ पृच्छते इति” ।

कृष्णं प्रति बलरामवाक्यम् ।

अभिधेयसम्प्रिताक्षरतया परिमितां वाचमभिधाय विरते च माधवं, रिपुकृतापकारस्मरणेन परितप्तो हि बलरामो वृद्धत्वादग्रे वक्तुमिष्टमप्युद्धवस्य वाक्यमपवार्यं वक्तुमिच्छन्, मदिरापान-पाटलितनयनं विधूर्णयन्, अहङ्कारपरितप्तैर्वदनमारुतैर्वनमालाञ्च स्नापयन्, रिपुं प्रति कोपादुपरक्ताङ्गसंसक्तान् स्वेदविन्दंश्च धारयन्निदं वक्तुमुपचक्रमे ।

“निर्दोषं हि वासुदेवभाषितमस्माभिः सिद्धान्ततया स्वीकर्त्तव्यम् ; केवलं तदनुष्ठानमेव सम्प्रति करणीयम् ; अत्यल्पादपि तद्वचनात् भृयस्याऽपि वाचा किमप्यधिकं वक्तुं न खलु कश्चित् समर्थतरो भवेत् । इन्धन-राग्निविनाशो वर्द्धिरपि तेजसा पूषाणं नातिक्रामति । गुर्वर्थवदल्पान्नरस्य तद्वचसः प्रपञ्चतराणि व्याख्यानरूपाणि हि भवन्तु ममैतानि वचनानि । निपुणानां हि भाषितैः वृहस्पतिसमा अपि प्रतिकूलवादिना निर्वाचः एव क्रियन्ते, क्रियन्ते चानुकूलवक्त्रागो जडा अपि प्रवाचः ।

अधौतग्रन्था हि मन्दमतयोऽपि षड्गुणादौन् व्याख्यातुमलं भवन्तु, किन्तु कार्याकार्यमजानतामविमृष्टकारिणां वाग्मिनामपि वागाङ्ग-स्वरः व्यर्थ एव भवति, इति दृश्यते । भृपतीनां हि सौगतानामिव सन्ध्या-

दिषु कार्येषु पञ्चाङ्गस्कन्धेभ्यो अपरो मन्त्र एव नास्ति । सुगुप्तस्यापि मन्त्रस्य परेभ्यो भेदशङ्कया, मन्त्रभेदे सति कार्य्यहानिर्भवेदिति सम्भावनया च मन्त्रितार्थक्रिया सतामचिरेणैव साधनीया । आत्मोदयः परहानि-
 श्चेति द्वयौ एव नीतिः, षाङ्गुख्यादिवर्णनमस्य हि प्रपञ्चः ; तस्मादात्मो-
 दयार्थं कैरपि विलम्बो नैव विधेयः । पूर्णचन्द्रोदयमभिलष्यतः महोदधे-
 रिव लम्बोदयस्यापि पुंसः अल्पसम्पदा परितृप्तिर्नैव युक्ता । अभि-
 मानिनो हि समूलमेव शत्रून् हत्वा स्त्रीयां समुन्नतिं वाञ्छन्ति, शत्रु-
 विनाशमकृत्वा सर्वेषामेव दुर्घटैव भवति प्रतिष्ठा ; तेन हि एकस्यापि
 शिशुपालस्य शत्रोरवस्थितौ नास्त्येव सुखम् । अस्माकं पैतृष्वसेयस्य
 शिशुपालस्य सहजमित्ततया करणीयोऽपि सन्धिरपकारितया तस्मिन् न
 खलु सम्यगुपयुज्यते, वरमुपकारिशत्रुणाऽपि सन्धिः, न पुनरपकारिणा
 बन्धुना ; यतः उपकर्त्तव्यं मित्तम्, अपकर्त्ता च शत्रुरिति ; तेन हि
 उपकारापकारघटितमेव मित्तमित्तयोर्लक्षणमधिगन्तव्यम् । हे हरे !
 बन्धुभिस्तस्मै चेदिपतये प्रदत्तां रुक्मिणीं राक्षसधर्मैणोद्दृष्टता त्वया
 असावतितरामेव प्रकोपितः । स्त्रिय एव हि भवति गाढवैरितायाः
 प्रधानं निदानम्, अत एव नरकासुरविजयार्थं गतवति च त्वयि
 असावपि तत्क्षणात् अस्तमिततपनां मेरुतटौ तमोराशिरिव पुरी-
 मिमामवरुडवान्, अपहृतवांश्च बभ्रुनाम्नः यादवस्य दारान् । एवं
 परस्परविरुद्धक्रियया मित्तमप्यसौ कृत्विमः शत्रुरेव कृतः प्रागेव ।
 सरोषे रिपो स्वयञ्च वैरं विधाय उदासीनवदवस्थितस्य तु विपद-
 वश्यम्भाविनी ; के वा कर्त्तुं प्रज्वलितमग्निं प्रक्षिप्य मारुताभिमुखं
 शेरते ? क्षमाशीलश्चेत् सकृदपकुर्वाणं भृशं क्षमतां, पौनःपुन्येन विरा-
 ध्यन्तं रिपुं न कोऽपि क्षमेत ।

क्षमा हि नाम पुंसां परिभवातिरिक्ते काले एव भवति भृषणं,
 परिभवे तु पौरुषमेव समीचीनमाभरणम् । पाददलितमचेतनं
 रजोऽपि नाम उड्डीय आहन्तुरेव मूर्खानमधिरोहति, का कथा चेतन-
 वतां प्राणिनाम् ? जातिक्रियागुणैः सुकृतकौर्त्यादिपौरुषार्थमस-

म्यादयतः पुरुषस्य व्यथमेव भवति जननम् । समुन्नतशत्रुमस्तकैषु
पादमसंस्थाप्य कथमाधारहीना कौत्तिः स्वर्गमधिरोढुं शक्नुयात् ?
तेजस्विजनश्च द्वौयानपि तेजस्विनामेव मध्ये सद्भिः सङ्गायते,
पञ्चाग्निमध्ये तपस्यतः जनस्य तपनश्च पञ्चमो जातवेदा भवति ।
हिमांशुः खलु मृगमङ्गे निधाय स्वमृदुतयैव कलङ्कौ जातः, मिहस्तु
मृगसमूहान् विनाशयन्नपि स्वपौरुषतया तेषामधिपतिरेव भवति ।
दण्डसाध्ये च रिपौ सामप्रयोगोऽपि भवत्यपकाराय, न कोऽपि प्राज्ञः
स्वेदानपक्वञ्चरं प्राप्य सलिलेन सिञ्चति । कोपवति च तस्मिन् प्रियो-
क्तायस्तु, उष्णे सर्पिषि सलिलविन्दव इव प्रत्युत प्रदीपका एव भविष्यन्ति,
न तु शान्तिकराः । ये च मन्दिणः सन्ध्यादीनयथातथं प्रयुज्य
सिद्धिं विप्रन्ति, तानमात्यवेश्मधारिणः रिपूनवश्यमेव राजानः परि-
त्यजेयुः । स्वस्य सामर्थ्यातिरेके, विपक्षव्यसने वा युद्धयात्रायाः प्रशस्त-
तया तदुभयस्यापीह सत्त्वात् साम्प्रतमेव त्वया रिपुर्गधिगन्तव्यः ।
भवतः क्षमैव वेला अम्भोनिधौनिव युयुत्सुन् दुर्लङ्घ्यान् यादवानधुना
प्रतिब्रजाति । तथा चोदासीनः साङ्ख्योक्तः पुरुषः यथा बुद्धिक्रतं कर्म
उपभुङ्क्ते, एवमेव फलभोक्ता भवान् स्वसैन्यक्रतं रिपुर्विजयफलं लभ-
ताम् । भीमसेनेन विनाशिते च महावीरे जरासन्धे बन्धुव्यसनात् चेदि-
पतिरिदानीं सुखेनैव दमनीयः । किन्तु एवमापदि रिपोराक्रमणं लज्जा-
जनकमेव भवति वीरजनानाम् । यथा राहुरपि पूर्णमण्डलमेव सुधांशुं
ग्रसते, एवमेव हि बलवता च जिगीषुणा बलवानिव रिपुरभिधातव्यः,
नीतिरेषैव सुष्ठुतया प्रतिभाति । “तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते
रिपोः” इति मनुवचनमुल्लङ्घ्यापि प्रसङ्गपीडनक्षमा बलवन्तः बलवन्त-
मेव हि गच्छेयुः । न हि भवति कुतश्चित् तेजस्तिभिरयोरेकाऽऽश्रयत्वम् ।

अतस्त्वयाऽपि साम्प्रतमिन्द्रप्रस्थगमनं विहाय चेदिपयातैव विधी-
यताम् । यादवा हि माहिष्मतीं पुरीमरीनुपरुन्वन्तु, युधिष्ठिरश्च
यजतां, वासवश्च स्वर्गं रक्षतु, तपनश्च तपतु, वयन्तु रिपून्व हनाम,
जगत्यस्मिन् सर्वे एव स्वार्थान्वेषिणः, शत्रुशिरश्चेद्वनशोणितेनास्माक-

मस्त्राणि सूर्यकिरणसम्बन्धात् सोदामनीशोभामिव शोभामधि-
गच्छन्तु” ।

उद्धववाक्यम् ।

अनन्तरमतिमात्रं क्षुभितस्य बलरामस्य वाक्यमाकर्णयता च
हरिणा नयनभङ्गा वक्तुं प्रेरितस्तावदुद्धवोऽनुद्धतभावेन यथार्थं वचन-
जातमिदमुवाच । “बलरामवचनानन्तरं मादृशजनानां भाषणमयुक्त-
मेव, तथाऽपि त्वदीयाऽऽग्रहातिशयाद्वक्ष्यामि किमापि, न खलु केनचित्
सादरं पृष्टस्य कस्यचिदज्ञवत्तूष्णीम्भावो युक्तः; यद्यपि रामेण सर्वं
प्रपञ्चेनोक्तं, तथाऽपि कतिपयवर्णं गुम्फितशब्दजालस्य सङ्गीतस्येवा-
परिमितवैचित्र्यादत्र ममापि वक्तव्यमस्ति । स्वप्रतिभाऽनुसारेण लोकै-
रसङ्गतमेव प्रायशः व्याह्रियते । पदार्थसङ्गतियुक्तः सन्दर्भस्तु दुर्वच
एव भवति; निपुणा हि वक्तारः सुकुमाराक्षरं गुर्वर्थवत् श्लेषादि-
गुणाबहुलं विचित्रं वाक्यजालं विचित्रां श्राटीमिव प्रसारयन्ति ।
भवदन्तिके नौतिशास्त्रोक्तोत्तनन्तु मादृशामभ्यासदाक्ष्यर्थिमास्त्रेडित-
प्रायमेव ।

मन्त्रीत्साहस्रक्री हि जिगीषूणां वर्द्धमानप्रभुशक्तेर्निदानम्, अतो
जिगीषुभिस्ते स्वस्मिन् सम्पादयितुमवश्यमेव यतितव्यम् । तीक्ष्णबुद्धयश्च
स्वप्रतिभया शरा इव स्तोकं स्पृष्टाऽपि अम्यन्तरं प्रविशन्ति, महदपि
कार्यमारभ्य महोदयोगा निराकुलाश्चावतिष्ठन्ते । सन्दमतयश्च यत्-
किञ्चिदल्पमारभ्यापि प्रभूतव्यग्रा भवन्ति, स्थूलपाषाणसदृशाश्च वहि-
रेवावतिष्ठन्ते, केवलं परिहासाऽऽस्पदं भवन्ति च । उपायेन कार्यं
माधयतोऽपि प्रसादेन कार्यं हानिः स्यादेव । निद्रालुर्हि व्याधः उपशय-
म्योऽपि न खलु मृगान् निहन्ति । द्वादशाऽऽदित्येषु दिनकृदिव ‘अरिर्मि-
त्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रमतः परम्’ इत्याद्युक्तद्वादशमृषु सम्यगुत्साह-
वान् जिगीषुरेव नरपतिरुदयाय प्रभवति । यः खलु पार्थिवः बुद्धिं
शस्त्रतया, स्वाम्यादिराज्याङ्गानि स्वाङ्गतया, मन्त्रगुप्तिं बन्धतया, चार-
पुरुषान् ईक्षणतया, सन्देहहरान् वदनतया च परिकल्पयितुं शक्नोति,

भवति खलु स लोकविलक्षण एव पुमान् । समयाभिन्नस्य महोपतः तेजः क्षमा वा इत्येकान्तं नास्ति नियमः, समयानुसारेण तेन राज्ञा एतद्व्यमप्याश्रयणीयम् । रसभाववित् कविरपि ओजःप्रसादयोरेकतरं न खलु भजते, असौ सुकविस्तु रसानुकूलमेतद्भयमपि यथायोगं समाश्रयत्येव । रिपुभिरपकृतः अन्तर्गूढविकारः नरपतिः व्याधिरिव बलक्षयावसरे अप्रतिविधेयमेव कोपं करोति । क्षालं तंजो हि नाम क्षान्तिपूर्वमेव फलति ; प्रदीपो हि मध्यस्थया वर्त्या तैलादिकमर्थमादत्ते । विद्वांस्तावत् न केवलं देवमेवावलम्बते, न च पुरुषकारेऽपि नियतमवतिष्ठते ; सत्कविः शब्दार्थाविवासौ द्वयमेवापेक्षते । क्षमया समयमपेक्षमाणस्य तु नृपस्यापरे भृयांसो राजानः प्रयोजनानि साधयन्ति । तथा स्वपरराष्ट्राभिन्नेन सामाद्युपायकुशलिन च नरेन्द्रेण, विषवैद्येन फणीन्द्रा इव भवन्ति रिपवः सुनिग्रहाः । भवन्ति च प्रभावादिशक्तितयानुसारेण, सन्धिविग्रहादिषट्कं सेवमानस्य महोपतः स्वाम्याद्यङ्गानि बलवन्ति स्थिराणि च । शक्यविषये हि क्षमावतां त्रौणीपतीनां प्रभावाद्यनुसारेण प्राङ्मुख्यप्रयोगः सम्यगभ्युदयायैव भवति । अयथाबलप्रयोगस्तु नूनमेव विनाशनिदानम् । तदधुना नावमन्यतां भवान् चेदिपतिम् । बलवता च तेन रिपुविनाशक्षमो बलवान् बाणोऽपि सन्धिमेष्यति, कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयोऽपि राजानः तद्गृह्या एव भविष्यन्ति ; अगुरपि चैद्यविहितोपजापः त्वयि प्रकोपवतः बाणादीन् सद्य एव प्रज्वालयिष्यति । तथा ये तस्य मित्राणि, ये वा तव शत्रवः, उभयेऽपि ते चेदिपतिमेवानुयास्यन्ति । तदवशिष्टाश्चापरे त्वामनुगमिष्यन्ति । तथा च महासहायवानसौ चेदिपतिः क्षुद्रतरोऽपि, महानदीमासाद्य एकीभावं लभमानाः गिरिणिर्भरिण्यः यथा महासमुद्रमवतरन्ति, तथेवानायासेन कार्याणि साधयितुं शक्यन्ति ।

इत्थं राजसमूहं क्षोभयित्वा सखं विघ्नन् अजातशत्रोरपि युधिष्ठिरस्य त्वमेव प्रथमः शत्रुर्भविष्यसि । स खलु बान्धवो युधिष्ठिरो भवन्त-

मतिभारवहनक्षममासाद्य यज्ञभारं वोढूमभिलषति ; महात्मानस्तु शरणाऽऽगतान् रिपूनप्यनुगच्छन्ति । महानद्यश्च सपत्नौरपि गिरिषिर्भरिगौरब्धिं प्रापयन्ति । कालान्तरेऽपि शत्रुविनाशः सम्भवति, किन्तु सकृद्दिमनीकृताः सुहृदस्तु आर्ज्वयितुमशक्या एव । देवताप्रीत्यर्थमरिबधः श्रेयानिति यदि त्वं मन्यसे, तथाऽपि मखाविघातमधुना मा कार्षीः, यज्ञभोजिनो हि विबुधा यज्ञेनापि प्रीतिं लभन्ते ।

किञ्च, प्राक् पूज्यायै पितृस्वसे यदङ्गीकृतं त्वया तत्पुत्रस्य चैद्यस्य शतापराधसहनं, तदपि प्रतीक्षणीयमेव ; अङ्गीकृतपालनं हि सतामवश्यमेव विधेयम् । स्वयं कृतानुग्रहस्य तस्य विनाशाय समयमनपेक्ष्य भवानपि नैव समर्थः । कार्यज्ञान् गूढचारिणश्चरान् कार्येषु नियुज्य, मन्वाद्यष्टादश स्थानानि ज्ञात्वा त्वया कार्यमिद्विविधेया । चारहीना हि राजनीतिः कदाचिदपि नैव शोभते । अतः परमर्माभिज्ञैः, अन्यैरविदितस्वकर्मभिः, उभयस्मात् जीविकाग्राहिभिः; भेद्यस्याग्रे प्रकटितकूटलेखनैश्च प्रणिधिभिः सचिवाद्यः दूषयित्वा भेदनीयाः । किञ्च, कार्यसाधनकुशलैस्तव सचिवादिभिश्च “इन्द्रप्रस्थे अस्माकं सहत् कार्यं भविष्यति, तदध्वरयात्वाव्याजेन भवद्भिः सन्नहैरतश्यमागन्तव्यम्” इति गूढं सन्दिश्य राजसमूहाः इन्द्रप्रस्थप्राप्ताः करिष्यन्ते । तत्र यज्ञसंसदि तत्रभवत्सु भवत्सु युधिष्ठिरस्य समधिकां भक्तिं समीक्ष्य, विद्वेषबुद्धयश्चपलाश्च तव शत्रवो नूनमेव वैरमाचरिष्यन्ति ; एवञ्च लप्सात् तत्रैव युद्धावसरः । ये चेदिपतिना सममैश्वर्य्यमुपगताः अपि स्वाभिजनवेदिनश्च तत्रावतिष्ठन्ते, ते काककूलात् कोकिला इव विपक्षमध्यादचिरेण पृथग्भूता भविष्यन्ति । स्वाभाविकचापलदोषदृष्टाः अस्थिरदुर्बलपक्षावलम्बिनः तस्य चैद्यस्य शत्रुवर्गास्तव दुःसहतेजसि विभावसौ शीघ्रमेव शलभवत् विलयं गच्छन्तु” । इत्थं नीतिमार्गानुसारिणीं रामोक्तिप्रतिबन्धिका-मौडवीं रमणीयां वागावलीं समाकर्ण्य निर्जनसंसदः समुत्तस्थौ भगवान् हरिः, तदनुसारतश्च कार्यसम्पदं प्रचक्रमे इति ।

इति द्वितीयः सर्गः ।

तृतीयसर्ग

हरेरिन्द्रप्रस्थप्रस्थानोद्योगवर्णनम् ।

अथ तत्रभवता कविना उद्भववाक्यश्रवणानन्तरं युद्धाभिनिवेशं परित्यज्य इन्द्रप्रस्थं प्रति प्रतिष्ठासोर्हरेः प्रस्थानोद्योगं समवतार्य, प्रथमं पूर्णोन्दुसुन्दरं तस्याऽऽतपत्रं, विसतन्तुविशदं चामरद्वयञ्च, प्रभावहृ-लोज्ज्वलमणिसंवलितं मुकुटं, मरकतमणिशोभितं काञ्चनकुण्डलञ्च, मणिप्रभापटलशोभि केयूरयुगलं, तमालनीलवच्चःस्थलधृतमुक्ताहारञ्च, तथा दिगन्तविश्रान्ततेजसं समुद्रमन्यनोर्त्यं कौस्तुभमणिं प्रमाधयतः हरेरङ्गलावख्यैः विविधभूषणैश्च मृगधाभिरङ्गनाभिः सम्बन्धं, तासां तस्मिन् प्रगाढमनुरागञ्च रचनानैपुण्येन प्रत्यक्षमिव दर्शयता, चक्र-कौमोदकीनन्दकशार्ङ्गपाञ्चजन्याऽऽख्यदिव्यास्त्रपञ्चकं निवेशयता च सता, पुष्यरथं, ध्वजाग्रावस्थितपद्मगारिम्, अतिमहान्तञ्च पटहप्रणादं, ससैन्यस्य हरेरिन्द्रप्रस्थप्रचलनञ्च चारुतया निबध्द्य, प्रतिरथ्यमवस्थितानां जनौघानां तद्दर्शनौत्सुक्यञ्च सम्यगुपवर्णितम् ।

समनन्तरञ्च जलधिमध्यावस्थिता, समुद्रतप्राकारपरिवृता, विश्व-कर्म्मणः शिल्पविज्ञानप्रसरसौमेवावस्थिता, बणिकूपथे पृञ्जीकृतरत्न-निचया, अमरावतीस्थरमणीपरिभावलिललनाजनसुशोभिता च, रम्यचन्द्रकान्तमणिमयप्रकोष्ठविराजितमेरुवद्वनतहर्म्यराजिविभूषिता, कल्पनाऽतीतसमृद्धिशालिनी, स्वर्गादप्यतिरमणीया च द्वारका नाम नगरौ प्रदर्शिता ।

ततश्च निषेव्यमाणमन्दमरुता स्वेनैवाधिष्ठीयमानां, मेरुस्थिता-मरावत्या अपि उत्कर्षायमाणां, परेरलङ्घनीयां द्वारकामौञ्चमागः अतुलप्रतापः श्रीकृष्णः रथ्यां प्रापत् ; तदीयसेना अपि तस्याः पुरः निर्गताः । परस्परमुखाग्रसङ्गस्खलत्खलीनमाश्लिष्यद्विश्वपलैरश्वैरश्वा-ऽऽरोहिण्यश्च अन्योऽन्यैरुत्पीडितजानुप्रदेशाः सन्तः दुःखेन निर्जग्मुः । दौपै-

रिव द्विपैश्चातिप्रबलैः अतिसङ्घटेऽपि पथि भयात् तिमिरेरिव जनै-
र्विमुच्यमाने सति निर्बाधमेव जग्मे ।

अथ क्रमेण पथि गच्छन्सौ सुरारिवलोकयामास जलनिधेरपरतीरे
शैवलसदृशीः हरितपर्णपूर्णाः वनाऽऽवलीः । आलिङ्गितभूतलम्, उच्चैः
शब्दायमानम्, इतस्ततः पतङ्गजाऽऽकारस्रहत्तरङ्गमालासङ्कुलितं,
फेनायमानं जलनिधिञ्च असौ अपस्माररोगिणं शङ्कितवान् । तस्य च
जलधेर्जलम् एकदेशान्निभृतं पिबद्भिर्मर्धैः सम्प्रणोताः तमेव आपगापतिं
प्रविशन्तीः नदीश्च हरिः, मुनौन्दैः वेदात् वेदार्थमेवोद्धृत्य सङ्घृथिताः
वेदमेवाभिपतन्तीः स्मृतीरिव ददृशं । ततः दिगन्तराऽऽनौतानि नाना-
द्रव्याणि विक्रीय अत्यर्थं लाभवतः, तत्तत्त्वं द्वैष्यं सारवत् पण्यद्रव्यं
नोषु स्थापयतश्च समुद्रद्वीपवासिनः पीतबणिजः समीच्य च सुरारिव-
भ्यनन्दत्, अपनुनुदिरे चानुवेलं जललवसंसर्गिणा एलालतासङ्घर्ष-
जनितसुगन्धेन समुद्रवायुना विलायुं व्रजतो हरेः खेदविन्दवः ।

ततश्च सुरारिचमूचरैः उन्नततालीवनसमुद्गतसमीरणेन सीमन्तित-
केतकीकान् लवणसिन्धोरनूपभूमिप्रदेशान् प्राप्य लवङ्गकुसुममाल्यैः
आत्मानं भूषयित्वा, नागिकेलाभ्यन्तरस्थितजलानि पीत्वा च आर्द्र-
पृगफलानि भक्षितानि ।

तदा तु तुरगशतसमाकुलैः, प्रतिपथं प्रमथिताशेषभृद्भिः, धृत्-
श्रोकैश्च तैः पुरः प्रचलद्भिः एकतुरङ्गजन्मा, भृद्भिर्मथितः, विगतलक्ष्मी-
कश्चासौ जलधिर्महदन्तरमनायीति ।

इति तृतीयः सर्गः ।

चतुर्थसर्ग

कविकृतं रैवतकपर्वतवर्णनम् ।

अथ इन्द्रप्रस्थं प्रचलितः महात्मा हरिः, इन्द्रनीलमणिप्रोत-नानावर्ण-
धातुरञ्जितम्, अत एव भूमिं भित्त्वोत्थितं सरत्प्रभमुरगनिःश्वासधूममिव
महाशिलातटीसमीपे समुन्नतैर्मैववितानैः सूर्यस्य पथ्यानं पुनारोद्धुमिव

विन्ध्यायमानं, नवीनप्रभावतां मणीनां स्वर्णसानुषु प्रसृतया दौष्ट्या परिव्याप्तं, मेघकोपलानां श्यामलतया च मनोहरं, तथा मकरन्द-लोभसमागतषट्पदाऽऽवलीसमाश्रित-लतिकाभिः परिव्याप्तम्, असङ्गा-शिखरैः गगनं, पादैश्च पृथिवीं व्याप्य अवतिष्ठमानं, नयनयोग्यदेशाव-स्थितचन्द्रसूर्यम्, अत एव सहस्रशीर्षाणां सहस्रपादं ब्रह्माणमिवानुभूय-मानं, क्वचिच्च धौतोत्तरीयसदृश-शुभाभमण्डलतया अर्द्धनारीश्वरसन्निभं, प्रभूतकमलाऽऽकरसमृद्धिसम्पन्नं, स्कन्धाधिरुद्ध-विचित्र-नीलकण्ठमण्डल-मण्डिततया भुजगेन्द्राऽऽश्लिष्टतनुराजिविराजमानतया चानिकान् रुद्रा-निव महतः महीरुहान् धारयन्तं, लोभ्रकुसुमरजोधवलाः श्रैवलवतीरपो दधानं, कमनीयाऽऽकृतिभिः सुरललनाभिरधुषितं रैवतकाऽऽख्यं पर्वतं व्यलोकयत् ।

काव्यरचनानिपुणेन कविना, अतिमहतः यस्मात् आढा-तरात् बणिज इव, नानाविधान्यपरिमितानि रत्नजातानि नित्यं जनै-रगृह्यन्त, तादृशम्, अत्युन्नतत्वात् सूर्यसांनिध्यमधिगतम्, अरविन्दाना-माकरञ्च, तथा राजतगण्डशैलसमन्वितं, समुन्नतमेघमण्डलेः अभिवृष्य-माणञ्च, अर्ककरसम्पर्कादाग्नेयधामोद्गारि-रविकान्तमणिमण्डितं, तमचलराजं हरये दर्शयता च पुनरसौ गिरिः दारुकोक्त्या विवर्णितः । तथा हि, पर्वतं द्रष्टुमुत्कण्ठितं श्रीकृष्णं प्रति दारुको वक्ष्यमाणमुवाच ।

दारुककृतरैवटकवर्णनम् ।

“आवृताऽऽयतदिग्म्बरं, समुन्नतविशालशिखरं, शिखरपरिस्फुर-दिन्दुमण्डलमिममचलराजं समौह्य जगति की न विस्मयते ? य एष समन्तात् दीप्यमाननवांशुकः सदूर्वाः स्वर्णभूमौर्वहन् पीतवासा भवा-निव शोभते । समुन्नततमेषु अस्य सानुषु स्थितास्तावत् जनाः शशलाञ्छ-नस्य कलङ्करहितममलं पश्चाद्भागमेव पश्यन्ति । तथा अत्र गिरिणदी-प्रवाहा उच्चैः शिलानामुपरि पतित्वा जर्जरौभृताः दामुत्पतन्तः सन्तः कामसन्तप्तानां खेचरौणामप्सरसां शरीरशान्तिं जनयन्ति । क्वचित्

चातकानामुत्कण्ठाऽपनोदकाः तड्दुपमितकाञ्चनाश्च जलदा भूमि-
माच्छादयन्ति, क्वचिदुल्लमितचामीकराः सवितुः कराश्च तां कपि-
शयन्ति ।

इह कस्मिंश्चित् प्रदेशे स्फटिकमयतटांशुसंवलिततया शुभाणि,
कस्मिंश्च इन्द्रनीलमणिकिरणभिन्नतया नीलानि सलिलानि वहन्त्यः
सरितः गङ्गायमुनामङ्गमसादृश्यमतिमात्रमेव भजन्ते ।

तथाऽत्र सुमेरुमसानी परस्परानुरागिणः विलासिजनाः, तेषा-
मनुरूपाणि विहारम्यलानि च वर्तन्ते, वर्तन्ते च काञ्चनरेखापरि-
शोभिता समन्नता रजतराजिविराजिता मनोहरा भित्तिः । तथाऽसौ
द्विजवर्य्य इव निधिकल्पमन्त्रसाधनविधानपटुभिः कथञ्चित् प्रकाशितम्,
अशास्त्रज्ञैश्च समाकर्ण्योपि दुर्ग्रहमतिगूढं मन्त्रगणमिव निधिमपि विभर्त्ति ।
अमुञ्च रमणीयतरं गिरिं गिरौशोऽपि गजचर्म्याऽऽवृतशरीरः सन्नधिष्यते ।
सर्वत्तुसुखे चैतस्मिन् निवसन्तः दौनजना अपि शीतोष्णदुःखं किञ्चि-
दपि नानुभवन्ति । एतदनुतटञ्च विस्तृतबहुलतमालतालसङ्कुलतया तिरो-
हिताऽऽतपं पुष्पितनिखिललतापरिशोभितञ्च विशालं वनं विभाति ।
तथाऽस्मिन्नन्तर्लीनमहानीलमणिखण्डशोभितासु वापीषु मेघमुक्तं
मौक्तिकशुभ्रमत एव चौरमिव संस्थितं सलिलं शस्त्रीश्यामेन्द्रनील-
मरौचिभिष्कृतिं सत् मपदि नीलीरसस्य स्वच्छां छायां वहति ।
इहोच्चावचरत्किरणमिश्रितचन्द्रकिरणेषु सहस्रसंख्यामुपगतेषु रज-
न्यामपि नलिन्यः सहस्रांशुभ्रान्या विकचपद्मतां नूनमेव दधते ।

एष च रैवतकः पर्वतः कुसुमवसनमाच्छाद्य अगुरुधूमकान्तिमाद्-
धानैः नवनौरदपटलैः स्वकीयशरीराणि धूपायतौव । अमुष्मिंश्च
परस्परव्यतिकरचारुभिर्नवमणिमय्खैराकाशे रचितमनाधारं चित्र-
कर्म्ये गगनचरान् विस्मितान् विदधाति । समौरशिश्निरश्यायमद्रिरना-
वृतेष्वपि शिखरेषु क्रीडनां पुण्यवतां भेधैरावरणतां विधाय मुदं विद-
धाति । योगिनश्चेह मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षारूपाणि चत्वारि चित्तशोधक-
कर्म्याणि सम्यगवगम्य, अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशरूपान् निहत्य

च पञ्च क्लेशान्, मञ्जीयोगञ्च सम्यगुपलभ्य, प्रकृतिपुरुषौ भिन्नाविति ज्ञानमधिगम्य च, तदपि ज्ञानं निवर्त्य “प्रकृतावुपरतायां पुरुषस्वरूपेणावस्थानं मुक्तिः” इति साङ्ख्यसिद्धान्तमनुस्मरन्तः सन्तः स्वयंप्रकाशतयैव स्थातुमभिलषन्ति । इह मरकतमयभूमिषु पल्लवान्तरपातिनो भानुमयूखाश्च मयूरकन्धरायाः श्रियं दधति । सानवश्च निशायां शशाङ्गकिरणाऽऽहतचन्द्रकान्तनिस्यन्दिजलप्रवाहकृतम्बानाः, दिवा च सूर्यकिरण-प्रतिफलित-सूर्यकान्तमणि-समुद्भित-वङ्कपरितप्रास्तीव्रतरं महाव्रतमिव चरन्ति । अपि चेह दिशि दिशि मुदितकरि-शावकसमृद्धैर्मधुरभीषणवृंहणध्वनिर्महुरेव क्रियते । वने वने च चमरीचयाः तथा काञ्चनभूमिमरीचयश्च स्फुरन्ति । किं बहुना, एष खलु शैलः नवनगवनलेखया श्यामलमध्येः, स्फटिककटकप्रदेशेऽपि नागवेष्टितस्य भस्मधवलदेहस्य च शूलपाशैः शोभामनुकरोति । माघवाशेह प्रफुल्लवारिजम्बुरभिभिः अम्बुप्रवाहैरपनीताऽऽङ्गिक-सन्तापाः कनकभृषणैः कृतशोभाश्च सन्तः सरमकादम्बरं मधुनिषेव्य प्रियतमानामङ्गकात् अम्बरमपहरन्ति । एष हि रैवतकः त्वयि समुपस्थिते सति मारुतप्रेरितैः श्यामलैरम्बुवाहैः संवर्द्धनाद्यं सरभसमभ्युत्तिष्ठतीव” ।

इति चतुर्थः सर्गः ।

पञ्चमसर्गं

ससैन्यस्य श्रीकृष्णस्य रैवतकवमतिवर्णनम् ।

अथ कविकुलतिलकेन भगवता माघकविना, अतिमनोहरं रैवतकवर्णनं दारुकमुखादुपश्रुत्य तत्रैवावस्थातुमभिलषतो भगवतः श्रीकृष्णस्य, मैनिकानाञ्च अवस्थानपरिपाटी मविशेषमेव वर्णिता ।

तत्र सञ्चलनेन दिगन्तव्यापि कपिशं पृथ्वीरजः समुत्थापयतां शुभ-लक्षणानामतिवर्णयतां सेनातुरगाणां श्रीप्रगतिश्च दर्शिता, दर्शिता च

पथि गच्छतोः गजोऽप्योरन्वोन्यतः स्वभावसुलभा भीतिः । इभौभीति-
विह्वलस्य खरस्य, तदुपरिस्थितानाञ्चावरोधबध्नां भूमौ पातनं प्रदर्श्य,
सृगेन्द्रविनाशकानां, तन्मखाग्रमुक्तवन्व्यगजशिरःस्थमुक्ताजालशोभित-
गृहेषु उपेन्द्रानुचरनरपतीनामवस्थानञ्च सन्निवेशितम् । प्रागिव गत्वा
रम्यां वसतिं निर्धारयतः कस्यचित् उद्वाहोः, अन्यतो गच्छतामात्मवर्ग्याणां
तत्राऽऽगमनार्थमुच्चैराह्वानं प्रदर्श्य, राज्ञीनां यानावतरणक्षणे मभयकौतुकं
जनानां तन्मखावलोकनञ्च चारुतया वर्णितम् । नीरन्ध्रं संस्थितानां
रथमसृहानां रैवतकपादेषु संस्थापनं, तथा पटमण्डपेषु अकृत्विमां
दूर्वाशय्यामधिष्यथ यान्तानां मन्दमारुतप्रशमितस्येदलवानां राज-
दाराणां स्वपनञ्च प्रकटोक्तव्य, सेनानिवेशसमये तत्र अगण्यपण्य-
द्रव्यपरिपूर्णाविपणिनिर्माणां प्रदर्शितम् । मैत्र्यानां, तैः सहाऽऽगतानां
गजादीनाञ्च जलाशयावगाहनं विचित्रतया समुद्भास्य, गजतुरगमहोत्स-
दासंक्राणां तदानोन्तनं स्याभाविकप्रचलनावस्थानभोजनतर्जन-
प्रभृतिकं, हस्तिपकादिभिः हस्तिनां सान्त्वनादिकञ्च सुश्रुतया
संयोजितम् । ततश्च कलगिरां वैतालिकानां यथाऽवसरं स्तुतिपाठं
समुपवर्ष्य शिविरस्य मनोहरत्वं संसाधितम् ।

इति पञ्चमः सर्गः ।

षष्ठसर्ग

ऋतुवर्णनम् ।

सर्गेऽस्मिन् तत्रभवता माघकविना ऋतुपटकेषु प्रथमं वसन्तः, ततो
ग्रीष्मः, ततो वर्षाः, तदनन्तरं शरत्, तदनु हिमन्तः, पश्चाच्च शिशिर इत्येवं
क्रमेण सन्निवेश्य, हरिं तद्गतमुपमां दर्शयता, अन्तरा च यमकसन्निवेश-
वशादतीव वैचित्र्यामाविष्कृतं स्वरचनासु । द्वितीयश्लोकादेकविंश-
श्लोकपर्यन्तं वसन्तवर्णनम् । तत्र हि अभिनवपल्लोद्गमेन किंशुककान-

नानामतिमनोहरत्वं, पद्मजानां विकसितानां परागरमणीयतां, पद्म-
वानां कोमलत्वं, सुरभिक्षुमानां विकासनेन मनोहरगन्धत्वमनिलस्य
श्रीतलत्वञ्च सम्यक् प्रकटीकृतम् । तथा रसालवनानाञ्च परागर्णैः
पथिकानामत्यन्तसन्तापकरत्वं, वकुलकुसुममधुपानमत्तमधुपानाञ्च मनो-
हरगुञ्जितपुरःसरं विटपान्निर्गतत्वं, कोकिलकुलानाञ्च कुहुरवेण
स्मरपरतन्त्राणां विरहिणां स्मरोत्पीडितत्वं बहुलतया प्रदर्शितम् ।

ततश्च द्वाविंशश्लोकाञ्चतुर्विंशश्लोकान्तं श्रीषवर्णनम् । तत्र हि
श्रीरीपेरजसां हरिद्वर्णत्वं, नवमल्लिकानां स्थिरसुगन्धित्वं, विलासि-
जनानामत्युन्मादकत्वञ्च प्रकटीकृतम् । अनन्तरञ्च चतुर्विंशश्लोका-
ञ्चत्वारिंशश्लोकपर्यन्तं वर्षावर्णनम् । तासु च जलदाऽऽवृते हि दिङ्मण्डले,
स्फुरति च चलत्सौदामनीसमूहे, नृत्यति च शिखरिण्डकुले, प्रवहति च
सुगन्धे गन्धवद्दे, विकसिते च नवकदम्बकुसुमकलापे विलासिजनानां
मन्मथसन्तापजनितातिशोचनीयता सम्यक् प्रतिपादिता । तदनु च एक-
चत्वारिंशश्लोकमारभ्य चतुःपञ्चाशश्लोकान्तं शरद्वर्णनम् । तदागमे च
जलदाऽऽवरणानामपगमात् दिशां निर्मूलत्वं, हंसानां मधुरस्वरत्वं,
कलापिकुलानाञ्च परुषीकृतनिस्वनत्वं, बालाऽऽतपताम्रस्थलकमलानां
मनोहरशोभया जनानामुत्सुकत्वञ्च सुचारुतया प्रस्फुटीकृतम् । इत्य-
मतिरमणीयां शरत्समागमशोभां समीक्ष्य शौरिरतितरामेव मुदमगमत् ।
ततश्च पञ्चपञ्चाशश्लोकादेकषष्टितमश्लोकं यावत् हेमन्तवर्णनं कृतम् ।
तस्य तु कालस्य शिशिरमृदुवायुभिः मानवतीनामपि भामिनोनां
मानभङ्गः सञ्जात इति दर्शितम् । द्विषष्टितमश्लोकात् षट्षष्टितम-
श्लोकपर्यन्तञ्च शिशिरवर्णनम् । तत्र हि प्रियङ्गुलतानां मदनोद्दीपकफुल्ल-
कुसुमवत्त्वम्, उन्मदभृङ्गावलौहङ्गुतोनां शिशिरानिलानाञ्च युवजनमान-
सोन्माथकत्वं, सूर्यस्य च मन्दरश्मित्वं, शुभलोध्ररजश्चयानाञ्च कामाऽऽवेश-
जनकत्वं, विकसितेषु लवङ्गकुसुमेषु परागमलिनानां मधुपानां पतनं,
कुन्दकुसुमानां विकसनञ्च विचित्रतया चित्रितम् । ततश्च पुनरपि
द्वादशभिः श्लोकैः ऋतुं समवतार्य कविः प्रथमं चतुर्भिर्वसन्तम्, एकेन

श्रीषं, द्वाभ्यां वर्षत्, त्रिभिश्च शरदम्, एकेन हेमन्तम्, एकेन च शिशिरमुपवर्णितवान् ।

इति षष्ठः सर्गः ।

सप्तमसर्ग

वनविहारवर्णनम् ।

ततश्च सकलत्तुंप्रादुर्भावात् परतः भगवान् हरिरनुगिरं विततां वनान्तश्रियं निरौक्षितुं निगंतवान् ; निगंतवन्तश्च तेन सह युवतिगण-समेता यदवः । ततश्च ताः युवतयः स्वभावसुन्दरमूर्त्तयः यथाऽवसर-मवनिषु मन्दमन्दं गच्छन्त्यः सत्यः निर्विड्ङ्गितम्बभारनिपीडितचरण-युगलात् पादन्यासस्थानेषु समलङ्कृतमलक्तकं द्रवोभावाद्दिगलितं स्वरस-मिव समस्थापयन् ।

कस्याश्चित् सख्याः प्रकुपितां सखीं प्रति अनुनयवर्णनम् ।

“हे सौभाग्यशालिनि ! ‘मत्सखीं सपदि तव समीपमानयिष्यामि’ इति कान्तं प्रति कुपिताया अपि तव अत्युत्कृष्टतकान्तसन्निधौ मया त्वरावशात् प्रतिज्ञातं, त्वं मामनृतभाषिणीन्त्र मा कार्षीः । हे सुतनु ! स्वप्रतिज्ञाभङ्गे सञ्जातेऽपि मयि प्रेमवती त्वं मत्प्रतिज्ञामवश्यं पाल-यिष्यसि, इत्यहङ्कारान्मया निःशङ्कमेतत् प्रतिज्ञातम् । यदि च भवतीं तत्र नेतुं न शक्यामि, तदा भवत्या सह नाहं सम्भाषिष्ये, इत्यपि मया परिपणितम् ; ‘तथाऽस्तु’ इति निश्चितविरोधायान्तु त्वयि विपक्षजनः सकामः भवेदिति । किन्तु भवत्याः सम्भाषणमन्तरेण नाहं क्षण-मपि प्राणिमि, यद्यपि स्वप्रेयसि न ते प्रसादबुद्धिः, तथाऽपि मम जीविते कृपावती सती तत्र गच्छ” । इत्थं कथाचित् सख्या, कान्ताय कुप्यन्ती काऽपि सखी सातिश्रयमनुनीता । अथ सा सखी प्रियमनुजग्राहेति ।

अग्रे श्रीव्रगामिनं नायकं सखायं प्रति सख्या अनुयोगः ।

“हे वयस्य ! न खलु युज्यते त्वामनुगच्छन्त्याः कान्तायाः स्तन-
जघनयोरतिगुरुत्वं जानतोऽपि तव तत्प्रतीक्षणमन्तरेण द्रुतपदं प्रया-
णम्” इति वदति च सखोजने कश्चित् नायकः तां दयिततमां
षिरं प्रतीक्ष्य भूमिं मिमान इव अनायतपादक्षेपपुरःसरमगच्छत् ।

सखीं प्रति सख्या वर्णनम् ।

“हे सखि ! मयि कान्तं प्रति स्वयंगमनलघुतां प्राप्तायां यदि
तव तृप्तिर्भवेत्, तदाऽहमस्मिन्नेव क्षणे गताऽस्मि” इति वदन्तो काचित्
द्रुततरपदक्षेपं वल्लभमन्वधावत् ।

पथि गच्छन्तीनां वर्णनम् ।

काचन विलासिनौ रमणी पुलकितेन भर्तुर्वाग्मबाहुना व्यतिषक्तं
कोमलं खदक्षिणभुजं भर्तुः कण्ठे समासस्य, नितम्बस्थलेन प्रणदित-
काञ्चीदाम्ना प्राणेशमत्यर्थं ताडयन्ती, तदुरःस्थले च दक्षिणं कुचं
विषमोक्तहारयष्टि यथा तथा तिर्यक् निपीड्य जगाम । अपरा
च पार्श्वगामिनौ प्रियस्यांसहये पाणिपल्लवौ निधाय नूपुरनिनादमधुर-
मलसञ्च ययौ । अन्याऽपि पौनस्तनजघनवती दयितश्रीवान्यस्तस्वभुज-
युगला गतवती ; अनुसृत्य जगाम च कश्चिदपरः दनं प्रति सखीभिः
सह पुरः प्रस्थितायाः स्वकान्तायाः सुरतं स्वीरःस्थलस्थलाक्षरसाङ्गित-
पादरेखाप्रायां पदवौम् । ततश्च काचित् पुष्यचयनमकरोत्, काचित्
तत्रैव मन्मथोद्दीपिकामङ्गुलैः विदधौ । काचिदग्रपुष्यग्रहणाय शरीर-
विजृम्भणात् स्वभावकृशमपि मध्यं पुनः तनुतां नयन्ती ऊर्ध्वदृष्टिश्च सती
कुसुमान्वचिनोत् । अपराश्च काञ्चन कामभावं व्यञ्जयन्त्यः विचित्रेण
नानाविधभावेन कुसुमावचयनगकार्षुः । काचिच्च किसलयशकलेषु
विरहतापश्रान्तये मन्मथभावाऽऽवेदकानि प्रियसन्निधावक्षराणि
लिलेख । काचित् कृतकृत्रिमरोषा च “त्वं मात्स्यग्रथने नैव कुशला” इति
सखीं निरस्यन्ती स्वयमेव प्रियाभिसुखं प्रकाशितकक्षप्रदेशं यथा
स्यात्तथा शिरसि कुसुममालामबध्नात् ।

काञ्चिन्नायिकां प्रति सख्या वर्णनम् ।

“हे सखि ! तवाभिमुखमागते च मधुपपटले तूष्णीं त्वया स्थातव्यं, यदसौ चिरपरिचितमपि कुसुममकरन्दं विहाय नूनममृतपानाभिवाञ्छया पीयूषमयं मधुसुरभि तवाधरं मा निपमत्” इति नायिका काचिदभिदधे तदीयसख्या परिहासकुशलया कयाचित् ।

अङ्गनानां विविधावस्थावर्णनम् ।

एवं वदति च सखीजने मुकुलिताक्षिपद्ममाला काचिदलिपतनभयेन भर्तुरङ्गदेशमश्रियत् । यूना च केनचिदभिनयोद्गा काचिदङ्गना मुखकमलकमुद्यम्य बलाञ्जुम्बिता, चतुरसख्या च तद् बालपल्लवग्रहणाऽऽसक्तया विदित्वाऽप्यजानत्येवावस्थितम् । लताजालतिरोहितायां सपत्नीं, प्रियेण कृतं गूढं स्वाधरपानं तज्जनितव्यथया चलत्करयोः कङ्कणध्वनिना च कयाचित् प्रकटीकृतम् । काचित् वृक्षाधिरूढलताऽऽश्लेषप्रकारमभिनयन्ती सरलबुद्धितया सखीनां पुरत एव अनुचितमपि प्रियेणाऽऽलिङ्गनं विदधो । अन्या च उन्नतस्तवकजिष्टया सविलासं करेण प्रियं सहचरमवलम्ब्य रागात् स्तनाभ्यामाच्छादयामास । अपरा च “कुसुमानामिदं ग्राह्यमिदं ग्राह्यम्” इत्युक्त्वा स्वाभोष्टपूरणाय क्रमेण कान्तेनेकान्तमनायि । अपरा च निर्ज्वनमिति हेतोः प्रियं बलादाकृष्य, समीपे च सपत्नीं समीक्ष्य सत्वरमपसक्तुकामाऽपि सपत्नीमपश्यति प्रियामत्यजति च वल्लभे सपत्नीसन्निधावतीव सुभगा सञ्जाता ।

सापराधं पल्लवदानेन च प्रसादयन्तं कान्तं प्रति कस्याञ्चित् वर्णनम् ।

“हे धूर्त ! न खलु वयं तवैतत्पल्लवदानयोग्याः, तस्यै तव रहः-प्रियतमायै समर्पय पल्लवं, सैव रहसि त्वां विटपं पिबति रक्षति च । अथवा मत्कर्णभूषणार्थं पल्लवापेणप्रयासस्तव व्यर्थ एव, यतस्तत्कर्णयुग्मं सततं जनविदितभद्रप्रियवचनपूर्णमेवाऽऽस्ते ; कान्तासदनमधिवसन् महत्कलिं (कलहं) दत्त्वाऽपि मद्यं कथमेनां कलिकां दातु-

मिच्छसि ?” रुषैवं वचनजातमभिव्याहरन्ती च काचिदङ्गना श्रोता-
र्पितासिताम्बुरुहेण नयनेन च कान्तमतिमात्रमताडयत् ।

वनविहारोद्भवश्रमवर्णनम् ।

वनविहारक्लिष्टानां तासां रमणीनामुज्ज्वलगण्डमण्डलेषु स्थूलसुक्ता-
सदृशं श्रमजलं क्रमेण कठिनकुचतटप्रपाति सत् शतखण्डत्वमधिजगाम ।
निरन्तरकुसुमावचयखेदात् भर्तृकण्ठे निहितभुजलता विपुलतरस्तन-
पिहितप्रियवचःस्थला च काचित् अवतस्थे । अपरा च काचित् श्रमाप-
नोदकचेष्टाव्याजेन कठिनोन्नतकुचयुगलमुत्तुङ्गीकृत्य, मिथो धृतभुजलते
चोद्यम्य गात्रविजृम्भणं कृत्वा आलिङ्गनादिकं स्वाभिलषितं प्रकटित-
वतो । एवं यदा तासां प्रियकरस्यर्शात् पुनरप्यतितरां हिमलव-
सदृशस्वेदोद्गमः समजायत, तदा ताः सर्वा वनविहारखेदक्लिष्टं शरीरं
सलिलैरभिषेक्तुमैच्छन् ।

इति सप्तमः सर्गः ।

अष्टमसर्ग

श्रान्तयदुरमणीनां क्लिष्टगमनवर्णनम् ।

जलविहारं वर्णयिष्यता तत्रभवता महाकविना माघेन प्रथमं,
वनविहारजनितक्लेशविवशानां योषितां स्तनजघनादेः पृथुत्वादेव
पुनः क्लिष्टतरमलसञ्च प्रयाणं प्रदर्श्य, कस्याश्चित् शीतांशुरूपेण श्वेताऽऽत-
पत्रेण उष्णकरकिरणक्लेशापनोदनं, कस्याश्चिद्वा सानुरागकान्तधृतोत्तरी-
येण आतपदुःखनिवारणं वर्णितम् । परिकल्पितञ्च नदीरयेण नृन-
शुक्तिकोशविगलितमुक्ताभिः शोभितस्य सैकतस्य कस्या अपि गलित-
हारमनोहरेण पण्ड्येन सादृश्यं चारुतया । दर्शितः पुनः तासां
सुन्दरीणां निश्चासवायुमात्राय भृङ्गाणां पुष्पेष्वप्यनभिलाषः । विवृतञ्च
मधुरतरैस्तासामालापैः तिरस्कृतकृतानां हंसकुलानामुत्पन्नप्रत्रावलोषु
सुगुप्तं लज्जयाऽवस्थानम् ।

तासां जलविहारवर्णनम् ।

अथ विकसितारविन्दमेवाच्छं, विहगरुतमेवाऽऽलापं, फेनमेव ह्यसं
विदधतीव सरसो ऊर्मिभिरेव हस्तैः प्रीत्येव ताभ्यः माधवरमणीभ्यः
व्यतनुतेव पादमिति प्रतीतमासीत् । तास्तु प्रथमं तद्गतं जलं, सच-
कितं पादमुपन्यस्य गमनेन, ततश्चाग्रप्रविष्टपुरुषमुखेण गाधमिति
विभाव्य, पश्चात् मृदुपदविन्यासेन तत्र प्रविष्टाः सत्यः गात्राणामङ्गरागे-
श्चानुरज्य तद्वर्णाऽऽक्रान्तमकुर्वन् । तासां महेभकुम्भसोभाग्यभाजा समु-
न्नतकुचयुगलेन मुहुः संचोभं प्रापितञ्च तज्जलं चक्रवाकमिधुनं वियोग-
मनयत् । शीतभौरुश्च काचित् सरसि अबतरितुमनभिलाषिणी सैकते
समुपविष्टा स्वयं सलिलं प्रविष्टेन सस्मितेन तद्गर्त्रां करयुगं धुन्वानाऽपि
सिक्ता । स्वभर्ता सह सरोऽवगाहितुमनिच्छन्त्यपि काचन नवीढा
सखीभिः तटात् जलं प्रति प्रेषिता च भयेन सम्भ्रान्तदृष्टिः तमेव भर्तारं
लज्जामपहाय समालिङ्गितवती । अंसप्रमग्णे पर्यास तिष्ठन्तं पुमांसं
समीक्ष्य, स्वस्या अपि तावत्प्रमाणं जलमेव तत्रेति विभाव्य मौग्ध्यात्
तमेव पुरुषमभ्येतुमभिलषन्ती काचित् निमज्जतीति पश्यता प्रियेण
तु द्रुतं समाश्लिष्टा । कयाचित् नाभिपर्यन्तं सरसि प्रविष्टे सति, पयोभि-
श्चञ्चलतया करैरिव तरङ्गैरुन्नतं कुचमण्डलमधिरूढम् । शफरीविद्धोरु-
प्रदेशा च काचित् सातिशयं विभ्यती सती विलासस्यातिशयमवाप ।

ततश्च गम्भीरोऽप्यम्भोधिः अङ्गनाभिर्विहरन्तीभिः जघनविघट्टनेन
संचोभं नीतः सन् सपर्दि मर्यादामलङ्घयत् । कनकगौरञ्च कस्याश्चित्
वपुः जलमग्नमपि निर्मलतया लक्ष्यमेव प्रतिभाति स्म । कश्चिद्विलासी
“किमेतत् पुरोवर्त्तिं कमलम् ? उत वा युवत्या मुखं प्रकाशते ? ” तदा
त्वेवं सन्देहविषयतामभजत ; परन्तु पद्मे विलासाभावात् मुखे च तस्य
सङ्गावात् मुखमेवेदमिति विलासादिभिः निश्चिकाय ।

जलक्रीडासम्भारवर्णनम् ।

द्रवीकृतकनकरञ्जितक्रीडाजलयन्त्राणि, चन्दनकुङ्कुमादिगन्धद्रव्याणि,
स्तनाऽऽवरणसाधकं कुसुम्भकुसुमरञ्जितं वस्त्रं, द्राक्षाभयं, सर्वसाफल्य-

कारणाच्च प्रियतमसन्निधानमित्येतानि तदा तासां नारीणां जल-
केलिमाधनान्यासन् ।

जलकेलिवर्णनम् ।

ततश्च ताः वायुवेगेन चलद्वसनाः अङ्गनाः अनर्थाऽऽशङ्किनां प्रियाणां
चैतोभिः सह उन्नततटप्रदेशात् शोणीभारतया मन्दं मन्दं समुत्पतन्त्यः
द्रुततरं जलेषु न्यपतन् । मुग्धस्वभावतया च कैतवप्रयोगानिपुणाः
पुनस्ताः कान्तैः सह स्वयमभिसरणपणेन तिष्ठन्त्यः, करकमलैः परस्परं
जलाभ्युक्ष्णं कुर्वन्त्यश्च सत्यः क्रोडनमकुर्वन् ; अवागलच्च तदा कस्या-
श्चित् कामपौडिततया दृर्बलायाः कथञ्चित् बाहुमुद्यम्य प्रियतमं सप-
यन्त्याः कराग्रात् हिरण्मयं कङ्कणम् । कान्तेन श्यामायाः कस्याश्चि-
द्वर्नं प्रफुल्ले करास्युना सिचमानं च, अन्यस्याः असहमानायाः सपत्न्याः
मुखमसिक्तमपि ईर्ष्यांक्रतस्वेदाङ्गमेन सिक्तमेवाजायत । प्रियपाणि-
पटमिक्तैः पयोभिरभिपिक्तं कस्याश्चित् कुचयुगलमवलाकयन्त्याः सपत्न्याः
कुचयुगलं तदानो नयनमलिलसिक्तमभवत् । प्रियतमाङ्गात् सङ्क्रान्त-
सङ्गरागं सपत्नीभयात् सरसि प्रक्षालयन्त्याः कस्याश्चित् स्फुटलक्ष्यमाणं
नखक्षतं वीक्ष्य सपत्न्याः सन्तःपातिशय एव समजायत । प्रियगण
प्रथमं सपत्नीमभिप्रिय पश्चात् मिक्ताया अपरस्याः रमण्याः मुखं रुपा
वैवर्ण्यं प्राप्तम् । निरन्तरजलावगाहभाजां तासां मेखलाकलापः भृथिष्ठ-
श्रेष्ठकिङ्किणीनिबद्धोऽपि जलाऽऽद्रुतया न च ध्वनिं व्यतनुत । चञ्चलैः
मरोवरजलैः अतिस्वच्छैः स्वपरिधाने स्थानादपसारिते मति, कान्ते च
शोण्यासक्तदृष्टौ लज्जितया कथाचित् स्थित्या तरङ्गाऽऽनीतेन नलिनी-
दलेन लज्जानिवारणमकारि । कस्या अप्यङ्गनाया जलप्रवाहैः
अङ्गमंसक्तं रक्तचन्दनं निक्षालितं, कुचयुगलात् हारलता च लुटिता ।

तदा सरसीनामापः तरङ्गद्वस्तैः समुत्तलितैः बध्नां तासां जल-
केलिसमये कण्ठ्युत्तमसितोत्पलं तटप्रदेशं प्रति चिन्धिषुः । तोये प्रक्षालिताङ्गरागं निसर्गरमणीयं तासां जलकेलिरतानां रमणानां
शरीरं नवीनाः सुरतकालकृताः नखाङ्गाः, तथा विधातलाक्षुराग-

मधुरपद्मवं तत्कालकृतानि प्रत्यग्राणि दन्तपदानि च विचित्रां शोभां प्रापयामासुः । जलावगाहाऽऽसक्तानां पुंसाञ्च यद्यपि सान्द्रतरमङ्गरागं वक्षःस्थलात् सपदि विच्युतं, शिरोरुहेभ्यः शिखराश्च अष्टाः, तथाऽपि जलविहारस्य रागजनकतया केवलम् अक्षिपु मद्गरागः अविकृतः एवावस्थितः ।

तदानीं केलिमौक्य्याय विगतभ्रूषणानामपि जलविहारनिरतानां रमणीनां पर्याप्तमेवाकृत्विसं विभूषणं सञ्जातम्; तथा हि, स्तनमङ्गान्ता फेनपङ्क्तिरेव हारावलीशोभां, शैवलावली जवनेषु नौलाम्बरश्रियं, कपोलेषु पद्मपत्राणि पत्रावलीशोभाञ्च समजनयत्; एवञ्च यद्यपि जलैः अङ्गरागः तामामपाकृतः, पत्रशोभा च विनष्टा, माला अपि निरस्ता, वसनमपि जलैर्नौरक्तमेव कृतं, तथाऽपि जलावगाहनात् पूर्वतोऽपि रमणीयतराः श्रियस्तासां समभूवन् ।

तासां जलोत्तरणवर्णनम् ।

इत्थं जलक्रीडाऽनन्तरं ता रमण्यः शरीरसम्बन्धात् संसक्तं, समधिकं, मूर्त्तिमन्नावगृह्यमिव संस्थितमस्य क्षरद्भिः तरलतरङ्गलोलाकुशुलैर्वसनाञ्चलैरुपेताः सरसः तीरमुदतरन् । शौरिस्तु काञ्चित् नारीं सौन्दर्यातिरेकेण जनिताङ्गतरसां, जलादुत्तरन्तीं, कमलहस्तां, मध्यमानात् क्षीर-समुद्रात् सद्यः प्रादुर्भवन्तीं श्रियमिव समीच्य समुद्रमन्थनस्य स्मृतवान् । ततश्च ताः आर्द्रवासांसि परिहृत्य, नवानि शुभ्राभ्रधवलानि वसनानि नाय्यङ्गमङ्गमवाप्य हसन्तीव स्थितानि परिदधुः । काचन अस्योः विकीर्ण-केशकलापा मती स्नानाऽऽर्द्रं यत् शरीरं चिरमशोषयत्, परं नाजानाञ्च यत्, समीपे समागतं कान्तमवलोक्य पुनः तस्याः तत् वपुः स्वेदाऽऽर्द्र-मेवाभवत् । अपरा च स्वमूर्द्धजमध्यपङ्क्तिं हस्ताभ्यां विभजन्ती, अत एव बाहुमूलस्तनतटान् प्रियाय प्रकाशयन्ती तदेवाभिलषता प्रियेण पुनः दृष्टा । निर्मलजलमपनविमलमङ्गं, ताम्बूलरागोज्ज्वलश्चाधरः, सूक्ष्मं विमलं वासश्च, तथा निर्जनस्थानं, विलासिनोनामेतावानिव प्रकृष्टः नेपथ्यविभवः, यदि पञ्चशरविरहितो न भवेत् । ततश्च सूर्य्यदेवः अस्ता-

चलमग्निश्रियत् । इत्यमेव रमणीनां विहरणं कविना चारुतया वर्णितम् ।

इति अष्टमः सर्गः ।

नवमसर्ग

सूर्यास्तनयवर्णनम् ।

प्रदोषसमयं वर्णयितुमभिलषता श्रौमता महता कविप्रवरेण प्रथमं प्रखरकिरणास्ताचलशिखरावलम्बनं प्रदर्श्य, निवासशाखि-
गमनोन्मुखानां विहगकुलानां कूजनं, क्रमेण रविकिरणानां निम्नतर-
प्रदेशपरित्यागानन्तरमुच्चैस्तरसानुमच्छिखरावस्थानञ्च प्रकटीकृतं, दर्शि-
तञ्च प्रतिकूलदैवतया महतोऽपि विवस्वतः अवश्यम्भावि पतनं,
नदसन्ध्याऽरुणमेघया स्वकिरणाऽऽक्रान्तरुचिराऽऽकाशया पश्चिमदिशा
सह अतिसन्निकर्षमासाद्य लोहितवर्णत्वञ्च ।

कविकृतसन्ध्यावर्णनम् ।

ततश्च नलिन्यः अञ्जनयनानि न्यमिमौलन्, मधुकरकुलानि च
ततः अपासरन् । अन्तरीक्षे च तदा भानुरस्तङ्गतः, नक्षत्राणि तु सम्यग-
लक्ष्याणि सन्ति स्थितानि, चन्द्रविम्बञ्च न दृष्टिपथमधिगतं, सन्तापाश्च
प्रशान्ताः, अन्धकाराश्च नोदिताः ; विकसितकुसुम्भकुसुमवदरुणतां दधती
जनसमूहेन कृतप्रणामा च सन्धारूपिणी ब्रह्मणो मूर्त्तिरभ्यङ्गता आसीत् ।
अथ चक्रवाकहृन् क्रमेण विघटितं, मिलेण सह दिवसोऽपि नाशमुपगतः,
सन्ध्याऽपि दूरौभूता, सान्द्रकूर्द्धमच्छवीनि द्विवसावसानपटूनि तर्मांसि
च गिरिगुहाप्रदेशादेत्य वद्विः, उत वाह्यप्रदेशादागत्य गिरिगुहाः अधि-
कमाच्छादयामासुः । जनानां नयनानि भृशमन्धयति अम्बरक्षिति-
तलानि च आच्छादयति सत्यपि तिमिरे, सिद्धाञ्जनरूपगभिनवं राग-
मधिगतवत्यः रमण्यः प्रियगृहवर्त्म अनिर्बाधमवलोकयामासुश्च ।
गाढान्वतमसमपि शुभाङ्गीनां प्रियाभिसरणे सम्भोगकार्यस्याऽऽवश्यकत्वं

निश्चित्य स्थितम् ; तेन हि सर्वप्राणिभयङ्करमपि तत् तदानीं तासां योषितां भौतये नाभवत् । दिवसे दिवाकरकिरणसम्पर्कात् मन्दीभूत-
तेजःप्रसरतया य एव ग्रहगणो नैव लक्षितः, स खलु तमोव्याप्तं रजनीं प्राप्य सम्यगेव व्यद्योतिष्ठ ; जगति चैतदनुक्षणमेव दृश्यते यत्, पापजनानां संसर्गमागत्य नीचाः नितरां प्रकटीभवन्तीति । असौ तु सन्ध्यासमयः कुङ्कुमचन्दनाद्यनुलेपनानि, माल्यादीनि, पतिषु कृतकोपाः कामिनीः, दीपशिखाश्च मदनोद्बोधनपुरःसरं सममेवो-
द्बोधयामास ; इत्यादिप्रकारेण कविना प्रदीपसमयं समुपवर्ण्य चन्द्रोदयवर्णनं कृतम् ।

चन्द्रोदयवर्णनम् ।

समनन्तरञ्च हिमांशोर्हिमविशदमंशुजालं प्राच्यां दिशि समलक्ष्यत । कलामालोदिते च तस्मिन् तुषारकिरणे, नूनं गगनमष्टानां शिवमूर्त्ती-
नामन्यतममेवेति जनैरभिपन्नम् । प्रथममसौ कलानाथः कलामात्रं, ततः अर्द्धमात्रं, परञ्च साकल्यादुदितो भूत्वा तिमिरसमूहं विभेदयामास, व्यभूषयञ्च रजनीं, तामवाप्य स्वयमप्यतितरां शोभां लेभे ; उष्णांशु-
करक्लिष्टां कुमुदिनीञ्च अलिरुतैः रुदतीभिव स्थितामग्रकरैः परामृश्य समुच्छ्वासयति स्म । ततश्चासौ चन्द्रः चन्द्रकान्तमणिं किरणेन गलदम्बु-
समुद्भासितं विदधत्, अमृतद्रवैः करैः मानिनीनां सन्तापकरं मानञ्च निराकुर्वन्, निसर्गनिर्मलेषु तरुणीकपोलफलकेषु च मुहुः प्रतिफलन्,
तथा स्वभावादक्षोभ्यं समुद्रं यदुगणञ्च क्षोभयन्, सुप्तालसं मदनं जागरयन्, दिशामवकाशांश्च सहसा समुद्भासयन्, रतये च रागिणाम् औत्सुक्याधिक्यं जनयन्, सममेव कुसुमेषुमदिदीपत् ; स्वियश्च प्रियतमाऽऽगमननवश्यं निश्चित्य अलङ्कर्त्तुमुपचक्रमिरे ।

स्त्रीणां भूषणवर्णनम् ।

तथा हि,—तन्वङ्गाः स्तनयुगलयोः एकमेव हारं, जघनस्थले च रशनाकलापम्, अधरेषु च लान्धारसं, गण्डस्थले च शुभ्रं लोभ्ररजः.

नेत्रेषु च नवीनमञ्जनं समयोजयन् । प्रियतमो गृहमागमिष्यति
इति चिन्तया ओत्सुक्येन च कृतत्वराणां निपुणानामपि रमणीनां
मनांसि वस्त्रगन्धमाल्येषु, इदं वसनम्, एतदनुलेपनम्, इदं कुसुम-
मिति, अस्माकमिदं पुरोवृत्तिं धारणाहमिति च न निरधारयन् ।
काचन आलिङ्गनसुखविच्छेदभौरुतया वपुषि अनुलेपनमपि व्यव-
धानकरं मत्वा नापितवती, अपरा च स्वहस्ततलाभिघातात् नासा-
रन्ध्रं प्रति समुत्पतितं पद्मगन्धं स्वमुखमारुतमात्राय प्रीताऽभवत् ।
अन्या च काचन करे कपोलतलं संस्थाप्य, करञ्च जानुनि निधाय,
कालक्षेपार्थं मन्दकण्ठेनैव गायन्ती कान्तार्थमत्कण्ठामवाप ।

ततश्च अत्यन्तकाममोहिता काचन मधुरभाषिणीं रम्याऽऽकृतिम्
अनुरागव्यञ्जनचतुरां सखीं प्रियं प्रति प्रेषितवती । अन्यया च मान-
वत्या अनादिष्टाऽपि सखी तस्याः मरणश्रद्धया दयितमानितुं शीघ्रमेव तत्र
गतवती । अपरा च काचित् कलहान्तरिता नायिका “प्राक् सापराधं
प्रियं कथमपि निराकृत्य, पश्चात् पतिव्रतानां तदनुसरणमुचितमेवेति
विभाव्य तथा कृते, मामभिमानहीनां स मन्येत इति निश्चिन्त्यापि,
तेन विना ख्यातुमहं क्षमामपि नैव समर्थाऽस्मि, हे मखि ! अतस्त्वं
त्वरितमेव तत्समीपमुपेत्य तदपराधशतमविगणय्यैव मां प्रति प्रिय-
मनुनयौघाः” इति अभिधाय, कृतापराधायपि कान्ताय विरहा-
सहिष्णुतया सखीं विसमर्ज्ज । अन्या च “प्रियं प्रति किं वक्तव्यम् ?”
इति द्रव्या पृष्टाऽपि लज्जया किमपि नोक्ता केवलं निश्चिन्ताशरीर-
शरकृशीकृतं स्वशरीरमेव ददर्श ।

द्रव्या उक्तिवर्णनम् ।

नायिकाभिरुपदिष्टा द्रव्यश्च तदा दयितसमीपमुपसृत्य पुंभिस्तुल्य-
मेव वचनजातमब्रुवन् । तथा हि,—“त्वदर्थमत्कण्ठिता मदनपीडिता
मम सखी नितरां कृशतामलभत ! भवद्गुराराशिपरिपूरितश्रवण-
विवरा सा तावद्गुणानामवकाशं दातुमक्षमतया अतृप्ता सती, बहुतरङ्गुल-
मानार्थं प्रस्थादिवद् भूयो गुणप्रवेशाय तव गुणकीर्तनेषु अङ्गुल्यग्रेण

श्रीलविवरं परिचट्टयति । मातिशयसन्तापजनितोष्णनिष्वासवायुभिश्च अनिशमुपतप्यमानं स्वाधरं नवनागवह्निदलरागरसेनापि आर्द्रतां नैतु नैव शक्नोति । निष्कृपो हि कुसुमेषुः कुसुमादपि सुकुमारतरं तच्छरीर-मनिशमेव विशिखैः तापयति । अमृतमपि विपरीतप्रयोगेण निषेवितं विषवदहितत्वमेव समुपैति, यतो हि, अमृतमया अपि चन्द्रकिरणाः त्वया विना सेवनात् त्वत्प्रियामतितरां सन्तापयन्ति” । प्रियामुद्दिश्य मस्नेहमेवं दूत्या भाषितं वचनं प्रियेण समाकर्ण्यार्थ विश्वस्य च तत् तल प्रयये ।

यूनि गृहप्राप्ते तात्कालिकवृत्तान्तवर्णनम् ।

समुपागतं च दयिततमे तदवलोकनोत्सुक्यत्वरया श्रवणात् भष्ट-मपि कर्णभूषणभूतं महोत्पलं कयाचिदङ्गनया नैव परिलक्षितम् । पश्चादागतवतश्च कस्यापि प्रेयसः प्रतिबिम्बं दर्पणेन पश्यन्त्याः कस्याश्चित् नवोद्गायाः शृङ्गारभयाभ्यां क्रम्यमानादपि प्राणितलात् प्रयत्नधारित-तयैवासौ दर्पणः कथमपि भुवि नैवापतत् । उन्नतशरीरतया च केनचिदवनम्य गाढमालिङ्गितवता अत एव वक्षोनिविष्टकुचद्वितयेन यूना तत्क्षणे रशनाया उद्वतकलकिङ्किणीरवपूर्वकं काचिदङ्गना ऋस्व-शरीरत्वादूर्द्धमुत्क्षिप्ता । दयिताऽऽगमनजनितत्वरया च काचिदासनं सन्त्यज्य द्रुतमुत्थिततया सस्तम्, अत एव करष्टतबन्धं वसनं क्षणष्टोरु-दंशं यथा तथा समाच्छादयामास । अपरा च काचित् नववधुः, पश्चा-दुपगम्य नयनं समाच्छादयन्तं कान्तं, “कोऽयम् ?” इति पृच्छते जनाय वाक्येन वक्तुं लज्जया नोत्सेहे, किन्तु तदङ्गस्यर्शजनितपुलकैः कान्त एवायमिति प्रकटितवती । काचिदपरा ललना पत्युः प्रत्युत्थानाद्युपचार-कन्धेणि ऊर्वोर्गुरुभारतया मन्थराभिः खलिताभिरपि गतिभिः प्रेमप्रकर्षं प्रादर्शयत् । अपरा काचित् सपत्नीनामग्रहणाऽऽहता च कान्तं तिरस्कृत्य पुरो जिगमिषुर्णायिका नायकेन करग्रहणपूर्वकमवकुरुधे । काचन प्रियं प्रति क्रीपवती जाता, काऽपि निविडोन्नतकुचमण्डला कामसन्तप्त-हृदया च अप्रतिमेन मुखेन शोभते स्म । ततश्च चन्द्ररुचयस्तदानीं

दूत्य इव इत्थं विगतकोपाः कामिनौः कामिभिः सह घटयितुमल-
मेवाभवन् ।

इति नवमः सर्गः ।

दशमसर्ग

आदौ मधुपानवर्णनम् ।

मर्गेऽस्मिन् कविकुलशिरोमणिना माघेन सुरतप्रमङ्गमवतारयित्
तदनुकूलं मधुपानमेव प्रथममुपवर्णितम् । तत्र च सञ्जितानि सुरभोगि
च कान्तावदनान्येव सुरापाताणि परिकल्पितानि । ततश्च ते युवजनाः
निवृत्तशङ्कं ता बधूः क्षणं मानमवधूय सुरा अपीप्यन् । मत्तः भ्रमरश्च
पानपात्रे विनिहितं कमलं मधुपानसुगन्धि च कामिनौमुखमाप्रातं,
प्रागिदं भजामीदं भजामि वेत्यमुभयलोभात् दोलायमानचेता बभूव ;
अपिबच्च कश्चित् प्रियतमाऽर्पितमिति अतिस्वादु मद्यम् । कस्याश्चिन्मधुस-
स्वादमोष्ठं प्रियतमे पिबति च, अपगच्छताऽपि लाक्षारगेण दशनक्षत-
कृतरागतया पूर्ववदेव स्थितम् ।

ततश्च त्रिवारमधुपानोत्कटमदोद्बुद्धसंस्कारप्रभावितप्रगल्भमतीनां
कासाञ्चित् रमणीनां प्रतिकूलवाक्यरचनारमणीयः, आदौ लज्जामंत्रतो-
ऽपि मदेन प्रकाशितरहस्यः सहासः परिहासश्च सम्यक् प्रकाशितोऽभूत्,
जनयामास च तदा तदानीन्तनमदातिरेकः सुगधाया अपि बध्वाः प्रोढा-
वत् विलासमनोहरं हसितं, वचनविन्यासकोशलं, नयनविकारविशिष्यञ्च
युगपदेव । अपि च मधुपर्यायैः सापराधे स्वामिनि कलुषितस्य
कोपप्रच्वलितस्य स्वीकृतकाठिन्यस्य च बधूनां हृदयस्य भटिति तथाविधा
अप्रसन्नता दीप्तता कठिनता च सम्यक् प्रशमिता, वपुषि सर्वदा
विद्यमानस्याप्यप्रकाशितस्य विलासस्य सम्यक्प्रकाशनञ्च प्रकटितम् ।
मद्यपानात् पूर्वं सखीप्रेरणया कथञ्चित् प्रियतमसमक्षं ययैव स्त्रिया

प्रगल्भितं, तथैव मदस्य स्वाभाविकधर्मप्रकाशनस्वभावतया मद्य-
पानात् परं पुनः सहजा लज्जामुग्धता स्वीकृता । अपराधिनं स्वामिनं
मद्यपानेन मोहितचित्ताऽहं नाभिसारयागि, इत्यालोचयन्त्याः अपरस्याः
कस्याश्चित् सुरापाने अनभिलाषश्च समजनि । तथा स्त्रीभ्यः आहित-
मदनं यथा तथा दयितार्पितं प्रचुरस्वादुतरं गण्डप्रमदं नितरां सखदे ।
मधुपानावसरे योषितां तासां मुखस्य च मद्यस्य च इतरेतरयोगादपूर्व-
गन्धोत्कर्षः भृङ्गोन्मादकरः बभूव । सखीसमर्चं गूढचुम्बनचतुराणां
योषितां मधुपानक्षालितलाक्षारागस्य स्वाधरस्य प्रियाधरताम्बलरागेण
पुनरेव रञ्जनं समभूत् । सपत्नीनामग्रहं दयितेन दत्तं मद्यं पीत्वाऽपि
काचित् न ममाद, मद्यमपिबन्तौ अपि सपत्नौ तु तद्दर्शनादेव
मत्तताभुपगता । प्रथमं प्रियं प्रति रोषात् तत्प्रार्थनाश्रतानि अनङ्गी-
कुर्वन्तौ, अथ पश्चात्तापतप्ता काचित् मद्यपानेन जनितमोहा प्रेयसमेव
आत्मना प्रकोपितं विज्ञाय तत्त्वमाप्रार्थनां कर्तुमारैरे । एवं मद्यस्य
अग्निमीलनवाक्सादाङ्गमादरूपविविधधर्मश्च विवृत्य कविना
यौवनोद्दामरम्याणां मद्यमदेन मदनाऽऽसक्तानाञ्च रमणीनां दयित-
मंसर्गेण शोभाऽऽतिशय्यं, कान्तमन्निधौ वदनविकसनम्, अङ्गानां
पुलकितत्वं, वचनानामार्द्रत्वञ्चोपवर्णितम् ।

सुरतवर्णनम् ।

वाच्याऽऽभ्यन्तरभेदेन द्विविधयोः सुरतयोः प्रेक्षणाभाषणाऽऽश्लेषणा-
चुम्बनाद्यनेकभेदभिन्नस्य वाच्यसुरतस्य प्रेक्षणाविशेषं प्रथमं दर्शयता कृतिना
कविना, मुखस्पर्शं तथा विहारयोग्यतया सञ्जीकृते, सुरताय कल्पिते च
शयनीये प्रियतमे च मृगदृश्यामनिशं दर्शनं, किमप्यभिधातुमिच्छन्त्या
अपि लज्जया वक्तुमसमर्थायाः, दिदृक्षोरपि अभिमुखीभवितुमशक्नु-
वन्त्याः कस्याश्चित् नवोद्गायाः दयितस्पर्शनेन कम्पनञ्च, तथा अन्यस्याः
मुग्धायाः कुचांशुकाऽऽकर्षणात् त्रपमाणायाः कुचाऽऽवरण-
व्याजेन कान्तसमालिङ्गनं, दीपितस्मरतया उरस्युपपीड्य कान्तस्यापि
गाढपरिरम्भणं, प्रियतमसङ्गमेन प्रमदानां विपुलहर्षञ्च प्राक् समुद्गास्य,

चुम्बनक्रीडनादिकं, तदनन्तरमाभ्यन्तरसुरतं विश्रम्भसुरतञ्च वर्णितम् । सम्भोगावसानं च प्रियतमैः साङ्गं सङ्गतानां तासां योषितां पूर्ववदेव लज्जा सखीव समायाता, तथा च लज्जया खलितदृष्टिपाताभिः हि ताभिः द्रुतगृहीतदुकूलैः ससम्भ्रमं शरीरमाच्छादितम् । इत्थं सुरतावसानञ्च वर्णयित्वा महाकविना प्रभातप्राया रजनी सञ्जातेति च अदर्शि ।

इति दशमः सर्गः ।

एकादशसर्ग

प्रभातवर्णनम् ।

अथ प्रसङ्गप्राप्तं प्रभातं वर्णयितुमिच्छता शीमता माघकविना मधुरकण्ठानां वैतालिकानां मुखेन माधवप्रबोधनार्थं विशुद्धसङ्गीत-हारकं प्रभातवर्णनमासर्गसमाप्तिं कुर्वता प्रथममपररात्रव्यापारः समदर्शि । तथा हि,—प्रभाते कामुकानां नैशसुरतसम्भ्रमलीलाऽभ्यास-क्रान्तं लोचनयुगलं यावत् न मुकुलीभूतं, तावदेव निशाऽवसानमृचकः भाविविरहविहितनिद्राभङ्गः मृदङ्गः जनैरभिताडितः । दूरतया सृक्ष्यबिम्बस्य ध्रुवस्य उपरि समुज्ज्वलतरं सप्रर्षिमण्डलं पर्य्यस्तं मत्, बाल्ये भगवतस्तव पादघातेन पातितं शकटरूपिशकटासुरशरीरमिव शोभते । तथा केनचित् अतीतप्रहरपालेन अनन्तरप्रहरपालः स्वपाल्यं प्रहरमतिवाञ्छ निद्रातुमिच्छता सता “प्रबुध्यस्व प्रबुध्यस्व” इत्युच्चैराहृतोऽपि मुहुर्निद्रया अस्यष्टाक्षरमनर्थप्रायम् “अयमहं जागर्म्भि” इति प्रतिवचनं प्रयच्छन्नपि नान्तर्जागरामास । कामुकः कश्चित् प्रमदायाः विशालनितम्बावरुद्धे शयनीये शयनावकाशमलभमानः पुनः पुनः सुरते रतः निद्राप्रयुक्तां तन्द्रां निरस्य कृच्छ्रेण रजनीमति-वाहयामास । महीपतयश्च कवय इव कियत्कालं शयित्वा, तदैव पुनः

प्रतिबुध्य गतिपश्चिमयामे बुद्धिप्रकाशं लब्ध्वा च समुद्रगम्भीरे दुष्प्रवेशे
 राज्ये, काव्यवत् प्रयोगान् (“ब्राह्मे मुहूर्त्तं उत्थाय चिन्तयेदात्मनो
 हितम्” इति स्मरणात्) तर्कयन्तः सन्तः गहनं पुरुषार्थजातं विचा-
 रयामासुः । हस्तिपञ्च सुप्ता भूतलशयनादुत्थितं मदपङ्कप्तुतशरीरं गजं
 पुनः पार्श्वपरिवर्त्तनेन शयनं कारयति स्म । अतिलघुहस्ता गोपालाश्च
 नवनीतमुत्कण्ठं, मय्यनदख्णेन गम्भीरशब्दपरःसरं, शैलेन शशिनमुद्धत्तं
 सुरोघाः वारिधिमिव कलशिं मथ्नन्ति स्म । काचित् कलहान्तरिता
 नायिका प्रथमं प्रियप्रार्थनां नाङ्गीकृत्य पराङ्मुखीभूय कपटेन सुप्ता,
 अथ प्रभाते कुक्कुटकूजितमाकर्ण्य गालविजम्भणादिव्याजेन सम्मुखो-
 भृता निद्रया अजानतीव मीलिताक्षी सती प्राणेशमालिलिङ्ग ।
 नरेन्द्राश्च वैतालिकगीयमानमधुरमङ्गीतश्रवणेन सुखनिमीलिताक्षाः
 सन्तः निद्रां भेजुः । अश्वश्च कश्चित् कर्णाग्रीवं सस्तमुक्तं विदधत्, ऊर्ध्व-
 जानुस्तिष्ठन्, क्रियत्कालं निद्रामनुभूय, भूयः सम्प्रवावस्थितं बालदृशा-
 मास्वादयितुमभिललाष । प्राक् सत्सङ्गेन प्रवृद्धदीप्तिरुदयगामी च
 शशधरः सम्प्रति पराङ्गनामिव पश्चिमाशामासाद्य अस्तमेव समाश्रित्यि-
 यन् इत्यालोक्य प्राचीदिगङ्गना स्वप्रभया अहामतेव । तरुणश्च
 काश्चित् “सुप्ते पश्चाच्च या शीते पूर्वमेव प्रबुध्यते । नान्यं कामयते
 चित्ते सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥” इति स्मरणात्, पश्चात् सुप्ता अपि
 पूर्वमेव जागरित्वा अस्यन्दितशरीराः सत्यः रतिश्रमखिन्नप्रियतम-
 निद्राभङ्गशङ्कया परम्परगाढाऽऽश्लेषविश्लेषं नैव विदधिरि । चन्द्रमाश्च
 अस्तमयरागेण लोहितायमानैः शुभ्रमयूखैः, कुङ्कुमसंयोगादीषन्निरस्त-
 धवलमभिः शीखखरजोभिः प्रियसौमिव पश्चिमाशां विभूषयन्नति-
 मात्ममेव शुशुभे । कुमुदानां मुकुलीभवदलैः क्षीयमाणशोभाधारणात्,
 कमलानाञ्च विकसदलैः वर्द्धमानशोभाग्रहणात् भ्रमरैरुपगीते उभे
 अपि कुमुदकमलकदम्बे तुल्यरूपामेव अवस्थां दधाते च । अरुणिमान-
 सुपगत्य सुखप्रकाशनात् चिराय स्थायिनीं लज्जाम् आशु त्वजन्त्या इव
 प्राच्याः दिगङ्गनायाः सुखस्येव प्राग्भागस्य अवगुण्ठनपट इव

चन्द्रकिरणजालं संसते स्म च । अविच्छिन्नसुरतक्रौडाश्रान्तानामङ्गनानामक्षमाङ्गे उपशाम्यन्तमपि मदनं प्राभातिकजातिकुसुमवासितवातस्पर्शः पुनरुद्दीपयति स्म । अमन्ति स्म मूर्च्छतेजोऽभिभवान्मन्दायमानप्रकाशाः दीपशिखाः । हर्षमन्मथमत्तयुवतीरतिखेदहरणदक्षः प्रभातमारुतश्च विकसितकमलगन्धैः भृङ्गमालाः मोहयन्मन्दमन्दं प्रवहति स्म । निद्राकलुषितनयनकनीनिकाः परिक्षीणमुखचन्द्रमण्डलाः सस्तकेशपाशाश्च वारविलासिन्यः राजगृहेभ्यः निर्जग्मुश्च । व्रजति स्म च वासरान्ते शिशिरकिरणमभिसृज्य वायुभिः सुगन्धिः तत्किरणव्याप्तं नभःप्रान्तं भजन्तो रजनिः । निशायां परिरेम्भव्यापारवता प्रियेण प्रियायाः आक्षिप्तं वसनं प्रभातेऽपि तत्श्रीणीदर्शनलोभादर्पयितुं नैष्यत च । सपदि च कुमुदिनीभिः मौलितं, रात्रिरपि गता, सकला नक्षत्रराज्यश्च अपेताः, इन्दुश्च भृष्टशोभः सन्नतमगच्छत् । मूर्ध्यौदयात् प्रागेव अरुणेन निखिलं तिमिरजालं निराकृतम् । चक्रवाकश्च गगनमण्डलं तिमिररहितं वीक्ष्य यावत् पक्षमूले उत्पतनाय धुनोति, तावदेव चक्रवाकी ममुत्कण्ठिता सती सरितोऽपरतटात् तत्र समायाता । रात्रौ युवतयः पृथममालाश्च तुल्यामेव शोभां धृतवत्यः, प्रभाते तु उपभोगादधिकसुरभिभिर्युवतिभिः निष्प्रभाः मालाः परित्यक्ताः । प्रभातमारुतैश्च वर्नं वर्नं कमलममृहाः व्यालोलिताः, मालत्यादीनां विस्ताराश्च विक्षिप्ताः, वकुलचम्पकादिशाखिनां प्रमृनानि च अवधृतानि, किन्तु एतेषां कुत्वापि तैर्नावस्थाय बध्कुसुमसङ्घर्षेण उद्गतगन्धेषु गृहान्तरेषु एव स्थायित्वमधिगतम् ।

प्रातरागतं सागमं प्रेयांसं प्रति खण्डितायाः नायिकायाः

उक्तिवर्णनम् ।

“अपररमणीसंसर्गपीडनैः अङ्गरागे निःशेषतया भिन्ने मत्पि यदाश्चर्यधाम्नः तव मुखविक्रामः स्तोकमपि न भेदमुपगतः, इदमेव महदाश्चर्यम् । स्फुटतरं हि नखविलेखमन्या रमण्यः तव वपुषि मा पश्यन्तु, इति बुद्ध्या कान्तया चरणप्रहारसङ्क्रान्तलाक्ष्या असौ

समाच्छादितः ; किञ्च 'त्वं मम प्रिया' इति यदवोचः, तत् सत्यमेव, यतः प्रियजनपरिहितं वसनं वसान एव मम निवासं प्राप्तः, प्रेयसीनामवलोकनेनैव हि कामिनां भूषणशोभा सफलतां लभते । तथा नवनखक्षतचिह्नितं शरीरभंगुकेन त्वमाच्छादयसि, दशनक्षतमोष्ठश्च हस्तेनाऽऽवृणोषि, किन्तु स्वान्तरसङ्गमूचकः परिमलाऽऽख्यो नवगन्धस्तु त्वया कथमप्याच्छादयितुं नैव शक्यः" । उक्तप्रकारेण कृतोपालम्भायाः अधैर्यान्मुक्ताशोः कस्याश्चित् प्रेयस्याः तस्यन् कश्चिन्नायकः आगत्य प्रणामेन तां प्रमादयितुमारभत, यतो हि प्रणयकलहेषु योषितां करुणामपि रुदितं मानिनामपि पुंसां मानभेदपटौयः भवतीति ।

विलासिजनस्य उक्तिवर्णनम् ।

कश्चित् विलासिजनः, निशायां स्वकृतनखदन्तक्षतं सपत्नीसम्पादितमेवेति शङ्कया रोषपरवशां स्वस्त्रियं, "मदमूढया त्वयैव कृतमिदं, किमिदानीं नाभिजानासि?" अनेन प्रकारेण लज्जितां तामनुनिनाय । गाटालिङ्गनेन भौक्तिकहृदरच्छेदं विधाय शिथिलीकृताङ्गे स्वामिनि गमनाय आमन्त्रयमाणे सति, तत्क्षणां नवमुक्त्तारूपस्थूलवाप्याम्बुनि विसृज्य स्तनयुगमुपारुरोदेव । रात्रौ मत्ततया प्रियसमीपे बह्वजल्पितं, प्रौढनायिकावत् बहु चाटु कृतचेति दिवसे सखीभ्यः श्रुत्वा विगतमदया कयाचित् मुग्धया विलज्जितम् । एवं क्रमेण प्रातः-सन्ध्याऽपि अतिक्रान्ता ।

यज्ञवर्णनम् ।

प्रतिगृहमक्षतज्योतिरग्निः यथाशास्त्रमुच्चारितश्रुतिभिः ऋत्विक्-श्रेष्ठैः अग्निममिन्धनीः ऋचः पठित्वा देवतोद्देशेन त्यक्तं दरितौघदहनक्षमं हविर्विशेषमास्वादयति स्म ।

अथ जपवर्णनम् ।

प्रक्रान्तजपकर्म्मणां तपस्विनाम ओष्ठाक्षरैरावृतम्, अनोष्ठैश्चाक्षरै-

लञ्ज्यम् उद्गतदशनकिरणमास्यं तदा मुहुर्घटितविघटितस्य मुग्धमुक्ता-
स्फोटस्यैव नितरां शोभते स्म ।

सूर्योदयवर्णनम् ।

शुशुभे च तदा प्राच्यां दिशि महासागरसलिलदाहानन्तरं कृतजग-
द्वाहोद्योगं सत् सागरोपरि ज्वलितं वडवानलज्योतिरिव नवकनकवत्
दिनभर्तुः पिङ्गलकिरणजालम् । दिग्भिरङ्गनाभिरुद्भूयते च प्रसारित-
महारज्जुरूपैः किरणजालैः महान् कलश इव जलनिधजलमध्यादेश
दिनकरः । क्षणञ्च उपरिस्थितेन अनेन विवस्वता केवलमुदयाद्रिर्न,
अपि तु सर्वेऽपि शैलाः सममेव नवकरनिकरेण समुद्भासिताः ।
उदितमात्रेणैवैतेन बालसूर्येण कराग्रे प्रसार्य गगन-मातुरङ्के निपतितं,
नलिनोभिश्च रमणीभिः कमलानि मुखानीव विकाशय तत् वीक्षितं,
विहगकुलैश्च हर्षात् कूजितम् । क्रमेणासौ सप्तसप्तिः क्षितिधरपौठमध्या-
सौनः, भूतलप्रसारितकिरणजालः उदयाद्रिमतिक्रान्तः । ततश्च बाला-
ऽऽतपरूपितं नदीसलिलं भानुकिरणरूपशरसहस्रक्षततिमिररूपकरि-
रुधिररञ्जितमिव अदीपिष्ठ । नवीनदिनकरकिरणाश्च गवाक्षविवरंभ्यः
मन्दिराणामभ्यन्तरेषु निपेतुः । रजन्यां रमणीभिः मद्यपानेन शून्यो-
क्तमपि स्वयंमयपानपात्रं गीरोचनाऽरुणबालाऽऽतपसंयोगात् पूर्वंवत्
मद्यपूर्णमिव बभौ । गालौ शय्यायां परित्यक्तं शुभवर्णं, किन्तु प्रभातं
दिनकरकरसङ्गेन रक्तवर्णतया भासमानं प्रियस्य उत्तरीयं स्वकीय-
मिति वुद्ध्वा आददानां नायिकाञ्च सखीं परिजहास । निश्यायां
सुधाधवलं यद्गृहं चन्द्रिकासम्बन्धात् स्फटिकमयमिव रजे,
तद्दिदानीं बालतपनकिरणैररुणीकृतं सत् काश्मीरदेशजातकुडुम-
जलमिक्तमिव प्रतिभाति । योषितामारुद्रनखक्षतानां मध्ये संलग्न-
केशानां प्रमोचनं प्रिये विदधानं सति, व्यथाऽऽविभूतसौत्कारैः
प्रकाशितदशनेषु प्रतिफलन्त्यः नवरविभासः पद्मरागाणामनुकरणं
विदधिरे च । स्वतः कनकमनोहरं, ततः कुडुमाङ्कितं कामिनीनां
वपुः पुनर्बालाऽऽतपव्यापनात् महान्तं वर्णोत्कर्षमापेदे च । सरमिज-

वनकान्तं लोकलोचनानां दर्शनशक्तेर्निदानं किरणसहस्रं दधदयं
हरिदश्वः निखिलजगदाक्रान्तवन्तमन्धकारं साधु निजघान । ध्वान्त-
ध्वंसाय समुदितोऽपि दिवसेशः दर्शनीयमपि तारागणमरिपद्मावलम्बनं
प्राप्तश्विपुरुषवदेव निराकृतवान् ; दूरीचकार च सूर्योऽसौ अतिधवलायां
रजतभित्तौ प्रतिबिम्बितस्य स्वकिरणजालस्य तत्प्रतिघातेन गूहामध्येऽपि
प्रवेशात् गूहावस्थितं संहतमप्यग्निं तिमिरजालम् । यथा कश्चिन्निजपद-
भ्रष्टः पुनर्लम्बपदः स्वबन्धुवर्गान् काराऽवरुडान् स्वयमागत्य काराकपाट-
मुद्वाप्य मोचयति, तथाऽसौ भविता भूयः स्वकीयं तेजः प्राप्य निशायां
कमलं बन्धनप्राप्तानां षट्पदानां बन्धनमोक्षं विदधे ; सहस्रसङ्घकैर्मयूखैः
कमलानां सहस्रदलानां विघटनञ्च चक्रे । उदयति सवितरि, अस्तङ्ग-
च्छति च श्रौतांशौ कुमुदवनं शोभाविहीनं, कमलवनञ्च शोभायुक्तं.
चक्रवाकः प्रीतिमान्, पेचकश्च प्रीतिहीनः सञ्जातः, सर्वमिदं दुर्दैव-
त्रेष्टितानां विचित्रो विपाकः ।

उदयरागवतीं शोभां दधानः दिवापतिरसौ निखिलनक्षत्रमण्ड-
लानां कुमुदानाञ्च श्रियं द्राक् क्षयं नीत्वा, अन्धकारजालञ्च सम्यक्
अवधूय, कृताखिलजगत्प्रबोधः, स्त्रीपुंसानाञ्च वियोगं प्रापयन्, हे
कामद ! तव सुप्रातं करोतु ।

इत्येकादशः सर्गः ।

द्वादशसर्गं

प्राभातिकप्रयाणवर्णनम् ।

सूर्योदयानन्तरं भगवता सह यादवानां प्राभातिकप्रस्थानं वर्ण-
यता कविना रथाश्वगजचारिणां नरपतीनां तीरणवह्निःप्रदेशे क्षणं
प्रयाणकालोचितवशरचनार्थं कृतविलम्बस्य भगवतो हरेः समागमाय
प्रतीक्षणां प्रथमं प्रदर्श्य, पश्चात् कनकवर्णं समुन्नतमधिकवेगं रथं समा-

रुह्य हरेर्गमनञ्च वर्णितम् । ततश्च शुभतराः सरज्जुकाः अतिदीर्घाश्च
 पटमण्डपाः कुमुदद्गदा इव स्थिताः तैर्मुकुलीकृत्य नीताः । उन्वमित-
 पूर्वकायो हि गजपतिः खमुत्पिपतिषुर्महाऽद्रिरिव आकुञ्चिताङ्घ्रिः सन्
 तत्र कृतपादन्यासं यन्तारमारोहयते स्म । तुरङ्गिणश्च प्राक् स्वैराऽऽस्फा-
 लनोपलालितान् पल्याणकोटिसंसक्तमुखरज्जुं पाणौ कृत्वा कम्पित-
 शरीरानश्चानारूढाः । उपर्युपविष्टश्च निषादौ यावत् भूयांसमध्वानं
 गन्तुं तदौपयिकमासनविशेषं न बबन्ध, तावदेव दुःसहवेगाः उष्ट्राः
 अनर्गलं प्रस्थिताः ; कश्चिदुष्टश्च निधौयमाने सति भाराऽऽरोपणाय
 निर्भ्रंते भारयुक्ते गोण्यादौ, बलादुत्थाय गन्तुमिच्छन्, गृह्णीतश्च
 मुखभागे, प्रागुपभुक्तनिम्बपत्ररसनेन विषमस्वरमत्युत्कटमकार्षीत् ।
 न च स्त्रीकृतवान् जनन निधातुमुद्धृतां गोणीं नासिकाप्रोतमुखरज्जौ
 गृह्णीतः कश्चित् कम्पितविषाणयुगलो महावृषभः । तीव्रणाडुश-
 प्रहारेण निषादौ निरुद्धवांश्च प्रतिनागं प्रति चलितं हिरदम् । पटह-
 श्रवणाच्च तदा राज्ञां बलान्यभिभवशङ्कया व्यथितान्यासन्, सञ्जाताश्च
 गिरिगह्वरस्थिताः सिंहादयः किमिदमिति भोतिविह्वलाः । तुरङ्गा-
 धिरूढाश्च अवरोधस्त्रियः व्रजद्विश्चमूचरैः जगं दृष्टाऽऽननाः चलत्योन-
 स्तनैः कम्पितकञ्चुकं यथा तथा समगच्छन् । स्वपृष्ठात् पातिताव-
 रोहं कयाचित् दिशा पलायितं दुर्विनीतमश्रं जनाः महासमलो-
 कयन् । प्रत्यासन्ननागमृत्कारात् त्रस्तो करभौ, सारथो व्याकुलं यथा
 तथा त्यक्तप्रग्रहे सति अवरोधाङ्गनाः भ्रमो क्षिप्त्वा अपथेन दूरमतोत्य
 रथं बभञ्जतुः ।

प्राक् लाभार्थं कृतक्रयश्च कश्चिद्दण्डिक् स्यागुसक्तश्चकटभङ्ग-
 संक्षोभेण विदारितमृन्मयमद्यभाखेभ्यो विगलितसुराभिः सित्के
 सति दूरवर्त्मनि तदर्धमत्यर्थं शोकमवाप । तर्बलैश्च भेरौभिर्गुहा-
 मुखानि नितान्तवात्यामुखराणि निर्भर्त्स्य, ध्वजांशुकैः गुल्मपलाणि
 च तर्ज्जयित्वा, समुन्नतैर्मातङ्गैर्महोपलान् विजित्य च, रेवतकार्द्व-
 र्दूरगमनेन पृष्ठतः समकारि । कृष्णसारैश्च तदा हरिणीसदृशानि

योषितां नयनानि समालोक्य किञ्चित्कालं तत्रावस्थाय, पश्चात्
 विभ्रमवन्ति तानि योषितां निश्चित्य स्थानान्तरे पलायितम् । अथाथ
 मादिभिर्दृग्दृष्टीतवल्गाः सन्तः दुःखान् शनैः शनैर्निम्नभूपदेशान्
 अवतीर्य बलायां शिथिलितायाञ्च सत्यामुत्तालखुराऽऽरवं यथा
 तथा द्रुततरमेव अधावन् । शौरिसेना च तत्तेजसा विनतैः, अत
 एव पार्श्वदेशात्ममार्गैः राजसमूहैरसङ्घाताऽऽतपत्रवद्भिः समाच्छव-
 भूमिकतया एकाऽऽतपत्रमयीव रराज । अपठंश्च म्तिपाठकसमूहाः
 शौरैः पुरतस्तद्गुणाऽवलीकलितान् ओजस्विषणोञ्ज्वलवृत्तशोभितान् अने-
 कान् श्लोकान् । प्रलये क्षुभितः पयोधिरपि निःशेषाऽऽक्रान्तमहौतलः
 मन् विलालङ्घनलक्षणं स्वमर्यादां समुज्झति, परन्तु नाकापींश्च ग्रामेषु
 कामप्यमर्यादासङ्घैरवारितैरपि सैन्यैश्चलितोऽसौ निःशेषाऽऽक्रान्त-
 महौतलः केशवः । दृष्टश्च ग्रामान्तर्गामिनं तमतिमात्रं वृतिभि-
 स्तिरोद्धिततया सेनासमूहैरलक्षिता एव पटोलोप्रसूनगुच्छसच्छायमुख्यः
 ग्रामबध्वः । ददर्श च शौरिरसौ सनादं मुहुर्कृत्स्नमानान्, मद्यपान-
 रतान्, मण्डलोपविष्टान्, स्वनामसङ्कीर्तनप्रवर्तितमानसांश्च घोष-
 जनान् ; गोपाङ्गनाजनश्च अविदितविलासैरतिविशालैर्लोचनैरस-
 क्रुदेव तं मुरारिं पश्यन्नपि न ययो वितृष्णताम् । मुरारिरपि वामपद-
 मंयतवल्मान् रमनया स्वाद्यन्तीः गा जानुभ्यां दोहनपात्रमवगृह्य क्षीरं
 दृहतः गोदोहकान्, प्रशस्तां गाञ्च प्रीत्या चिरं निदध्वा, विलोकयामास
 च गौतमवणाऽऽसक्तानत एव शस्यभक्षणविरतान् मृगसमूहान् ।
 अपाहरञ्च मत्तकलहंसकुलानां विलासिनीचरणनूपुररवकोमलं सुमधुरं
 कूजितं शब्दान्तरतः मोरेर्मानसम् । कतिपये हि पर्वताः शिखरैः
 दूरादागच्छतस्तस्य हरेरतिमहतीं सेनारेणुसंहतिं, तथा नरपतयश्च
 शिराभिस्तदाज्ञां सममेव समूहः । विशालदन्तेन च केनचित्
 समुन्नतनागेन जनसमागमनमार्गः अचलाद्यधिकतरमरोधि ।
 अन्यैश्च कैश्चित् गजैः विधाय दिशो भग्नदुमाः, पिष्टा च बलादचल-
 पृष्ठानि, निजाङ्गैरेव भुवो दुर्गमाः विदधिरे । पार्वतीयकिरात-

युवतयश्च शौरिं विस्फारितलोचनैरवलोकयामासुः । मृगेन्द्रवन्दानि च सक्रदवज्रया चक्षुरुन्मिष्य पुनः सुषुप्तमूनि मन्ति समीपगतादपि सैन्यान्नेव कियदपि भीतानि समभवन् । गण्डकण्ड्यनकारिणा करिणा च वृक्षस्य श्मश्रूयमाणमधुपटले कम्पिते सति, तैः विदश्यमानजनेन तदा व्यग्रतया पलायितम् । आत्मानः देहान्तरमिव प्लवङ्गमाश्च नागेना-न्तकसन्निभेन विनाशिते सति परिचितपलाशतरौ निवासार्थं वृक्षान्तर-मेवाधिजग्मुः । अतिचक्रमुश्चेत्थं सेनासमूहाः गुरुतरानपि गिरि-प्रदेशान् ।

जलाशयवर्णनम् ।

समनन्तरञ्च मुरारिसेनाभिरुन्नततटानधिरुद्ध कङ्गोलिनौ काचि-दुपगता, तुरङ्गमखुराऽऽक्षिप्तं हि रजःपटलं तदीयमलिलानि पङ्कता-मनैषोत्, गजपतिभिश्च क्रीडनार्थं करैरपाकृतानि तत्रत्यशैवलानि । पुनश्च ते भग्नतटैस्तदम्भांसि प्रपूर्यन्, पुराणनदीः स्थलममाः कृत्वा, स्वमदोदकैरेव नदीरपराः प्रवर्त्तयामासुः । क्रमेण च मुरारिसेना दूरमतीत्य समतिक्रम्य च भ्रयांसि पुराणि, जित्वा च समुन्नतपटमण्डपैः पुरगृह्णाणि, स्वच्छन्दं तदानौ तटस्थानादगच्छत् । द्वारकाभवनमप-हाय तेषां निर्गमनकाले, मन्ये, वियोगविक्रवा द्वारकानगरश्रीरपि तदानौ तदग्रत एव निरगात् ।

यमुनाप्राप्तिवर्णनम् ।

सौगन्धिकमारुतैः कम्पिते हि यमुनासलिले मूर्ध्यकिरणपरितप्तं मैनिकैरूर्द्धमुत्तिप्तञ्च राशौभृतं रजः पुरः पपात । सा हि उष्णांशु-तनयाऽपि शीतलमलिला, यमस्वसाऽपि जनजीवनविधायिनी, कृष्णवर्णाऽपि पापविनाशपटीयसी ; आगमादनुमानं चेत् बलीयः-प्रमाद्यं, तदा जलधिजलानां नीलतया सा खलु यमुनैव नूनं जलधि-मपूरयत्, न जाङ्गवी ; जाङ्गवीपूरणोक्तिन्तु सर्व्वथैवायुक्तिकेति प्रति-भाति । क्षणमसौ तमालतरुवदतिकृष्णवर्णा हि यमुना भवमाक्रमितु-

मुद्युक्तस्य सेनासमुद्रस्य वेलिव शुशुभे ; समनन्तरमेव तैरुभयतः लोलैः पादैरिव केनिपातकदण्डैर्वेगेन गच्छन्तीभिर्नीभिरसौ सरित् यमुना प्रतीर्णा । करिणस्तरङ्गमादयश्च गम्भीरजलान्यवगाह्य सहेलं तां यमुना-मतरन् । एवं सुरारिसैन्यं मपदि यमुनां तीर्त्वा यथाऽभीष्टमगमत् ।

इति द्वादशः सर्गः ।

त्रयोदशसर्ग

प्रथमं यादवपाण्डवयोः मिलनवर्णनम् ।

अथ हरेर्निजनगरप्रस्थानात् प्रभृति प्रतिक्षणं निखिलदेनेन्दन-वृत्तान्तवेत्ता हि धर्मनन्दनो युधिष्ठिरः यमुनाऽतिक्रमणेन तत्समा-गमनश्रवणादतिहृष्टः सन् सानुजः कृष्णाभिमुखमेव निर्ययौ । शौरिसमागमसन्तोषादतिबहुलदुन्दुभिताडनेन श्रवणेन्द्रियाणां बधिरी-भावात् तदा कण्ठोक्तवक्तव्यावशिष्टं वक्तृणां हस्तसङ्केतमन्तरेण संवदितुमशक्यमेवाऽऽसीत् । परिवर्तितकनकचक्रान्ता हि रथा गजाश्चादयश्च क्रमेण द्रुततरमधावन् । परस्परप्रेमवशाद्धि तदानौ तदुभयसैन्यमेकतामेवागमत्, मदमूढबुद्धिभिः विषाणिभिः केवलं मिथो रुरुषे । शौरिसन्दर्शनमात्रेण दूरादेव चर्षातिशयेन स्यन्दनादवतरितु-मिच्छतो धर्मनन्दनस्यावतरणात् पूर्वमेवासौ सुरारिस्त्वरविशेषेण विनयं दर्शयितुमवततार, प्रणनाम च भूमिविलुठितस्थूलहार-यष्टिना शरीरेणासौ भुवनैर्नतोऽपि विद्धिताऽऽत्मगौरवः ज्यायांसं पितृस्वस्रीयं तम् । शौरिं शिरसा भूतलस्पर्शनात् प्रागेवासौ क्षितिपः समुत्थाप्य अनपेक्षितक्रमं यथा तथा भुजाभ्यामाश्लिषत्, पारिजातकुसुमसुरभिकेशे शिरसि च विनयनम्रं तं काममजिघ्रत् ।

ततः प्रहृष्टमानसोऽसौ सर्वजनसम्भावनाहः सुरारिः परमप्रीति-वशात् भीमादीनपि भूमिभृतोऽनुजन्मनः तत्कालोचितमभ्यन्दयत् । नरपतयश्चापरे तत्र युगपदागत्य तुल्यमहसः भूपतीनपरान् परस्परं

बाहुभिरालिङ्गन्; परिरेभिरे च इभकुम्भन्तुङ्गस्तन्यः परस्परं ततोप-
गताः हर्षप्लकितगण्डस्थला यादवपाण्डवानामङ्गनाः । मङ्गतश्च
रथवाजिकरिणीसमाकुलं तदुभयसैन्यमन्योन्यं, केवलं तेषु पृथगव-
स्थापिताः पंसां गजेन्द्राणां राजयः; महान्तो हि भवन्ति चिराय
सर्वलोकविलक्षणस्वभावाः । शौरिरसौ युधिष्ठिरेण “अधिरुह्यताम्”
इत्युदितः, जिष्णुना च दत्तहस्ताः, यक्षाधिनाथकरगृह्यौ मेघवाहनो
मेघमिव स्वन्दनं पुनरशिश्रियत् । तदनन्तरमिन्द्रप्रस्थाभिमुखं प्रचलतश्च
तस्य हरेः धर्मराजः स्वयमेव सारथ्यं, भीमसेनश्चामरग्रहणं, जिष्णुश्चा-
ऽऽतपवधारणं हर्षप्रकर्षात् यथायथमकरोत्, चक्रतुश्च नकुलसहदेवौ
तत्परिचर्यार्थं पृष्ठोपसर्पणम् । इत्थं सन्निहिततया परस्परमेकतामुपगतं
यमुनाजाङ्गवोप्रवाहयोरिव तत्सैन्ययोर्द्वये मङ्गलदुन्दुभिध्वनिरति-
तरामेव समभवत् । ततोऽसौ सुरारिर्मखमौक्षितुमुपागतानां हि भूपतीनां
सैनिकैर्वह्निर्निर्मितं सेनानिवासमवेक्ष्य, प्रतिपक्षसैन्यवेष्टितमिव स्थितं
मयदानवकृतमपूर्वमिन्द्रप्रस्थं ददर्श, प्रविवेश च विरचितनवगोपुरं
तत्पुरं क्रमेण इन्द्रियैरिव पञ्चपाण्डवैः सह सुखेन ।

योषितां हरिदर्शनवर्णनम् ।

अनन्तरं पौररमण्यः खलु दुन्दुभिध्वानैः कृताऽऽह्वाना इव अवश्य-
बिधेयान्यपि कार्यान्तराणि तुच्छतयैव परिहृत्य सत्वराः सत्यः
सुरारिमौक्षितुं प्रतिरथ्यमुपाययुः । तदा तु हरिदिदृक्ष्य कनक-
हर्षागवाक्षे प्रकाशमानं रमणीनामाननारविन्दम् उदयाद्रिगुहामध्य-
गतमिन्दुमण्डलमिव रराज । ताः खलु पौरयोषिताः करयुग्मपद्म-
मुकुलापवर्जितैः प्रतिगृह्यमाचारलाजैः शुक्तिकांशसमुत्थमुक्ताफलैरिव
सुरजितं तमवाकिरन्; तासाञ्च रमणीनां तदा साधवोऽसौ सर्वथा
प्रीतिप्रद एव बभूव । तत्र काचन रमणी मदविकारवशादसमग्रेसौकेन
नयनेन सृष्टुं कृष्णं दृष्टवती, नृत्यन्मयूरकलशङ्कखना च काचन
कामिनी कण्ठविनोदव्याजेन तदभिमुखमङ्गल्यग्रेण एककर्णरन्ध्र-
मताङ्गयत् । अपरा च काचित् परप्रकाशनभयात् क्रिमपि स्फुटम-

व्याहरन्ती रक्ताञ्जपत्ररुचिरेण चलदङ्गुलिपाणिना, शिरःकम्पनेन च तमामन्त्रयामास । अन्या च रमणी स्वभावसुन्दरं स्वकीयमाननमेकेन पाणिना नलिनान्तिकस्थितपद्मवश्रीमता तिरोधाय, समुज्ज्वलाङ्गुलीनानन्तरालविनिर्गतां दृशनप्रभां प्रकाश्य च व्यजृम्भत । शौरिमन्दर्शनन विस्मयाऽऽदरस्तिमितनयना च काचित् रसातिरेकात् संसमानं वसनं बलयघटितनीलमणिप्रभापटलरचितरोमराजिना करपद्मवेन जग्राह । नितम्बिनो च काचिदच्युतगमनेन खिन्नमानसा सती, अच्युतगतं मनः प्रतिपालयन्तीव शून्यतां गता, अत एव स्वगृहगमनेऽप्यनादरवती चित्रलिखितेव क्षणं निस्पन्दमतिष्ठत् । अपरा च काचिदायतेक्षणा अतिमात्रं माधवरूपसुधापाननिर्भरैः मदालसैः शरीरैः शनैः शनैः स्वगृहं प्रतस्थे ।

हरैः सभाप्राप्तिवर्णनम् ।

ततोऽसौ शौरिः पूर्वं गन्धवासितोदकैर्विरज्जीकृताः, कृतागुरुधूपधर्मरेणुविश्रमाः, स्तम्भेषु विलम्बमानपताकासुशोभिताः पुरवोथिकाः अतिक्रम्य, खाण्डवदाहे वह्निदाहाहिमोचितेन मयनाम्ना असुरेण प्रत्युपकारार्थं, पूर्वम् आत्मनैव बिन्दुसरसि गुप्तेन वृषपर्वगृहनिर्भाणावशिष्टेन भणिश्रिनाकलापेन त्रिनिर्मितां तां सभां सपदि प्रापत् ।

सभावर्णनम् ।

संसदि च तस्यां रजनोषु कलधौतधौतशिलानाम् अश्लिष्टां भवनानां प्रभायां प्रतिफलन् हि हिमांशुः पुनः क्षणं क्षौरसागरगर्भवासमिव लेभे । सदसः नीलमणिकिरणहरितवर्णैकृतमध्याः पद्मरागनिर्मिताः गृहभूमयः शैवलविहीना रक्तवर्णा आप इव सदा शुशुम्भिर । तत्रत्याश्च जनाः सम्मुखावस्थितान्यपि स्फटिकभवनानि चन्द्रिकारुचैकतां गतानि चन्द्रिकाभ्रमादतिक्रम्य, पुनः तमसीव करपरामर्शविज्ञातानि तानि कथञ्चिदाप्रवन् । अपश्यंश्च ते मरकतमणिमयगृहेषु तृणाऽऽश्रया

मुहुः नमिताऽऽननान् रसनाऽग्रलग्ननीलकिरणाङ्कुरान् गृहीतबाल-
 तण्णयासानिवावस्थितान् हरिणान् । समीपगता अपि चन्द्रांशवः
 प्रभूतैरिन्द्रनीलमणिकिरणैस्तिरोहिता एवाभवन् । यस्याश्च प्राङ्गण-
 प्रदेशाः भुजगशिरोजरत्नसन्निधानादुदितमेघध्वनिभिर्नववैदूर्यप्ररोह-
 युक्ता आसन् ; यस्याच्च नलिनीदलच्छन्नतया जलमयप्रदेशेऽपि
 स्थलभ्रमात् सुयोधने अधःपतति सति, तदवलोक्य भौमसेनस्य तदानौ-
 मुच्चैर्हासः क्षुभिताखिलक्षितिपालानां क्षयहेतुरभवत् । तदृपान्तिकेषु
 च महीधरमूलजलाऽऽधारवारिषु प्रतिबिम्बिता हि वृक्षश्रेणयः सपत्न-
 सन्ततिं मूलसंहतिं दधाना इव विरेजुः । अपि च यस्यां स्फुरदसि-
 श्यामकान्तो इन्द्रनीलमणिमयप्रदेशे तदानौमागन्तुकजनैः जलभ्रान्त्या
 नितम्बादुद्धृतं वसनं, पूर्वमेव स्थलमिति जानतां जनानां नितरामुप-
 हासायैव सञ्जातम् ।

हरिः सभास्थलप्रवेशः ।

अथ शौरिरसौ सभाऽभिमुखं स्यन्दनादवतीर्य अत्यादरात् “इत इत
 आगम्यताम्” इत्यभिदधानं सति युधिष्ठिरे, अदृश्यरत्नभक्तिकं शुभ-
 मणिप्रभापुञ्जालक्षितद्वारं तत् सदः प्रविष्टवान् ; प्रविश्य च तदुच्चैस्तरं
 हिरण्येष्टकारचितं नृपसदनमवलोक्य तत्र सिंहासने समुपविवेश ।
 तदागमनप्रसोदादानन्दितं हि तस्मिन् कुरुकुले नर्त्तकौजनो
 मधुरसङ्गातपुरःसरमुञ्ज्वलं नृत्यमकरोत् ; समादिदेश च महीपति-
 क्षदानौमुत्सवव्यापारम् । सकलनामप्रपञ्चाभिज्ञश्चासौ सुरारिः
 कुमारमारम्य निखिलबन्धुजनानां प्रत्येकशो नामग्राहमनामयमपृच्छत् ।
 ततश्च शौरियुधिष्ठिरो मर्त्यलोकदुर्लभं प्राप्तसोत्कर्षमतिबहुलं सङ्ख्याऽमृतं
 स्वादितवन्तो ।

इति त्रयोदशः सर्गः ।

चतुर्दशमर्ग

कृष्णं प्रति युधिष्ठिरोक्तिवर्णनम् ।

अथ यज्ञानुष्ठाननिविष्टचेता हि साधुवादी युधिष्ठिरा दृष्टिविकाशा-
देव प्रकटितप्रमा सन् वाक्यकोविदवरेख्यं तं श्रीकृष्णं वक्ष्यमाणोक्तं
वचनजातमुवाच,—“हे स्तोत्रयोग्य ! केनचिदसत्यमपि प्रियमुक्तः
त्वदन्यः कोऽपि पमान् तच्छ्रवणोत्सुक्यादेव न खलु लज्जते, किन्तु
वितथवचनप्रयोगिण वक्त्रुरेवातिमहती तपा तदा जायते ; निखिल-
गुणशालिनि त्वयितु न खलु किमप्यसत्यं भवेत्, अतस्त्वां स्तुवन्
कोऽपि पुरुषः न लज्जामनुभवति, किन्तु अहो ! स्वगुणश्रवणात्
त्वमेवात्र प्रत्युत जिज्ञेषि । प्रभूतेनापि स्तुतिवचसा जनान्तरवचैव त्वं
प्रसीदसि, सकलगुणाऽऽधारस्य तव बहुलमपि यथा तथा प्रियं वद-
प्ययं जनो मृषाभाषणदोषं नैवोपगच्छति । हे विश्वम्भर ! त्वत्-
प्रसादादेव भारतवर्षमिदं बहुकालं मम वशगतं वर्तते, सा हि भवत्-
सामर्थ्यातिशयानां भृयसो विभूर्तिः । हे प्रभो ! यज्ञमनुतिष्ठतश्च मम
त्वमनुज्ञादानेन अनुग्रहं विधिहि, मूलकारणतामुपगते च
त्वयि सर्वथा समर्थोऽहं भविष्यामि धर्माज्जने । सम्पादितसाधनेन
दोषहीनं यागमनुष्ठातुमभिवाञ्छता हि मया, धान्यराशौन् पुपूषता
कृषीबलेन वायुरिव त्वं सदा प्रतीक्षितः एवाऽऽसौः । अधुना तव
सन्निधानेन मम यज्ञकर्मणा नूनमविघ्नेन भविष्यते, उदिते हि भास्वति
न खलु कोऽपि वासरशोभां विहन्तुं शक्नोति । “क्षत्रियस्य विजितम्”
इति शास्त्रतः यद्वित्तं समुपाज्जीयत्नेन पालितवान्, “पालितं वद्वै-
चित्र्यम्” इति स्मरणात् प्रापितवाञ्छ तत् वृद्धिम् । तच्च वित्तं “वृद्धं
पालेषु निवपेत्” इति शास्त्रात् सम्प्रति सत्यावसात् करिष्यामि ; तच्च
पात्रं त्वमेव, अतः सर्वमेव भुङ्क्षु, अहमग्नौ च जुह्वानि ; अथवा
हे कृष्ण ! त्वमेव प्रथमं यजस्व, ततः त्वयि सोमपायिनि, यज्ञे स्नातवति
च, मया वाञ्छितराजसूयाऽऽख्ययागयाजिना भविष्यते । अथवा

त्वदनुग्रहलभ्यया धनसम्पदा किमनुष्ठेयं, तत् त्वयैव विधीयतां, जगत्त्रय-
शासकत्वं मामपि शिक्षय, सानुजोऽहं भवतो वचने स्थित
एवास्मि” ।

युधिष्ठिरं प्रति कृष्णोक्तिवर्णनम् ।

अथ भगवान् शौरिः पूर्वोक्तं वदन्तं महीपतिं, सभास्थान्टप-
समूहान् श्रावयन्, वक्ष्यमाणोक्तं वचनजातं व्याजहार,—“मदनुभाव-
मन्तरेणापि त्वं निजनीतिमहिम्नैव निखिलराजमण्डलं विजितवान् ;
यदि हितपथ्यभुगारोग्यं लभते, न तत्र भिषजः कोऽपि गुणोऽस्ति ;
ततो विजयप्रजारक्षणादिगुणयोगात् सुक्षत्रिये सुराज्जि त्वयि पुरःस्थिते,
त्वदन्यः कः पुमान् क्षत्रियचिह्नं राजसूयं यज्ञं यजतु ? आदिवराह-
मन्तरेण धरासमुद्गरेण न हि कस्यापि सामर्थ्यमस्ति । अतिदुष्कर-
ष्वपि कर्त्तव्यार्थेषु त्वदाज्ञाकरं मां यथेच्छं प्रेषय, मां धनञ्जया-
दन्य इति माऽवेहि । इह तव यज्ञानुष्ठाने यो हि भूपतिर्भृत्यवत्
कर्म न करिष्यति, जगन्निवमेतत् मच्चक्रं तस्य शरीरं नूनमेव शिरः-
शून्यतां प्रापयिष्यति ।” इत्यभिधाय विरते च माधवे “त्वयि क्षेम-
ङ्करे सति मम सर्वसम्पत् स्थिरा” इत्युक्त्वा सहायसम्पत्त्या मन्तुष्यन्नमो
नृपः युधिष्ठिरः क्रतुं कर्त्तुमुद्युक्तवान् ।

यज्ञवर्णनम् ।

ततो होमादिक्रियाः स्वयमननुतिष्ठतोऽपि तस्य, ऋत्विजि ताः
कुर्वति च सति, ममेदमित्यनुसन्धानादेव क्रियाऽनुष्ठातृत्वमभवत् । तत्र
यजनव्यापारवन्तो हि मीमांसाशास्त्रज्ञाः ऋत्विजः “अनूच्यया याज्यथा
जुहोति” इति श्रुतेरनुवाक्यया मन्त्रवर्णनोच्चैः प्रकाशितामिन्द्रादि-
देवतामपदिश्य “याज्यया जुहोति” इति श्रुतेः होतृपाठ्यया यागाङ्ग-
साधनीभूतया ऋचा सोमादिकं हविरग्नावत्यजन् । तत्र च साम-
वित् उज्ञाता कश्चित् करविन्यासभेदादिभिर्व्यञ्जितनिषादादिसप्तस्वरं
रमणीयं वृहद्रथन्तरादिकं साम अन्वलिप्तम् उदगायत् ; होतृध्वर्या-

दयो विहांसश्च “अग्निमीले” इत्यादिकं श्रेयस्करं शोभनमृगयजुषमध्य-
गोषत । ते च “गार्हपत्यमूर्द्धं जमासीनां पत्नीं सन्नद्य तिष्ठन्तीं वाचय-
तीत्येके, मौञ्जेन दाम्नाऽन्यतरतः पाशेन योक्त्रेण च” इत्यापस्तम्ब-
वचनात् बह्वदभं विकाररश्नागुणया यजमानजायया दृष्टानि
आच्यादीनि प्रगायनादिभिः संस्कृते अग्नौ जुहुवः । तथा अन्यथा
श्रुतस्य शब्दस्य अन्यथा लिङ्गवचनादिभेदेन विपरिगमनरूपे ऊहे
कुशलाः ऋत्विजः विभक्तिभिर्लिङ्गैश्च मन्त्रं विपर्ययीनमन् । तत्र क्रतो
मन्त्रपूतमाज्यादिकं भुञ्जानस्य शिखिनो गन्धमाप्राय सर्वप्राणिनः
पापमुक्ताश्च समभवन् । होमक्षणे एवोद्भक्तं धूमराशिश्च दिशो धूमयन्
क्रमेणान्तरीक्षं प्राप्नोत् ; पावकश्च तत्र वषट्कृतं विशुद्धं प्रभृतञ्च हवि-
रास्वादयत् ।

इन्द्रशत्रुत्वित्यत्र षष्ठीसमासस्य इष्टत्वे वृत्तस्य इन्द्रहन्तृत्वम्, इन्द्रः
शत्रुः शानयिता यस्येति बहुव्रीहौ च तस्य इन्द्रकर्तृकबन्धुत्वमिति
फलभेददर्शनात्, शब्दशास्त्राभिज्ञाश्च ऋत्विजः तत्र क्रतो सन्दिग्ध-
समामवत्प्रयोगविषये समासान्तरेण विपरैतार्थकतया, क्रियाया
विरुद्धफलमाकलयन्तः तत्तत्स्वरविशेषवशेन विग्रहन्तत्र निश्चिन्त्यः ।
तत्र च अग्नौ दीयमानं हविरमृतमिव नाकिनः रसोत्कर्षादादन् ।
क्रतो च तस्मिन् क्वचिदपि कर्माणि लोपविषयविपर्ययादिदोषं
नागमन् ; समपादि च सर्वं साधनम् ; ऋत्विजामुत्तरोत्तरप्रयोग-
विज्ञानानि नरपतेः समृद्धयश्च परस्परमतिश्रयितवत्य एवाभवन् ।

युधिष्ठिरस्य दानवर्णनम् ।

अनन्तरञ्च क्षितिपतिरसौ पङ्क्तिपावनं तथाविधम् ऋत्विग्वर्गं
पङ्क्त्यनुसारेण सदसि प्राप्य, यथाविहिता दक्षिणाश्च तेभ्यो दत्त्वा,
तत्र मखवेद्यां तान् प्रतिग्राहयंश्च पत्रित्व एवाभवत् । अभिषेकसंस्कारैः
शुद्धेषु द्विजक्षेत्रेषु च भावि महत् फलं बिभ्रन्ति धनान्यसौ बीजवदं व
वारिपूर्वकमवपत् । तेषु द्विजातयः निरेनसस्तस्मादतिपवित्वं
प्रतिग्रहं प्राप्य अतितरां पूता एवाभवन् । देवेन्द्रसमानशासनोऽसौ

महीपतिः दत्तस्वहस्तलेखाङ्कितशासनः सन् आकल्पमेव भूयसोर्भूवो विप्रसादकृत, अष्टगोच्च दानकाले तेषां द्विजन्मनां गुणराशौन् गोष्ठौच्च, अकृत च अनिवारितातिथिरसौ नृपः यज्ञदर्शनार्थमागतानां हृष्टचेतसामयजन्मनां यथायथमतिथिसत्कारम् । अपरे भूयांसः नर-पतयश्च अन्विष्यमाणमपि दुर्लभं, महासारभृतं रत्नमुपायनार्थं स्वय-मुपनीय तत्मेवाऽवसरं प्रतीक्षमाणाः सन्तः वहिरेव समासत । एक-नृपदत्तमेवोपायनं यज्ञमम्परकमिति तदा जनैरतर्क्यत, किन्तु दानशौले हि तस्मिन् नरपतौ निखिलराजदत्तान्यपि धनानि व्ययमेव ययुः । ददतश्च तस्य राज्ञः युधिष्ठिरस्य तथा तदुपायनानामर्घि-सात्करणादेव परमा प्रीतिरभवत्, न तु कोशि संरक्षणात् ; यथा तत्-प्रियचिकीर्षवो नृपा प्रतिपादितैरुपहारैर्मदमागमन्, न खलु वैश्वनि निहितैरिति । अजातशत्रुरसौ लघ्न्यपि कर्मणि शिष्यतुल्यं यं नृपमशिषत्, स एव सर्गैरवं, तदन्यैरनादिष्टनृपैः “अहो ! सम्मानम्” इत्यभिधाय सस्पृहमेव ददृशेतराम् । ततश्चासौ प्रीतः नरपतिः आदिबराहमूर्त्तिरिव पूर्वं विजयोद्भूतेभ्यश्च नरपतिभ्यः महौ दत्त्वा स्वेषु स्वेषु पदेषु पुनरपि स्थापयामास । प्रार्थितश्चायमकृतकालञ्चप एव याचकं मुहुरनादरेण नावलोक्य प्रभृतमेवाददात्, दत्त्वा च नाकरोदालम्बाघाम् ; नानुत्प्लवांश्च स्वप्रियमपि वस्तु दत्त्वा याचकैभ्यः, चकार च गुणहीनानपि पूर्णमनोरथान् । दानशौल-श्चासौ सर्वपात्रदानकौतुकतया, स्वयं गुणप्रियः गुणज्ञश्च भवन्नपि याचकेषु अयं गुण्ययमगुणौ इति न खलु गगयामास ।

तत्र च दर्शनानन्तरमेव यथेच्छधनलाभात् “दीयताम्” इति पदं, याचकानां “मह्यं दीयताम्” इति पदे स्थितिमलम्बा प्रार्थनार्थशून्यं सत् “अस्मै दीयताम्” इति वाच्यार्थं केवलमवर्त्तत । तां सभामुपेत्युषा धनार्थिना केनापि धनमप्राप्य नैव प्रत्यावर्त्ति ; रोगिणा च रोगोपशमनमकृत्वा न प्रत्यागामि, भोक्तृमिच्छता च भोजनमकृत्वा न खलु प्रतिययि । तत्र च हिङ्गुमरौचादिना

कृतसंस्कारैः प्रकृतिमधुरेश्च नानाविधैः भावशुद्धिसहितैरकृतपाल-
मङ्करैश्च भोजनैः मधुरादिकं रसं स्वादयन् भोक्तृजनः अतितगमेव
मुदमवाप । तदाऽसौ महीपतिरित्यं राजसूययज्ञे दृष्टदमनसमर्थं
केशवं विप्रविहन्तारं निधाय यथायथं दानहोमयजनानि सम्पादया-
मास ।

भौष्पोक्तिवर्णनम् ।

इत्थं विस्तृतानुष्ठानं सति यज्ञकर्म्मणि धर्मात्मजेन धर्म्मशास्त्रमनु-
स्मृत्य मदस्यपूजामुद्दिश्य “कस्मै देयमिदमर्घम्” इति पृष्टः शान्तनुनन्दनः
सभ्यमेव वचनमभिहितवान्,—“कर्त्तव्यार्थेषु परीपदेशमन्तरंग
मर्वमेव विजानतोऽपि तव यत् गुरून् प्रति प्रश्नकरणं, तत् केवलं
मदाचारपरिपाटोसंरक्षणार्थमेव ; सत्यप्येवं मया प्रश्नस्योत्तरमवश्यमेव
दातव्यम् ; अत उच्यते, वृद्धा हि स्नातकरूपं गृहस्थविशेषं, पित्रादि-
कम्, इष्टबन्धुं, याजकं, जामातरं, राजानञ्च पड़ितान् अघभाजः
कात्तयन्ति, ते च पड़पि युगपदेव तव सभामुपागताः । हे पृथापुत्र !
असौ पूर्वोक्ताः षडपि पृथक् पृथक् प्रत्येकमकपटं सत्कारमर्हन्ति ;
अथवा एतेषु अतिगुणवानेक एव पूज्य इत्यपि शास्त्रानुष्ठानं
वृद्धेरिष्यते । एवञ्च अत्र निखिलभूदेवनरदेवसमवाये सर्वगुणाऽऽधारः
अमुरनिहन्ता भगवान् श्रीकृष्ण एव पूजामर्हति, एतदेव मे मतम् ।
भवानेन मनुष्यमात्रं न जानीयात्, यतोऽयं हि सर्वलोकातीतस्य सर्वभूत-
कृतस्थितः परमात्मनोऽंशः, योगिनामुपास्यः, स्तुत्यः, अवाङ्मनसगांवरश्च
भवति । एष एक एव भगवान् रजोगुणाऽऽश्रयणं जगत् सृष्ट्वा ब्रह्मा,
सत्त्वगुणेन पालयन् विष्णुः, तमोगुणेन च जगत् संहरन् हर इति गुण-
त्रयेण त्रिविधं समाख्यानं भजते । सन्तो हि सर्वविदमनादिनिधनं
भभारावतारणार्थं मानुषशरीरधारिणममं परमपुरुषं विदन्ति ।
अस्मिंश्च भक्तवत्सले अनुरागवन्तो हि जना निरन्तरस्मरणेन पाप-
मुक्ताः सन्तः संसारदुःखमपहाय अमृतत्वमश्नुवते । मोक्षार्थिनश्च
निर्वाणमोक्षलाभाय ध्यानमार्गनिविष्टचेतसः ध्येयमद्वितीयमेन-

मेव अपुनरावृत्तये निरन्तरं ध्यायन्ति । निखिलप्राणिनां कारणतां विनाशहेतुताञ्च दधते सर्वव्यापिनि स्वयमविनाशिने कूर्मरूपेण भुवं बिभ्रते परमात्मने तस्मै नमः । अयञ्च कर्तृवाचिनां सृजति-संहरति-शास्ति-धातूनां केवलं कर्त्तव्यं भवति, कदाचिदपि कर्मणि वाच्ये नैव तेषां कर्म भवितुमर्हति ; प्रत्युत स्तुधातोश्च केवलमसौ कर्मणि, न च कदाचित् अयं कर्त्तरि प्रयुज्यते ; यतो ह्ययं जगदिदं स्वयमेव सृजति संहरति शास्ति च, न चासौ कर्मणि स्तोति, स्तूयते चायं सर्वैरेवेति विशेषः ज्ञेयः ।

एष हि प्रथममपः ससर्ज, तासु च स्वमनिवार्यं वीर्यं निदधे, तच्च हिरण्यगण्डं जातं, तदुत्पन्नो ब्रह्मा च ब्रह्माण्डमिदमसृजत् । पुरा मधुकैटभो सिन्धुशयने मत्कुणाविव निद्रासुखविप्रकारिणो असुरो चानेन नाशितौ । ज्ञानवन्तो हि हरिमम्, सत्यवृत्तमपि मायाविनं, जगद्भ्रममपि परिचितयोगनिद्रं बालकं, जातमप्यजं, नवमपि पुराण-पुरुषं कथयन्ति । अयं हरिस्तु पुरा वराहमूर्तिं परिगृह्य स्कन्धस्य धूननेन सटार्जपात् सागरसलिलान्यपसाय्य वसुध्वरामुददीधरत् ; दिव्यसिंहमूर्त्तिं परिगृह्य च इन्द्रस्याऽऽयुधशतैरपि दुर्भेदं दुर्जयरण-व्यसनिनो हिरण्यकशिपोः वचःस्थलं कोमलैः नखैरभिनत् । सर्व-व्येष्टोऽपि स्वीकृतवामनरूपोऽसौ ज्योतिर्विजितमार्त्तण्डस्य विरोचना-ऽऽत्मजस्य बलिराजस्य विध्वंसञ्च विदधे ।

परशुरामत्वमुपागतश्चायं सहस्रभुजं कार्तवीर्याङ्गुनं निहतवान् । पुनरसौ प्रजाः संरक्षितुमेव दाशरथिभ्यं प्राप्य दशाननं निहत्य पुरीं लङ्काम् अधिकविभोषणाम् अकृत । सम्प्रति स एव ब्रह्मणा प्रार्थितः सन् देवराजरिपुविनाशनाय वसुदेवरूपिणः कश्यपस्य पुत्रतां श्रयति । सुरौघैः बह्वैश्चामो सुरोघवह्नभो जगत्पतिः 'हे तात ! त्वामपहाय वयं उदधिविलोडनं दधिविलोडनञ्च कर्त्तुं नैव समुत्सहामहे' इत्यादिकं वचनजातं सप्रणयं जगदे । यश्च देवराजस्य पारिजात-मपाहरत्, यमवलोक्य च चेदिपस्य तृतीयलोचनं चण्डमारुतमासाद्य

प्रदीपवत् निरवात् ; यश्च वराहस्वरूपं बह्ववत्वञ्च लब्ध्वा जलधौ वर्षासु च निमग्नं पृथिवीमण्डलं धेनुवन्दञ्च उददीधरत् ; यश्च दूरादपि यागकारिभिः सततमेव क्रतुषु पूज्यते, सोऽयमच्युतः याजिनस्तव समञ्च एव सम्प्रति वर्त्तते, निखिलजगति त्वमत एव धन्योऽसि, अत्रभवते भगवते विष्णवे पूजोपकल्पितमर्घं समर्थं सर्व्वजनेषु धन्यवादमवाप्नुहि” ।

इति चतुर्दशः सर्गः ।

पञ्चदशमर्ग

कृष्णार्चने चैद्यस्य रोषवर्णनम् ।

अथ शिशुपालः सदसि पाण्डुपुत्रकृतं श्रीकृष्णार्चनं सोढुमन्त्रमः, पूर्वमेव तं प्रति सञ्जातकोपञ्च पूजया पुनरनग्र्यऽतिमात्रमेव मन्युमभजत ; अहङ्कारिणां मनः सततमेव परशुभद्वेषि भवति । क्रोधाऽऽधिक्यात् सकलमेव नृपकुलमसौ अभितर्ज्जयन्निव नितरां प्रकम्पितजगत्त्रयं शिरः अकम्पयत् । कठिनांसमण्डलेन क्षयं स्तम्भमाहृत्य, सरोषभ्रभङ्गेण ललाटञ्च तेनातिमात्रमेव भौषणं विदधे । ततश्च निर्भौकोऽसौ निश्चितामसिलतां सखीमिव अवलम्ब्य सभां ध्वनयन् रोषवशादहत्यमायोक्तं वचो वक्तुमुपचक्रमे ।

चैद्यस्य युधिष्ठिराद्यधिक्षेपवर्णनम् ।

“हे पार्थ ! त्वं प्रेमवशादेव प्रियजने गुणवत्तामारोपयन् सदसि सङ्घिपूज्यमानमपि कृष्णमिह प्रकाममेव पूजितवान् ; विद्यमानेष्वपि प्रधाननरेन्द्रवन्देषु निखिलराजगुणविरहितेऽप्यस्मिन् यत् राजार्हमर्पितमिदमर्घं, तत् निखिलभूपालक्रोधानलेषु प्रज्वलत्सु, श्वा हविरिव नूनं नैवायं प्राप्तुमर्हति । सत्यवादीति जगति पटहैः प्रकाशयन्वपि त्वम् एतेन अपूज्यपूजाकर्म्मण्यैव स्वस्य केवलं सत्यहीनतामेव प्रकाशयसि । वस्तुतो धर्महीनस्यापि ते धर्मराज इति नाम तु

निखिलकार्येष्वशुभस्य भोमदिनस्य मङ्गलव्यपदेशवदेवेति मन्यामहे ।
 हे कौन्तेयाः ! एष शोरिरेव यदि भवतां प्रागेव पूज्यतया
 अभिमत आसीत्, तदा एते नरपतयः अवमाननाद्यं कथमत्र
 समाहृताः ? मूर्खा यूयं यदतिदुर्बोधाऽऽचारं धर्ममिमं नैव जानीत, न
 तदाश्चर्यं, किन्तु यदयं वृथा वृद्धतमोऽपि नष्टमतिः भोष्मः तं न सम्भगव-
 गच्छति, तदेव चित्रम् । हे भोष्म ! त्वं स्वयमेव स्नातकादीन् यानर्घा-
 र्हान् अवोचः, तेषामयं सुररिपुः कतमः भवति ? यं हि त्वं प्रगल्भ-
 वैतालिकवत् वृथा अभिष्टुषे । समुन्नतं राजकुलमपहाय नौचं निरततया
 एव त्वं सत्यमेव निम्नगासुत इति स्फुटं भवसि । हे कृष्ण ! तव राजार्ह-
 पूजास्वीकारश्च नैव खलु युज्यते ; अहं राजा न वेति स्वरूपपर्य्यालो-
 चनमवश्यमेव त्वया करणीयम्, अनालवेदिता तु जनानां नूनमापदा-
 मेव निदानं भवति । मधुनामकदैत्यविनाशनन्तु कथमपि त्वयि न
 सम्भाव्यते, तथाऽपि धृत्स्वभावतया दण्डेन त्वं मक्षिकासूदनं विधाय
 मधुसूदन इति नाम्ना प्रसिद्धोऽसि । हे बलह्वेन ! कालयवनविद्रा-
 वितस्त्वं सुचुकुन्दश्चाऽऽश्रयेण रक्षितोऽपि, मगधपतिना जरासन्धेन
 चाष्टादशक्रत्वः पराभूतोऽपि केवलं बलभद्रसाहचर्यात् सबल इति
 ख्यातिं युक्ततया अधिगच्छसि, न तु कुत्रापि स्वबलप्रदर्शनात् ।
 वञ्चनाकुशलस्त्वमसत्येन लोकान् वञ्चयमानोऽपि नग्नजितः राज्ञः
 सुतया सत्यया प्रीतिमनुभवन्, तस्याश्च योगादिष्टसत्य इति सत्यमेव
 सम्यक् प्रतीयसे । समरं निरन्तरं परसेनानिगृह्योतं चकितं
 चक्रापराऽऽख्यं स्वसैन्यं रक्षितुमसमर्थोऽपि त्वमयोविकारचक्रधारणादेव
 चक्रधर इति ख्यातिं प्राप्तवान् । ययातिशापात् यदूनां राज्यान्धि-
 कारित्वादेव यदवंशसम्भूतः त्वं सर्व्वथा राजश्रिया विरक्षितोऽपि
 श्रीनाम्नी कन्यामुहास्य श्रीपतिरिति ख्यातिं लब्धवान् । युद्धे
 कदाचिदपि पराक्रमं नैव प्रदर्शयन् केवलं व्योम्नि कथञ्चित् पादक्षेपं
 कृत्वा जगति विक्रमोति प्रसिद्धिमगाः । पूर्वं भूमिं भूतवांशेत्,
 तदा भूमिभृदिति संज्ञा कथञ्चित् गुणाय वर्त्तते, परन्तु परहारितभूमि-

कस्यापि ते तदाख्यानं कथं सञ्जातं, तन्न जानि । हे पापाचार ! सदा अशुभकर्म्मनिरतस्त्वं निरयं जितुमशक्यतया नरकविजयीति निरर्थकं प्रसिद्धेः प्राप्तये नरकनामानमसुरं जितवान् । हे निर्गुण ! सर्वगुणविरहितस्य तव गुणत्रयत्यागप्रयासः व्यर्थ एव । हे असमीक्ष्य-कारिन् ! गुणहीने त्वयि इदं पूजनञ्च अपगतकेशे शिरसि कङ्कतिकेव जगति परिहासजनकतया नैव सङ्गतम् ।

राज्ञः प्रति चेदिपतेरभिभाषणम् ।

हे राजानः ! पृथापुत्रैः सिंहानिव युष्माननादृत्य वनशुनकस्येव क्लृण्वस्य यदित्यं पूजनं कृतं, तत्तु पूजनं भवतां नूनमेव परिभवहेतुः । यद्ययं पापी चाख्ण्डाल इव वृषभरूपिणमरिष्टासुरं हतवान्, तदा अशुचिशरीरोऽसौ स्पर्शमपि नार्हति, तेन हि स्पर्शायोग्यः गोघ्नः राजो-चितामपचितिं कथमसौ लभेत ? पृतनाया विनाशे स्त्रीति कृपा यद्यप्यस्य निर्घृणमनसः नाभूत्, तथाऽपि तदीयस्तन्यपानादुपमातरि तस्यां मातेति चिन्ताऽपि किमस्य न जाता ? न केवलमसौ स्त्रीहन्ता, मातृहन्ताऽप्ययं भवति महापापी । चपलमतेरस्य हरेः शकटासुर-मर्दनयमलार्जुनभञ्जनगोवर्द्धनधारणादिकं कर्म्म धीरचेतसां न खलु भवति विस्मयकारकम् ; किन्तु कंसस्य पशूनवन् लोकवेदविगीतं दुष्करस्वामिबधन्तु विधायीसौ सर्वेषामेव विस्मयं व्यधात् ।

अथ प्रक्षिप्ताग्निः ।

हे कौरवनाथ ! गुणानामेव पूजास्थानतया सकलगुणवर्जितस्य हरेरर्चनं व्यर्थमेव ; अथवा, त्रिशुणातीतस्य हरेः पूजया कश्चिद्गुण-विशेषोऽस्ति । नायं सर्वोत्कृष्टः, न च अन्येषां गुणैः समः, निरङ्कारश्चायं केवलमनभिमानितां दधत् सततं स्वकीयहीनतामेव प्रकटयति । अविदितविदग्धतया च सकलकलारहितोऽयमतीव बालिशः क्लृप्तकोपमः सर्वथा पुरवाह्यः, न तु नृपतिसमाजाह्वः । अयोग्योऽपि शिशुपालस्याहं स्वजन इति वक्ति, जनैः सविनयमुपासितोऽपि चलचित्ततया

तिभुवनस्याप्ययं रिपुरेव । प्रकृष्टज्ञानाभावादयमपकारकमिवोप-
कारिणं, तथा मूर्खमपि पण्डितं, प्रियमप्यप्रियं सततमेव पश्यति ।
कदाचिदपि अयम् अतीवाकृतज्ञः उपकारपरान् बहुगुणवतः श्रुतादि-
सम्पन्नान् प्रधानानपि परान् किञ्चिदपि नोपकुरुते । असमर्थतया स्वयं
निष्क्रियोऽयं परकृतेनैव कर्मणा जीवितुमिच्छति । सम्पदि विपदि
चैतदवलम्बिनः नितरामेव मृततुल्यस्य मूर्खजनस्य कुत एव सुखं
भवति ? चपलस्वभावतया चायं गुणवतां सान्निध्यं सन्त्यज्य,
समाश्रित्य च केवलं मूर्खजनान् सततमेव सुखमनुभवति । निर्व्विकः
कुटिलहृदयश्चायमविमृश्यकारो वृथैव बन्धुषु आश्रितेषु अनुरागिजनेषु
च वैरायमाणः सततं मोदते । चापल्येन च कदाचित् परस्योपकारं
कृत्वाऽप्यसौ मोहेन पुनः सर्व्वमेव प्राकृतं सुकृतं सहसैव नाशयति ।
अविनीतस्वभावतया च परैरयं ताड्यते, अन्यानभिदन्ति च । मूर्ख-
रेवमुच्यते यत्, असौ 'महासत्त्वयुक्तः महाधैर्य्यशीलश्चेति, किन्तु
गृहीतधनुषि कस्मिंश्चिदपि पौरुषलेशोऽस्य नैव लक्ष्यते । परः
पुमानयमेव पुरा वराहरूपं समाश्रित्य जलनिमग्नं पृथिवीमण्डल-
मुद्धृतवान्, नरसिंहशरीरं परिगृह्य च हिरण्यकशिपुं नखैरदारयदिति
च मूर्खतमाः, अस्य आप्तजनाश्च केवलं सत्यतया मन्यन्ते स्वीकुर्वन्ति
च । स्वार्थसिद्धिकरणपटुरेवायं योग्यमप्युद्धतं मानमपहाय, नीच-
वृत्तिमाश्रित्य च बलिना परेण सह संयुज्यते । ऐन्द्रजालिकः
कपटौ चायं माययैव केवलं युद्धादौ गगनमण्डलमधिरोहति,
नास्त्वस्य काऽपि तात्त्विकी शक्तिः, प्रकटयति च केवलं मोहाय
जगति नानारूपतां नटपुरुष इव । पुरा अयमेव हरिः दृष्टाननं
हतवान् किल, अपि चायं महासत्त्वः समधिकद्युतिः महा-
बलश्च, इत्यादिकमलीकवचनं बहुतरमेव जनैः स्वपत्नीयैः छुष्टं यथा
तथा निःशङ्कमुच्यतां, तेन न किमपि कृतं भवेत्, अलीकवचन-
स्यान्तस्याभावात् । यद्यं पादाभ्यां महतः शकटस्येष्टत्स्यर्शनमात्रे-
णैव दधिघृतादिभाण्डानां दलनेन शकटभञ्जनं कृतवान्, तत् नैव

विश्वाख्यं, नूनं तत् दैवसम्पादितं, तेन नास्ति किमपि पौरुषमस्य । जननीव स्नेहं विधाय स्तन्यं ददती पूतना यदनेन स्त्रीति क्रुपामकृत्वा, जननीति चाविभाव्य हता, तत्तु नैव साधु कृतम् । विहितपृथिवी-गतिश्चायं यदज्जुनाऽऽख्यो तरुविशेषो क्षणात् बभञ्ज, शिशुकर्मतया नैतदपि सम्भावयामः, नूनमत्रापि कश्चिद्देवताविधिर्विलसति । नायं मधुनामानं दैत्यं कदाचिदपि विनाश्य जगति मधुसूदन इति नाम प्राप्तवान् । परन्तु गोपेरूपेण विजने वने विहरन् मक्षिकापटलं हृत्वा तदाप्तवान् । यदयं गोबधमविगणय्यैव सुरभीः कामयमानं रिष्टमनडाहं-रुषा हत्वा, असुरो दुर्दान्तः मया हतः, न तु गौरिति प्रख्याप्य लोकस्य परिशुष्यति, तत्तु सर्वथा मृषैव, तत्त्वतस्तु अयं गोप्त्र एव । केशिनाम्ना असुरेण विकटदशनेन यदस्य भुजो मुखविवरान्तर्गतः न भक्षितः, तत्तु तिरश्चः तस्यैव सूखत्वम् । प्रभूतं सलिलं वर्षति सति मेघे, यदयं बाहुमुद्यम्य गोवह्नपर्वतं धृतवान्, तदपि गवां पुण्यवत्तयैव सम्पादितम्, इति न चित्रम् । अक्षलमहोत्सवकृतस्य प्रभूतान्नस्य भक्षणमपि एतस्य औदरिकतया नाऽऽश्चर्यम्, औदरिकस्य तु उदरङ्कते जगत्यपि न काचित् व्यथा भवति । कुवल्यापीडनाम्नो दन्तिनः करेण यत् विशालदन्तमुपलनिखननं, तेन च यत् तस्य हननं, तदपि बलशालिनः नैव विस्मयकारकम् ; यतो हि मर्मणि हतस्य तस्य गजस्य शिशुनाऽपि हन्तुं शक्यत्वात् । बालोऽसौ यत् चाणूराऽऽख्यं मङ्गं निजघान, तदपि दैवविलसितमिति मन्ये, विधिविपाकात् अतिबलीयानपि दुर्बलेन विह-न्यते इति दृश्यते । अयुध्यमानस्यापि कंसस्य राज्ञः जनितसुरोघसाध्व-सस्य निर्भौकस्य विनाशानन्तु केनापि सुधिया जनेन नाभिनन्द्यते” ।

इत्युक्तप्रकारेण सुरारिं निनिन्दिषता शिशुपालेन प्रयुक्तं वचन-जातं यद्यपि तस्य भगवतो हरेः स्तुतिरूपमेवाभवत्, तथाऽपि स्तुति-निन्दोभयार्थकस्य तद्वचनस्य असूययेव प्रयुज्यमानत्वात् अपराध-गणनामध्ये भगवता श्रीकृष्णेन तत्परिगणितमेवेति ।

इति प्रक्षिप्तांशः ।

असहिष्णुः शिशुपालस्तु सभायामित्यमतिपरुषां वाचमुदीर्य, सपदि दत्त्वा च वेणुदारिणा सह करतालमुच्चैरहसत् । प्रकृतिधीरो माधवस्तु तत्कट्कृत्तिश्रवणेनापि न कामपि विकृतिमभजत ; यतो हि सत्यसन्धं सुजनं केऽपि तौव्रवचोभिरपि सत्यपथात् चालयितुं नेशते एव । प्रभुचित्तानुवर्तिनः यादवास्तु क्रुद्धा अपि तत्सङ्केत-निरुद्धबुद्धितया तदा क्रोधं न प्रकाशयामासुः । गणयामास च केवलं मनसा शतापराधसहनप्रतिज्ञापाशनिबद्धः शौरिः तत्प्रथमं यथा तथा पूर्वं मुहुः कृतापराधस्यापि तस्य चैवस्यापराधं, यत् एषः कतिथः भवति इति ।

भीष्मप्रत्युक्तिः ।

अथ शिशुपालभाषितशौरितिरस्कारेण कलुषितमानसो हि गाङ्गेयः धीरतया “कायमयं वृथापलितः” इत्याद्युक्त्या तत्कृतां निजनिन्दामपरिगणयन्नेव प्रलयमारुतक्षुभितपयोधिनिनादगम्भीरेण स्वरेण सदः संक्षोभयन्, “संसदि मया कृतं हरेरर्चनं यस्य न सोढं, स समर्थश्चेत् कार्मुकमारोपयतु, न्यस्तोऽयं चरणः सर्वनरपतीनां शिरसि” इत्यभाषत ।

चैवपक्षीयाणां राज्ञां कीपवर्णनम् ।

अथ भीष्मभाषितवचनजातमाकलय्य शिशुपालपक्षीयाः हि नरपतयः अतिमात्रमेव क्रोधमभजन्त । तथा हि, श्रवामतारकानुमित-ताम्रवर्णनयनं बाणनरपतेः वदनं तदा रुषा अरुणीकृतं परिधि-युक्तं सूर्यमखलमिव जगतः भयाय उददीपि । द्रुमराजश्च अपरविषद्रुम इव भीषणनयनकुसुमोज्ज्वलः प्रभातार्काद्यविग्रहः क्रोधादभवत् । निरन्तरप्रज्वलद्विरोधाग्निना सारस्यं त्यक्तवता नरकाऽऽत्मजेन वेणुदारिणा उत्तमौजसा च तरुणैव भृशं ज्वलि-तम् । स्वरूपत एव कीपवन्मुखरागः दन्तवक्रनामा नरपतिरपि

उच्चैर्हसितेन वज्राऽऽहताद्रितटध्वनिना क्रोधमसूचयत् । रुक्मिणीहरणेन प्रागेव जातक्रोपेन रुक्मिणा तु “हा ! कदा इमं स्वस्रपहर्तारं निर्यातयामि” इति भृशं चुक्रुधे । सुबलनामा नरपतिश्च रोषवशात् शिथिलीकृतमहोभ्रबन्धनं यथा तथा पृथिवीं चरणेनाऽऽहतवान् । कलह-प्रियस्याऽऽहृकिनाम्नः भूपतिश्च सुदुःसहोऽपि कृष्णोत्कर्षः भाविकलहमाकलय्य अधिकां सुदं दधानस्य मोदहेतुरेवाऽऽसीत् । किमपि वक्तुमिच्छतः कालयवनस्य राज्ञः विकृतं मुखमण्डलं भीषणतां प्रापत् । निखिलनृपतिविनाशाय प्रसारितभुजेन वसुराजेन सत्वरं पदं निधातुमिच्छता उत्पतनवेगात् विसंमिनि स्वकीये वसने सहसा खलितम् ।

ततश्च इत्थं विकृतिमापन्नाः निर्भोकाः तत्रस्थाः चैद्यपक्षीया मेदिनीपतयः मुकुटमणिकिरणैः स्फटिकस्तम्भानुद्गासयन्तः युद्धार्थिनः सन्तः सहसा सदसः समुत्थिताः । अहङ्कारेण तृणीकृतजगत्त्रयसाराश्च ते माधवं धर्मराजञ्च तृणसममन्यन्त, भीष्मादपि च भीताः नाभवन् ।

चैद्योक्तिवर्णनम् ।

अथ अतिक्रुद्धश्च चेदिपतिः सन्तप्तहृदयः सन् विषप्रायमेवं वचनं तदा अभिहितवान् ।—“हे नरपतयः ! एभिः पञ्चभिः जारजैः पाण्डवैः, क्षत्रियाङ्गनातुल्येन भीष्मेण च सह किङ्करममुं हरिं किं न मारयत ? अथवा महापराक्रमशालिभिः युष्माभिः किम् ? युद्धे एकाकिनी समैवायं बध्यः भवत्विति । भीष्मयुधिष्ठिरो समग्रसभायां यं कृष्णं श्रेष्ठं विदतुः, तेन सह युद्धे परीक्षा भवतु, वृथा वचनेनालम्, अद्यैवाहमेनं हनिष्यामि” । स च इत्थं परुषवचनमभिधाय पार्थैरभिहितां सानुनयां “न गच्छ” इति वाचम् अनाट्यैव तदानौ सहसा सदसः निर्जगाम ।

प्रयाणवर्णनम् ।

अथ स्वभावधीराः पाण्डवाः अभ्यागतत्वात् पितृष्वसुरात्मजत्वाच्च असञ्जापराधत्वेऽपि कृपया चेदिपाय सद्यो बध्याय न तस्मै चुक्रुपुः ।

यज्ञभूमितः चैद्यप्रस्थानानन्तरं तत्पत्नीया नरपतयश्च समकालमेव तमनुययुः। शिशुपालश्चासौ शिविरं समागत्य, पथि च “किमिदम्” इति जल्पता जनेन क्षणं वीक्षितः निःशङ्कचित्त एव सेनां समनीनहत् । प्रणनाद चास्य निरन्तरं मुखरौकृतशैलकटकतटं यथा तथा योधानां रणसन्नाहप्रवर्तकः शङ्खः । कल्पान्ततोयदविषमाऽऽरवः चैद्यस्य तस्य रणदुन्दुभिश्च प्रभृतवादकजनेः संपदि आहृतः। ततश्च तत्स्थानं प्रचलितव्योतिश्चक्रगगनपमं सहसा व्यग्रतया चलतां जनानां समूहेन समाकुलमभवत् । कश्चित् सखेदेन परिजनेन विलम्बेन कष्टस्रष्ट्याऽऽनीतं महदहम् क्रोधभरात् पाणितलद्वयेन चूर्णितवान् । रणाऽऽरम्भदृष्टानां सेनानां कोलाहलेनाऽऽकुलीकृते च गजे मदस्त्राविणि परिजनः कथञ्चित्पर्याणमारोपयितुमशक्तः । चक्रधाराभिः पांशून् समुत्थाप्य, स्वघोषैः प्राणिनी भाययित्वा च रथाः तीव्रतरमधावन् । महीभृतश्च तदा सार्द्ध-मङ्गनाजनैः रणोत्साहवर्द्धनाय मधुपानमकार्षुः ।

प्रियासङ्गतभटानां चेष्टावर्णनम् ।

अथ प्रेयसः पानार्थमुत्क्षिप्तं, वासनार्थं निहितानामञ्जानामुपरि-पततां भृङ्गाणां भारेण गुरु, मदपूर्णां पानपात्रं कस्याश्चित् राजबध्वाः शिथिलात्करादपतत् । भाविविरहशङ्कया अप्रसन्नदृष्टेः कस्याश्चित् स्त्रियाः मदमन्तरेणापि तत्कार्यभूतं कपोलयोररुणत्वमङ्ग-शैथिल्यमसमाप्तं वाक्यञ्च करुणेन सञ्जातम् । काचिदङ्गना कान्तजयमङ्गलाभिलाषिणौ सती तद्गमने कातराऽपि नाशूणि मुमोच, किन्तु शोकशिथिलात् करात् भ्रष्टमवनिच्च यातं कङ्कणञ्च न ज्ञातवती । नवोढा च काचित् प्रवासमिच्छतः प्रियस्य पादयुग्मे नौलोत्पलदामसच्छायं नयनं निगडमिवाक्षिपत् । प्रेयसि प्रतिष्ठमाने च स्त्रियाश्च कस्याश्चिदमङ्गलभिया सदृशं धार्यमाणमपि नयनात् सलिल-मगलत् । काचिच्च प्रियतमस्याभिमागं स्रस्तामलवसना सवेगं यान्ती महोल्कया समं विरराज । वीरपत्न्याश्च अपरस्याः प्रिये समरो-न्मुखे तदनुमरणे कृतसङ्कल्पतया त्रासो न जातः । अन्या च काचि-

दङ्गना पत्युः पुनर्दर्शनमतिदुर्लभमिति जानतीव अट्टमनाः सती भृशमनिमेषमा दृष्टिपथात् तमपश्यत् । “इदानीमेव अक्षतः सन् युद्धात् पुनः प्रत्यावर्त्तस्व” इति सस्नेहं पत्ये प्रयुक्तः आश्रीर्वाद्ः कस्या-
श्चित् अश्रुपतनेन नेत्राभ्यां निराकृत इव । काचिदङ्गसंस्कारत्यागात् पांशुभिः कौर्णा भ्रष्टमुखशीश्च सञ्जाता । काश्चित् वीतशीभाः उद्भ्रान्तचित्ताश्च सत्यः आत्मनि सन्तापमतितरामेव धारयामासुः । काश्चिदन्याः रमण्यः वातसमृद्धा इव प्रतिदिशं हेमुः । अपराश्च नार्य्यः भूमिसदृशं साध्वसमम्भूतं शरीरकम्पमवापुः । पार्थिवानां प्रयाणकाले पुनरित्यं भाव्यशुभमेव केवलं ता नार्य्यः पूर्वमसूचयन् ।

इति पञ्चदशः सर्गः ।

षोडशसर्ग

चैद्यद्रुतोक्तिवर्णनम् ।

अथ दमघोषसुतेन शिशुपालेन प्रेषितः प्रतिभावान् कश्चिद्भूतः शौरिमागत्य युगपत् प्रियाप्रियोभयार्थकं वक्ष्यमाणं वच उवाच । तथा हि,—“शिशुपालस्तदा तव तादृशमप्रियमुक्त्वा पश्चात् अनुतप्तः समुत्कण्ठश्च सन् आगत्य भवन्तमनुनेतुमिच्छति ; अथवा, तदा तदप्रिय-
मभिधाय दीर्घहेषं गतः निर्भौकोऽसौ शिशुपालः सरोषः सन् स्वयमागत्य भवन्तं हन्तुमिच्छति । उत्सुकचेता असौ सुहृदङ्गस्पर्शेन जनिताङ्गसुखं त्वां विशिष्टपुलकितवपुषा प्रगाढमालिङ्ग्य नितान्तं मोदमधिगच्छतु ; पक्षे तु, मनस्वी चासौ प्रबलमनोवेदनया विगतशरीरसौख्यं त्वां महासमरेण निर्देयं हत्वा मुदं प्राप्नोतु । अपि चासौ चैद्यः सकलनृपतिभिः समं समागत्य प्रणतः तव आज्ञाकरो भविष्यति, यतोऽसौ सम्प्रति त्वदेकपरतन्त्र एव ; पक्षे, निखिलनराधिपैः शिरसा नमस्कृतः सः चैद्यः अधुना तव शिष्टां विधास्यति, यतस्त्वमेक एव अस्य शत्रुरवशिष्टः । सूर्याग्निसमतेजसः

नियतचित्तस्य सकलजनस्वामिनत्तव सर्वेऽपि भूभृतः प्रणतिं विभ्रति ;
अथवा, अग्नौ श्लभस्येव अव्यभिचारे स्वविनाशे हेतुभूतकर्म्मणः
सर्वकिङ्करस्य तव न केनापि गुणेन राजानः प्रणतिं विभ्रति ।

हे कृष्ण ! निर्भौकचेतास्त्वं यतः शत्रुपराभूतजनसमूहान् सततं
रक्षसि, तेन सर्वोत्कृष्टस्य तव गुणाः अगण्यतां दधति ; अथवा,
हे मलिनाऽऽत्मक ! मूढबुद्धिस्त्वमवज्ञया अपरैः परिहृतां पशुपालनादि-
कर्म्मरूपां नीचतां यतः समाश्रयसि, ततः मनुष्यतो हीनस्य तव गुणाः
सर्वेषामेव जनानामनादरणीयतामेव दधति ।

यतस्त्वमधर्मभौरः, अकार्यं जुगुप्सुश्च, परित्यक्त्वारिभयः, आस्तिकश्च,
विनयी, गर्वहीनश्च, अत एव त्वया सट्टशो गुणवान् न खलु कुत्रापि
विद्यते ; अथवा, यतस्त्वं शत्रुभौरः, निर्लज्जश्च, पराक्रमाभावात्
प्रणामेनैव विगतारिभयः, नास्तिकश्च, नीतिच्युतः, अहिताऽऽचारः,
गर्वितश्च वर्त्तसे, ततस्त्वत्सट्टशो निर्गुणः कुत्रापि नास्ति ।

गोपीजनवल्लभस्य, वृषरूपिणः अरिष्टासुरस्य विनाशिनः, निष्पापस्य
च तव भीषणे नरकासुरे सम्प्रति पौरुषं निखिलजनैरेव साधु वर्धते ;
अथवा, पारदारिकस्य, वृषभघातिनः, पापिनश्च तव उग्रनिरयप्राप्ति-
रवश्यम्भाविनी, इति जनैरुद्दोष्यते ।

महीभृता चैद्येन कृतार्चनः समृत्य स्त्वं बलैः निखिलनरपतीनां
जनितातिभयः सन् श्रेष्ठो भव ; अथवा, चैद्येन कृतहानिः, शत्रुबलैश्च
भीषितः सन् त्वं पर्वतसानुचरो भव । तव नगररथ्याः मेघसमूहसट्टशैः,
विविधैः नागेन्द्रवृन्दैः परिकीर्णतया दुष्प्रवेशा एव भवन्तु ;
अथवा, राज्ञा चैद्येन सह विग्रहात् सर्पसमूहेर्वन्यमृगादिभिश्च परि-
व्याप्तास्तव रथ्या अरण्यप्राया भवन्तु । उदारधीरचेतसः तव शत्रुश्च
सततमेव विपद्भूतः, उद्वतिविहीनः, रोगयुक्तः, नीतिरहितश्च भवतु ;
अथवा, अमनस्विनस्तव रिपुश्रेयः अनिन्दिताऽऽत्मविक्रमः, विगताऽऽपत्,
अच्छिन्नोदयः, उदारबुद्धिर्मनोव्यथारहितश्च भवतु ।

हे यदुश्रेष्ठ ! सन्धिसुपेयुषः तव गृहे शिशुपालेन बन्धो त्वयि

स्नेहात्, त्वया सह चारुमहोत्पलकृतसौरभं नवमद्यं पास्यते ;
अथवा, हे यादवबलीवर्द ! चैद्येन सह समराभियोगं गतं त्वामुपेन्द्रं
मशकसदृशाः भीष्मादयस्तु सुदूरभासतां, सदेवो विकचोत्पलचारुलोचनः
वासवोऽपि सौभ्रातात् न तातुं समर्थः ।

हर्षाद्गुपागतस्त्वं पुरश्चलितैः वसुदेवबलभद्रसारणगदादिबन्धुवर्गैः
समेतः सन् सभायां तं चैद्यं सम्भावयितुमर्हसि ; अथवा, समरे
वेगाद्गुपागतः ससैन्यः कौमोदकीसहितः पुरश्चलितपटहभेरीप्रभृतिकः
त्वं युद्धेन सहसा तं चैद्यमभियोक्तुमर्हसि ।

अतिशूरेण शिशुपालेन सह ऐक्यं प्राप्नुवन् त्वं सर्वयादवैः सह
सम्पत्तिं शिशुपालभयनिवृत्तेः विश्वस्तविलासिनौजनो भव ; अथवा,
रिपुघातिना शिशुपालेन सह युद्धेषु सङ्गत्य सम्पत्येव सर्वसात्वतैः
सह विगतधवविलासिनौजनो भव ।

महोपतिरसौ चैद्यः सुदितः सन् मैत्रीकरणात् विगतक्रोधं, महोपति-
पूजितं, जितानेकयुद्धं सहर्षं त्वामग्रे पश्यतु ; अथवा, महोपतिरसौ
असकृज्जितं संयतं, त्यक्तक्रोधं, शिशुपालादौनामरिं, सस्त्रीकं त्वामस-
कृदौक्षताम्” इति ।

सात्यकिवचनवर्णनम् ।

अथ शौरिणा “अस्योत्तरं देहि” इति भ्रूसञ्चया प्रेरितः सात्यकिः,
प्रागुक्तां गामभिधाय तूष्णोमवस्थितं तं द्रुतं युक्तिमत् वक्ष्यमाणं
वचनजातमुवाच,—“वाग्मिना त्वया वह्निः मधुरम् अन्तश्च परुषं
वचनं तथाऽभिहितं, यथा ह्यार्थतया वह्निरप्रियमन्तश्च प्रियमिव तद्व-
धार्यते । प्रकाशमधुरमन्तरा च परुषमर्थं सूचयतः ईदृशात् पुरुषात्,
अशुभशकुनात् मार्गवर्त्तिभिरिव निखिलैरेव पुरुषैरुद्विजितव्यम् ।
स खलु युधिष्ठिरः साधुजनपूजितं सुरजितं यदि वा पूजितवान्, तेन
भवद्धिपस्य चेदिपस्य मत्सरो निरर्थक एव, न हि सुरभिणः कुसुमस्य
शिरसि न्यसनाय कश्चिदप्यसूयति । स्वहृदयस्य सङ्कीर्णत्वादेव तद्गत-
मप्रियं लघोयांसः खलु सहसैव प्रकाशयन्ति, स्वभावधीरतया च

तथाविधमप्रियं कथञ्चित् सम्भाव्यमानमपि न हि समुद्भिरन्ति कदा-
 चिदपि मनोषिणः । यद्यपि स्वभावत एव सर्वेषामुपकारकाः सज्जनाः
 भवन्ति, तथाऽपि तेषां समुत्कर्षो हि 'लघुचेतसामसतामतितरामेव
 हृदयसन्तापकरो भवति । न खलूत्तमप्रकृतयः कदाचिदपि परोत्-
 कर्षदर्शनेन दुःखलेशमप्यनुभवन्ति ; मध्यमप्रकृतयश्च परोव्रतिभिः
 परितप्ता अपि सपदि परशुभद्वेषं न हि वचसा प्रकाशयन्ति । अधमास्तु
 सन्तप्ताः परोत्कर्षमसहमानाः स्वहृदयस्थितं परशुभद्वेषं नैव सहसा
 निज्ज्ञोतुं समर्था भवन्ति, किन्तु सर्वथा प्रकाशयन्त्येव । सदसद्विचार-
 कुशलो हि जनः सन्तापकारिणीं फलहीनां दुष्टां खलतां गगन-
 लतिकामिव कथमपि नावलम्बते । प्रतिकर्तुं समर्थोऽपि केशवः
 तथा क्रोशते चैद्याय अवज्ञया एव तद्वचनस्य प्रत्युत्तरं नैव दत्तवान्,
 यतः केशरो घनगर्जितमाकर्णयन्नेव प्रतिगर्जति, गोमायुरवश्यवशेन
 तु तूष्णीं तिष्ठति । सुधियस्तु स्वगुणेनैव रोषप्रसरमवरुन्धन्ति, लघु-
 र्जनस्तु तमवरोद्भुमशक्नुवन् क्रोधेन नूनं जितो भवति ; तथाविधस्य
 दुर्भ्रतेः पण्डितैः समं विरोधिताऽपि नैव युज्यते । भोभिः रजोभिः
 समाच्छादितस्य मणोः महार्घता यथा न नश्यत्येव, तथा न हि निष्ठुरैः
 दुर्जनानां वचनैः महतां गौरवं कथमपि व्यपोहति । यस्य च परतोषकरः
 स्वकीयः कश्चिदपि गुणो न हि वर्तते, तुच्छोऽसौ जनः परदोषभाषणैः
 केवलं स्वजनन्तोषयितुमिच्छति । खलान्तु महत्यपि स्वदोषे जात्यन्धाः
 इव तिष्ठन्ति, नूत्नस्यापि परदोषस्य दर्शने तु अप्रतिहतदृष्टयः,
 आत्मप्रशंसायाञ्च प्रगल्भवाचः, परस्तुतो पुनः मौनव्रतिनः भवन्ति ।

आर्यचेतसस्तु स्फुटान्यपि परदूषणानि चिराय संवरीतं, स्वगुणांश्च
 अप्रकटयितुं महत् कोशलमाश्रयन्ति ; स्वत एव सर्वलोकेषु विश्रुतम्
 आत्मगुणं किमर्थं ते महीयांसः प्रकाशयितुमभिलाषिणो भवेयुः ?
 लघीयांसः खलु स्वगुणप्रकाशकस्य वक्तन्तरस्यासद्भावात् किल स्वयमेव
 सर्वत्र अत्यल्पमपि तं बहुक्त्वा प्रलपन्ति । सत्पुरुषा हि निजज्ञाघाम-
 कुर्वन्त एव क्रूरसर्ववत् यथाकाले पराक्रमं प्रकटयन्ति, वाक्यमातशूराः

दुरात्मानस्तु केवलं पटहा इव स्वेषामन्तःसारशून्यतां ख्यापयन्ति । भवदधिपश्चेदिपः मन्थिना विग्रहेण वा येन केनाप्युपायेन नरकासुर-स्याप्यन्तकमेनं श्लोकां वीक्षितुमिच्छति, तदनुरूपं स्नेहं विरोधं वा विधातुमसौ शीघ्रमेव यतिष्यते ।

शिशुपालोऽसौ शौरिणा सन्धातुमिच्छति चेत्, तदा किमर्थं मन्त्रज्ञानं ? पराभवभिया हरिरिवामो हरिः कथमपि नम्रतां विभ्रयात्, इति सर्वथैवामम्भव एव । आमन्त्रविनाशत्वादिपरीतबुद्धिर्जनस्तु बलेन महानुभावान् विलङ्घयन् स्वापराधेनैव विनश्यति, प्रदोषार्चिः वक्त्रिर्हि स्वेच्छया श्लभान् नैव दहति, किन्तु तैरेव निजोद्धत्यात् तत्र निपत्य दहति एवेति । इतः पूर्वमसौ चेदिपतिः निजाऽऽनेन यदपराधशतं नापूरयन्, अथ मम्यति द्रुतमुखेन तत् आगसां शतं पूरयित्वा शार्ङ्गिणः शतापराधमह्नप्रतिज्ञाभङ्गभयमपि दूरी-कृतवान् । वाच्यावाच्यविवेकशून्यस्वमितः • परं यदप्रियं वक्ष्यसि, तदप्रियोक्तिर्हि चिरात् प्रभृति प्रतिज्ञाप्रतीक्षणरुडमस्माकं रोषं नूनमेव सपदि उद्घाटयिष्यति” ।

चैत्यद्रुतस्य प्रत्युक्तिवर्णनम् ।

ततश्च शिशुपालप्रेषितोऽसौ वचोहरः सत्यवचसः सात्यकेः तदूर्जितं वाक्यं निश्रम्य भयविरहित एव पुनरपि तादृशमेव वचनजातमभि-हितवान् ;—“बुद्धिशून्यः पामरजनो हि यत् परोपदेशमन्तरेण निजहितं नावगच्छति, तत् युक्तमेव, किन्तु परैरुपदिष्टमपि निजहितं यत्र विजानाति, एतदेव महदद्भुतम् । सुबुद्धयः खलु स्वयं स्वधियैव भाव्यनर्थमवगच्छन्ति, आप्तजनोपदेशं वा गच्छन्ति ; मूढबुद्धयस्तु आप्तोपदेशं न शृण्वन्ति, न वा स्वयं किञ्चिदपि जानन्ति, ते तु अनुभवमन्तरेण किमपि नावधारयितुं शक्नुवन्ति । हे कृष्ण ! मया यदेतदभिहितं, तत् तुभ्यमेव कुशलम् ; प्रबलविरोधादात्म-विनाशहेतुभूतकर्मणि प्रवृत्तेषु रिपुष्वपि कृपालुतयैव हितमुप-

दिशन्ति साधवः । युगपन्मया सान्त्वमसान्त्वञ्च दर्शितं, त्वन्तु स्वधिया
विमृष्य त्वरया यत् शुभोदकं, तद्विधास्यसि । अथवा, रविरागिषु
कमलाऽऽकरेषु सितांशोः करजालमिव दुराग्रहग्रस्तहृदयेषु युष्मासु
हितोपदेशवचनमपि नः निरर्थकतामेव व्रजति । त्वत्सदृशो हि
पृथग्जनो गुणदोषावविमृश्य स्वनिश्चयादेव स्वाभिलाषमनुसरति.
तेन हि मूर्खाग्रणौ युधिष्ठिरः स्वमूर्खतयैव सदसि चेदिपति-
मपह्नाय त्वामर्चितवान् । त्वयि प्रेमवता पार्थेन नार्चितोऽपि चेदि-
पतिः पूज्य एव, मांसगृह्णना मृगाधिपेन परित्यक्तोऽपि करिकुम्भजो
मण्डिः न हि निन्द्यतामेति । समर्थोऽप्यसौ चैवः भीष्मकाऽऽत्मजाऽपह्ना-
रिणि त्वयि यत् चक्षाम, तथा पुनः एकया क्षमया शतापराधसहिष्ण-
मपि त्वामतिक्रान्तवानेव । शैलूषवद्गुरुरूपधारिणः कोकिलपक्षकान्ते-
स्ते, तमसः अंशुमानिवासौ सम्प्रत्याहन्ता । त्वयि क्रुद्धस्य तस्य, मम
शान्तोपदेशोऽपि निष्फलः, प्रलयक्षुभितस्य वारिधेः जगत्कृतो जल-
निर्गममार्गः उपकाराय न हि प्रभवति । अहञ्च युद्धाय यादवानाह्वातं
तेन महीभृता चैद्येन प्रेषितः, महावीरास्तु शत्रुषु पाटञ्चरा इव कपटा-
न्नापकुर्वन्ति । तन्मादसौ भूपतिः अनिवारितः पयःप्रवाह इव
समराय समुपैति । हे साधव ! सम्प्रति वेतमतामाश्रित्य आत्मानं
रक्ष, महाव्रत इव मा भज्यस्व । शिशुपालसंज्ञया केवलमसौ
शिशूनेव पालयति, इत्यपि मा विश्रम्यः ; रक्षणाक्षमः क्षमावानसौ
शरणागतान् यूनोऽपि शत्रून् रक्षति । स्वार्थनिष्ठाः शत्रवः महतः
अप्रियमशङ्कमेव कुर्वन्ति, परन्तु महामतिरसौ कुपितोऽपि प्रणति-
मात्रकेण निखिलानिव जनाननुग्रहोपैति । आप्तजनादाकर्षितं
परिणामहितमप्रियं जिष्टुक्षसि चेत्, तदा त्वं तेन सह मन्वेहि,
असत्यैः प्रियैर्यदि तुष्यसि, तदा जयतु, जीव, अवनौश्वरश्च भव ।
अनेकरिपुहन्ताऽपि भवान् युधि शिशुपालेन ध्रुवमेव विजेष्यते,
निखिलतमोऽपह्नमपि तपनं राहुनामधेयं तमः खलु ग्रसते । अचिरादेव
जितमीनकेतनः वृष्णिगणनमस्कृतः क्षयितान्धको विलसन्नसौ क्षितिपः

भस्मीकृतमदनस्य महोक्षाऽऽरूढस्य प्रमथगणैश्च नमस्कृतस्य क्षयिता-
 न्यक्रासुरस्य हरस्य लोलामनुकरिष्यति । असौ तु नृपतिः निहत-
 दुष्टकुञ्जरात् क्रमेण भूरि यशो धारयतश्च हरररपि नैव विभेति
 सिंहसदृशात्, का गणनाऽस्य यादवेषु भेषकल्पेषु ? शत्रवो हि भिया
 यदस्य मुखं समरेषु न पश्यन्ति, न तदङ्गतं, परन्तु सोऽपि भयात्
 पलायमानानां विद्विषां पृष्ठमेव वीक्षते, न जातु वदनम् । अनिशमेव
 रणारंगुमलिनम् अस्य च चरणयुगलं रिपुरमगौनामश्रुभिः क्षालितं
 सत् चन्दनमारमदृशैः प्रणतनृपतिमुकुटमशिरश्मिभिर्विलिप्यते ।
 मुहृदश्च प्रीतिप्रदतया राजानममुं शीतरश्मिमेव कलयन्ति, रिपवश्च
 सन्तापदायकतया तपनमेव मन्यन्ते, यथा हि एकामेव रज्जुम्
 पेन्द्रजालिकैर्जनितदृष्टिविपर्यया एके जनाः सजम्, अपरे च
 भुजगं पश्यन्ति । अत्यन्तविस्मितपौरुषस्यास्य द्वेषिरूपं किमपि
 नास्ति, यतः अत्यक्तनीतिपथोऽयं पूर्वं कैरपि क्षयमगमितं द्विपतां कुलं
 सपथेव क्षयं नयति । यदि च कश्चित् गर्वेण दुर्विनीतः नृपतिः
 स्वशिरस्तत्पादगतं कर्तुं नाभिलषति, तदाऽसौ विगर्वः शिशुपालः
 तदीयशिरसि स्वचरणमेव निधत्ते । यथा भवान् परैरपर्यासितं शोभनं
 सुदर्शनं चक्रं धारयति, श्रिया समालिङ्गितश्च भवति, तथा सोऽपि
 शत्रुभिरनास्कन्दितं शोभनं राष्ट्रं भुनक्ति ; राजलक्ष्म्या च समाश्लिष्यते,
 नास्त्यत्र ईषदपि वैषम्यं युवयोः शब्दतः अर्थतश्च ; किन्तु अयमेव युवयोः
 विशेषो यत्, त्वं पुनरिन्द्रानुजत्वात् इन्द्रानुचर एव, स तु देवराज-
 विजयी इति । महानसौ नृपतिः प्राह्वषिजः सरित्प्रवाहस्तटतरुभि-
 रिव राजसमूहैः निरन्तरमेव क्रौडति, तथा कुरुरान्धकद्रुमांश्च
 दववद्दहन्नपि यत् पृथिवीमकृष्णां करिष्यति, एतदेवातिचित्रम् । अस्य
 च नृपतेराज्ञा परिमिताक्षराऽपि भूयिष्ठार्था परिभाषेव कुत्रापि न
 प्रतिहन्यते । विष्णुर्वराहमूर्त्तिं परिगृह्य यामेव भुवमादौ मुहूर्त्तमालं
 घृतवान्, असौ पुनस्तामविकृतदेह एव चिरं भ्रियते । गुणराशयः
 शौर्यराशयश्चास्य दिगन्तविश्रान्ताः सञ्जाताः । रिपुस्त्रियश्चास्य नित्यमेव

सम्पदि आपदि च नवचन्दनविच्छित्यादिभिः समविभूषणाः अभवन् ।

विपुलैश्चर्य्यश्चासौ नरपतिः समरे सद्यो भवन्तं हत्वा रुदतां भवद-
ङ्गनागणानां कृपाऽऽविष्टचेताः शिशूनां पालनेन निजां शिशुपाल-
संज्ञामन्वर्थाभिव विधास्यति” ।

इति षोडशः सर्गः ।

सप्तदशमर्ग

सभाक्षोभवर्णनम् ।

अथ वाग्निप्रवरेण दूतेन इत्यमुदीरितेन वचनजातेन, कल्यान्तोद्भूत-
महावायुना महार्णव इव सपदि तत्सदःक्षलमतीव क्षुभितमभवत् ।
गदनामा कृष्णानुजश्च अतिरोषात् स्वांसप्रदेशं पाणितलाऽऽस्फालितं
विधाय, क्षणेनैव केयूरं विभज्य, शकलीकृताङ्गदगलितपद्मरागमणिभिः
स्फुलिङ्गवान् कोपपावक इव बभौ । बलभद्रश्च स्वभावशुभं स्वकीयं शरीरं
रुपा अरुणारागेण रञ्जितमपि, अनादरेण उच्चैर्हसन् समन्ततः प्रसरतां
दशनांशुमण्डलानां प्रभाभिः स्वीयं धावन्यमेव पुनरनयत् । उत्सुक-
नामा नरपतिश्च क्रोधात् दृताभिमुखं व्यावर्त्तत, तद्व्यावर्त्तनेन च
सपदि तत्सभा वृद्धता शिलातलकठिनेनांसेन क्षमित्वाभवत् ।
युधाजितो नाम्नः नरपतिश्च मुखमतिरोषवशात् श्वासानिलाऽऽहतिभि-
रुत्तप्रेः सूक्ष्मवसनाञ्जलवातैरतितरां वीज्यमानमपि सम्वेदमभवत् ।
निषधराजश्च साक्षाद्क्षाध्वरविध्वंसी वीरभद्र इव अप्रतीकारः विद्विषां
बधाय च समुद्युक्तः क्रोधादजायत । तथा सुधन्वाऽऽहुकि-मन्मथ-
पृथु-गान्दिनीसुताक्रूर-प्रसेनजिच्छिनि-सारण-विद्वरथप्रभृतयो भृभृतश्च
क्रमेण स्वस्वहृदयगतमतिभूमिङ्गतं क्रोधलक्षणं वह्निःप्रकाशितमकार्षुः ।
वर्षोदकसदृशैः रिपुवचनैस्तथा क्षोभितेऽपि निम्नगाप्राये सदसि,
शोरिहृदयं सागरसलिलमिव नैव क्षोभमगमत् । उडवश्च परनिन्दा-

प्रकटनं स्वकीयस्तुतिख्यापनञ्च खलानां प्रकृतिरिति जानन्नविस्मितः
सन्नेव शरदिन्दुसुन्दरं स्मरमाननं कामपि विकृतिं नैव प्रापयामास ।

सन्नहनवर्णनम् ।

ततश्च तत्र सदसि इत्यम् अतिक्रुडैर्यदुभिः धिकृते रिपूणां चरे
गच्छति च सति स्वनितभीषणपटहं सुरारिसैन्यं युद्धाय क्षणात् समनह ।
वीरनरपतयो रणौत्सुक्यात् गजरथतुरगं ससज्जं कर्तुं तदधिकृतपुरुषान्
स्वत एव त्वरायुक्तानपि तदानौ पौनःपुन्येन कृतत्वरानकुर्वन् ।

अथ स्वभावसुन्दरमूर्त्तिरपि समरे भीमदर्शनोऽसौ शौरिर्मनोहरैः
शाङ्गादिभिरायुधैः शोभितः सन् स्यन्दनमारुरोह, पतत्पतिश्च तदैव
केतने पदं निदधे । रथप्रस्थानादनन्तरञ्च आच्छादितदिगन्तरं प्रचलितं
तद्वलं विलोक्य जनः प्रकान्तजगत्संभ्रवे वारिधिवारिस्थपि अतितरा-
मेव विगतकौतूहलः बभूव । गजानां वृंहणैरश्वानां क्लेषणैः महाऽऽन-
कानाञ्च ध्वनिभिर्गगनन्तदा विदारितमिवाभवत् । सुरवारललनाश्च
श्रुतसमरतुर्यनिःस्वनाः समरहतान् ग्रहीतुमभीषवः अतिमोहनं
प्रसाधनमकुर्वत । सैन्यानामतिबहुलतया च प्रतिटमानध्वपि तेषु सेना-
निवेशभूमिः रिक्ततां नैवागमत् । प्रतिपक्षचमूगणाश्च शौरिसेनानां
पटहरवमाकर्ण्य बध्ने इव आनन्दविह्वला रोमाञ्चितशरीराश्च जाताः ।
क्रमेण दूरात् प्रतिपक्षसैन्यैरलक्ष्यत ध्वजावलिः ।

ततश्च निम्नोन्नतध्वपि देशेषु तुल्यसञ्चरणक्षमः सेनासमूहः क्षणा-
देव भूतलं व्यानशे । क्षुद्रोदरस्थितजगत्त्रयस्य मधुघातिनः अस्य विशाल
लोचने क्षणमात्रविलोकनादेव तदतिमहदप्यसुरसैन्यम् अत्यल्पमिव
अक्लिप्तकरत्वेन ममौ । चैद्यपक्षाश्च अनुकूलवायुप्रसारितध्वजांशुकैः
कृताऽऽह्वानाः इव यादवान् प्रति द्रुततरमुत्क्षिप्त्वायुधाः सन्तः
क्रोधेन त्वरां प्रपेदिरे । हरिसैन्यान्यपि रिपुसेनासमूहान् प्रति अतिवेगेन
प्रवहतिरे, यतो हि मनस्विनः खलु युयुत्सून् शलूनवेद्य विलम्बितुं
नैव क्षमाः भवन्ति । नरपतयश्च तदा रणाजिरे वपुषि निहितै-

रच्छिद्रकञ्चुकैः स्फुरद्रतप्रसृतमरीचिसूचिभिः निरन्तरशरनिकारप्रोता इव
 विरेजिरे । बलोत्थापितः क्षितितलरेणुश्च खं व्याप्नुवन् क्वचित् नवाम्भ-
 पटलवत् कर्बुरः, क्वचित् कनकचूर्णाराशिकपिशः, क्वचित् शारदशश-
 धरधवलः समन्तात् उज्जगाम । अतिभीषणी रणकर्मणि सर्वत्र
 प्रवर्त्तमाने वियति महोभृतां पराक्रमं कौतुकादवलोकयितुमागतैः
 त्रिदशैः अनिमिषलोचनेषु रणरेणुभिः विव्यथितेषु सत्सु पलाय्यत ।
 अत्यन्तविशालाः शैलोपमा गजपतयः मदाम्बुवर्षणात् क्रमेण पांशून्
 शान्तिं निन्दुः ।

इति सप्तदशः सर्गः ।

अष्टादशसर्ग

सेनयोर्मेलनवर्णनम् ।

अथ युद्धादनिवर्त्तिनो गम्भीरघोषो तो सेनासागरो एकस्मिन्
 स्थाने सच्चविन्ध्यपर्वताविव सङ्गतौ अभवताम् । ततश्च पदातिः पाद-
 चारिणं, वाजी वाहं, नागो नागं, रथस्थश्च रथचारिणं मेजे । तदानो
 सवेगतो हि रणभेरीणां महाघोषः रथध्वनिभिः गजत्रुंहणैः वाजि-
 ज्ञेषणैश्च मेलनमधिगच्छन् “अयं दुन्दुभिघोषः” इति दुर्भेदो बभूव ।
 गजाश्चरथश्च अतितीव्रं प्रतस्थे । ध्वजस्तम्भानामुन्नताः पताकाश्च
 चारुतरं शोभन्ते स्म ; धनुर्धारिभिश्च कर्कशपोवरोन्नतानि वर्तुलानि च
 धनंषि पाटवशिञ्चार्यमनिशं पाणिभिरास्फाल्यन्ते स्म, निषादिभिश्च
 कुञ्जरशिंसां उल्साहार्थमताड्यन्त ।

युद्धवर्णनम् ।

आयुधजौविनश्च अभ्यासपाटवं दर्शयन्तः अस्त्रमहास्त्रादिकमेदा-
 ज्ञातुर्विध्यं प्राप्सैरायुधैः प्राहुरन् । रोषपारवश्यात् कौचित् योधो
 वेगेन मिथः प्रत्यासन्नौ अस्त्राणि परित्यज्य परस्परं पाणिं गृहीत्वा
 मुष्टिभिर्घ्नन्तौ बाहुयुद्धे व्यासक्तवन्तौ बभूवतुः ।

अभिमानवन्तश्च केचन योद्धारः युद्धस्याग्रिमप्रदेशमाक्रम्य युद्ध-
ममानुष्यं कृत्वा च शीघ्रमेव सुरभवनमगमन् । अपरेऽपि वीरा युद्धविप-
णिमासाद्य परिमितैरस्थिरैश्च प्राणैरेव मूर्खैर्द्यावापृथिवीपरिव्याप्तानि
अपरिमेयाणि चिरस्थिराणि च यग्नांसि स्वीचक्रुः । खनामाऽऽख्याने
सङ्कोचवतां हि मानिनां शौर्य्यश्रीयुक्तानि नामानि तत्र समरशिरसि
श्रावयानामुश्च बन्दिनः । तत्र मिश्रीभूते सति तावदुभयपक्षीये
सेनासमूहे प्रायेणायमेव धर्मः व्यक्तमासीत् यत्, पराङ्मुखवर्तिनः
रिपवोऽपि नैव बध्नाः, विनष्टाश्च सम्मुखवर्तिनः स्वजना अपि आस-
न्निति । शुद्धाऽऽकरन्त्वेन गौरवात् कामं संयता कस्यचिदसिलता परेण
वञ्चयित्वा हस्तं नीता सती हिंसां विदधे । लौहमयेन बाणविशेषेण
नासां भित्त्वा वक्षसि प्रहतः कश्चिदश्वश्च शिखावशाद्गाढपाशबद्ध इव मुख-
माक्रष्टुं नाशकत् । ततश्च दूरतो मदगन्धमाप्राय प्रतिगजं जिघांसुः
कश्चिन्नागः विधतमस्तकः सन् यन्तारुमवधूय घोरध्वनिपुरःसरमुच्चै-
राक्रोशति स्म । प्रत्यामन्ने च प्रतिगजे सादिनिरस्तमुखपटोऽपि नागः
क्रोधान्वतया पुरतः किमपि नापश्यत् । अपरे गजाश्च परस्परं
कटादिमदस्थानानि कराग्रैरामृपन्तः भुग्नीकृतपुच्छदेशा उन्नतमस्तकाश्च
सन्तः क्रतदशनशब्दं मन्त्रिपत्य अपरान्तेः सह प्रायुध्यन्त । क्रुद्धहृदयश्च
कश्चिद्दन्ती अग्रपादेन जङ्घामाक्रम्य जङ्घामपरामुचतकराग्रेण समा-
कर्षयन् कच्चिद्दीर्घं मध्यं विभज्य पाठयामास । स्वसैन्ये भङ्गभाजि
सत्यपि शूलोरभिमुखं गच्छन्तं कच्चित् सेनानायकं प्रतिपक्षीयाः रिपवः
समकालमुक्तशरनिकरैः, विमानचारिणाश्च दिव्यमालाप्रदानेन, तथा
द्वयेऽपि “साधु साधु” इति वाक्यैश्च निरन्तरमेव अवाकिरन् ।
शरप्रहारनिपातिताऽऽरौहतया च शून्याऽऽस्तरणानां, परसैनिकैरत
एवावरुध्यमानानां केषाञ्चिन्नागानां कदम्बकैः कथञ्चित् प्रति-
कूलभूतमपि बन्धनस्थानं संस्मृतम् । कश्चिद्दीरश्च प्रबलप्रहारेण मोह-
मुपेत्य हस्तिनः शीतलपुष्करशीकरसिक्ततया लब्धसंज्ञः सञ्जातः,
मूर्च्छितं तं नेतुमागता सुरसुन्दरी तु तदुज्जीवनात् विफलमनोरथा

सती मुमुर्च्छ । सायकच्छिन्नकण्ठदेशतया आकाशं प्रति उत्पतिष्णोः
राहुसदृशात् भीषणाऽऽकृतः कस्यचिद्दीरस्य मुखात् सुरगणिकाभि-
रलस्यत । काचिदमरललना च तूर्णमेव युद्धे मृतं कश्चिद्दीरं गाढमाश्लिष्य
रन्तुं मेरोः कुञ्जं जगाम, यावत् वियोगासहा तत्पत्नी अग्नौ सद्यः
देहं त्यक्त्वा मेरुगह्वरमेव न प्रविवेश । करिणीमारूढा च काचित्
साध्वी रमणी समरे मृतं वीरं पतिं समीक्ष्य प्रेम्ना तत्क्षणात् गतप्राणा
सतीत्वादेव अक्षयं देवत्वं प्राप्य तमेव समालिङ्गितवती । कश्चित्
युद्धे प्रहारमूर्च्छितो हि वीरः समनन्तरमेव संज्ञां लब्ध्वा, रणक्षेत्रादपनेत्
उच्चैः क्रोशत् मितमनादृत्य पुनरपि युद्धाय व्यावर्त्तिष्ठ, त्यक्तवांश्च
तत्रैव देहम् ; हितानर्थिषु सुहृज्जनानुरोधस्तु भवति विफल एव ।
शस्त्रप्रहारमूर्च्छितांश्च कुलीनान् हन्तुमुत्सुकं स्ववर्गं निवारयन्तः केचन
वीराः अतिपरिन्नतरक्षणस्य शास्त्रीयतया जीवग्राहं ग्राहयामासुः,
तथा हि, योग्येन जनेन कस्य हि जनस्य कीर्त्यादिप्रयोजनं न स्यात् ?
भग्नदण्डतया च भृमावुत्तानपतितानि पूर्वोन्दुप्रभाणि श्वेताऽऽत-
पत्राणि यमराजभोजनार्थं विहितानि राजतभाजनानीव रेजुः । मृत-
नरपतीनाञ्च वन्नःस्थलात् पतिताः कुङ्कुमारुणिताः मुक्ताहाराः, सकल-
राजकक्षयात् सफलमनोरथस्य पीतरक्ताऽऽसवस्य यमस्यादृहासात्
दृश्यानि दशनानीव रेजिरे । प्राक् भार्गवेण एकविंशतिवारान् क्षत्रि-
यासैः समन्तपञ्चकाऽऽख्यं ऋदपञ्चकमेव बहुकालेन कथञ्चित् कृतम्,
अधुना तु रक्ताम्भोभिः क्षणमालेशीव असंख्याः नद्यः प्रावहन् । पक्षिणाश्चा-
ऽऽम्पिप्रभक्षणार्थं युद्धमृतानामुपरिष्ठात् आकाशे, दारुणशस्त्रप्रहारपरि-
त्यक्तदेहाः पूर्वाभिमानात् पुनः कायप्रवेशापेक्षिणश्च मूर्त्ताः प्राणा इव
नूनमारात् बभूवुः । गोमायवश्च मृतानां तेजस्विनां तेषां वीराणां
तीव्रतरं यदेव तेजः शरीरेण सममभक्षयन्, मुखील्काच्छलात् तदेव
अन्तर्गतं तेजः उदमन्तः उच्चैः शब्दमकुर्वन् । मांसलोलुपैः कङ्कटभ्रादि-
भिश्च वसाभक्षणलोभात् भ्रान्त्या दारितानि तूर्याणां मुखानि, गज-
तुरगादीन् प्रकाममुपभुञ्जानस्य कृतान्तस्याऽऽननानीव बभूवुः । प्राणह्येनैः

प्राणिनामवयवर्गाशभिश्च तदानीं तत् युद्धक्षेमतिमात्रमेव समाकीर्णं भवत्, किञ्चिदसमाप्तसृष्टैः, तथा अर्द्धसृष्टैश्चाऽऽकारैराकीर्णा विधातुः सृष्टिकर्मन्तश्चाला इव रराज । इत्यमविच्छिन्नवेगेन समायान्ती-नामतिप्रगल्भभाजां राजन्यसेनानामतिमहद्भिः शौरिसैन्यैः सममापगानां पयोधिप्रवाहैरिव कृतगुरुतरध्वानमनियतजयपराजययुद्धं मुहुर्मुहुर्भवत् ।

इति अष्टादशः सर्गः ।

एकोनविंशसर्ग

इन्द्रयुद्धवर्णनम् ।

अथैवं तुमुलयुद्धानन्तरं रणाटवीषु रिपुवेग्यविनाशकेन वेगुदारिणा राज्ञा नृपपादपममृहसङ्घर्षात् वङ्गिरिवोत्तस्थे । विक्रमवान् बलभद्रस्तु दूरादागच्छन्तमसुं वेगुदारिणं, सिंहो गजमिव तदानीमालोकयामास । युद्धाभिमरणाय निर्दोषभीषणं रथमारूढश्चासौ बलभद्रः रथगत्या भूकम्पं कुर्वन्निव द्रुतमधावत् । परस्परमतिमात्रं युद्धं कुर्वतोश्च तयोः सतोः, रामेपुपातात् मोहमुपागतं मन्दप्रतापं वेगुदारिणं सारथिः शीघ्रमप-सारितवान् । शिनेः सेना च शाल्वसैन्यं जित्वा उच्चैर्गर्ज्ज । दिक्षु प्रभावं प्रकीरता उलमुकाऽऽख्येन भागवतेन राज्ञा द्रुमराजं प्राप्य प्रजज्वले । उद्यताऽऽयुधः रुक्मी प्रथमं यथैव वाचा पृथुं निनिन्द, पश्चात् निरुत्साह्या तथैव वाचा “शरणागतोऽस्मि” इत्यभिधाय युद्धादपसरणं प्रार्थयामास ।

प्रद्युम्नश्चैक एव समन्ततः युगपदागच्छन्तीश्चैद्यसेनाः प्रत्यवरुरोध । ततोऽसौ भीषणं युद्धमासाद्य, विनम्रे सोहार्दं प्रदर्श्य न विध्यन् प्रतिपत्तान् शरैः प्रहरन् न मुमोच । ततश्चासौ बाणैर्बाणासुरस्य शरच्छेदं विधाय तं भङ्क्त्वा च तत्सेनामपि बभञ्ज । महाबलश्चासौ

प्रद्युम्नः उत्तमौजसं निपीड्य यां यां सेनां जघान, सा सा रणभुवं
 न पुनरारोढुं समर्था । समरे च तस्मिन् तस्योग्रकर्म्मभिर्मुदिताः सन्तो
 महर्षयः सुराश्च तदुपरि दिशः सुगन्धाः कुर्वन्ति सुशुभ्राणि कुसुमा-
 न्यपातयन् ; तस्य विमलं यशश्च दिवमुपाययौ । भयात् सदैद्या
 निवृत्तसिंहनादाः शत्रवस्तस्य युद्धं सोढुं नालमभवन् । साभिनवेशं
 संप्रहरन्त्यपि हठात् ह्यौयमानरणानुरागा चैद्यसेना तेन प्रद्युम्नेन अन्येषां
 तटस्थानां नराणामपि निश्चेष्टताकरं विपुलं भयं नीता । भीनकैतनं
 तमिथं जयश्रिया परीतमालोक्य अभिमानवान् चेदिपः क्रुद्धः
 सन् सद्य एव प्रवमानकलभसमानोच्चतुरङ्गया चतुरङ्गया वाहिन्या
 शत्रून् प्रति चचाल ।

चैद्यसेनावर्णनम् ।

ततश्च आक्रष्टधनुर्भोर्वीविस्फारप्रभृतस्वनैः तूर्यैः प्रलयक्षुब्धपयो-
 ध्यनुकारिणी चैद्यसेना तूर्यतुल्यवाहघोषाऽतिभैरवा अविच्छिन्नरणानु-
 रागिणी च आसीत् । सैनिकाश्च ते अहमहमिकया योद्धुमधावन्,
 असङ्घातानां युद्धार्थं गतानां करिणां कण्ठस्थिता घण्टाश्च दध्वनुः,
 तत्करशीकरेण च रजसां शान्तिः सम्भूता । वागाह्विपूर्णतूणोर-
 कोटरैः गोधाऽऽग्निष्टभुजाशाखैः धन्विशाखिभिरतिभोषणं व्यूहविन्यास-
 विषमञ्च तद्गणत्रैलमहारथ्यमतीव दुरवगाहतामुपदधे ।

यदुसेनायाः प्रतिबलाभियोगवर्णनम् ।

द्राघौयसो जनसङ्गला च यदुसेना विस्तीर्णं द्विपङ्कलं प्रति योद्धु-
 मभ्यपतत् । प्रवृत्ते च युद्धे दन्तिभिर्युद्धं प्राप्य प्रभृतं दानमववृष्यत ।
 वीरेण च केनचित् स्वखड्गेन परमखड्गं खण्डयता विपुलं यशो लेभे ।
 अपरश्च खड्गमुत्कृष्य रिपुविनाशनाय स्वसैन्यान्निर्याय शत्रुमध्ये पपात ।
 अन्येन च वीरेण अपरिमितं रिपुसैन्यं स्वासिना शीघ्रमतिकल्पं चक्रे ।
 सहस्रसेनारक्षी कश्चित् स्वासिना लूनशत्रुसूद्धा विजयहर्षात् स्वयमपि
 कबन्धवन्ननत् । परास्वच्छिन्नखड्गाश्च पदातयः गजा इव कोपात्
 दशननिकरैरेव रिपुकुलमदग्न् ।

धीरैस्तद्धि समराङ्गं निपातितसुहृत्स्वामिपितृव्यभात्रमातुलं
पाणिनीयं व्याकरणमिव दृष्टेः । अथ स्वस्वामिना पूर्वसम्मानितैः
भक्तैः सेहस्यान्वगतमभिलाषिभिः कतिपयैरेव योधैः यावत् समरभूमौ
जीवितानि न खलु तत्पञ्चिरे, तावदेवामत्कृतेः अपरभटैः क्रोधादेव
जीवितानि त्यक्तानि । राजानश्च व्यसनेऽपि सेनया नीतिपुरःसरं
तथा युयुधिरे, यथा अन्तरिक्षगताः सिद्धादयोऽपि सातिशयमेव
विस्मयमवापुः । संप्रहरन्तः हस्तिनश्च यथा विपाणभङ्गादितिकर्त-
व्यतामूढत्वमवापुः, न तथा शृण्वादण्डानां क्वेदात् विहस्ततामधिजग्मुः ।
निर्दयाभियोगाच्च मिथो निपीडनादिव गजसमूहानामश्रान्तं दानतोयं
तदानौमगलत् । रणे पूर्वोक्तरूपमतिभौषणमासुरभावं भजमानाः हि
वीरपुरुषाः “स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः” इति स्मरणात् परैरभिमुखमव-
स्थिता एव हताः सन्तः सुरभूयमुपाययुः । तत्र च विद्वैर्यमाणहस्तिहस्त-
(पुष्कर) सङ्कुलाः पतङ्गलाटास्थि (शङ्ख) परिकीर्णाः ष्वमान (पतरथ)-
वाहनरथाश्च रुधिरतोयजन्याः नद्यः प्रावहन् । अस्त्रप्रहारवान् वीर-
जनो रक्तमवमत्, मज्जवसयोर्भक्षकं रक्षःपिशाचञ्च जहर्ष । तथा
इह सुहृदि मृतं च तदन्तिके वह्निभरेव बन्धुभिरशोचि, न च दध्नेने
गजे विनष्टे तत्कण्ठवर्तिनीभिरपि घण्टाभिः । अभिमानवानसौ
चैवः युद्धं प्राप्तः सन् इत्यमभिभृतापरमानवान् निर्भीकान् रिपून्
पराजिग्ये ।

अथ श्यामलेन पीतवस्त्रशोभिना वपुषा विराजमानः परः पुमान्
श्रीकृष्णः तदानौ परैरदृश्यत । यद्यपि रमया समालिङ्गितं तं हरिं
दृष्ट्वा शत्रवः द्विषन्ति स्म, तथाऽपि ते निष्पापा आसन् ; तथा हि, अरु-
च्यमप्यौषधं रोगघ्नं भवति हि । हरिरसौ कस्यापि समीपे विनतो न
भवति, न खलु सन्ति स्वर्गेऽपि विदितं विगदम् अनेकाऽऽजिविजयिनो-
ऽपि तं प्रति योद्धारः ; किमुत पृथिव्याम् ? तेन च युद्धार्थं कामुंके
सुपर्वाणः अतिरम्याः बाणाः निहिताः, आक्रुष्टस्य तस्य कामुंकस्य
रवश्च रिपुकुलानामतिकर्कशः समजनि । यश्चासौ हरिः पुरा

मत्स्यकूर्म्यादानेकरूपवान् भक्तजनवरप्रदः परमपुरुषश्च परैः प्राप्तः,
 अधुना सः अन्यैः शत्रुभिः कर्तृभिः असङ्ख्यैः शरैरेग्रे उपरि च पुरितः ।
 स च सममेव निश्रितानिघ्नन् क्रूरानहितांश्च निरास । जनैस्तस्य
 लघुसन्धायिनः धनुरेव केवलं मण्डलीकृतं नैच्छि, अपि तु रिपूणां
 बलञ्च भयात् मण्डलीकृतमदर्शि । तैलोक्यदर्शी मधुरभाषी अदम्भ-
 संसृष्टश्च अलिकुलनीलमूर्द्धजोऽसौ हरिः वर्मधारिणः शत्रून् नैत्रकनौ-
 निकासु प्रहृत्य अन्यांश्च जघान । क्षिप्रबहुबाणं तस्य च धनुर्भूयसां
 द्विषां प्राणानहरत् ; तथा हि, तत्तु परस्व सजोवतामन्यस्य धनुषः
 सन्याकत्वञ्च न हि सेहे ।

तस्य शराश्च पानार्थं “पा पानि” इति धातो द्विषतामुद्धतानां रुधिर-
 मपिबन् ; रक्षार्थं च तस्मिन् धातो भुवनमरन्त्रंश्च, इत्यञ्च द्वितयं ययुः ।
 कमलमुकुलरमणीयपाणिरसौ क्रूरारिविनाशकः मुरारिः भूमिभाराव-
 तरणार्थमवतीर्णः सन् बहूनामरीणां संघातमकरोत् । बहुदारवान्
 निर्भीकः दृष्टघातुकः वीरः उदारः सौम्यमूर्त्तिरसौ भगवान् हरिः
 एकेनैव शरेण सङ्कीर्णतानरौन् मप्रतालानिव विनाशयन्, जन्मान्तरे
 दाशरथेरात्मनः सदृशं चक्रे । दृष्टघातुकः लक्ष्मीप्राणनाथः वीरश्चासौ
 शौरिः दिगन्तव्यापकैः बाणैः राशिश्च शत्रुशिरोमि शीघ्रमेव चिच्छेद ।
 तदा एषामरीणां शत्रुता मुहुर्व्यक्ता आसोत्, यस्मात् तदौया हि शराः
 द्विषतां मनोहृतोऽपि हृदये न लगुः, यतः तेषां हृदयं निर्भय अदृश्यताञ्च
 जग्मुः । भौमास्त्रराजिनः क्रतुघोराऽऽजिनः तस्य बलस्य रणाभयश्च
 सरुधिराः समभवन् । शत्रवश्च तमेकमेव हरिं द्वित्वेन त्रित्वेन चतु-
 ष्ट्वेन च भयात् पश्यन्तः मत्सरेण सद्यः स्वयं पञ्चत्वं प्राप्नुवन् । ततश्च
 नित्यपरिपूषामूर्त्तिर्निरस्तरिपुतेजा निर्भीकः पयोधिपारगामि विस्तीर्णं
 तेजो धारयन् नित्याभ्युदयवांश्चासौ हरिः पूर्वं रणारागात् अहङ्कार-
 विशिष्टं बलमास्थाय सोत्साहं सिंहनादं कृत्वा एकप्रहारैरिषुभिः
 गगनन्तदा आच्छादयामास ।

इत्येकीनविंशः सर्गः ।

विंशसर्गे

हरिशिशुपालयोर्युद्धवर्णनम् ।

अथ तस्मिन् युद्धे मुरारिपराक्रममसहमानः शिशुपालः क्रोधोद्ध-
सितविरिखं भिदुरभ्युगभीषणमुन्नतमाननं दधानः निर्भौकश्च सन्
“अयमहं, कासि ? मामभ्युपैहि” इति स्पृहया हरिमाकारयामास ।
ततश्चासौ सारथिरूपया न्वियत्या नोदिताश्वः सन् श्रोरेरभिमुखं प्रतस्थे ।
ततः श्रोरेरपि रथः गुरुणां चक्रधाराणां नोदनेनावदीर्घैर्भ्यः विगत-
प्राणानां देहेभ्यः सुतेरसृग्भिः अवनीं विलिम्बन् चैद्याभिमुखमगात् ।
दीर्घतरध्वजपटाञ्चलः शिशुपालवधप्रतिज्ञामुखरश्च मुरारिरथः “नाह-
मेनमहत्या शिखाबन्धं करिष्यामि” इत्युद्धोषयन् साक्षादन्तक इव
विरराज । शिशुपालश्च रुक्मिणीकुचकुङ्कुमचिह्नितमच्युतवक्षःस्थल-
मवलोक्य रुक्मिणीहरणात् प्रभृति सम्भृतयाऽपि रुषा तदानौमिव
सहसा सम्बन्धमध्यगच्छत्, अध्वनञ्चोच्चैस्तरां कल्पान्तवह्निशिखोपम-
मोर्वीयुक्तं कार्मुकम् । अथ बलवान् स चैद्यः दृश्यग्रहणसंयोजना-
ऽऽकर्षणापवर्गैः शरैः सानुचरं हरिमाच्छादयितुमभ्यवर्षत् ; प्रससृशुश्च
तस्य कार्मुकात् अविरलपातिनः लक्ष्यमेदपाटवधारिणः शराः ;
पिदधे च तैः शरैः गगनमण्डलम् ; अत एव भोमलोकस्य दृष्टिपथात्
क्षणमवरुधे द्यौः, नभःसदां दृष्टिपथात् धरिणी च । इत्थंचेदिपेन
दानवान्तकस्य मुरारेः सैन्यस्य निवारितभानुतापमेकं शरजालमयं
सद्य य्गपत् विरचितम् । ततो महाशूरो हरिश्च वादिना प्रयुक्त-
मनुमानं प्रत्यनुमानैः प्रतिवादीव, शत्रुगलितमपरिमितमिषुवर्षं बाणैः
निराकरोत् । अम्बोधरादम्बुधारा इवाचिरप्रभाऽऽकारचलङ्घनात्
ध्वनतः शार्ङ्गात् अपरिमिताः इषवः सशब्दं न्यपतन् । विपक्षात् समा-
गतः सपत्नोऽपि सुखकरः न भवति, तेन हि कारणेन शिशुपाल-
सैन्यानि कृष्णमुक्तः सपक्षः शरस्तीमः नितरां ददाह । विशङ्कं
शिशुपालच्छिन्नाश्च शतशः निष्ठुरा अपि शराः शतसङ्घपकाः अपराधा

इव हरदःखं नैव वितेनुः । अथ नृपतिश्चैवः मोहात् कृताङ्गतलोकसृष्टि-
मायं प्रलयाभ्यस्तयोगनिद्रं जगत्पतिं हरिं मायया जेतुमिच्छन् स्वाप-
नास्त्रं प्रयुज्य तत्सैन्यानि निद्रितप्रायाख्यकार्षुः ; ततश्च तेषां हस्तात्
धनुषि निद्रापावश्यादगलन् । महान्तः महीपतयः यद्यपि धनुषि
निषद्य सुषपुः, तथाऽपि जागरेऽपि धनुरेकमहायानां तेषां निद्रा-
वस्थायां तदाश्रयणं न दोषावहम् । पयोधौ परिचितनिद्रोऽपि सर्व-
निद्रावसरे तस्मिन् स्वसेनासागरमध्यगः सुगारिः केवलं त्रैलोक्यरक्षा-
विधौ जागरुक आसीत् । अथ तस्य च हरेः चक्षुषि कौम्भ-
दर्पणं प्रविष्टे मति, तस्मात् सर्वान्धकारद्रावणसमर्थं तेजः उदगात्,
न चैतदङ्गतं, यतोऽसौ इन्द्रकविलोचन एव, ततश्च तस्य कौम्भस्य मणोः
अंशुचयानां विकासात् हरेः सैन्यानामनाविलं दर्शनं मञ्जातम् । अथ
पुनरपि जवेन यादवबलैः रिपवः जिह्मिरे । न्यायवाटे मिथ्यऽभियोग-
मिव, कौम्भतेजसि प्रस्वापनान्धकारे निरस्तवति मति, चैवः पुनः
उल्लवणभोमभोगभाक् भुजगास्वमाजहार ; ततश्च महाफणाधारिणः
अविरतविषोद्धारिणश्च महासर्पा लोलजिह्वाऽवलीढोभयसकभागं यथा
तथा आविरभवन् । ते च मयूरपिच्छरचितध्वजचूडैः जीवन्मयूर-
धमात् जगन्मभयाः, अत एव व्यावृत्तदेहाः सन्तः आशु वृष्णिममुह्ये
बन्धनाय यमपाशददपतन् । ततश्च शिरसि कृतवल्लयीभावं यथा
तथा द्रौप्यमानैः प्रत्युत्सवं विशेषेण लम्बमानैश्च सर्पकार्यैः परिवेष्टिता
मनुजाः विकसितनीलान्पलमालभारिणीव व्यधातिपत । केचन च
पादात् प्रभृति शिरःपय्यन्तं सरत्तपुष्पकरगैः परिवेष्टितमूत्तयः सन्तः
आयतलतावेष्टितपादपसाम्यमवापः । नागपाशबन्धनानन्तरञ्च साध्वेन
सावर्जस्मितं विलाकितात् निजध्वजाश्रावस्थितात् सुपर्णात् पक्षि-
राजानामयुतसङ्गाः समुत्पेतुः । पतगन्द्रपवपवनोत्पाटितशैलैः दत्त-
विवराश्च ते भुजगाः ध्रुवशाः सन्तः पातालमेव भयादाशु प्रविविशुः ।
असङ्गे च सर्पसङ्घे वेनतेयैर्विनाशं गमिते मति, क्रोधप्रज्वलितः
शिशुपालः पुनरग्न्यास्त्रं ज्वालामालासङ्गलं प्रयुक्तवान् ; प्रचलितश्च

तदुद्गतः कनकद्रवरमणीयः वङ्गिः तरुमिव विश्वं दग्धमुपचक्रमे ।
 ततश्च सुरारिरग्निप्रशमनक्षमं मेघजननं वारुणास्त्रं प्रयुज्य निखिलमेव
 वङ्गमुपशमयामास । इत्यञ्च प्रकृपितः विकारकारी रोग इव प्रचुभितः
 शोघ्रप्रयोक्ता चेदिपोऽसौ यदुयदस्त्रं विकारप्रायं प्रायुङ्क्त, प्रयोगवित्
 सुरारिरपि दोषनिवर्त्तकोपायेन महौषधप्रयोगेण भिषगिव प्रत्यस्त्र-
 प्रयोगेण तत्तदस्त्रं शोघ्रमेव प्रतिजघान । तदा पुनरसौ तं हृरिं
 विशुद्धैरप्यस्त्रैर्जेतुमशक्यं विदित्वा मर्मभेदिभिर्नितरामशुद्धैर्वाक्सायकै-
 र्व्यथयामास । परा येन चक्रेण महसा सुदृढाऽऽलिङ्गनविनोद-
 दुर्ललितराहुर्म्योस्तनकार्कश्यलक्ष्मोः वृथाऽकारि, मुरजिदसौ तत्कालेऽपि
 शपमानस्यैव तस्य शिशुपालस्य शिरस्तेनैव चक्रेण लोलज्वालापल्लवितेन
 विच्छेद । शिरश्चेदानन्तरञ्च प्रकाशनाकाशं दिनकरकिरणान् विच्छि-
 पन्, शिशुपालशरीरात् निर्गत्य हरेः शरीरं प्रविशन्, दिव्यैः सपटहरवैः
 पयवर्षरन्वितं, ऋषिगणैः क्षणकालं स्तूयमानं, शाभासेवितं, सृष्ट्यैसह-
 साभिधाति तंजः विस्फारितलोचनैः राजन्यैरतितरां दृष्टुम् ।

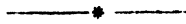
इति विंशः सर्गः ।

इति श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरपोत्रः

एम ए, इत्युपाधिकः

श्रीपञ्चानन शर्मणा कृतः ।

टीकाकृतो मङ्गलाचरणम् ।

इन्दोवरदलश्याममिन्दिरानन्दकन्दलम् ।

वन्दारुजनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥ १ ॥

अथेदानीं वरेण्यविद्वन्नायणीः काञ्चराजिराजीवमिहिरः शास्त्रमागरसुतरतरणिः
 कोलाचलनिलयः मङ्गीपाञ्चयोपाधिविमण्डितः सुधीः तत्रभवान् मङ्गिनाथसूरी काञ्च-
 रसास्वादलालसया दुर्गमकाञ्चकारमन्दारणेश्चूनां सुकीमण्डपियां सुखसञ्चरणार्थं
 दीनानाम्नेसदानुपरि कृपापरवशः नवयः कचिरया च सद्ब्याख्यानशैल्या दुर्व्याख्या-
 कण्टकसमाकीर्णं प्राक्तनोक्तिजालं विशदीकर्तुंकामः, एतां कृतिनः तत्रभवतः
 कविकुलललामभूतः महाकवेर्माघस्य कृतिं शिशुपालवधाख्यं महाकाव्यं व्याख्यातु-
 मनाः आदौ अविगीतशिष्टाचारपरम्पराप्राप्तं प्रारिम्भितपरिसमाप्तिप्रत्युह्वयविनाश-
 पटीयसौं व्याचिख्यानितकाव्यनायकभूततया अभीष्टस्य भगवती नारायणस्यैव नृतिं
 शिष्यशिष्याथै निबध्नाति, इन्दोति ।—इन्दोवरं—नीलीत्पलं, तसः दलमिव—पत्रवत्,
 श्यामं—कृष्णवर्णं, श्यामायमानवियहमित्यर्थः, नवनीलनीरजकचिमिति यावत्,
 तथा इन्दिरायाः,—श्रियाः, रूपैव इति यावत्, आनन्दः—हर्षभरस्य,
 कन्दलम्—अङ्गुरस्वरूपम् ; यथा हि अभिनवोत्पन्नः अङ्गुरः अन्ते बहुशाखा-
 प्रशाखीपशोभिनाम् अनीकहानामपि पसूतिहेतुः, तथैव इन्दिरायाः असीमाना-
 मविरलप्रवाहाणामपि मुखानां यो हि एक एव उत्पादहेतुर्भवतीति भावः ; तथा
 वन्दारुणां—वन्दनापरायणानां [वन्दते इत्यस्य कर्त्तरि आरुः] जनानां—लोकानां,
 तद्गतानामित्यर्थः, मन्दारः,—वनामप्रसिद्धमहेन्द्रकाननस्थित-प्रसन्नतरुविशेषस्वरूपः,
 तं, नन्दनकाननसुशोभी मन्दाराख्यः देवतकर्मणा निम्नलं घ्राणतर्पणं सौरभं
 परितः प्रकीर्य स्रकीयमनवद्यं गन्धं जिघ्रतः जनान् सन्तर्पयति, तथैवानिशमेवासौ
 स्वसेवानिरतानां जनानां वाञ्छितं स्वस्वाभिलाषानुरूपं पपुरयन् तान् प्रीणयतीति
 भावः ; एवभूतं, यदूनां—यदुवंशीयानां, नन्दनम्—आनन्ददायकं भगवन्तं वासुदेवं,
 वन्दे—समभ्यर्चये, तस्मान्मुख्यसम्पत्तये इति शेषः, आर्गमितविघ्नसमूहविध्वंसार्थमचिरा-
 देव स्वामीष्टपरिसमाप्त्यर्थेति भावः । अत्र यदुनन्दनस्य इन्दोवरदलमिविधेः साक्षि-

दन्ताश्लेन धरणीतलमुच्चमय्य
पातालकेलिषु धृतादिवराहलोलम् ।
उल्लोचनोत्फणफणाधरगोयमान-
क्रीडावदानमिभराजमुखं नमामः ॥ २ ॥

प्रतिपादनात् उपमाऽलङ्कारः, तथा तत्रैव निरपङ्गवविषयं उपमेयं आनन्दकन्दस्य,
तथा मन्दारस्य च तादात्म्यारीपात् निरङ्गं रूपकहयमित्यनयोः परस्परनिरपेक्षतया
संस्थितेः संसृष्टिः । पथ्यावक्तं वक्तम् ॥ १ ॥

स्वस्य बलवत्तरं विज्ञं, विघ्नप्राचुर्यं वा आशङ्क भयसा विघ्नविभ्रंसपटौयसः
विघ्नराजस्य साम्प्रभ्यमाधने, दन्ताश्लेनेति ।—दन्तस्य—एकदशनस्य, अश्लेन—प्राक्त
भागेन, धरणीतलं,—प्रलयवारिषु निमग्ना पृथिवीमित्यर्थः, [करतलादिशब्दवत्
अत्रापि तलशब्दः स्वरूपार्थको बोध्यः] उन्नमय्य—उद्भव्य, अगाधसलिला-
भ्यन्तरात् निर्जलदेशं नीत्वेति यावत्, [उत्पूर्वकात् नमतेः णिचि यपि रूपम्]
पातालकेलिषु—पाताले—अधीभुवने, याः केलयः,—क्रीडाः, यथास्थानादधीगतायाः
भुवः उत्तीलनावसरे विविधानि नर्त्याणि इत्यर्थः, तेषु, तत्क्रीडाकरणसमये इत्यर्थः, धृता
—स्त्रीकृता, आदिवराहस्य—सृष्टिप्रारम्भकालं वराहरूपधारिणो भगवतः विष्णोरित्यर्थः,
लीला—क्रीडा, विलास इति यावत्, येन तथाभूतं, प्रलयपर्योधिजलनिमग्ना भवं रक्षितं
परिगृह्यैतकीलकलेवरमित्यर्थः, [एतेन भगवती नारायणस्यैव वराहरूपपरिग्रहस्य
पुराणादिषु सिद्धत्वेऽपि विष्णुरूपिणः गणपतेः सृष्टिमंरक्षणस्यकारित्वं मन्यमानानां
गाणपत्यानां मते स्वर्गं स्थितिं लयश्च कर्तुमीशानस्य गजाननस्य विष्णोरभिन्नतया कल्यादी
वराहरूपपृक्तत्वं न विरुध्यते इति विभाव्यम् ; अथवा,—गणपतेः विष्णोरवतारत्वं
ब्रह्मवैवर्त्तपुराणं षष्ठाध्याये दृश्यते ; तथा हि,—“स्वयं गीलीकनाथस्य पुष्यकस्य
प्रभावतः । पार्वतीगर्भजातस्य तस्य पुत्री भविष्यति ॥ स्वयं देवगणानाञ्च यथादीशः
कृपानिधिः । गणेश इति विख्यातो भविष्यति जगत्त्रय ॥” इति । तथा च,—विष्णु-
रूपित्वात् भगवतीं गणपतेः सृष्टेः प्राक् वराहलीलास्वीकारोऽपि सद्भुक्ते इति
सूक्ष्मधीभिरवशात्तद्व्यमिति] एवम्, उल्लोचनैः,—उत्फुल्लनयनैः, उत्फणैः,—हर्षाति-
रेकात् संवर्द्धनायंमुद्गतभीगैः, (तेषां कराभावात् संवर्द्धनाकार्यं तैः फणाभिरिव
सम्पादितमिति वेदितव्यम्) फणाधरैः,—विषधरैः, गोयमानं—संसृजमानं, धरीणोल्लन-
समये लीकातिशायि कस्य समालोक्य हर्षातिरेकात् जयशब्दीञ्जान्णपूर्वकं प्रशस्य-
मानमित्यर्थः, क्रीडावदानं, क्रीडारूपम्, अवदानं—कृतं कस्य (“अवदानं कस्य

शारदा शारदाभोजवदना वदनाम्बुजे ।

सर्वदा सर्वदास्माकं सन्निधिं सन्निधिं क्रियात् ॥ ३ ॥

वत्सम्” इत्यमरः) भुवः उद्धरणसमये प्रकटौकृतः पराक्रमो वा, यस्य तथाविधम्, भुजगपरिकरा सर्वे अलौकिकं तत् कस्य समालोक्य हर्षोदयात् निरन्तरमुच्चैः वराह-
रूपिणं तं भगवन्सम्बुवन्निति भावः । [‘उल्लीचन’ इत्यत्र “उल्लाघन” इति पाठे—
उल्लाघः,—रीगान्मुक्तः, (उत्पूर्वकस्य भौवादिकस्य लाघते इत्यस्य निष्ठायां निपातः, ततः
उल्लाघशब्दात् नीरीगार्थात् कृत्यर्थे णिधि ष्याटि रूपसंतत्) तस्य करणम् उल्लाघनं,
भारभूतायाः पृथिव्याः दशनाच्चर्मनोत्तोलनान् चर्षयत् पीडाऽपनयनं तस्मात्, भार-
व्यपगमे अहं सुखी इत्यादि प्रतीतिवत् वा कियत्कालं व्याप्य भाररूप-रीगापसारणजनितं
यत् शोषाहंः सुखप्रत्यायनं तस्माद्देहीः इत्यर्थः, शिष्टं पूर्ववत्] इभराजमुखं—
इभानां—दन्तिनां, राजा—श्रेष्ठः, [“राजाहःसखिभ्यश्च” (५।४।६१ पा०)
इति टच्प्रत्ययः] गजेन्द्रः इत्यर्थः, तस्य मुखमिव मुखं यस्य तथोक्तं, गजेन्द्रवदनम्
इत्यर्थः, गणेशमिति यावत्, [गणपतेः शनैश्चरदृष्ट्या शिरसः पाते सति, भगवान्
नारायणः पुष्पभट्टानदीतीर्थं गत्वा, तत्र उत्तरस्यां दिशि शिरः कृत्वा शयानस्य
निद्रितस्य रतियान्तस्य गजेन्द्रस्य शिरः सुदर्शनचक्रेण छित्त्वा ब्रह्मज्ञानेन लीलया
तत् तस्य बालकम्बरायां योजयामासेति पौराणिकी वार्त्ता] नमामः,—वन्दामहे,
स्वामीष्टपरिसमाप्तिप्रतिबन्धककृटीपशान्त्ये इति भावः । वसन्तिलकं वत्सम् ॥ ३ ॥

सरमवागात्मकस्य काव्यस्य व्याख्यानावसरे तदनुकूलशक्तिसम्पत्तये वागधिष्ठात-
देत्या एव गणानुकीर्त्तनं कर्तमुचितमिति पूर्वाभ्यामप्यपरितुष्यन् पुनः वाङ्मयाधिष्ठतां
वाग्देवीमिव स्तुवन्नाह, शारदंति ।—शारदं—शरत्कालीनं, यत् अभीर्जं—पद्मं, तदिव
वदनं—मुखमण्डलं यस्याः सा, शरत्करीरुहवदतिरुचिराननेत्यर्थः, सर्वदा—सर्वम्
अभीष्टजातं ददाति—याचकैभ्यः अपर्ययति या सा, तदेकशरणानां निखिलाभिलाष-
प्रपूरयित्रीत्यर्थः, शारदा—श्वेतकमलनिलया सरस्वती इत्यर्थः, [शारदं—श्वेतकमलम्
अस्या अस्तीति “अशं.आदिभ्योऽच्” (५।२।१२७ पा०) इति मत्वर्थीयः अच्], सर्वदा—
सर्वस्मिन् कावे, निरन्तरमिति यावत्, अस्माकं—नः, तदुपासकानामिति भावः,
वदनाम्बुजे—वदनं—मुखमिव, अम्बुजं—कमलं तस्मिन्, मन्मुखे इति यावत्,
(कमलालयाया वाग्देवताया अधिष्ठानयोग्यताज्ञापनार्थं मुखे अम्बुजत्वारीपर्यं बोध्यम्)
सन्निधिं—सतां—प्रशस्तानां वाचामित्यर्थः, चोमाणां वा (“सन् साधौ धीरशक्तयोः ।
मान्ये सख्ये विद्यमाने त्रिषु साध्वामयोः स्त्रियाम् ॥” इति मेदिनी) निधिम्—

वाणीं काणभुजीमजौगणदवासासौञ्च वैयासकी-
मन्तस्तन्मन्त्रं सरंस्त पन्नगगवौगुम्फेषु चाजागरौत् ।

आधानं, [जिधिरिति निधीयते अकिन्निति व्युत्पत्त्या निपूर्वका-दधातेः अधिकरणे
किः] निखिलमङ्गलैकभूस्वरूपम्, उत्कृष्टरत्नभूतं वा इत्यर्थः, सन्निधिं—सामीप्यम्,
अधिष्ठानमिति यावत्, क्रियात्—विदधातु, मन्मुखे समीचीनवाचं स्फुरणार्थं तच्च
निरन्तरं सन्निधत्तामिति यावत्, [करोतिगशिषि लिङ्, इष्टार्थस्य आशंसनं हि
आशीः, तस्याश्च गम्यमानायां लिङ् विधीयते, आशीर्हि भव्ये एव सम्भवति, अतः
स्वस्यापि ग्रभाशंसनं न दूषणावहमिति विभाव्यम्] भक्तेषु कर्तव्यापरवती भारती
तच्चरणशरणागतानामन्त्राकं प्रकृतमन्त्रं तन्मिलयन्नुवलयवत् सा कदाऽपि विजहात्विति
निष्कृष्टार्थः । अत्र चतुर्थं पादेषु यमकचतुष्टयं, तथा प्रथमस्य वदनेऽपि अश्वीजनावैधर्म्य-
साध्यप्रतीतेरुपमाऽलङ्कारः, द्वितीये च वदने अन्वुजतादात्म्याध्यासात् निरङ्गं रूपकं,
सन्निधौ च सन्निधेरभेदारोपात् निरङ्गं व्यक्तं रूपकमलङ्कारः, तथाच एतेषामन्वी-
ऽन्यनैरपेक्ष्येण संस्थितः संसृष्टिः । पद्यावक्रं वृत्तम् ॥ ३ ॥

अयेदानौ टीकाकृतं वक्तव्यं प्रेक्षावतामन्त्रेवासिनां समधिकग्रहासम्पत्तयं स्त्रीके-
रावीचिक्यादिविद्याऽनुशीलनविश्रीघिततया अध्यातवत् समूलकत्वञ्च विज्ञापयितुं
तत्तच्छास्त्रेषु स्वकीयां सम्यग्भिज्ञतां प्रदर्शयन्नाह, वाणीमिति,—यः,—टीकाकारः
मन्त्रिनाथ इत्यर्थः, (यः इति तृतीयपादादिति कर्तृपदं सर्वत्रान्वीयते) काणभुजीं—
कणान्—तच्छुलादीनां मन्त्रांशान्, भुङ्क्ते यः सः, कणभुक् कणादः, तस्य इयमिति
काणभुजी, ताः,—काणादीमित्यर्थः, वाणीं वाचं, वैशेषिकदर्शनसम्प्रदायान् द्रव्यादि-
सप्त पदार्थानिति यावत्, अजौगणत्—सङ्घातवानित्यर्थः, पुङ्गानुपुङ्गरूपं स्वेतरभेदा-
नुमानपुरःसरं निर्णीतवानिति यावत्, च—तथा, यी हि वैयासकीं—व्यासिन—
श्रीकृष्णवैपायनेन प्रोक्तामित्यर्थ, वाणीम्—उत्तरमीमांसारूपा भारतीमित्यर्थः, महा-
भारतादिकृपामिति यावत्, अवासासीत्—परिसमाप्तिसमेषीत्, अन्तं यावत्
व्यासप्रणोतान् सर्वानिव गम्यानपाठीदिति यावत्, [“उपसंगंश्च धात्वर्थो
बलादान्त्रं नोयते” इत्यनुशासनात् नाशार्थकस्यापि दैवादिकस्य षोधातीरव-
उपसंगयोगात् समाप्तपरपथंथावसानार्थकत्वं सर्वसम्पत्तयम् ; अत्राप्यधिक्रमेवार्थं
अवपूर्वात् षोधातोः लुङ् अवासासीदिति पदं निश्चयमिति बोध्यम् । कश्चित्तु
“अथाशासीत्” इत्यपि पाठी दृश्यन्ते, तत्र बधार्थकभौवादिकोशरूपात् विना
अन्येन कानपि धातुना लुङि ईदृशपदस्य साधनाशक्यतया बधार्थस्य चात्र सर्वथा

वाचामाचकलद्रहस्यमखिलं यथाक्षपादस्फुरां

लोकेऽभूद्दयदुपन्नमेव विदुषां सौजन्यं जन्मं यशः ॥ ४ ॥

अयोग्यतया उपसर्गयोगवलात् धातोः प्रकृतार्थानुक्रमाद्यकल्पनेन कथमपि सङ्गतिः
विधीयति] एतेनायं व्याख्यानप्रणीतायाम् उत्तरमौमीमांसायां, तथा तत्र प्रणीते महाभारते
अष्टादशसु पुराणेषु उपपुराणेषु च सम्यग्भिन्नता आसीदिति प्रतीयते, यश्च अन्तस्तन्त्रं
—तन्त्राणां शास्त्राणाम्, अन्तः—अन्तःकरे, इतरेषु सर्वेषु वेदादिशास्त्रेष्विति यावत्,
(एतेन महर्षिणा जैमिनिना प्रोक्ताया वेदार्थमौमीमांसिकायाः पूर्वमौमीमांसायाः, तथा
वेदार्थापनयनसूत्राणां मन्वादिष्वंशास्त्राणां परिग्रही बोध्यः) अरंस्त—चिक्रीड, तत्त-
च्छास्त्रपरिशोलेनेन तेष्वपि सविशेषव्युत्पत्तिशालीति भावः, एवं पन्नगश्च—सर्पस्य,
शेषाहरित्यर्थः, गव्यीनां—वाचां, गुम्फेः—ग्रन्थनेषु, फणिभाषितभाष्यफणिकासु
इति यावत्, अजागरौत—सर्वदेवमावधानतया जागरित आसीत् इत्यर्थः, विश्वेभ्यः
अतिदूर्बलतया प्रवांचार्यैरप्यशुद्धेषु स्थलेषु यो हि तस्य महायोगिनः पतञ्जलः
उक्तिजालागर्भं सयुक्तिकं हास्यं तत्र तत्र निःशङ्कं व्यचरदिशाशयः, अथवा,—
योगयुक्तस्य तस्यैव पतञ्जलः पातञ्जलदर्शने, नागविरचितपिङ्गलाख्यच्छन्दःशास्त्रं वा
निर्भयमक्रमोति भावः, एवं यो हि अचम्—ऽन्द्रियं, चक्षुरित्यर्थः, (“अत्रो
ज्ञानार्थशकटव्यवहारिषु पाशके । रुद्राक्षेन्द्राद्ययोः सर्पे विभीतकतरावपि ॥”
इति मेदिनी) पादयोः यस्य सः, अक्षपाद,—व्यायदर्शनप्रणता गीतमः,
तस्मात् स्फुरणम्, आद्युत्पत्तिः यासां तानां, [स्फुरतः भावे क्विप्]
गीतमवकृत्काणामित्यर्थः, वाचां वाक्यानाम्, आलोच्यस्वभिधेयानां तर्कविद्या-
नामित्यर्थः, अखिलं रहस्यं—गीष्यविषयं, गूढतत्त्वमित्यर्थः, आचकलत्—
अवाग्लोचत्, सर्वेषु व्यायदर्शनसम्यग् अधिजगं इत्यर्थः, व्यायकान्तरसञ्चारकुञ्जरः
आनीदिति भावः, [“कलिं हलिं कामधेनीं” इति गणपाठान् कलयतेः
यथैप्रतार्थकत्वादेव आलोचनाशकत्वं बोध्यम् । महर्षेः व्यायाचार्यस्य गीतमस्य
अक्षपादसंज्ञधर्मेषां किञ्चिदन्वी प्रचरति ; तथा हि,—महर्षिः कृष्णहैपायनी हि
व्यायस्वच्छेत्तुः गीतमात् सम्पूर्णामान्वीक्षिकीं विद्यामश्रुगीष्ट, स च ततः
स्वप्रतिभया गुरोर्गीतमस्य मतं दूषयितुसुपवक्रमे ; कियता कालेन शिष्यस्य व्यासस्य
एतच्छिष्यदत्तः अवावसायः गुरोः श्रुतिपथुपागतः तेन आनीं गीतमः तस्मै
भ्रशम् अकुप्यत्, “नाहं शिष्यापसदस्य अस्य व्यासस्य मुखं द्रक्ष्यामि” इति
प्रत्यजानीत च । एवं गते बहुतिथे काले गुरोरप्रतिविधेयां तं प्रतिश्रुतुपश्यत्

मन्त्रिनाथः सुधोः सोऽयं महोपाध्यायशब्दभाक्
विधत्ते माघकाव्यस्य व्याख्यां सर्वङ्गषाऽभिधाम् ।

अतीव खिन्नमनाः महर्षिः द्वैपायनः कपितं यत् प्रसादयितुं सुदोर्घं कालं तपः
अन्वतप्त, तेन च तपसा परं प्रसादितः ऋषिः गीतमः अतपोमहिम्ना पादयोः चक्षुषी
उत्पाद्य ताभ्यामेव शिष्य दुःखं पश्यन् स्वां प्रतिज्ञां शिष्यप्रायेणाच्च युगप । प्रथपालयत्,
प्रसन्नश्चाखिलं तर्कविद्यारहस्यं तस्मै अदददिति] अपि च, लोके—इह जगति,
विदुषां—पण्डितानां, सुधियामित्यर्थः, सौजन्यजन्यं—सौजन्यं—भजनता, तज्जन्यं—
तन्निमित्तं, तत्प्रभवमित्यर्थः, पाण्डित्यख्यापनसम्यग्मिति यावत्, यशः,—कीर्तिः, यदुपज्ञं
—यस्य—टीकाकृतः मन्त्रिनाथस्य एव, उपज्ञा—आयं ज्ञानं, येनैव टीकाकृता
प्रथमती ज्ञातं, नान्येन केनापि प्राक् विदितमासीदिति भावः, [“उपज्ञा ज्ञानमाद्यं
स्यात्” इत्यमरः उपज्ञानम् उपज्ञा इति उपपूर्वाज्ज्ञानातेः भावे ऋद्, स्त्रियां टाप् च ।
यस्य उपज्ञा इति षष्ठीसमासः, “उपज्ञोपक्रमम्” (२४।११ पा०) इति
उपज्ञान्तस्य उपक्रमान्तस्य च तत्पुरुषं नपुंसकत्वविधानादत्र नपुंसकत्वं बोध्यम्] ।
अवायमाशयः,—यस्योदयात् पूर्वं केऽपि विद्वांसः तादृगखिलशास्त्रानुशीलनप्रभवं
भजनतासम्यग् यशः नाधिजग्मुः, सोऽयं मन्त्रिनाथः सुधीः माघकाव्यस्य व्याख्यां
विधत्ते इति वक्तव्यमाणश्रीकेनान्वयः । अत्र अनप्राप्ती नाम शब्दालङ्कारः ; एवमिह
“यशोऽधिगन्तं सुखलिप्तया वा मनुष्यसङ्घामतिवर्तितुं वा” इति दिवत् भग्नप्रक्रमता
नाम दीर्घोऽनुसन्धेयः, “अजीगणत्” “अवामासीत्” “अजागरीत्” इत्यादिपरस्मै-
पदीयविभक्त्युपक्रमे “अरंस्त” इति आत्मनेपदीयविभक्तिप्रयोगस्य रसप्रकर्ष-
विघातकत्वादिति ध्येयम् । शार्दूलविक्रीडितं वचनम् ॥ ४ ॥

पुत्रं स्वस्य सर्वशास्त्राऽभिज्ञत्व-ऽत्कीर्णं इदानीं स्वनामीत्कीर्त्तनपुरःसरं यत्प्रसादय
सर्वङ्गषाख्यां व्याख्यां कर्तुं प्रतिजानीते, मन्त्रिनाथ इति ।—पूर्वोपासयच्छब्दस्य
निराकाङ्क्षत्वमितिपत्तये अत्र तच्छब्दः प्रयुक्तः ; सः,—यो हि सर्वशास्त्रमहोदधिपारङ्गमः,
तादृश इत्यर्थः, अथञ्—अस्य यस्यस्य टीकाकृतित्वर्थः, महोपाध्यायशब्दभाक्—
महोपाध्यायीपाधिलाञ्छितः, [महोपाध्यायशब्दं भजते यः सः इत्यर्थे, भजतेः कर्त्तृवि-
बिष्णु । पुरा हि मिथिलादिजनपदेषु प्रचलिता एषा पद्धतिरासीत् यत्, यो हि गुरोः
पाठं समाप्य स्वगृहे प्रथमतः काचानव्यापयति स, स उपोऽध्याय इत्यौच्यते, अथ तदीय-
च्छात्रेषु पाठसमापनानन्तरमध्यापनानिरतेषु तदध्यापकेन महोपाध्यायीपाठिः अथक्रियते,
ततश्च तच्छात्रच्छात्रेषु पुनरध्यापनानिरतेषु तदध्यापकस्याध्यापकः महामहोपाध्यायी-

ये शब्दार्थपरीक्षणप्रणयिनो ये वा गुणालङ्कार्या-
शिक्षाकौतुकिनो विद्वर्त्तमनसो ये च ध्वनेरध्वनि ।

पाधिविमण्डितः अजायत इति । तेन चेतदनुमीयते यत्, मन्निनाथः नव्यावस्थाया-
मेव एषं गत्यान् आख्यातुमुपचक्रमे, तेन चायं टीकाकृतः शिष्या एव तदानीम्
अध्यापनानिरताः आसन्, न तु तच्छिष्यशिष्या इति ; तत एवास्मी तदानीं केवलं
महोपाध्यायोपाधिभूषितोऽजनीति] मन्निनाथः,—मन्निनाथ इति नाम्ना लौकी प्रसिद्धः,
मुधीः,—सुपण्डितः, [धीरिति ।—आयति अनयेति व्युत्पत्त्या आयतः करणे क्तिप्,
सु—श्रीभना, धीः,—बुद्धिर्यस्य सः इति बहुव्रीहिः] सर्व्वङ्घाऽभिधा—सर्व्वङ्घति
अभिधा—आख्या यस्याः तां, सर्व्वङ्घानास्मीमित्यर्थः, [सर्व्वङ्घति ।—सर्व्व—निखिलं
दुर्गोऽख्यानमित्यर्थः, कषति—मयुक्तिकसारगर्भव्याख्यानेन नाशयति या सेति व्युत्पत्त्या
सर्व्वोपपदान् कषतेः कर्त्तरि “सर्व्वं कृत्वाभकरोषेपु कषः” (३।१।४१ पा०) इति
खच् म् च] या हि अन्वेषाम् असमीचीनां व्याख्यां दूरीकृत्य कवेरभिप्रायानुरूपं
सद्व्याख्यानं प्रकाशयितुमेव विरचिततया सर्वातिरिक्ती जाता इति भावः,
माघकाव्यस्य—माघाख्यस्य कवेः कृतेः शिशपालशघाख्यमहाकाव्यमित्यर्थः, व्याख्यां—
सुविशदतात्पर्यप्रकाशिकां विवृतिमित्यर्थः, विधने—करोति । पथ्यावक्तं वचम् ॥ ॥

इदानीं व्याचिख्यासिते वदन्ति, वाचकादिशब्दविचाररसिकानां, तथा महावत्-
काव्यरससागरे भिमङ्गुणां विदुषाम् अभिलषिताश्रंणमेव स्वकृतेरुद्देश्यं कथयन्नाह,
ये इति ।—ये—जना इत्यर्थः, शब्दाः परीक्षणप्रणयिनः,—शब्दानां—वाचकादि-
पदानां, तथा अर्थानां—वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वकानामित्यर्थः, परीक्षणे—विचारे,
याथार्थनिरूपणे इत्यर्थः, कस्तावदाचकः ? को लाक्षणिकः ? को वा व्यङ्गकः ? इति
तत्त्वतो निरीकरणे इति यावत्, प्रणयिनः,—रसिका, भवन्ति इति शेषः, ये वा—ये च,
गुणालङ्कार्याशिक्षाकौतुकिनः,—शिष्याः,—काव्यव्यवहारस्योपयिकानुकूल्यभाजः माधुर्या-
दय इत्यर्थः, [ते च विधा, माधुर्यमोजः प्रसादयेति, वाग्मटादयन्तु—अदीर्घयीरपि
शब्दाश्रयोः काव्यगतयोः यैर्विना न प्रशशस्वम्, अदीर्घशब्दाश्रयत्काव्योत्कर्षाधायकाः
न एव गुणपदवाच्याः ; ते च दश, तथा हि,—“अदीर्घं समता कान्तिरर्थव्यक्तिः
प्रसन्नता । समाधिः श्लेषः अजीजीऽय माधुर्यं सुकुमारता ॥” इत्याहुः] अलङ्कार्याः,—
अनुप्रासादयः शब्दालङ्काराः, उपमादयोऽर्थालङ्काराश्चेत्यर्थः, तासां या शिक्षा
—सम्यक् ज्ञानं, तव कौतुकिनः,—कुतूहलिनः, तत्तद्विषयमालीचयितुं नियतमन्का-
ङ्क्षिणः इत्यर्थः, तत्तदनुशीलनेन चेतसि निरूपमां शान्तिमान्निरीषवः इति यावत्,

क्षुभ्यद्भावतरङ्गिते रससुधापूरे मिमङ्गन्ति ये
 तेषामेव कृते करोमि विवृतिं माघस्य सर्वङ्गधाम् ॥ ६ ॥
 नेताऽस्मिन् यदुनन्दनः स भगवान् वीरप्रधानो रसः
 शृङ्गारादिभिरङ्गवान् विजयते पूर्णा पुनर्वर्णना ।

[“गणालङ्कारिशिखाकौतुकिनोविहर्तुमनसः” इति समलपाठे—गणादीनां शिखा एव कौतुकिनी—कौतुकवती नायिका इत्यर्थः, तथा सह तस्यां वा विहर्तुं मनांसि येषां ते इत्यर्थः] ये च ध्वनेः,—वाच्यातिशयिव्यङ्ग्यार्थवदुत्तमकाव्यस्य, अभिधातृत्वामूलकस्येत्यर्थः, “वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिसत् काव्ये, तमम्” इति दर्शनात्, अध्वनि-पथि, ध्वन्यात्मके काव्ये इत्यर्थः, विहर्तुमनसः,—सञ्चरितुकामाः, वाच्यार्थादप्यधिकचमत्कारिणः व्यङ्ग्यार्थस्य अनुशौलनेच्छवः इति यावत्, ये च क्षुभ्यद्भिः,—सञ्चलद्भिः, आलम्बनीद्वीपनविभावैः सर्वतः प्रसरद्भिरित्यर्थः, भावैः,—सञ्चार्यादिभिरित्यर्थः, तरङ्गिते—सर्वतः उच्छ्वलिततया सञ्जाततरङ्गे इत्यर्थः, उद्वेक्षतात्पगते इति यावत्, रससुधापूरे—रत्यादिवायिभावकरसपीयूषप्रवाहे इत्यर्थः, मिमङ्गन्ति—मंष्टुमिच्छन्ति, तत्रैव चिरं मग्नतया स्थानमिच्छन्तीत्यर्थः, तेषामेव—तादृशानामेव, कृते—निमित्तं, तादृशानां सन्तसाम् आकाङ्क्षितार्थसाधनेन प्रीतिरत्पादयितुमेत्यर्थः, न तु प्राकृतानामन्यधियां निमित्तमिति भावः, [अत्रान्यथैगव्यवच्छेदकः एवकारः, नैन च अनौदृशां प्राकृतानां व्यवच्छेदः] माघस्य—तत्रभवतः माघनामककविः काव्यस्य, सर्वङ्गधाम्—सर्वङ्गधामाभिधां, नवभावाविष्कारणेन सर्वधाऽपरि समवतिष्ठमानतया सर्वातिरंकिणीमिति भावः, विवृतिं—विश्लेषण गृहार्थप्रकाशिकां व्याख्यां, करोमि—दिदधामि । अथ हि व्याख्याने शब्दार्थानां यथायथं सामर्थ्यनिर्देषणं, गणानामलङ्काराणाञ्च मय्यक् विवेचनं, ध्वनेराविष्करणं, रसानां व्यवस्थापनञ्च विशदभावेन कृतमस्तीति सद्दितायः । अथ निरपङ्गवविषयं उपमेयं रसं उपसानभतायाः सुधाशान्तादात्म्यारीपात् रूपकमलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

इदानीं ग्रन्थेऽस्मिन् प्रतिपादिते विषये नायक-रसादीन् निर्णीष्य दर्शयति, नेनेत्यादि।—अस्मिन् व्याख्यात्मने महाकाव्ये, शिशुपालबधे इत्यर्थः, भगवान्—अणिमाद्यैश्वर्यशाली, जगत्पतिरित्यर्थः, सः,—प्रसिद्धः यदुनन्दनः,—यादवः, शीङ्गणः इत्यर्थः, नेता—नायकः, आलम्बनविभाव इत्यर्थः, वीरः,—क्रीडत्यायिभावकः तदास्थी रस इत्यर्थः, प्रधानम्—नङ्गी यत्र तादृश, रसः,—सामाजिकैरास्वाद्यमानं वस्तु इत्यर्थः, शृङ्गारादिभिः,—शृङ्गारप्रभृतिभिः अन्यैश्च रसैरित्यर्थः, अङ्गवान्—साङ्गः सन्,

इन्द्रप्रस्यगमाद्युपायविषयस्यैवावसादः फलं
धन्यो माघकविर्वयन्तु कृतिनस्तस्मृक्तिमंसेवनात् ॥ ७ ॥

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।

नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥ ८ ॥

मङ्गलारकृष्णादयश्चात्राङ्गभूताः अन्ये रसाः सन्तीति भावः, विजयते—सर्वोत्कर्षेण
वर्धते, पुन, —तथा, वर्षणा—सम्यासूर्येन्दुरजनीप्रदीपादीनां योग्यस्थलेषु यथायथ-
मुपन्यासः इत्यर्थः, पूर्णा—सम्पूर्णतयैव कृतेत्यर्थः, न तु कुत्रचित् अङ्गानिरसौत्याशयः,
तथा च महाकाव्यलक्षणप्रस्तावे माहित्यदर्पणे,—“सम्यासूर्येन्दुरजनी……। वर्ष-
नीया यथायोगं साङ्गीपाद्वा चमी इह ॥” इति । इन्द्रप्रस्यगमाद्युपायविषयः,—इन्द्र-
प्रस्ये—तदाख्ये इदानीं दिक्तीति प्रख्याते पुरे, गमाद्युपायः,—प्रयाणप्रभृतिसमारम्भः,
एव विषयः, वर्षनीयश्चापारः, इतिहासभारतादिप्रसिद्धानि इतिहस्रानि उपवर्णितानि
इत्यर्थः, तथा च दर्पणे,—“इतिहासीद्ददं वृत्तम्” इति महाकाव्यलक्षणम् ;
चैवावसादः,—चैद्यस्य—शिष्टपालस्य, अवसादः,—वध एव, फलं—परिणाम-
प्रतिपाद्यं वस्तु इत्यर्थः, तथा च,—“तेष्वेकस्य फलं भवेत्” इति महाकाव्यलक्षणम् ;
माघकविः,—स हि माघेति प्रख्यातनामा महाकाव्यरचयितेत्यर्थः, धन्यः,—एतादृश-
सम्पूर्णलक्षणोपेतस्य भगवच्चरितादिविषयकस्य महाकाव्यस्य विरचनात् सर्व्वैव श्लाघ्यः
इत्यर्थः, वयन्तु—तादृशकाव्यस्य टीकाकृतः इत्यर्थः, तस्मृक्तिमंसेवनात्—तस्य—माघ-
कवेः, सूक्तीनां—भगवत्प्रशंसाऽऽश्रिततया ध्वनिगुणालङ्कारविभूषिततया च साधुतराणां
वाचामित्यर्थः, संसेवनात्—रुमुपासनात्, अर्थादिपर्यालोचनात्मकपरिचर्यात् इत्यर्थः,
पौष्टुषसमरसानां माघकविसमीरितानां वचनां व्याख्यानादित्यभिप्रायः, कृतिनः,—
कृतकृत्याः, पूर्णमनोरथतया सार्थकजन्मानः इत्यर्थः, अमुमेति शेषः । एतस्मिन्भूत-
विषयमंसेवनात् न केवलं कविरैक एव कृतार्थः अभूत्, अपि तु तदुक्तेः व्याख्यात-
नस्मानपि कृतकृत्यान् अकरोदित्याशयः । शार्दूलविश्रीङ्गितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

अथेदानीमनन्यसाधारण्यमभिनवां रीतिमाश्रित्य काव्यमिदं व्याख्यातुं प्रति
जानीते, इहति ।—इह—शिष्टपालवधाख्ये महाकाव्ये, अन्वयस्य—साकाङ्क्षाणां
शङ्कानां परस्परसन्निवेशात्, तत्तत्पदीपस्थाप्यानामर्थानाम् अन्वयविचारिसम्बन्धवशाच्च
विप्रकृतानामपि पदानामव्यवधानेनीपस्थापनम् अन्वयः, [शार्दुलिकास्तु अन्वयः,—
पदानां परस्परसाकाङ्क्षा योग्यता चेति आहुः, अपरे तु,—पदीपस्थाप्यपदार्थानां
परस्परसम्बन्धरूपः अन्वयःइति वदन्ति] तस्य सुखं—समारम्भः तेन, साकाङ्क्षाणां

पदानां शङ्कलिततया सुसन्निवेशेनेत्यर्थः, सर्व्वं—सकलं, अन्यनिहितं वस्तु इत्यर्थः, मया—टीकाकृता मन्निभाषेनेत्यर्थः, व्याख्यायते—वित्रियते, तात्पर्य्यार्थादि-
 प्रकाशपुरःसरं विशदयति इत्यर्थः, अमूलं—मूलरहितं, अन्यकृता अमुक्तमित्यर्थः, किञ्चित्—किमपि, न लिख्यते—न व्याख्यायते, यदि कुञ्चित् मूलकृता सङ्केपार्थमेव
 यत्कं सम्बद्धं वस्तु भवता नीच्यते, तदा भवद्वाख्यायां न्यूनत्वमापद्येत, इत्याशङ्क्या-
 माह, नेति ।—अनपेक्षितम्—अनाकाङ्क्षितं, अन्यसम्बन्धरहितमित्यर्थः, न च उच्यते
 —निष्प्रयोजनं न व्याख्यायते, अन्यनिहितपदार्थसुखबीधार्थं, अन्यकृता सङ्केपार्थमनक्त-
 मपि साकाङ्क्षं वस्तु मया यथायथं शिष्याणां सुखबीधाय तत्तत्स्थलेषु अभिधास्यते
 इति टीकाकृताशयः । पथ्यावक्रं वृत्तम् ॥ ८ ॥

समाप्तं टीकाकृताङ्गलाचरणव्याख्यानम् ।

शिशुपालबधम् ।

प्रथमः सर्गः ।

श्रियः पतिः श्रीमति शासितुं जग-
ज्जगन्निवासो वसुदेवसद्मनि ।

अथ तत्रभवान् माघकविः “काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे-
श्रिवेतरक्षतये । सद्यःपरनिर्वृतये कान्तामस्मिततयोपदेशयुजं ॥” इत्या-
लङ्कारिकवचनप्रामाख्यात् काव्यस्थानिकश्रेयःसाधनतां, “काव्यालापांश्च
वज्रयत्” इति निषेधस्यासत्काव्यविप्रयतां च पश्यन् शिशुपालबधाख्यं
काव्यं चिकीर्षुः चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्तिसम्प्रदायाविच्छेदलक्षण-
फलसाधनत्वात् “आश्चानमस्क्रुया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्” इत्या-
शोराद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वाच्च काव्यफलशिशुपालबधबीजभूतं
भगवतः श्रीकृष्णस्य नारददर्शनरूपं वस्तु आदौ श्रीशब्दप्रयोगपूर्वकं
निर्दिश्यन् कथामुपनिषति, श्रिय इति ।—तत्रादौ श्रीशब्दप्रयोगात्
वर्णगणादिगुणैरभ्युचयः ; तदुक्तम् ;—“देवतावाचकाः शब्दा ये च
भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा ॥”
इति । [श्रियः] लक्ष्मणाः [पतिः] अनन रुक्मिणोरूपया श्रिया समेत
इति नृषितम् । “राघवत्वे भवेत् सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि”
इति विष्णुपुराणात् । [जगन्निवासः] जगतामाधारभूतः, कुक्षिस्था-
खिलभुवन इति यावत् । तथापि [जगत्] लोकं [शासितुं]
दृष्टनिग्रहशिष्टानुग्रहाभ्यां नियन्तुं [श्रीमति] लक्ष्मोयुक्ते [वसुदेवसद्मनि]

वसन् ददर्शावतरन्तमम्वरा-

द्विरख्यगर्भाङ्गभुवं मुनिं हरिः ॥ १ ॥

गतं तिरश्चीनमनुरुसारथेः

प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलनं हविर्भुजः ।

वसुदेवरूपिणः कश्यपस्य वेश्मनि [वसन्] कृष्णरूपेण तिष्ठन् [हरिः]
विष्णुः [अम्बरात्, अवतरन्तम्] आयातम् । इन्द्रसन्देशकथनार्थमिति
भावः । [द्विरख्यगर्भाङ्गभुवम्] द्विरख्य गर्भौ द्विरख्यगर्भौ ब्रह्मा,
ब्रह्माख्यप्रभवत्वात् । तस्याङ्गभुवं तनजम् । अथवा तस्याङ्गादवयवा-
दुत्सङ्गाख्याङ्गवतीति द्विरख्यगर्भाङ्गभुवं [मुनिं] नारदमित्यर्थः ।
“उत्सङ्गान्नाग्दो जज्ञे दक्षाऽङ्गुष्ठात् स्वयम्भुवः” इति भागवतात् ।
[ददर्श] कदाचिदिति शेषः । अत्राल्पीयसि वसुदेवसद्यनि सकल-
जगदाश्रयतया महोयसो हरेराधेयत्वकथनादधिकप्रभेदोऽर्थालङ्कारः ।
तदुक्तम् ;—“आधाराधेययोरानुरूप्याभावोऽधिको मतः” इति ।
जगन्निवामस्य जगदेकदेशनिवासित्वमिति विरोधश्च । तथा तकार-
सकारादिः केवलस्यामकृदावृत्या जगज्जगदिति सकृद्वाङ्मनद्वयमाट्ट्याश्च
वृत्त्यनुप्रासभेदो * शब्दालङ्कारो । एषां चान्योन्येनेरपेक्ष्येणैकत्र समावेशात्
तिलतखुलवत् संसृष्टिः । सर्गेऽस्मिन् वंशस्थं वृत्तम् । ‘जतो तु
वंशस्थमदौरितं जरो’ इति लज्जगात् ॥ १ ॥

तदानीं जनैर्विस्मयादोन्नितं प्रवृत्तमित्याह, गतमिति ।—अविद्य-
मानावरु यस्य सोऽनरुः, स सागथिर्यस्य तस्य [अनुरुसारथेः] † मर्यास्य

* वसिच्छे वागुप्रासौ इति पाठः युक्तः ।

† पुरा किल अपवना अदिनेः पुत्रम् इन्द्र देवराजपदं प्रतिष्ठितम् अवलीक्य
असूयापरवश्या विनतया इन्द्रादधिकपराङ्मवत्त्वं पुत्रं याचमानात् स्वपतेः कश्यपात्
वरं लभ्वा यथाकालम् अख्यहयम् असावि । अथ बहुतिथे काले गतेऽपि यदा
तदख्यहयम् उद्दिश्य पुत्रार्थं न नियत्ताम्, तदा अविपादपथमुखमन्दर्शनकौतूहला-
क्रान्तया अतीवाधौरया विनतया तयोः एकम् अख्यम् अभेदि । अज्ञाले अख्यस्य
अग्रतया अउभयप्रायःपरीराडं पुत्रम् अवलीक्य, हा इताञ्छीति रुदतीं विनतां

पतत्यधो धाम विसारि सर्वतः
 किमेतदित्याकुलमौच्चितं जनैः ॥ २ ॥
 चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा
 ततः शरीरोति विभाविताकृतिम् ।

[गतं] गतिः । भावे क्तः । [तिरश्चोऽनं] तिर्यग्भूतम् “विभाषा-
 ऽञ्चेरदिकस्त्रियाम्” (५।४।८ पा०) इति तिर्यक्शब्दादञ्चत्यन्तात्
 प्रातिपदिकात् स्वार्थं खप्रथयः । [हविर्भुजः] अग्निः [ऊर्ध्वञ्चलनं]
 ऊर्ध्वस्फुरणं [प्रसिद्धम्] इदं तु [भवतो विसारि धाम अधः पतति ।
 किमेतदिति] नूर्याग्निविलक्षणमदृष्टपूर्वमिदं धाम किमात्मकं स्यादिति
 [आकुलं] विस्मयात् सम्भ्रान्तं यथा तथा [जनैरोच्चितम्] ईर्ष्यां कृतम् ।
 सकसकादप्यविवक्षितं कर्मणि भावे क्तः *प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणा-
 ऽकर्मिका क्रिया” (भा० का०) इति वचनान् । केचित् कर्मणि
 क्तान्तं कृत्वा ईच्छितं मुनिं ददर्शति पूर्वेण योजयन्ति । अलोपमेयस्य
 मुनिधाम्नः नूर्याग्निव्यामुपमानाभ्यामधःप्रसरणधर्मेणाधिक्यवर्णनात्
 व्यतिरेकः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे,—‘उपमानादयदन्यस्य व्यतिरेकः
 स एव सः’ इति । ‘धाम रसो गृहे देहे स्थानि जन्मप्रभावयोः’
 इति हेमचन्द्रः । दिवाकरस्तु इतरलाकरटोकायां प्रथमपठितेन
 ‘दिधाकृतात्मा किमयं दिवाकरो विधूमरोचिः किमयं हुताशनः’
 इति चरणद्वयेन सहसममेव श्लोकं पठ्यदच्छन्दस उदाहरणमाह—
 तलाद्यचरणद्वयेन सन्देहाकारो गतमिति तन्निरासश्च बोध्य इत्यु-
 परिष्ठात् ॥ २ ॥

अथ भगवान्निरणैपीदित्याह, चय इति ।—[विभुः] व-तत्त्वाव-
 धारणममर्थः [सः] हरिः [पुरा] प्रथमं [त्विषां चय इत्यवधारितं]
 तेजःपुञ्जमात्मत्वेन विनिश्चितं [ततः] प्रत्यासन्ने [विभाविताकृतिम्]

समाश्रय्य समागताः देवाः शीतार्त्तं तं पवम् “अनूकः” इति नामधेयं विधाय, तं
 सत्पापयितुं मूर्धरथेऽव श्राय मूर्धसाराधिं चक्रुः इति पौराणिकी कथा-
 ऽचानुसन्धेया ।

विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति

क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः ॥ ३ ॥

नवानधोऽधो बृहत्तः पयोधरान्

समूढकपूर्परागपाण्डुरम् ।

विभाविता विमृष्टा आकृतिः संस्थानं यस्य तं तथोक्तम्, अत एव [शरीरी] चेतनः [इति] अवधारितम् । ततो [विभक्तावयवं] विभक्ताः विविच्य गृहीताः अवयवा मुखादयो यस्य तं तथोक्तम् । अत एव [पुमान् इति] अवधारितम् [अमुम्] आगच्छन्तं व्यक्तिविशेषं नारदं वास्तवाभि-
प्रायेत्येति पुलिङ्गनिर्वाहः । [क्रमात्] पूर्वोक्तसामान्यविशेषज्ञान-
क्रमेण । लोकदृष्टेऽदमुक्तं, धृष्टिस्तु सर्वं वेदैवेति तत्त्वम् । [नारद इत्यबोधि] नारदं बुद्धवानित्यर्थः । नारदस्य कर्मत्वेऽपि निपात-
शब्देनाभिहितत्वाच्च द्वितीया । तिङ्कृतद्वितसमासानां परिसंख्या-
नस्योपलक्षणत्वात् । यथाह वामनः,—“निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि
न कर्मविभक्तिः, परिगणनस्य प्रायिकत्वात्” इति । बुध्यतेः कर्त्तरि
लुङ् (५ अधि २ नं २२ सू०) “दोपजन” (३।१।६१ पा०) इत्यादिना
चिण्, “चिणो लुक्” (६।४।१०४ पा०) इति तस्य लुक् । अत्र विभा-
विताकृतिं विभक्तावयवमित्यादिना आकृतिविभावनावयवविभावनयोः
पदार्थयोर्विशेषणवृत्त्या शरीरित्वपुंस्त्वावधारणहेतुत्वेनोपन्यासात् पदार्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः,—“हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्”
इति लक्षणात् ॥ ३ ॥

अथ सप्तभिर्मुनिं विश्विनष्टि, नवानित्यादिभिः ।—कौटुम्भसमुम् ?
[नवान्] सद्यःसम्भृतसलिलान्, अतिनीलानिति यावत् । [बृहत्तः]
विपुलान् [पयोधरान्] मेवान् [अधोऽधः] मेवानां समीपाधःप्रदेशे
स्थितमिति शेषः । “उपर्यध्वधसः सामौप्ये” (८।१।७ पा०) इति
द्विर्भावः, तदयोगे द्वितीया । “उभसर्वतसोः कार्य्या धिगुपर्यादिषु
त्रिषु” (भा० का०) इत्यादिवचनात् । [समूढकपूर्परागपाण्डुरम्]

क्षणं क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना
स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना ॥ ४ ॥
दधानमम्भोरुहकेसरद्युती-
र्जटाः शरच्चन्द्रमरीचिरोचिषम् ।
विपाकपिङ्गास्तुहिनस्थलीरुहो
धराधरेन्द्रं व्रततौततौरिव ॥ ५ ॥

समृद्धः पुञ्जीकृतः 'समृद्धः पुञ्जितं भुग्ने' इति विश्वः । कर्पूरस्य परागशृङ्खं
तद्वत्पाण्डुरम्, अत एव [क्षणं] मेघममौपावस्थानक्षणे । अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया * । [क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना] क्षणेषु ताखडवीलवेषु ।
'निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः • क्षणः' इत्युभयत्राप्यमरः ।
उत्क्षिप्ता उपरि धारिता गजेन्द्रस्य कृत्तिश्चर्म येन तेन । 'अजिनं चर्म
कृत्तिः स्त्री' इत्यमरः [भूतिसितेन] भूत्या भस्मना सितेन । 'भूतिर्भस्मनि
सम्पदि' इत्यमरः । [शम्भुना] स्फुटा उपमा सादृश्यं यस्य तं, [स्फुटो-
पमं] स्फुटशम्भूपममित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । सदृश-
पर्याययोस्तु लोपमाशब्दयोः "अतुलोपमाभ्याम्" + इति निघेधात्
सादृश्यवाचिन्वे तृतीयेत्याहुः । केचिदिदं श्लोकं चयस्त्विषामित्यतः
प्राक् लिखित्वा व्याचक्षते, तेषां पुंस्त्वावधारणात् प्राक् तेजःपिण्डमात्रस्य
शम्भूपमौचित्यं चिन्त्यम् ॥ ४ ॥ †

दधानमिति ।—पुनश्च [अम्भोरुहकेसरद्युतीः] पद्मकिङ्कलप्रभा-
पिशङ्गीरित्यर्थः । [जटाः दधानं] स्वयं तु [शरच्चन्द्रमरीचिरोचि-
षम्] शरच्चन्द्रमरीचिरिव रीचियस्य तं, धवलमित्यर्थः । अत एव

• "कालाध्वनारत्यन्तमयोगे" (२।३।५ पा०) ।

† "तुल्यार्धरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम्" (१।३।७२ पा०) ।

‡ अत्र नवजलधरावीवर्तिनः कर्पूरचूर्णधवलस्य नारदस्य उत्क्षिप्तगजकृत्ति-
मिन्द्रशर्वाङ्गना भस्मपाण्डुरविद्यह्ण शम्भुना सदृशवैधर्म्यसाम्यकथनात् उपमा-
ऽलङ्कारः ।

पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छविं
 वसानमेणाजिनमञ्जनद्युति ।
 सुवर्णसूत्राकालताधराम्बरां
 विडम्बयन्तं शितिवाससस्तनुम् ॥ ६ ॥
 विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायतै-
 र्हरिगमयोर्वीरुहवल्लितन्तुभिः ।

[विपाकपिङ्गः] विपाकेन परिणामेन पिङ्गाः पिङ्गलाः तुहिनस्थल्यां
 तुषारभूमौ रोहन्तीति [तुहिनस्थलीरुहः, व्रततीततीः] लताव्यूहान्
 'वह्नी तु व्रतती लता' इत्यमरः, [दधानं धराधरेन्द्रमिव] धराधरेन्द्रो
 हिमवान् तुहिनस्थलीति लिङ्गात् नारदीपमानत्वाच्च तमिव
 स्थितम् ॥ ५ ॥ •

पिशङ्गेति ।—पुनः कीदृशम् ? [पिशङ्गमौञ्जीयुजम्] मुञ्जस्तृणविशेषः
 तन्मयी मेखला मौञ्जी पिशङ्गा मौञ्ज्या युज्यत इति पिशङ्गमौञ्जीयुक्,
 तम् । “सत्सूद्विप्रद्रुह” (३।३।६१ पा०) इत्यादिना क्रिप्, “स्त्रियाः पुंवत्”
 (६।३।३४ पा०) इत्यादिना पिशङ्गशब्दस्य पुंवङ्गावः । [अर्जुनच्छविं]
 धवलकान्तिम् । ‘वलक्षो धवलोऽर्जुनः’ इत्यमरः । [अञ्जनद्युति]
 अञ्जनवर्णम् [एणाजिनं] कृष्णमृगचर्म [वसानम्] आच्छादयन्तम् ।
 ‘वस आच्छादनं’ इति धातोः शानच् । [सुवर्णसूत्राकालताधराम्बरां]
 सुवर्णसूत्रेण कनकमेखलया आकलितं बद्धम् अधराम्बरं अन्तरीयकं
 यस्यास्तां [शितिवाससः] नीलाम्बरस्य रामस्य [तनुं विडम्बयन्तम्]
 अनुकुर्वाणमित्यर्थः आर्घीयमुपमा अनुप्रासश्च ॥ ६ ॥

विहङ्गेति ।—पुनः [विहङ्गराजाङ्गरुहैरिव] गरुडमौमत्तुल्यकैः

* अत्र पशुकिञ्चक्युतमञ्जटानां परिणतिपिङ्गलताव्यूहैः, शरदिन्द्रशुभ-
 किरणैर्न धराधरेन्द्रवर्तिनितुहिन-य कान्तेः, तथा विपुलायतशुभविद्यहस्य नारदस्य
 हिमवता सार्द्धमवैधस्मासायकथनात्, श्रीपथवाचकस्य इवशब्दस्य उपमानोपमेय-
 सामान्यधर्माणाञ्च दायत्वात् पूर्णा उपमाऽनुप्रासयालङ्कारः ।

कृतोपवीतं हिमशुभ्रमुच्चकै-
 र्घनं घनान्ते तडितां गुणैरिव ॥ ७ ॥
 निसर्गचित्तोज्ज्वलसूक्ष्मपद्मणा
 लसद्विसच्छेदसिताङ्गसङ्गिना ।
 चकासतं चारुचमूरुचर्मणा
 कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम् ॥ ८ ॥

[आयतैः] दीर्घैः [हिरण्ययोर्वैरुहवद्वितन्तुभिः] हिरण्यस्य विकारो हिरण्ययो । “दाण्डिनायन हास्तिनायन” (६।४।२७४ पा०) इत्यादिना मयटि यलोपनिपातः । तस्यामुर्व्यां रुहा रूढाः । इगुपध-लक्षणाः * कप्रत्ययः । तामां वल्लीनां तन्तुभिस्तन्तुल्यैः सूक्ष्मावयवैः, उपादानगुणात् हिरण्यमर्थैरत्यर्थः [कृतोपवीतं] शोभार्थं कल्पितयज्ञसूत्रं, स्वयं [हिमशुभ्रम्] अत एव [घनान्ते] शरदि [तडितां गुणैः] + उपलक्षितम् । ‘तडित् सोढामनी वियुत्’ इत्यमरः । उच्चैरेव [उच्चकैः] उच्चतं [घनं] मेघम् [इव] स्थितम् ‡ ॥ ७ ॥

निसर्गैति ।—पुनः [निसर्गचित्तोज्ज्वलसूक्ष्मपद्मणा] निसर्गात् स्वभावादेव चित्वाणि शयलानि उज्ज्वलानि भास्वराणि सूक्ष्माणि पद्माणि लोमानि यस्य तेन, [लसद्विसच्छेदसिताङ्गसङ्गिना] लसन् यो विसच्छेदो मृगालखण्डः, ‘कैदः खण्डोऽस्त्रियाम्’ इति विकारण-शेषः, तद्वत् मिते अङ्गे वपुषि सङ्गिना सक्तं [चारुचमूरुचर्मणा] चारुणा मनोहरेण चमूरुचर्मणा मृगत्वचा [कुथेन] पृष्ठास्तरणेन । ‘प्रवेष्ट्यास्तरणं वर्णः परितोमः कुथो हयोः’ इत्यमरः । [इन्द्रवाहनं, नागेन्द्रम्] ऐरावतम् [इव, चकासतं] शोभमानम् । इन्द्रस्य वाहन-

* “इगुपधशामीकरः कः” (३।१।२५ पा०) ।

† “गुणैः” इत्यत्र “गणैः” इति पाठान्तरम् ।

‡ उपमानां संज्ञाः ।

अजस्रमास्फालितवह्निकीगुण-

क्षतोज्ज्वलाङ्गुष्ठनखांशुभिन्नया ।

पुरः प्रबालैरिव पूरितार्द्धया

विभान्तमच्छस्फटिकाक्षमालया ॥ ६ ॥

मिति स्वस्वामिभावमात्रस्य * विवक्षितत्वात् “वाहनमाहितात्” (८।४।
८ पा०) इति न गत्वम् । यथाह वामनः,—‘नेन्द्रवाहनशब्दे गत्व-
माहितत्वस्याविवक्षितत्वात्’ इति । (पूअधि० २अ० ६२सु०) अकासतः
शतरि “नाभ्यस्ताच्छतः” (७।१।७८ पा०) इति नुमभावः । ‘अक्षित्या-
दयः षट्’ (६।१।६ पा०) इत्यभ्यस्तसंज्ञा ॥ ८ ॥ †

अजस्रमिति ।—पुनः [अजस्रं] प्राचुर्य्येण [आस्फालितवह्निकी-
गुणक्षतोज्ज्वलाङ्गुष्ठनखांशुभिन्नया] आस्फालितास्ताङ्गिताः । सौष्ठव-
परीक्षार्थं न्युञ्जाङ्गुष्ठेन तन्नीताङ्गुष्ठं प्रसिद्धम् । तेषां वह्निकीगुणानां
वीणातन्नीणां क्षतेन सङ्घर्षणेन उज्ज्वलैरङ्गुष्ठनखांशुभिः भिन्नया
मिश्रया, तद्गागरक्तयेत्यर्थः । अत एव [पुरः] पुरोभागे [प्रबालैः
विदुमैः । ‘अथ विदुमः पुंसि प्रबालं पुंनपुंसकम्’ इत्यमरः । [पूरिता-
र्द्धयेव] स्थितया [अच्छस्फटिकाक्षमालया] स्वच्छस्फटिकानां मालया,
जपमालयेत्यर्थः । ‘अच्छो भङ्गके स्फटिकेऽमलेऽच्छाभिमुखेऽव्ययम्’
इति हेमचन्द्रः । तथा प्रसिद्धस्फटिकग्रहणात् ऋषेर्मौञ्चार्य्यित्वं व्यज्यते ।
‘स्फटिको मोक्षदः परम्’ इति मोञ्चार्य्यिनां स्फटिकाक्षमालाभिधानात् ।
[विभान्तं] भासमानम् । भातः शत्रुप्रत्ययः । अत्र नखांशुभिन्न-
येति स्वगुणत्यागेनान्यगुणस्वीकारलक्षणस्तद्गुणालङ्कार उक्तः । ‘तद्गुणः
स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणग्रहः’ इति, स च प्रबालैः पूरितार्द्धयेव इत्युत्-
प्रेक्षया सङ्कीर्य्यते ॥ ६ ॥

* मात्रपदेनाव आहितत्वमविवक्षितत्वमिति गम्यते ।

† अत्र स्वतः शबलीज्वलेन सगच्छदंशो विभूषितस्य नारदस्य जनानामधि-
क्षितपुष्टाक्षरवतः। एरावनेन मह चक्षेधक्यासास्यकथनात् उपमाऽलङ्कारः ।

रणङ्गिराघट्टनया नभस्वतः

पृथग्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः ।

स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्च्छना-

मवेक्षमाणं महतीं मुहुर्मुहुः ॥ १० ॥

रणङ्गिरिति ।—पुनः [नभस्वतः] वायोः [आघट्टनया] आघातेन [पृथक्] असङ्कीर्णं [रणङ्गिः] ध्वनङ्गिः, अनुरणनोत्पद्यमानैरित्यर्थः । ‘श्रुत्यारब्धमनुरणनं स्वरः’ इति लक्षणात् । तदुक्तं रत्नाकरे,— ‘श्रुत्यनन्तरभावी यः स्निग्धोऽनुरणनात्मकः । स्वतो रञ्जयति श्रोतुश्चित्तं स स्वर उच्यते’ ॥ इति । श्रुतिर्नाम स्वरारम्भकावयवः शब्दविशेषः । तदुक्तं,—‘प्रथमश्रवणाच्छब्दः श्रूयते ङ्गस्वमात्मकः । सा श्रुतिः सम्परिज्ञेया स्वरवायववलक्षणा’ ॥ इति । विभिन्नानि प्रतिनियतसंख्यया व्यवस्थितानि श्रुतीनां मण्डलानि समूहा येषां तैः, [विभिन्नश्रुतिमण्डलैः] श्रुतिसङ्घानियमश्च दर्शितः । ‘चतुश्चतुश्चतुश्चैव षड्जमध्यमपञ्चमाः । हे हे निषादगान्धारो त्रिस्त्रिंशत्पञ्चमवतौ’ ॥ इति । स्वराः षड्जादयः सप्तोक्तलक्षणाः । तदुक्तं,—‘श्रुतिभ्यः स्युः स्वराः षड्जर्षभगान्धारमध्यमाः । पञ्चमो धैवतश्चाथ निषाद इति सप्त तैः ॥ तेषां संज्ञाः सरिगमपधनीत्यपरा मताः’ ॥ इति । तैः [स्वरैः, स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्च्छनां] स्फुटीभवन्त्यो ग्रामविशेषाणां षड्जाद्यपरनामकानां स्वरसङ्घातभेदानां त्रयाणां मूर्च्छनाः स्वरारोहावरोहक्रमभेदा यस्यां तां, [महतीं] निजवीणाम् । ‘विश्वावसोस्तु वृहती तुम्बुरोस्तु कलावती । महती नारदस्य स्यात् सरस्वत्यास्तु कच्छपी’ ॥ इति वैजयन्ती । [मुहु-मुहुर्वेक्षमाणम्] तन्वीयोजनाभेदलक्षणमहिम्ना पुरुषप्रयत्नमन्तरे-श्रीवाविसंवादं ध्वनतीति कौतुकादनुसन्धानमित्यर्थः । अथ ग्रामलक्षणां,—‘यथा कुटुम्बिनः सर्वेऽप्येकीभृता भवन्ति हि । तथा स्वराणां सन्दीहो ग्राम इत्यभिधीयते । षड्जग्रामो भवेदादौ मध्यमग्राम एव च । गान्धारग्राम इत्येतद्ग्रामत्रयमुदाहृतम्’ ॥ इति । तथाच,—

निवर्त्य सोऽनुव्रजतः कृतानतौ-

नतौन्द्रियज्ञाननिधिर्नभःसदः ।

समासदत् सादितदत्यसम्पदः

पदं महेन्द्रालयचारु चक्रिणः ॥ ११ ॥

‘नन्द्यावर्त्तौऽथ जीमूतः सुभद्रो ग्रामकास्त्रयः । षड्जमध्यमगान्धारा-
स्त्रयाणां जन्महेतवः’ ॥ इति । मूर्च्छनालक्षणञ्च,—‘क्रमात् स्वराणां
सप्तानामारोहश्चावरोहणम् । सा मूर्च्छेत्युच्यते ग्रामस्था एताः सप्त सप्त
च ॥’ इति । ग्रामतयेऽपि प्रत्येकं सप्त सप्त मूर्च्छना इत्येकविंशतिर्मूर्च्छना
भवन्ति । तत्रेह नामानि तु “नानपेक्षितमुच्यते” इति प्रतिज्ञाभङ्गभयान्न
लिख्यन्ते इति सर्वमवदातम् । अत्र पुंव्यापारमन्तरेण स्वराद्याविर्भा-
वोक्त्या कोऽपि लोकातिक्रान्तोऽयं शिल्पसौष्टवातिशयो वीणायाः
प्रतीयते । तेन सह स्वतःप्रसिद्धातिशयस्याभेदेनाध्ववसितन्वात् तन्मू-
लातिशयोक्तिरलङ्कारः । सा च महत्याः पुंव्यापारं विना मूर्च्छाद्य-
सम्बन्धेऽपि सम्बन्धाभिधानादसम्बन्धे सम्बन्धरूपतया पुंव्यापाराख्यरूप-
कारणं विनाऽपि मूर्च्छनादिकार्योत्पत्तिद्योतनादिभावना व्यच्यते,
इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिरिति संक्षेपः ॥ १० ॥

निवर्त्येति ।—[अतौन्द्रियज्ञाननिधिः] अतौन्द्रिया इन्द्रियमति-
क्रान्ताः, देशकालस्वरूपादिप्रकृष्टार्थाः । “अन्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्विती-
यया (वा०)” * इति समासः । “द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु
प्रतिषेधो वक्तव्यः (वा०)” † इति विशेष्यलिङ्गत्वम् । तेषां ज्ञानं तस्य
निधिः, सर्वार्थद्रष्टेत्यर्थः । [कृतानतौन्] कृतप्रणामान् [अनुव्रजतः]
अनुगच्छतः, नभसि आकाशे सौदन्ति गच्छन्तीति [नभःसदः] सुरान् ।
“सत्सृष्टिपद्रुह” (३।२।६१ पा०) इत्यादिना क्तिप् । [निवर्त्य]
प्रतिषिध्य [सः] मुनिः [सादितदैत्यसम्पदः] सादिताः विध्वंसोक्तताः

* “जीविकोपनिषदावोपस्ये” (१।४।७८ पा०) ।

† “परवस्त्रिङ्गं इन्द्रतत्पुरुषयोः” (३।४।२६ पा०) ।

पतत्पतङ्गप्रतिमस्तपोनिधिः-

पुरोऽस्य यावन्न भुवि व्यलीयत ।

गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चकै-

र्जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः ॥ १२ ॥

दैत्यानां सम्पदो येन तस्य, [चक्रिणः] कृष्णस्य [पदं] स्थानं, [महेन्द्रा-
लयचारु] इन्द्रभवनमिव भाममानं [समासदत्] समाङ्पूर्वात् षट्त्व-
धातोर्लुङ् । “पुषादि” (३।१।५५ पा०) इत्यङ् । अत्र “नतीनती”
“पदःपदम्” इति च इयोर्व्यञ्जनयुग्मयोः सकृदावृत्त्या क्कानुप्रासः, अन्यत्र
वृत्त्यनुप्रासः, महेन्द्रालयचारु इत्युपमा च, इत्येषां संसृष्टिः ॥ ११ ॥

पतदिति ।—[पतत्पतङ्गप्रतिमः] पतन् यः पतङ्गः सूर्यः स प्रतिमा
उपमानं यस्य सः । ‘पतङ्गो पक्षिसूर्यो च’ इत्यमरः । [तपोनिधिः]
मुनिः [अस्य] हरिः [पुरो भुवि] पुरःप्रदेशे [यावन्न व्यलीयत]
नातिष्ठत्, “लीङ् गतो” इति धातोर्देवादिकात् कर्त्तरि लङ् ।
[तावदच्युतः] हरिः [गिरेः] शैलात्, तडितोऽस्य सन्तीति [तडित्वान्]
मेघः [इव] “मादृपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः” (८।२।६ पा०)
इति मतुपो मकारस्य वकारः । “तसो मत्वर्थे” (१।४।१६ पा०)
इति भसंज्ञाग्रामेकसंज्ञाधिकारेणापदत्वान्न जश्त्वम् । [उच्चकैः]
उन्नतात् [पीठात्] आसनात् [जवेनोदतिष्ठत्] । मुनिचरणस्य
भ्रम्यन्नात् प्रागेव स्वयमन्वितवान् । ‘जहं प्राणा ह्युक्त्वा मन्तिः यूनः
स्थविर आश्रति । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥’ इति
शास्त्रममुस्मरन्निति भावः । “उदोऽनूर्ङ्कर्मणि” (१।३।२४ पा०)
इति नियमादिहोर्ङ्कर्मणि नात्मनेपदम् । “पतत्पतङ्ग” इत्यत्र पतङ्गस्य
पतनासम्भवादियमभृतोपमा इत्याचार्य्यदण्डप्रभृतयो बभणुः । अत
एवाप्रसिद्धस्यापमानत्वायोगादुत्प्रेक्षेत्याधुनिकालङ्कारिकाः सर्वे वर्ण-
यन्ति, गिरेस्तडित्वानिव इत्युपमा च ॥ १२ ॥

अथ प्रयत्नोन्नमितानमत्फणै-
 धृते कथञ्चित् फणिनां गणैरधः ।
 न्यधायिषातामभिदेवकीसुतं
 सुतेन धातुश्चरणौ भुवस्तले ॥ १३ ॥
 तमर्घ्यमर्घ्यादिकयाऽऽदिपुरुषः
 सपर्य्यया साधु स पर्य्यपूपुजत् ।
 गृहानुपैतुं प्रणयादभीप्सवो
 भवन्ति नापुण्यकृतां मनीषिणः ॥ १४ ॥

अथेति ।—[अथ] अच्युताभ्युत्थानानन्तरं [धातुः सुतेन] नारदेन [प्रयत्नोन्नमितानमत्फणैः] प्रयत्नोन्नमितास्तथाऽपि मुनिपादन्यासभारा-
 दानमन्त्यः फणा येषां तैः, [फणिनां गणैः, अधः] अधःप्रदेश
 [कथञ्चित्] स्थापितं [भुवस्तले] भृष्टे । [अभिदेवकीसुतं]
 देवकीसुतम् अभि लक्ष्योक्त्येत्यर्थः । “लक्षणेनाभिप्रती आभिसुख्ये”
 (२।१।१४ पा०) इत्यव्ययीभावः । [चरणौ] पादौ । ‘पदद्वि-
 रणोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः । [न्यधायिषातां] निहितौ । दधातुः
 कर्मणि लुङ् । “स्यमिच्छसीयुट्” (६।४।६२ पा०) इत्यादिना चिगवर्दिट्
 “आतो युक् चिणकृताः” (७।३।३३ पा०) इति युक् । अत्र फणानां
 नमोन्नमनामम्बन्धेऽपि मुनिगौरवाय तत्तन्मन्वाभिधानादतिशयोक्ति-
 भेदः ॥ १० ॥

तमिति ।—[आदिपुरुषः] पुराणपुरुषः । “अन्येषामपि दृश्यते”
 (६।३।३३ पा०) इति वा दीर्घः । [सः] कृष्णः, [अर्घ्यम्] अर्घं
 पूजामर्हतीति अर्घ्यः । “दण्डादिभ्यो यः” (५।१।६६ पा०) इति यः ।
 [तं] नारदम् । अर्घार्घं द्रव्यमर्घ्यम् । “पादार्चाभ्याञ्च” (५।४।५
 पा०) इति यत् प्रत्ययः । ‘मृत्ये पूजाविधिवर्धः’, ‘षट् तु त्रिष्वर्घ्य-
 मर्घार्घं’ इति चामरः । अर्घ्यमादिर्द्यस्यास्तया [अर्घ्यादिकया] “शेषादि-

न यावदेतावुदपश्यदुत्थितौ
जनस्तुषाराञ्जनपर्वताविव ।
स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनि-
श्चिरन्तनस्तावदभिन्यवीविशत् ॥ १५ ॥

भाषा” (५।४।१५४ पा०) इति विकल्पेन कपप्रत्ययः । [सपर्य्याया]
पूजया । ‘पूजा नमस्यापचितिः सपर्य्यार्चाहृणाः समाः’ इत्यमरः ।
[माधु] यथा तथा [पर्य्यपूजत्] परिपूजितवान् । शौ चङन्तं
कर्त्तव्यम् । युक्तं चैतदित्यर्थान्तरं न्यस्यति, गृह्णानिति ।—मनस ईषिणो
[मनीषिणः] सन्तः, पृषोदरादिन्वात् * साधुः । [अपुख्यकृतां]
पुख्यमकृतवताम् । “सुकर्मपापमन्त्रपुख्येषु कृजः” (३।२।८८ पा०)
इति भूते कृिप् । [गृह्णान् प्रणयादुपेतुम्, अभोषत्रः] प्राप्तमिच्छवः ।
आप्नोतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः “आपृजप्यृधामीत् (७-४।५५ पा०) इती-
कारः । [न भवन्ति] किन्तु पुण्यकृतामेव । अतः कृच्छ्रनःयाः सन्तः
सविशेषं पूज्या इत्यर्थः † ॥ १४ ॥

न यावदिति ।—[उत्थितावेतौ] मुनिकृष्णो [जनः, तुषारा-
ञ्जनपर्वताविव] तुषाराञ्जनयोः पर्वताविव [यावन्नोदपश्यन्] नोत्प्रे-
न्नितवान्, [तावच्चिरन्तनः] पुराणः [मुनिः] कृष्णः । पुरा किल
भगवान् वदरिकाऽऽरग्ये नारायणावतारेण तपसि स्थितवानिति पुरा-
णान् । “सायं चिरम्” (४।३।२३ पा०) इत्यादिना ऋप्रत्ययः तुडा-
गमश्च । [स्वहस्तदत्ते] स्वहस्तेन दत्ते [आसने मुनिं] नारदं [अभि-
न्यवीविशत्] स्वामिसुखेनोपवेशितवान् । अभिनिपूर्वात् विशतेर्ह्यन्ता-
ङ्गि “गिश्चि” (३।१।४८ पा०) इति चङ् ‡ ॥ १५ ॥

* “पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्” (६।३।१०८ पा०) ।

† अथ अभीसव इत्यनेनैवेष्टिसिद्धौ उपैतुमित्यधिकपदत्वम् ।

‡ पापे अभिनिवेश इतिवत् आसने इत्यत्र न पाचिकं कर्मत्वम् । उत्प्रेचा-

ग्रहीतुमार्यान् परिचर्यया मुहु-
 र्महानुभावा हि नितान्तमर्थिनः ॥ १७ ॥
 अशेषतीर्थोपहृताः कमण्डलो-
 निर्धाय पाणावृषिणाभ्युदीरिताः ।
 अघौघविध्वंसविधौ पटीयसी-
 र्नतेन मूर्ध्ना हरिरग्रहीदपः ॥ १८ ॥
 स काञ्चने यत्र मुनेरनुज्ञया
 नवाम्बुदश्यामतनुर्न्यविचत । *

प्रोयतेर्देवादिकात्कर्त्तरि लङ् । मुनिपूजायाः प्रीतिहेतुत्वेऽर्थान्तरं
 नस्यति,—[महानुभावाः] महात्मानः [आर्यान्] पूज्यान्
 [परिचर्यया मुहुः, ग्रहीतुं] वशोकर्त्तुम् । “ग्रहोऽलिटि दीर्घः”
 (७।२।३७ पा०) इतीटो दीर्घत्वम् । [नितान्तमर्थिनः] अभिलाषवन्तः
 [हि] भवन्ति । अर्थनमर्थोऽभिलाषः स एषामस्तीति मत्वर्थं इनिः,
 न तु णिनिः, “ऋदृवृत्तस्ताडितवृत्तिर्बलीयसौ” इति भाष्यात् ॥ १७ ॥

अशेषति ।—[अशेषतीर्थोपहृताः] अशेषेभ्यस्तीर्थेभ्य उपहृता
 आहृतास्तथा [कमण्डलोः] उदकपात्राद्गृह्येत्यर्थः ; क्रियान्तराक्षिप्त-
 क्रियापेक्षया कमण्डलोः अपादानत्वम् । “अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी”
 इत्यमरः । [पाणौ निर्धाय ऋषिणा, अभ्युदीरिताः] आक्षिप्ताः अत
 एव [अघौघविध्वंसविधौ] अघौघानां पापसमूहानां विध्वंसविधौ
 विनाशकरणे [पटीयसीः] समर्धतराः । पटुशब्दात् ईयसुनि “उगि-
 तञ्च” (४।१।६ पा०) इति डौप् । [अपः] जलानि [हरिर्नतेन
 मूर्ध्ना, अग्रहीत्] स्वीकृतवान् । ग्रहीलुङ् ॥ १८ ॥

स काञ्चने इति ।—[नवाम्बुदश्यामतनुः, सः] हरिः [मुनेरनुज्ञया,

नवाम्बुदश्यामवपुः” इति पाठान्तरम् ।

जिगाय जम्बूजनितश्रियः श्रियं
 सुमेरुशृङ्गस्य तदा तदासनम् ॥ १६ ॥
 स तप्तकार्तस्वरभास्वराम्बरः
 कठोरताराऽधिपलाञ्छनच्छविः ।
 विद्विद्युते बाडवजातवेदसः
 शिखाभिराश्लिष्ट द्रुवाम्भसां निधिः ॥२०॥

काञ्चने] काञ्चनविकारे वैकारिकोऽणप्रत्ययः । [यत्र] आसने
 [न्यविक्षत] उपविष्टवान् । निपूर्वविशो लुङि “नेर्विशः” (१।३।१७
 पा०) इत्यात्मनपदम्, “श्ल इगुपधादनिटः क्खः” (३।१।४५ पा०)
 इति क्खः । [तदासनं, तदा] इयंपवेशनममये [जम्बूजनितश्रियः]
 जम्बूनीलफलविशेषः । ‘जम्बूः सुरभिपत्रा च राजजम्बूमहाफला’
 इत्यभिधानरत्नमालायाम् । तथा जनिता श्रौर्यस्य तत्तद्योक्तस्य ।
 भाषितपुंस्कत्वात् पत्रे पुंवद्भावान्नमभावः । * [सुमेरुशृङ्गस्य श्रियं,
 जिगाय] + अभिभूतवन् इत्यर्थः । “मन्लिटोर्ज्ञैः (७।३।५७ पा०)
 इति कुत्वम् । उपमाऽनुप्रासयोः संसृष्टिः ॥ १६ ॥

स तप्तेति—[तप्तकार्तस्वरभास्वराम्बरः] तप्तं पुटपाकशोधितं
 कार्तस्वरं सुवर्णम् । ‘रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम्’
 इत्यम्बरः । तद्द्विभास्वरं दीप्यमानमम्बरं यस्य सः, पीताम्बर इत्यर्थः ।
 [कठोरताराऽधिपलाञ्छनच्छविः] कठोरताराऽधिपस्य पूर्णोन्दोर्लाञ्छनस्य
 छविरिव छविर्यस्य सः, इत्युपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिः, उत्तरपदलोपश्च ।

* “दृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद् गालवस्य” (७।१।७४ पा०) इति सूत्रेण
 पुंवद्भावान् “इकांऽचि विभक्तौ” (७।१।७३ पा०) इति नुमभावः । वन्तुतन्तु श्रीशब्दस्य
 नपुंसकलिङ्गशृङ्गशब्दस्य विशेषणत्वात् “जम्बूजनितश्रियः” इति पाठं साधीयांसं
 मन्वामहे ।

† जिगायति क्रियापदस्य अगुचकार इत्यर्थः समोचीनः, अभिभीषार्थत्वे स्वस्यो-
 र्त्कर्षप्रतीतिः व्यतिरेकालङ्कारप्रसङ्गात् ।

रथाङ्गपाणोः पटलेन रोचिषा-
मृषित्विषः संवलिता विरेजिरे ।
चलत्पलाशान्तरगोचरास्तरो-
स्तुषारमूर्त्तेरिव नक्तमंशवः ॥ २१ ॥
प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीषुभिः
शुभैश्च सप्तच्छदपांशुपाण्डुभिः ।

[सः] हरिः [बाडवजातवेदमः] बाडवाग्नेः [शिखाभिः]
ज्वालाभिः [आश्लिष्टः] व्याप्तः [अम्भसां, निधिरिव] समुद्र इव
[विद्विद्युत्] बभौ ॥ २० ॥ *

रथाङ्गपाणोरिति ।—रथाङ्गं चक्रं पाणौ यस्य तस्य [रथाङ्गपाणेः]
हरिः । “प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः” † इति पाणोः
परनिपातः । [रोचिषां] क्वीनां [पटलेन] समूहेन [संवलिताः]
मिलिताः [ऋषित्विषो, नक्तं] रात्रौ । सप्तम्यर्थेऽव्ययम् । [तरोः,
चलत्पलाशान्तरगोचराः] चलतां पलाशानां पलाशाभन्तराणि विव-
राणि गोचर आश्रयो धेष्वां तं, तुषारा मूर्त्तिर्यस्य तस्य [तुषारमूर्त्तेः]
इन्दोः [अंशव इव, विरेजिरे] चकाश्रिरे ‡ ॥ २१ ॥

प्रफुल्लेति ।—प्रफुल्लतीति प्रफुल्लं विकसितम् । ‘फुल्लविकसने’ इति
धातोः पचाद्यजन्तम् । फलेर्निष्ठायाम् § “अनुपसर्गात् फुल्लचीवक्लशी-
ह्लाचाः” (८।२।५५ पा०) इति निपातनात् प्रफुल्लमित्येवेति क्षीर-
स्वामी । तापिच्छस्य तमालस्य पुष्पं तापिच्छम् । “फले लुक्” (४।३।

* पूर्वोपमा अलङ्कारः ।

† “बाह्विताग्यादिषु” (२।२।३७ पा०) अत्र बाणिकं सूत्रम् ।

‡ उपमाऽलङ्कारः ।

§ अिफलाविशरणे इति गणपाठः ।

परस्परेण कुरितामलकृवौ
 तदैकवर्णाविव तौ बभूवतुः ॥ २२ ॥
 युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो-
 जगन्ति यस्यां सविकाशमासत ।

१६३ पा०) इति तद्धितलुक् । ‘द्विहीनं प्रसवे सर्वम्’ * इति नपुंसक-
 त्वम् । ‘कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिञ्चोऽपि’ इत्यमरः । तेन सदृशैः
 [प्रफुल्लतापिञ्चनिभैः] नित्यसमासत्वात्स्वपदविग्रहः । अत एव ‘स्युरु-
 त्तरपदे त्वमी’ इति ‘निभसङ्गाशनौकाशप्रतीकाशोपमादय’ इत्यमरः ।
 [शुभैः] मङ्गलैरनुद्देशकैरित्यर्थः, [सप्तच्छदपांशुपाण्डुभिः] सप्त सप्त
 च्छदाः पर्णानि पर्वसु यस्येति सप्तच्छदो वृक्षभेदः । ‘सप्तपर्णो विशालत्वक्
 शारदो विषमच्छदः’ इत्यमरः । “सङ्गाशब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं
 सप्तपर्णादिवत्” इत्युक्तं भाष्ये ; श्रेष्ठं तापिञ्चवत् । तस्य पुष्पाणि
 सप्तच्छदानि तेषां पांशुवत्पाण्डुभिः शुभैः [अभीपुभिः] अन्योऽन्यरश्मिभिः ।
 ‘अभीपुः प्रग्रहे रश्मौ’ इति शाश्वतः । [परस्परेण] कुरितं रूपितं
 अमले कृवौ अन्योऽन्यकान्तौ ययोस्तौ । [कुरितामलकृवौ] कृव्यो-
 रभीषूषामवयववयविभावाद्भेदनिर्देशः । [तौ] हरिनारदौ । तदा
 एकवर्णाविव बभूवतुः] उभयप्रभामेलनादुभयोरपि सर्वाङ्गीणो
 गङ्गायमुनासङ्गम इव स्फटिकेन्द्रनीलमणिप्रभामेलनप्रायः कश्चिदेकी
 वर्णः प्रादुर्बभूव तन्निमित्ता चैयमनयोरेकवर्णत्वोत्प्रेक्षा, तथा च
 अन्योऽन्यमेकक्रियाकरणादन्योऽन्यालङ्कारो व्यच्यते इत्यलङ्कारेणालङ्कार-
 ध्वनिः ॥ २२ ॥

युगान्तेति ।—[युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनः] युगान्तकाले प्रति-
 संहृता आत्मन्युपसंहृताः आत्मानो जीवा येन तस्य [कैटभद्विषः]
 हरैः [यस्यां तनो जगन्ति, सविकाशं] सविस्तरम् [आसत] अतिष्ठन् ।

तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विष-
स्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः ॥ २३ ॥
निदाघधामानमिवाधिदौधितिं
मुदा विकाशं मुनिमभ्युपेयुषी ।
विलोचने बिभ्रदधिश्रितश्रिणी
स पुण्डरीकाक्ष इति स्फुटोऽभवत् ॥२४॥

‘आस उपवेशनं’ लङ् । [तत्र] तनौ देहे [तपोधनाभ्यागमसम्भवाः]
तपोधनाभ्यागमेन सम्भवन्तीति सम्भवाः सम्भूताः । पचाद्यप् ।
[मुदः] सन्तोषाः [न ममः] अतिरिच्यन्ते स्मेत्यर्थः । चतुर्दशभुवन-
भरणपर्याप्तिं वपुषि अन्तन मान्तीति । कविप्रौढोक्तिसिद्धातिशयेन
स्वतःसिद्धातिशयस्याभेदेनाध्यवसितत्वादतिशयोक्तिः, सा च मुदामन्तः-
सम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्त्या सम्बन्धासम्बन्धरूपा इति तयोः संसृष्टिः ॥२३॥ *

निदाघेति ।—[निदाघधामानं] निदाघमूष्णं धाम किरणो यस्य
तथोक्तम् ; ‘निदाघां ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि’ इति विश्वः ।
अर्कम् [इव, अधिदौधितिम्] अधिकतेजसं [मुनिम्, अभि] अभिलक्ष्य ।
“अभिरभागे” (१।४।८१ पा०) इति लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा,
“कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया” (२।३।८ पा०) इति द्वितीया । [मुदा
विकाशमुपेयुषी] उपगते । कसुप्रत्ययान्तो निपातः । अत एव [अधिश्रित-
श्रिणी] अधिश्रिता प्राप्ता श्रीर्याभ्यां ते तथोक्ते । “इकोऽपि विभक्तौ”
(७।१।७३ पा०) इति नुमागमः । [विलोचने बिभ्रत्] “नाभ्य-

* दर्पणकारस्तु इममेव श्लोकम् “अधिक” नामालङ्कारस्य उदाहरणत्वेन प्रदर्शित-
वान् । “आश्रयाश्रयिणीरेकस्याधिक्येऽधिकमुच्यते” इति तदलङ्कारस्य लक्षणं दर्पण-
कारणतम् । वस्तुतस्तु कविप्रौढोक्तिसिद्धातिशयेनाध्यवसितत्वेन आमीदृश्य-
स्याद्यस्य आधिक्यसिद्धिरिति अतिशयोक्तिमूलीऽयमधिकालङ्कारः इति सर्वं साम-
ञ्जसम् ।

सितं सितिम्ना सुतरां मुनेर्वपु-

र्विसारिभिः सौधमिवाथ लम्भयन् ।

द्विजावलिब्याजनिशाकरांशुभिः

शुचिस्मितां वाचमवोचदच्युतः ॥ २५ ॥

स्ताच्छतः” (७।१।७८ पा०) इति नुमभावः । [सः] हरिः [पुण्ड-
रीकाक्षः इति] एवं [स्फुटोऽभवत्] । सूर्यसन्निधाने श्रीविकाशभावा-
दक्षणां पुण्डरीकसाधर्म्यात् । पुण्डरीके इवाक्षिणी यस्येत्यवयवार्थलाभे
पुण्डरीकाक्ष इति व्यक्तम् । अन्वर्थसंज्ञोऽभृदित्यर्थः । बिभ्रत् स्फुटोऽभव-
दिति पदार्थहेतुकस्य काव्यलिङ्गस्य निदाघधामानमिवेत्युपमा-सापेक्ष-
त्वादनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ २४ ॥

सितमिति ।—[अथ] उभयोरुपवेशनानन्तरम् [अच्युतः] हेतु-
कर्ता [विसारिभिः] अभीक्ष्णं प्रसरद्भिः “बहुलमाभीक्ष्णे” (३।१।८१
पा०) इति शिनिः । [द्विजावलिब्याजनिशाकरांशुभिः] द्विजावलिर्दन्त-
पङ्क्तिः । “दन्तविप्राण्डजा द्विजाः” इत्यमरः । सैव व्याजः कपटं
यस्य सः, तद्रूप इत्यर्थः । स चासौ निशाकरश्च तस्यांशुभिः किरणैः
[सितं] स्वभावशुभं [मुनेर्वपुः, सौधं] प्रासादम् ‘इव, सुतराम्’ अत्य-
न्तम् । “अव्ययादामुप्रत्ययः” * । [सितिम्ना] धावत्येन, प्रयोज्य-
कर्ता [लम्भयन्] व्यापारयन्, अतिधवलयन्नित्यर्थः । लभेरत्र गत्युप-
सर्जनप्राप्तार्थत्वेनागत्यर्थत्वात् “गतिबुद्धि—” (१।४।५२ पा०) इत्या-
दिना अणिकर्तुर्न कर्मत्वम् । तथाऽऽह वामनः,—“लभेर्गत्यर्थत्वात्
शिच्यणो कर्तुः कर्मत्वाकर्मत्वे” इति । प्राप्तुपसर्जनगत्यर्थत्वे तु कर्मत्व-
मेवेति रहस्यम् । “लभेश्च” (७।१।६४ पा०) इति नुमागमः । [शुचिस्मितां
वाचम्, अवोचन्] उक्तवान् । वृत्तौ वचादेशः + लुङ् । “वच उम्”

* “किमेतिङ्ग्यथादात्तव्यपकर्षे” (५।३।१२ पा०) इति आमुः ।

+ “वृत्तौ वचिः” (१।४।५३ पा०) ।

हरत्यघं सम्प्रति हेतुरैष्यतः
 शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः ।
 शरीरभाजां भवदीयदर्शनं
 व्यनक्ति कालवितयेऽपि योग्यताम् ॥ २६ ॥
 जगत्यपर्याप्तसहस्रभानुना
 न यन्नियन्तुं समभावि भानुना ।
 प्रसह्य तेजोभिरसङ्गतां गतै-
 रदस्त्वया नुन्नमनुत्तमं तमः ॥ २७ ॥

(७।४।२० पा०) इत्युमागमे गुणः । अत्र सोधमिवेश्यपमायाः सितिन्ना-
 लम्भयन्नित्यसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तेः द्विजावलिख्याजनिष्ठाकरेति
 कलादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनरूपापङ्गवस्य च मिथो नैरपेक्ष्यात्-
 संसृष्टिः ॥ २५ ॥

हरतीति ।—[भवदीयदर्शनं, शरीरभाजां] द्रष्टृणामित्यर्थः ।
 “भजो गिवः” (३।२।६२ पा०) । [कालवितये] भूतादिकालवितये
 [अपि, योग्यतां] पविततां [व्यनक्ति] गमयति । कृतः ? [सम्प्रति]
 दर्शनकाले [अघं] पापं [हरति, ऐष्यतः] भाविनः [शुभस्य]
 श्रेयसः [हेतुः] तथा [पूर्वाचरितैः] प्रागनुष्ठितैः [शुभैः] सुकृतैः
 [कृतम्] । एवं त्रैकाल्येऽपि कार्यत्वेन कारणत्वेन च पुंसि सुकृत-
 समवायमवगमयते, अत एतादृशं दर्शनं कस्य न प्रार्थ्यमिति भावः ।
 अत्र हरतीत्यादिवाक्यत्वस्यार्थस्य शरीरेत्यादिवाक्यं प्रति हेतुत्वोक्त्या
 वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २६ ॥

जगतीति ।—[जगति, अपर्याप्तसहस्रभानुना] अपर्याप्ता अपरि-
 च्छिन्नाः सहस्रं भानवः अंशवो यस्य तेन [भानुना] अर्केण ‘भानवो-
 ऽर्कहरांशवः’ इति वैजयन्तो । [यत्] तमः, [नियन्तुं] निवारयितुं [न
 समभावि] न शिके । भावे लुङ् । अविद्यमानमुत्तमं यस्मात् तत्

कृतः प्रजाक्षेमकृता प्रजासृजा
 सुपात्रनिक्षेपनिराकुलात्मना ।
 सदोपयोगेऽपि गुरुस्त्वमक्षयो
 निधिः श्रुतीनां धनसम्पदामिव ॥ २८ ॥
 विलोकनेनैव तवामुना मुने !
 कृतः कृतार्थोऽस्मि निवर्हितां हसा ।

[अनुत्तमं] . सर्वाधिकम् [अदः, तमः] मोहात्मकमिति भावः,
 [असङ्ख्यातां गतैस्तेजोभिः, प्रसङ्ग] बलात् [त्वया, नुबं] छिन्नम् ।
 अतः श्लाघ्यदर्शनो भवानिति भावः । “नुदविद्—” (८१।५६ पा०)
 इत्यादिना विकल्पात्रिष्ठानत्वभावः । अत्रोपमानाङ्गानोर्मुनिराधिक्य-
 प्रतिपादनाद्वातिरेकालङ्कारः ॥ २७ ॥

कृत इति :—[प्रजाक्षेमकृता] प्रजानां जनानाम् अपत्यानाञ्च
 क्षेमकृता कुशलकारिणा । ‘प्रजा स्यात्सन्ततौ जने’ इत्यमरः । [सुपात्र-
 निक्षेपनिराकुलात्मना] सुपात्रे योग्यपुरुषे, कटाहादिदृढभाजने च,
 निक्षेपेण निधानेन च निराकुलात्मना स्वस्थचित्तेन । ‘योग्यभाज-
 नयोः पात्रम्’ इत्यमरः । [प्रजासृजा] ब्रह्मणा पुत्रिणा च [त्वं,
 धनसम्पदामिव, श्रुतीनां] वेदानां [सदोपयोगे] दानभोगाभ्यां व्यये
 [अपि अक्षयः] एकत्वाम्नादान्यत्वानन्याच्चेति भावः । [गुरुः] उप-
 देष्टा, सम्प्रदायप्रवर्तक इति यावत्, अन्यत्र,—महान् । निधैयत इति
 [निधिः] निक्षेपः [कृतः] । “उपसर्गे घोः किः” (३।३।२१ पा०)
 इति किः । श्रुतिसम्प्रदायद्वारा धर्माधर्मव्यवस्थापकतया जगत्प्रतिष्ठा-
 हेतूनां भवाद्दृष्टां दर्शनं कस्य न श्लाघ्यम् ? इति भावः । अत्र शब्द-
 मात्रसाधर्म्यात् श्लेषोऽयं प्रकृतविषय इत्याहुः, उपमा त्वयमित्यनयोः
 सङ्करः ॥ २८ ॥

विलोकनेनेति ।—हे [मुने ! निवर्हितां हसा] अपहृतपापना
 अत एव [अमुना तव विलोकनेनैव कृतार्थः कृतोऽस्मि ; तथाप्यहं,

तथाऽपि शुश्रूषुरहं गरौयसौ-
 गिरोऽथवा श्रेयसि केन तृप्यते ? ॥ २९ ॥
 गतस्मृहोऽप्यागमनप्रयोजनं
 वदेति वक्तुं व्यवसीयते यथा ।
 तनोति नस्तामुदितात्मगौरवो
 गुरुस्तवैवागम एष धृष्टताम् ॥ ३० ॥

गरौयसौ] अर्थवत्तराः । “द्विवचनविभज्योपपदे तरवौयसुनौ” (५।३।
 ३७ पा०) इति इयसुनृप्रत्ययः, “उगितश्च” (४।१।६ पा०) इति डीप्,
 “प्रियस्थिर” (६।४।१५७ पा०) इत्यादिना गुरोर्गुरादेशः । [गिरः] * तव
 वाचोऽपि [शुश्रूषुः] श्रोतुमिच्छुरस्मि । “शृणोतिः सनन्तादुप्रत्ययः” †
 न चेतद् यथा इत्याह ।—[अथवा] तथा हीत्यर्थः । ‘अथवेति पद्धान्तर-
 प्रसिद्धोः’ इति गणव्याख्यानात् । [श्रेयसि] : विषये [केन तृप्यते ?]
 न केपापीत्यर्थः । कृतार्थताया इयत्ताभावादिति भावः । भावे
 लट् ‡ ॥ २९ ॥

एवं प्रियमुक्त्वा सम्प्रत्यागमनप्रयोजनं विनयेन पृच्छति, गतस्मृहो-
 ऽपीति ।—[गतस्मृहः] विरक्त [अपि] त्वम् [आगमनप्रयोजनं
 वदेति वक्तुं, यथा] धृष्टतया [व्यवसीयते] उद्यम्यते । स्यतेर्भावे
 लट् । [उदितात्मगौरवः] उदितमुत्पन्नम् उक्तं वा, आत्मनो मम
 गौरवं यस्मात् येन वा सः, [गुरुः] श्लाघ्यः [एष तव, आगमः] आगमनम्
 [एव, नः] अस्माकं [तां धृष्टतां, तनोति] विस्तारयति । “तनु
 विस्तारे” लट् । भवतो निस्यूहन्वेऽपि प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः प्रयोजनव्याप्ता
 सावकाशः प्रश्न इति भावः ॥ ३० ॥

* “न लोकाव्यय—” (२।१।६९ पा०) इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ।

† “सनायंसमिच्छ उः” (३।१।१६८ पा०) ।

‡ सामान्येन विशेषसमर्थनरूपीऽतार्थान्तरन्यासीऽलङ्कारः ।

इति ब्रुवन्तं तमुवाच स व्रती
 न वाच्यमित्थं पुरुषोत्तम ! त्वया ।
 त्वमेव साक्षात्करणीय इत्यतः
 किमस्ति कार्य्यं गुरु योगिनामपि ॥ ३१ ॥
 उदीर्णरागप्रतिरोधकं जनै-
 रभीक्ष्णमक्षुप्ततयाऽतिदुर्गमम् ।
 उपेयुषो मोक्षपथं मनस्विन-
 स्त्वमग्रभूमिर्निरपायसंश्रया ॥ ३२ ॥

इति ब्रुवन्तमिति ।—[इति ब्रुवन्तं, तं] हरिं [स, व्रती] मुनिः
 [उवाच] : किमिति ?—हे [पुरुषोत्तम !] पुरुषेषु श्रेष्ठ ! “न
 निर्द्धारणे” (२।२।१० पा०) इति षष्ठीसमासप्रतिषेधः । [त्वया इत्थं]
 “गतस्पृहोऽपि” इत्यादि [न वाच्यम्] निस्पृहस्याप्यत्र प्रयोजनसम्भवा-
 दिति भावः । तदेवाह,—[योगिनामपि त्वमेव, साक्षात्करणीयः]
 प्रत्यक्षीकर्त्तव्यः [इत्यतः] अस्मादन्यद् [गुरु कार्य्यं किमस्ति ?] न
 किञ्चिदित्यर्थः । तस्मान्न प्रयोजनान्तरप्रभावकाश्च इति भावः * ॥ ३१ ॥

यदुक्तं योगिनामपि त्वमेव साक्षात्करणीय इति तदेव द्रढयति,
 उदीर्णरागेति ।—[उदीर्णरागप्रतिरोधकम्] उदीर्ण उद्दिक्तो रागो
 विषयाभिलाषः स एव, तद्दुष्कृतश्च, प्रतिरोधकः प्रतिबन्धकः पाटञ्चरश्च
 यस्मिन् । ‘प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटञ्चरमलिस्रुचाः’ इत्यमरः । [अभीक्ष्ण-
 मक्षुप्ततया] अनभ्यस्तत्वेनाप्रतिहतत्वेन च । [जनैरतिदुर्गमं मोक्ष-
 पथम्] अपवर्गमार्गं कान्तारञ्च [उपेयुषः] प्राप्तवतः । “उपेयिवान्—”
 (३।२।१०२ पा०) इत्यादिना क्स्वन्तो निपातः । [मनस्विनः] सुमनसः
 धीरस्य च । प्रशंसायां विन् । [त्वम्] एव [निरपायसंश्रया]

* द्वितीयाहंवाक्याथस्य द्वितीयपादवाक्यार्थं प्रति हेतुत्वान् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

उदासितारं निगृहीतमानसै-
 गृहीतमध्यात्मदृशा कथञ्चन ।
 वह्निर्विकारं प्रकृतेः पृथग्विदुः
 पुरातनं त्वां पुरुषं पुराविदुः ॥ ३३ ॥

निरपायः पुनरावृत्तिरहितः मंश्रयः प्राप्तिर्यस्याः सा तथोक्ता । ‘न स पुनरावर्त्तते’ इति श्रुतः । [अग्रभूमिः] प्राप्यस्थानम् । ‘अग्रमालम्बने प्राप्ये’ इति विश्वः । ‘सोऽहम्’ * इत्यादि श्रुतस्तत्प्राप्तेरेव मोक्षत्वादिति भावः । तस्मान्मुमुक्षूणामपि त्वमेव साक्षात्करणीय इति सिद्धम् । ‘तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अयनाय’ [श्वेता० उप० ३ अध्या० ८ मन्त्रः] इति श्रुतः । यथा कस्यचित् कुतश्चित्सङ्घात् निर्गतस्य केनचित् कान्तारेण गतस्य किञ्चिन्निर्वाधस्थानप्राप्तिरभयाय कल्पते, तथा त्वमपि मुमुक्षोरिति ध्वनिः ॥ ३२ ॥

ननु प्रकृतविविक्तपुरुषसाक्षात्कारान्मोक्षो नास्मत्साक्षात्कारादि-
 त्याशङ्का सोऽपि त्वमेवेत्याह, उदासितारमिति ।—[पुराविदुः] पूर्वज्ञाः
 कपिलादयः [त्वां, निगृहीतमानसैः] अन्तर्निवृत्तिर्योगिभिः आत्मनि
 अधि इत्यध्यात्मम् ; विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः + “अनश्च” (५।४.१०८ पा०)
 इति समासान्तष्टच् । अध्यात्मं या दृग् ज्ञानं तथा [अध्यात्मदृशा]
 प्रत्यग्दृष्ट्या [कथञ्चन, गृहीतं] साक्षात्कृतम् । केन रूपेण गृहीत-
 मित्यत आह,—[उदासितारं] उदासीनम् । प्रकृतो स्वार्थप्रवृत्ताया-
 मपि स्वयमप्राकृतत्वादस्पृष्टमित्यर्थः । आसेल्लृच् । विकारेभ्यो वह्निः
 [वह्निर्विकारं] महदादिभ्यः पृथग्गतमित्यर्थः । “अपपरिवहिरञ्चवः
 पञ्चम्या” (२।१।१२ पा०) इत्यव्ययीभावः । किञ्च [प्रकृतेः] त्रैगुण्या-
 लनो मूलकारणात् [पृथग्] भिन्नम् । ‘प्रकृतिः पञ्चभूतेषु प्रधाने

* [छान्दो० उप० ७ अध्या० ३ मन्त्रः] ।

+ “अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिद्वयार्थाभावात्प्राप्तिसम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चादव्यथा-
 १२पुण्ययोगपदसाहचर्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु” (२।१।६ पा०) ।

निवेशयामासिथ हेलयोद्धृतं

फणाभृतां छादनमेकमोकसः ।

जगत्त्रयैकस्थपतिस्त्वमुच्चकै-

रहीश्वरस्तम्भशिरःसु भूतलम् ॥ ३४ ॥

मूलकारणे' इति यादवः । पुरा भवं [पुरातनम्] अनादिम् ।
 "सायश्चिरम्" (४।३।२३ पा०) इत्यादिना व्युत्पत्त्ययः । [पुरुषं]
 पुरुषपदवाच्यं विज्ञानघनं * [विदुः] विदन्ति । "विदो लटो वा"
 (३।४।८३ पा०) इति भेरुसादेशः । यथाहुः,—'मूलप्रकृतिरविकृति-
 र्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकम् विकारो न प्रकृतिर्न
 विकृतिः पुरुषः ॥' (सांख्य० त० कौ० ३ का०) इति । 'अजामेकां
 लोहितशुक्लकृष्णाम्' [श्वेता० उप० ४ अध्या० ५ मन्त्रः] इत्यादि श्रुतिश्च ।
 सोऽपि त्वमेव 'तत्त्वमसि' [छान्दी० उप० ६ अध्या० ८ खण्ड ७ मन्त्रः]
 इत्यादिवाक्यैरेक्यश्रवणात् । तस्मात् त्वमेव मात्रात्करणीय इति
 सुष्ठुक्तमिति भावः ॥ ३३ ॥

एवं भगवतो निर्गुणस्वरूपमुक्त्वा सम्प्रति प्रस्तोतपयोगितया सगुण-
 माश्रित्य षड्भिः स्तौति, निवेशयामासिथेति ।—[जगत्त्रयैकस्थपतिः]
 जगत्त्रयस्य एकस्थपतिरेकाधिपतिः एकशिल्पी च । 'स्थपतिरधिपतौ
 तद्विष्णु इहस्यतिसचिवयोः' इति वैजयन्ती । [त्वं हेलयोद्धृतं] वराहा-
 वतारे इति भावः । [फणाभृताम्, ओकसः] आश्रयस्य सन्ननश्च । 'ओकः
 मद्गनि चाश्रये' इति विश्वः । [एकं, छादनम्] आवरणं [भूतलम्,
 उच्चकैः] उन्नतेषु च [अहीश्वरस्तम्भशिरःसु] अहीश्वरः शेष एव स्तम्भः
 तस्य शिरःसु मूर्द्धसु अग्रेषु च, फणासहस्रेष्विति भावः । [निवेशया-
 मासिथ] निवेशितवानसि । विश्वतैर्गन्तात् लिटि थल् । "कृच्चानु-
 प्रयुष्यते लिटि" (३।१।४० पा) इत्यस्तेरनुप्रयोगः । अत्र श्लिष्टाश्लिष्ट-
 रूपकयोर्द्वैतुहेतुमद्भावाच्छ्लिष्टं परम्परितरूपकम् ॥ ३४ ॥

विज्ञानघन एव' [उह० उप० २ अध्या० ४ ब्रा० १२ मन्त्रः] ।

अनन्यगुर्वास्तव * केन केवलः

पुराणमूर्त्तर्महिमाऽवगम्यते ? ।

मनुष्यजन्माऽपि सुरासुरान् गुणै-

र्भवान् भवच्छेदकरैः † करोत्यधः ॥ ३५ ॥

लघूकरिष्यन्नतिभारभङ्गरा-

मम् किल त्वं त्रिदिवादवातरः ।

अनन्येति ।—न विद्यतेऽन्यो गुरुर्यस्यास्तस्या [अनन्यगुर्वाः] इत्यनौ-
कारान्तःपाठः । समासात्प्राङ् डीषि “नद्युतञ्च” (५।४।१५३ पा०)
इति कप्प्रसङ्गः स्यात्, पश्चात्त्वनुपसर्जनाधिकारात् “वोतो गुणवच-
नान् (६।१।४४ पा०) इति न प्राप्नोति, “डिति ऋस्वञ्च” (१।४।६ पा०)
इति वा नदीसंज्ञात्वात् “आण्णद्याः” (७।३।११२ पा०) इत्याङ्गा-
गमः । केचित्तु “समामान्तविधिरनित्यः” इति कपं वारयन्ति ।
तस्याः सर्वोत्तमायाः [तव, पुराणमूर्त्तः] अमानुषस्वरूपस्य [केवलः]
ऋत्स्वः । ‘केवलः ऋत्स्व एकः स्यात् केवलश्चावधारणे’ इति विश्वः ।
[महिमा केनावगम्यते ?] न केनापोत्यर्थः । कुतः ?—मनुष्याज्जन्म
यस्य सः [मनुष्यजन्मा अपि भवान्] “अवर्ज्यां हि बहुव्रीहिर्यधि-
करणो जन्माद्युत्तरपदः” इति वामनः । [भवच्छेदकरैः] संसार-
निवर्त्तकैः [गुणैः] ज्ञानादिभिः [सुरासुरान्] सुरासुरविरोधस्य कार्यो-
पाधिकत्वेनाशाश्रितिकत्वात् “येषाञ्च विरोधः शाश्रितिकः” (२।४।६ पा०)
इति न द्वन्द्वैकवद्भाव इत्याहुः । [अधः करोति] । “शेषे प्रथमः”
(१।४।१०८ पा०) इति प्रथमपुरुषः । भवच्छेदस्य युग्मदम्बदन्यत्वेन
शेषत्वादिति । मानुष एव ते महिमा दुरवगाहः, अमानुषस्तु किम् ?
इति तात्पर्यार्थः । द्वितीयार्थेऽसकृद्वाङ्मनावृत्त्या छेकानुप्रासः ॥ ३५ ॥

लघूकरिष्यन्निति ।—[त्वम्, अतिभारभङ्गराम्] अतिभारेण ऊर्जेन

* “अनन्यगुर्वाः” इति पाठान्तरम् । † “भवच्छेदकरैः” इति पाठान्तरम् ।

उदूढलोकत्रितयेन साम्प्रतं
 गुरुर्धरित्रौ क्रियतेतरां त्वया ॥ ३६ ॥
 निजौजसोज्जासयितुं जगद्द्रुहा-
 मुपाजिहीथा न महीतलं यदि ।
 समाहितैरप्यनिरूपितस्ततः
 पदं दृशः स्याः कथमीश ! मादृशाम् ? ॥ ३७ ॥

स्वरूपेण भङ्गरां स्वयं भज्यमानाम् । “भङ्गभासमिदो घुरच्”
 (३।२।१६१ पा०) इति घृच्प्रत्ययः । “भङ्गरः कर्मकर्त्तरि” इति वामनः ।
 [अमूं] भवमित्यर्थः । [लघुकरिष्यत्] निर्भागं करिष्यत् [किल] ।
 “कृत्वस्त्रियोगे” (५।४।५० पा०) इत्यादिना अभततद्भावे च्चिः, “चौच”
 (७।४।१६ पा०) इति दीर्घः । [त्रिदिवात्] तृतीया द्यौश्चिद्विद्वः
 स्वर्गस्तस्मात् । वृत्तिविषये सङ्गाशब्दस्य प्ररणार्थत्वं त्रिभागादिवत् । *
 [अवातरः] अवतारोऽसि । [साम्प्रतं] सम्प्रति । [उदूढलोकत्रितयेन]
 कुक्ष्याविति शेषः । [त्वया धरित्रौ, गुरुः] पृथ्या भारवती च
 [क्रियतेतराम्] अतिशयेन क्रियते । “तिडश्च” (५।३।५६ पा०)
 इति तरप् । “किमेत्तिडव्ययघात्—” (५।४।११ पा०) इत्यादिना
 आम्रप्रत्ययः । लघुकर्त्ता गुरुकर्त्तृति विरोधाभासोऽलङ्कारः । ‘आभासत्वे
 विरोधस्य विरोधाभास उच्यते’ इति लक्षणात् ॥ ३६ ॥

निजेति ।—[निजौजसा] स्वतेजसा [जगद्द्रुहां] जगद्गो दृश्य-
 न्तीति जगद्द्रुहः कंसादयः । “सत्नुद्विष—” (३।२।६१ पा०) इत्या-
 दिना क्किप् । तेषां [उज्जामयितुं] तान् हिंसितुमित्यर्थः, “जासि-
 निप्रहण—” (२।३।५६ पा०) इत्यादिना कर्मणि शेषे षठी । “जसु
 हिंसायाम्” इति चुरादिः । [महीतलं नोपाजिहीथाः यदि] नाव-

* यहा,—वयी नृग्विष्यरुद्राः दीव्यन्ति चव इति घञर्थे कविधानम् ।

उपप्लुतं पातुमदो मदोद्धतै-

स्त्वमेव विश्वम्भर ! विश्वमीशिषे ।

ऋते रवेः क्षालयितुं क्षमेत कः

क्षपातमस्काण्डमलौमसं नभः ? ॥ ३८ ॥

तरेष्वेत् । “ओद्वाङ् गतो” लङि घासि रूपम् । * [ततः] तद्धि
[समाहितः अपि] समाधिनिष्ठैरपि । सक्रमेकाटप्याश्रितादिवद्विवक्षिते
कर्मणि कर्त्तरि क्तः ; अथवा समाहितेः समाहितचित्तैरित्यर्थः ।
विभक्तधनेषु ‘विभक्ता भ्रातरः’ इतिवदुत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः । “गम्भ-
मानार्थस्थाप्रयोग एव लीपः” इति कैयटः । [अनिरूपितः] अगृहीत-
स्त्वम् [ईश ! मादृशां] चर्मचक्षुषामिति भावः । विनयोक्तिरियम् ।
[दृशः] दृष्टेः [पदं] गोचरः [कथं स्याः ?] न कथञ्चिदित्यर्थः ।
तस्माच्चत्साक्षात्कार एवागमनप्रयोजनमिति भावः ॥ ३७ ॥

ननु कोऽयं नियमो यन्ममेवायं दुष्टनिग्रहाधिकार इत्याशङ्का
अनन्यसाध्यत्वमेवाह, ‘उपप्लुतमिति ।—विश्वं विभर्तीति विश्वम्भरः
तन्मम्बुद्धौ, हे [विश्वम्भर !] विश्वजातः ! “संज्ञायां भृतृवृजि—” (३।१।४६
पा०) इत्यादिना खच्प्रत्यये, “अरुर्द्धिषत्—” (६।३।६७ पा०) इत्या-
दिना मुमागमः । [मदोद्धतः] कंसादिभिः [उपप्लुतं] पीडितम्
[अदः विश्वं पातुं त्वमेव, ईशिषे] शक्नोऽमि, विश्वम्भरत्वादिति
भावः । “ईश ऐश्वर्य्यं” लटि घासि रूपम् । † अत्र वैधर्म्येण

* “उपाजिहीथाः” इति क्रियापदस्य लङि घासि रूपमपेक्ष्य षाङ्पूर्वकस्य
हाङ् धातोः लङि घासि रूपमेव साधुतया प्रतिभाति, यदिश्चदयोगेन लिङ् एव
चौचित्यात् ।

† अत्र “लिटि घासि रूपम्” इति तु क्वचित् प्रामादिकः पाठः ; लिटि तु
तादृशविभक्तिस्वरूपाभावात्, तत्र “घास्” इति विभक्तिः दृश्यते, तथाः से षादेशे तु
ईशाच्छेषे इत्येव पदं भवति ।

करोति कंसादिमहोभृतां बधा-

ज्जनो मृगाणामिव यत्तव * स्तवम् ।

हरे ! † हिरण्याक्षपुरःसरासुर-

द्विपद्विषः प्रत्युत सा तिरस्क्रिया ॥ ३६ ॥

दृष्टान्तमाह,—[क्षपातमस्काण्डमलीमसं] क्षपायास्तमस्काण्डैस्तमोवर्गः ।
 'काण्डोऽस्त्री दण्डबाणाववर्गावसरवारिषु' इत्यमरः । "कस्कादिषु च"
 (८।३।४८ पा०) इति विसर्जनोयस्य सत्वम् । मलीमसं मलिनम् ।
 'मलीमसं तु मलिनं कञ्चरं मलद्रुषितम्' इत्यमरः । "ज्योत्स्ना-
 तमिस्रा—" (५।२।११४ पा०) इत्यादिना मन्वर्धोयो निपातः । [नभः
 क्षालयितुं, रवेः ऋते] रविं विना । "अन्यारादितरर्त्त—" (२।३।२८
 पा०) इति पञ्चमी । [कः क्षमेत] शक्नुयात् ? न कोऽप्येत्यर्थः ।
 अत्र वाक्यद्वये समानधर्मस्यैकस्येति क्षमेतेति शब्दद्वयेन वस्तुभावेन
 निर्देशात् तत्रापि व्यतिरेकमुखत्वाद्द्वैधर्म्येण प्रतिवस्तूपमाऽलङ्कारः ।
 तदुक्तमलङ्कारसर्वस्वे,—"वाक्यार्थगतत्वेन सामान्यस्य वाक्यद्वये पृथङ्-
 निर्देशं प्रतिवस्तूपमा" इति ॥ ३८ ॥

करोतीति ।—किञ्च, [जनो मृगाणामिव कंसादिमहोभृतां बधात्]
 हेतोः [स्तवं] स्तोत्रम् । 'स्तवः स्तोत्रं म्नुतिर्नुतिः' इत्यमरः । [करोति]
 इति [यत्] । हे [हरे !] हे कृष्ण ! हे सिंहेति च गम्यते । [सा]
 स्ततिक्रिया [हिरण्याक्षपुरःसरासुरद्विपद्विषः] हिरण्याक्षपुरःसराः हिर-
 ण्याक्षप्रभृतयो ये असुरास्त एव द्विपास्तेषां द्विषः, हन्तुरित्यर्थः । तस्य
 [तव, प्रत्युत] वैपरीत्येन, 'प्रत्युतत्युक्त्वैपरीत्ये' इति गणव्याख्या-
 नात् । [तिरस्क्रिया] अवमानः । यदिति सामान्ये नपुंसकम् । सति
 विधेयलिङ्गम् । गजघातिन सिंहस्य मृगवधवर्णनमिव महासुरहन्तुस्तव
 कंसादिक्षुद्रपुत्रवधवर्णनं तिरस्कार एव इत्यर्थः । अत्र असुरद्विपानामिति
 हरिरेव हरिरिति श्लिष्टपरम्परितरूपकं मृगाणामिवेत्युपमयाऽङ्गाङ्गि-
 भावेन सङ्कीर्त्यते ॥ ३६ ॥

* "यत्तव" इति वा पाठः ।

† "हरेः" इति वा पाठः ।

प्रवृत्त एव स्वयमुज्झितश्रमः
 क्रमेण पेष्टुं भुवनद्विषामसि ।
 तथाऽपि वाचालतया युनक्ति मां
 मिथस्त्वदाभाषणलोलुपं मनः ॥ ४० ॥
 तदिन्द्रसन्दिष्टमुपेन्द्र ! यद्वचः
 क्षणं मया विश्वजनौनमुच्यते ।
 समस्तकार्येषु गतेन धुर्य्यता-
 महिद्विषस्तद्भवता निशम्यताम् ॥ ४१ ॥

एवं मृत्या देवमभिमुरखीकृत्यागमनप्रयोजनं वक्तुमुपोह्वातयति,
 प्रवृत्त इति ।—त्वम्, [उज्झितश्रमः] त्यक्तश्रमः सन् [क्रमेण, भुवनद्विषां]
 भुवनानि द्विषन्तीति भुवनद्विषः दृष्टास्तेषां [पेष्टुं] तान् द्विसितु-
 मित्यर्थः । “जासिनिप्रहण—” (२।३।५६ पा०) इत्यादिना कर्मणि
 शेषे षष्ठी । [स्वयम्] अपरप्रेरित [एव प्रवृत्तोऽसि] । एवं तर्हि पिष्टपेषणं
 किमिति चेत् तवाह,—[तथाऽपि] स्वतः प्रवृत्तत्वेऽपि [मिथः] रहसि
 [त्वदाभाषणलोलुपं] त्वदाभाषणे त्वया सह संलापे लोलुपं लुब्धम्
 ‘लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक् समो लोलुपलोलुभो’ इत्यमरः । [मनो मां
 वाचालतया] सह [युनक्ति] वाचालं करोतीत्यर्थः । कुत्सिताः वाचो
 बह्वोऽस्य सन्तीति वाचालः । “आलजाटचौ बहुभाषिणि” (५।२।१२५
 पा०) इत्यालच् । ‘स्याज्जल्पाकप्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्हवाक्’
 इत्यमरः ॥ ४० ॥

अथ स्ववाक्यश्रवणं सहेतुकं प्रार्थयते, तदिति ।—[तत्] तस्मादि-
 न्द्रमुपगतः उपेन्द्रः इन्द्रावरजः तत्सम्बोधने, हे [उपेन्द्र !] अत एव
 [इन्द्रसन्दिष्टं] श्रोतव्यमिति भावः । किञ्च, विश्वस्मै जनाय हितं
 [विश्वजनौनम्] । “आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः” (५।१।६

अभूदभूमिः प्रतिपन्नजन्मनां
 भियां तनूजस्तपनद्युतिर्दितेः ।
 यमिन्द्रशब्दार्थनिसूदनं हरे-
 र्हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते ॥ ४२ ॥

पा०) इति खः । [यद्वचः, क्षणं] न तु चिरं, [मयोच्यते, तद्] वचः
 [अहिहिषः] ब्रह्मणः । ‘सर्पे ब्रह्मासुरेऽप्यहिः’ इति वैजयन्ती । [समस्त-
 कार्येषु, धुर्यतां] धुरन्धरत्वं [गतेन] अतोऽपि [भवता निश्चय्यताम्] ।
 प्रार्थनायां लोट् । धुरं वहतीति धुर्यः । “धुरो यद्वृको” (४।४।७७पा०)
 इति यत्प्रत्ययः । स्फुटमत्र पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४१ ॥

अथ शिशुपालो हन्तव्य इति वक्तुं तस्यावश्यबध्यत्वेऽनन्यबध्यत्व-
 ज्ञापनोपयिकतया औद्धत्यप्रकटनार्थं जन्मान्तरवृत्तान्तं तावद्दृष्टयति,
 अभूदिति ।— [प्रतिपन्नजन्मनां] प्रतिपन्नाच्छलोः जन्म यासां तामां
 [भियाम्, अभूमिः] अविषयः, निर्भोक इत्यर्थः । [तपनद्युतिः] सूर्य-
 प्रतापः [दितेस्तनूजः] दैत्यः [अभत्] । कोऽसावत आह,—[हरेः] इन्द्रस्य
 [इन्द्रशब्दार्थनिसूदनम्] इन्दतीति इन्द्रः । “इदि परमेश्वर्य्यं, ऋजेन्द्र—”
 (उ० पा० १।२८ सू०) इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तः औणादिकनिपातः ।
 तस्य इन्द्र इति शब्दस्येन्द्र इति संज्ञापदस्य योऽर्थः परमेश्वर्य्यलक्षणाः
 तस्य निमूदनं निवर्त्तकम् । कर्त्तरि ल्युट् । हरेरैश्वर्य्यनिहन्तारमित्यर्थः ।
 [यं] दैत्यं [हिरण्यपूर्वं कशिपुं] कशिपुशब्दं [प्रचक्षते] हिरण्य-
 कशिपुमाहुरित्यर्थः । अत्र हिरण्यशब्दपूर्वकत्वं कशिपुशब्दस्यैव, न तु
 संज्ञिनस्तदर्थस्येति, शब्दपरस्य कशिपुशब्दस्यार्थगतत्वेनाप्रयोज्यस्य प्रयो-
 गादवाच्यवचनास्थार्थदोषमाहुः । “यदेवावाच्यवचनमवाच्यवचनं हि
 तत्” इति समाधानम् । एवंविधविषये शब्दपरैणाथलक्षणेति कथञ्चित्
 स्यादाद्यमित्युक्तमस्माभिः, “देवपूर्वं गिरिं ते” • इति । ‘धनुरुपपदमस्मी

समत्सरेणासुर इत्युपेयुषा
चिराय नाम्नः प्रथमाभिधेयताम् ।
भयस्य पूर्वावतरस्तरस्विना
मनस्सु येन द्युसदां न्यधीयत ॥ ४३ ॥

वेदमभ्यादिदेश* इत्येतद्व्याख्यानावसरे सञ्जीवनीयां घण्टापथे च,
विशेषश्चात्र,—यं दैत्यमुद्दिश्य हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते संज्ञान्त्रेन
प्रयुञ्जते + ॥ ४२ ॥

समत्सरेणेति ।—[समत्सरेणा] अन्यग्रभद्वेषसहितेन । ‘मत्सरोऽन्य-
ग्रभद्वेषे’ इत्यमरः । अस्यतौत्यसुरः “असेरुरन्” (उ० पा० १।४३ सू०)
[असुर इति नाम्नः, चिराय] चिरकालिनं । ‘चिराय चिररालाय
चिरस्याद्याच्चिरार्थकाः’ इत्यमरः । [प्रथमाभिधेयतामुपेयुषा] अन्वर्थतया
मुख्यार्थतां गतेन [तरस्विना] बलवता । ‘तरसी बलरंहसी’ इति
विश्वः । [येन] हिरण्यकशिपुना, दिवि सौदन्तीति तेषां [द्युसदां]
देवानां, [मनस्सु भयस्य, पूर्वावतरः] प्रथमप्रवेशः । “ऋदोरप्”
(३।३।५७ पा०) इत्यप् । [न्यधीयत] निहितः । घञः कर्मणि
लङ् । अस्मादेव देवानां प्रथमं भयस्योत्पत्तिरभूदित्यर्थः ॥ ४३ ॥

* किराताज्जुनीथ अष्टादशसर्गे ४३ श्लोकः ।

† अवेदमाकृतमः तथा हि,—हिरण्योपपदपूर्वकत्वं हि कशिपुशब्दस्य न तु
तत्पदोपस्थाप्यासुरविशेषरूपार्थस्य हिरण्यपूर्वकत्वस्य शब्दगतत्वात् न तस्य विष-
क्तितार्थपत्यायकत्वं, तथा च एतेन हिरण्यपूर्वककशिपुशब्देन न प्रत्येतव्यार्थलाभः
सम्भवति ; अत एव तथाविधशब्दस्य अभीक्षितार्थबोधोक्तमन्त्रेण न्ययमते अवाचकत्व-
दोषावसरः इत्याक्षेपः ; तदुद्धारस्तु लक्षणाभाश्रित्यैव करणीय इति ; तथा हि, हिरण्य-
शब्दविशेषितेन कशिपुशब्देन हरेः परमैश्वर्यनिवर्तनयोग्यः हिरण्यकशिपुः दितिसुत
एवान् लक्ष्यार्थः अश्वयसितः, परन्तु रुढिप्रयोजनाद्यभावादेवैतस्य सम्प्राप्ततया
टौकाङ्गता कथञ्चित् इत्युक्त्या अस्वरसः सूचित इति बोध्यम् ।

दिशामधीशांश्चतुरो यतः सुरा-
 नपास्य तं रागहृताः सिधेविरे ।
 अवापुरारभ्य ततश्चला इति
 प्रवादमुच्चैरयशस्करं श्रियः ॥ ४४ ॥
 पुराणि दुर्गाणि निशातमायुधं
 बलानि शूराणि घनाश्च कञ्चुकाः ।
 स्वरूपशोभैकफलानि * नाकिनां
 गणैर्यमाशङ्घ तदादि चक्रिरे ॥ ४५ ॥

दिशामिति ।—[श्रियः] सम्पदः [यतः] यदेत्यर्थः [दिशा-
 मधीशान्] दिक्पतीनपि [चतुरः, सुरान्] इन्द्रवरुणयमकुबेरान्
 [अपास्य] त्यक्त्वा [तं] हिरण्यकशिपुं [रागहृताः] अनुरागाकृष्टाः
 सत्यः, न तु बलादिति भावः । [सिधेविरे] । यतो वीरप्रियाः श्रियः
 इति भावः । [ततः आरभ्य] तदाप्रभृति अयशः करोतीति [अय-
 शस्करं] दुष्कीर्त्तिहेतुमित्यर्थः । “कञो हेतुताच्छौन्यानुलोम्येषु”
 (३।२।२० पा०) इति टप्रत्ययः । “अतः कृकमि—” (८।३।४६ पा०)
 इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् । [उच्चैः] प्रचुरं [चलाः] अस्थिराः
 [इति, प्रवादं] जनाप्रवादम् [अवापुः] । दिगौशानामपि सर्वस्व-
 हारित्वात् तदौडत्यस्य प्राकश्रमिति भावः ॥ ४४ ॥ †

पुराणीति ।—[च] किञ्च, [नाकिनां] सुराणां [गणैः, यं] हिरण्य-
 कशिपुम् [आशङ्घ] बाधकत्वेनोत्प्रेक्ष्य स कालः आदिर्यस्मिंस्तत्
 [तदादि] तदाप्रभृति [स्वरूपशोभैकफलानि] स्वरूपशोभैवैकं

* “स्वरूपशोभैकगुणानि” इति पाठान्तरम् ।

† असम्बन्धे सम्बन्धरूपा अतिशयोक्तिः ।

स सञ्चरिष्णुर्भुवनान्तरेषु यां
यदृच्छयाऽशिश्रियदाश्रयः श्रियः * ।
अकारि तस्य मुकुटोपलखलत्-
करैस्त्रिसन्ध्यं त्रिदशैर्दिशे नमः ॥ ४६ ॥

फलं मुख्यं प्रयोजनं येषु, तेषां सुगदीनामित्यर्थः, तानि तथोक्तानि ।
प्रागीदृगसाध्यश्रवणभावादिति भावः । “नपुंसकमनपुंसकेन—” (१।
२।६८ पा०) इत्यादिना नपुंसकशेषः । [पुराणि, दुर्गाणि]
प्राकारपरिखादिना अगम्यानि [चक्रिरे] । “सुदुर्गोरधिकरणे”
(वा०) इति गमेर्ङः । [आयुषं, निशातं] निश्रितं “चक्रे”
इति विभक्तिविपरिणामेनान्वयः । ‘शो तनूकरणे’ इति धातोः क्तः,
“शाच्छोरन्यतरस्याम्” (७।४।४१ पा०) इति इत्वविकल्पात् पत्ने
आत्वम् । [वलानि] सैन्यानि [शूराणि] शौर्य्यवन्ति चक्रिरे
सम्पादितानि । [कञ्का.] वारवाणाः, लोहवर्माणौत्यर्थः, ‘कञ्चुको
वारवाणोऽस्त्री’ इत्यमरः । [घनाः] दुर्भेदाः चक्रिरे । इत्थं नित्यसन्नद्धा
जाग्रति स्मेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ †

स इति ।—अन्येषु भुवनेषु [भुवनान्तरेषु] “सुप्सुपा” इति
समासः । [सञ्चरिष्णुः] सञ्चरणाश्रौलः । “अलङ्कृञ्—” (३।२।१३६
पा०) इत्यादिना चररिष्णुच् । [श्रियः] लक्ष्म्याः [आश्रयः, सः]
द्विरण्यकशिपुः । [यदृच्छया] स्वरवृत्त्या । ‘यदृच्छा स्वरवृत्तिः’ इत्य-
मरः । [यां] दिशम्, [अशिश्रियत्] अगमत् । श्रयतेर्लुङ् “णिशि—”
(३।१।४८ पा०) इत्यादिना चङि द्विर्भावः इयडादेशः । [मुकुटो-
पलखलत्करैः] मुकुटोपलषु मौलिरत्रेषु खलन्तः कराः येषां तैः,

* “श्रियाम्” इति वा पाठः ।

† अत्र हि “पुराणि दुर्गाणि” इत्यादि वाक्यानां तदादौति हेतीः वाक्यगतत्वात्
काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

सटाच्छटाभिन्नघनेन विभ्रता
 नृसिंह ! सैह्यौमतनुं तनुं त्वया ।
 स मुग्धकान्तास्तनसङ्गभङ्गुरै-
 रुरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः ॥ ४७ ॥

शिरसि बद्धाञ्जलिभिरित्यर्थः । ‘उपलः प्रस्तरं रत्ने’ इति विश्वः ।
 तिस्रो दशा बाल्यकौमारयौवनानि, जन्मसत्तावृद्धयो वा येषां तैः
 [त्रिदशैः] देवैः ; यद्वा,—त्रिदश परिमाणमेषाम् इति “बहुव्रीहौ
 संख्येयि डजबहुगणात्” (५।४।७३ पा०) इति समासान्तः डच् । तिस्रः
 सन्ध्याः समाहृताः [तिसन्ध्यम्] । “तडिताद्यौत्तरपद—” (२।१।५१
 पा०) इत्यादिना समाहारे द्विगुः । ‘द्विगुरेकवचनम्’ (२।४।१ पा०)
 वा टाबन्त इति पक्षे नपुंसकत्वम्, “अत्यन्तसंयोगे च” (२।१।२६ पा०)
 इति द्वितीया । [तस्यै दिशि । “नमःस्वस्ति—” (२।३।१६ पा०)
 इत्यादिना चतुर्थी । [नमः] नमस्कारः [अकारि] कृतम् । कृञः
 कर्मणि लुङ् । “चिण् भावकर्मणोः” (३।१।६६ पा०) इति चिण् ।
 सन्ध्यावन्दनेऽपि दिङ्नियमं परित्यज्य तदागमनभयात् तस्यै दिशि
 नमस्कारः कृत इति भावः ॥ ४६ ॥ *

अथ सोऽपि त्वयैव हत इत्याह, सटाच्छटेति ।—हे [नृसिंह !]
 ना सिंह इव इति उपमितसमासः । ना चामो सिंहश्चेत्यपि प्रस्तावात् ।
 सिंहस्येमां [सैह्यौ, तनुं] क्रायं [विभ्रता] नृसिंहावतारभाजेत्यर्थः ।
 किन्भूताम् ?—[अतनुं] विस्तीर्णाम् । अत एव [सटाच्छटाभिन्नघनेन]
 सटाच्छटाभिः केशरममूहैः, भिन्ना घना मेघा येन । अशङ्कषत्रियग्रहत्वा-
 दिति भावः । “सटा जटाकेशरयाः” इति, “तनुः काये कृशेऽल्पे
 च” इति च विश्वः । [त्वया, सः] दैत्यः [मुग्धकान्तास्तनसङ्गभङ्गुरैः]
 मुग्धौ नवौ, ‘मुग्धः सौम्ये नवे मृदे’ इति वैजयन्ती । यौ कान्ता-

* अत्र “अथः त्रियः” इति, “दशैर्दिग्भे” इति च छेकानुपासयोः संकष्टिः ।

विनोदमिच्छन्नथ दर्पजन्मनो-

रणेन कण्डास्त्रिदशैः समं पुनः ।

स रावणो नाम निकामभीषणो *

बभूव रक्षः क्षतरक्षणां दिवः ॥ ४८ ॥

स्तनो तयोः सङ्गेनापि भङ्गुरेः कृटिलः [नखैः, उरोविदारम्] उरो
विदार्यम् । “परिक्लिश्यमाने च” (३।४।५५ पा०) इति णमुल्प्रत्ययः ।
[प्रतिचस्करे] क्षतः । किरतेः कर्मणि लिट् “ऋच्छत्यृताम्” (७।४।११
पा०) इति गुणः, “हिंसायां प्रतेश्च” (६।१।१४१ पा०) इति
सुडागमः । वज्रकठिनोऽपि नखेर्विदारित इति वाङ्मनसयोरगोचर-
महिम्नस्ते किममाध्यमिति भावः ॥ ४७ ॥ †

अथास्य जन्मान्तरेष्विष्टान्याचष्टे, विनादमिति ।—[अथ, सः]
क्षिरण्यकशिपुः । पुनः । भ्रूयोऽपि । विदशैः, समं । सह । ‘साकं साङ्गं
समं सह’ इत्यमरः । [रणेन, दर्पजन्मनः] दर्पादन्तःसाराज्जन्म यस्या-
स्तस्याः [कण्डाः] भृजङ्गखड्गैः । विनोदम् । अपनोदम् [इच्छन्] ।
प्राग्भवनखक्षतेस्तदर्पनोदाभावादित्यथः । [दिवः] स्वर्गस्य । [क्षत-
रक्षणां] क्षतं नष्टं, नाशितं वा, रक्षणां रक्षा यस्मात् येन वा तत् ।
क्षतदुरक्षणामित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । अनेन देव-

* अत्र ‘निकामभीषणम्’ इति पाठस्तु प्रासादिकः, विभेतेः णिचि कर्त्तरि
ल्युप्रत्यये कृते तस्य नियतपुंलिङ्गता आपद्येत ; तथा हि अमरः लिङ्गादिसङ्ग्रहवर्गे
पुंलिङ्गाधिकारि,—“ल्युः कर्त्तरौमनिज्भावे” इति, अत एवास्माभिः पुंलिङ्गान्तत्वेन
न्याख्यातम् ; तथा च, “निकामभीषणः” इति तु “रावणः” इत्यस्यैव विशेषणमिति
ग्रन्थम् ।

† अत्र स्तनसङ्गभङ्गुराणां नखानामतौव कामलत्वेन, तैः शिलाकल्पोरःस्थलस्य
विदारणस्य कर्त्तृमशक्यत्वात्, आपाततः विरीधात्, विरीधाभासः अलङ्कारः ; पर्वव-
साने तु, भगवतः अनन्तमहिमर्थोऽगात्, कठिनेषु काठिन्यस्य कीमलेषु च कीमलतायाः
स्वतःसिद्धत्वात् तत्परिहार इति ।

प्रभुर्बभूषुर्भुवनत्रयस्य यः
 शिरोऽतिरागाद्दशमं चिकर्त्तिषुः ।
 अतर्कयद्विघ्नमिवेष्टसाहसः
 प्रसादमिच्छासदृशं पिनाकिनः ॥ ४६ ॥

सर्वंस्वापहारित्वमुक्तम् । [निकामभीषणः] भीषयत इति भीषणः ।
 नन्द्यादित्वात् ल्युः । “भियो हेतुभये षुक्” (७।३।४० पा०) इति
 षुक् । निकामं भीषणः । “सुप्सुपा” (२।१।४ पा०) इति समासः ।
 [रावणो नाम] रावण इति प्रसिद्धं [रक्षो बभूव] राक्षसयोनी जात
 इत्यर्थः । विश्वसोऽपत्यं पुमान् रावण इति विग्रहः । “तस्यापत्यम्”
 (४।१।६२ पा०) इत्यणि कृते “विश्वसो विश्ववणरवणो” इति
 प्रकृतेः रवणादेशः । पौराणिकास्तु रावयतीति व्युत्पादयन्ति ; तदुक्त-
 मुत्तरकाण्डे,—“यस्माद्भोकलयं चैतद् रावितं भयमागतम् । तस्मात्
 त्वं रावणो नाम नाम्ना वीरो भविष्यसि ॥” इति । रौतेर्धन्वात्
 कर्त्तरि ल्युट् । रावणरक्षसोर्नियतलिङ्गत्वाद्विशेषणविशेष्यभावेऽपि
 खलिङ्गता ॥ ४८ ॥

अथास्यौद्धत्यमष्टादशश्लोकेऽराचष्टे, प्रभुरिति ।—[यः] रावणः
 [भुवनत्रयस्य, प्रभुः] स्वामी [बभूषुः] भवितुमिच्छुः । भुवः सन्नन्ता-
 दप्रत्ययः । [अतिरागात् उक्ताहान्, न तु फलविलम्बननिर्वेदा-
 दिति भावः । [दशमं शिरः, चिकर्त्तिषुः] कर्त्तितं कर्त्तुमिच्छुः । “कृती
 क्केदने” इति धातोः सन्नन्तादप्रत्ययः । [इष्टमाहमः] प्रियसाहमः
 अत एव [इच्छासदृशम्] इच्छाऽनुरूपं [पिनाकिनः, प्रसादं] वरं [विघ्न-
 मिव, अतर्कयत्] उत्प्रेक्षितवान्, इति परमसाहसिकत्वोक्तिः । इत
 आरभ्य श्लोकषट्केऽपि यच्छब्दस्य “स रावणो नाम रक्षो बभूव”
 इति पूर्वैकान्वयः । रङ्गराजस्तु ‘न चक्रमस्याक्रमताधिकन्धरम्’ इति
 उपरिष्ठादन्वय इत्याह ; तदसत्,—“गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः
 समत्वात् स्यात्” * इति न्यायादारुण्यादिवत् प्रत्येकं प्रधानान्वयिनां

समुत्क्षिपन् यः पृथिवीभृतां वरं

वरप्रदानस्य चकार शूलिनः ।

तसत्तुषाराद्रिसुताससम्भ्रम-

स्वयङ्गहाश्लेषमुखेन निष्क्रयम् ॥ ५० ॥

पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं

मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।

मिथः सम्बन्धायोगादित्यलं शाखाचङ्गमणेन । “पुरा किल रावणः
काम्ये कर्मणि पशुपतिप्रीणनाय नव शिरांसि अग्नौ हृत्वा दशमारम्भे
सन्तुष्टात् तस्मात् त्रैलोक्याधिपत्यं वव्रे” इति पौराणिकी कथाऽतानु-
सन्धेया ॥ ४८ ॥

अथ कैलासोत्त्रिपणवृत्तान्तमाह, समुत्क्षिपन्निति ।—[यः] रावणः
[पृथिवीभृतां] पर्वतानां [वरं] श्रेष्ठं कैलासं [समुत्क्षिपन्]
दर्पादिति शेषः । [शूलिनो वरप्रदानस्य] पूर्वोक्तस्य । [तसत्तुषारा-
द्रिसुताससम्भ्रमस्वयङ्गहाश्लेषमुखेन] तसन्त्याः शूलचलनेन विभ्यत्याः
तुषाराद्रिसुतायाः पार्वत्याः ससम्भ्रमो यः स्वयङ्गहः प्रियप्रार्थनां विना
कण्ठग्रहणम्, सुसुपा * इति समासः । तेन आश्लेषः सम्प्रेलनं तेन
यत् सुखं तेन । त्रैलोक्याधिपत्यसुखादत्कृष्टेनेति भावः । [निष्क्रयं]
प्रत्युपकारनिर्गतिं [चकार] । ‘निष्क्रयो बुद्धियोगे स्यात् सामर्थ्ये
निर्गतावपि’ इति वैजयन्ती ; यद्वा,—निष्क्रयं चकार क्रयेण व्यव-
हारेण याञ्छादोषदैव्यं ममाजैत्यर्थः । अत्र सुखवरदानयोर्विनिमयात्
परिवृत्तिरलङ्कारः ॥ ५० ॥

पुरीमिति ।—[यः, बली] बलवान् रावणः [नमुचिद्विषा] इन्द्रेण
सहित्यर्थः, [विगृह्य] विरुध्य [पुरीम्] अमरावतीम् [अवस्कन्द]
अवरोध । [नन्दनम्] इन्द्रवनम् । ‘नन्दनं वनम्’ इत्यमरः ।
[लुनीहि] चिच्छेद । “ई हल्यघोः” (१।३।११३ पा०) इतीकारः ।

* “सह सुपा” (१।१।४ पा०) इति सूत्रम् ।

विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली
 य इत्यमस्वास्थामहर्दिवन्दिवः ॥ ५१ ॥
 सलीलयातानि न भर्तुरभ्रमो-
 र्न चित्रमुच्चैःश्रवसः पदक्रमम् ।
 अनुद्रुतः संयति येन केवलं
 बलस्य शत्रुः प्रशशंस शीघ्रताम् ॥ ५२ ॥

[रत्नानि] श्रेष्ठवस्तुनि मणीन् वा, 'रत्नं श्रेष्ठे मणावपि' इति विश्वः ।
 [सुषाण] मुमोष । मुष स्तेये "हलः श्नः शानउभौ" (३११८३ पा०)
 इति श्नः शानजादेशः । [अमराङ्गनाः, हर] जहार । सर्वत्र पौनः-
 पुन्येनेत्यर्थः । [इत्यम्] अनेन प्रकारेण अहनि च दिवा च अह-
 र्दिवम्] अहन्यहनौत्यर्थः । "अचतुर—" (५११७७ पा०) इत्यादिना
 मप्रत्ययवृत्तौ हन्ते समामान्तो निपातः । [दिवः] स्वर्गस्य [अस्वा-
 स्थाम्] उपद्रव [चक्रे] । अत्रावस्कन्देत्यादौ "क्रियाममभिहारं लोट्
 लोटो हिंस्रौ वा च तध्वमोः" (३११८० पा०) इत्यनुवृत्तौ, "समुच्चय-
 ऽन्यतरस्याम्" (३११८३ पा०) इति विकल्पेन कालसामान्ये लोट् ।
 तस्य यद्योपग्रहं मर्वतिडादेशो हिंस्रौ च, प्रकरणादिना त्वर्थविशेषा-
 वसानम् । "अतो हेः" (६१११०५ पा०) इति यथायोग्यं हिलुक् ।
 पौनःपुन्यं भृशार्थी वा क्रियाममभिहारः । अवस्कन्दनादिक्रिया-
 विशेषाणां समुच्चयः क्रियाममभिहारः, तत्सामान्यस्य करोतः । "समु-
 च्ये सामान्यवचनस्य" (३१११५ पा०) इत्यनुप्रयोगश्चक्रे इति, अत्र
 तिङ्शैचित्र्यात्मौशब्दाख्यो गुणः । 'सुपां तिङां परावृत्तिः सौशब्दमिति
 कौर्त्यते' इति लक्षणात् । समुच्चयश्चालङ्कारः * ॥ ५१ ॥

सलीलिति ।—[संयति] युङ्ते । 'समुदायः स्त्रियां संयत्समित्या-
 जिसमिदृयुधः' इत्यमरः । [येन] रावणेन [अनुद्रुतः] अनुधावितः

अशक्तुवन् सोढुमधीरलोचनः
 सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम् ।
 प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं
 निनाय विभ्यद्विवसानि कौशिकः ॥ ५३ ॥
 बृहच्छिलानिष्ठुरकण्ठघट्टना-
 द्विकौर्णालोलाम्बिकणं सुरद्विषः ।

[बलस्य शक्तुः इन्द्रः । अभ्रमीर्भर्तुः । णरावतस्य [सलीलयातानि]
 मभङ्गीकगमनानि [न प्रशशंस] तथा [उच्चैःश्रवसः] स्वाश्रयस्य
 [चित्रं] नानाविधं [पटक्रमं] पादविक्षेपम् । अर्द्धपुलायितादिगति-
 विशिषमित्यर्थः । [न] प्रशशंस किन्तु [केवलं, शीघ्रतां] शीघ्रगामि-
 त्वमेव प्रशशंस । अन्यथा शीघ्रं मामास्कन्द्य ग्रहीष्यतीति भयादिति
 भावः * ॥ ५२ ॥

* अशक्तुवन्निति ।—[अधीरलोचनः । अस्थिरदृष्टिः [कौशिकः]
 महेन्द्रः उलूकश्च । ‘महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालयाद्विषु कौशिकः’ इत्यमरः ।
 [सहस्ररश्मेः] सूर्यस्य [इव, यस्य] रावणस्य विक्रमकर्मणः [दर्शनं
 सोढुमशक्तुवन् हेमाद्रिगुहागृहान्तरं] हेमाद्रिर्गृहैव गृहं तस्यान्तरं
 [प्रविश्य, विभ्यत्] तत्रापि त्रेपमान एव । विभेतः शतरि
 “नाभ्यस्ताच्छतः (७।१।७८ पा०) इति नमभावः । [दिवसानि]
 वासराणि [निनाय] ‘वा तु क्लोत्रे दिवसवासरो’ इत्यमरः । यथा
 पञ्चकः सूर्योदये भौतः सन् तिष्ठति, तथा तद्दये सोऽपीति भावः ।
 कौशिक इत्यभिधायाः प्रसूतैकगोचरत्वेनोभयश्लेषेऽपि विशिष्यश्लेषासम्भ-
 वात् उलूकविषयशब्दशक्तिमूलो ध्वनिः । सहस्ररश्मेरिवित्युपमाननिर्वा-
 हकत्वात् वाच्यसिद्धाङ्गम् + ॥ ५३ ॥

बृहच्छिलेति ।—[बृहच्छिलानिष्ठुरकण्ठघट्टनात्] बृहति शिलायामिव

* अत्रापि अनेकक्रियाकर्तृक्याद्वैपकमलङ्कारः ।

+ अत्र भयानकसमय उत्तमपात्रगतत्वेनाभासत्वम्

जगत्प्रभोरप्रसहिष्णु वैष्णवं

न चक्रमस्याक्रमताधिकन्धरम् ॥ ५४ ॥

विभिन्नशङ्खः कलुषीभवन्मुहु-

र्मदेन दन्तीव मनुष्यधर्मणः ।

निरस्तगाम्भीर्यमपास्तपुष्पकं

प्रकम्पयामास न मानसं न सः ॥ ५५ ॥

निष्ठुरे कण्ठे घट्टनादभिघाताद् [विकीर्णलोलाग्निकणां] विकीर्णाः
विचित्राः लोलाङ्गाग्निकणाः स्फुलिङ्गाः यस्य तत्, अत एव [अप्रसहिष्णु]
अनभिभावकम् । “प्रसहनमभिभवः” इति वृत्तिकारः । “अलङ्घ्य”
(१।२।१३६ पा०) इत्यादिना इष्णुच् । [वैष्णवं, चक्रं] सुदर्शनं
[जगत्प्रभोः] सकललोकैकस्वामिनः [अस्य सुरद्विषः] रावणस्य,
कन्धरायामधि [अधिकन्धरम्] अधिग्रीवम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः,
“अव्ययीभावश्च” (२।४।१८ पा०) इति नपुंसकत्वात् “ङ्खो नपुंसके
प्रातिपदिकस्य” (१।२।४७ पा०) इति ङ्खत्वम् । ‘कण्ठो गलोऽथ
ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरेत्यपि’ इत्यमरः । [नाक्रमत] अप्रतिहतं
न क्रमते स्म, न प्रवर्तते स्म, किन्तु प्रतिहतमेवेत्यर्थः । “वृत्तिसर्गतायनेषु
क्रमः” (१।३।३८ पा०) इति वृत्तावात्मनिपदम् । “वृत्तिरप्रतिबन्धः” ॥५४॥

विभिन्नेति ।—[सः] रावणः [मदेन] दर्पेण, इभदानेन च । ‘मदो
दर्पेभदानयोः’ इति विश्वः । [दन्तीव] गज इव [विभिन्नशङ्खः]
विभिन्नो विघट्टितः शङ्खो निधिभेदः, कम्बुश्च येन सः सन् । ‘शङ्खो
निधन्तरे कम्बुललाटास्थिनखेषु च’ इति विश्वः । अकलुषं कलुषं
क्षुब्धम्, आविलञ्च भवत् [कलुषीभवत्, निरस्तगाम्भीर्यम्] निरस्तं
गाम्भीर्यमविकारित्वम्, अगाधत्वञ्च यस्य तत् । [अपास्तपुष्पकम्]
अपास्तानि पुष्पाणि, पुष्पकं विमानञ्च यस्मात् तत् । पुष्पपत्रे विभाषिकः
कपप्रत्ययः । मनुष्यस्यैव धर्मः श्लश्रुलत्वादिर्यस्येति स्वामी । तस्य
[मनुष्यधर्मणः] “धर्मादनिच् केवलात्” (५।४।१२४ पा०) इत्य-

रणेषु तस्य प्रहिताः प्रचेतसा
 सरोषहुङ्कारपराङ्मुखीकृताः ।
 प्रहर्तुर्विवोरगराजरज्जवो
 जवेन कण्ठं सभयाः प्रपेदिरे ॥ ५६ ॥
 परेतभर्तुर्महिषोऽमुना धनु-
 र्विधातुमुत्खातविषाणमण्डलः ।
 हृतेऽपि भारे महत्स्त्रपाभरा-
 दुवाह दुःखिन भृशानतं शिरः ॥ ५७ ॥

निष् । [मानसं] चित्तं, तदीयं सरश्च । 'मानसं सरसि स्वान्ते' इति
 विश्वः । [मुहुः, न प्रकम्पयामास] न क्षोभयामास, इति [न], किन्तु
 प्रकम्पयामासैवेत्यर्थः । कुवेरस्य महामहिमतया सम्भाविताप्रकम्पित्व-
 निवारणाय नञ्द्वयम् "सम्भाव्यनिषेधनिवर्तने नञ्द्वयम्" इति
 वामनः । अत्र दन्तिरावणयोः प्रकृताप्रकृतयोः श्लेषः, उपमा
 त्वङ्गम् ॥ ५५ ॥

रणेष्विति ।—किञ्च, [रणेषु, प्रचेतसा] वरुणेन [प्रहिताः] प्रयुक्ताः
 उरगराजा महासर्पास्ते रज्जव इव [उरगराजरज्जवः] नागपाशा
 इत्यर्थः [तस्य] रावणस्य [सरोषहुङ्कारपराङ्मुखीकृताः] सरोष-
 हुङ्कारेण पराङ्मुखीकृताः व्यावर्त्तिताः । अत एव [सभयाः] सत्यः
 [जवेन] वेगेन [प्रहर्तुः] प्रयोक्तुः प्रचेतसः [एव कण्ठं, प्रपेदिरे] प्राप्ताः ।
 अत्र परहिंसाप्रयुक्तस्य आयुधस्य वैपरीत्येन स्वकण्ठग्रहणादनर्थोत्पत्ति-
 रूपो विषमालङ्कारः, "विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत्"
 इति लक्षणात् ; उपमा च ॥ ५६ ॥

परेतभर्तुरिति ।—[अमुना] रावणेन [धनुः] बाणं [विधातुं]
 निर्मातुं [उत्खातविषाणमण्डलः] उत्खातमुत्पाटितं विषाणयोः
 ऋङ्गयोर्मण्डलं वलयं यस्य सः [परेतभर्तुः] यस्य [महिषः] वाहन-

स्पृशन् सशङ्कः समये शुचावपि

स्थितः कराद्यैरसमग्रपातिभिः ।

अघर्मघर्मोदकबिन्दुमौक्तिकै-

रलञ्चकारास्य बधूरहस्करः ॥ ५८ ॥

भूत इति भावः । [भारे] विषाणरूपे, भृञो घञ् [हृतेऽपि महतः, तपाभरात्] तपैव भरस्तस्मात् । ततोऽपि दुर्भगादिति भावः । भृञः कैयादिकात् “ऋदोरप्” (३।३।५७ पा०) इति अपप्रत्ययः । [भृशानतं] भृशमत्यर्थमानतं नमं [शिरः दुःखेन, उवाह] वहति स्म । “असंयोगाद्भिट् कित्” (१।२।५ पा०) इति कित्वात् “वचिस्वपि” (३।५।१५ पा० । इत्यादिना सम्प्रसारणम् । हृतेऽपि भारे नतमिति विरोधः, तदनुप्राणिता चैयम् अवनतिहेतुत्वसाधर्म्यात् तपाभारञ्चोत्प्रेक्षा ॥ ५७ ॥

स्पृशन्निति — अहः करोतीति [अहस्करः] मूर्खः । “दिवाविभानिशा” (३।२।२५ पा०) इत्यादिना टप्रत्ययः । कस्कादित्वात् मत्वम् । [शुचौ समये] ग्रीष्मकाले, अनुपहत आचारे च स्थितोऽपि । ‘शुचिः शुद्धेऽनुपहतं शृङ्गारापादृयोगपि । ग्रीष्मे हृतवहेऽपि स्यात्’ इति विश्वः । ‘समयाः शपथाचारकालमिद्वान्तमंविदः’ इत्यमरः । [असमग्रपातिभिः] सङ्घचितवृत्तिभिरित्यर्थः । कराद्यैः कराणांसंशूनां हस्तानाञ्चाद्यैः । ‘बलिहस्तांशवः कराः’ इत्यमरः । [सशङ्कः स्पृशन्] अविश्रामभयादिति भावः । [अघर्मघर्मोदकबिन्दुमौक्तिकैः] अघर्माः अनुष्णाः * घर्मोदकबिन्दवः स्वेदोदबिन्दवः । “मन्योदन” (३।३।६० पा०) इत्यादिना विकल्पादुदकशब्दस्योदादेशाभावः । तैरेव मौक्तिकैः [अस्य बधूरलञ्चकार] ग्रीष्मे तद्भयान्नासङ्घं ततापेत्यर्थः । अत्र प्रस्तुत-सूर्यविशेषणमात्रमास्यादप्रसूतप्रसाधकप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः, घर्मोदकबिन्दुमौक्तिकैरिति रूपकेण सङ्घीर्यते ॥ ५८ ॥

कलासमग्रेण गृहानमुच्चता
मनस्विनीरुत्कयितुं पटौयसा ।
विलासिनस्तस्य वितन्वता रतिं
न नर्मसाचिव्यमकारि नेन्दुना ॥ ५६ ॥
विदग्धलौलोचितदन्तपत्रिका-
विधित्स्या नूनमनेन मानिना ।

कलासमग्रेणेति ।—[कलासमग्रेण] कलाभिः षोडशशः * शिल्प-
विद्याभिश्च समग्रेण सम्पर्शेन । 'काले शिल्पे वित्तवृद्धौ चन्द्रांशे कलने
कला' इति वैजयन्ती । गृहानमुच्चता सदा तद्गृहेष्वेव वसता,
दण्डभयाः सेवाधमत्वाच्चैति भावः । मनस्विनीः । मानिनीरुत्का
उत्तुकाः कर्त्तुम् उत्कयितुम् । 'उत्क उन्ननाः' (५।२।८० पा०)
इति निपातनादुत्कशब्दान् "तत्करोति" (ग०) इति ग्यन्तात् तुमुन्-
पटौयसा मानभेदचतुरेणेत्यर्थः । कुतः ? रतिं वितन्वता चन्द्रि-
काभिश्चतुरोक्तिभिश्च रागं वर्डयता इन्दुना, विलासिनः विलसन-
शीलस्य । "वो कपलम" (३।२।१४३ पा०) इत्यादिना घिनुरण प्रथयः ।
तस्य । रावणस्य नर्मसाचिव्यं । क्रोडामम्बस्यधिकारित्वे मचिष्टत्वम् ।
'लौला क्रोडा च नम च' इत्यमरः । नाकारि इति न] किन्त्व-
कार्यं वैत्यर्थः । अनौचित्यात् प्राप्ननर्मसाचिव्यनिषेधनिवारणार्थं नञ्द्वयम् ।
'मन्भाव्यनिषेधनिवर्त्तने नञ्द्वयम्' इति वामनः । अत्रेन्द्राः प्रकृतस्या-
प्रकृतेन नर्मसाचिवेन श्लेषः ॥ ५६ ॥

विदग्धेति ।—[मानिना] अहङ्कारिणा [अनेन] रावणेन [विद-
ग्धलौलोचितदन्तपत्रिकाविधित्स्या] विदग्धलौलाश्चतुरविलासिन्य
इत्यर्थः । तासामुचिताश्च ता दन्तपत्रिकाश्च कर्णभूषणानि "विला-
सिनीविभ्रमदन्तपत्रिका" इति साधौयान् पाठः ; अन्यथा विप्रकृष्टार्थ-

न जातु वैनायकमेकमुद्धृतं
विषाणमद्यापि पुनः प्ररोहति ॥ ६० ॥
निशान्तनारोपरिधानधूनन-
स्फुटागसाप्यूरुषु लोलचक्षुषः ।
प्रियेण तस्यानपराधबाधिताः
प्रकम्पनेनानुचकम्पिरे सुराः ॥ ६१ ॥

प्रतीतिकत्वेन कष्टाख्यार्थदोषापत्तेः । 'कष्टं तदर्थावगमो दूरायत्ती भवेद् यदि' इति लक्षणात् । विलासिनीनां या विश्वमदन्तपत्रिका विश्वमार्थानि यानि दन्तमयपत्राणि । विश्वमदन्तशब्दयोः षष्ठौसमास-पर्यवसानात् तादर्थ्यलाभः । तासां विधित्तया विधातुमिच्छया । विपूर्वाद्घातेः "सनि सोमा" (७।४।५४ पा०) इत्यादिना अच इस् । "सः स्याद्" (७।४।४९ पा०) इत्यादिना तकारः, "अत्र लोपोऽभ्यासस्य" (७।४।५८ पा०) इत्यभ्यासलोपः, ततः "स्त्रियाम्" इत्यनुव्रत्तो "अ प्रत्य-यात्" (३।३।१०२ पा०) इत्यकारप्रत्यये टाप् । [नूनं] निश्चितं [जातु] कदाचिदपि । 'कदाचिज्जातु' इत्यमरः । [उद्धृतम्] उत्पाटितं विना-यकस्य गणेशस्येदं [वैनायकम् एकं, विषाणं] दन्तः । "विषाणं पशु-शृङ्गे स्यात् क्रोडाद्वरददन्तयोः" इति विश्वः । [अद्यापि पुनः, न प्ररो-हति] न प्रादुर्भवति । प्रपूर्वात् "रुद्ध प्रादुर्भावे" इत्यस्मात् लट् । किमन्यदकार्यमस्येति भावः . एतदन्यथा कथं गजाननस्यैकदन्त-मृतप्रेक्ष्यते नूनमिति ॥ ६० ॥

निशान्तेति ।—[निशान्तनारोपरिधानधूननस्फुटागसापि] निशान्तं गृह्यम् । 'निशान्तं गृह्यशान्तयोः' इति विश्वः । तत्र याः नार्यः शुशान्तस्त्रिय इत्यर्थः, तासां परिधानानि अन्तरौयाणि । 'अन्त-रौयोपसंव्यानपरिधानान्धोऽंशुके' इत्यमरः । तेषां धूननं चालनम् । धूञो खन्तात् ल्युट्, "धूञ्प्रीञोर्नग्वक्त्रायः" (वा०) * इति नृक् । तेन

* 'नाम्नोपिशास्त्रदिताम्' (७।४।९ पा०) इति सूत्राधिकारि ।

तिरस्कृतस्तस्य जनाभिभाविना

मुहुर्महिम्ना महसां महोयसाम् ।

बभार वाष्पैर्द्विगुणीकृतं तनु-

स्तनूनपाद्भूमवितानमाधिजैः ॥ ६२ ॥

स्फुटागसा व्यक्तापराधेनापि अन्तःपुरद्रोहस्य महाऽपराधत्वादिति भावः । [ऊरुषु] तासां सकृधिषु [लोलचक्षुषः] सतृष्णदृष्टेः । 'सकृधि क्रीवे पुमान्कः' इति 'लोलञ्चलसतृष्णयोः' इति चामरः । अत एव [तस्य] रावणस्य [प्रियेण] प्रमोदास्पदभर्तन "अङ्गीकृता श्वानिर्न दोषाय" इति न्यायादिति भावः । [प्रकम्पनेन] वायुना [अनपराध-बाधिताः] अनपराधे अपराधाभावेऽपि 'बाधिताः, राजपुरुषैरिति शेषः । [सुराः, अनुचकम्पिरे] स्वयमुपायेनान्तः प्रविश्यानपराधबाधा-निवेदनेन मोक्षयता वायुना अनुकम्पिता इत्यर्थः । एकस्य वैदग्ध्याद् बहवो जीवन्तीति भावः ॥ ६१ ॥ †

तिरस्कृत इति ।—किञ्च, [तस्य] रावणस्य [जनाभिभाविना] लोकतिरस्कारिणा [महोयसाम्] अतिमहतां [महसां] तेजसां [महिम्ना] महत्त्वेन । "पृथ्वादिभ्य इमनिञ् वा" (५।१।१२२ पा०) इति इमनिच् । [मुहुस्तिरस्कृतः] अत एव [तनुः] कृशः, [तनूनपात्] तनं न पातयति जाठररूपेण शरीरं धारयतीति तनूनपाद्ग्निरिति स्वामी । "न भ्राट्" (६।३ ७५ पा०) इत्यादिसूत्रेण निपातनाच्चो लोपाभावः । [आधिजैः] दुःखोत्थैः [वाष्पैः] निश्वाप्तोष्मभिः । 'वाष्पो नेत्रजलोष्मणोः', 'पुंस्याधिर्मानसौ व्यथा' इति विश्वामरौ । [द्विगुणीकृतं] द्वौ गुणावावृत्तौ यस्य स द्विगुणः, ततः च्चिः, द्विगुणी-कृतं द्विरावृत्तम् । 'गुणस्त्वावृत्तिश्चन्दादिष्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु' इति वैजयन्ती । [धूमवितानं] धूममण्डलं [बभार] अग्निरपि तत्सन्निधौ

* "कम्पकम्पि" इत्यसङ्गदव्यञ्जनाऽऽहस्या इत्थनुप्रासः

परस्य मर्माविधमुञ्जतां निजं
 द्विजिह्वतादोषमजिह्वगामिभिः ।
 तमिद्वमाराधयितुं सकर्णकैः
 कुलैर्न भेजे फणिनां भुजङ्गता ॥ ६३ ॥

निस्तेजस्को धूमायमान आस्त इत्यर्थः । धूमद्वैगुण्यामम्बन्धे सम्बन्धाभि-
 धानादतिशयोक्तिः ॥ ६२ ॥

परस्येति ।—किञ्च, [इदं] दीप्तम्. उग्रमित्यर्थः । “इत्थो दीप्तो”
 कर्त्तरि क्तः । [तं] रावणम् [आराधयितुं] मन्त्रितुं [परस्य] स्वैतरस्य
 मर्माणि हृदयादिजीवस्थानानि, कुलाचारगतानि च विध्यति भिन-
 त्तीति मर्मावित् । विध्यतेः क्तिप्, “ग्रह्णिज्या” (६।१।१६ पा०) इति
 सम्प्रसारणं, “नह्निजति” (६।३।११६ पा०) इत्यादिना पूर्वस्य दीर्घः, तं
 [मर्माविधं, निजं] स्वयं [द्विजिह्वतादोषं] द्विजिह्वतायां सर्पन्वे यो दोषो
 दृष्टिविषत्वादिः तम् । अन्यत्र द्विजिह्वता पिशुनता । ‘द्विजिह्वो सर्पसूचको’
 इत्यमरः । सैव दोषस्तम् [उञ्जतां] त्यजतां [फणिनां] सम्बन्धिभिः
 [अजिह्वगामिभिः] करचरणादिमद्विग्रहधारित्वात् ऋजुगतिभिः,
 अकपटचारिभिश्च, तथा [सकर्णकैः] कर्णाभ्यां सह वर्तन्त इति
 सकर्णकाः तैश्चक्षुःश्रवस्त्वं विज्ञायाविष्कृतकर्णैरित्यर्थः । “तेन सहेति
 तुल्ययोगे” (२।२।२८ पा०) इति बहुव्रीहिः. “शेषाद्विभाषा” (५।४।१५४
 पा०) इति कप् । अन्यत्र कर्णयति सर्वं शृणोतीति कर्णको नियन्ता
 कर्णयतेर्बलत् ततः पूर्ववत्समामि सकर्णकैः सनियामकैरित्यर्थः ।
फणिनां सर्पाणां [कुलैः] वर्गैः [भुजङ्गता] सर्पता, विटत्वञ्च ।
 ‘भुजङ्गो विटसर्पयोः’ इति हलायुधः । [न भेजे] त्यक्ता । भुजं-
 गच्छन्तीति भुजङ्गा । गमेः मुपि “खव्व डिडा वाच्यः” * तस्मिन्
 नियन्तरि खलैः खलत्वमपि, सर्पैः, सर्पत्वमपि विज्ञाय वेषभावक्रियाभिः

* “प्रियवज्रे वदः खव्व” (३।१।३८ पा०) अस्य वार्तिकम् ।

तदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः
 कटस्थलप्रोषितदानवारिभिः ।
 गृहीतदिक्कैरपुनर्निवर्त्तिभि-
 श्चिराय याथार्थ्यमलम्भि दिग्गजैः ॥ ६४ ॥
 अभीक्ष्णमुष्णैरपि तस्य सोष्णः
 सुरेन्द्रवन्दोऽश्वसितानिलैर्यथा ।
 सचन्दनाम्भःकणकोमलैस्तथा
 वपुर्जलाद्रापवनैर्न निर्ववौ ॥ ६५ ॥

सौम्यत्वं श्रितमित्यर्थः । अत्र प्रथमतमर्पश्लिष्टंविशेषणसाम्यादप्रस्तुतखल-
 व्यवहारप्रतीतिः समाभोक्तिः ॥ ६३ ॥

तदीयेति ।— तदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः] तदीयमातङ्गानां घटाभि-
 व्यूहैः विघट्टितैरभिहतैः । ‘गजानां घटना घटा’ इत्यमरः । अत एव
 कटस्थलप्रोषितदानवारिभिः] कटस्थलेभ्यः प्रोषितान्यपगतानि दान-
 वारीणि येषां तैः, गृहीताः पलाय्य संश्रिता दिशो यैस्तैः [गृहीत-
 दिक्कैः] “शुपाद्विभाषा” (५।४।१५४ पा०) इति कप् । [अपुन-
 र्निवर्त्तिभिः] भयात् तत्रैव स्थितैः [दिग्गजैः चिराय याथार्थ्यं] दिक्षु
 स्थिता गजाः दिग्गजाः इत्यनुगतार्थनामकत्वम् [अलम्भि] लब्धम् ।
 लभेर्ग्रन्थात् कमणि लुङ्, “विभाषा चिस्समुलोः” (७।१।६६ पा०)
 इति विकल्पानुमागमः ॥ ६४ ॥

अभीक्ष्णमिति ।—उष्णया स्मरन्वरेण सहितः सोष्णः, तस्य
 [सोष्णः, तस्य] रावणस्य [वपुः, अभीक्ष्णं] भृशम् [उष्णैरपि] शोकादिति
 भावः । [सुरेन्द्रवन्दोऽश्वसितानिलैः] सुरेन्द्रस्य वन्द्यः वन्दोक्तताः स्त्रियः
 तासां श्वसितानिलैः निश्वासमारुतैः [यथा, निर्ववौ] निर्वृतम् । ‘निर्वाणं
 निर्वृतौ षोड्’ इति वैजयन्ती । [तथा सचन्दनाम्भःकणकोमलैः]
 सचन्दनाम्भःकणाः चन्दनोदकविन्दुसहिताः तत्रैव तौ कोमला मृदुलाश्च तैः

तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो
 वसन्तलक्ष्म्या शिशिरः समेत्य च ।
 प्रसूनकृप्तिं दधतः सदत्तवः
 पुरेऽस्य वास्तव्यकुटुम्बितां ययुः ॥ ६६ ॥
 अमानवं जातमजं कुले मनोः
 प्रभाविनं भाविनमन्तमात्मनः ।

[जलार्द्रापवनैः] जलार्द्राणां जलोच्चितालवृन्तानां पवनैः [न]
 निर्ववौ । “ध्रुवितं तालवृन्तं म्यादृत्त्रेपव्यजनञ्च तत्” “जलेनाद्रं
 जलार्द्रा स्यात्” इति च वैजप्रन्ती । अत्र मन्तप्रस्योष्णीपचाराद्विर्वतिरिति
 कारणाविरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमालङ्कारः ॥ ६५ ॥

तपेनेति ।—[सदा] नित्यं, न तु यथाकालं [प्रसूनकृप्तिं] कुसुम-
 सम्पत्तिम् । ‘प्रभृन्नं कुसुमं समम्’ इत्यमरः । [दधतः] धारयन्तः
 [ऋतवः, वर्षाः] प्रावृष्ट [तपेन] शीघ्रेण । ‘उष्ण उष्मागमस्तपः’
 इति, ‘स्त्रियां प्रावृष्ट स्त्रियां भृञ्चि वर्षा अथ शरत् स्त्रियाम्’ इति
 चामरः । तथा [हिमागमः] हिमन्तः [शरदा] तथा [शिशिरः]
 वसन्तलक्ष्म्या च, समेत्य] मिथुनोभाविन मिलित्वा [अस्य] रावणस्य
 [पुरे, वास्तव्यकुटुम्बितां] वसन्तीति वास्तव्याः वस्तारः । “वसे-
 स्तव्यत्कर्त्तरि णिञ्च” * इति तव्यत्प्रत्ययः । ते च कुटुम्बिनश्च तेषां भावः
 तत्तां, प्रतिवासित्वमित्यर्थः । [ययुः] समेत्य ययुरिति समुदायसमुदा-
 यिनोरभेदविवक्षया समानकर्त्तृत्वम् । अत्र पुरे युगपत् सर्वर्तुसम्बन्धा-
 भिधानादसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः + ॥ ६६ ॥

स चायमासन्नविनाशः तुभ्यमपि दुग्धा पुनस्त्वयैव हत इति युग्मे-

* “तव्यत्तव्याभोयरः” (१।१।२६ पा०) इति सुबन्ध वाचिकम् ।

† “शरदा” इत्यत्र “वसन्तलक्ष्म्या” इत्यत्र च स्त्रियामेव वृत्तीयानिर्देशात्
 “वर्षा” इत्यत्र तदनिर्देशात् भयप्रकृतता ।

मुमोच जानन्नपि जानकीं न यः
 सदाऽभिमानैकधना हि मानिनः ॥ ६७ ॥
 स्मरत्यदो दाशरथिर्भवन् भवान्
 अमुं वनान्ताद्वनिताऽपहारिणम् ।
 पयोधिमाबद्धचलज्जलाविलं
 विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति ? ॥ ६८ ॥

नाह, अमानवमिति ।—मनोरथं मानवः । “तस्येदम्” (४।३।१२० पा०) इत्यणप्रत्यये पर्यवसानाज्जातावेकवचनम्, अन्यथा मनोजातमित्येव स्यात् । [अमानवम्] अमानुषं, न जायत इति [[अजम्] “अन्येष्वपि दृश्यते” (३।१।१०१ पा०) इति उप्रत्ययः । तथाऽपि [मनोः कुले जातं] रामस्वरूपेणोत्पन्नमिति विरोधः । स चाभासत्वादलङ्कार इत्याह,—[प्रभाविनम्] इति । महाऽनुभावे तस्मिन् न कश्चिद्विरोध इति भावः । आभीक्ष्ये णिनिः * इनिर्वा मत्वर्थीयः, भवन्तमिति शेषः । [आत्मनः] स्वस्यान्तं करोतीति [अन्तम्] अन्तशब्दात् “तत्करोति” (ग०) इति ख्यन्तात् पचायच् । [भाविनं] भविष्यन्तम् । “भविष्यति गम्यादयः” (३।३।३ पा०) इति णिन्यन्तनिपातः । [जानन्नपि, यः] रावणः जानकीं ! जनकस्यापत्यं स्त्री जानकी सीता तां, [न मुमोच] नामुञ्चदित्यन्वयः । जानतोऽपि अमोचनं कारणमाह,—[मानिनः सदा] प्राणायथ्येऽपि [अभिमानैकधना हि] अभिमान एवेकं मुख्यं धनं येषां ते, प्राणायथ्येऽपि न मानं मुञ्चन्तीत्यर्थः । कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६७ ॥

स्मरतीति ।—भातीति [भवान्] “भातेर्डवतुप्” (३० पा० १।६४ सू०) । दशरथस्यापत्यं पुमान् [दाशरथिः] “अत इज्” (४।१।६५ पा०) इतीज्प्रत्ययः । [भवन्] रामः सन्नित्यर्थः । भवते-

“बहुलमाभीक्ष्ये” (३।१।८१ पा०) इति सूत्रम् ।

अथोपपत्तिं क्लृप्तापरोऽपरा-
मवाप्य शैलूष इवैष भूमिकाम् ।
तिरोहितात्मा शिशुपालसंज्ञया
प्रतीयते सम्प्रति सोऽप्यसः परैः ॥ ६६ ॥

लटः श्रवादेशः । [वनान्ताद्] दण्डकारण्यात् [वनिताऽपहारिणां]
सीताऽपहर्त्तारम् [अमुं] रावणम् । आबद्धः प्रक्षिप्ताद्रिभिर्बद्धसेतुः ;
अत एव चलन्ति जलानि यस्य स च, अत एव आविलश्च तम् [आबद्ध-
चलज्जलाविलं पयोधिं विलङ्घ्य, लङ्गां निकषा] लङ्गासमीपे । ‘समया-
निकषाशब्दौ सामीप्ये त्वव्यये मतो’ इति हलायुधः । “अभितः
परितः समयानिकषाहाप्रतियोगेष्वपि” * इति द्वितीया । | हनिष्यति ।
अबधौत् । “अभिजावचने लट्” (३।२।११२ पा०) इति भृते लट् ।
[अदः] हननं भवान् [स्मरति ?] इति काकः, प्रत्यभिजानाति किम् ?
इत्यर्थः । “श्लेषे प्रथमः” (१।४।१०८ पा०) † ॥ ६८ ॥

अर्थति ।—[अथ] राक्षसदेहत्यागानन्तरं [सम्प्रति, क्लृप्तापरः]
परप्रतारणापरः [एषः] रावणः [शैलूषः] नटः [भूमिकां] रूपान्तरम्
[इव] । ‘शैलूषी नटभङ्गयोः’ ‘भूमिका रचनायां स्यान्नूर्त्यन्तरपरि-
ग्रहे’ इति च विश्वः । [अपरामुपपत्तिं] जन्मान्तरमित्यर्थः । [अवाप्य
शिशुपालसंज्ञया, तिरोहितात्मा] तिरोहितस्वरूपः सन्, [सोऽपि]
रावण एव सन्नपि, [परैः] इतरैः, स न भवतीति [असः] तस्मादन्य
एव । “नञ्” (२।२।६ पा०) इति नञ्समासः, अत एव “एतत्तट्टोः
सुलोपो—” (६।१।१३२ पा०) इत्यादिना न सुलोपः । [प्रतीयते] ज्ञायते
इति प्रतिपूर्वादिणः कर्मणि लट् । यर्थक एव शैलूषः रूपान्तरमास्थाय
तद्देशभाषादिभिरन्य एव प्रतीयते, तद्दयमपि मानुषदेहपरिग्रहादन्य
इव भाति ; दौर्जन्यं तु तदेवेत्यवश्यं संहार्य इति भावः ‡ ॥ ६६ ॥

* “उपान्वध्याङ्वसः” (१।४।४८ पा०) इति मन्त्रे दृष्टव्यम् ।

† केकहत्थनुप्रासौ ।

‡ उपमाऽलङ्कारः ।

स बाल आसौद्वपुषा चतुर्भुजो
 मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचनः ।
 युवा कराक्रान्तमहोभृदुच्चकै-
 रसंशयं सम्प्रति तेजसा रविः ॥ ७० ॥
 स्वयं विधाता सुरदैत्यरक्षसा-
 मनुग्रहावग्रहयोर्यदृच्छया ।
 दृशाननादीनभिराडदेवता-
 वितोर्गवीर्यातिशयान् हसत्यसौ ॥ ७१ ॥

अर्थतद्गोर्जन्यं विभिराविष्करोति, स बाल-इति ।—[सः] शिशुपालः
 बालः] सन् [वपुषा, चतुर्भुजः] भुजचतुष्टयवान् [आसीत्] । विष्णु-
 रिति ध्वनिः । [मुखेन, पूर्णेन्दुनिभः] तत्तुल्यः । [त्रिलोचनः] लोचन-
 त्रयवान् आसीत् । ताम्बक इति ध्वनिः । बालविशेषणात् सम्प्रति तत्
 सर्वमन्तर्हितमिति भावः । [सम्प्रति] त् [युवा] सन् [कराक्रान्त-
 महोभृत्] करेण बलिना आक्रान्तमहोभृदधिष्ठितराजकः सन्, अन्यलांश-
 व्यापृश्लः । 'बलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः । [उच्चकैस्तेजसा रविर-
 संशयं] संशयो नास्तीत्यर्थः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । * वपुषा मुखेन
 जेति । "येनाङ्गविकारः" (२।३।२० पा०) इति तृतीया । हानि-
 वदाधिक्यस्यापि विकारत्वात् तथा च वामनः,—“हानिवदाधिक्य-
 मयङ्गविकारः” इति । तेजसति “प्रकृत्यादिभ्य उपमङ्गानम्” इति
 तृतीया । कराक्रान्तेत्यादिना श्लेषानुप्राणितयमुत्प्रेक्षा रविरसंशयमिति ;
 तस्याः पूर्णेन्दुनिभ इत्युपमया संसृष्टिः । हरिहरादितुल्यमहिमत्वादि-
 दृष्टैः स इति भावः ॥ ७० ॥

स्वयमिति ।—[यदृच्छया] स्वेच्छया । [स्वयं] सामर्थ्येन, न तु

* “अश्रुयं विभक्ति” (२।१।३ पा०) इत्यादिप्लवम् ।

+ “कर्तृकरणयोस्तृतीया” (२।१।२८ पा०) इत्यस्य वार्तिकम् ।

बलावलीपादधुनाऽपि पूर्ववत्
 प्रबाध्यते तेन जगज्जिगौषुणा ।
 सतीव * योषित् प्रकृतिः सुनिश्चला
 पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि ॥ ७२ ॥
 तदेनमुल्लङ्घितशासनं विधे-
 र्विधेहि कौनाशनिकेतनातिथिम् ।

देवताप्रसादबलादिति भावः । [सुरदेत्यरक्षसां] देवदानवयातुधाना-
 नाम् [अनुग्रहावग्रहयोः] प्रसादनिग्रहयोः [विधाता] कर्त्ता [असौ]
 शिशुपालः [अभिराजदेवतावितौर्यवीर्यातिशयान्] अभिराजाभिरा-
 राधिताभिर्देवताभिरौश्वरःदिभिवितीर्णो दत्तो वीर्यातिशयः प्रभावा-
 तिशयो धैर्यः तान् [दद्याननादीन् हसति] । अनन्वप्रसादलञ्जैश्चर्य्यै
 मयि कथं याचकैस्तथ्यतेति गर्वात् हसतीत्यर्थः + ॥ ७१ ॥

बलेति ।—[जिगौषुणा] निथोक्ताहवतेत्यर्थः [तेन] शिशु-
 पालेन [बलावलीपात्] बलगर्वात् [अधुनाऽपि, पूर्ववत्] पूर्वजन्मनीव
 [जगत् प्रबाध्यते] † तथा हि, [सती] पतिव्रता [योषित् इव,
 सुनिश्चला] अतिस्थिरा [प्रकृतिः] स्वभावः [भवान्तरेष्वपि]
 जन्मान्तरेष्वपि [पुमांसमभ्येति] । ‘पतिं या नाभिचरति मनोवाक्काय-
 संयता । सा भर्तृलोकमाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥’ इति मनुः ।
 उपमानोपमेयपुरस्कृतोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७२ ॥

तदेनमिति ।—[तत्] तस्मात् [विधेः] विधातुरपि [उल्लङ्घितशास-
 नम्] स्वयं विधातेत्याद्युक्तरीत्याऽतिक्रान्तर्देवशासनमित्यर्थः । सापेक्षत्वे-
 ऽपि गमकत्वात् समासः । [एनं] शिशुपालं [कौनाशनिकेतनातिथिं]
 कौनाशो यमः, तस्य निकेतनं गृहं, तत्र अतिथिं प्राचुषिकं, [विधेहि]

* अत्र “सती च” इति पाठम् अवलम्ब्य शंकीयं साहित्यदर्पणज्ञता
 दीपकालङ्कारोदाहरणत्वेन प्रदर्शितः ।

† अत्र व्यतिरेकीऽलङ्कारः ।

‡ पीयते इत्यर्थः ।

शुभेतराचारविपक्त्रिमापदो

निपातनीया हि सतामसाधवः ॥ ७३ ॥

हृदयमरिबधोदयादुदूढ-

द्रढिम दधातु पुनः पुरन्दरस्य ।

घनपुलकपुलोमजाक्चाग्र-

द्रुतपरिरम्भनिपौडनक्षमत्वम् ॥ ७४ ॥

कुरु, यमगृहं प्रेषयेत्यर्थः । ‘क्रीनाशः कर्षके चद्रे कृतान्तोपांशुघातिनोः’ इति विश्वः । न चैतत् प्राघृणिगकहस्तेन सर्पमारणं भवाद्दृशामवश्य-कर्त्तव्यत्वादित्याह,— शुभेतराचारविपक्त्रिमापदः] शुभेतराचारेण दराचारंण, विपक्त्रिमाः परिपाकेण निर्वृत्ताः, कालपरिपाकेण प्राप्ता आपदो येषां ते तथोक्ताः । “डितः क्तिः” (३।३।८८ पा०) इति पचेः क्तिप्रत्ययः, “वेर्मन्त्रित्यम्” (४।४।२० पा०) इति तडितो मपप्रत्ययः । [असाधवः] दुष्टाः [मतां] भवाद्दृशां जगन्नियन्तृणां [निपातनीयाः] बन्धाः [हि] । न च नैर्घण्यद्रोपः । स्वदापिणैव तेषां विनाशे निमित्त-मात्रत्वादस्माकमित्याशयेन शुभेतराचारेत्यादिविशेषणोक्तिः । सामान्येन विशेषममर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७३ ॥

किञ्चैवं दृष्टनिग्रहे शिष्टानुग्रहः स्यादित्याह, हृदयमिति ।— [अरिबधोदयात्] रिपुनाशलाभात् [उदूढद्रढिम] नैश्चिन्यात् घृ-द्राक्यं, स्वस्थमिति यावत् । पृथ्वादित्वात् दृढशब्दात् “पृथ्वादिभ्य इमनिञ् वा” (५।१।१२२ पा०) इति इमनिच् प्रत्ययः । “र ऋतो हलादेल्लघोः” (६।४।१६१ पा०) इति ऋकारस्य रेफादेशः । [पुरन्दरस्य] पुरः शत्रुपुराणि दारयतीति पुरन्दरः इन्द्रः । “पूःसर्वयोर्दारि-सहोः” (३।२।४१ पा०) इति खच् प्रत्ययः, “खचि ऋखः” (६।४।६४ पा०) इति उपधाङ्खः, “वाचंयमपुरन्दरो च” (६।३।६६ पा०) इति निपातनाददन्तखं मुमागमश्च । तस्य [हृदयं, पुनः] भूयोऽपि, पूर्ष-

ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण इति व्याहृत्य वाचं नभ-
स्तस्मिन्नुत्पतिते पुरः सुरमुनाविन्दोः श्रियं विभ्रति ।

वदेवेति भावः । [घनपुलकपुलोमजाकुचाग्रद्रुतपरिरम्भनिपीडनक्षम-
त्वम्] घनपुलकयोः सान्द्ररोमाच्चयोः, पुलोमो जाता पुलोमजा शची,
तस्याः कुचाग्रयोः, द्रुतपरिरम्भः औत्सुक्यात् शीघ्रालिङ्गनं तत्र यत्पीडनं
तस्य क्षमत्वं सक्षत्वं [दधातु] प्राक् चित्तविक्षेपात् त्यक्तभोगेन शक्रेण
सम्प्रति त्वत्प्रसादाच्चिष्करटकं स्वकीयं राज्यं भुष्यतामित्यर्थः । अत्र
दाह्यपदार्थस्योद्भूतद्रुतिमिति विशेषणगत्या निपीडनक्षमत्वं प्रति हेतु-
त्वोक्त्या पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । हृदयनिपीडनक्षमत्वसम्बन्धेऽप्य-
सम्बन्धोक्त्या सम्बन्धेऽसम्बन्धरूपातिशयोक्तिरित्यर्थालङ्कारो वृत्त्यनुप्रासश्च
तैरन्योऽन्यं संसृज्यते । पुष्पिताग्रा वृत्तम्,—‘अयुजि नयुगरेफतो यकारो
युजि च नजौ जगगाश्च पुष्पिताग्रा’ इति लक्षणात् ॥ ७४ ॥

ओमिति ।—[तस्मिन्, सुरमुनौ] नारदे [इति] इत्यम्भूतां [वाचं
व्याहृत्य] उक्त्वा [नभ उत्पतिते] खमुद्गते [पुरः] अग्रे [इन्दोः श्रियं
विभ्रति] सति, [अथ] मुनिवाक्यानन्तरम् ओमित्युक्तवतः] तथास्त्व-
त्यङ्गीकृतवतः । ‘ओम् प्रश्नं ऽङ्गीकृतौ रोषे’ इति विश्वः । [चैयं]
चेदीनां जनपदानामयं चैयः शिशुपालः “वडेत्कोमलाजादाञ्जाड्”
(४।१।१७१ पा०) इति आड् प्रत्ययः । तं [प्रति क्रुद्धस्य, शार्ङ्गिणः]
माधवस्य [वदने व्योम्नीव, अनिर्णं] सर्वदा, अव्यभिचारैर्यथार्थः । [शत्रूणां,
विनाशपिशुनः] विनाशस्य पिशुनः सूचकः । ‘चन्द्रमन्युत्पितः केतुः
क्षितीशानां विनाशकृत्,’ इति शास्त्रादिति भावः । [केतुः] उत्पात-
विशेषः । ‘केतुर्द्युतो पताकायां ग्रहोत्पातारिलक्ष्मसु’ इत्यमरः ।
[भुकुटिच्छलेन] भूभङ्गव्याजेन [आस्यदं] प्रतिष्ठां, स्थितिं [चकार]
“आस्यदं प्रतिष्ठायाम्” (६।१।१४६ पा०) इति निपातनात् सुङ्गागमः ।
अनेन वाक्यार्थभूतस्य वीरगससहकारिणो रौद्रस्य स्थायी क्रोधः स्वानु-
भावेन भुकुट्या कारणभूतोऽनुमेय इत्युक्तम् ; तथा तद्विनाभूत-
स्थाङ्गिनो वीरस्य स्थायी प्रयत्नोपनेय उन्माहोऽप्युत्पन्न एवेत्यनुसन्धेयम् ।

शत्रूणामनिशं विनाशपिशुनः क्रुद्धस्य चैद्यं प्रति
व्योम्नोव मुकुटिच्छलेन वदने केतुश्चकारास्पदम् ॥ ७५ ॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालबधे महाकाव्ये
लक्ष्मणारदसम्भाषणं नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

‘वन्दोः श्रियं विभ्रति’ इत्यत्र मुनेरिन्दुश्रियोऽयोगात्तत्सदृशीमिति सादृश्या-
च्चपादसम्भवद्वन्तुसम्बन्धरूपो निदर्शनाऽलङ्कारः, वदने व्योम्नोवैत्युपमा,
मुकुटिच्छलेन केतुरिति छलादिशब्देनासत्यत्वप्रतिपादनरूपोऽपङ्गवः,
तत्र शत्रुविनाशमुच्यते त्वपेक्षितेन्दुसान्निध्यव्योमावस्थानसम्पादकत्वे
निदर्शनोपमयोरपङ्गवोपकारकत्वादङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । चमत्कार-
कारितया मङ्गलाचरणरूपतया च सर्गान्त्यङ्गोक्तेषु श्रीशब्दप्रयोगः ।
यथाह भगवान् भाष्यकारः,—“मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गला-
न्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते, वीरपुरुषाख्यायुष्मत्पुरुषाणि च भवन्ति,
अर्धतारश्च प्रवक्तारो भवन्ति” इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।
‘सूर्याश्रमसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्’ इति लक्षणात् ।
मर्गान्तत्वाद्वृत्तभेदः । यथाह दण्डी,—‘सर्गेरनतिविस्तोर्गः श्राव्यवृत्तैः
सुमन्विभिः । सर्वत्र भिन्नवृत्तानैरुपेतं लोकरञ्जकम् ॥’ इति ॥ ७५ ॥

अथ कविः काव्यवर्णनीयाख्यानपूर्वकसर्गसमाप्तिं कथयति,
इतीति ।—इतिशब्दः समाप्तौ । माघकृताविति कविनामकथनं, महा-
काव्यं इति महच्छब्देन लक्षणसम्पत्तिः सूचिता, शिशुपालबध इति
काव्यनामकथनं, प्रथमः सर्ग इति, समाप्त इति शेषः । एवमुत्तरत्वापि
द्रष्टव्यम् ॥ ७५ ॥

इति महामहोपाध्यायकीलाचलमह्विनाथसूरिविरचितायां

शिशुपालबधकाव्यव्याख्यायां सर्वङ्गपाऽऽख्यायां

प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ।

यियक्षमाणेनाहृतः पार्थेनाथ द्विषन् मुरम् ।

अभिचैद्यं प्रतिष्ठासुरासौत्कार्यद्वयाकुलः ॥ १ ॥

सार्द्धमुद्वसौरिभ्यामथासावासदत्तदः ।

अस्मिन् सर्गे मन्त्रवर्णनाय वीजं वपति, यियक्षमाणेनेति ।—[अथ] इन्द्रसन्देशप्रवणानन्तरं [यियक्षमाणेन] यष्टुमिच्छता । यजतेः मन्त्रान्ताहृतः शानच् । [पार्थेन] पृथ्यापृथेण युधिष्ठिरेण । “तस्येदम्” (४।३।१२० पा०) इत्यण् । अन्यथा “स्त्रीभ्यो ढक्” (४।१।१२० पा०) स्यात्, ततः पार्थेयः इति स्यात् । आहृतः आकारितः । हृतः कर्मणि के सम्प्रसारणदीर्घौ । तथा [अभिचैद्यं] शिशुपालं प्रति । “लक्षणेनाभिप्रती अभिमुख्ये” (२।१।१४ पा०) इत्यग्रयीभावः । “अभिरभागे” (१।४।२१ पा०) इति कर्मप्रवचनीयत्वं तदुयोगे द्वितीया वा । * [प्रतिष्ठासुः] प्रस्थातुमिच्छः । तिष्ठतेः मन्त्रान्तादुप्रत्ययः । [मुरं द्विषन्] मुरारिः । “द्विषोऽमित्ठे” (३।२।३१ पा०) इति शत्रुप्रत्यये “द्विषः शतुर्वा” + इति वैकल्पिकः षष्ठीप्रतिषेधः । [कार्यद्वयाकुलः] कार्यद्वयेन मुरकार्य-सुहृत्कार्यरूपेणाकुलो विप्रतिषेधात् ; आवश्यकत्वाच्च द्वयोः कार्ययोर्विषये सन्दिहानः [आमीत्] अतो मन्त्रस्यायमवमर इति भावः ॥ १ ॥

एवं मन्त्रवीजसन्देहमुपन्यस्य मन्त्रोचितं देशमाह, सार्द्धमिति ।—

* “कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया” (२।३।८ पा०) इति सूत्रम् ।

+ “न लोकाग्र्य” (२।३।६६ पा०) इति मत्वस्य वार्तिकम् ।

‡ तुल्यबलविरोधी विप्रतिषेधः ।

गुरुकाव्यानुगां विभ्रच्चान्द्रीमभिनभः श्रियम् ॥२॥
जाज्वल्यमाना जगतः शान्तये समुपेयुषी ।
व्यद्योतिष्ठ सभावेद्यामसौ नरशिखित्रयी ॥ ३ ॥
रत्नस्तम्बेषु सङ्क्रान्तप्रतिमास्ते चकाशिरः ।

[अथ] सन्देहानन्तरम् [असौ] हरिः [अभि-नभः] * पूर्ववदव्ययी-
भावः, कर्मप्रवचनीयत्वे वा द्वितीया । [गुरुकाव्यानुगां] गुरुकाव्यौ
ब्रह्मस्यतिशक्रावनुगावनुयायिनौ यस्यां ताम् । ‘गौष्यतिर्धिषणी गुरुः’
इति ‘शक्रो दैत्यगुरुः काव्यः’ इति चामरः । चन्द्रस्येमां [चान्द्रीं
श्रियं विभ्रत्] । अत्र श्रौतुष्यां श्रियमिति निदर्शनाभेदः । [उज्व-
ल्यमाना] उज्वलमानाभ्यां सङ् [सद्ः] सभाम् [आसदत्]
अगमत् । राजसदसः प्रासादत्वादिति भावः । सदर्लुङि पुषादि-
त्वात् च्चैरङादेशः † । अत्र मनुः,—“गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा
रहो गतः । अरख्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभावितः ॥” इति ॥ २ ॥

जाज्वल्यमानेति ।—[जगतः, शान्तये] अनुपद्रवाय [समुपेयुषी]
मिलिता [जाज्वल्यमाना] भृशं ज्वलन्ती । “धातोरेकाचो हलादेः
क्रियासमभिहारे यङ्” (३।१।२२ पा०) इति यङ्, ततः लटः ज्ञानजा-
देशे टाप् । [असौ, नरशिखित्रयी] नराः पुरुषा एव शिखिनोऽजनय-
स्तेषां त्रयी । “द्वित्तिभ्याम्” (५।२।४३ पा०) इत्यादिना तयस्याय-
जादेशे कृते ‡ “टिङ्गाणञ्” (४।१।१५ पा०) इत्यादिना डीप् ।
[सभावेद्यां] सभा आस्थानी सैव वेदिः । ‘वेदिः परिष्कृता भूमिः’
इत्यमरः । तस्यां [व्यद्योतिष्ठ] दीप्यते स्म । “द्युङ्गो लुङि” (१।३।८१
पा०) इति वा तङ् । रूपकालङ्कारः ॥ ३ ॥

रत्नेति ।—[रत्नस्तम्बेषु] रत्नानां स्तम्भाः । इति षष्ठीसमासविशेषे

* अभि नभः आकाशं प्रति, आकाशे इत्यर्थः ।

† “पुषादियुतादिलुङितः परञ्चैपर्देषु” (३।१।५५ पा०) इति सञ्चम् ।

‡ “सङ्क्रान्ताया अवयवे तयप्” (५।२।४२ पा०) इतिविहितस्य तयपीऽयजादेशः ।

एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृता इव ॥ ४ ॥

अध्यासामामुरुत्तुङ्गहेमपीठानि यान्यमी ।

तैरुहे केशरिक्रान्तत्रिकूटशिखरोपमा ॥ ५ ॥

पर्यवसानाद् विकारार्थत्वम् । तेषु [मङ्गान्तप्रतिमाः] सङ्गान्तप्रति-
विम्बाः । 'प्रतिमानं प्रतिविम्बं प्रतिमा' इत्यमरः । [ति] लयः [एका-
किनः] असहायाः [अपि] । "एकाद्राकिनिच्चासहाये" (५।३।५२
पा०) इत्याकिनिच्प्रत्ययः । [परितः] अभितः, सर्वतः, "पर्यभिभ्याञ्च"
(५।३।६ पा०) इति तसिल्प्रत्ययः । स च सर्वोभयार्थाभ्यामिष्यते ।
[पौरुषेयवृता इव] पौरुषेयेण प्रतिविम्बभयत्वात् पुरुषमसृहेनावृता
इवेत्युपेक्षा । [चक्राशिरे] । "सर्वपुरुषाभ्यां णट्ठञौ" (५।१।१० पा०) ।
"पुरुषाद् बधविकारसमृद्धतेनकृतेष्विति वक्तव्यम्" (भाष्य०) इति
समृहे ढञ्प्रत्ययः । एतेन विजनत्वमुक्तम् । यद्यपि 'निस्तम्भे निर्गवाच्च
च निर्भित्यन्तरसंशये । प्रासादाग्रे त्वरग्ये वा मन्त्रयेदविभावितः ॥"
इति कामन्दकीये मन्त्रभूमेः स्तम्भप्राचुर्यनिषेधो गम्यते, तथाऽपि
तस्यापि विजनीपलक्षणत्वाददोष इति भावः ॥ ४ ॥

अध्यासामामुरिति ।—[अमी] लयः रामकृष्णोडवाः [यानि,
उत्तुङ्गहेमपीठानि] उन्नतसुवर्णामनानि [अध्यासामामु] अघितशुः,
धिषपविष्टा इत्यर्थः । "अधिशीङ्स्थासां कर्म" (१।४।४६ पा०) इति
कर्मत्वम् । "आम उपवेशने" लिट्, "दयायामश्च" (३।१।३७ पा०)
इत्याम्प्रत्ययः, "कृञ्चान् प्रयुज्यते लिटि" (३।१।४० पा०) इति अस्तेरन्-
प्रयोगः, "आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य" (१।३।६३ पा०) इति कृञ्
एवेति नियमादस्तेर्नात्मनिपदम् । [तैः] पीठैः [केशरिक्रान्तत्रिकूटशिखरो-
पमा] केशरिभिः मिहैः क्रान्तानां त्रिकूटस्य त्रिकूटाद्रेः शिखराणामुपमा
सादृश्यम् [ऊहे] ऊढा । वहेः कर्मणि लिट् मन्त्रमारणम् । लीणि
कूटोऽस्ती शिखरं षट्ङ्गम् इत्यमरः । उपमा-
इलङ्कारः ॥ ५ ॥

गुरुद्वयाय गुरुणोरुभयोरथ कार्य्ययोः ।

हरिर्विप्रतिषेधं तमाचचक्षे विचक्षणः ॥ ६ ॥

द्योतितान्तःसभैः कुन्दकुड्मलाग्रदतः स्मितैः ।

स्नपितेवाभवत्तस्य शुद्धवर्णा सरस्वती ॥ ७ ॥

भवद्गिरामवसरप्रदानाय वचांसि नः ।

गुर्विति ।—[अथ] उपवेशनानन्तरं विचक्षे इति [विचक्षणः] वक्ता, कर्त्तरि ल्युङिति न्यासकारः । “अमनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः” (वा०) * इति चञ्चिडः ख्याज्जादेशाभावः । [हरिः, गुरुद्वयाय] गुरोः उहवगमयोः पितृव्यव्येष्टभात्रोर्द्वयाय, दाभ्यामित्यर्थः । [गुरुणीः] महतोः उभयोः कार्य्ययोः] पूर्वाक्तयोः] तं विप्रतिषेधं] विरोधम् [आचचक्षे] आख्यातवान् । तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः + ॥ ६ ॥

द्योतितेति ।—कुन्दं माघभवः पथ्यविशेषः । “माघं कुन्दम्” इत्यमरः । कुन्दकुडमलाग्राणीव दन्ता यस्य तस्य [कुन्दकुडमलाग्रदतः] । “अग्रान्तशुद्धशुभ्रवपवराहेभ्यश्च” (५।४।१४५ पा०) इत्यग्रान्तपूर्वपद-बहुव्रीहेः समासान्तो वैभाषिको दत्तादेशः । [तस्य] हरिः [सरस्वती, द्योतितान्तःसभैः] अन्तःप्रधाना सभा अन्तःसभा, सभाभ्यन्तरमित्यर्थः । सा द्योतिता प्रकाशिता यैस्तैः [स्मितैः, स्नपितेव] क्षालितेव । स्नातेर्थ-न्तात् क्तः, “अर्चिञ्जीव्नी” (७।३।३६ पा०) इत्यादिना पुगागमः, “मितां ऋस्वः” (६।४।६२ पा०) इति ऋस्वः । [शुद्धवर्णा] स्फुटाक्षरत्वात् स्वच्छकान्तिः [अभवत्] । अत्र स्वाभाविकवर्णशुद्धेः स्नानहेतुकत्व-मुत्प्रेक्ष्यतः । स्मितपूर्वाभिभाषी हरिरिति भावः ॥ ७ ॥

कार्य्यविप्रतिषेधं निवेद्य तत्र स्वमतमावेदयिष्यन् पण्डितमानिन्धं

* “चञ्चिडः ख्याज्” (१।४।५४ पा०) म्वाधिकारे, “अस्यति” (१।१।५१ पा०) इत्यादिमुचे ।

† संकानुप्राप्तौ ।

‡ अन्यापि स्नपिता सती शुद्धवर्णा भवति इति युक्तमुपेक्षितम् ।

पूर्वरङ्गः प्रसङ्गाय नाटकीयस्य वस्तुनः ॥ ८ ॥

करदौकृतभूपालो भ्रातृभिर्जित्वरैर्दिशाम् ।

विनाप्यस्मदलं भूष्णुरिज्यायै तपसः सुतः ॥ ९ ॥

तावत् परिहरति, भवन्निरामिति ।—[भवन्निरां] युष्मद्वाचाम् [अक्सर-
प्रदानाय] प्रसङ्गनायित्यर्थः । [नः] अस्माकं [वचांसि] । सिद्धान्तो-
न्नयनार्थमुच्यन्ते न तु सिद्धान्तत्वेनेत्यर्थः । तथा हि,—पूर्वं रच्यतेऽस्मिन्निति
[पूर्वरङ्गः] नाट्यशाला, तत्स्थं कर्मापि पूर्वरङ्गः इति दशरूपके । अतः
पूर्वरङ्गो नाम रङ्गप्रधानाख्यो रङ्गविप्लवशान्तिकारो नान्दीपाठगीतवादि-
त्वाद्यनकाङ्गविशेषो नाट्यादौ कर्तव्यः कर्मविशेषः । तदुक्तं वसन्त-
राजीये,—‘यत्रात्रवस्तुनः पूर्वं रङ्गविप्लोपशान्तये । कुशौलवाः प्रकुर्वन्ति
पूर्वरङ्गः प्रकीर्तितः ॥’ इति स पूर्वरङ्गः । [नाटकीयस्य] नाटके भवं
नाटकीयं, तत्र वर्णमित्यर्थः । “वृद्धाच्छः” (४।२।११४ पा०) तस्य
‘आयनेयीनौयि—’ (७।१।२ पा०) इत्यादिर्नयादृशः । तस्य [वस्तुनः]
प्रसिद्धस्य [प्रसङ्गाय] प्रसङ्गनाय, प्रवर्त्तनार्थेति यावत् । अतः प्रथम-
वादो न दोषायेति भावः । पूर्वरङ्गः प्रस्तावनेति रङ्गराजः, तच्चिन्त्यम् ;—
‘पूर्वरङ्गं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गतं । प्रविश्य तद्दपरः कार्यमा-
स्थापयेन्नटः ॥ प्रथमं पूर्वरङ्गश्च ततः प्रस्तावनेति च । आरम्भे सर्व-
नाट्यानामेतस्मान्त्वमित्यर्थः ॥’ इति दशरूपकाद्युक्तभेदविरोधादिति ।
अत्र हरिवाक्यपूर्वरङ्गयोः प्रसङ्गकत्वस्वरूपसामान्यस्य वाक्यद्वये शब्दान्त-
रेण पृथङ्निर्देशात्प्रतिवस्तूपमाऽलङ्कारः । तल्लक्षणं तूक्तम् ॥ ८ ॥

सम्प्रति स्वमतमाह, करदौकृतंति ।—[दिशां, जित्वरैः] जयनशीलैः ।
“इयान्शजिसर्त्तिभ्यः करप्” (३।२।१६३ पा०) इति करप् । कुद्वयोगात्
कर्मणि षष्ठी । [भ्रातृभिः] भौमादिभिर्हैतुभिः [करदौकृतभूपालः]
करदाः षष्ठभागप्रदाः । ‘भागधेयो बलिः करः’ इत्यमरः । ततः चिः,
“ऊर्यादिचिडाचश्च” (१।४।६१ पा०) इति गतिसंज्ञायां “कुगति-
प्रादयः” (२।२।१८ पा०) इति नित्यसमासः । अकरदाः करदाः
सम्पद्यमानाः कृताः करदौकृताः भूपालाः यस्य सः वशीकृतराजमण्डलः

उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता ।

समौ हि शिष्टैराम्नातौ वर्त्यन्तावामयः स च ॥१०॥

न दूये सात्वतीसूनुर्यन्मह्यमपराध्यति ।

[तपसः सुतः] धर्मपुत्रः । ‘तपश्चान्द्रायणादौ स्याद्धर्मे लोकान्तरेऽपि च’ इति विश्वः । [अस्मद्दिनाऽपि] अस्माभिर्विनाऽपीत्यर्थः । “पृथग्विनानाना—” (२।३।३२ पा०) इत्यादिना तृतीयाविकल्पात् पञ्चमी । [इज्यायै] यागाय । यजेर्भावे क्यप्, “वचिस्वपि—” (६।१।१५ पा०) इत्यादिना सम्प्रसारणम्, “नमःस्वस्ति” (२।३।१६ पा०) इत्यादिना चतुर्थी । [अलं] समर्थः [भृष्णः] भवनशीलः । ‘भृष्णर्भविष्णुर्भविता’ इत्यमरः । “ग्लानिस्थश्च रम्भुः” (३।२।१३६ पा०) इति रम्भुप्रत्ययः, “क्ङिति च” (१।१।५ पा०) इत्यत्र गकारप्रक्षेपाङ्गणाभावः । तथा च जयादित्यः तत्रैव, “गकारोऽप्यत्र चर्त्त्वभृतो निर्दिश्यते” इति । अतो जैत्रयात्रैव कार्या न यत्रयावेति भावः ॥ ६ ॥

ननु यज्ञतो जैत्रयात्रायामुभयानुसरणं स्यात् तत्राह, उत्तिष्ठमान इति ।—[उत्तिष्ठमानः] वर्द्धमानः । “उदोऽनूङ्कर्मणि” (१।३।२४ पा०) इत्यात्मनपदम् । [तु, परः] शत्रुः, पथोऽनपेतं [पथ्यं] * हित-मारोग्यञ्च [इच्छता] पुंसिति शेषः । [नोपेक्ष्यः] नौदासीन्येन द्रष्टव्यः । कुतः ?—[हि] यस्माद् [वर्त्यन्तौ] वर्द्धिष्यमाणौ । “लटः सद्वा” (३।३।१४ पा०) इति सदादेशे, “वृद्धाः स्यसन्तः” (१।३।६२ पा०) इति विभाषया परस्मैपदं, “न वृद्धाश्चतुर्भ्यः” (७।२।५६ पा०) इतीड-भावः । [आमयः] व्याधिः । ‘रोगव्याधिगदामयाः’ इत्यमरः । [सः] शत्रुश्च [शिष्टैः] नौतिज्ञैः [समौ] तुल्यवृत्तौ [आम्नातौ] आख्यातौ । ‘अन्वयीयसोऽप्यरेर्वृद्धिर्महाऽनर्थाय रोगवत् । अतस्तस्यानु-पेक्ष्यत्वादुभयानुसृतिः कुतः ? ॥’ इति भावः । उपमाऽलङ्कारः ॥ १० ॥

नन्वेवं स्वार्थपरत्वदोषः स्यादिति चेन्न, लोकानुग्रहार्थत्वादस्याः

* “धर्मपथ्यन्त्यायादनपेते” (४।४।६९ पा०) इति यत् ।

यत्तु दन्दह्यते लोकमदो दुःखाकरोति माम् ॥११॥

मम तावन्मतमिदं श्रूयतामङ्ग ! वामपि ।

ज्ञातसारोऽपि खल्वेकः सन्दिग्धे कार्य्यवस्तुनि ॥१२॥

प्रवृत्तेरित्याश्रयेनाह, नेति ।—[सात्वतीसूनुः] सत्वतोऽपत्यं स्त्री, सात्वती नाम हरिः पितृष्वसा । “उत्मादिभ्योऽञ्” (४।१।८६ पा०) इत्यञ् । तस्याः सूनुश्चैव । बन्धुरपि खलो न मृष्यत इति भावः । [यन्मह्यम्, अपराध्यति] द्रुह्यतीति यावत् । “क्रुधदुर्हेर्ष्या—” (१।४।३७ पा०) इत्यादिना चतुर्थी । तत इति शेषः, यत्तदीर्नित्यमस्वन्वात् । [न दृश्ये] न परित्यजे । दृडो देवादिकात् कर्त्तरि लट्, उत्तमपरुषैकवचनम् । [तु] किन्तु [लोकं, दन्दह्यते] गर्हितं यथा स्यादेवं दहतीति [यत्] । “लपसदचरजप—” (३।१।२४ पा०) इत्यादिना गर्हायां यङ् । “जपजभदहदशभञ्जपशाच्च” (७।४।८६ पा०) इत्यभ्यासस्य नुमागमः । [अटः] लोकदहनं [मां, दुःखाकरोति] दुःखमनुभावयतीत्यर्थः । “दुःखात् प्रातिलोम्ये” (४।४।६४ पा०) इति डाच्-प्रत्ययः । अतश्चैव एवाभियातव्यः । पार्थस्य प्रार्थनयाऽपि पश्चात् समाधेय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

स्वमतं निगमयन् परमतं श्रूयुः पृच्छति, मनेति ।—[तावत्] भवन्मतश्रवणपर्यन्तमित्यर्थः, [मम मतमदम्, अङ्ग !] इत्यामन्त्रणोऽव्ययम् । ‘अथ सम्बोधनार्थकाः । स्युः प्याट् पाडङ्ग हे हे मांः’ इत्यमरः । [वां] युवयोः । “युग्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी” (८।१।२० पा०) इत्यादिना वामदिशः । मतं [अपि, श्रूयताम्] विधौ लोट् । तदिदं मया श्रोतव्यम्, अन्यथा मन्देहानिवृत्तेरिति भावः । विदुषस्ते कुतः सन्देहस्तत्राह,—[ज्ञातसारः] ज्ञाततत्त्वार्थः [अपि, एकः] एकाकी [कार्य्यवस्तुनि] कर्त्तव्यार्थे [सन्दिग्धे] संश्रिते [खलु] निश्चये । अतो मयाऽपि सन्दिह्यत इत्यर्थः । ‘दिह उपचये’ कर्त्तरि लट्, घत्वधत्वे । सामान्येन विश्लेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १२ ॥

यावदर्थपदां वाचमेवमादाय माधवः ।

विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ॥१३॥

ततः सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फुरा ।

ओष्ठेन रामो रामौष्ठविम्बचुम्बनचुञ्चुना ॥१४॥

विवक्षितामर्थविदस्तत्क्षणप्रतिसंहताम् ।

यावदिति ।—[माधवः] हरिः [यावदर्थपदां] यावानर्थो याव-
दर्थम् । “यावदवधारणे” (२।१।८ पा०) इत्यव्ययीभावः । याव-
दर्थं पदानि यस्यास्ताम् अभिधेयमस्मिताक्षरमित्यर्थः । [एवम्] उक्त-
प्रकारेण [वाचम्, आदाय] गृहीत्वा, उक्तैत्यर्थः । [विरराम] तूष्णी-
मास । “व्याङ्परिभ्यो रमः” (१।३।८३ पा०) इति परस्मैपदम् ।
तथा हि, [महीयांसः] उक्तमाः [प्रकृत्या] स्वभावेन [मितभाषिणः]
भवन्तीति शेषः । वृथाऽऽलापनिषेधादिति भावः । पूर्ववदलङ्कारः ॥१३॥

अथाष्टभिः कुलकेन रामं वर्णयंस्तद्वाक्यमवतारयति, तत इति ।—
[ततो रामः] जगाद इत्युत्तरेणान्वयः । सपत्नी रिपुः । ‘रिपु-
र्वैरिसपत्नारि—’ इत्यमरः । तस्यापनयोऽपकारः तस्य स्मरणेन योऽनुशयः
पश्चात्तापः । ‘भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः’ इति विश्वः, तेन
स्फुरतीति अनुशयस्फूः, तेन, [सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फुरा, रामौष्ठ-
विम्बचुम्बनचुञ्चुना] ओष्ठो विम्बमिवेत्युपमितममामः । रामायाः
ओष्ठविम्बस्य चुम्बनेन वित्तो, रामौष्ठविम्बचुम्बनचुञ्चुः “तेन वित्तश्चुञ्चु-
चरणपो” (५।२।२६ पा०) इति चुञ्चुप्रत्ययः । “ओत्वोष्ठयोः समासे
वा पररूपं वक्तव्यम्” * इति विकल्पेन पररूपम् । तेन [ओष्ठेन]
उपलक्षितः । समरसुरतयोः समरस इति भावः । उपमाऽनुप्रासयोः
संसृष्टिः ॥ १४ ॥

विवक्षितामिति ।—[विवक्षितां] वृद्धत्वाभिमानादग्रे वक्तुमिष्टाम् ।

प्रापयन् पवनव्याधेर्गिरमुत्तरपक्षताम् ॥१५॥

घूर्णयन् मदिरास्वादमदपाटलितद्युतौ ।

रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृशौ ॥१६॥

वनेत्रूजा वा मन्त्रान्तात् कर्मणि क्तः । [तत्त्वणप्रतिमंहतां] तत्त्वणो
विवक्षाक्षणे एव, इत्यविलम्बोक्तिः । प्रतिसंहतां रामानुरोधादनुरुद्धाम्
[अर्थविदः] कार्य्यज्ञस्य अत एव [पवनव्याधेः] उद्वस्य [गिरम्, उत्तर-
पक्षतां] सिद्धान्तपक्षतां [प्रापयन्] स्वयमसत्पक्षावलम्बित्वादिति
भावः । अनन रामस्य व्यग्रता उक्ता ॥ १५ ॥

घूर्णयन्निति ।—पुनः [मदिराऽऽस्वादमदपाटलितद्युतौ] मदिराऽऽस्वा-
देन मद्यपानेन यो मदस्तेन पाटलता ईषद्रक्तीकृता द्युतिर्ययोस्ते
[रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूतपुटे] रेवत्याः * देव्याः वदने यदुच्छिष्टं मद्य-
लेपताम्बूलादि, अक्षिचुम्बनसद्धान्तमिति भावः ; तेन परिपूते शुद्धे
पुटे ययोस्ते [दृशौ, घूर्णयन्) भ्रामयन्निति मद्यविकारोक्तिः । उच्छिष्ट-
परिपूतेत्यत्र,—‘रतिकाले मुखं स्त्रीणां शुद्धमाखेटके शुनाम्’ इति
स्मरणात् । उच्छिष्टस्य पावित्र्यजनकत्वविरोधस्य आभासत्वाद्दिरोधा-
भासोऽलङ्कारः,—‘आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास उच्यते’ इति
लक्षणात् ॥ १६ ॥

० परा किल सत्ययुगे रेवती नाम राजा स्युर्वी रेवतीं धौवनवतीमवलीक्य
“इयं कथं प्रदेया” इति जिज्ञासुः तथा सह ब्रह्मलोकं गत्वा सभ्यापासनारतं
ब्रह्माणं दृष्ट्वा कथं कथा सह तस्यैव श्रितवान् । अथ सभ्यामपास्य तदभिप्रायमवगत्य
ब्रह्मोवाच “वसुः ब्रह्मलोकैः सृष्टोः पगतः, सत्यलोकैः धुना कथियुगं सञ्जातं,
लोकान् चद्रावयथाः जाताः । अतः शेषनागराजावताराय रामाय दीयतामियम्”
तच्छ्रुत्वा राजा रेवतम् सत्यलोकमागत्य तदवस्थां दृष्ट्वा विश्वयसवाप । कलि-
युगीया लोका अपि, तां एकविंशतिहसोच्छ्रितां दृष्ट्वा परं विसिद्धियरे । अथ
राजा बलरामसमीपं गत्वा ब्रह्मणोऽनुशासनं व्यजिज्ञपत् । रामोऽपि सत्ययुगीयाम्
एकविंशतिहसोच्छ्रितां तां रेवतीं लाङ्गलिन आकथ्य सार्धविंशत्कारां कृत्वा
स्त्रीषकार’ इति पौराणिकी वार्ता ।

आश्लेषलोलुपबधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणीम् ।
 स्नापयन्नभिमानीषौर्वनमालां मुखानिलैः ॥ १७ ॥
 दधत्सन्ध्याऽरुणव्योमस्फुरत्ताराऽनुकारिणीः ।
 द्विषद्देषोपरक्ताङ्गसङ्गिनोः खेदविपुषः ॥ १८ ॥
 प्रोल्लसत्कुण्डलप्रोतपद्मरागदलत्विषा ।
 कृष्णोत्तरासङ्गरुचं विदधच्चौतपल्लवीम् ॥ १९ ॥

आश्लेषेति ।—पुनः [आश्लेषलोलुपबधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणीम्]
 आश्लेषे लोलुपाया आलिङ्गनलुब्धायाः बध्वाः स्तनयोः कार्कश्यस्य काठि-
 न्यस्य साक्षिणीम् उपद्रष्टीं नित्यं पीड्यमानामपि अस्नानामिति भावः ।
 “साक्षाद्दृष्टिर संज्ञायाम्” (५।२।६१ पा०) इति साक्षाच्छब्दादिनिप्रत्ययः ।
 [वनमालाम्, अभिमानीषैः] अहङ्कारतमैः [मुखानिलैः] निश्चाममारुतैः
 [स्नापयन्] ग्लापयन् । स्नायतेत्यन्ताह्वटः श्लादेशः “आदेच” (६।१।४५
 पा०) इत्यादिना आत्वं पुगागमः * । अस्नानं स्नानसम्बन्धादति-
 शयोक्तिः ॥ १७ ॥

दधदिति ।—पुनः [सन्ध्याऽरुणव्योमस्फुरत्ताराऽनुकारिणीः] सन्ध्याया-
 मरुणे व्योम्नि स्फुरन्तीस्तारा अनुकुर्वन्तीति तथोक्ताः । कुतः ?—
 [द्विषद्देषोपरक्ताङ्गसङ्गिनोः] द्विषतः श्लार्हेर्षेण क्रोधेनोपरक्ते अङ्गे
 वपुषि सङ्गिनोः सक्ताः [खेदविपुषः] खेदविन्दन् । ‘पृषन्तिविन्दु-
 पृषताः पुमांसो विपुषः स्त्रियाम्’ इत्यमरः । [दधत्] दधानः ।
 “नाभ्यस्ताच्छतुः” (७।१।७८ पा०) इति नुमभावः । उपमा-
 ऽलङ्कारः ॥ १८ ॥

प्रोल्लसदिति ।—पुनः [प्रोल्लसत्कुण्डलप्रोतपद्मरागदलत्विषा] प्रक-
 र्षेणोल्लसतां कुण्डलयोः प्रोतानां सूतानां पद्मरागदलानां माणिक्यशक-
 लानां त्विषा कान्त्या । प्रोतेति प्रपूर्वाद्देजः कर्मणि क्तः, यजादित्वात्

* ‘अभिज्ञौश्रीरौक्थौआथ्यातां पुर्णां’ (७।१।२६ पा०) इति सूत्रात् ।

ककुद्भिकन्यावक्त्रान्तर्वासलध्वाधिवासया ।

मुखामोदं मदिरया कृतानुव्याधमुदमन् ॥२०॥

जगाद् वदनच्छद्मपद्मपर्यन्तपातिनः ।

नयन् मधुलिहः प्रवैत्यमुदयदशनांशुभिः ॥२१॥

[कुलकम्] ।

सम्प्रसारणम् । [कृष्णोत्तरासङ्गरुचं] कृष्णोत्तरामङ्गो नीलोत्तरीयम् । 'द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ वृहद्वह्निका तथा । मन्व्यानमुत्तरीयञ्च' इत्यमरः । तस्य रुचं चूतपल्लवस्थेमां [चूतपल्लवीं विदधत्] कृष्णलोहितमिश्रवर्णचूतपल्लववद्भूमां कुर्वन्नित्यर्थः ; 'धूमधूमलौ कृष्णलोहिते' इत्यमरवचनात् । अत्रान्यरुचोऽन्यद्वीयत्वायां गात् सादृश्यात्तन्निदर्शनाऽलङ्कारः ॥ १८ ॥

ककुद्भौति ।—पुनः [ककुद्भिकन्यावक्त्रान्तर्वासलध्वाधिवासया । ककुद्भिकन्यायाः रेवत्याः वक्त्रस्यान्तः अभ्यन्तरे वामेन स्थित्या लब्ध्वाऽधिवासो वामेना यया तथा, तन्मुखमौरभवासितयेत्यर्थः । 'मंस्कारो गन्धमाल्याद्यैरधिवासनमुच्यते' । [मदिरया, कृतानुव्याधं] कृतमंसर्गं, प्रियागरुद्वेषगन्धनिमित्त्यर्थः । "व्यधजपोरनुपमर्गे" (३।३।६१ पा०) इत्यनुपसृष्टादपुप्रत्ययविधानादुपसृष्टाद् व्यधेर्घञ् प्रत्ययः । [मुखामोदं] स्वमुखगन्धविशेषम् । 'आमोदः सोऽतिनिर्हारी' इत्यमरः । [उदमन्] उद्विग्न् । अत्र मदिरा-राममुखगन्धयोः स्वगन्धतिरोधानेन रामामुखतद्गण्डूपमद्यगन्धस्वीकारात् तद्गुणयोस्तौत्तरस्यात्प्रविशेषकत्वेन पूर्वसापेक्षत्वाद्दङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः ;—'तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाहृतिः' इति लक्षणम् ॥ २० ॥

जगादेति ।—[वदनच्छद्मपद्मपर्यन्तपातिनः] वदनमेव च्छद्म कपटं यस्य तत् पद्मं, वदनमेव पद्ममित्यर्थः । च्छद्मशब्देनामत्यत्वप्रतिपादनरूपोऽपेक्षः । तस्य पर्यन्तपातिनः प्रान्तमञ्चारिणः । [मधुलिहः] मधुलिहन्तीति मधुलिहस्तान् मधुपान् । क्विप् । [उदयदशनांशुभिः]

यद्वासुदेवेनादीनमनादौनवमीरितम् ।

वचसस्तस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम् ॥२२॥

नैतल्लघ्वपि भूयस्या वचो वाचाऽतिशय्यते ।

इन्धनौघधगप्यग्निस्त्विषा नात्येति पूषणम् ॥२३॥

उदग्रैः उच्छ्रितैः दशनांशभिः [श्वैत्यं | धावत्यं | नयन्] प्रापयन् [जगाद्] । तद्गुणालङ्कारः । तस्य मधुपमनिधापकवदनापङ्कवमापेक्षत्वात् तेन सङ्करः ॥ २१ ॥

रामो जगादेत्युक्तं, किं तदित्याकाङ्क्षायामाह, यदिति ।—[वासु-
देवेन] न दीनमिति [अदीनम्] अकातरं, न आदीनवोऽस्येति [अनादी-
नवं] निर्दोषम् । ‘दोष आदीनवो मतः’ इत्यमरः । [यद्] वचः
। ईरितं [‘उत्तिष्ठमानस्तु परः’ इत्यादिपन्नमाश्रित्य यदुक्तमित्यर्थः ।
तस्य वचसः, सपदि क्रिया केवलं मयोऽनुष्ठानमेव । उत्तरं ।
सिद्धान्तस्यैवोक्तत्वादिति भावः * ॥ २२ ॥

अथ तदेव प्रतिपादयिष्यन् अनन्यातिशयतयोपस्फुरति, नैत-
दिति ।— लघु] सङ्क्षिप्तम् अप्येतद्वचः, भूयस्या बहुतरया, विस्तृतया-
ऽपीत्यर्थः । “दिवचनविभज्य—” (५।३।५७ पा०) इत्यादिना ईयमुनि,
“बह्वर्लोपो भू च बहोः” (६।४।१५८ पा०) इतीकारलोपो बहोश्च
भरादेशः । [वाचा, नातिशय्यते | नातिरिच्यते, गुर्वर्थत्वादिति भावः ।
शोडः कर्मणि लटि यक्, “अयङ् यि क्ङिति” (७।४।२२ पा०) इति
अयडादेशः । तथा हि, इन्धनोघान् दहतीति [इन्धनौघधक्] काष्ठ-
राशिदाहकः, भूयान् अपि । इत्यर्थः । क्विपि घन्धत्वमधुभावाः ।
। अग्निः, त्विषा । प्रभया । पूषणं । सूर्यम्, अंलीयांसमपीति भावः ।
[न अत्येति] नातिक्रामति । तेजसः प्रभावत्वमिव वचसोऽर्थवत्त्वम-
लङ्घान्वहेतुरित्यर्थः । अत्र समानधर्मविम्बितया दृष्टान्तालङ्कारः † ॥२३॥

* “अदीनमनादौनवम्” इत्यसकृदव्यञ्जनाहत्या इत्यनुप्रासालङ्कारः ।

† नवीनमते तु,—अत्र एकस्यैव धर्मस्य अतिक्रमरूपस्य गम्यसाध्यीः वाक्यीः
पर्यायात्तरणं पृथक्तया निर्देशात् प्रतिबन्धपमालङ्कारः ।

सङ्घिप्तस्याप्यतोऽस्यैव वाक्यस्यार्थगरीयसः ।

सुविस्तरतरा वाचो भाष्यभूता भवन्तु मे ॥२४॥

विरोधिवचसो मूकान् वागौशानपि कुर्वते ।

जडानप्यनुलोमार्थान् प्रवाचः कृतिनां गिरः ॥२५॥

यदि हरिवचो नातिशय्यते, अलं तर्हितवापि वागारम्भैः ? अत आह, सङ्घिप्तस्येति ।—[अतः] हरिवचसोऽनतिशयनीयत्वादेव [सुविस्तरतराः] प्रपञ्चतराः । “प्रथने वावशब्दे” (३।३।३३ पा०) इति घञः प्रतिषेधे “ऋदोरप्” (३।३।५७ पा०) इत्यप् । [मे वाचः, सङ्घिप्तस्य अपि] अल्पाक्षरस्यापि [अर्थगरीयसः] अर्थेन गरीयसः सूत्रकल्पस्येत्यर्थः । ‘अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विधृतोमुखम् । अस्तीभमनवद्यच्च सूत्रं सूत्र-विदो विदुः’ ॥ इति लक्षणात् । अस्यैव वाक्यस्य नान्यस्य [भाष्यभूताः] भाष्यैः समाः । नित्यसमासः । ‘द्वामादां जन्तौ भूतं क्लीवं समेऽतीतं चिरे त्रिषु’ इति वैजयन्ती । व्याख्यानरूपाः [भवन्तु] इत्यर्थः । सूत्रव्याख्यानविशेषो भाष्यम् । “सूत्रस्यं पदमादाय वाक्यैः सूत्रानु-सारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥” इति भाष्यलक्षणात् । मया तु तदेव विशेषप्रकाशनाय व्याख्यायते ; न त्वतिशयाय प्रत्याख्यायते इत्यदोष इत्यर्थः । उपमाऽलङ्कारः ॥ २४ ॥

इत्थं यानं सिद्धान्तयित्वा तत्रोद्भवप्रतिरोधं हृदि निधाय त्रिभिः प्रत्याचष्टे, विरोधीति ।—[कृतिनां] कुशलानां [गिरः] । कर्त्राः । [विरोधिवचसः] प्रतिकूलवादिनः [वागौशान्] वाक्पतीन् [अपि] । ‘वागौशो वाक्पतिः समो’ इत्यमरः । [मूकान्] निर्वाचः [कुर्वते] जडयन्तीत्यर्थः । [अनुलोमार्थान्] अनुलोमोऽनुकूलोऽर्थोऽभिधेयं येषां तेषानुलोमार्थाः अनुकूलवादिनः तान् [जडान्] मन्दान् [अपि, प्रवाचः] प्रगल्भवाचः कुर्वते, अतोऽस्मद्गिरः प्रवाचा इति भावः । अत्र वागौ-शानां मूकीकरणाज्जडानां प्रवाक्तृकरणाच्च अशक्यवस्तुकरणाहूपो विशेषोऽलङ्कारः, असम्बन्धे सम्बन्धातिशयोक्तिप्रतिभोत्यापित इति सङ्करः ॥ २५ ॥

षड्गुणाः शक्तयस्त्रिस्तः सिद्धयश्चोदयास्त्रयः ।

ग्रन्थानधौत्य व्याकर्तुमिति दुर्मधसोऽप्यलम् ॥२६॥

नन्वात्मनीर्निन स्वामिना 'बुद्धेः फलमनाग्रहः' इति न्यायेन शास्त्रज्ञ-
वचनं प्रतिकूलमपि ग्राह्यमेवेत्याशङ्काह,—षडिति,—दृष्टा मेधा
येषां तं [दुर्मधसः] मन्दबुद्धयः [अपि] । “नित्यमसिच्च प्रजामेधयोः”
(५।४।१२२ पा०) इति समासान्तोऽसिच्चप्रत्ययः । [ग्रन्थान्] औश-
नसादीन् [अधौत्य] पठित्वा [गुणाः] सन्धिविग्रहयानासनद्वैधौ-
भावममाश्रयाख्याः [षट् । शक्तयः] प्रभुत्वमन्त्रोक्ताह्याख्याः [तिस्रः ।
सिद्धयः] पूर्वोक्तशक्तितयसाध्याः पुरुषार्थलाभात्मिकाः, ताः [च]
तिस्रः प्रभुसिद्धिर्मन्त्रसिद्धिरुक्ताहसिद्धिश्चेति । [उदयाः] वृद्धिचया-
वस्थानानि क्वलिन्यायेन उदया उच्यन्ते, तत्र वृद्धिचयो स्वशक्ति-
सिद्धोः पूर्वावस्थानादुपचयापचयो अवस्थानं साम्यं तं च [तयः इति,
व्याकर्तुं] व्याख्यातुं [अलं] समर्थाः । “पर्याप्तवचनेष्वलमर्थेषु”
(३।४ ६६ पा०) इति तुमुन् । पञ्चाङ्गनिर्णयशक्तिविकलानां सम्य्यादि-
रूपसङ्ख्यामात्रपाठकानाम् अशास्त्रज्ञत्वादुद्वाद्यो न ग्राह्यवचना
इत्यभिसन्धिः । अत्रासरः,—‘सन्धिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ।
षड्गुणाः, शक्तयस्त्रिस्तः प्रभावात्माहमन्त्रजाः । क्षयः स्थानञ्च वृद्धिश्च
त्रिवर्गो नौतिवेदिनाम् ॥’ इति । तत्रारिविजिगीष्वोर्व्यवस्थाकरण-
मैक्यं सन्धिः, विरोधो विग्रहः, विजिगीषोरिव प्रति यात्वा यानं,
तयोर्मिथः प्रतिबद्धशक्त्याः कालप्रतीक्षया तूष्णीमवस्थानमासनम् ।
दुर्बलप्रबलयोर्वाचिकमात्मसमपेक्षां द्वैधीभावः । अरिणा पीडमानस्य
बलवदाश्रयणं संश्रयः, कोषदण्डोत्थं तैजः प्रभावः, कर्त्तव्यार्थेषु स्थियान्
प्रयत्न उत्साहः, षड्गुणाचिन्तनं मन्त्रः, गतमन्यदितां सङ्क्षेपः * ॥ २६ ॥

* अत्र षड्गुणा इत्यत्र षडिति विशेषणस्य पूर्वं निर्देशात् तिस्र इत्यादेश
विशेष्यात् परं निर्देशाद् भग्नप्रक्रमताख्यो दीषः ।

अनिर्लोडितकार्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृथा ।
 निमित्तादपराद्देशोर्धानुष्कस्येव वल्लितम् ॥२७॥
 सर्वकार्यशरीरेषु मुक्ताङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।
 सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्वो महीभृताम्
 ॥२८॥

ननु शास्त्रोक्तार्थव्याख्यातैव शास्त्रज्ञः, स एव ग्राह्यवचनश्रेत्या-
 शङ्क्याह,—अनिर्लोडितेति ।—[अनिर्लोडितकार्यस्य] अनिर्लोडितं
 नालोकितं कार्यं येन तस्य, कार्यकार्यमजानत इत्यर्थः । [वाग्मिनः]
 वाचोऽस्य सन्तीति वाग्मी, वावदकः । ‘वाचो युक्तिपटुर्वाग्मी वावदूको-
 ऽतिवक्त्रि’ इत्यमरः । “वाचो ग्मिनिः” (५।२।१२४ पा०) इति
 ग्मिनिप्रत्ययः । तस्य [वाग्जालं] वागाङ्खरः [निमित्तात्]
 लक्ष्यात् । ‘वेद्यं लक्ष्यं निमित्तञ्च शरय्यञ्च ममं विदुः’ इति वैजयन्ती ।
 [अपराद्देशोः] स्वलितबाणस्य [धानुष्कस्य] धनुः प्रहरणमस्येति
 धानुष्को धन्वी । “प्रहरणम्” (४।४।५.७ पा०) इति ठक्, “इमुमुक्ता-
 न्तात् कः” (७।३।५१ पा०) इति ठस्य कः । ‘अपराङ्पृष्ठत्कोऽमी लक्ष्याद्
 यश्चुतसायकः । धन्वी धनुशान् धानुष्कः’ इत्यमरः । तस्य [वल्लित-
 मिव, वृथा] निष्फलम् । कार्यज्ञस्य वचो ग्राह्यं, न तु वाचालस्येति
 भावः * ॥ २७ ॥

इत्थं प्राङ्गुण्यादिपाठमात्रं न मन्त्र इति सिद्धे मस्यति स्वयं मन्त्र-
 स्वरूपमाह, सर्वेति ।—सर्वाणि कार्याणि मन्त्रादीनि तानि शरी-
 राण्येव इत्युपमितममामः । व्यामं सौगतानामिवेति लिङ्गान्तेषु
 [सर्वकार्यशरीरेषु] सर्वेषु शरीरेष्विव सर्वकार्येष्वित्यर्थः । [अङ्ग-
 स्कन्धपञ्चकम्] अङ्गानि स्कन्धा इवेत्युपमितममामः, तेषां पञ्चकं
 [मुक्ता] स्कन्धपञ्चकमिवाङ्गपञ्चकं हित्वेत्यर्थः । पञ्च परिमाण-

* उपमाऽलङ्कारः, अपराद्देशोरित्यनेनैव मतार्थेनैव निमित्तादिति अधिक-
 पदत्वं दीपः ।

मन्त्रो योध इवाधीरः सर्वाङ्गैः संवृतैरपि ।

चिरं न सहते स्यात् परेभ्यो भेदशङ्कया ॥२६॥

मस्येति पञ्चकम् । “सङ्ग्रायाः संज्ञासङ्गसुत्राध्ययनेषु” (५।१।५८ पा०) इति कप्रत्ययः । [सौगतानां] सुगतो भक्तिर्भजनीय एषां सौगताः बौद्धाः । “भक्तिः” (४।३।१५ पा०) इत्यणप्रत्ययः । तेषाम् [अन्यः आत्मैव मच्चौभृताम्] अन्यः [मन्त्रः नास्ति] । कर्मणामारम्भोपायः, पुरुषद्रव्यसम्पत्, देशकालविभागः, विपत्तिप्रतीकारः, कार्यसिद्धिश्चेति पञ्चाङ्गानि ; यथाह कामन्दकः,—‘महायाः साधनोपाया विभागी देशकालयोः । विपत्तेश्च प्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्गमिष्यते ॥’ इति । रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काराः पञ्च स्कन्धाः ; तत्र,—विषयप्रपञ्चो रूपस्कन्धः, तज्ज्ञानप्रपञ्चो वेदनास्कन्धः, आलयाविज्ञानसन्तानो विज्ञानस्कन्धः, नामप्रपञ्चः संज्ञास्कन्धः, वासनाप्रपञ्चः संस्कारस्कन्धः ; एवं पञ्चधा परिवर्त्तमानो ज्ञानसन्तान एवात्मा इति बौद्धाः । एवं यथा बौद्धानां सर्वेषु शरीरेषु स्कन्धपञ्चकारिणो आत्मा नास्ति, तथा राज्ञामङ्गपञ्चकारिणो मन्त्रो नास्त्युपमाऽलङ्कारः, तच्चास्माकं समग्रमेवेत्यमेव यात्वाकाल इति भावः ॥ २८ ॥

अथ मन्त्रितार्थक्रियाविलम्बे दोषमाह, मन्त्र इति ।—[संवृतैः] गुप्तैः [सर्वाङ्गैः] पूर्वोक्तैरुपायादिभिरुरःस्थलादिभिश्च उपलक्षितः [अपि सर्वाङ्गसंवृतोऽपीत्यर्थः ।] मन्त्रः विचारः [अधीरः] भौरुः, युध्यत इति [योधः] भटः [इव] पचाद्यच् । [परेभ्यः] अन्येभ्योऽरिभ्यश्च । ‘परं दूरान्यमुख्येषु परोऽरिपरमात्मनोः’ इति वैजयन्ती । [भेदशङ्कया] भेदो विदारणं तृतीयगामित्वञ्च, तस्य शङ्कया [चिरं स्यात्] विलम्बितमित्यर्थः, [न सहते] न क्षमः । “शकष्टप—” (३।४।६५ पा०) इत्यादिना तुमुन्प्रत्ययः । अतो न विलम्बितव्यम्, अन्यथा मन्त्रभेदे कार्यहानिः स्यादिति भावः * ॥ २९ ॥

आत्मोदयः परज्यानिर्द्वयं नीतिरितौयतौ ।

तदूरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रतायते ॥३०॥

तृप्तियोगः परेणापि महिम्ना न महात्मनाम् ।

पूर्णश्चन्द्रोदयाकाङ्क्षी दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः ॥३१॥

किञ्च, नीतिसर्वस्वपर्य्यालोचनयाऽपि न विलम्बः कार्यं इत्यभि-
प्रेत्याह, आत्मोदय इति ।—[आत्मोदयः] आत्मन उदयो वृद्धिः [पर-
ज्यानिः] * परस्य शत्रोर्य्यानिर्हानिः । “वीष्याञ्चरिभ्यो निः” (७० ४ पा०
४८ सू०) इत्यौणादिको निप्रत्ययः [इति द्वयम्] इदं परिमाणमस्या
इति [द्वयती] एतावती । “किमिदंभ्यां वो घः” (५।२।४० पा०) इति
वतुपो वस्य घञ्, “उगितञ्च” (४।१।६ पा०) इति डीप् । [नीतिः]
नीतिसङ्ग्रहः, एतद्वयातिरिक्तो न कश्चिन्नीतिपदार्थोऽस्तीत्यर्थः । यदन्यत्
षाड्गुणादिवर्णनं तत्तत्तमस्यैव प्रपञ्च इत्याह, तदिति ।—[तद्]
द्वयम् [ऊरीकृत्य] अङ्गीकृत्य । ‘ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतम्’ इत्यमरः ।
“ऊर्यादिचिड्वाचञ्च” (१।४।६१ पा०) इति गतिसंज्ञायाम्, “कुगति-
प्रादयः” (२।२।१८ पा०) इति ममासे क्तो ल्यप् । [कृतिभिः] कुशलैः
[वाचस्पत्यं] वाग्मत्वम् । कस्कादित्वादलुक्सन्वे “षष्ठ्याः पतिपुत्र”
(८।३।५३ पा०) इत्यादिना सत्वमिति स्वामी, तन्न ; तस्य छन्दो-
विषयत्वात् । ब्राह्मणादित्वात् भावे ष्यञ्प्रत्ययः । [प्रतायते]
विस्तार्यते । कर्मणि लट्, “तनोतेर्यकि” (६।४।४४ पा०) इत्यात्वम् ।
तस्मादात्मोदयार्थिभिः अविलम्बाच्छत्रुरुच्छेत्तव्यः, तत्रान्तरीयत्वात् तस्येति
भावः ॥ ३० ॥

ननु लब्धोदयस्य किं परोच्छित्येत्यत्राह, तृप्तियोग इति ।—[महा-
त्मनां] महतीयसां [परेणापि] प्रभृतेनापि [महिम्ना] ऐश्वर्य्येण
[तृप्तियोगः] सन्तोषलाभः [न] । [अत्र] तृप्त्यभावे [पूर्णः] सन्

* अत्र “नानिः” इति पाठे,—“वह्निस्रियुद्युद्ग्लाहात्वरिभ्यो नित्” (उणा०
४ पा० ५१ सू०) इति नित्प्रत्ययेन रूपसिद्धिः ।

सम्पदा सुस्थिरमन्यो भवति स्वल्पयाऽपि यः ।
 कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्द्धयति तस्य ताम् ॥३२॥
 समूलघातमघ्नन्तः परान् नोद्यन्ति मानिनः ।
 प्रध्वंसिताम्बतमसस्तत्रोदाहरणं रविः ॥३३॥

[चन्द्रोदयाकाङ्क्षी] वृद्धार्थमिति भावः । [महार्णवः, दृष्टान्तः] दृष्टः
 अन्तो निश्चयो यस्मिन् स दृष्टान्तः, निदर्शनमुपमानमिति यावत् । राज्ञा
 वृद्धावलंबुद्धिर्न कार्या,—“असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टाश्च महौभुजः ।
 संलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जाश्च कुलाङ्गनाः ॥” इति न्यायादिति
 भावः । नायं दृष्टान्तालङ्कारः, विम्बप्रतिविम्बभावेनौपम्यस्य गम्यन्ते
 तस्योत्थानात् । किन्तु दृष्टान्तशब्देन तस्याभिधानादुपमाऽलङ्कारः । अत
 एव “दृष्टान्तोदाहरणानिदर्शनरूपाः शब्दा न प्रयोक्तव्याः पौनरुक्त्यापत्तेः”
 इत्येकावल्यलङ्कारकारः ॥ ३१ ॥

तथाऽपि सन्तोषे दीपमाह, सम्पदिति ।—[यः स्वल्पयाऽपि सम्पदा]
 सुस्थिरमात्मानं मन्यत इति [सुस्थिरमन्यः] स्वस्थमानी [भवति] ।
 “आत्ममाने खञ्च” (३।२।८३ पा०) इति खञ्प्रत्यये मुमागमः । [तस्य]
 अन्यसन्तुष्टस्य [तां] स्वल्पसम्पदं [कृतकृत्यः] तावतैव कृतार्थः
 [विधिः] दैवमपि [न वर्द्धयति] अहमिति [मन्ये] । पौरुषहीना-
 दैवमपि जुगुप्सते, तत्प्रवृत्तेः पारार्थ्यादिति भावः ॥ ३२ ॥

किञ्च, पराक्रमलम्ब एवोदयो नान्यलम्ब इत्याह, समूलेति ।—
 [मानिनः] अभिमानिनः [परान्] शत्रून् समूलं हत्वा [समूल-
 घातम् अघ्नन्तः] अनुन्मूलयन्त इत्यर्थः । “समूलाकृतजीवेषु हन्-
 कृञ्प्रहः” (३।४।३६ पा०) इति णमुल्प्रत्ययः, “कषादिषु यथाविध्य-
 नुप्रयोगः” (३।४।४६ पा०) इति हन्तेरनुप्रयोगः । [नोद्यन्ति] किन्तु
 हर्षवोद्यन्तीत्यर्थः । [तत्र] हर्षवोदये [प्रध्वंसिताम्बतमसः] अन्वयती-
 त्थन्वं गाढं तमो अन्वतमसम् । ‘ध्वान्ते गाढेऽन्वतमसम्’ इत्यमरः ।
 “अवसमन्वेभ्यस्तमसः” (५।४।७९ पा०) इत्यप्प्रत्ययः । प्रध्वंसितमन्व-

विपन्नमखिलौकृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभा ।

अनौत्वा पङ्कतां धूलिमुदकं नावतिष्ठते ॥३४॥

ध्रियते यावदेकोऽपि रिपुस्तावत् कुतः सुखम् ? ।

पुरः क्लिञ्जाति सोमं हि सैहिकेयोऽसुरद्रुहाम् ॥३५॥

तमसं येन सः, उदयात्प्रागिति भावः । [रविः, उदाहरणं] दृष्टान्तः ।
अत्रापि “दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः” इतिवदुपमाऽलङ्कारः, न तु दृष्टान्त इति
द्रष्टव्यम् ॥ ३३ ॥

किञ्चानुच्छिन्नशलोः प्रतिष्ठैव दुर्घटेत्याह, विपन्नमिति ।—[विपन्नं]
शत्रुम् [अखिलौकृत्य] । खिलमुत्सन्नमकृत्वा अनुन्मूल्येत्यर्थः । [प्रतिष्ठा
दुर्लभा खलु] । तथा हि,—[उदकम्] कर्तृ । [धूलिं] स्वपरिभावि-
नीमिति भावः । [पङ्कतामनौत्वा] नाधःकृत्येत्यर्थः, [नावतिष्ठते]
किन्तु नौत्वैव तिष्ठतीत्यर्थः, “ममवप्रविभ्यः स्थः” (१।३।२२ पा०)
इत्यात्मनेपदम् । वाक्यभेदेन प्रतिविम्बनापेक्षो दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ३४ ॥

नन्दयं शिशुपाल एकाको नः किं करिष्यति इत्याशङ्क्याह, ध्रियत
इति ।—[एकोऽपि रिपर्यावत्, ध्रियते] अवतिष्ठते । घृङ् अवस्थानं
इति धातोस्तौदादिकान् कर्त्तरि लट्, “रिङ् शयग्लिङ्” (७।४।२८
पा०) इति रिङादेशः । [तावत्] तदवधि [सुखं कुतः ?] ‘यावत्
तावच्च साकल्येऽवधो’ इत्यमरः । [हि] तथा हि, सिंहिकाया अपत्यं
पुमान् [सैहिकेयः] राहुः । ‘तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैहिकेयो विधुन्तः’
इत्यमरः । “स्त्रीन्यो ढक्” (४।१।१२० पा०) [असुरद्रुहां] देवानां
[पुरः] अग्ने [सोमं, क्लिञ्जाति] वाधते । प्राचुर्यात् सोमग्रहणं सूर्य्यञ्चेति
भावः । तस्मादेकोऽपि शत्रुरुच्छेत्तव्य इति भावः । ‘अग्नेः शेषमृणाच्छेषं
शलोः शेषं न शेषयेत्’ । इति तात्पर्यम् • विश्लेषण सामान्यसमर्धन-
रूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३५ ॥

* बभ्रुवर्गे निवसन्ती सूर्याचन्द्रमसौ अपि एकैनेव श्रवणा इदानीञ्चापि क्लिश्ये
इति शेषवधेषु शत्रुशेषी महाऽनर्थाकरः इत्यस्यैकोऽपि विपन्नः यातव्य एवेति ध्वन्यते ।

सखा गरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्य्यतः ।
 स्याताममितौ मित्ने च सहजप्राकृतावपि ॥ ३६ ॥
 उपकर्त्ताऽरिणा सन्धिर्न मित्नेणापकारिणा ।
 उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः ॥ ३७ ॥

ननु क्षुद्रोऽयं चैवः किं नः करिष्यतीत्याशङ्क्य, तस्य बलवत्तां वक्तुं मित्नामित्त्रबलाबलविवेकं तावद्दर्शयति, सखिति ।—क्रियया उपकारापकारान्यतरूपया निवृत्तः [कृत्रिमः] । “डित्तः कृः” (३।३।८ पा०) “वेर्मन्त्रित्यम्” (४।४।२० पा०) [सखा] सहत् [शत्रुश्च] कृत्रिमः [गरीयान्] कुतः ?—[हि] यस्मात् [तौ] कृत्रिममित्त्रद्वयं [कार्य्यतः] उपकारापकाररूपकाव्यवशात्, निवृत्ताविति शेषः । उक्तकार्य्योपाधेर्यावज्जीवमनपायात् अनयोर्मित्नामित्त्रभावोऽपि अनपार्यीति गरीयस्त्वमिति भावः । सहजप्राकृतौ तु नैवमित्याह, स्यातामिति ।—सहजातः सहजः एकशरीरावयवत्वात् ; तत्र सहजं मित्त्रं मातृष्वस्यपैतृष्वस्ययादि, सहजशत्रुस्तु पितृव्यतत्पुत्रादिः, प्रकृत्या सिद्धः प्राकृतः । पूर्वोक्तसहजकृत्रिमलक्षणरहित इत्यर्थः । तत्र विषयान्तरः प्राकृतः शत्रुः तदनन्तरः प्राकृतं मित्त्रम् । अपि त्वर्थे । तौ [सहजप्राकृतौ अपि, अमित्त्रौ मित्त्रे] शत्रुमित्त्रे च स्यातां । तावात्मकार्य्यवशादनियमेनोभयरूपतामापद्येते न कृत्रिमशत्रुमित्त्रे । कृत्रिमः शत्रुः शत्रुरेव मित्त्रञ्च मित्त्रमेवेति कृत्रिमावेव मित्नामित्त्रौ गरीयांसो, न तु सहजा, नापि प्राकृतावित्यर्थः । अनेन कृत्रिमत्वं सर्वापवादीति सिद्धम् ॥ ३६ ॥

एवं चेदस्माकं पैतृष्वस्यः शिशुपालः सहजमित्त्रत्वात् सन्धातव्यः, न तु यातव्य इत्यत आह, उपकर्त्तेति ।—[उपकर्त्ता] उपकारकारिणा [अरिणा] अपि । सहजन प्राकृतेन चेति शेषः । [सन्धिः] कार्य्यः । अस्तिवापवादेन कृत्रिममित्त्रताया बलीयस्या यावज्जीवभाविन्यास्तलोत्पन्नत्वादिति भावः । एवम् [अपकारिणा मित्त्रेण]

त्वया विप्रकृतश्चैद्यो रुक्मिणीं हरता हरे ! ।

बद्धमूलस्य मूलं हि महद्वैरतरोः स्त्रियः ॥ ३८ ॥

त्वयि भौमं गते जेतुमरौत्सौत्स पुरीमिमाम् ।

प्रोषितार्थ्यमणं मेरोरन्धकारस्तटीमिव ॥ ३९ ॥

अपि । सहजेन प्राकृतेन चेति शेषः । सन्धिः [न] कार्य्यः । मित्त्व्यापवादेन कृत्रिमशत्रुताया बलीयस्या यावज्जीवभाविन्यास्तत्रोत्पन्नत्वादिति भावः । ननु साक्षादरिणा सन्दध्यात्, मित्त्वेण कथं विकृत्यात् ? इत्याशङ्क्य क्रियया तयोर्वैपरीत्याददोष इत्याह,—[हि] यस्मात् [उपकारापकारौ] एव [एतयोः] मित्त्रामित्तयोः [लक्षणं] स्वरूपं [लक्ष्यं] द्रष्टव्यम् । उपकर्त्तव्यं मित्तम् अपकर्त्तव्यं शत्रुरित्यर्थः । तस्मात् सहजमित्तत्वेऽपि चैद्यः क्रियया शत्रुत्वात् यातव्य एवेति भावः ॥ ३७ ॥

अथ चैद्यस्य कृत्रिमशत्रुत्वं चतुर्भिराह, त्वयेति ।—हे [हरे ! रुक्मिणीं * हरता] बन्धुभिस्तस्मै प्रदत्तां राक्षसधर्मोणोद्दहतेत्यर्थः । 'राक्षसो युद्धहरणात्' इति याज्ञवल्काः । - 'गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्मो चक्षस्य तो स्मृतौ' इति मनुः । [त्वया चैद्यः, विप्रकृतः] विप्रियं प्रापितः । तथा हि,—[बद्धमूलस्य] रूढमूलस्य [वैरतरोः स्त्रियः, महत्] प्रधानं [मूलम्, हि] निश्चये । रूपकसंश्लेषार्थं सामान्येन विशिष्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३८ ॥

अथ तेनापि त्वं विप्रकृत इत्याह, त्वयीति ।—[त्वयि] भूभेरपत्यं पुमांसं [भौमं] नरकासुरं [जेतुं गते] सति [सः] चैद्यः [इमां पुरीं] द्वारिकां [प्रोषितार्थ्यमणं] प्रोषितोऽर्थ्यमा मूर्त्यौ यस्यास्तां [मेरोस्तटीं]

* पुरा किल श्रीकृष्णं प्रति पतित्वेन अर्पितमानसां शिशुपालाय प्रदानुमनसी विदर्भराजस्य भौमकस्य कन्यां रुक्मिणीं अपहृत्य श्रीकृष्णः परिशीतवान् इति भारतीय कथा ।

आलप्यालमिदं बभौर्यत्स दारानपाहरत् ।

कथाऽपि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः ॥ ४० ॥

विराड् एवं भवता विराडा बहुधा च नः ।

निर्वर्त्यतेऽरिः क्रियया स श्रुतश्रवसः सुतः ॥४१॥

सानुम् [अन्वकार इव, अरौत्सीत्] रुरोध । रुधेरनिटो लुङि रूपम् ।
उपमाऽलङ्कारः * ॥ ३६ ॥

अपकारान्तरमाह, आलप्यति ।—[सः] चैद्यः [बभौः] यादव-
भेदस्य [दारान्] भार्याम् । ‘भार्या जायाऽथ पुं भूमि दाराः स्यात्तु
कुटुम्बिनी’ इत्यमरः । [अपाहरत्] इति यत् [इदं] दाराऽपहरणं
[आलप्य] उच्चार्य्य [अलं] नालपनीयमित्यर्थः । ‘अलंखलोः प्रति-
षेधयोः प्राचां क्त्वा’ (३।४।१८ पा०) इति क्त्वाप्रत्यये समासे ल्यबा-
देशः + । [यतः पापानां] पापनां [कथाऽपि] उच्चारणमपि । “चिन्ति-
पृजिकथिकम्बि—” (३।३।१०५ पा०) इत्यादिना अङ्प्रत्ययः । [अश्रेयसे]
अनर्थाय [अलं] समर्था । [खलु] । “नमःस्वस्ति—” (२।३।१६ पा०)
इत्यादिना चतुर्थी । अत्र निषिध्यमानालपननिषेधनसमर्थनात् कार्थ्येण
कारणसमर्थकोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४० ॥

फलितमाह,—विराड् इति ।—[एवं भवता विराड्ः] विप्रकृतः ।
राधेरनिटः कर्मणि क्तः । [बहुधा, नः] अस्माकं [च, विराडा] विप्र-
कर्त्ता [श्रुतश्रवसः] श्रुतश्रवा नाम हरिः पितृष्वसा तस्याः [सुतः] ।
पैतृष्वसंयत्वात् सहजमित्तमपीति भावः । [सः] चैद्यः [क्रियया]

* उपमाऽलङ्कारिण्येन च मूर्त्यापगमेऽपि अन्वकारो रवसानुत्वात् यथा
सुमंरुसानं सम्यक् रोहुं न शक्नोति, तथा सोऽपौमां रोहुं नाशकदिति व्यज्यते । यदा
किल भगवान् नारायणः वराहमूर्त्या जलधिजलतलगतां धरित्रीमुज्जहार, तदैव वसुधा
वरवर्षिनीर्दपिणी भूत्वा तं कामयामास । तदत्यन्तोऽसुरकुलपरिपालितो बालकः
नरकनाम्ना ख्यातिमवाप इति पुराणम् ।

† “समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वा ल्यप्” (७।१।३० पा०) इति सूत्रम् ।

विधाय वैरं सामर्षं नरोऽरौ य उदासते ।

प्रक्षिप्योदर्विषं कक्षे शरते तेऽभिमारुतम् ॥४२॥

मनागनभ्यावृत्त्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी ।

क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः ? ॥४३॥

पूर्वीक्षान्द्योऽन्वापक्रियया [अरिर्निर्वर्त्यते] कृत्विमः शत्रुः क्रियते । अतो बलीयत्त्वादनुपेक्ष्य इति भावः ॥ ४१ ॥

अत्राप्युपेक्षायां दोषमाह, विधायेति।—[ये नरः] पुमांसः । 'स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः' इत्यमरः । [सामर्षं] प्रागेव सरोषे [अरौ वैरं विधाय] स्वयं चापकृत्येत्यर्थः । [उदासते] उपेक्षन्ते । [ते] नरः [कक्षे] गुल्मे । 'कक्षस्तु गुल्मे दीर्मूले पापे जीर्णवने लृणो' इति वैजयन्ती । [उदर्विषम्] अग्निं [प्रक्षिप्य, अभिमारुतम्] आभिसुख्येऽव्ययीभावः * । [शरते] स्वपन्ति, तद्वन्नाशहेतुरित्यर्थः । "श्रीडो रुट्" (७।१।६ पा०) इति रुडागमः । अत्र 'ये उदासते ते शरते' इति विशिष्टौदामीन्यशयनयोर्वाक्यार्थयोर्निर्दिष्टैकत्वासम्भवात् सादृश्यलक्षणायामसम्भवद्वन्सम्बन्धी वाक्यार्थनिर्वृत्तिरिति निदर्शनाभेदः । न चायं दृष्टान्तः, वाक्यभेदेन प्रतिविम्बकारणाक्षेपे तस्योक्त्यानात् । अत्र तु वःकार्थे वाक्यार्थसमारोपाद्वाक्यैकवाक्यतायां तदभाव इत्यलङ्कारसर्वस्वकारः ॥ ४२ ॥

तथाऽपि बान्धवत्वात् सोढव्य इत्याशङ्काह, मनागिति।—[यः, क्षमी] सहनः । "शमित्यष्टाभ्यो चिनुण्" (३।२।१४१ पा०) इति चिनुण् प्रत्ययः । स सोढा [मनाग्] अल्पम् । अभ्यावृत्तावपीति भावः । [अनभ्यावृत्त्या] सकृद् [वा] अनल्पत्वेऽपीति भावः । [विराध्यन्तम्] अपकुर्वाणं [कामं] भृशं [क्षाम्यतु] क्षमताम् । सम्भावनायां लोट् । "शमामष्टानां दीर्घः श्यनि" (७।३।७४ पा०) इति दीर्घः । [क्रियासमभिहारेण] भृशं पौनःपुन्येन चेत्यर्थः । न च पुंवाक्येष्वनि-

* "लक्षणमभिप्रती आभिसुख्ये" (१।१।१४ पा०) इति सूत्रम् ।

अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमा लज्जेव योषितः ।
 पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥ ४४ ॥
 मा जीवन् यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति ।
 तस्याजननिरेवास्तु जननीक्लेशकारिणः ॥ ४५ ॥
 पादाहतं यदुत्थाय मूर्धानमधिरोहति ।

कार्यत्वं दोषाय । विराध्यन्तं [कः क्षमेत ?] सहेत, सोढुं शक्नुयात् ?
 न कोऽपीत्यर्थः । “शक्ति लिङ् च” (३३ १७२ पा०) इति शक्यार्थं
 लिङ्, ‘क्षमूष् सङ्घने’ दैवादिकी भोवादिकश्च ॥ ४३ ॥

ननु सर्वदा क्षमेव पुंसो भूषणं, अतोऽपराधेऽपि क्षन्तव्यम्, अत आह,
 अन्यदेति ।—[अन्यदा] सुरतव्यतिरिक्ते काले । योषितो लज्जेव पुंसः ।
अन्यदा अपरिभवे [क्षमा] शमः [भूषणम् । परिभवे] तु योषितः
 [सुरतेषु, वैयात्यं] धार्ष्ट्यम् [इव] । ‘दृष्टे दृष्णुर्वियातश्च’ इत्यमरः ।
 [पराक्रमः] पौरुषं, भूष्यतेऽनेनेति भूषणम् आभरणम् । एवञ्चाक्रिया-
 वचनत्वान्नियतलिङ्गत्वात् विरोध इति वल्लभोक्तं प्रत्युक्तम् * ॥ ४४ ॥

अथ परिभवेऽप्यपराक्रमे विभिर्निन्दामाह, मा जीवन्निति ।—
 [यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि] परस्यापकर्तुं रवज्ञया अपमानेन यदुःखं
 तेन दग्धस्तप्तोऽत एव [मा जीवन्] गच्छन्तजीवी सन् । “माङ्गाक्रोशे” †
 इति लटः श्लादेशः । [जीवति] प्राणान् धारयति । [जननीक्लेश-
 कारिणः] जनन्याः क्लेशकारिणः गर्भधारणप्रसवादिवेदनाकारिणः,
 तद्वातिरिक्तार्थक्रियाहीनस्येत्यर्थः । [तस्य] अजननम् [अजननिः]
 अनुत्पत्तिः [एवास्तु] । जननीक्लेशनिवृत्त्यर्थमिति भावः । “आक्रोशे
 नञानिः” (३।३।११२ पा०) इति नञपूर्वाञ्जनिधातोर्निप्रत्ययः ॥ ४५ ॥

पादेति ।—[यद्रजः] धूलिः [पादाहतं] पादेनाहतं सत् [उत्थाय]

* अवीपसयोः संचष्टिः ।

† “आने मुक्” (७।१।८२ पा०) इत्यस्य वार्तिकम् ।

स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ॥ ४६ ॥

असम्पादयतः कञ्चिदर्थं जातिक्रियागुणैः ।

यदृच्छाशब्दवत् पुंसः संज्ञायै जन्म केवलम् ॥ ४७ ॥

तुङ्गत्वमितरा नाद्रौ नेदं सिन्धावगाधता ।

अलङ्घनीयताहेतुरुभयं तन्मनस्विनि ॥ ४८ ॥

उड्डीय [मूर्धानम्] आहन्तुरेव शिरः [अधिरोहति] आक्रामति,
[तद्] रजः अचेतनमपीति भावः । [अपमाने] सति [अपि, स्वस्थात्]
मन्तुष्टाद् [देहिनः] चेतनाद् [वरं] श्रेष्ठम् [एव] । व्यतिरेका-
लङ्कारः * ॥ ४६ ॥

असम्पादयत इति ।—किञ्च, [जातिक्रियागुणैः] जातिः ब्राह्मण-
न्त्रादिः, क्रिया इज्याध्ययनादिः, गुणः शौर्यादिः, तैः साधनैः । करणे
नृतीया । [कञ्चिदर्थं] सुकृतकीर्त्यादिपौरुषार्थम्, अन्यत्र गोत्वपापकत्व-
शौक्लादिभिः स्वाभिधेयभर्तैः करणैः कञ्चिदर्थं व्यवहाररूपं प्रयोजनम्
[असम्पादयतः] उभयत्र तादृग्जात्याद्यसम्भवादिति भावः । [पुंसः,
जन्म] सत्तालाभः [यदृच्छाशब्दवत्] इच्छाप्रकल्पितस्य जात्यादिप्रवृत्ति-
निमित्तशून्यस्य डिन्त्यादिशब्दस्येव । “तत्र तस्येव” (५।१।११६ पा०)
इति वतिप्रत्ययः । ‘स्वेच्छा यदृच्छा स्वच्छन्दः स्वैरता चेति ते समाः’
इति केशवः । [संज्ञायै केवलं] संज्ञार्थमेव ; एकत्र पारिभाषिकं किञ्चि-
न्नाममात्रम् अनुभवितुम्, अन्यत्र तादृक्तामनुभवितुमित्यर्थः † ॥ ४७ ॥

एवमपौरुषं दूषयित्वा पौरुषं भूषयति, तुङ्गत्वमिति ।—[अद्रौ]
पर्वते [तुङ्गत्वम्] औन्नत्यमस्तीति शेषः, “अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानो-

* अस्मान्मते तु अत्र अप्रस्तुतप्रशंसैव, तदपेक्षया रजोऽपि वरमिति विशेषं
प्रस्तुते सामान्यरूपेण तथाऽभिधानात्, तथैव साहित्यदर्पणकाराद्यालङ्कारिकसिद्धान्त-
स्वारस्याच्चेति बोध्यम् ।

† उपमाऽलङ्कारः ।

तुल्येऽपराधे स्वर्भानुर्भानुमन्तं चिरेण यत् ।

हिमांशुमाशु ग्रसते तन्मदिस्रः स्फुटं फलम् ॥ ४६ ॥

स्वयं प्रणमतेऽल्पेऽपि परवाधावुपेयुषि ।

निदर्शनमसाराणां लघुर्बहुदृगं नरः ॥ ५० ॥

‘अस्ति’ इत्यादिभाष्यात् भवन्ती पूर्वाचार्याणां लटः संज्ञा । [इतरा] अगाधता [न] अस्ति, [मन्वो] ममुद्रे [अगाधता] गम्भीरताऽस्ति । [इदं] तुङ्गत्वं [न] अस्ति, [मनस्विनि] वीरे तु [अलङ्घनीयताहेतुः] अलङ्घ्यत्वकारणां [तदुभयं] तुङ्गत्वमगाधता च * । तस्मादद्रिसिन्धुभ्यामधिक्का मनस्वीति व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ४८ ॥

सम्प्रति श्रौ मादवमनर्थायैत्याह, तुल्य इति ।—[स्वर्भानुः] राहुः [अपराधे तुल्ये] अपि, [भानुमन्तं] सूर्य्यं [चिरेण ग्रसते] हिमांशुं चन्द्रम् [आशु] शीघ्रं ग्रसते गिलतीति [यत्] ‘ग्रसिते गिलितं गीर्णम्’ इत्यभिधानात् । [तत्, मदिस्रः] मादवस्य [फलं स्फुटम्] । “पृष्वादिभ्य इमनिच्—” (५।१।१२२ पा०) इतीमनिच्प्रत्ययः । तस्माद्विपक्षे तीत्रेण भवितव्यम् । अन्यथा “मृदुः सर्वत्र बाध्यते” इति भावः । * एतच्च प्रस्तुतमप्रस्तुतार्कन्दुक्थनेन सारूप्यात् प्रतीयते इत्यप्रस्तुतप्रशंसामेदोऽऽयम् ;—“अप्रस्तुतस्य कथनात् प्रस्तुतं यत्र गम्यते । अप्रस्तुतप्रशंसयं सारूप्याद्विनियन्विता ॥” इति लक्षणात् ॥ ४९ ॥

एतदेव भङ्गान्तरेणाह, स्वयमिति ।—[असाराणां] दुर्बलानां [निदर्शनं] दृष्टान्तः अत एव ईषदसमाप्तं तृणं [बहुदृगाम्] तृणकल्पम् इत्यर्थः । “विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्” (५।३।६८ पा०) इति

* अस्ति इति योजना ।

+ यदा तु भगवान् नारायणः मोहिनीमूर्त्तिमवलम्ब्य असुरान् बन्धयित्वा देवान् अश्वतं भोजयितुमारभे, तदा असुरः सिंङ्किातनयः राहुः देवसङ्घमध्ये गुप्तभावेन प्रविशेत् । सूर्याचन्द्रमसौ देवी तथाविधं तं जिवेदयामासतुः । ततः नारायणः तम् अश्वतं भुञ्जानं चक्रेण चिच्छेद इति तुल्यापराधता सूर्याचन्द्रमसयोः इति भारते

तेजस्विमध्ये तेजस्वी द्वीयानपि गण्यते ।

पञ्चमः पञ्चतपसस्तपनो जातवेदसाम् ॥ ५१ ॥

अकृत्वा हेलया पादमुच्चैर्मूर्धसु विद्विषाम् ।

बहुच्प्रत्ययः प्रकृतेः पूर्वञ्च भवति । 'स्यादीषदसमाप्तौ तु बहुच् प्रकृतिलिङ्गकः' इति वचनात् प्रकृतिलिङ्गता । [लघुः] निष्पौरुषः [नरोऽल्पोऽपि, परवायो] परो वायुरिवेत्युपमितसमासः । बहुतृणमिति "स्यष्टोपमामाहचर्यात् कल्पन्देष्टीयदेश्यादि" इति दक्षिणा कल्पबादीनामौपम्यवाचकेष्वभिधानात् । तस्मिन् [उपेयुषि] प्राप्ते मति [स्वयं प्रणमते] स्वयमेव प्रह्वीभवति । "कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः" (३।१।८७ पा०) इति कर्मवद्भावात् "भावकर्मणोः" (१।३।१३ पा०) इत्यात्मनेपदम् । "न दुहस्रुनमां यक्षिणो" (३।१।८८ पा०) इति यक्प्रतिषेधः । वायुना ढगमिवाल्पीयसापि रिपुणा लघुरक्लेशेन परिभूयत इत्यर्थः । उपमाऽलङ्कारः ॥ ५० ॥

पुनः पौरुषे गुणमाह,—तेजस्वीति ।—[द्वीयानपि] दूरस्थोऽपि । "स्थूलदूर" (६।४।१५६ पा०) इत्यादिना पूर्वगुणयणादिपरलोपी । [तेजस्वी, तेजस्विमध्ये] तेजस्विनां मध्ये [गण्यते] सङ्गायते । तथा हि, पञ्चाग्निमाध्यं तपो यस्य स तथा तस्य [पञ्चतपसः] पञ्चाग्निमध्ये तपस्यतः [तपनः] अर्कः [जातवेदसाम्] अग्नीनां [पञ्चमः] पञ्चानां पूरणः, * पञ्चमां जातवेदा भवतीत्यर्थः । अत्र विशेषेण सामान्यममर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५१ ॥

गुणान्तरञ्च व्यतिरेकेणाह,—अकृत्वेति ।—[उच्चैः] उन्नतेषु [विद्विषां मूर्धसु हेलया पादम्, अकृत्वा] अनिधाय । "अनञ्पूर्वे" † इति निषेधात् समासेऽपि न ल्यवादश्च । [कीर्त्तिः, कथङ्कारं] कथ-

* "तस्य पूरणे डट्" (५।१।४८ पा०) "नात्तादसंख्यादंमट्" (५।१।४९ पा०) इति सूत्राभ्यां सिद्धेः ।

† "समासेऽनञ्पूर्वे क्ली ल्यप्" (७।१।३७ पा०) इति सूत्रोदाहरणे "अनञ् क्लिप् अकृत्वा" इति दीक्षिताः ।

कथङ्कारमनालम्बा कौर्त्तिर्द्यामधिरोहति ? ॥ ५२ ॥

अङ्गाधिरोपितमृगश्चन्द्रमा मृगलाञ्छनः ।

केशरी निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिपः ॥ ५३ ॥

चतुर्थीपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रिया ।

खेद्यमामज्वरं प्राज्ञः कोऽम्भसा परिषिञ्चति? ॥ ५४ ॥

मित्यर्थः । “अन्यथैवंकथमित्यंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्” (३।४।२७ पा०) इत्यनर्थकादेव करोतेः कथम्पूर्वात् गगुल् । [अनालम्बा] निराधारा कौर्त्तिः [द्यां] दिवम् [अधिरोहति ?] न कथञ्चिदित्यर्थः । किञ्चिन्निःश्रेण्यादिकमनाक्रम्योच्चसौधस्य दुरगरोहत्वादिति भावः । तस्मात् कौर्त्तिमिच्छता पौरुषमेवाश्रयणीयम् इति श्लोकात्वात्यर्थम् । कौर्त्तितदतोरभेदोपचारात् समानकर्तृतानिर्वाहः । अत्र प्रकृतायाः कौर्त्तिर्विषयमहिम्ना अप्रस्तुतप्रासादारोहणस्वीव्यवहारप्रतीतिः समामीक्तिः ॥ ५२ ॥

पौरुषमेवाश्रयणीयमित्यत्वान्वयव्यतिरेकदृष्टान्तावाचष्टे,—अङ्गिति ।— [अङ्गाधिरोपितमृगः] अङ्गमुत्सङ्गमधिरोपितो मृगो येन सः [चन्द्रमाः, मृगलाञ्छनः] मृगाङ्गः, तथा [निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो] निष्ठुरं यथा तथा क्षिप्तो हतो मृगयूथो मृगसमूहो येन सः [केशरी] सिंहः [मृगाधिपः] उभयत्रापि ख्यात इति श्लेषः । तस्माच्छत्रौ सार्द्धं दुष्कीर्त्तये पौरुषं तु कौर्त्तये इति भावः । अत्राप्रस्तुतकथनात् प्रस्तुतार्थप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा ॥ ५३ ॥

ननु सामादिसुकरोपायमुपेक्ष्य किं पान्त्रिकमिडिना दण्डेन ? यथाह मनुः,—‘साम्ना भेदेन दानेन समस्तैरुत वा पृथक् । विजेतुं प्रयततारौ न युङ्गेन कदाचन ॥’ इति ; तस्मात् सान्त्वमेव युक्तमित्याशङ्क्य द्वाभ्यां निराचष्टे, चतुर्थीपायेति ।—[चतुर्थीपायसाध्ये] दण्डसाध्ये [रिपौ तु, सान्त्वं] साम, ‘साम सान्त्वमुभे समे’ इत्यमरः । [अपक्रिया] अपकारः । तथा हि, [खेद्यं] खेदाहं, खेदनकार्यमित्यर्थः । ‘खेदस्तु खेदने घर्मे’ इति विश्वः । [आमज्वरम्] अपकज्वरं प्राप्य । ‘आमी

सामवादाः सक्रोपस्य तस्य प्रत्युत दीपकाः ।

प्रतप्तस्यैव सहसा सर्पिषस्तोयबिन्दवः ॥ ५५ ॥

गुणानामायथातथ्यादर्थं विप्लावयन्ति ये ।

अमात्यव्यञ्जना राज्ञां दूष्यास्ते शत्रुसंज्ञिताः ॥ ५६ ॥

रोगे रोगभेदे आमोऽपके तु वाच्यवत्? इति विद्मः । [कः, प्राज्ञः] पण्डितः [अभ्रसा] जलेन [परिषिञ्चति ?] न कोऽपीत्यर्थः । ज्वरित-
स्याम्भःसेकवत् कुड्डस्य मान्वमुद्दीपकरं स्यात् । अतो दण्ड एवेति
भावः । वाक्यभेदेन प्रतिविम्बकरणापेक्षो दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ५४ ॥

सामेति ।—[सक्रोपस्य] रूढवैरस्य [तस्य] चैद्यस्य [सामवादाः]
प्रयोक्तव्यः [सहसा, प्रतप्तस्य] कथितस्य [सर्पिषः] घृतस्य [तोयबिन्दव
इव, प्रत्युत] वैपरीत्येन [दीपकाः] प्रज्वलनकारिणः, न तु श्रान्तिकरा
इत्यर्थः, तस्माद्दण्ड एव सः । मनुवचनं त्वप्ररूढवैरविषयमिति
भावः * ॥ ५५ ॥

एवं स्थिते यदि केचिदुद्भवादयः प्रत्याचक्षीरन् तान् प्रत्याह,
गुणानामिति ।—सन्ध्यादीनां [गुणानामायथातथ्यात्] तथात्वमनति-
क्रम्य यथातथं, यथायोग्यम् इति यावत् । ‘यथार्थं तु यथातथम्’
इत्यमरः । यथार्थेऽव्ययीभावः, + “स नपुंसकम्” (२।४।१७ पा०)
इति नपुंसकत्वं, “इस्वो नपुंसके” (१।२।४७ पा०) इति इस्वत्वम् ।
ततो नञ्समासे अयथातथं, तस्य भावः आयथातथ्यम् । ब्राह्मणादि-
त्वात् † अयप्रत्ययः, “यथातथयथापुरयोः पर्यायिण” (७।३।३१ पा०)
इति विकल्पान्नञपूर्वपदद्वन्द्विः । तस्मादायथातथ्यादयथायोग्यत्वा-
दन्यकालेऽन्यप्रयोगादित्यर्थः । [अर्थं] प्रयोजनं [ये, विप्लावयन्ति]
निघ्नन्ति कार्य्यहानिं कुर्वन्तीत्यर्थः, [अमात्याव्यञ्जना] अमात्यानां व्यञ्जनं

* उपमाऽलङ्कारः ।

† “अव्ययं विभक्ति” — (२।१।६ पा०) इत्यादिना ।

‡ “गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कस्यश्चि च” (५।१।२२५ पा०) इति सूत्रम् ।

स्वशक्त्युपचये केचित्परस्य व्यसनेऽपरे ।

यानमाहुस्तदासौ न त्वामुत्थापयति द्वयम् ॥५७॥

लिलङ्घयिषतो लोकानलङ्घ्यानलघीयसः ।

याद्वाम्भोनिधीन् रुन्धे वेलिव भवतः क्षमा ॥५८॥

चिह्नं येषां ते तथोक्तास्तद्देशधारिण इत्यर्थः । “अवर्च्यो बहुव्रीहि-
व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः” इति वामनः । वन्तस्तस्मै शत्रुरिति संज्ञा
एषां सञ्जाता [शत्रुसंज्ञिताः] शत्रव एव [ते] कूटमन्त्रिणः [राज्ञां]
दूषयितुमर्हाः [दूष्याः] गर्ह्याः न्याच्या इति यावत् । “कृत्यानां
कर्त्तरि वा” (२।३।७१ पा०) इति कर्त्तरि षष्ठी । अतः स्वीकृतं न
प्रतिरोद्धव्यमिति भावः ॥ ५६ ॥

ननु यातव्योऽपि काले यातव्य इत्याशङ्क्यायमेव काल इत्याह,
स्वेति ।—[केचिद्] वृडाः [स्वशक्त्युपचये] स्वस्य शक्त्युपचये सामर्थ्या-
तिरंके [यानं] यात्राम् [आहुः] । यथाह कामन्दकः,—‘प्रायेण मन्तो
व्यसने रिपूणां यातव्यमित्येव समादिशन्ति । तथा विपन्नं व्यसनान-
पक्षी क्षमो द्विपन्नं मुदितः प्रतीयात् * ॥’ इति । [अपरे] वृडाः
[परस्य] शत्रोः [व्यसने] विपदि, ‘व्यसनं विपदि भ्रंशे’ इत्यमरः ।
यानमाहुः । अत्र मनुः,—‘तदा यायाद्दिग्दृष्टैव व्यसने चोच्यते रिपोः’
इति । [तद्वयम्] उक्तपक्षद्वयं कर्तुं । [आसीनम्] अनुद्युञ्जानम् ।
“ईदासः” (७।२।८३ पा०) इति शानजाकारस्येकारादेशः । [त्वाम्,
उत्थापयति] प्रेरयति । तदुभयलाभादीदृक् काली न कदाऽपि लज्जति
इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

तत्र स्वशक्त्युपचयं तावन्नप्ययति, लिलङ्घयिषत इति ।—[लोकान्]
लङ्घयितुमिच्छतः [लिलङ्घयिषतः] लङ्घयतेः सन्नन्ताल्लटः शतरि शस् ।
[अलङ्घ्यान्] स्वयं दुर्लङ्घ्यान् । कुतः ?—[अलघीयसः] अतिगुरून्
अत एव यादवा अम्भोनिधय इवेत्युपमितसमासः । वेलिवेति लिङ्गात्

* “तद्वैष पक्षी व्यसने क्षमिष्टं क्षमन्तु सन्नभ्युदितः प्रतीयात्” इति च पाठः ।

विजयस्त्वयि सेनायाः साक्षिमात्रेऽपदिश्यताम् ।
 फलभाजि समीच्योक्ते बुद्धेर्भोग इवात्मनि ॥५६॥
 हते हिडिम्बरिपुणा राज्ञि हैमातुरे युधि ।
 चिरस्य मित्रव्यसनी सुदमो दमघोषजः ॥ ६० ॥

तान् [यादवान्भोनिघोन् भवतः, क्षमा] तितिष्ठा [वेलिव] कूलमिव ।
 'बेला कूलेऽपि वारिधेः' इति विश्वः । [रुन्धे] प्रतिब्रजति । अन्यथा
 प्रागेव सर्वं संचरेयुरिति भावः * ॥ ५८ ॥

अभ्युच्चयश्चायमपरः यदक्लेशेनैव ते विजयलाभ इत्याह, विजय
 इति ।—[सेनायाः] कर्वाः [विजयः, साक्षिमात्रे] उदामीनि एव
 [फलभाजि त्वयि, समीच्योक्ते] साङ्गोक्ते । 'साङ्गो समीच्यम्' इति
 त्रिकाण्डः । [आत्मनि, बुद्धेः] महत्तत्त्वस्य मूलप्रकृतेः प्रथमविकारस्य
 कर्वाः 'भोगः' सुखदुःखानुभवः [इव, अपदिश्यतां] व्यवह्रियताम् ।
 भृत्यजयपराजययोः स्वामिगम्यत्वादिति भावः । साङ्गो अप्याहुः,—
 'कर्त्तव्यं भवत्युदामीनः' इति "सर्वं प्रत्युपभोगं यस्मात् पुरुषस्य माधयति
 बुद्धिः" इति च । ॥ ५९ ॥

अथ परस्य व्यसनमाह, हत इति — हिडिम्बरिपुणा । भीमं
 [हैमातुरे] द्वयोर्मात्रोपपत्त्यं पुमान् हैमातुरः । "मातुरुत्सङ्गासम्भ-
 द्रपूर्वायाः" (४।१।११५ पा०) इत्यणप्रत्ययः, उकारश्चान्तादेशो
 रेफपरः । तस्मिन् [राज्ञि] जरामन्धे । सहिताभ्यां पत्नीभ्याम् अर्हशः
 प्रसृतो जरया नाम पिशाच्या सन्धितश्चेति कथयन्ति † । [युधि हते ।
 सति [चिरस्य] चिरकालेन । 'चिराय-चिररात्राय-चिरस्याद्याश्चिरा-
 र्थकाः' इत्यमरः । [मित्रव्यसनी] मित्रव्यसनवान्, मित्रभ्रंशवानिति
 यावत् । 'व्यसनं विपदि भ्रंशे' इत्यमरः । दमघोषाज्जातः [दमघोषजः]
 चैयः, सुखेन दम्यत इति [सुदमः] एकाकित्वान् सुसाध्य इत्यर्थः ॥ ६० ॥

* उपमाऽलङ्कारः ।

† उपमाऽलङ्कारः ।

‡ मातृभ्याम् अर्हशः प्रसृतत्वात् जरया सन्धितत्वात् "सन्धिविपाटनान्मुक्तुः"

नीतिरापदि यद्गम्यः परस्तन्मानिनो ऋये ।

विधुर्विधुन्तुदस्येव पूर्णस्तस्योत्सवाय सः ॥ ६१ ॥

अन्यदुच्छृङ्खलं सत्त्वमन्यच्छास्त्रनियन्त्रितम् ।

सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः ? ॥ ६२ ॥

कष्टञ्चायं पक्षोऽभ्युपेत्यवादेनोक्तः । वन्तुतन्तु शूराणाम् अग्रिमपक्ष एव इष्टः शास्त्रसंवादी ; यथाह कामन्दकः,—‘यदा समस्तं प्रसभं निहन्तुं पराक्रमाद्दर्जितमप्यमितम् । तदाऽभियायादहितानि कुर्वन्नुपान्ततः कर्षणपीडनानि’ ॥ इतीयभिप्रेत्याह, नीतिरिति ।—[परः] शत्रुः [आपदि, गम्यः] गमनार्हः [नीतिः] इति [यत् तत्] आपदि गमनं [मानिनः] शौर्याभिमानिनः [ऋये] लज्जाकरमित्यर्थः । किन्तु [पूर्णः] उपचितगात्रः [सः] शत्रुः [तस्य] मानिनः । [विधुः] चन्द्रः [विधुन्तुदस्य इव] विधुं तुदति हिनस्तीति विधुन्तुदो राहुः । “विध्वरुषोऽस्तुदः” (३।१।३५ पा०) इति खग्प्रत्यये मुमागमः । तस्येव [उत्सवाय] । अत एव बलिना बलवानेव यातव्यः, बलिनश्च वयमिति भावः • ॥ ६१ ॥

तर्हि पूर्वोदाहृतमन्वादिशास्त्रविरोधः स्यादित्याशङ्गाह, अन्यदिति ।—[अन्यत्, उच्छृङ्खलम्] अनर्गलम् । प्रसङ्ग पीडनक्षममिति भावः । [सत्त्वं] बलम् अन्यत् [शास्त्रनियन्त्रितम्] शास्त्रेण [मन्वादिशास्त्रेण नियन्त्रितम् उदाहृतं परव्यसनकालि निर्मितं सत्त्वम् [अन्यत्] । उक्तानुक्तलक्षणवैलक्षण्यमन्यशब्दार्थः । तयोः सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वाभ्यां मिथो विरोधान्नैकशास्त्रत्वं सम्भवतीत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह,— [तेजस्तिमिरयोः हि] समानमधिकरणं ययोस्तयोर्भावः, [सामानाधिकरण्यम्] एकाग्रयत्वं [कुतः] ? न कुतश्चित् । तयोः सद्भावस्थान- इति देवाङ्गभवरो दुराधर्षः जरासन्धः पृथातमयं भूमिं तस्यन्धि विपाद्य चिधा कृत्वा विनाशितः इति भारतीय कथा । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

* अत्र ‘ऋये’ ‘उत्सवाय’ इत्यभयव “तादर्थ्यं चतुर्थो वाचा” (बा०) इति चतुर्थी । उपमाऽलङ्कारः ।

इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयः ।

आस्माकदन्तिसान्निध्यादामनीभूतभूरुहः ॥६३॥

निरुद्धवीवधासारप्रसारा गा इव व्रजम् ।

उपरुन्धन्तु दाशार्हाः पुरीं माहिष्मतीं द्विषः ॥६४॥

विरोधादिति भावः । तस्मादुभयोरुदितानुदितहोमवह्निविविषयत्वादि-
तरेतर-शास्त्रविरोधो न बाधक इति भावः • ॥ ६२ ॥

तर्हि नः किमिदानीं कार्यमत आह, इन्द्रप्रस्थेति ।—[इन्द्रप्रस्थगमः]
इन्द्रप्रस्थस्य पार्थनगरस्य गमो गमनम् । “ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च”
(३।३।५८ पा०) इत्यप्रप्रथयः । [मा कारि तावत्] न क्रियता-
मेवेत्यर्थः । ‘यावत्तावत्परिच्छेदे कात्स्न्ये मानावधारणे’ इति
विश्वः । कृञः कर्मणि लुङ्, “माङि लुङ्” (३।३।१७५ पा०)
इत्याशौरर्थे । “न माङ् योगे” (६।४।७४ पा०) इत्यट्प्रतिषेधः ।
किन्तु [चेदयः] चेदिदेशाः [आस्माकदन्तिसान्निध्यात्] आस्माकमिमे
आस्माकाः । “युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च” (४।३।१ पा०) इति
विकल्पादणप्रथयः । “तस्मिन्नणि च युष्माकास्माको” (४।३।२ पा०)
इत्यस्माकादेशः । सन्निधिरेव सान्निध्यम्, स्वार्थे षञ्प्रथयः । आस्मा-
कानां दन्तिनां सान्निध्यात् [वामनीभूतभूरुहः] वामनीभूताः श्राव्वा-
भङ्गात् खर्वीभूता भूरुहो वृक्षा येषां ते तथोक्ताः [मन्तु] चेदियान्वैव
क्रियतामित्यर्थः । मा च प्रस्तुता प्रस्तुतैव स्यकार्येण गम्यत इति
पर्यायोक्तालङ्कारः,—‘कारणं गम्यते यत्र प्रस्तुतात् कार्यवर्णनात् ।
प्रस्तुतत्वेन सम्बन्धात् पर्यायोक्तः स उच्यते ॥’ इति लक्षणात् ॥ ६३ ॥

निरुद्धेति ।—किञ्च, [दाशार्हाः] * यादवाः [निरुद्धवीवधासार-
प्रसाराः] वीवधो धान्यादिप्राप्तिः, आसारः सुहृद्वलं, प्रसारस्तृणकाष्ठादेः
प्रवेशः । ‘धान्यादेर्वीवधः प्राप्तिरासारस्तु सुहृद्वलम् । प्रसारस्तृणकाष्ठादेः

* अत्र दृष्टान्तालङ्कारः ।

† दशार्हो नाम पूर्वपुरुषः, तस्य इमे इति बोध्यम् ।

यजतां पाण्डवः स्वर्गमवत्विन्द्रस्तपत्विनः ।

वयं हनाम द्विषतः सर्वः स्वार्थं समीहते ॥ ६५ ॥

प्राप्यतां विद्युतां सम्पत्सम्पत्कार्दकरोचिषाम् ।

शस्त्रैर्द्विषच्छिरश्छेदप्रोच्छलच्छोणितोच्चितैः ॥ ६६ ॥

प्रवेशः' इति वैजयन्ती । तं निरुद्धा येस्ते तथोक्ताः ; अन्यत्र,—निरुद्धौ वीवधानां पर्याहारापरनाम्नां स्कन्धवाञ्छीराद्याहरणसाधनभारविशेषाणाम् आसारप्रसारौ प्रवेशनिर्गमौ येस्ते तथोक्ताः । “विवधो वीवधो भारे पर्याहाराध्वनोरपि” इति हेमचन्द्रः । [व्रजं] गीष्ठम् । ‘व्रजः स्यान्नोकुलं गीष्ठम्’ इति वैजयन्ती । [गा इव माहिष्मतीं पुरीं, द्विषः] अरीन् [उपरुन्वन्तु] व्रजे गा इव माहिष्मत्यामरीन् आह्वयन्वित्यर्थः । “दुह्याच्चपजदण्डरुधि” * इति द्विकर्मकत्वम् । तत्र पुरीव्रजावकथितं कर्म अन्यदोषितं कर्म † ॥ ६४ ॥

तर्हि पार्थप्रार्थनायाः का गतिरित्याशङ्क्य उपेक्षैव गतिरित्याह, यजतामिति ।—[पाण्डवः] युधिष्ठिरः [यजतां] यागं करोतु । [इन्द्रः स्वर्गम्, अवतु] रक्षतु । [इनः] अर्कः । ‘इनः पत्यो नृपार्कयोः’ इति मेदिनी । [तपतु] प्रकाशताम् । [वयं, द्विषतः] अरीन् [हनाम] मारयाम । “आडुत्तमस्य पिञ्च” (३।४।६२ पा०) इत्याडागमः । सर्वत्र प्राप्तकालं लोट् । तथा हि, [सर्वः] जनः [स्वार्थं] स्वप्रयोजनं [समीहते] । अनुसन्धत्ते । इन्द्रादिसमानयोगक्षेमो नः पार्थ इत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ६५ ॥

प्राप्यतामिति ।—किञ्च, [द्विषच्छिरश्छेदप्रोच्छलच्छोणितोच्चितैः]

* “चकथितञ्च” (१।४।६२ पा०) इति मूलस्य कारिका । दुह्याजित्यादिकन्वु प्राचामनुरोधेन एवनेकेषां द्विव्यापाराश्रयोधकतथेप्सिततमत्वेनैव द्विकर्मत्वसिद्धेरकम्पापारार्थका एव भाष्ये गृहीताः ; यथा,—“दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिचिचिजानुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ । त्रिशासिगुणेन च यत् स च ते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥”

† अत्र श्लेषानुप्राप्तिता उपमा ।

इति संरम्भिणो वाणीर्बलस्यालिख्यदेवताः ।

सभाभित्तिप्रतिध्वानैर्भयादन्ववदन्निव ॥ ६७ ॥

निश्चम्य ताः शेषगवीरभिधातुमधोक्षजः ।

शिष्याय वृहतां पत्युः प्रस्तावमदिशद्दृशा ॥ ६८ ॥

भारतीमाहितभरामथानुद्धतमुद्धवः ।

द्विपतां * शिरश्छेदेन प्रोच्छलता उद्गच्छता शोणितेनोच्चितैः सिक्नैः
[शस्त्रैरर्करोचिषां सम्पर्काद्द्विद्युतां, सम्पत्] लक्ष्मीः [प्राप्यताम्] । इति
निदर्शनालङ्कारः, क्लेकानुप्रासश्च ॥ ६६ ॥

इतीति ।—[इति] इत्थं [संरम्भिणः] क्षुभितस्य [बलस्य] बल-
भद्रस्य [वाणीः, अलिख्यदेवताः] चित्तलिखितदेवताः, [सभाभित्तिप्रति-
ध्वानैः] सभायाः सदोद्गृहस्य, भित्तीनां प्रतिध्वानैः प्रतिध्वनिव्याजन-
त्यर्थः । [भयादन्ववदन्] अन्वमोदयन् [इव] इत्युत्प्रेक्षा प्रतिध्वानै-
रित्यपङ्क्त्या सङ्कीर्यते ॥ ६७ ॥

निश्चम्येति ।—अधः अधःकृतमक्षजमिन्द्रियजं ज्ञानं ध्येन सः
[अधोक्षजः] हरिः [ताः, शेषगवी.] शेषस्य शेषावतारस्य बलभद्रस्य
गाः वाचः शेषगवीः । “गौरतद्वितलुकि” (५।४।६२ पा०) इति
टच्, टित्चान्ङोप् + । [निश्चम्य] श्रुत्वा,—“निश्चाम्यतीति श्रवणे
तथा निश्चमयत्यपि” इति भट्टमहः, तत्र शाम्यतरिदं रूपम्, अन्यथा
निश्चम्येति स्यात् । अत एव वामनः,—“निश्चम्य-निश्चमयश्चब्दौ प्रकृति-
भेदान्” इति [वृहतां] वाचां [पत्युः] वृहस्पतेस्तस्य शिष्याय ।
उद्धवाय [अभिधातुं] वक्तु [दृशा] दृक्प्रज्ञया [प्रस्तावम्] अवसरम्
[अदिशत्] अतिस्फुटवान्, ‘प्रस्तावः स्यादवसरः’ इत्यमरः ॥ ६८ ॥

भारतीमिति ।—[अथ] कृष्णानुज्ञानन्तरम् [उद्धवः, आहितभराम्]

* “द्विषीऽमिदं” (३।२।१३१ पा०) इति शब्दः ।

+ “टिडटाणञ्—” (४।१।१५ पा०) इत्यादिना ।

तथ्यामुतथ्यानुजवञ्जगादाये गदायजम् ॥ ६६ ॥

सम्प्रत्यसाम्प्रतं वक्तुमुक्ते मुसलपाणिना ।

निर्द्धारितेऽर्थे लेखेन खलूक्त्वा खलु वाचिकम् ॥७०॥

आहितो भरोऽर्थगौरवं यस्यां मा तां [तथ्यां] यथार्थां [भारतीं]
वाचम् [अनुवृत्तम्] अगर्वितं यथा तथा [गदायजं] गदस्यायजं कृष्णम्
[अग्रे] पुरत इति प्रागल्भ्योक्तिः । [उतथ्यानुजवत्] उतथ्यस्य
महर्षेरनुजो वृहस्पतिः । ‘उतथ्यावरजो जीवः’ इति विश्वः । तद्वत्
तेन तुल्यं [जगाद] । “तेन तुल्यं क्रिया चिहतिः” (५।१।११५ पा०)
इति वृत्तिः । तद्वितगीयमुपमा • ॥ ६६ ॥

किं जगादेत्याह, सम्प्रतीति ।—[सम्प्रति, मुसलपाणिना] बल-
भङ्गेण । केवलं शूरैरेति ध्वनिः । [उक्ते] सति [वक्तुमसाम्प्रतम्]
अयुक्तम् । साधूक्तत्वादभ्यासमानयोगक्षेमप्रसङ्गादिति ध्वनिः । साम्प्रतं-
शब्दस्यार्थान्वात् तदुयोगं “शकष्टप—” (३।४।६५ पा०) इत्यादिना
तमुत् । तथा हि, [लेखेन] पत्रेण [अर्थे] वाच्ये [निर्द्धारिते]
निर्गोति सति [वाचिकं] व्याहृतार्थां वाचं, मन्देशवचनमित्यर्थः ।
‘मन्देशवाग्वाचिकं स्यात्’ इत्यमरः । “वाची व्याहृतार्थायाम्” (५।४।
३५ पा०) इति ठक् । [खलु उक्त्वा खलु] न वाच्यं खल्वित्यर्थः ।
खलुराद्यः प्रतिषेधे, अन्यो वाक्यालङ्कारे । ‘निषेधवाक्यालङ्कारे
जिज्ञासाऽनुनये खलु’ इत्यमरः । “अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः
प्राचां क्त्वा” (३।४।१८ पा०) इति क्त्वाप्रत्ययः । इह ‘न पादादौ
खल्वादयः’ इति निषेधस्योद्देशकाभिप्रायत्वात् । नअर्थखलुशब्दस्या-
नुद्देशकत्वात् नअवदेव पादादौ प्रयोगो न दुष्यतीत्यनुसन्धेयम् । लिखि-
तार्थे वाचिकमिव बलोक्ते मदक्तिरनवकाशेति वाक्यार्थप्रतिबिम्ब-
करणात् स्पष्टस्तावद्दृष्टान्तः, स्तुतिव्याजेन निन्दाऽवगमात् व्याजस्तुतिश्च ।
लक्षणं चाग्रे वक्ष्यते ॥ ७० ॥

तथाऽपि यन्मय्यपि ते गुरुरित्यस्ति गौरवम् ।

तत्प्रयोजककर्तृत्वमुपैति मम जल्पतः ॥ ७१ ॥

वर्णैः कतिपर्यैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव ।

अनन्ता वाङ्मयस्याहो ! गेयस्येव विचित्रता ॥ ७२ ॥

तर्हि किं तूष्णीम्भूतेन भाव्यम् ? नत्याह, तथाऽपीति ।—[तथाऽपि] बलेन निर्णीतेऽपि [ते] तव [मय्यपि] बलभद्र इवेत्यपिशब्दार्थः । [गुरुरिति] एव [यन्नौरवम्] आदरः [अस्ति, तद्] गौरवं [जल्पतः] जल्पने प्रयोच्यकर्मणः [मम] मे [प्रयोजककर्तृत्वं] प्रेरकत्वम् [उपैति] अतो वक्ष्यामीत्यर्थः । नहि पण्डितैः सादरं पृष्ठस्य विशेषज्ञस्य अज्ञवत् तूष्णीम्भावो युक्त इति भावः ॥ ७१ ॥

ननु रामेणैव सर्वं प्रपञ्चेनोक्तं, सम्प्रति किं ते वाच्यमस्तीत्याशङ्क्य इथाप्रपञ्चोऽयमिति हृदि निधाय स्तुवन्नाह, वर्णैरित्यादित्येण ।— [कतिपर्यैः] परिमितैः [वर्णैः] पञ्चाशता [एव] • मातृकाक्षरैः, कतिपर्यैः सप्तभिः एव [स्वरैः] निषादादिभिः [ग्रथितस्य] गुम्फितस्य [इव, वाङ्मयस्य] शब्दजालस्य । “एकाचोऽपि नित्यं मयटमिच्छन्ति” † इति स्वार्थं मयट् । गीयत इति गेयं तस्य [गेयस्य] गानस्य । इव, विचित्रता । रचनाभेदात् [अनन्ता] अपरिमिता भवतौत्यर्थः । [अहो !] अतस्तेन साधूक्तेऽपि विशेषानन्त्यात् ममापि वक्तव्यमस्तीत्येको भावः । तस्य दुरुक्तत्वान्मर्मवास्तीत्यन्वः । प्रत्यवयवमिदोपादानादनैकेवेयमुपमा ॥ ७२ ॥

• तन्वशास्त्रमतेन वर्णात्मिका मातृकासंख्येति । “पञ्चाशत्त्रिपिभिर्विभक्तमुखदीः पन्ध्रव्यवचःस्यखाम्” इति तद्व्याजम् । अत्रुच्चारः विसर्गमिलिताः बीडश्च खराः, वर्ग्याः पञ्चविंशतिः, यकारादिश्चकारान्ता नव ; एवं मिलिताः पञ्चाशद् वर्णाः तन्वशास्त्रीकाः ।

† “नित्यं वृद्धशरादिभ्यः” (४।१।१४४ पा०) इति सूत्रस्य काश्चिदाद्या द्रष्टव्यमेतत् ।

बह्वपि स्वेच्छया कामं प्रकीर्णमभिधीयते ।

अनुज्झितार्थसम्बन्धः प्रबन्धो दुरुदाहरः ॥ ७३ ॥

सदीयसीमपि घनामनल्पगुणकल्पिताम् ।

प्रसारयन्ति कुशलाश्चित्रां वाचं पटीमिव ॥ ७४ ॥

विशेषविदुषः शास्त्रं यत्तवोद्गाह्यते पुरः ।

हेतुः परिचयस्थैर्ये वक्तुर्गुणनिकैव सा ॥ ७५ ॥

बह्वपौति ।— [स्वेच्छया] स्वप्रतिभाऽनुसारेण [प्रकीर्णम्] असङ्गतं । बह्वपि, कामं] यथेष्टम् [अभिधीयते], किन्तु [अनुज्झितार्थसम्बन्धः] अनुज्झितोऽर्थसम्बन्धः पदार्थसङ्गतिर्यस्मिन् सः [प्रबन्धः] मन्दर्भः [दुरुदाहरः] दुर्वचः । हरतेः खलप्रत्ययः । * रामेण तु सङ्गतमेवोक्तमिति स्तुतिः, असङ्गतमेवोक्तमिति निन्दा च गम्यते + ॥ ७३ ॥

सदीयसीमिति ।— [कुशलाः] वक्तारः [सदीयसीम्] अतिमुकुमाराक्षरां श्लक्ष्णतराक्ष, [अपि] तथाऽपि [घनाम्] अर्थगुर्वीम्, अन्यत्र,—सान्द्राम्, कदलीदलकण्ठामित्यर्थः । [अनल्पगुणकल्पिताम्] अनल्पैर्बहुभिर्गुणैः श्लेषादिभिस्तन्तुभिश्च कल्पितां रचितां निर्मिताञ्च, [चित्रां] शब्दादिविचित्रां विचित्ररूपाञ्च, [वाचं, पटीं] शाटीम् [इव प्रसारयन्ति] रामवागप्येवंविधेति स्तुतिः । रामवाक् तु नैवंविधेति निन्दा च गम्यते । अत्र श्लेषस्य शुद्धविषयासम्भवेन सर्वालङ्कारबाधकत्वादुपमाप्रतिभोत्यापितः प्रकृतप्रकृतश्लेषोऽयमित्यलङ्कारसर्वस्वकारः । एवञ्च पृथोपमाया निर्विषयत्वप्रसङ्गान् श्लेषप्रतिभोत्यापितेयमुपमैवेत्यन्ये ; व्याजन्तिश्च ॥ ७४ ॥

अथोक्तवः स्वसिद्धान्तं वर्णयिष्यन् स्तुत्या गर्वं परिहरन् हरिमभिसुखी-
करोति, विशेषेति ।—विशेषानवान्तरभेदान् वेत्ति इति विशेषविदान् तस्य

* “ईषद्ः सुषु क्कात्थेषु खल्” (१।१।१२६ पा०) इति सूत्रम् ।

† अत्र व्याजस्तुतिरलङ्कारः ।

प्रज्ञोत्साहावतः स्वामौ यतेताधातुमात्मनि ।
 तौ हि मूलमुदेष्यन्त्या जिगीषोरात्मसम्पदः ॥७६॥
 सोपधानां धियं धीराः स्थेयसीं खट्वयन्ति ये ।

[विशेषविदुषः] विशेषज्ञस्य । गमिगाम्यादिपाठात् द्वितीयासमासः * ।
 [तव, पुरः] अग्रे [शास्त्रं] नीतिशास्त्रम् [उद्गाह्यते] उपन्यस्यत इति
 [यत्] । ‘उद्गाहितमुपन्यस्तम्’ इति वैजयन्ती । [सा] तदद्गृहण-
 मित्यर्थः । विधेयप्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गत्वम् । [वक्तुः] उद्गाहयितुः
 [परिचयस्वीर्यं] अभ्यासदाह्यं [हेतुः, गुणानिका एव] आग्नेद्वितमेवेति
 यावत्, न तु वैदुष्यप्रकटनमिति भावः । “गुण आग्नेद्विन” चौरा-
 दिकात्, “ख्यासश्रयो युच्” (३।३।१०७ पा०) इति युच्, ततः संज्ञायां
 कन्, कात्पूर्वस्येकारः † ॥ ७५ ॥

सम्प्रति स्वमतमुपन्यस्यति, प्रजति ।—[अतः] अभ्यात्कारणात्,
 स्वमस्यास्तीति [स्वामी] प्रभुः । “स्वामिवैश्वर्यं” ‡ (५।२।१२६ पा०)
 इति निपातः । [प्रज्ञोत्साहौ] मन्त्रोत्साहश्चक्षुः [आत्मनि], स्वस्मिन्
 [आधातुं] सम्पादयितुं [यतंत] स्वयमुभयश्चक्षुःमान् भवेदित्यर्थः ।
 कुतः ?—[हि] यस्मात् [तौ] प्रज्ञोत्साहौ [उदेष्यन्त्याः] वक्तव्यन्त्याः
 [जिगीषोः, आत्मसम्पदः] आत्मनः सम्पदः प्रभुश्चक्षुः [मूलं] निदानम् ।
 अतोत्साहग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । यथोत्साहस्तथा मन्त्रोऽपि ग्राह्यः, न तु
 केवलोत्साह इति बलभद्रापवादः ॥ ७६ ॥

उत्साहवत् प्रज्ञाऽपि ग्राह्या इत्युक्तं, तस्याः प्रयोजनमाह, सोपधा-
 नामिति ।—[ये, धीराः] धीमन्तः [सोपधानां] सविशेषां युक्तियुक्ता-

* “द्वितीयाश्रित—” (२।१।२४ पा०) इति मत्रं “श्रितादिषु गमिगाम्यादीना-
 मुपसङ्गानम्” (वा०) काशिकायाम् ।

† “प्रत्ययस्यात्कान्पूर्वस्यात् इदाप्यमुपः” (७।३।४४ पा०) इति सूत्रम् ।

‡ “ऐश्वर्यवाचकात् स्वशब्दात् मत्वर्थे आमिनश् इति वृत्तिः दृश्यते सिद्धान्त-
 कौमुद्याम् ; तन्मते निपाताभावः आमिनश्प्रत्ययात् ; तच् भाष्यविकल्पम् । “स्वामि-
 न्शैश्वर्यं निपात्यते इति” भाष्यवचनात् ; काशिकायामध्येवमव ।

तत्रानिशं निषण्णास्ते जानते जातु न श्रमम् ॥७७॥
 स्पृशन्ति शरवत्तीक्ष्णाः * स्लोकमन्तर्विशन्ति च ।
 बहुस्पृशाऽपि स्थूलेन स्थीयते बहिरश्मवत् ॥७८॥

मित्यर्थः, अन्यत्र,—सगेन्दुकां सोपवर्धामित्यर्थः,—‘उपधानं विशिषे स्याद् गेन्दुके प्रणयेऽपि च’ इति विश्वः । [स्थेयसी] स्थिरतराम्, अचपलां द्रुदीयसीञ्च । स्थिरशब्दादीयसुनि, “प्रियस्थिर—” (१।४।१५७ पा०) इत्यादिना स्यादेशः । [धियं, खट्वयन्ति] खट्वां पर्यङ्गं कुर्वन्ति, आश्रयन्तीत्यर्थः । ‘श्रयनं मञ्चपर्यङ्गपत्न्यङ्गाः खट्वाया समाः’ इत्यमरः । “तत्करोति तदाचष्टे” (ग०) इति णिच् । [ते] धीराः [तत्र] धीखट्वायाम् [अनिशम्] अश्रान्तं [निषण्णाः] विश्रान्ताः मन्तः [जातु] कदाचिदपि [श्रमं] खेदं [न जानते] न विदन्ति । “श्रमः खेटोऽध्वरत्यादेः” इति लक्षणम् । धीपूर्वक एवोक्ताहः मेव्यो न केवल इति सर्वथा धीराश्रयणीयेत्यर्थः । अत्र धिय आरोप्यमाणायाः प्रकृतश्रमापनोदरूपोपकारपर्यन्ततया परिणामालङ्कारः,—‘आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपर्योगित्वे परिणामः’ इति लक्षणात् ॥ ७७ ॥

अथ प्रज्ञाप्रज्ञयोर्द्वाभ्यां वैषम्यमाह, स्पृशन्तीति ।—[तीक्ष्णाः] निश्चितप्रज्ञाः [शरवत्] शरेण तुल्यं [स्लोकम्] अल्पमेव [स्पृशन्ति] [अन्तः] कार्यस्य अन्तरं, [विशन्ति च] अल्पायासेन बहु कार्यं साधयन्तीत्यर्थः । [बहुस्पृशा] व्यापिना [अपि, स्थूलेन] मन्देन वृहता अश्रमना उपलेन तुल्यम् [अश्रवत्] । “तेन तुल्यं क्रिया चेदितिः” (५।१।११५ पा०) [वद्धिः] एव कार्यस्याकार्यस्य चेति भावः । [स्थीयते] स्थितिः क्रियते । मूढो हि अल्पस्य हेतोर्बहु प्रयासं करोति । मूषकप्रवृत्त्याय शिखरिखननं परिचासास्यदं भवतीति भावः । तद्विगतैयमुपमा ॥ ७८ ॥

* “खरपरे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः” इति वार्त्तिकान् “तीक्ष्णाः स्लोकम्” इत्यत्र सविसर्गो निर्विसर्गो वा पाठो दृश्यते ; एवम् उत्तरम् ।

आरभन्तेऽल्पमेवाज्ञाः कामं व्यग्रा भवन्ति च ।

महारम्भाः कृतधियस्तिष्ठन्ति च निराकुलाः ॥७६॥

उपायमास्थितस्यापि नश्यन्त्यर्थाः प्रमाद्यतः ।

हन्ति नोपशयस्थोऽपि शयालुर्मृगयुर्मृगान् ॥८०॥

उदेतुमत्यजन्नीहां राजसु द्वादशस्वपि ।

आरभन्त इति ।—किञ्च, [अज्ञाः, अल्पं] तुच्छम् [एव, आरभन्ते] प्रक्रमन्ते, [कामम्] अत्यन्तं [व्यग्राः] त्वरिताः [च भवन्ति], न च पारं गच्छन्तीति भावः । [कृतधियः] शिञ्चितबुद्ध्यन्तु [महारम्भाः] महोद्योगा भवन्ति [निराकुलाः] अव्यग्राः [च तिष्ठन्ति] पारं गच्छन्तीति भावः ॥ ७६ ॥

अथ प्रजावानपि न प्रमाद्येदित्याह, उपायमिति ।—[उपायम्, आस्थितस्य] प्राप्तस्य [अपि] उपार्थनेव कार्यं साधयतोऽपीत्यर्थः, किमुत व्यग्रतयेति भावः । [प्रमाद्यतः] अनवधानस्य । ‘प्रमादोऽनवधानता’ इत्यमरः । [अर्थाः] प्रयोजनानि [नश्यन्ति] । तथा हि [शयालुः] निद्रालुः, आलुचि श्रीङ्गी वक्रव्यत्वादालुश्च । * मृगान् यातीति [मृगयुः] व्याधः । “मृगयादयश्च” (उणा० १ पा० ३८ सू०) इत्याद्यादिकः कुप्रत्ययान्तो निपातः । ‘व्याधो मृगबधाञ्जीवी मृगयुर्लञ्चकश्च सः’ इत्यमरः । उपशरतेऽस्मिन्नित्युपशयो मृगमार्गस्थायिनो व्याधस्यात्मगुप्तिस्थानं गर्तविशेषः । “एरच्” (३।३।५६ पा०) इत्यच्-प्रत्ययः । तत्र तिष्ठतीति [उपशयस्थोऽपि मृगान् न हन्ति] । विशेषेण सामान्यसमर्धनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८० ॥

एवं प्रजाया आवश्यकत्वमुक्तं, तथोत्साहस्याप्याह, उदेतुमिति ।—जेतुमिच्छुः [जिगीषुरंकः] एव [द्वादशस्वपि राजसु] मध्ये द्वादशसु [आदित्येषु, दिनक्रद्] यो दिनकरणे व्याप्रियमाणः आदित्यः सः

* “मृद्दिष्टिपति” (३।३।१५८ पा०) इत्यादिसूत्रे आलुचि श्रीङ्गी यद्गणं कर्तव्यम् (वा०) इति काशिका, “श्रीङ्गी वाच्यः” (वा०) इति कौमुदी ।

जिगीषुरेको दिनकृदादित्येष्विव कल्पते ॥ ८१ ॥

बुद्धिशस्त्रः प्रकृत्यङ्गो घनसंघतिकञ्चुकः ।

चारेक्षणी दूतमुखः पुरुषः कोऽपि पार्थिवः ॥ ८२ ॥

[इव, ईहाम्] उत्साहम् [अत्यजन्] प्रयुञ्जान एव, न तु निरुद्योगं इति भावः । [उदेतुं कल्पते] उदयाय प्रभवति ; उत्साहशक्तिरेव प्रभुशक्तेरपि मूलमित्यर्थः,—“नानालिङ्गत्वाद्देतूनां नानामुर्यत्वम्” इति श्रुतेः । प्रतिमासमादित्यभेदान् द्वादशत्वं, तच्चैकस्यैव द्वादशात्मकत्वं ‘द्वादशात्मा द्विवाकरः’ इत्यभिधानात् । ते चार्य्यमादयः पुराणीका द्रष्टव्याः । * राजानम् “अरिर्मितमरेर्मितं मितमिदमतः परम् । तथाऽग्निमित्मिदञ्च विजिगीषोः परःसराः ॥” पञ्चेति शेषः । “पार्श्वीयाहास्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । अमारावनयोश्चैव विजिगीषोम् पृष्ठतः ॥” पार्श्वीयाहामार आक्रन्दामारश्चेत्यर्थः । अत्र चत्वार इति शेषः । एवं नव भवन्ति । विजिगीषुर्दशमः,—‘अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः । अनुग्रहे मंहतयोः ममर्थो व्यस्तयोर्वधि । मखडलाहृदिरेतेषामुदासीनो बलाधिकः ॥’ इति मध्यमोदामीनाभ्यां सह द्वादश वेदितव्याः । पूर्णोपमा ॥ ८१ ॥

“उपायमास्थितस्य” इत्यत्र राजा न प्रमाद्येदित्युक्तम्, अप्रमादप्रकारमाह, बुद्धिशस्त्र इति ।—बुद्धिरेव शस्त्रं यस्य सः [बुद्धिशस्त्रः] अमोघपातित्वान्तस्या इति भावः । [प्रकृत्यङ्गः] प्रकृतयः स्वास्यादिराज्याङ्गानि ; ‘राज्याङ्गानि प्रकृतयः’ इत्यमरः । ता एवाङ्गानि यस्य सः ; तद्वैकल्ये राज्ञो वैकल्यं स्यादिति भावः । [घनसंघतिकञ्चुकः] घना दुर्भेदा संघतिर्मन्त्रगुप्तिरेव कञ्चुकः कवचो यस्य स तथोक्तः ; मन्त्रभेदे राज्यभेदादिति भावः । चरतीति चरः । पचाद्यच् । स एव

* “धाता मिर्वाऽर्थमा रुद्रो वरुणः सूर्य एव च ।

भगो विवस्वान् पृषा च सविता दशमः स्मृतः ।

एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते ॥” इति विष्णुधर्मोत्तरं ।

तेजः क्षमा वा नैकान्तं कालज्ञस्य महीपतेः ।

नैकमोजः प्रसादो वा रसभावविदः कवेः ॥८३॥

कृताऽपचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रियः ।

चारो गूढपुरुषः । प्रज्ञादित्वात् चार्थिकोऽणप्रत्ययः । * 'चारश्च गूढपुरुषः' इत्यमरः । स एव चक्षुषं चक्षुर्यस्य सः [चारेक्षणाः] अन्यथा स्वपरमखलवृत्तान्तादर्शनात् ; "अन्धस्येवान्धलग्नस्य विनिपातः पटे पटे" इति भावः । दृतः सन्देशहरः । 'स्यात्सन्देशहरो दृतः' इत्यमरः । स एव मुखं वाग् यस्यासौ [दृतमुखः] अन्यथा मृकस्येव वाग्व्यवहारसिद्धौ तत्साध्यासाध्यकार्यप्रतिबन्धः स्यादिति भावः । एवम्भूतः [पार्थिवः, कोऽपि पुरुषः] । अन्य एवायं लोकविलक्षणः पुमानित्यर्थः ; अतो राज्ञा बुद्धादिमन्त्रेण भवितव्यम् । एतदेवाप्रमत्तत्वम्, अन्यथा स्वरूपहानिः स्यादिति भावः । अत्र कोऽपीति राज्ञो लोकमन्वन्वेऽपि तदमन्वन्वोक्त्या तद्रूपातिशयोक्तिः, मा च बुद्धिशस्त्र इत्यादिरूपकनिर्वृत्तिरिति, तेन महाङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ८२ ॥

"चतुर्थोपायमाश्री" इत्यादिना यत् क्षात्रमेव कर्तव्यमुक्तं, तत्रोत्तरमाह, तेज इति — [कालज्ञस्य] कालं जानातीति कालज्ञः तस्य, अयं काल इति विदुष इत्यर्थः । "आतोऽनुपमर्गे कः" (३।२।३ पा०) न तु "इगुपध—" (३।१।१३५ पा०) इत्यादिना कविधिः, समामे कर्मोपपदस्यैव बलवत्त्वभाषणात् । तस्य [महीपतेक्षोजः] क्षात्रमेवेति [वा, क्षमा] एव वा [एकान्तं] नियमः [न] नास्ति, किन्तु यथा-कालमुभयमव्याश्रयणीयमित्यर्थः । तथा हि, रसान् शृङ्गारादीन्, भावान् निर्वेदादींश्च वेत्ति यस्तस्य [रसभावविदः] । भावग्रहणं सम्पातायातम् । [कवेः] कवितुः [एकं] केवलम् [ओजः] प्रौढप्रबन्धत्वं [वा] एकः [प्रसादः] सुकुमारप्रबन्धत्वं वा [नः], किन्तु तत्र हि रसानुगुह्येन यथायोग्यमुभयमप्युपादेयम् । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ८३ ॥

यदुक्तं 'क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः' इति तत्रोत्तर-
* "प्रज्ञादिभ्यश्च" (५।१।२८ पा०) इति सूत्रम् ।

असाध्यः कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथा ॥८४॥

मृदुव्यवहितं तेजो भोक्तुमर्थान् प्रकल्पते ।

प्रदीपः स्नेहमादत्ते दशयाऽभ्यन्तरस्थया ॥८५॥

नालम्बते दैष्टिकतां न निषीदति पौरुषे ।

शब्दार्थौ सत्कविरिव द्वयं विद्वानपेक्षते ॥८६॥

माह, कृतापचार इति ।—[परैः] शब्दभिः [कृतःपचारोऽपि] कृतः
अपचारोऽपकारः, अपव्यञ्च यस्य सः तथाऽपि [अनाविष्कृतविक्रियः]
अन्तर्गूढविकारः, अत एव [असाध्यः] अप्रतिमसाध्यः सन् [गदो यथा]
रोग इव । ‘इववहा यथाशब्दाः’ इति दग्डी । [काले] बलक्षया-
वसरे [प्राप्ते] मति [कोपं कुरुते] प्रकल्पतात्यर्थः । तदुक्तं,—‘वहेद-
मिवं स्कन्धेन यावत्कालविपर्ययः । तमेव चागतं काले भिन्द्याद्दृष्ट-
मिवःश्मना ॥’ इति * ॥ ८४ ॥

इतश्च चन्तव्यमिदानीमित्याह, मृद्विति ।—[मृदुव्यवहितं] मृदुना
मृदुवचना व्यवहितमन्तर्हितं [तेजः अर्थान् भोक्तुं, प्रकल्पते] प्रभ-
वति । तथा हि, [प्रदीपः अभ्यन्तरस्थया] मध्यस्थया [दशया]
वत्या । ‘दशा वर्त्तावस्थायां’ ‘स्नेहस्तैलादिके रसे’ इत्यभयवापि
विश्वः । [स्नेहं] तैलादिकम् अर्थम् [आदत्ते] अन्यथा स्वयमेव
निर्वायादिति + । ततः चान्तिपूर्वमेव चान्तिं फलतीति सर्वथा प्रथमं
चन्तव्यमिति भावः । विशेषेण सामान्यममथेनादर्थान्तरन्यासः ॥८५॥

तर्हि पौरुषं मा भ्रञ्चित्यं, क्षममाणस्य दैवमेव श्रेयो विधास्यतो-
त्याशङ्गाह, नालम्बते इति ।—[विद्वान्] अभिज्ञः, दिष्टे मतिर्येस्येति
दैष्टिकः, दैवप्रमाणक इत्यर्थः : ‘दैवं दिष्टं भागधेयम्’ इत्यमरः । “अस्ति
नास्ति दिष्टं मतिः” (४।४।६० पा०) इति ठक् । तद्भावं [दैष्टिक-

* उपमाऽलङ्कारः ।

+ निर्वायात्—निर्वाणताम् इत्यात् । अत्र निर्वाहादिति पाठोऽपि दृश्यते ।

स्थायिनोऽर्थे प्रवर्तन्ते भावाः सञ्चारिणो यथा ।

रसस्यैकस्य भूयांसस्तथा नेतुर्महोभृतः ॥८७॥

ताम्] एव [नालम्बते,] सर्वथा यद्गविष्यस्य विनाशादिति भावः ।
तथा [पौरुषे] केवलपुरुषकारेऽपि । युवादिवादाणप्रत्ययः * । [न
निषीदति] न तिष्ठति । देवप्रातिकूल्ये तस्य वैफल्यादिति भावः ;
किन्तु [सत्कविः] सत्कविता [शब्दार्थाविव] तयोः काव्यशरीरत्वा-
दिति भावः । यथाऽऽह वामनः,—‘अदोषो सगुणो सालङ्कारो शब्दार्थो
काव्यम्’ इति । [इयं] पौरुषं दैवञ्च [अपेक्षते] । अतः पौरुषमप्या-
वश्यकं, किन्तु काले कर्तव्यमिति विशेषः ; पौरुषादृष्टयोः परस्पर-
सापेक्षत्वादिति भावः + ॥ ८६ ॥

अथ चान्तेः फलमाह, स्थायिन इति ।—रस्यते स्वाद्यते इति रसः
शृङ्गारादिः,—‘रसतः स्वादनार्थत्वाद्द्रस्यन्त इति ते रसाः’ इति निर्व-
चनात् । तस्य [रसस्य] रसोभवतः [स्थायिनः] स्थायिभावस्य
रत्यादिः,—‘रतिर्हामश्च शोकश्च क्रोधोत्साहभयानि च । जुगुप्साविन्मय-
शमाः स्थायिभावाः प्रकीर्त्तिताः’ ॥ इत्युक्तत्वात् [एकस्य] एव [अर्थे]
स्वादुभावरूपे प्रयोजने [भूयांसः, सञ्चारिणः] व्यभिचारिणः [भावाः]
निर्वेदादयः । विभावादीनामुपलक्षणमेतत् । [यथा प्रवर्तन्ते] तदुक्तं,—
‘विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः । आनीयमानः स्वादुत्वं
स्थायिभावो रसः स्मृतः ॥’ इति । [तथा] स्थायिनः स्थिरस्य चान्त्या
कालं प्रतीक्षमाणस्येत्यर्थः । एकस्य एव [नेतुः] विजिगीषोर्नायकस्य
अर्थे प्रयोजने भूयांसः [महोभृतः] राजानः प्रवर्तन्ते । स्वयमेवास्य कार्यं
साधयन्तीत्यर्थः । ततः चान्तव्यमिति भावः । केचित्तु,—भावपदस्यापि
रसपरत्वमाश्रित्य, यथा सञ्चारिणः प्रसङ्गादागन्तुकाः अन्ये रसाः
स्थायिनः स्थिरस्यैकस्य मुख्यस्यार्थे प्रवर्तन्ते, तथाऽस्मिन्नेव काव्ये वीरस्य
शृङ्गारादय इति व्याचक्षते । उपमाऽलङ्कारः ॥ ८७ ॥

* “हायनान्तयुवादिभ्योऽण्” (५।१।१३० पा०) इति सूत्रम्

+ उपमाऽलङ्कारः ।

तन्त्रावापविदा योगैर्मण्डलान्यधितिष्ठता ।

सुनिग्रहा नरेन्द्रेण फणोन्द्रा इव शत्रवः ॥८८॥

करप्रचयामुत्तुङ्गः प्रभुशक्तिं प्रथीयसीम् ।

प्रज्ञाबलवृहन्मूलः फलत्युत्साहपादपः ॥८९॥

अनल्पत्वात् प्रधानत्वाद् वंशस्येवेतरे स्वराः ।

ज्ञान्तिपञ्च एव गुणान्तरमाह, तन्त्रेति ।—तन्त्रावापौ स्वपर-
राष्ट्रचिन्तनम्, अन्यत्र,—तन्त्रावापं शास्त्रोपधप्रयोगञ्च वेत्ति यस्मिन् [तन्त्रा-
वापविदा] । ‘तन्त्रः स्वराष्ट्रचिन्तायामावापः परचिन्तने । शास्त्रो-
पधान्तमुख्येषु तन्त्रम्’ इति वैजयन्ती । [योगैः] सामाद्युपायैः, अन्यत्र,—
देवताध्यानैश्च । ‘योगः संहननोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु’ इत्यमरः ।
[मण्डलाः] स्वपरराष्ट्राणि माहेन्द्रादिदेवतायतनानि च । [अधि-
तिष्ठता] अतिक्रमता [नरेन्द्रेण] राज्ञा विषवैद्येन च ;—‘नरेन्द्रो वार्त्तिके
राज्ञि विषवैद्ये च कथ्यते’ इति विश्वः । [शत्रवः फणोन्द्रा इव, सुनि-
ग्रहाः] सुखेन निग्राह्याः । एवञ्च प्रकृताप्रकृतविषयः श्लेषः । उपमै-
वेति केचित् ॥ ८८ ॥

“प्रज्ञोत्साहावतः स्वामी” इत्यत्रैव तावैव प्रभुशक्तेर्मूलमित्युक्तं,
तदेव व्यनक्ति, करेति ।—[उत्तुङ्गः] महान्तः [प्रज्ञाबलवृहन्मूलः]
प्रज्ञाबलं मन्त्रशक्तिरेव वृहत् प्रधानं मूलं यस्य सः, [उत्साहपादपः]
उत्साह एव पादपः [करप्रचयाम्] करेण बलिना प्रचेयां वर्द्धनीयां
हस्तग्राह्याञ्च । ‘बलिहस्तांशवः कराः’ इत्यमरः । [प्रथीयसीं]
पृथुतराम् । “रञ्जतो हलादर्लघोः” (६।४।१६१ पा०) इति रेफादेशः ।
[प्रभुशक्तिं] तेजोविशेषम् । ‘स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोषदण्ड-
जम्’ इत्यमरः । [फलति] प्रसूते इत्यर्थः । “फल निष्पत्तो” । मन्त्र-
पूर्वक एवोत्साहः फलति, विपरीतस्तु छिन्नमूलो वृहत् इव शुष्यतीति
भावः । रूपकालङ्कारः श्लेषश्च ॥ ८९ ॥

विमृष्यकारिणस्तु विम्वमपि विधेयं स्यादिति त्रयेणाह, अनल्पत्वा-

विजिगीषोर्नृपतयः प्रयान्ति परिवारताम् ॥६०॥

अप्यनारभमाणस्य विभोरुत्पादिताः परैः ।

व्रजन्ति गुणतामर्थाः शब्दा इव विहायसः ॥६१॥

यातव्यपाणिग्राहादिमालायामधिकद्युतिः ।

एकार्थतन्तुप्रोतायां नायको नायकायते ॥६२॥

दिति ।—[अनल्पत्वात्] प्रज्ञोत्साहाधिकत्वादत एव [प्रधानत्वात्] मण्डलाभिज्ञत्वात्, अन्यत्र,—अनल्पत्वात् उच्चैस्तरत्वात् प्रधानत्वात् नायकस्वरत्वाच्च [वंशस्य] वंशवाद्यस्वरस्य [इतरे स्वरः] वीणागानादि-शब्दाः [इव] ; अथवा,—आश्रयत्वाद्दंश इव वंशस्तत्कालविहितः स्वर उच्यते तस्य स्वरस्येतरे • षड्जादयः [विजिगीषोः, नृपतयः] अन्ये मण्डलपरिवर्तिनो राजानः [परिवारतां] पोष्यतां [प्रयान्ति] तत्कार्यमेव साधयन्तीत्यर्थः ; तस्माद्दिमृष्य कर्त्तव्यमित्यर्थः † ॥ ६० ॥

अपीति ।—किञ्च, [अनारभमाणस्य] स्वयमकिञ्चित्कुर्वाणस्य [अपि, विभोः] प्रभोः व्यापकस्य च [परैः] अन्यैर्नृपतिभिः शङ्खभेर्यादिभिश्च [उत्पादिताः] सम्पादिताः जनिताश्च [अर्थाः] प्रयोजनानि [विहायसः] आकाशस्य [शब्दा इव, गुणतां] विशेषगतां कारणत्वाद् गुणत्वं [व्रजन्ति] ; शक्तो हि राजा स्वयम् उदासीन एवाकाशवत् स्वमहिम्नैव कार्यदेशं व्याप्नुवन् शब्दानिव सर्वार्थानपि स्वकौयतां नयतीत्यर्थः । 'गुणस्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुपु' इति वैजयन्तोः ॥ ६१ ॥

यातव्येति ।—किञ्च, [एकार्थतन्तुप्रोतायां] एकार्थे एकप्रयोजनं स एव तन्तुः स्रुतं तत्र प्रोतायां, एकाभीष्टाभिलाषिष्यमित्यर्थः । प्रपूर्वाद्द्विजः कर्मणि क्तः, "वचिस्वपि—" (६।१।१५ पा०) इत्यादिना सम्प्रसारणम् । [यातव्यपाणिग्राहादिमालायां] यातव्योऽभिप्रेणयितव्यः अरिः, पाणिं

* स्वरसहा इति योजनीयम्

† उपमाऽलङ्कारः ।

‡ उपमाऽलङ्कारः ।

षाड्गुण्यमुपयुञ्जीत शक्त्यपेक्षी रसायनम् ।

भवन्त्यस्यैवमङ्गानि स्थासूनि बलवन्ति च ॥६३॥

गृह्णातीति पार्श्विग्राहः पृष्ठानुधावौ । “कर्मण्यण्” (३।२।१ पा०) तावादी येषां ते पूर्वोक्ताः पङ्क्तिश्च स्थिताः त एव माला रत्नमालिका तस्याम् [अधिकयुतिः] मन्हातेजाः [नायकः] शक्तिसम्पन्नो जिगीषुः [नायकायते] मध्यमगिरिवाचरति, स्वयमेव सर्वोत्कर्षेण वर्तते इत्यर्थः ; तस्माद्दिष्ट्य कर्तव्यमिति भावः ;—‘नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमगावपि’ इति विश्वः । “उपमानादाचारे” इति क्यङ् * । “अक्रतुर्मार्वधातुकयोर्दीर्घः” (७।४।२५ पा०) इति दीर्घः । नायकायते इत्युपमा, अन्यथाऽनुशासनविरोधान् । एकार्थतन्वित्यत्र त् रूपकमधिष्ठानतिरोधानेन आरोग्यमागतन्त्वस्यैवोद्भूतत्वात् प्रोतत्वमिद्वेस्तदेव युक्तम् । तद्वलात्पार्श्विग्राहादिमालायामित्यत्रापि रूपकमेव । तदनुप्राणिता चैयमुपमेत्यङ्गाङ्गिभावेन तयोः सङ्गरः ॥६३॥

अथ विस्मयकरणाप्रकारमाह. षाड्गुण्यमिति ।—शक्तिं प्रभावादित्यत्र बलं चापेक्षते इति [शक्त्यपेक्षः सत् । पचायच् । ‘शक्तिर्वलि प्रभावादी’ इति विश्वः । षड्गुणा एव [षाड्गुण्यं] मन्विश्विग्रहादिषट्कम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । तदेव [रसायनम्] औषध-विशेषम् [उपयुञ्जीत] सेवेत । ‘रसायनं विहङ्गोऽपि जराव्याधिभि-दौषधे’ इति विश्वः । [एवं] मति [अस्य] प्रयोक्तुः [अङ्गानि] स्वाम्यादीनि,—“स्वामी जनपदोऽमात्यः कोपो दुर्गं बलं मुहत् । राज्यं सप्तप्रकृत्यङ्गं नीतिजाः सम्प्रचक्षते ॥” इति । गावाणि च [स्थासूनि] स्थिराणि, कालान्तररत्नमाणीत्यर्थः । “ग्लानिस्थश्च रत्नः” (३।२।१३६

* उपमानादाचारे इति क्यङ् इति उपमानादाचारेऽर्थे इति ज्ञेयम्, अतः “कर्तुः क्यङ् सलोपश्च” (३।१।११ पा०) इति सूत्रात् क्यङ् तदर्थे एव । भाष्ये तु “प्रधानशिष्टः क्यङ् अन्वाचयशिष्टः सलोपः” इति दृश्यते । तेन सकार-लोपप्राप्तौ एव क्यङ् भवति न वा इति प्रश्ने उत्तरयति काशिका,—“अन्वा-चयशिष्टः सलोपः, तदभावेऽपि क्यङ् भवत्येव” इति ।

स्थाने शमवतां शक्त्या व्यायामे वृद्धिरङ्गिनाम् ।

अथथाबलमारम्भो निदानं क्षयसम्पदः ॥६४॥

तदीशितारं चेदीनां भवांस्तमवमंस्त मा ।

निहन्यरीनेकपदे य उदात्तः स्वरानिव ॥६५॥

मा वेदि यदसावेको जेतव्यश्चेदिराडिति ।

पा०) इति स्तुः । [बलवन्ति च] परपीडाक्षमाणि च [भवन्ति] ।

श्लिष्टपरम्परितरूपकम् ॥ ६३ ॥

स्थाने इति ।—किञ्च, [स्थाने] शक्यविषये [शमवतां] क्षमा-
वताम् [अङ्गिनां] सप्ताङ्गिनां राज्ञां, शरीरिणाञ्च [शक्त्या] प्रभावाद्यनु-
सारेण बलेन च [व्यायामे] व्यापारे, पाङ्गुस्थप्रयोगे गमनादौ च
सतीत्यर्थः । [वृद्धिः] उपचयः, राज्यस्य शरीरस्य चेति भावः । विपक्षे
बाधकमाह,—[अथथाबलं] शक्त्यतिक्रमेण । “यथा सादृश्ये”
(२।१।७ पा०) इत्यव्ययीभावे नञ्समासः । [आरम्भः] व्यायामः
[क्षयसम्पदः] अत्यन्तहानिः [निदानम्] आदिकारणम्, अङ्गानामिति
भावः । तस्मादस्माकमकस्माच्चैद्यास्कन्दनमश्रेयस्करमिति भावः । अत्र
विशेष्यस्यापि श्लिष्टत्वात् शब्दशक्तिमूलो वन्तना वनध्वनिः ; अतो
हयानामङ्गिनामौपम्यञ्च गम्यन्त इति सङ्क्षेपः ॥ ६४ ॥

फलितमाह, तदिति ।—[तत्] तस्मादशक्यार्थस्याकार्यत्वात् [तं
चेदीनामौशितारं] शिशुपालं [भवान्, माऽवमंस्त] नावमन्यताम् ।
मन्यन्तः “माडि लुङ्” (३।३।१७५ पा०) अनुदात्तत्वान्नेडागमः ।
कुतः ?—[यः] चैवः [उदात्तः, स्वरान्] अनुदात्तान् [इव अरीन्, एकपदे]
एकस्मिन् पदन्यासे सुप्तिङन्तलक्षणो च [निहनति] हिनस्ति, नीचैः
करोति च, अतिशूरत्वात् । “अनुदानं पदमेकवर्जम्” (६।१।१५८ पा०)
इति परिभाषाबलाच्चेति भावः * ॥ ६५ ॥

न चायमेकाको किं नः करिष्यतीति मन्तव्यमित्याह, मा

राजयक्ष्मेव रोगाणां समूहः स महीभृताम् ॥६६॥

सम्पादितफलस्तेन सपक्षः परभेदनः ।

कार्मुकेणैव गुणिना बाणः सन्धानमेष्यति ॥६७॥

ये चान्ये कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयः ।

तमःस्वभावास्तेऽप्येनं प्रदोषमनुयायिनः ॥६८॥

वेदोति ।—[असौ चेदिगाट्, एकः] एकाकी, अतः [जितव्यः] सुजयः [इति, मा वेदि] मा ज्ञायि । वेत्तः कर्मणि “माङ्ङि लुङ्” (३।३।१७५ पा०) । [यत्] यस्मात् [सः] चेदिगाट् राज्ञश्चन्द्रस्य यक्ष्मा, राजा चासौ यक्ष्मेति वा [राजयक्ष्मा] क्षयरोगः [रोगाणामिव महीभृतां, समूहः] समष्टिरूपः । यथाऽऽह वाग्भटः,—‘अनेकरोगानुगतो बहुरोग-पुरःसरः । राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगगडिति च स्मृतः ॥ नक्षत्राणां द्विजानाञ्च राज्ञोऽभृद्वयदयं पुरा । यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः ॥’ इति । अतो दुर्जेय इति भावः । एतेन ‘चिरस्य मितव्यसनी सुदमो दमघोषजः’ इति निरस्तम् * ॥ ६६ ॥

अथास्य सर्वराजसमष्टितामेव हाभ्यां व्याचष्टे, सम्पादितेति ।— [सम्पादितफलः] सम्पादितं फलं लाभः, बाणाग्रश्च यस्य सः । ‘फलं लाभशराग्रयोः’ इति शाश्वतः । [सपक्षः] ससुहृत्, कङ्कादिपत्रयुतश्च [परभेदनः] परेषां भेदनः शत्रुविदारणः [बाणः] बाणासुरः, शरश्च । [गुणिना] शौर्य्यादिगुणवता, अधिर्ज्येन च [तेन] चैयेन [कार्मुकेण] कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकम् + “कमण उकञ्” । (५।१।१०३ पा०) तेन [एव, सन्धानं] सन्धिम् [एष्यति] । अतो नैकाकीति भावः । अत्राप्युपमा श्लेषो वा मतभेदात् ॥ ६७ ॥

ये चेति ।—[ये चान्ये कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयः] राजानः [तमःस्वभावाः] तमोगुणात्मकाः, अत एव [तेऽपि, प्रदोषं] प्रकृष्ट-

उपजापः कृतस्तेन तानाकोपवतस्त्वयि ।

आशु दीपयिताऽल्पोऽपि साग्नीनेधानिवानिलः६६

वृहत्सहायः कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति ।

सम्भूयन्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा ॥१००

दोषम् । 'प्रदोषा दृष्टरावांशा' इति वैजयन्ती । तामसमेव [एनं]
चैयम् [अनुयायिनः] अनुयास्यन्ति, सादृश्यादिति भावः "भवे-
ष्यति गम्यादयः" (३।३।३ पा०) इति शिनिर्भविव्यदर्शे ; "अक्रानो-
र्भविव्यदाधमर्षयोः" (२।३।७० पा०) इति षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीया ।
यथा ध्वान्तं रजनौमुखमनुयाति तद्वत् इति वक्ष्यन्ना अलङ्कारध्वनिः ॥६८॥

ननु बाणादयोऽस्माभिः कृतसन्धानाः, इदानीं न विराध्यन्तीत्यत
आह, उपेति ।—[तेन] चैयेन [कृतोऽल्पोऽपि, उपजापः] भेदः ।
'भेदोपजापो' इत्यमरः । [त्वय्याकोपवतः, तान्] बाणादीन् [अनिलः
साग्नीन्, एधान्] इन्धनानि [इव] । 'काष्ठं दार्विन्धनं त्वेष इधमधः
समित् स्त्रियाम्' इत्यमरः । [आशु दीपयिता] मयः प्रञ्चलयिष्यति ।
दीपैर्यन्ताह्लुट् । अन्तर्वैराः संहिताः, आपदि मति रन्ध्रे मद्यो
विश्लिष्यन्तीति भावः • ॥ ६६ ॥

ततः किम् ? अत आह, वृहदिति ।—[वृहत्सहायः महामहायवान्
[क्षोदीयान्] क्षुद्रतरः [अपि] । "स्थूलद्वर—" (६।४।१५६ पा०)
इत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्वगुणश्च । : कार्यान्तं । कार्यस्यान्तं पारं
[गच्छति] । तथा हि,—अपां समृद्ध आपम् । "तस्य समृद्धः" (४।२।
३७ पा०) इत्यण् । तेन गच्छतीत्यापगा [नगापगा] गिरिगदौ
[महानद्या] गङ्गादिक्रया [सम्भूय] मिलित्वा [अन्भाधिमभ्येति] ।
क्षुद्रोऽप्येवं, तादृक् महावीरश्चैयम् किम् वक्तव्य इत्यपिशब्दार्थः ।
विश्लेषेण सामान्यममर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १०० ॥

तस्य मित्राण्यमित्रास्ते ये च ये चोभये नृपाः ।
 अभियुक्तं त्वयैनं ते गन्तारस्त्वामतः परे ॥१०१॥
 मखविघ्नाय सकलमित्यमुत्थाप्य राजकम् ।
 हन्त ! जातमजातारेः प्रथमेन त्वयाऽरिणा ॥१०२॥
 सम्भाव्य त्वामतिभरक्षमस्कन्धं स बान्धवः ।
 सहायमध्वरधुरां धर्मराजो विवक्षते ॥१०३॥

किञ्च, न केवलं शत्रोरसाध्यत्वं मित्रविरोधस्याधिकोऽनर्थकर इत्याह, तस्येत्यादि इयं ।—[ये च, तस्य] चैदस्य [मित्राणि नृपाः, ये च ते] तव [अभिवाः] नृपाः [ते उभये त्वया, अभियुक्तम्] अभियातम् एनं] चैद्यं [गन्तारः] गमिष्यन्ति । गमः कर्त्तरि लुट् । [अतः, परं] उक्तोभयव्यतिरिक्तास्तव मित्राणि तस्यामित्राश्चेत्यर्थः । [त्वां] गन्तारः इति मध्यमगिन्यायिनोभयवाप्यभिसन्धिः ॥ १०१ ॥

ततः किम् ? अत आह, मखिति ।—[इत्यम्] अनन प्रकारेण । “इदमस्यमुः” (५।३।२४ पा०) इति घमुप्रत्ययः । [मखविघ्नाय] मखविघाताय [सकलं राजकं] राजममहम् । “गोत्रोक्ष—” (४।२।३६ पा०) इत्यादिना वृत् । [उत्थाप्य] क्षोभयित्वा, [हन्त] इति खेदे । [अजातारः] अजातशत्रोर्युधिष्ठिरस्य [त्वया प्रथमेनारिणा, जातम्] अजनि * । नपुंसके भावे क्तः ॥ १०२ ॥

अन् सोऽपि शत्रुः, को दोषः ? तत्राह, सम्भाव्येति ।—बन्धुरेव [बान्धवः स धर्मराजः, अतिभरक्षमस्कन्धं] अतिभरस्य क्षमः स्कन्धो यस्य स तं, [त्वां सहायं, सम्भाव्य] अभिसन्धाय, अध्वरस्य धुरम् [अध्वरधुराम्] “ऋक्पूर—” (५।४।७४ पा०) इत्यादिना समासान्तोऽच्प्रत्ययः । समासान्तानां प्रकृतिलिङ्गत्वात् तत्पुरुषे परवलिङ्गत्वे

* जनिष्यते “आशंसायां भूतवच” (३।३।१११ पा०) इति भविष्यति क्तप्रत्ययः भूतेत्वर्थासङ्गतः ।

महात्मानोऽनुगृह्णन्ति भजमानान् रिपूनपि ।

सपत्नीः प्रापयन्त्यब्धिं सिन्धवो नगनिम्नगाः ॥ १०४ ॥

चिरादपि बलात्कारो बलिनः सिद्धयेऽरिषु ।

छन्दानुवृत्तिदुःसाध्याः सुहृदो विमनौकृताः ॥ १०५ ॥

टाप । [विवहते] वोढुमिच्छति । वहतेः स्वरिततः सन्नन्ताद्गट् ।
तथा हि,—विरोधे विश्वासघातो बन्धद्रोहश्च स्यातामिति भावः ।
विशेषणसाम्यात् प्रस्तुतयार्गधर्मप्रतीतः समासोक्तिः ॥ १०३ ॥

ननु प्रतिश्रुत्याकरणे दोषः प्रागेव, परिहारे तु को दोषः ? इत्यत
आह, महात्मान इति ।—[महात्मानः] नियन्हानुग्रहसमर्थाः [भज-
मानान्] शरणागतान् [रिपूनप्यनुगृह्णन्ति] किमुत बन्धूनिमिति भावः ।
अर्थान्तरं न्यस्यति,—[सिन्धवः] महानद्यः, ममान एकः पतिर्यामां
ताः [सपत्नीः] । “नित्यं सपत्नादिषु” (४।१।३५ पा०) इति डीप्,
नकारश्च । [नगनिम्नगाः] गिरिनिर्भरिणीः [अब्धिं प्रापयन्ति]
स्वसौभाग्यं ताभ्यः प्रयच्छन्तीति भावः । अतः परिहारोऽप्यनर्थ इति
भावः ॥ १०४ ॥

तर्हि सम्प्रत्युपेक्षायामपि पश्चात्प्रार्थनया पार्थमार्जवयियमित्यत
आह, चिरादिति ।—[बलिनः] स्वयं बलवतः [अय्यरिषु] विपये
[बलात्कारः] दण्डः [चिरात्] चिरकालिन अपि, सद्यो मा भूदिति
भावः [सिद्धये] वशंवदत्वमिद्धये भवतीति शेषः । अविमनसो
विमनसः सम्पद्यमानाः कृता [विमनौकृताः] वैमनस्यं प्रापिताः
इत्यर्थः । “अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च” (५।४।५१ पा०) इति
चिुप्रत्ययसलोपौ “अस्य चो” (७।४।३२ पा०) इतीकारः । शोभनं
हृदयं येषां ते [सुहृदः] मित्राणि तु । “सुहृदुर्हृदो मित्रामित्रयोः”
(५।४।१५० पा०) इति निपातः । [छन्दानुवृत्तिदुःसाध्याः] छन्द-
स्याभिप्रायस्यानुवृत्त्या चित्तानुरोधेनापि दुःसाध्याः, आर्जवयितुमशक्या
इत्यर्थः । ‘अभिप्रायश्छन्द आश्रयः’ इत्यमरः । शनैः शत्रुर्दृष्टेनापि
वशीभवति, मित्रं वैमनस्ये न साम्नापि इति भावः ॥ १०५ ॥

मन्यसेऽरिबधः श्रेयान् प्रीतये नाकिनामिति ।

पुरोडाशभुजामिष्टमिष्टं कर्तुमलन्तराम् ॥१०६॥

अमृतं नाम यत्सन्तो मन्त्रजिह्वेषु जुह्वति ।

शोभैव मन्दरक्षुब्धक्षुभिताम्भोधिवर्णना ॥१०७॥

ननु सुहृत्कार्यात् सुरकार्यं बलीय इत्यत्राह, मन्यसे इति ।—
[नाकिनां] • देवानां [प्रीतयेऽरिबधः, श्रेयान्] प्रशस्ततरः, “प्रश-
स्यस्य शः” (५।१।६० पा०) इति आदेशः, [इति मन्यसे] चैत्,
तर्हि [पुरोडाशभुजां] हविर्भोजिनाम्, अत एव नाकिनाम् [इष्टम्]
अभोषितं [कर्तुम्] । इषेः कर्मणि क्तः । [इष्टम्] इष्टिः, याग इति
यावत् । यजेर्भावे क्तः । “वचिस्वपि—” (६।१।१५ पा०) इत्यादिना
मन्प्रसारणम् । [अलन्तराम्] अतिपर्याप्तम् । अव्ययात् तरबन्तात्
आमुप्रत्ययः † । शत्रुबधादतिप्रियङ्गो याग एव, नाकिनां भुक्ताऽपि
शत्रुबधस्य सुकरत्वादिति भावः ॥ १०६ ॥

तथाऽपि अमृताग्निनां तेषां देवानां किमेभिः पिष्टभक्षणप्रलीभनैः ?
अत आह, अमृतमिति ।—[सन्तः] विद्वांसः, मन्त्रा एव जिह्वा येषां
तेषु [मन्त्रजिह्वेषु] अग्निषु । ‘मन्त्रजिह्वः सप्तजिह्वः सुजिह्वो ह्यव्यवाहनः’
इति वैजयन्ती । [यत्] पुरोडाशादिकं [जुह्वति] तद्वेदति शेषः,
[अमृतं नाम] यत्तदनिर्णयसम्बन्धात् । [मन्दरक्षुब्धक्षुभिताम्भोधिवर्णना]
मन्दर एव क्षुब्धो मन्थनदण्डः । “क्षुब्धध्वान्त—” (७।२।१८ पा०)
इत्यादिनाऽस्मिन्नर्थे निपातनात् सिद्धम् । तेन क्षुभितस्य मधितस्य
अम्भोधेर्वर्णना [शोभैव] अलङ्कार एव । अस्मिमन्थनेनामृतमुत्पादित-
मिति यतः कीर्त्तिमालम्, अतो हृतमैवामृतमिति भावः । वाक्यार्थयो-
र्हेतुहेतुमद्भावाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १०७ ॥

• कं—सुखं, न कम्—असुखम् ; नास्ति अकं यत्र सः, नाकः,—स्वर्गः,
[“न आण्—” (६।१।७५ पा०) इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः] ।

* आदौ “तरपृतसर्पा घः” (१।१।२२ पा०) इति सूत्रेण तरबन्तात्
“किमितिह्ययघादात्त्वद्रव्यप्रकर्षे” (५।४।११ पा०) इति आसुः ।

सहिष्ये शतमागांसि सूनोस्त इति यत्त्वया ।

प्रतीक्ष्यं तत्प्रतीक्ष्यायै पितृष्वस्रे प्रतिश्रुतम् ॥ १०८ ॥

तीक्ष्णा नारुन्तुदा बुद्धिः कर्म शान्तं प्रतापवत् ।

नोपतापि मनः सोष्य वागेका वाग्मिनः सतः ॥ १०९ ॥

स्वयङ्कृतसादस्य तस्याङ्गो भानुमानिव ।

यात्रायाः प्रतिबन्धः कश्चिद्दुस्तरस्तवास्तीत्याह, सहिष्य इति ।—
[प्रतीक्ष्यायै] पूज्यायै । 'पृष्यः प्रतीक्ष्यः' इत्यमरः । [पितृष्वस्रे]
पितृमगिन्यै । "विभाषा स्वसृपत्योः" (६।३।२४ पा०) इति विकल्पा-
दलुगभावः । "मातृपितृभ्यां स्वसा" (८।३।८४ पा०) इति षत्वम् ।
[ते] तव [सुनोः शतम, आगांसि] अपराधान् । 'आगोऽपराधो
मन्तुश्च' इत्यमरः । [सहिष्ये] मीढाहं [इति यत्त्वया, प्रतिश्रुतं] प्रतिज्ञातं
[तत्, प्रतीक्ष्यं] प्रतिपालनीयम् ; अन्यथा महादोषस्मरणादिति भावः
॥ १०८ ॥

सत्यमस्ति प्रतिश्रुतं, किन्त्वस्योन्मत्तत्वादौडत्यात् तदपि जिहामितम्,
अत आह, तीक्ष्णिति ।—[मनः] मत्पुरुषस्य [बुद्धिः, तीक्ष्णा] निश्चिता,
स्यात् इति विद्वीत्यध्याहारः ; एवमुत्तरत्वापि । तथाप्यरुद्दतीति
[नारुन्तुदा] शस्त्रवन्मर्मच्छेदिनौ [न] भवेत्, अस्मिन्सर्वे परं पीडयित्वात् ।
[कर्म] व्यापारः प्रतापवत् तेजस्वि भयदं स्यात्, तथाऽपि [शान्तं] स्यात्,
न तु सिंहादिवत् क्रिमं भवेदित्यर्थः । [मनः] चित्तं सोष्य अभि-
मानोष्णं स्यात्, तथाऽपि उपतापयतीति उपतापि अग्नादिवत्
परसन्तापि [न] स्यात् । [वाग्मिनः] यक्तुः [वाक्, एका] एकरूपा
स्यात्, वाग्मी सत्यमेव वर्देदित्यर्थः ; अतः सत्यमन्वस्य प्रतिश्रुतार्थज्ञान-
रनर्हेति भावः । अत्र प्रकृताया वाचोऽप्रकृतानां बुद्धिकर्ममनसाच्च
तुल्यधर्मादौपम्यावगमादौपकालङ्कारः,—'प्रकृताप्रकृतानाञ्च साम्यं तु
तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र दौषकं तन्निगद्यते ॥' इति लक्षणात् ।
तेन च बुद्ध्यादीनां शस्त्रादिव्यतिरेकी व्यच्यते ॥ १०९ ॥

अशक्यश्चाकाले सैद्यबध इत्याह, स्वयमिति ।—किञ्च, [अङ्गो

समयावधिमप्राप्य नान्तायालं भवानपि ॥११०॥

कृत्वा कृत्यविदस्तीर्थेष्वन्तः प्रणिधयः पदम् ।

विदाङ्कुर्वन्तु महत्तस्तलं विद्विषदम्भसः ॥१११॥

अनुत्सूत्रपदन्यासा सहृत्तिः सन्निबन्धना ।

भानुमानिव, स्वयङ्कृतप्रसादस्य] स्वयं कृतः प्रसादोऽनुग्रहः, प्रकाशश्च यस्य [तस्य] चैयस्य [अन्ताय, * समयावधिं] नियतकालावसानम् ; अप्राप्य भवानपि, नालं] शक्नो न, तथा च त्वयाऽपकीर्तिरेव, अन्यत्र किञ्चित् फलं स्यादिति भावः † ॥ ११० ॥

- तर्हि किमयमुपेक्ष्य एव ? नेत्याह, कृत्विति ।—किन्तु [कृत्यविदः] कार्यज्ञाः, विधिज्ञाश्च प्रणिधीयन्त इति [प्रणिधयः] गूढचारिणः । 'प्रणिधिर्गूढपुरुषः' इति हलायुधः । [तीर्थेषु] तरन्त्येभिरिति तीर्थानि मन्त्राद्यष्टादशस्थानानि जलावताराश्च,—'योनी जलावतारे च मन्त्राद्यष्टादशस्वपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्यात्—' इति हलायुधः । तेषु [अन्तः, पदं] स्थानं, पादप्रक्षेपश्च [कृत्वा, महत्तः] दुरवगाहस्य, पूज्यस्य च [विद्विषदम्भसः] विद्विषन् शत्रुरेवाम्भः तस्य [तलं] स्वरूपं, प्रमाणमिति यावत् । "अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्" इत्यमरः । [विदाङ्कुर्वन्तु] विदन्तु । "विद ज्ञानं" लोट् । "विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्" (३।१।४१ पा०) इति विकल्पादाम्प्रत्ययनिपातः । अम्भस इव शत्रोः कृततीर्थस्य सुप्रवेशत्वात् प्रागन्तः प्रविश्य परीक्ष्य इत्यर्थः । श्लिष्टपरम्परितरूपकम् ॥ १११ ॥

आवश्यकं चेतदित्याह, अनुदिति ।—उत्सुत उच्छास्त्री नीतिशास्त्र-विरुद्धः पदन्यासः एकपदप्रक्षेपोऽपि स्वल्पव्यवहारोऽपीति यावत् । स नास्ति यस्यां सा [अनुत्सुतपदन्यासा] नीतिपूर्वकसर्वव्यवहारेत्यर्थः । अन्यत्र अनुत्सुतपदः अनुत्सुतसुताक्षरः इष्टुपसङ्गाननैरपेक्ष्येण

* विनाशाय ।

† उपमाऽलङ्कारः ।

शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पशा ॥ ११२ ॥

अज्ञातदोषैर्दोषज्ञैरुद्दूष्योभयवेतनैः ।

भेद्याः शत्रोरभिव्यक्तशासनैः सामवायिकाः ॥ ११३ ॥

सूत्राक्षरेरेव सर्वार्थप्रतिपादको न्यासो वृत्तिव्याख्यानग्रन्थविशेषो यस्यां सा तद्योक्ता । तथा, सती यथार्थं कल्पनया शोभना वृत्तिर्भूत्वा-
मात्यादौनामाजीविका यस्यां सा [सद्दृत्तिः], अन्यत्र,—सती वृत्तिः
काशिकाख्यसूत्रव्याख्यानग्रन्थविशेषो यस्यां सा । ‘वृत्तिर्ग्रन्थजीवनयोः’
इति वैजयन्ती । [सन्निबन्धना] सन्ति निबन्धनानि अनुजीव्यादौनां
क्रियाऽवसानेषु दत्तानि गोहिरख्यादिशाश्वतपारितोषिकदानानि यस्यां
सा । एतच्च “दत्त्वा भूमिनिबन्धनञ्च” इत्येतद्वचनव्याख्यानि मिताक्षरायां
द्रष्टव्यम् । अन्यत्र,—सन्निबन्धनं भाष्यग्रन्थो यस्यां सा । एवम्भूताऽपि
[राजनीतिः] राजवृत्तिः, अपगतः स्पष्टः चारो यस्याः सा [अपस्पशा]
चेत् । ‘यथार्थवर्णो मन्त्रज्ञः स्पष्टो हरक उच्यते’ इति हलायुधः ।
अन्वय,—अविद्यमानः पस्पष्टः शास्त्रारम्भसमर्थक उपोद्घातसन्दर्भग्रन्थो *
यस्याः सा अपस्पशा [शब्दविद्या] व्याकरणविद्या [इव, नो भाति]
न शोभते ; तस्माच्चारप्रेषणमावश्यकं, तद्द्रष्टितस्य राज्ञोऽन्वप्रायत्वादिति
भावः । अत्रापस्पष्टित्यत्र जतुकाष्ठवच्छब्दयोरेव श्लिष्टत्वाच्छब्दश्लेषः ।
सद्दृत्तिः सन्निबन्धनेत्यत्रैकवृत्तावलम्बिफलद्वयबद्धश्लेषः । अनुस्मृत-
पदन्यासेत्यत्र तूभयसम्भवाद्दुभयश्लेषः । शब्दविद्येवेति पूर्णोपमा व्यक्तौच,
तयोः सापेक्षत्वात् सद्द्वरः ॥ ११२ ॥

न केवलं चारमुखेण वृत्तान्तज्ञानम्, अपि तु उपजापञ्च कर्त्तव्य
इत्याह, अज्ञातेति ।—किञ्च, [अज्ञातदोषैः] परैरज्ञातस्वकर्मभिः [दोषज्ञैः]
स्वयं परमर्मज्ञैः [अभिव्यक्तशासनैः] अभिव्यक्तानि भेद्यस्याग्रे प्रकटितानि
शासनानि तदमात्याद्यविश्वासकराणि कूटलिखितानि येषां + तैः

* “चिन्तां प्रकृतसिद्धार्थामुपीद्वारं विदुर्बुधाः” ।

+ येषामित्यत्र यैरित्युचितम्, अभिव्यक्ते अस्य कर्त्तृत्वात् ।

उपेयिवांसि कर्तारः पुरीमाजातशाववीम् ।
 राजन्यकान्युपायज्ञैरेकार्थानि चरैस्तव ॥११४॥
 सविशेषं सुते पाण्डोर्भक्तिं भवति तन्वति ।
 वैरायितारस्तरलाः स्वयं मत्सरिणः परे ॥११५॥

[उभयवेतनैः] उभयत्र भेदे स्वामिनि च वेतनं भृतिर्येषां तैः, उभयजौषिकाग्राह्यभिः, भेदानगरवास्तव्यैश्चरैरित्यर्थः । ‘भृतयो भर्तु वेतनम्’ इत्यमरः । [शत्रोः] सम्बन्धिनः, समवायं समवयन्ति इति [सामवायिकाः] सङ्गमुख्याः सचिवादयः । “समवायान् समवैति” (४।४।४३ पा०) इति ठक् । [उद्दूष्य] द्विषामेत दत्तहस्ताः अस्माभिरेषां लिखितान्यत्र गृहीतानि इत्युच्चैर्दृषयित्वा [भेदाः] विघटनीयाः ॥ ११३ ॥

उपेयिवांसौति ।—किञ्च, [उपायज्ञैः] कार्यसाधनकुशलैः [तव] चरन्तीति [चरैः] गूढचारिभिः । पचाद्यच् । [एकार्थानि] त्वया सहैकप्रयोजनानि । राजन्यानां समूहाः [राजन्यकानि] । “गौत्रोच्च—” (४।२।३६ पा०) इत्यादिना वुञ् । अजातशत्रोरिमाम् [अजातशाववीं, पुरीम्] इन्द्रप्रस्थम् [उपेयिवांसि] प्राप्नुवन्ति । . “उपेयिवान्—” (३।२. १०६ पा०) इत्यादिना कसुप्रत्ययान्तो निपातः । [कर्तारः] करिष्यन्ते । कृञः कर्मणि लुट् । इन्द्रप्रस्थेऽस्माकं महत्कार्यं भविष्यति, तदध्वरयात्राव्याजेन सचरैरागन्तव्यमिति गूढं सन्दिश्य तत्र सर्वे मेलयितव्या इत्यर्थः ॥ ११४ ॥

ननु तत्राध्वरकर्मणि को युद्धावकाशः ? इत्याशङ्क्य तत्रैव महत्कलह-
 बीजं सम्पादयति, सविशेषमिति ।—[पाण्डोः सुते] युधिष्ठिरे [भवति] पुञ्यं त्वयि, [सविशेषं] यथा तथा [भक्तिं तन्वति] सति [तरलाः] चपलाः [मत्सरिणः] द्वेषवन्तः [परे] शत्रवः [स्वयम्] एव [वैरायि-
 तारः] वैरं कर्तारः । “शब्दवैरकलह—” (३।१।१७ पा०) इत्यादिना क्यङ्, ततः कर्त्तरि लुट् ॥ ११५ ॥

य द्रुहात्मविदो विपक्षमध्ये

सह संवृद्धियुजोऽपि भूमुजः स्युः ।

बलिपुष्टकुलादिवान्यपुष्टैः

पृथगस्मादचिरेण भाविता तैः ॥११६॥

सहजचापलदोषसमुद्गत-

श्वलितदुर्बलपक्षपरिग्रहः ।

तव दुरासद्वीर्यविभावसौ

श्लभतां लभताममुहृद्गणः ॥ ११७॥

किं तेऽपि सर्वे वैरायिष्यन्ते ? नेत्याह, अ इति ।—[ये इह, विपक्ष-
मध्ये] शत्रुमध्ये [सह संवृद्धियुजोऽपि] चैद्येन सक्षेत्र्यं गता अपि ।
“सत्सृष्टिष—” (३।२।६१ पा०) इत्यादिना क्विप् । थि [भूमुजः] राजानः
[आत्मविदः] स्वाभिजनवेदिनः [स्युः] यद्वा स्वात्मरूपवेदिनः स्युः [तैः]
भूमुग्भिः [बलिपुष्टकुलात्] काककुलात् । ‘काके तु करटारिष्टबलि-
पुष्टसकृत्प्रजाः’ इत्यमरः । [अन्यपुष्टैः] परभृतैः [इव, अचिरेण]
सद्यः [अस्मात्] विपक्षमध्यात्, “अन्यारात्—” (२।३।२८ पा०) इत्य-
तान्यशब्दस्यार्थपरत्वात् पृथगादिप्रयोगेऽपि पञ्चमी । [पृथग्भाविता]
पृथग्भविष्यते, भावे ल्युट् ; “चिरवदिटि वृद्धिः” * तेष्वपि केचिद-
स्माभिः सङ्गच्छन्ते इत्यर्थः । † औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ‡ ॥ ११६ ॥

अथ फलितं निगमयन्नाश्लिषं प्रयुङ्क्ते, सहजति ।—[सहजचापल-
दोषसमुद्गतः] सहजं स्वाभाविकं चापलं दुर्विनीतत्वम् अनवस्थितत्वञ्च ।
‘चपलः पारदे शीघ्रे दुर्विनीतऽनवस्थित’ इति वैजयन्ती । तेनैव दोषेण

* “स्यसिञ्सीयुट्तासिषु” (६।४।६२ पा०) इति सूत्रेण ।

† उपमाऽलङ्कारः ।

‡ “पर्यन्ते रीं तथैव शेषम् औपच्छन्दसिकं कवीन्द्रहयम्” इति लक्षणेन ।

इति विशकलितार्थामौडवीं वाचमेना-
मनुगतनयमार्गामर्गलां दुर्नयस्य ।

जनितमुदमुदस्थादुच्चकैरुच्छ्रितोरः-

स्थलनियतनिषस्मश्रीश्रुतां शुश्रुवान् सः ॥ ११८ ॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालबधे महाकाव्ये
मन्त्रवर्णनं नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

समुद्गतो दृप्तः । [चलितदुर्बलपक्षपरिग्रहः] पक्षः सहायो गरुश्च ।
'पक्षः पार्श्वगरुत्माध्यमहायबलभित्तिषु' इति वैजयन्ती । चलितोऽ-
स्थिरो दुर्बलपक्षपरिग्रहो यस्य सः । [असुहृद्गणः] शत्रुवर्गः [तव,
दृगामदवीर्यविभावसौ] दुःसहतेजोवह्नौ । 'वीर्यं शुक्रे प्रभावे च तेजः-
सामर्थ्ययोरपि' 'सूर्यवह्नौ विभावसु' इति विश्वामरौ । [शलभतां]
पतङ्गत्वम् । 'समो पतङ्गशलभौ' इत्यमरः । भावे तल् । [लभतां]
गच्छतु । रूपकालङ्कारः श्लेषश्च । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् • ॥ ११७ ॥

इतीति ।—[सः] हरिः [इति] इत्थं [विशकलितार्थां] विवेचि-
तार्थाम् । अनुगतनयमार्गां] नीतिमार्गानुसारिणीं [दुर्नयस्य] बल-
भद्रोक्तस्येत्यर्थः । [अर्गलां] निवारयितीम् । इति वैधर्म्यरूपका-
लङ्कारः । 'तद्विष्कम्भेऽर्गलं न ना' इत्यमरः । अत एव [जनितमुदं]
हरैः कृतानन्दाम् । [उच्छ्रितोरःस्थलनियतनिषस्मश्रीश्रुतां] उच्छ्रिते
उन्नते उरःक्षले नियतं निषस्मया अविश्रान्तमाश्रितया श्रिया श्रुताम् ;
नान्यथेति मन्त्रगुप्तिः । उद्भवस्यमाम् [औडवीम्, एनां] पूर्वोक्तां [वाचं,
शुश्रुवान्] श्रुतवान् । "भाषायां सदवमश्रुवः" (३।२।१०८ पा०)
इति कसुः । उच्चैरेव [उच्चकैः] उन्नतः सन् । "अव्ययसर्वनाम्ना-
मकश्च प्राक् टेः" (५।३।७१ पा०) इत्यकश्प्रत्ययः । [उदस्थात्]

तृतीयः सर्गः ।

कौबेरदिग्भागमपास्य मार्ग-
मागस्थमुष्णांशुरिवावतीर्णः ।
अपेतयुद्धाभिनिवेशसौम्यो
हरिर्हरिप्रस्थमथ प्रतस्थे ॥ १ ॥

आसनादुत्थितवान् । “उदोऽन्वृकर्मणि” (१।३।२४ पा०) इत्यस्य
प्रत्युदाहरणमेतत् । रूपकानुप्रामासलङ्कारौ । मालिनी वृत्तम् * ॥११८॥

इति श्रीमह्विनाथसूरिविरचिते माघकाव्यव्याख्याने
सर्वङ्गपाठ्ये द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

कौबेरेति ।—[अथ] उडववाक्यश्रवणानन्तरम् । अपेतयुद्धा-
भिनिवेशसौम्यः] अपेतो युद्धे अभिनिवेश आग्रहो यस्य सः, श्रान्तक्रोध
इत्यर्थः, अत एव सौम्यः प्रसन्नः, अत एव [कौबेरदिग्भागम्] कौबेर्याः ।
दिग्घो भागम्, उत्तरायणमित्यर्थः । “स्त्रियाः पुंवत्—” (१।३।३४ पा०)
इत्यादिना पुंवद्भावः ; तम् [अपास्य] त्यक्त्वा, अगस्त्यस्यमम् [आगस्त्यः, :

“नयुगमथ यकारो यो गणोऽथी मकारो वसुशिवरिविरामा मालिनी चित्र-
कामा” इति लक्षणात् ।

† कौबेरस्य इयम् कौबेरौ—उत्तरा दिक्, तदधिपतित्वान् ।

‡ यदा तु अमंलिहैः ऋद्धैः रविमार्गप्रतिरोधाय उत्तिष्ठन्तं विश्वपर्वतमवलीक्य
इन्द्रादथी देवाः परं विषीदन्तः अगस्त्यं शरणं जग्मुः, तदा विश्वपर्वतस्य गुरुः महासुनिः
तेषां वाक्यात् तदन्तिकमाजगाम । अथ ऋद्धाणि अवनत्य प्रथमन्तं विश्वम् उवाचा-
गस्त्यः,—“वत्स ! यावदहं न प्रत्यावर्त्तिष्ये, तावत् त्वम् एवंविध एव अवतिष्ठस्व ;
अन्यथा शस्त्रे” इत्युक्त्वा सः दक्षिणां दिशं गतवान्, अद्यापि न ततः प्रत्यावर्त्तने इति

जगत्पवित्त्रैरपि तं न पादैः
 स्पष्टं जगत्पूज्यमयुज्यताकः ।
 यतो वृहत् पार्वणचन्द्रचारु
 तस्यातपत्रं विभराम्बभूव ॥ २ ॥

मार्गमवतीर्णः] दक्षिणायनं गत इत्यर्थः । [उष्णांशुरिव] स्थितः ।
 अनेन हरेः क्रोधः कार्यवशादाकालमन्तःस्तम्भितः, न त्वेकान्ततो निवृत्त
 इति सूचितम् । [हरिः] कृष्णः [हरिप्रस्थम्] इन्द्रप्रस्थं [प्रतस्थे]
 प्रवचाल । ‘इन्द्रो दुश्चावनो हरिः’ इति हलायुधः । “समवप्रविभ्यः
 स्थः” (१।३।१२ पा०) इत्यात्मनिपदम् । ‘देशकालाध्वगन्तव्याः कर्म-
 मंशा ह्यकर्मणाम्’ इति गन्तव्यस्य कर्मत्वम् । उपमाऽलङ्कारः । सर्ग-
 ऽखिविन्द्रोपेन्द्रवज्रामिश्रणादुपजातिवृत्तम्,—‘अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजो
 पादौ यदीयावुपजातयस्ताः’ इति लक्षणात् ॥ १ ॥

अथास्य प्रख्यानसन्नाहं वर्णयन्नादौ कृतधारणमाह, जगदिति ।—
 [अर्को जगत्पूज्यं तं] हरिम्, अत एव [जगत्पवित्त्रैरपि, पादैः] चरणैः
 किरणैश्च [स्पष्टं, नायुज्यत] नार्हत । “युजेर्देवादिकात् कर्त्तरि लङ्” ।
 कुतः ?—[यतः, तस्य] हरेः [वृहत्] त्रिपुलं [पार्वणचन्द्रचारु]
 पूर्णोन्दुसुन्दरम् इत्युपमाऽलङ्कारः । आतपात् त्वायत इति [आतपत्रं]
 कृतम् । “सुपि—” (३।१।४ पा०) इति योगविभागात् कः । [विभरा-
 म्बभूव] दध्ने । भृजः कर्मणि लिट्, “भीष्मैर्भृजुवां—” (३।१।३८
 पा०) इति विकल्पादाम्प्रत्ययः । आतपत्रान्तर्हितस्य ह्यैरपि पादैः

पौराणिकी कथा । अगस्त्यो हि नक्षत्रविशेषः । स हि खगोले ज्ञान्तिविभाग-
 य्यानात् दक्षिणस्यां दिशि अश्लीत्यंशैः भृजुकैः मिथुनान्तभागे अवतिष्ठते इति
 सूर्यसिद्धान्तः । अतश्च दक्षिणा दिक् अगस्त्यमार्गः इति कथ्यते । अधुना च
 अजहृशे सौरभाद्रशेषे तदुदयदर्शनात् अर्घ्यदानं प्रसिद्धम् । ततः शरदारभश्च,—
 “प्रसन्नादीदयादभः कुशयोनेर्महौजसः” इति रघौ ।

मृणालसूत्रामलमन्तरेण
 स्थितश्चलञ्चामरयोर्द्वयं सः ।
 भेजेऽभितःपातुकसिद्धसिन्धो-
 रभूतपूर्वां रुचमम्बुराशिः ॥ ३ ॥
 चित्राभिरस्योपरि मौलिभाजां
 भाभिर्मङ्गीनामनङ्गीयसौभिः ।

स्पृष्टमश्रुत्वादिद्वयर्थः । जगत्पूज्यस्य हरेः पादेन स्पर्शनिषेधादिति भावः * ॥ २ ॥

अथ चामरधारणमाह, मृणालिति ।—[मृणालसूत्रामलं] विस-
 तन्तुविश्रदम् इत्युपमा । [चलञ्चामरयोः] चलन्ती च ते चामरे च
 चलञ्चामरे, वीजनादिति भावः । तयोः [द्वयमन्तरेण स्थितः] द्वयस्य
 मध्ये स्थित इत्यर्थः । “अन्तरान्तरेण युक्ते” (२।३।४ पा०) इति द्वितीया ।
 [सः] हरिः [अभितःपातुकसिद्धसिन्धोः] अभितःपातुका उभयतःपातिनी
 सिद्धसिन्धुराकाशगङ्गा यस्य स तद्योक्तः । “पर्यभिभ्याञ्च” (५।३।८
 पा०) इति तसिल्प्रत्ययः । “सर्वोभयार्थे वर्त्तमानाभ्यां प्रत्यय इष्यते”
 (काशिक) इत्युभयार्थत्वं सुप्तपा इति समासः । पातुकेति ।—
 “लघपत—” (३।२।१५४ पा०) इत्यादिना उकञ्प्रत्ययः । तस्य
 [अम्बुराशिः] समुद्रस्य [अभूतपूर्वां] पूर्वमभूताम् । सुप्तपा इति
 समासः । [रुचं] कान्तिं [भेजे] अत एव निर्दर्शना ; सा चाम्बु-
 राशिः सम्भावनामात्रोक्त्या अभितःपातुकसिद्धसिन्धुसम्बन्धमूलया
 असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्त्या स्वोपजीवकसंयोगेन सङ्कीर्यत इति
 सङ्क्षेपः ॥ ३ ॥

अथाष्टभिरस्य प्रसाधनविधिं वर्णयन्, आदौ मुकुटधारणमाह,

* अत्र “अयुज्यते” सम्भावनाश्रित्यात् लिङ्गार्थे लङ्, “भाव्यर्थो भूतवदङ्गी-
 क्रियते” इति न्यायादा । अङ्गिन् श्लोके आतपवकल्पनस्य इतोः वाक्यगतत्वात्
 काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

अनेकधातुच्छुरिताश्मराशि-

गोवर्द्धनस्याकृतिरन्वकारि ॥ ४ ॥

तस्योल्लसत्काञ्चनकुण्डलाग्र-

प्रत्युप्तगारुत्मतरत्नभासा ।

अवाप बाल्योचितनीलकण्ठ-

पिच्छावचूडाकलनामिवोरः ॥ ५ ॥

चित्राभिरिति ।—[अस्य] हरः । उपरि] ऊर्ध्वदेशे मौलिभाजां ।
मुकुटगतानां [मणीनाम्, अनणीयमीभिः] महतीभिः चित्राभिः] अनेक-
वर्णाभिः [भाभिः] प्रभाभिः कर्त्वीभिः । 'स्युः प्रभारुग्रुचिन्विड्भाभा-
श्कवियुतिदीप्तयः' इत्यमरः । सान्तपत्ने "भोभगो—" (दा३।१७ पा०)
इत्यादिना रोयकारे तस्य "हलि सर्वेषाम्" (दा३।२२ पा०) इति
लोपः । [अनेकधातुच्छुरिताश्मराशिः] अनेकैर्धातुभिर्गैरिकादिभि-
श्चुरितानां कृषितानाम् अश्मनां मणीनां राशिः समूहो यस्य तस्य
[गोवर्द्धनस्य] गोवर्द्धनाख्यपर्वतस्य आकृतिः, अन्वकारि] अनुकृता,
तन्नाट्यमभाजौत्थर्यः । पूर्णापमयम् ॥ ४ ॥

कुण्डले च धृते इत्याह, तस्येति ।—[तस्य] हरः उरः] उरस्थलम्
[उल्लसत्काञ्चनकुण्डलाग्रप्रत्युप्तगारुत्मतरत्नभासा] उल्लमन्या काञ्चन-
कुण्डलाग्रयोः प्रत्युप्तानां खचितानां गारुत्मतरत्नानां मरकतमणीनां
भासा द्रौप्या, उरमि प्रसरन्त्येति भावः । [बाल्योचितनीलकण्ठ-
पिच्छावचूडाकलनां] बाल्यं शिशवम् । "ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्" ।
तत्रोचितमभ्यस्तं यत्रोलीकण्ठपिच्छं मयूरबर्हम् । 'अभ्यस्तेऽप्युचितं न्यार्ये'
इति यादवः । 'पिच्छबर्हं नपुंसके' इत्यमरः । तेन निर्मितावचूडा
मालिका तस्याः कलनामामोचनमवमोचनं वा [अवाप इव] इत्यु-
त्प्रेक्षा । 'यत्रान्यधर्मसम्बन्धादन्यदेवोपतकितम् । प्रकृते हि भवेत्
प्राज्ञास्त्वामुत्प्रेक्षां प्रचक्षते ॥' इति लक्षणात् ॥ ५ ॥

तमङ्गदे मन्दरकूटकोटि-
 व्याघट्टनोत्तेजनया मण्णीनाम् ।
 बंहीयसा दीप्तिवितानकेन
 चकासयामासतुरुल्लसन्ती ॥ ६ ॥
 निसर्गरक्तैर्वलयावनद्व-
 ताम्राश्रमरश्मिच्छुरितैर्नखाद्यैः ।
 व्यद्योतताद्यापि सुरारिवक्षो-
 विक्षोभजासृक्क्षपितैरिवासौ ॥ ७ ॥

तमङ्गदे इति ।—[तं] हरिं [मन्दरकूटकोटिव्याघट्टनोत्तेजनया]
 मन्दरकूटकोटिव्याघट्टनं मन्दराचलशिखराग्रसङ्घर्षणं तदेवोत्तेजना
 शायोद्धेखना तथा [बंहीयसा] बहुतरेण । “प्रियस्थिर—” (६।४।१५७
 पा०) इत्यादिना बहुलशब्दस्येयमुनि बंहादेशः । [मण्णीनां, दीप्तिवितान-
 केन] प्रभापटलेन [उल्लसन्ती] दीप्यमाने । “आच्छीनद्योर्नुम्” (७।१।८०
 पा०) इति नुमागमः । [अङ्गदे] केयूरे । ‘केयूरमङ्गदं तुल्ये’ इत्यमरः ।
 [चकासयामासतुः] शोभयाञ्चक्रतुः । अङ्गदे धृतवानित्यर्थः । चका-
 स्तेर्ष्यन्ताङ्गिणि आम्प्रत्ययेऽस्तेरनुप्रयोगः । अत्राङ्गदयोः प्राम्भवीयाङ्गद-
 भेदेऽप्यभेदोक्त्या तयोर्मन्दरकूटकोट्यसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्त्या द्वयोरति-
 शयोक्तयोः • सङ्करः ॥ ६ ॥

निसर्गति ।—[असौ] हरिः [निसर्गरक्तैः] स्वभावलोहितैः । किञ्च,
 [वलयावनद्वताम्राश्रमरश्मिच्छुरितैः] वलये कटके ‘कटकं वलयोऽस्त्रि-
 याम्’ इत्यमरः । तयोरवनदानां प्रत्युप्तानां ताम्राश्रनां पद्मरागाणां
 रश्मिभिः छुरितैः, अत एव [अद्यापि, सुरारिवक्षोविक्षोभजासृक्क्षपितैः]
 सुरारिर्हिरण्यकशिपोः वक्षसो विक्षोभेण विदारणेन जातं यत् असृक् तेन
 क्षपितैः सिकैः [द्व] स्थितैः इत्युत्प्रेषा । स्नातेर्ष्यन्तात् क्तः ।

* भेदे अभेदरूपायाः असम्बन्धे सम्बन्धरूपायाश्चेत्यर्थः ।

उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहा-
वाकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।

तेनोपमीयेत तमालनील-

मामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥ ८ ॥

तेनाम्भसां सारमयः पयोधे-

र्दध्रे मणिर्दीधितिदौपिताशः ।

अन्तर्वसन् विम्बगतस्तदङ्गे

साक्षाद्दिवालच्यत यत्र लोकः ॥ ९ ॥

“अर्तिह्री—” (७।३।३६ पा०) इत्यादिना पुगागमः । “मितां ऋस्वः”
(६।१।६२ पा०) । [नखाग्रैर्व्यद्योतत] कटके च घृतवानित्यर्थः * ॥७॥

उभाविति ।—[तमालनीलं] तमालवन्नीलम् [आमुक्तमुक्तालतम्]
आमुक्तं आमञ्जिते + मुक्तालतं दीर्घत्वसाम्येन लतासदृशौ मौक्तिक-
हारौ यस्मिन् तत् [अस्य] हरेः [वक्षः, आकाशगङ्गापयसः]
आकाशगङ्गायाः पयसः [उभौ प्रवाहौ व्योम्नि यदि पृथक्, पतेतां]
प्रवहेतां चेत् । सम्भावनायां लिङ् । [तेन] व्योम्ना [उपमीयेत]
समीक्रियेत । नास्योपमानं किञ्चित्पश्याम इति भावः । मुक्ताहारं
घृतवानित्यर्थः । अत्र व्योम्नौ गङ्गाप्रवाहद्वयसम्बन्धेऽपि सम्भावनाया
सम्बन्धकथनादतिशयोक्तिः । तदेतत् “पृथं प्रवालोपहितं यदि स्यात्”
इत्याद्युदाहृत्यालङ्कारसर्वस्वकारः स्पष्टीचकार ॥ ८ ॥

तेनेति ।—[तेन] हरिणा [दीधितिदौपिताशः] दीधितिभि-

* उग्रेष्वाः सा च पूर्वकालज्ञतासुरवचोविदारणजनितासृजः बहुकाला-
नकारं वर्तमानताया असम्भवात् तत्सम्बन्धकथनरूपतिशयोक्त्या अनुप्राणिता । किञ्च,
बहुकालपूर्वं नखमंलग्नस्य असुरवचोरक्तस्य प्रत्यक्षायमाश्लेषकटनात् भाविकाल-
हारिण्ययधितमूला वा ।

। आसञ्जिते—परिहिते, विन्यसे इत्यर्थः । आ + सञ्ज + णिच्—क्तः ।

मुक्तामयं सारसनावलम्बि

भाति स्म दामाप्रपदीनमस्य ।

अङ्गुष्ठनिष्ठातमिवोर्ध्वमुच्चै-

स्त्रिस्रोतसः सन्ततधारमम्भः ॥ १०

स इन्द्रनीलस्थलनीलमूर्त्तिं

रराज कर्चूरपिशङ्गवासाः ।

दीपिताः आग्नाः येन सः । दिगन्तविश्रान्ततेजा इत्यर्थः । [पयोधि-
रम्भसां] सारस्य विकारः [सारमयः मणिः] समुद्रमन्थनोत्थः, कौस्तु-
भाख्य इत्यर्थः । [दध्ने] धृतः । धृञ् धारणे कर्मणि लिट् । [यत्र]
मणौ [विम्बगतः] प्रतिविम्बगतः [लोकः] बाह्यप्रपद्यः [तदङ्गे]
तस्य हरेः शरीरे [साक्षात्] बहिः, प्रत्यक्षेण लक्ष्यमाण इत्यर्थः ।
[अन्तर्वसन्] अन्तर्गतो लोकः [इवालच्यत] । यत्र मणौ प्रतिविम्बितो
बाह्यलोकः तदङ्ग एव नैर्मन्याद्बहिः प्रतिफलितः कुक्षिस्थलोक इवाल-
च्यत इत्युत्प्रेक्षा ॥ ९ ॥

मुक्तेति ।—[अस्य] हरेः [मुक्तामयं] मुक्ताप्रचुरम् । “तत्पुङ्गतवचनं
मयट्” (५।१।२५ पा०) सारसने कटिमृत्वेऽवलम्बते इति [सारसनाव-
लम्बि] “क्लीवे सारसनं चाथ पुंस्कृत्वां ष्टङ्गलं त्रिषु” इत्यमरः । [आप्र-
पदीनम्] आ समन्तात् प्रपदं प्राप्नोतीति खञ्प्रत्ययः । ‘पादाग्रं प्रपदं
पादः’ इत्यमरः [दाम] मुक्तामरः [अङ्गुष्ठनिष्ठातम्] अङ्गुष्ठेन निष्ठातं
विष्टुष्टमित्यर्थः । गौणार्थत्वादग्राम्यत्वं, यथाह दण्डौ,—“निष्ठातो-
द्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्थत्र ग्राम्यकक्षां
विगाहते” इति । [ऊर्ध्वम्] ऊर्ध्वप्रवाहम् [उच्चैः] उन्नतं [त्रिस्रोतसः]
मन्दाकिन्याः [सन्ततधारम्] अविच्छिन्नसम्पातम् [अम्भ इव भाति का
इत्युत्प्रेक्षा ॥ १० ॥

स इति ।—[इन्द्रनीलस्थलनीलमूर्त्तिः] इन्द्रनीलस्थलमिव नील-
मूर्त्तिः श्यामाङ्गः । संहितायां “गे रि” (८।३।१४ पा०) इति रेफ-

विस्त्वरैरम्बुरुहां रजोभि-
 र्यमस्वसुश्चित इवोदभारः ॥ ११ ॥
 प्रसाधितस्यास्य मधुद्विषोऽभू-
 दन्यैव लक्ष्मीरिति युक्तमेतत् ।
 वपुष्यशेषेऽखिललोककान्ता
 साऽनन्यकान्ता क्षुरसीतरा तु ॥ १२ ॥

लोपः “दृलापे पूर्वस्य—” (६।३।१११ पा०) इति दीर्घः । [कर्चूरपिण्ड-
 वामाः] कर्चूरं हरितालमिव पिण्डं वामो यस्य सः पीताम्बरो हरिः ।
 ‘हरितालन्तु कर्चूरम्’ इति वैजयन्ती । [सः] हरिः [विस्त्वरैः] विस्-
 मरैः । “इण्णशजिसर्त्तिभ्यः क्वरप्” (३।२।१६३ पा०) इति क्वरप् ।
 [अम्बुरुहाम्] अम्बुजानाम् । रुहेः क्विप् । [रजोभिः] परागैः
 [चितः] चितवर्णः [यमस्वसुः] यमुनायाः, उदकस्य भारः पूरः [उदभारः]
 सः [इव रराज] । “मन्यौदन—” (६।३।६० पा०) इत्यादिना उदकस्यो-
 दादेशः • ॥ ११ ॥

प्रसाधितस्येति ।— [प्रसाधितस्य] अलङ्कृतस्य [अस्य, मधुद्विषः]
 इवः [अन्येव] असदृशी विभिन्ना च । ‘अन्यो विभिन्नासदृशौ’ इति
 वैजयन्ती । [लक्ष्मीः] शोभा पद्मा च । ‘शोभामम्पत्तिपद्मासु लक्ष्मीः
 शौरपि गदाते’ इति विश्वः । [अभूदित्यतद् युक्तम्] कुतः ?— [हि]
 यस्मात् [सा] प्रसाधनरूपा लक्ष्मीः [अशेषे वपुषि] वसतीति शेषः ।
 किञ्च, [अखिललोककान्ता] अखिललोकस्य कान्ता प्रिया, [इतरा]
 नित्या [तु] अन्यस्य कान्ता प्रिया न भवतीति [अनन्यकान्ता]
 किन्तु तस्यैवेत्यर्थः । [उरसि] । उरस्येव वसतीत्यर्थः । अत्र इहेः
 प्रसाधनादासाधारणी शोभा जातेति पारमार्थिकवाक्यार्थः । अत्र
 लक्ष्मीशब्देन श्लेषमहिम्ना वाच्यायाः शोभायाः प्रतीयमानया श्रीदेव्या

कपाटविस्तीर्णमनोरमोरः-

स्थलस्थितश्रीललनस्य तस्य ।

आनन्दिताशेषजना बभूव

सर्वाङ्गसङ्गिन्यपरैव लक्ष्मीः ॥ १३ ॥

प्राणच्छिदां दैत्यपतेर्नखाना-

मुपेयुषां भूषणतां क्षतेन ।

प्रकाशकार्कश्यगुणौ दधानाः

स्तनौ तरुण्यः परिवव्रुरेनम् ॥ १४ ॥

सहाभेदाध्यवसायादियममन्यैव लक्ष्मीरित्यभेदे भेदाध्यवसायाच्च अति-
श्रयोक्तव्योः संसृष्टिः ॥ १२ ॥

अथैनमेवार्थं भङ्गान्तरेणाह, कपाटेति ।—[कपाटविस्तीर्णमनोर-
मोरःस्थलस्थितश्रीललनस्य] कपाटविस्तीर्णं मनोरमे चोरःस्थले स्थिता
श्रीरिति ललना कान्ता यस्य [तस्य] हरेः [आनन्दिताशेषजना, सर्वाङ्ग-
सङ्गिनी] सकलदेहव्यापिनी, अत एव [अपरैव] असाधारण्येव श्रीदेव्या
अन्यैव [लक्ष्मीः] श्रीभा रमा च [बभूव] । स एवालङ्कारः । प्राये-
णैकार्थमप्यनेकं श्लोकमुक्तिविशेषलाभाद्भिखन्ति कवयः । यथाह नैषधे
आदावेव 'निपौय' इत्यादि श्लोकद्वयं तथा 'स्वकेलिलेश' इत्यादि
श्लोकद्वयं चेति ॥ १३ ॥

अथ देवीसहस्ररस्यैवास्व यावेति मुचयन् प्रसाधनविधेः फलमाह,
प्राण्येति ।—[भूषणतामुपेयुषां] न त् प्रहरणतामिति भावः । [दैत्य-
पतेः] हिरण्यकशिपोः [प्राणच्छिदां] प्राणमुषां, प्राणापहारिणामित्यर्थः,
वच्चादपि कठोराणामिति भावः । [नखानां, क्षतेन] व्रणेन [प्रकाश-
कार्कश्यगुणौ] प्रकाशो व्यक्तः कार्कश्यमेव गुणौ ययोस्तौ [स्तनौ]
स्तनानित्यर्थः । जातावेकवचने प्राप्ते जातिभूयस्सु स्तनादिषु जात-
द्वित्वविशिष्टत्वात् द्विवचनम् । यथाह वामनः,—“स्तनादौनां द्वित्वा-

आकर्षतेवोर्ध्वमतिक्रशैया-
 नत्युन्नतत्वात् कुचमण्डलेन ।
 ननाम मध्योऽतिगुरुत्वभाजा
 नितान्तमाक्रान्त इवाङ्गनानाम् ॥ १५ ॥
 यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षौ
 सा सा ह्रिया नम्रमुखी बभूव ।
 निःशङ्कमन्याः सममाहितेष्या-
 स्तत्रान्तरे जघ्नुरमुं कटाक्षैः ॥ १६ ॥

ऽऽविष्टा जातिः प्रायेण" (वामनमृ० ५ अधि० २ अध्या० १७ सू०) इति ।
 [दधानाः, तरुण्यः] युवतयः । "वयसि प्रथमे" (४।१।२० पा०)
 इति डौप् । [एनं] हरिं [परिववृः] । अत्र हरिनखानां नरहरि-
 नखभेदेऽप्यभेदात्तया स्तनयोश्च तादृक्काठिन्यामम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्त्याति-
 शयोक्तौ, तयोश्च सापेक्षत्वात्सङ्गरः ॥ १४ ॥

आकर्षतेति ।—[अत्युन्नतत्वात्] हेतोः [ऊर्ध्वमाकर्षतेव] नमन्तं
 मध्यमन्नमयतेव स्थितेनत्युत्प्रेक्षा । [अतिगुरुत्वभाजा] अतिगुरुत्वम्
 अतिभारत्वम् अतिप्रवृद्धत्वञ्च भजतीति भाक् "भजो शिवः" (३।२।
 ६२ पा०) इति शिवः । तेन [अङ्गनानां कुचमण्डलेन, अतिक्रशैयान्]
 अत्यन्तकृशतरः । तनीयान् क्षीणश्च "रञ्जतो हलादेल्लघोः" (६।४।
 १६१ पा०) इति रेफादेशः । [मध्यो नितान्तम्, आक्रान्तः] पीडित
 [इव, ननाम] नतः प्रणतश्च । अत्र मध्यकुचमण्डलयोर्विशेषणसाम्या-
 दरिविजिगीपुराजप्रतीतः ममासोक्तिः, तथा वाच्ययोः प्रतीयमानाभे-
 देनाक्रमणक्रियाकर्मकर्तृभावसम्भावितयं नमनस्याक्रमणहेतुकत्वोत्प्रेक्षा
 इत्यनयोः सङ्गरः । उत्प्रेक्षयोस्तु नैरपेक्ष्यात् संसृष्टिरेवेति विवेकः ॥१५॥

यां यामिति ।—[प्रियः] हरिः [यांःयाम्] अङ्गनाम् । "नित्य-
 वीषयोः" (८।१।४ पा०) इति वीषायां द्विर्भावः एकपदम् । [प्रैक्षत]

तस्यातसीसूनसमानभासो

भ्राम्यन्मयूखावलिमण्डलेन ।

चक्रेण रेजे यमुनाजलौघः

स्फुरन्महावर्त्त इवैकबाहुः ॥ १७

आलोकयत [सा सा] पूर्ववत् द्विर्भावः । [कातराक्षी] साध्वसाञ्च-
कितलोचना सती [द्विया नम्रमुखी बभूव] । एतेन कार्य्यद्वारा
लज्जासाध्वसभावोदय उक्तः । अन्यासामीर्ष्याभावोदयमाह,—[अन्याः]
अप्रेक्षिताः अङ्गनाः [आक्षिपेर्ष्याः] कृताक्षमाः सत्यः । ‘परोत्कर्षाक्ष-
मेर्ष्या स्यात्’ इति लक्षणात् । [तत्वान्तरं] तस्मिन्ननीक्षणवसरे ।
‘क्रीवेऽन्तरं चावकाशे तादर्थ्येऽवसरेऽवधौ’ इति वैजयन्ती । [निःशङ्कं]
तदनीक्षणादेव विसम्भं यथा तथा [समं] युगपत् [कटाक्षैः, अमुं] हरिं
[जघ्नुः] प्रजङ्घुः मरोषमद्राक्षुः * ॥ १६ ॥

अथास्य पञ्चभिर्दिव्यास्त्रमन्त्रिधानमाह, तस्येत्यादि।—[अतसी-
सूनसमानभासः] अतसीमृनेन क्षुमाकुसुमेन समानभासः तुल्यकान्तेः ।
स्निग्धश्यामस्येत्यर्थः । ‘अतसी स्यादुमा क्षुमा’ इत्यमरः । [तस्य] हरेः
[एकबाहुः, भ्राम्यन्मयूखावलिमण्डलेन] भ्राम्यदावर्त्तमानं मयूखावलीनां
मण्डलं चक्रवालं यस्य तेन [चक्रेण] सुदर्शनं [स्फुरन्महावर्त्तः]
स्फुरन् महानावर्त्तो भ्रमो यस्य सः । ‘स्यादावर्त्तीऽन्भसां भ्रमः’
इत्यमरः । [यमुनाजलौघः] यमुनाजलानामोघः पूरः [इव रेजे] चक्रं
दध्रावित्यर्थः * ॥ १७ ॥

* अत्र भावीदयावलङ्कारः ।

* पूर्वोपमेयम् । जकार-यकारयोरेकत्र स्थाने उच्चार्यत्वात् युत्यनुप्रासश्च ।
पुरा क्लृप्तं देवदानवासुरपरिपीडितान् स्नान् वातं प्रतिजानानस्य भगवती नाराय-
णस्य साहाय्यं कर्तुकामानां देवानां शरीरेभ्यः प्रादुरासीत् किमपि अपूर्वं तेजः । अथ
भगवान् महार्द्वः तत्तेजोराशिना चक्रं नाम मण्डलं विनिर्माय तथै प्रादात् ।
सौन्दर्याच्च तदपि सुदर्शनसंज्ञामवापः इति पाप्मोत्तरखण्डे १४५ अध्याये द्रष्टव्यम् ।

विरोधिनां विग्रहभेददक्षा
 मूर्त्तेव शक्तिः क्वचिदस्खलन्ती ।
 नित्यं हरिः सन्निहिता निकामं
 कौमोदकी मोदयति स्म चेतः ॥ १८ ॥
 न केवलं यः स्वतया मुरारे-
 रनन्यसाधारणतां दधानः ।
 अत्यर्थमुद्देजयिता परेषां
 नाम्नाऽपि तस्यैव स नन्दकोऽभूत् ॥ १९ ॥

विरोधिनामिति ।—[विरोधिनां] वैरिणां [विग्रहभेददक्षा]
 विग्रहभेदे शरीरविदारणे दक्षा, 'शरीरं वर्षं विग्रहः' इत्यमरः ।
 [क्वचित्] कापि [अस्खलन्ती] सर्वत्राप्रतिहतवृत्तिरित्यर्थः । [नित्यं
 सन्निहिता] अनपायिनी, अत एव [मूर्त्ता] मूर्त्तिमती [शक्तिः]
 सामर्थ्यं [इव] स्थितेत्युत्प्रेक्षा । [कौमोदकी] गदा [हरेश्चेतो
 निकामं मोदयति स्म] स्वसन्निधानेनैति भावः ॥ १८ ॥

न केवलमिति ।—अन्यस्य साधारणो न भवतीत्यनन्यसाधारणस्तस्य
 भावस्तत्ता तां [अनन्यसाधारणतां दधानः] तथाऽपि [यः नन्दकः,
 स्वतया केवलं] गजाश्वादिवत् स्वत्वेनैव [मुरारेः] नन्दकः [न]
 किन्तु [परेषां] शत्रूणां [अत्यर्थमुद्देजयिता] भीषयिता सन्, अत
 एव [नाम्नाऽपि] चन्द्रादिवन्नन्दयतीति नन्दकः इत्यन्वर्थसंज्ञाबलेनापि
 नन्दयितृत्वेनापीति यावत् । [तस्यैव] तदीय एव योऽनन्यसाधारण-
 त्वात्परोद्देजकत्वाच्च तस्यैव नन्दको नन्दयिता चेत्यर्थः । [स] नन्दकः
 नन्दकाख्यखड्गः [अभूत्] सन्निहितोऽभूदित्यर्थः । सम्बन्धानुवादेन
 सन्निधानमेवाल विधेयं * प्रकरणात् । अत्रानन्यसाधारणत्व-परोद्देज-

० न तु स्वत्वप्रदर्शनेन चानन्दजनकत्वं खड्गस्य इति भावः,—“खड्गो
 नन्दकः” इत्यमरः ।

न नौतमन्येन नतिं कदाचित्
कर्णान्तिकप्राप्तगुणं क्रियासु ।

विधेयमस्याभवदन्तिकस्थं

शाङ्गं धनुर्मित्तमिव द्रढीयः ॥ २० ॥

प्रवृद्धमन्द्राम्बुदधीरनादः

कृष्णार्णवाभ्यर्णचरैकहंसः ।

मन्दानिलापूरकृतं दधानो

निध्वानमश्रूयत पाञ्चजन्यः ॥ २१ ॥

कत्वपदार्थाभ्यां विशेषणगत्या नन्दकस्य तदीयताममर्थनात् पदार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १८ ॥

न नौतमिति ।—[अन्येन] पुरुषान्तरेण [नतिम्] आकर्षणं, भेदेन
स्वानुकूल्यं च [न नौतं] न प्रापितम् । [कदाचित्, क्रियासु] रणकर्मसु,
हितहितकृत्येषु च, [कर्णान्तिकप्राप्तगुणं] कर्णान्तिकं कर्णगोचरं
प्राप्तो गुणो मौर्वी, आप्रताधर्मश्च यस्य तत्, [विधेयं] क्रियासु वश्यं
[द्रढीयः] दृढतरं पीडासहतरमिति यावत् । शृङ्गस्य विकारः [शाङ्गं]
नाम [धनुः मित्तमिव, अस्य] हरेः [अन्तिकस्थं] मन्त्रिहितम् [अभ-
वत्] • ॥ २० ॥

प्रवृद्धेति ।—धियं रातीति धीरो मनोहरः । मन्द्रो गम्भीरोऽम्बुदस्य
मेघस्यैव धीरश्च नादः प्रवृद्धो यस्य सः [प्रवृद्धमन्द्राम्बुदधीरनादः]
इत्युपमा । [कृष्णार्णवाभ्यर्णचरैकहंसः] कृष्ण एवार्णवः समुद्रस्तस्या-
भ्यर्णचरोऽन्तिकचरः । ‘उपकृष्टान्तिकाभ्यर्ण’ इत्यमरः । स चासावेक-
हंसश्चेति श्लिष्टपरम्परितरूपकम् । [मन्दानिलापूरकृतं] मन्दा-
निलस्यापूरः आपूरणं तेन कृतं जनितं [निध्वानं दधानः] अनाघाती-

रराज सम्पादकमिष्टसिद्धेः
 सर्वासु दिक्ष्वप्रतिषिद्धमार्गम् ।
 महारथः पुष्यरथं रथाङ्गी
 क्षिप्रं क्षपानाथ इवाधिरूढः ॥ २२ ॥

ऽपि मन्दमारुतप्रवेशादेव ध्वनतीति पाठवातिश्रयोक्त्या, ध्वन्यसम्बन्धे-
 ऽपि सम्बन्धकथनादतिश्रयोक्तिः । पञ्चजनो नाम कश्चिदसुरस्तत्र भवः
 [पाञ्चजन्यः] अस्य शङ्खः । “बहिर्देवपञ्चजनभ्यश्च वक्तव्यम्” इति
 आप्रथयः । [अश्रूयत] श्रूयते स्म । पाञ्चजन्योऽपि सन्निहितः
 अभूदित्यर्थः । वीणा श्रूयते पुष्पाख्याप्रायन्ते इत्यादिवङ्मधर्मिणीोर-
 मेदोपचारात् पाञ्चजन्यस्य श्रवणोक्तिः * ॥ २१ ॥

रराजेति ।—महान् रथो यस्य सः [महारथः] रथिकविशेषः ।
 ‘आत्मानं सारथिं चाश्वान् रथन् युध्यत यो नरः । स महारथसंक्रः
 स्यादित्याहुर्नैतिकीविदाः ॥’ इति । रथाङ्गं चक्रमस्यास्तीति [रथाङ्गी]
 हरिः [इष्टसिद्धेः सम्पादकं] लक्षणवत्त्वात्, ‘पुष्यः सर्वाथसाधकः’ इति
 शास्त्राच्चेति भावः । [सर्वासु दिक्षु, अप्रतिषिद्धमार्गम्] अनिषिद्धगमन-
 मित्यर्थः । अधिष्ठानशक्तेर्निर्द्दुश्रत्वात्, ‘पुष्यो हस्तो नैतमप्याश्विनश्च
 चत्वार्य्याहुः सर्वदिग्द्वारकाणि’ इति शास्त्रादिति भावः । [क्षिप्रं]
 क्षिप्रगामिनम्, अन्यत्र,—क्षिप्रनामकम् । ‘क्षिप्रं चाश्विदिनेश्वपुष्यम्’ इति
 शास्त्रात् । [पुष्यरथं] क्रीडारथम्,—‘असौ पुष्यरथश्चक्रयानं न समराय
 यत्’ इत्यमरः । [अधिरूढः] सन् पुष्यो रथ इव तं पुष्यरथमधिरूढः
 पुष्यनक्षत्रगतः [क्षपानाथः] चन्द्रः [इव रराज] † ॥ २२ ॥

* पारावारपथीराशौ पञ्चत्वमुपागतं गुरुपुत्रम् उद्धर्तुकामेन भगवता श्रीकृष्णेन
 बाणावरुद्धसमुद्राकात् तिमिरुपधारिणं पञ्चजनाख्यमसुरं निहन्त्वा, पाञ्चजन्यः नाम
 शङ्खो लीले ; इति हरिवंशे ८० अध्याये अनुसन्धेयम् ।

† अथानुप्राप्तितेयमुपमा ।

ध्वजाग्रधामा दृष्टशेऽय शौरैः
 सङ्क्रान्तमूर्त्तिर्मणिमेदिनीषु ।
 फणावतस्त्रासयितुं रसाया-
 स्तलं विविचन्नैव पन्नगारिः ॥ २३ ॥
 यियासतस्तस्य महीधरन्ध्र-
 भिदापटीयान् पटहप्रणादः ।
 जलान्तराणीव महार्णवीषः
 शब्दान्तराण्यन्तरयाञ्चकार ॥ २४ ॥

ध्वजेति ।—[अग्र] रथारोहणानन्तरं [शौरैः] * कृष्णस्य [ध्वजा-
 ग्रधामा] ध्वजाग्रं धाम स्थानं यस्य सः † [मणिमेदिनीषु] मणिमय-
 कुट्टिमेषु [सङ्क्रान्तमूर्त्तिः] प्रतिविम्बिताङ्गः सन् [पन्नगारिः] गरुत्मान्
 [फणावतः] सर्पान् [त्रासयितुं] द्रावयितुं [रसायास्तलं] पातालं
 [विविचन्नैव] प्रवेष्टुमिच्छन्निवेत्युत्प्रेक्षा । विशतः सन्नन्ताङ्गटः शलादेशः ।
 [दृष्टे] दृष्टः, सोऽपि सन्निहितोऽभृदित्यर्थः ॥ २३ ॥

यियासत इति ।—यातुमिच्छतः [यियासतः] । यातः सन्नन्ताङ्गटः
 शलादेशः । [तस्य] हरेः सम्बन्धी [महीधरन्ध्रभिदापटीयान्] महीं
 धरन्तीति महीध्राः पर्वताः । मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः, तथा च
 वामनः,—“महीध्रादयो मूलविभुजादिदर्शनात्” इति । ‡ तेषां
 रन्ध्राणि विलानि तेषां भिदा मेदनम् । “षिद्धिदादिभ्योऽङ्” (३।३।१०४
 पा०) । तस्यां पटीयान् समर्थतरः [पटहप्रणादः] आनकघोषः,

* शरः नाम कश्चिच्चन्द्रवंशीयी राजाऽऽसीत् ; तदंशजत्वात् “शौरिः” इति
 तालव्यशकारवती संज्ञा ।

† ध्वजायाद्दृ इत्यर्थः ।

‡ “कप्रकारणे मूलविभुजादिभ्य उपमेख्यानम्” इति (३।१।५ पा० वा०) ।
 भाष्यम् । तत्र “महीध्र-कुभ्र-गिलतीति गिल” इति दीक्षिताः ।

यतः स भर्ता जगतां जगाम
धर्त्ता धरिव्याः फणिना ततोऽधः ।
महाभराभुग्नशिरःसहस्र-
साहायकव्यग्रभुजं प्रसस्त्रे ॥ २५ ॥
अथोच्चकैस्तोरणसङ्गभङ्ग-
भयावनम्रीकृतकेतनानि ।

[महार्णवौघः] महार्णवस्यौघः, समुद्रस्य प्रवाहः, अन्यानि जलानि
[जलान्तराणीव सुप्सुपा इति समासः । अन्यान् शब्दान्
शब्दान्तराणि] पूर्ववत् समासः । [अन्तरयाञ्चकार] अन्तर्हि-
तानि चकार, क्वादयामामेत्यर्थः । अन्तरशब्दादन्तर्ज्ञानार्थात् “तत्क-
रोति” (ग०) इति ख्यन्ताल्लिट् । “अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्हिभेद-
तादर्थ्ये” इत्युभयत्राप्यमरः ॥ २४ ॥

यत इति ।— जगतां, भर्ता धारयिता, कुक्षिस्थाखिललोक
इत्यर्थः । “कर्तृकर्मणोः कृति” (२।३।६५ पा०) इति कर्मणि षष्ठी ।
[सः हरिः यतः] येन भूमार्गेण [जगाम, ततः] तस्मिन् भूभागे
[अधः] पातालं धरिव्याः [धरण्याः] धर्त्ता [धारयित्वा] पूर्ववत्
षष्ठी । [फणिना] शेषेण [महाभराभुग्नशिरःसहस्रसाहायक-
व्यग्रभुजं] महता भरेण आ समन्ताद्भुग्नस्य कुक्षीभूतस्य शिरःसहस्रस्य
साहायके सहायकर्मणि । “योपधाद्गुरुपोत्तमाद्गुञ्” (५।१।१३२
पा०) । व्यग्राः त्वरमाणाः भुजा यस्मिन् तद्यथा तथा [प्रसस्त्रे]
प्रसृतम् । भावे लिट् । हरिश्चालेत्यर्थः । अत्र शेषस्य विशिष्टप्रसर-
णासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तोरतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ २५ ॥

अथेति ।—[अध] हरिचलनानन्तरम् [उच्चकैस्तोरणसङ्गभङ्ग-
भयावनम्रीकृतकेतनानि] उच्चकैरुचते तोरणे द्वारदारुणि सङ्गेन भङ्ग-

क्रियाफलानीव सुनीतिभाजं
 सैन्यानि सोमान्वयमन्वयुस्तम् ॥ २६ ॥
 श्यामारुणैर्वारणदानतोयै-
 रालोडिताः काञ्चनभूपरागाः ।
 आनेमिमर्गैः श्रितिकण्ठपक्ष-
 चोद्द्युतश्चुदिरे रथौघैः ॥ २७ ॥

स्तस्मान्नाश्रयिनावनश्रीकृतानि केतनानि यैस्तानि [सैन्यानि] सोमस्यान्वयः
 सस्तानः तं [सोमान्वयं, तं] हरिं [सुनीतिभाजं] सुष्ठु नीतिमन्तं
 [क्रियाफलानि] क्रियाः सामाद्युपायप्रयोगास्तासां फलानि हरिख्य-
 भूमित्वादिलाभाः [इव, अन्वयुः] अन्वगच्छन् । यातेर्लङ् । “लङः शाक-
 टायनस्यैव” (३।४।१११ पा०) इति भेर्जुम् ॥ २६ ॥

श्यामिति ।—श्यामानि च अरुणानि च तैः [श्यामारुणैः] कृष्णलो-
 दितैः । “वर्णो वर्णान्” (२।१।६८ पा०) इति समासः । [वारण-
 दानतोयैः] गजमशोकैः [अलोडिताः] सम्मिलिता अत एव
 [श्रितिकण्ठपक्षचोद्द्युतः] श्रितिकण्ठपक्षचोदाः मयूरवर्हचूर्णा इव
 द्योतन्त इति तथोक्ताः । क्विप् । उपमाऽलङ्कारः । [काञ्चनभूपरागाः]
 काञ्चनस्य भूः काञ्चनभूस्तस्याः परागाः पांशवः [आनेमिमर्गैः] आनेमि
 नेमिमभिव्याप्य । ‘तस्यान्ते + नेमिः स्त्री’ इत्यमरः । “आङ् मर्या-
 दाभिविध्योः” (२।१।३३ पा०) इत्यभिविधाव्ययीभावः । मर्गैः
 [रथौघैः, चुदिरे] पिष्टा इत्यर्थः । परागाणां विशिष्टपेषणासम्बन्धे-
 ऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः, तथा च महती गजरथसम्पत्तिर्व्यज्यत
 इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ २७ ॥

* उपमाऽलङ्कारः ।

† “तस्यान्ते” इत्यस्य प्राक् “वक्त्रं रथाङ्गं” इत्यंशो विद्यते ।

न लङ्घयामास महाजनानां
शिरांसि नैवोद्धतिमाजगाम ।

अचेष्टताष्टापदभूमिरेणुः

पदाहतो यत्सदृशं गरिम्णः ॥ २८ ॥

निरुध्यमाना यदुभिः कथञ्चि-

न्मुहुर्यदुच्चिच्चिपुरग्रपादान् ।

ध्रुवं गुरुन्मार्गारुधः करीन्द्रा-

नुलङ्घ्य गन्तुं तुरगास्तदौषुः ॥ २९ ॥

निति ।— अष्टापदभूमिरेणुः । अष्टम् धातुपदं प्रतिष्ठा अस्येति अष्टापदं सुवर्गम् । 'रुक्मं कार्त्तम्वरं जास्वूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम्' इति सुवर्णपद्यांशेष्वमरः । तस्य भूमिस्तस्या रेणुः. काञ्चनभरजः । पदाहतः] रथाश्चाटिचरगताङ्घ्रितोऽपि भन्नित्यर्थः । [महाजनानां] बहुजनानां प्रज्यानाञ्च [शिरांसि. न लङ्घयामास] नाक्रामति स्म । किं बहुना,— [उद्धतिम्] उत्पतनं दण्डं नैवाजगाम] कुतः ? — [यत्] यस्मात् [गरिम्णः] गुरुत्वगुणस्य साहात्मास्य च । "प्रियस्थिर—" (६।१।१५७ पा०) इत्यादिना गुरोर्गरादेशः । सदृशम्] अनुरूपं यथा तथा अचेष्टते । अलङ्घनव्यवहारे गुरुत्वस्योद्धत्य-प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । अतानोद्धत्यादिप्रवृत्तसुवर्णपराग-विशेषण-साम्यादप्रवृत्तसुजनप्रतीतेः समामोक्तिरलङ्कारः ॥ २८ ॥

निरुध्यमाना इति ।— [तुरगाः यदुभिः] आरूढैरिति भावः । कथञ्चित् । अतिप्रयत्नेन [निरुध्यमानाः] वल्गाकर्षणेन वार्यमाणा अपि । यत् । यस्मात् अग्राश्च ते पादाश्च तान् अग्रपादान् । 'हस्ता-ग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदात्' इति वामनः (५ अधि० २ अध्या० २० न०) । * सामानाधिकरण्येन समासः । [मुहुः, उच्चिच्चिपुः]

"हस्तायम् अग्रहस्तः, पुष्यायम् अग्रपुष्यम् इत्यादयः प्रयागाः कथम् ?—

अवेक्षितानायतवल्गमये
 तुरङ्गिभिर्यत्ननिरुद्धवाहैः ।
 प्रक्रीडितान् रेणुभिरेत्य तूर्णं
 निन्युर्जनन्यः पृथुकान् पथिभ्यः ॥ ३० ॥
 दिदृक्षमाणाः प्रतिरथ्यमीयु-
 र्मुरारिमारादनघं जनौघाः ।

उत्तिष्ठन्वन्तः । तत् । तस्मान्मार्गं रुन्धन्तीति [मार्गरुधः] मन्दगमनेन
 मार्गरोधिनः । किप् । गुरुन् महतः पूज्यांश्च । अलङ्घ्यानपीति
 भावः । करोन्द्रान् उल्लङ्घ्य गन्तुम्, ईप् । इच्छन्ति स्म । ध्रुवम् ।
 ध्रुवमित्युत्प्रेक्षायाम् । गुरवोऽपि मन्मार्गरोधकाः परैरुल्लङ्घयन्त इति
 अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ २८ ॥

अवेक्षितानिति ।— आयतवल्गम् आयता आकृष्टा वल्गा
 मुखरञ्जुर्यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा यत्ननिरुद्धवाहैः । यत्नेन
 दुर्वारधेगत्वात् अतिप्रयत्नेन निरुद्धा वाहा वाजिनो यैस्तैः । 'वाजि-
 वाहाऽर्वगन्धर्व' इत्यमरः । तुरङ्गिभिः अश्वसादिभिः अग्रे
 पुरोदेशे अवेक्षितान् आलोकितान् रेणुभिः प्रक्रीडन्तीति । प्रक्री-
 डितान् पांशुक्रीडाकरान् । कर्त्तरि क्तः । पृथुकान्] शिशून् ।
 'पृथुकः श्रावकः शिशुः' इत्यमरः । जनन्यस्तूर्गमित्य पथिभ्यः, निन्युः ।
 अपसारयाञ्चक्रुरिति स्वभावोक्तिः ॥ ३० ॥

दिदृक्षमाणा इति ।— अनघम् अकलङ्गं [मुरारिं, दिदृक्षमाणाः
 द्रष्टुमिच्छन्तः, दृशः सन्नन्तात्प्रः शानजादेशः "जाश्रस्मृदृशां मनः"
 (१।३।७ पा०) इत्यात्मनेपदम् । जनौघाः] रथ्यायां रथ्यायां [प्रति-
 रथ्यं] । वीषाऽर्थेऽव्ययीभावः । आरात् समीपं 'आराद्भूरसमीपयोः'

आहितान्यादिवपाठान्, पाठे वा तदनियमः स्यात् ; अत आह,—गणशुषिनीभेदा-
 भेदात् इति ; तत्र भेदान् हस्तायादयः, अभेदादयहस्तादयः" इति वामनसूत्रवृत्तिः ।

अनेकशः संस्तुतमप्यनल्पा
नवं नवं प्रीतिरहो करोति ॥ ३१ ॥
उपेयुषो वर्त्म निरन्तराभि-
रसौ निरुच्छ्वासमनीकिनीभिः ।
रथस्य तस्यां पुरि दत्तचक्षु-
र्विद्वान्विदामास शनैर्न यातम् ॥ ३२ ॥

इत्यसौः । [इयुः] अरुः । इगो लिट् “दोर्ध्व इगः किति” (७।४६८ पा०) इत्यभ्यामदोर्ध्वः । ननु नित्यपरिचितं का दिदृक्षा ? इत्यत्राह, अनेकश इति ।—[अनेकशः] बहुवारमित्यर्थः । “बह्वन्वार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्” (५।४।४२ पा०) इति श्रुत्प्रत्ययः । [संस्तुतं] परिचितम् अपि वस्तु । जनेनेति शेषः । ‘संस्तवः स्यात्परिचयः’ इत्यसौः । [अनल्पा] अधिका । प्रीतिः प्रेम, कर्तव्यं [नवं नवम्], आभीक्ष्ण्येन नवं करोति, अहो ! । “नित्यबोध्योः” (८।१।४ पा०) इति द्विर्भावः । अहोशब्दः पुराणस्यापि नूतनत्वमित्याश्चर्य्ये । यथा परप्रेमास्पदं वस्तु नित्यदृष्टमपि अदृष्टचरमिव प्रतिक्षणं दिदृक्षते, भगवानपि तर्धैवेति भावः । मामान्येन विशेषममर्धनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३१ ॥

उपेयुष इति ।—[विद्वान्] अभिज्ञः, अत एव तस्यां, पुरि नगर्यां [दत्तचक्षुः] निसृष्टदृष्टिः [असौ] हरिः [निरन्तराभिः] नौरन्त्राभिः [अनीकिनीभिः] सेनाभिः [निरुच्छ्वासम्] अतिसङ्घटं वर्त्म, उपेयुषः प्राप्स्य रथस्य, शनैर्यातं सम्बन्धनिबन्धनं मन्दगमनं [न विदामास] न विवेद । “उषविदजाग्रद्योऽन्यतरस्याम्” (३।१।३८ पा०) इति पाञ्चिक आम्प्रत्ययः । व्यासङ्गादसंवेदनं, न तु तत्त्वज्ञानादिति भावः । व्यासङ्गस्य पदार्थत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ३२ ॥

मध्येसमुद्रं ककुभः पिशङ्गी-
र्या कुर्वती काञ्चनवप्रभासा ।

तुरङ्गकान्तामुखहृद्यवाह-
ज्वालेव भित्त्वा जलमुल्लास ॥ ३३ ॥

कृतास्पदा भूमिभृतां सहस्रै-
रुदन्वदम्भःपरिवीतमूर्तिः ।

अनिर्विदा या विदधे विधात्रा
पृथ्वी पृथिव्याः प्रतियातनेव ॥ ३४ ॥

अथैकविंशच्छ्लोकैर्द्वारकां वर्णयति, मध्य इति ।—समुद्रस्य मध्ये [मध्येसमुद्रं] । “पारे मध्ये षष्ठा वा” (२।१।१८ पा०) इति विकल्पा-
द्व्ययीभावः । मध्यशब्दस्य तत्त्वत्रियोगादेकारान्तत्वम् । [काञ्चन-
वप्रभासा] हेमप्रकारप्रभया [ककुभः] दिशः [पिशङ्गीः] पिङ्गलवर्णाः ।
गौरादित्वात् डीष् । [कुर्वती, या] १ः [जलं] समुद्रोदकं
[भित्त्वा] उन्धितेति शेषः । [तुरङ्गकान्तामुखहृद्यवाहज्वालेव]
तुरङ्गकान्तायाः बडुवाया मुखे, हृद्यं वहतीति हृद्यवाहोऽग्निः ।
कर्मस्थान् प्रत्ययः । तस्य बाडुवाग्नेः ज्वाला इव, [उल्लाम
उद्गमसि । अत्र समुद्रान्तर्लीनायां बडुवानलज्वालायां कटाचित्मम्भाव्य-
मानस्य मध्योद्गमनस्य परि दर्शनाभिदाध्यवसायनास्या ज्वालात्वमुत्प्रेक्ष्यते,
इवशब्दोऽयमुत्प्रेक्षाया एव व्यञ्जको नःपमायाः, ईदृग्ज्वालाया अप्र-
मिद्वन्नेनोपमानत्वायोगात् । ‘मन्यं शङ्के ध्रुवं नूनं प्राय इत्यवमादिभिः ।
उत्प्रेक्षा व्यच्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥’ इत्याचार्य्यदण्डी ॥३३॥

कृतास्पदेति ।—[भूमिभृतां] राज्ञां गिरौणाञ्च [सहस्रैः, कृतास्पदा]
कृताधिष्ठाना । “आस्पदं प्रतिष्ठायाम्” (१।१।१४६ पा०) इति
निपातः । उदकमस्यास्तीत्युदन्वानुदधिः । ‘उदन्वानुदधिः सिन्धुः’
इत्यमरः । “उदन्वानुदधौ च” (८।२।१३ पा०) इति निपातनात्माधुः ।

त्वष्टुः सदाऽभ्यासगृहीतशिल्प-

विज्ञानसम्पत्प्रसरस्य सीमा ।

अदृश्यतादर्शतलामलेषु

ह्यायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु ॥ ३५ ॥

रथाङ्गभर्त्रेऽभिनवं वराय

यस्याः पितेव प्रतिपादितायाः ।

तस्याम्भोभिः परिवीता परिवेष्टिता मूर्त्तिः स्वरूपं यस्याः सा [उद्वन्-
दम्भःपरिवीतमूर्त्तिः, पृथ्वी] पृथुः । “वीतो गुणवचनात्” (४।१।४४
पा०) इति ङीष् । एवम्भूता [या] पूः न निर्विद्यते न ख्विद्यते
इत्यनिर्वित् । विदेशानार्थत्वान्निःपूर्वात् “सत्सूक्ष्म—” (३।२।६१ पा०)
इत्यादिना क्विप् । तेन [अनिर्विदा] अखिद्येन, अन्यथा शिल्पसौष्ठवा-
मिङेरिति भावः । [विधात्वा । प्रथत इति पृथिवी, भूः । प्रथेरीणादिकः
षिवन्, सम्प्रसारणञ्च, * “षिद्गौरादिभ्यश्च” (४।१।४१ पा०) इति
ङीष् । तस्याः [पृथिव्याः, प्रतियातनेव] प्रतिकृतिः इव, [विदधे]
विहित्वा । ‘प्रतियातना प्रतिच्छाया । प्रतिकृतिः’ इत्यमरः ।
भृप्रतिनिधित्वात्प्रेक्षया पुरो वैचित्र्याविस्तारादि वस्तु व्यच्यते ॥ ३४ ॥

त्वष्टुरिति ।—[त्वष्टुः] विश्वकर्मणः [सदाऽभ्यासगृहीतशिल्पविज्ञान-
सम्पत्प्रसरस्य] सदाभ्यासेन गृहीतो लब्धो यः शिल्पविज्ञानसम्पदः प्रसरः
प्रकर्षः तस्य [सीमा] अर्वाधरप्रतिभेति यावत् । [या] पूः [आदर्श-
तलामलेषु] दर्पणपृष्ठस्वच्छेषु । ‘दर्पणे मुकुरादर्शो’ इत्यमरः । [जलधे-
र्जलेषु, स्वः] स्वर्गस्य । ‘स्वरव्ययं स्वर्गनाक’ इत्यमरः । [ह्यायेव]
प्रतिबिम्बमिव [अदृश्यत] इत्युत्प्रेक्षा । ‘ह्याया त्वनातपे कान्तौ
प्रतिबिम्बाकेजाययोः’ इति वैजयन्ती ॥ ३५ ॥

रथाङ्गिति ।—[अङ्गुधिः पितेव, वराय] श्रेष्ठाय, जामाते च ।

प्रेमृणोपकण्ठं मुहुरङ्गभाजो
 रत्नावलीरम्बुधिरावबन्ध ॥ ३६ ॥
 यस्याश्चलहारिधिवारिवीचि-
 च्छटोच्छलच्छङ्गकुलाकुलेन ।
 वप्रेण पर्यन्तचरोडुचक्रः
 सुमेरुवप्रोऽन्वहमन्वकारि ॥ ३७ ॥

'वरो जामातरि श्रेष्ठे' इति विद्मः । [रथाङ्गभर्त्रे] चक्रधराय हरये
 [अभिनवं] यथा तथा [प्रतिपादितायाः] अङ्गः समीपम् उत्सङ्गञ्च
 तद्भाजः [अङ्गभाजः] । 'अङ्गः समीप उत्सङ्गे चिह्ने स्थानापराधयोः'
 इति केशवः । [यस्याः] पुरः [उपकण्ठम्] अन्तिके । अत्यन्तमंयोगं
 द्वितीया । अन्यत्र,—कण्ठे । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [मुहुः प्रेम्णा
 रत्नावलीः आवबन्ध] आ ममन्ताइबन्ध । श्रेष्ठानुप्राणितं यमुपमंति
 मङ्करः ॥ ३६ ॥

यस्या इति ।—[चलहारिधिवारिवीचिच्छटोच्छलच्छङ्गकुलाकुलेन]
 चलन्तीनां वारिधिवारिवीचीनां छटासु परम्परासु उच्छलच्छिक्त्पतद्भिः
 शङ्गानां कुलैराकुलेन सङ्गीर्णेन, [यस्याः] पुरः [वप्रेण] प्राकारेण
 [पर्यन्तचरोडुचक्रः] पर्यन्ते चरतीति तत् तादृशम् उडुचक्रं नक्षत्रमण्डलं
 यस्य सः [सुमेरुवप्रः] सुमेरोर्वप्रः मानुः । 'सानुप्राकारयोर्वप्रः' इत्युभय-
 त्वापि सज्जनः । अहन्त्यहनीति [अन्वहम्] "अव्ययं विभक्ति—" (२।१।
 ६ पा०) इत्यादिना याद्यर्थेऽव्ययीभावः, "अनश्च" (५।४।१०८ पा०)
 "नपुंसकादन्यतरस्याम्" (५।४।१०९ पा०) इति समासान्तोऽच् ।
 [अन्वकारि] अनुकृतः, तत्साम्यं प्रापित इत्यर्थः । मेरुपमानादप्रस्य
 तत्तुल्यमोन्नत्यं व्यज्यते * ॥ ३७ ॥

बणिकपथे पृगकृतानि यत्र
 क्षमागतैरम्बुभिरम्बुराशिः ।
 लोलैरलोलद्युतिभाञ्जि मुष्णन्
 रत्नानि रत्नाकरतामवाप ॥ ३८ ॥
 अम्भश्चातः कोमलरत्नराशी-
 नपांनिधिः फेनपिनङ्गभासः ।
 यत्रातपे दातुमिवाधितल्पं
 विस्तारयामास तरङ्गहस्तैः ॥ ३९ ॥

बणिकपथ इति ।— [यत्र] यस्यां परि [बणिकपथे] बणिजां
 पथि बणिकपथे आपणे, अपृगाः पृगाः सम्यद्यमानानि कृतानि [पूग-
 कृतानि] पुञ्जीकृतानि । “श्रेण्यादयः कृतार्थादिभिः” (२।१।५६ पा०)
 इति समासः । “श्रेण्यादिषु चार्थवचनम्” * इति चार्थता । [अलोलद्यु-
 तिभाञ्जि] स्थिरप्रभावन्ति [रत्नानि, लोलैः] चलैः अत एव [क्षमागतैः]
 जलनिर्गममार्गादागतैः । ‘क्षमाश्च जलनिर्गमाः’ इत्यमरः । [अम्बुभिः,
 मुष्णन्] अपहरन् [अम्बुराशिः] अर्णवः । जलमात्रसारोऽपीति
 भावः । [रत्नाकरताम्, अवाप] प्राप, न तु प्रागिति भावः । अम्बुराशेः
 प्राग्रत्नसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्तरतिशयोक्तिः । तथा च पुर्याः समुद्राति-
 श्रायिनी रत्नसमृद्धिर्वन् व्यज्यते ॥ ३८ ॥

अम्भ इति :—[यत्र] परि [अपांनिधिः] समुद्रः अम्भश्चातन्ति
 चरन्तीति [अम्भश्चातः] जलसाविणाः, अत एव [फेनपिनङ्गभासः]

“श्रेण्यादिषु चार्थवचनं कर्तव्यम् । अशेषयः शेषयः कृताः शेषिकृताः ।
 वदा हि शेषय एव किञ्चित् क्रियन्ते, तदा सा भूदिति । अन्यथायं चार्थवचनेषु
 चान्तस्य प्रतिषेधं शान्ति, तदिह न तथा । किं कारणम्?—अन्यत्र पूर्वं चान्त-
 कार्यम् परं चार्थकार्यम् । इह पुनः पूर्वं चार्थकार्यं परं चान्तकार्यम्”
 इति महाभाष्यम् ।

यच्छालमुत्तुङ्गतया विजेतुं
 दूरादुदस्थीयत सागरस्य ।
 महोर्मिभिर्व्याहृतवाञ्छितार्थै-
 व्रीडादिवाभ्यासगतैर्विलिल्ये ॥ ४० ॥
 कुतूहलेनेव जवादुपेत्य
 प्राकारभित्त्या सहसा निषिद्धः ।
 रसन्नरोदौर्गृशमम्बुवर्ष-
 व्याजेन यस्या बहिरम्बुवाहः ॥ ४१ ॥

फेनैः पिनङ्गभासः पिहितकान्तीन् । अपिपूर्वावद्यतेः कर्मणि क्तः ।
 “वष्टि भागुरिरन्नोपमवाप्योरूपसर्गयोः” इत्यपेरकारलोपः । [कोमल-
 रत्नराश्रीन्] कोमलानुत्कष्टान् रत्नराश्रीन् [आतपे दातुं] शोषणार्थं
 निघातुम् [इव इति फलोत्प्रेक्षा । तल्पेष्वष्टेषु [अधितल्पं] । ‘तल्पं
 शय्याऽट्टदारेषु’ इत्यमरः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [तरङ्गहस्तैः]
 तरङ्गैरेव हस्तैः [विस्तारयामास] प्रसारितवान् । अत्रातपदानस्य
 तरङ्गहस्तसाध्यन्वेनोत्प्रेक्षारूपकयोः सङ्करः ॥ ३९ ॥

यच्छालमिति ।—[सागरस्य महोर्मिभिः] कर्तृभिः [यच्छालं]
 यस्याः प्राकारम् । ‘प्राकारो वरणाः शालः’ इत्यमरः । [उत्तुङ्गतया]
 औन्नत्यगुणेन [विजेतुं] जेतुमिवेत्यर्थः । फलोत्प्रेक्षेयम्, व्यञ्जकाप्रयोगा-
 न्नभ्या । [दूरात्, उदस्थीयत] उत्थितम् । भावे लङ् । [अभ्यासगतैः]
 समीपगतैः, ‘समीपे निकटाभ्याससन्निकृष्टमनौडवत्’ इत्यमरः ।
 [व्याहृतवाञ्छितार्थैः, व्याहृतो वाञ्छितार्थः शालविजयरूपो धिषां
 तैः, विजयाच्चमैरित्यर्थः, अत एव [व्रीडादिव] इति हेतुत्प्रेक्षा ।
 कर्मिभिः [विलिल्ये] विलीनम् । लीयतेर्भावे लिट् । अत्र शक्तस्यापि
 अविजिगीषोर्व्रीडाऽनुदयात्सापेक्षन्वेनोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥ ४० ॥

कुतूहलेनेति ।—अम्बु वहतीति [अम्बुवाहः] भेषः । कर्मण्यस्य ।

यदङ्गनारूपसरूपतायाः

कश्चिद्गुणं भेदकमिच्छतीभिः ।

आराधितोऽङ्गा मनुरप्सरोभि-

श्चक्रे प्रजाः स्वाः सनिमेषचिङ्गाः ॥ ४२ ॥

स्फुरत्तुषारांशुमरीचिजालै-

र्विनिङ्गताः स्फाटिकसौधपङ्क्तौः ।

[कतूहलेन] अन्तःप्रवेशकौतुकेन [इव] इति हेतुत्प्रेक्षा । [जवात् उपेत्य, यस्याः प्राकारभित्त्या महसा, निषिद्धः] निवारितः, अत एव [बहिः] एव [रमन्] गर्जन् । दुःखात् क्रन्दंश्चेति श्लेषः । [अम्बुवर्षव्याजेन भृशम्, अरोदीत्] अश्रूणि मुक्तवान् । “रुदिर अश्रुविमोचने” लङ्, “रुदश्च पञ्चभ्यः” (७।३।६८ पा०) इतीडागमः । अत्राम्बुवर्षव्याजेनात्पादकस्यापङ्गुलङ्कारस्यांक्तश्लेषोत्प्रेक्षासापेक्षत्वात् सङ्करः ॥४१॥

यदङ्गनेति ।—[यदङ्गनारूपसरूपतायाः] यस्यां पुर्यामङ्गनानां रूपं सौन्दर्यमाकारो वा ‘रूपं स्वभावे सौन्दर्यं आकारश्लेषयोरपि’ इति विश्वः । तस्य सरूपतायाः सारूप्याद् [भेदकं] व्यावर्त्तकं [कश्चित्, गुणं] धर्मम् [इच्छतीभिः] अपेक्षमाणाभिः । “आच्छीनर्योनुम्” (७।१।८० पा०) इति विकल्पानुसंभावः । [अप्सरोभिः, आराधितः] प्रार्थितः [मनुः] मानुषसृष्टिकर्ता [स्वाः] स्वकीयाः [प्रजाः] । निमेषः पक्षपात एव चिङ्गं व्यावर्त्तकं, तेन सह वर्त्तन्त इति [सनिमेषचिङ्गाः] । “तेन सहैति तुल्ययोगे” (२।२।२८ पा०) बहुव्रीहिः । [चक्रे, अङ्गा] तत्त्वमित्युत्प्रेक्षा । ‘तत्त्वे त्वडाङ्गसा इयोः’ इत्यमरः । अत्र स्वाभाविकनिमेषस्याप्सरसः प्रार्थनाहेतुकत्वात्प्रेक्षया द्वारकाङ्गनानां निमेषमात्रभिन्नममानुषं सौन्दर्यं वस्तु व्यज्यते ॥ ४२ ॥

स्फुरदिति ।—[यस्यां] पुरि [क्षणदासु] रात्रिषु [नार्यः, स्फुरत्तुषारांशुमरीचिजालैः] स्फुरद्भिस्तुषारांशुशुन्द्रस्य मरीचिजालैश्चन्द्रिकाभिः, [विनिङ्गताः] अपङ्गताः, तदेकरूपतापत्तिरगदस्यमाणा

आरुह्य नार्थ्यः क्षणदासु यस्यां
 नभोगता देव्य इव व्यराजन् ॥ ४३ ॥
 कान्तेन्दुकान्तोपलकुट्टिमेषु
 प्रतिक्षपं हर्म्यतलेषु यत्र ।
 उच्चैरधःपातिपयोमुचोऽपि
 समूहमूहुः पयसां प्रणाल्यः ॥ ४४ ॥

इत्यर्थः, अत एव सामान्यालङ्कारः;—‘सामान्यं गुणसाम्येन यत्र
 वस्त्वन्तरैकता’ इति लक्षणात् । [स्फाटिकसौधपङ्क्तौः] स्फाटिकानां
 स्फाटिकविकाराणां सौधानां पङ्क्तौः [आरुह्य, नभोगताः, देव्यः]
 देवाङ्गनाः [इव] देवशब्दस्य पञ्चादिषु देवडिति पाठात् ‘टिङ्गाणञ्—’
 (४।१।१५ पा०) इत्यादिना डीप् । [व्यराजन्] ; सौधानामग्रहणाद-
 भङ्गपत्वाच्च तत्र लक्ष्यमाणाः स्त्रियः खेचर्य्य इव रंजित्त्वर्थः । अत्र
 नभोगतत्वेत्प्रेक्षायाः पूर्वोक्तसामान्यमापेक्षत्वात् सङ्गरः ॥ ४३ ॥

कान्तेति।—[यत्र] परि क्षपासु रात्रिषु प्रतिक्षपम् । विभ-
 क्तवर्थेऽव्ययीभावः । [कान्तेन्दुकान्तोपलकुट्टिमेषु] कान्तानि रम्याणि
 इन्दुकान्तोपलानां चन्द्रकान्तमणौनां कुट्टिमानि बद्धमयो येषु तेषु ।
 ‘कुट्टिमं बद्धमिः स्यात्’ इति हलायुधः । [हर्म्यतलेषु, उच्चैः] उन्नताः
 [प्रणाल्यः] जलमार्गाः । “इयोः प्रणाली पयसः पदव्याम्” इत्यमरः ।
 [अधःपातिपयोमुचोऽपि] अधःपातिनः अधश्चराः पयोमुचो मेघाः यासां
 ताः, अधःकृतमेघमण्डलत्वात् अजातवृष्टिपाता अपीत्यर्थः । विरो-
 धालङ्कारः । [पयसां समूहं] पयःपूरम् [ऊहुः] वहन्ति स्म ; चन्द्र-
 कान्तनिष्यन्दैरिति भावः । वहैर्लिट् “वचिस्वपि—” (६।१।१५ पा०)
 इत्यादिना सम्प्रसारणम् । अत्र सौधानां प्रणालीनाञ्च तादृगौत्स्य-
 पयःपूरसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्त्यातिशयोक्तिः ॥ ४४ ॥

रतौ क्रिया यत्र निशाम्य दीपान्

जालागताभ्योऽधिगृहं गृह्ण्यः ।

बिभ्युर्विडालिच्छणभीषणाभ्यो

वैदूर्यकुडोषु शशियुतिभ्यः ॥ ४५ ॥

यस्यामतिश्लक्ष्णातया गृहेषु

विधातुमालिख्यमशक्रुवन्तः ।

रताविति ।—[यत्र पुरि गृहेषु [अधिगृहम्] । विभक्त्यर्थे-
ऽव्ययीभावः । [गृह्ण्यः] कुलाङ्गनाः, अत एव [रतौ] रतिकाले
[क्रिया दीपान्, निशाम्य] निर्वाप्य । शर्मभिन्वाद्भ्रुस्वादेशाभावश्चिन्त्यः ।
[जालागताभ्यः] गवाक्षमार्गप्रविष्टाभ्यः । 'जालं गवान् आनायः'
इति विश्वः । विदूरात्प्रभवन्तीति वैदूर्याणि बालवायजानि मणयः ।
'वैदूर्यं बालवायजम्' इति विश्वः । "विदूरात् जाः" (४।३।२४ पा०)
इति आप्रत्ययः । अत्र विदूरशब्दो बालवायस्यादेशः पर्यायो वा,
तत्रोपचरितो वा, तेन बालवायाद्भिन्नरसां प्रभवति, न विदूरान्नगरात् ;
तत्र तु संस्क्रियत इत्याक्षेपः प्रत्युक्तः । यदुक्तम् ;—'बालवायो विदूरश्च
प्रकृत्यन्तरमेव वा । न वै तत्रैति त्रैदुर्याज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥' इति ।
तेषां कुडोषु [वैदूर्यकुडोषु] भित्तिषु मङ्गान्ताभ्य इति शेषः । अत
एव तच्छायापत्या पैङ्गव्यात् [विडालिच्छणभीषणाभ्यः] विडालिच्छणवत्
भीषयन्त इति भीषणाभ्यो भयङ्कराभ्यः । नन्द्यादित्वात्कर्त्तरि ल्युप्रत्यये
टाप् । [शशियुतिभ्यः, बिभ्युः] भीताः, भौघादिति भावः ।
बिभेतेर्लिट् । अत्र लज्जावारणाय दीपनिर्वापणे न केवलं तदसिद्धिः,
प्रत्युत भयं चोत्पन्नमित्यनर्थोत्पत्तिरूपो विषमभेदः ;—'विरुद्धकार्य-
स्योत्पत्तिर्यत्नानर्थस्य वा भवेत् । विरूपघटना या स्याद्विषमालङ्कृति-
र्भता ॥' इति लक्षणात् ॥ ४५ ॥

यस्यामिति ।—[यस्यां] पुरि [गृहेष्वतिश्लक्ष्णातया] रत्नभिन्नी-

चक्रयुवानः प्रतिविम्बिताङ्गाः
 सजीवचित्रा इव रत्नभित्तौ ॥ ४६ ॥
 सावर्ण्यभाजां प्रतिमागतानां
 लक्ष्यैः स्मरापाण्डुतयाङ्गनानाम् ।
 यस्यां कपोलैः कलधौतधाम-
 स्तम्भेषु भेजे मणिदर्पणश्रीः ॥ ४७ ॥
 शुकाङ्गनीलोपलनिर्मितानां
 लिप्तेषु भासा गृहदेहलीनाम् ।
 यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव
 मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि ॥ ४८ ॥

नामतिस्त्रिगुणतया [आलिख्यं] चित्रं [विधातुं] निर्मातुम् । अशक्त-
 वन्तः युवानः, प्रतिविम्बिताङ्गाः । स्वयं ताम् सङ्क्रान्तमूर्त्तयः
 मन्तः [रत्नभित्तौ, सजीवचित्राः] मन्त्रतनचित्रवतीः [इव चक्रुः]
 इत्युत्प्रेक्षा ॥ ४६ ॥

सावर्ण्येति ।— यस्यां । पुरि [कलधौतधामस्तम्भेषु] हेमागार-
 स्तम्भेषु । ‘कलधौतं रोप्यहेम्नाः’ इति विश्वः । [प्रतिमागतानां]
 प्रतिविम्बितागतानां [सावर्ण्यभाजाम्] तस्मात्सवर्ण्यादगृह्यतेभेदाना-
 मित्यर्थः, अत एव समान्यालङ्कारः,—‘सामान्यं गुणसाम्येन यत्र
 बस्वन्तरैकता’ इति लक्षणात् । [अङ्गनानां स्मरापाण्डुतया लक्ष्यैः]
 विभिन्नवर्णान्वाङ्गैरेन गृह्यमाणैरित्यर्थः, कपोलैः, मणिदर्पणश्रीः] मणि-
 दर्पणानां स्फटिकमुकुराणां श्रीरिव श्रीः [भेजे] प्राप्ता, इति निदर्शना,
 वा चोक्तसामान्यप्रसादलक्ष्येति तेनाभ्याः सङ्करः ॥ ४७ ॥

शुकाङ्गिति ।—[यस्यां] पुरि [मुग्धाङ्गनाः शुकाङ्गनीलोपलनिर्मि-
 तानां] शुकाङ्गवन्नीलोपला नीलमणयः, मरकतानौत्थर्यः, ‘उपलः

गोपानसीषु क्षणमास्थिताना-
मालम्बिभिश्चन्द्रकिणां कलापैः ।
हरिन्मणिप्रयामटणाभिरामै-
र्गृहाणि नीड्रैरिव यत्र रेजुः ॥ ४६ ॥

प्रस्तरे मणौ' इति विश्वः । तैर्निर्मितानां [गृहदेहलौनां] गृहाणां देहल्यो गृहद्वारग्राखाधारदारुणि, 'गृहावग्रहणी देहली' इत्यमरः । तासां [भासा, लिपेषु, अलिन्देषु] द्वारबहिर्भागेषु । 'प्रघाणप्रचणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके' इत्यमरः । [गोमयगोमुखानि] गोः पुरीषं गोमयम् । "गोश्च पुरीषे" (४।३।१४५ पा०) इति मयट् । तस्य गोमुखानि विलिपनानि । 'गोमुखं कुटिलाकारे वाद्यभाण्डे विलिपने' इति विश्वः । [न चक्रुरेव], मरकतप्रभायां विलिपनभ्रान्त्येति भावः, अत एव भ्रान्तिमदलङ्कारः,—'कविसम्मतसादृश्याद्वस्त्वन्तरमतिर्हि यत् । स भ्रान्तिमान्' इत्यलङ्कारसर्वस्वकारलक्षणात् * ॥४८॥

गोपानसीष्विति ।—[यत्र] पुरि [गृहाणि, गोपानसीषु] बलभीषु, छादनाधारेषु वंशपञ्जरेष्वित्यर्थः ; अत एव "गोपानसी तु बलभी छादने वक्रदारुणि' इत्यत्र पटलाधारवंशपञ्जरे इत्याह स्वामी । [क्षणम्] ईषत्कालम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । [आस्थितानाम्] आसीनानाम् । चन्द्रकाः मेघकाः । 'समो चन्द्रकमेघकौ' इत्यमरः । तद्वतां [चन्द्रकिणां] मयूराणाम् [आलम्बिभिः] लम्बमानैः [कलापैः] बहिः । 'कलापो भूषणे बहिः' इत्यमरः । [हरिन्मणिप्रयामटणाभिरामैः] हरिन्मणयो मरकतानि । "गारुत्मतं मरकतमश्लगर्भो हरिन्मणिः" इत्यमरः । तद्वत् श्यामैस्तृणैरभिरामाणि, हरितट्टणमयानीत्यर्थः । तैः [नीड्रैः] † पटलप्रान्तैः [इव रेजुः] ।

* नेदमलङ्कारसर्वस्वकारलक्षणम् ; तत्कृतलक्षणम्,—“सादृश्याद् वस्त्वन्तरप्रतीतिर्भ्रान्तिमान्” इति ।

† मूलविभजादेराकृतिगणत्वात् कः, दीर्घश्च ।

वृहत्तुलैरप्यतुलैर्वितान-

मालापिनद्वैरपि चावितानैः ।

रेजे विचित्रैरपि या सचित्रै-

र्गुहैर्विशालैरपि भूरिशालैः ॥ ५० ॥

चिक्रंसया कृत्रिमपत्तिपङ्क्तेः

कपोतपालीषु निकेतनानाम् ।

‘वलीकनीध्रे पटलप्रान्तेऽथ पटलं छदिः’ इत्यमरः । छादनपर्यायौ पटलच्छदी । छद्यञ्चलवाचिनी वलीकनीध्रे । छदेगधारो वंशपञ्जरो गोपानसीति विवेकः । अत एव हरितत्वालम्बनादिगुणक्रियानिमित्त-
त्वानीध्रैरिवेति जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ ४९ ॥

वृहदिति ।—[या] पृः वृहत्त्यम्बला उपरिस्थाप्यदावाधारभूतानि स्तम्भाग्रपीठानि येषु तैः [वृहत्तुलैः] तथा [अपि, अतुलैः] तद्रहितैरिति विरोधः, अनुपमैरित्यविरोधः,—“तुला माने पलशतं सादृश्यं राशि-
भाख्योः । गृहाणां दारुबन्धाय पौठ्याम्” इति जैमः । [वितान-
मालापिनद्वैः] वितानानामुल्लोचानां मालाभिः पङ्क्तिभिः पिनद्वैरा-
च्छादितैः, तथा [अपि च आवितानैः] तद्रहितैरिति विरोधः ; अशून्यैरित्य-
विरोधः । समस्तवस्तुसमृद्धैरित्यर्थः । ‘अस्त्री वितानमुल्लोचः’ ‘वितानं
लिषु तुच्छकम्’ इत्युभयवाप्यमरः । [विचित्रैः] अलिख्यरहितैः । अपि,
सचित्रैः] तत्सहितैरिति विरोधः । विचित्रैरुद्भूतैरिति परिहारः ।
‘अलिख्याश्चर्ययोश्चित्तम्’ इत्यमरः । विगताः शाला गृहैकदेशा येषां
तानि । ‘शाला गृहे तरुस्कन्धं शाखागार्कदेशयोः’ इति विश्वः । तैः
[विशालैरपि, भूरिशालैः] प्रचुरगृहैकदेशविशिष्टैः इति विरोधः ।
विशालैः पृथुलैरित्यविरोधः । ‘विशालं पृथुलं महत्’ इत्यमरः । “वेः
शालच्छट्टचौ” (५।२।२८ पा०) इति शालचप्रत्ययः । [गृहैः रेजे] ।
अपिरयं सर्वत्र विरोधे, विरुद्धवदाभामाहिरोधालङ्कारः,—‘विरोधः
सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः’ इति काव्यप्रकाशलक्षणात् ॥ ५० ॥

मार्जारमप्यायतनिश्चलाङ्गं

यस्यां जनः कृत्विममेव मेने ॥ ५१ ॥

क्षितिप्रतिष्ठोऽपि मुखारविन्दै-

र्बधूजनश्चन्द्रमधश्चकार ।

अतीतनक्षत्रपथानि यत्र

प्रासादशृङ्गाणि वृथाऽध्यरुक्षत् ॥ ५२ ॥

चिक्रंसयेति ।—[यस्यां] पुरि [निकेतनानां] वेक्षणाम् । 'वेक्षणं सन्न निकेतनम्' इत्यमरः । [कपोतपालीषु] कपोतान् पक्षिणः पालयन्तीति कपोतपालीषो विटङ्गापरनामानः स्तम्भाग्रप्रसारिताः दारुविशेषाः । 'कपोतपालिकायान्तु विटङ्गं पुत्रपुंसकम्' इत्यमरः । कमेच्छाणि डीप् । तासु [कृत्विमपक्षिपङ्क्तेः] कृत्विमपक्षिणां दारुमयपक्षिणां पङ्क्तेः । कर्मणि षष्ठी । [चिक्रंसया] क्रमितुमिच्छया, जिघृक्षयित्थर्थः । क्रमेः सन्नन्तात् "अप्रत्ययात्" (३।३।१०२ पा०) इत्यकारप्रत्यये टाप् 'सुकर्मोरनात्मनपदनमित्ते' (७।२।३६ पा०) इतीडागमो न भवति । अत्र क्रमेर्वृत्यादिव्यतिरिक्तार्थेऽपि "अनुपसर्गाद्वा" (१।३।४३ पा०) इति वैकल्पिकस्यात्मनपदनमित्तस्यानुपसर्गत्वस्य वैवक्षिकस्य सम्भवात् । [आयतनिश्चलाङ्गम्] आयतम् आनतं वा निश्चलमङ्गं यस्य तं [मार्जारं] विडालम् [अपि] । 'आतुर्विडालो मार्जारः', इत्यमरः । [जनः, कृत्विममेव] क्रियानिर्वृत्तमेव [मेने] न तु वास्तवमित्थर्थः । "डितः क्तिः" (३।३।८८ पा०) "लेर्मन्त्रित्यम्" (४।४।२० पा०) इति मप्युत्थयः । अनेन कृत्विमाकृत्विममेदो दुर्ग्रह इति शिल्पज्ञानातिशयोक्तिः । अत्र कविकल्पितसादृश्यान्मार्जारजनयोः कृत्विमाकृत्विमेषु विपरीतमतिवर्णनाद्भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ५१ ॥

क्षितीति ।—[यत्र] यस्यां पुरि [बधूजनः, क्षितिप्रतिष्ठोऽपि] क्षिती प्रतिष्ठा यस्य सः, भूमिस्थितोऽपि [चन्द्रं] दिवि स्थितमिति भावः । तत्रापि [मुखारविन्दैः] मुखैरेवारविन्दैः [अधश्चकार] इति विरोधः ।

रम्या इति प्राप्तवतीः पताका-
 रागं विविक्ता इति वर्द्धयन्तीः ।
 यस्यामसेवन्त नमद्वलीकाः
 समं बधूभिर्वलभीर्युवानः ॥ ५३ ॥

खलावख्यमहिम्ना अधरीचकारेति परिहाराद्दिरोधालङ्कारः । अतीतानि
 नक्षत्रपथम् [अतीतनक्षत्रपथानि] । “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया”
 (१।४।७९ पा० वा०) इति समासः “द्विगुप्राप्तापन्न—” (२।४।२६ पा०
 वा०) इत्यादिना परवह्निङ्गताप्रतिषेधः । [प्रामादश्टङ्गाणि वृथा,
 अथ्यरुक्षत्] अधिरोहति स्म । अनधिरुक्षैवाधःकरणादिति भावः ।
 रोहतेर्लुङ् “श्ल इगुपधादनिटः क्वः” (३।१।४५ पा०) इति च्चुः
 क्वादेशः । अत्राधःकरणवाक्यार्थस्य श्लेषविरोधोपजीव्यवैयर्थ्यहेतुत्वान्त-
 त्तङ्गीर्णः काव्यलिङ्गभेदः ॥ ५२ ॥

रम्या इति ।—[यस्यां] पुरि [युवानो, रम्याः] रमणीयाः [इति]
 हेतोः [पताकाः प्राप्तवतीः] उत्त्विमध्वजा इत्यर्थः । अन्यत्र,—
रम्या इति एवं पताकाः प्राप्तवतीः प्रसिद्धिं गता इत्यर्थः । ‘पताका
 वैजयन्त्याच्च सौभाग्येऽर्कध्वजेऽपि च’ । ‘इति हेतो प्रकरणे प्रकारादि-
 समासिषु’ इत्युभयत्रापि विश्वः । [विविक्ताः] विजना विमलाश्च
 [इति] हेतोः [रागं वर्द्धयन्तीः] । ‘विविक्तौ पृतविजनो’ इत्यमरः ।
 [नमद्वलीकाः] नमनीध्राः “वलीकनीध्रे पटलप्रान्ते” इत्यमरः ।
 अन्यत्र,—नमन्त्यो वल्यस्त्रिवल्याख्या मध्यरेखा यासां ता नमद्वलीकाः ।
 “नद्यृतञ्च” (५।४।१५३ पा०) इति कप्प्रत्ययः । ‘वली मध्यमरेखोर्मि-
 जीर्णत्वगृहदाकषु’ इति वैजयन्ती । [वलभीः] कूटागाराणि । ‘कूटा-
 गारन्तु वलभी’ इत्यमरः । [बधूभिः समसेवन्त] बधूसहिता
 असेवन्त्यर्थः । अत्र बधूनां वलभीनाञ्च प्रकृतानामेव धर्मसाधर्म्यौ-
 पम्भावगमात्कवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता, न श्लेषः, तत्र विश्लेषस्यापि
 श्लेषत्वनियमात् । यथाहुः,—‘प्रस्तुतानां तथाऽन्येषां केवलं तुल्यधर्मतः ।
 औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता ॥’ इति ॥ ५३ ॥

सुगन्धितामप्रतियत्नपूर्वां
 विभ्रन्ति यत्र प्रमदाय पुंसाम् ।
 मधूनि वक्त्राणि च कामिनीना-
 मामोदकर्मव्यतिहारमीयुः ॥ ५४ ॥
 रतान्तरे यत्र गृहान्तरेषु
 वितर्दिनिर्यूहविटङ्कनोडः ।
 रुतानि शृण्वन् वयसां गणोऽन्ते-
 वासित्वमाप स्फुटमङ्गनानाम् ॥ ५५ ॥

सुगन्धितामिति ।—[यत्र] पुरि, न प्रतियत्नः संस्कारः पूर्वी यस्या-
 स्ताम् [अप्रतियत्नपूर्वाम्] अकृत्विमां स्वाभाविकौमित्यर्थः । 'प्रतियत्नस्तु
 संस्कारः' इति वैजयन्ती । शोभनो गन्धो येषां तेषां भावस्तत्ता तां
 [सुगन्धितां] सारभ्यं "गन्धस्येत्—" (५।४।१३५ पा०) इतीकारः ।
 [विभ्रन्ति] विभ्राणानि । "वा नपुंसकस्य" (७।१।७९ पा०) इति
 नुमागमः । [मधूनि] मद्यानि [कामिनीनां वक्त्राणि च, पुंसां] यूनां
 [प्रमदाय] प्रीत्यै [आमोदकर्मव्यतिहारम्] आमोदकर्मणी वासनाधानस्य
 व्यतिहारं परस्परकरणम् । ईयुः] अन्योऽन्यगन्धेन अन्योऽन्यं वासयामासु-
 रित्यर्थः । इयो लिट् । अत्रापि मधूनां वक्त्राणाञ्च प्रकृतत्वात्तत्पूर्वक
 एव तुल्ययोगिताभेदः, तेन यूनां मधुवासितमधुवदनपानं वदनवासित-
 मधुगण्डपानञ्च वस्तु व्यज्यते, तेन च निरातङ्कभोगाः पौरा इति
 गम्यते ॥ ५४ ॥

रतान्तर इति ।—[यत्र] पुरि [गृहान्तरेषु, वितर्दिनिर्यूहविटङ्कनोडः]
 वितर्दयो विहारवेदिकाः । 'स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका' इत्यमरः । तासां
 निर्यूहाः मत्तवारणाख्या अपाश्रयाः । 'निर्यूहो मत्तवारणः' इति
 वैजयन्ती । तेषां विटङ्काः उपरितन्धः कपोतपालिकाः त एव नोडाः
 कुलायाः यस्य सः । 'कुलायो नोडमस्त्रियाम्' इत्यमरः । [वयसां]

छन्नेष्वपि स्पष्टतरेषु यत्र
 स्वच्छानि नारीकुचमण्डलेषु ।
 आकाशसाम्यं दधुरम्बराणि
 न नामतः केवलमर्थतोऽपि ॥ ५६ ॥
 यस्यामजिह्वा महतीमपङ्गाः
 सीमानमत्यायतयोऽत्यजन्तः ।

शुक्सारिकादिपत्रिकां [गणः] । ‘वयः पश्चिणि वास्वादौ’ इति
 विश्वः । [अङ्गनाम] । वितर्दिषु रममाणानामिति भावः ।
 [रतान्तरे रतानि] रतिकूजितानि [शृणवन्] अन्ते समीपे वसन्ति
 इत्यन्तेवासिनः शिष्याः । ‘छात्वान्तेवासिनो शिष्ये’ इत्यमरः । “शय-
 वासवासिष्वकालात्” (६।३।१० पा०) इत्यलुक् । तेषां भावस्तत्त्वम्
 [अन्तेवासित्वमाप स्फुटम्] । समीपे प्रतिशब्दं यथाश्रुतमुच्चारणादेव-
 मृत्प्रेक्ष्यते, अत एव स्फुटमिति व्यञ्जकप्रयोगः ॥ ५५ ॥

छन्नेष्विति ।— यत्र पुरि छन्नेषु आच्छादितेषु । “वा-
 दान्त—” (७।१।२७ पा०) इत्यादिना वैकल्पिको निपातः । [स्पष्ट-
 तरेषु] स्फुटतरं लक्ष्यमाणेष्वित्यर्थः । [नारीकुचमण्डलेषु, स्वच्छानि]
 स्फटिकादिवदतिरोधायकानि अम्बराणि वस्त्राणि केवलं नामतोऽपि
 अम्बरमिति नाम्नैव [आकाशसाम्यं न दधुः] । ‘अम्बरं व्योम्नि वासमि’
 इति विश्वः । किन्तु अर्थतोऽपि अर्थक्रिययाऽपि तत्साम्यं दधुः,
 स्वयमतिमृत्तत्त्वादव्यवधायकत्वं दृष्ट्यादेर्मृत्तान्तरङ्गत्वविधातित्वं चेत्या-
 दिनापि साम्यं दधुरित्यर्थः । उपमाऽलङ्कारः ॥ ५६ ॥

यस्यामिति ।— यस्यां] पुरि [अजिह्वाः] अवक्राः, अन्यत्र,—अक-
 पटाः, दम्भादिरहिता इत्यर्थः । ‘आचरेत्सदृशीं वृत्तिमजिह्वामश्रुतां
 तथा’ इति स्मरणादिति भावः । ‘जिह्वाः कपटवक्रयोः’ इति
 विश्वः । [अपङ्गाः] कर्दमरहिताः, निष्पापाश्च । ‘पङ्कोऽवे कर्दमे’
 इति हेमः । [महतीं सीमानं] राजकल्पितक्षेत्रमानमर्थ्यादां, कुला-

जनैरजातस्खलनैर्न जातु

द्वयेऽप्यमुच्यन्त विनीतमार्गाः ॥ ५७ ॥

परस्परस्पर्द्धिपराङ्गारूपाः

पौरस्त्रियो यत्र विधाय वेधाः ।

श्रीनिर्मितिप्राप्तघुणक्षतैक-

वर्णीपमावाच्यमलं ममार्ज ॥ ५८ ॥

गतानुष्ठानस्थितिश्च [अत्यजन्तः] अत्यक्तमहामर्यादा इत्यर्थः । अति-
मात्रा आयतिरायामः उत्तरकालश्च येषां ते [अत्यायतयः] । ‘आय-
तिस्तूत्तरे काले संयमायामयोगपि’ इति विश्वः । [द्वये] द्विरूपा
[अपि] । “प्रथमचरमतय—” (१।१।३३ पा०) इत्यादिना जमि
विभाषया सर्वनाममञ्जा । विनीतमार्गाः सुरचितपुरवीथयः,
मुञ्चिताचारपद्धतयश्च [अजातस्खलनैः] न जातं स्खलनं पाषाणादि-
प्रतिघातो, विरुद्धाचरणश्च येषां तैः [जनैः, जातु] कदाचिदपि
[नामुच्यन्त] न त्यक्ताः, न कदाचित् खिलीकृता इत्यर्थः । अत्र
मार्गशब्दस्य साधर्म्यादेकवृन्तावलम्बिफलद्वयवदेकशब्देनार्थद्वयप्रतीतेः,
द्वयानामपि मार्गाणां प्रकृतत्वाच्च केवलप्रकृतविषयोऽर्थश्लेषः, विशेष्य-
स्यापि श्लिष्टत्वान्न तुल्ययोगिता ॥ ५७ ॥

परस्परैति ।—[यत्र] पुरि । परस्परस्पर्द्धिपराङ्गारूपाः परस्पर-
स्पर्द्धीनि अहमहमिकया अन्योऽन्यसामर्षाणि पराङ्गानि श्रेष्ठानि रूपाणि
सौन्दर्याणि यासां ताः । ‘रूपं स्वरूपे सौन्दर्ये’ इति विश्वः । पुरे
भवाः पौराः ताः स्त्रियः । पौरस्त्रियः । “स्त्रियाः पुंवत्—” (६।३।३४
पा०) इत्यादिना पुंवद्भावः । [विधाय] निर्माय [वेधाः] सष्टा
श्रीनिर्मितिप्राप्तघुणक्षतैकवर्णीपमावाच्यं श्रियो लक्ष्मीदेव्याः निर्मित्या
निर्माणेन प्राप्तं यत् घुणेन वज्रकीटेन क्षतस्योत्कीर्णस्यैकवर्णस्य
उपमया साम्येन वाच्यमपवादः तत् [अलम्] अत्यन्तम् । तदेव

क्षुभं यदन्तःकरणेन वृक्षाः
 फलन्ति कल्पोपपदास्तदेव ।
 अध्यूषुषो यामभवन् जनस्य
 याः सम्पदस्ता मनसोऽप्यगम्याः ॥ ५६ ॥
 कला दधानः सकलाः स्वभाभि-
 रुक्तासयन्सौधसिताभिराशाः ।

मलमिति केचित् । [समार्ज] घुणाक्षरवत् यादृच्छिकमिदं श्रीदेवता-
 सौन्दर्यश्रित्यं न कौशलमित्यप्यग्रः चालितवानित्यर्थः । अनया
 चातिशयोक्त्या पौरस्त्रीणां रमासमानसौन्दर्यं वस्तु व्यच्यते * ॥ ५६ ॥

क्षुभमिति ।—[यदन्तःकरणेन क्षुभम्] अभ्यस्तं, ममेदं भूयादिति
 भूयो भूयः सङ्कल्पितमित्यर्थः । कल्पयन्ति सङ्कल्पितार्थानिति कल्पाः,
 कल्पा इत्युपपदं व्यावर्तकं येषां ते [कल्पोपपदाः वृक्षाः] कल्पवृक्षाः
 [तदेव फलन्ति] निष्पादयन्ति । ‘फल निष्पत्तौ’ इति धातोर्लट् ।
 कुतः ? [यां] पुग्म् [अध्यूषुषः] यस्यामुषितवतः । “उपान्वध्वाड्वसः”
 (१।४।४८ पा०) इति कर्मत्वम्, “भाषायां सदवसश्रवः” (३।२।१०८ पा०)
 इति कसुप्रत्ययः । [जनस्य याः सम्पदोऽभवन् ताः, मनसोऽप्यगम्याः]
 वाचामभ्रमय इति किमु वक्तव्यमिति भावः । गृहे गृहे कल्प-
 वृक्षसम्बन्धातिशयोक्त्या पौराणां देवेन्द्रभोगो व्यच्यते । इह कल्प इत्युप-
 पदं स्वसंज्ञैकदेशो येषामिति व्याख्यानं, हिरण्यपूर्वं कश्चिपुमित्यादि-
 वदवाच्यवचनदोषावकाशः ॥ ५६ ॥

कला इति ।—[सकलाः] समग्राः [कलाः] चतुःषष्टिविधाः षोडश-
 भागांश्च [दधानः] । ‘कला शिल्पे कालभेदे’ इति ‘कला तु षोडशो
 भागः’ इति चामरः । [सौधसिताभिः] सुधया अवलिप्तं सौधं
 तद्वस्त्रिताभिः [स्वभाभिः, आशाः] दिशः [रुक्तासयन्] रवती ककुब्जिकन्या

यां रेवतीजानिरियेष हातुं
न रोहिणेयो न च रोहिणीशः ॥ ६० ॥

बाणाहवव्याहृतशम्भुशक्ते-
रासात्तमासाद्य जनार्दनस्य ।
शरीरिणा जैत्रशरेण यत्र
निःशङ्कमूषे मकरध्वजेन ॥ ६१ ॥

पूषकं भञ्ज जाया यस्य सः [रेवतीजानिः] । “जायाया निङ्”
(५।४।१३४ पा०) इति समासान्तो निडादेशः, “लोपो व्योर्वलि”
(६।१।६६ पा०) इति यलोपः । रोहिण्या अपत्यं पुमान् [रोहिणेयः]
बलभद्रः । “स्त्रीभ्यो ढक्” (४।१।१२० पा०) । [यां] पुरीं [हातुं]
त्यक्तुं [न इयेष] नेच्छति स्म । लिट् । [रोहिणीशश्च] चन्द्रश्च
हातुं [न] इयेष । अत्र रोहिणेयरोहिणीशयोः परोत्कर्षावहत्वेन द्वयोः
प्रकृतत्वाद्दिग्भेष्यास्त्रिष्टुत्वाच्च केवलप्रकृतविषया तुल्ययोगिता । गत-
मन्यत् * ॥ ६० ॥

बाणिति ।—[यत्र] पुरि [बाणाहवव्याहृतशम्भुशक्तेः] बाणाहवे
बाणासुरयुद्धे व्याहृता क्षयं नीता शम्भुशक्तिर्येन तस्य हरविजयिनः
[जनार्दनस्य] कृष्णस्य [आसत्तिं] प्रत्यासत्तिम् [आसाद्य] पुत्रत्वं
प्राप्येत्यर्थः । [शरीरिणा] विग्रहवता, न त्वनङ्गेनेति भावः ।
[जैत्रशरेण] जितार एव जैत्राः जयश्रीलाः । त्वन्न्तात्प्रज्ञादित्वाद्दण-

* अत्र केचित् एवमपि ममासीत्कथलङ्कारध्वनिमलं व्याख्यानयन्ति,—“रेवती-
जानिः रोहिणीशः इति पदद्वयेन चन्द्रमसः रेवती-रोहिणीप्रयत्नं, तथाऽपि “यां”
स्त्रीलिङ्गोहात् कामिनीं हातुम् अनिच्छा वर्त्तते, ततोऽपि प्रियत्वम् इति मच्यते ।
रोहिणेयो बुधः, सोऽपि यां त्यक्तुं नेच्छति । एतेन यथा एकस्यामेव नायिकायां
पुत्रवहयस्य आसक्तौ परस्परं वैरिता जायते नाम तस्या इति किमपि अलौकिक-
सौन्दर्यमस्याः पृथ्याः इति ध्वन्यते ; किञ्च, पितापुत्रयोः एकस्यामासक्तिश्च श्लेषविषया
एव ।

निषेव्यमाणेन शिवैर्मरुद्भि-
 रध्यास्यमाना हरिणा चिराय ।
 उद्रश्मिरत्नाङ्कुरधाम्नि सिन्धा-
 वाह्वास्त मेरावमरावती या ॥ ६२ ॥

प्रत्ययः । ते शरा यस्य तन [मकरध्वजन] कामेन, प्रद्युम्नरूपेणेति भावः [निःशङ्कं] निर्भीकम् [ऊषे] उपितम् । 'वस निवासे' इति धातोर्भावे लिट् "वचिस्वपि—" (६।१।१५ पा०) इत्यादिना सम्प्रसारणम् । 'शङ्का वितर्कभययोः' इति विश्वः । अत्र शम्भुशक्तिव्याघात-पदार्थस्य विशिषणगत्या निःशङ्कनिवासहेतुत्वोक्तेः काव्यलिङ्गभेदः । पुरा किल भगवान् भक्तवत्सलो धूर्जटिर्बाणप्रेम्णा बाणाभियोधिनं हरिमभियुज्य निर्जित इति पौराणिकाः कथयन्ति ॥ ६१ ॥

निषेव्यमाणेनेति :—[शिवैर्मरुद्भिः] मन्दमारुतैः, अन्यत्र,—शिवैः रुद्रैर्मरुद्भिर्मरुद्भगैश्च [चिराय निषेव्यमाणेन, हरिणा] श्रीकृष्णेन शक्रेण च [अध्यास्यमाना] अधिष्ठीयमाना [उद्रश्मिरत्नाङ्कुरधाम्नि] उद्रश्मीनां रत्नाङ्कुराणां धाम्नि स्थाने ; एकत्र रत्नाकरत्वात् अन्यत्र,—रत्नसानुत्वाच्चैति भावः । [सिन्धौ] स्थितेति शेषः [या | पूः | मेरौ] स्थिताम् अमरा यस्यां सन्तीति [अमरावतीम्] इन्द्रनगरौम् । 'मतौ बह्वचोऽनजिरा—' (६।३।११८ पा०) इति दीर्घः । संज्ञायां "मादुपधायाश्च—" (८।२।८ पा०) इति वत्वम् । [आह्वास्त] स्पृष्टया आहृतवती, अमरावती-मनुचकारित्यर्थः । ह्यतेर्लुङ् "स्पृष्टायामाडः" (१।३।३१ पा०) इत्यात्मनपदम्, "लिपि सिचि हश्च" (३।१।५३ पा०) इति, "आत्मनपदेष्वन्यतरस्याम्" (३।१।५४ पा०) इति चूर्णरडभावपक्षे सिजादेशः । अत्र प्रथमाहं श्लेषेऽपि सिन्धौ मेरौ स्थितेति प्रतिबिम्बभावेन साधर्म्योक्तेः श्लेषानुप्राणितेयमुपमेति सङ्क्षेपः । आह्वास्तेति सादृश्यप्रतिपादकः शब्दः । 'स्पृष्टते ह्यते हेष्टि' इत्यनुशासनात् ॥ ६२ ॥

स्निग्धाञ्जनश्यामरुचिः सुवृत्तो
 बध्वा इवाध्वंसितवर्णकान्तेः ।
 विशेषको वा विशिशेष यस्याः
 श्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव ॥ ६३ ॥
 तामीक्षमाणः स पुरं पुरस्तात्
 प्रापत्प्रतोलीमतुलप्रतापः ।

स्निग्धेति ।—[स्निग्धाञ्जनश्यामरुचिः] स्निग्धं यदञ्जनं तदत्तेन च
 श्यामरुचिः [सुवृत्तः] सदृत्तिः सुष्टु वर्तुलश्च, [त्रिलोकीतिलकः]
 त्रयाणां लोकानां ममाद्धारस्त्रिलोकी, “तद्वितार्थ—” (२।१।५१ पा०)
 इत्यादिना समासः, “मङ्गापूर्वी द्विगुः” (२।१।५२ पा०) इति द्विगुमंज्ञा,
 ‘अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्यते’ (वा०) इति स्त्रीत्वे, “द्विगोः”
 (४।१।२१ पा०) इति डीप् । तस्यास्तिलको भूषणभृतः [सः एव] हरिः
 एव, [विशेषको वा] तिलक इवेत्यर्थः । “इववद्वा यथाशब्दाः”
 इत्यनुशासनात् । ‘तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् । द्विती
 यञ्च तुरीयञ्च न स्त्रियाम्’ इत्यमरः । [अध्वंसितवर्णकान्तेः] अध्वं-
 मिता वर्णानां ब्राह्मणादीनां कान्तिरौज्ज्वल्यं यस्याः तस्याः, [यस्याः]
 पुरः, अन्यत्वाध्वंसितो वर्णो गौरादिः कान्तिर्लावण्यञ्च यस्यास्तस्याः
 ‘वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ’ इत्युभयत्वाप्यमरः । [बध्वा इव श्रियं, विशिशेष]
 विशेषितवान् । अनैकशब्देयमुपमेत्येके. शब्दमात्रमादृश्यात् श्लेष
 इत्यन्ये । श्लेषोपमेत्याह दण्डी ॥ ६३ ॥

तामिति ।—[अतुलप्रतापः * सः] हरिः [तां] पृथ्वीक्षां [पुरम्,
 ईक्षमाणः, † पुरस्तात्] पूर्वस्यां दिशि । सप्तम्यर्थे तसिल् प्रत्ययः ।

* अनपमप्रभावः ।

† पश्यन् ।

वज्रप्रभोद्गासिसुरायुधश्री-
 र्यां देवसेनेव परैरलङ्क्या ॥ ६४ ॥
 प्रजा इवाङ्गादरविन्दनामेः
 शम्भोर्जटाजूटतटादिवापः ।
 मुखादिवाथ श्रुतयो विधातुः
 पुरान्निरीयुर्मुंरजिङ्गजिन्यः ॥ ६५ ॥
 श्लिष्यङ्गिरन्योऽन्यमुखाग्रसङ्ग-
 खलत्खलीनं हरिभिर्विलोलैः ।

[प्रतोली] रथ्याम् । 'रथ्या प्रतोली विशिखा' इत्यमरः । [प्रापत्]
 प्राप्तवान् । लुङि "पुषादि—" (३।१।५५ पा०) इत्यादिना चौरङ्गा-
 देशः । [वज्रप्रभोद्गासिसुरायुधश्रीः] वज्राणां तोरणप्रासादादिगत-
 हीरकादिमणीनां प्रभाभिरुद्गासिनी सुरायुधश्रीरिन्द्रचापलक्ष्मीर्यस्यां
 सा । इह वज्रग्रहणं मणिमातोपलक्षणम्, अन्यथेन्द्रायुधासाम्यादिति
 भावः । अन्यत्र,—वज्रस्य कुलिशस्य प्रभाभिरुद्गासिनी सुरायुधानामित-
 रदेवतायुधानां श्रीयस्याः सा । 'वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ' इत्यमरः ।
 [या] प्रतोली [देवसेनेव] सुरचमूर्गिव [परैः] शत्रुभिः [अलङ्क्या]
 दृष्यधर्था * ॥ ६४ ॥

प्रजा इति ।—[अथ, अरविन्दनामेः] विष्णोः [अङ्गात् प्रजा इव] ।
 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (तैत्ति० उप० ३वल्ली० १अनु०) इति
 श्रुतेरिति भावः । [शम्भोर्जटाजूटतटात्, आप इव] गङ्गाजलानीव
 [विधातुर्मुखात् श्रुतय इव, मुरजिङ्गजिन्यः] मुरजितो हरिः ध्वजिन्यः
 सेनाः [पुरात्, निरीयुः] निर्गताः । मालोपमेयम् ॥ ६५ ॥

श्लिष्यङ्गिरिति ।—[अन्योऽन्यमुखाग्रसङ्गखलत्खलीनं] अन्योऽन्येषां

परस्यरोत्योडितजानुभागा

दुःखेन निश्चक्रमुरप्रववाराः ॥ ६६ ॥

निरन्तरालेऽपि विमुच्यमाने

दूरं पथि प्राणभृतां गणेन ।

तेजोमहद्भिस्तमसेव दौपै-

द्विपैरसम्बाधमयाम्बभूवे ॥ ६७ ॥

मुखाग्रेषु सङ्गेन खलन्तः खलोनाः कविका यस्मिन् कर्मिण तद्वयथा
तथा । 'कविका तु खलोनीऽस्त्री' इत्यमरः । [श्लिष्यङ्गिः] संघृष्यङ्गिः
[विलोलैः] मुहुर्मुहुश्चलङ्गिः [हरिभिः] तुरङ्गैः करणैः । अश्वान् वार-
यन्ति ये ते [अश्ववाराः] अश्वारोहाः [परस्यरोत्योडितजानुभागाः]
परस्यरेणोत्योडितजानुभागाः सन्तः । दुःखेन, निश्चक्रमुः] निर्जग्मुः ।
अत्र स्वभावोक्त्याऽतिशयोक्तेः सङ्करः ॥ ६६ ॥

निरन्तराल इति ।—[तमसेव] तिमिरिणोव, [प्राणभृतां गणेन]
प्राणिवर्गेण कलां । [निरन्तरालेऽपि] पूर्वं खेनैवातिसङ्कटेऽपि [पथि]
सम्पत्ति [दूरं] दूरत एव [विमुच्यमाने] सति । एकत्र,—दौपभयात्,
अन्यत्र,—द्विपभयाच्चेत्यर्थः । [तेजोमहद्भिः] बलाधिकैः प्रभासम्पन्नैश्च ।
'तेजां बलं प्रभा तेजः' इति विश्वः । [द्विपदौप.] इव [असम्बाधम्]
अमङ्गीर्णम् [अयाम्बभूवे] जग्मे, न त्वश्वरिव क्रुच्छादिति भावः । 'अय
गतौ' भावे लिट् "दयायासश्च" (३।१।३७ पा०) इत्याम्प्रत्ययः ।
स्वतेजसेव दूरोत्सारिततमस्के दौपा इव तथोत्सारितप्राणिके पथि
निरर्गलं द्विपाः प्रययुर्बित्यर्थः । तमसोति सप्तम्यन्तपाठे तु,—तमसः
पथ्युपमानत्वे द्विपागमनात्पथ इव तमसा दौपागमनात् प्राकृतप्राणि-
वर्गेण निरन्तरालत्वं पश्चात् मुच्यमानत्वञ्च न सम्भवतीत्युपमानापमेय-
योर्वैरूप्यं स्यात् । तृतीयान्तपाठे,—तमसः प्राणिवर्गीपमानत्वे तत्सारूप्य-
साकल्यात् स एव साधोयानित्यालङ्कारिकाणां पन्थाः ॥ ६७ ॥

शनैरनौयन्त रयात्पतन्तो
 रथाः क्षितिं हस्तिनखादखेदैः ।
 सयत्नसूतायतरश्मिभुग्न-
 यीवाऽग्रसंसक्तयुगैस्तुरङ्गैः ॥ ६८ ॥
 बलोर्मिभिस्तत्क्षणाह्वीयमान-
 रथ्याभुजाया वलयैरिवास्याः ।
 प्रायेण निष्क्रामति चक्रपाणौ
 नेष्टं पुरो द्वारवतीत्वमासीत् ॥ ६९ ॥

शनैरिति।—[रयात्पतन्तः] धावन्तः [रथाः, सयत्नसूतायत-
 रश्मिभुग्नयीवाऽग्रसंसक्तयुगैः] सयत्नैः सूतैः सारथिभिः । ‘सूतः क्षत्ता
 च सारथिः’ इत्यमरः । आयता आकृष्टा ये रश्मयः प्रग्रहाः । ‘किरण-
 प्रग्रहौ रश्मी’ इत्यमरः । तैर्भुग्नेषु प्रह्वेषु ग्रीवाणामग्रेषु संसक्ताः युगाः
 युग्माः स्कन्धवाह्याः टाकविशेषाः येषां तैः, अत एव [अखेदैः] अश्वमैः
 [तुरङ्गैः, हस्तिनखात्] हस्तिनखः पूर्वारि मृत्कूटः । ‘कूटं पूर्वारि
 यज्ञस्तिनखस्तस्मिन्’ इत्यमरः । तस्मात् [शनैः क्षितिम्, अनौयन्त]
 नीता इति स्वभावोक्तिः, यथावद्वस्तवर्णनात् ॥ ६८ ॥

बलोर्मिभिरिति ।—बलानि ऊर्मय इव तैः [बलोर्मिभिः, वलयैरिव]
 कङ्कणैरिव [तत्क्षणाह्वीयमानरथ्याभुजायाः] तत्क्षणां हरिनिष्क्रमण-
 क्षणा एव ह्वीयमाना अपरिच्यमाना रथ्या भुजेव यस्याः तस्याः अत एव
 [अस्याः पुरः] द्वारवत्याः [चक्रपाणौ] कृष्णे [निष्क्रामति] निर्गच्छति
 सति [प्रायेण] भस्मा [द्वारवतीत्वं] द्वारकाल्पं, स्वस्वरूपमिति
 यावत् । [इष्टं नासीत्] हरिविरहे तद्वैफल्यमिति भावः । द्वारवती-
 शब्दस्य संज्ञात्वात् “त्वतलीर्गुणवचनस्य” (वा०) * इति न पुंवद्भावः ।

* ६।३।३। सङ्ग्रहकथं मत्वस्य भाष्ये कौमद्याद्यापि अयमेव पाठः, काशिकायान्
 ‘त्वतलीर्गुणवचनस्य पुंवद्भावी वक्तव्यः’ इति पाठः ।

पारेजलं नीरनिधेरपश्यत्
 मुरारिरानीलपलाशराशोः ।
 वनावलौरुत्कलिकासहस्र-
 प्रतिक्षयोत्कूलितशैवलाभाः ॥ ७० ॥
 लक्ष्मीभृतोऽम्भोधितटाधिवासान्
 द्रुमानसौ नीरदनौलभासः ।

अन्यत्र,—द्वारवतीत्वं द्वारवत्त्वं नष्टं, तस्य हरिनिष्क्रमणहेतुत्वात् ; इत्युभयथाऽप्युपमितभुजवलयगलनहेतुत्वादुपमासङ्गीर्णयमनिष्ठत्वोत्प्रेक्षा प्रायेणेत्यनेन व्यच्यते ॥ ६८ ॥

अथ आ सर्गसमाप्तेः समुद्रं वर्णयति, पार इति ।—[मुरारिः, नीर-
 निधेः] समुद्रस्य, जलानां पारे परतीरे [पारेजलम्] । ‘पारावारे
 परार्वाची तीरे’ इत्यमरः । “पारे मध्ये षष्ठा वा” (२।१।१८ पा०)
 इत्यव्ययीभावः, तत्संयोगादेकारान्तत्वञ्च पारेशब्दस्य । [आनील-
 पलाशराशोः] आ समन्तान्नोलाः, पलाशानां पत्राणां राशयो यासां
 ताः, हरितपर्यपूर्णा इत्यर्थः । “पत्रं पलाशं हृदनम्” इत्यमरः ।
 अत एव [उत्कलिकासहस्रप्रतिक्षयोत्कूलितशैवलाभाः] उत्कलिका
 ऊर्मयः । ‘ऊर्मिसत्कलिकोल्लोलकल्लोला लहरिस्तथा’ इति हलायुधः ।
 तासां सहस्रैः, प्रतिक्षयमुत्कूलिताः कूलमुद्गताः कृताः, कूलं प्रापिता
 इत्यर्थः । उत्कूलशब्दात् “तत्करोति—”(ग०) इति ख्यन्तात्कर्मणि
 क्तः । तेषां शैवलानाम्, आमेव आभा यासां ताः, तत्सदृशीरित्यर्थः ।
 [वनावलौरपश्यत्] । अत्रोत्कूलितशैवलस्य स्वतःसिद्धसन्देहादुपमी-
 त्प्रेक्षयोः सन्देहसङ्करः • ॥ ७० ॥

लक्ष्मीभृत इति ।—[असौ] हरिर्लक्ष्मीं शोभां श्रीदेवीञ्च विभ-

० उपमानाभाशब्दस्य उपमावाचकत्वे, तीरे शैवालसम्भावनीत्यानत्वात्
 उपमीपक्रमोत्प्रेक्षा इयम्, इति तु साहित्यदर्पणकृता स्वयमेव उदाहृत्याभिहितम् ।

लताबधूसम्प्रयुजोऽधिवेलं
 बह्वृकृतान् खानिव पश्यति स्म ॥ ७१ ॥
 आश्लिष्टभूमं रसितारमुच्चै
 लोलङ्गजाकारवृहत्तरङ्गम् ।
 फेनायमानं पतिमापगाना-
 मसावपस्मारिणमाशशङ्के ॥ ७२ ॥

तौति [लक्ष्मोभृतः] तान् [अम्भोधितटाधिवासान्] अम्भोधितटे
 अधिवासो येषां तान्, [नौरदनीलभासः] नौरदवनीलभासः नीलवर्णान्
 [लताबधूसम्प्रयुजः] लता बध्व इवेत्युपमितसमासः ; अन्यत्र,—लता
 इव बध्व इति शाकृपार्थिवादिस्वान्मध्यमपदलोपी समासः । ताभिः
 सम्प्रयुज्यन्त इति सम्प्रयुजः सङ्गतान् । क्रिप् । [अधिवेलं] वेलायाम् ।
 विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [द्रुमान्, बह्वृकृतान्] अनेकीकृतान् [खानिव]
 खकीयविग्रहानिवेत्यर्थः । एवञ्च पुंलिङ्गतानिर्वाहः । आत्मपरत्वे
 नपुंसकस्वापातः । ‘स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं लिष्वात्मोये स्वोऽस्त्रियां धने’
 इत्यमरः । [पश्यति स्म] । उपमाश्लेषमङ्गीर्णैयमुत्प्रेक्षा ॥७१॥

आश्लिष्टेति ।—[आश्लिष्टभूमिम्] आलिङ्गितभृतलं [उच्चैः] तारं
 [रसितारं] क्रन्दितारं [लोलङ्गजाकारवृहत्तरङ्गम्] लोलतां चलताम्,
 इतस्ततः पततामित्यर्थः, भुजानाम् आकार इव आकारो येषां ते
 वृहत्तरङ्गाः यस्य तं तथाक्त्वं, [फेनायमानं] फेनमुदमन्तम् । “फेना-
 च्चेति वक्तव्यम्” (वा०) * इति क्यङ् । [आपगानाम्] अपां समूहं अपं
 “तस्य समूहः” (४।२।३७ पा०) इत्यण्, तेन गच्छन्तीति आपगाः
 तासां [पतिं] समुद्रम् [असौ] हरिः [अपस्मारिणम्] अपस्माररोगि-

० “वायोमभ्यामुदमने” (३।१।१६) इति सूत्रे—भाष्ये “फेनाश्च”—
 “फेनाच्चेति वक्तव्यम्” इत्यस्ति । तस्मात् “फेनाच्चेति वक्तव्यम्” इति काशिका ।
 भट्टोजिदीक्षितस्तु “फेनाच्चेति वाच्यम्” इति लिखितवान् ।

पीत्वा जलानां निधिनाऽतिगाढाद्
 वृद्धिङ्गतेऽप्यात्मनि नैव मान्तौः ।
 क्षिता ब्रूवेन्दोः स रुवोऽधिवेलं
 मुक्तावलौराकलयाञ्चकार ॥ ७३ ॥
 साटोपमुर्वीमनिशं नदन्तो
 यैः प्लावयिष्यन्ति समन्ततोऽमी ।

अम् [आश्रयशङ्के] । तत्कर्मयोगात्तद्योत्प्रेक्षाञ्चक्रे इत्यर्थः । यथापु-
 नैदानिकाः,—“क्रुद्धैर्धातुभिराहृतैऽथ मनसि प्राणी मनः सन्दिग्धन्,
 दन्तान् खादति फेनमुद्गरति दोःपादो क्षिपन्मृदुधीः । पश्यन् रूपमसत्
 क्षितो निपतति व्यथां करोति क्रियां, विभ्यत् स स्वयमेव शाम्यति गति
 वगे त्वपस्माररुक् ॥” इति * ॥ ७२ ॥

पीत्विति ।—[जल नां निधिना] समद्रेण [अतिगाढात्] गह्रं
 एव गाढात् । ओपम्यादिवच्चातुवर्णादित्वात् स्वार्थं ष्यञ् । तदति-
 मात्ममतिगाढीं तस्मात्, तृष्णाभरादित्यर्थः । गृधोः पुनरोर्गुणः “वान्तो
 यि प्रत्यये” (६।१।७६ पा०) इति गार्ध्व्यमिति स्यात् । [पीत्वा] ।
 चरणक्रियाऽपेक्षया पूर्वकालता । अथ [वृद्धिं गतेऽपि, आत्मनि] देहि ।
 “चन्द्रोदये समुद्रस्य वृद्धिः” इत्यागमः । [नैव मान्तौः] अमान्तौः, अति-
 रिच्यमाना इत्यर्थः । मातः शतरि डीप् । “आच्छीनयोर्नुम्” (७।१।८०
 पा०) इति नुम् । [क्षिताः] उद्गीर्णाः अतिदृष्टयत्कटं पीत्वा, अन्तर-
 मानाद्गृह्णन्तान्ता इत्यर्थः । [इन्दो रुचः इव] मरौचौरिविद्युत्प्रेक्षा
 [सः] हरिः [अधिवेलम्] अधितौरं, ‘विला कूलविकारयोः’ इति
 विश्वः । [मुक्तावलौः, आकलयाञ्चकार] आकलयामास । कलतिः
 कामधेनुः ॥ ७३ ॥

साटोपमिति ।—[अमी] मेवाः, [साटोपं] ससम्भ्रमं, ‘सम्भ्रमाटोप-

तान्येकदेशान्निभृतं पयोधैः
 सोऽम्भांसि मेघान् पिबतो ददर्श ॥ ७४ ॥
 उद्धृत्य मेघैस्तत एव तोय-
 मर्थं मुनीन्द्रैरिव सम्प्रणीताः ।
 आलोकयामास हरिः पतन्ती-
 नदीः स्मृतीर्वेदमिवाम्बुराशिम् ॥ ७५ ॥
 विक्रीय दिश्यानि धनान्युरूणि
 द्वैप्यानसावुत्तमलाभभाजः ।

संरम्भाः' इति यादवः । [अनिशं, नदन्तः] गर्जन्तः [येः] अम्भोभिः,
 तोयैरित्यर्थः, [उर्वीं समन्ततः प्लावयिष्यन्ति, तानि अम्भांसि पयोधैः,
 एकदेशात्] एककोणात् [निभृतं] निश्चलं यथा तथा [पिबतो मेघान्,
 सः] हरिः [ददर्श] । एतेन समुद्रस्यापरिच्छिन्नरूपत्वं व्यज्यते * ॥७४॥

उद्धृत्येति ।—[मुनीन्द्रैः, ततः] वेदात् [अर्थमिव] वेदार्थमिव
 [मेघैः] ततः [एव] अम्बुराशैरेव [तोयमुद्धृत्य, सम्प्रणीताः] कृताः
 [अम्बुराशिं, पतन्तीः] प्रविशन्तीः [नदीः, वेदं] पतन्तीः [स्मृतीरिव]
 मन्वादिसंहिता इव [हरिरालोकयामास] । श्रुतिमूलत्वेनैव प्रामाख्यात्
 स्मृतीनाम् । तत्संवाद एव तत्सम्प्रवेशः । अनैकैवेयमुपमा ॥ ७५ ॥

विक्रीयेति ।—दिक्षु भवानि [दिश्यानि] दिगन्तरानीता-
 नीत्यर्थः । “दिगादिभ्यो यत्” (४।३।५४ पा०) इति यत् । [उरूणि]
 महान्ति [धनानि] नानाद्रव्याणि [विक्रीय] मूल्येन दत्त्वा, उत्तम-
 लाभं द्वैगुण्यादिकं भजन्तीति तान् [उत्तमलाभभाजः, तत्तत्त्वं] द्वैप्य-
 मित्यर्थः । “अव्ययात्त्वप्” (४।२।१०४ पा०) इति त्यप् । [अफल्गु-

तरौषु तत्रत्यमफल्गुभाण्डं
 सांयात्रिकानावपतोऽभ्यनन्दत् ॥ ७६ ॥
 उत्पित्सवोऽन्तर्नदभर्तुं रुच्चै-
 र्गरौयसा निश्वसितानिलेन ।
 पयांसि भक्त्या गरुडध्वजस्य
 ध्वजानिवोच्चिच्चिपिरे फणीन्द्राः ॥ ७७ ॥
 तमागतं वीक्ष्य युगान्तबन्धु-
 मुत्पन्नशय्याशयमम्बुराशिः ।

भाण्डम्] अफल्गु सारवत् । ‘फल्गु, तुच्छमसारच्च’ इति यादवः । भाण्डं
 मूलधनं पण्यद्रव्यमित्यर्थः । ‘बणिङ्मूलधने पात्रे भाण्डं भृषाऽम्भृषयोः’
 इति वैजयन्ती । [तरौषु] नौषु । ‘स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः’ इत्यमरः ।
 “अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः” (उ० ३ पा० १५८ सू०) इत्यौणादिक ईकार-
 प्रत्ययः । [आवपतः] आदधतः । वपतः शत्रुप्रत्ययः । [द्वैयान्] समुद्रद्वीप-
 वासिनः । “द्वीपादनुसमुद्रं यज्” (४।३।१० पा०) इति यज्प्रत्ययः ।
 संयात्रा सम्भूय यात्रा सा प्रयोजनमेषां तान् [सांयात्रिकान्]
 पोतबणिजः । ‘सांयात्रिकः पोतबणिक्’ इत्यमरः । “प्रयोजनम्”
 (५।१।१०६ पा०) इति ठक् । [असौ] हरिः । अभ्यनन्दत् * ॥ ७६ ॥

उत्पित्सव इति ।—[नदभर्तुः] समुद्रस्य [अन्तः] अभ्यन्तरात्
 [उत्पित्सवः] उत्पतितुमिच्छवः । पततः सन्नन्तादप्रत्ययः, “सनि
 मीमा—” (७।४।५४ पा०) इत्यादिना इसादेशः । “अत्र लोपोऽभ्यासस्य”
 (७।४।५८ पा०) इति अभ्यासलोपः । [फणीन्द्राः] सर्पाः [भक्त्या,
 गरुडध्वजस्य] हरैः [ध्वजानिव, गरौयसा] अतिमहता [निश्वसिता-
 निलेन] मुखमारुतेन [पयांस्यञ्चैः, उच्चिच्चिपिरे] उत्पित्सवन्तः ।
 उत्प्रेक्षा । स्वर्गित्त्वादात्मनेपदम् ॥ ७७ ॥

प्रत्युज्जगामिव गुरुप्रमोद-
 प्रसारितोत्तुङ्गतरङ्गबाहुः ॥ ७८ ॥
 उत्सङ्गिताम्भःकृ ॥को नभस्वा-
 नुदन्वतः खेदलवान् ममार्ज ।
 तस्यानुवेलं व्रजतोऽधिवेल-
 मेलालताम्फालनलञ्जगन्धः ॥ ७९ ॥
 उत्तालतालीवनसम्प्रवृत्त-
 समीरसीमन्तितक्रेतकीकाः ।

तमिति ।—[अम्बराशिः, युगान्तबन्धुम्] आपइस्वमित्यर्थः । [उत्सङ्ग
 श्रय्याश्रयम्] उत्सङ्ग एव श्रय्या तस्यां श्रिते, इति तथः क्तम्, “अधि करणे
 श्रितेः” (३।२।१५ पा०) इत्यच्प्रत्ययः । [आगतम्] अ-यागतं [तं]
 हरिं [वीच्य, गुरुप्रमोदप्रसारितोत्तुङ्गतरङ्गबाहुः] गुरुणा प्रमोदेन
 प्रसारिता उत्तुङ्गास्तरङ्गा एव बाहुवो येन सः सन् । प्रत्युज्जगामिव]
 नन्मेलनार्थमागतवानिविति क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा, रूपकञ्च ॥ ७८ ॥

उत्सङ्गिति ।—[उत्सङ्गिताम्भःकृणकः] उत्सङ्गिनः संसर्गिणः कृताः
 उत्सङ्गिताः । “तत्करोति—”(ग०) इति ग्यन्तान् कर्मणि क्तः । उत्स-
 ङ्गिताः अम्भःकृणा येनिति “शेषादिभाषा” (५।४।१५४ पा०) इति कप् ।
 [एलालताम्फालनलञ्जगन्धः] एलालतानाम् आम्फालनेन मङ्गुर्षणेन
 लञ्जगन्धः एवं शिशिरसुरभिः [उदन्वतो नभस्वान्] समुद्रस्य वायुः
 अधिवेलं] विलायाम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [व्रजतः, तथ] हरः
 [खेदलवान्, अनुवेलं] प्रतिक्षणम् । यथार्थेऽव्ययीभावः । [ममार्ज]
 जहार । ‘विला कूलं च जलधर्वैला तोरविकारयोः’ इति विश्वः ।
 काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ७९ ॥

उत्तालेति —[चमूचरैः] चमूष चरन्तीति चमूचराः सेनिकाः
 “चरेष्टः” (२।२।१६ पा०) इति टप्रत्ययः, तैः, [उत्तालतालीवन-

आसेदिरे लावणसैन्धवीनां

चमूचरैः कच्छभुवां प्रदेशाः ॥ ८० ॥

लवङ्गमालाकलितावतंसा-

स्ते नारिकेलान्तरपः पिबन्तः ।

आस्वादितार्द्रक्रमुकाः समुद्रा-

दभ्यागतस्य प्रतिपर्त्तमौयुः ॥ ८१ ॥

सम्पृत्तसमौरसीमन्तितकेतकीकाः] उत्तलिपु उन्नतेषु तालीवनेषु
मम्पृत्तेन समौरणेन मारुतेन सीमन्तिताः सीमन्तवत्यः कृताः । सीमन्त-
शब्दान्त्वन्तात् “तत्करोति—” (ग०) इति ख्यन्तात्कर्मणि कः, णाविष्ठ-
वङ्गावे “विन्मत्तोर्लुक्” (५।४।६५ पा०) । ताः केतक्यो येषु ते तथोक्ताः ।
“नद्युतश्च” (५।४।१५३ पा०) इति कप् । [लावणसैन्धवीनां] लवण-
सिन्धोरिमाः लावणसैन्धव्यः । “तस्येदम्” (४।३।१२० पा०) इत्यण्,
“हृद्गगसिन्धुन्ते पूर्वपदस्य च” (७।३।१८ पा०) इत्युभयपदवृद्धिः ।
तासां [कच्छभुवाम्] अनूपभूमिनाम् । ‘जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि
कच्छस्तथाविधः’ इत्यमरः । [प्रदेशाः] देशाः [आसेदिरे] प्राप्ताः ।
मौदतः कर्मणि लिट् । अत्र स्वभावोक्तिरनुप्रासश्चालङ्कारौ । ओजः-
श्लेषसंश्लेषसौकुमार्याद्यनेकगुणसम्पत्तिः स्पष्टा ॥ ८० ॥

लवङ्गे त ।—[लवङ्गमालाकलितावतंसाः] लवङ्गमालाभिः लवङ्ग-
कुसुममाल्यैः कलितावतंसाः कृतभषणाः । [नारिकेलान्तः] नारि-
केलान्तरित्यव्ययम् । नारिकेलाभ्यन्तर इत्यर्थः । [अपः] इति पृथक्-
पदम् । समासे “ऋक्पूर्प्—” (५।४।७४ पा०) इत्यादिना समासान्त-
प्रसङ्गात् । [पिबन्तः, आस्वादितार्द्रक्रमुकाः] आस्वादिताः भक्षिताः
आर्द्रक्रमुका अर्द्रद्रुमीफलानि यैस्ते । ‘घोष्ठा तु पूगः क्रमुकः’ इत्य-
मरः । [ते] चमूचराः [समुद्रात्, अभ्यागतस्य] अतिथेः [प्रतिपर्त्तं]
गौरवं, सत्कारमित्यर्थः, [ईयुः] । ‘प्रतिपर्त्तः पदप्राप्तौ प्रवृत्तौ गौरवेऽपि च’
इति विश्वः । अत्राभ्यागतप्रतिपर्त्तप्राप्तेर्विशेषणगत्या अवतंसकलनादि-

तुरगशताकुलस्य परितः परमेकतुरङ्गजन्मनः
 प्रमथितभूमृतः प्रतिपथं मथितस्य भृशं महौभृता ।
 परिचलतो बलानुजबलस्य पुरः सततं धृतश्रिय-
 श्चिरविगतश्रियो जलनिधेश्च तदाऽभवदन्तरं महत्
 ॥ ८२ ॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालबधे महाकाव्ये
 पुरीप्रस्थानवर्णनं नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

पदार्थहेतुत्वात्काव्यालिङ्गमलङ्कारः । तेन समुद्रचमूचराणां गृहस्था-
 भ्यागतौपम्यप्रतीतिरलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ८१ ॥

तुरगति ।—[परितः, तुरगशताकुलस्य] तुरगशतैराकुलस्य, अपरि-
 मिताश्वेत्यर्थः । [प्रतिपथं] प्रतिमार्गम् । यथार्थेऽव्ययीभावे
 समासान्तः । [प्रमथितभूमृतः] प्रमथिताः क्षुष्ठाः भूमृतो राजानो
 गिरयश्च येन तस्य, न तु स्वयं केनापि मथितस्येति भावः । [सततं]
 धृता श्रीः श्रीभा रमा च येन तस्य [धृतश्रियः, पुरः] अग्रे नगराद्वा
 [परिचलतः] परिगच्छतः [बलानुजबलस्य] बलो रामस्तदनुजस्य
 हरेर्वलस्य सैन्यस्य । ‘बलं सैन्ये बलो रामे’ इत्युभयत्रापि श्वाश्रुतः ।
 [परं] केवलम् ; एकस्यैव तुरङ्गस्य जन्म जन्ममात्रं यस्मात् तस्य [एकतुरङ्ग-
 जन्मनः] । एकोऽपि जात एव न तु अस्तीति भावः । [महौभृता]
 मन्दराद्रिणा राज्ञा च [मथितस्य] न तु स्वयं कस्यापि मथिता
 [भृशं] सततं [चिरविगतश्रियः] । उत्पत्त्यनन्तरमेवास्याः हरिस्त्रीकरणा-
 दिति भावः । [जलनिधेश्च, तदा] प्रस्थानसमये महदन्तरं दूरगमनादिना
 व्यवधानं उक्तरीत्या महत्तारतम्यञ्च [अभवत्] । अत्रोपमेयस्य हरि-
 बलस्य उपमानाज्जलधेराधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकालङ्कारः । पञ्चकावली
 वृत्तम् । ‘नजभजजा जरो नरपते कथिता भुवि पञ्चकावली’ इति
 लक्षणात् ; धृतश्रीवृत्तमिति कश्चित्,—“नभजपुररुक्ता जजजरा
 रचिता भुवि रुद्रदिकूपतिः” इति लक्षणात् ॥ ८२ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकीलाचलमङ्गिनाथसूरिविरचिते
 माघकाव्यव्याख्याने सर्वङ्गपाख्येतृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ।

निश्वासधूमं सह रत्नभाभि-
 भित्त्वोत्थितं भूमिमिवोरगाणाम् ।
 नीलोपलस्यूतविचित्रधातु-
 मसौ गिरिं रैवतकं ददर्श ॥ १ ॥
 गुर्वीरजस्रं दृषदः समन्ता-
 दुपर्युपर्यम्बुमुचां वितानैः ।

निश्वासेति ।—[नीलोपलस्यूतविचित्रधातुं] नीलोपलैरिन्द्रनील-
 मणिभिः स्यूताः प्रोताः विचित्रा नानावर्णाः धातवो गैरिकादयो यस्य
 तम्, अत एव [रत्नभाभिः] मणिप्रभाभिः [सह, भूमिं भित्त्वा उत्थितम्]
 ऊर्ध्वं निर्गतम् [उरगाणां निश्वासधूममिव] फूत्कारवाप्यमिव स्थितं
 [रैवतकं] रैवतकाख्यं [गिरिम्, असौ] हरिः [ददर्श] । स्यूतेति ।—
 मोव्यतेः कर्मणि क्तः । “च्छोः शूडनुनासिके च” (६।४।१६ पा०)
 इत्यूडादेशे यणादेशः । अत्र गिरिर्विशिष्टवर्णनीयत्वेन विशिष्टधूमत्वोत्-
 प्रेक्षणाद्गुणनिमित्तजातिस्वरूपोत्प्रेक्षा । सर्गोऽस्मिन्नानावृत्तानि, तत्रा-
 दावष्टादशोपजातयः, तल्लक्षणं तृक्तम् अतीतानन्तरसर्गादौ । अत्र
 आ सर्गसमाप्तेर्गिरिवर्णनमेव ॥ १ ॥

गिरिं ददर्शत्युक्तम् ; कौटुगसौ गिरिः ?—इत्याकाङ्क्षायामेकान्वये-
 नाष्टाभिर्विशिनष्टि, गुर्वीरिति ।—[गुर्वीः] मद्धतौः [दृषदः] शिलातटी-
 रित्यर्थः । ‘पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाग्मानः शिला दृषत्’ इत्यमरः ।
 [उपर्युपरि] दृषदां समीपे, उपरिप्रदेशे इत्यर्थः । “उपर्युपर्यध्वंसः
 क्षामीये” (८।१।७ पा०) इति द्विभावे तदुद्योगात् द्वितीयेति । यथाह

विन्ध्यायमानं दिवसस्य भर्तु-
 मार्गं पुनारोडुमिवोन्नमद्भिः ॥ २ ॥
 क्रान्तं रुचा काञ्चनवप्रभाजा
 नवप्रभाजालभृतां मणौनाम् ।
 श्रितं शिलाश्यामलताभिरामं
 लताभिरामन्वितषट्पदाभिः ॥ ३ ॥

वामनः,—“उपर्यादिषु सामीप्ये हिरुक्तेषु द्वितीया” इति (२ अध्या०
 ५ अधि० ८६ सू०) । [समन्तादजसमुन्नमद्भिः] देशकालाविच्छेदे-
 नोत्पत्तद्विरित्यर्थः ; अत एव तैः [अम्बुमुखां वितानैः] मेघवृन्द-
 निर्मितैः [दिवसस्य भर्तुः] सूर्यस्य [मार्गं, पुनारोडुम्] । संहि-
 तायां “रो रि” (८।३।१४ पा०) इति रलोपः । “द्वलोपे—”
 (६।३।१११ पा०) इति दीर्घः । [विन्ध्यायमानमिव] विन्ध्यवदाचरन्तं,
 तद्वद्वर्द्धमानमिव स्थितमित्यर्थः । आचारे क्यङन्ताङ्गटः शानजादेशः ।
 अत्राविच्छिन्नमेघोन्नमनेन विन्ध्यायमानत्वात्प्रेक्षणात् क्रियानिमित्त-
 क्रियास्वरूपात्प्रेक्षा ॥ २ ॥

क्रान्तमिति ।—पुनः [नवप्रभाजालभृतां] नवानि प्रभाजालानि
 विभ्रतौति नवप्रभाजालभृतः तेषां [मणौनां] सम्बन्धिन्या [काञ्चन-
 वप्रभाजा] स्वणसानुप्रसृतया [रुचा] दाप्ता [क्रान्तं] व्याप्तं । पुनः,
 [शिलाश्यामलताभिरामं] शिलानां मेचकोपलानाम् इन्द्रनीलानां वा
 श्यामलतया श्यामलिम्बा अभिरामं, तथा [आभान्वितषट्पदाभिः]
 मकरन्दपूरितत्वाद्वृत्तभृङ्गाभिः [लताभिः, श्रितं] व्याप्तम् । इतः परं
 द्वान्तरमेकं यमकं वक्ष्यति । तत्र तदेवालङ्कारः । अर्थालङ्कारस्वभ्युच्चय
 इति यथासम्भवमग्रम् । यमकलक्षणन्वाचार्य्यदण्डिनोक्तम्,—“अव्यपेत-
 व्यपेतात्मा न्यावृत्तिर्वर्णसंहतः । यमकं तच्च पादानामादिमध्यान्तगोच-
 रम् ॥ एकद्वित्रिचतुष्पाद-यमकानां प्रकल्पना * । आदिमध्यान्तमध्यान्त-

* “प्रकल्पना” इत्यत्र “विकल्पनाः” इति क्वचित् पाठः ।

सहस्रसङ्ख्यैर्गगनं शिरोभिः
 पादैर्भुवं व्याप्य वितिष्ठमानम् ।
 विलोचनस्थानगतोष्णरश्मि-
 निशाकरं साधु हिरण्यगर्भम् ॥ ४ ॥
 क्वचिज्जलापायविपागडुराणि
 धौतोत्तरीयप्रतिमच्छवीनि ।
 अत्राणि विभ्राणमुमाऽङ्गसङ्ग-
 विभक्तभस्मानमिव स्मरारिम् ॥ ५ ॥

मध्याद्याद्यन्तसर्वतः ॥ अत्यन्तबहवस्तेषां भेदाः सम्भेदयोग्यः । मुकरा
 दुष्कराश्चैव दृश्यन्ते तेषु केचन ॥” * इति ॥ ३ ॥

सहस्रेति ।—सहस्रमिति संख्या तेषां तैः [सहस्रसङ्ख्यैः, शिरोभिः]
 शिखरैः, शीर्षैश्च, [गगनं] तथा तत्सङ्ख्यैः [पादैः] प्रत्यन्तपर्वतैश्चरगौश्च
 । भुवं व्याप्य, वितिष्ठमानम्] अवतिष्ठमानम्, “ममवप्रविभ्यः स्थः”
 (१।३।२२ पा०) इत्यात्मनेपदम् । [विलोचनस्थानगतोष्णरश्मिनिशाकरं]
 विलोचनयोर्यत् स्थानं योग्यदेशः तद्गतावुष्णरश्मिनिशाकरौ यस्य तम्,
 अन्यत्र,—नेत्रीकृताकेन्दुमित्यर्थः । अतः [साधु] सत्यं [हिरण्यगर्भं]
 ब्रह्माण्डमिवेत्युत्प्रेक्षा, ‘सहस्रशीर्षा’ (शुक्ल० यजु० ३१ अध्या० १ क०
 १ मन्त्रः) इत्यादिश्रुतेरिति भावः । हिरण्यगर्भो निधिगर्भश्च ॥ ४ ॥

क्वचिदिति ।—पुनः [क्वचित्] एकदेशे [जलापायविपागडुराणि]
 जलानामपायेनापगमेन विपागडुराणि शुभ्राणि, अत एव [धौतोत्तरीय-
 प्रतिमच्छवीनि] धौतं क्षालितं यदुत्तरीयं तत्प्रतिमा तत्समा ह्यविर्येषां

* “मध्याद्याद्यन्तसर्वतः” इत्यत्र “मध्याद्याश्चैव सर्वतः” इति पाठान्तरम् ।
 “अत्यन्तं बहवस्तेषां भेदाः सम्भेदयोग्यः । मुकरा दुष्कराश्चैव दृश्यन्ते तत्र केचन ॥”
 इति च पाठान्तरम् ; “अत्यन्तबहवः” इत्यत्र “अनन्ता बहवः” इत्यपि च पाठान्तरं
 दृश्यते ।

छायां निजस्त्रीचटुलालसानां
 मदेन किञ्चिच्चटुलाऽलसानाम् ।
 कुर्वाणमुत्पिञ्जलजातपत्रै-
 विहङ्गमानां जलजातपत्रैः ॥ ६ ॥
 स्कन्धाधिरूढोज्ज्वलनीलकण्ठा-
 नुर्वीरुहः श्लिष्टतनूनहीन्द्रैः ।
 प्रनर्त्तितानेकलताभुजाग्रान्
 रुद्राननन्तानिव धारयन्तम् ॥ ७ ॥

तानि, [अश्वारिणि] मेघान् [विभारणं] दधानम् । भृञः कर्त्तरि
 शानच् । अत एव [उमाऽङ्गसङ्गविभक्तभस्मानम्] उमायाः पार्वत्याः
 अङ्गसङ्गेनार्द्धभागिन विभक्तम् एकभागस्थापितं भस्म यस्य तं [स्मरारिं]
 हरम् [इव] स्थितमित्युपमाऽलङ्कारः ॥ ५ ॥

कायामिति ।—पुनः निजस्त्रीणां चटुपु प्रियवचनेषु लालमाः
 लोलुपाः । “लोलुपो लोलुभी लोलो लम्पटी लालसोऽपि च” इति
 यादवः । तेषां [निजस्त्रीचटुलालसानां मदेन, किञ्चित्] ईषत्,
 चटुलाश्चपलास्ते अलसाश्च । विशेषणयोरपि मिथो विशेषण-
 विशेष्यभावविवक्षया विशेषणसमासः । तेषां [चटुलाऽलसानां, विहङ्ग-
 मानां] हंसादीनाम् ; उत्पिञ्जलानि जातानि उत्पिञ्जलजातानि,
 पूर्ववत् समासः, तानि पत्राणि येषां तैः [उत्पिञ्जलजातपत्रैः]
 उत्पिञ्जरीभूतदलैरित्यर्थः । रलयोरभेदः । [जलजातपत्रैः] जलजै-
 र्वातपत्रैः [छायां कुर्वाणम्] । एतेन महती कमलाकरसमृद्धि-
 र्व्यज्यते । यमकरूपकयोः सङ्करः ॥ ६ ॥

स्कन्धेति ।—पुनः [स्कन्धाधिरूढोज्ज्वलनीलकण्ठान्] स्कन्धं प्रका-
 ण्डमधिरूढाः उज्ज्वला नीलकण्ठा मयूरा येषां तान् ; अन्यत्र,—स्कन्धा-
 धिरूढाः अंसस्थिताः नीलाः कण्ठा येषां तान् । ‘अंसप्रकाण्डयोः

विलम्बिनीलोत्पलकर्णपूराः
 कपोलभित्तोरिव लोध्रगौरीः ।
 नवोलपालङ्कृतसैकताभाः
 शुचीरपः शैवलिनीर्दधानम् ॥ ८ ॥
 राजीवराजीवश्लोलभृङ्गं
 मुष्णान्तमुष्णान्तिभिस्तरूणाम् ।

स्कन्धः' इति विश्वः । [अर्द्धीन्द्रैः, श्लिष्टतनून्] व्याप्तदेहान् ; एकत्र,—
 तदावामत्वात्, अन्यत्र,—तद्भूषणत्वाच्चेति भावः । [प्रनर्त्तितानिकलता-
 भजाग्रान्] प्रनर्त्तितानि अनिकलतानामेव भुजानां, लतानामिव च
 भुजानाम् अग्राणि येषां तान्, अत एव [अनन्तान्] असङ्खान्
 [रुद्रानिव] स्थितानित्युत्प्रेक्षा । [उर्वीरुहः] वृक्षान् [धारयन्तम्]
 उदहन्तम् * ॥७॥

विलम्बीति ।—[विलम्बिनीलोत्पलकर्णपूराः] विलम्बिनी नीलो-
 त्यलान्येव कर्णपूराः कर्णावतंसा यासां ताः, [लोध्रगौरीः] लोध्रण
 लोध्ररजसा गौरीरवदाताः । “षिङ्गोरादिभ्यश्च” (४।१।४१ पा०)
 इति डीष् । [कपोलभित्तौः] स्त्रीणां गरुडस्थलीः [इव] स्थिताः ।
 उपमाऽन्तरमाह,—[नवोलपालङ्कृतसैकताभाः] नवा उलपा वल्लज-
 तृणानि । ‘उलपा वल्लजाः प्रोक्ताः’ इति विश्वः । तैरलङ्कृतानां
 सैकतानाम् आमेव आभा यासां ताः । कृतः ?—[शुचीः] शुद्धाः
 । शैवलिनीः] शैवलवतौः [अपो दधानम्] । शुचित्वशैवलित्वाभ्यां
 विम्बप्रतिविम्बभावेनोपमाद्वयम् ॥ ८ ॥

राजीवेति ।—पुनः राजीवराजीनां पद्मपङ्क्तीनां वशा अधीनाः
 लोलाञ्जला भृङ्गा यस्मिन् तं [राजीवराजीवश्लोलभृङ्गं तरूणां,

कान्तालकान्ता ललनाः सुराणां
 रक्षोभिरक्षोभितमुद्वहन्तम् ॥ ९ ॥
 मुदे सुरारेरमरैः सुमेरो-
 रानीय यस्योपचितस्य शृङ्गैः ।
 भवन्ति नोद्दामगिरां कवौना-
 मुच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृषोद्याः ॥ १० ॥

ततिभिः] सङ्घैः [उष्णम्] आतपं [मुष्णन्तं] हरन्तं, कान्ताः रम्या
 अलकान्ताशूर्वाकुन्तलाग्राणि यासान्ताः [कान्तालकान्ताः] । ‘अल-
 काशूर्वाकुन्तलाः’ इत्यमरः । [सुराणां, ललनाः] स्त्रियोऽप्सरसः [रक्षोभिः]
 राक्षसैः [अक्षोभितम्] अनभिभूतं यथा तथा [उद्वहन्तम्] * ॥९॥

नन्वल्पीयानयं कश्चिद्रैवतको नाम शिलोच्चयः कथमियद्वर्ष्यते ? इति
 शृङ्गां निरस्यति, मुद इति ।— [सुरारैः, मुदे] सन्तोषाय [अमरैः]
 कर्त्तृभिः [सुमेरोः शृङ्गैः] करणैः [अनौय, उपचितस्य] वर्द्धितस्य, अनौतैः
 शृङ्गैरुपचितस्येत्यर्थः । उपचयं करणानां शृङ्गाणामर्थादानयनकर्म-
 न्वम् । [यस्य] शैलस्य [उच्छ्रायसौन्दर्यगुणाः] उच्छ्रायः औन्नत्यं,
 सौन्दर्यञ्च, तयोः गुणा उत्कर्षाः [उद्दामगिरां] प्रगल्भवाचां [कवौनां]
 मृषा उद्यन्त इति [मृषोद्याः] मिथ्यावाचाः [न भवन्ति] मेरुशृङ्गेषु
 सर्वगुणसम्भवादिति भावः । “राजसूयसूर्य्यमृषोद्य—” (३।१।१४ पा०)
 इत्यादिना वदः क्वबन्तो निपातः । उत्कृष्टः श्रायः उच्छ्राय इति
 घञन्तेनोपसर्गस्य समासः, नतूपरुष्टात् घञप्रत्ययः, “श्रिणीभुवोऽनुप-
 सर्गं” (३।३।२४ पा०) इति नियमात् । मुद इत्यादि श्लोकसप्तके
 यच्छब्दस्य “दृष्टोऽपि शैलः सः” इत्यनेनान्वयः । मेरुशृङ्गासम्बन्धेऽपि
 सम्बन्धवर्णनादतिशयोक्तिः ॥ १० ॥

यतः पराङ्गानि भृतान्यनूनैः
 प्रस्थैर्मुहुर्भूरिभिरुच्छिखानि ।
 आढ्यादिव प्रापणिकादजस्रं
 जग्राह रत्नान्यमितानि लोकः ॥ ११ ॥
 अखिद्यतासन्नमुदग्रतापं
 रविन्दधानेऽप्यरविन्दधाने ।
 भृङ्गावलिर्यस्य तटे निपीत-
 रसा नमत्तामरसा न मत्ता ॥ १२ ॥

यत इति ।—[लोकः, पराङ्गानि] श्रेष्ठानि [अनूनैः] महद्भिः
 [भूरिभिः] प्रभृतैः । ‘प्रभृतं प्रचुरं प्राज्यं भूरि’ इत्यमरः । [प्रस्थैः]
 सानुभिर्मानविशेषैश्च । ‘प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः’ इत्यमरः । [भृतानि]
 सम्भृतानि मितानि च [उच्छिखानि] उद्रश्मीनि [अमितानि]
 अपरिमितानि [रत्नानि, यतः] शैलात् [आढ्यात्] धनिकात् ।
 ‘इभ्य आढ्या धनौ’ इत्यमरः । [प्रापणिकात्] प्रपणो व्यवहारः
 प्रयोजनमस्य प्रापणिको वणिक्, तदस्य “प्रयोजनम्” (५।१।१०६ पा०)
 इति ठञ् । ‘पण्याजीवाः प्रापणिका वैदेहा नैगमाश्च ते । वणिजः’
 इति वैजयन्ती । तस्मात् [इव, अजस्रं मुहुः जग्राह] । उपमाऽलङ्कारः
 श्लेषश्च ॥११॥

अखिद्यतेति ।—[आसन्नम्] औन्नत्यात्सन्निहितम् अत एव [उदग्रतापं]
 दुःसहतापं [रविं दधानेऽपि अरविन्दधाने] इति विरोधः । अरवि-
 न्दानां धाने निधाने इति परिहारः । धीयतेऽस्मिन्निति धानम् ।
 अधिकरणे ल्युट् । शब्दश्लेषमूलो विरोधालङ्कारः । [यस्य] गिरिः [तटे,
 निपीतरसा] नितरां पीतमकरन्दा, नमन्ति तामरसानि पङ्केरुहाणि
 भारभृतया यथा सा [नमत्तामरसा] । ‘पङ्केरुहं तामरसम्’ इत्यमरः ।
 अत एव [मत्ता भृङ्गावलिः, नाखिद्यत] न खिन्ना । खिदैर्देवादिकात्

यत्राधिरूढेन महीरुहोच्चै-
 रुन्निद्रपुष्पाक्षिसहस्रभाजा ।
 सुराधिपाधिष्ठितहस्तिमल्ल-
 लीलां दधौ राजतगरुडशैलः ॥ १३ ॥
 विभिन्नवर्णां गरुडाग्रजेन
 सूर्य्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।
 रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वा-
 मानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥ १४ ॥

कर्त्तरि लङ् । अत्यन्तसूर्य्यसन्निधानेऽप्यरविन्दाकरविहारात् मधुकरा-
 स्तापं नापुरित्यर्थः • ॥ १२ ॥

यत्रेति ।—[यत्र] शैले [राजतगरुडशैलः] रजतस्य विकारो
 राजतः । “प्राणिरजतादिभ्योऽञ्” (४।३।१५४ पा०) इत्यञ्प्रत्ययः ।
 स चामौ गरुडशैलश्च । ‘गरुडशैलाम्ना च्युताः स्थूलोपला गिरेः’ इत्य-
 मरः । [उन्निद्रपुष्पाक्षिसहस्रभाजा] उन्निद्राणि विकमितानि पुष्पाणि
 अक्षीणीवेत्युपमितसमासः । तेषां सहस्रं भजतीति तद्भाजा [अधि-
 रूढेनोच्चैः, महीरुहा] वृत्तेण [सुराधिपाधिष्ठितहस्तिमल्ललीलां] सुराधि-
 पतेन देवेन्द्रेण अधिष्ठितो यो हस्ती मल्ल इव तस्यरावतस्य लीलां शोभां
 [दधौ] । एरावतस्य धावत्यादिति भावः । ‘हस्तिमल्लोऽभ्रमातङ्ग
 हस्तिमल्लो विनायके’ इति विश्वः । अत्र लीलामिव लीलामिति
 सादृश्यान्निपान्निदर्शनाऽलङ्कारः † ॥ १३ ॥

विभिन्नेति ।—[गरुडाग्रजेन] अरुणेन [विभिन्नवर्णाः] अन्यथा-
 कृतवर्णाः, अरुणिमानमापादिता इत्यर्थः । [सूर्य्यस्य] सम्बन्धिनी
 रथं वहन्तीति [रथ्याः] रथ्याश्चाः “तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्” (४।४।७६

• यमकं काव्यलिङ्गशालङ्कारः ।

† पुष्पाक्षीत्यत्र उपमावपकयोः सन्देहसङ्करश्च ।

यत्रोज्झिताभिर्मुहुःरम्बुवाहैः

समुन्नमद्भिर्न समुन्नमद्भिः ।

वनं बबाधे विषपावकोत्या

विपन्नगानामविपन्नगानाम् ॥ १५ ॥

पा०) इति यत्प्रत्ययः । [यत्र] श्रैल [वंशकरीरनीलैः] वंशाङ्कुर-
श्यामैः [रत्नैः] मरकतैरित्यर्थः । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री' इत्यमरः ।
वंशशब्दस्यास्नानताहेतोरलूनतायाः प्रतिपत्त्यर्थत्वादपौरुषत्वम् । अत
एवेकार्थपदमप्रयोज्यमित्युक्त्वा करिकलभकर्णावतंसादिषु प्रतिपत्तिविशेष-
करेषु न दोष इत्याह वामनः,—“न विशेषश्चेत्” इति (२अधि०
२अध्या० १२ सू०) । [परितः स्फुरन्त्या, रुचा] स्वप्रभया करणेन
[पुनः, स्वां रुचं] निजहृदितवर्णमेव [आनित्ये] आनीताः ।
नयतेर्द्विकर्मकात् प्रधानं कर्मणि लिट् । 'प्रधानकर्मखाख्ये लादी-
नाहुर्द्विकर्मणाम्' इति वचनात् । अत्र विभिन्नवर्णा इत्येकस्तद्-
गुणाः । रथ्यानां स्वगुणात्यागंन गरुडाग्रजगुणाग्रहणात्, पुनस्तत्यागेन
मरकतगुणाग्रहणादपरस्तद्गुणास्तदुपजीवीति सजातीययोः सङ्करः ; तेन
गिरिः मूर्ध्यामगडलपर्यन्तमौन्नत्यं वस्तु व्यज्यते ;—‘तद्गुणः स्वगुणा-
त्यागादन्योत्कृष्टगुणाग्रहः’ ॥ १४ ॥

यत्रेति ।—[यत्र] श्रैल [समुन्नमद्भिः] समुत्पतद्भिः [अम्बुवाहैः,
उज्झिताभिः] त्यक्ताभिः [अद्भिर्मुहुः, समुन्नं] सम्यक् उन्नं क्लिन्नं,
सिक्तमित्यर्थः । 'उन्दी क्लेदने' इति धातोः कर्मणि ङित्तः “नुदविद—”
(२२१५६ पा०) इत्यादिना निष्ठानत्वम् । विपन्नगा विगतसर्पा न भव-
न्तीत्यविपन्नगाः, सपन्नगा इत्यर्थः । तेषाम् [अविपन्नगानां, नगानां]
वृक्षाणां [वनं, विषपावकोत्या] विषाग्निसमुत्था [विपद्] आपत्
[न बबाधे] नित्यं वर्षाऽनुषङ्गाद्विषाग्निदोषो वृक्षाणामकिञ्चित्कर
इति भावः * ॥ १५ ॥

फलङ्गिरुष्णांशुकराभिमर्षात्
 कार्शानवं धाम पतङ्गकान्तैः ।
 शशंस यः पात्रगुणाद्गुणानां
 सङ्क्रान्तिमाक्रान्तगुणातिरेकाम् ॥ १६ ॥
 दृष्टोऽपि शैलः सः मुहुर्मुरारे-
 रपूर्ववद्विस्मयमाततान ।
 क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति
 तदेव रूपं रमणीयतायाः ॥ १७ ॥

फलङ्गिरिति ।—[यः] शैलः [उष्णांशुकराभिमर्षात्] अर्ककर-
 सम्पर्कात्, कृशानोरिदं [कार्शानवम्] आग्नेयं [धाम] तेषः [फलङ्गिः]
 उद्गिरङ्गिः अग्निकरसामर्थ्याभिव्यञ्जकैरिति भावः । [पतङ्गकान्तैः]
 सूर्यकान्तैः दृष्टान्तभूतैरिति भावः । [गुणानां, सङ्क्रान्तिम्] अन्यत्र,—
 सङ्क्रमणं सङ्क्रान्तगुणानित्यर्थः । [पात्रगुणात्] आधारगुणसहकारात्
 [आक्रान्तगुणातिरेकाम्] आक्रान्तः प्राप्नो गुणातिरेकः कार्यविशि-
 षाधानरूपो गुणोत्कर्षो यथा तां [शशंस] प्रतिपादयामास । अर्क-
 त्विषां सर्वत्र सङ्क्रमणाविशेषेऽपि सूर्यकान्तेष्वेव ज्वलनजननदर्शनात्
 सर्वत्रापि सङ्क्रम्यकारिणां गुणानामाधारगुणसहकारात् कार्यविशिषा-
 धायकत्वमिति निश्चयोऽर्त्वेव जायत इत्यर्थः । ततश्च सहकारशक्ति-
 विरहिणो सहजशक्तिरनुपकारिणीति भावः । इत्यनुप्रासोऽलङ्कारः ॥
 ॥ १६ ॥

दृष्टोऽपीति ।—[मुहुर्दृष्टोऽपि स शैलो मुरारेः] अपूर्वेणादृष्ट-
 पूर्वेण तुल्यम् [अपूर्ववत्] “तेन तुल्यं क्रिया चेदिति” (५।१।११५ पा०)
 इति वतिः । [विस्मयमाततान] अतिरमणीयत्वादिति भावः । तथा

एतदनुरूपं पदार्हं यथा किराताज्जुनीयं तृतीयसर्गे १८ श्लोके, —“वीर्या-
 वधुतः अ तदा विवेद प्रकर्षमाधारवधं गुणानाम्” इति ।

उच्चारणज्ञोऽथ गिरां दधान-
मुच्चा रणत्पक्षिगणास्तटीस्तम् ।
उत्कम्बरं द्रष्टुमवेक्ष्य शौरि-
मुत्कम्बरं दारुक इत्युवाच ॥ १८ ॥
आच्छादितायतदिगम्बरमुच्चकैर्गा-
माक्रम्य संस्थितमुदयविशालशृङ्गम् ।

हि,—[क्षणे क्षणे] प्रतिक्षणम् । वीषायां द्विर्भावः । [नवताम्]
अपूर्ववद्भावम् [उपैति] इति [यत्, तत्] नवत्वोपगमनम् [एव
रमणीयतायाः, रूपं] स्वरूपं, लक्षणमित्यर्थः । अत्र रमणीयत्व-
लक्षणस्य वाक्यार्थस्य विन्मये हेतुत्वसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः ॥ १७ ॥

उच्चारणज्ञ इति ।—[अथ] हरिविस्मयानन्तरं [गिरां] वाक्या-
नामुच्चारणं जानातीति [उच्चारणज्ञः] उक्तकुञ्जलः । “आतोऽनुप-
सर्गे कः” (३।२।३ पा०) इति कप्रत्ययः, न “इगुपध—” (३।१।
१३५ पा०) इत्यादिना “आकारादनुपपदात्कर्मोपपदो भवति विप्रति-
षेधेन” इति वचनात् । [दारुकः] कृष्णसारथिः [उच्चाः] उच्यताः,
रणन्तः शब्दायमानाः पक्षिगणाः यासु ताः [रणत्पक्षिगणास्तटी-
दधानं, तं] पूर्वोक्तं धरतीति [धरं] पर्वतम् । पचाद्यच् । ‘अहार्य-
धरपर्वताः’ इत्यमरः । [द्रष्टुम्, उत्कम्] उत्सुकम् । “उत्क उन्मनाः”
(५।२।८० पा०) इति निपातः । [उत्कम्बरम्] औत्सुक्यादुच्चमितकम्बरं
[शौरिमवेक्ष्य, इति] वक्ष्यमाणक्रमेण [उवाच] । “न हीङ्गितज्ञो
ऽवसरेऽवसौदति” * इति भावः ॥ १८ ॥

इतः प्रभृति यमकानन्तरश्लोकेषु वसन्ततिलकावृत्तं नियमेनाह,
आच्छादितेति ।—[आच्छादितायतदिगम्बरम्] आच्छादितान्यावृतानि
आयतानि दीर्घाणि दिग्गोऽम्बरं खञ्ज दिगम्बराणि येन तम्, अन्यत्र,—

* किराताकुम्भोद्ये चतुर्थसर्गे २० श्लोकाः ।

मूर्द्धि स्फुरत्तुहिनदीधितिकोटिमेन-
 मुहौच्य को भुवि न विस्मयते नगेशम् ? ॥ १८ ॥
 उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जा-
 वहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम् ।
 वहति गिरिरयं विलम्बिघण्टा-
 हयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥ २० ॥

आच्छादितं वसितमायतं दिग्वाम्बरं वामो येन तं तथोक्तम् । [उच्चकैः
 उन्नतां , तथा [गां] भुवम् [आक्रम्य] व्याप्य [संस्थितम्] ; तथा
 [उदग्रविशालशृङ्गम्] उदग्रणि उन्नतानि विशालानि च शृङ्गाणि
 शिखराणि यस्य तम्, अन्यत्र,—उदग्रे विशाले शृङ्गे विषाणे यस्य तम्
 उच्चकैः उन्नतं गां वृषभम् आक्रम्य, अधिप्राय संस्थितमित्यर्थः, 'शृङ्गं विषाणे
 शिखरं' इति 'गौः स्वर्गं वृषभे रश्मां वज्रे चन्द्रमसि स्मृतः । अर्जुनीनेत्र-
 दिग्बाणभृवाग्वारिषु गौर्मता ॥' इति च विश्वः । [मूर्द्धि] शिखरे,
 अन्यत्र,—शिरसि, [स्फुरत्तुहिनदीधितिकोटिं] स्फुरन्ती तुहिनदीधिते-
 रिन्दोः कोटिः रश्मिः, कला च यस्य तम्, [एनं, नगेशं] नगश्रेष्ठं रैवतकं
 कैलासनायकमीश्वरञ्च [उहौच्य, भुवि को न विस्मयते ?] सर्वोऽपि
 विस्मयत इत्यर्थः । नेयं तुल्ययोगिता, प्रकृतांप्रकृतविषये तदनुत्थानात् ;
 नापि समामोक्तिः, तस्या विशेषणसाम्यजौवित्वात् । नापि श्लेषः, उभयश्लेषे
 विशेष्यश्लेषयोगात् ; तस्मात् प्राकरणिकार्थमात्रपर्यवसिताभिधा-
 व्यापारेणापि शब्देनार्थान्तरधीकृद्भनिरित्याहुः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे,—
 'अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते । संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृ-
 द्वापृतिरञ्जनम् ॥' इति । वृत्तलक्षणान्तु—'उक्ता वसन्ततिलका तभजा
 जगौ गः' इति ॥ १८ ॥

उदयतीति ।—वितता ऊर्ध्वाञ्च रश्मिरज्जवो रश्मयो रज्जव इव यस्य
 तस्मिन् [विततोर्ध्वरश्मिरज्जौ, अहिमरुचौ] मूर्ध्नि [उदयति] उदय-

वहति यः परितः कनकस्थलीः
 सहरिता लसमाननवांशुकः ।
 अचल एष भवानिव राजते
 स हरितालसमाननवांशुकः ॥ २१ ॥
 पाश्चात्त्यभागमिह सानुषु सन्निषणाः
 पश्यन्ति शान्तमलसान्द्रतरांशुजालम् ।

माने * । “अय गतो” इति स्वरितं केचिद्विच्छन्ति, ततः शतरि सप्तमी । तथा विततोर्हुरश्मिरज्जौ [हिमधाम्नि] चन्द्रे [च, अस्तं याति] अस्तमयमाने । यातेः शतरि सप्तमी । [अयं गिरिः, विलम्बिघरटा-द्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलां] विलम्बिना विशेषं लम्बमानेन घरटा-द्वयेन परिवारितस्य वेष्टितस्य वारणेन्द्रस्य लीलां शोभां [वहति] । अत्र लीलामिव लीलामिति सादृश्याच्चेपादिदर्शना । तथा सूर्या-चन्द्रमसावस्य कुक्षिसमानकक्षां बिभ्रत इति मद्ददौन्नत्यं व्यच्यते । पुष्पि-ताग्रा वृत्तम्;—‘अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा’ इति लक्षणात् ॥ २० ॥

वहतीति ।—लसमाना दीप्यमाना नवांशवो यस्य सः [लसमान-नवांशुकः] । शैषिकः कप्प्रत्ययः । [यः] अचलः [सहरिताः] सदूर्वाः । ‘हरितंति च दूर्वायां हरिद्वर्णयुतेऽन्यवत्’ इति विश्वः । [कनकस्थलीः] कनकस्य स्थलीः स्वर्णभूमौः “जानपद—” (४।१।४२ पा०) इत्यादिना अकृत्विमार्थे ङीष् । [परितो वहति, स एषोऽचलः] हरितालेन कर्चुरेण समानं नवमंशुकं वासो यस्य सः [हरितालसमान-नवांशुकः] पीताम्बरः [भवानिव राजते] । द्रुतविलम्बितं वृत्तम्;—‘द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ’ इति लक्षणात् † ॥ २१ ॥

* केचित् तु ‘इ गतौ’ इति भौवादिकस्य धातोः शतरि सप्तम्यां रूपसंतदिति वदन्ति ।

† यमकस्य उपमयोश्च संसृष्टिः ।

सम्पूर्णलब्धललनालपनीपमान-
 मुत्सङ्गसङ्ग्रिहरिणस्य मृगाङ्गमूर्त्तः ॥ २२ ॥
 कृत्वा पुंवत्पातमुच्चैर्भृगुभ्यो-
 मूर्द्धिं ग्राव्णां जर्जरा निर्भरौघाः ।
 कुर्वन्ति द्यामुत्पतन्तः स्मरार्त्त-
 स्वर्लोकस्त्रीगात्रनिर्वाणमत्र ॥ २३ ॥

पाश्चात्येति ।—[इह] अट्टो [सानुषु, सन्निषस्याः] स्थिताः जनाः
 [शान्तमलसान्द्रतरांशुजालम्] शान्तमलं कलङ्कस्य पुरोवर्त्तित्वान्निष्क-
 लङ्कम्, अत एव सान्द्रतरमंशुजालं यस्य तं, [सम्पूर्णलब्धललनालपनीप-
 मानं] सम्पूर्णं परिपूर्णं लब्धं प्राप्तं ललनालपनीपमानं स्त्रीमुखमादृश्यं येन
 तम् । ‘आननं लपनं मुखम्’ इत्यमरः । कृतः ?—[उल्मङ्गसङ्ग्रि-
 हरिणस्य] अङ्गस्थमृगस्य मृगाङ्गा मृगचिह्ना मूर्त्तिर्यस्य तस्य [मृगाङ्ग-
 मूर्त्तः] चन्द्रस्य ; पश्चाद्भवः पाश्चात्यः । “दक्षिणापश्चात्पुरसन्त्यक्” (४।
 २।६८ पा०) इति त्यक् । स चासौ भागश्च तं [पाश्चात्यभागं] पृष्ठभागं
 [पश्यन्ति] । पाश्चात्यभागदर्शनातिशयोक्त्या तादृगौचत्यध्वनिः । *
 वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ २२ ॥

कृत्विति ।—[अत्र] अट्टो [निर्भरौघाः] गिरिनटप्रवाहाः । ‘प्रवाहो
 निर्भरो भरः’ इत्यमरः । चूतवृत्त इत्यादिवत् मामान्यविशेषभावाद-
 पुनरुक्तिः । [पुंवत्] पुम्भिस्त्वम् । ‘तेन तुल्यं क्रिया चित्—’ (५।१।
 ११५ पा०) इति वतिः । [उच्चैः, भृगुभ्यः] अतटेभ्यः । ‘प्रपातस्वतटी
 भृगुः’ इत्यमरः । [ग्राव्णां] शिलानां [मूर्द्धिं, पातं कृत्वा] पतित्वा
 [जर्जराः] शकलीभृताः [द्याम्] आकाशम्रति [उत्पतन्तः, स्मरार्त्त-
 स्वर्लोकस्त्रीगात्रनिर्वाणम्] स्मरार्त्तानां स्वर्लोकस्त्रीणां खेचरीणांमण्डरसां
 गात्रनिर्वाणमङ्गनिर्वृतिं [कुर्वन्ति] । ‘अनुष्ठानासमर्थस्य वानप्रस्थस्य

स्थगयन्त्यमूः शमितचातकार्तस्वरा
जलदास्तडित्तुलितकान्तकार्तस्वराः ।
जगतीरिह स्फुरितचारुचामीकराः
सवितुः क्वचित् कपिशयन्ति चामी कराः ॥ २४ ॥
उत्क्षिप्तमुच्छ्रितसितांशुकरावलम्बै-
रुत्तम्भितोडभिरतीवतरां शिरोभिः ।

जीर्यतः । भृग्वग्निजलसम्पातैर्मरणं प्रविधीयते ॥' इति विहितभृगु-
पातानां पसां स्वर्लोकगामिनामिहोपमानता । * शालिनी वृत्तम् ;—
'शालिन्युक्ता मृतौ तगौ गोऽम्बिलोकैः' इति लक्षणात् ॥ २३ ॥

स्थगयन्तीति ।—[इह] अद्रौ [क्वचिदमूः, जगतीः] भूमौः । 'जगती
भवनं भूमौ' इति विश्वः । शमिताश्चातकानामार्तस्वराः यैस्ते [शमित-
चातकार्तस्वराः] । 'सर्वसहापतितमम्बु न चातकानाम्' इति भूमि-
गतस्य तेषां विषाभत्वादभोमाम्बदानेनोज्जीवयन्त इत्यर्थः । किञ्च,
तडिङ्गिस्तुलितानि उपमितानि कान्तानि कार्तस्वराणि सुवर्णानि यैस्ते
[तडित्तुलितकान्तकार्तस्वराः] ; तडित्स्फुरणे तेषामपि तद्वत्
स्फुरणादिति भावः । ते [जलदाः, स्थगयन्ति] आच्छादयन्ति । स्थग
आच्छादनं, इति चोरादिकः । क्वचित् तु स्फुरितानि उद्वसितानि
चारुणि चामीकराणि सुवर्णानि यैस्ते [स्फुरितचारुचामीकराः, अमौ
सवितुः कराश्च] आतपाश्च [कपिशयन्ति] कपिशिताः कुर्वन्ते । +
क्वचिद्दृष्टिः क्वचिदातपश्चेति महदाश्चर्यमिति भावः । † पथ्या
वृत्तम् ;—'सजसा यलौ च सह गेन पथ्या मता' इति लक्षणात् ॥ २४ ॥

उत्क्षिप्तमिति ।—[उच्छ्रितसितांशुकरावलम्बैः] उच्छ्रिताः उत्क्षिप्ताः
सितांशोश्चन्द्रस्य कराः अंशवो हस्ताश्चावलम्बो येषां तैः [उत्तम्भितो-

अत्र उपमा चार्थी ।

† जगतीरिति शेषः ।

अत्र यमकयोरुपमायाश्च संछटिः ।

द्वि—१७

अज्ञेयनिर्भरजलव्यपदेशस्य
 विष्वक् तटेषु पतति स्फुटमन्तरीक्षम् ॥२५॥
 एकत्र स्फटिकतटांशुभिन्ननीराः
 नीलाश्लद्युतिभिदुराम्भसोऽपरत्र ।
 कालिन्दीजलजनितश्रियः श्रयन्ते
 वैदग्धीमिह सरितः सुरापगायाः ॥२६॥

हुभिः] उत्तन्मितान्युडूनि यैस्तैः, उडूनि चावष्टभ्येत्यर्थः । [शिरोभिः]
 शिखरैर्मस्तकैश्च [अतीवतरां] भृशतरम् । अतीवशब्दादव्ययादासु-
 प्रत्ययः * । [उत्क्षिप्तम्] उद्यम्य दृतम् [अन्तरीक्षं, अज्ञेयनिर्भरजल-
 व्यपदेशं] अज्ञेयः सादृश्याद्विश्वसनीयः निर्भरजलमिति व्यपदेशो व्यव-
 हारो यस्य तत्, दृढतरां निर्भरजलधियं कुर्वदित्यर्थः । [अस्य] अद्रेः
 [तटेषु, विष्वक्] समन्तात् [पतति, स्फुटं] सत्यम् । इन्दुकरानुडूनि
 चावष्टभ्य शिरोभिर्धियमाणासपि दुरुद्धरत्वात् अश्रयदन्तरीक्षमेवेदं, न तु
 जलम् ; सादृश्यात् तु व्यपदेशो दुर्वार इति सर्वतःपातिता, निर्भरजलं
 चोत्प्रेक्ष्यते, तेनोत्सर्धविस्तारावस्य व्यच्येते + ॥ २५ ॥

एकत्रेति ।—[एकत्र] एकस्मिन् भागे [स्फटिकतटांशुभिन्ननीराः]
 स्फटिकस्य यत्तटं तस्यांशुभिर्भिन्ननीराः मिश्रोदकाः, शुभजला इत्यर्थः ।
 [अपरत्र] अपरस्मिन् भागे [नीलाश्लद्युतिभिदुराम्भसः] नीलाश्लना-
 मिन्द्रनीलानां युतिभिः भिदुराणि मिश्राण्यम्भांसि यासां ताः, नील-
 सलिला इत्यर्थः । [इह] अद्री [सरितः, कालिन्दीजलजनितश्रियः]
 कालिन्दस्याद्रेरपत्न्यं स्त्री कालिन्दी यमुना । 'कालिन्दी सूर्यतनया
 यमुना श्रमनस्वसा' इत्यमरः । तस्या जलैः जनिता श्रीः शोभा यस्या-
 स्तस्याः, तल्लङ्घिताया इत्यर्थः । [सुरापगायाः] गङ्गायाः [वैदग्धी]

* "किंनल्लङ्घयघादास्वद्रव्यप्रकर्षे" (५।३।११ पा०) इति सूत्रम् ।

† वसन्ततिलका इति ।

इतस्ततोऽस्मिन् विलसन्ति मेरोः
समानवप्रे मणिसानुरागाः ।
स्त्रियश्च पत्न्यौ सुरसुन्दरीभिः
समा नवप्रेमणि सानुरागाः ॥ २७ ॥
उच्चैर्महारजतराजिविराजिताऽसौ
दुर्वर्णाभित्तिरिह सान्द्रमुधासवर्णा ।
अभ्येति भस्मपरिपाण्डुरितस्मरारे-
रुद्वङ्गिलोचनललामललाटलीलाम् ॥ २८ ॥

शोभां [शयन्ते] भजन्ति । विदग्धस्य भावः वैदग्ध्यौ । ब्राह्मणादि-
त्वात् “गुणवचन—” (५।१।१२४ पा०) इत्यादिना प्यञ्प्रत्ययः “पिङ्गो
रादिभ्यश्च” (४।१।४१ पा०) इति डीष् । सोऽपि ईत्वस्य बाहुलकत्वा-
दिह वैकल्पिकः ; अत एव “प्यञः पित्करणादीकारो बहुलम्”
(५ अधि० २ अध्या० ५ ६ सु०) इति वामनः । अत्र सितासितमणि-
गुणग्रहणात् सरितां यमुनासङ्गतगङ्गाशोभासादृश्याच्चेपात् तद्गुणो-
त्थापिता निदर्शना । प्रहर्षिणी वृत्तम् ;—‘सौ त्रौ गस्विदशयतिः
प्रहर्षिणीयम्’ ॥ २६ ॥

इत इति ।—[मेरोः, समानवप्रे] तुल्यप्रस्थे, अत एव [अस्मिन्]
अद्रौ [इतस्ततः, मणिसानुरागाः] रत्नतटकान्तयः [विलसन्ति] प्रस-
रन्ति । किञ्च, नवं प्रेम यस्य तस्मिन् [नवप्रेमणि पत्न्यौ] अनुरागेण
सह वर्तन्त इति [सानुरागाः सुरसुन्दरीभिः, समाः] सरूपाः [स्त्रियश्च]
इतस्ततो विलसन्ति क्रीडन्ति । अन्योऽन्यमनुरागिण्योऽनुरूपाश्चेह विला-
सिनस्तदनुरूपाणि च विहारस्थलानिःसन्तीति भावः * ॥ २७ ॥

उच्चैरिति ।—[इह] अद्रौ [सान्द्रमुधासवर्णा] सान्द्रया सुधया
लेपविशेषेणामृतेन वा सवर्णा समानवर्णा । “ज्योतिर्जनपद—” (६।३।

अयमतिजरठाः प्रकामगुर्वी-
 रलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः
 सततमसुमतामगम्यरूपाः
 परिणतदिक्करिकास्तटीर्विभर्त्ति ॥ २६ ॥

८५ पा०) इत्यादिना समानस्य सादेशः । 'लेपभेदेऽमृतं सुधा' इति वैजयन्ती । [महारजतराजिविराजिता] काञ्चनरेखाशोभिता [असौ] पुरोवर्तिनी [उच्चैः] उन्नता [दुर्वर्णाभित्तिः] रजतभित्तिः । 'महारजतकाञ्चने' इति 'दुर्वर्णं' रजतं रूप्यम्' इति चामरः । [भस्मपरिपाण्डुरितस्मरारेः] भस्मना परिपाण्डुरितस्य स्मरारेः [उड्ड-
 ङ्गिलोचनललामललाटलीलाम्] उड्डङ्ग उड्डतानलार्चिलीचनमेव ललामं भ्रूषणं यस्य तस्य ललाटस्य लीलां शोभाम् [अभ्येति] भजतीति । 'ललामं पुच्छपुण्ड्राश्रुभ्रूषाप्राधान्यकेतुषु' इत्यमरः । निदर्शनाऽलङ्कारः
 सपमा च • ॥ २८ ॥

अयमिति ।—[अयं] गिरिः [अतिजरठाः] अतिकठिनाः अति-
 जरतीश्च । 'जरठः कठिने जीर्णं' इति वैजयन्ती । प्रकामं गुर्वीः
 श्रेष्ठाः स्थोल्याद्दर्भराश्च [प्रकामगुर्वीः] । 'गुरुस्तु गीष्पतां श्रेष्ठे गुरो
 पितरि दुर्भरे' इति शब्दार्णवः । विस्मष्टपटुवत् 'अयूरव्यंसकादयश्च'
 (२।१।७२ पा०) इति समामः । [अलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः ।
 अलघुभिर्विलम्बिभिर्लम्बमानैः पयोधरैर्मेघैः स्तनैश्च । 'स्त्रीस्तनाब्दौ
 पयोधरो' इत्यमरः । उपरुद्धाः आवृताः, निबद्धाः इत्यर्थः । [सततं] सर्वदा
 [असुमतां] प्राणभृताम् [अगम्यरूपाः] अत्युन्नतत्वात् दुरागोहस्वरूपाः,
 अन्यत्र,—वृद्धत्वाद्गमनानर्हविग्रहाः । 'त्यजेदन्त्यकुलोत्पन्नां वृद्धां स्त्रीं
 कन्यकां तथा' इति गमननिषेधादिति भावः । परिणततास्तिर्यग्दन्त-
 प्रहारिणो दिक्करिणो दिग्गजाः यासु ताः [परिणतदिक्करिकाः] 'तिर्य-
 ग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मतः' इति इलायुधः । "इनः स्त्रियाम्"

धूमाकारं दधति पुरः सौवर्णे
वर्णेनाग्नेः सदृशि तटे पश्यामी ।
श्यामीभूताः कुसुमसमूहेऽलीनां
लीनामालीमिह तरवो बिभाणाः ॥ ३० ॥
व्योमस्पृशः प्रथयता कलधौतभित्ती-
रुन्निद्रपुष्पचणचम्पकपिङ्गभासः ।
सौमेरवीमधिगतेन नितम्बशोभा-
मेतेन भारतमिलावृतवद्विभाति ॥ ३१ ॥

(५।४।१५२ पा०) इति समाप्तान्तः कएप्रत्ययः । अन्यत्र,—परिणताः
किष्णीभूताः दिशां दन्तक्षतविशेषाः करिका नखत्रणाश्च यासां ताः ।
‘दिग्दष्टे वक्तुंलाकारे करिका नखरेखिका’ इति वैजयन्ती । [तटो-
र्विभक्तिं] । अत्र प्रकृततटोविशेषणमहिम्ना अप्रकृतवृद्धाङ्गनाप्रतीतेः
समासोक्तिः । पुष्पिताया वृत्तम् ॥ २९ ॥

धूमेति ।—[इह] अद्रौ [पुरः] अग्रे [वर्णेनाग्नेः, सदृशि] ममाने,
अग्निसमानवर्णे इत्यर्थः । [सौवर्णे] सुवर्णविकारे [तटे कुसुमसमूहे,
लीनां] स्थितां “त्वादिभ्यः” (८।२।४४ पा०) इति निष्ठानत्वम् । [अलीनां]
भृङ्गाणाम् [अलीम्] आवलीं [बिभाणाः] अत एव [श्यामीभूताः
अमी तरवः, धूमाकारं] धूमसाम्यं [दधति] त्वं [पश्य] । स्वर्णतटम्
अग्निवद्भाति, श्यामास्तरवो धूमवद्भ्रान्तीत्युपमा । जलधरमाला वृत्तम् ;—
‘अध्याङ्गैः स्याज्जलधरमाला न्मो न्मो’ इति लक्षणात् ॥ ३० ॥

व्योमेति ।—[व्योमस्पृशः] अभंकषाः [उच्चिद्रपुष्पचणचम्पकपिङ्ग-
भासः] उच्चिद्रैर्विकसितैः पुष्पैर्विक्ता उच्चिद्रपुष्पचणाः । “तेन वित्त—”
(५।२।२६ पा०) इति षण्णप्रत्ययः । ते ष ते चम्पकाश्च तद्वत्पिङ्गभासः
पिङ्गवर्णाः, [कलधौतभित्तीः] कनकतटीः । ‘कलधौतं रोष्यहेम्नोः’
इति विश्वः । [प्रथयता] प्रकटयता, अत एव [सौमेरवीं] सुमेरुसम्ब-

रुचिरचितवनूरुहशालिभिः
 प्रचलितैः परितः प्रियकव्रजैः ।
 विविधरत्नमयैरभिभात्यसा-
 वयवैरिव जङ्गमताङ्गैः ॥ ३२ ॥
 कुशेशयैरत्र जलाशयोषिता
 मुदा रमन्ते कलभा विकस्वरैः ।

न्धिनीं [नितम्बशोभां] कटकलक्ष्मीम् [अधिगतेन] प्राप्तवता ।
 “गत्यर्थाकर्मक—” (३।४।७२ पा०) इत्यादिना गमेः कर्त्तरि क्तः । [एतेन]
 रैवतकाद्रिणा [भारतं] भरतस्य राज्ञ इदं भारताख्यं वर्षं भूखण्डम् ।
 ‘स्याद्दृष्टौ लोकधात्वंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम्’ इत्यमरः । [इलावृत-
 वत्] इलावृतवर्षमिव [विभाति] इत्युपमा । नवखण्डस्य जम्बूद्वीपस्य
 हिमाद्रेर्दक्षिणभूखण्डं हैमवतापरनामकं भारतवर्षं सुमेरुयोगात्मौमेर-
 वापराख्यं मध्यमखण्डमिलावृतवर्षम्, अत एव ‘नाम्नेदं भारतं वर्षं
 हिमाद्रेस्तच्च दक्षिणे । तेन हैमवतं नाम परेष्वप्येवमुच्येत । इला-
 वृतं सौमेरवं सुमेरोः परितो हि तत् ॥’ इति वैजयन्ती ॥ ३१ ॥

रुचिरेति ।—[असौ] गिरिः [रुचिरचितवनूरुहशालिभिः] रुचिरैः
 उज्ज्वलैः चित्तैर्नावाख्यंस्तनूरुहैः लोमभिः शालन्त इति तथोक्तैः,
 [परितः, प्रचलितैः] प्रसरद्भिः [प्रियकव्रजैः] प्रियकाः कम्बलप्रकृतयो
 मृगविशेषाः, ‘प्रियको रोमभिर्युक्तो मृदूश्चमस्यौर्ध्वैः’ इति वैजयन्ती ।
 तेषां व्रजैः समूहैः [जङ्गमतां] चरिष्युतां [गतैः विविधरत्नमयैरवयवै-
 रिव] स्वाङ्कैरिव [अभिभाति] प्रतिभाति, इत्युत्प्रेक्षा । द्रुतविलम्बितं
 वृत्तम् ॥३२॥

कुशेशयैरिति ।—[अत्र] अद्रो [जलाशयोषिताः] । जलाशयेषु
 ऋदेषु उषिताः वसन्तः “गत्यर्थाकर्मक—” (३।४।७२ पा०) इत्यादिना
 वसतेः कर्त्तरि क्तः, सम्प्रसारणम्, “मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” (३।२।१८८

प्रगीयते सिद्धगणैश्च योषिता-
मुदारमन्ते कलभाविकस्वरैः ॥ ३३ ॥
आसादितस्य तमसा नियतेर्नियोगा-
दाकाङ्क्षतः पुनरपक्रमणेन कालम् ।
पत्युस्त्वेषामिह महौषधयः कलत्र-
स्थानं परैरनभिभूतमूर्वहन्ति ॥ ३४ ॥

पा०) इति चकारादर्शमानार्थता । [कलभाः] त्रिंशद्वर्षकरिणः ।
‘त्रिंशद्वर्षस्तु कलभः’ इति वैजयन्ती । [विकस्वरैः] विकसनशीलैः
“स्थेभ्योभासपिसकसो वरच्” (३।२।१७५ पा०) इति वरच् । [कुशे-
शयैः] शतपत्रैः “शतपत्रं कुशेशयम्” इत्यमरः । [मुदा] प्रीत्या
[रमन्ते] क्रीडन्ति ; करिविहाराणां कमलाकराणामयमाकर इति
भावः । किञ्च, कला अव्यक्तमधुराः विकारो मानसो भावः स प्रयो-
जनमेषां भाविका उद्दीपका इत्यर्थः, कला भाविकाश्च स्वराः षड्जादयो
येषां तैः [कलभाविकस्वरैः, सिद्धगणैः] सुरसङ्घैः [योषितां] स्वस्त्रीणाम्
[अन्ते] समीपे [उदारम्] उच्चैः [प्रगीयते च] । भृस्वर्गोऽयमिति
भावः * ॥ ३३ ॥

आसादितस्येति ।—[इह] अत्रौ [अमूर्महौषधयः, नियतेर्नियोगात्]
अस्मिन् काले इदं भावोति देवशामनात् । [तमसा] अन्धकारेण
तत्प्रायेण व्यसनेन वा [आसादितस्य] आक्रान्तस्य [पुनरपक्रमणेन]
पुनरावृत्त्या [कालं] समागमकालम् [आकाङ्क्षतः] पुनरागत्य मङ्गल-
मिच्छत इत्यर्थः [त्वेषां पत्युः] सूर्यस्य सम्बन्धि [परैः] तेजोऽन्तरैः,
पुरुषान्तरैश्च [अनभिभूतम्] अतिरस्कृतमनुपहतञ्च [कलत्रस्थानं]
कलत्रभूतानां त्वेषां स्थानं स्थितिं [वहन्ति] निर्वहन्तीत्यर्थः ; स्त्रीणां
स्त्रीष्वेव रक्षणं कार्यमिति भावः । यथा केनचिदापि न्यासी-

वनस्पतिस्कन्धनिषस्रबाल-

प्रबालहस्ताः प्रमदा ब्रुवात् ।

पुष्पेक्षणैर्लम्भितलोचकैर्वा

मधुव्रतव्रातवृत्तैर्व्रतत्यः ॥ ३५ ॥

विहगाः कदम्बसुरभाविह गाः

कलयन्त्यनुक्षणमनेकलयम् ।

कृतानि कलत्राणि संरक्ष्य कालान्तरे साधवस्तस्मै प्रयच्छन्ति, तद्दोष-
धयोऽपि त्विषः त्विषां पत्युरप्यन्तीत्यर्थः । एतच्च तासां सूर्यास्तसमये
प्रष्वलनादृदये विपर्ययाच्चोपचर्यते । अत्र विशेषणसाम्यादर्कादीना-
मापन्नादिसाम्यप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ३४ ॥

वनस्पतीति ।—[अत्र] अद्रौ । [वनस्पतिस्कन्धनिषस्रबालप्रबाल-
हस्ताः] वनस्पतयो वृक्षाः । ‘वनस्पतिर्वृक्षमात्रे विनापुष्पफलद्रुमे’
इति विश्वः । तेषां स्कन्धेषु प्रकाण्डेषु अंसिषु च, निषस्राः सक्ताः बाल-
प्रबाला बालपद्मवा हस्ता इव यासां तास्तद्योक्ताः [मधुव्रतव्रातवृत्तैः]
मधूनि व्रतयन्ति भुञ्जते इति मधुव्रता मधुपाः, तेषां व्रातेन वृन्देन वृत्तैः
क्ष्वैः, अत एव [लम्भितलोचकैः] लम्भिताः प्रापिताः लोचकास्तर-
काणि कज्जलानि च यैस्तैः [वा] तैरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा । इवार्थे वाशब्दः
तद्ददृत्प्रेक्षायाञ्च उक्तः । ‘लोचको मांसिपिण्डे स्यादक्षितारे च कज्जले’
इति विश्वः । पुष्पैरीक्षणैरिव [पुष्पेक्षणैः] उपलक्षिताः [व्रतत्यः]
लताः [प्रमदा इव] लक्ष्यन्त इति शेषः । न प्रसिद्धे क्रियाऽध्याहार-
दोषः इत्याह वामनः ; यथा,—“लिङ्गाध्याहारौ” (५ अधि० १ अध्या०
१४सू०) इति * ॥ ३५ ॥

विहगा इति ।—कदम्बैः सुरभिः सुगन्धिस्तस्मिन् [कदम्बसुरभो,
इह] अद्रौ [विहगाः] पक्षिणाः [अनुक्षणं] प्रतिक्षणम् [अनेकलयम्]

अमयन्नपैति मुहुरममयं

पवनश्च धूतनवनीपवनः ॥ ३६ ॥

विद्वङ्गिरागमपरैर्विवृतं कथञ्चि-

च्छ्रुत्वाऽपि दुर्ग्रहमनिश्चितधीभिरन्यैः ।

श्रेयान् द्विजातिरिव हन्तुमघानि दक्षं

गूढार्थमेष निधिमन्त्रगणं विभर्त्ति ॥ ३७ ॥

अन्ये बहुविधा लया विच्छेदा यस्मिन् कर्मणि तदुच्यते तथा । [गाः] वाचः, शब्दानित्यर्थः । [कलयन्ति] उच्चारयन्ति । 'अर्जुनीनेत्रदिग्-बाणभूवाग्वारिपु गोर्मता' इति विश्वः । किञ्च धूतानि कम्पितानि नवानि नौपवनानि कदम्बकाननानि येन सः [धूतनवनीपवनः] । 'नौपप्रियककदम्बाम्बु हलिप्रिये' इत्यमरः । [अयं पवनश्च मुहुः, अमं] मेघं [अमयन्नपैति] । प्रमिताक्षरा वृत्तम्,—'प्रमिताक्षरा सजससैरुदिता' इति लक्षणात् ॥ ३६ ॥

विद्वङ्गिरिति ।—[एपः] अद्रिः [श्रेयान्] श्रेष्ठः [द्विजातिरिव] ब्राह्मण इव ; आगमो निधिकल्पो मन्त्रशास्त्रञ्च स एव परं प्रधानं येषां तैः [आगमपरैः, विद्वङ्गिः] निधीनां मन्त्राणाञ्च साधनविधानज्ञैः [कथञ्चित्, विवृतं] स्वरूपतः प्रकाशितम् ; नास्ति निश्चिता इदमित्यमिति निश्चयात्मिका धीर्येषां तैः [अनिश्चितधीभिरन्यैः] अज्ञास्त्रज्ञैः [श्रुत्वाऽपि] इह निधिरस्ति, इदृङ्महिमा असौ मन्त्र इति चाप्तमुखादाकर्ष्यापि [दुर्ग्रहं] दुःसाधनम् [अघानि] दुःखान्येनांसि च [हन्तुं, दक्षं] समर्थम् । 'दुःखेनोव्यसनेष्वघम्' इति वैजयन्ती । गूढः संवृतोऽर्थो धनमभिधेयञ्च यस्मिन् तं [गूढार्थं, निधिमन्त्रगणं] निधयो मन्त्रा इव, अन्यत्र,—निधय इव मन्त्रास्तेषां गणं [विभर्त्ति] द्विजातिर्मन्त्रगणमिव निधिगणमेष विभर्त्तौत्युपमाऽर्थः * ॥ ३७ ॥

विम्बोष्ठं बहु मनुते तुरङ्गवक्र-
 चुम्बन्तं मुखमिह किन्नरं प्रियायाः ।
 श्लिष्यन्तं मुहुरितरोऽपि तं निजस्त्री
 उत्तुङ्गस्तनभरभङ्गभीरुमध्याम् ॥ ३८ ॥
 यदेतदस्यानुतटं विभाति
 वनं ततानेकतमालतालम् ।
 न पुष्पिताऽत्र स्थगिताऽर्करश्मा-
 वनन्तताने कतमा लताऽलम् ॥ ३९ ॥

विम्बोष्ठमिति ।—[इह] अद्रो, तुरङ्गस्य वक्रमिव वक्रं यस्य सः
 [तुरङ्गवक्रः] देवयोनिविशेषः । सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहि-
 रत्तरपदलोपश्चेत्युष्ट्रमुखवत्समासः । विम्बकल्प ओष्ठो यस्य तं [विम्बो-
 ष्टम्] इत्युपमाऽलङ्कारः । “ओत्वोष्ठयोः समासे वा पररूपं वक्तव्यम्” *
 (वा०) इत्योकारः । [प्रियायाः मुखं चुम्बन्तं, किन्नरं] मानुषमुख-
 मश्नाङ्गं देवयोनिविशेषं [बहु] गुरु यथा तथा [मनुते] अवबुध्यते ;
 तुरङ्गवक्रस्य चुम्बनासम्भवादिति भावः । [इतरोऽपि] किन्नरोऽपि
 [उत्तुङ्गस्तनभरभङ्गभीरुमध्याम्] उत्तुङ्गस्तनभरेण यो भङ्गस्तस्माङ्गीरु-
 र्मध्वो यस्यास्तां [निजस्त्रीं] स्वस्त्रियम् । “वामुशसोः” (६।४।८०
 पा०) इति विकल्पादियडादेशाभावः । [मुहुः श्लिष्यन्तं] मानुषा-
 ङ्गत्वादालिङ्गन्तं [तं] तुरङ्गवक्रं, बहु यथा तथा मनुते । तुरङ्गवपुषः
 किन्नरस्याश्लेषासम्भवादिति भावः । दुर्लभं प्रियं भवतीति रहस्यम् ।
 मध्यस्याभङ्गेऽपि भङ्गाङ्गेरतिशयोक्तिः उपमया संसृज्यते । प्रहर्षिणी
 वृत्तम् ॥ ३८ ॥

यदिति ।—[अस्य] अद्रेः [अनुतटं] तटेषु । विभक्त्यर्थेऽव्ययी-
 भावः । तता विस्तृता अनेके बहुवस्तमालास्तालाश्च यस्मिन् तत्

* “एङि पररूपम्” (६।१।८४ पा०) इत्यत्र काशिकोक्तमेतत् वार्त्तिकम् ।

दन्तोच्च्वलासु विमलोपलमेखलान्ताः

सद्रत्नचित्रकटकामु वृहन्नितम्बाः ।

अस्मिन् भजन्ति घनकोमलगण्डशैला

नार्थीऽनुरूपमधिवासमधित्यकासु ॥ ४० ॥

अनतिचिरोज्झितस्य जलदेन चिर-

स्थितबहुबुद्बुदस्य पयसोऽनुकृतिम् ।

[ततानिकतमालतालं यत्, एतत्] पुरोवर्त्ति [वनं विभाति, अग्निता-
ऽर्करश्मौ] तिरोहितातपे [अनन्तताने] अपारविस्तारे [अत्र] वने
[कतमा लता] का वा लता [अलम्] अत्यन्तं [न पुष्पिता] सञ्जात-
पुष्पा न भवतीति शेषः ; सर्वापि पुष्पित्यर्थः * ॥ ३९ ॥

दन्तोच्च्वलास्विति ।—[अस्मिन्] अद्रौ [दन्तोच्च्वलासु] दन्ता
निकुञ्जा दशनाश्च, 'दन्तो निकुञ्जे दशनं' इति विश्वः । तैरुच्च्वलासु
रुचिरासु [सद्रत्नचित्रकटकामु] सद्रत्नैश्चित्राणि कटकानि सानूनि
वलयानि च यासां तासु । 'कटकं वलयं सानौ' इति विश्वः । [अधि-
त्यकासु] ऊर्ध्वभूमिषु । 'भूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः । "उपा-
धिभ्यां त्यक्त्वासन्नारूढयोः" (५।२।३४ पा०) इत्यधिश्चब्दात्त्यकनप्रत्ययः ।

[विमलोपलमेखलान्ताः] विमलोपलाः उच्च्वलशिला उच्च्वलनण्य
वा मेखलाः काञ्चो नितम्बभूमयश्च । 'मेखला खड्गबन्धे स्यात्काञ्ची-
शैलनितम्बयोः' इति विश्वः । ताभिरन्ता रम्याः । 'मृताववसिते
रम्ये समाप्तावन्त इथत्' इति शब्दार्णवे । [वृहन्नितम्बाः] वृहन्तो
नितम्बाः कटिपञ्चाङ्गागाः शिखराणि च यासां ताः । 'नितम्बो रोधसि
स्त्वन्धे शिखरेऽपि कटेरंधः' इति विश्वः । [घनकोमलगण्डशैलाः]
घना विपुलाः क्रोमलाः श्लक्ष्णाः गण्डशैलाः गण्डस्थलानि स्थूलोपलाश्च
यासां ताः [नार्थीऽनुरूपम्] इच्छासदृशम् आत्मसदृशं वा, [अधिवासं
भजन्ति] । अत्र नारीणामधित्यकानाञ्च प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतगोचरा

विरलविकीर्णवज्रशकला सकला-
 मिह विदधाति धौतकलधौतमही ॥ ४१ ॥
 वर्जयन्त्या जनैः सङ्गमेकान्तत-
 स्तर्कयन्त्या सुखं सङ्गमे कान्ततः ।
 योषयैष स्मरासन्नतापाङ्गया
 सेव्यतेऽनेकया सन्नतापाङ्गया ॥ ४२ ॥

श्लेषीपस्थापिता तुल्ययोगिता ; अत एवोभयविशेषणानि उभयत्र
 विभक्तिविपरिणामेन योज्यानि ॥ ४० ॥

अनतिचिरेति ।—[इह] अद्रौ [विरलविकीर्णवज्रशकला] विरलं
 यथा तथा विकीर्णाः प्रसरणशीलाः वज्रशकला * यस्यां सा [धौत-
 कलधौतमही] धौता शुभा कलधौतमही रजतभूमिः 'कलधौतं रूप्य-
 हेम्नोः' इति विश्वः । [जलदेन अनतिचिरोज्झितस्य] तत्कालमुक्तस्य
 शुभस्येति भावः । [चिरस्थितबहुबुद्धस्य] चिरस्थिताश्चिरस्थायिनो
 बहुवच्यं बहुबुद्धा जलस्फोटा यन्मिन् तस्य [पयसः] अन्धमः [सकला-
 मनुकृतिं] समग्रसादृश्यं [विदधाति] + । अत्र मेघोज्झितजलस्य स्थिर-
 बुद्धासम्बन्धेऽपि सम्भावनया मन्वन्वोक्तेरतिशयोक्तिः । कुररीरुता
 वृत्तम्,—'कुररीरुता नजभजैर्लगयुक्' इति लक्षणात् ॥ ४१ ॥

वर्जयन्त्येति ।—[एकान्ततः] एकान्तं, रहस्योत्थं । [कान्ततः]
 कान्तेन, प्रियेत्यर्थः । उभयत्रापि सार्वविभक्तिकस्तसिः । [सङ्गमे]
 मति [सुखं तर्कयन्त्या] उपेक्षमागया विश्रब्धं विहारमाकाङ्क्षन्त्यं-
 त्यर्थः ; अत एव [जनैः सङ्गं वर्जयन्त्या], कुतः ?—स्मरेणासन्नतापानि
 प्राप्सवराणि अङ्गानि यस्यास्तया [स्मरासन्नतापाङ्गया] । "अङ्ग-
 गात्रकण्ठेभ्यश्चेति वक्तव्यम्" † इति विकल्पादिह पक्षे टाप । सन्नतो

* श्वेतहीरकखण्डानि ।

† इत्यपमा ।

‡ "वासिकीदरीह—" (४।१।५३ पा०) इत्यस्य वार्तिकम् ।

सङ्कीर्णकौचकवनस्वलितैकबाल-
 विच्छेदकातराधयश्चलितुं चमर्य्यः ।
 अस्मिन् मृदुश्रवसनगर्भतदीयरन्ध्र-
 निर्य्यत्स्वनश्रुतिमुखादिव नोत्सहन्ते ॥ ४३ ॥
 मुक्तं मुक्तागौरमिह क्षौरमिवाध्वै-
 र्वापीध्वन्तलीनमहानीलदलामु ।

नम्रावपाङ्गो यस्यास्तया [सन्नतापाङ्गया] स्मरतापात् कृणितनेत्रया [अने-
 क्रया योषया] अनेकाभिर्योषाभिरित्यर्थः । जातावेकवचनम् । 'स्त्री
 योषिदबला योषा नारी सौमन्तिनी बधूः' इत्यमरः । [एषः] अट्टिः
 सञ्चरति ; इच्छाविहारस्थानानि इह मन्तीति भावः । * स्रग्विणी
 व्रत्तम् ;—'रैश्चतुर्भिर्युता स्रग्विणी सम्मता' इति लक्षणात् ॥ ४२ ॥

सङ्कीर्णोति ।— अस्मिन्] अट्टो । सङ्कीर्णकौचकवनस्वलितैकबाल-
 विच्छेदकातराधयः । सङ्कीर्णाः मिथः सन्दृष्टाः कौचकाः वेगुविशिषाः ।
 'व्रगावः कौचकास्तं स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्गताः' इत्यमरः । तेषां वने स्वलि-
 तस्यैकबालस्यैकरोम्भा विच्छेदात् कातरा वक्त्रा धीर्यामां ताः [चमर्य्यः,
 मृदुश्रवसनगर्भतदीयरन्ध्रनिर्य्यत्स्वनश्रुतिमुखादिव] मृदुश्रवसो मन्द-
 मारुतो गर्भे येषां तन्ध्वस्तदीयरन्ध्रेभ्यः कौचकविवरैभ्यो निर्य्यतो निर्ग-
 ष्कतः स्वनस्य श्रुत्या श्रवणेन यत् सुखं तस्मादिवेति हेतूत्प्रेक्षा ।
 [चलितुं नोत्सहन्ते] व्रत्तत्वात् बालप्रियत्वादिति भावः । "शक-
 ध्रष—" (३।४।६५ पा०) इत्यादिना तुमुन् प्रत्ययः † ॥ ४३ ॥

मुक्तमिति ।— [इह] अट्टो [अन्तलीनमहानीलदलामु] अन्त-
 लीनानि महानीलदलानि इन्द्रनीलविशिषखडानि यासु तासु ।
 'सिंहलस्याकरोद्गता महानीलासु ते मताः' इति भगवानगल्यः ।

* अत्र यमकयोः संसृष्टिः ।

† वसन्ततिलका व्रत्तम् ।

शस्त्रीश्यामैरंशुभिराशु द्रुतमम्भ-

श्छायामच्छामृच्छति नीलीसलिलस्य ॥४४॥

या न ययौ प्रियमन्यबधूभ्यः

सारतरागमना यतमानम् ।

तेन सहेह बिभर्त्ति रहः स्त्री

सा रतरागमनायतमानम् ॥ ४५ ॥

[वापीषु] दीर्घिकासु [अमैः] भैः [मुक्तं] वृष्टं [मुक्तागौरं] मौक्तिक-
शुभम्, अत एव [क्षीरमिव] स्थितम् [अम्भः, शस्त्रीश्यामैः] शस्त्री क्षुरिका
'स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च क्षुरिका चासिधनुका' इत्यमरः । "बह्वा-
दिभ्यश्च" (४।१।४५ पा०) इति डीष् । शस्त्रीवत् श्यामैः [अंशुभिः]
अन्तर्गतन्द्रनीलमरीचिभिः [आशु] तत्क्षणमेव [द्रुतं] लोलितं मत्,
क्षुरितमित्यथः । [नीलीसलिलस्य] नीलाख्यौषधिपत्ररसस्य । 'नीली
काला क्लीतकिका' इत्यमरः । [अच्छां. छायां] कान्तिम् [ऋच्छति]
तत्सदृशीं छायां गच्छतीत्यर्थः ; अतो निदर्शनाऽलङ्कारः । स च मुक्ता-
गौरं क्षीरमिव शस्त्रीश्यामैरिति चोपमावर्णना, अन्तर्लीनमहानील-
दलासु वापीष्विति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ; तेनोत्थापितेनांशुभि-
र्द्रुतमिति तद्गुणेन उन्थापितः इत्यङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । * क्षीरमिवे-
त्यनेनेन्द्रनीलानां मौष्टवं सूचितम् । 'क्षीरमध्ये क्षिपेन्नीलं क्षीरक्षेत्रीलतां
व्रजेत् । इन्द्रनीलमिति ख्यातम्' इति लक्षणसम्भवात् । तेनात्र
नीलीरसोपमानेन तद्वर्णा एवेति सूचितम् । 'नीलीरसनिभाः केचि-
च्छुभुकखंनिभाः परे' इत्यादिना अगस्त्येन रत्नशास्त्र एषामिकादशविध-
च्छायाऽभिधानादिति । मत्तमयूरं वृत्तम्;—'वेदै रन्ध्रैर्मूर्ता यमगा मत्त-
मयूरम्' इति लक्षणात् ॥ ४४ ॥

या नेति ।—[इह] अद्रौ [अन्यबधूभ्यः] स्वान्तरेभ्यः । "पञ्चमो

* अत्र पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गोत्थापितेन अंशुभिर्द्रुतमिति तद्गुणेनीत्यापितः
इत्येवामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विन्दो-

रुच्चावचैरुपगतेषु सहस्रसङ्ग्राम् ।

दोषाऽपि नूनमहिमांशुरसौ किलेति-

व्याकोशकोकनदतां दधते नलिन्यः ॥ ४६ ॥

विभक्ते" (२।३।४२ पा०) इति पञ्चमी । मारतरं श्रेष्ठमागमनं यस्याः
मा [मारतरागमना] श्लाघ्यमङ्गमेत्यर्थः । [या स्त्री, यतमानं]
स्वप्राप्त्यै प्रयतमानं, प्रार्थयमानमित्यर्थः । 'यतौ प्रयते' शानच् । [प्रियं
न ययो, मा] तथा प्रतिकूलाऽपि स्त्री [रङ्गः, तेन] प्रियेण [सह,
अनायतमानम्] अदीर्घरेपं यथा तथा [रतरागं] सुरताभिलाषं
[विभक्तिं] । अयमतिमानवतौरपि मद्य एवादीपयतीति भावः ।
दोधकवृत्तम् ;—'दोधकवृत्तमिदं भभभा गौ' इति लक्षणात् * ॥ ४५ ॥

भिन्नेष्विति ।—[इह] अत्रो [इन्दोः किरणेषु] उदञ्चश्चावाञ्चश्च
तैः [उच्चावचैः] अनन्तविधैरित्यर्थः 'उच्चावचं नैकभेदम्' इत्यमरः ।
(२।१।७२ पा०) मयरव्यंमकादिषु उच्चावचोच्चनीचाचितोपचितावचित-
पराचितनिश्चप्रचाकिञ्चनानीति तत्पुरुषे निपातनात् साधुः । [रत्नकिरणैः,
भिन्नेषु] मिश्रं, अत एव [सहस्रसङ्ग्रामुपगतेषु] मत्सु [नलिन्यः]
पद्मिन्यः । 'नलं पद्मे नलं तृणम्' इति शाश्वतः । [अमा] प्रकाश-
मानः [अहिमांशुः किञ्चेति] सहस्रकिरणत्वात् सूर्य एवेति सम्भा-
वनावुद्गत्यर्थः । 'वार्त्तासम्भाव्ययोः किल' इत्यमरः । [दोषाऽपि]
रात्रावपि । सप्तम्यर्थेऽव्ययम् । 'दिवाङ्गीत्यथ दोषा च नक्तञ्च रजनौ'
इत्यमरः । [व्याकोशकोकनदतां] विकचपद्मतां [दधते] स्वीकुर्वन्ति ।
[नूनम्] इत्यन्प्रेक्षायाम् । 'अथ रक्तमरोरुहम् । रक्तोत्पलं कीकनदम्'
इति, 'व्याकोशविकचम्फुटाः' इति चामरः । इह देवभूमित्वान्नित्य-
पद्मा नलिन्य इति भावः । इह नलिनीनां दोषातनविकासाम्बन्धेऽपि
तत्सम्बन्धरूपयातिशयोक्त्या तस्यन्दावर्कभ्रान्तिनिमित्तोत्प्रेक्षया भ्रान्ति-
मदलङ्कारो व्यज्यते ॥ ४६ ॥

अपशङ्कमङ्कपरिवर्त्तनोचिता-

श्चलिताः पुरः पतिमुपैतुमात्मजाः ।

अनुरोदितोव करुणेन पत्रिणां

विरुतेन वत्सलतयैष निम्नगाः ॥ ४७ ॥

मधुकरविटपानमिता-

स्तरुपङ्कीर्विभ्रतोऽस्य विटपानमिताः ।

परिपाकपिशङ्गलता-

रजसा रोधश्चकास्ति कपिशं गलता ॥ ४८ ॥

अपशङ्कमिति ।—[अपशङ्क] निःशङ्कम् [अङ्कपरिवर्त्तनोचिताः]
अङ्कपरिवर्त्तनपु उत्सङ्गलुण्ठनपु, उचिताः परिचिताः [पतिं] भर्त्तारम्
[उपैतुं, पुरः] अग्रे [चलिताः] प्रयाताः [आत्मजाः] स्वसम्भवा दुहितृश्च
[निम्नगाः] नदीः [करुणेन] दीनेन [पत्रिणां] पत्निणां [विरुतेन]
क्रोशनेन निमित्तेन [एषः] अद्रिः [वत्सलतया] वात्सल्येन स्नेहेनित्यर्थः ।
'श्रीमान् सिग्धत् वत्सलः' इत्यमरः "वत्सांसाभ्यां कामबले" (५।२।६८
पा०) इति लच् प्रत्ययः । [अनुरोदितोव] अनुक्रोशतावित्यत्प्रेक्षा,
आत्मजा इति श्लेषेण मङ्गीर्यते । "रुदश्च पञ्चस्यः" (७।३।६८ पा०)
इति गुणः, 'रुदादिस्यः सावधातुके" (७।३।७६ पा०) इतीट् ॥४७॥

मधुकरेति ।—[मधुकरविटपानमिताः] मधुकरा एव विटास्तेषां
पानं चुम्बनम्, इताः प्राप्ताः । इणः कर्त्तरि क्तः । विटपैः शाखा-
विस्तारैरानमिताः [विटपानमिताः] । 'विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम्'
इत्यमरः । [तरुपङ्कीर्विभ्रतः, अस्य] अद्रिः [रोधः] नितम्बः
[गलता] पतता ; परिपाकेण पिशङ्गोनां लतानां रजः पुष्परैणः तेन
[परिपाकपिशङ्गलतारजसा, कपिशं] पिशङ्गं [चकास्ति] * । माता-

प्राग्भागतः पतद्दिहेदमुपत्यकासु

शृङ्गारितायतमहेभकराभमम्भः ।

संलक्ष्यते विविधरत्नकरानुविङ्ग-

मूर्द्धप्रसारितसुराधिपचापचारु ॥ ४६ ॥

दधति च विकसद्विचित्रकल्प-

द्रमकुसुमैरभिगुम्फितानिवैताः ।

वृत्तेष्वियमार्यागीतिरष्टगणा । ‘अर्द्धं वसुगण आर्यागीतिः’ इति
पिङ्गलनागः * ॥ ४८ ॥

प्राग्भागत इति ।—[इह] अट्रो [प्राग्भागतः] ऊर्द्धप्रदेशात्
[उपत्यकासु] अधःप्रदेशेपु । ‘उपत्यकाट्रेरामना’ इत्यमरः । उपा-
धिभ्याम्—” (५।२।३४ पा०) इत्यादिनोपशब्दात् त्यकनृप्रत्ययः ।
[पतत्, शृङ्गारितायतमहेभकराभम्] शृङ्गारः सिन्दूरादिमण्डनमस्य
सञ्जातः शृङ्गारितः † । ‘शृङ्गारः सुरते नाञ्चे रमे दिग्गजमण्डनं’
इति विश्वः । आयतो दीर्घः तस्य महेभकरस्याभेवाभा यस्य तत्,
[विविधरत्नकरानुविङ्ग] विविधरत्नानां करैरंशुभिरनुविङ्गमनुरञ्जितम्
[इदमम्भः, ऊर्द्धप्रसारितसुराधिपचापचारु] ऊर्द्धं प्रसारितं यत् सुराधिप-
चापमिन्द्रधनुस्तद्वचारु [संलक्ष्यते] । अत्रेन्द्रचापस्योद्भत्वासम्बन्धेऽपि
सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । अभूतोपमेति मतान्तरम् । तिरोहितविव-
क्षायां तूपमानस्य प्रसिद्धत्वादुपमेवैयम् ॥ ४६ ॥

दधतीति ।—किञ्चेति चार्थः । [अमुष्य] अट्रेः [एताः, शिखर-
शिखाः] शिखराणि शृङ्गाख्येव शिखाः केशपाशयः । ‘शिखा चूडा

* अर्धदं ज्ञातव्यम् :—साईसमगणम् आर्यापूर्वाङ्गम् ; तदन्ते एको गुरुः,
हाविंशन्मावाः इत्ययः । तेन अर्द्धं भवति, एवमेव अपराङ्गं चेत् आर्यागीतिरिति ।
प्राकृतपिङ्गले तु क्स्वकाव्यया प्रसिद्धिरस्य ; तथा च,—“चौमत्ता अङ्गणाः पूर्व्वे
उत्तरे वि द्वांति समरुम्भा । सो कस्यद्वा वि आणउ” इति ।

+ तारकादित्वादितच् ।

क्षयमलघुविलम्बिपिच्छदाम्नः

शिखरशिखाः शिखिशेखरानमुष्य ॥ ५० ॥

सबधूकाः सुखिनोऽस्मि-

न्ननवरतममन्दरागतामरसदृशः ।

नासेवन्ते रसव-

न्न नवरतममन्दरागतामरसदृशः ॥ ५१ ॥

केशपाशौ' इत्यमरः । [विकसद्विचितकल्पद्रुमकुसुमैः] विकसद्भि-
र्विचितैः नानावर्णैः कल्पद्रुमकुसुमैः [अभिगुम्फितान् इव] ग्रथितानिव
स्थितानित्युत्प्रेक्षा । [अलघुविलम्बिपिच्छदाम्नः] अलघूनि विलम्बीनि
लम्बमानानि च पिच्छान्येव दामानि मजो येषु तान् [शिखिशेखरान्]
शिखिनः केकिन एव शेखरान् आपीडान् [जगं दधति] इव । 'शिखा-
बलः शिखी केकी' इति 'शिखास्यापीडशेखरौ' इति चामरः । अत्र
कुसुमगुम्फेनोत्प्रेक्षालिङ्गेन पिच्छादोनां दामादिरूपकमिडिस्तदुत्थापिता
चोत्प्रेक्षति मङ्गरः । पृथ्विताया वृत्तम् ॥ ५० ॥

सबधूका इति ।—[अस्मिन्] अद्रो, अवरं न भवन्तीत्यनवराः श्रेष्ठाः,
अनवरतमाः श्रेष्ठतमाश्च मन्दरागतैरमरैः सदृशः सरूपाश्च [अनवरत-
ममन्दरागतामरसदृशः] अमन्दरागाण्यतिरक्तानि तामरमानि पङ्के-
रुहाण्येव दृशो येषां ते [अमन्दरागतामरसदृशः रक्तनत्वाः । 'पङ्के-
रुहं तामरमम्' इत्यमरः । [सुखिनः] भोगिनः सह बधूभिः [सब-
धूकाः] सन्तः । "तेन सहति तुल्ययोगि" (२।२।२८ पा०) इति बहु-
व्रीहिः, "नशृतश्च" (५।१।१५३ पा०) इति कप् । [रसवत्] सानुरागम् ।
'गुणो रागो द्रवो रसः' इत्यमरः । [नवरतं] नूतनसुरतं [नासेवन्ते]
इति [न] किन्त्वामेवन्त एवेत्यर्थः । "सम्भाव्यानिषेधनिवर्तनं द्वौ
प्रतिषेधौ" [५म अधि० १म अध्या० ६ सू०] इति वामनः । विशिष्ट-
सुरतानां सेवनस्य सामान्यतः प्रसक्तोः उपमाऽलङ्कारः, यमकञ्च ।
गतेयमार्यागीतिः ॥ ५१ ॥

आच्छाद्य पुष्पपटमेष महान्तमन्त-
 रावर्त्तिभिर्गृहकपोतशिरोधराभैः
 स्वाङ्गानि धूमरुचिमागुरवीं दधानै-
 धूपायतीव पटलैर्नवनौरदानाम् ॥ ५२ ॥
 अन्योऽन्यव्यतिकरचारुभिर्विचित्रै-
 रत्रस्यन्नवमणिजन्मभिर्मयूखैः ।
 विस्मेरान् गगनसदः करोत्यमुष्मि-
 न्नाकाशे रचितमभित्ति चित्रकर्म ॥ ५३ ॥

आच्छाद्येति ।—[एषः । अद्रिः महान्तं, पुष्पपटं] पष्पाख्येव पट
 इति रूपकम् । तम् [आच्छाद्य, अन्तः] पटलैः पटलैः [आवर्त्तिभिः]
 अभौक्षां अमङ्गिः । “बहुलमाभीक्ष्ण” (३१२८५ पा०) इति गिनिः ।
 [गृहकपोतशिरोधराभैः । गृहकपोतशिरोधराया गृहपागावतकण्ठ-
 स्याभेवाभा येषां तैरित्युपमा । ‘पागावते कपोतः स्यात्’ इति विश्वः ।
 अगुरोः कालागुरोरिभाम् आगुरवीम् । ‘कालागुरुर्वगुरुः स्यात्’
 इत्यमरः । [धूमरुचिं] धूमकान्तिं तत्कट्टशोमित्यर्थः । अत एव
 निदर्शना । [दधानैर्नवनौरदानां पटलैः स्वाङ्गानि, धूपायतीव]
 धूपैरधिवा मयतीवैत्युत्प्रेक्षा, रूपकोपमानिदर्शनाभिरङ्गैः मङ्गीर्यते ।
 “धूप सन्तापे” इति धातोः “गुग्धूपविच्छिपणिपनिश्च आयः” (३११
 २८ पा०) इत्यायप्रत्ययः ॥ ५२ ॥

अन्योऽन्येति ।—[अमुष्मिन्] अद्रो [अन्योऽन्यव्यतिकरचारुभिः] अन्यो-
 ऽन्येषां व्यतिकरेणा मिश्रणेन चारुभिः, अत एव [विचित्रैः] नानावर्णैः
 [अत्रस्यन्नवमणिजन्मभिः] अत्रस्यन्तः वासदोषेणादुष्यन्तः । ‘वासो
 भौमणिदोषयोः’ इति विश्वः । “वा आश—” (३११७० पा०) इत्या-
 दिना वैकल्पिकः श्यन्प्रत्ययः । तेष्यो नवमणिष्यो जन्म येषां तैः
 [मयूखैराकाशे रचितम्, अभित्ति] अकुब्जं अनाधारमित्यर्थः । [चित्र-

समीरशिशिरः शिरःसु वसतां
 सतां जवनिका निकामसुखिनाम् ।
 बिभर्त्ति जनयन्नयं मुदमपा-
 मपायधवला बलाहकततीः ॥ ५४ ॥
 मैल्यादिचित्तपरिकर्म्मविदो विधाय ।
 क्लेशप्रहाणमिह लब्धसबौजयोगाः ।

कर्म्म] कर्त्तुं । [गगनसदः] खेचरान् [विस्मेरान्] विस्मयशीलान्
 [करोति] । “नमिकम्भि—” (३।२।१६७ पा०) इत्यादिना रप्रत्ययः ।
 अत्र मणिमयूखेषु खे चित्रकर्म्मभ्रान्तिमतामेवाभित्तिचित्तकर्मेति अका-
 रणकार्योत्पत्तिवर्णनात् भ्रान्तिमदलङ्कारोत्थापिता विभावेनेति सङ्गरः,—
 ‘कारणेन विना कार्यस्योत्पत्तिः स्याद्विभावना’ इति लक्षणात् ।
 प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ५३ ॥

समीरेति ।—[समीरशिशिरः] समीरेण मारुतेन शिशिरः शीतलः
 [शिरःसु] शिखरेषु [वसतां, निकामसुखिनाम्] अत्यन्तसुखिनां
 [सतां] पुण्यवतां [मुदं जनयन्, अयम्] अद्रिः [अपाम्] अम्भसाम्
 [अपायधवला] अपायेनापगमेन धवला [बलाहकततीः] मेघ-
 पङ्क्तौरेव [जवनिकाः] तिरस्कृतिगोः [बिभर्त्ति] । अनावृतेष्वपि
 शिखरेषु क्रीडन् मेघैरेवावगतां मम्याद्य मुदं जनयतीत्यर्थः । अत्र
 बलाहकततिष्वारोप्यमाणानां जवनिकानां मुदं जनयन्निति प्रकृतोप-
 योगित्ववर्णनात् परिणामालङ्कारः,—‘आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे
 परिणामः’ इति लक्षणात् । रूपके तृपरञ्जनमात्रमिति भेदः । जलो-
 द्यतगतिर्वृत्तम् ;—‘रसैर्जसजसा जलोद्वतगतिः’ इति लक्षणात् ॥ ५४ ॥

मैत्रीति ।—[इह] अद्रौ, समाधिं योगं बिभर्तीति [समाधिभृतः]
 योगिनः । मैत्री करुणा मुदिता उपेक्षेति चतसृष्वित्तवृत्तयः । तत्र,—
 पुण्यकृत्सु मैत्री, दुःखेषु करुणा, सुखेषु मुदिता अनुमोदनं, पापिषु
 उपेक्षा । मैत्री आदिर्येषां तानि चित्तस्य परिकर्म्माणि प्रसाधकानि,

ख्यातिञ्च सत्त्वपुरुषान्यतयाऽधिगम्य

वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम् ॥ ५५ ॥

मरकतमयमेदिनीषु भानो-

स्तरुविटपान्तरपातिनो मयूखाः ।

अवनतशितिकण्ठकण्ठलक्ष्मी-

मिह दधाति स्फुरिताणुरणुजालाः ॥ ५६ ॥

शोधकानीत्यर्थः ; तानि विन्दन्ति लभन्ते इति तद्विदः तद्भाजः [मैत्रादि-
चित्तपरिकर्मविदः] तैः क्षीणान्तःकरणमला इत्यर्थः ; अत एव
[क्लेशप्रहाणं विधाय] । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च
क्लेशाः । तद्वानित्येषु नित्यत्वाभिमानः, अनात्मनि च देहेन्द्रियादावा-
त्मधौरित्यादिविभ्रमोऽविद्या । अस्मिता अहङ्कारः । रागोऽभिमत-
विषयाभिलाषः । द्वेषोऽभिमतेषु रोषः । अभिनिवेशः कार्यार्थाकार्यै-
ष्वाग्रहः । ते हि पुरुषं क्लिश्यन्तीति क्लेशाः, क्लेशहेतवः । पचाद्यच् ।
तेषां प्रहाणं लयः । “क्लृत्वचः” (८४१२६ पा०) इति णत्वम् ।
तद्विधाय क्लेशान् हि त्वेत्यर्थः । अतो लब्धः सर्वो जः सावलम्बनो योगो
यस्ते [लब्धसर्वो जयोगाः] मन्तः । आलम्बनमेव व्यनक्ति, सत्चेति ।—
[सत्त्वपुरुषान्यतया] सत्त्वपुरुषयोः प्रकृतिपुरुषयोरन्यतया अन्यत्वेन, *
मिथो भिन्नत्वेन [ख्यातिं] ज्ञानं [चाधिगम्य] प्रकृतिपुरुषौ भिन्नाविति
ज्ञान्वेत्यर्थः । प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकाग्रहणात् संसारः । विवेकाग्रह-
णान्मुक्तिरिति साङ्गताः । अथ [तां] ख्यातिम् [अपि, निरोद्धुं]
निवर्त्तयितुं [वाञ्छन्ति] । वृत्तिरूपां तां निवर्त्य स्वयम्भकाश्रयैव
स्थानुमिच्छन्तीत्यर्थः । “प्रकृत्यावुपरतायां पुरुषस्वरूपेणावस्थानं मुक्तिः”
इति साङ्गसिद्धान्तः । न केवलं भोगभूरियं, किन्तु मोक्षक्षेममपीति
भावः ॥ ५५ ॥

मरकतेति ।—[इह] अद्वी [मरकतमयमेदिनीषु] मरकतानां

* अत्र करणत्वात् तृतीया ।

या विभर्त्ति कलवल्लकौगुण-

स्वानमानमतिकालिमाऽलया ।

नात्र कान्तमुपगौतया तथा

स्वानमा नमति काऽलिमालया ॥ ५७ ॥

विकारा भरकतमय्यस्तासु मेदिनीषु । “स्त्रियाः पुंवत्—” (६।३३४ पा०) इत्यादिना पुंवद्भावः । [तरुविटपान्तरपातिनः] तरुणां विटपाः पल्लवाः तेषामन्तरैरवकाशैः पतन्तीति तथोक्ताः । ‘विटपः पल्लवे पिङ्गे विस्तारे तन्मिश्राखयोः’ इति विश्वः । स्फुरितान्यगुरेणूनां सूक्ष्मरजसां जालानि येषु ते [स्फुरितागुरेणुजालाः भानीर्मयूखाः, अवनतश्रितिकण्ठकण्ठलक्ष्मीं] अवनतस्य श्रितिकण्ठकण्ठस्य मयूरकन्धरायाः लक्ष्मीं [दधति], इति निदर्शनाऽलङ्कारः । पुष्यिताग्रा वृत्तम् ॥ ५६ ॥

येति ।—[अत्र] अट्रो, अति अत्यन्तः कालिमा काशां यस्याः सा [अतिकालिमा] अतिश्यामेत्यर्थः ; न विद्यते लयो लयनं क्वचिदवस्थानं यस्याः सा [अलया] । भ्रमन्तीत्यर्थः । अत एव सस्त्रनेति भावः [या] अलिमाला [कलवल्लकौगुणस्वानमानं] कलोऽव्यक्तमधुरः वल्लकौगुणस्वानः वीणातन्त्रीशब्दस्तस्य माजमुपमानं [विभर्त्ति] तन्त्रीवद् ध्वनतीत्यर्थः, उपमाऽलङ्कारः ; [उपगौतया] समीपे गातुं प्रवृत्तयैव, न तु पूर्वं गायन्त्यैवेति भावः । “आदिकर्मणि ऋः कर्त्तरि च” (३।४।७१ पा०) इति ऋः । [तथा अलिमालया] भृङ्गावल्या [स्वानमा] सुखेनानमयितुमाक्रष्टुं शक्या, “ईषद्दुः—” (३।३।२६ पा०) इत्यादिना खलप्रत्ययः । [का] वा स्त्री [कान्तं] प्रियं [न नमति] सर्वाऽपि मानं विहाय कान्तं मद्यः प्रणमत्येव, तथोद्दीपकत्वाद्गानस्येत्यर्थः । * रथोडता वृत्तम् ;—‘रो नराविति रथोडता लगौ’ इति लक्षणात् ॥ ५७ ॥

सायं शशाङ्ककिरणाहतचन्द्रकान्त-
 निस्यन्दिनीरनिकरेण कृताभिषेकाः ।
 अर्कोपलोल्लसितवह्निभिरङ्गि तप्ताः
 तीव्रं महाव्रतमिवेह चरन्ति वप्राः ॥ ५८ ॥
 एतस्मिन्नधिकपयःश्रियं वह्न्यः
 सङ्गोभं पवनभुवा जवेन नीताः ।
 वाल्मीकेररहितरामलक्ष्मणानां
 साधर्म्यं दधति गिरां महासरस्यः ॥ ५९ ॥

सायमिति ।—[इह] अट्रो [वप्राः] सानवः । ‘वप्रोऽस्त्वौ सानु-
 मानयोः’ इत्यमरः । [सायं] रात्रौ [शशाङ्ककिरणाहतचन्द्रकान्त
 निस्यन्दिनीरनिकरेण] शशाङ्ककिरणोराहतभ्यश्चन्द्रकान्तेभ्यो निस्यन्दिना
 प्रसाविणा नीरनिकरेण जलपूरेण [कृताभिषेकाः] कृतस्नानाः [अङ्गि,
 अर्कोपलोल्लसितवह्निभिः] अर्कोपनेभ्यः सूर्यकान्तेभ्यः उल्लसितैरुत्थितै-
 र्वह्निभिः [तप्ताः] मन्तः [तीव्रं] उग्रं, दुश्चरमित्यर्थः, [महाव्रतं] महत्तपः
 [चरन्तीव] इत्युत्प्रेक्षा ॥ ५८ ॥

एतस्मिन्निति ।—[एतस्मिन्] अट्रो [अधिकपयःश्रियम्] अधिकां
 जलसमृद्धिं [वह्न्यः], अन्यत्र तु,—अधि अधिकाः कपयः सुग्रीवादयो
 वर्षख्येन यासु ताः अधिकपयः, श्रियं गुणालङ्कारादिशोभां वह्न्यः ।
 पवनाद्भवतीति पवनभूस्तेन [पवनभुवा] वायुजन्येन [जवेन] वेगेन
 [सङ्गोभं] चलनं [नीताः], अन्यत्र तु,—जवेन जविना । ‘जवो जविनि
 वेगे स्यात्’ इति विश्वः । पवनभुवा हनुमता सङ्गोभम् औद्धत्यं नीता,
 हनुमद्देगवर्षानया प्रागल्भ्यं नीता इत्यर्थः । वाक्पत्ने सर्वत्र षष्ठा
 विपरिणामः कार्यः । [महासरस्यः] महासरांसि [अरहितरामलक्ष्म-
 णानां] अरहिताववर्जितौ रामलक्ष्मणौ याभिस्तासाम्, अन्यत्र तु,—

ब्रह्म मुहुर्मुदितैः कलभै रवः

प्रतिदिशं क्रियते कलभैरवः ।

स्फुरति चानुवनं चमरीचयः

कनकरत्नभुवाञ्च मरीचयः ॥ ६० ॥

रामो रमणः अरहितरामा अवियुक्तरामाः लक्ष्मणाः सारसयोषितो
यासु ताः, केषित्त्वरहितरामाः अवियुक्तस्त्रीकाः लक्ष्मणाः सारसा इति
पुंष्विपरत्वेन व्याचक्षते, तेषां मते 'हंसस्य योषिद्वरटा सारसस्य तु
लक्ष्मणा' 'लक्ष्मणौषधिसारस्योः' इत्याद्यमरविश्वप्रकाशादिवाक्यगत-
नियतस्वार्थताविरोधः । तासां [वान्मीकिर्गिरां. माधम्ये । सादृश्यं
[दधति] । अत्र पवनभवा जर्वेन्यत्वे कवृन्तावलम्बिफलद्वयवदभर्गैक-
पादगतत्वेनार्थद्वयप्रतीतेरर्थश्लेषः ; अन्यत्र,—पदभङ्गेनार्थद्वयप्रतीतेर्जन्तु-
काष्ठवच्छब्दयोरैव मिथः श्लिष्टत्वाच्छब्दश्लेषः, इत्युभयसाहित्यादुभयश्लेषो-
ऽयं प्रकृताप्रकृतगोचरः, उपमा त्वङ्गमिति सङ्गरः ॥ ५९ ॥

इहेति ।—[इह] अत्रो [मुदितैः] इच्छाविहारमन्तुष्टैः [कलभैः]
करिपोतैः । 'कलभः करिशावकः' इत्यमरः । दिशि दिशि [प्रति-
दिशम्] । यद्यार्थेऽव्ययोभावः, "अव्ययोभावे शरत्प्रभृतिभ्यः" (५।४।
१०७ पा०) इति समामान्तोऽच्प्रत्ययः । कलश्यामो भैरवश्च कल-
भैरवः] मधुरभीषणः । विशेषणयोरपि कृपागिरवञ्जवर्देच्छिकोप-
सर्जनत्वविवक्षया विशेषणसमासः । [रवः] वृंहणध्वनिः [मुहुः
क्रियते । अनुवनं] वने वने [चमरीचयः] चमरीमृगसङ्घः [स्फुरति] ।
[च] किञ्च, कनकरत्नानां या भवन्तासां कनकरत्नभुवां, मरीचयः
किरणाः [च] स्फुरन्ति । समृद्धिमहन्वर्गनादुदात्तालङ्कारे यमक-
स्याभ्युच्चयः * ॥ ६० ॥

* चमरीणां मरीचीनाञ्च प्रकृतत्वात् स्फुरणकर्मकध्वंससम्बन्धेन तुल्य-
योगिताऽपि ।

त्वक्साररन्ध्रपरिपूरणलब्धगीति-
रस्मिन्नसौ मृदितपद्मलरत्नकाङ्गः ।
कस्तूरिकामृगविमर्दसुगन्धिरेति
रागौव सक्तिमधिकां विषयेषु वायुः ॥ ६१ ॥
प्रीत्यै यूनां व्यवहिततपनाः
प्रौढधान्तं दिनमिह जलदाः ।
दोषामन्यं विदधति सुरत-
क्रीडायासश्चमशमपटवः ॥ ६२ ॥

त्वगिति ।—[अस्मिन्] अद्रौ [त्वक्साररन्ध्रपरिपूरणलब्धगीतिः]
त्वचि सारो येषां ते त्वक्कारा वंशाः । ‘वंशे त्वक्कारकर्म्यारत्वचिसार-
मृगध्वजाः’ इत्यमरः । तेषां रन्ध्राणि तेषां परिपूरणेन धापनेन लब्धा
गीतिर्गानसुखं येन सः, [मृदितपद्मलरत्नकाङ्गः] मृदितानि संमृष्टानि
पद्मलानि लोमघ्नानि रत्नकानां कम्बलमृगाणां कम्बलानां वाऽङ्गानि
शरीराणि येन सः । ‘रत्नकः कम्बलमृगे कम्बले परिकीर्तितः’ इति
वैजयन्ती । एतेन स्वर्गसुखमुक्तम् । [कस्तूरिकामृगविमर्दसुगन्धिः]
कस्तूरिकामृगाणां विमर्देन सङ्घर्षेण सुगन्धिः शोभनगन्धः । यद्यपि
“गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणम्” (५।४।१३५ पा० बा०) कर्त्तव्यम् इत्युक्तं,
तथाऽपि निरङ्कुशाः कवय इत्यपर्यनुयोगः । [असौ] एवम्भूतः वायुः
[रागौव] कामीव [विषयेषु] * प्रदेशेषु च । ‘विषयः स्यादिन्द्रियार्थं देशे
जनपदेऽपि च’ इति विश्वः । [अधिकां, सक्तिं] व्यासक्तिम् [एति]
गच्छति † ॥ ६१ ॥

प्रीत्या इति ।—[इह] अद्रौ, युवतयश्च युवानश्च तेषां [यूनाम्] ।
“पुमान् स्त्रिया” (१।२।६७ पा०) इत्येकशेषः । [प्रीत्यै, व्यवहित-

* इन्द्रियार्थेषु ।

† उपमाऽलङ्कारः ।

भग्नो निवासोऽयमिहास्य पुष्पैः
 सदाऽऽनतो येन विषाणिनाऽगः ।
 तीव्राणि तेनोज्झति कोपितोऽसौ
 सदानतोयेन विषाणि नागः ॥ ६३ ॥
 प्रालेयशीतमचलेष्वरमीष्वरोऽपि
 सान्द्रेभचर्मवसनावरगोऽधिगते ।

तपनाः] तिरोहिताकाः, अत एव [सुरतक्रीडायासश्रमश्रमपटवः]
 सुरतान्येव क्रीडास्ताभिर्य आयासो व्यायामस्तेन यः श्रमः खेदः । ‘श्रमः
 खेदोऽध्वरत्यादेः’ इति लक्षणात् । तस्य श्रमे वारणे पटवः समर्थाः,
 [जलदाः, प्रौढध्वान्तं] मेघावरणाङ्गाढान्धकारं [दिनं] दिवसं, दोषा
 रात्रिमात्मानं मन्यते इति [दोषामन्यं] रात्रिमानि [विदधति] ।
 मेघावरणमहिम्ना दिवसः स्वयमप्यात्मानं रात्रिं मन्यते, किमुतान्य
 इत्यर्थः । * दोषित्यव्ययं, तदुपपदान्मन्यतेर्धातोः, “आत्ममानं खश् च”
 (३।२।८३ पा०) इति खश्प्रत्ययः । इह यूनां दोषावद्विवाऽपि विसम्भं
 विहाराः सम्भवन्तीति भावः । अमरविलसितं वृत्तम् । ‘भ्र्मा न्लौ गः
 स्यादुभ्रमरविलसितम्’ इति लक्षणात् ॥ ६२ ॥

भग्न इति ।—[इह] अद्रौ [अस्य] नागस्य [निवासः] आश्रयः,
 [सदा पुष्पैः, आनतः] नम्रः [अयं] न गच्छतीति [अगः] वृक्षः,
 दानतोयैर्मदोदकैः सह वर्तते यस्तेन [सदानतोयेन] मत्तेनेत्यर्थः । [येन
 विषाणिना] दन्तिना [भग्नः, तेन] विषाणिना [कोपितः] कोपं
 प्रापितः [असौ नागः] सर्पः [तीव्राणि, विषाणि] गरलानि [उज्झति]
 वमति । परप्रतीकाराक्षमस्य क्रोधः स्वाश्रयमेव व्याहन्तीति भावः †
 ॥ ६३ ॥

प्रालेयेति ।—[ईश्वरः] शिवः [अपि] किमुतान्य इति भावः ।

* अत एवाव अर्थापत्तिर्व्यज्यते ।

† अत यमकमलङ्कारः ।

सर्वर्तुनिर्वृतिकरे निवसन्नूपैति

न हन्द्दुःखमिह किञ्चिदकिञ्चनोऽपि ॥ ६४ ॥

नवनगवनलेखाश्याममध्याभिराभिः

स्फटिककटकभूभिर्नाटयत्येष शैलः ।

अहिपरिकरभाजो भास्मनैरङ्गरागै-

रधिगतधवलिस्रः शूलपाणेरभिख्याम् ॥ ६५ ॥

[मान्देभचर्मवमनावरणः] मान्दं यद्विभचर्मं तदेव वसनं तदेवावरणं
छादनं यस्य सः तथा सन् न त्वनावरणो नापि शिथिलावरण इति
भावः । [प्रालियंश्रीतम्] प्रलयादागतं प्रालियं हिमम् । “तत आगतः”
(४।३।७४ पा०) इत्यणि, “केकयमित्वयुप्रलयानां यादेरियः” (७।३।२
पा०) इति यश्चस्येयादेशः । तेन श्रौतं श्रौतलम् [अचलेश्वरं] हिम-
वन्तम् [अधिश्रौते] तस्मिन् श्रौते इत्यर्थः । “अधिश्रौड्स्थासां कर्म”
(१।४।४६ पा०) इति कर्मत्वम् । [सर्वर्तुनिर्वृतिकरे] सर्वर्तुभि-
निर्वृतिकरे सदासुखकरे [इह] अत्रौ [निवसन्] पुनर्नास्ति किञ्चनास्येति
[अकिञ्चनः] निःस्त्रः [अपि] । उच्चावचेत्यादिना मयूरव्यंसकादिषु
निपातनात् तत्पुरुषः । [किञ्चिद्] अल्पमपि [हन्द्दुःखं] श्रौतोष्ण-
दुःखम् [नोपैति] नित्यं मन्निहितानामृतूनामन्योऽन्यदोपनिवा-
रकत्वादिति भावः । ‘हन्दं युग्महिमोष्णादि मिथुनं कलहो रहः’
इति वैजयन्ती । अलोपमानात् हिमाचलादुपमेयस्याधिक्यवर्णना-
द्वातिरेकः ॥ ६४ ॥

नवेति ।—[एष शैलः] रैवतकः [नवनगवनलेखाश्याममध्याभिः]
नवया नगवनलेखया तरुवनपङ्क्त्या श्यामो मध्यो मध्यभागो यासां
ताभिः [आभिः, स्फटिककटकभूभिः] स्फटिकानां कटकभूभिः तट-
प्रदेशैः करणैः, अहिरेव परिकरो गालिकाबन्धस्तं भजतीति तस्य
[अहिपरिकरभाजः] ‘भवेत्परिकरो व्राते पर्यङ्कपरिवारयोः । प्रगाढे
गालिकाबन्धे विवेकारम्भयोरपि ॥’ इति विश्वः । “भजो शिवः” (३।२।

दधङ्गिरभितस्तटौ विकचवारिजाम्बू नदै-
 विनोदितदिनक्रमाः कृतरुचश्च जाम्बूनदैः ।
 निषेव्य मधु माधवा रसवदत्र कादम्बरं
 हरन्ति रतये रहः प्रियतमाऽङ्गकादम्बरम् ॥६६॥

६२ पा०) । [भास्वनैः] भस्ममयैः । वैकारिकोऽणप्रत्ययः, “अन्”
 (६।४।१६७ पा०) इति प्रकृतिभावात् “नस्तद्धिते” (६।४।१४४ पा०)
 इति टिलोपो न । [अङ्गरागैः] अनुलेपनैः [अधिगतधवलिस्रः]
 प्राप्तधावल्थस्य, शूलं पाणौ यस्य तस्य [शूलपाणौः] ईश्वरस्य । “प्रहर-
 णार्थेभ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यो भवत इति वक्तव्यम्” * इति पाणिग्रन्थस्य
 परनिपातः । [अभिव्यां] शोभाम् । ‘अभिव्या नामशोभयोः’ इत्यमरः ।
 “आतश्चोपसर्गे” (३।३।१०६ पा०) इत्यङ् प्रत्ययः । [नाटयति] अनु-
 करोति । निदर्शनाऽलङ्कारः । † मालिनी वृत्तम् ॥ ६५ ॥

दधङ्गिरिति ।—[अत्र] अट्टो, माधवस्य इमे [माधवाः] यादवाः,
 विकचानि वारिजानि येषु तान्यम्बूनि यथोक्तौ [विकचवारिजाम्बू,
 अभितः] उभयतः [तटौ दधङ्गिः, नदैः] अम्बुप्रवाहैः, प्राक्स्रोतसो नदाः,
 प्रत्यक्स्रोतसो नदाः, नर्मदां विनेत्याहुः । [विनोदितदिनक्रमाः]
 विनोदितो दिनक्रमो येषां ते, विहारापनीताङ्गिकसन्तापा इत्यर्थः ।
 [च] किञ्च, जाम्बूनदस्य विकारैः [जाम्बूनदैः] कनकभृषणैः [कृतरुचः]
 जनितशोभाः सन्तः [रसवत्] स्वादवत् । ‘रसो गन्धे रसे स्वादे’
 इति विश्वः । कादम्ब इक्षुः । ‘कादम्बः कलहंसेञ्चोः’ इति विश्वः ।
 कादम्बं राति रलयोरमेदाद्वाति प्रकृतिव्येनादत्त इति [कादम्बरम्]
 ऐश्वर्यम् । ‘पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैश्वर्यम्’ इति स्मरणात् ।
 “आतोऽनुपसर्गे कः” (३।२।३ पा०) । [मधु] मद्यम् । एवञ्च मधु-
 कादम्बरशब्दयोः सामान्यविशेषपरत्वाद्दपौनरुक्त्यम् । [निषेव्य] पीत्वा ।

* “निष्ठा” (२।२।३६ पा०) इति सूत्रे काशिकाहस्यकर्मतदार्थिकम् ।

† अथ उपमेव साधोयसी ।

दर्पणनिर्मलासु पतिते घनतिमिरमुषि
ज्योतिषि रौप्यभित्तिषु पुरः प्रतिफलति मुहुः ।
व्रीडमसम्मुखोऽपि रमणैरपहृतवसनाः
काञ्चनकन्दरासु तरुणीरिह नयति रविः ॥६७॥

क्षत्रियाणां पैश्या एव निषेधादिति भावः । [रतये] सुरतायं [रङ्गः,
प्रियतमाऽङ्गात्] प्रियतमानां प्रेयसीनामङ्गादेवाङ्गाद्वात्तात् [अम्बरं
वस्त्रं [हरन्ति] । यादवाद्येह मधुपानरतोत्सवैर्विषयं विहरन्तीति
भावः । * पृथ्वी वृत्तम् ;—‘जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः’
इति लक्षणात् ॥ ६६ ॥

दर्पणेति ।—[इह] अत्रौ [रविः दर्पणनिर्मलासु, पुरः रौप्यभित्तिषु]
काञ्चनकन्दराग्रवर्तिरजतसानुषु [पतितं] सङ्क्रान्ते [घनतिमिरमुषि]
घनं सान्द्रं यत्तिमिरं तन्मुष्णाति हरतीति तन्मुट् । क्तिप् । तस्मिन्
[ज्योतिषि] स्वतेजसि [काञ्चनकन्दरासु मुहुः, प्रतिफलति] सम्मूर्च्छति
सति, [रमणैरपहृतवसनास्तरुणीः, असम्मुखोऽपि] कन्दरानभिमुखोऽपि
[व्रीडं] लपाम् । यद्यपि “गुरोश्च हलः” (३।३।१०३ पा०) इति
स्त्रियामप्रत्ययः अत एव ‘मन्दाक्षं द्वीक्षपा व्रीडा’ इत्यमरः, तथाऽपि
तत्र स्त्रीत्वाविवक्षायां बाहुलकत्वान्नपुंसकत्वञ्च ; अत एव ‘अविधौ
गुरोः स्त्रियां बहुलं विवक्षा’ (५ अधि० २ अध्या० ४२ सू०)
इति वामनः । [नयति] प्रापयति । “नीवञ्चोर्हरतेश्चापि—” † इति
द्विकर्मकता । यस्मिन् सुवर्णकन्दरासु व्रीडार्थं प्रविष्टाः स्त्रियोऽन्वकार
इति कृत्वा पुरुषैरपहृतवस्त्राः सत्यः पुरःस्थितरौप्यभित्तिजसामन्तः-
प्रतिबिम्बवत् प्रकाशे सति सलज्जा इति भावः । अत्र काञ्चनकन्दरा-
यामसम्मुखार्कज्योतिःप्रतिफलनासम्बन्धेऽपि सम्बन्धीत्तरतिशयोक्तिः । ‡

* अत्र यमकयोः संसृष्टिः ।

† “नीवञ्चोर्हरतेश्चापि गत्यर्थाणां तथैव च । द्विकर्मकेषु यद्वचं द्रष्टव्यमिति
निश्चयः ॥” इति । “अकथितञ्च” (१.७।११ पा०) इति सूत्रभाष्योक्ता कारिका ।

‡ दर्पणनिर्मलासु इति उपमा, असम्मुखोऽपीति विधीञ्च ।

अनुकृतशिखरौघश्रीभिरभ्यागतेऽसौ
 त्वयि सरभसमभ्युत्तिष्ठतीवाद्रिरुच्चैः ।
 द्रुतमरुदुपनुन्नैरुन्नमङ्गिः सहेलं
 हलधरपरिधानश्यामलैरम्बुवाहैः ॥ ६८ ॥

इति श्रीमाघकविक्रान्ती शिशुपालबधे महाकाव्ये
 रैवतकावर्णनं नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

वंशपत्रपतितं वृत्तम् ;—‘दृष्टुनिवंशपत्रपतितं भरनभनलगैः’ इति
 लक्षणात् ॥ ६७ ॥

अनुकृतेति ।—[असौ, उच्चैः] उन्नतः [अद्रिः] रैवतकः [त्वयि
 अभ्यागते] सति [अनुकृतशिखरौघश्रीभिः] अनुकृता शिखरौघाणां
 श्रीर्यैस्तैस्तद्योक्तैः शिखरौघभमकारिभिरिति भावः ; अत एवात्र
 श्रीरिव श्रीरिति निदर्शनया भान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते । [द्रुतमरुदुप-
 नुन्नैः] द्रुतमरुता श्रीप्रमारुतेनोपनुन्नैः प्रेरितैः अत एव [सहेलं]
 सलीलम् [उन्नमङ्गिः] उत्पतङ्गिः । धरतीति धरः पचाद्यच्, हलस्य धरो
 हलधरो बलभद्रः तस्य परिधानानि अस्वराणि तद्वत् श्यामलैः श्यामैः
 [हलधरपरिधानश्यामलैः अम्बुवाहैः] निमित्तेन [सरभसम्, अभ्यु-
 त्तिष्ठतीव] प्रत्युत्थानं करोतीवेति क्रियानिमित्ता क्रियाम्बूपोत्प्रेक्षा,
 विशिष्टमेवोन्नमनक्रियया प्रत्युत्थानक्रियोत्प्रेक्षणात् ; सा चोक्तनिदर्शना-
 ऽनुप्राणितेति सङ्करः । शब्दस्तु वृत्त्यनुप्रासः । मालिनी वृत्तम् ॥ ६८ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथमूरिविरचिते
 माघकाव्यव्याख्यानं सर्वङ्गुषाख्ये चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ।

—००—

इत्थं गिरः प्रियतमा इव सोऽव्यलीकाः
शुश्राव सूततनयस्य तदा व्यलीकाः ।
रन्तुं निरन्तरमियेष ततोऽवसाने
तासां गिरौ च वनराजिपटं वसाने ॥ १ ॥
तं स द्विपेन्द्रतुलिताऽतुलतुङ्गशृङ्ग-
मभ्युल्लसत्कदलिकावनराजिमुच्चैः ।

इत्यमिति ।—[मः] हरिः [इत्थम्] अनेन प्रकारेण । “इदम-
स्थम्” (५।३।२४ पा०) इति थमुप्रत्ययः । [अव्यलीकाः] अप्रिय-
रहिताः । ‘व्यलीकं त्वप्रियेऽनृते’ इत्यमरः । [प्रियतमाः] प्रियसीः
[इव] स्थिताः, कान्तामम्भिता इत्यर्थः । [व्यलीकाः] विगतानृताः,
मन्याः [सूततनयस्य] सारथिकुमारस्य दारुकस्य [गिरः तदा शुश्राव] ।
[ततः] श्रवणानन्तरं [तासां] गिराम् [अवसाने] समाप्तौ
[च, निरन्तरं] नीरन्तुं [वनराजिपटं] वनराजिरेव पटस्तं [वसाने]
आच्छादयति । ‘वस आच्छादने’ इति धातोः कर्त्तरि लटः शानजा
देशः । [गिरौ] रैवतकाद्रौ [रन्तुं] क्रीडितुम् [इयेष], तत्र वसतिं
कर्त्तुमिच्छति स्मेत्यर्थः । उपमायमकरूपकाणां संसृष्टिः । सर्गेऽस्मिन्
वसन्ततिलका वृत्तम् ;—‘उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः’
इति ॥ १ ॥

तमिति ।—[अभ्युल्लसत्कदलिकावनराजिम् *] कदम्ब एव कदलिकाः

* अत्र प्रथमा-द्वितीययोः विभक्त्योः विपरिणामेन कर्त्तृकम्बोः विशेषणं कर-
णौयम् ।

विस्ताररुहवसुधोऽन्वचलञ्चाल

लक्ष्मीं दधत्यतिगिरेरलघुर्बलौघः ॥ २ ॥

भास्वत्करव्यतिकरोल्लसिताम्बरान्ताः

सापत्रपा इव महाजनदर्शनेन ।

संविव्युम्बरविकाशि चमूसमुत्थं

पृथ्वीरजः करभकरुठकडारमाशाः ॥ ३ ॥

वैजयन्त्यो रम्भातरवश्च । ‘कदली वैजयन्त्याञ्च रम्भायां हरिखान्तरे’ इति विश्वः । अभ्युद्धसन्त्यः कदम्बो वैजयन्त्यो वनराजय इव यस्य सः, अन्यत्र,—रम्भावनपङ्क्तयो यस्य तमिति शोच्यम् । * [उच्चैः] उच्चतः [विस्ताररुहवसुधः] विस्तारेण रुहवसुधः व्याप्तभूमिः, अत एव [प्रतिगिरेर्लक्ष्मीं दधत्] स्वयमप्यन्वो गिरिरिव स्थित इत्यर्थः । [अलघुः] महान् [स बलौघः] सेनासङ्घः [द्विपेन्द्रतुलिताऽतुलतुङ्गशृङ्गं] द्विपेन्द्रैस्तुलितान्यतुलान्यप्रतिमानि द्विपेन्द्रव्यतिरिक्तप्रतिमारुहितानि तुङ्गशृङ्गाणि यस्य तथोक्तं, [तम् अचलं] रैवतकम् [अनु, चचाल] तं प्रति ययावित्यर्थः । “अनुलक्षणे” (११४८४ पा०) इति कर्मप्रवचनीयत्वात् तदुद्योगे द्वितीया । अत्र प्रतिगिरिः कस्यचिदप्रसिद्धत्वात् गिरिधर्मयोगौ बलौघः प्रतिगिरेर्लक्ष्मीमिव लक्ष्मीं दधातीति निदर्शनामुखेन प्रतियोगित्वेनोत्प्रेक्ष्यते, इत्युत्प्रेक्षैवेयं श्लेषानुप्राणितंति सङ्करः † ॥ १ ॥

भास्वदिति ।—[आशाः] दिशः [भास्वत्करव्यतिकरोल्लसिताम्बरान्ताः] भास्वत्करव्यतिकरेण सूर्यांशुव्याप्त्या उल्लसिताम्बरान्ताः प्रकाशिताकाशदेशाः ; अन्यत्र,—भास्वान् भास्वरः अभिरूपः । ‘भास्वान् भास्वरसूर्ययोः’ इति विश्वः । तस्य हस्तस्य स्पर्शनेन उल्लसिताम्बरान्ताः

* “राजिसुच्चैः” इत्यत्र “राजिरुच्चैः” इति पाठः मङ्गिनाथसम्मतः इति तद् व्याख्याया स्पष्टं प्रतीयते ।

† द्विपेन्द्रतुलिता इत्युपमा च ।

आवर्त्तिनः शुभफलप्रदशुक्तियुक्ताः
सम्पन्नदेवमणयो भृतरन्ध्रभागाः ।
अश्रवाः प्यधुर्वसुमतीमतिरोचमाना-
स्तूर्णं पयोधय द्रुवोर्मिभिरापतन्तः ॥ ४ ॥

सप्तवस्त्राश्रवाः, अत एव [महाजनदर्शनं सापत्नपा इव] ‘लज्जा सापत्नपान्यतः’ इत्यमरः । [अम्बरविकाश्रि] व्योमव्यापि वासःशोभि च । ‘अम्बरं व्योमवाससोः’ इति विश्वः । [चमूसमुत्थं] चमूषु समुत्थं [करभकण्ठकङ्कारं] करभः उष्ट्रपोतः । ‘उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः करभः शिशुः’ इत्यमरः । तस्य कण्ठ इव कङ्कारं कपिशं, ‘कङ्कारः कपिशः पिङ्गः’ इत्यमरः । [पृथ्वीरजः, संविव्युः] संववुराच्छादयामासु- रित्यर्थः । ‘व्येज् संवरणे’, लिट्, कित्वात् सम्प्रसारणे द्विर्भावः, “एरने- काच—” (६।४।८२ पा०) इति यणादेशः । स्त्रियो वस्त्रापहारे लज्जया यत्किञ्चिदाच्छादयन्तीति भावः । अत्राचेतनास्त्राशासु श्लिष्टविशेषण- महिम्ना स्त्रीप्रतीतौ तदभेदाध्यवसायिन संव्यानव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः, सा च सापत्नपत्वोत्प्रेक्षाऽनुप्राणितेति सङ्करः ॥ ३ ॥

आवर्त्तिन इति ।—[आवर्त्तिनः] दशावर्त्तवन्तः । प्रशंसायाम् इति इनिः । तं च ‘हावुरस्यो शिरस्यो हौ हौ हौ रन्ध्रोपरन्ध्रयोः । एको भाले क्षपाने च दशावर्त्ता ध्रुवाः स्मृताः ॥’ इत्युक्ता दश ध्रुवाख्या विवक्षिताः । अन्येषामनन्तरमेव पृथगभिधानात् । अन्यत्र तु,—जल- भ्रमवन्तः । ‘स्यादावर्त्तोऽम्भसां भ्रमः’ इत्यमरः । रोमसंस्थाने तु तत्साम्याद्द्वयदेशः । तदुक्तम्,—‘आवर्त्तसाम्यादावर्त्तो रोमसंस्थान- मङ्गिनाम्’ इति । [शुभफलप्रदशुक्तियुक्ताः] शुभफलानि राष्यलाभादीनि प्रददतीति शुभफलप्रदाः “प्रे दाञ्चः” (३।२।६ पा०) इति कः । ताभिः शुक्तिभिः संस्थानैरावर्त्तविशेषैर्युक्ताः । तदुक्तं,—‘वचःस्थाः शुक्तय- स्त्रिषु ऊर्ध्वरोमा जयावहाः’ इति । अन्यत्र,—शुभफलानि मुक्ताफलानि तत्प्रदाः, शुक्तयो मुक्तास्कोटाः ताभिर्युक्ताः । ‘मुक्तास्कोटे हयावर्त्त

आरक्षमग्नमवमत्य सृणिं शिताग्र-

मेकः पलायत जवेन कृतार्त्तनादः ।

अन्यः पुनर्मुहुर्दुदल्लवतास्तभार-

मन्योऽन्यतः पथि वताबिभितामिभोष्ट्रौ ॥ ५ ॥

शुक्तिः शङ्खकपालयोः' इति यादवः । [सम्पन्नदेवमणयः] सम्पन्नाः समग्राः देवमणयो निगालावर्त्ताः कौस्तुभादिदिव्यमणयश्च येषां ते, 'आवर्त्ती रोमजी देवमणिस्वेप निगालजः । 'निगालम् गलोद्देशे सकृत्' इति वैजयन्ती । [भृतरन्ध्रभागाः] भृताः पूर्णा रन्ध्रभागाः पार्श्वदेशा निम्नप्रदेशाश्च येषां ते । अतिशयिता रोचमानाः कण्ठावर्त्ता येषां ते [अतिरोचमानाः] । 'कण्ठजो रोचमानश्च स्वामिसौभाग्य-वर्द्धनः' इति वैजयन्ती ; अन्यत्र तु,—अन्यन्तं दीप्यमाना इत्यर्थः । [ऊर्भिभिः] गतिविशेषैर्वीचिभिश्च [आपतन्तः] आधावन्तः । 'पङ्क्तीकृतानामश्चानां नमनोन्नमनाकृतिः । अतिवैगसमायुक्ता गति-रुन्भिर्दुदाहृता ॥' इति वैजयन्ती । ईदृशाः [अश्वाः पयोधय इव तूर्गा वसुमतीं, प्यधुः] छादयन्ति स्म । 'अपिधानतिरोधानपिधानाच्छाद-नानि च' इत्यमरः । अपिपूर्वाद्घातलुङ् । "वष्टि भागुरिग्लोप-मवाप्योरुपसर्गयोः" * इत्यकारलोपः । एकनालावलम्बिफलद्वयवटेक-शब्देनार्थद्वयप्रतीतिरर्थश्लेषोऽयं प्रकृताप्रकृतगोचरः । उपमा त्वङ्गमिति सङ्करः ॥ ४ ॥

आरक्षति :—[पथि] मार्गे [इभोष्ट्रावन्योऽन्यतः] अन्योऽन्यस्मात् [अबिभितां] भीतवन्तौ । 'अिभौ भयं' लङ् । "भियोऽन्यतरस्याम्" (६।४।११५ पा०) इतीत्वम् । [वत] वतित्यनयोर्गपि भीतिरिति खेटी-ऽतिविस्मये वा । 'खेटानुकम्पासन्तोपविस्मयामन्तुणे वत' इत्यमरः । तत्र लिङ्गमाह,—[एकः] इभः [आरक्षमग्नम्] आरक्षः कुम्भयोरधः-प्रदेशस्तत्र मग्नं प्रविष्टं [शिताग्रं] तीक्ष्णमुखं [सृणिम्] अङ्गु-

आयस्तमैक्षत जनश्चटुलायपादं
 गच्छन्तमुच्चलितचामरचारुमश्रवम् ।
 नागं पुनर्मृदु सलीलनिमीलिताक्षं
 सर्वः प्रियः खलु भवत्यनुरूपचेष्टः ॥ ६ ॥

श्रोऽस्त्री सृगिर्दयोः' इत्यमरः । [अवमत्य] अवधूय [कृतार्त्तनादः]
 कृत आर्त्तनादो येन सः, अतिकरुणं क्रन्दन्नित्यर्थः । [जवेन, पलायत]
 पलायितवान् । परापूर्वादयतेर्लङ् "उपसर्गस्यायतौ" (८।२।१६ पा०)
 इति रेफस्य लत्वम् । [अन्यः पुनः] उद्भृत् [अक्षभारं] निरक्षभारं
 यथा तथा [मृदुः, उद्भ्रवत] उद्भ्रतवान् । "भु गतौ" इति लङ् ।
 स्वभावीक्तिः ॥ ५ ॥

आयस्तमिति ।—[जनः, चटुलायपादं] चञ्चलपूर्वचरणं यथा तथा
 गच्छन्तं] शीघ्रं धावन्तमित्यर्थः । [उच्चलितचामरचारुम्] उच्चलितैः
 उल्लसितैश्चामरैश्चारुम् [अश्रुम्, आयस्ते] मयत्नमाहृतं * यथा तथा "यसु
 प्रयत्ने" कर्त्तरि क्तः । क्तान्तं क्रियाविशेषणम् । [ऐक्षत] ईक्षितवान् ।
 ईक्षतेर्लङ् "आडजादीनाम्" (६।४।७२ पा०) "आटश्च" (६।२।६०
 पा०) इति वृद्धिः । [नागं पुनः] गजन्तु [सलीलनिमीलिताक्षं]
 सलीलं निमीलितं अक्षिणी यस्मिन् कर्मणि गतत्, "बहुव्रीहौ सकथ्यत्तगोः
 स्वाङ्गात् षच्" (५।४।११३ पा०) इति षच् । [मृदु] मन्दं, गच्छन्त-
 मायस्तमैक्षत । कथं शीघ्रमन्दयोस्त्यदृष्टिः ? अत आह,—[सर्वः]
 प्राणी [अनुरूपचेष्टः] स्वजात्युचितव्यापारः सन्, प्रीणातीति [प्रियः]
 प्रीतिकरः [भवति खलु] । "इगुपधञ्जाप्रौकिरः कः" (३।१।३५
 पा०) इति कः प्रत्ययः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ६ ॥

* "बाहृतम्" इति निरर्थकम्, एतत्तु मसिसम्प्रातायातमिति मन्यामहं ;
 "सयत्नम्" इत्येतावन्यानेष्वेव विवक्षिताश्लाभादित्यवधातव्यम् ।

वस्तः समस्तजनहासकरः करेणो-
 स्तावत् खरः प्रखरमुल्ललयाञ्चकार ।
 यावच्चलासनविलोलनितम्बविम्ब-
 विस्रस्तवस्त्रमवरोधबधूः पपात ॥ ७ ॥
 शैलोपशल्यनिपतद्रथनेमिधारा-
 निष्पिष्टनिष्ठुरशिलातलचूर्णागर्भाः ।
 भूरेणवो नभसि नङ्गपयोदचक्रा-
 च्चक्रीवदङ्गरुहधूसरुचो विसस्रुः ॥ ८ ॥

वस्त इति ।—[करेणोः] इभ्याः “करेणुरिभ्यां स्त्री नेमे” इत्यमरः ।
 “भौतार्थानां भयहेतुः” (१।१।२५ पा०) इत्यपादानत्वम् । [वस्तः]
 भौतः [खरः] गर्दभः [समस्तजनहासकरः] समस्तजनस्य हासं
 करोतीति तत्करः सन्, “कञो हेतु—” (३।२।२० पा०) इत्यादिना
 ङप्रत्ययः । [तावत्] तदवधि [प्रखरं भृशम् [उल्ललयाञ्चकार]
 उत्पपात, [यावत्, चलासनविलोलनितम्बविम्बविस्रस्तवस्त्रं] चलात्
 श्यानचलितादासनात् पल्ययनात् विलोलोऽपस्रतस्तस्मान्नितम्बविम्बा-
 विस्रस्तं वस्त्रं यस्मिन् कर्मणि तदयथा तथा । अवरोधबधूः पपात] ।
 स्वभावोक्तिः ॥ ७ ॥

शैलेति ।—[शैलोपशल्यनिपतद्रथनेमिधारानिष्पिष्टनिष्ठुरशिलातल-
 चूर्णागर्भाः] शैलस्य रैवतकाट्टेरुपशल्यं प्रान्तम् । यद्यपि ‘ग्रामान्त
 उपशल्यं स्यात्’ इत्यमरः, तथाऽपि उपचाराददोषः । तत्र निपततां
 धावतां रथानां नेमयश्चक्रान्ताः । ‘चक्रं रथाङ्गं, तस्यान्ते नेमिः स्त्री
 स्यात् प्रधिः पुमान्’ इत्यमरः । तासां धाराभिः निष्पिष्टानां चूर्णितानां
 निष्ठुरशिलातलानां चूर्णां गर्भं येषां ते तद्योक्ताः । [नभसि, नङ्गपयोद-
 चक्राः] नङ्गानि पयोदचक्राणि पयोदाकारमखिलानि यैस्ते [चक्री-
 वदङ्गरुहधूसरुचः] चक्रवदङ्गमखमस्यास्तीति चक्रीवान् गर्दभः । ‘चक्री-

उद्यत्कृशानुशकलेषु खुराभिघाता-
 झूमौसमायतशिलाफलकाचितेषु ।
 पर्यन्तवर्त्मसु विचक्रमिरे महाश्रवाः
 शैलस्य दर्दुरपुटानिव वादयन्तः ॥ ६ ॥
 तेजोनिरोधसमतावहितेन यन्वा
 सम्यक् कशात्रयविचारवता नियुक्तः ।

वन्तस्तु बालिया रासभा गर्दभाः खराः' इत्यमरः । "आमन्दीवदष्टीव-
 च्चक्रीवत्—" (८।३।१२ पा०) इत्यादिना साधुः । तस्याङ्गरूहाणि
 रोमाणि तद्वत् धूमरुचः कृष्णलोहितवर्णाः । 'धूमधूमलौ कृष्णलोहितौ'
 इत्यमरः । [भृरेगवः, त्रिमसुः] प्रसृताः * ॥ ८ ॥

उद्यदिति ।—[खुराभिघातात्] खुराः शफानि । 'शफं क्रीवे खुरः
 पुमान्' इत्यमरः । तेषामभिघातात् [उद्यत्कृशानुशकलेषु] उद्यन्तः
 कृशानुशकलाः + स्फुलिङ्गाः येभ्यस्तेषु । टङ्गप्रायाः ‡ खुरा इति भावः ।
 [झूमौसमायतशिलाफलकाचितेषु] भूम्यां † समानि समतलानि
 आयतानि च यानि शिलाः फलकानीव शिलाफलकानि तैराचितेषु
 आस्तृतेषु, [शैलस्य, पर्यन्तवर्त्मसु] प्रान्तमार्गेषु [महाश्रवाः, दर्दुरपुटान्],
 दर्दुराणां वाद्यविशेषाणां पुटान् मुखानि [वादयन्त इव, विचक्रमिरे]
 जग्मुः, पादन्यासैः तादृशं शब्दमकुर्वन्नित्यर्थः । "वेः पादविहरणे"
 (१।३।४१ पा०) इत्यात्मनपदम् । 'दर्दुरस्तोयर्द भेके वाद्यभागडाट्टि-
 भेदयोः' इत्यमरः । उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ ६ ॥

तेज इति ।—तेजोनाम दर्पापरनामा सत्त्वगुणविकारप्रकाशको
 अन्तःसारविशेषः । यथाऽऽह भोजराजः,—“तेजो निसर्गजं सत्त्वं वाजिर्ना

* अथ उपमा लभा ।

† "भिसं शकलखण्डे वा पुंसि" इत्यमरः ।

‡ "टङ्गः पाषाणदारणः" इत्यभिधानात् ।

§ "कृदिकारादक्तिनः" इति गणसूत्रेषु वा क्रीष् । "भूम्याम्" इत्यव
 झूमौवत् इति युक्तम् ।

आरट्टजञ्चटुलनिष्ठुरपातमुच्चै-

श्चित्रं चकार पदमर्द्धपुलायितेन ॥ १० ॥

स्फुरणं रजः । क्रोधस्तम इति ज्ञेयास्त्रयोऽपि सञ्जजाः गुणाः ॥' इति । तच्च द्विविधं, सततोत्थितं भयोत्थितञ्चेति । यथाऽऽह स एव,—“धारासु योजितानाञ्च निसर्गात् प्रेरणं विना । अविच्छिन्नमिवाभाति तत्तेजः सततोत्थितम् ॥ कश्चापादादिघातैर्यत्साध्वसात् स्फुरितन्तु तत् ॥” इति । अत्र तेजःशब्देन तत्कार्यं वेगो लक्ष्यते । तथा च [तेजो-निरोधसमतावहितेन] तेजसि वेगे निरोधे तन्निवारणे समतायां वेग-साम्ये चावहितेन बलाविभागकुशलनेत्यर्थः । [कश्चात्रयविचारवता] कश्चा ताडनी । ‘अश्वादेस्ताडनी कश्चा’ इत्यमरः । अत्र कश्चाः कश्चा-चातास्तासां त्रयमुत्तममध्यमाधमेषु यथामङ्गं मृदुसमनिष्ठुरसकृद्-द्विविरूपं त्रितयं, तस्य विचारः । एतेषु निमित्तेषु अङ्गेष्वेवं ताड्य इति विमर्शः, तद्वता तञ्जेन । यथाऽऽह भोजः,—‘मृदुनैकेन घातेन दण्डकालेषु ताडयेत् । तीक्ष्णं मध्यं पुनर्द्वाभ्यां जघन्यं निष्ठुरैस्त्रिभिः ॥ उपवेशेऽथ निद्रायां स्वलिते दृष्टचेष्टिते । वडवालोकनौत्सुक्ये बहु-गर्वितङ्घेपिते ॥ सन्नासे च दुरुत्थाने विमार्गगमने भये । शिञ्जा-न्यागस्य समये सज्जाते चित्तविभ्रमे ॥ दण्डः प्रयोज्यो वाहानां कालेषु द्वादशस्वपि । शीवायां भीतमाह्न्यात् तस्तञ्चैव च वाजिनम् ॥ विभ्रान्तचित्तमधरे त्यक्तश्चिञ्च ताडयेत् । प्रहेपितं स्कन्धबाह्नोर्वडवा-नोकिनं तथा ॥ उपवेशे च निद्रायां कटिदेशे च ताडयेत् । दुश्चेष्टितं मुखे हन्यादुन्मार्गप्रस्थितं तथा ॥ जघने स्वलितं हन्यात् नेत्रमार्गे दृक्स्थितम् । यः कुण्ठप्रकृतिर्वाजी तं सर्वत्रैव ताडयेत् ॥” इति । एवम्भूतेन [यत्ना] सादिना [सम्यक्] यथाशास्त्रं [नियुक्तः] ईरितः [उच्चैः] उच्चतः, आरट्टोऽश्चयोनिर्देशविशेषः तज्जोऽश्चः [आरट्टजः] । विशेषणमालप्रयोगे सागराम्बरादिवत्तावतैव विशेष्यप्रतीतिरित्याह वामनः ;—यथा,—“विशेषणमालप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ” (पूम अधि० १म अध्या० १० सू०) इति । [चटुलनिष्ठुरपातं] चटुलश्चपली

नीहारजालमलिनः पुनरुक्तसान्द्राः

कुर्वन् बधूजनविलोचनपद्ममालाः ।

क्षुम्भः क्षणं यदुबलैर्दिवमातितांसुः

पांशुर्दिशां मुखमतुल्ययदुत्थितोऽद्रेः ॥ ११ ॥

निष्ठुरः परुषश्च पातः प्रक्षेपो यस्मिन् कर्मणि तद्वयथा तथा ।
[अर्द्धपुलायितेन] मखलगतविशेषेण [चित्रम्] अद्भुतं [पदं]
पदक्रमं [चकार] । ‘शतार्द्धार्द्धक्रमादृणैर्मखलायितवञ्चितैः । उन्मुख-
स्याश्चमुखस्य गतिरर्द्धपुलायितम्’ इति लक्षणात् । पुला नाम भुता-
यनेकापरनामा हयानां गतिविशेषः । तदुक्तं हयलीलावत्याम् ;—‘भुतां
ब्रह्मितामाहुर्या धारा पुलनाभिधा । पुनरेनां रलोपान्तां पुला-
मित्याह देशिकः ॥’ तद्वचनञ्च तत्रैवोक्तम् ;—‘क्षिपति समविशेषा-
नुत्क्षिपत्यग्रपादान् प्रसर्गति पुरतोऽश्चः साधु धारा पुलाख्या । विव-
सति समपादोत्क्षेपयाकुञ्चनानां, करुणमिह गतिज्ञाः प्राहुरन्ये पुला-
ख्याम्’ ॥ इति । ‘पार्श्विप्रधानं प्रविधाय रागाद्वलां श्लथीकृत्य वक्षेत्पुला-
ख्याम्’ इत्यादि । पुलाख्यया अयितं गतिः पुलायितम् । “अय गतौ”
भावे क्तः । तच्छतार्द्धार्थाद्युक्तरीत्या अनुष्ठितमर्द्धपुलायितमित्यलमति-
विस्तरेण ॥ १० ॥

नीहारेति ।—[नीहारजालमलिनः] नीहारजालवत् तुद्दिनव्यह-
वन्मलिनः [बधूजनविलोचनपद्ममालाः] बधूजनविलोचनानां पद्म-
मालाः [पुनरुक्तसान्द्राः] द्विगुणसान्द्राः [कुर्वन्] स्वभावतोऽपि सान्द्रत्वा-
दिति भावः । मयुरव्यंसकादित्वाद्द्विस्वष्टपटुवत् समासः । [क्षणं, यदुबलैः]
यदूनां बलैः सैन्यैः [क्षुम्भः अद्रेरुत्थितः, दिवम्] आकाशम्, आत-
नितुमवतनितुमिच्छुः [आतितांसुः] । तनोतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः, “सनीव-
न्तर्ह—” * (७।२।४८ पा०) इत्यत्र तनिपतिदरिद्राणामुपसङ्गानात्

* केचिदत्र “भरश्चपिसमितनिपतिदरिद्राणाम् इति पठन्ति ।” इति (७।२।४८
पा०) बाभ्रिका ।

उच्छिद्य विद्विष इव प्रसभं मृगेन्द्रा-
 निन्द्रानुजानुचरभूपतयोऽध्यवात्सुः ।
 वन्येभमस्तकनिखातनखाग्रमुक्त-
 मुक्ताफलप्रकरभाञ्जि गुहागृहाणि ॥ १२ ॥
 विभ्राणया बहलयावकपङ्कपिङ्ग-
 पिच्छावचूडमनुमाधवधाम जग्मुः ।
 चञ्चुग्रदष्टचटुलाहिपताकयाऽन्ये
 स्वावासभागमुरगाशनकेतुयष्ट्या ॥ १३ ॥

वैकञ्चिक इडभावः । “तनोतेर्विभाषा” (६।४।१७ पा०) इति
 दीर्घः । [पांशुः दिशां मुखम्, अतुल्ययत्] आच्छादयति स्मः ।
 “तुल्य आच्छादने” इति धातोश्चौरादिकाङ्ङ ॥ ११ ॥

उच्छिद्येति ।—[इन्द्रानुजानुचरभूपतयः] इन्द्रानुजस्योपेन्द्रस्य हरे-
 रनुचरा अनुजीविनो भूपतयः [मृगेन्द्रान्] मिंहान् [विद्विषः] शत्रून्
 [इव, प्रसभं] प्रसभ्य [उच्छिद्य] हत्वा [वन्येभमस्तकनिखातनखाग्र-
 मुक्तमुक्ताफलप्रकरभाञ्जि] वन्यभानां मस्तकेषु निखातेर्निक्षिप्तैरेखाग्रैः
 सिंहनखमुखैर्मुक्तान् विकीर्णान् मुक्ताफलप्रकरान् भजन्तीति तथोक्तानि
 [गुहागृहाणि] गुहाः गृहाणीवेत्युपमितममासः, विद्विष इवेति
 लिङ्गात् [*अध्यवात्सुः] अध्यपितवन्तः । “उपान्वध्याड्वसः” (१।४।
 ४८ पा०) इति कर्मत्वम् । “वस निवासे” लुङि सिचि वृद्धिः “सः
 स्याद्दधातुके” (७।४।४९ पा०) इति तत्वम् ॥ १२ ॥

विभ्राणयेति ।—[अन्ये] भूपतयः [बहलयावकपङ्कपिङ्गपिच्छाव-
 चूडं] याव एव यावकोऽलक्तकः । ‘राक्षा लाक्षा जतु क्लीवे यावी-
 ऽलक्तो द्रुमामयः’ इत्यमरः । “यावादिभ्यः कन्” (५।४।२९ पा०)
 इति स्वार्थे कन् । बहनेन यावकपङ्केन पिङ्गं पिङ्गलं पिच्छं बर्हमेवाव-
 चडम् अधोलम्बिकलापं [विभ्राणया] । ‘अस्योच्चूडावचूडाख्या-

छायामपास्य महतीमपि वर्त्तमाना-
 मागामिनीं जगृह्णरे जनतास्तरूणाम् ।
 'सर्वो हि नोपगतमप्यपचौयमानं
 वर्द्धिष्णुमाश्रयमनागतमभ्युपैति ॥ १४ ॥

वूर्द्धाधोमुखचूडको' इति ध्वजाङ्गेषु इलायुधः । [चञ्चुग्रदष्टचटुलाहि-
 पताकया] चञ्चुख्रोटिः । 'चञ्चुख्रोटिरुभे स्त्रियाम्' इत्यमरः । तस्या
 अग्रेण दष्टा चटुला चञ्चला अहिरेव पताका यस्यां तथा [उरगाशन-
 केतुयष्ट्या] उरगाशनो गरुडस्तस्य केतुयष्टिस्तदधिष्ठितो ध्वजदण्ड
 इत्यर्थः, तथा अभिज्ञाननिर्णय भावः । [अनुमाधवधाम] हरिश्चिविरमनु
 [स्वावासभागं] खनिवेशदशं [जग्मुः] प्रापुः । दूरादेव गरुडध्वजेन
 माधवधाम ज्ञात्वा तत्सन्निहितान् नियतदिक्कान् स्वावासान्निध्य
 जग्मुरित्यर्थः ॥ १३ ॥

छायामिति ।—जनानां समूहाः [जनताः] । * “ग्रामजनबन्धु-
 सहायेभ्यस्तल” (४।२।४३ पा०) इति तत्प्रत्ययः । [तरूणां, वर्त्तमानां]
 विद्यमानां [महतीमपि छायां, अपास्य] त्यक्त्वा [आगामिनीं] छायां
 [जगृह्णरे] । वर्द्धिष्णुत्वादिति भावः । न च प्राप्तत्यागो दोषाय,
 त्यागस्वीकारयोः क्षयद्विप्रयुक्तत्वादिति भावः । सर्व इति ।—[हि]
 तथा हि [सर्वः] जनः [उपगतं] प्राप्तम् [अपि, अपचौयमानं] चौयमायम् ।
 कर्मकर्त्तरि प्रयोगः । [आश्रयं, न अभ्युपैति] न गृह्णाति ; किन्तु
 [अनागतम्] अप्राप्तमपि [वर्द्धिष्णुं] वर्द्धनशीलम् आश्रयमभ्युपैति ।
 सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १४ ॥

* अत्र तत्प्रत्ययेन बहुत्वबोधेऽपि पुनर्बहुवचनम् अर्थपौनरुक्त्यभावद्वितीययुक्तम् ;
 “प्रअगृहं जनता तरूणाम्” इति पाठो युक्तः इति आपाततः शङ्कास्यदमारोहति ।
 अत्रेदमवधातयम् ;—जनताशब्दस्य जनसमूहार्थबोधकत्वेऽपि जनसमूहानां भूयस्यथा
 सर्वत्र स्थितत्वात् अत्र तस्य बहुत्वे प्रयोगः न दूषणावहः, अन्यथा समूहार्थवाचक-
 शब्दानां भूवि प्रयोगस्य विलयापत्तेः । भाष्येऽन्यथा दृश्यते, “ग्रामजनबन्धुसहाय”
 इति सूत्रं, वार्तिकं “गजसहायाभ्याम्” इति ।

अग्रे गतेन वसतिं परिगृह्य रम्या-
 मापात्यसैनिकनिराकरणाकुलेन ।
 यान्तोऽन्यतः प्लुतकृतस्वरमाशु दूरा-
 दुद्वाहनाऽऽजुहुविरे मुहुरात्मवर्ग्याः ॥ १५ ॥
 सिक्ता इवामृतरसेन मुहुर्जनानां
 क्लान्तिच्छिदो वनवनस्पतयस्तदानीम् ।
 शाखाऽवसक्तवसनाभरणाभिरामाः
 कल्पद्रुमैः सह विचित्रफलैर्विरेजुः ॥ १६ ॥

अग्र इति ।—[अग्रे गतेन] पुरः प्रयातेन [रम्यां, वसतिं] निवा-
 सम् । “वह्निवस्यस्तिभ्यश्चित्” (उ० ४।६० सु०) इति वसेरौणादिकोऽति-
 प्रथयः । [परिगृह्य, आपात्यसैनिकनिराकरणाकुलेन] आपतन्तीत्या-
 पात्याः स्वयमाक्रमितुमागच्छन्तः । “भव्यगेय—” (३।४।६८ पा०)
 इत्यादिना कर्त्तरि ण्यदन्तो निपातः । तेषां सैनिकानां निराकरणे
 निरसने आकुलेन व्यग्रेण [उद्वाहना] उद्यतहस्तेन । केनचिदिति
 शेषः । [अन्यतः, यान्तः] गच्छन्तः [आत्मवर्ग्याः] स्वयूच्याः, [प्लुतकृतस्वरं
 प्लुतं त्रिमालिकं यथा तथा कृतः स्वरो नाद आह्वानं यस्मिन् कर्मणि तद्
 यथा तथा । “दूराद्भूते च” (८।२।८४ पा०) इति दूरादाह्वानं प्लुतविधा-
 नादिति भावः । [आशु दूराद्भुहुः, आजुहुविरे] आह्वताः । ह्यतेगाङ्-
 पूर्वात्कर्मणि लिट् । “अभ्यस्तस्य च” (६।१।३३ पा०) इति सम्प्रसारणे
 द्विर्वचनमुवडादेशश्च ॥ १५ ॥

सिक्ता इति । [अमृतरसेन सिक्ता इव] इत्युत्प्रेक्षा । [मुहु-
 र्जनानां, क्लान्तिच्छिदः] श्रमहाराः, कल्पद्रुमवदमृतसंकाभावादपि तद्वा-
 द्वाद्वा इति भावः । [शाखाऽवसक्तवसनाभरणाभिरामाः] शाखास्व-
 वसक्तैर्लगेनैर्वसनैराभरणैश्चाभिरामाः । एकत्र,—सेनास्थापितैः, अन्यत्र,—
 स्वप्नसुतैरिति भावः । [वनवनस्पतयः] वनवृक्षाः [विचित्रफलैः]

यानाञ्जनः परिजनैरवरोप्यमाणा

राज्ञीर्नरापनयनाकुलसौविदह्लाः ।

स्रस्तावगुण्ठनपटाः क्षणलक्ष्यमाणा-

वक्त्रश्रियः सभयकौतुकमौक्षते स्म ॥ १७ ॥

कण्ठावसक्तमृदुबाहुलतात्तुरङ्गा-

द्राजावरोधनबधूरवतारयन्तः ।

आलिङ्गनान्यधिकृताः स्फुटमापुगेव

गण्डस्थलीः शुचितया न चुचुम्बुरासाम् ॥ १८ ॥

वस्त्राभरणाद्यनकफलयुक्तैः [कल्पद्रुमैः] तलव्यैरिति शेषः, [सह तदानीं विरंजुः] तद्वत् विरेजुर्वित्यर्थः । सहेति सादृश्ये । ‘सह साकल्य-
मादृश्ययोगपद्यममृद्विप’ इति विश्वः । तथा चोपमाऽलङ्कारः ॥ १६ ॥

यानादिति ।—[परिजनैः, यानाद्] वाहनात् [अवरोप्यमाणाः]
अवताप्यमाणाः । रुहेर्यन्तात् कर्मणि लटः शानजादेशः, “रुह-
पोऽन्यतरस्याम्” (७।३।४३ पा०) इति प्रकारः । [नरापनयनाकुल-
सौविदह्लाः] नराणामालोकिजनानामपनयनेऽपमारणे आकुलाः *
सौविदह्लाः कञ्चुकिनः यामां ताः । ‘सौविदह्लाः कञ्चुकिनः’ इत्यमरः ।

स्रस्तावगुण्ठनपटाः] स्रस्ता अवरोपणसंज्ञोभादपस्रता अवगुण्ठनपटा
नोरङ्गीवस्त्राणि यामां ताः, अत एव [क्षणलक्ष्यमाणावक्त्रश्रियः] क्षणं
लक्ष्यमाणाः वक्त्रश्रियो यामां ताः तथोक्ताः [राज्ञीः] राजस्त्रीः, “पुंयो-
गाढाख्यायाम्” (४।१।४८ पा०) इति ङीप् । [जनः] लोक-
ममृद्वः † [सभयकौतुकमौक्षते स्म] । ताङ्नाङ्ग्यं, कामात् कौतु-
कम् ॥ १७ ॥

कण्ठेति ।—[तुरङ्गाद्राजावरोधनबधूः] राज्ञामवरोधस्त्रीः [अव-

* अथाः ।

† जातावेकवचनम् ।

दृष्टेव निर्जितकलापभरामधस्ताद्-
 व्याकीर्णमाल्यकवरां कवरीं तरुण्याः ।
 प्रादुद्रुवत्सपदि चन्द्रकवान् द्रुमाग्रात्
 सङ्घर्षिणा सह गुणाम्यधिकैर्दुरासम् ॥ १६ ॥

तारयन्तः] अवरोपयन्तः [अधिकृताः] अन्तःपुराधिकारिणः [कच्छा-
 वसक्तमृदुबाहुलताः] कण्ठेषु स्वकीयेष्ववसक्ता मृदवो बाहुलतास्तदीया
 येषां ते, तद्योक्ताः सन्तः [स्फुटं] व्यक्तम् [आलिङ्गनानि आपुरेव] अन्यथा
 दुरवरोहत्वाद्वाजाञ्चेति भावः । [आसां] बधूनां [गच्छत्यलीः,
 शुचितया] स्वयं शुद्धवर्तित्वाद्गच्छानां नैर्मल्यञ्च [न चुचुम्बुः] । यावत्
 कर्त्तव्यकारिणः शुद्धात्मानो नातिचरन्तीति भावः ; अन्यत्र तु,—
 पापाचाराः पापलिङ्गानि प्रकाशयन्तीति भावः ॥ १८ ॥

दृष्टेवेति ।—[अधस्तात्] तरुतले [निर्जितकलापभरां] निर्जितः
 कलापभरो बर्हभारो यथा ताम् । ‘कलापो भूषणे बर्ह’ इत्यमरः ।
 [व्याकीर्णमाल्यकवरां] व्याकीर्णेन विक्षिप्तेन माल्येन कवरां शाराम् ।
 ‘कवरः कर्बुरः शारः’ इति हलायुधः । [तरुण्याः, कवरीं] केशपाशम् ।
 ‘कवरी केशपाशोऽद्य’ इत्यमरः । “जानपद—” (४।१।४२ पा०) इत्या-
 दिना डीष् । [दृष्टेव] इत्युत्प्रेक्षा । [सपदि] चन्द्रका अस्य सन्तीति
 [चन्द्रकवान्] मयूरः [द्रुमाग्रात्, प्रादुद्रुवत्] प्रदुतवान् । “द्रु गतो”
 लुङि “णिस्रि—” (३।१।४८ पा०) इत्यादिना च्चैः षडादेशः, “अषि
 श्रुधातु—” (६।४।७७ पा०) इत्यादिना उवडादेशः । तथा हि,—
 [सङ्घर्षिणा] मत्सरिणा कर्ता । [गुणाम्यधिकैः] गुणोत्कृष्टैः [सह,
 दुरासम्] आसितुमशक्यमित्यर्थः । आसिरकर्म्मकात् “ईषद्ः—” (३।३।
 १२६ पा०) इत्यादिना भावे खलप्रत्ययः, “तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः” (३।
 ४।७० पा०) इति नियमात् । अत्र भयहेतुकस्य पलायनस्य कवरीदर्शन-
 हेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्य तत्समर्थनासमर्थोऽयम् अर्थान्तरन्यासः कृत इत्यस्यानया
 अङ्गेन सङ्करः । न हि जितैर्जितुरग्रे ख्यातुमुचितमिति भावः • ॥ १९ ॥

* अत्र “दिवाभीतमिवात्सकारम्” इत्यादाविव उत्प्रेक्षितार्थसमर्थनात् चन-

रोचिष्णुकाञ्चनचयांशुपिशङ्गिताशा-

वंशध्वजैर्जलदसंहतिमुल्लिखन्त्यः ।

भूमर्तुरायतनिरन्तरसन्निविष्टाः

पादा इवाभिवभुरावलयो रथानाम् ॥ २० ॥

छायाविधायिभिरनुज्झितभृतिशोभै-

रुच्छायिभिर्बहलपाटलधातुरागैः ।

रोचिष्णवति ।—[रोचिष्णुकाञ्चनचयांशुपिशङ्गिताशाः] रोचिष्णवो रोचनशीलाः । “अलङ्कृञ्—” (३।२।१३६ पा०) इत्यादिना इष्णुच्-प्रत्ययः । तेषां काञ्चनचयानां कनकचयानामंशुभिः पिशङ्गिताः पिशङ्गी-कृताः आशा दिशो याभिस्ताः, [वंशध्वजैः] वंशानां तत्तद्राजकुलानां ध्वजैः प्रतिनियतकुलानामङ्गुशादिचिह्नितकेतुभिः, अन्यत्र,—वंशा वेणवस्तैरेव ध्वजैः [जलदसंहतिं] मेघमङ्घातम् [उल्लिखन्त्यः, * आयत-निरन्तरसन्निविष्टाः] आयतं दीर्घं निरन्तरं नीरन्ध्रश्च सन्निविष्टाः संस्थिताः [रथानामावलयः, भूमर्तुः] वैवतकाद्रेः [पादाः] प्रत्यन्त-पर्वताः [इव, अभिवभुः] भान्ति स्म । आशापिशङ्गीकरणादिक्रिया-निमित्ता जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ २० ॥

छायति ।—[च्छितिभृतां] राज्ञां, निवसन्त्यवेति [निवासाः] निवामदेशाः [छायाविधायिभिः] कान्तिकरैरनातपसम्पादकैश्च । ‘छाया त्वनातपे कान्तौ’ इति विश्वः । [अनुज्झितभृतिशोभैः] अनुज्झिता भृतीनां भस्मरचनानां सम्पदाञ्च शोभा यैस्तैः । ‘भृतिर्भस्मनि सम्पदि’

चितार्थत्वं दीपः । अथ न एतावानिव विशेषः, यदहृतकुमारश्लोके अन्धकारस्याचेत-नस्य सर्वथा भयस्यासम्भवादेव उत्प्रेक्षितार्थस्य समर्थनमयुक्तमभूत् ; इह तु चन्द्रकवतां मयूराणां सचेतनत्वात् स्त्रीजनसमवायदर्शनकृतं स्वाभाविकं पलायनं मान्यसुशीभित-कवरीदर्शनकृतत्वेनोत्प्रेक्षितं कवरी वर्द्धादपि अधिकचमत्कारिणी आसीदिति ध्वनि-तश्च, तथा चैतस्यार्थस्य वस्तुगत्या कविप्रौढीक्तिमिदं समर्थनञ्च युक्तमवेति प्रतिभाति ।

दूष्यैरिव क्षितिभृतां हिरदैरुदार-
तारावलीविरचनैर्व्यरुचन्निवासाः ॥ २१ ॥

उत्क्षिप्तकाण्डपटकान्तरलीयमान-
मन्दानिलप्रशमितश्रमघर्मतोयैः ।

दूर्वाप्रतानसहजास्तरणेषु भेजे
निद्रामुखं वसनसद्मसु राजदारैः ॥ २२ ॥

इत्यमरः । [उच्छ्रायिभिः] उच्चमद्भिः [बहलपाटलधातुरागैः] बहलः
सान्द्रः पाटल आरक्तः धातुरागो गैरिकादिरञ्जनं येषां तैः, [उदार-
तारावलीविरचनैः] उदारा तारावलीनां शुद्धसुक्तावलीनां विरचना
येषु तैः सुक्तासारभूषितैरित्यर्थः । 'तारा सुक्तादिसंशुद्धो तरले शुच-
भोक्तिके' इति विश्वः । दूष्यपक्षे,—तारावली रज्जुसम्पत्तिरिति केषित् ।
[हिरदैः, दूष्यैः] पटमण्डपैः [इव] । 'दूष्यं वस्त्रे च तद्दृष्टे' इति
विश्वः । [व्यरुचन्] रोचन्ते स्म । "रुच दीप्तौ" "शुद्धो लुङि"
(१।३।६१ पा०) इति परस्मैपदे 'पुष्पादि—' (३।१।५५ पा०)
इत्यादिना चुरडादेशः । अत्र हिरदानां दूष्याणाञ्च प्रकृतत्वाच्चीपमा,
नापि श्लेषभेदः, विशेष्यस्य विशेषणानाञ्च केषाञ्चिदश्लिष्टत्वात् ; तस्मात्
केवलप्रकृतास्पदा तुल्ययोगितेयम् । इवशब्दस्तु सादृश्यमात्रानुवादक
इति सङ्केपः ॥ २१ ॥

उत्क्षिप्तेति ।—[उत्क्षिप्तकाण्डपटकान्तरलीयमानमन्दानिलप्रशमित-
श्रमघर्मतोयैः] उत्क्षिप्तः उडुतो यः काण्डपट एव काण्डपटकः दूष्याघो-
लम्बिवायुसञ्चारार्थः पटः । 'अपटः काण्डपटी स्यात्' इति वैजयन्ती ।
तस्यान्तरेऽवकाशे * लीयमानेन विश्रुता मन्दानिलेन प्रशमितं श्रमेणा-

* चन्तरेण अवकाशेन इति भावितं युक्तम् । एवञ्च काण्डपटस्य मध्यदेशेन
प्रवृत्ता मरुता प्रशमितस्त्रेदाः दूष्याभ्यन्तरशायिनः राजदाराः सुखं स्वपन्ति च इति
प्रोक्ताद्येन न काव्यनुपपत्तिः ; काण्डपटान्तरस्य कारणत्वात् बायीरनाधारतया
सप्तम्यन्तपाठस्तु न सङ्गच्छते इति बोध्यम् ।

प्रखेदवारिसविशेषविषक्तमङ्गे
 कूर्पासकं क्षतनखक्षतमुत्क्षिपन्ती ।
 आविर्भवह्वनपयोधरबाहुमूला
 शातोदरौ युवदृशां क्षणमुत्सवोऽभूत् ॥ २३ ॥
 यावत् स एव समयः सममेव ताव-
 दव्याकुलाः पटमयान्यभितो वितत्य ।
 पर्य्यापतत्क्रयिकलोकमगण्यपण्य-
 पूर्णाऽऽपणा विपणिनो विपणौर्विभेजुः ॥ २४ ॥

ध्वस्त्रेदेन यत् घर्मतोयं खेदास्त्रु तद् येषां तैः, [राजदारैः] राजावरोधैः
 [दूर्वाप्रतानसहजास्तरणेषु] दूर्वाणां प्रतानं प्रचय एव सहजमक्रयिममा-
 स्तरणं तन्मं येषु, तेषु, [वसनसन्नसु] पटमण्डपेषु [निद्रासुखं भेजे] * ॥२२॥

प्रखेदेति ।—[अङ्गे] गात्रे [प्रखेदवारिसविशेषविषक्तं] प्रखेद-
 वारिणा सविशेषं मातिशयं यथा तथा विषक्तम् अतिश्लिष्टं [कूर्पासकं]
 चोलकं, कञ्चुकमित्यर्थः । ‘चोलः कूर्पासकोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः । [क्षत-
 नखक्षतं] क्षतानि पुनर्विदीर्णानि नखक्षतानि यस्मिन् कर्मणि तद्यथा
 तथा । [उत्क्षिपन्ती] उन्मोचयन्ती, अत एव [आविर्भवह्वनपयोधर-
 बाहुमूला] आविर्भवत् प्रकाशमानं घनपयोधरबाहुमूलं घनो पयधरो
 बाहुमूले च यस्याः सा, [शातोदरौ] । “नासिकोदर—” (४।१।५५
 पा०) इत्यादिना ङीष् । [युवदृशां क्षणमुत्सवोऽभूत्] ! एतेन यूनां
 त्वराचिन्तादिकरमिष्टवस्त्वलोकननिमित्तं कालाक्षमत्वलक्षणमौत्सुक्यं
 व्यज्यते । नायिकाऽभिसारिण्यौ प्रगल्भा वा † ॥ २३ ॥

यावदिति ।—विपणो व्यवहारः स एषामस्तीति [विपणिनः]

* रूपककाव्यलिङ्गव्यनुप्रासानां संसृष्टिः

† काव्यलिङ्गरूपकयोः सङ्करः ।

अल्पप्रयोजनकृतोरुतरप्रयासैः

रुद्रूर्णालोष्टलगुडैः परितोऽनुविद्धम् ।

उद्यातमुद्द्रुतमनोकहजालमध्या-

दन्यः शशं गुणमनल्पमवन्नवाप ॥ २५ ॥

बर्णजः [यावत् स एव समयः] सेनानिवेशलक्षण एव [तावदेव] तत्क्षण एव, [समं] युगपत् [अव्याकुलाः] अव्यग्राः सन्तः [पट-मयानि] पटविकारान्, पटमण्डपानौत्थर्थः, [अभितो वितत्य] उभयतः श्रेण्या विस्तीर्य; क्रयेण जीवतीति क्रयिकः, “बस्रक्रय-विक्रयात्—” (४।४।१३ पा०) इति ठन् । [पर्यापतत्क्रयिकलोकं] पर्यापतन् परितो धावन् क्रयिकलोकः क्रेतृजनो यस्मिन् कर्मणि तत् [अगण्यपण्यपूर्णाऽऽपणाः] अगण्यैरमङ्गेयैः पण्यैः पण्यद्रव्यैः पूर्णा अपणाः पण्यप्रसारणस्थानानि यासु ताः, [विपणीः] पण्यवीथीः । ‘आपणास्तु निषदायां विपणिः पण्यवीथिका’ इत्यमरः । [विभेजुः] असङ्कीर्णं निर्मसुरित्यर्थः । स्वभावोक्त्यनुप्रासौ ॥ २४ ॥

अल्पेति ।—[अल्पप्रयोजनकृतोरुतरप्रयासैः] अल्पप्रयोजनेनाल्प-फलं निमित्तेन कृत उरुतरो भूयान् प्रयासो यैस्तैः; अल्पस्यैकस्य शश-पिण्डस्य भूयसामकिञ्चित्करत्वादिति भावः । [उद्गूर्णालोष्टलगुडैः] उद्गूर्णाः उद्यताः लोष्टानि मृत्खण्डाः लगुडाश्च दण्डकाष्ठानि यैस्तैः, पुंभिरिति शेषः । [परितोऽनुविद्धम्] अनुरुद्धम् [अनोकहजाल-मध्यात्] अनसः शकटस्याकं गतिं प्रन्तीत्यनोकहा वृक्षाः, तेषां जाल-मध्यात् [उद्यातम्] उद्यितम् । उत्पूर्वाद्द्यातेः कर्त्तरि क्तः । [उद्भूतं] पलायितं [शशं] मृगविशेषम् [अन्यः] परः [अवन्] हन्तृनिवार्यं रक्षन् [अनल्पं गुणं] महान्तमुत्कर्षम् [अवाप] । दयालोरनामिष-लीलुपस्य सुकीर्त्तिः सुलभेति भावः । अत्रार्थान्तरं चाहुः,—अन्यो गुणं पाशम् अवन् प्रयुञ्जानः शशमवाप जग्राह, यो हन्ता तस्यैव मृग इति व्याधसमयादिति भावः ॥ २५ ॥

त्रासाकुलः परिपतन् परितो निकेतान्
 पुंभिर्न कैश्चिदपि धन्विभिरन्वबन्धि ।
 तस्थौ तथाऽपि न मृगः क्वचिदङ्गनाना-
 माकर्णपूर्णनयनेषुहतेक्षणश्रीः ॥ २६ ॥
 आस्तीर्णतल्परचितावसथः क्षणेन
 वेश्याजनः कृतनवप्रतिकर्मकाम्यः ।

लासेति ।—[त्रासाकुलः] जनदर्शनाद्भयविह्वलः, अत एव [निके-
 तान्] निवेशान् [परितः] सर्वतः । “अभितः परितः—” * इत्या-
 दिना द्वितीया । [परिपतन्] धावन् [मृगः] हरिणः [कैश्चिदपि
 धन्विभिः] धनुषाङ्गः । ‘धन्वी धनुष्यान् धानुष्कः’ इत्यमरः । व्रीह्यादि-
 त्वादिनिर्गति स्वामी । [पुंभिः, नान्वबन्धि] नानुयातः । वजातेः
 कर्मणि लुङ् । [तथाऽपि अङ्गनानाम्, आकर्णपूर्णनयनेषुहते-
 क्षणश्रीः] आकर्णपूर्णा विस्तीर्णा आकृष्टाश्च ये नयनान्येष्ववस्तीर्हता
 ईक्षणाश्रीर्यस्य सः, अतः [क्वचित्] क्वचिदपि [न तस्थौ], किन्तु वीर-
 विश्वस्वपाताभावेऽप्यङ्गनापाङ्गविश्वस्वपातात् पलायित एवेति भावः ।
 अत्र जनालोकनोत्थभयहेतुकस्य मृगानवस्थानस्याङ्गनाऽपाङ्गेषु हतिहेतु-
 कत्वात्प्रेक्षणाहेतुत्प्रेक्षा ; सा च व्यङ्गकाप्रयोगान् प्रतीयमाना । हितोश्च
 हतेक्षणश्रीरिति विशेषणगत्योक्तत्वात् काव्यलिङ्गमितिः सङ्करः, नयनेषुः
 इति रूपकश्च ॥ २६ ॥

आस्तीर्णति ।—[क्षणेन, आस्तीर्णतल्परचितावसथः] आस्तीर्णतल्पं
 वेश्यावृत्तेः शय्याप्रधानत्वात् प्रागेव सज्जितशय्यं यथा तथा रचितावसथः
 कल्पितनिकेतः । ‘स्थानावसथवान्तु च’ इति कोषः । [कृतनव-

* “उपावध्याङ्वसः” (१।४।४८ पा०) इति मन्त्रे कौमुद्यां प्रदर्शितकृतत्
 धातिकम् ; भाष्यकारस्तु “कर्मणि द्वितीया” (२।३।२ पा०) इति सूत्रे एव
 उद्धृतवान्, काशिकायामपि अत्रैव सूत्रे दृश्यते इति ।

खिन्नानखिन्नमतिरापततो मनुष्यान्
 प्रत्यग्रहौच्चिरनिविष्ट इवोपचारैः ॥ २७ ॥
 सस्रुः पयः पपुरनेनिजुरम्बराणि
 जक्षुर्विसं धृतविकाशिविसप्रसूनाः ।
 सैन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्व-
 दोषप्रवादममृजन्नगनिम्नगानाम् ॥ ॥ २८ ॥

प्रतिकर्मकाम्यः] कृतेन नवप्रतिकर्मणा नूतनेन प्रसाधनेन काम्यः
 स्पृहणीयः [अखिन्नमतिः] अग्रान्तपित्तः, अगण्यताध्वखेद इत्यर्थः ।
 [वेश्याजनः, खिन्नान्] अध्वश्रान्तान् [आपततः] आगच्छतः [मनु-
 ष्यान्] पुरुषान् [चिरनिविष्ट इव] तत्रैव नित्यवास्तव्य इव इत्युत्प्रेक्षा ।
 [उपचारैः] श्रौताम्बुताम्बूलदानादिसत्कारैः [प्रत्यग्रहौत्] वशी-
 चकारेत्यर्थः ॥ २७ ॥

सस्रुरिति ।—सैन्यायां समवेताः [सैन्याः] सैनिकजनाः । “सनाया
 वा” (४।४।४५ पा०) इति ष्यप्रत्ययः । [नगनिम्नगानां श्रियां]
 गिरिनिर्भरिणीनां याः श्रियः समृद्धयः तासाम् [अनुपभोगनिरर्थक-
 त्वदोषप्रवादम्] अनुपभोगः उपभोगाभावः । “कश्चित् प्रसज्यप्रतिषेधे-
 ऽपि * नञ्समास इष्यते” यथा,—अदर्शनमश्रवणमनुस्मारणमनुप-
 लब्धिरभाव इत्यादि । तेन यच्चिरर्थकत्वं निष्फलत्वं तदेव दोषः
 तेन यः प्रवादो निन्दा तम् [अमृजन्] अमार्ज्जन् । “मृजू † शुद्धौ”
 अदादित्वात् लङि शपो लुक्, मृजेरजादोर्ङिति विभाषा ङिर्ङित्त्वर्थेति
 विकल्पाद्दृढाभावः । † मार्ज्जनप्रकारमाह,—[सस्रुः] स्नानं चक्रुः ।

* “अप्राप्त्यान् विधेयं प्रतिषेधे प्रधानता ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥” इति ।

† अर्थं न वित्, भिदादिपाठसामर्थ्यात् ।

‡ “इको गुणहृत्” (१।१।३ पा०) इति सूत्रभाष्ये “ङिर्ङित्त्वर्थेति

नाभिद्गदैः परिगृहीतरयाणि निम्नैः स्त्रीणां वृहज्जघनसेतुनिवारितानि ।

[पयः] पानीयं [पयुः] । “ष्णा श्रोत्रे, पा पाने” लिट् । [अम्बराणि, अनेनिजुः] अञ्चालयन् । “ण्जिर् श्रोत्रे” जुहोत्यादित्वात् लङ्ङि “ञ्जो” (६।१।१० पा०) इति द्विर्भावः “सिजभ्यस्तविद्भ्यश्च” (३।४।१०८ पा०) इति भेजुंसादेशः, “निजां त्रयाणां गुणः ञ्जो” (७।४।७५ पा०) इत्यभ्यासस्य गुणः । [घृतविक्राश्रिविसप्रसूनाः] घृतानि विक्राश्रिविसप्रसूनानि विकसितपुष्कराणि यैस्ते । “विसप्रसूनराजीवपुष्कराण्मीरुहाणि च” इत्यमरः । [विसं] मृग्यालं [जघुः] भक्षयाञ्चक्रुः । घसिर्लिटि “गमहन—” (६।४।८८ पा०) इत्यादिना उपधालोपे चुत्वं, “शासिषसिचसौनाञ्च” (८।३।६० पा०) इति षत्वम् । स्नानाद्युद्भोगीनोक्तनैरर्थ्यं निराचक्रुरित्यर्थः । अत्र दोषमार्जनस्य स्नानादिना कृतत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ; स्नानादिक्रियासमुच्चयस्त्वङ्गमस्येति मङ्गलः * ॥ २८ ॥

नाभौति ।—[स्त्रीणां, निम्नैः] गम्भीरैः [नाभिद्गदैः] नाभिभिरेव ङ्गदैः [परिगृहीतरयाणि] प्रतिषिद्धवेगानि [वृहज्जघनसेतुनिवारितानि] वृहद्भिर्जघनैरेव सेतुभिर्निवारितानि प्रतिहतगतिकानीत्यर्थः ।

स्त्विक प्रकरणात्” (भाष्य वा०) इत्यस्य विमर्शं “वाचि कङ्ङिति मज्जेर्वृद्धिः भवति” इति भाष्यसिद्धान्तः । एतस्यैवार्थो मञ्जिनाथेन प्रदत्तः स्वभाषया ; एतदर्थानुसूचने च “कङ्ङित्यजादौ वेध्यते” (७।१।१२४ पा० वा०) इति वार्त्तिकम् ।

* केचन पद्यमिदं कथितपदहाभयप्रक्रमतादीषात्रातमिति वदन्ति, तदुद्धारस्तथा,—“सप्तः पयः पपुरनेनिजुरम्बरश्च जघुर्विसं विकसितं नलिनञ्च दधुः । सैन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्वदीषं वनेषु सरितां प्रसभं ममाङ्गुः ॥” इति । साहित्यदर्पणे तु विसशब्दस्य पुनरुक्तत्वात् अत्र अधिकपदत्वं दोषः वाक्यमावगतः इत्युक्तम् ; तथा हि,—“अत्र विसशब्दस्य घृतपरिस्फुटतत्प्रसूना इति सर्वनामैव परामर्शो युक्तः” इति ।

जग्मूर्जलानि जलमडुकवाद्यवल्गु-
 वल्गाहनस्तनतटखलितानि मन्दम् ॥ २६ ॥
 आलोलपुष्करमुखोल्लसितैरभीक्ष्ण-
 मुच्चाम्बभूवुरभितो वपुरम्बुवर्षैः ।
 खेदायतश्चसितवेगनिरस्तमुग्ध-
 मूर्धन्यरत्ननिकरैरिव हास्तिकानि ॥ ३० ॥

“पञ्चान्वितम्बः स्त्रीकञ्जाः क्लीवे तु जघनं पुरः” इत्यमरः । [जलमडुक-
 वाद्यवल्गुवल्गाहनस्तनतटखलितानि] जलमेव मडुकवाद्यं, वाद्यविशेषः ।
 जलमेकेन पाणिनीत्यापितम्, अपरेण ताडितं मडुकवत् * ध्वनतीति
 प्रसिद्धम् । तेन वल्गु सुन्दरं यथा तथा वल्गाङ्गिश्चलैः घनैः स्तनतटैः
 खलितानि खलनं गतानि गमितानि वा [जलानि] पूर्वोक्तनग-
 निम्नगासलिलानि [मन्दं जग्मः] । अत्र जलमन्दगमनस्य विशेषण-
 गत्या रयप्रतिबन्धादिपदार्थहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गम् ; रूपकलयञ्च ॥१८

आलोलैति ।—इक्षिणां समूहाः [हास्तिकानि] “अचित्तदक्षि-
 घेनोष्ठक” (४।२।४७ पा०) इति ठक् । [आलोलपुष्करमुखोल्लसितैः]
 आलोलानि यानि पुष्कराणि हस्ताग्राणि ‘पुष्करं करिहस्ताग्रं’ इत्यमरः ।
 तेषां मुखैः रन्ध्रैरुल्लसितानि उत्क्षिप्तानि तैः [अम्बुवर्षैः] जलवर्षणैः
 [खेदायतश्चसितवेगनिरस्तमुग्धमूर्धन्यरत्ननिकरैः] खेदेनाध्वश्रमेणायतन
 द्वाघोयसाश्चसितस्योक्त्वासमारुतस्य वेगेन निरस्ताः वहिरुत्क्षिप्ताः ये
 मुग्धाः सुन्दराः मूर्धन्याः मूर्ति भवाः । “शरीरावयवाश्च” (४।३।५५ पा०)
 इति यत्प्रययः, “ये चाभावकर्म्मणोः” (६।४।१६८ पा०) इति प्रकृतिभावात्
 “नस्तद्धिते” (६।४।१४४ पा०) इति टिलोपाभावः । रत्ननिकरा
 मुक्ताफलप्रकरास्तैः [इव] इत्युत्प्रेक्षा । [वपुः अभितः] स्वस्वशरीरं
 परितः [अभीक्ष्णम् उच्चाम्बभूवुः] अनारतं सिद्धिः । “उच्च सेचने”

ये पक्षिणः प्रथममम्बुनिधिं गतास्ते
येऽपौन्द्रपाणितुलितायुधलूनपक्षाः ।
ते जग्मुरद्रिपतयः सरसीविंगाढ-
माक्षिप्तकेतुकुथसैन्यगजच्छलेन ॥ ३१ ॥

“इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः” (३।१।३६ पा०) इत्याम्प्रत्ययः । ‘गजेन्द्र-
जीमूतवराहशङ्ख-सन्ध्याहिशुक्रयुद्धववेणुजानि । मुक्ताफलानि प्रथितानि
लोके तेषान्तु शुक्रयुद्धवमेव भूरि ॥’ इति गजानां मुक्ताकरत्वे प्रमा-
णम् ॥ ३० ॥

य इति ।—[ये पक्षिणः] पक्षवन्तः, इन्द्रेणाच्छिन्नपक्षा इत्यर्थः ।
संसर्गे इनिप्रत्ययः । * [ते, अद्रिपतयः] मेनाकादयः [प्रथममम्बुनिधिं,
गताः] प्रविष्टाः, [येऽपि] ये ये इत्यर्थः [इन्द्रपाणितुलितायुधलून-
पक्षाः] इन्द्रस्य पाणिना तुलितेन प्रेरितेनायुधेन वज्रेण लूनपक्षाः
च्छिन्नगरुतः [ते] अद्रिपतयः [आक्षिप्तकेतुकुथसैन्यगजच्छलेन] आक्षिप्ता
अपनीताः केतवो ध्वजाः कुथाः पृष्ठास्तरणानि च येषाम् । ‘प्रवेष्ट्या-
स्तरणं वर्णः परिस्त्रोमः कुथो द्वयोः’ इत्यमरः । तेषां सैन्यगजानां
च्छलेन [सरसीः, विंगाढं] विंगाहितुम् । “स्वरतिसूति—” (७।२।४४
पा०) इति विकल्पान्नेडागमः । [जग्मुः] । अत्र गजच्छलेनेति छल-
शब्देन गजत्वमपङ्क्त्याद्रित्वारापणान् छलादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादन-
रूपोऽपङ्क्तवालङ्कारः ; तेन पक्षवतामद्रौणां सागरावगाहनदर्शनात्
मत्सरात् स्वयमपि सलिलमवगाहमानाः साक्षाद्भूनपक्षाः पर्वता इवे-
त्युत्प्रेक्षा व्यज्यते + ॥ ३१ ॥

* “भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्यधीरोऽतिश्रायने ।

सन्ध्वेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मनुवादयः ॥” इति वार्त्तिकम् ।

+ इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

आत्मानमेव जलधेः प्रतिविम्बिताङ्ग-
 मूर्मौ महत्यभिमुखापतितं निरीक्ष्य ।
 क्रोधादधावदपभीरतितूर्णमन्य- *
 नागाभियुक्त इव युक्तमहो ! महिभः ॥ ३२ ॥
 नादातुमन्यकरिमुक्तमदाम्बुतित्तं
 धूताङ्गुशेन न विहातुमपीच्छताऽम्भः ।
 रुद्धे गजेन सरितः सरुषाऽवतारे
 रिक्तोदपात्रकरमास्त चिरं जनौघः ॥ ३३ ॥

आत्मानमिति ।—[महिभः, जलधेः] जलाशयस्य [महत्यूर्मौ, प्रतिविम्बिताङ्गं] प्रतिविम्बितमङ्गं यस्य तम् [अभिमुखापतितम् । अभिमुखमागतम् [आत्मानमेव] आत्मप्रतिविम्बमेवेत्यर्थः । [निरीक्ष्य, अन्यनागाभियुक्तः] अन्यनागेन प्रतिगजेनाभियुक्तोऽभिद्रुतः [इव अतितूर्णम्, अपभौः] निर्भीकः सन् [क्रोधादधावत्, अहो !] इति मौक्त्येन विस्मये । तच्च [युक्तं] महिभस्येति भावः । अभियुक्त इवेत्युत्प्रेक्षायाः प्रतिगजभ्रान्तिनिबन्धनत्वात् भ्रान्तिमदुत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३२ ॥

नेति ।—[अन्यकरिमुक्तमदाम्बुतित्तम्] अन्यकरिणा प्रतिगजेन मुक्तेन मदाम्बुना तित्तं सुरभि । ‘कटुतित्तकषायास्तु सौरभ्येऽपि प्रकीर्त्तिताः’ इति केशवः । [अम्भः, आदातुं] ग्रहीतुं [निच्छता, विहातुं] त्यक्तुम् [अपि, न] इच्छता अनिच्छता, क्रोधपिपासाभ्यामिति भावः । [धूताङ्गुशेन, सरुषा] सक्रोधेन [गजेन, सरितः] नगसरितः [अवतारे] तीर्थे [रुद्धे] सति [जनौघः, रिक्तोदपात्रकरं] रिक्ता-
 न्युदपात्राणि येषु ते करा यस्मिन् तद्वयथा तथा, “एकहलादौ पूर-

* “अतितूर्णमन्य—” इत्यत्र “अभिहनुमन्य—” इति पाठान्तरम् ।

पथ्यानमाशु विजहीहि पुरः स्तनौ ते
 पश्यन् प्रतिद्विरदकुम्भविशङ्किचेताः ।
 स्तम्बेरमः परिणिनंसुरसावुपैति
 पिङ्गैरगद्यत ससम्भ्रममेव काचित् ॥ ३४ ॥
 कीर्णं शनैरनुकपोलमनेकपानां
 हस्तैर्विगाढमदतापरुजः शमाय ।

यितव्येऽन्यतरस्याम्” (६।३।१८ पा०) इत्युदकशब्दस्योदादेशः । [चिरम्, आस्त] अतिष्ठत् । “आस उपवेशने” लङ् । * ॥ ३३ ॥

पथ्यानमिति ।—[पथ्यानमाशु, विजहीहि] । “ओ हाक् त्यागे” लोटि सेच्चादेशः † “आ च ह्ये” (६।४।११७ पा०) इति विकल्पादौकारादेशः । [पुरः] अग्रे [ते स्तनौ पश्यन्, प्रतिद्विरदकुम्भविशङ्किचेताः] प्रतिद्विरदस्य कुम्भौ विशङ्कत इति तद्विशङ्कि चेतो यस्य सः, प्रतिगजकुम्भान्तिमानित्यर्थः ; अत एव भान्तिमदलङ्कारः । [असौ] स्तम्बे लृणो रमत इति [स्तम्बेरमः] हस्तौ । ‘इभः स्तम्बेरमः पद्मौ’ इत्यभरः । “स्तम्बकर्णयो रमिजपोः” (३।२।१३ पा०) इत्यच्प्रत्ययः, “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” (६।३।१४ पा०) इत्यलुक् । परिणान्तं दन्ताभ्यां तिर्यक् प्रवृत्तुमिच्छः [परिणिनंसुः] सन्नित्यर्थः । नमिः सन्नन्तादुप्रत्ययः, “एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्” (७।२।१० पा०) इतीदृप्रतिषेधः । [उपैति] आयाति । ‘पुरः’ इत्यत्र ‘पुरा’ इति पाठे,—पुरोपैतौत्यन्वयः, उपैष्यतीत्यर्थः । “यावत्पुरानिपातयोर्लट्” (३।३।४ पा०) इति भविष्यदर्थे षट् । [पिङ्गैः] विटैः । ‘पिङ्गः पङ्कविकी विटः’ इति कीषः । [काचित्, एव] एवम्, उक्तरीत्या इत्यर्थः [ससम्भ्रमं] सत्वरम् [अगद्यत] गदिता ॥ ३४ ॥

कीर्णमिति ।—[अनेकपानां] द्विपानां [विगाढमदतापरुजः]

* काव्यलिङ्गस्यभाषीत्योः संवृष्टिः ।

† “सिञ्चपिब” (३।३।८७ पा०)

आकर्णमुल्लसितमम्बु विकाशिकाश-
 नीकाशमाप समतां सितचामरस्य ॥ ३५ ॥
 गण्डूषमुज्झितवता पयसः सरोषं
 नागेन लब्धपरवारणमारुतेन ।
 अम्बोधिरोधसि पृथुप्रतिमानभाग-
 रुद्धोरुदन्तमुसलप्रसरं निपेते ॥ ३६ ॥

विगाढः प्ररुद्धो यो मदेन तापः स एव रुक् रोगः तस्याः रुजः [शमाय, शनैः] मन्दं [हस्तैः, अनुकपोलं] कपोलयोः [कीर्णं] क्षिप्तम् [आकर्णं] कर्णपर्यन्तम् । “आङ्मर्यादाभिविध्योः” (२।१।१३ पा०) इत्यव्ययी-
 भावः । [उल्लसितम्] उत्पतितं [विकाशिकाशनीकाशं] विकाशि यत्काशं काशकुसुमं तेन सदृशं काशनीकाशम् । नित्यसमासत्वादस्व-
 पदविग्रहः ; अत एव ‘स्यरुत्तरपदे त्वसौ । निभसङ्गाशनीकाशप्रती-
 काशोपमाऽऽदयः’ इत्यमरः । [अम्बु] पानीयं [सितचामरस्य, समतां] सादृश्यम् [आप] । “तुल्यार्थैः—” (२।३।७२ पा०) इत्यादिना षष्ठी । उपमाऽलङ्कारः ॥ ३५ ॥

गण्डूषमिति ।—[लब्धपरवारणमारुतेन] लब्धः परवारणस्य प्रतिगजस्य मारुतो मदगन्धवाहो येन तेन, अत एव [सरोषं] यथा तथा [पयसः] पानीयस्य [गण्डूषं] मुखपूरणं मुखान्तर्गतं पय इत्यर्थः ‘गण्डूषो मुखपूरणः’ इति हलायुधः । द्विलिङ्गत्वेऽपि पुलिङ्गमेवाह वामनः “लिङ्गाध्याहारो” (५ अधि० १ अध्या० १४ सू०) इत्यत्र * ।

* अस्य स्वस्यार्थस्त्वेव वृत्तौ यथा,—“लिङ्गञ्च अध्याहारश्च लिङ्गाध्याहारौ चतिप्रयुक्तौ प्रयोज्याविति । लिङ्गं यथा,—‘वसो मा बभू निःशसोः कुरु सुरागच्छूष-
 मेकं शनैः’ इत्यादिषु गण्डूषशब्दः पुलिङ्ग भूयसा प्रयुक्तः, न स्त्रियां, ‘आमातीऽपि स्त्रीत्वे’ इति एकाधिकलिङ्गस्य शब्दस्य यस्मिन् लिङ्गे बहुलप्रयोगो दृश्यते, तस्मिन्नेव लिङ्गे स प्रयोक्तव्य इति भावः । अत्रापि वामनोदाहृतगण्डूषशब्दस्यैव प्रयोगः, अतः पुलिङ्गमेव सम्यक् इति मतम् ।

दानं ददत्यपि जलैः सहसाऽधिरूढे
 को विद्यमानगतिरासितुमुत्सहेत ? ।
 यदन्तिनः कटकटाहतटान्मिमङ्गो-
 मङ्गुदपाति परितः पटलैरलीनाम् ॥ ३७ ॥

[उचिभक्तवता] त्यक्तवता [नागेन] गजेन । 'मतङ्गुजो गजो नागः'
 इत्यमरः । [अन्धोऽधिरोधसि] सागरतीरे * । [पृथुप्रतिमानभाग-
 रुद्धोरुदन्तमुसलप्रसरं] 'दन्तयोरुभयोर्मध्यं प्रतिमानमिति स्मृतम्' ।
 पृथुना प्रतिमानभागिन रुद्धः प्रतिबद्धः उरु दन्तौ मुसलाविव तयोः
 प्रसरः प्रसारो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा । 'अयोयं मुसलोऽस्तौ
 स्यात्' इत्यमरः । [निपेते] निपतितम् । भावे लिट् । क्रोधवेगाद-
 लम्बरोधाः प्रकृत्य पारवश्यात् स्वयं चाधोमुखः पपातेत्यर्थः । क्रोधान्धाः
 किं न कुर्वन्तीति भावः ॥ ३६ ॥

दानमिति ।—दीयत इति [दानं] धनं मदश्च । 'दानं गजमदे
 त्यागे' इति विश्वः । तत् [ददति] † वितरति [अपि] दातव्यपीत्यर्थः ।
 [सहसा] अकस्मात् । स्वरादित्वादव्ययत्वमिति शाकटायनः । [जलैः]
 जङ्गैः नीरैश्च । 'जलं गोकलले नीरे ज्जीवेरे च जङ्गैऽन्यवत्' इति विश्वः ।
 [अधिरूढे] आक्रान्ते सति [विद्यमानगतिः] गत्यन्तरवान् समर्थश्च
 [कः] पुमान् [आसितुं] तत्र स्थातुम् [उत्सहेत ?] न कोऽपीत्यर्थः । "शक-
 छष—" (३।१।६५ पा०) इत्यादिना तुमुन् । [यत्] यस्मात् [मिमङ्गोः
 मङ्गुमिच्छोः] मज्जेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । [दन्तिनः, कटकटाहतटात्]
 कटो गण्डः स कटाहः खर्पर इव । 'कटाहः खर्परस्तु यः' इति वैज-
 यन्तौ । तस्य तटात् प्रदेशात् [अलीनां पटलैः परितः, मङ्गु] द्राक् ।
 'द्राङ् मङ्गु सपदि द्रुते' इत्यमरः । [उदपाति] उत्पतितम् । भावे
 लुक् "चिण् भावकर्मणोः" (३।१।६६ पा०) इति चिण् "चिणो लुक्"

* "सागरतीरे" इत्यत्र जलाशयतीरे इत्येवार्थः युक्तियुक्तः ।

† शतरि रूपम् ।

अन्तर्जलौघमवगाढवतः कपोलौ
 हित्वा क्षणं विततपक्षतिरन्तरौघे ।
 द्रव्याश्रयेष्वपि गुणेषु रराज नीलो
 वर्णाः पृथग्गत दूवालिगणो गजस्य ॥ ३८ ॥
 संसर्पिभिः पयसि गैरिकरेणुरागै-
 रम्भोजगर्भरजसाऽङ्गनिषङ्गिणा च ।

(६।४।१०४ पा०) इति तलुक । विश्लेषण सामान्यसमर्धनरूपोऽर्था-
 न्तरन्यासः ॥ ३७ ॥

अन्तरिति ।—जलोघे अन्तरिति [अन्तर्जलोघं] । विभक्त्यर्थे-
 ऽव्ययीभावः ; अथवा,—जलोघं जलपूरम्, अन्तः अभ्यन्तरे [अवगाढवतः]
 प्रविष्टवतः । गार्हेर्निष्ठाक्तवतुप्रत्ययः, ढत्वटुत्वढलोपाः । [गजस्य
 कपोलौ हित्वा क्षणम्, अन्तरौघे] उपर्याकाशे [विततपक्षतिः] विस्तृत-
 पक्षमूलः आ मूलात् विततपक्ष इत्यर्थः । 'स्त्री पक्षतिः पक्षमूलम्'
 इत्यमरः । "पक्षात्तिः" (५।२।२५ पा०) इति तिप्रत्ययः । [अलिगणः]
 अमरसङ्घः [गुणेषु] रूपादिषु, द्रव्यमाश्रयो येषां तेषु [द्रव्याश्रयेषु अपि]
 अयुतसिद्धत्वात् * द्रव्यसमवेतत्वाच्च द्रव्याधोनसत्ताकेषु सत्त्वपीत्यर्थः ।
 [पृथग्गतः] जलमज्जनभयात् स्वाश्रयपरिहारेण स्थितः [नीलो वर्णाः]
 नीलरूप, गजस्य नीलिमा- [इव रराज] । 'गुणे शुक्लादयः पुंसि'
 इत्यमरः । अत्रालिगणे सादृश्याङ्गनीलत्वाश्रयादन्यत् उपलब्धि-
 निर्वाहाय पृथक्स्थितिर्विशिष्टत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ३८ ॥

संसर्पिभिरिति ।—सरिच्च महेभश्च [सरिच्चहेभो, पयसि संसर्पिभिः]
 गजात् सरिज्जले विस्त्वरेः [गैरिकरेणुरागैः] गैरिकरेणवः घातव एव
 रागास्तैः । करणे घञ् । [अङ्गनिषङ्गिणा] गजाङ्गसङ्गिणा [अम्भोज-
 गर्भरजसा च] घञान्तःपरागेण च निमित्तेन [क्रौडोपभोगं]

क्रीडोपभोगमनुभूय सरिन्महेभा-
वन्योऽन्यवस्त्रपरिवर्त्तमिव व्यधत्ताम् ॥ ३९ ॥
यां चन्द्रकैर्मदजलस्य महानदीनां
नेत्रश्रियं विकसतो विदधुर्गजेन्द्राः ।
तां प्रत्यवापुरविलम्बितमुत्तरन्तो
धौताङ्गलग्ननवनीलपयोजपत्रैः ॥ ४० ॥
प्रत्यन्यदन्ति निशिताङ्कुशदूरभिन्न-
निर्याणनिर्यदसृजं चलितं निषादी ।

क्रीडया लीलया उपभोगं सम्भोगम् [अनुभूय, अन्योऽन्यवस्त्रपरिवर्त्तम्]
अन्योऽन्यं मिथो वस्त्रयोः परिवर्त्तं विनिमयं [व्यधत्ताम्] अकुरुताम्
[इव] । दधातल्लङ्घि परस्मैपदे तसस्तामादेशः । अत्र सरिन्महेभयोः
प्रतीयमाननायिकादेरभेदाध्यवसायेन वस्त्रविनिमयोत्प्रेक्षा अतिशयोक्त्या
सङ्कीर्यते ॥ ३९ ॥

यामिति ।—[गजेन्द्राः, विकसतः] समन्तात् पयसि तैलबिन्दुवत्
प्रसरतः [मदजलस्य, चन्द्रकैः] चन्द्राकारैर्मण्डलैः [महानदीनां यां नेत्र-
श्रियं, विदधुः] चक्रुः, [तां] नेत्रश्रियम् [उत्तरन्तः] जलान्निर्गच्छन्तः
[धौताङ्गलग्ननवनीलपयोजपत्रैः] धौतेषु क्षालितेष्वङ्गेषु लग्नैः सत्तैर्नव-
नीलपयोजपत्रैर्नवनीलोत्पलदलैः [अविलम्बितं] क्षिप्रमेव [प्रत्यवापुः]
प्रतिभेजिरे । अत्र गजानां नदीनाञ्च समनेत्रश्रीविनिमयोक्त्या सम-
परिहृत्तिरलङ्कारः । “समन्यूनाधिकानाञ्च यदा विनिमयो भवेत् ।
साकं समाधिकन्यूनैः परिहृत्तिरसौ मता ॥” इति लक्षणात् ॥ ४० ॥

प्रतीति ।—अन्यदन्तिनं प्रति [प्रत्यन्यदन्ति] प्रतिगजाभिमुख-
मित्यर्थः । “लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये” (२।१।१४ पा०) इत्यव्ययी-
भावः । [चलितं] धावन्तम्, अत एव [निशिताङ्कुशदूरभिन्ननिर्याण-
निर्यदसृजं] निशितेनाङ्गुशेन दूरं गाढं यथा तथा भिन्नं यत् निर्याण-

रोहं महेभमपरिव्रट्टिमानमागा-

दाक्रान्तितो न वशमेति महान् परस्य ॥ ४१ ॥

सेव्योऽपि सानुनयमाकलनाय यन्त्रा

नीतेन वन्यकरिदानकृताधिवासः ।

नाभाजि केवलमभाजि गजेन शाखौ

नान्यस्य गन्धमपि मानभृतः सहन्ते ॥ ४२ ॥

मपाङ्गदेशः । 'अपाङ्गदेशो निर्याणम्' इत्यमरः । तस्मान्त्रिर्यत् निःसरत्
असृक् यस्य तं [महेभं, रोहं] ग्रहीतुं [निषादी] यन्त्रा ; परिवृंहते
प्रभवतीति परिवृङ्कः प्रभुः । वृंहतेर्वृंहिर्वा कर्त्तरि क्तप्रत्यये "प्रभो
परिवृङ्कः" (७।२।२१ पा०) इति नकारहकारयोर्लोपः, निष्ठातकारस्य
ढत्वञ्च निपात्यते, अन्यथा ढलोपस्य मर्वलासिद्धेरिष्ठत्वादिषु "र ऋतो
ह्लादेल्लोः" (६।४।१६१ पा०) इति रेफादेशो न स्यात् ; तस्मात्
इमनिचि रेफादेशे परिव्रट्टिमा, ततो नञ्प्रसमासः । तम् [अपरिव्रट्टि-
मानम्] असामर्थ्यम् [आगात्] प्राप । "इगो गा लुङि" (१।४।४५
पा०) इति गादेशः । तथा हि [महान्] बलवाग् [आक्रान्तितः]
बलात्कारात् [परस्य वशं नैति] + । सामान्येन विशेषममर्थनरूपो-
ऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४१ ॥

सेव्य इति ।— [यन्त्रा] निषादिना [आकलनाय] बन्धनाय
[सानुनयं] ससान्वं [नीतेन] समीपं प्रापितेन [गजेन, वन्यकरिदान-
कृताधिवासः] वन्यगजदानः कृतोऽधिवासो वासना यस्य सः, तद्गन्धो-
त्यर्थः । [शाखौ] वृक्षः । व्रीह्यादित्वात् इनिः । [सेव्योऽपि] सन्
[नाभाजि] नासेवि । "भज सेनायाम्" कर्मणि लुङि "चिणो
बुग्" (६।४।१०४ पा०) इति तलुक् वृद्धिश्च ; किन्तु [केवलम्,
अभाजि] अभङ्गोत्यर्थः । 'भङ्गो आमर्दने "भङ्गश्च चिणि" (६।४।३३

* चपीनताम् ।

† न प्राप्नोति ।

अद्रीन्द्रकुञ्जचरकुञ्जरगण्डकाष-
सङ्क्रान्तदानपयसो वनपादपस्य ।
सेनागजेन मथितस्य निजप्रसूनै-
र्मम्ले यथागतमगामि कुलैरलीनाम् ॥ ४३ ॥
नोच्चैर्यदा तरुतलेषु ममुस्तदानी-
माधोरणैरभिहिताः पृथुमूलशाखाः ।
बभ्वाय चिच्छिदुरिभास्तरसाऽऽत्मनैव
नैवात्मनीनमथवा क्रियते मदाभ्यैः ॥ ४४ ॥

पा०) इति विभाषानलोपः, शेषं पूर्ववत् । तथा हि [मानभृतः]
अहङ्कारिणः [अन्यस्य गन्धमपि न सहन्ते] परं किमुतेति भावः ।
अतो वृक्षभङ्गनं गन्धस्य युक्तमेवेत्यर्थः । पूर्ववदलङ्कारः * ॥ ४२ ॥

अद्रीन्द्रेति ।—[अद्रीन्द्रकुञ्जचरकुञ्जरगण्डकाषसङ्क्रान्तदानपयसः]
अद्रीन्द्रस्य रैवतकस्य कुञ्जपु चरति यस्तस्य कुञ्जरस्य गण्डकाषेण कपोल-
सङ्घर्षेण सङ्क्रान्तं दानपयो मदास्वु यस्मिन् तस्य, अत एव [सेनागजेन,
मथितस्य] भग्नस्य [वनपादपस्य, निजप्रसूनैः] निजैरालीयैः प्रसूनैः
पुष्पैः । ‘निजमालीयनित्ययोः’ इति वैजयन्ती । [मधे] स्नानम् ।
स्नायतेर्भावे स्निग्ध । [अलीनां कुलैः] तु [यथागतम्, अगामि] गतम्,
आगतक्रमेणैव गतं, न तु स्नानमित्यर्थः । आपद्यालीयानालीययोर्भेद
इति भावः । गमेर्गत्यर्थस्याकर्मकत्वविवक्षणाद्भावे लुङ् । इभवनपादपा
दीनां विशिष्यसाभ्यादापनाद्यौपम्यप्रतीतः कथञ्चित् समासोक्तिरुच्येया
॥ ४३ ॥

नेति ।—[इभाः यदा, उच्चैः] उच्चतेषु [तरुतलेषु, न ममुः] नाव-
र्त्तन्त, [तदानीम्, आधोरणैः] नियन्तुभिः [अभिहिताः] इमाश्छिन्तेत्युप-

* नाभाजि अभाजि इति विरोधश्च ।

उष्णोष्णशीकरसृजः प्रबलोष्णोऽन्त-
रुत्फुल्लनीलनलिनोदरतुल्यभासः ।

एकान् विशालशिरसो हरिचन्दनेषु

नागान् बबन्धुरपरान्मनुजा निरासुः ॥ ४५ ॥

दिष्टः [पृथुमूलशाखाः, बन्धाय] स्वबन्धनायैव [तरसा] बलिन
[आत्मना] स्वयम् [एव चिच्छिदः] । न चैतद् युक्तमिति भावः । यद्वा,—
सूदानां युक्तमेवेत्याह, [अथवेति ।—[अथवा मदान्धैः, आत्मनीनम्]
आत्मनि हितं [न क्रियत एव] । “आत्मन्विश्वजनभोगीत्तरपदात् खः”
(५।१।८ पा०) इति खप्रत्ययः, “आत्माध्वानौ खे” (६।४।१६८ पा०)
इति प्रकृतिभावात् “नस्तद्धिते” (६।४।१४४ पा०) इति टिलोपो न ।
पूर्वपूर्ववदर्थान्तरन्यासः ॥ ४४ ॥

उष्णोष्णेति ।—[मनुजाः] नराः [उष्णोष्णशीकरसृजः] उष्णोष्णाः
उष्णप्रकाराः । “प्रकारे गुणवचनस्य” (८।१।२२ पा०) इति द्विवचनं,
कर्मधारयवद्भावात् सुपो लुक् । तान् शीकरान् सृजन्ति मुञ्चन्तीति
तथोक्तान् । क्रिप् । [अन्तः, प्रबलोष्णः] प्रवृद्धतापान् [उत्फुल्ल-
नीलनलिनोदरतुल्यभासः] उत्फुल्लं विकचम् । “उत्फुल्लसम्फुल्लयोरुप-
सङ्गानम्” * उदपसर्गेऽपि फलेर्निष्ठात्वम् । तस्य नीलनलिनस्य
नीलोत्पलस्योदरेण तुल्यभासः समानकान्तीन्, कृष्णवर्णानित्यर्थः ।
[विशालशिरसः] विपुलमस्तकान् [एकान्] कतिचित् [नागान्] गजा-

* “ति च” (७।४।८ पा०) इति सूत्रे सिद्धान्तकौमुदी द्रष्टव्यम् । एतत्तु वार्तिक-
सूत्रं दौर्घतसम्भवं, काशिकायान्तु अन्यथा दृश्यते यथा,—“उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति
वक्तव्यम्” इति, “जिफला विशरणे” इत्यस्मात् धातोः चत्तरस्य निष्ठातकारस्य लकारी
निपात्यते इत्युक्तञ्च ; भाष्यकारेणापि अन्यथाकृत्य पठितं यथा,—“फलेर्लले उत्पूर्व-
स्योपसंख्यानम् । फलेर्लले उत्पूर्वस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । उत्फुल्लीऽकृतं कथयति
चत्यस्यमिदमुच्यते उत्पूर्वादिति । उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति वक्तव्यम्” इति, एतस्य चेत्
वार्तिकत्वं, तदा काशिकया सङ्गं न पाठविरोधः इति वेदितव्यम् ।

कण्डूयतः कटभुवं करिणो मदेन
 स्कन्धं सुगन्धिमनुलीनवता नगस्य ।
 स्थूलेन्द्रनीलशकलावलिकोमलेन
 कण्ठेगुणत्वमलिनां वलयेन भेजे ॥ ४६ ॥
 निर्द्वृतवीतमपि बालकमुल्ललन्तं
 यन्ता क्रमेण परिसान्त्वनतर्जनाभिः ।

नित्यर्थः । [हरिचन्दनेपु] चन्दनविशेषेपु 'तैलपर्णिकगोश्रीर्षे' हरि-
 चन्दनमस्त्रियाम्' इत्यमरः । [बबन्धुः ; अपरान्] नागानहैनित्यर्थः ।
 'दृष्टाव्भ्राह्मिगजा नागाः' इत्युभयत्रापि वैजयन्ती । [निवासुः] निष्का-
 सयामासुः । अस्यर्तलिट् । अलोभयेषामपि नागानां प्रकृतत्वात्
 केवलप्रकृतश्लेषः ॥ ४५ ॥

कण्डूयत इति ।—[कटभुवं] गण्डस्थलं [कण्डूयतः] कषतः ।
 "कण्डादिभ्यो यक्" (३।१।२७ पा०) इति यक्, ततः श्लुप्रत्ययः ।
 कण्डूयतेर्निष्ठातुप्रकृतित्वाद्भयपदित्वम् । [करिणो मदेन, सुगन्धिं]
 शोभनगन्धम् । गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं नाद्रियन्ते कवयः । [नगस्य]
 वृक्षस्य [स्कन्धं] प्रकारुडम् [अनुलीनवता] तत्र संश्लिष्टेनित्यर्थः ।
 लीयतेर्निष्ठा इति ऋवतुप्रत्ययः । "ल्वादिभ्यः" (८।२।४४ पा०) इति
 निष्ठानत्वम् । [स्थूलेन्द्रनीलशकलावलिकोमलेन] स्थूलानामिन्द्र-
 नीलशकलानाम् आवलिवत् कोमलेन मनोहरेण [अलिनां वलयेन,
 कण्ठेगुणत्वं] कण्ठवलयत्वम् । "अमृद्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे" (६।३।
 १२ पा०) इत्यलुक् । [भेजे] प्राप्तम् । कर्मणि लिट् । अत्रालिवलयि
 इन्द्रनीलमयकण्ठभूषणत्वारोपाद्रूपकालङ्कारः, शकलावलिकोमलेन इत्यु-
 पमा च ॥ ४६ ॥

निर्द्वृतं ।—[यन्ता] निषादी [निर्द्वृतवीतं] निर्द्वृतं निरस्तं,
 वीतं पादघाताद्भ्रूषवारणं यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा [उल्ललन्तम्]

शिक्षावशेन शनकैर्वशमानिनाय
 शास्त्रं हि निश्चितधियां क्व न सिद्धिमेति ? ॥४७॥
 स्तम्भं महान्तमुचितं सहसा मुमोच
 दानं ददावतितरां सरसाग्रहस्तः ।
 ब्रह्मापराणि परितो निगडान्यलावीत्
 स्वातन्त्र्यामज्ज्वलमवाप करेणराजः ॥ ४८ ॥

उत्प्लवमानम् [अपि] । 'पादकर्म यतं प्रोक्तं यतमङ्कुशवारणम् ।
 उभयं वीतमाख्यातम्' इति हलायुधः । [बालकं] पञ्चवर्षगजम् ।
 'पञ्चवर्षो गजो बालः पोतस्तु दशवाषिकः' इति वैजयन्ती । [शिक्षा-
 वशेन] स्वकीयेन गजशास्त्राभ्यासबलेन [क्रमेण] परिपाठ्या
 [परिसान्त्वनतजनाभिः] परिसान्त्वनान्युपलालनानि तर्जनाः
 भर्त्सनाश्च ताभिः, शनैरेव [शनकैः] । "अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः"
 (५।३।७१ पा०) इति स्वार्थेऽकच्प्रत्ययः । [वशं] शमं, शान्तिमित्यर्थः,
 [आनिनाय] । [हि] तथा हि, [निश्चितधियां] सुष्ठु निश्चितार्था
 धीरेषां तेषां, पुंसामित्यर्थः । [शास्त्रं क्व सिद्धिं नैति ?] स्वभ्यस्तं शास्त्रं
 सर्वत्र फलतीत्यर्थः । 'विभक्तधना आतरो विभक्ताः' इतिवत्, निश्चि-
 तार्था धीर्निश्चितेत्युपचर्यते; अत एवाल गम्यमानार्थत्वादुत्तरपदस्या-
 प्रयोगलक्षणो लोप इत्याहुः * ॥ ४७ ॥

स्तम्भमिति ।—करेणुश्चासौ राजा च [करेणुराजः] गजश्रेष्ठः,
 करेणानां राजेति गजपतिः राजा च ध्वन्यते । उभयत्रापि "राजाहः-

* किराते १म सर्गे १म श्लोकस्य टीका द्रष्टव्या । तत्र हि "विदितः" इति
 "वृत्तिम्" इत्यत्र वृत्तिगतं विदितत्वं विदितरि बनेचरे उपचर्यं सम्यग्वाक्यात् प्रपञ्चितञ्च
 टीकाकृता, तद्विद्वापीत्यवधेयम् । श्लोकेऽस्मिन् सामान्येन, सम्यक् शास्त्रार्थज्ञानवतां
 पुंसां स्वभ्यस्तशास्त्रसिद्धिकरणपदार्थेन, विशेषस्य, यत्कृतुं कबालगजशासनविधानस्य
 समर्थनात्, सामान्येन विशेषसमर्थनरूपः चर्चाकरव्यासः ।

जज्ञे जनैर्मुकुलिताक्षमनाददाने
संरब्धहस्तिपकनिष्ठुरचोदनाभिः ।

गम्भीरवेदिनि पुरः कवलं करौन्द्रे

मन्दोऽपि नाम न महानवगृह्य साध्यः ॥ ४६ ॥

सखिभ्यष्टच्” (५।४।६१ पा०) इति टच् । [उज्ज्वलम्] उज्ज्वलम्
[स्वातन्त्र्यं] स्वेच्छाचारित्वम् [अवाप] । तदेवाह,—[उचितं] चिरपरि-
चितं [महान्तं, क्षम्भम्] आलानं जाञ्च [सहसा सुमोच] । ‘क्षम्भः
स्थूणाजङ्घयोः’ इति विश्वः । [सरसाग्रहस्तः] सरसः आर्द्रोऽग्रहस्तः
पुष्करम् अग्रपाणिश्च यस्य स सन् [दानं] मदं, दीयत इति दानं धनञ्च
[अतितराम्] अतिमात्रम् । अव्ययादामुप्रत्ययः * । [ददौ] ववर्षे-
त्यर्थः । [परितः, बडापराणि] बडपश्चिमपादानि बडान्यानि च ।
‘अपरः पश्चिमः पादः’ इति गजप्रकरणे वैजयन्ती । [निगडानि]
शृङ्खलानि । ‘अथ शृङ्खले । अन्दुको निगडोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः ।
[अलावीत्] लुनाति स्म । ‘लूञ् क्तेर्न’ लुङ् “अस्त्रिसिचोऽपृक्ते”
(७।३।६६ पा०) इतीट्, “इट ईटि” (८।२।२८ पा०) इति सलोपः ।
अत्र करेगुराजपदसाधर्म्यध्वनिः, विशिष्यस्यापि श्लिष्टत्वान्न श्लेष इत्युक्तम् +
॥ ४८ ॥

जज्ञे इति—गम्भीरं मन्दं वेत्तीति गम्भीरवेदी । ‘त्वग्मेदा-
च्छोणितस्रावान्मांसस्य च्यवनादपि । आत्मानं यो न जानाति तस्य
गम्भीरवेदिता ॥’ इति राजपुत्रोये । ‘चिरकालेन यो वेत्ति शिष्टां परि-
चितामपि । गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः ॥” इति मृग-
चर्मोये । तस्मिन् [गम्भीरवेदिनि करौन्द्रे, संरब्धहस्तिपकनिष्ठुरचोद-
नाभिः] संरब्धः कुपितः हस्तिनं पातीति हस्तिपः स एव हस्तिपकी
निषादी । ‘आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः’ इत्यमरः ।

* “किमेतत्तुल्ययथादा—” (५।४।११ पा०) ।

+ अत्र समासोक्तिः साधोयसीति मन्यामहे ।

क्षिप्तं पुरो न जगृहे मुहुर्द्विषुकाण्डं
 नापेक्षते स्म निकटोपगतां करेणुम् ।
 सस्मार वारणपतिः परिमीलिताक्ष-
 मिच्छाविहारवनवासमहोत्सवानाम् ॥ ५० ॥
 दुःखेन भोजयितुमाशयिता शशाक
 तुङ्गायकायमनमन्तमनादरणा

तस्य निष्ठुराभिश्चोदनाभिस्तर्जनाभिरपि [मुकुलिताक्षं] निमीलितनेत्रं
 यथा तथा [पुरः, कवलं] ग्रासम् [अनाददानि] * सति । [मन्दः]
 मूढः [अपि] । 'मूढाख्यापटुनिर्माग्याः' इत्यमरः । गजभेदोऽपि,—
 'भद्रो मन्दो मृगश्चैव विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः' इति । [महान्] बलाधिकः
 [अवगच्छ] निगच्छ [साध्यः, न नाम] न खल्विति [जनैः, जज्ञे]
 ज्ञातम् । जानातेः कर्मणि लिट् । मन्दोऽपीत्यादिवाक्यार्थः कर्म ॥४९॥

क्षिप्तमिति ।—[वारणपतिः] करिवरः [मुहुः, पुरः क्षिप्तम्] अग्रे
 न्यस्तम् [द्विषुकाण्डम्] इन्दुदण्डं [न जगृहे] न स्वीचकार, [निकटोप-
 गतां] समीपस्थां [करेणुं] करिणीञ्च [नापेक्षते स्म] नेच्छति
 स्म । "लट् स्ते" (३।२।११८ पा०) इति भूतार्थे लट् । किन्तु
 [परिमीलिताक्षं] यथा तथेति स्मृत्यनुभावः । [इच्छाविहारवनवास-
 महोत्सवानाम्] इच्छया विहारा येषु ते वनवासा एव महोत्सवास्तेषां
 [सस्मार] तानेव चिन्तयामासेत्यर्थः । "अधौगर्धदयेशां कर्मणि"
 (२।३।५२ पा०) इति शिष्यत्वविवक्षायां षष्ठी । न खल्वन्दिषारिणां
 निर्बन्धे भोगेषु मनः प्रवर्त्तत इति भावः । वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्ग-
 मलङ्कारः ॥ ५० ॥

दुःखेनेति ।—[उत्क्षिप्तहस्ततलदत्तविधानपिण्डज्ञेहसुतिस्रपितबाहुः]
 उत्क्षिप्ते उद्यते हस्ततले दत्तो निहितो यः विधानस्य गजग्रासस्य पिण्डः ।
 'विधानं हस्तिकवलः' इति वैजयन्ती । तस्य स्नेहसुत्या घृतादिनिष्-

उत्सिप्तहस्ततलदत्तविधानपिण्ड-

स्नेहसुतिस्नपितबाहुरिभाधिराजम् ॥ ५१ ॥

शुक्लांशुकोपरचितानि निरन्तराभि-

र्वश्लानि रश्मिविततानि नराधिपानाम् ।

चन्द्राकृतौनि गजमण्डलिकाभिरुच्चै-

नीलाभपङ्क्तिपरिवेशमिवाधिजग्मुः ॥ ५२ ॥

न्दनेन स्नपितबाहुराशुतभुजः । स्नातेर्ष्यन्तात् कर्मणिः क्तः “अर्तिक्री—”
(७।३।३६ पा०) इत्यादिना पुगागमः, मित्वाद्बुखः । [आश्रयिता]
भोजयिता ; अश्र्यन्तात्तृच् । [तुङ्गाग्रकायं] स्वभावत एवीन्द्रतो-
र्हकायम् [अनादरेण, अनमन्तं] कवलग्रहणाय नतिमकुर्वाणम् [इभा-
धिराजम्] । “गतिबुद्धि—” (१।४।५२ पा०) इत्यादिना अणिकर्तुंणौ
कर्मत्वम् । [दुःखेन] कृच्छ्रेण [भोजयितुं शशाक] । स्वभावो-
न्नतानां तत्राप्यहङ्कारग्रस्तानां को नमयिता ? इति भावः * ॥ ५१ ॥

शुक्लेति ।—[शुक्लांशुकोपरचितानि] शुक्लांशुकैः शुक्लपटैः उपरचि-
तानि उपकल्पितानि, अन्यत्र तु अल्पाः अंशवोऽंशुकाः सूक्ष्मास्तेजोऽव-
यवाः । “अल्पे” (५।३।८५ पा०) इत्यल्पाद्यै कन्प्रत्ययः । शुक्लै-
स्त्रैरुपरचितानि व्याप्तानि । [रश्मिविततानि] रश्मिभिः प्रग्रहैः किर-
णैश्च विततानि विस्तृतानि । ‘किरणप्रग्रहौ रश्मौ’ इत्यमरः । चन्द्र-
स्येवाकृतियेषां तानि [चन्द्राकृतौनि] चन्द्रमण्डलनिभानीत्यर्थः ।
[नराधिपानां, वेश्लानि] द्रव्याणि । [निरन्तराभिः] नीरन्त्याभिः
[उच्चैर्गजमण्डलिकाभिः] गजपरिधिभिः । स्वार्थे कप्रत्ययः । कात् पूर्व-
स्यकारः † । [नीलाभपङ्क्तिपरिवेशम्] नीलाभपङ्क्तिभिः परिवेशं
परिवेष्टनमिति यावत् । ‘परिवेशस्तु परिधिः’ इत्यमरः । [अधिजग्मु-
रिव] इत्युत्प्रेक्षा उपमया श्लेषेण च सङ्कीर्यते ॥ ५२ ॥

* काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

† “प्रत्ययस्यात् कात्—” (७।३।४४ पा०) ।

गत्यूनमार्गगतयोऽपि गतीरुमार्गाः
 खैरं समाचक्रुषिरे भुवि वेहनाय ।
 दर्पोदयोहसितफेनजलानुसार-
 संलक्ष्यपत्थयनवर्ध्रपदास्तुरङ्गाः ॥ ५३ ॥
 आजिघ्रति प्रणतमूर्द्धनि वाह्निजेऽश्वे
 तस्याङ्गसङ्गमसुखानुभवोत्सुकायाः ।

गत्यूनिति ।—[गत्यूनमार्गगतयः अपि] गत्यूना विघ्निएगमनहीना
 मार्गगतयोऽध्वगमनानि येषां ते, तथाऽपि [गतीरुमार्गाः] प्रस्थित-
 दूराध्वान इति विरोधः । अपिर्विरोधे । गत्यूना मार्गीं मृगसम्ब-
 न्धिनौ गतिर्येषाम् इति विरोधपरिहारः ; अत एव विरोधाभासो-
 ऽलङ्कारः । [दर्पोदयोहसितफेनजलानुसारसंलक्ष्यपत्थयनवर्ध्रपदाः]
 दर्पस्य तेजसोऽन्तःसारस्योदयेनोत्कट्येनोहसितस्योद्गतस्य फेनजलस्य फेनी-
 भूतोद्गतस्वेदोदकस्यानुसारेण प्रसारेण संलक्ष्याणि पत्थयनवर्ध्राणामास-
 नबन्धचर्मवरत्नाणां पदानि तत्रोदनान्निम्नीभूतस्थलानि येषां ते
 तथोक्ताः । [तुरङ्गाः भुवि, वेहनाय] अङ्गपरिवर्त्तनाय [खैरं] मन्दं
 [समाचक्रुषिरे] समाकृष्टाः । अध्वश्रमापनोदनार्थमिति भावः । वर्द्धते
 दृढबन्धनाद्दीर्घीभवतीति वर्ध्रम् । “वृधिवपिभ्यां रन्” (उ० २ पाद०
 २७ सू०) इत्यौणादिके रन्प्रत्यये लघूपधगुणो रपरः । “वर्ध्रं लपुवर-
 तयोः” इति विश्वः । अमरस्तु ‘नप्री वर्ध्रीं वरत्ना स्यात्’ इत्याह । तदा
 “—घ्रन्” (उ० ४ पा० १५८ सू०) इत्यौणादिके घ्रन्प्रत्यये पूर्ववत् गुणो
 रपरः, प्रत्ययतकारस्य “ऋषस्तथोर्धोऽघः” (८।२।४० पा०) इति घन्वे
 षित्वात् खौलिङ्गे ङीष् ॥ ५३ ॥

आजिघ्रतीति । वाह्निरश्वयोनिर्देशविशेषः तज्जे [वाह्निजेऽश्वे]
 “वाह्निदेश्ये” इति पाठे विशेष्याप्रयोगो गम्यमानत्वादित्युक्तम् ।
 “दिगादिभ्यो यत्” (४।३।५४ पा०) इति भवार्थं यत्प्रत्ययः । तदन्त-
 विधिस्तु मृग्यः । [प्रणतमूर्द्धनि] नमश्चिरसि, कृतप्रणामे च [आजि-

नासाविरोकपवनोहसितं तनीयो-

रोमाञ्चतामिव जगाम रजः पृथिव्याः ॥ ५४ ॥

हेमः स्थलीषु परितः परिवृत्य वाजौ

धुन्वन् वपुः प्रवितताऽऽयतकेशपङ्क्तिः ।

ज्वालाकणाऽरुणरुचा निकरेण रेणोः

शेषिण तेजस इवोहसता रराज ॥ ५५ ॥

प्रति] गन्धं गृह्णाति, चुम्बति च मति, स्वभावात् कामाञ्चेति भावः ।
 [नासाविरोकपवनोहसितं] नासाविरोकं नासारन्ध्रं तस्य पवनो
 निश्वासः तेनोहसितमुद्भूतं [तनीयः] तनुतरं [रजः, तस्य] अश्वस्य
 [अङ्गसङ्गमसुखानुभवोत्सुकायाः] अङ्गसङ्गमेन वेहनप्रयुक्तेन यत् सुखं
 तस्यानुभवे उत्सुकायाः उत्कण्ठितायाः [पृथिव्याः रोमाञ्चतां जगामिव]
 इत्युत्प्रेक्षा । सा च भूतुरङ्गमयोः प्रतीयमानचेतननायकाद्यभेदाध्यव-
 सायादतिशयोक्तिमूलित्यवधेयम् । विरोचतेऽनेनेति विरोकम् । घञ्प्रत्ययः,
 “चजोः कु चिन्त्यतोः” (७।३।५२ पा०) इति कुत्वं, लिङ्गमश्रित्यं
 लोकाश्रयत्वाङ्घ्रिङ्गस्य इति नपुंसकत्वाविरोधः ; अत एव ‘छिद्रं निर्व्यथं
 रोकम्’ इत्यमरः । ‘रोकी रश्मौ विले न पुम्’ इति वैजयन्ती । ‘रोकी
 दौप्तौ विले रोकम्’ इति विश्वः । ये तु केनाप्यभिप्रायेण “विरोकपवने”
 इति पठन्ति, तेषां परोत्सर्गैकजीविनामितिवदपानीयपवनप्रतीतेर-
 श्लीलाख्यो दोषः, “अश्लीलं तदमङ्गल्यजुगुप्सात्रीडधौकरम्” इति लक्ष-
 णात् ॥ ५४ ॥

हेम इति ।—[हेमः स्थलीषु] स्वर्णभूमिषु । “जानपद—” (४।१.
 ४२ पा०) इत्यादिना अक्रुत्रिमार्थं ङीष्प्रत्ययः । [परितः परिवृत्य]
 परिवृत्तिं कृत्वा [वपुः, धुन्वन्] धूलिनिर्गमाय कम्पयन्, अत एव [प्रवित-
 ताऽऽयतकेशपङ्क्तिः] प्रवितता विश्लिष्टा आयता च केशपङ्क्तिः रोम-
 सङ्घातो यस्य सः, [वाजौ, ज्वालाकणाऽरुणरुचा] ज्वालाकणाः स्फुलिङ्गाः
 तद्दृश्यरुचा रक्तवर्णेन [रेणोर्निकरेण, उहसता] अत्युत्कटतया

दन्तालिकाधरणनिश्चलपाणियुग्म-

मूर्द्धादितो हरिरिवोदयशैलमूर्ध्नः ।

स्तोकेन नाक्रमत वल्लभपालमुच्चैः

श्रीवृक्षकी पुरुषकोन्नमिताग्रकायः ॥ ५६ ॥

वह्निरङ्गच्छता [तेजसः] अन्तःसारस्य दर्पस्य [शेषेण] अतिरेकेण
[इव रराज] । उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः कणारुणेत्युपमा च ॥ ५५ ॥

दन्तालिकेति ।—[पुरुषकोन्नमिताग्रकायः] पुरुषकोऽश्नानां स्थानक-
भेदः । तदुक्तम् ;—‘पश्चिमेनाग्रपादेन भुवि स्थित्वाऽग्रपादयोः । ऊर्ध्व-
प्रेरणाया स्थानमश्नानां पुरुषः स्मृतः’ ॥ इति । पुरुष एव पुरुषकः तेन
पुरुषकेण स्थानकेनोन्नमितः ऊर्ध्वावस्थितोऽग्रकायः पूर्वकायो यस्य स
तथोक्तः, अत एव [उदयशैलमूर्ध्नः] उदयशैलस्य मूर्ध्नि मस्तकात्,
अर्द्धमुदितः [अर्द्धादितः, हरिः] सूर्यः [इव] स्थितः इत्यर्थः । अर्द्धादित-
विशेषणात् [उच्चैः] उन्नतः, श्रीवृक्षः एव श्रीवृक्षकः आवर्त्तविशेषस्त-
द्धानश्चः [श्रीवृक्षकी] । “वक्षोभवाऽऽवर्त्तचतुष्टयञ्च कण्ठे भवेद्दयस्य च रोच-
मानः । श्रीवृक्षकी नाम हयः स भर्तुः श्रीपुत्रपौत्रादिविवृद्धये स्यात् ॥”
इति लक्षणात् । “श्रीवृक्षकी वक्षसि चेद्रोमावर्त्तो मुखेऽपि च’ इति तु
वैजयन्ती । [दन्तालिकाधरणनिश्चलपाणियुग्मं] दन्तालिका मुख-
रज्जुः । ‘मुखरज्जुश्च दन्ताली राणिका रक्षणीति च’ इति वैजयन्ती ।
तस्या धरणे ग्रहणे निश्चलं स्थिरं पाणियुग्मं यस्य तं, पाणिभ्यां दृढं
गृहीतोभयवल्गमित्यर्थः । [वल्लभपालम्] उत्तमाश्रुपालम् । ‘वल्लभो
दयितेऽप्यच्चे कुलीनेऽप्येऽपि वल्लभः’ इति विश्वः । [स्तोकेन नाक्रमत]
वल्गाग्रहणादाख्यात् स्तोकेनापि अभिभवितुं न शक्तोऽभूदित्यर्थः । इह
‘अथयितुं क्षणमक्षमताङ्गना’ ‘न हन्तुः खमिह किञ्चित्’ इत्यादिव-
दप्यर्थस्य सामर्थ्यलभ्यत्वादिपरप्रयोगः ; अन्यथा “स्तोकेन नाक्रमत
किन्तु भूयः” इति व्याख्याने निश्चलपाणियुग्मत्वादिविशेषणावगतवाह-
कौश्ल्यप्रकाशनतात्पर्यमङ्गप्रसङ्गात् । “कथये च स्तोका—” (१।१।३३

रेजे जनैः स्रपनसान्द्रतरार्द्रमूर्त्ति-
 र्देवैरिवानिमिषदृष्टिभिरौच्यमाणः ।
 श्रीसन्निधानरमणीयतरोऽश्व उच्चै-
 रुच्चैःश्रवा जलनिधेरिव जातमात्रः ॥ ५७ ॥
 अश्रावि भूमिपतिभिः क्षणवीतनिद्रै-
 रश्रन् पुरो हरितकं मुदमादधानः ।
 ग्रीवाऽग्रलोलकलकिङ्किणिकानिनाद-
 मिश्रं दधदशनचुर्चुरशब्दमश्रवः ॥ ५८ ॥

पा०) इत्यादिना विकल्पात् तृतीया ; “अनुपसर्गाद्वा” (१।३।४३ पा०)
 इति विकल्पादात्मनेपदम् । उपमाऽलङ्कारः पदार्थहेतुकेन काव्यलिङ्गेन
 संसृज्यते ॥ ५६ ॥

रेज इति ।—[स्रपनसान्द्रतरार्द्रमूर्त्तिः] स्रपनेनाभिषेचनेन सान्द्र
 तरार्द्रमूर्त्तिः [अनिमिषदृष्टिभिः] विस्मयादनिमिषाच्चैः [जनैर्देवैरिव]
 तादृग्भिः [ईच्यमाणः, श्रीसन्निधानरमणीयतरः] श्रियः शोभायाः
 देव्याश्च सन्निधानेन रमणीयतरः । ‘तत्र सन्निहिता लक्ष्मीः सन्ति
 यत्रोत्तमा ह्याः’ इत्यागमादिति भावः । [उच्चैः] उन्नतः [अश्रवः,
 जलनिधिः] समुद्रात्, जात एव [जातमात्रः] मद्योजात इत्यर्थः । अन्यथो-
 क्तसाधर्म्यासम्भवादिति भावः । ‘मात्रं कार्त्स्नोऽवधारणे’ इत्यमरः ।
 उच्चैरुन्नतं श्रवः कौर्त्तिकुन्नते श्रवसो कर्णो वा यस्य सः [उच्चैःश्रवाः]
 शक्राश्रवः [इव रेज] । उपमाऽलङ्कारः श्रौति भेदेऽप्यभेदरूपया अति-
 शयोक्त्या संसृज्यते ॥ ५७ ॥

अश्रावीति ।—[पुरः] अग्रे [हरितकं] हरिततण्डुलम् [अश्रन्]
 अत एव [ग्रीवाऽग्रलोलकलकिङ्किणिकानिनादमिश्रं] ग्रीवाग्रे लोला-
 श्रलाः कलाः अव्यक्तमधुराः, किङ्किणिकाः सुदृघण्टिकाः तासां
 निनादेन मिश्रं [दशनचुर्चुरशब्दं] दशनानां दन्तानां चुर्चुरशब्दं चुर्चुर-

उत्खाय दर्पचलितेन सहैव रज्ज्वा
कीलं प्रयत्नपरमानवदुर्ग्रहेण ।

आकुल्यकारि कटकस्तुरगेण तूर्ण-
मश्वेति विद्रुतमनुद्रवताश्वमन्यम् ॥ ५६ ॥

अव्याकुलं प्रकृतमुत्तरधेयकर्म-
धाराः प्रसाधयितुमव्यतिकीर्णरूपाः ।

ध्वनिं [दधत्] अत एव [सुदमादधानः] उत्पादयन् [अश्वः] जातावेक-
वचनम् । [क्षणवीतनिद्रैः] क्षणेन वीतनिद्रैः ‘अल्पनिद्रोऽल्पभुक्त्वाग्मी
मितभाष्यनसूयकः’ इति सौभाग्यलक्षणादिति भावः । [भूमिपतिभिः,
अश्रावि] श्रुतः, अश्वस्य शब्दोऽश्रावीत्यर्थः । “वीणाः श्रूयन्ते, मेर्यः
श्रूयन्ते” इत्यादिवत् शब्दधर्मः शब्देषूपचर्यते । स्वभावोक्तिरलङ्कारः *
॥ ५८ ॥

उत्खार्यति ।—[दर्पचलितेन] दर्पाञ्चलितेनोच्चलितेन अत एव
[रज्ज्वा] पाशेन [सह, कीलं] शङ्कुम् । ‘शङ्कावपि द्वयोः कीलः’
इत्यमरः । [उत्खाय] उत्पाद्य [तूर्णं, विद्रुतं] धावन्तं [अन्यमश्वम्,
अश्वेत्यनुद्रवता] बडवेति भ्रान्त्याऽनुधावता † [प्रयत्नपरमानवदुर्ग्रहेण]
प्रयत्नपरैर्ग्रहीतुं प्रयतमानैरपि मानवैर्मनुष्यैर्दुर्ग्रहेण [तुरगेण, कटकः]
शिविरम् [आकुल्यकारि] आकुलीकृतः । आकुलशब्दादभूततद्भावे च्चिः ।
“अस्य च्चौ” (७।४।३२ पा०) इतीकारः । करोतः कर्मणि लुङि चिणो
लुक् ‡ ॥ ५६ ॥

अव्याकुलमिति ।—बला मुखरज्जुः, सा चोत्क्षिप्तादिभेदेन चतु-
र्दशविधा । तदुक्तं हयलौलावत्याम्,—“उत्क्षिप्ता शिथिला तथोत्तर-

* शब्दं दधदिति पदार्थस्य सुदाधानं प्रति हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

† अत एव ।

‡ भान्निमानलङ्कारः ।

सिद्धं मुखे नवसु वीथिषु कश्चिदश्वं

वल्गाविभागकुशलो गमयाम्बभूव ॥ ६० ॥

वती मन्दा च वैहायसी विष्टिमैककरार्द्धकन्धरसमोत्कीर्णा विभक्ता
तथा । अत्युत्क्षिप्तलोडृते खलु तथा व्यागूढगोकर्णिके वाहानां
कथिताश्चतुर्दशविधा वल्गाप्रभेदा अमी ॥” इति । तल्लक्षणानि तु तत्रैव
द्रष्टव्यानि, अत्र विस्तरमयात्र लिख्यन्ते । तस्या विभागो विविच्य
प्रयोगः तत्र कुशलः [वल्गाविभागकुशलः] षड्विधप्रेरणाभिज्ञ इत्यर्थः ।
वल्गाग्रहणस्य रागाद्युपलक्षणात्वात् । यथाह भोजः,—“वाहनं प्रति-
वाहानां षड्विधं प्रेरणं विदुः । रागावल्गाकशापार्णिप्रतोदरवभेदतः ॥”
इति । [कश्चिन्] कश्चन वाहकः [अव्याकुलम्] अव्यग्रम्, अत्रस्तमिति
यावत् । प्रकर्षेण कृतं [प्रकृतं] सज्जितमित्यर्थः । [मुखे] मुख-
कर्माणि [सिद्धं] सिद्धिमन्तम् [अश्वं] चतुष्काख्ये गतिविशिषे मुखे
संस्थानविशेषादिविशेषणविशिष्टमश्वमित्यर्थः । तदुक्तं रेवतीत्तरे,
— “सृक्काधरोष्ठसितफेनलवाभिराम-फुत्कारवायुपदमुन्नतकन्धरायम् ।
नीत्वोपकुञ्चितमुखं नवलोहसाम्यमश्वं चतुष्कसमये मुखसिद्धमाहुः ॥”
इति । [उत्तरधेयकर्मधाराः] उत्तरधेयकर्म युद्धाद्युत्तरकाले धेयं
विधेयं प्रयोष्यं यत्कर्म क्रिया तद्रूपा इत्यर्थः । [अव्यतिकीर्णरूपाः]
असङ्कीर्णरूपा धारा गतिभेदाः । ‘अश्वानान्तु गतिधारा विभिन्ना
सा च पञ्चधा । आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वलितं म्रुतम् ॥’ इति
वैजयन्ती । ‘गतयोऽसूः पञ्च धाराः’ इत्यमरश्च । अश्वशास्त्रे तु संज्ञा-
न्तरेणोक्ताः,—‘गतिः पुला चतुष्का च तद्वन्मध्यजवा पंरा । पूर्णविगा
तथा चान्या पञ्च धाराः प्रकीर्त्तिताः ॥ एकैका विविधा धारा ह्य-
श्विन्नाविधौ मता । लघ्वी मध्या तथा दीर्घा श्वात्वेता योजयेत्
क्रमात् ॥” इति । तथा च पञ्चदश विभेदा भवन्ति । ताः पञ्च
धाराः [प्रसाध्यितुं] परिधेतुं [नवसु, वीथिषु] सञ्चारस्थानेषु [गम-
याम्बभूव । वीथयो नवाश्वानां सर्वत्र धारादाढ्यार्थाः परिमिताः
प्रचारदेशाः, ताश्च तिस्र इत्येके, नवेत्यन्ये, ततोत्तरपञ्चमाश्रित्योक्तं

मुक्तासृणानि परितः कटकं चरन्त-
स्त्वुद्वितानतनिकाव्यतिषङ्गभाजः ।

सस्रुः सरोषपरिचारकवार्य्यमाणा

दामाञ्चलखलितलोलपदं तुरङ्गाः ॥ ६१ ॥

कविना नवस्विति । यथाह भोजः,—‘वीथ्यस्तिस्त्रोऽथ धाराणां
लघ्वीमधोत्तमाः क्रमात् । तासां स्यादनुषां मानमश्रीतिर्नवतिः शतम् ॥
श्रेष्ठमध्यात्तमानान्तु वाजिनां वीथिकाः स्मृताः । नवानां कथिता
वीथ्यो दृष्टानां क्रमणक्रमे । अन्येषामपि सर्वत्र गतिदाढार्थमौरिताः ॥
समोन्नता सा विषमास्त्रुकीर्णा शुद्धा नताग्रा तृणवीरुदाढा । स्थान-
प्रकीर्णोपलसम्प्रकीर्णा, पाश्चीन्नताख्या नवधेति वीथ्यः ॥ सर्ववीथिषु
यो वार्जो दृढश्चिन्नासमन्वितः । तेन राजा रणे नित्यं मृगयायां मुदं
व्रजेत् ॥’ इति । अन्ये तु उरमात्यादयो गतिविशेषा वीथय इत्याहुः,—
‘उरमाली वरश्चाली पृथुलो मध्यनामकः । आलीदृः शोभनैरङ्गैः
प्रथालीदृस्तथाऽपरः ॥ उपधेनव उक्तञ्च पादचाली च सर्वगः । निर्दिष्टा
वीथयस्त्वेताः—’ इति ॥ ६० ॥

मुक्ता इति ।—[मुक्ताः] विहारार्थमुत्सृष्टाः, अत एव [कटकं]
शिविरं [परितः] । “अभितः परितः” (वा०) * इत्यादिना द्वितीया ।
[तृणानि, चरन्तः] भक्षयन्तः [त्रुद्वितानतनिकाव्यतिषङ्गभाजः]
त्रुद्वन्तीषु क्लिन्नासु वितानतनिकासु पटमण्डपरज्जुषु व्यतिषङ्गं सङ्गं
भजन्तीति तथोक्ताः । अत एव [सरोषपरिचारकवार्य्यमाणाः] सरोषैः
परिचारकैः किङ्करैर्वार्य्यमाणाः अपसार्य्यमाणाः [तुरङ्गाः, दामाञ्चल-
खलितलोलपदं] दामाञ्चलानि पादपाशाः । ‘दामाञ्चलं पादपाशे’
इति वैजयन्ती । द्रुष्यवरत्नावन्धनशङ्खः इति केचित् । तेषु खलितेन

* “उपावध्याङ्गवसः” (१।४।४८ पा०) इति सूत्रे उद्धृतमेतत् वार्तिकं
दोषितैः ; काशिकायां भाष्येऽपि “कक्षणि द्वितीया” (१।२।२ पा०) इति सूत्रे
दृश्यते ।

उत्तीर्णभारलघुनाऽप्यलघूलघौघ-
सौहित्यनिःसहतरेण तरोरधस्तात् ।

रोमन्यमन्यरचलद्गुरुसाम्प्रमासा-
च्चक्रे निमीलदलसेक्षणमौक्षकेण ॥ ६२ ॥

मृत्पिण्डशेखरितकोटिभिरईचन्द्रं
शृङ्गेः शिखाऽयगतलक्ष्ममलं हसद्भिः ।

लोलानि पदानि यस्मिन् कर्मणि तदयथा तथा [मसुः] अपससुः *
॥ ६१ ॥

उत्तीर्णंति ।—[उत्तीर्णभारलघुना] उत्तीर्णभारमवरोपितावपनम्,
अत एव लघुः तेन तथोक्तेन [अपि] तथाऽपि [अलघूलघौघसौहित्य-
निःसहतरेण] अलघुना उलपानां वल्लजल्लगानाम् ओघेन यत् सौहित्यं
पूर्तिः । ‘पर्याप्तमुपसम्पन्नं पूर्तिः सौहित्यमुच्यते’ इति हलायुधः । तेन
निःसहतरेणात्यन्तमसहतरेण, वाच्यभारवतारेऽप्यन्तरतिभोजनाद्
गुरुभवतंत्यर्थः । सहैः निःपूर्वात् पचाद्यजन्तात्तरपप्रत्ययः । ‘उलपा वल्लजाः
प्रोक्ताः’ इति विश्वः । [औक्षकेण] उच्छ्रां समृहेन । “गोत्रोक्ष—”
(४।२।३६ पा०) इत्यादिना वृञ्प्रत्ययः । [तरोरधस्तात्] तरुतले
[रोमन्यमन्यरचलद्गुरुसाम्प्रम्] रोमन्यः पशूनां चर्वितचर्वणां, तेन मन्यवं
मन्दं चलन्त्यो गुर्यः साम्नाः गलकम्बलानि यस्मिन् कर्मणि तदयथा तथा ।
‘साम्ना तु गलकम्बलः’ इत्यमरः । किञ्च, [निमीलदलसेक्षणम्]
निमीलन्ति सुखान्मुकुलीभवन्ति अलसानि चेक्षणानि यस्मिन् कर्मणि
तदयथा तथा [आसाच्चक्रे] आमितम् । ‘आस उपवेशने’ भावे
लिट् । “दयायासश्च” (३।१।३७ पा०) इत्यामप्रत्ययः । “कृच्चानु-
प्रयुज्यते लिटि” (३।१।४० पा०) इति कृञोऽनुप्रयोगः । इतः प्रभृत्या
चतुष्टयात् स्वभावोक्तिः ॥ ६२ ॥

मृत्पिण्डेति ।—[मृत्पिण्डशेखरितकोटिभिः] मृत्पिण्डैर्विक्रीडा-

* पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

उच्छृङ्खिताऽन्यदृषभाः सरितां नदन्तो
 रोधांसि धीरमपचस्करिरे महोद्धाः ॥ ६३ ॥
 मेदस्विनः सरभसोपगतानभीकान्
 भङ्क्त्वा पराननडुहो मुहुराहवेन ।
 ऊर्जस्वलेन सुरभौरनु निःसपत्नं
 जग्मे जयोहुरविशालविषाणमुच्छ्वा ॥ ६४ ॥

लग्नैर्मृत्वखडैः श्रेखरिताः सञ्जातशेखराः 'कोटयोऽग्राणि शेषां तैः, अत एव [शिखाऽग्रगतलक्ष्ममलं] शिखाऽग्रगतमुभयकोट्यन्तर्गतं लक्ष्मैव मलं यस्य सः, एवम्भूतं श्वेतम् [अर्द्धचन्द्रं हसद्भिः] इत्यतिशयोक्तिमेद इत्युक्तम्, अभूतोपनेति मतान्तरम् । [शृङ्खैः] विषाणैः [उच्छृङ्खिताऽन्यदृषभाः] उच्छृङ्खा उत्पतितशृङ्खाः कृता उच्छृङ्खिताः अन्यदृषभाः प्रतिदृषभाः यैस्ते, अत एव [धीरं] गम्भीरं [नदन्तः] गर्जन्तः, महान्त उद्धाणः [महोद्धाः] । 'अचतुर—' (५।४।७७ पा०) इत्यादिना निपातात् साधुः । [सरितां रोधांसि अपचस्करिरे] आलिलिखुः, हर्षादुक्चुरित्यर्थः । अपपूर्वात्किरतेः कर्त्तरि लिट् । "किरतेर्हर्षजौविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम्" * इत्यात्मनेपदम् । "ऋच्छृत्याम्" (७।४।११ पा०) इति गुणः, "अपाञ्चतुष्याच्छक्रुनिष्वानिखने" (६।१।१४२ पा०) इति सुहागमः ॥ ६३ ॥

मेदस्विन इति ।—ऊर्जो बलमस्यास्तीति तेन [ऊर्जस्वलेन] बलिना । 'व्योत्स्नातमिसा—' (५।२।११४ पा०) इत्यादिना निपातः । [उच्छ्वा] दृष-
 मेण [मेदस्विनः] मांसलान् । "अस्मायामेधासजो विनिः" (५।२।१२१ पा०) इति विनिः । अत एव [सरभसोपगतान्] सरभसं सत्वर-
 मुपगतान् अभिकामयन्त इति [अभीकान्] कामुकान् । 'ऋषः

* इति काशिकायाम् । "ऋीडोऽनुसंपरिभ्यश्" (१।१।२१ पा०) इत्यस्य वार्त्तिकम् । सिद्धान्तकौमुद्यानु "वक्तव्यम्" इत्यत्र "वा यम्" इति पाठः ।

बिभ्राणमायतिमतीमवृथा शिरोधिं

प्रत्यग्रतामतिरसामधिकं दधन्ति ।

लोलोष्ठमौष्ट्रकमुदग्रमुखं तरूणा-

मभंलिहानि लिलिहे नवपल्लवानि ॥ ६५ ॥

कामयिताभौकः' इत्यमरः । “अनुकाभिकाभौकः कमिता” (५।१।७४ पा०) इति निपातः । [पराननडुहः] बलीवर्दान् [मुहुराह्वेन] युद्धेन [भङ्क्ता] निर्जित्य [जयोद्गुगविशालविषाणम्] जयेनोद्गुरे निर्भरे । ‘ऋक्पूरा—’ (५।४।७४ पा०) इत्यादिना समासान्तः । विज्ञानं च विषाणे यस्मिन् कर्मणि तद्व्यथा तथा, [निःसपन्नम्] अप्रतिपन्नं [सुरभीरनु] गवां पृष्ठतः । “कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया” (२।३।८ पा०) इति द्वितीया । [जग्मे] गतम् । भावे लिट् ॥ ६४ ॥

बिभ्राणमिति—[आयतिमतीं] देख्यवतीं, न च वृथा देख्यमित्याह, अव्रथेति—[अव्रथा] उच्चैस्तरुपल्लवग्रहणात् सफलमित्यर्थः । शिरो धीयतेऽस्यामिति [शिरोधिं] ग्रीवाम् । ‘शिरोधिः कन्धरेत्यपि’ इत्यमरः । “कर्मण्यधिकरणे च” (३।३।८३ पा०) इति किप्रत्ययः । [बिभ्राणं] दधानम्, [उदग्रमुखं] पल्लवग्रहणार्थमूर्ध्वोत्क्षिप्ततुण्डम् [औष्ट्रकम्] उष्ट्रसदृहः । ‘गोत्वोच्च—’ (४।१।३६ पा०) इत्यादिना वुञ् । [अधिकम्] अतिशयितो रमः स्वादां यस्यां ताम् [अतिरसां, प्रत्यग्रताम्] अभिनवत्वं [दधन्ति, दधति । “वा नपुंसकस्य” (७।१।७६ पा०) इति वैकल्पिको नुमागमः । अभं लिहन्तीति [अभंलिहानि] उच्चतराणि । “बहाम्भे लिहः” (३।२।३२ पा०) इति खश्प्रत्ययः । ‘अरुर्हिषत्—’ (६।३।६७ पा०) इत्यादिना मुमागमः । [तरूणां नवपल्लवानि] ‘पल्लवोऽस्त्री किमलयम्’ इत्यमरः । [लोलोष्ठं] यथा तथा “ओत्वोष्ठयोः समासे वा पररूपं वक्तव्यम्” * इति पररूपम् । [लिलिहे] आस्वादयामास, जघासेत्यर्थः † ॥ ६५ ॥

* काशिकायां “एङि पररूपम्” (६।१।८४ पा०) इत्यस्य वार्तिकम् । कौमुद्यान्त “ओत्वोष्ठयोः समासे वा” इतिमात्रपाठः ।

† उष्ट्रविशेषस्य उच्चैस्तरुपल्लवलेहनं प्रति हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ।

सार्द्धं कथञ्चिदुचितैः पिचुमर्दपत्रै-
 रास्यान्तरालगतमासदलं मदीयः ।
 दासेरकः सपदि संवलितं निषादै-
 विप्रं पुरा पतगराडिव निर्जगार ॥ ६६ ॥
 स्पष्टं बहिःस्थितवतेऽपि निवेदयन्त-
 श्चेष्टाविशेषमनुजीविजनाय राज्ञाम् ।
 वैतालिकाः स्फुटपदप्रकटार्थमुच्चै-
 र्भोगावलीः कलगिरोऽवसरेषु पेटुः ॥ ६७ ॥

सार्द्धमिति ।—[उचितैः) अभ्यस्तैः । ‘अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याय्यम्’
 इति यादवः । [पिचुमर्दपत्रैः] निम्बदलैः [सार्द्धम्] । ‘पिचुमर्दश्च
 निम्बे’ इत्यमरः । [कथञ्चित्] प्रमादात् [आस्यान्तरालगतं] सुखा-
 न्तगतं [मदीयः] मृदतरम् [आसदलं] चूतपद्मवं [दासेरकः] उष्ट्रः
 [पुरा, निषादैः] स्नेच्छैः [संवलितं विप्रं, पतगराट्] गरुत्मान् [इव,
 सपदि, निर्जगार] उन्नैर्गवान् । पुरा किल कुतश्चित्कारणात् स्नेच्छभक्षणे
 तैः सहान्तः प्रविश्य गलं दहन्तं विप्रं गरुड उज्जगारेति पौराणिकी
 कथाऽत्वानुसन्धेया * ॥ ६६ ॥

स्पष्टमिति ।—[बहिः स्थितवतेऽपि अनुजीविजनाय] राज्ञो-
 ऽवसरकाङ्क्षणे इति भावः । [राज्ञां, चेष्टाविशेषं] तत्कालोचित-
 चरित्रविशेषं [स्पष्टं निवेदयन्तः] तद्वाञ्छकप्रबन्धपाठैरिति भावः ।
 [कलगिरः] मधुरवाचः [वैतालिकाः] मङ्गलपाठकाः [अवसरेषु]
 तत्तद्वेलासु [स्फुटपदप्रकटार्थं] स्फुटेः प्रसिद्धैः पदैः प्रकटः प्रकाशो-
 ऽर्थोऽभिधेयो यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा [उच्चैः, भोगावलीः] प्रब-

* महाभारते आदिपर्वणि बर्णिता । उपमाऽलङ्कारः । “निर्जगार” इत्यत्र
 जगसायञ्चकाश्रीलाख्यो दीपः ।

उन्नमताम्रपटमण्डपमण्डितं तत्
 आनीलनागकुलसङ्कुलमावभासे ।
 सन्ध्यांशुभिन्नघनकर्बुरितान्तरीक्ष-
 लक्ष्मीविडम्बि शिविरं शिवकीर्त्तनस्य ॥ ६८ ॥
 धरस्योद्धर्ताऽसि त्वमिति ननु सर्वत्र जगति
 प्रतीतस्तत्किं मामतिभरमधः प्रापिपयिषुः ।
 उपालम्बेवोच्चैर्गिरिपतिरिति श्रीपतिमसौ
 बलाक्रान्तः क्रीडद्द्विरदमयितोर्वीरुहरवैः ॥ ६९ ॥

इति श्रीमाघकविक्रतो शिशुपालबधे महाकाव्ये
 पञ्चमः सर्गः ॥ ५

न्वान् [पेटुः] पठन्ति स्म । “अत एकहलमध्यऽनादेशादेर्लिटि”
 (६।४।१२०) इत्येत्वाभ्यासलोपो ॥ ६७ ॥

उन्नमेति ।—[उन्नमताम्रपटमण्डपमण्डितम्] उन्नमेरुन्नतैस्ताम्रैः
 धातुरन्तैः पटमण्डपैर्दृष्यैर्मण्डितम् [आनीलनागकुलसङ्कुलम्] आ
 समन्तात् नीलेनागकुलेर्गजसङ्घैः सङ्कुलम्, अत एव [सन्ध्यांशुभिन्नघन-
 कर्बुरितान्तरीक्षलक्ष्मीविडम्बि] सन्ध्यांशुभिन्नैः सन्ध्यारागसम्भिन्नैर्घनै-
 र्मेघैः कर्बुरितस्य पितृकीकृतस्यान्तरीक्षस्य लक्ष्मीं विडम्बयन्नुकरोतीति
 तत्तद्योक्तं, [शिवकीर्त्तनस्य] मङ्गलकीर्त्तः कृष्णस्य [तत्, शिविरं] कटकम्
 [आवभासे] मनोहरमभूदित्यर्थः । उपमाऽलङ्कारः वृत्त्यनुप्रासश्च ॥ ६८ ॥

धरस्येति ।—[बलाक्रान्तः] बलैः सैन्यैराक्रान्तः [असौ गिरिपतिः]
 शैवतकः [क्रीडद्द्विरदमयितोर्वीरुहरवैः] क्रीडद्भिर्विहरमाख्यैर्द्विरद-
 मयितानां भग्नानामुर्वीरुहाणां वृक्षाणां रवैः शब्दैर्निमित्तेन [श्रीपतिं]
 हरिम् । [ननु] अङ्ग ! [त्वं धरस्य] पर्वतस्य [उद्धर्ता] उद्धारकः
 [असि इति सर्वत्र जगति, प्रतीतः] प्रसिद्धः । गोवर्द्धनोद्धारणादिति

षष्ठः सर्गः ।

—००—

अथ रिरंसुममं युगपद्गिरौ
कृतयथास्वतरुप्रसवश्रिया ।
ऋतुगणेन निषेवितुमादधे
भुवि पदं विपदन्तकृतं सताम् ॥ १

भावः । [तत्] तर्हि [किं] किमर्थम् [अतिभरम्] अतिभारवन्तं
[मामधः, प्रापिपयिषुः] प्रापयितुमिच्छुः असि ? प्रापयतेः सन्नन्तादु-
प्रत्ययः । [इत्युच्चैः, उपालम्बेव] आकृच्छदिवेत्युत्प्रेक्षा । उपाङ्पूर्वाङ्गमे-
लुङ् 'एकाच उपदेशे—' (७।२।१०) इति नेट्, "भ्रूप्रस्तयोर्धोऽधः (८।२।
४० पा०) इति तकारस्य धकारः, "धि च" (८।२।२५ पा०) इति
सिचः सकारलोपः । शिखरिणी वृत्तम् ;—“रमै रुद्रैश्चिन्वा यमनस-
भला गः शिखरिणी” इति लक्षणात् ॥ ६६ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमहर्षिनाथमूरिविरचिते
माघकाव्यव्याख्याने सर्वज्ञषाख्ये पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

अथ ऋतुवर्णनं प्रस्तौति,—अथेति ।—[अथ] सेनानिवेशानन्तरं
[गिरौ] रैवतके [रिरंसुं] रन्तुमिच्छुम् । रमेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । एतेन
ऋतुवर्णनप्रवृत्तेः प्रभुचित्तवृत्तिज्ञानपूर्वकत्वमुक्तम् । [सतां] साधूनां,
विपदामन्तं करोतीति विपदन्तकृतम् । क्विप् । तं [विपदन्तकृतम्] ।
अतः सेव्यमिति भावः । [अमुं] हरिं [निषेवितुं] स्वतरुन् स्वस्व-
नियतवृक्षान् अनतिक्रम्य यथास्वतरु । यथार्थेऽव्ययीभावः । यथास्व-
तरु स्थिता प्रसवश्रीः पुष्पफलसम्पत्तिः यथास्वतरुप्रसवश्रीः । 'प्रसवस्तु

नवपलाशपलाशवनं पुरः

स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।

मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्

स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥ २ ॥

विलुलितालकसंहतिरामृशन्

मृगदृशां श्रमवारि ललाटजम् ।

फले पुष्पे' इत्यमरः । शाकपार्थिवादिषु द्रष्टव्यः । सा कृता येन तेन [कृतयथास्वतरूपसवश्रिया] यथास्वतरुकृतप्रसवश्रियेत्यर्थः । [ऋतु-
गणोन युगपङ्कवि पदम्, आदधे] आहितम् । युगपद्वतुगणः प्रादुरभूदि-
त्यर्थः । नक्षत्रसरं सेवकाः क्षिपन्तीति भावः । अत्र सर्गे सर्वत्र यमकं
शब्दालङ्कारः । तद्वचनं तूक्तं चतुर्थे । अर्थालङ्कारम् यथासम्भव-
मूह्यः । अस्मिन् सर्गे द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ;—'द्रुतविलम्बितमाह नभो
भरो' इति लक्षणात् ॥ १ ॥

अथ लोकवेदयोः प्राथम्येन व्यवहारात् वसन्तमादौ वर्णयति,
नवेति ।—[सः] हरिः [पुरः] अग्रे प्रथमं वा, नवपलाशानि नूतन-
पर्णानि पलाशवनानि किंशुककाननानि यस्मिन्, तं [नवपलाश-
पलाशवनम्] । बहुव्रीहिपूर्वपदो बहुव्रीहिः । 'पलाशः किंशुके पत्रे पला-
शम्' इति विश्वः । स्फुटानि विक्रान्तिपरिणामैः रजोभिः परागतानि
व्याप्तानि च पङ्कजानि यस्मिन् तं [स्फुटपरागपरागतपङ्कजम्] । मृदुलाः
कोमला अत एव तान्ताः आतपसमये किञ्चित् स्नानाः लतान्ताः पल्लवा
यस्मिन् तं [मृदुलतान्तलतान्तं, सुमनोभरैः] पुष्पसमृद्धिभिः [सुरभिं]
सुगन्धिं [सुरभिं] वसन्तम् [अलोकयत्] अपश्यत् । 'सुरभिश्चम्पके
स्वर्णे जातीफलवसन्तयोः । सुगन्धो च मनोज्ञे च वाच्यवत्' इति
विश्वः । इह प्रतिपादं प्रथमाक्षरद्वयात् परतोऽक्षरत्रयावृत्तिरूपयमक-
प्रक्रमाच्चतुर्थपादेऽपि तदेव यमकम् । एकस्मादप्यपरमिति सजातीय-
संज्ञाः ॥ २ ॥

तनुतरङ्गततिं सरसां दलत्-

कुवलयं वलयन् मरुदाववौ ॥ ३ ॥

तुलयति स्म विलोचनतारकाः

कुरवकस्तवकव्यतिषङ्गिणि ।

गुणवदाश्रयलब्धगुणोदये

मलिनिमाऽलिनि माधवयोषिताम् ॥ ४ ॥

स्फुटमिवोज्ज्वलकाञ्चनकान्तिभि-

र्युतमशोकमशोभत चम्पकैः ।

विलुलितेति ।—[विलुलितालकसंहतिः] विधुतचिकुरनिकरः सन् [मृगदृशां ललाटजं, श्रमवारि] खेदम् [आमृशन्] परिमृजन्, मन्द इति भावः । [सरसां तनुतरङ्गततिं, दलत्कुवलयं] दलन्ति विकसन्ति कुवलयानि यस्मिन् कर्मणि तद्वयथा तथा [वलयन्] चालयन्, शीतल इति भावः । [मरुत्] वसन्तवायुः [आववौ] आवाति स्म ॥ ३ ॥

तुलयतीति ।—[कुरवकस्तवकव्यतिषङ्गिणि] कुरवकस्तवके व्यतिषङ्गिणि लग्ने, अत एव [गुणवदाश्रयलब्धगुणोदये] गुणवतः शुक्लगुणयुक्तस्य कुरवकस्तवकस्याश्रयेणाश्रयेण लब्धो गुणोदयो निजनीलिमगुणोत्कर्षो धेन तस्मिन्, धवले नीलस्य स्फुरणादिति भावः । [अलिनि] धमरे ; मलिनस्य भावः [मलिनिमा] क्लृप्तत्वं [माधवयोषितां] हविषधूनां [विलोचनतारकाः] विलोचनानां तारकाः कनीनिकाः । 'तारकाञ्चः कनीनिका' इत्यमरः । [तुलयति स्म] समीचकार, तद्वत् बभावित्यर्थः । तुलाशब्दात् सदृशपर्यायात् "तत्करोति—"(गण० सू०) इति खन्तात् "लट् स्मे" (३।२।१९८ पा०) इति भूते लट् । उपमाऽलङ्कारः ॥ ४ ॥

स्फुटमिति ।—[उज्ज्वलकाञ्चनकान्तिभिः] शुद्धसुवर्णप्रभैः [चम्पकै-

विरहिणां हृदयस्य भिदाभृतः ।

कपिशितं पिशितं मदनाग्निना ॥ ५ ॥

स्मरहृताशन-मुर्मुर-चूर्णांतां

दधुरिवाम्रवणस्य रजःकणाः ।

निपतिताः परितः पथिकव्रजा-

नुपरि ते परितेपुरतो भृशम् ॥ ६ ॥

रतिपतिप्रहितेव कृतक्रुधः

प्रियतमेषु बधूरनुनायिका ।

युतं] चम्पकसमूहमध्यगतमित्यर्थः । [स्फुटं] विकचम् [अशोकम्]
अशोकपुष्पं ; भिदा भेदः । “पिङ्गिदादिभ्योऽङ्” (३।३।१०४ पा०)
इत्यङ् । तां विभर्त्ति यत् तस्य [भिदाभृतः] भिन्नस्य [विरहिणां, हृदयस्य]
हृदयपिण्डस्य, सम्बन्धिना [मदनाग्निना, कपिशितं] कपिशौकृतं
[पिशितं] मांसम् [इवाशोभत] इत्युत्प्रेक्षा ॥ ५ ॥

स्मरति ।—[आस्रवणस्य] चूतवनस्य ; ‘आस्रञ्चूतो रमालोऽसौ’ इत्य-
मरः । ‘प्रनिरन्तःशर-’ (८।४।५ पा०) इत्यादिना वन-नकारस्य गत्वम् ।
[रजःकणाः] परागचूर्णाः [स्मरहृताशनमुर्मुरचूर्णांतां] स्मरहृताशनः
कामाग्निः स एव मुर्मुरम्प्राग्निः । ‘मुर्मुरम् तुषानलः इति वैजयन्ती ।
तस्य चूर्णांतां [दधुरिव] इत्युत्प्रेक्षा । [अतः] मुर्मुरचूर्णात्वादेव [परितः
उपरि निपतिताः, ते] रजःकणाः [पथिकव्रजान्] पथ्यानं गच्छन्तीति
पथिकाः * । “पथः ष्कन्” (५।१।७५ पा०) इति ष्कन् प्रत्ययः । तेषां
व्रजान् + [भृशं परितेपुः] परितापयामासुः । अतो मुर्मुरचूर्णात्वोत्प्रे-
क्षामिति भावः ॥ ६ ॥

रतिपतीति ।—[प्रियतमेषु] विषये [कृतक्रुधः] कृतक्रुधः । ‘प्रतिघा

* प्रवासगता, प्रियाभिर्वियुक्ताः इत्यर्थः, विरहिण इति शाश्वत ।

† समूहान्, विषयज्ञान् जनानित्यर्थः ।

वकुलपुष्परसासवपेशल-
 ध्वनिरगान्निरगात् मधुपावलिः ॥ ७ ॥
 प्रियसखीसदृशं प्रतिबोधिताः
 किमपि काम्यगिरा परपुष्टया ।
 प्रियतमाय वपुर्गुरुमत्सर-
 च्छिदुरयाऽदुरयाचितमङ्गनाः ॥ ८ ॥

कटकुधौ स्त्रियाम्' इत्यमरः । [बधूरनुनायिका] कुपितस्त्रीरनुनेष्यन्ती ।
 "तुमुन्ववुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्" (३।३।१० पा०) इति भविष्यदर्शे
 षवुल् प्रत्ययः, "अकेनोर्भविष्यदाधमर्ष्ययोः" (२।३।७० पा०) इति
 षष्ठीप्रतिषेधाद्बधूरिति द्वितीया । [रतिपतिप्रहितव] रतिपतिना
 कामेन प्रहितव प्रेषितव, तद्वाणीश्रवणानन्तरमेव तासां कीपत्याग-
 दर्शनादियमुत्प्रेक्षा । [वकुलपुष्परसासवपेशलध्वनिः] वकुलपुष्पाणां
 रसो मकरन्दः स एवासवः * तेन तत्पानेन इत्यर्थः, पेशलध्वनिर्मधुरस्वरा
 [मधुपावलिः] । कर्त्वी । [अगात्] न गच्छतीत्यगस्तस्मात्, वृक्षादि-
 त्यर्थः । [निरगात्] निर्गता । "इखी गा लुङि" (२।४।४५ पा०)
 इति गादेशः ॥ ७ ॥

प्रियसखीति ।—[गुरुमत्सरच्छिदुरया] गुरोर्महतो मत्सरस्य द्वेषस्य
 छिदुरया क्लृप्ता । "विटिभिदिच्छिदः कुरच्" (३।१।१६२ पा०) इति
 कुरच् । [काम्यगिरा] ग्राह्यवाचा [परपुष्टया] कीकिलया [प्रिय-
 सखीसदृशं] प्रियसख्या सदृशं यथा तथा [किमपि] परैर्दुर्बोधं
 रहस्यं चितं [प्रतिबोधिताः] उपदिष्टाः [अङ्गनाः प्रियतमाय,
 अयाचितम्] अप्रार्थितमेव [वपुः] निजाङ्गम् [अदुः] अर्पयामासुः ।
 ददातेर्लुङि 'गातिख्या—' (२।४।७७ पा०) इत्यादिना सिचो लुक् ।

* उपमेयभूते पुष्परसे उपमानभूतस्य आसवस्य अभेदारीपात् रूपकम्
 अलङ्कारः ।

मधुकरैरपवादकरैरिव
 स्मृतिभुवः पथिका हरिणा इव ।
 कलतया वचसः परिवादिनी-
 स्वरजिता रजिता वशमाययुः ॥ ९ ॥
 समभिसृत्थ रसादवलम्बितः
 प्रमदया कुसुमावचिचौषया ।
 अविनमन् न रराज तृथोच्चकै-
 रनृतया नृतया वनपादपः ॥ १० ॥

कोकिलाकूजितश्रवणानन्तरमेवाङ्गारपण्यादौत्सुक्य-हेतुकाद्यनन्तरन्वायिन
 तथा किमपि बोधिता इत्युत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

मधुकरैरिति ।—[मधुकरैः] कर्तृभिः [अपवादकरैरिव] अपवादं
 मृगवक्षनाय घण्टादिकुत्सितवाद्यं कुर्वन्तीत्यपवादकराः व्याधाक्षैरिव,
 [पथिकाः हरिणा इव, परिवादिनीस्वरजिता] वीणाविग्नेष्वनि-
 जयिन्वा । 'सप्तभिः परिवादिनी' इत्यमरः । जयतिः क्षिपि तुक् ।
 [वचसः] गीतस्य [कलतया] माधुर्य्येण करणेन । [रजिताः]
 आकृष्टाः सन्त इत्यर्थः । रञ्जेर्यन्तात् कर्मणि क्तः । "रञ्जेर्यो मृगरमणे—"
 (वा०) इति उपधानकारलोपः । इहोपमानमृगसादृश्यादौपचारिकं
 मृगत्यम् उपमेयेषु पथिकेष्वस्तीत्यविरोधः । [स्मृतिभुवः] अरस्य
 मृगपातचिन्ताविषयत्वात् मृगग्रहणार्तदेशस्य च [वशमाययुः] । यथा
 व्याधगानासक्त्या गर्तं मृगाः पतन्ति, तदन्वधुकरदुङ्काराकृष्टाः पाश्याः
 अरपारवश्यं भिजुरित्यर्थः । अनेकैवेयमुपमा ॥ ९ ॥

समभिसृत्थेति ।—[प्रमदया] कल्पा । [कुसुमावचिचौषया]
 कुसुमानामवचिचौषया अवचेतुमिच्छया, रिरंसवेति भावः । चिनोतिः
 सञ्जन्तात् "अप्रत्ययात्" (३।३।१०२ पा०) इति स्त्रियामकारप्रत्ययः,
 "विभाषा चैः" (७।३।५८ पा०) इति विकृत्यात् कुत्वाभावः ।

दुदमपास्य विरागि परागिणी-
रलिकदम्बकमम्बुरुहां ततोः ।
स्तनभरेण जितस्तवकानम-
न्नवलते वलतेऽभिमुखं तव ॥ ११ ॥

[रसात्] रागात् [समभित्य] समागत्य [अवलम्बितः] हस्तेन
दृष्टीतः, तथाऽपि [अविनमन्] वञ्चमगच्छन्, अत एव [त्रयोचकैः]
व्यर्थसुखतः [वनपादपः] न तु नागरिक इति भावः । न ऋतेत्यनृता
असत्या तथा [अनृतया] नुर्भावो नृता तथा [नृतया] पुंस्त्वेन [न
रराज] । 'स्युः पुमांसः पञ्चजनाः, पुरुषाः पूरुषा नरः' इत्यमरः । यः
कान्ताकरगृहीतोऽपि न द्रवति, स नपुंसक एव, लौकिकस्तु पुंस्त्वव्यप-
देशो मिथ्यैवेति भावः * ॥ १० ॥

अथ कश्चित् स्वयंग्रहाश्लेषसुखाद्यं प्रियामलिपातेन भाययंस्त्रिभिः
विशेषकेणाह, इदमित्यादि ।—[स्तनभरेण] साधनेन, जिताभ्यां स्तव-
काभ्यामानमन्ती नवलता यया सा तथोक्ता, तस्याः सम्बुद्धिः [जित-
स्तवकानमन्नवलते] स्तवकानमन्नवलतोपमे इत्यर्थः ; अत एव [इदं,
विरागि] विरक्तिमत् [अलिकदम्बकं, परागिणीः] प्रागवतीरिति
विरक्तिहेतुक्तिः । [अम्बुरुहां ततोः] तवामिमुखं, वलते] चलति ;
विशिष्टलताभमादिति भावः । तथा च भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते +
॥ ११ ॥

* अत्र अविनमन् इति श्लेषविशेषमहिम्ना रिरंसया प्रमदाजनेन सप्रणयं
करणेन समासिक्रितीऽपि वनपादपः कान्तावशतां न अपादि इत्यप्रस्तुतानाम-
रिक्तायकव्यवहारसमारीपात् समासोक्तिः कथञ्चिदुन्नेया ।

+ "जितस्तवकानमन्नवलते" इत्यत्र जितपदस्य सादृश्याद्यंवाचंकेतया समास-
गता आर्षी उपमाऽलङ्कारः, तेनैव च प्रकृते वास्तवभान्तेरनुपपत्त्या नायं भ्रान्तिमद-
लङ्कारः, कीवलमुपमाऽलङ्कारेणासी व्यज्यते इति दिक् । "परागिणीः" इति पदस्य
अम्बुरुहतित्यागि हेतुरुपतयोक्तेः पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गालङ्कारः ।

सुरभिणि प्रवसिते * दधतस्तृषं

नवसुधामधुरे च तवाधरे ।

अलमलेरिव गन्धरसावमू

मम न सौमनसौ मनसो मुदे ॥ १२ ॥

इति गदन्तमनन्तरमङ्गना

भुजयुगोन्नमनोच्चतरस्तनौ ।

अथालेखदभिसुखाऽऽगमनं कारणमाह, सुरभीति ।—[तव सुरभिणि, प्रवसिते] निश्वासमारुते [नवसुधामधुरे] नवसुधावन्मधुरे [अधरे च, तृषं] तृषां [दधतः] दधानस्य [अलेः] अमरस्य [ममेव, अमू] उपलभ्यमानो, सुमनसां पुष्पाणां सम्बन्धिनो [सौमनसौ, गन्धरसौ] सौरभमाधुर्यं [मनसः] अन्तःकरणस्य [मुदे, नालं] न पर्याप्तौ ; अतस्त्वद्ददन्तरसगन्धलोभादागच्छतीत्यर्थः । “नमः स्वस्ति—” (२।३।१६ पा०) इत्यादिना चतुर्थी । अत्र कान्ताकर्तृकस्वयङ्ग्रहाश्लेषसुखार्थिनः प्रियस्य तद्ग्रहैतोरलेरेवागमनहेतुत्वेनात्र दृष्टान्तेन सुखसौरभरसलोभभरकुसुमवैराग्ययोर्वर्णयितुमौचित्यात् यमकानुसारेण विप्रकृष्टेनापि ममशब्देन इवशब्दस्यान्वयः । “वलतेऽभिसुखं तव” “अलिभयादिव स्वस्ति” इत्युपक्रमोपसंहाराभ्यामलेः प्रकृतत्वेनोपमेयत्वावगमात् ; अन्यथा, मध्ये तद्वैपरीत्ये तद्विरोधादित्यलमच्चलनाध्वमार्गयोगिन । अलोपमाऽनुप्रासयमकानां तावद्विजातीयानां संसृष्टिः स्पष्टैव ; तथा यमकानां लयाणां चतुर्थपादादावेकस्मादक्षरात् हाभ्यां लिभ्यश्च परतोऽक्षरत्रयाद्वत्तिलक्षणां स्थितत्वात् सजातीयसंसृष्टिश्लेषा ॥ १२ ॥

* अत्र “सुरभिनिप्रवसिते” इति समासान्तर्गतविधया पाठोऽपि दृश्यते । तत्र सुरभि सौरभ्यवत् निप्रवसितं निश्वासः तच्छिन् । भावे निष्ठा । उभयत्रापि चण्डगतं किञ्चित् वैशिष्ट्यं नास्ति, सत्यप्येवं टीकाकृतः केवलं “निश्वासमारुते” एवं व्याख्यानात् व्यसविधया पाठः तदभिप्रेतः इति मन्यामहं ।

प्रणयिनं रभसादुदरश्रिया
 बलिभयाऽलिभयादिव सखजे ॥ १३ ॥
 वदनसौरभलोभपरिभ्रमद्-
 भ्रमरसन्ध्रमसम्भृतशोभया ।
 चलितया विदधे कलमेखला-
 कलकलोऽलकलोलदृशाऽन्यया ॥ १४ ॥

इतीति ।—[इति] इत्थं [गदन्तं प्रणयिनम् अनन्तरं, भुज-
 युगोच्चमनोच्चतरस्तनौ] भुजयुगस्योच्चमनेनोच्चतरावत्युच्चतौ स्तनौ यस्याः
 सा । “स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपघात्” (४।१।५४ पा०) इति
 ङीष् । [बलिभया] बलयो विद्यन्ते यस्यास्तया बलिमत्या । “तुन्दि-
 बलिवटेर्भः” (५।१।१३८ पा०) इति मप्रत्ययः । [उदरश्रिया]
 मध्यशोभया उपलक्षिता [अङ्गना अलिभयादिव रभसात्, सखजे]
 आलिलिङ्ग । वस्तुतस्तु रागादेवेति भावः । ‘ष्वञ्ज परिष्वङ्गे’ इति
 चातोः कर्त्तरि लिट् । नायिकेयं मध्या,—‘लज्जामन्मथमध्यस्था मध्येयं
 नायिका मता’ इति लक्षणात् * ॥ १३ ॥

वदनेति ।—[वदनसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसन्ध्रमसम्भृतशोभया]
 वदनस्य सौरभे सौगन्धे लोभेन परिभ्रमता भ्रमरेण हेतुना यः
 सन्ध्रमस्तेन सम्भृतशोभया सम्पादितश्रिया [चलितया] अलिसन्ध्रमात्
 प्रस्थितया, अत एव [अलकलोलदृशा] अलकैरलकपातैर्लोलदृशा
 चञ्चलाद्या [अन्यया] स्वान्तरेण [कलमेखलाकलकलः] कलो मेख-
 लायाः कलकलः कोलाहलः [विदधे] विहितः । अलिभयादपसरन्त्याः
 काञ्चीगुणध्वनिरञ्जनीत्यर्थः । एतेन चकितत्वमुक्तम् । “चकितं भय-
 सन्ध्रमः” । अनुप्रासयमकयोः सजातीयशब्दालङ्कारयोः संसृष्टिः स्पष्टैव
 तावत् ; तथा यमकयोश्च द्वयोः सजातीययोः चतुर्थपादादावेकस्मा-

अजगणन् गणशः प्रियमग्रतः
 प्रणतमप्यभिमानितया न याः ।
 सति मधावभवन्मदनव्यथा-
 विधुरिता धुरि ताः कुकुरस्त्रियः ॥ १५ ॥
 कुसुमकार्मुककार्मुकसंहित-
 द्रुतशिलीमुखखण्डितविग्रहाः ।
 मरणमप्यपराः प्रतिपेदिरे
 किमु मुहुर्मुमुहुर्गतभर्तृकाः ॥ १६ ॥

दक्षरात् हाभ्याश्च परतोऽक्षरत्रयावृत्तिलक्षणयोः स्थितत्वात् सजातौ-
 ययोः संदृष्टिः ॥ १४ ॥

अजगणविति ।—[याः, कुकुरस्त्रियः] यादवाङ्गनाः [गणशः]
 बहुशः । “बह्वन्मार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम्” (५।४।४२ पा०) इति
 शस्प्रत्ययः । [अग्रतः * प्रणतमपि प्रियं] जातावेकवचनं, प्रियानित्यर्थः ।
 [अभिमानितया] अभिमानिनीनां भावोऽभिमानिता तथा । “त्वतलो-
 गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः” (वा०) इति पुंवद्भावः । [नाज-
 गणन्] न गणयन्ति स्म । गणेश्वौरादिकात् शौ चडि “ई च गणः”
 (७।४।६७ पा०) इत्यभ्यासस्य पाच्चिक ईत्वाभावः । [ताः] कुकुर-
 स्त्रियः [मधो] वसन्ते [सति] प्रवर्त्तमाने । ‘मधुश्चैत्रे वसन्ते च’ इति
 विश्वः । [मदनव्यथाविधुरिताः] मदनव्यथया विह्वलिताः सत्यः [धुरि]
 अग्रे [अभवन्] अवर्त्तन्त । स्वयमेव पुरः प्रवृत्ता इत्यर्थः ॥ १५ ॥

कुसुमेति ।—[गतभर्तृकाः] वियोगिन्यः । “नद्यृतश्च” (५।४।१५३
 पा०) इति कप् । [अपराः] काश्चिदङ्गनाः [कुसुमकार्मुककार्मुक-
 संहितद्रुतशिलीमुखखण्डितविग्रहाः] कुसुमकार्मुकस्य कामस्य कार्मुके †

रुदिषा वदनाम्बुरुहश्रियः

सुतनु ! सत्यमलङ्करणाय ते ।

तदपि सम्प्रति सन्निहिते मधा-

वधिगमं धिगमङ्गलमश्रुणः ॥ १७ ॥

त्यजति कष्टमसावचिरादसून्

विरहवेदनयेत्यघशङ्किभिः ।

संहितेः * द्रुतेर्जवनैः शिलीमुखैः शरैः खरिखतविग्रहाः पाटितशरीराः
सत्यः [मरुत्तमपि प्रतिपेदिरे, सुहृः] पुनः पुनः [सुसुहृः] समूच्छुरिति
[क्लिप्त] वक्तव्यमित्यर्थः † ॥ १६ ॥

अथ कस्याश्चित् प्रेषितमर्तृकाया बन्धुजनसमाश्रासनं विशेषकेणाह,
रुदिषेति ।—हे [सुतनु] शुभाङ्गि ! “अम्बार्थनद्योर्ङ्गस्वः” (७।३।१०७
पा०) इति ङस्वत्वम् । दौर्घोत्तरपदो बहुव्रीहिः, अन्यथा गुणः स्यात् ।
[रुदिषा] रोदनेच्छा, अश्रुविमोचनमित्यर्थः । रुदेः सञ्ज्ञात् अप्रत्यथी
टाप् । [ते] तव [वदनाम्बुरुहश्रियः अलङ्करणाय सत्यम्] “रम्बाणां
विक्रतिरपि श्रियं तनोति” इति न्यायादिति भावः । गम्यमानक्रिया-
पेक्षत्वाच्चतुर्थी । [तदपि] तथाऽपि [सम्प्रति, मधौ] वसन्ते [सन्नि-
हिते] सन्निहितोत्सवे सति [अश्रुकोऽधिगमं] प्राप्तिम्, [अमङ्गलं,
धिक्] निन्दनीय इत्यर्थः । “धिङ्निर्भर्त्सनिन्दयोः” इत्यमरः । “धिगु-
पर्व्यादिषु त्रिषु” ‡ (वा०) इति द्वितीया । अतो मा रुद इत्यर्थः § ॥१७॥
त्यजतीति ।—[प्रियतया] इष्टतया [अघशङ्किभिः] अनर्थोत्प्रे-

* संबोजितैः ।

† अर्थापत्तिरलङ्कारः ।

‡ “उभसर्वतसोः काव्यां धिगुपर्व्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाऽऽभेदितानेषु तती-
ऽन्वयापि दृश्यते ॥” इति कौमुद्याम् “उपान्वध्याङ्त्वस” (१।३।४८ पा०) इति
सूत्रे, काशिकायाञ्च “कश्चिं द्वितीया” (१।३।१ पा०) इति सूत्रे उद्धृतमेतत्
वार्तिकम् ।

§ उपनारूपकयोः सन्देहसङ्करः ।

प्रियतया गदितास्त्वयि बान्धवै-
रवितया वितथाः सखि ! मा गिरः ॥ १८ ॥
न खलु दूरगतोऽप्यतिवर्त्तते
महमसाविति बन्धुतयोदितै ।
प्रणयिनो निशमय्य बधूर्वह्निः
स्वरमृतैरमृतैरिव निर्ववौ ॥ १९ ॥

[विशेषकम् ।]

स्त्रिभिः । “प्रेम पश्यति मयान्वपदेऽपि” इति भावः । [बान्धवै-
स्त्वयि] विषये [गदिताः] उच्चारिताः [कष्टं] वत [असौ] बाला
[विरहवेदनया अचिरात्, असून्] प्राणान् [त्यजति] त्यज्यति । “वर्त्त-
मानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा” (३।३।१३१ पा०) इति लट् । [इति]
एवंविधाः [गिरः] उक्तौः हे [सखि !] विगतं तथात्वं यासां ताः
वितथाः अन्वृताः । ‘वितथं त्वन्वृतं वचः’ इत्यमरः । बहुव्रीहौ विशिष्य-
लिङ्गता, ब्राह्मणादित्वात् ङस्वः, ततो नञ्समासः । [अवितथाः]
सत्यः [मा वितथाः] मा कृथाः, उथाऽतिशोकेन मा नृथा इत्यर्थः ।
विपूर्वात्तनोतेलुङि ध्याम्, “तनादिभ्यस्तथासोः” (२।४।७९ पा०)
इति विभाषा सिचो लुक्, “अनुदात्तोपदेश—” (६।४।३७ पा०)
इत्यादिनाऽनुनासिकलोपः “न माङ्योगे” (६।४।७४ पा०) इत्याङ्गा-
गमप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

नेति ।—किञ्च, [असौ] ते प्रणयौ [दूरगतः] दूरस्थः [अपि,
महं] वसन्तोत्सवं । ‘मह उच्च उत्सवः’ इत्यमरः । [नातिवर्त्तते]
नातिक्रामति [खलु, इति, बन्धुतया] बन्धुसमूहेन । “ग्रामजन-
बन्धुसहायिभ्यस्तल्” (४।२।४३ पा०) इति तल्प्रत्ययः । [उदितैः]
उक्तैः । वदेः कर्मणि क्तः । [ऋतैः] सत्यवचनैः । ‘सत्यं तथ्यन्तं
सम्यक्’ इत्यमरः । [वह्निः प्रणयिनः] तदैव देवादागतस्य प्रियस्य

मधुरया मधुबोधितमाधवी-

मधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।

मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मद-

ध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे ॥ २० ॥

अरुणिताखिलशैलवना मुहु-

र्विदधती पथिकान् परितापिनः ।

[स्वरं] कण्ठगतं शब्दं [निशमय्य] श्रुत्वा । “शसु अदर्शने” इति चौरादिकात् ल्यप् मित्वाङ्गुस्वः । “ल्यपि लघुपूर्वात्” (६।४।५६ पा०) इत्ययादेशः [बधूः, अमृतैरिव] सुधाभिरिव [निर्ववौ] निर्वधार । वातेर्लिट् । “निर्वाणं निर्वृतिः सुखम्” इति * ॥ १८ ॥

मधुरयेति ।—[मधुरया] मनोहरया [मधुबोधितमाधवीमधु-समृद्धिसमेधितमेधया] मधुना वसन्तेन बोधिताः विकसिताश्च ता माध-व्यश्च । पुष्पधन्मः पुष्पितासु उपचर्यते । तासां माधवीनाम् अतिसुक्तलता-नाम् । ‘अतिसुक्तः पुष्पकः स्याद् वासन्ती माधवीलता’ इत्यमरः । मधुसमृद्धा मकरन्दसम्पदा समेधितमेधया संवञ्जितप्रतिभया, अत एव [उन्मदध्वनिभृता] उन्मदयतीत्युन्मदो मदकरः । पचाद्यच् । † तं ध्वनिं विभर्त्ति इत्युन्मदध्वनिभृत् तथा [मधुकराङ्गनया, मुहुर्निभृता-क्षरं] लक्षणाया स्थिरनादं यथा तथेत्यर्थः । अथवा “सर्वः शब्दो वर्णा-त्मक एव, व्यञ्जकविशेषाभावादस्फुटः” इति मतमाश्रित्योक्तं, सर्वपथीनाः कवय इति [उज्जगे] उच्चैर्गीतम् । गायतेरविवक्षितकर्मण्वाद् भावे लिट् । ‘बन्धवैषम्यराहित्यं समता पदगुम्फनं’ इति लक्षणात् समताख्यो गुणः ‡ ॥ २० ॥

* उपमाऽलङ्कारः ।

† “नन्दिग्रहपचादिभ्यो ऋषिभ्यश्चः” (३।१।१३४ पा०) इति सूत्रम् ।

‡ अत्र पाञ्चाक्षरीतिरिति दर्पणकारवर्गेः ।

विकचकिंशुकसंहतिरुच्चकै-

रुद्वहृद्वहृद्व्यवहृद्विश्रियम् ॥ २१ ॥

रवितुरङ्गतनूरुहृतुल्यतां

दधति यत्र शिरीषरजोरुचः ।

उपययौ विदधन्नवमल्लिकाः

शुचिरसौ चिरसौरभसम्पदः ॥ २२ ॥

अरुणितेति ।—[अरुणिताखिलशैलवना] अरुणितान्यरुणीकृतानि
अखिलानि शैलवनानि यथा सा, [मुहुः पथिकान्] अश्वगान्, विर-
ह्विष्य इत्यर्थः, [परितापिनः] सन्तापवतः [विदधती] * उच्चैरेव
[उच्चकैः] उच्चता । “अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः” (५।३।७१ पा०)
इत्यकच्प्रत्ययः । [विकचकिंशुकसंहतिः] विकचा विकसिता या
किंशुकसंहतिः पलाशकुसुमराशिः सा, [दवहृद्व्यवहृद्विश्रियं] दवान्नि-
श्रीभाम् [उद्वहृत्] । तद्गुण-निदर्शनाऽलङ्कारौ । इति वसन्तवर्ण-
नम् ॥ २१ ॥

अथ श्रीश्ववर्णनमारभते, रवीत्यादि ।—[यत्र] शुचौ [शिरीषरजो-
रुचः] शिरीषरजसां + रुचः कान्तयः [रवितुरङ्गतनूरुहृतुल्यतां]
सूर्याश्वरोमसावर्ण्यं [दधति] हरिद्वर्णा भवन्तीत्यर्थः । [असौ, शुचिः]
श्रीश्वः । ‘शुचिः शुद्धेऽनुपहते शृङ्गाराषाढयोस्तथा । श्रीश्वे हुतवहृ-
ऽपि स्यात्—’ इति विश्वः । [नवमल्लिकाः] । ‘पुष्पे जातीप्रभृतयः
खलिङ्गाः’ इत्यमरः । ‘पुष्पमूलेषु बहुलम्’ (वा०) † इति बहुलग्रहणात्
लुप । लुपि युक्तवद्वाक्तिवचने भवतः इति खील्लङ्गता । § [चिरसौरभ-

* कुर्वती ।

† शिरीषकुसुमपरागाणामित्यर्थः ।

‡ “लुप च” (४ ३।१६६ पा०) इत्यस्य वार्तिकम् ।

§ “अत्र च व्यक्तिर्युक्तवद्भावेनेष्यते, वचनं त्वभिधेयवद्देव भवति” इति

दलितकोमलपाटलकुङ्मले
 निजबधूप्रसितानुविधायिनि ।
 मरुति वाति विलासिभिरुन्मद-
 भ्रमदलौ मदलौल्यमुपाददे ॥ २३ ॥
 निदधिरं दयितोरसि तत्क्षण-
 स्रपनवारितुषारभृतः स्तनाः ।
 सरसचन्दनरेणुरनुक्षणं
 विचकारे च करेण वरोरुभिः ॥ २४ ॥

सम्पदः] चिरं चिरावस्थायिनी सौरभसम्पद यासां ताः, स्थिरगन्धा इत्यर्थः । [विदधत्] कुर्वन् [उपययौ] प्राप्तः • ॥ २२ ॥

दलितेति ।—[दलितकोमलपाटलकुङ्मले] पाटलायाः अत्रयवाः पाटलाः । लुक्प्रकरणे “पुष्पमूलेषु बहुलम्” (वा०) इति बहुलग्रहणा-दलुक् । ते च ते कुङ्मलाश्च दलिताः विभिन्नाः कोमलाः पाटल-कुङ्मला येन तस्मिन्, [निजबधूप्रसितानुविधायिनि] निजबधूनां प्रसितं निश्चासमनुविधत्तेऽनुकरोतीति तद्योक्ते, तादृशीत्यर्थः । उन्मदा अभ्यस्त्यालयो यस्मिन् तस्मिन् [उन्मदभ्रमदलौ, मरुति] ग्रीष्मानिलै [वाति] वहति सति । वातेर्लटः श्लादेशः । [विलासिभिः] विलासनीयैः कामिभिः । “वो कपलसकन्धसम्भः” (३।२।७४३ पा०) इति चिनुष्प्रत्ययः । [मदलौल्यं] मदेन लौल्यं चापल्यम् [उपाददे] मत्सैर्जातमित्यर्थः + ॥ २३ ॥

निदधिर इति ।—[वरोरुभिः] स्त्रीभिः [तत्क्षणस्रपनवारितुषार-भृतः] तत्क्षणस्रपनेन सद्यःसिकेन, वारितुषारभृतो जलश्रीकरधारिण

“हरीतक्यादिभ्यश्च” (३।३।१६७ पा०) इति सूत्रन्यकाशिकाठनेराशयः मन्निनाथेन प्रकटीकृतः ।

स्फुरद्धीरतडिन्नयना मुहुः

प्रियमिवागलितोरुपयोधरा ।

जलधरावलिरप्रतिपालित-

स्वसमया समयाज्जगतीधरम् ॥ २५ ॥

गजकदम्बकमेचकमुच्चकै-

र्नभसि वीक्ष्य नवाम्बुदमम्बरे ।

इत्यर्थः । 'तुषारो हिमश्रीकरौ' इति शाश्वतः । [स्नानाः दयितो-
रसि, निदधिरे] निहिताः । तेषां सन्तापशान्तये स्नानार्द्राङ्गा एव
आलिङ्गित्वित्यर्थः । किञ्च, [करेण] पाणिना [सरसचन्दनरेणुश्च]
सरस आर्द्रश्चन्दनरेणुः पृष्ठश्चन्दनपङ्कज [अनुक्षणं, विचकरे] विकीर्णः ।
किरतेः कर्मणि लिट् । "ऋच्छृत्याम्" (७।४।११ पा०) इति गुणः ।
करेणुकरोरुभिरिति पाठस्तु "ऊरूत्तरपदादौपम्ये" (४।१।६८ पा०)
इत्युङ्प्रसङ्गाद्भेदः । इति ग्रीष्मवर्णनम् ॥ २४ ॥

अथ वर्षाऽवतारमाह, स्फुरदिति ।—[स्फुरद्धीरतडिन्नयना] स्फुरन्ती
अधीरे चञ्चले तडितौ नयने इव तडिन्नयने यस्याः सा, [अगलितोरु-
पयोधरा] अगलिता अग्लिता उरुपयोधरा मेघा यस्याम् ; अन्यत्र,—ऊरू
च पयोधरो च ऊरुपयोधरम् । प्राण्यङ्गत्वात् हन्तेकवद्भावः । न गलितं
न पतितं यस्यां सा [जलधरावलिः] मेघपङ्क्तिः । अत्र जलधरावलिः
पयोधराणाञ्चावयवावयविभावात् पृथङ्निर्देशः । [अप्रतिपालित-
स्वसमया] अनपेक्षितनिजवेला सती, एकत्र,—योगपद्यात्, अन्यत्र,—
अधैर्याञ्चेति भावः । [जगतीधरं] रैवतकं भृधरं [प्रियमिव, समयात्]
समागच्छत् । यातेर्लङ् । पयोजगतीशब्दयोः पचाद्यजन्तेन धरशब्देन
षष्ठीसमासः । अत्र विशेषणमहिम्ना जलधरावलौ नायिकात्वप्रतीतेः
समासोक्तिः, सा तु प्रियमिवेत्युपमयाऽङ्गेन सङ्कीर्यते * ॥ २५ ॥

* अत्र जगतीधरजलधरावल्होः प्रियप्रियातुल्यत्वे समासोक्तौ वावसिते यज्जगती-
धरस्य प्रियतुल्यत्ववचनं तत् पुनरुक्तम् ।

अभिससार न वल्लभमङ्गना

न चकमे च कमेकरसं रहः ॥ २६ ॥

अनुययौ विविधोपलकुण्डल-

द्युतिवितानकसंवल्लितांशुकम् ।

धृतधनुर्वलयस्य पयोमुचः

श्वलिमा बलिमानमुषो वपुः ॥ २७ ॥

गजेति ।—[नभसि] श्रावणमासे । ‘नभाः श्रावणिकश्च सः’ इत्यमरः । [अम्बरे] व्योम्नि [गजकदम्बकमेचकं] गजकदम्बकमेचकं श्यामलम् । ‘कालश्यामलमेचकाः’ इत्यमरः । उच्चैरेव [उच्चकैः] उच्चतं [नवाम्बुदं वीक्ष्य अङ्गना], एकः एकायनः रसो रागो यस्य तं [एकरसं] तिरस्कृततरसान्तरमित्यर्थः । [कं वल्लभं] प्रियं [रहः] एकान्ते [न चकमे] न कामयते क्व ? तथा [न, अभिससार च] । सर्ववद्वभं सर्वापि तत्तदङ्गना चकमे अभिससार चेति नवाम्बुदस्योद्दीपकत्वादतिशयोक्तिः । इह कामनापूर्वकत्वादभिसरणस्य तयोरर्थक्रमबलीयस्वन्यायेन यमकवशायातपाठक्रमबाधेन योजना न्याय्यैव * ॥२६॥

अनुययाविति ।—[धृतधनुर्वलयस्य] धृतेन्द्रचापमण्डलस्य [पयो-मुचः] मेघस्य सम्बन्धी, श्वलस्य भावः [श्वलिमा] विचित्रता । “पृथ्वादिभ्य इमनिष्वा” (५।१।१२२ पा०) इतीमनिष्प्रत्ययः । [विविधोपलकुण्डलद्युतिवितानकसंवल्लितांशुकम्] विविधा नानावर्णा उपला मणयो ययोस्तयोः कुण्डलयोः द्युतिवितानकेन कान्तिपुञ्जेन संवल्लिता मिलिता अंशवो निजनीलभासो यस्य तत्तद्योक्तम् । “शेषा-हिभाषा” (५।१।१५४ पा०) इति कप्प्रत्ययः । [बलिमानमुषः] बन्धसुराहङ्कारापहारकस्य हरेः [वपुः, अनुययौ] अनुचकार, तद्वहभावित्यर्थः । † उपमाऽलङ्कारः ॥ २७ ॥

* उपमाऽलङ्कारः ।

† पुरा क्लृप्त श्रीहरिः वामनरूपमवलम्ब्य त्रिपादमितभूमिनिमित्तं बलिराजं पातालतलमनैषीत् इति पुराणम् ।

द्रुतसमीरचलैः क्षणलक्षित-
व्यवहृता विटपैरिव मञ्जरी ।
नवतमालनिभस्य नभस्तरो-
रचिररोचिररोचत वारिदैः ॥ २८ ॥
पटलमम्बुमुचां पथिकाङ्गना
सपदि जीवितसंशयमेष्यती ।
सनयनाम्बुसखीजनसम्भ्रमा-
द्विधुरबन्धुरबन्धुरमैक्षत ॥ २९ ॥

द्रुतेति ।—[द्रुतसमीरचलैः] द्रुतसमीरेण शीघ्रमारुतेन चलैः
[वारिदैः], क्षणं लक्षिता च व्यवहृता च सा [क्षणलक्षितव्यवहृता] ।
क्षणाकाविर्भावतिरोधानेत्यर्थः । स्नातानुलिप्तवत् “पूर्वकालैक—” (२।१।
३६ पा०) इत्यादिना समासः । अचिरं रोचिर्यस्याः सा [अचिररोचिः]
विद्युत्, द्रुतसमीरचलैः [विटपैः] शाखाभिः क्षणलक्षितव्यवहृता [नव-
तमालनिभस्य] नवतमालेन सदृशस्य, तद्वन्नीलस्येत्यर्थः, नित्यसमासः ।
नभस्तरुविव तस्य [नभस्तरोः, मञ्जरी इव] गुच्छ इव [अरोचत] । उपमा-
ऽलङ्कारः । अत्र नभस्तरोर्नभःश्रेष्ठस्येति व्याख्याने तरुशब्दस्य व्याघ्रादिव-
च्छ्रेष्ठार्थगोचरत्वात् तमालशब्देन विशेषवाचिना तन्नीलसामान्येन
पौनरुक्त्यमिति वल्लभः । तमालशब्दस्येन्द्रनीलवन्नैत्यमात्रोपमानत्वात्
तरुशब्दस्य स्वार्थवृत्तित्वेऽपि न पौनरुक्त्यमित्यन्ये ॥ २८ ॥

पटलमिति ।—[पथिकाङ्गना] काचित् प्रोषितभर्तृका, अत एव
[सपदि, जीवितसंशयं] मरणम् [एष्यती] निश्चितमरणेत्यर्थः ।
“आच्छीनद्योर्नुम्” (७।१।८० पा०) इति विकल्पानुमभावः । अत
एव [सनयनाम्बुसखीजनसम्भ्रमात्] सनयनाम्बोः सवाप्यस्य सखीजनस्य
सम्भ्रमात् क्षोभात् [विधुरबन्धुः] सम्भ्रमदर्शनात् विह्वलबन्धुजना सती
[अम्बुमुचां पटलम्, अबन्धुरम्] अशोभनं, सदैन्यरोषमिति यावत् ।

प्रवसतः सुतरामुदकम्पय-

द्विदलकन्दलकम्पनलालितः ।

नमयति स्म वनानि मनस्विनी-

जनमनोनमनो घनमारुतः ॥ ३० ॥

जलदपङ्क्तिरनर्त्तयदुन्मदं

कलविलापि कलापिकदम्बकम् ।

कृतसमार्जनमर्दलमगडल-

ध्वनिजया निजया स्वनसम्पदा ॥ ३१ ॥

[ऐक्षत] । ईक्षतेर्लङ् “आटञ्च” (६।१।६० पा०) इति वृद्धिः । इह विरहवेदनाक्षमाया नायिकाया मरणासाधनमेघपटलावेक्षणवर्णनायां तदुदयोगलक्षणा मरणावस्थोक्ता ; सा हि द्विविधा,—तदुदयोगस्तदुदयोगश्चेत्याहुः ;—“दृङ्मनःसङ्गसङ्गल्याज्जागरः कृशता रतिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश ॥” इत्यवस्थासङ्ग्रहः ॥ २६ ॥

प्रवसत इति ।—[विदलकन्दलकम्पनलालितः] कन्दली भूकन्दली । ‘द्रोणपर्णी स्निग्धकन्दा कन्दली भूमिकन्दली’ इति शब्दार्थवः । तस्याः पुष्पाणि कन्दलानि । “फले लुक्” (६।३।१६३ पा०) इत्यणो लुक् । विदलानां विकचानां कन्दलानां कम्पनेन अवधूननेन लालितः उपस्कृतः [मनस्विनीजनमनोनमनः] मनस्विनीजनस्य मनसां नमनो नमयिता, मानिनीमानभङ्गन इत्यर्थः । कर्त्तरि ल्युट् । [घनमारुतः] मेघवायुः [वनानि नमयति स्म, प्रवसतः] प्रोषितान् [सुतरामुदकम्पयत्] उद्वेजितवान् । मनस्विनीमानमर्दनस्य वननमनं प्रोषितकम्पनं वा कियदिति भावः * ॥ ३० ॥

जलदेति ।—[निजया] आत्मीयया [स्वनसम्पदा कृतसमार्जनमर्दलमगडलध्वनिजया] कृतः समार्जनस्य मार्जनाख्यसंस्कारसहितस्य

नवकदम्बरजोऽरुणिताम्बरै
रधिपुरन्धि शिलीन्ध्रमुगन्धिभिः ।
मनसि रागवतामनुरागिता
नवनवा वनवायुभिरादधे ॥ ३२ ॥
शमिततापमपोढमहौरजः
प्रथमबिन्दुभिरम्बुमुचोऽम्भसाम् ।
प्रविरलैरचलाङ्गनमङ्गना-
जनमुगं न मुगन्धि न चक्रिरे ॥ ३३

मर्दलमण्डलस्य ध्वनेर्जयो यया सा तथोक्ता । मार्जनं नाम मर्दलानां
ध्वननार्थं भस्ममृदिताम्भःपुष्करलेपनम् । [जलदपङ्क्तिरुन्मदम्] उत्कट-
मदं [कलविलापि] मधुरालापि [कलापिकदम्बकं] मयूरवृन्दम्
[अनर्त्तयत्] ॥ ३१ ॥

नवेति ।—[नवकदम्बरजोऽरुणिताम्बरैः] नवकदम्बरजोभिररुणि-
तमरुणीकृतमम्बरमाकाशं यैस्तैः [शिलीन्ध्रमुगन्धिभिः] शिलीन्ध्राणां
कन्दलीकुसुमानां यः सुगन्धः स एषामस्तीति शिलीन्ध्रमुगन्धिनः तैः ।
“गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम्” (वा०) अस्मादिन्प्रत्ययाश्रयणम् । ‘कद-
ल्याच्च शिलीन्ध्रः स्यात्’ इति शब्दार्णवे । [वनवायुभिः] पुरन्धीषु स्त्रीषु
विषये [अधिपुरन्धि] । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [रागवतां] कामिनां
[मनसि, नवनवा] नवप्रकारा । “प्रकारे गुणवचनस्य” (८।१।१२
पा०) इति द्विर्भावः, कर्मधारयवद्भावात् सुपो लुक् । [अनुरागिता
आदधे] अनुराग उत्पादित इत्यर्थः * ॥ ३२ ॥

शमितेति ।—[अम्बुमुचः] मेघाः [प्रविरलैरम्भसां प्रथमबिन्दुभिः,
शमिततापमपोढमहौरजः] निरस्तधूलिकम् ; न तु पङ्कितमिति भावः ।

द्विरददन्तवलक्षमलक्ष्यत

स्फुरितभृङ्गमृगच्छवि केतकम् ।

घनघनौघविघट्टनया दिवः

कृशशिखं शशिखण्डमिव च्युतम् ॥ ३४ ॥

दलितमौक्तिकचूर्णाविपाण्डवः

स्फुरितनिर्भरश्रीकरचारवः ।

कुटजपुष्पपरागकणाः स्फुटं

विदधिर दधिरैणुविडम्बनाम् ॥ ३५ ॥

[सुगन्धि] सन्तप्तसेकादुद्भूतसौरभम् । इह तदेकान्तत्वाद्भवत्येत्थम् ।

[अचलाङ्गनं] रैवतकाङ्गनम् । 'अङ्गनं चत्वरजिरे' इत्यमरः । [अङ्गनाजनसुगम्] अङ्गनाजनस्य सुखेन गच्छन्त्यस्मिन्निति सुगं, सुखसञ्चारमित्यर्थः । "सुदुरोरधिकरणे" (वा०) * इति गमेडप्रत्यये टिलोपः ।

[न न चक्रिरे] चक्रिरे इत्यर्थः । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः ॥ ३३ ॥

द्विरदेति ।—[द्विरददन्तवलक्षं] गजदन्तधवलम् । 'वलक्षो धवलोऽङ्गुनः' इत्यमरः । [स्फुरितभृङ्गमृगच्छवि] भृङ्गो मृग इव भृङ्गमृगः तस्य छविः सा स्फुरिता यस्मिंस्तत् तथोक्तम् ; केतक्याः पुष्पं [केतकम्] । "पुष्पमूलेषु बहुलम्" (वा०) इत्यणो लुकि, नादिद्विः "लुक् तद्धितलुकि (१।२।४६ पा०) इति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् । [घनघनौघविघट्टनया] निविडमेघसङ्घोपघातेन [दिवः] अन्तरिक्षात् [च्युतं, कृशशिखं] भृङ्गाग्रं [शशिखण्डमिवालक्ष्यत] इत्युत्प्रेक्षा + ॥ ३४ ॥

दलितेति ।—[दलितमौक्तिकचूर्णाविपाण्डवः] दलितमौक्तिकानां निष्पिष्टमुक्ताफलानां चूर्णा इव विपाण्डवोऽतिशुभाः [स्फुरितनिर्भरश्रीकरचारवः] स्फुरिता ये निर्भराणां श्रीकराः कणास्त इव चारवः,

* "अन्त्यान्ताध्वदूरपारसवान्तोषु डः" (३।१।४८ पा०) इत्यथ्य वार्तिकम् ।

† दन्तवलक्षमिति भृङ्गमृगति चोपमाभ्यां संसृज्यते ।

नवपयःकणकोमलमालती-
 कुसुमसन्ततिसन्ततसङ्गिभिः ।
 प्रचलितोडुनिभैः परिपाण्डिमा
 शुभरजोभरजोऽलिभिराददे ॥ ३६ ॥
 निजरजः पटवासमिवाकिर-
 दृतपटोपमवारिमुचां दिशाम् ।
 प्रियवियुक्तबधूजनचेतसा-
 मनवनी नवनीपवनावलिः ॥ ३७ ॥

[कुटजपुष्परागकणाः, स्फुटं दधिरणुविडम्बनां] दधिचूर्णानुकारं
 [विदधिरं] चक्रिरे, तद्वद्भुरित्यर्थः । पूर्वोपमानद्वयानुप्राणितयमुप-
 मेति मञ्जरः ॥ ३५ ॥

नवेति ।—[नवपयःकणकोमलमालतीकुसुमसन्ततिसन्ततसङ्गिभिः]
 नवपयःकणवन्नवोदकविन्दुवत् कोमलानां मालतीकुसुमानां जाति-
 पुष्पाणां सन्ततिषु सन्ततसङ्गिभिर्निरन्तरासक्तैः । 'सुमना मालती
 जातिः' इत्यमरः । अत एव [प्रचलितोडुनिभैः] परागपुष्पाणात् सञ्चर-
 न्नक्षलकल्पैरिवेत्युत्प्रेक्षा । [अलिभिः], शुभाद्रजोभरात् परागपुष्पाज्जातः
 [शुभरजोभरजः, परिपाण्डिमा] धवलिमा [आददे] स्वीकृतः * ॥३६॥

निजेति ।—[प्रियवियुक्तबधूजनचेतसाम्] कर्मणि षष्ठी । [अन-
 वनी] अरक्षणी, किन्तु हन्तीत्यर्थः । अवतः कर्त्तरि ल्युटि डौप् ।
 [नवनीपवनावलिः] नवकदम्बकाननपङ्क्तिः [दृतपटोपमवारिमुचां]
 दृताः पटोपमाः पटकल्पाः + वारिमुचो मेघा याभिस्ताः, मेघपटा-
 दृता इत्यर्थः । तासां [दिशां, निजरजः] स्वपरागं [पटवासं] पिधा-

* पयःकणकोमलमित्युपमा, अलोनां पाण्डिमस्त्रीकारात् तद्गुणश्च ।

+ इत्युपमा ।

प्रणयकोपभृतोऽपि पराङ्मुखाः
 सपदि वारिधरारवभीरवः ।
 प्रणयिनः परिरब्धुमथाङ्गना
 ववल्लिरे वलिरेचितमध्यमाः ॥ ३८ ॥
 विगतरागगुणोऽपि जनो न क-
 ञ्चलति वाति पयोदनभस्वति ।
 अभिहितेऽलिभिरेवमिवोच्चकै-
 रननृते ननृते नवपल्लवैः ॥ ३९ ॥

नम् [इव] इत्युत्प्रेक्षा । [अकिरत्] अक्षिपत् । सखीवदिति
 भावः ॥ ३७ ॥

प्रणयिति ।—[प्रणयकोपभृतः] अत एव [पराङ्मुखाः] विमुखा
 [अपि] । “स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्” (४।१।५४ पा०)
 इति विकल्पादाकारः । [सपदि, वारिधरारवभीरवः] वारिधरारवेभ्यो
 मेघगर्ज्जितेभ्यो भीरवो भीताः, [अङ्गनाः] स्त्रियः, जाता इति शेषः ।
 [अथ] अनन्तरं गर्जिताकर्णानानन्तरमेव, [प्रणयिनः] प्रियान् [परि-
 रब्धुम्] आलिङ्गितुं [वलिरेचितमध्यमाः] वलिरेचितान्यालिङ्गनार्थ-
 मङ्गप्रसारणाच्चिवलिरिक्तीकृतानि मध्यमान्यवलग्नानि * यासां ताः
 तथाभूता एव [ववल्लिरे] प्रवृत्ताः । वलतेर्वकारादित्वात् “न शस-
 द्दवादिगुणानाम् (६।४।१२६ पा०) इत्येत्वाभ्यासलोपप्रतिषेधः ॥ ३८ ॥

विगतेति ।—[पयोदनभस्वति] मेघमारुते [वाति] वहति
 सति । वातेर्लटः शत्रादेशः । [विगतरागगुणः] विरक्तः [अपि,
 को जनः] नरः [न चलति] ? सर्वोऽपि चलत्येवेत्यर्थः । [एव-
 मलिभिरुच्चकैः] उच्चैस्तरामनृतमसत्यं न भवतीत्यननृतं तस्मिन् [अन-

अरमयन् भवनादचिरद्युतेः

किल भयादपयातुमनिच्छवः ।

यदुनरेन्द्रगणं तरुणीगणा-

स्तमथ मन्मथमन्यरभाषिणः ॥ ४० ॥

ददतमन्तरिताहिमदौधितिं

खगकुलाय कुलायनिलायिताम् ।

नृते] सत्यवचने [अभिहिते] सति [नवपल्लवैः, ननृत इव] नृत्यं कृत-
मिवेत्यप्रेक्षा । नृतेर्भावे लिट् ॥ ३९ ॥

अरमयन्निति ।—[अथ, अचिरद्युतेः] विद्युतः [भयात्] भयादिव,
न तु तथा, किन्तु रागादेवेति भावः । [किल] इत्यलीके । [भवनात्]
रमणगृहाद् [अपयातुम्] निर्गन्तुम् [अनिच्छवः] भयव्याजात् तत्रैव
स्थिता इति भावः । “विन्दुरिच्छुः” (३।२।१६९ पा०) इत्युप्रत्ययान्तो
निपातः । मन्मथेन मन्यरमलसं भाषन्त इति [मन्मथमन्यरभाषिणः]
कामवशा इत्यर्थः । [तरुणीगणाः, तं] प्रकृतं [यदुनरेन्द्रगणं]
यदव एव नरेन्द्रास्तेषां गणम् [अरमयन्] रमयन्ति स्म । अत्र भयेन
रागनिगूहनाम्बीलनालङ्कारः,—‘मीलनं वस्तुना यत्र वस्त्वन्तरनिगूहनम्’
इति लक्षणात् ; सोऽप्यागन्तुकेन भयेन सहजरागतिरोधानादागन्तुकेन
सहजतिरोधानरूपः । इति वर्षावर्णनम् ॥ ४० ॥

अथ शरद्वर्णनमारभते, ददतमिति ।—[रथावयवायुधः] चक्रा-
युधो हरिः [अन्तरिताहिमदौधितिं] तिरोहितोष्णांशुं, तथा [खग-
कुलाय] पक्षिसङ्घाय [कुलायनिलायिताम्] कुलायेषु नीडेषु निली-
यन्त इति कुलायनिलायिनः । ‘कुलायो नीडमस्त्रियाम्’ इत्यमरः ।
तेषां भावस्तत्ता, तां [ददतं] प्रयच्छन्तम् । पक्षिसञ्चारं प्रतिब्रजन्त-
मित्यर्थः । “नाभ्यस्ताच्छतः” (७।१।७८ पा०) इति नुम्प्रतिषेधः ।
[दिशाम्] इति कर्मणि षष्ठी । [अबोधकृतम्] अबोधकारिणम् ।

जलदकालमबोधकृतं दिशा-

मपरथाऽऽप रथावयवायुधः ॥ ४१ ॥

स विकचोत्पलचक्षुषमैक्षत

क्षितिभृतोऽङ्गगतां दयितामिव ।

शरदमच्छगलद्वसनोपमा-

क्षमघनामघनाशनकीर्त्तनः ॥ ४२ ॥

जगति नैशमशीतकरः करै-

र्वियति वारिद्वन्द्वमयं तमः ।

मेघावरणेन प्राच्यादिविवेकं लुम्पन्तमित्यर्थः । [जलदकालं] प्रावृष्ट-
कालम् [अपरथा] प्रकारान्तरेण [आप] प्राप । मेघोदयोपाधिना
प्रावृष्टव्यवहारभाजं तमेव कालं मेघात्ययोपाधिना शरत्संज्ञयोपलेभे
इत्यर्थः । कालो हि एक एव सन्निकोपाधिसम्बन्धान्नान्वैनीपचर्यत
इति तद्विदः ॥ ४१ ॥

स इति ।—अघानां * नाशनं निवर्त्तनं कीर्त्तनं यस्य सः [अघ-
नाशनकीर्त्तनः स] हरिः [विकचोत्पलचक्षुषं] विकचमुत्पलमेव चक्षु-
र्यस्यास्ताम् [अच्छगलद्वसनोपमाक्षमघनाम्] अच्छं शुभं गलत् संसमानं
यद्वसनं तस्योपमा सादृश्यं तस्याः क्षमा योग्या घना मेघा यस्यां सा,
ताम् ; अत एव [क्षितिभृतोऽङ्गगताम्] उत्सङ्गगतां [दयितामिव]
इत्युत्प्रेक्षा । [शरदमैक्षत] † ॥ ४२ ॥

जगतोति ।—[अशीतकरः] उष्णांशुः [करैः] स्वांशुभिः [जगति]
लोके, निश्वायां भवं [नैशम्] । “निश्वाप्रदोषाभ्याञ्च ” (४।३।१४ पा०)
इति विकल्पादणप्रत्ययः [तमः] तिमिरन्तु [अदिद्ववत्] द्रावयति स्म,
निरस्तवानित्यर्थः । द्रु गतौ । “शौ चङ्गुपधाया ऋस्वः” (७।४।१ पा०)

* पापानाम् ।

† उत्पलचक्षुषमिति रूपकम् ; वसनोपमाक्षमघनामित्युपमा च ।

जलजराजिषु नैद्रमदिद्रव-

न्न महतामहताः क्व च नारयः ॥ ४३ ॥

समय एव करोति बलाबलं

प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणाम् ।

शरदि हंसरवाः परुषीकृत-

स्वरमयूरमयू रमणीयताम् ॥ ४४ ॥

इत्युपधाङ्गस्वः, सन्वङ्गावः, “सर्वतिष्ठणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा” (७।४।८१ पा०) इत्यभ्यासस्य विकल्पादित्वम् । [वियति] आकाशे [वारिदवन्दमयं] मेघसङ्करूपम् । स्वार्थे मयट् । तमः अदिद्रवत् । [जलजराजिषु] निद्रामेव [नैद्रं] निमीलनं, तदेव तमः अदिद्रवत् । तथा हि : [महतां] महात्मनाम् [अरयः क्व च] क्व वा [न नाहताः] अहता न ? किन्तु सर्वत्र हता भवन्तीत्यर्थः । द्वितीयनिषेध-प्रापितस्य प्रकृतार्थस्य हननस्य तृतीयेन निषेधः । पुनः क्वेति क्वशब्द-सामर्थ्यात् प्रकृतार्थपर्यवसानम् । * वैधर्म्येण सामान्यादिशेषसमर्थन-रूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४३ ॥

समय इति — [समयः] कालः [एव शरीरिणां, बलाबलं] बलाबले । “विप्रतिप्रिडं चानधिकरणवाचि” (२।४।१३ पा०) इति विकल्पात् इन्द्रैकवङ्गावः । [करोतीति, प्रणिगदन्तः] प्रतिपादयन्त [इव] इत्युत्प्रेक्षा । “नेर्गदनदपत—” (८।४।१७ पा०) इत्यादिना णत्वम् । [शरदि, हंसरवाः], परुषीकृतस्वरा निष्ठुरीकृतनादा मयूरा यस्मिन् कर्मणि तत् [परुषीकृतस्वरमयूरं] यथा तथा [रमणीयताम्, अयुः] प्राप्ताः । यातेर्लङि “लङः शाकटायनस्यैव” (३।४।१११ पा०) इति भेर्जुसादेशः । “उस्यपदान्तात्” (६।१।२६ पा०) इति पररूपं, संहितायाम् “द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः” (६।३।१११ पा०) इति दीर्घः ।

क्वचन कुत्र इति व्याख्यानं समीचीनतया प्रतिभाति ।

तनुरुहाणि पुरोविजितध्वने-

धवलपक्षविहङ्गमकूजितैः ।

जगलुरक्षमयेव शिखण्डिनः

परिभवोऽरिभवो हि सुदुःसहः ॥ ४५ ॥

अनुवनं वनराजिबधूमुखे

बहलरागजवाधरचारुणि ।

विकचबाणदलावलयोऽधिकं

रुचिरे रुचिरेक्षणविभ्रमाः ॥ ४६ ॥

शरत्प्रावृषोर्हंसमयूरकूजितयोः माधुर्यामाधुर्यविपर्ययदर्शनात्काल एव प्राणिनां बलाबलनिदानमिति व्यक्तमभूदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

तनुरुहाणीति ।—[पुरः] अग्रे [धवलपक्षविहङ्गमकूजितैः] धवल-
पक्षविहङ्गमाः हंसपक्षिणः । ‘हंसास्तु श्वेतगरस्तः’ इत्यमरः । तेषां
कूजितैः [विजितध्वनेः, शिखण्डिनः] मयूरस्य तनौ रुहाणि रूढानि
[तनुरुहाणि] वर्हाणि । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । [अक्षमया]
हंसकूजितैर्यथा [इव, जगलुः] गलन्ति स्म । कालप्रयुक्तस्य वर्हगल-
नस्याक्षमाहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यत इति-गुणहेतूत्प्रेक्षा । युक्तं चैतदित्याह,—
[अरिभवः परिभवः, सुदुःसहः] अत्यसह्यः [हि] । पराजयदुःखित-
स्याङ्गसादो युज्यत इति भावः । कारणेन कार्य्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
न्यासः, स च अक्षमोत्प्रेक्षया सङ्कीर्यते ॥ ४५ ॥

अनुवनमिति ।—[अनुवनं] प्रतिवनं [बहलरागजवाधरचारुणि]
बहलो रागो यस्याः सा चासौ जवा च । ‘ओड्गुप्यं जवा’ इत्यमरः ।
पुष्पेषु जातीप्रभृतित्वात् खलिङ्गता । सैवाधरस्तेन चारुणि रम्ये
[वनराजिबधूमुखे] वनराजिरेव बधुस्तस्या मुखं प्राग्भागः तदेव मुखं
वक्त्रमिति श्लिष्टरूपकं, तस्मिन् [रुचिरेक्षणविभ्रमाः] रुचिराणामौक्ष-
णानां विभ्रम इव विभ्रमः शोभा यासां ताः [विकचबाणदलावलयः]

कनकभङ्गपिशङ्गदलैर्दधे
 सरजसारुणकेशरचारुभिः ।
 प्रियविमानितमानवतीरुषां
 निरसनैरसनैरवृथार्थता ॥ ४७ ॥
 मुखसरोजरुचं मदपाटला-
 मनुचकार चकोरदृशां यतः ।

नीलभ्रिण्टीपत्रपङ्क्तयः । ‘बाणोऽस्त्री नीलभ्रिण्ट्याञ्च’ इति वैजयन्ती ।
 [अधिकं, रुरुचिरे] शुशुभिरे । उपमारूपकयोः सङ्करः ॥ ४६ ॥

कनकेति ।—[कनकभङ्गपिशङ्गदलैः] कनकभङ्गाः स्वर्णखण्डा
 इव पिशङ्गानि दलानि येषां तैः, [सरजसारुणकेशरचारुभिः] सह
 रजसा सरजसं, “अचतुर—” (५।४।७७ पा०) इत्यादिना साकल्यार्थ-
 ऽव्ययीभावे समासान्तो निपातः । बहुव्रीह्यर्थे लक्षण्यात् तु सरजस्का
 इत्यर्थः ; अत एव “न सरजसमित्यनव्ययीभावे” (५ अधि० २ अध्या०
 ६५ सू०) इति वामनः । अथ वा महाकविप्रयोगप्राचुर्यदर्शनादव्ययी-
 भावदर्शनं प्रायिकमिति पक्षाश्रयणाद्बहुव्रीह्यर्थोऽपि साधुरेव । तथा
 च सरजसं सरजसा वा ये अरुणकेशराः तैश्चारुभिः, तथा [प्रिय-
 विमानितमानवतीरुषां] प्रियैः विमानिता अवमानिता मानवत्यी
 मानिन्यः तासां या रूषो रोषास्तासां [निरसनैः] निरासकैः । अस्यतेः
 कर्त्तरि ल्युट् । [असनैः] प्रियकप्रसूनैः । ‘सर्जकासनवन्भूकपुष्पप्रियक-
 जीवकाः’ इत्यमरः । [अवृथार्थता] माननिरासकत्वादस्यन्तीत्यस-
 नानीत्यन्वर्थनामकत्वं [दधे] दधे । दधातेः कर्मणि लिट् * ॥ ४७ ॥

मुखेति ।—धृतो नवातपो येन तत् [धृतनवातपं] बालातप-
 ताम्नमित्यर्थः, [अम्भसि कमलम्] अम्भःस्थं कमलम् । अम्भोग्रहणं
 स्थलकमलनिवृत्त्यर्थम् अम्भानताद्योतनार्थं वा । [यतो मदपाटलां,

धृतनवातपमुत्सुकतामतो

न कमलं कमलम्भयदम्भसि ? ॥ ४८ ॥

विगतशस्यजिघत्समघट्टयत्

कलमगोपबधूर्नं मृगव्रजम् ।

श्रुततदौरितकोमलगीतक-

ध्वनिमिषेऽनिमिषेक्षणमग्रतः ॥ ४९ ॥

चकोरदृशां] स्त्रीणां [मुखसरोजरुचं] मुखारविन्दशोभाम् [अनु-
चकार] । * “अनुपराभ्यां क्लञ्जः” (१।३।७९ पा०) इति परस्मैपद-
नियमः । [अतः] अनुकरणाद्धेतोः [कं] पुमांसम् [उत्सुकतां]
प्रेयसीमुखावलोकनकौतुकितां [नालम्भयत् ?] नागमयत् ; सर्वं चाल-
म्भयदेव, तत्स्मारकत्वादित्यर्थः । एतेनोत्सुक्यवत्तुना कार्य्येण, कारण-
भूता कमलदर्शनोत्था मुखस्मृतिर्व्यन्यत इति वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः । एतेन
स्त्रीमुखसादृश्यात् कमलं स्वाधाराम्भसि पुंस उत्सुकतामलम्भयदिति
रङ्गराजव्याख्यानं ‘काकस्य काष्णांडवलः प्रसादः’ इतिवदसङ्गतं
मन्तव्यमिति । अलम्भयदिति ।—लभेर्ण्यत्ताल्लङ् “लभेश्च” (७।१।६४
पा०) इति नुमागमः । लभेश्चात्र प्राप्नुपसर्जनकगत्यर्थत्वात् “गतिबुद्धि”
(१।४।५२ पा०) इत्यादिना अणिकर्तुः कर्मत्वे द्विकर्मकता । गत्यु-
पसर्जनकप्राप्त्यर्थत्वे तु वैपरीत्यमित्युक्तं “सितं सितिम्ना” इत्यत्र,
प्रथमसर्गे २५ श्लोके ॥ ४८ ॥

विगतेति ।—[द्वेषे] आश्रययुजमासे । ‘स्यादाश्विन इषोऽप्याश्व-
युजः’ इत्यमरः । कलमगोपी शालिगोप्त्री मा चासौ बधूश्च [कलम-
गोपबधूः] । “स्त्रियाः पुंवत्—” (६।३।३४ पा०) इत्यादिना पुंव-
त्त्ववः । श्रुत आकर्णितस्तथा बध्वा ईरितस्य आलापितस्य कोमलगीत-
कस्य मधुरगानस्य ध्वनिर्येन तं [श्रुततदौरितकोमलगीतकध्वनिम्]
अत एव [अग्रतः] अग्रे ; न निमिषति विस्मयानन्दाभ्यामित्यनिमि-

कृतमदं निगदन्त इवाऽऽकुली-

कृतजगत्त्रयमूर्जमतङ्गजम् ।

ववुरयुक्छदगुच्छसुगन्धयः

सततगास्ततगानगिरोऽलिभिः ॥ ५० ॥

विगतवारिधरावरणाः क्वचिद्

दृष्टशुरुल्लसितासिलतासिताः ।

षम् । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । तदीक्षणं यस्य तम् [अनिमिषे-
क्षणम्] । घस्तुमत्तुं वेच्छा जिघत्सा । घसेः, घसेरदादेशाद्वा सन्वन्तात्
“अप्रत्ययात्” (३।३।१०२ पा०) इति स्त्रियामप्रत्ययः । विगता शस्यस्य
जिघत्सा यस्य तं [विगतशस्यजिघत्सम्] । उपसर्जनात् ङस्वः । *
[मृगत्रजं, नाघट्टयत्] नाताडयत् । सिद्धे साधनाप्रयोगादिति
भावः । अत्र दण्डसाध्ये मृगनिवारणे काकतालीयन्यायेन सुखार्थस्य
गानस्य कारणात्कथनात्ममाधिरलङ्कारः,—“कारणान्तरयोगात् कार्यस्य
सुकरत्वं समाधिः” इत्यलङ्कारसर्वस्वमृतात् ॥ ४९ ॥

कृतंति ।—[अयुक्छदगुच्छसुगन्धयः] अयुजो विषमाश्कदा येषां
ते अयुक्छदाः सप्तपर्णास्तेषां गुच्छैः स्तवकैः सुगन्धयः शोभनगन्धाः ;
गजमदगन्धिन इति भावः । [अलिभिः] भृङ्गैः [ततगानगिरः]
तता विस्तृता गानगिरो येषां ते, अलिभिर्गोयमाना इत्यर्थः । सततं
गच्छन्तीति [सततगाः] सदागतयः, वायव इति यावत् । [कृतमदं]
जनितमदम्, अत एव [आकुलीकृतजगत्त्रयम्, ऊर्जमतङ्गजम्] ऊर्जः
कार्तिकः । ‘बाहुल्योर्जो कार्तिकिकौ’ इत्यमरः । स एव मतङ्गज
इति रूपकम् । तं [निगदन्त इव] अयमागच्छतीत्यावेदयन्त इव
[ववुः] वान्ति स्म । मत्तमातङ्गगमनेऽप्येवंविधवायुवहनसम्भवादि-
यमुत्प्रेक्षा, रूपकं त्वङ्गमस्याः ॥ ५० ॥

विगतेति ।—[शरदि, यदवः] यादवाः, यदशब्देन रघुशब्दवत् तद-

* “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” (१।२।४८ पा०) इति सूत्रम् ।

क्वचिद्वेन्द्रगजाजिनकञ्चुकाः

शरदि नीरदिनीर्यदवो दिशः ॥ ५१ ॥

विलुलितामनिलैः शरदङ्गना

नवसरोरुहकेशरसम्भवाम् ।

विकरितुं परिहासविधित्सया

हरिवधूरिव धूलिमुदक्षिपत् ॥ ५२ ॥

हरितपत्रमयीव मरुद्गणैः

स्रगवनङ्गमनोरमपल्लवा ।

पथे लक्षणा, जनपदशब्दानामेव “तद्राजस्य बहुषु—” (२।४।६२ पा०) इति लुक्सम्भवादिति । [क्वचित्, विगतवारिधरावरणाः] निवृत्तमेघावरणाः अत एव [उल्लसितासिलतासिताः] उल्लसिता कोष्मादुद्धृता, असिलता, तद्दसिताः श्यामा इत्युपमा । [क्वचिन्नीरदिनीः] मेघवतीः, शुभाब्धपटलच्छन्ना इत्यर्थः ; अत एव [इन्द्रगजाजिनकञ्चुकाः] इन्द्रगजाजिनम् ऐरावतचर्म तदेव कञ्चुकः कूर्पासको यासां ता इव स्थिताः इत्युत्प्रेक्षा । [दिशो ददृशुः] । उक्तालङ्कारयोः संदृष्टिः ॥ ५१ ॥

विलुलितामिति ।—[शरदङ्गना] शरदेवाङ्गना इति रूपकम् [अनिलैः, विलुलितां] विक्षोभितां [नवसरोरुहकेशरसम्भवां, धूलिं] परागं, [परिहासविधित्सया] नर्भरौतिचिकीर्षया । दधातः सन्नन्तात् स्त्रियामप्रत्यये टाप् । [हरिवधूः, विकरितुं] विक्षेप्तुम् [इव] । “तुमुन्गबुलो क्रियायां क्रियार्थायाम्” (३।३।१० पा०) इति तुमुन्प्रत्ययः । [उदक्षिपत्] प्रेरितवती । रूपकोज्जीवितेयमुत्प्रेक्षा । किरतिरयं कौर्यमाणकर्मा । यथा रजः किरति मारुतः । क्वचित् तत्कारकोद्देश्यकर्मा यथाऽल्लैवेति विवेकः ॥ ५२ ॥

हरितेति ।—[अभितामसुखी] अरुणसुखी । “स्वाङ्गाञ्चोपसर्ज-

मधुरिपोरभिताम्रमुखौ मुदं
दिवि तता विततान शुकावलिः ॥ ५३ ॥
स्मितसरोरुहनेत्रसरोजला
मतिसिताङ्गविहङ्गहसद्विवम् ।
अकलयन्मुदितामिव सर्वतः
स शरदं शरदन्तुरदिङ्मुखाम् ॥ ५४ ॥
गजपतिद्वयसोरपि हैमन-
स्तुहिनयन् सरितः पृषताम्पतिः ।

नात् (४।१।५४ पा०) इत्यादिना विकल्पात् डीष् । [शुकावलिः, मरुद्गणैः] सुमनोगणैः [दिवि तता] हरिप्रियार्थमाकाशे वितता, हरितानां हरिद्वर्णानां पलाशां विकारः [हरितपलमयी] । “टिड्ढा-
णञ्” (४।१।१५ पा०) इत्यादिना विकल्पात् डीष् । [अवनद्धमनोरम-
पल्लवा] तथा, अवनद्धाः ग्रथिताः मनोरमाः पल्लवा यस्यां सा [सगिव]
इत्युत्प्रेक्षा । [मधुरिपोः] कृष्णस्य [मुदं विततान] ॥ ५३ ॥

स्मितेति ।—[सः] हरिः [स्मितसरोरुहनेत्रसरोजलां] स्मितानि
विकसितानि सरोरुहाण्येव नेत्राणि येषु तानि सरोजलानि यस्यां तां
तथोक्ताम् [अतिसिताङ्गविहङ्गहसद्विवम्] अतिसिताङ्गाः धवलपद्मा
ये विहङ्गा हंसास्तैर्हसन्ती स्मयमानेव स्थिता दौर्यस्यां तां तथोक्ताम् ;
शरैस्तृणविशेषैर्दन्तुराण्युन्नतदन्तानि हासात्प्रकाशदशनानीति यावत् ।
“दन्त उन्नत उरच्” (५।२।१०६ पा०) इत्युरच् प्रत्ययो मन्वर्थीयः,
तानि दिङ्मुखानि यस्यां तां [शरदन्तुरदिङ्मुखां, शरदं, सर्वतो मुदिता-
मिवाकलयत्] सर्वत्र नेत्रविकाशादिलिङ्गैर्हृष्टामिवामन्यतेत्यर्थः । अत्र
सरोजहंसशरेषु नेत्रहासदन्तत्वारीपणाद्रूपकालङ्कारः ; तद्वशात्प्रतीय-
मानाङ्गनाभेदाध्यवसायाच्छरदि मुदितत्वोत्प्रेक्षेति सङ्करः । इति शर-
द्वर्णनम् ॥ ५४ ॥

सलिलसन्ततिमध्वगयोषिता-

मतनुतातनुतापकृतं दृशाम् ॥ ५५ ॥

इदमयुक्तमहो ! महदेव य-

हरतनोः स्मरयत्यनिलोऽन्यदा ।

स्मृतसयौवनसोष्णपयोधरान्

सतुहिनस्तु हिनस्तु वियोगिनः ॥ ५६ ॥

अथ हेमन्तं वर्णयति, गजपतीति ।—गजपतिः प्रमाणासां
[गजपतिद्वयसौः] महागजप्रमाणाः । “प्रमाणे द्वयसज्दन्नञ्मात्रचः”
(५।२।३७ पा०) इति प्रमाणार्थे द्वयसञ्प्रत्ययः । “टिष्ठ्वाणञ्” (४।१।
१५ पा०) इत्यादिना डीप् । ताः [अपि, सरितः, तुहिनयन्] हिमी-
कुर्वन् । “तत्करोति” (ग०) इति य्यन्ताद्भटः श्रवादेशः । हेमन्ते भवः
[हेमनः] । “सर्वत्राण च तलोपश्च” (४।३।२२ पा०) इति हेमन्त-
शब्दाच्छेषिकोऽणप्रत्ययः तकारलोपश्च । [पृषतां] विन्दूनां [पतिः]
वायुः । ‘पृषन्ति विन्दुपृषताः’ इत्यमरः । [अध्वगयोषिताम्] अध्वानं
गच्छन्तीत्यध्वगाः पथिकाः । “अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु उः”
(३।२।४८ पा०) इति उप्रत्ययः । तयोषितां, प्रोषितभर्तृकाणां, [दृशाम्,
अतनुतापकृतं] महासन्तापकारिणीं [सलिलसन्ततिम् अतनुत]
उष्णमश्रूत्यादयामासेत्यर्थः । हेमन्तमारुतो विरह्निदुःसहोऽजनोति
भावः * ॥ ५५ ॥

सर्वदाऽपि वियोगिनामुद्दीपकवायाहेमन्ते वैशिष्ट्यमाचष्टे, इद-
मिति ।—[अनिलः] वायुः [अन्यदा] अन्यस्मिन् काले, ग्रीष्मादावि-
त्यर्थः । “सर्वैकान्य—” (५।३।१५ पा०) इत्यादिना दाप्रत्ययः । [वियो-
गिनः] वियुक्तान् । “गतिबुद्धि—” (१।४।५२ पा०) इत्यादिना अणि-
कर्त्तुः कर्मत्वम् । [वरतनोः] वरतनुमित्यर्थः । “अधौगर्थ—” (२।३।
५२ पा०) इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी । [स्मरयति] इति [यत्] ।

प्रियतमेन यया सरुषा स्थितं

न सह सा सहसा परिरभ्य तम् ।

श्लथयितुं क्षणमक्षमताङ्गना

न सहसा सहसा कृतवेपथुः ॥ ५७ ॥

स्मरतेराध्याने मित्वाङ्गस्वत्वम् । [इदं] स्मारकत्वमपि [महत्]
 अत्यन्तम् [अयुक्तमेव], सहकारिविरहादिति भावः । [अहो]
 अत्यन्ताकिञ्चित्करत्वाद्द्विष्ययः । हेमन्ते तु हन्तृत्वमप्यस्य सम्भवती-
 त्याह,—[सतुहिनः] तुहिनसहितः [तु] सयौवना यौवनयुक्ताः,
 अत एव सोषाणो धे पयोधराः कुचास्ते स्मृता यैस्तान् [स्मृतसयौवन-
 सोषपयोधरान्] वियोगिनो वियुक्तान् । “तथा युक्तं चानौषितम्”
 (१।४।५० पा०) इति कर्मत्वम् । [हिनस्तु] हन्तु । सम्भावनायां
 लोट् । हेमन्ते हि हिमसहकारात् कुचोष्मैकसाध्यदुःखोत्पादनसाम-
 र्थ्याद्वियोगिमारकत्वमपि सम्भाव्यते, ग्रीष्मादौ तु तादृक्सहकारिविर-
 हात् स्मारकत्वमप्ययुक्तमित्यर्थः । अमारके मारकसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ति-
 भेदः । इह सहजकविप्रौढोक्तिसिद्धयोरभेदाध्यवसाय इति रहस्यम् ॥५६॥

प्रियतमेनेति ।—अत्राद्यपर्याये, न सह सा इति द्वेषा विभागः,
 अन्यत्र सहसैत्येकं पदम् । [सरुषा] सरोषया [यया] स्त्रिया
 कक्ष्या । [प्रियतमेन सह न स्थितम्] । नपुंसके भावे क्तः । [सा,
 अङ्गना] स्त्री [सहसा] मार्गशीर्षमासेन । ‘मार्गशीर्षे सहा मार्गः’
 इत्यमरः । [कृतवेपथुः] जनितकम्पा सती । “द्वितोऽप्युप्” (३।३।
 ३८ पा०) इत्युप् प्रत्ययः । [तं] पूर्वमगणितमेव प्रियं, हसेन सह
 वर्त्तत इति [सहसा] सती । ‘अथो हसः हासो हास्यञ्च’ इत्यमरः ।
 “स्ननहसोर्वा” (३।३।६२ पा०) इति विकल्पादप् प्रत्ययः । [सहसा]
 शीघ्रम् । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । [परिरभ्य] आश्लिष्य [क्षणं] क्षण-
 मपौत्यर्थः, अन्यथा वैरं स्यात् ; अत एव सामर्थ्यत्वभ्यार्थत्वादपे-
 रप्रयोगः । [श्लथयितुं नाक्षमत] श्लथिलीकर्त्तुं नोत्सहते स्मेत्यर्थः ;

भृशमदूयत याऽधरपल्लव-
 क्षतिरनावरणा हिममारुतैः ।
 दशनरश्मिपटेन च शीत्कृतै-
 निर्वसितेव सितेन सुनिर्ववौ ॥ ५८ ॥
 व्रणभृता सुतनोः कलशीत्कृत-
 स्फुरितदन्तमरीचिमयं दधे ।
 स्फुटमिवावरणं हिममारुतै-
 मृदुतया दुतयाऽधरलेखया ॥ ५९ ॥

मानिनीमानभङ्गनक्षमोऽयं माम इति भावः । कलहान्तरितेयं नायिका । 'कोपात्कान्तं पराणुय पश्चात्तापसमन्विता' इति लक्षणात् ॥५७॥

भृशमिति ।—[अनावरणा] आवरणरहिता [या, अधरपल्लव-
 क्षतिः] अधरपल्लवस्य क्षतिव्रणः, [हिममारुतैर्भृशम्, अदूयत] अतप्यत ।
 दूजो दैवादिकात् कर्त्तरि लङ् । मा क्षतिः, यत्तदोर्निव्यसम्बन्धात् ।
 [शीत्कृतैः] शीत्कार्गः कर्त्तृभिः [सितेन] शुभ्रेण [दशनरश्मिपटेन]
 दशनरश्मय एव पटस्तेन करणेन । [निवसितेव] आच्छादितेवेत्युत्प्रेक्षा ।
 वसेराच्छादनार्थात्कर्मणि क्तस्येडागमः । [सुनिर्ववौ च] मुहुर्निर्ववार ;
 शीतालुराच्छाद्यत इति भावः । हिमहताधरनिर्वाणस्य शीत्कार-
 कारणकस्य दशनरश्मिपटाच्छादने हेतुत्वोत्प्रेक्षणाद्रूपकोत्प्रेक्षयोः
 सङ्करः ॥ ५८ ॥

उक्तमेवार्थं भङ्गन्तरेणाह, व्रणेति ।—[मृदुतया] मार्दवेन ।
 हेतुना । [हिममारुतैः, दुतया] पीडितया । 'टुडु उपतापे' इति
 धातोः सौवादिकात् कर्मणि क्तः । [व्रणभृता] दन्तव्रणवत्या, [सुतनोः]
 स्त्रियाः, अधरो लेखेव तथा [अधरलेखया] कर्त्तार्या [कलशीत्कृत-
 स्फुरितदन्तमरीचिमयं] कलेन शीत्कृतेन हेतुना स्फुरिताः प्रका-

धृततुषारकणस्य नभस्वत-

स्तरुलताऽङ्गुलितर्जनविभ्रमाः ।

पृथु निरन्तरमिष्टभुजान्तरं ।

वनितयाऽनितया न विषेहिरे ॥ ६० ॥

हिमन्ततावपि ताः स्म भृशस्विदो

युवतयः सुतरामुपकारिणि ।

प्रकटयत्यनुरागमकृत्विमं

स्मरमयं रमयन्ति विलासिनः ॥ ६१ ॥

शिता ये दन्तमरीचयस्तन्मयं तद्रूपं, [स्फुटम्, आवरणम्] आच्छादनं
[दधे इव] धृतमिवेत्युत्प्रेक्षा । दधातः कर्मणि लिट् ॥ ५८ ॥

धृतेति ।—[धृततुषारकणस्य] धृतास्तुषारकणास्तुहिनशीकरा येन
तस्य [नभस्वतः] पवनस्य सम्बन्धिनः [तरुलताऽङ्गुलितर्जनविभ्रमाः]
तरुलता एवाङ्गुलयस्ताभिस्तर्जनानि यानि तान्येव विभ्रमाः विलासाः
[पृथु] विशालम्, इष्टस्य दयितस्य भुजान्तरं भुजमध्यं वचःस्थलं [इष्ट-
भुजान्तरं निरन्तरम्, अनितया] अप्राप्तया, गाढालिङ्गनमलभमानया
इत्यर्थः । इणः कर्त्तरि क्तः । [वनितया] स्त्रिया [न विषेहिरे]
न सोढाः । विरहिष्यस्तर्जिता इव नभस्वतो विभ्यतीति भावः * ॥६०॥

हिमेति ।—[स्मरमयं] स्मरादागतं, स्मरप्रयुक्तमित्यर्थः । “तत
आगतः” (४।३।७४ पा०) इति मयट् । [अकृत्विमनुरागं] सहजं
प्रेम [प्रकटयति] प्रकटीकुर्वाणे, तत्कार्येण स्वेदेनेति भावः ; अत
एव [सुतरामुपकारिणि] पुंसां विरंभाजननात् तेभ्यः स्वानुरागप्रकाश-

* अत्र द्वितीयपादं रूपकालङ्कारः : तेन च यथा कश्चित् कुतश्चित् कारणात्
कामपि वैरतापन्नां विपन्नाम् अङ्गुल्या तर्जयति, सा तु स्वभावदःखिता तदानीं तत्
द.सहं तर्जनादिकं न सहते तथेति ध्वनते ।

कुसुमयन् फलिनौरलिनौरवै-

र्मदविकाशिभिराहितहुङ्कतिः ।

उपवनं निरभर्त्सयत प्रियान्

वियुवतीर्युवतीः शिशिरानिलः ॥ ६२ ॥

नाञ्चात्यन्तोपकर्त्तरीत्यर्थः । एवम्भूतं [हिमऋतावपि] हेमन्तोऽपि, स्वेद-
सम्भावनारहितकालेऽपीत्यर्थः । सांहितः “ऋत्यकः” (१।१।१२८ पा०)
इति प्रकृतिभावः । भृशं खिद्यन्ति रागोष्णणा [भृशस्विदः] इति
सात्त्विकोक्तिः । क्रिप् । हेमन्तोऽपि रागिणां स्वेदहेतुरेव ; तच्चेतु-
रागहेतुत्वादिति भावः । [ताः] तथा धीराः [युवतयः, विलासिनः]
प्रियान् [रमयन्ति स्म] हेमन्तस्योद्दीपकत्वात् पीडाक्षमत्वात् दीर्घ-
रात्रत्वाच्चोभयेच्छासदृशभरमन्तेत्यर्थः । इति हेमन्तवर्णनम् ॥ ६१ ॥

अथ शिशिरं वर्णयति,—कुसुमयन्त्रित्यादिना ।—[उपवनं] वने
इत्यर्थः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । “तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्” (२।४।
८४ पा०) इति विकल्पादम्भावः । [फलिनौः] प्रियङ्गुलताः ।
‘प्रियङ्गुः फलिनौ फली’ इत्यमरः । [कुसुमयन्] कुसुमवतीः कुर्वन् ।
इत्युद्दीपनसामग्रीवर्णनम् । कुसुमयतर्मत्वन्तप्रकृतिकात् “तत्करोति”
(ग०) इति ख्यन्तात् लटः श्रवादेशः ; णाविष्ठवद्भावे “विन्मतीर्लुक् (५।३।
६५ पा०) इति मत्तुपः लुक् । [मदविकाशिभिः] मदेन विजृम्भमाद्यैः
[अलिनौ-रवैः] भृङ्गीहुङ्कारैः, [आहितहुङ्कतिः] कृतहुङ्कारः । माधुर्या-
द्युद्दीपकत्वातिशयद्योतनार्थमलिनौ इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । [शिशिरा-
निलः प्रियान्, वियुवतीः] कोपाद्वियुञ्जानाः । योतः श्रतरि घातोः-
वङ्ङादेशः “उगितश्च” (४।१।६ पा०) इति ङीप् । [युवतीः] बधूः ।
“यूनस्तिः” (४।१।७७ पा०) इति तिप्रत्ययः । [निरभर्त्सयत]
अतर्जयत । तर्जिभर्त्स्योश्चोरादिकयोरनुदात्तेत्वादात्मनिपदम् । अत्र वायौ
अचेतने चेतनधर्मो निर्भर्त्सनमुत्प्रेक्ष्यते ; सा चालिनौ-हुङ्कारभङ्गारा-
ज्जीवितेति रूपकसङ्गीर्णा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्भा च ॥ ६२ ॥

उपचितेषु परेष्वसमर्थतां
 व्रजति कालवशाद्बलवानपि ।
 तपसि मन्दगभस्तिरभीषुमा-
 न्नहि महाहिमहानिकरोऽभवत् ॥ ६३ ॥
 अभिषिषेणायिषुं भुवनानि यः
 स्मरमिवाख्यत लोध्ररजश्चयः ।
 क्षुभितसैन्यपरागविपाण्डुर-
 द्युतिरयं तिरयन्नुदभूद्विशः ॥ ६४ ॥

उपचितेष्विति ।—[कालवशाद्बलवानपि, परेषु] शत्रुषु [उप-
 चितेषु] प्रवृत्तेषु सत्सु, [असमर्थतां] दौर्बल्यं [व्रजति] । [हि]
 यस्मात् [तपसि] माघमासे, 'तपा माघे' इत्यमरः । [मन्दगभस्तिः]
 मृदुरश्लिः [अभीषुमान्] अंशुमान् । 'अभीषुः प्रग्रहे रश्लौ' इत्यमरः ।
 महत उपचितस्य हिमस्य हानिं नाशं करोतीति [महाहिम-
 हानिकरः] तद्धेतुः [नाभवत्] । "कृष्णो हेतु—" (३।२।२० पा०)
 इत्यादिना हेत्वर्थे टप्रत्ययः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
 न्यासः * ॥ ६३ ॥

अभीति ।—[क्षुभितसैन्यपरागविपाण्डुरद्युतिः] क्षुभित उद्धतो
 यः सैन्यपरागः सेनारजः, स इव विपाण्डुरद्युतिः शुभवर्णः † [यो
 लोध्ररजश्चयः भुवनानि, अभिषिषेणायिषुं] संनया अभियातुमिच्छुम् ।
 'यत्सैनयाऽभिगमनमरो तदभिषेणनम्' इत्यमरः । "सत्यापपाश—"
 (३।१।२५ पा०) इत्यादिना सेनाशब्दात् शिचि सनि "सनाशंसभिश्च

"का कथा दुर्बलस्य" इति अपिशब्दं नार्थान्तरप्रतिपादनात् अर्थाप-
 न्यस्यकारणम् ।

† इत्यपमा ।

शिशिरमासमपास्य गुणोऽस्य नः
 क इव शीतहरस्य कुचोष्णः ।
 इति धियाऽस्तरुषः परिरेभिरे
 घनमतो नमतोऽनुमतान् प्रियाः ॥ ६५ ॥
 अधिलवङ्गममौ रजसाऽधिकं
 मलिनिताः सुमनोदलतालिनः ।

उः” (३।२।६८ पा०) इति उपत्ययः । “स्थादिष्वम्यासेन—” (८।३।६४ पा०) इति धात्वभ्याससकारयोः षत्वम् । [स्मरम्, आख्यतेव] आख्यात-
 वानिवेत्युत्प्रेक्षा । “षष्ठीः ख्याञ्” (२।४।५४ पा०) “अस्यतिवक्ति-
 ख्यातिभ्योऽङ्” (३।१।५२ पा०) इति च्लेरडादेशः । [अयं] लोभ्ररजश्चयः
 [दिग्भः तिरयन्] तिरस्कुर्वन् । तिरःशब्दात् “तत्करोति—” (ग०)
 इति ख्यन्ताङ्गटः श्लादेशः * । णाविष्ठवङ्गावे टिलोपः । [उदभृत्] ॥६४॥

शिशिरेति ।—[शिशिरमासमपास्य] अपह्वाय, शीतं हरतीति
 तस्य [शीतहरस्य] । “हरतेरनुयमनेऽच्” (३।२।८ पा०) इत्यच्
 प्रत्ययः । [नः] अस्माकम् [अस्य, कुचोष्णः] कुचोष्णस्य [क इव
 गुणः] किं फलम् ? सम्पाद्यत इति शेषः । गम्यमानक्रियाऽपेक्षया
 क्लानिर्देशः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । [इति धिया, अतः] अस्मिन्
 शिशिरमासे । सार्वविभक्तिकस्तमिः । [प्रियाः] कान्ताः [अस्तरुषः]
 निरस्तरुषाः सत्यः [नमतः] प्रणतान् [अनुमतान्] स्वप्रियान् [घनं]
 निविडुं [परिरेभिरे] आग्निष्टवत्यः । इति धियेति । सुखार्थस्य परि-
 ष्वस्य कुचोष्णसाफल्यार्थत्वमुत्प्रेक्ष्यते व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्यत्वञ्चास्याः † ॥६५॥

अधौति ।—लवङ्गेषु [अधिलवङ्गम्] । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।

* “लटः शतशानचा—” (३।२।२४ पा०) इत्यादिना ।

† अथ धीशब्दः अत इति शब्दश्च पुनरुक्तौ, हृत्त्वर्थेन इतिनेव तदर्थंस्वीकृतान् ;
 तेन “इति यतोऽस्तरुषः” इति युक्तः पाठः ।

स्फुटमिति प्रसवेन पुरोऽहसत्
 सपदि कुन्दलता दलताऽलिनः ॥ ६६ ॥
 अतिसुरभिरभाजि पुष्पश्रिया
 मतनुतरतयेव सन्तानकः ।
 तरुणपरभृतः स्वनं रागिणा-
 मतनुत रतये वसन्तानकः ॥ ६७ ॥

सुमनसां पुष्पाणां दलेषु तालयन्ति प्रतितिष्ठन्ति इति [सुमनोदल-
 तालिनः] । ताच्छीर्ष्ये आभीर्णो वा णिनः । [अभी, अलिनः]
 मधुपाः [रजसा] परागेणार्त्तवेन च [अधिकं], मलिनाः मलीमसाः
 पापिनश्च कृताः [मलिनिताः, इति] हेतोः [पुरः] अग्रे [सपदि,
 कुन्दलता] माध्यवह्नी । ‘माध्यं कुन्दम्’ इत्यमरः । [दलता] विकसता
 [प्रसवेन] निजकुसुमेन [अहसत्] जहास [स्फुटम्] इत्युत्प्रेक्षायाम् ।
 रजस्वलाया गन्तारं कामिनं सपत्नो हसन्तीति भावः । कुन्दकुसुमस्य
 धावल्याद्वासत्वेनोत्प्रेक्षा ॥ ६६ ॥

अथ यमकविशेषकौतुकितया कविः पुनर्द्वादशभिः ऋतून् वर्णय-
 त्वादींश्चतुर्भिवसन्तं वर्णयति, अतिसुरभिरिति ।—[अतिसुरभिः] अत्य-
 न्तसुगन्धिः [सन्तानकः] कल्पवृक्षः [पुष्पश्रियां] पुष्पसम्पदाम् [अतनुतर-
 तया] महत्तरत्वेन । अतनुशब्दात्तरवन्तात् तलुप्रत्ययः । [अभाजीव]
 अभङ्गीव इत्युत्प्रेक्षा, तथा नम्र इत्यर्थः । “भङ्गश्च शिणि” (६।४।३३
 पा०) इति विभाषा, नलोपे उपधावृद्धिः, “शिणो लुक्” (६।४।१०४
 पा०) इति तलुक् । किञ्च वसन्तस्थानको इन्दुभिः [वसन्तानकः]
 इति रूपकम् । [तरुणपरभृतः] तरुणकोकिलः, [रागिणां] कामिनां
 [रतये] रागवर्द्धनाय [स्वनमतनुत] मधुरं चूकृजेत्यर्थः । प्रभा वृत्तम् ;—
 ‘स्वरश्चरविरतिर्ननौ रो प्रभा’ इति लक्षणात् ॥ ६७ ॥

नोज्झितुं युवतिमाननिरासे
 दक्षमिष्टमधुवासरसारम् ।
 चूतमालिरलिनामतिरागा-
 दक्षमिष्ट मधुवासरसाऽरम् ॥ ६८ ॥
 जगद्वशीकर्तुमिमाः स्मरस्य
 प्रभावनीके तनवै जयन्तीः ।
 इत्यस्य तेने कदलीर्मधुश्रीः
 प्रभावनी केतनवैजयन्तीः ॥ ६९ ॥

नोज्झितुमिति ।—[अरम्] अत्यन्तम्, इष्टेष्वीप्षितेषु मधुषु मकरन्देषु
 वासे वसतो रसो रागो यस्याः सा [इष्टमधुवासरसा], मधुपानप्रिये-
 त्यर्थः । अत एव [अलिनामालिः] भृङ्गश्रेणिः [युवतिमाननिरासे, दक्षं]
 कुशलम् ; उद्दौपकत्वादिति भावः । मधुवासरेषु वसन्तदिनेषु सारं
 श्रेष्ठं [मधुवासरसारम्], तत्कालप्लाञ्चमित्यर्थः । [चूतं] सहकारम्
 [अतिरागात्] अतिलौब्यात् [उज्झितुं] हातुं [नाक्षमिष्ट] नासद्दिष्ट ।
 क्षमेर्भौवादिकाल्लुङ् । स्वागता वृत्तम् ;—“स्वागतंति रनभाद्गुरुयुग्मम्”
 इति लक्षणात् ॥ ६८ ॥

जगदिति ।—प्रभावयतीति [प्रभावनी] सम्पादयित्वा । कर्त्तरि
 ल्युटि ङीप् । [मधुश्रीः] कर्त्वी । [जगद्वशीकर्तुं, प्रभौ] समर्थे [अस्य
 स्मरस्य, अनीके] सैन्ये [जयन्तीः] जित्वरीः [केतनवैजयन्तीः] ध्वज-
 पताकाः * [तनवै] करवाणि । तनीतः प्राप्तकाली लोट् । टेरन्वमित्ये-
 कारः । “एत ऐ” (३।४।६३ पा०) “आडुत्तमस्य पिञ्च” (३।४।६२
 पा०) इति आटि ; “आटञ्च” (६।१।६० पा०) इति वृद्धिः । [इति]
 मनीषयेति शेषः । [इमाः कदलीः] रम्भातरून [तैने] वितस्तार

* “केतनन्तु निमग्नये । गृहे कर्त्ता च इत्येऽथ” इति “वैजयन्ती पताकायाम्”
 इति च मेदिनी ।

स्मररागमयी वपुस्तमिस्रा

परितस्तार रवेरसत्यवश्यम् ।

प्रियमाप दिवाऽपि कोकिले स्त्री

परितस्ताररवे रसत्यवश्यम् ॥ ७० ॥

‘कदली वारणबुसा (षा) रम्भा मोचांगुमत्फला’ इत्यमरः । कदलीषु कामवैजयन्तीत्वोत्प्रेक्षा । * वृत्तमुपजातिः ॥ ६८ ॥

स्मरेति ।—[असती] दुष्टा, [स्मररागमयी] स्मरेण कामेन निमित्तेन, यो रागो रमणेच्छा, स एव तन्मयी, [तमिस्रा] तमःस्तोमः । ‘तमिस्रा तिमिरे रोगे तमिस्रा तु तमस्तौ । कृष्णपक्षनिश्चायाच्च’ इति विश्वः । [रवेर्वपुः] मण्डलं, [परितस्तार] आवष्टे, अहनि रजनीधियं जनयामासत्यर्थः । परिपूर्वात् स्तृणातेर्लिट् । [अवश्यं] सत्यमित्यर्थः । कुतः ? [परितः] समन्तात्, [ताररवे] उच्चतरध्वनौ, [कोकिले, रसति] कूजति सति, इत्यङ्गोपकोक्तिः । [स्त्री] स्त्रिय इत्यर्थः । जातावेकवचनम् । [दिवाऽपि] द्विवेति सप्तम्यर्थेऽव्ययम् । वशं गतो वश्यः । “वशं गतः” (४।४।८६ पा०) इति यत्प्रत्ययः । न वश्यस्तम् [अवश्यम्] अवशं गतमपीत्यर्थः । [प्रियमाप] स्वयमभिससारेत्यर्थः । यदवगणयन्तमपि प्रियं दिवाऽपि मानमवगणय्य निषेधं चोद्धृष्ट्य समगच्छन् तत्सत्यम् ; रागतिभिरतिरोहितमानभानुमण्डला मानिन्व इति रूपकानुप्राणिता प्रियाप्तिक्रियानिमित्ता परितस्तारणक्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा अवश्यमिति व्यञ्जकप्रयोगाद्वाच्या । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ;—“विषमे ससजा गुरू समे चेत् स्मरयाच्छन्दसिकं तदौपपूर्वम्” इति लक्षणात् ॥ ७० ॥

* यथा राजानुगमनमनुचिन्य तस्मिन् चराः सखायश्च ध्वजपताकादीन् सङ्कारमनीहरसलिलपूर्णकलसान् कदलीदलविराजितद्रव्यजाताश्च प्रसारयन्ति, वसन्तश्रियोऽपि तथेति ध्वनिः ।

वपुरम्बुविहारहिमं शुचिना

रुचिरं कमनीयतरा गमिता ।

रमणेन रमण्यचिरांशुलता-

रुचिरङ्गमनीयत रागमिता ॥ ७१ ॥

मुदमब्दभुवामपां मयूराः

सहसाऽऽयन्त नदी पपाट लाभे ।

अलिनाऽरमतालिनौ शिलीन्ध्रे-

सह सायन्तनदीपपाटलाभे ॥ ७२ ॥

अथैकेन ग्रीष्ममाह, वपुरिति ।—[शुचिना] ग्रीष्मेण, प्रयोजक-
कर्ता । [अम्बुविहारहिमम्] अम्बुविहारं जलक्रीडयां, हिमं शीतलम्,
अत एव [रुचिरम्] उज्ज्वलं, [वपुः] देहं, [गमिता] प्रापिता ।
“गतिबुद्धि—” (११४५२ पा०) इत्यादिना अणिकर्तुः कर्मत्वम् ।
“प्रधानकर्मण्यख्ये लादीनाद्बुद्धिकर्मणाम्” इति अभिहितत्वञ्च ;
अत एव [कमनीयतरा] रमणीयतरा, अचिरांशुर्लतेव अचिरांशुलता
विद्युलता, तस्या रुचिरिव रुचिर्यस्याः सा [अचिरांशुलतरुचिः]
इत्युपमाद्वयम् । तथा [रागमिता] रागमनुरागमिता प्राप्ता । इणः
कर्त्तरि क्तः । [रमणी, रमणेन] प्रियेण [अङ्गम्] उत्सङ्गम् [अनियत]
नीता । “नोहृक्पूर्वहाम्” * इति नयतर्हि कर्मकता । शेषं पूर्ववत् ।
तोटकं वृत्तम् ;—“वद तोटकमस्त्रिकारयुतम्” इति लक्षणात् ॥ ७१ ॥

अथ हाभ्यां वर्षर्तुं वर्णयति, मुदमित्यादि ।—[अब्दभुवां] भेषप्रभ-
वाणाम् [अपां लाभे] भेषे वर्षति सतीत्यर्थः । [सहसा मयूराः, मुदम्]
आनन्दम् [आयन्त] अलभन्त । ‘अथ गतो’ लडि “आडजादीनाम्”

* “दद्यात्पचदण्ड रुधिप्रच्छिच्चित्रशामुजिसत्युषाम् ।

कर्मयुक् + टकथितं तथा स्यान्नोहृक्पूर्वहाम् ॥” इति ।

कुटजानि वीक्ष्य शिखिभिः शिखरीन्द्रं
समयाऽवनौ घनमदभ्रमराणि ।
गगनञ्च गीतनिनदस्य गिरीञ्चैः
समया वनौघनमदभ्रमराणि ॥ ७३ ॥

(१।४।७२ पा०) इत्याङ्गागमे वृद्धिः । [नदी पपाट] नद्यः पावहन्नि-
त्यर्थः । ‘अट पट गतौ’ लिट् । जाताविकवचनम् । [अलिना]
भृङ्गेण [सच्च, मायन्तनदीपपाटलाभे] मायन्तनः सायम्भवः । “साय-
च्चिरम्” (४।३।२३ पा०) इत्यादिना ल्युप्रत्ययः तुडागमश्च । स चासौ
दीपश्च तद्वत्पाटलाभे पाटलप्रभे, इत्युपमाऽलङ्कारः । तस्मिन् [शिलीन्ध्रे]
कन्दलीकुसुमे [अलिनी अरमत] । अत्र मयूरमोदप्राप्ताद्यनेककर्तृक-
क्रियायोगपद्याङ्गिन्नाधिकरणक्रियासमुच्चयरूपः समुच्चयालङ्कारभेदः,—
‘गुणक्रियायोगपद्यं समुच्चयः’ इति सामान्यलक्षणात् । औपच्छन्दसिकं
वृत्तम् ॥ ७२ ॥

कुटजानीति ।—[शिखरीन्द्रं समया] रैवतकाद्रेः समीपे । “अभितः-
परितःसमया—” (वा०) इत्यादिना द्वितीया । [अवनौ] प्रदेशे,
घनमदा भ्रमरा येषु तानि [घनमदभ्रमराणि] । [कुटजानि] कुटज-
कुसुमानि, वनौघन पयःपूरैण नमन्त्यव्भ्राणि मेघा यस्मिन् तत् [वनौघ-
नमदभ्रम्] । ‘पयःकौलालममृतं जीवनं भुवनं वनम्’ इत्यमरः । [गग-
नञ्च वीक्ष्य, शिखिभिः] मयूरैः [गीतनिनदस्य] गानध्वनैः, [समया]
तुल्यया * “तुल्यार्थैः—” (२।३।७२ पा०) इत्यादिना वैकल्पिकी षष्ठी ।
[गिरा] वाचा, केकयेत्यर्थः । [उच्चैः, अराणि] रणितम् । ‘रण शब्दे’
भावे लुङ् चिणो लुक् । कुटजा वृत्तम् ;—‘सजसा भवेदिह सगौ
कुटजाख्यम्’ इति लक्षणात् ॥ ७३ ॥

अभीष्टमासाद्य चिराय काले
 समुद्धृताशं कमनी चकाशे ।
 योषिष्मनोजन्मसुखोदयेषु
 समुद्धृताऽऽशङ्कमनीचकाशे ॥ ७४ ॥
 स्तनयोः समयेन याऽङ्गनाना-
 मभिनङ्गारसमा न सा रसेन ।
 परिरम्भरुचिं ततिर्जलाना-
 मभिनङ्गा रसमानसारसेन ॥ ७५ ॥

अथ लिभिः शरदं वर्णयति, अभीष्टमित्यादि।—कामयत इति [कमनी] कामयित्वौ । ‘कम्रः कामयिताभीकः कमनः कामनोऽभिकः’ इत्यमरः । कमेः कर्तरि ल्युटि ङीप् । [योषित्] जातावेकवचनम् । अनीचा उच्यताः काशा अश्रुवाला यस्मिन् [अनीचकाशे काले] शरदीत्यर्थः ; [मनोजन्मसुखोदयेषु] कामसुखाविर्भावेषु [धृताशं] धृता आशा अभिलाषो येन तं, [अभीष्टं] प्रियं, [चिराय] चिरकालेन, ‘चिराय चिररात्राय’ इत्यमरः । सम्यगुद्धृता उत्सृष्टा आशङ्का सङ्कोचो यस्मिन् कर्मणि तत् [समुद्धृताऽऽशङ्कं] विसृज्यं यथा तथा, [आसाद्य] प्राप्य, मुदा सह वर्तत इति [समुत्] सानन्दा [सती, [चकाशे] विललासित्यर्थः । अत्र समुच्चकाश इति योषितः प्रियप्राप्तिनिमित्त-
 हर्षाख्यभावनिबन्धनात्प्रेयोऽलङ्कारः,—“रसभावतदाभासतत्प्रशमानां निबन्धनेन रसवत्प्रेयऊर्ज्ज्वलितानि” इत्यलङ्कारसर्वस्वलक्षणात् ।
 वृत्तमुपजातिः ॥ ७४ ॥

स्तनयोरिति।—रसमानाः कूजनशीलाः । “ताच्छील्यवयववचन-
 शक्तिषु चानश्” (३।२।१२६ पा०) इति ताच्छील्ये चानश् प्रत्ययः ।
 रसतेः परस्मैपदित्वाच्च ज्ञानच् प्रत्ययः । ते सारसाः पक्षिविशेषाः यस्मिन्

जातप्रीतिर्या मधुरेणानुवनान्तं

कामे कान्ते सारसिकाकाकुरुतेन ।

तत्सम्पर्कं प्राप्य पुरा मोहनलीलां

कामेकान्ते सा रसिका का कुरुते न ? ॥७६॥

तेन [रसमानसारसेन, समयेन] शरत्कान्तिर्नित्यर्थः ; सारसानां तत्रैव सम्भवात् । 'मारसो मैथुनी कामी गोनद्वेः पृक्कराद्भयः' इति यादवः । [अङ्गनानां स्तनयोर्या, जलानां ततिः] शारदोष्मजन्मा स्वेदोद्विन्दु-सन्दोहः, अभितो नद्वा [अभिनद्वा] । नद्यन्तरभिपूर्वात्कर्मणि क्तः । "नद्यो धः" (८।३।३४ पा०) इति धत्वम् । [चारसमा] मुक्ताहार-तुल्या ; * कुचमण्डलमण्डनायमानेति भावः । [सा] जलानां ततिः [रसेन] रागेण हेतुना । बलीयसति भावः । [परिरम्भरुचिम्] आलिङ्गनेच्छां, [नाभिनत्] न विभेद । शारदस्वेदस्याप्यलङ्कारतया उद्दीपकस्याजुगुप्सितत्वान्निःसपत्नशृङ्गारा विजयन्ते स्म इत्यर्थः ; अत एव रसनिबन्धनाद्रसवदलङ्कारः । लक्षणमुक्तं पूर्वश्लोके । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ७५ ॥

जातेति ।—[या] स्त्री, [अनुवनान्तम्] । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [मधुरेण] श्राव्येण, [सारसिकाकाकुरुतेन] सारस्य एव सारसिकाः सारसाङ्गनाः । कात्पूर्वस्यत्वम् । † तासां काकुरुतेन विकृतशब्देन । 'काकुरुः स्त्रियां विकारो यः श्लोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः' इत्यमरः । काकुरुश्च तद्गतं च तेन ; [कामे] कामकल्पे । सिंहे देवदत्त इतिवद्गौणप्रयोगः । [कान्ते] प्रिये, [जातप्रीतिः] जातस्नेहा अभूत् । [रसिका] रसवती, रागवतीत्यर्थः । "अत इनिठनौ" (५।१।११५ पा०) इति ठन्प्रत्ययः । [सा का] स्त्री, [एकान्ते] रहसि, [तत्सम्पर्कं] तस्य कान्तस्य सम्पर्कं,

* इत्युपमा ।

† "प्रत्ययस्यात् कात् पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः" (७।३।३४ पा०) इति सूत्रम् ।

कान्ताजनेन रहसि प्रसभं गृहीत-
 केशे रते स्मरसहाऽऽसवतोषितेन ।
 प्रेम्णा मनःसु रजनौष्वपि हैमनीषु ।
 के शेरते स्म रसहासवतोषितेन ॥ ७७ ॥

[प्राप्य, पुरा] पुरुषप्रेरणात्पूर्वमेव, [कां, मीहनलीलां] सुरतक्रीडां, [न कुरुते ?] सर्वा अपि स्त्री सर्वानपि सुरतविशिषान् कामतन्त्रप्रसिद्धान् विस्रब्धञ्चकारेत्यर्थः ; तेन शृङ्गारस्य पराकाष्ठा प्राप्तेत्युक्तम् । मत्तमयूरं वृत्तम्;—“वेदै रन्ध्रैर्मतौ यसगा मत्तमयूरम्” इति लक्षणात् ॥ ७६ ॥

अथैकेन हेमन्तमाह, कान्तेति ।—सह्य इति सहः । पचाद्यच् । स्मरस्य सहः, कामोद्दीपक इत्यर्थः, तेनाऽऽसवेन तोषितः तेन [स्मर-सहाऽऽसवतोषितेन] अत एव रसहासावस्य स्त इति तेन, [रसहासवता] रागहास्यवता, अत एव [प्रेम्णा, मनस्सु] पुंसां चित्तेषु, [उषितेन] वसता । वसतेः कर्त्तरि क्तः । “वसतिन्नुधोरिट्” (७।२।५२ पा०) इतीडागमः । ‘गतिबुद्धि—’ (१।४।५२ पा०) इत्यादिमृते चकारादर्त्त-मानार्थता । कान्तैव जनस्तेन [कान्ताजनेन] । जातावेकवचनम् । [रहसि, प्रसभं] बलात्, [गृहीतकेशे] आकृष्टशिरोरुहे, [रते] सुरते, हेमन्ते भवा हैमन्यस्तासु [हैमनीषु अपि], द्राघीयसीध्वपीति भावः । “सर्वलाग् च तलोपश्च” (४।३।२२ पा०) इति हेमन्तशब्दादण्प्रत्ययः, तकारलोपश्च । “टिड्ढाणञ्—” (४।१।१५ पा०) इत्यादिना डीप् । [रज-नीषु, के] युवानः [शेरते स्म] स्वपन्ति स्म ? न केऽपीत्यर्थः । * “लट् स्मि” (३।२।११८ पा०) इति भूतं लट् । एतेनातिभूमिङ्गतः शृङ्गार इति व्यञ्ज्यते । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ७७ ॥

* हेमन्तकालस्य दीर्घरजनौष्वपि भृशं सम्भोगवतां रसभाववतां नास्ति सुरत-ग्लानिरिति भावः ।

गतवतामिव विस्मयमुच्चकै-

रसकलामलपल्लवलीलया ।

मधुकृतामसक्ताङ्गिरमावली

रसकलामलपल्लवलीलया ॥ ७८ ॥

कुर्वन्तमित्यतिभरेण नगानवाचः

पुष्पैर्विराममलिनाञ्च न गानवाचः ।

श्रीमान् समस्तमनुसानु गिराविहर्तुं

बिभ्रत्यचोदि स मयूरगिरा विहर्तुम् ॥ ७९ ॥

इति श्रीमाघकविकृतौ शिशुपालबधे महाकाव्ये
ऋतुवर्णनं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

अथैकेन शिशिरं वर्णयति, गतवतामिति ।—[असकलामलपल्लवलीलया] असकला असमग्रविकासिनोऽमला निर्मलाश्च ये पल्लवास्तेषां लीला तथा, नृत्यरूपयैत्यर्थः । [विस्मयं, गतवतामिव] स्थितानामिव, इत्युत्प्रेक्षा । [मधुकृतां] मधुकराणां सम्बन्धिनी, लवलीषु लताविशेषेषु, लयो लयनं, स्थितिर्यस्याः सा [लवलीलया, आवलिः] पङ्क्तिः, [रसकलां] रसेन मध्वास्वादेन, कलामव्यक्तमधुराम् । “ध्वनौ तु मधुरास्फुटे । कलः’ इत्यमरः । [गिरं] वाचम्, [असक्तदुच्चकैरलपत्] । मधुमदहेतुकस्य मधुकरालापस्य पल्लवलीलया जनितविस्मयहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यत इति गुणहेतुत्प्रेक्षा । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ७८ ॥

कुर्वन्तमिति ।—[इति] इत्थं, [पुष्पैः] एव [अतिभरेण] * महाभरेण, तत्कृतेन वा गौरवेण, [नगान्] वृक्षानवाञ्छन्तीति [अवाचः] नम्रान् । अक्षरवपूर्वात् “ऋत्विक्” (३।२।५९ पा०) इत्यादिना क्तिन्प्रत्ययः । [कुर्वन्तम् अलिनां, गानवाचः] गीतध्वनेर्भङ्गारस्य [च, न विरामम्]

* “अतिभरेण” इत्यत्र “इती” (३।३।२३ पा०) इत्यनेन तृतीया इत्यवगन्तव्यम् ।

सप्तमः सर्गः ।

—००—

अनुगिरमृतुभिर्वितायमाना-
मथ स विलोकयितुं वनान्तलङ्घीम् ।
निरगमद्भिराङ्घ्रमादृतानां
भवति महत्सु न निष्फलः प्रयासः ॥ १ ॥

अविरामसमाप्तिं कर्वन्तं [समस्तमृतुं] सर्वान्दत्तून् * [अनुसानु] सानु-
ष्वित्यर्थः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [विभ्रति] विभ्राणे, [इह गिरौ]
रैवतकाद्रौ [विहत्तुं] क्रीडितुं, [श्रीमान् सः] हरिः [मयूरगिरा]
केकया, [अचोदि] प्रेरितः । भगवन्निह विहर ऋतुगणमनुगृह्णाणेति
प्रार्थित इवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्भ्रम्या । वृत्तसुकुम् ॥७६॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमह्विनाथसूरिविरचिते
माघकाव्यव्याख्याने सर्वङ्घ्रमाख्ये षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

इत्यमृतुगणप्रादुर्भावमभिधाय तत्फलतया भगवतः सानुषरस्य
वनविहारलीलावर्णनमारभते, अनुगिरमिति ।—[अथ] ऋतुप्रादु-
र्भावानन्तरं [सः] हरिः गिराविति [अनुगिरम्] । विभक्त्यर्थेऽव्ययी-
भावः । “गिरेश्च सेनकस्य” (५।१।११२ पा०) इति समासान्तः ।
[ऋतुभिः, वितायमानां] वितन्यमानाम् । तनोतेः कर्मणि लटः शान-
जादेशः । “तनोतेर्यकि” (६।१।१४४ पा०) इति वैभाषिक आकारा-

* इयं गच्छति अशीर्कपुष्पविकाशान् इति वसन्तादिषड्विधः कालविशेषः ऋतुः ।
“षड्धा ऋतवः” इति सुतेः ;—“शिशिरः पुष्पसमयी शीघ्री वर्षा शरद्धिमः ।
माघादिमासयुग्मेषु ऋतवः षट् क्रमादिभिः ॥” इत्युक्तेषु बोद्धव्यः ।

दधति सुमनसो वनानि बह्वी-
 र्युवतियुता यदवः प्रयातुमीषुः ।
 मनसिशयमहाऽस्त्रमन्यथाऽमी
 न कुसुमपञ्चकमप्यलं विसोढुम् ॥ २ ॥

देशः । [वनान्तलक्ष्मीं विलोकयितुं, निरगमत्] * निर्गतः । “पुषादि—”
 (३।१ ५५ पा०) इत्यादिना गभेलुंडि च्चैरडादेशः । ऋतुगणभक्तिं
 स्त्रीकर्तुमिति भावः । तथा हि,—[अभिराहुम्] आराधयितुम्, [आट-
 तानाम्] आदरं कुर्वताम्, आस्थावतामित्यर्थः । कर्त्तरि क्तः । [प्रयासः]
 सेवायासः, [महत्सु] विषये [निष्फलो न भवति] ; न हि भक्तानु-
 कम्पिनो महान्तस्तत्सेवां व्यर्थयन्तीति भावः । अतो हरेरप्यृतुगणानु-
 ग्रहणार्थं निर्गमो युक्तः इति सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
 न्यासः,—‘सामान्यविशेषभावकार्यकारणभावाभ्यां निर्दिष्टप्रकृतसम-
 र्थनमर्थान्तरन्यासः’ इति सर्वस्वसूत्रम् । † अत्र सर्गे पुष्पिताग्रा वृत्तम्,—
 ‘अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाञ्च पुष्पिताग्रा’ इति
 लक्षणात् ॥ १ ॥

दधतीति ।—[यदवः] यादवाः । व्याख्यातं चैतत् । [बह्वीः]
 बहुः, बहुविधा इत्यर्थः । “बह्वादिभ्यश्च” (४।१।४७ पा०) इति विकल्पा-
 दीकारः । [सुमनसः] पुष्पाणि, ‘स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्’ इत्य-
 मरः । [दधति] दधन्ति । “वा नपुंसकस्य” (७।१।७८ पा०)
 इति अभ्यस्ताच्छतुर्वैकल्पिको नुम्प्रतिषेधः । [वनानि, युवतियुताः]
 स्त्रीसमेताः एव, [प्रयातुम्, ईषुः] इच्छन्ति स्म । अत्र हेतुमाह,—[अन्यथा]
 युवतिजनाभावे, [अमी] यदवः, [मनसिशयमहाऽस्त्रं] मनसि श्रेते

* अत्र प्रथमपादाईवाक्यसमूहस्य द्वितीयपादस्थेन “निरगमत्” इति पदेनान्वय-
 समाप्तेरङ्गान्तरैकपदता नाम दीर्घः ।

† तथा चेतनाविरहितानामृत्नां वनलक्ष्मीविस्तारासम्बन्धेऽपि तत् सम्बन्धीक-
 रतिशयोक्तिश्च ।

अवसरमधिगम्य तं हरन्त्यो-

हृदयमयत्नकृतोज्ज्वलस्वरूपाः ।

अवनिषु पदमङ्गनास्तदानीं

न्यदधत विभ्रमसम्पदोऽङ्गनासु ॥ ३ ॥

इति मनसि श्रयः कामः । “अधिकरणे श्रितेः” (३।१।१५ पा०) इत्यच्प्रत्ययः ; “हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्” (६।३।६ पा०) इत्यलुक् । तस्य महाऽस्त्रभूतं [कुसुमपञ्चकमपि] पञ्चापि कुसुमानीत्यर्थः । पञ्चानां सङ्घः पञ्चकम् । “सङ्घायाः संज्ञासङ्घमूलाध्ययनेषु” (५।१।५८ पा०) इति कप्रत्ययः । [विसोदुं, नालं] न शक्ताः । सकलसुमनसां सामर्थ्यं तत्वारविन्दादीनामेव पञ्चबाणबाणत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वादिति भावः । अतो युवतिभिः सह प्रयागं युक्तमिति वाक्यार्थेन वाक्यार्थसमर्थनाद्वाक्यार्थसमर्थनरूपकाव्यलिङ्गमलङ्कारः । ‘अरविन्दमग्नोकञ्च चूतञ्च नवमङ्गिका । नीलोत्पलञ्च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥’ इति * ॥ २ ॥

अवसरमिति ।—[तम्, अवसरं] सहजिगमिषाकालम् [अधिगम्य, हृदयं हरन्त्यः] हृदयङ्गमा भवन्त्यः ; सर्वं हि प्रार्थ्यमानमेव प्रियं भवतीत्यर्थः ; [अयत्नकृतोज्ज्वलस्वरूपाः] यत्नेन कृतं न भवतीत्ययत्नकृतं तथाऽप्युज्ज्वलं स्वरूपं यामां ताः, स्वभावसुन्दरमूर्तय इत्यर्थः । [अङ्गनाः, तदानीं] तस्मिन्नवसरे, [अवनिषु पदं, न्यदधत] निहितवत्यः, पादचारेणैव चेलुरित्यर्थः । दधातुर्लङि “आत्मनेपदेष्वनतः” (७।१।५ पा०) इति भ्रम्यादादेशः । [अङ्गनासु, विभ्रमसम्पदः] विलाससम्पदः

* नामाविषकुमुमगन्धेः एकान्तस्थितलताकुक्ष्ये, तथा स्वभावमनीहरः मनीहर-पञ्चयुतैस्तरुभिश्च तथा शाखानिलीनकीकिष्कुकुलकृजितैः सुगन्धिद्रव्यजातैश्च सुदुमन्द-पवनवीजितयुवजनानां मदनवाणविनीहनम् अवश्यमेव तस्मिन् सभाव्येत इति भावः ।

नखरुचिरचितेन्द्रचापलेखं

ललितगतेषु गतागतं दधाना ।

मुखरितवलयं पृथौ नितम्बे

भुजलतिका मुहुरखलत्तरुण्याः ॥ ४ ॥

पदं न्यदधत । तदानीं विलासाः प्रवृत्ता इत्यर्थः । अत्राङ्गनानां विलास-
सम्पदां चोभयौनामपि प्रकृतानामेव हृदयहरणादिना वर्णनासाम्येनो-
पम्यस्य गम्यमानत्वात् केवलप्रकृतविषया तुल्ययोगिताऽलङ्कारः । वाच्य-
भेदेनाप्यङ्गनाविलाससम्पदामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषकत्वावगमादेका-
वलीभेदो व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ३ ॥

न्यदधत विभ्रमसम्पदोऽङ्गनास्वित्युक्तं, ता एव प्रपञ्चयति, नखेति ।—
[ललितगतेषु] मन्दगमनेषु, [नखरुचिरचितेन्द्रचापलेखं] नखानां
रुचिभिः प्रभाभिः, रचिता इन्द्रचापलेखा यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा,
[गतागतं] यातायातं । “विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि” (२।१।
१३ पा०) इति वैभाषिको इन्द्रैकवक्त्रावः । [दधाना तरुण्याः भुज-
लतिका, मुखरितवलयं] मुखराः कृता इति मुखरिताः ध्वनिता,
वलया यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा । ‘कटको वलयोऽस्त्रियाम्’
इत्यमरः । [पृथौ नितम्बे मुहुः, असवलत्] चखाल । अत्र नखरुचौत्या-
लम्बनगुण उक्तः । गतागतं दधाना असवलदिति तच्चेष्टा, मुखरित-
वलयमिति तदलङ्कृतिः । तटस्थास्तूता वसन्तादयः । अन्यत्र,—विस्तारत
इति चतुर्विधोऽप्युद्दीपनक्रम उक्तः । उक्तञ्च,—‘आलम्बनगुणाश्चैव
तच्चेष्टा तदलङ्कृतिः । तटस्थश्चेति विज्ञेयश्चतुष्कोद्दीपनक्रमः’ ॥ इति ।
तत्रालम्बनं रसस्य समवायिकारणं नायिका नायकश्च । तद्गुणो रूप-
लावण्यादिः । तच्चेष्टा भावहावादिः । अन्यत् सुगमम् । एवमुत्तर-
त्रापि ॥ ४ ॥

अतिशयेति ।—[अतिशयपरिणाहवान्] अतिशयेन परिबाह-
वान्, अतिविशाल इत्यर्थः ; अन्यथा तज्जनस्यापय्याप्तेरिति भावः ।

अतिशयपरिणाहवान् वितेने
 बहुतरमर्पितरत्नकिङ्किणीकः ।
 अलघुनि जघनस्थलेऽपरस्या
 ध्वनिमधिकं कलमेखलाकलापः ॥ ५ ॥
 गुरुनिविडनितम्बविम्बभारा-
 क्रमणनिपीडितमङ्गनाजनस्य ।
 चरणयुगमसुसुवत्पदेषु
 स्वरसमसक्तमलक्तकच्छलेन ॥ ६ ॥

‘परिणाहो विशालता’ इत्यमरः । “उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य”
 (८।४।१४ पा०) इति शात्वम् । [बहुतरम्, अर्पितरत्नकिङ्किणीकः] अर्पिता
 आहिता, रत्नानां किङ्किण्यो यस्मिन् सः । “नयृतश्च” (५।४।११५ पा०)
 इति कप्प्रत्ययः । [कलमेखलाकलापः] कली मधुरारावी मेखला-
 कलापः [अपरस्याः] स्त्रियः, [अलघुनि जघनस्थले अधिकं ध्वनिं
 वितेने] । तदलङ्कृतिरियम् ॥ ५ ॥

गुर्विति ।—[गुरुनिविडनितम्बविम्बभाराक्रमणनिपीडितं] गुरु
 गुरुत्वगुणयुक्तं, निविडं दृढञ्च, यन्नितम्बविम्बं तदेव भारस्तस्याक्रमणो-
 नाधिष्ठानेन निपीडितं निष्पीडितम्, [अङ्गनाजनस्य चरणयुगं] कर्तृ
 [पदेषु] पादन्यासस्थानेषु, [अलक्तकच्छलेन] लाङ्कारसमिपेण, [स्वरसं]
 स्वद्रवमेव । ‘गुणे रागे द्रवे रसः’ इत्यमरः । [असक्तम्] अविच्छिन्नं
 यथा तथा, [असुसुवत्] स्रवति स्म । स्रवतेः चरणार्थाङ्गुडि ‘शिशि—’
 (३।१।४८ पा०) इत्यादिना चडि धातोस्वडादेशः । द्रवद्रव्यकर्तृक
 एवायमकर्मकः, अन्यकर्तृकत्वे तु सकर्मकः । अत्रालक्तकच्छलेनेत्य-
 लक्तकापङ्गवेन स्वरसत्वारोपाच्छलादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनरूपोऽपङ्गवा-
 लङ्कारः ॥६॥

तव सपदि समीपमाऽऽनये ता-
महमिति तस्य मयाऽग्रतोऽभ्यधायि ।
अतिरभसकृताऽलघुप्रतिज्ञा-
मन्वृत्तगिरं गुणगौरि ! मा कृथा माम् ॥ ७ ॥
न च सुतनु ! न वेद्मि यन्महोया-
नसुनिरसस्तवनिश्चयः परेण ।
वितथयति न जातु महचोऽसा-
विति च तथाऽपि सखीषु मेऽभिमानः ॥८॥

अथ कस्याश्चित् सख्याः कुपितनायिकाऽनुनयवचनं पञ्चभिः कुल-
कीनाह, तवेत्यादि ।—[तां] मत्सखीं, [सपदि तव समीपमहम्, आनये]
आनिष्यामि । भविष्यत्सामीप्ये वर्तमानप्रत्ययः, कर्तुरभिप्राये आत्मने-
पदम् । [इति मया तस्याग्रतः, अभ्यधायि] अभिहितम् । दधातेः
कर्मणि लुङ्, “आतो युक् चिण्कतोः” (७।३।३३ पा०) इति
युगागमः । [हे गुणगौरि !] गुणैः सोभाग्यदाक्षिण्यादिभिर्गौरि पार्क-
तीति रूपकम् । [अतिरभसकृताऽलघुप्रतिज्ञाम्] अतिरभसेनातित्वरया
कृता अलघुर्महती प्रतिज्ञा त्वदानयनार्था यया तां, [माम्, अन्वृ-
त्तगिरम्] असत्यवाचं, [मा कृथाः] मा कार्षीः, महचनं सर्वथा कर्त्तव्य-
मित्यर्थः । करोतेः लुङि धास् “न माङ्योगे” (६।४।७४ पा०)
इत्यङ्गागमप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

ननु मत्प्रतिज्ञाऽपि दुस्स्याज्येति विप्रतिषेधमाशङ्क्याह, न चेति ।—
हे [सुतनु !] । शुभाङ्गि ! दीर्घान्तोत्तरपदात् सम्बुद्धिः, अन्यथा गुणः
स्यात् । अहं [न वेद्मि] इति [न च] न, किन्तु वेद्मि एवेत्यर्थः । किं
तद्दत्तोत्थत आह,—[महोयान्] महत्तरः, [तव निश्चयः] त्वदनैक्य
प्रतिज्ञा [परेण] अनान्तरण, सुनिरसः सुखमोच्यः । अस्यतेः खलुप्रत्ययः ।

सततमनभिभाषणं मया ते
 परिपणितं भवतीमनानयन्त्या ।
 त्वयि तदिति विरोधनिश्चितायां
 भवति ! भवत्वसुहृज्जनः सकामः ॥ ६ ॥
 गतधृतिरवलम्बितुं वतासू-
 ननलमनालपनादहं भवत्याः । *

स न भवतीति [असुनिरसः] इति [यत्] तदित्यर्थलभ्यम् । उद्देश्येन विधेयान्तेपात् यच्छब्दस्योत्तरवाक्यस्थत्वाच्च न पूर्ववाक्ये तच्छब्दप्रयोग इति निबन्धः । [तद्याऽपि] विदितत्वेऽपि, [असौ] मत्सखी, [जातु] कदाचिदपि, [मद्वचः, न वितथयति] नाश्रुतीकरोति, [इति च सखीषु] मध्ये [मिऽभिमानः] । स्वप्रतिज्ञाभङ्गेऽपि मत्प्रतिज्ञामेव पालयसीत्यहङ्कारात् निःशङ्कप्रतिज्ञातमित्यर्थः ॥ ८ ॥

सततमिति ।—[भवतीं] त्वाम्, [अनानयन्त्या] आनयितुमशक्त-
 वन्त्या इत्यर्थः । [मया, सततं] सदा, [ते] तव । कर्मणि षष्ठी ।
 [अनभिभाषणम्] असम्भाषणं, [परिपणितम्] । भवतीति “भाते-
 र्भवतुः” (उ, १ पा० ६४ सू०) इत्यौणादिको डवतुप्रत्ययः । “उगितश्च”
 (४।१।६ पा०) इति डौप् । तस्याः सम्बुद्धिः ; हे [भवति !] सुभग ! [त्वयि,
 तदिति] तदसम्भाषणमस्तु इति [विरोधनिश्चितायां] निश्चितविरोधायां
 सत्याम् । “वाहिताग्नादिषु” (२।२।३७ पा०) इति विकल्पात्
 निश्चितायाः परनिपातः । [असुहृज्जनः] विपक्षवर्गः, [सकामः]
 फलितमनोरथः, [भवतु] भवेत् । प्राप्तकालं लोट् । अस्मद्विरोध-
 काङ्क्षिणामयमानन्दकालः प्राप्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

न केवलमावयोर्विरोधः, प्राणहानिरपि मम स्यादित्याह, गतेति ।—
 [गतधृतिः] + अधीरा, [अहं, भवत्याः] तव, [अनालपनात्]

* अत्र द्वितीयपादे मन्वी कष्टत्वं दीपः ।

+ “प्रतिनेष्टौ स्त्रियां तष्टौ योगभिर्हैर्धाराणे” इति मंदिनी ।

प्रणयिनि यदि न प्रसादबुद्धि-
 भव मम मानिनि ! जीविते दयालुः ॥१०॥
 प्रियमिति वनिता नितान्तमगः-
 स्मरणसरोषकषायितायताक्षी ।
 चरणगतसखीवचोऽनुरोधात्
 किल कथमप्यनुकूलयाञ्चकार ॥ ११ ॥

असम्भाषणात्, आलपनं विहायेत्यर्थः । ल्यड्लोपे पञ्चमी । [असृन्] प्राणान्, [अवलम्बितुं] धारयितुम्, [अनलम्] अशक्ता । 'अलं भृषण-
 पर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः । [वत] इति खेटे । अत एव हे
 [मानिनि, प्रणयिनि] प्रिये, [प्रसादबुद्धिः] अनुग्रहबुद्धिः, [न यदि]
 नास्ति चेत्, तथाऽपि [मम जीवितं दयानुर्भव] । "स्पृहिरट्हि—"
 (३।२।१५ = पा०) इत्यादिना आलुच्प्रत्ययः । म धूर्तोऽपि मत्प्राण-
 त्वाणार्थमनुग्राह्य इति भावः ॥ १० ॥

प्रियमिति ।—[इति] इत्थं, [नितान्तम्, आगःस्मरणसरोष-
 कषायितायताक्षी] आगसोऽन्यासङ्गापराधस्य स्मरणेन सरोषे अत एव
 कषाये लोहिते कृते कषायिते आयते चाक्षिणी यस्याः सा तथोक्ता ।
 'निर्यासे च कषायोऽथ सौरभे लोहितेऽन्यवत्' इति विश्वः । [वनिता]
 नायिका, [चरणगतसखीवचोऽनुरोधात्] चरणगतायाः पूर्वोक्त-
 वाक्यान्ते प्रणतायाः मख्या वचसोऽनुरोधादनुब्रह्मनात्, [किल] ।
 किलित्यपरमार्थे ; वस्तुतस्तु अनुरागादेवेति भावः । [प्रियं, कथमपि]
 कथञ्चित्, [अनुकूलयाञ्चकार] अभिमुखीचकार, अनुजग्राहेत्यर्थः । एषा
 खण्डिता नायिका ;—'ज्ञातेऽन्यासङ्गविक्रते खण्डितेष्वर्थाकषायिता' इति
 दशरूपकलक्षणात् ; अत एव कविना आगःस्मरणसरोषकषायिताक्षी-
 त्युक्तम् । एषा चासम्भाषणचिन्ताखेदाश्रुनिःश्वासाद्यनुभाववती ॥ ११ ॥

द्रुतपदमिति मा वयस्य ! यासी-
र्ननु सुतनुमनुपालयानुयान्तीम् ।

न हि न विदितखेदमेतदौय-

स्तनजघनोद्वहने तवापि चेतः ॥ १२ ॥

इति वदति सखीजनेऽनुरागा-

द्वयिततमामपरश्चिरं प्रतीक्ष्य ।

तदनुगमवशादनायतानि

न्यधित मिमान द्रवावनिं पदानि ॥ १३ ॥

अथ काचित् सखी कश्चिदग्रे शीघ्रगामिनं युग्मेनाह, • द्रुतेति ।—
हे [वयस्य !] सखे ! [इति] इत्थं, [द्रुतपदं] शीघ्रपदक्रमं यथा तथा,
[मा यासीः] मा गमः । यातेर्लुङि “न माङ्योगे” (६।४।७४ पा०)
इत्यट्प्रतिषेधः । [ननु, अनुयान्तीम्] अनुगच्छन्तीं, [सुतनुं] शुभाङ्गीं
प्रियाम्, [अनुपालय] प्रतीक्षस्व । असावपि शीघ्रमायातु तत्राह ‘न
हीति ।—[तव चेतोऽपि एतदौयस्तनजघनोद्वहने, विदितखेदम्]
अनुभूतखेदं, [न हि न] नेति न, किन्तु वेत्येवेत्यर्थः ; अतः कथं
शीघ्रमायास्यतीति भावः । “सम्भाव्यनिषेधनिवर्त्तनं द्वौ प्रतिषेधौ”
(५ अधि० १ अध्या० ८ सू०) इति वामनः ॥ १२ ॥

इतीति ।—[सखीजने इति वदति] सति [अपरः] कश्चित्
[द्वयिततमाम्, अनुरागात्] स्नेहात्, [चिरं प्रतीक्ष्य, तदनुगमवशात्]
तस्याः प्रियायाः कर्तारः अनुगमः पञ्चाङ्गमनं तस्य वशादनुसारात्,
[अवनिं, मिमानः] मानं कुर्वाणः, [इव] इत्युत्प्रेक्षा । माङ्गी
लटः कर्त्तरि शानजादेशः । “झौ” (६।१।१० पा०) इति द्विर्भावः ।
[अनायतानि] अनन्तरालानि, [पदानि, न्यधित] निहितवान् ।

अत्र युग्मेनेति प्रामादिकं, द्वितीयश्लोके सख्यक्रिसम्पर्कविरहात्

यदि मयि लघिमानमागतायां
तव धृतिरस्ति गतास्मि सम्प्रतौयम् ।
द्रुततरपदपातमाऽऽपपात
प्रियमिति कोपपदेन कापि सख्या ॥ १४ ॥

धाञो लुङि तड् “स्थाध्वोरिश्च” (१।२।१७ पा०) इतीकारः । मिचः कित्वात् न गुणः “ऋखादङ्गात्” (८।२।२७ पा०) इति मकारलोपः । एषा च नायिका स्वाधीनपतिका ;—“स्वाधीनपतिका सा तु या न मुञ्चति वल्लभम्” इति लक्षणात् । दृष्टा चैयम् ॥ १३ ॥

अथ काचित् पुरःप्रयातप्रियभेलनाय शीघ्रानुधावनं प्रार्थयमानां सखीमाह, यदीति ।—हे सखि ! [मयि, लघिमानमागतायां] स्वयङ्गमनेन लाघवं प्राप्तायां, [तव, धृतिरस्ति यदि] सन्तोषी भवति चेत् । ‘धृतिः सन्तोषधैर्ययोः’ इत्यमरः । [इयम्] एतदवस्थैव [सम्प्रति] अस्मिन् क्षणे एव, [गतास्मि इति] वदन्तीति शेषः । इतिना गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः, अन्यथा पौनरुक्त्यादित्यालङ्कारिकाः । [सख्या] सह [कोपपदेन] कोपव्याजेन, वस्तुतस्तु रागादेवेति भावः । ‘व्याजोऽपदेशो लक्ष्यञ्च’ इति ‘निमित्तं व्यञ्जनं पदम्’ इति आमरः । [कापि] काचित् नायिका, [द्रुततरपदपातं] द्रुततराः शीघ्रतराः, पादपाताः पादन्यासा यस्मिन् कर्मणि तदुच्यते तथा, [प्रियं] वल्लभम्, [आपपात] अनुधावति स्म । * एषा च स्वयंप्रवृत्ता स्वलाघवव्यङ्कितया पूर्वं निर्वासितप्रिया, अथेदानीं स्वयंप्रवृत्तेः पश्चात्तप्ता चेति गम्यते ; अतः कलहान्तरिता,—“कोपात् कान्तं परागुद्य पश्चात्तापसमन्विता” इति लक्षणात् ॥ १४ ॥

* अत्र प्रथमं रोषवशान् प्रियं परित्यज्य तद् गमनादेव पुनरतिशयतापनुपगतायाः, ततश्च कान्तमनुगन्तुमेकान्तसुखिकायाः कस्याश्चित् नायिकायाः सखीं प्रति हृदिमरीचप्रकाशनेन नायकानुगमनं ध्वन्यते ।

अविरलपुलकः सह व्रजन्त्याः
 प्रतिपदमेकतरः स्तनस्तरुण्याः ।
 घटितविघटितः प्रियस्य वक्ष-
 स्तटभुवि कन्दुकविभ्रमं वभार ॥ १५ ॥
 अश्लिथिलमपराऽवसज्य कराटे
 दृढपरिरम्बवृहद्वह्निःस्तनेन ।
 हृषिततनुरुहा भुजेन भर्तु-
 मृदुममृदु व्यतिविद्धमेकबाहुम् ॥ १६ ॥

अविरलेति ।—[सह व्रजन्त्याः] पार्श्वमास्निष्य गच्छन्त्या इत्यर्थः,
 [तरुण्याः] सम्बन्धी [अविरलपुलकः] प्रियाऽङ्गसङ्गमात् सान्द्रोमाच्चः,
 [एकतरः] अन्यतरः, द्वयोरन्यः, सन्निकृष्ट इति भावः । “एकाञ्च प्राचाम्”
 (५।३।८४ पा०) इति द्वयोरैकस्य निर्द्धारणे उतरचप्रत्ययः । [स्तनः
 प्रियस्य] । वक्षस्तटमिव तस्य भूः प्रदेशस्तस्यां [वक्षस्तटभुवि प्रतिपदं,
 घटितविघटितः] संयुक्तवियुक्तः, पतितोत्पतितः सन् इति यावत् । विशेष-
 षण्योरपि मिथोगुणप्रधानभावविवक्षया “विशेषणं विशेष्येण बहुलम्”
 (२।१।५७ पा०) इति समासः । [कन्दुकविभ्रमं] गन्दुकशीभाम् ।
 ‘गन्दुकः कन्दुकः’ इत्यमरः । [वभार] । अन्यविभ्रमस्यान्यसम्बन्धायोगात्
 सादृश्याक्षेपे निदर्शना । एषा च प्रियपार्श्वगामिनी । इतः प्रभृति
 मदनरसेत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः षट् नायिकाः स्वाधीनपतिकाः हृष्टाः
 प्रगल्भाश्चेत्यनुसन्धेयम् ॥ १५ ॥

अथापरस्या अपि गतिविशेषं विशेषकेणाह, अश्लिथिलमित्यादि ।—
 [अपरा] स्त्री, [दृढपरिरम्बवृहद्वह्निःस्तनेन] दृढं परिरम्बो गृहीतो
 वृहद्वह्निःस्तनो येन तेन, [हृषिततनुरुहा] हृषितान्युदञ्चितानि तनुरुह्नि
 रोमाणि यस्य तेन, पुलकितेनेत्यर्थः । क्विबन्तोत्तरपदो बहुव्रीहिः । “हृषे-
 लींसु” (७।३।२८ पा०) इतीडागमः । [भुजेन] भर्तुर्वासबाहुना,

मुहुरमुसममाघ्नती नितान्तं

प्रणदितकाञ्चि नितम्बमण्डलेन ।

विषमितपृथुहारयष्टि तिर्य्यक्

कुचमितरं तदुरःस्थले निपीडा ॥ १७ ॥

गुरुतरकलनूपुरानुनादं

सललितनर्तितवामपादपद्मा ।

द्वतरदनतिलोलमाऽऽदधाना

पदमथ मन्मथमन्यरं जगाम ॥ १८ ॥

[विशेषकम् ।]

[अमृद] गाढं यथा तथा, [व्यतिविद्धं] व्यतिषञ्जितम् । [मृदं] कामलम्, [एकबाहुं] निजदक्षिणाबाहुं, [भर्तुः] कण्ठे, अश्लिष्यं] दृढम्, [अवसज्य] आसज्य ; जगामेति भाविना सम्बध्यते ॥ १६ ॥

मुहुरिति ।—पुनः किं कृत्वा ?—[नितम्बमण्डलेन] करणेन [नितान्तम्] अतिशयैः, [प्रणदितकाञ्चि] प्रणदितता प्रकर्षणं नदन्ती काञ्ची यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा । “उपसर्गादममांसऽपि शोपदेशस्य” (८।४।१४ पा०) इति शत्वम् । [मुहुः, असुमर्मा] प्राणेशम्, [आघ्नती] ताडयन्ती । हन्तेराड्पूर्वात् लटः श्लादेशे डीप् ; सकर्मकत्वात् न “आङी यमहनः” (१।३।२८ पा०) इत्यात्मनेपदम् । [विषमित-पृथुहारयष्टिः] विषमिता विषमौकता, पृथुहारयष्टिर्यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा । [इतरं] पूर्वश्लोकीकृतवच्चिःस्तनादन्यं, दक्षिणमित्यर्थः । [कुचं, तदुरःस्थले] तस्य भर्तुरुरःस्थले, [तिर्य्यक् निपीड्य] । पूर्ववत् सम्बन्धः ॥ १७ ॥

गुरुतरिति ।—[अथ गुरुतरकलनूपुरानुनादं] पुनर्गुरुतरः सान्द्रतः, कली मधुरश्च नूपुरस्यानुनादो ध्वनिर्यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा,

लघुललितपदं तदंसपौठ-

द्वयनिहितोभयपाणिपल्लवाऽन्या ।

सकठिनकुचचूचुकप्रणोदं

प्रियमबला सविलासमन्वियाय ॥ १६ ॥

[सललितनर्तितवामपादपद्मा] सललितं सलीलं, नर्तितं व्यापारितं, वामं सव्यं, पादपद्मं यथा मा, [इतरत्] दक्षिणं, [पदम्, अनतिलीलं] भर्तृचरणखलनादनतिचपलं यथा तथा, [आदधाना] निक्षिपन्ती सती, [मन्मथमन्थरं] मन्मथेन मन्थरमलसं, [जगाम] । एषा च पार्श्वगामिनी ॥ १६ ॥

अथान्यासामप्येकैकेन गतिविशेषमाह, लघ्वित्यादि ।—[अन्या, अबला] स्त्री, [तदंसपौठद्वयनिहितोभयपाणिपल्लवा] तस्य प्रियस्यांसौ पौठे इव तयोर्द्वयं निहितायुभौ पाणिपल्लवौ यथा सा सती । “उभा-दुदात्तो नित्यम्” (५।२।४४ पा०) इति पृथक् भुवकरणादेव सिद्धे पुनर्नित्यग्रहणसामर्थ्याद्वृत्तिविषये उभशब्दस्थानिऽप्युभयशब्दप्रयोगः । यथाह कैयटः,—“तत्र—‘उभादुदात्तो नित्यम्’ इति नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषये उभशब्दस्य प्रयोगो माभूत्, उभयशब्दस्यैव यथा स्यादित्युभयलैत्यादि भवति” इति । [लघुललितपदं] लघुनी द्रुतं, ललितं च पदे यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा, [सकठिनकुचचूचुकप्रणोदं] कठिनाभ्यां कुचचूचुकाभ्यां स्तनाग्राभ्यां यः प्रणोदो निपौडनं, तेन सह यथा तथा । ‘चूचुकन्तु कुचाग्रं स्यात्’ इत्यमरः । “तेन सह” (२।२।२८ पा०) इत्यादिना समासे, “वीपसर्जनस्य” (६।३८२ पा०) इति सहशब्दस्य सभावः । णोपदेशत्वात् प्रणोद इति णत्वम् । [सविलासं] च [प्रियम्, अन्वियाय] अनुजगाम * । एषा पृष्ठगामिनी ॥ १६ ॥

* एनेनातिशयकामपरतन्त्रतया प्रियपृष्ठगामिनी निजाभीष्टं पृश्यतीति ध्वन्यते ।
उपमयोः संछटिः ।

जघनमलघुपीवरोरु कृच्छ्रा-
दुरुनिविरीसनितम्बभारखेदि ।
दयिततमशिरोधरावलम्बि-
स्वभुजलताविभवेन काचिटूहे ॥ २० ॥
अनुवपुरपरिणा बाहुमूल-
प्रहितभुजाऽऽकलितस्तनेन निन्दे ।
निहितदशनवाससा कपोले
विषमवितीर्णपदं बलादिवान्या ॥ २१ ॥

जघनमिति ।—[काचिन्] स्त्री, [अलघुपीवरोरु] अलघू गुरु,
पीवरो पीनी, चोरु यस्य तत्, [उरुनिविरीसनितम्बभारखेदि] उरु-
महान्, निविरीसो निविडः । ‘निविडं निविरीसञ्च दृढं गाढं
प्रचक्षते’ इति वैजयन्ती । ‘निर्विडञ्जिबीसचौ’ (५।२।३२ पा०) इति
निश्चब्दाद्विरीसञ्प्रत्ययः । स च यो नितम्बः स्त्रीकटिपञ्चाङ्गागः । ‘पञ्चा-
न्वितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः’ इत्यमरः । स एव भारस्तेन
खिद्यत इति तद्योक्तम् । आभीक्ष्णो गिणिनः । [जघनं] कटिपुरो-
भागं, [दयिततमशिरोधरावलम्बि-स्वभुजलताविभवेन] दयिततमस्य
शिरोधरायां ग्रीवायाम्, अवलम्बिन्योर्लम्बमानयोः, स्वभुजलतयोविभवेन
सामर्थ्येन, [कृच्छ्रात्, ऊहे] उवाह । वहेः स्वरितेत्वात् कर्तृभिप्राय
आत्मनेपदम् । इयञ्च पृष्ठगामिनी प्रियकण्ठावलम्बा * ॥ २० ॥

अनुवपुरिति ।—[अन्या] स्त्री, वपुषः पश्चात् [अनुवपुः] स्त्रीपृष्ठ-
भागः । “अव्ययं विभक्ति” (२।१।६ पा०) इत्यादिना पश्चादर्थे-
ऽव्ययीभावः । [बाहुमूलप्रहितभुजाऽऽकलितस्तनेन] बाहुमूलयोः स्त्री

अनुवनमसितध्रुवः सखीभिः
 सह पदवीमपरः पुरोगतायाः ।
 उरसि सरसरागपादरेखा-
 प्रतिमतयाऽनुययावसंशयानः ॥ २२ ॥
 मदनरसमहौघपूर्णनाभो-
 ऋदपरिवाहितरोमराजयस्ताः ।

कक्षयोः, प्रहितावधःप्रसारितो, भुजा ताभ्याम् आकलितस्तनन गृहीत-
 स्तनन, [कपोले निहितदशनवासमा *] न्यस्ताधरेण, किञ्चिदावृत्तमुख्याः
 सत्याः कपोलं चुम्बतेत्यर्थः । [अपरेण] कामिना, [विषमवितोर्णपदं]
 विषमं प्रियाङ्गुसङ्घर्षात् श्लिष्टं, वितोर्णपदं न्यस्ताङ्गु यथा तथा,
 [बलादिव, निन्ये] नीता । आरोप्य नौयमानव गमयाच्चक्रे इत्यर्थः । †
 एषा पुरोगामिनी ॥ २१ ॥

अनुवनमिति ।—[अपरः] कामी, [अनुवनं] वनं प्रति, [सखीभिः
 सह पुरोगतायाः, अमितध्रुवः] स्वकान्तायाः, [पदवीम्, उरसि] वक्षसि,
 [सरसरागपादरेखाप्रतिमतया] सरम आर्द्रः, रागी लाचारञ्जनं यस्य
 तस्य पादस्य, या रेखा विन्यामः, मा प्रतिमा उपमानं यस्याः मा तत्-
 प्रतिमा तस्य भावस्तत्ता तथा, तत्प्रदृशतयेत्यर्थः । [असंशयानः] अस-
 न्दिहानः । शीङो लटः कर्त्तरि शानजादृशः । [अनुययो] । अत्र
 पादरेखाप्रतिमतयेति सादृश्यवस्तुना मुरतकालीनं पादताडनं वस्तु
 सरागपदार्थमहिम्ना प्रतीयत इति पदगतः स्वतःमिद्वार्थशक्तिमूलो वस्तु-
 ध्वनिः संलक्ष्यक्रमध्वनिर्भेदः ॥ २२ ॥

मदनेति ।—[मदनरसमहौघपूर्णनाभौऋदपरिवाहितरोमराजयः] मद-

* “ओष्ठाधरी तु रदनच्छर्दा दशनवाससी” इत्यमरः ।

† अत्र बलादिव इत्यत्रेचाऽलङ्कारः ।

सरित इव सविभ्रमप्रयात-

प्रणदितहंसकभूषणा विरेजुः ॥ २३ ॥

श्रुतिपथमधुराणि सारसाना-

मनुनदि शुश्रुविरे कतानि ताभिः ।

नस्य रसः शृङ्गारः, अन्यत्र,—रसो जलं, तस्य महौघेन महापूरेण, पूर्णा नाभ्य एव ऋदाः, तेषां परिवाहाः कृताः परिवाहिता जलोच्छ्वासीकृताः, रोमराजयो यासां ताः । ‘जलीच्छ्वासाः परिवाहाः’ इत्यमरः । सरिज्जलानि ऋदानापूर्व्यं परितः उच्छ्वसन्तीति प्रमिद्धिः । [सविभ्रमप्रयात-प्रणदितहंसकभूषणाः] सविभ्रमैः सविलासैः, प्रयातैः प्रकृष्टगमनैः, प्रणदिताः श्लिष्टिताः, ये हंसकाः पादकटकाः । ‘हंसकः पादकटकः’ इत्यमरः । अन्यत्र,—हंसा एव हंसकाः मरालास्त एव भूषणानि यासां [ताः] स्त्रियः, [सरित इव विरेजुः] । मदनरसपूर्णोत्थमेन नाभीनां तद्दोषकत्वं व्यज्यते । परिवाहितरोमराजय इति रोमराजीनां परिवाहत्वरूपणात् नाभ्य एव ऋदा इति रूपकाश्रयणम् । ताः सरित इव इति श्लिष्टविशेषणोपमा ; श्लेष एवेत्यन्ये ॥ २३ ॥

श्रुतिपर्यति ।—[अनुनदि] नदीनां समीपे । समीपार्थोऽव्ययीभावः । “अव्ययीभावश्च” (१४।१८ पा०) इति नपुंसकत्वे ऋत्वत्वम् ।

* अत्र नाभ्यां ऋद्वारोप रोमराजीनां परिवाहत्वारोपः निमित्तं तथा रसशब्दश्च श्लिष्टः, तेन च श्लिष्टशब्दनिवन्धनकेवलपरम्परितरूपकालङ्कारः,—‘यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम् । तत्परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिवन्धनम् ॥’ इति दर्पणोक्तः । तथा श्लेषस्य साम्यनिर्वाहकत्वात् ताः सरित इव इत्युपमा च ; एवंविध स्थले तु श्लेषस्य अङ्गत्वम् उपमायाश्चाङ्गित्वमिति नञ्याः । यदुक्तं दर्पणे,—“सकलकलं पुरमेतज्जातं सम्प्रति मुधाशुबिभ्रमिव” इत्यादौ च नोपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुश्लेषः, पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः” इत्यारभ्य “किञ्चात्र श्लेषस्यैव साम्यनिर्वाहकता, न तु साम्यस्य श्लेषनिर्वाहकता, श्लेषवन्धतः प्रथमं साम्यस्यासम्भवात्, इत्युपमाया एवाङ्गित्वेन व्यपदेशी ज्ञायान्” इति ।

विदधति जनतामनःशरव्य-

व्यधपटुमन्मथचापनादशङ्काम् ॥ २४ ॥

मधुमथनबधूरिवाऽऽह्वयन्ति

भ्रमरकुलानि जगुर्यदुत्सुकानि ।

तदभिनयमिवाऽऽवलिर्वनाना-

मतनुत नूतनपल्लवाङ्गुलीभिः ॥ २५ ॥

[ताभिः] स्त्रीभिः, [जनतामनःशरव्यव्यधपटुमन्मथचापनादशङ्कां] जनानां समूहो जनता । “ग्रामजन—” (४।१।४३ पा०) इत्यादिना सामूहिकस्तलप्रत्ययः । तस्याः मनांसि एव शरव्यं लक्ष्यम् । * ‘लक्षं लक्ष्यं शरव्यञ्च’ इत्यमरः । तस्य व्यधः वेधः । “व्यधजपोरनुपसर्गे” (३।३।६१ पा०) इत्यप्प्रत्ययः । तत्र पटुः समर्थो यो मन्मथचापनादः स इति शङ्कां + भ्रमं, [विदधति] विदधानानि । “वा नपुंसकस्य” (७।१।७८ पा०) इति वैकल्पिको नुमप्रतिषेधः । [श्रुतिपथमधुराणि] श्राव्याणीत्यर्थः । [सारसानां कृतानि, शुश्रुविरे] श्रुतानि । सारसरुतश्रवणात् मन्मथोद्दीपनमासीदित्यर्थः । अत्र सारसरुते मन्मथचापनादभ्रमात् भ्रान्तिमदलङ्कारः,—‘कविसम्मतसादृश्याद्विषये पिहित्वात्मनि । आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्तिमान्तः ॥’ इति लक्षणात् ॥ २४ ॥

मध्विति ।—[उत्सुकानि] उच्चमनांसि, [भ्रमरकुलानि, मधुमथनबधूः] मधुमथनस्य हरेर्बधूः, [आह्वयन्ति] आकारयन्ति, [इव] इत्युत्प्रेक्षा । ‘हृतिराकारणाह्वानम्’ इत्यमरः । “शुश्रुणोर्नित्यम्” (७।१।८१ पा०) इति ह्यतः शतुर्नुमागमः । [जगुः] इति [यत्] । गायतेर्लिट् । [वनानामावलिः, नूतनपल्लवाङ्गुलीभिः] नूतनपल्लवा

* इति रूपकम् ।

† तस्य शङ्कामिति षष्ठीसमास उचितः ।

असकलकलिकाऽऽकुलीकृतालि-
 म्वलनविकीर्णविकाशिकेशराणाम् ।
 मरुद्वनिरुहां रजो बधूभ्यः
 समुपहरन् विचकार कोरकाणि ॥ २६ ॥

एवाङ्कुल्य इत्येकदेशवृत्तिसावयवरूपकम् । अस्यैव वनावलो नर्त्तकीत्व-
 रूपगमकत्वादिति । ताभिः [तदभिनयं] तद्व्यञ्जकचेष्टाम्, [अत-
 नुतेव] । 'व्यञ्जकाभिनयो समो' इत्यमरः । 'अङ्गैरालम्बयेद्गीतं
 हस्तेनार्थं प्रदर्शयेत्' इति वचनात् । गीतार्थस्याह्वानस्य व्यञ्जनमङ्गुलिभि-
 रकार्षोदिवेति क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा । पूर्वोक्तरूपकानुप्राणिता साह्वानो-
 त्प्रेक्षा सापेक्षिति सजातीयसङ्गरोऽपीति ॥ २५ ॥

असकनेति ।—[मरुत्] वनानिलः, [असकलकलिकाकुलीकृतालि-
 म्वलनविकीर्णविकाशिकेशराणाम्] असकला असमग्राः, अर्द्ध-
 विक्रवा इत्यर्थः, ताभिः कलिकाभिः कारकैः, आकुलीकृतानां संचोभि-
 तानामलोनां म्वलनेन विघटनेन, विकीर्णा विक्षिप्ताः, विकाशिनः
 केशराः किञ्चल्का येषां तेषाम्, [अवनिरुहाम्] । क्विप् । [रजः]
 परागं, [बधूभ्यः, समुपहरन्] प्रयच्छन् । यथा कश्चित् कामीति भावः ।
 धनमर्जयन्वसतोतिवत् "लक्षण हेत्वाः क्रियायाः" (३।२।१२६ पा०)
 इति हेत्वर्थं शृणुप्रत्ययः । [कोरकाणि] कुड्मलानि । 'कलिका
 कोरकः पुमान्' इत्यमरकोषे पुंस्त्वाभिधानं प्रायिकाभिप्रायम् । 'कोरकं
 कुड्मलेऽपि स्यात्कक्रालकमृगालयोः' इति विश्वप्रकाशादौ नपुंसक-
 त्वस्याभिधानात् । [विचकार] विकासयामासेत्यर्थः । * विपूर्वात्
 किरतेः करोतेर्वा लिट् । अत्र कोरकविकासकरणस्य समुपहरन्निति
 हेत्वर्थेन बधूसम्प्रदानकपरागोपहरणार्थत्वावगमात् फलोत्प्रेक्षा व्यञ्ज-
 काप्रयोगाद्गम्या ॥ २६ ॥

* यथा कश्चित् कामुकः, कान्तासन्तोषणाय मनीहरमुपहारं समर्पयति, तथा
 वायुरपि बधुपरितोषणाय कुसुमपरागं ताभ्यः समर्पयन् कोरकाणि विकासयामास
 इति ध्वनिः ।

उपवनपवनानुपातदक्षै-
 रलिभिरलाभि यदङ्गनागणस्य ।
 परिमलविषयस्तदुन्नताना-
 मनुगमने खलु सम्पदोऽयतःस्थाः ॥ २७ ॥
 रथचरणधराङ्गनाकराञ्ज-
 व्यतिकरसम्पदुपात्तसौमनस्याः ।

उपवनेति ।—[उपवनपवनानुपातदक्षैः] वने इत्युपवनम् । विभ-
 क्त्यर्थेऽव्ययीभावः । तत्र यः पवनस्तस्यानुपातेनानुसारेण * दक्षैर्विच-
 क्षणैः [अलिभिः, यत्] यतः कारणात्, [अङ्गनागणस्य] सम्बन्धौ, [परि-
 मलविषयः] परिमलो गन्धविशेषः । “विमर्दोत्ये परिमलो गन्धे
 जनमनोहरे” इत्यमरः । स एव विषयो भोग्यार्थः । ‘रूपं शब्दो
 गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी’ इत्यमरः । [अलाभि] लब्धः । लभेः
 कर्मणि लुङ् “विभाषा चिस्समुलोः” (७।१।६१ पा०) इति विकल्पा-
 न्नुमभावः इति “अत उपधायाः” (७।२।११६ पा०) इति वृद्धिः ।
 [तत्] तस्मात्, [उन्नतानां] मद्धताम्, [अनुगमने] पश्चाद्वावने,
 अनुवृत्तौ च, [सम्पदः, अग्रतःस्थाः] पुरीवर्त्तिन्यः, [खलु] । “सुपि स्थः”
 (३।२।४ पा०) इति कप्रत्ययः । अत्रानुगमनयोर्द्वयोरभेदाध्यवसायात्
 श्लेषोत्थापितातिशयोक्त्यनुप्राणितोऽयमर्थान्तरन्यासः सामान्येन विशेष-
 समर्थनरूपः ॥ २७ ॥

रथेति ।—[सुमनसः] पुष्पाणि, [रथचरणधराङ्गनाकराञ्जव्यति-
 करसम्पदुपात्तसौमनस्याः] रथचरणं चक्रं, तस्य धरो धारयिता हरिः ।
 पचाद्यच् । तस्याङ्गनास्तासां कराञ्जैः † व्यतिकरः सम्पर्कः, स एव सम्पत्

* अत्र सप्तमीसमास उचितः ।

† अञ्जतुल्यैः करैः ।

जगति सुमनसस्तदादि नूनं
दधति परिस्पुटमर्थतोऽभिधानम् ॥ २८ ॥
अभिमुखपतितैर्गुणप्रकर्षा-
दवजितमुद्धतिमुज्ज्वलां दधानैः ।
तरुक्सलयजालमग्रहस्तैः
प्रसभमनीयत भङ्गमङ्गनानाम् ॥ २९ ॥

तथा उपात्तं लब्धं, सौमनस्यं सुमनस्कत्वं, सन्तुष्टचित्तत्वमित्यर्थः, याभिस्ताः सत्यः, अत एव स सौमनस्यलाभ आदिर्यस्मिन् कर्मणि तत्, [तदादि] ततः प्रभृतीत्यर्थः, [जगति । अर्थतः] पूर्वाक्तावयवार्थात्, [परिस्पुटं] प्रसिद्धावयवार्थम्, [अभिधानं] सुमनस इति नामधेयं, [दधति] ; पूर्वं त्वञ्चकर्षार्कादिवद्द्रुमिति भावः । 'आख्याह्ने चाभिधानञ्च नामधेयञ्च नाम च' इत्यमरः । स्त्रियः पुष्पाख्यवचतुं प्रवृत्ता इति फलितोऽर्थः । [नूनम्] इत्युत्प्रेक्षायाम् । अलोपात्तसौमनस्या इति सौमनस्योपादानस्य पदार्थस्य विशेषणगत्या सुमनःपदान्वर्थताहेतुकत्वोक्त्या काव्यलिङ्गम् ; तदुत्थापिता चैयं तदादित्वोत्प्रेक्षेति सङ्करः, तेन चाङ्गनाकराणामतिश्चाध्यत्वं व्यज्यते ॥ २८ ॥

अभिमुखेति ।—[अभिमुखपतितैः] भङ्गनार्थमभिमुखमागतैः, [उज्ज्वलाम्] उत्कृष्टाम्, [उद्धतिम्] उपरिप्रसारमौद्धत्यञ्च, [दधानैरङ्गनानाम्] । अग्राणि च ते हस्ताश्चेति समानाधिकरणसमासः । अत एव 'हस्ताग्राग्रहस्तादयोर्गुणगुणिनोर्भेदाभेदात्' (५ अघि० २ अध्या० २० सू०) इति वामनः । तैः [अग्रहस्तैः] कर्तृभिः । [गुणप्रकर्षात्] हेतोः [अवजितम्] अवधौरितं, [तरुक्सलयजालं, प्रसभं] बलात्, [भङ्गं] छेदं, पराजयञ्च, [अनीयत] नीतम् । "प्रधानकर्मस्त्राख्येथे लादीनाद्भुक्तिर्कर्मणाम्" इति किसलयजालस्य प्राधान्यादभिधानम् ।

मुदितमधुभुजो भुजेन शाखा-

ञ्चलितविशृङ्खलशङ्खकं ध्रुवत्याः ।

तरुरतिशयिताऽपराङ्गनायाः

शिरसि मुदेव मुमोच पुष्पवर्षम् ॥ ३० ॥

अनवरतरसेन रागभाजा

करजपरिचक्षितिलब्धसंस्तवेन ।

सपदि तरुणपल्लवेन बध्वा

विगतदयं खलु खगिडतेन मम्ले ॥ ३१ ॥

अवाग्रहस्तेषु विशेषणमहिम्ना जिगीषुत्वस्य किसलयजाले जेतव्यत्वस्य च प्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः * ॥ २९ ॥

मुदितेति ।—[मुदितमधुभुजः] मुदिता हृष्टा मधुभुजो मधुपा यासु ताः, [शाखाः, भुजेन] हस्तेन, [चलितविशृङ्खलशङ्खकं] चलितानि विशृङ्खलानि अप्रतिहततरुवाणि शङ्खकानि वलयानि यस्मिन् कर्मणि तदयथा तथा, [ध्रुवत्याः] कम्पयन्त्याः । ‘धू विधूनने’ इति धातोस्तौ-दादिकाच्छतरि ङीप् “क्ङिति च” (१।१।५ पा०) इति गुणवृद्धिप्रतिषेधादुवङादेशः । [अतिशयिताऽपराङ्गनायाः] अतिशयिता सौन्दर्य्येणातिक्रान्ता, अपराङ्गना यथा सा तस्याः, + [शिरसि तरुः, मुदेव] तदभिसरणासन्नोषेणेवेति गुणहेतूत्प्रेक्षा । [पुष्पवर्षं] पुष्पवृष्टिं, [मुमोच] ॥३०॥

अनवरतेति ।—[अनवरतरसेन] अनवच्छिन्नद्रवण, अन्यत्र,—अनुबद्धशृङ्गारेण, [रागभाजा] रक्तेन प्रीतिभाजा च ; [करजपरिचक्षितिलब्धसंस्तवेन] करजपरिचक्षितेषु नखक्षतेषु, लब्धसंस्तवेन प्राप्तपरिचयेन । ‘संस्तवः स्यात् परिचयः’ इत्यमरः । [बध्वा, विगतदयं] निर्दयं यथा

* भङ्गशेषः पराजयश्च इति द्वयीर्भेदेऽपि चभेदारीपादतिशयोक्त्यालङ्कारः ।

† कक्षाच्चित् तरुष्वा इति शेषः ।

दर्पणनिर्मलासु पतिते घनतिमिरमुषि
ज्योतिषि रौप्यभित्तिषु पुरः प्रतिफलति मुहुः ।
व्रीडमसम्मुखोऽपि रमणैरपहृतवसनाः
काञ्चनकन्दरासु तरुणीरिह नयति रविः ॥६७॥

चक्रियाणां पैश्या एव निषेधादिति भावः । [रतये] सुरतार्थं [रहः, प्रियतमाऽङ्गकात्] प्रियतमानां प्रेयसीनामङ्गादेवाङ्गकाङ्गात् [अम्बरं] वस्त्रं [हरन्ति] । यादवाञ्चेह मधुपानरतोत्सवैर्विष्वम्बं विहरन्तीति भावः । * पृथ्वी वृत्तम्;—‘जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः’ इति लक्षणात् ॥ ६६ ॥

दर्पणेति ।—[इह] अद्री [रविः दर्पणनिर्मलासु, पुरः रौप्यभित्तिषु] काञ्चनकन्दराग्रवर्तिरजतसानुषु [पतिते] सङ्क्रान्ते [घनतिमिरमुषि] घनं सान्द्रं यत्तिमिरं तन्मुष्याति हरतीति तन्मुट् । क्तिप् । तस्मिन् [ज्योतिषि] स्वतेजसि [काञ्चनकन्दरासु मुहुः, प्रतिफलति] सम्मूर्च्छति सति, [रमणैरपहृतवसनास्तरुणीः, असम्मुखोऽपि] कन्दरानभिसुखोऽपि [व्रीडं] लपाम् । यद्यपि “गुरोश्च हलः” (३।३।१०३ पा०) इति स्त्रियामप्रत्ययः अत एव ‘मन्दाक्षं ऋक्षपा व्रीडा’ इत्यमरः, तथाऽपि तत्र स्त्रीत्वाविवक्षायां बाहुलकत्वाच्चपुंसकत्वञ्च ; अत एव ‘अविधौ गुरोः स्त्रियां बहुलं विवक्षा’ (५ अधि० २ अध्या० ४२ सू०) इति वामनः । [नयति] प्रापयति । “नीवञ्चोर्हरतेश्चापि—” इति द्विकर्मकता । यस्मिन् सुवर्णकन्दरासु व्रीडार्थं प्रविष्टाः स्त्रियोऽन्धकार इति कृत्वा पुरुषैरपहृतवस्त्राः सत्यः पुरःस्थितरौप्यभित्तितेजसामन्तः-प्रतिबिम्बवत् प्रकाशे सति सलज्जा इति भावः । अत्र काञ्चनकन्दरा-ग्रामसम्मुखार्कज्योतिःप्रतिफलनासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । †

* अत्र यमकयोः संसृष्टिः ।

† “नीवञ्चोर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च । द्विकर्मकेषु यद्वचं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥” इति । “अकथितञ्च” (१।७।११ पा०) इति स्वभाष्योक्ता कारिका ।

‡ दर्पणनिर्मलासु इति उपमा, असम्मुखोऽपीति विरोधश्च ।

अनुकृतशिखरौघश्रीभिरभ्यागतेऽसौ
 त्वयि सरभसमभ्युत्तिष्ठतीवाद्विरुच्चैः ।
 द्रुतमरुदुपनुन्नैरुन्नमद्भिः सहेलं
 हलधरपरिधानश्यामलैरम्बुवाहैः ॥ ६८ ॥

इति श्रीमाघकविक्रतौ शिशुपालबधे महाकाव्ये
 रैवतकवर्णनं नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

वंशपत्रपतितं वृत्तम् ;—‘दिङ्मुनिवंशपत्रपतितं भरनभनलगैः’ इति
 लक्षणात् ॥ ६७ ॥

अनुकृतेति ।—[असौ, उच्चैः] उन्नतः [अद्रिः] रैवतकः [त्वयि
 अभ्यागते] सति [अनुकृतशिखरौघश्रीभिः] अनुकृता शिखरौघाणां
 शीर्यैस्तैस्तद्योक्तैः शिखरौघभ्रमकारिभिरिति भावः ; अत एवात्र
 श्रीरिव श्रीरिति निदर्शनया भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते । [द्रुतमरुदुप-
 नुन्नैः] द्रुतमरुता शीघ्रमारुतेनोपनुन्नैः प्रेरितैः अत एव [सहेलं]
 मलौलम् [उन्नमद्भिः] उत्पतद्भिः । धरतीति धरः पचाद्यच्, हलस्य धरो
 हलधरो बलभद्रः तस्य परिधानानि अम्बराणि तद्वत् श्यामलैः श्यामैः
 [हलधरपरिधानश्यामलैः अम्बुवाहैः] निमित्तेन [सरभमम्, अभ्यु-
 त्तिष्ठतीव] प्रत्युत्थानं करोतीवेति क्रियानिमित्ता क्रियाम्बरूपोत्प्रेक्षा,
 विशिष्टमेघोन्नमनक्रियया प्रत्युत्थानक्रियोत्प्रेक्षणात् ; सा चीकृतिनिदर्शना-
 ऽनुप्राणितेति सङ्करः । शब्दस्तु वृत्त्यनुप्रासः । मालिनी वृत्तम् ॥ ६८ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथमूरिविरचिते
 माघकाव्यव्याख्याने सर्वङ्गषाख्ये चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ।

—००—

इत्थं गिरः प्रियतमा इव सोऽव्यलीकाः
शुश्राव सूततनयस्य तदा व्यलीकाः ।
रन्तुं निरन्तरमियेष ततोऽवसाने
तासां गिरौ च वनराजिपटं वसाने ॥ १ ॥
तं स द्विपेन्द्रतुलिताऽतुलतुङ्गशृङ्ग-
मभ्युल्लसत्कदलिकावनराजिमुच्चैः ।

इत्थमिति ।—[सः] हरिः [इत्थम्] अनेन प्रकारेण । “इदम-
स्थम्” (५।३।२४ पा०) इति थमुप्रत्ययः । [अव्यलीकाः] अप्रिय-
रहिताः । ‘व्यलीकं त्वप्रियेऽन्तं’ इत्यमरः । [प्रियतमाः] प्रियसौः
[इव] स्थिताः, कान्तासन्मिता इत्यर्थः । [व्यलीकाः] विगतानृताः,
सत्याः [सूततनयस्य] सारथिकुमारस्य दारुकस्य [गिरः तदा शुश्राव] ।
[ततः] श्रवणानन्तरं [तासां] गिराम् [अवसाने] समाप्तौ
[च, निरन्तरं] नीरन्ध्रं [वनराजिपटं] वनराजिरेव पटस्तं [वसाने]
आच्छादयति । ‘वस आच्छादने’ इति धातोः कर्त्तरि लटः शानजा-
देशः । [गिरौ] रैवतकाद्रौ [रन्तुं] क्रीडितुम् [इयेष], तत्र वसतिं
कर्त्तुमिच्छति स्मित्यर्थः । उपमायमकरूपकाणां संसृष्टिः । सर्गोऽस्मिन्
वसन्ततिलका वृत्तम् ;—‘उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः’
इति ॥ १ ॥

तमिति ।—[अभ्युल्लसत्कदलिकावनराजिम् *]. कदम्ब एव कदलिकाः

* अत्र प्रथमा-द्वितीययोः विभक्त्योः विपरिणामिन कर्तृकर्त्तव्योः विशेषणं कर-
ण्यीयम् ।

विस्ताररुद्धवसुधोऽन्वचलञ्चचाल

लक्ष्मीं दधत्यतिगिरेरलघुर्बलौघः ॥ २ ॥

भास्वत्करव्यतिकरोल्लसिताम्बरान्ताः

सापत्रपा इव महाजनदर्शनेन ।

संविद्युरम्बरविकाशि चमूसमुत्थं

पृथ्वीरजः करभकरुठकडारमाशाः ॥ ३ ॥

वैजयन्त्यो रम्भातश्च । ‘कदली वैजयन्त्याश्च रम्भायां हरिखान्तरे’ इति विश्वः । अभ्यङ्गसन्त्यः कदम्बो वैजयन्त्यो वनराजय इव यस्य सः, अन्यत्र,—रम्भावनपङ्क्तयो यस्य तमिति शोच्यम् । • [उच्चैः] उच्चतः [विस्ताररुद्धवसुधः] विस्तारेण रुद्धवसुधः व्याप्तभूमिः, अत एव [प्रतिगिरेर्लक्ष्मीं दधत्] स्वयमप्यन्यो गिरिरिव स्थित इत्यर्थः । [अलघुः] महान् [स बलौघः] सेनासङ्घः [द्विपेन्द्रतुलिताऽतुलतुङ्गशृङ्गं] द्विपेन्द्रैस्तुलितान्यतुलान्यप्रतिमानि द्विपेन्द्रव्यतिरिक्तप्रतिभारहितानि तुङ्गशृङ्गाणि यस्य तथोक्तं, [तम् अचलं] रैवतकम् [अनु, चचाल] तं प्रति ययावित्यर्थः । “अनुलक्षणे” (११४।८४ पा०) इति कर्मप्रवचनीयत्वात् तदुयोगे द्वितीया । अत्र प्रतिगिरेः कस्यचिदप्रसिद्धत्वात् गिरिधर्मयोगौ बलौघः प्रतिगिरेर्लक्ष्मीमिव लक्ष्मीं दधातीति निदर्शनामुखेन प्रतियोगित्वेनोत्प्रेक्ष्यते, इत्युत्प्रेक्षैवेयं श्लेषानुप्राणितेति सङ्करः † ॥ २ ॥

भास्वदिति ।—[आशाः] दिशः [भास्वत्करव्यतिकरोल्लसिताम्बरान्ताः] भास्वत्करव्यतिकरेण सूर्यांशुव्याप्त्या उल्लसिताम्बरान्ताः प्रकाशिताकाशदेशाः ; अन्यत्र,—भास्वान् भास्वरः अभिरूपः । ‘भास्वान् भास्वरसूर्ययोः’ इति विश्वः । तस्य इक्षत्यस्य स्यर्गनेन उल्लसिताम्बरान्ताः

• “राजिसुच्चैः” इत्यत्र “राजिरुच्चैः” इति पाठः मन्निनायसम्मतः इति तदव्याख्यया स्पष्टं प्रतीयते ।

† द्विपेन्द्रतुलिता इत्युपमा च ।

अहरत सुतरामतोऽस्य चेतः

स्फुटमभिभूषयति स्त्रियस्त्रपैव ॥ ३८ ॥

[षड्भिः कुलकम् ।]

किसलयशकलेष्ववाचनीयाः

पुलकिनि केवलमङ्गके निधियाः ।

नखपदलिपयोऽपि दीपितार्थाः

प्रणिदधिर दयितैरनङ्गलेखाः ॥ ३९ ॥

तया] अष्टष्ठतया, [व्यवधिं] किञ्चित् व्यवधानम् । “उपसर्गे घोः किः” (३।३।६२ पा०) इति किप्रत्ययः । [इच्छती] वाञ्छन्ती [इव] तथा व्याकुला सतीत्यर्थः । “आच्छीनयोर्नुम्” (७।१।८० पा०) इति विकल्पानुमभावः । [अस्मै] प्रियाय, [अस्थित] आत्मानं प्रकाशयन्ती स्थितेत्यर्थः । तिष्ठतः कर्त्तरि लुङ् । “प्रकाशनस्येयाख्योश्च” (१।३।२३ पा०) इत्यात्मनेपदं, “स्थार्धोरिच्च” (१।२।१७ पा०) इति सिचः किच्मिकारश्च धातोरन्तादेशः, किच्चान्न गुणः । इति [यत्, अतः] हेतोः [अस्य] प्रियस्य, [चेतः सुतरामहरत] । तथा हि, [तपैव स्त्रियोऽभिभूषयति, स्फुटं] प्रसिद्धमित्यर्थः । अतोऽस्याऽपि तपाभूषितत्वादतिमनोहरत्वं युक्तमिति भावः । उत्प्रेक्षाऽर्थान्तरन्यासौ । * कुलकम् मध्यमा त्रेयं नायिका,—“लज्जामन्मद्यमध्यस्था मध्यमोदितयौवना” इति लक्षणात् ॥३८॥

किसलयति ।—[किसलयशकलेषु] वर्तमाना इति शेषः । [अवाचनीयाः] प्रसिद्धलिपिवैलक्षण्याद्वाचयितुमनर्हाः, किन्तु [केवलं पुलकिनि] दयितस्फुटत्वात् तत्स्यर्शादेव रोमाञ्चवति, [अङ्गके] वपुषि,

* अत्र पूर्वार्द्धे व्यवधानेच्छायाः अवाप्तवत्वात् “इच्छतीव” इत्यनेन सम्भावनया प्रकाशनात् उत्प्रेक्षा । “तपा स्त्रियो भूषयति” इत्यनेन पूर्ववाक्यसमर्थनाच्च अर्थान्तरन्यास इति विभाव्यम् ।

कृतकृतकरुषा सखीमपास्य

त्वमकुशलेति कयाचिदाऽऽत्मनैव ।

अभिमतमभि साभिलाषमावि-

ष्कृतभुजमूलमबन्धि मूर्ध्नि माला ॥ ४० ॥

अभिमुखमुपयाति मा स्म किञ्चि-

त्त्वमभिदधाः पटले मधुव्रतानाम् ।

[निधेयाः] विरहतापशान्त्यर्थमर्पणीयाः । कुतः ?—[नखपदलिपयः] नख-
पदानि नखाङ्गा एव लिपयोऽक्षराणि येषु तं, न तु प्रसिद्धाक्षराः, अतो-
ऽवाचनीया इत्यर्थः । नैतावताऽनुतापकारित्वं चेत्याह,—[अपि] तथाऽपि,
[दौषिताः] सङ्केतितसन्निवेशवशादेव द्योतिताभिधेयाः, [अनङ्गलेखाः]
लिख्यन्त इति लेखाः । कर्मणि घञ्प्रत्ययः । अनङ्गस्य लेखाः तत्-
प्रयुक्ता इत्यर्थः, [दयितैः] दयिताभिः, दयितैश्च, 'पुमान् स्त्रिया'
(१।२।६७ पा०) इत्येकशेषः । [प्रणिदधिरे] प्रणिहिताः, लिखिता
इत्यर्थः । दधातेः कर्मणि लिट् । 'निर्गदनद—' (८।१।१७ पा०)
इत्यादिना नकारस्य णत्वम् । लोकप्रसिद्धलेख्यवैलक्षण्याद्वातिरेका-
लङ्कारः ॥ ३९ ॥

कृतेति ।—[कृतकृतकरुषा] कृतकृतिमरोपया, [कयाचित्]
नायिकया, [त्वम्, अकुशला] माल्यग्रथने कुशला नासि, [इति सखीम्,
अपास्य] निरस्य, [आत्मनैव] स्वयमेव, [अभिमतम् अभि] अभिप्राया-
भिसुखं, [साभिलाषमाविष्कृतभुजमूलं] प्रकाशितकक्षप्रदेशं यथा
तथा, [मूर्ध्नि माला, अबन्धि] बद्धा । अयञ्च स्वाभिप्रायव्यञ्जकचैष्टा-
रूपश्चापलाब्धः सञ्चारिविशेषः । नायिका प्रौढेव,—“स्मरंमन्दौकत-
व्रीडा प्रौढा सर्मन्नि योवना” इति लक्षणात् ॥ ४० ॥

अथ काञ्चिन्नायिकां प्रति सखी वचनं विशेषकीणाह, अभिसुखं-
मिति ।—[मधुव्रतानां] मधु मकरन्दं व्रतयन्ति भुञ्जत इति मधुव्रताः

मधुसुरभिमखाञ्जगन्धलब्धे-

रधिकमधित्वदनेन मा निपाति ॥ ४१ ॥

सरजसमकरन्दनिर्भरासु

प्रसवविभूतिषु भूरुहां विरक्तः ।

ध्रुवममृतपनामवाञ्छयाऽसा-

वधरममुं मधुपस्तवाऽऽजिहोते ॥ ४२ ॥

मधुपाः । कर्मस्थणप्रत्ययः । तेषां [पटले अभिमुखम्, उपयाति] आगते सति, [त्वं, किञ्चित् मास्म अभिदधाः] न किञ्चिदालप, मौनं भजे-
त्यर्थः । “स्मोत्तरे लङ्च” (३।३।१७६ पा०) “न माङ्योगे” (३।४।
७४ पा०) इत्यट्प्रतिषेधः । मौनस्य मधुकरबाधानिष्ठत्तिरेव फल-
मित्याह, मध्विति ।—[मधुसुरभिमुखाञ्जगन्धलब्धेः] मधुना मद्येन,
सुरभेर्मुखाञ्जस्य यो गन्धस्तस्य लब्धेर्लाभात् । स्त्रियां क्तिन् । [अनेन]
मधुव्रतपटलेन [अधिन्वत्] त्वयि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । “त्वमा-
वेकवचने” (७।२।८७ पा०) इत्यलैकवचन इत्यर्थनिर्देशादिह विभक्त्य-
भावेऽप्येकार्थवृत्तेर्युष्मदो मपर्यन्तस्य त्वादेशः ; अत एव विभक्त्यभावात्
च त्वादेशोऽत्र चिन्त्य इति वल्लभवचनं चिन्त्यम् । [अधिकम्] अत्यन्तं,
सर्वत्रेत्यर्थः । [मा निपाति] मा निपत्यताम् । * भावे लुङि
चिरावदृष्टिः । अत्र निपातासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धीक्तेरतिशयोक्ति-
रलङ्कारः ॥ ४१ ॥

सरजसेति ।—किञ्च, मधु पिबतीति [मधुपः] मधुलिट्, मद्य-
पञ्च । “आतोऽनुपसर्गे कः” (३।२।३ पा०) इति कः । भुवि रोहन्ति
जायन्त इति [भूरुहां] वृक्षाणां, भोमानाञ्च देहिनां सम्बन्धिनीषु,
[सरजसमकरन्दनिर्भरासु] सह रजसा सरजसम् । “अचतुर—”

* यदि केचिदपरे कामपरतन्त्राः त्वां प्रार्थयेयुः, तदा तैः सह सम्भाषणं न ते
विषये, तव मुखनिःसृतमधुरालापश्रवणेन कथमपि त्वां न ते त्यजेयुरिति ध्वनिः ।

इति वदति सखीजने निमील-

द्विगुणितसान्द्रतराक्षिपक्षमाला ।

(५।४।७७ पा०) इत्यादिना साकल्यार्थेऽव्ययीभावे समासान्तनिपातः । तेन सरजस्क इति बहुव्रीह्यर्थो लक्ष्यः मुख्यो वा, महाकविप्रयोगबाहु-
ल्यात् । अव्ययीभावदर्शनन्तु प्रायिकमित्युक्तं प्राक् । तथा च सरजसं
सरजसो वा यो मकरन्दस्तेन निर्भरासु पूर्णासु, न तु त्वदधरामृतेन नाप्य-
रजस्कत्वेनेति भावः ; अन्यत्र,—रजः स्वीपुष्पम् । ‘स्याद्रजः पुष्पमा-
र्त्तवम्’ इत्यमरः । तत्साहचर्यात् मकरन्दशब्देन शुक्रप्रतीतिः, तेन
शुक्रशोणितसन्निपातप्रायास्वित्यर्थः । [प्रसवविभूतिषु] पुष्पसमृद्धिषु,
जन्मपरम्परासु च, [विरक्तः] निःस्पृहः मन्, [अमृतपनामवाञ्छया]
अमृतं पिबतीति अमृतप इति नाम्नो वाञ्छया, [असावमं, तवाधरम्]
ओष्टं प्रति, [आजिहीते] आगच्छति । [ध्रुवं] सत्यमित्युत्प्रेक्षायाम् ।
अन्यत्र तु,—अमृतपो देव इति नामवाञ्छया देवभ्रयापेक्षयेत्यर्थः ; ऋथ
वा निःश्रेयसप्राप्तीच्छयेत्यर्थः । ‘श्रेयो निःश्रेयसामृतम्’ इत्यमरः । ध्रुवं
शाश्वतम् अधरं धरासम्बन्धरहितम् अमं परलोकपथम् । शुभमिह
चामुल चान्वेति इत्यादौ लोके वेदे चेदमदमीर्लोकद्वयं रुद्धिप्रदर्शनात् ।
आजिहीते अन्विष्यतीत्यर्थः । ‘ओहाङ् गतौ’ इति धातोर्लटि “श्रौ”
(६।१।१० पा०) इति द्विर्भावः । “ई हल्यघो” (६।४।११३ पा०) इती-
कारः । इह नायिकावदनसौरभहेतुकस्य मधुपानामागमनस्यामृतप-
नामवाञ्छाहेतुकत्वोत्प्रेक्षणाद् गुणहेतुत्प्रेक्षा ; सा च ध्रुवमिति
व्यञ्जकप्रयोगाद्वाच्या सती मधुपस्याधरोद्देशस्यासम्बन्धेऽपि सम्बन्धाभि-
धानादतिशयोक्त्युत्थापितेति सङ्करः । पूर्वोक्ताप्रकृतार्थप्रतीतिस्तु मधु-
पादिशब्दानामभिधया प्रकृतार्थनियन्त्रितत्वात् शब्दशक्तिमूलो ध्वनिरेव,
न श्लेष इत्यलं विस्तरंगेति ॥ ४२ ॥

इतीति ।—[इति] इत्थं, सख्यैव जनस्तम्भिन् [सखीजने वदति]
सति, [निमीलद्विगुणितसान्द्रतराक्षिपक्षमाला] निमीलन्थौ भया-

अपतदलिभयेन भर्तुरङ्गं
 भवति हि विक्लवता गुणोऽङ्गनानाम् ॥ ४३ ॥
 मुखकमलकमुन्नमय्य यूना
 यदभिनवोदबधूर्बलादचुम्बि ।
 तदपि न किल बालपल्लवाग्र-
 ग्रहपरया विविदे विदग्धसख्या ॥ ४४ ॥

शुकुलीभवन्त्यो, अत एव हे आठत्ती ययोस्ते द्विगुणे द्विराठत्ते । 'गुण-
 स्वाठत्तिश्चादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु' इति वैजयन्ती । कृते द्विगुणिते,
 अत एव सान्द्रतरे, अक्षिपक्षमाले नेत्रलोमपङ्क्तौ यस्याः सा, काचि-
 दिति शेषः । अक्षिग्रहणस्य पक्षमद्वयद्वैगुण्यलक्ष्मीरक्षीरेवेति द्योत-
 नार्थत्वाच्च पो नरुक्त्यम् । [अलिभयेन भर्तुः, अङ्गम्] उत्सङ्गम् [अपतत्]
 प्राप्तवती । अहो महत्कष्टं यत् कौटकादपि भयमित्याग्रङ्गाह,—[अङ्ग-
 नानां] न तु पुंसामिति भावः । [विक्लवता] भीरुता, [गुणो भवति
 हि] न तु दोष इति भावः ; अत एव जनसमक्षं भर्तुरङ्गारोहणमपि न
 दोषः, पार्श्वस्थाऽऽलम्बनादौनां भयानुभावत्वात् । अलङ्कारोऽयमर्धान्तर-
 न्यासः । विशेषकम् ॥ ४३ ॥

मुखेति :—[यूना अभिनवोदबधूः] नवोदाऽङ्गनाऽपि, [बलात्]
 बलात्कारात् । मुखं कमलमिवेत्युपमितसमासः । तद्व्यं [मुखकमलकम्] ।
 अर्थार्थं कन् प्रत्ययः । [उन्नमय्य] उदाम्ब । “त्यपि लघुपूर्वात्”
 (१।४।५६ पा०) इत्ययादेशः । [अचुम्बि] चुम्बितेति [यत्, तत्]
 चुम्बनं, [विदग्धसख्या] चतुरसख्या, [बालपल्लवाग्रग्रहपरया] बाल-
 पल्लवाग्राणां ग्रहो ग्रहणम् । “ग्रहदृष्टनिश्चिगमश्च” (१।३।५८
 पा०) इत्यपूप्रत्ययः । उत्परया तदासक्तया सत्या, कश्चिद्वासङ्गं
 कल्पयन्त्येत्यर्थः ; [न विविदे अपि किल] न प्रकाशितमिति क्लिप्त
 वक्तव्यमित्यपिश्चन्द्रार्थः । किलेत्यलीके । वस्तुतो विदित्वाऽप्यविदित्वेव

व्रततिविततिभिस्तिरोहितायां
 प्रतियुवतौ वदनं प्रियः प्रियायाः ।
 यदधयदधरावलोपनृत्य-
 त्करवलयस्वनितेन तद्विवत्रे ॥ ४५ ॥
 विलसितमनुकुर्वती पुरस्ता-
 हरणिरुहाधिरुहो बधूर्लतायाः ।
 रमणमृजुतया पुरः सखीना-
 मकलितचापलदोषमालिलिङ्ग ॥ ४६ ॥

स्थितं वैदग्धात्, अन्यथा तयोर्विश्रम्भविहारविघातादिति भावः ।
 मुग्धेयं नायिका,—“उदयद्यौवना मुग्धा लज्जापिहितमन्मथा’ इति
 लक्षणात् ॥ ४४ ॥

व्रततीति ।—[प्रतियुवतौ] प्रतिकूला युवतिः प्रतियुवतिः सपत्नी
 तस्यां, [व्रततिविततिभिः] व्रततिविततयो लताजालानि । ‘वह्नी तु
 व्रततिर्लता’ इत्यमरः । ताभिः [तिरोहितायां] सत्यां [प्रियः प्रियायाः
 वदनमधयत्] अपिबदिति [यत्] । घेटो भौवादिकाङ्गः । [तद्]
 वदनपानम् [अधरावलोपनृत्यत्करवलयस्वनितेन] अधरावलोपेन
 अधरखण्डनेन, तज्जनितव्यथयेत्यर्थः । नृत्यतोश्चलतोः, करयोर्वलयानां
 कङ्कणानां, स्वनितेन ध्वनिना, [विवत्रे] विवृतम्, तदेव तस्यास्तदनु-
 मापकमभूदित्यर्थः । अत्रैका हृष्टा, अपरा त्वीर्ष्यानिर्वेदवतीत्यनुसन्धे-
 यम् ॥ ४५ ॥

विलसितमिति ।—[बधुः] काचित् स्त्री, [पुरस्ताद्] अग्रे, [धरणि-
 रुहाधिरुहः] धरणिरुहमधिरुहतीति धरणिरुहाधिरुहः वृक्षादिरूढः ।
 रुहेः क्लिप् । तस्या [लतायाः, विलसितं] चेष्टितम् । भावे क्तः ।
 [अनुकुर्वती] एवमित्याश्लेषप्रकारमभिनयन्ती, [ऋजुतया] अकुटिल-

सललितमवलम्बा पाणिनाऽंसे
सहचरमुच्छ्रितगुच्छवाञ्छयाऽन्या ।
सकलकलभकुम्भविभ्रमाभ्या-
मुरसि रसादवतस्तरे स्तनाभ्याम् ॥ ४७ ॥
मृदुचरणतलाग्रदुःस्थितत्वा-
दसहतरा कुचकुम्भयोर्भरस्य ।
उपरि निरवलम्बनं प्रियस्य
न्यपतदथोच्चतरोच्चिचौषयाऽन्या ॥ ४८ ॥

बुद्धितया, [सखीनां, पुरः] अग्रे, [अकलितचापलदोषम्] अकलितः
अविचारितः, चापलमनुचितकरणमेव दोषो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा
तथा, [रमणं] प्रियम्, [आलिलिङ्ग] । एषा हर्षोत्सुश्चवतौ
प्रौढा च ॥ ४६ ॥

सललितमिति ।—[अन्या] स्त्री, [उच्छ्रितगुच्छवाञ्छया] उच्चत-
स्तवकजिष्टया, [सललितं] सविलासं यथा तथा, [सहचरं] प्रियं,
[पाणिना] ओचित्याद्दामेनेति शेषः । [अंसे, अवलम्बा] अवष्टभ्य,
[सकलकलभकुम्भविभ्रमाभ्यां] सकलयोः समग्रयोः कलभकुम्भयोः
करिकुम्भयोर्विभ्रम इव विभ्रमः सौन्दर्यं ययोस्ताभ्यां, [स्तनाभ्यां, रसात्]
रागात्, [उरसि, अवतस्तरे] आच्छादयामास, सहचरमित्यनुषङ्गः ।
अभिसुखावस्थानादिति भावः । स्तृणातः कर्त्तरि लिट् । “ऋतश्च
संयोगादेर्गुणः” (७।४।१० पा०) इति गुणः । “श्रपूर्वाः खयः”
(७।४।६१ पा०) इत्यभ्याससकारलोपश्च । इयञ्च प्रौढैव ॥ ४७ ॥

मृद्विति ।—[अन्या] स्त्री, उच्चतराणाम् अत्युच्चतकुसुमानाम् उच्चेतुम्
अवचेतुमिच्छया [उच्चतरोच्चिचौषया] । चिनोतेः सन्नन्तात् स्त्रियाम-
प्रत्यये टाप । “विभाषा चैः” (७।३।५८ पा०) इति कुत्वविकल्पः ।

उपरिजतरुजानि याचमानां
 कुशलतया परिरम्भलीलुपोऽन्यः ।
 प्रथितपृथुपयोधरां गृहाण
 स्वयमिति मुग्धबधूमुदास दोर्भ्याम् ॥ ४६ ॥
 इदमिदमिति भूरुहां प्रसूनै-
 र्मुद्गरतिलोभयता पुरः पुरोऽन्या ।
 अनुरहसमानायि नायकेन
 त्वरयति रन्तुमहो ! जनं मनोभूः ॥ ५० ॥

[मृदुचरणातलाग्रदुःस्थितत्वात्] मृदुचरणातलाग्रेण दुःस्थितत्वात्
 दुःखेन स्थितत्वात्, [कुक्कुम्भयोर्भरस्य] । “पुंसि संज्ञायां चः प्रायेण”
 (३।३।११८ पा०) इति चप्रत्ययः । न सङ्घतेऽत्यन्तमिति [असङ्घतरा] ।
 सङ्घः पचाद्यजन्तात् नञ् समासात् तरप्प्रत्ययः । भरमसङ्घमानेत्यर्थः ।
 कृद्योगात् कर्मणि षष्ठी । [अथ] अस्मिन्नवसरे, [निरवलम्बनं] यथा
 तथा [प्रियस्योपरि न्यपतत्] । निरवलम्बनत्वाच्चिपपातित्यर्थः । एषा
 च प्रौढा । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ४८ ॥

उपरिजेति ।—[उपरिजतरुजानि] उपरिजानि उपरि जातानि,
 तरोर्जातानि तरुजानि कुसुमानि तानि, [याचमानाम्] अवचित्य
 ईहीति प्रार्थयमानां, [प्रथितपृथुपयोधरां] प्रशस्तपौवरकुचां, [मुग्ध-
 बधूम्] अकुटिलधियं स्त्रियं, [परिरम्भलीलुपः] आग्नेषलालसः, [अन्यः,
 कुशलतया] वञ्चनापटुतया, [स्वयं गृहाण] त्वमेवावधिनुष्वेत्यर्थः,
 [इति] गम्भमानार्थत्वादुक्तेति न प्रयुक्तं पौनरुक्त्यात् । [दोर्भ्याम्, उदास]
 उद्वेगच्छतिस्म । अयं चैकायसत्त्वाद्गुणकूलनायकः, नायिका तु स्वाधीन-
 पतिका प्रौढा च ॥ ४९ ॥

इदमिति ।—[अन्या] स्त्री, [इदमिदमिति] इदं ग्राह्यमिदं

विजनमिति बलादमं गृहीत्वा
 क्षणमथ वीक्ष्य विपक्षमन्तिकेऽन्या ।
 अभिपतितुमना लघुत्वभीते-
 रभवदमुञ्चति वल्लभेऽतिगुर्वी ॥ ५१ ॥

ग्राह्यमित्युक्तोत्थर्थः । [भूरुहां] वृक्षाणां, [प्रसूनैः] पुष्पैः, [पुरः पुरो
 सुद्धः, अतिलोभयता] प्रलोभयता, [नायकेन] रक्षोऽनु [अनुरहसम्]
 एकान्तम् । “अन्ववतप्तात्” (५।४।८१ पा०) इत्यव्ययीभावसमासान्तः ।
 [अनायि] नीता । तथा हि [मनोभूः] कामः, [जनं रन्तुं त्वर-
 यति], देशकालानपेक्षयेति भावः । अत एवाश्चर्य्यम् [अहो] इति
 पूर्ववत् नायिकानायकविवेकः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ५० ॥

विजनमिति ।—[अन्या] स्त्री, [विजनम्] एकान्तम्, [इति] हेतुः,
 [अमं] वल्लभं, [क्षणं बलात्, गृहीत्वा] आक्रुष्य, [अथान्तिके, विपक्षं]
 सपत्नीजनं, [वीक्ष्य, लघुत्वभीतेः] तुच्छत्वभयात् ; अभिपतितुं मनो यस्याः
 सा [अभिपतितुमनाः] । “तुङ्गाममनसोरपि” इति मकारलोपः । *
 अपसक्तुं कामेत्यर्थः । [वल्लभे, अमुञ्चति] अत्यजति सति । तस्य
 विपक्षानवेक्षणादिति भावः । [अतिगुर्वी] अतिगौरववति, [अभवत्] ।
 स्वयङ्ग्रहलाघवतिरोधानात् भर्तृवल्लभत्वप्रकाशनाच्चेति भावः । भाग्य-
 वतां सर्वं श्रेयसे भवतीति रहस्यम् । एषा त्वतिप्रगल्भैव † ॥ ५१ ॥

* “पृषोदरादौनि यद्योपदिष्टम्” (६।३।१०८ पा०) इति सूत्रव्याख्याने
 कारका,—“सुप्त्येदवशं नः कृत्ये तुङ्गाममनसोरपि ।

समी वा हितततयोः मांसस्य पचिगुज्जघ्नीः ॥” इति ।

† अत्र लघुत्वभयं गन्तुकामायाः नायिकायाः नायककर्तृकगमनविरोधस्य
 कृतिरपि गुर्वीत्वजननेन नायिकायाः अभीष्टा इति विरुद्धकृतेऽरिष्टफलकत्वात्
 विचित्रालङ्कारः । यदुक्तं दर्पणे,—“विचित्रं तद्विरुद्धस्य कृतिरिष्टफलाय चेत्” इति,
 काव्यलिङ्गमलङ्कारश्च ।

अधिरजनि जगाम धाम तस्याः
 प्रियतमयेति रुषा स्रजाऽवनद्धः ।
 पदमपि चलितुं युवा न सेहे
 किमिव न शक्तिहरं ससाध्वसानाम् ॥५२॥
 ज खलु वयममुष्य दानयोग्याः
 पिबति च पाति च याऽसकौ रहस्त्वाम् ।

अधीति ।—[अधिरजनि] रजन्याम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाच्चः ।
 [तस्याः] सपत्न्या इत्यर्थः । बुद्धिस्थत्वान्नामग्रहणासहत्वाच्च तच्छ-
 ब्देन निर्देशः । [धाम] गृहं, [जगामेति रुषा] हेतुना [प्रियतमया]
 कर्त्रा, [स्रजा] करणेन [अवनद्धो युवा पदमपि] । “अत्यन्त-
 संयोगे च” (१।१।२६ पा०) इति द्वितीया । [चलितुं, न
 सेहे] न शक्नाक । तथा हि [ससाध्वसानां] भयलक्षणां, [किमिव]
 किं वा । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे, “इवेतीषदर्थोपमोत्प्रेक्षावाक्याल-
 ङ्कारेषु” इति गणव्याख्याने । शक्तिं हरतीति [शक्तिहरम्] । “हरते-
 रनुद्यमनेऽच्” (३।१।६ पा०) इत्यच्प्रत्ययः । [न] भवतीति शेषः ।
 ‘अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति’ इति वचनात् । भवन्तीति लटः
 पूर्वाचार्याणां संज्ञा । सर्वस्यापि भीरूणां शक्तिहरत्वादबलाकृतः
 सग्वन्धोऽपि यूनः शक्तिहर इति युक्तम् इति सामान्येन विशेषसमर्थन-
 रूपोऽर्थान्तरन्यासः । खण्डितेयं नायिका,—‘जातेऽन्यासङ्घविक्रते खण्डि-
 तेष्वाकषायिता’ इति लक्षणात् । नार्यकस्तु दक्षिणः,—“भयसम्बन्ध-
 सद्दनादिभिस्तुष्वी नैकत्र दक्षिणः” इति लक्षणाद्यर्थप्रतीतेरिति ॥ ५२ ॥

अथ काचित् खण्डिता निजकान्तमागस्कारिणं पद्मवदानेन प्रसा-
 दयन्तं चतुर्भिर्भर्त्सयितुमारभते, नेत्यादि ।—[वयममुष्य * दानयोग्या

ब्रज विटपममं ददस्व तस्यै
 भवतु यतः सदृशोच्चिराय योगः ॥ ५३ ॥
 तव कितव ! किमाहितैर्वृथा नः
 क्षितिरुहपल्लवपुष्पकर्णपूरैः ।
 ननु जनविदितैर्भवद्गालीकै-
 श्चिरपरिपूरितमेव कर्णयुग्मम् ॥ ५४ ॥

न] भवामः [खलु] । किन्तु [या] असावेव [असकौ] त्वत्प्रिया ।
 “अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्तेः” (५।३।७१ पा०) इत्यकच् । [रहः]
 रहसि । ‘रहश्चोपांशु चालिङ्गे’ इत्यमरः । [त्वां, पिबति] पानं
 करोति * [च] । ‘पा पाने’ भौवादिकात् कर्त्तरि लट् । “पात्रा—”
 (७।३।१७० पा०) इत्यादिना पिबादेशः । [पाति] रक्षति, [च]
 अन्यतो वारयति चेत्यर्थः । ‘पा रक्षणे’ अदादित्वाच्छपो लुक्
 [तस्यै अमुं], विटान् पातीति [विटपं] पल्लवम् । ‘विटपः पल्लवे
 पिङ्गे’ इति विश्वः । [ददस्व] प्रयच्छ । ‘दद दाने’ इति भौवा-
 दिकाहोद । [ब्रज] गच्छ, [यतः] दानात्, [चिराय] चिरकालात् ।
 चिरार्थेऽव्ययम् । [सदृशोः] अनुरूपयोर्युवयोः, [योगो भवतु] उभयो-
 रपि विटपत्वादिति भावः । समालङ्कारोऽयम् ;—‘सा समालङ्कृति-
 यौगो वस्तुनोरनुरूपयोः’ इति लक्षणात् ॥ ५३ ॥

तवेति ।—[हे कितव] ! धूर्त्त ! [वृथा] व्यर्थमेव, [आहितैः]
 तत्कार्यस्यान्यथासिद्धत्वादिति भावः । [तव] सम्बन्धिभिः [क्षिति-
 रुहपल्लवपुष्पकर्णपूरैः] क्षितिरुहाणां पल्लवाः पुष्पाणि च तान्येव कर्णं
 पूरयन्तीति कर्णपूराः कर्णावतंसः । कर्मण्यण् । तैः [नः] अस्माकं,
 [किम् ?] तत्साध्यं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः । गम्यमानसाधनक्रियाऽपेक्षया
 कर्णपूराणां करणत्वात् तृतीया । उक्तञ्च न्यासीद्योते,—‘न केवलं

* बुध्ति इत्येव साधु, अन्यथा त्वामित्यत्र त्रितीयानुपपत्तेः ।

मुद्गरुपहसितामिवालिनादै-
 वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम् ।
 वसतिमुपगतेन धाम्नि तस्याः
 शठ ! कलिरेष महान्स्त्वयाऽद्य दत्तः ॥५५॥
 दूति गदितवती रुषा जघान
 स्फुरितमनोरमपद्मकेसरेण ।

शूयमाद्यैव क्रिया निमित्तं कारकभावस्य, अपि तु गम्यमानाऽपि' इति ।
 किन्तु [ननु] अङ्ग, [जनविदितैः] जनेष्वतिप्रसिद्धैः । जनेषु विदितै-
 रिति सप्तमीसमासः । "क्तस्य च वर्त्तमानं" (२।३।६७ पा०) इति
 कृदयोगे षष्ठीप्रतिप्रसवत्वेऽपि "क्तेन च पूजायाम्" (२।३।१२ पा०)
 इति षष्ठीसमासनिषेधात् । जनानामाधारत्वविवक्षायां तदप्राप्तेः ।
 [भवद्दालीकैः] तवाप्रियवचनैः, [कर्णयुग्मं चिरपरिपूरितम् एव]
 नित्यं पूर्णमेव ; अतः परिपूरितस्य पूरणायोगादलमेवैभिरित्यर्थः । अलो-
 त्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुत्वेनोपनिबन्धाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्ग-
 मलङ्कारः ॥ ५४ ॥

मुद्गरिति ।—[अलिनादैर्मुद्गुः, उपहसितां] प्रतारणार्थेऽतिप्रहस्य-
 मानाम्, [इव] स्थिताम्, [एनां, कलिकां] कोरकम्, अल्पं कलिं, कल-
 हस्य । 'कलहे च युगे कलिः' इति वैजयन्ती । स्त्रीप्रत्ययस्त्वविवक्षितः
 श्लेषे । [नः] अस्माकं, [किमर्थं वितरसि ?] हे [शठ !] गूढविप्रिय-
 कारिन् !, [तस्याः] त्वत्प्रियायाः, [धाम्नि] भवने, [वसतिं] स्थितिम्,
 [उपगतेन त्वया अद्य, एष] वर्त्तमानः, [महान् कलिः] कलहः, [दत्तः]
 स्वदत्त एव ; महति कलौ स्थिते किं कल्पन्तरेणेत्यर्थः । अत्रापि पूर्व-
 वाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ; तच्च कलि-
 कामिति श्लेषोत्थापितया कोरककलहयोर्भेदेऽपि अमेदरूपातिशयो-
 क्त्यानुप्राणितमिति सङ्करः ॥ ५५ ॥

दतीति ।—[इति] इत्थं, [गदितवती] उक्तवती, [अन्या] स्त्री,

श्रवणनियमितेन कान्तमन्या-
सममसिताम्बुरुहेण चक्षुषा च ॥ ५६ ॥
विनयति सुदृशो दृशः परागं
प्रणयिनि कौसुममाऽऽननानिलेन ।
तदद्वितयुवतेरभौक्ष्यमक्षोर्द्वय-
मपि रोषरजोभिरापुपूरे ॥ ५७ ॥

[रुषा कान्तं, स्फुरितमनोरमपद्मकेसरेण] स्फुरितान्युज्ज्वलानि, मनोरमाणि च पद्माखीव केसराणि ; अन्यत्र,—केसराखीव पद्माणि यस्य तेन, [श्रवणनियमितेन] श्रोत्रे धृतेन निरुद्धेन च, [असिताम्बुरुहेण] नीलोत्पलेन, [चक्षुषा च, समं] युगपत्, [जघान] ताडयामास । * एषा खण्डिता । † नायकस्तु दृष्टः,—“व्यक्तागा निर्भयो दृष्टः” इति लक्षणात् । अत्र स्फुरितेत्यादितुल्यधर्मगम्योपमानयोरसिताम्बुरुहचक्षुषोरुभयोरपि ताडनसाधनतयोपात्तत्वेन प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतास्पदा तुल्ययोगिता । लक्षणन्तुक्तम् । कलापकम् ॥ ५६ ॥

विनयतीति ।—[प्रणयिनि] प्रिये, [सुदृशः] प्रियायाः, [दृशः] लोचनात्, एकस्माद्वेति भावः । कुसुमेषु भवः [कौसुमं, परागं] रजः-कणं, तच्चैकमेवेति भावः । [अननानिलेन] निजमुखफूत्कारेण, [विनयति] अपनयति सति, [तदद्वितयुवतेः] तत्सपत्न्याः, [अक्षोर्द्वयमपि] न त्वेकमेवेति भावः । [रोषरजोभिः] रोषा एव रजांसि तैः, [अभौक्ष्यम्, आपुपूरे] । नैकेन रजःकणेन किञ्चित् स्पृष्टमात्रमिति

* कान्ताकण्ठयुगलार्पितनीलोत्पलावलीकनेन कामपरतन्त्रः नायिकाकर्तृक-तादृशरीवकषायितचक्षुषा दर्शनेन पुनर्नितरां सन्धस्तत्र कान्त इति ध्वनिः ।

† इत्थं हि वक्त्रोत्था परुषभाषणेन कर्षोत्पलताडनेन च धीरमध्यता-अधीर-मध्यता-अधीरप्रगल्भताभिः सङ्कीर्णा इति दर्पणकारः ।

स्फुटमिदमभिचारमन्त्र एव
 प्रतियुवतेरभिधानमङ्गनानाम् ।
 वरतनुरमुनोपह्वय पत्या
 मृदुकुसुमेन यदाहृताऽप्यमूर्च्छत् ॥ ५८ ॥
 समदनमवतंसितेऽधिकर्णं
 प्रणयवता कुसुमे सुमध्यमायाः ।
 व्रजदपि लघुतां बभूव भारः
 सपदि हिरण्यमयमण्डनं सपत्न्याः ॥ ५९ ॥

भावः । पूरयतेः कर्मणि लिट् । पूर्णमित्यर्थः । अत्र रजोविनयस्य
 अन्यत्र रजःपूरणकारणत्वायोगादकारणत्वमेव पूरणमिति विभावना-
 ऽलङ्कारो रूपकानुप्राणित इति सङ्करः ॥ ५७ ॥

स्फुटमिति ।—[इदं, प्रतियुवतेः] सपत्न्याः, [अभिधानं] नाम-
 धेयम्, [अङ्गनानाम्] । अभिचारः परमारणकर्म ; यथा श्येनेनाभि-
 चरन् यजेतेति, तस्य मन्त्रः [अभिचारमन्त्रः] स [एव स्फुटम्] इत्यु-
 त्प्रेक्षा । [यत्] यस्मात्, [वरतनुः] स्त्री, [पत्या] भर्ता, [अमुना]
 सपत्नीनामधेयेन, [उपह्वय मृदुकुसुमेन] । मृदुग्रहणमचिरावचितत्वं
 द्योतयन् देवता अभिचारमन्त्राणामनादिसंस्कारभावं द्योतयति ।
 तेन [अप्याहृता अमूर्च्छत्] यदुच्चारणपूर्वकं कुसुमताडनमपि मारकं,
 सोऽभिचारमन्त्र एव सत्यम्, अन्यथा केवलकुसुमेऽपि तत्प्रसङ्गादित्यर्थः *
 ॥ ५८ ॥

समदनमिति ।—[प्रणयवता] प्रियेण, [सुमध्यमायाः] प्रियायाः,
 [अधिकर्णं] कर्णं । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [कुसुमे समदनं]

* भर्ता चेत् सपत्नीनाम् सन्धीयते पत्नी, तदा भर्तुः सपत्नीस्वरणस्यातीव दुःसह-
 तथा तस्या मोहसम्भवादिति भावः ।

अवजितमधुना तवाहमद्दणो
रुचिरतयेत्यवनम्य लज्जयेव ।
श्रवणकुवलयं विलासवत्या
भ्रमररुतैरुपकर्णमाचचत्ते ॥ ६० ॥
अवचितकुसुमा विहाय वल्ली-
र्युवतिषु कोमलमाल्यमालिनीषु ।

यथा तथा [अवर्तंसिते] अवर्तंसौक्ये सति, [सपदि, लघुतां] हीन-
तामगुरुत्वञ्च, [व्रजदपि], समान एकः पतिर्यस्यास्तस्याः [सपत्नाः] ।
“नित्यं सपत्नादिषु” (४।१।३५ पा०) इति डीप् नकारश्च । तस्मादेव
निर्देशात् समानशब्दस्य सभावनिपातः । [हिरण्यमण्डनं] हिरण्यस्य
विकारो हिरण्यम् । “दाण्डनायन—” (६।४।१७४ पा०) इत्यादिना
निपातः । तन्मण्डनं [भारो बभूव] यत्किञ्चिदपि प्रेम्णा कान्तेन
स्वहस्तदत्तं श्लाघ्यं मण्डनं भवति, अन्यन्महार्घमपि हीनं भारश्च, न
तु मण्डनमित्यर्थः । लघुत्वगुरुत्वगुणत्रिरोधस्य हीनार्थत्वेन परिहारा-
द्विरोधाभासभेदः ॥ ५८ ॥

अवजितमिति ।—[विलासवत्याः] स्त्रियाः, [श्रवणकुवलयं]
श्रवणोत्पलं कर्तुं । [अहमधुना तवाहमः, रुचिरतया] रुचिरस्य
भावः रुचिरता । भावे तल् । तथा सौन्दर्येण [अवजितम् इति]
वक्तव्यानुवादः । अत एव [लज्जया अवनम्य भ्रमररुतैः] * तन्निषेणो-
त्यर्थः । [उपकर्णं] कर्णं । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [आचचत् इव]
इत्युत्प्रेक्षा ॥ ६० ॥

अवचितमिति ।—[अलीनां कुलानि, अवचितकुसुमा] अवचि-
तानि युवतिभिरुपात्तानि कुसुमानि यासां ताः, रिक्ता इत्यर्थः । वल्लीः]
पुष्पलताः, [विहाय], कोमलानि माल्यानि मलन्ते धारयन्तीति तासु

पदमुपदधिरे कुलान्यलीनां
 न परिचयो मलिनात्मनां प्रधानम् ॥६१॥
 श्लथशिरसिजपाशपातभारा-
 दिव नितरां नतिमद्भिरंसभागैः ।
 मुकुलितनयनैर्मुखारविन्दै-
 र्घनमहतामिव पद्मणां भरेण ॥ ६२ ॥

[कोमलमाख्यमालिनीषु] । 'मल मङ्ग धारणे' इति धातोर्बिनिः ।
 "ऋन्नेभ्यो ङीप्" (४।१।५ पा०) इति ङीप् । [युवतिषु पदम्, उपदधिरे]
 निदधुः । तथा हि, [मलिनात्मनां] कृष्णदेहानां, दुष्टचित्तानाञ्च,
 [परिचयः] शिरकालसाहचर्य्यं, [न प्रधानं] न प्रयोजकं, किन्तु
 भुक्तिरेवेति भावः । * अतः परिचितलतात्यागो नाश्चर्य्यमित्यर्थः ।
 अत्र मलिनात्मनामिति कृष्णाङ्गत्वस्य दुष्टचित्तत्वेन सहामेदाध्यवसाये-
 नार्थान्तरन्यासस्योत्थापनात् श्लेषप्रतिभोत्थापितातिशयोक्त्यनुप्राणितोऽय-
 मिति सङ्करः ॥ ६१ ॥

अद्योत्तरसर्गे जलक्रीडावर्णनाय तदुपोद्घातत्वेनाऽऽसां वनविहारोद्भवं
 श्रमातिरेकं सप्तभिः कुलकेन दर्शयति, श्लथेत्यादि ।—[श्लथशिरसिज-
 पाशपातभारादिव] शिरसि जाताः शिरोरुदाः । "सप्तम्यां जनेडुः"
 (३।२।८७ पा०) इति डः । "हलदन्तात्—" (६।३।८ पा०) इत्यादिना
 सप्तम्या अलुक् । तेषां पाशः कलापः, श्लथस्य तस्य यः पातः तस्य
 भारादिवेति हेतूत्प्रेक्षा । "न पादादौ खल्वादयः" (५ अधि० १ अध्या०
 ५ सू०) इति वामनीयनिषेधेऽपि इवशब्दस्य पादादौ प्रयोगः

* यथा कश्चित् धूर्तः स्वभोगमात्रार्थमेव प्रणयपरायणः भोगकृष्टां शिरपरि-
 चितामपि कामिनीं परिहाय गवौनामन्यामुपगच्छति, तथेवालिकुलमिति ध्वन्यते ।

अधिकमरुणिमानमुद्दहृद्भि-
 विक्सदश्रीतमरीचिरश्मिजालैः ।
 परिचितपरिचुम्बनाभियोगा-
 दपगतकुङ्कुमरेणुभिः कपोलैः ॥ ६३ ॥
 अवसितललितक्रियेण बाह्वो-
 ललिततरेण तनोयसा युगेन ।

कवेरोद्दहृद्गात् । * [नितराम्] अतिशयेन । अव्ययादासुप्रत्ययः ।
 [नतिमङ्गिरंसभागेः] उपलक्षिताभिर्नितम्बिनोभिरिति भाविना
 सम्बन्धः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । नतांसत्वमुत्तमस्त्रीलक्षणम् ।
 पुनः [घनमहतां] सान्द्रदोषाणां, [पद्मयां भरेणोव] इति
 पूर्ववद्वेत्प्रोक्षा । [मुकुलितनयनैर्मुखारविन्दैः] । अत्रोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः
 ॥ ६२ ॥

अधिकमिति ।—पुनः, [परिचितपरिचुम्बनाभियोगात्] परिचि-
 तानां प्रणयिनां परिचुम्बनैरभियोगान्मर्दनात्, [अपगतकुङ्कुमरेणुभिः]
 अत एव [विकसदश्रीतमरीचिरश्मिजालैः] विकसन्ति वैमत्स्यात् प्रति-
 फलन्ति अश्रीतमरीचरेणुणांश्चो रश्मिजालानि येषु तैः । असम्बन्धेऽपि
 सम्बन्धोक्त्यातिशयोक्तिः । अत एव [अधिकमरुणिमानमुद्दहृद्भिः]
 कुङ्कुमापायेऽप्यातपलङ्कनादतिलोहितैरित्यर्थः । [कपोलैः] गच्छ-
 यलैः † ॥ ६३ ॥

* निरर्थकानामेव खल्लादिशब्दानां निषेधादेव उत्प्रेक्षाऽर्थकस्य इवशब्दस्य प्रयोगो
 न दुष्यति, इति केचित् । वस्तुतस्तु तत्र सूत्रे निरर्थकानामेव निषेध इत्यत्र प्रमाणा-
 भावात् सुष्ठुक्तं मङ्गिनाथेन ; तथा हि, तस्मिन्नेव इत्थी यदुक्तं,—“पादादौ खल्लादयः
 शब्दा न प्रयोज्याः । आदिशब्दः प्रकारार्थः । येषामादौ प्रयोगो न श्लिष्यति ते गृह्यन्ते ।
 ते पुनर्वतङ्गनप्रभृतयः” इति ।

† काञ्चलिङ्गमलङ्कारः ।

सरसकिसलयानुरञ्चितैर्वा

करकमलैः पुनरुत्तरक्तभाभिः ॥ ६४ ॥

स्मरसरसमुरःस्थलेन पत्यु-

विनिमयसङ्गमिताङ्गरागरागैः ।

भृशमतिशयखेदसम्पदेव

स्तनयुगलैरितरेतरं निषसैः ॥ ६५ ॥

अवसितेति ।—पुनः, [अवसितललितक्रियेण] अवसिताः श्रमेण परिसमाप्ताः, ललिताः क्रियाः सुकुमारचेष्टा अपि यस्य तेन, [ललित-तरेण] मृदुतरेण, [तनीयसा] तनुतरेण, [बाह्योर्युगेन], पुनः [सरस किसलयानुरञ्चितैर्वा] सरसैराद्रैः किसलयैरनुरञ्चितैर्वा अनुरञ्जनं प्रापितैरिव ; पुनरुक्ता द्विगुणाः रक्ता भासो येषां तैः [पुनरुत्तरक्तभाभिः] । “इलि सर्वेषाम्” (८।३।२२ पा०) इति यकारलोपः । [करकमलैः] पाणिपङ्कजैः । अत्रेतरजनकरापेक्षया पुनरुत्तरक्तत्वं स्वाभाविकमेव । तत्र किसलयरञ्जनहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते । इवार्थे वाशब्दः तदुत्प्रेक्षायां प्रयुक्तः ॥ ६४ ॥

स्मरेति ।—पुनः, [स्मरसरसं] स्मरेण सरसं सानुरागं यथा तथा, [पत्युवरःस्थलेन] कर्ता । [विनिमयसङ्गमिताङ्गरागरागैः] विनिमयेन व्यतिहारेण, संक्रमितोऽङ्गरागोऽनुलेपनं, तेन रागो रञ्जनं येषु तैः, [अतिशयखेदसम्पदा] अतिशयोऽतिशयितो यः खेदस्तस्य सम्पदा महिम्ना [इव] इत्युत्प्रेक्षा । [भृशम्, इतरेतरं निषसैः] परस्परं संश्रितैः, [स्तनयुगलैः] * ॥ ६५ ॥

* अत्र हि कुचमखलानां घनसन्निविष्टतया अतिखेदहेतुकसंश्रितत्वमुत्प्रेक्षितम् ; तेन च, लोकेऽपि यथा केनचिद्विमानितावभौ तत्प्रतिविधातुमसमर्थतया मृदुनु-तापवशात् परस्परं सन्तापाभिव्यक्तये मिलितौ भवतः, तथा कुचमखलानामपि युग्मसन्निहितावस्थानमिति व्यन्यते ।

अतनुकुचभराऽऽनतेन भूयः

श्रमजनिताऽऽनतिना शरीरकेण ।

अनुचितगतिसादनिःसहत्वं

कलभकरोरुभिरूरुभिर्दधानैः ॥ ६६ ॥

अपगतनवयावकैश्चिराय

क्षितिगमनेन पुनर्वितीर्णरागैः ।

कथमपि चरणोत्पलैश्चलङ्घि-

भृशविनिवेशवशात्परस्परस्य ॥ ६७ ॥

अतन्विति ।—पुनः, [अतनुकुचभराऽऽनतेन] अतनुना महता, कुच-
भरेण आनतेन नम्रेण, प्रागेवेति भावः । [भूयः] पुनश्च, [श्रमजनिता-
ऽऽनतिना] श्रमजनिता आनतिर्यस्य तेन, [शरीरकेण] सुकुमारशरीरेण ;
किञ्च, [अनुचितगतिसादनिःसहत्वं] अनुचिता अनभ्यस्ता । ‘अभ्यस्तेऽप्यु-
चितं न्याय्यम्’ इति यादवः । तथा गत्या पादचारेण, यः सादः काश्यं,
तेन यन्निःसहत्वम् अक्षमत्वं, तत् [दधानैः] गन्तुमक्षमैरित्यर्थः ।
न सहन्त इति निःसहाः । पचाद्यजन्तेनोपसर्गस्य समासे त्वप्रत्ययः ।
[कलभकरोरुभिः] कलभकराः करिहस्ता इव उरवो महान्तस्तौः,
[ऊरुभिः] सकृद्युधिभिः । ‘सकृद्यु धीवि पुमानूरुः’ इत्यमरः * ॥६६॥

अपगतेति ।—पुनः, [चिराय] चिरं [क्षितिगमनेन, अपगत-
नवयावकैः] अपगतो नवयावको नवलाक्षारगो येषां तैः, [पुनः]
तेनैव, [वितीर्णरागैः] सौकुमार्याद्गत्यादितरागैः, [परस्परस्य, भृश-
विनिवेशवशात्] स्थिरन्यासबलात्, एकं स्थिरं निवेश्य तदवष्टम्भेन,
इतरचालनक्रमेणेत्यर्थः । [कथमपि] महता प्रयत्नेन । ‘कथमादि तथा-
ऽप्यन्तं यत्रगोरवभेदयोः’ इत्युत्पलः । [चलङ्घिश्चरणोत्पलैः] † ॥ ६७ ॥

मुहुरिति वनविभ्रमाऽऽभिषङ्गा-
 दतमि तदा नितरां नितम्बिनीभिः ।
 मृदुतरतनवोऽलसाः प्रकृत्या
 चिरमपि ताः किमुत प्रयासभाजः ॥ ६८ ॥
 प्रथममलघुमौक्तिकाभमासीत्
 श्रमजलमुज्ज्वलगण्डमण्डलेषु ।
 कठिनतरकुचाग्रपाति * पश्चा-
 दथ शतशर्करतां जगाम तासाम् ॥ ६९ ॥

मुहुरिति ।—[नितम्बिनीभिः] उक्तधर्मोपलक्षिताभिः स्त्रीभिः,
 [मुहुः, इति] एवं, [वनविभ्रमाऽऽभिषङ्गात्] वनभ्रमणाऽऽसङ्गात्, [तदा
 नितराम्, अतमि] तान्तम् । तमेर्ष्यन्ताङ्गावे लुङ् । “नोदात्तोपदेशस्य
 मान्तस्यानाचमेः” (७।३।३४ पा०) इति वृद्धिप्रतिषेधः । युक्तश्चेतदि-
 त्याह ।—[मृदुतरतनवः] अतिकोमलाङ्गाः, [ताः] स्त्रियः, [प्रकृत्या,
 अलसाः] जडाः, अथ [चिरमपि प्रयासभाजः] चेत् [किमुत]
 सुतरामलसाः स्युरित्यर्थः । अत्राप्रकृतनैसर्गिकाऽऽलस्यस्य कथनेनाऽऽगन्तु-
 कस्य † कैमुत्यन्यायतः सिद्धत्ववर्णनादर्थापत्तिरलङ्कारः,—‘एकस्य वस्तुनो
 भावाद् यत्र वस्त्वन्यदापतेत् । कैमुत्यन्यायतः सा स्यादर्थापत्तिरलङ्कार्या ॥’
 इति लक्षणात् । श्रमश्चात्र सञ्चारी वाच्यः,—‘श्रमः खेदोऽध्वरत्यादेः
 खेदोऽस्मिन्मर्दनादयः’ इति लक्षणात् ॥ ६८ ॥

अथ श्रमानुभावं खेदं वर्णयति, प्रथममिति ।—[अथ तासां]
 स्त्रीणां, [श्रमजलं प्रथमम्, उज्ज्वलगण्डमण्डलेषु] उज्ज्वलगण्डस्थलेषु,
 [अलघुमौक्तिकाभं] स्थूलमुक्ताफलसदृशम्, [आसीत्] । [पश्चात्

* अत्र “कठिनकुचतटाग्रपाति” इति ग्रन्थान्तरभूतपाठः ।

† तस्य ।

विपुलकमपि यौवनोद्धतानां
घनपुलकोदयकोमलं चकाशे ।
परिमलितमपि प्रियैः प्रकामं
कुचयुगमुञ्ज्वलमेव कामिनीनाम् ॥ ७० ॥
अविरतकुसुमावचायखेदा-
न्निहितभुजालतयैकयोपकण्ठम् ।
विपुलतरनिरन्तरावलम्ब-
स्तनपिहितप्रियवक्षसा ललम्बे ॥ ७१ ॥

कठिनतरकुचाग्रपाति] सत्, अथ पतनानन्तरं शतं शर्कराः शतशर्करम् ।
‘समाहारे द्विगुरेकवचनं वा टाबन्ते’ इति नपुंसकत्वम् । तस्य भावः
तत्ता तां [शतशर्करां] शतशकलत्वं, [जगाम] । अत्रैकस्य अम-
जलस्य क्रमेणानेकाश्रयसम्बन्धनिबन्धनात् पर्यायालङ्कारभेदः,—‘क्रमे-
णैकमनेकस्मिन्नाधारे वर्तते यदि । एकस्मिन्नाथ वाऽनेकं पर्यायालङ्कृति-
र्मता ॥’ इति लक्षणात् ; स च मोक्तिकाभिमत्युपमया संसृज्यते ॥६८॥

अनेऽपि कुचमण्डलमविकृतशोभमित्याह, विपुलकमिति ।—[यौव-
नोद्धतानां कामिनीनां कुचयुगं, विपुलकमपि] पुलकरहितमपि, [घन-
पुलकोदयकोमलं] घनपुलकोदयेन सान्द्रोमीङ्गमेन, कोमलं सदिति
विरोधः । विपुलं विस्तृतं तदेव विपुलकमित्यविरोधः । [प्रियैः प्रकामं,
परिमलितमपि] परितो मलमस्येति परिमलं तत्कृतं परिमलितं
मलिनीकृतं तथाऽपि, [उञ्ज्वलं] विमलम्, [एव चकाशे] इति
विरोधः । परिमलवत् कृतं परिमलितमित्यविरोधः । मन्वन्तात् “तत्क-
रोति—” (ग०) इति णिचि कर्मणि क्तः । णाविष्ठवद्भावे विभक्तोर्लुक् ।
अपिर्विरोधे । विरोधाभासालङ्कारयोः संसृष्टिः ॥ ७० ॥

अथैकस्याः प्रियकण्ठावलम्बने अमानुभावमेकेनाह, अविरतेति ।—

अभिमतमभितः कृताङ्गभङ्गा

कुचयुगमुन्नतिवित्तमुन्नमय्य ।

तनुरभिलषितं क्लमच्छलेन

व्यवृणुत वेङ्कितबाहुवल्लरीका ॥ ७२ ॥

[अविरतकुसुमावचायखेदात्] अविरतो यः कुसुमानामवचायो हस्तेन लवनम् । “हस्तादाने चरस्त्रेये” (३।३।४० पा०) इति घञ् । तेन यः खेदस्तस्मात्, भर्तुः [उपकण्ठं] कण्ठे । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [निहितभुजालतया] निहिते भुजालते यया तथा । ‘दोः प्रकोष्ठौ भुजो बाहुर्भुजा च स्मर्यते बुधैः’ इति वैजयन्ती । * [विपुलतरनिरन्तरावलग्नस्तनपिहितप्रियवक्षसा] विपुलतरौ निरन्तरमवलग्नौ संश्लिष्टौ च यो स्तनो ताभ्यां पिहितं छादितं प्रियस्य वक्षो यया तथा [एकया] स्त्रिया, [ललम्बे] लम्बितम् । भावे लिट् ॥ ७१ ॥

अथापरस्या अङ्गभङ्गाख्यमपरमनुभावमाह, अभिमतमिति ।— [तनुः] काचित् तन्वी । “वीती गुणवचनात्” (४।१।४४ पा०) इति विकल्प्यादनीकारः । [अभिमतमभितः] प्रियमभीत्यर्थः । [उन्नतिवित्तम्] औन्नत्येन प्रतीतम् । विदेर्भावाद्वात् “वित्तो भोगप्रत्यययोः” (८।२।५८ पा०) इति प्रत्ययार्थे निष्ठानत्वाभावनिपातः । [कुचयुगम्, उन्नमय्य] उत्तुङ्गौकृत्य, [कृताङ्गभङ्गा] कृतोऽङ्गभङ्गो गात्रविजृम्भणं यया सा, तथा [वेङ्कितबाहुवल्लरीका] वेङ्किते मिथो वेष्टिते, बाहुवल्लर्यौ भुजालते यया सा । “नद्युतश्च” (५।४।१५६ पा०) इति कप् । [क्लमच्छलेन] श्रमापनोदकचेष्टाव्याजेनेत्यर्थः । [अभिलषितम्] आलिङ्गनाद्यभिलषितं [व्यवृणुत] प्रकटितवती । वृणोतेर्लङ् । प्रौढेय-सुत्सुका च ॥ ७२ ॥

* कोषप्रमाणात् भुजार्थे शकस्यापि भुजाशब्दस्य प्रयोगः कविभिर्नाहत इत्य-युक्ता-नामदीपः ।

हिमलवसदृशः श्रमोदविन्दू-

नपनयता किल नूतनोढबध्वाः ।

कुचकलशकिशोरकौ कथञ्चि-

त्तरलतया तरुणेन पस्पृशाते ॥ ७३ ॥

गत्वोद्रेकं जघनपुलिने रुद्धमध्यप्रदेशः

क्रामन्नूरुद्रुमभुजलताः पूर्णनाभोद्गदान्तः ।

उल्लङ्घोच्चैः कुचतटभुवं प्लावयन् रोमकूपान्

खेदापूरो युवतिसरितां व्याप गण्डस्थलानि ॥ ७४ ॥

अथ कस्याश्चिन्मुग्धायाः प्रियचापलोक्तिद्वारा खेदोद्गमं प्रकटयति, द्विमेति ।—[हिमलवसदृशः] हिमकणनिभान् [श्रमोदविन्दून्] खेद-विन्दूनिवत्यर्थः । “मन्योदन—” (६।३।६० पा०) इत्यादिना उदकस्यो-दादेशः । [अपनयता किल] प्रमार्जतव, न तु तत्र तात्पर्यमिति भावः । [तरुणेन] यूना, [नूतनोढबध्वाः] । कुचौ कलशाविव तौ च किशोरकाविव उल्ललनसाम्यादश्वशावाविव । ‘अश्वशावः किशोरकः’ इत्यमरः । तौ [कुचकलशकिशोरकौ] । उभयत्वाप्युपमित-समासः । [कथञ्चित्] क्लेशेन, सप्रतिषेधमेवेत्यर्थः । [तरलतया] चपलतया, उत्सुकतयेत्यर्थः । [पस्पृशाते] स्पृष्टौ । स्पृशेः कर्मणि लिट् । सुग्धेयम् • ॥ ७३ ॥

अथ सर्वासामेव खेदोद्रेकं वर्णयति, गत्विति ।—[युवतिसरितां] युवतय एव सरितस्तासां, [खेदापूरः] खेद एवापूरः प्रवाहः, [जघन-पुलिने] जघनमेव पुलिनं तत्र [गत्वोद्रेकम्] उद्रेकं गत्वा, [रुद्धमध्य-प्रदेशः] रुद्ध आश्रितो मध्यप्रदेशोऽवलग्नभागः, प्रवाहदेशश्च येन सः, [पूर्णनाभोद्गदान्तः] । रेफान्तमकारान्तं वा । पूर्णति पूरेष्यन्तात् कर्मणि

प्रियकरपरिमार्गादङ्गनानां यदाऽभूत्
पुनरधिकतरैव खेदतोयोदयश्रीः ।

अथ वपुरभिषेक्तुन्तास्तदाऽम्नोभिरौषु-
र्वनविहरणखेदस्नानमस्नानशोभाः ॥ ७५ ॥

इति श्रीमाघकविक्रतौ शिशुपालबधे महाकाव्ये
वनविहारो नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

क्तः “वा दान्त—” (७।१।२७ पा०) इत्यादिना णिलुगिट्प्रतिषेध-
निपातः । [उच्चैः] उच्चतो [कुचतटभुवं] कुचावेव तटो तयोभुवं प्रदेशम्,
[उल्लङ्घा, रोमकूपान्] रोमाणि रोमरन्ध्राणि, तान्येव कूपान्, [झावयन्]
पूरयन्, [ऊरुद्रुमभुजलताः क्रामन्, * गण्डस्थलानि] कपोलभागान्,
उच्चतभूमागांश्च, [व्याप] प्राप । अत्र युवतिषु सरित्त्वस्य तदवयवेष्ववय-
वानाञ्च निरूपणात् समस्तवस्तुविषयसावयवरूपकं श्लेषानुप्राणितम् ;
तच्च एकस्थानिकत्ववृत्तिरूपेण पर्यायिण्य सङ्कीर्णम् । मन्दाक्रान्ता वृत्तं,—
“मन्दाक्रान्ता जलधिषड्गैर्भ्रौं नतो ताङ्गुरु चेत्” इति लक्षणात् ॥७४॥

एवमध्वश्मानुभावं खेदोद्रेकं वर्णयित्वा तत्फलभूतां जलविहारे-
च्छामाऽऽसां दर्शयति, प्रियेति ।—[यदा अङ्गनानां, प्रियकरपरिमार्गात्]
प्रियकरस्यर्शात् । मृजेर्धञ्प्रत्ययः । [खेदतोयोदयश्रीः] खेदोद्गम-
सम्पत्, [पुनः] भूयोऽपि, [अधिकतरैव अभूत् नदा, अस्नानशोभाः]
अक्षीणकान्तयः, वपुषि स्नानेऽपीति भावः । [ताः] अङ्गना, [वनविह-
रणखेदस्नानं] वनविहरणखेदेन स्नानम् । स्नायतेः कर्त्तरि क्तः,
“संयोगादेरतो धातोर्यवतः” (८।१।४३ पा०) इति निष्ठानत्वम् ।
[वपुः] अङ्गम् ; [अथ] कार्त्स्न्येन । ‘मङ्गलानन्तराऽऽरम्भप्रश्नकार्त्स्न्य-
प्यथो अथ’ इत्यमरः । [अम्नोभिरभिषेक्तुम्, ईषुः] इच्छन्ति स्म । इषे-

* ऊर्ध्व एव द्रुमाः ऊरुद्रुमाः, भुजा एव लताः भुजलताः, ते च ताश्च इत्युभयोः
पुंशंपदस्य विशेषणत्वं स्त्रीकृत्य कर्म्मधारयसमासः, ताः क्रामन् परिपूरयन् ।

अष्टमः सर्गः ।

—००—

आयासादलघुतरस्तनैः स्तनङ्गिः
श्रान्तानामविकचलोचनारविन्दैः ।
अभ्यम्भः कथमपि योषितां समूहै-
स्तैरुर्वीनिहितचलत्पदं प्रचेलि ॥ १ ॥

लिट् । अत्र पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थसमर्थनहेतुकत्वेनोपनिबन्धात्
वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । मालिनी वृत्तम् ॥ ७५ ॥

इति श्रीमद्दामहोपाध्यायकोलाचलमञ्जिनाथसूरिविरचिते
माघकाव्यव्याख्याने सर्वङ्गपाठ्ये सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अथ वपुरभिप्रेक्तुं तास्तदाम्भोभिरीषुरित्युक्तं, तदेव वर्णयितुमारभते,
आयासादिति ।—[अलघुतरस्तनैः] पृथुतरकुचैरिति मान्यहेतूक्तिः ।
[स्तनङ्गिः] भ्रूषाभिः श्रमश्चासैर्वा शब्दायमानैः । 'स्तन शब्दे' इति
घातोर्लटः श्रवादेशः । [अविकचलोचनारविन्दैः] श्रमनिमोलिताक्षि-
पद्भिः * [आयासात्] वनविहारखेदात्, [श्रान्तानां] क्लान्तानां, [योषितां
तैः समूहैः] कर्तृभिः । [उर्वीनिहितचलत्पादं] उर्वीं निहितानि
निक्षिप्तानि । 'डुधाञ् धारणे' इति घातोः कर्मणि क्तः । तथैव
चलन्ति पदानि यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा, उत्क्षेपणाशक्त्या भुवि
बलादाकृष्यमाणचरणमित्यर्थः । [अभ्यम्भः] अभ्यः प्रति, [कथ-
मपि, प्रचेलि] प्रचलितम् । भावे लिट् । स्वभावोक्तिरलङ्कारः,—

यान्तीनां सममसितभुवां नतत्वा-
 दंसानां महति नितान्तमन्तरेऽपि ।
 संसक्तैर्विपुलतया मिथो नितम्बैः
 सम्बाधं वृहदपि तद् बभूव वर्त्म ॥ २ ॥
 नीरन्ध्रद्रुमशिशिरां भुवं व्रजन्तीः
 साशङ्कं मुहुरिव कौतुकात्करैस्ताः ।
 पस्पर्शं क्षणमनिलाऽऽकुलीकृतानां
 शाखानामतुहिनरश्मिरन्तरालैः ॥ ३ ॥

‘स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद् वस्तुवर्णनम्’ इति लक्षणात् । अस्मिन् सर्गे प्रहर्षिणी वृत्तं,—‘मो जौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्’ इति लक्षणात् ॥ १ ॥

यान्तीनामिति ।—[समं] पङ्क्तिशः, [यान्तीनाम्] । “आच्छी-
 नयोर्नुम्” (७।१।८० पा०) इति वैकल्पिको नुमागमः । [असित-
 भुवां] स्त्रीणाम्, [अंसानां नतत्वात्] हेतोः [नितान्तं महति, अन्तरे]
 अवकाशे सति, [अपि विपुलतया] हेतुना [मिथः संसक्तैः] अन्योऽन्य-
 श्लिष्टैः, [नितम्बैः, वृहत्] विस्तृतम्, [अपि तद्वर्त्म] ; सम्बाध्यत इति
 [सम्बाधं] सङ्घटम् । ‘सङ्घटं ना तु सम्बाधः’ इत्यमरः । घञन्त-
 स्यापि विशेष्यलिङ्गत्वं सम्बाधमनुवर्त्तत इति भाष्यकारादिप्रयोगादि-
 ष्यते । [बभूव] नतांसत्वनितम्बवैपुष्योक्त्या सौन्दर्यातिशय उक्तः ।
 असम्बाधेऽपि सम्बाधाभिधानादतिशयोक्तिः ॥ २ ॥

नीरन्ध्रेति ।—[नीरन्ध्रद्रुमशिशिरां] नीरन्ध्रैः सान्द्रैर्द्रुमैः शिशिरां,
 [भुवं, व्रजन्तीः] गच्छन्तीः, [ताः] स्त्रीः [अतुहिनरश्मिः] उष्यांशुः, [क्षणम्,
 अनिलाऽऽकुलीकृतानाम्] अनिलेन, आकुलीकृतानां चालितानां,
 [शाखानाम्, अन्तरालैः] नीरन्ध्रत्वेऽपि मुहुरनिलचालनजनितैरवकाशैः,

एकस्यास्तपनकरैः करालिताया
 विभाणः सपदि सितोष्णवारणत्वम् ।
 सेवायै वदनसरोजनिर्जितश्री-
 रागत्य प्रियमिव चन्द्रमाश्चकार ॥ ४ ॥
 स्वं रागादुपरि वितन्वतोत्तरीयं
 कान्तेन प्रतिपदवारिताऽऽतपायाः ।

[सुदुः, कोतुकात्] ओत्सुक्यात्, [इव, साशङ्गं] परदारत्वात् सभय-
 मित्यर्थः । [करैः, पस्यर्शं] स्पृष्टवान् । अत्र चलच्छाखाहेतुकस्य तपन-
 करस्पर्शस्योत्सुक्यहेतुकत्वोत्प्रेक्षणात् गुणहेतूत्प्रेक्षा * ॥ ३ ॥

अथ कस्याश्चिद्भृतं श्वेताऽऽतपत्वं चन्द्रत्वेनोत्प्रेक्षते, एकस्या इति ।—
 [वदनसरोजनिर्जितश्रीः] वदनसरोजेन स्त्रीमुखपङ्कजेन निर्जितश्रीः,
 [चन्द्रमाः] । एतेन वदनसरोजस्य चन्द्रविजयात् सरोजान्तरवैलक्षण्यं
 चन्द्रस्य निकृष्टत्वञ्चोक्तम् । अत एव [सेवायै] तत्सेवनार्थम्, [आगत्य
 तपनकरैः, करालिताया] भौषितायाः, पीडितायाः इत्यर्थः । 'करालो
 भौषणोऽन्यवत्' इति विश्वः । एतेन सेवाऽवकाशो दर्शितः । [एकस्याः]
 कस्याश्चिदङ्गनायाः, [सपदि] आतपक्षणे एव, [सितोष्णवारणत्वं]
 स्वयमेव श्वेताऽऽतपत्वं, [विभाणः] सन्, [प्रियं चकारिव] इति क्रिया-
 स्वरूपोत्प्रेक्षा । पराजितः कयाचित् सेवनया जेतुश्चित्तसन्तोषमुपा-
 र्जयतीति भावः ॥ ४ ॥

स्वमिति ।—[रागात्] हेतोः, [उपरि] प्रियाया मूर्द्धनि, [स्वं]
 स्वकीयम्, [उत्तरीयं, वितन्वता] विस्तारयता, [कान्तेन] प्रियेण,

* उत्प्रेक्षाऽलङ्कारेण च उणांशौ परदाराऽऽकर्षणे भौतीककण्ठितस्य अपस्तुत-
 विटजनस्य अवसरकृतहस्तकरणकतत्स्पर्शव्यवहारप्रतीतिः श्लिष्टकारश्चन्द्रेण तत्प्रापकतया
 च समासीकृतव भवति ।

सच्छत्रादपरविलासिनीसमूहा-
 छायाऽऽसीदधिकतरा तदाऽपरस्याः ॥ ५ ॥
 संस्पर्शप्रभवसुखोपचोयमाने
 सर्वाङ्गे करतललग्नवह्निभायाः ।
 कौशेयं व्रजदपि गाढतामजस्रं
 ससंसे विगलितनीवि नीरजाच्याः ॥ ६ ॥

[प्रतिपदवारिताऽऽतपायाः] प्रतिपदं पदे पदे, वारितः आतपो यस्याः तस्या [अपरस्याः] कस्याश्चिदङ्गनायाः, [सच्छत्रात्] कृतयुक्तात्, [अपर-विलासिनीसमूहात्] सकाशात् । “पञ्चमी विभक्तेः” (२।३।४० पा०) इति पञ्चमी । [अधिकतरा, छाया] अनातपः, कान्तिश्च, [तदा आसीत्] कृतच्छायातोऽपि कान्तस्वहस्तदृतोत्तरीयच्छायैवानन्य-साधारणो ज्यायसी च । मुखकान्तिरपि तस्या एव भूयसीति भावः । ‘छाया त्वनातपे कान्तौ’ इत्यमरः । एतन् सच्छत्रादकृतस्याधिकच्छायिति विरोधोऽपि निरस्त इति विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ५ ॥

संस्पर्शति।—[करतललग्नवह्निभायाः] करतले लग्नो वह्निभो यस्यास्तस्याः स्वहस्तेन तद्वस्तं गृहीत्वा गच्छन्त्या इत्यर्थः ; अत एव [नीरजाच्याः सर्वाङ्गे, संस्पर्शप्रभवसुखोपचोयमाने] संस्पर्शप्रभवेण प्रियाऽङ्गसङ्गप्रभवेण सुखेनोपचोयमाने पोषं गमितं सति ; अत एव [गाढतां] दृढत्वं, [व्रजदपि विगलितनीवि] सुखपारवश्याद्विश्लिष्ट-ग्रन्थि [कौशेयं] दुकूलम्, [अजस्रं, ससंसे] सक्तम् । * एषा हृष्टा हृषितरोमा च ॥ ६ ॥

* गाढमपि सक्तमिति विरोधो नीबौविगलनहेतुसमाहित इति विरोधाभासो-ऽलङ्कारः ।

गच्छन्तीरलसमवेक्ष्य विस्मयिन्य-
 स्तास्तन्वीर्न विदधिरे गतानि हंस्यः ।
 बुद्धा वा जितमपरेण काममाऽऽवि-
 ष्कुर्वीत स्वगुणमपत्रपः क एव ? ॥ ७ ॥
 श्रीमद्भिर्जितपुलिनानि माधवीना-
 मारोहैर्निविड्वृहन्नितम्बविम्बैः ।
 पाषाणखलनविलोलमाशु नूनं
 वैलक्ष्याद् ययुरवरोधनानि सिन्धोः ॥ ८ ॥

गच्छन्तीरिति ।—[हंस्यः] हंसाङ्गनाः, [अलसं] मन्दं, [गच्छन्तीस्ताः, तन्वीः] स्त्रीः, [अवेक्ष्य, विस्मयिन्यः] गतिसोष्ठवादिस्मयवत्यः सत्यः, [गतानि] स्वयं लीलागमनानि, [न विदधिरे] न चक्षुः ; लक्ष्ययति भावः । तथा हि [अपरेण] परेण, [जितं स्वगुणं, बुद्धा वा] बुद्धाऽऽपौत्यर्थः । [क एव] को वा, [अपत्रपः] सन् [कामम्, [आविष्कुर्वीत] प्रकाशयत् ? न कश्चिदपौत्यर्थः । “इदुदुपधस्य वा प्रत्ययस्य” (८।३।४१ पा०) इति विसर्जनौयस्य षत्वम् । अत्र तिरस्कां विवेकित्वातिशयोक्त्या गतिकरगानिषेधसमर्थनार्थोऽयमर्थान्तरन्यासः * ॥ ७ ॥

श्रीमद्भिरिति ।—[श्रीमद्भिः] शोभावद्भिः, [निविड्वृहन्नितम्बविम्बैः] निविड्वा वृहन्तश्च नितम्बविम्बाः कटिपश्चाद्वागा येषां तैः, [माधवीनां] माधवस्येमाः माधव्यस्तासां हरिषधूनाम्, आरुह्यन्त इति [आरोहैः] कटिपुरोभागेः, जघनैरित्यर्थः, [जितपुलिनानि] जित-

* अत्र तन्वीनां सविलासगतिदर्शनेन हंसीनां गमनाभावासम्बन्धेऽपि तसम्बन्धीकैरतिशयोक्तिः ।

मुक्ताभिः सलिलरयास्तशुक्तिपेशी-
 मुक्ताभिः क्लतरुचि सैकतं नदीनाम् ।
 स्त्रीलोकः परिकलयञ्चकार तुल्यं
 पल्यङ्गैर्विगलितहारचारुभिः स्वैः ॥ ६ ॥
 आप्राय श्रमजमनिन्द्यगन्धबन्धुं
 निश्वासश्वसनमसक्तमङ्गनानाम् ।

सैकतानि, [सिन्धोरवरोधनानि] समुद्रमहिष्यो नय इत्यर्थः । [वैल-
 ह्यात्] पराजयकृतमनःसङ्कोचाङ्कितोः, [पाषाणस्खलनविलोलं] पाषाणेषु
 खलनेन अभिघातेन विलोलं यथा तथा, [आशु, ययुः] अगुः, [नूनम्] ।
 नदीनां स्वाभाविक्याः पाषाणस्खलिताशुगर्तः वैलह्यहेतुकत्वोत्प्रेक्षणात्
 गुणहेतूत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

मुक्ताभिरिति ।—[स्त्रीलोकः] स्त्रीजनः कर्ता । [सलिलरयास्त-
 शुक्तिपेशीमुक्ताभिः] सलिलरयेणास्ता नुवाः शुक्तयो मुक्तास्कोटास्त
 एव पेश्यः कोशाः, पुटा इति यावत् । ‘मुक्तास्कोटः स्त्रियां शुक्तिः’
 इति ‘पेशी कोशो द्विहीनऽण्डम्’ इति चामरः । ताभिः मुक्ताभिः
 विमुक्ताभिः [मुक्ताभिः] मोक्तिकैः । ‘अथ मोक्तिकं मुक्ता’ इत्यमरः ।
 [क्लतरुचि] क्लतशोभं, [नदीनां] सिकतामयं [सैकतं] पुलिनम् ।
 ‘तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम्’ इत्यमरः । “सिकता-
 शर्कराभ्याञ्च” (५।२।१०४ पा०) इत्यण्प्रत्ययः । [विगलितहार-
 चारुभिः] विगलितैर्विशोर्णैर्हारैः चारुभिः [स्वैः, पल्यङ्गैः] श्रयनैः ।
 ‘श्रयनं मञ्चपर्यङ्गपल्यङ्गाः खट्वा समाः’ इत्यमरः । [तुल्यं] सदृशं,
 [परिकलयाञ्चकार] मेने । पूर्णोपमेयम् ॥ ९ ॥

आप्रायेति ।—[भृङ्गैः] कर्तृभिः । [श्रमजम्] अध्वश्रमोत्थम्,
 [अनिन्द्यगन्धबन्धुं] अनिन्द्यगन्धस्य श्लाघ्यगन्धस्य बन्धुं सहचरं, तदन्त-
 मित्यर्थः । [अङ्गनानां, निश्वासश्वसनं] निश्वासमारुतम्, [असक्तम्]

आरण्याः सुमनस ईषिरे न भृङ्गै-
 रौचित्यं गणयति को विशेषकामः ? ॥ १० ॥
 आयान्त्यां निजयुवतौ वनात् सशङ्कं
 वर्हाणामपरशिखगिडनीं भरेण ।
 आलोक्य व्यवदधतं पुरो मयूरं
 कामिन्यः श्रद्धुरनार्जवं नरेषु ॥ ११ ॥
 आलापैस्तुलितरवाणि माधवीनां
 माधुर्यादमलपतत्रिणां कुलानि ।

अप्रतिषिद्धम्, [आप्राय], अरख्ये भवाः [आरख्याः, सुमनसः] पुष्पाणि,
 [नेषिरे] नेष्टाः । 'इषु इच्छायां' कर्मणि लिट् । अनुचितोऽय-
 मकाण्डे परिचितपरित्याग इत्याह,—विशेषं कामयते इति [विशेष-
 कामः] । “श्रीलिकामिभिन्नापरिभ्यो णः” (वा०) इति णप्रत्ययः ।
 [कः औचित्यं गणयति ?] न कोऽपीत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥ १० ॥

आयान्त्यामिति ।—[निजयुवतौ वनात्, आयान्त्याम्] आगच्छन्त्यां
 सत्यां, [सशङ्कं] सभयम्, [अपरशिखगिडनीं] जारिणीं, [वर्हाणां
 भरेण, व्यवदधतं] ह्लादयन्तं, [मयूरं पुर आलोक्य, कामिन्यः नरेषु]
 प्रियेषु, [अनार्जवं] कोटिल्यं, [श्रद्धुः] विश्वस्तवत्यः, कुटिलाः पुरुषा
 इति निश्चिक्वुरित्यर्थः । * दधातेर्लुङि “गातिस्था—” (२।४।७७ पा०)
 इत्यादिना सिचो लुक्, “आतः” (३।४।११० पा०) इति भेजुंसा-
 देशः । “श्रदन्तरोरुपसर्गवद्दृत्तिर्वक्रव्या” (वा०) इति श्रद्धन्दस्य
 धातोः प्राक् प्रयोगः ॥ ११ ॥

आलापैरिति ।—[माधवीनां] हरिवधूनाम्, [आलापैः]

* तिर्यञ्चोऽपि यत् निजयुवतिभयात् जारिणीं गोपायितुमभियतन्ते, स्वभाव-
 चतुराः नरान्तु सुतरामतौव धूर्त्तबुद्धिसम्पन्ना इत्यभिप्रायः ।

अन्तर्हामुपययुरुत्पलावलीषु

प्रादुःष्यात् क इव जितः पुरः परेण ? ॥ १२ ॥

मुग्धायाः स्मरललितेषु चक्रवाक्या

निःशङ्कं दयिततमेन चुम्बितायाः ।

प्राणेशानभि विदधुर्विधूतहस्ताः

श्रीत्कारं समुचितमुत्तरं तरुण्यः ॥ १३ ॥

उत्तिप्रस्फुटितसरोरुहार्ध्यमुच्चैः

सस्नेहं विहगरुतैरिवाऽऽलपन्ती ।

कर्तृभिः । [माधुर्यात्] हेतोः [तुलितरवाणि] तिरस्कृतवतानि,
[अमलपतत्रिणां] हंसानां, [कुलानि उत्पलावलीषु, अन्तर्हाम्] ।
“अन्तःशब्दस्याङ्किविधियन्त्रेषूपसर्गत्वं वाच्यम्” (वा०) इति अन्तःशब्द-
स्त्रीपसर्गत्वात् “आतश्चोपसर्गं” (३।३।१०६ पा०) इत्यङ्प्रत्ययः । [उप-
ययुः] । युक्तं चैतदित्याह,—तथा हि, [परेण जितः कः, इव]
इवशब्दो वाक्यालङ्कारे [पुरः] उत्तरे, [प्रादुःष्यात् ?] प्रादुर्भवेत् ?
“उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्य्यचपरः” (८।३।८७ पा०) इति षत्वम् । अर्था-
न्तरन्यासः ॥ १२ ॥

मुग्धाया इति ।—[दयिततमेन, निःशङ्कं] निर्विचारं, [चुम्बि-
तायाः] दृष्टायाः, [स्मरललितेषु] चुम्बनाद्यनन्तरकृत्येषु श्रीत्कारा-
दिकामर्षेष्टितेषु, [मुग्धायाः] मूढायाः, [चक्रवाक्याः, समुचितं] योग्यं,
[श्रीत्कारं] श्रीत्काररूपम्, [उत्तरं] कृत्यं, [तरुण्यः] स्वयं [प्राणेशान्
अभि विधूतहस्ताः] सत्यः [विदधुः] । तादात्म्यभावनया स्वयं दृष्टा
इव शीघ्रक्रुरिति श्रीत्कारासम्बन्धे तत्सम्बन्धातिशयोक्त्या तत्तासामुद्दीप-
कमासीदित्युक्तम् * ॥ १३ ॥

* चम्बनश्रीत्कारयोः काव्यकारणयोर्वैयधिकरखादसङ्गतिरलङ्कारः ।

नारीणामथ सरसौ सफेनहासा
 प्रीत्येव व्यतनुत पाद्यमूर्मिहस्तैः ॥ १४ ॥
 नित्याया निजवसतेनिरासिरे यत्
 रागेण श्रियमरविन्दतः कराग्रैः ।
 व्यक्तत्वं नियतमनेन निन्युरस्यः।
 सापत्नं चितिसुतविद्विषो महिष्यः ॥ १५ ॥

उत्तिप्रति ।— [अथ] अनन्तरम्, [उत्तिप्रस्फुटितमगोरुहार्थम्]
 उत्तिप्रं स्फुटितमगोरुहं विकचारविन्दमेवार्थमर्थद्वयं यस्मिंस्तथा,
 [मस्त्रेहं विहगरुतैरुच्चैः, आलपन्ती] स्वागतादिवचनं व्याहरन्ती, [इव]
 स्थिता इत्युत्प्रेक्षा । फेन इव ह्यामः * तेन महिता [सफेनहासा] स्मित-
 पूर्वाभिभाषिणीत्यर्थः । [सरसौ] पुष्करिणी, [नारीणाम्, ऊर्मिहस्तैः]
 ऊर्मिभिरेव हस्तैः, [पाद्यं] पादोदकम् । “पादार्घ्याच्च” (५।४।२५
 पा०) इति यत्प्रत्ययः [प्रीत्येव] इत्युत्प्रेक्षा । [व्यतनुत] । रूपकानु-
 प्राणितोत्प्रेक्षाद्वयस्य सापत्नत्वात् संसृष्टिः + ॥ १४ ॥

नित्याया इति ।— चितिसुतविद्विषः] नरकद्विषो हरेः, [महिष्यः,
 कराग्रैः] पाणिपल्लवैः कराग्रैः [यत्, रागेण] रक्तवर्गेन, इच्छया च,
 [श्रियं] शोभां, रमाच्च, [नित्यायाः] सदातन्याः, [निजवसतेः]
 स्ववामात् [अरविन्दतः] अरविन्दात्, [निरासिरे] निष्काशयाचक्रुः,
 निश्चक्रुश्चेति यावत् । “उपमर्गादस्यत्यूहोर्वा वचनम्” (वा०) इति
 विकल्पादात्मनेपदम् । [अनेन] निरासेन, [अस्याः] श्रियः, [सापत्नं]
 सपत्नीत्वम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्प्रत्ययः । [नियतं, व्यक्तत्वं निन्युः]
 व्यक्तीचक्रुरित्यर्थः । अत्र श्लोशब्देन रमाशोभयोरभेदाध्यवसायेन श्लोनि-

* फेनः एव हास इति युक्तं प्रतिभाति, सरसौनां प्रकृतहासासम्भवेन फेन
 हासत्कारीपस्यैव युक्तत्वात् ।

+ सङ्गर इति पाठो युक्तः, सापत्न्योः संसृष्टासम्भवात् ।

आस्कन्दन् कथमपि योषितो न याव-
 झीमत्यः प्रियकरधार्यमाणहस्ताः ।
 औत्सुक्यात्त्वरितममूस्तदम्बु तावत्
 सङ्क्रान्तप्रतिमतया दधाविवान्तः ॥ १६ ॥
 ताः पूर्वं सचकितमाऽऽगमथ्य गाधं
 कृत्वाऽथो मृदुपदमन्तराऽऽविशन्त्यः ।
 कामिन्यो मन इव कामिनां सरागै-
 रङ्गैस्तज्जलमनुरञ्जयाम्बभूवुः ॥ १७ ॥

रासस्य सापत्न्याव्यक्तीकरणाद्यन्वोत्प्रेक्षणात् श्लेषप्रतिभोत्यापितातिशयो-
 क्त्यनुप्राणितेयं फलोत्प्रेक्षिति सङ्करः ॥ १५ ॥

आस्कन्दन्निति ।—[भीमत्यः] प्रवेशभौरवः, [योषितः, प्रियकर-
 धार्यमाणहस्ताः] प्रियकरैर्धार्यमाणहस्ताः प्रियकरावलम्बाः सत्यः,
 [यावत् कथमपि, नास्कन्दन्] न प्राविशन्, [तावत्, सङ्क्रान्तप्रतिमतया]
 सङ्क्रान्तप्रतिविम्बतया, [तदम्बु] कर्त्तुं [औत्सुक्यात्] उत्कण्ठया,
 [त्वरितममूः, अन्तर्दधाविव] अन्तः प्रावेशयदिवेत्यर्थः । प्रतिविम्ब-
 सङ्क्रमणादन्तर्ज्ञानोत्प्रेक्षणात् क्रियानिमित्ता क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा ॥१६॥

ता इति ।—[ताः कामिन्यः, कामिनां] कामुकानां, [मन इव
 तज्जलं, पूर्वं] प्रथमं, [सचकितं] सभयं यथा तथा, [गाधम्] उत्तानम्,
 [आगमथ्य] गमनेन ज्ञात्वा, पुरःप्रविष्टपुरुषमुखेन गाधं तदिति परा-
 मृथेत्यर्थः ; अन्यत्र,— दूतमुखेन ज्ञात्वेत्यर्थः । [अथो] अनन्तरं, [मृदु]
 मन्दं, [पदं कृत्वा] पदं न्यस्य ; अन्यत्र तु,—स्वयं सम्भाषणादिकं कृत्वे-
 त्यर्थः । [अन्तराऽऽविशन्त्यः] अन्तरमभ्यन्तरमाऽऽविशन्त्यः प्रविष्टाः सत्यः ;
 अन्यत्र,—रहस्यकर्मणि प्रवृत्ता इत्यर्थः । [सरागैः] साङ्गरागैः सानुरागैश्च,

सङ्गीभं पयसि मुहुर्महेभकुम्भ-
 श्रीभाजा कुचयुगलेन नोयमाने ।
 विश्लेषं युगमगमद्रथाङ्गनाम्नो-
 रुदृत्तः क इव सुखावहः परेषाम् ? ॥ १८ ॥
 आसीना तटभुवि सन्मितेन भर्त्वा
 रम्भोरुरवतरितुं सरस्वनिच्छुः ।
 धुन्वाना करयुगमौचितुं विलासान्
 शीतालुः सलिलगतेन सिच्यते स्म ॥ १९ ॥

[अङ्गैः] गालैः, [अनुरञ्जयाम्बभृवुः] तद्वर्णाक्रान्तं चक्रुः; अन्यत्र,—त्वनुरक्तं चक्रुरित्यर्थः । श्लेषसङ्गीर्योयमुपमा ॥ * ॥ १७ ॥

सङ्गीभमिति ।—[महेभकुम्भश्रीभाजा] तत्सदृशश्रीभाजेत्यर्थः ; अत एवासम्भवदन्तुसम्बन्धो निदर्शनाऽलङ्कारः । [कुचयुगलेन] उच्च-
 सितेनेति भावः । [पयसि मुहुः सङ्गीभं, नोयमाने] प्राप्यमाणे
 सति, [रथाङ्गनाम्नोर्युगं] चक्रवाकयुगलं, [विश्लेषं] वियोगम्, [अग-
 मत्] वियोगासहमपीति भावः । तथा हि, [उदृत्तः] उच्यते उच्यते
 उदृत्तं न यस्येति वा उदृत्तः ; अन्यत्र,—उदृत्तः उन्मागेवर्त्तीति यावत् । स
 [क इव] को वा, [परेषां] स्वतरुषां, [सुखावहः ?] सुखकरः ? न कोऽपी-
 त्यर्थः । अथ च श्लेषमूलातिशयोक्तिर्जीवितोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १८ ॥

आसीनेति ।—श्रीतं न सहत इति [शीतालुः] शीतभीरुः ।
 “शीतोष्णाभ्यां तदसहने आलुच् वक्तव्यः” (वा०) इत्यालुच् । अत एव
 [सरसि, अवतरितुं] प्रवेष्टुम्, [अनिच्छुः] अनभिलाषुका, अत एव
 [तटभुवि, आसीना] उपविष्टा । आसिः कर्त्तरि शानच् । “ईदासः”

तथा “तद्गुणः स्वगुणत्यागादत्युत्कृष्टगुणसह.” इति दर्पणीकलत्रादस-
 लस्य चक्ररागादिनाऽनुरञ्जनत्वकथनात् तद्गुणालङ्कारः ।

नेच्छन्ती समममुना सरोऽवगाढं
 रोधस्तः प्रतिजलमौरिता सखीभिः ।
 आश्लिन्नद्वयचकितेक्षणं नवोढा
 वोढारं विपदि न दूषिताऽतिभूमिः ॥ २० ॥
 तिष्ठन्तं पयसि पुमांसमंसमात्रे
 तद्वद्वं तदवयती किलाऽऽत्मनोऽपि ।

(७।१।८२ पा०) इतीकारः । रम्भे कदलीस्तम्भाविवोरू यस्याः सा [रम्भोरूः] स्त्री । “ऊरुत्तरपदादौपम्ये” (४।१ ६६ पा०) इत्युङ्प्रत्ययः । [सलिलगतेन] स्वयं सलिलं गतेन प्रविष्टेन, [सस्मितेन भर्ता विलासा-नीक्षितुं करयुगं, धुन्वाना] कम्पयन्ती । धुनोतिः कर्त्तरि शानच्प्रत्ययः । [सिच्यते स्म] सिक्ता ॥ १६ ॥

नेच्छन्तीति ।—[अमुना समम्] अनन भर्ता सह, [सरः, अवगाढम्] अवगाहितम् । “स्वरतिनृतिमृयतिधूज्जुदितो वा” (७।२।४४ पा०) इति विकल्पान्नेडागमः । [नेच्छन्ती] लज्जया अनिच्छन्ती । नजर्यस्य नशब्दस्य सुसुपा * इति समासः, नज्जमासो वा । अथ [सखीभिः, प्रतिजलं] जलं प्रति, [रोधस्तः] रोधसः । पञ्चम्यास्तसिल् । [ईरिता] नुत्ता, [नवोढा] नववधूः, [भयचकितेक्षणं] भयेन चकितेक्षणं सम्भ्रान्तदृष्टि यथा तथा, [वोढारं] भर्तारम् [आश्लिन्नत्] आलिङ्गित-वती । “श्लिष आलिङ्गने” इति धातोर्लुङि च्चैः क्वादेशः । न च धाष्टादौषापत्तिरित्याह,—[विपदि] विपत्तौ, अतिक्रान्ता भूमिः [अतिभूमिः] अमर्यादा, [न दूषिता] “आपत्काले नास्ति मर्यादा” इति न्यायादिति भावः । अर्थान्तरन्यासालङ्कारः ॥ २० ॥

तिष्ठन्तमिति ।—[सुतनुः] शुभाङ्गी स्त्री, अंसः प्रमाणमस्येति

अभ्येतुं सुतनुरभौरियेष मौग्धा-
 दाश्लेषि द्रुतममुना निमज्जतीति ॥ २१ ॥
 आ नाभेः सरसि नतभ्रुवाऽवगाढे
 चापल्यादथ पयसस्तरङ्गहस्तैः ।
 उच्छ्रायि स्तनयुगमध्यरोहि लब्ध-
 स्पर्शानां भवति कुतोऽथवा व्यवस्था ? ॥ २२ ॥

[अंसमात्रे] अंसप्रमाणे । “प्रमाणे इयसज्दन्नज्मात्रचः” (५।१।३७ पा०) इति मात्रचप्रत्ययः । [पयसि] जले, [तिष्ठन्तं पुमांसं] वीक्ष्येति शेषः । [आत्मनोऽपि, तत्] पयः [तद्गत्रं] तावन्मात्रमंसमात्रम् [अवयती] जानती, [किल] तथा सम्भावयन्तीत्यर्थः । ‘वार्ता-सम्भाव्ययोः किल’ इत्यमरः । अवपूर्वादिभ्यः शतरि “इणो यञ्” (६।४।८६ पा०) इति यणादेशः, “उगितञ्” (४।१।६ पा०) इति ङीप् । किलञ्चन्द्रस्यालीकार्थत्वे मौग्धाविरोधः । अत एव [मौग्धात्] अविवेकात्, [अभीः] निर्भौका सती, [अभ्येतुं] पुमांसमभिगन्तुम्, [इयेष] इच्छति अ । [असुना] पुंसा, [निमज्जतीति द्रुतम्, आश्लेषि] आश्लिष्टा ॥ २१ ॥

आ नामेरिति ।—[नतभ्रुवा] स्त्रिया. [सरसि, आ नाभेः] नाभिपर्यन्तम् । “आङ् मर्यादाभिविध्योः” (१।१।१३ पा०) इति विकल्यादसमासः । * [अवगाढे] प्रविष्टे सति । गाहिः कर्मणि क्तः । [अथ पयसः, चापल्यात्] लौल्यात् । ब्राह्मणादिषु पाठात् व्यञ्प्रत्ययः । तरङ्गैरेव हस्तैः [तरङ्गहस्तैः], उच्छ्रायोऽस्यास्तीति [उच्छ्रायि] उच्यते-मत्, [स्तनयुगम्, अध्यरोहि] अधिरूढम् । भिक्षुकपादप्रसारणन्याया-

* अत्र आङ् समासाभावादेव “पञ्चम्यपाङ्परिभिः” (१।४।८८ पा०) इति सूत्रेण “आनाभेः” इत्यत्र पञ्चमीविभक्तिः ; समासे तु—“आमंखलं सचरत। घनानाम्” इत्यादिषु अदिति विभाव्यम् ।

कान्तानां कुवलयमप्यपास्तमक्षणीः
 शोभाभिर्न मुखरुचाऽहमेकमेव ।
 संहर्षादलिविरुतैरितीव गाय-
 ल्लोलोर्मौ पयसि महोत्पलं ननर्त्त ॥ २३ ॥
 तस्यन्ती चलशफरीविघट्टितोरु-
 र्वामोरुरतिशयमाप विभ्रमस्य ।

दिति भावः । रोद्धतेः कर्मणि लुङ् । [अथवा] तथा हीत्यर्थः ।
 [लम्बस्यर्शानां] लम्बप्रवेशानामित्यर्थः । [कुतः] कुत वा । सार्क-
 विभक्तिकस्तसिल् । [व्यवस्थः] मर्यादा, [भवति ?] न कुत्वापीति
 भावः । प्रायेण सर्वेऽप्यसम्भवब्रह्मचारिण एवेति भावः । अत्र चाप-
 न्यादिति द्वयोरपि लौल्ययोरभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या तरङ्गहस्तै-
 रिति रूपकैण च पयसि कामित्वप्रतीतिः समासोक्तिः, तदुपजीवी
 चार्थान्तरन्यास इति सङ्करः ॥ २२ ॥

कान्तानामिति ।—[लोलोर्मौ] चपलोर्मिणि । “तृतीयादिषु
 भाषितपुंस्त्वं पुंवद्भालवस्य” (७।१।७४ पा०) इति विकल्पात् पुंवद्भावः ।
 [पयसि, महोत्पलम्] अरविन्दं, कर्त्तृ । ‘अरविन्दं महोत्पलम्’ इत्यमरः ।
 [कान्तानां मुखरुचा अहमेकमेव नापास्तं] किन्तु तासाम् [अक्षणीः
 शोभाभिः कुवलयमपि] अपास्तम् [इति, संहर्षात्] सन्तोषाद्धेतोः, [अलि-
 विरुतैर्गायत्] अलिरुतरूपं गानं कुर्वदिति रूपकम् । “इत्यभूत-
 लक्षणे” (२।३।२१ पा०) इति तृतीया । [ननर्त्तव] “न दुःखं पञ्चभिः
 सह” इति न्यायात् नृत्यति स्म । अत्रोर्मिचलनहेतुके महोत्पलचलने
 अलिनादसंहर्षहेतुकसमाननृत्यत्वोत्प्रेक्षणात् क्रियानिमित्तक्रिया-
 स्वरूपोत्प्रेक्षा वाचा ॥ २३ ॥

तस्यन्तीति ।—[चलशफरीविघट्टितोरुः] चलाः शफर्यः यातुकामा
 मत्स्यः । ‘प्रोष्ठौ तु शफरी द्वयोः’ इत्यमरः । ताभिर्विघट्टितौ विघ्नौ

क्षुभ्यन्ति प्रसभमहो ! विनाऽपि हेतो-
 लीलाभिः किमु सति कारणे रमण्यः ? ॥२४
 आकृष्टप्रतनुवपुर्लतैस्तरङ्गि-
 स्तस्याम्भस्तदथ सरोमहाऽर्णवस्य ।
 अक्षोभि प्रसृतविलोलबाहुपक्षै-
 र्योषाणामुरुभिरुरोजगण्डशैलैः ॥ २५ ॥

ऊरू यस्याः सा, अत एव [तस्यन्ती] विभ्यती । “वा भाग्य—” (३।१।७३ पा०) इत्यादिना विकल्पात् श्यनि शतरि डीप् । वामो सुन्दरावूरू यस्याः सा [वामोरूः] स्त्री । “संहितशफलक्षणवामादेश्च” (४।१।७० पा०) इत्यड्प्रत्ययः । [विभ्रमस्य] विलामस्य, [अतिश्रयमाप] । तथा हि, [रमण्यः, हेतोर्विनाऽपि] कारणं विनाऽपि । “पृथग्विना—” (२।३।३२ पा०) इत्यादिना विकल्पात् पञ्चमी । [लीलाभिः] विलासैः, [प्रसभं] प्रकामं, [क्षुभ्यन्ति, अहो] निष्कारणक्षोभादाश्चर्यमित्यर्थः । [कारणे सति किमु ?] वक्तव्यम् । अत्राप्रकृतनिष्कारणक्षोभकथनात् सकारणक्षोभस्य कैमुत्यन्यायलब्धत्ववर्णनादर्थापत्तिरलङ्कारः;—“दण्डापूपिकयार्थान्तरस्यापतनमर्थापत्तिः” इति सूत्रम् ॥२४॥

आकृष्टेति ।—[अथ] अनन्तरम्, [आकृष्टप्रतनुवपुर्लतैः] आकृष्टाः प्रतनवो वपुष्वेव लता येस्तैः, [तरङ्गिः] भ्रवमानैः, [प्रसृतविलोलबाहुपक्षैः] प्रसृता आयता विलोलाश्चला बाहुव एव पक्षा गरुन्ति येषां तैः । गिरिधर्मस्य पञ्चवत्त्वस्य तदवयवेषूपचारः । [उरुभिः] मद्दङ्गिः, [योषाणां] स्त्रीणां, [उरोजगण्डशैलैः] उरोजैरेव गण्डशैलैर्गिरिच्युतैः स्थूलोपलैः, [तस्य, सरोमहाऽर्णवस्य] सर एव महाऽर्णवस्तस्य, [तदम्भः अक्षोभि] । क्षुभ्यतेर्ष्यन्तादखन्ताहा कर्मणि लुङ् । समस्तवस्तुविषयकं सावयवं रूपकम् ॥ २५ ॥

गाम्भीर्यं दधदपि रन्तुमङ्गनाभिः
 सङ्कोभं जघनविघट्टनेन नीतः ।
 अम्भोधिविकसितवारिजानूनोऽसौ
 मर्यादां सपदि विलङ्घयाम्बभूव ॥ २६ ॥
 आदातुं दयितमिवावगाढमारा-
 दूर्मीणां ततिभिरभिप्रसार्यमाणः ।
 कस्याश्चित् विततचलच्छिखाऽङ्गुलीको-
 लक्ष्मीवान् सरसि रराज केशहस्तः ॥ २७ ॥

गाम्भीर्यमिति ।—[गाम्भीर्यम्] अगाधत्वम्, अविकारिचित्तत्वञ्च,
 [दधदपि] गम्भीरः सद्यपि, [रन्तुं] विहसन्, सङ्गन्तुञ्च, [अङ्गनाभिः,
 जघनविघट्टनेन] जघनस्य विघट्टनेन सङ्कर्षणं, [सङ्कोभं] चलनं,
 चित्तविकारञ्च, [नीतः] । अत एव [विकसितवारिजाननः] विकसितं
 वारिजमाननमिव वारिजमिव चाननं यस्य सः, [असौ], अम्भांसि
 धीयन्तेऽस्मिन्निति [अम्भोधिः] जलाशयः । कश्चित् पुमांश्च तत्तुल्यो
 गम्यते । “कर्मण्यधिकरणे च” (३।३।६३ पा०) इति किप्रत्ययः । [सपदि,
 मर्यादां] सौमानम्, औचित्यञ्च, [विलङ्घयाम्बभूव] लङ्घितवान् ।
 धीरोऽपि स्त्रीसन्निकर्षाद्विक्रियते इति भावः । अत्र गाम्भीर्यादि-
 प्रकृतताम्भोधिविशेषणसाम्यादप्रकृतविशिष्टपुरुषप्रतीतः समासोक्तिर-
 लङ्कारः, सा च प्रतीयमानानामेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितेति
 सङ्करः ॥ २६ ॥

आदातुमिति ।—[सरसि, विततचलच्छिखाऽङ्गुलीकः] वितताः
 प्रसारिताश्चलन्त्यश्च शिखा अग्राख्येवाङ्गुल्यो यस्य सः । “नवृतश्च”
 (६।४।१५६ पा०) इति कप् । [लक्ष्मीवान्] शोभावान् । “मादुपधा-
 याश्च मतोर्वीऽयवादिभ्यः” (८।२।६ पा०) इति मतुपो मकारस्य वत्वम् ।

उन्निद्रप्रियकमनोरमं रमण्याः
 संरेजे सरसि वपुः प्रकाशमेव ।
 युक्तानां विमलतया तिरस्क्रियायै
 नाक्रामन्नपि हि भवत्यलं जलोघः ॥ २८ ॥
 किं तावत् सरसि सरोजमेतदारा-
 दाहोऽस्मिन्मुखमवभासते युवत्याः ? ।

[कस्याश्चित्, केशहस्तः] केशपाशः । 'पाशः पञ्चश्च हस्तश्च कलापाथाः कषात् परे' इत्यमरः । हस्त इति करश्च ध्वन्यते । [आरात्] समीपे । 'आराद्हरसमीपयोः' इत्यमरः । [अवगाढम्] अन्तर्मग्नं, [दयितम्, आदातुं] ग्रहोत्तुम्, [इव ऊर्मीणां, ततिभिः] समूहैः, [अभिप्रसार्यमाणः] अभितो व्यापार्यमाणः मन्, [रराज] । * अत्रादातुमिव प्रसार्यमाण इति प्रसारणस्यादानार्थत्वोत्प्रेक्षणादियं क्रियानिमित्ता क्रियाफलोत्प्रेक्षा : सा च चलच्छिखाऽङ्गुलीक इति रूपकानुप्राणितया हस्त इति श्लेषमूलया वाच्यस्य केशकलापस्य प्रतीयमानात् कराङ्गदे अभेदरूपाऽतिशयोक्त्या निर्व्यंटेति सङ्करः ॥ २७ ॥

उन्निद्रेति ।—[उन्निद्रप्रियकमनोरमम्] उन्निद्रं यत् प्रियकम् असन-
 कुसुमम् । 'सर्ज्जकासनवन्धकपुष्पप्रियकजीवकाः' इत्यमरः । तदिव
 मनोरमं कनकगौरमित्यर्थः । [रमण्या वपुः, सरसि प्रकाशमेव]
 जलमग्नमपि वैमल्याद्भवमेव, [संरेजे] । तथा हि,—[जलोघः] जल-
 पुरः, जडोघो मूर्खजनोघश्च । उलयोरभेदात् । [आक्रामन्नपि] आठ-
 गवन् अपि ; अन्यत्र अधिन्निपन्नपि, [विमलतया] वैमल्येन, [युक्तानां]
 शुद्धानां, [तिरस्क्रियायै] तिरोधानाय, परिभवाय च, [अलं] समर्थः,
 [न भवति हि] । श्लेषमूलया भेदेऽभेदरूपाऽतिशयोक्त्यानुप्राणितो-
 ऽयमर्थान्तरन्यासः ॥ २८ ॥

* यथा अलसंघं दयितमादातुं कराभ्यां कृतव्यापारा राजते, तथेति ध्वनिः ।

संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चि-
 द्विव्वोक्तेर्वकसहवासिनां परोक्षैः ॥ २९ ॥
 शृङ्गाणि द्रुतकनकोज्ज्वलानि गन्धाः
 कौसुम्भं पृथु कुचकुम्भसङ्घि वासः ।
 मार्दीकं प्रियतमसन्निधानमास-
 न्नारीणामिति जलकेलिसाधनानि ॥ ३० ॥

किमिति ।—[सरसि, आरात्] दृगात्, [एतत्] परोवर्त्ति, [तावत्]
 सरोजं किम् ? आहोस्वित्] उत, [युवत्या मुखम् अवभासते ? इति
 क्षणं, संशय्य] मन्दिह्य । श्रीडः क्तो ल्यप् “अयल्यक्ङिति” (७।४।१२
 पा०) इत्ययडादेशः । [कश्चित्] विलासी, [वकसहवासिनां]
 वकसहचारिणां, पद्मानामित्यर्थः । विलामशून्यताद्योतनार्थमित्यं
 निर्देशः । [परोक्षैः] अप्रत्यक्षैः, अननुभूतपरैः इत्यर्थः, अविद्यमानैरिति
 यावत्, [विव्वोक्तेः] विलासैरित्यर्थः । यद्यपि ‘विव्वोकोऽनादरक्रिया’
 इत्युक्तं, तथाऽपि विशेषवाचिनां सामान्ये लक्षणेत्यदोषः । [निश्चिकाय]
 विशेषदर्शनात् मुखमेवेति निश्चितवानित्यर्थः । मन्देहालङ्कारोऽयम्,—
 ‘विषयो विषयो यत्र मादृश्यात् कविमम्मतात् । मन्देहगोचरो
 स्यातां मन्देहालङ्कृतिश्च सा ॥’ इति लक्षणात् । सोऽप्यन्ते निश्चयोक्ते-
 र्निश्चयान्तः ॥ २९ ॥

अथ जलक्रीडामभारानाह,—शृङ्गाणीति ।—[द्रुतकनकोज्ज्व-
 लानि] द्रुतेन तप्तनिष्केन, कनकेनोज्ज्वलानि लिप्तानीत्यर्थः ।
 [शृङ्गाणि] क्रीडाऽम्बुयन्त्राणि । ‘शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने
 क्रीडाऽम्बुयन्त्रके’ इति विश्वः । [गन्धाः] चन्दनकङ्कुमादिगन्धद्रव्याणि ;
 अत्र एव पुंसि बहुत्वे च । ‘गन्धस्तु मोरभे योरे । एके गर्वलिशयोः ।
 स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृतः ॥’ इत्यभिधानात् । [पृथु]
 विशालं, [कुचकुम्भसङ्घि] कुचावरणम् ; कुसुम्भेन रक्तं [कौसुम्भम्] ।

उत्तुङ्गादनिलचलांशुकास्तटान्ता-
 चेतोभिः सह भयदर्शिनां प्रियाणाम् ।
 श्रोणीभिर्गुरुभिरतूर्णमुत्पतन्त्य-
 स्तोयेषु द्रुततरमङ्गना निपेतुः ॥ ३१ ॥

“तेन रक्तं रागात्” (४।२।१ पा०) इत्यण्प्रत्ययः । [वासः]
 वस्त्रम् । मृद्वीकाया विकारः [मार्द्वीकं] द्राक्षामद्यम् । ‘मृद्वीका
 गोक्षनी द्राक्षा’ इत्यमरः । किञ्च, [प्रियतमसन्निधानं] सर्वसाफल्य-
 कारणमिति भावः । [इति] एतानि, [नारीणां, जलकेलिसाधनानि]
 जलक्रीडापायाः [आसन्] । उद्दीपकसम्पत्तिरुक्ता । अत्र शृङ्गा-
 दीनां केलिसाधनत्वस्वरूपतुल्यधर्मयोगात्प्रकृतत्वाच्च केवलप्रकृत-
 गोचरा तुल्ययोगिता ॥ ३० ॥

उत्तुङ्गादिति ।—[अनिलचलांशुकाः] अनिलेन वेगानिलेन,
 चलांशुकाश्चलदसनाः, [अङ्गनाः उत्तुङ्गात् तंटान्तात्, भयदर्शिनां] भयो-
 त्प्रेक्षिणाम्, अनर्थाशङ्किनामित्यर्थः । [प्रियाणां चेतोभिः सह] ; तेषां
 तत्रैवावधानादिति भावः । [गुरुभिः] गुरुभिः । “वोतो गुण-
 वचनात्” (४।१।४१ पा०) इति विकल्पादनीकारः । [श्रोणीभिः]
 श्रोतुना, [अनूर्णं] मन्दम्, [उत्पतन्त्यस्तोयेषु द्रुततरं निपेतुः] । गुरु-
 त्वस्य पतनहेतुत्वादुत्पतनविरोधित्वाच्च श्रोत्रपातो मन्दोत्पतनं चेति
 भावः । अत्र प्रियचेतःपाताङ्गनापातयोः कार्यकारणयोरसह-
 भाविनीः सहभावाक्तेः कार्यकारणयोः पोर्वापर्यविध्वंसनरूपाऽति-
 शयोक्त्युपज्जीविता सद्बोक्तिरलङ्कारः ;—‘सद्बोधनान्वयो यत्र भवेदति-
 शयोक्तिः । कल्पितोपम्यपर्यन्ता सा सद्बोक्तिरिच्छेयते ॥’ इति
 लक्षणात् । चेतोवत्येतुरित्यौपम्यकम्बनया कार्यगताशुभावप्रतीतिः
 वमत्कारः इति रहस्यम् । तात्कालिकांशुकचलनादिसूक्ष्मस्वभाव-
 विशेषप्रकाशनात् स्वभावोक्तिश्चेति सङ्करः ॥ ३१ ॥

मुग्धत्वादविदितकैतवप्रयोगा

गच्छन्त्यः सपदि पराजयं तरुण्यः ।

ताः कान्तैः सह करपुष्करेरिताम्बु-

व्यात्युक्षीमभिसरणग्लहामदौव्यन् ॥ ३२ ॥

योग्यस्य त्रिनयनलोचनानलार्चि-

निर्दग्धस्मरपृतनाऽधिराज्यलक्ष्म्याः ।

मुग्धत्वादिति ।—[मुग्धत्वात्] मूढत्वात्, [अविदितकैतवप्रयोगाः] अविदिताः कैतवप्रयोगाः मुखसंचनादिकपटाचरणानि याभिस्ताः, अत एव [सपदि पराजयं गच्छन्त्यस्तास्तरुण्यः कान्तैः सह, अभिसरणग्लहाम्] अभिसरणं स्वयमभिगमनं ग्लहो द्यूतं पणो यस्यास्ताम् । ‘पणोऽक्षिषु ग्लहः’ इत्यमरः । “अक्षिषु ग्लहः” (३।३।७० पा०) इति ग्रहरेवाक्षपणे लत्वनिपातः । अप्प्रत्ययस्तु “ग्रहदृष्टनिश्चिगमश्च” (३।३।५८ पा०) इत्येव सिद्ध इति केचित् । अन्ये तु ग्लहिं प्रकृत्यन्तरमङ्गीकृत्याप्प्रत्ययस्यैव निपातो घञपवादीत्याहुः । [करपुष्करेरिताम्बुव्यात्युक्षीं] करपुष्करैः करकमलैरौरितैरम्बुभिर्यां व्यात्युक्षीं व्यतिहारेणोच्चरणं, : परस्परभ्युच्चरणमित्यर्थः । “कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्” (३।३।४३ पा०) इति णच्प्रत्ययः । “णचः स्त्रियामञ्” (५।४।१४ पा०) इति स्वार्थिकोऽञ् प्रत्ययः । “टिड्ढाणञ्—” (४।१।१५ पा०) इत्यादिना ङीप् । तां व्यात्युक्षीम् [अदौव्यन्] तया अक्रोड्बिन्द्वर्थः । “दिवः कर्म च” (१।४।४३ पा०) इति विकल्पात् कर्मत्वम् । अत्राविदितकैतवप्रयोगस्य विशेषणगत्या पराजयहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ३२ ॥

योग्यस्येति ।—[त्रिनयनलोचनानलार्चिर्निर्दग्धस्मरपृतनाधिराज्यलक्ष्म्याः] त्रिनयनस्त्राम्बकः । “क्षुम्नादिषु च” (८।४।३६ पा०) इति निषेधात् “पूर्वपदात् संज्ञायाम्” (८।४।३ पा०) इति णत्वाभावः ।

कान्तायाः करकलशोद्यतैः पयोभि-
 र्वक्त्रेन्दोरकृत महाऽभिषेकमेकः ॥ ३३ ॥
 सिञ्चन्त्याः कथमपि बाहुमुन्नमय्य
 प्रेयांसं मनसिजदुःखदुर्वलायाः ।
 सौवर्णं वलयमवागलत्कराग्रा-
 ल्लावण्यश्रिय द्रुव शेषमङ्गनायाः ॥ ३४ ॥

तस्य लोचनानलार्चिषा निर्दग्धस्य स्मरस्य याः पृतनास्तासामधिराण्य-
 माधिपत्यं तदेव लक्ष्मीस्तस्याः, [योग्यस्य] अर्हस्य, त्रैलोक्यविजयिनः
 स्थाने तादृशस्यैव स्थाप्यत्वादिति भावः । [कान्तायाः वक्त्रेन्दोः] *
 स्मरसखत्वादस्येति भावः । [करकलशोद्यतैः] करावङ्गलिरेव कलशस्ते-
 नोद्यतैरुत्क्षिप्तैः, [पयोभिर्महाऽभिषेकम्, एकः] कश्चित् कामी, [अकृत]
 कृतवान् । करोतेर्लुङि तद् “तनादिभ्यस्तथासोः” (२।४।७८ पा०)
 इति सिचो लुक् । अत्र जलक्रीडाऽऽसेके महाऽभिषेकत्वोत्प्रेक्षा व्यङ्गका-
 प्रयोगात् प्रतीयमाना करकलशेति रूपकानुप्राणितेति सङ्करः ॥ ३३ ॥

सिञ्चन्त्याः इति ।—[मनसिजदुःखदुर्वलायाः] मनसिजदुःखेन
 स्मरपीडया दुर्वलायाः, अत एव [कथमपि बाहुम्, उन्नमय्य] उद्यम्,
 [प्रेयांसं] प्रियतमम् । “प्रियस्थिर—” (६।४।१५७ पा०) इत्यादिना
 प्रादेशः । [सिञ्चन्त्याः] स्रपयन्त्याः, [अङ्गनायाः करग्रात्, सौवर्णं]
 हिरण्यम्, [वलयं] कङ्कणम् ; ‘कङ्कणं वलयोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः ।
 [लावण्यश्रियः] लवण्यैव लावण्यं कान्तिविशेषः । चातुर्वर्णादित्वात्
 स्वार्थे व्यञ्प्रत्ययः । ‘लवणो रसरक्षोऽम्बिभेदेषु लवण्या त्विषि’ इति
 विश्वः । यद्वा,—‘मुक्ताफलषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति
 यदङ्गेषु तन्नावय्यमिहोच्यते ॥’ तस्य श्रीः सम्पत् तस्याः, [शेषम्]

स्त्रिङ्घन्ती दृशमपरा निधाय पूर्णं
 मूर्त्तेन प्रणयरसेन वारिणेव ।
 कन्दर्पप्रवणमनाः सखीसिसिद्धा-
 लक्ष्येण प्रतियुवमञ्जलिञ्चकार ॥ ३५ ॥
 आनन्दं दधति मुखे करोदकेन
 श्यामाया दयिततमेन सिच्यमाने ।

अतिरिक्तं, शरीरसम्पदवशिष्टमिति यावत् । ‘शेषः सङ्घर्षेऽनन्ते उप-
 युक्तोतरेऽन्यवत्’ इति विश्वः । तत् [इव, अवागलत्] अपतत् । *
 शेषमिवेति गुणनिमित्तजातिस्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ ३४ ॥

स्त्रिङ्घन्तीति ।—[कन्दर्पप्रवणमनाः] स्मरपरवशचित्ता, अत एव
 [दृशं निधाय] पुंस्त्वेव दृष्टिं कृत्वा, [स्त्रिङ्घन्ती] दृष्टिविशेषेण स्त्रेहं
 प्रकाशयन्तीत्यर्थः । [अपरा] स्त्री, [सखीसिसिद्धालक्ष्येण] सख्याः
 सिसिद्धा सेक्तुमिच्छा, तस्याः लक्ष्येण व्याजिन, बद्धाञ्जलिरेव तिष्ठन्ती, न तु
 सिङ्घन्तीति द्योतनाय सिसिद्धतीच्छायां मनः प्रयोगः । [प्रतियुवं] युवानं
 प्रति । “अनञ्च” (५।४।१०८ पा०) इत्यव्ययीभावे समासान्तः । [मूर्त्तेन]
 मूर्त्तिमता, [प्रणयरसेनैव] इत्युत्प्रेक्षा । पाठादर्थस्य बलीयस्त्वादिवशब्दस्य
 व्यवहितेनान्वयः । [वारिणा पूर्णम्, अञ्जलिञ्चकार] प्रार्थयामासे-
 न्यर्थः † ॥ ३५ ॥

आनन्दमिति ।—[आनन्दं दधति] प्रियसम्भावनया हर्षं दधानि,

* प्रियदर्शनेन सञ्जातमनस्त्रिणावेशवशीभूताया विषयान्तरानासक्तमानसाया
 विवासिन्या नास्ति भ्रूषणादिषु प्रीतिरिति भ्रान्तं ।

† याचकोऽपि अञ्जलिं बद्धा प्रार्थयति । अत्र “पूर्णम्” इति पदं
 ‘वारिणा’ इति पदानन्तरमेव प्रयोक्तुमौचित्यात् तदन्यथानिवशात् अस्थानपदतानाम
 स्वीयः । तथा कामपरतन्त्रतया सखीं प्रति जलसेचनं विस्मृतवतीति भ्रान्तः ।
 एवं सखीं प्रति प्रकृतजनजलसेचनापक्रमेन युवकप्रार्थनासमाप्तीपादपङ्क्तिरलङ्कारः ।

ईर्ष्यन्त्या वदनमसिक्तमप्यनल्प-

खेदाम्बुस्रपितमजायतेतरस्याः ॥ ३६ ॥

उद्दीक्ष्य प्रियकरकुड्मलापविद्धै-

र्वक्षोजहयमभिषिक्तमन्यनार्थ्याः ।

अम्भोभिर्मुहुरसिचद् बधूरमर्षा-

दात्मीयं पृथुतरनेत्रयुग्ममुक्तैः ॥ ३७ ॥

[श्यामाया] मध्यमयौवनायाः स्त्रियः । 'श्यामा यौवनमध्यस्था' इत्युत्पलः । [मुखे] वदने, [दयिततमेन] अतिशयेन दयितः प्रियः । अतिशये तमपप्रत्ययः । तेन कर्त्ता [करोदकेन] अञ्जलिजलेन, [सिचमाने] सति [ईर्ष्यन्त्याः] असहमानायाः । 'परोत्कर्षाक्षमेर्ष्या स्यात्' इति लक्षणात् । [इतरस्याः] सपत्न्याः, [वदनमसिक्तमपि] प्रियेति शेषः । [अनल्पखेदाम्बुस्रपितम्] अनल्पेन खेदाम्बुना स्रपितं सिक्तम्, [अजायत] अभवत् । ईर्ष्याकृतकोपकार्यत्वात् खेदादौनामिति भावः । असिक्तमपि सिक्तमिति विरोधः । तस्य खेदाख्यकारणोक्ते-
राभासत्वमिति विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ३६ ॥

उद्दीक्ष्येति ।—[प्रियकरकुड्मलापविद्धैः] प्रियस्य करकुड्मलाभ्यां पाणिपटाभ्यामपविद्धैः सिक्तैः; [अम्भोभिरभिषिक्तम्, अन्यनार्थ्याः] सपत्न्याः, [वक्षोजहयमुद्दीक्ष्य, बधूः] नायिका, [अमर्षात्] ईर्ष्याकृत-
कोपात्, [आत्मीयं] वक्षोजहयं [पृथुतरनेत्रयुग्ममुक्तैः] पृथुतरेण नेत्र-
युग्मेन मुक्तैः, [अम्भोभिः] वाष्पैः, [मुहुः, असिचत्] अभिषिक्तवती; तन्म-
सरादिवेति भावः । अतो वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः । * "लिपिसिचिह्नम्"
(३।१।५३ पा०) इति सिञ्चतेलुङि च्चुरडादेशः ॥ ३७ ॥

* स्वतःसिद्धेन वस्तुना तन्मसरादिवेत्यप्रेक्षाऽलङ्कारो न्यन्यते ।

कुर्वङ्गिर्मुखरुचिमुज्ज्वलामजस्रं
 यैस्तोयैरसिचत वल्लभां विलासी ।
 तैरेव प्रतियुवतेरकारि दूरात्
 कालुष्यं शशधरदोधितिच्छटाऽच्छैः ॥३८॥
 रागाश्वीकृतनयनेन नामधेय-
 व्यत्यासादभिमुखमौरितः प्रियेण ।
 मानिन्या वपुषि पतन्निर्गमन्दो
 भिन्दानो हृदयमसाहि नोदवज्रः ॥ ३९ ॥

कुर्वङ्गिरिति ।—[मुखरुचिं] मुखकान्तिम्, [उज्ज्वलां कुर्वङ्गिय-
 स्तोयैः, विलासी] विलसनशीलः कामी । “वो कपलस—” (३।२।२४३
 पा०) इत्यादिना घिनुष्प्रत्ययः । [वल्लभामजस्रम्, असिचत] सिक्तवान् ।
 स्वरितेत्त्वादात्मनपदम्, “आत्मनपदेष्वन्यतरस्याम्” (३।१।५४ पा०)
 इति सिञ्चतेर्लुङि चरेडादेशः । [शशधरदोधितिच्छटाऽच्छैः] शशिकर-
 निकरवत् स्वच्छैः, * [तैरेव] तोयैः, [दूरात्, प्रतियुवतेः] सपत्न्याः,
 [कालुष्यम्] आविलत्वं, वैवर्ष्यञ्च, [अकारि] । स्वच्छतोयैः कालुष्यं कृत-
 मिति विरुद्धकाव्यात्पत्तिरूपो विषमभेदः; तच्चान्यत्रेत्यसङ्गतिः,
 वैवर्ष्यकालुष्ययोरभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिस्तदुत्थापितंति सङ्करः ॥३८॥

रागेति ।—[रागाश्वीकृतनयनेन] रागेण विपक्षानुरागेणाश्वी-
 कृतनयनेन, [प्रियेण, नामधेयव्यत्यासात्] विपक्षनामपूर्वकम्, [अभि-
 मुखम्, ईरितः] क्षिप्तः, [वपुषि पतन्, निर्गमन्दः] स्वभावजङ्घः, तथाऽपि
 [हृदयं, भिन्दानः] विदारयन्; उदकमेव वज्रोऽग्ननिः [उदवज्रः] ।
 “मथ्योदन—” (६।३।६०, पा०) इत्यादिना विकल्प्याद्दादेशः । [मानिन्या]
 विपक्षनामग्रहणजनितकौपवत्या नायिकया, [नासाहि] न सोढुः ।

प्रेम्णोरः प्रणयिनि सिञ्चति प्रियायाः

सन्तापं नवजलविप्रुषो गृहीत्वा ।

उद्धृताः कठिनकुचस्थलाभिघाता-

दासन्नां भृशमपराङ्गनामधाक्षुः ॥ ४० ॥

सङ्क्रान्तं प्रियतमवक्षसोऽङ्गरागं

साध्वस्याः सरसि हरिष्यतेऽधुनाऽम्भः ।

तुष्टैवं सपदि हृतेऽपि तत्र तेषे

कस्याश्चित् स्फुटनखलक्ष्मणः सपत्न्या ॥ ४१ ॥

तौष्णयोगादतीक्ष्णमपि तीक्ष्णं भवतीति भावः । उदवज्ज इति केवल-
निरवयवरूपकम् ॥ ३८ ॥

प्रेम्णेति ।—[प्रणयिनि प्रेम्णा प्रियाया उरः सिञ्चति] सति,
कठिनकुचस्थलाभिघातात्, उद्धृताः] उत्पतिताः, [नवजलविप्रुषः]
नवजलस्य विप्रुषो विन्दवः । 'पृषन्ति विन्दु पृषताः पुमांसो विप्रुषः
स्त्रियाम्' इत्यमरः । तस्याः सिक्तायाः [सन्तापं, गृहीत्वा] आदाय,
[आसन्नां] समीपस्थाम्, [अपराङ्गनां] सपत्नीं, [भृशम्, अधाक्षुः]
सन्तापयन्ति स्म । दहतर्लुङि "वदव्रज—" (७।२।३ पा०) इत्यादिना
सिचि वृद्धिः घञादिकाव्यम् । तत्संकाटवापरस्याः तापोदयात्
तत्तापस्यैवात्ताधानं दाहक्रिययोत्प्रेक्ष्यते, सा च व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥४०॥

सङ्क्रान्तमिति ।—[प्रियतमवक्षसः] सकाशात् [सङ्क्रान्तं] गाढा-
लिङ्गनात् कुचतटलग्नम्, [अस्याः] सिक्तायाः, [अङ्गरागमधुना] एव
[सरसि अम्भः] कर्तृ । [साधु] निःशेषं, [हरिष्यते] प्रमार्च्छति, { एवं
तुष्टा] इति बुद्ध्या, [सपदि, तत्र] तस्मिन् अङ्गरागे, [हृतेऽपि, स्फुटनख-
लक्ष्मणः] व्यक्तनखचिह्नायाः, [कस्याश्चित्] नायिकायाः सम्बन्धिनि, •

हतायाः प्रतिसखि कामिनाऽन्यनाम्ना
 क्रीमत्याः सरसि गलन्मुखेन्दुकान्तेः ।
 अन्तर्द्धिं द्रुतमिव कर्त्तुमश्रुवर्षे-
 भूमानं गमयितुमौषिरे पयांसि ? ॥ ४२ ॥
 सिक्तायाः क्षणमभिषिच्य पूर्वमन्या-
 मन्यस्याः प्रणयवता वताबलायाः ।

[सपत्न्या, तेषु] तप्तम् । * भावे लिट् । तदिदमातृपार्त्तस्य ह्याया-
 मन्विथतो दारुणदवदहनवेष्टनं यदङ्गरागमेव द्रष्टुमक्षमाया नखक्षत-
 साक्षात्कार इति । अत्र सन्तापशान्त्यर्थेन विपक्षाङ्गनाङ्गरागक्षालनेन
 तद्विरुद्धसन्तापोत्पादनाद्विरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमालङ्कारः ॥ ४१ ॥

हताया इति ।—[प्रतिसखि] सख्याः समीपे, सखीसमक्षमित्यर्थः ।
 समीपार्थेऽव्ययीभावे नपुंसकत्वङ्गस्त्वन्वे । [कामिना] प्रियेण ; अन्यस्याः
 सपत्न्याः नाम्ना [अन्यनाम्ना] । सर्वनाम्नो वृत्तिमाले पुंवङ्गावः ।
 [हतायाः], अत एव [गलन्मुखेन्दुकान्तेः, क्रीमत्याः] लज्जितायाश्च,
 कस्याश्चिदिति शेषः । [सरसि, द्रुतं] शीघ्रम्, [अन्तर्द्धिम्] अन्तर्द्धा-
 नम् । अदन्तरोरुपसर्गवृत्तिरिति वचनात् “उपसर्गं घोः किः”
 (३।३।६२ पा०) इति किप्रत्ययः । [कर्त्तुमश्रुवर्षेः] कर्त्तुभिः ।
 [पयांसि] सरोजलानि, [भूमानं गमयितुं] वृद्धिं प्रापयितुम् ।
 “गतिवृद्धि—” (१।४।५२ पा०) इत्यादिना अणिकर्त्तुः कर्मत्वं प्राधान्या-
 दभिधानञ्च । [ईषिरे इव] इष्टानि किमु ? इत्युत्प्रेक्षियमश्रुपातनिमित्ता,
 तथा मरणदुःखादपि दुःसहं सपत्न्या दुःखमिति वस्तुध्वनिः ॥ ४२ ॥

सिक्ताया इति ।—[प्रणयवता] प्रियेण, [क्षणं पूर्वम्, अन्यां] सप-
 त्नीम्, [अभिषिच्य] पश्चात् [सिक्ताया अन्यस्याः, अबलायाः] स्त्रियाः,

* सपत्न्याः प्रियसंसर्गानुभूतिर्योषितामत्यन्तदुःसहति ध्वनिः

कालिम्ना समधित मन्युरेव वक्रं

प्रापाच्छोर्गलदपशब्दमञ्जनाम्भः ॥ ४३ ॥

उद्दोढुं कनकविभूषणान्यशक्तः

सध्रीचा वलयितपद्मनालसूत्रः ।

आरूढप्रतिवनिताकटाक्षभारः

साधीयो गुरुरभवद्भुजस्तरुगयाः ॥ ४४ ॥

[वक्रं] कर्म [मन्युः] कीपः, [एव] कर्ता । [कालिम्ना] काशींन, वैवर्धेन सहेति यावत् । [समधित] मन्ध्रि, [वत] इति खेदे । सम्पूर्वाद्घातेः कर्त्तरि लुङि तङ् “स्याघोरिच्च” (१।२।२७ पा०) इतीकारः । मिचः कित्वात् न गुणः । “ऋखादङ्गात्” (८।२।२७ पा०) इति सकारलोपः । [गलत्] सवत्, [अक्षणोः] सम्बन्धि [अञ्जनाम्भः] कञ्जलोदकम्, [अपशब्दं] वर्णस्यापवादं, [प्राप] । कीपकालिम-
तिरोधानेन स्वकालिम एव प्रकाशनादिति भावः । * पूर्वेण वाक्यार्थे-
नोत्तरवाक्यार्थममर्थेनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ४३ ॥

उद्दोढुमिति ।—[कनकविभूषणानि उद्दोढुमशक्तः] सौकुमार्या-
दिति भावः ; अत एव [सध्रीचा] महाञ्चतीति मध्नुङ्, तेन सह-
चरेण कर्ता । “ऋत्विक्” (३।२।५६ पा०) इत्यादिना किन्प्रत्ययः ।
“सहस्य सध्रिः” (६।३।६५ पा०) इति सहशब्दस्य सध्रादेशः । “अनि-
हिताम्—” (६।४।२४ पा०) इति नकारलोपः, “अचः” (६।४।१४८
पा०) इत्यकारलोपे “चौ” (६।३।१३८ पा०) इति दीर्घः । [वल-
यितपद्मनालसूत्रः] वलयितानि वलयीकृतानि, पद्मनालसूत्राणि मृणा-
लतन्त्रयो यस्य सः, मृणालकृतकङ्कण इत्यर्थः । तथाऽपि [आरूढप्रति-
वनिताकटाक्षभारः] आरूढः आरूढवान्, प्रतिवनितायाः सपत्राः,

* अत्र कीपजनितकालिमकञ्जलजलकालिमीभिर्नयीरपि चमेदाध्यवसाया-
दतिशयोक्तिरसङ्कारः ।

आबद्धप्रचुरपराङ्गकिङ्किणीको

रामाणामनवरतोद्गाहभाजाम् ।

नारावं व्यतनुत मेखलाकलापः

कस्मिन् वा सजलगुणे गिरां पटुत्वम् ? ॥४५॥

पर्य्यच्छे सरसि हृतेऽंशुके पयोभि-

र्लोलाक्षे सुरतगुरावपत्रपिण्णोः ।

कटाक्ष एव भारो यस्य सः ; तथा सामूर्यं दृष्ट इत्यर्थः । अत एव [तदुच्छ्वा,
भुजः] वाङ्, [साधोयः] वाङ्तरमिति क्रियाविशेषणम् । “अन्तिक-
वाङ्दयोर्नैदसाधौ” (५।३।६३ पा०) इति वाङ्शब्दस्य साधादेशः ।
[गुरुः] भारवान्, श्लाघ्यश्च, [अभवत्] । अत्र कनकभूषणाभावेऽपि
तत्कार्यगुरुत्ववर्णनादिभावना, सा च गुरुरिति श्लेषप्रतिभोत्यापिता-
ऽतिशयोक्त्यनुप्राणितेति सङ्करः ॥ ४४ ॥

आबद्धेति ।—उदकस्य गाहोऽवगाहनं उद्गाहः । “मन्योदन—”
(६।३।६० पा०) इत्यादिना उदादेशः । तमनवरतं भजन्ति यासा-
साम् [अनवरतोद्गाहभाजां, रामाणां] स्त्रीणां सम्बन्धौ, [आबद्ध-
प्रचुरपराङ्गकिङ्किणीकः] आबद्धाः प्रीताः, प्रचुरा भूयिष्ठाः, पराङ्गाः
श्रेष्ठाश्च, किङ्किण्यो यस्मिन् सः तथोक्तः । “नदृतश्च” (५।४।१५३ पा०)
इति कप् । [मेखलाकलापः, नारावं] ध्वनिं, [न व्यतनुत] । तथा च,—
[सजलगुणे] जलिन सह सजलो जलान्द्रो गुणः सुखं यस्य सः ; तथा
उलयोरभेदाज्जङ्गुणो जङ्गधर्मो जाङ्, तेन सहेति सजङ्गुणी जङ्ग
तस्मिन्, [कस्मिन् वा] मेखलाकलापे पुंसि वा, [गिरां] वाचां, ध्वनी-
नाञ्च, [पटुत्वं] सामर्थ्यं ? न कुत्राप्येत्यर्थः । श्लेषमूलाभेदातिशयोक्त्यनु-
प्राणितोऽयमर्थान्तरन्यासः ॥ ४५ ॥

पर्य्यच्छे इति ।—[पर्य्यच्छे] परि परितोऽच्छं स्त्रच्छम्, अन्तर्गतवस्तु-
तिरोधायकमित्यर्थः । तस्मिन् [सरसि पयोभिः, अंशुके] स्त्रीपरिधाने,

सुश्रोण्या दलवसनेन वीचिहस्त-
 न्यस्तेन द्रुतमकृताञ्जिनो सखीत्वम् ॥ ४६ ॥
 नारोभिर्गुरुजघनस्थलाहताना-
 मास्यश्रोविजितविकाशिवारिजानाम् ।
 लोलत्वाद्अहरतां तदङ्गरागं
 संजज्ञे स कलुष आशयो जलानाम् ॥ ४७ ॥

[हृते] स्थानादपसारिते मति, [सुरतगुरो] रमणे च, [लोलान्त्रि]
 श्रोण्यासक्तदृष्टो सतीत्यर्थः । 'लोलञ्चलसृणयोः' इत्यमरः । "बहु-
 त्रीहो सकथ्यन्तोः स्याद्वात् पच्" (५।५।१३६ पा०) इति षच् ।
 [अपलपिणोः] अपलपमाणायाः । 'लज्जा सापलपान्यतः' इत्यमरः ।
 "अलङ्गुञ्—" (३।२।१३६ पा०) इत्यादिना इण्यच्प्रत्ययः । [सुश्रोण्याः]
 प्रियायाः । प्रस्तुताचितनिर्देशाऽयम् । [अञ्जिनो] नलिनी, [द्रुतं,
 वीचिहस्तन्यस्तेन] वीचिरेव हस्तस्तेन न्यस्तेन, [दलवसनेन] दलं
 पर्णमेव वसनं तेन, तद्दानेनेत्यर्थः । [सखीत्वम् अकृत] सखीकृत्यं
 चकारेत्यर्थः । अत्राञ्जिन्यादिषु सखीत्वाद्यारोपात् ममस्तवस्तुवृत्ति
 सावयवरूपकम् * ॥ ४६ ॥

नारोभिरिति ।—[नारोभिः] कर्त्रीभिः [गुरुजघनस्थलाहतानां]
 गुरुजघनस्थलैराहतानाम्, [आस्यश्रोविजितविकाशिवारिजानाम्]
 आस्यश्रोभिर्मुखशोभाभिर्विजितानि विकाशीनि वारिजानि पद्मानि
 शेषां तेषां, [लोलत्वात्] चलत्वात्, सृणत्वाच्च । 'लोलञ्चलसृणयोः'
 इत्यमरः । [तदङ्गरागं] तासामङ्गरागम्, [अपहरतां] चालयताच्च,
 [जलानां] तीयानां, जडानाच्च, [स आशयोः] ऋदः, हृदयच्च, [कलुषः]

* रूपकालङ्कारेण चात्र यथा लीके परिहासार्थं केनचित् धूर्तनायकेनापहृते
 कस्याश्चित् वसने, तत्सखी वसनान्तरेण सखीलज्जां निराकरोति, तथा पद्मिनीलि
 व्यवहारसमारीपपतीतेः समाप्तीक्यलङ्कारी भवत्येते ।

सौगन्ध्यं दधदपि काममङ्गनानां
 दूरत्वाद्गतमहमाननोपमानम् ।
 नेदीयो जितमिति लज्जयेव तासा-
 मालोले पयसि महोत्पलं ममज्ज ॥ ४८ ॥
 प्रथष्टैः सरभसमम्भसोऽवगाह-
 क्रीडाभिर्विदलितयूथिकापिशङ्गैः ।
 आकल्पैः सरसि हिरण्मयैर्बधूना-
 मौर्वाग्निद्युतिशकलैरिव व्यराजि ॥ ४९ ॥

अप्रसन्नः, क्षुभितश्च, [संजज्ञे] सङ्घातः, अपहर्तुंस्ताडनस्वरुषादिभि-
 राश्रयः कलुषो भवतीति ध्वनिः । अभिधायाः प्रकृतार्थं नियन्त्रणात्
 न श्लेषः ॥ ४७ ॥

सौगन्ध्यमिति ।—[कामं] .पर्याप्तं, [सौगन्ध्यं] सुरभिगन्धित्वं,
 सम्बन्धित्वञ्च । ‘गन्धो गन्धक आमोदे लेप्ते सम्बन्धगर्वयोः’ इति
 विश्वः । [दधदपि अहं, दूरत्वात्] पूर्वं दूरस्थत्वात्, [अङ्गनानाम्,
 आननोपमानं] मुखसादृश्यं, [गतम्] । ‘दूरस्थाः पर्वता रम्याः’
 इतिवदिति भावः । सम्प्रति पुनः, [तासां, नेदीयः] निर्दिष्टमन्ति-
 कतमं सत् । “अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ” (५।३।६३ पा०) इत्यन्तिक-
 शब्दस्य नेदादेशः । [जितं] परिभूतमभूषम्, [इति लज्जयेव, महो-
 त्पलम्] अरविन्दम्, [आलोले] चले, [पयसि ममज्ज] ; यथा दूरे साम्नेन
 दृश्यमानः सम्बन्धौ सन्निधाववमानितः क्वचिज्जया निलीयते तद-
 दिति । * अत्र पयस्यलनकृतोऽलमज्जने लज्जाहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यत इति
 श्लेषमूलाऽतिशयोक्तिहेतुत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः ॥ ४८ ॥

प्रथष्टैरिति ।—[सरभसं] सत्वरम्, [अम्भसोऽवगाहक्रीडाभिः]

* तददिति श्लेषमूलोत्प्रेक्षाऽलङ्कारेणोपमाऽलङ्कारो ध्वन्यते इति वीध्यम् ।

आस्माकी युवतिदृशामसौ तनोति
 ह्यैव श्रियमनपायिनीं किमेभिः ? ।
 मत्वेवं स्वगुणपिधानसाभ्यसूयैः
 पानौयैरिति विदधाविरेऽञ्जनानि ॥ ५० ॥

अन्धसोऽवगाहा एव क्रीडास्ताभिः, [प्रभष्टैः] जलावगाहोभादन्धसि
 च्युतैः, [विदलितयूधिकापिशङ्गैः] विदलिता विकसिता, यूधिकाः
 पीतयूधिका, हेमपुष्पिकाऽपरपर्याया विवक्षिताः, अन्यथा पिशङ्गत्वा-
 योगात् । ‘गणिका यूधिकाम्बुसा सा पीता हेमपुष्पिका’ इत्यमरः ।
 तद्वत् पिशङ्गैः, [हिरण्यैः] सौवर्णैः । “दाण्डिनायन—” (६।४।१७४
 पा०) इत्यादिना निपातः । [बधूनाम्, आकल्पैः] भूषणैः, [सैरसि
 श्रीर्वाग्निद्युतिश्चकलैः] जलाशयत्वाद्वापि सन्निहितैर्बहुवानलज्वाला-
 खल्लैः, [इव] इत्युत्प्रेक्षा । [व्यराजि] विराजितम् । भावे लुङ् ॥ ४८ ॥

आस्माकीति ।—आस्माकमियम् [आस्माकी] अस्मदीया, अस्मत्का-
 रितेत्यर्थः । “युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च” (४।३।१ पा०) इति चका-
 रादश्च प्रत्ययः । “तस्मिन् अणि च युष्माकास्माकी” (४।३।२ पा०)
 इति प्रकृतेरस्माकादेशः । “टिष्ठ्वाणञ्” (४।१।१५ पा०) इत्यादिना
 ङीप् । [असौ, ह्याया] कान्तिः, विमलेति यावत् । सा [एव युवति-
 दृशाम्, अनपायिनीं] स्थायिनीं, [श्रियं तनोति, एभिः] अञ्जनैः, [किम् ?]
 एतत् साध्यं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः । गम्यमानसाधनापेक्षया करणत्वात्
 तृतीया इत्युक्तं प्राक् । [एवं मत्वा] उक्तप्रकारेणाञ्जनवैफल्यं निश्चि-
 त्येत्यर्थः ; अत एव गम्योत्प्रेक्षेयम् । [स्वगुणपिधानसाभ्यसूयैः]
 स्वगुणस्य स्वाविष्कृतदृङ्नैर्मल्यगुणस्य पिधानं तिरोधानम् । ‘अपि-
 धानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च’ इत्यमरः । “वष्टि भागुरि-
 रङ्गोपमवाप्योरुपसर्गयोः” (का०)* इत्यकारलोपः । तेन साभ्यसूयैः सैर्भैः,

* “भापञ्चैव हलानां यथा वाचा निशा दिशा” इत्यपराहः ।

निर्धोते सति हरिवन्दने जलौघै-

रापाण्डोर्गतपरभागयाऽङ्गनायाः ।

अङ्गाय स्तनकलशद्वयादुपेये

विच्छेदः सहृदययेव हारयष्ट्या ॥ ५१ ॥

अन्यूनं गुणममृतस्य धारयन्ती

सम्फुल्लस्फुरितसरोरुहावतंसा ।

पातुमहेः, [पानीयैः] । ‘अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशम्बरम्’ इत्यमरः । “तव्यत्तव्यानीयरः” (३।१।८६ पा०) इति पिबतिरनीयर्-प्रत्ययः । [अङ्गनाय] कज्जलानि, [इति] अनेन स्वगुणप्रकाशनयोग्य-तया विवक्षितेन प्रकारेण, निःशेषत्वरूपेणेत्यर्थः । [विदधाविरे] विधौतानि, क्षालितानीत्यर्थः । ‘धावु गतिशुद्धोः’ इति धातोः कर्मणि लिट् ॥ ५० ॥

निर्धोते इति—[हरिवन्दने] रक्तचन्दने, [जलौघैः, निर्धोते] क्षालितं, [सति] धात्रेः कर्मणि क्तः । “च्छीः शूडनुनामिके च” (६।४।१८ पा०) इति वकारस्योठादेशः । “एत्येध्व्यठ्” (६।१।८८ पा०) इति वृद्धि-रौकारः । [आपाण्डोः] पाण्डुवर्णात्, [अङ्गनायाः स्तनकलशद्वयात्, गतपरभागया] सावर्ण्याद्विगतवर्णोत्कर्षया ; अत एव सामान्या-लङ्कारः ;—‘सामान्यं गुणमाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता’ इति लक्षणात् । [हारयष्ट्या] कक्षा, [सहृदयया इव] सचित्तयेवैत्युत्प्रेक्षा । निज-परभागदानिपरिज्ञानवत्येवैत्यर्थः । [अङ्गाय] सपदि । ‘साक् ऋटि-त्यङ्गसाङ्गाय द्राङ् मङ्ग सपदि द्रुते’ इत्यमरः । [विच्छेदः] लुटनम्, [उपेये] प्राप्तः । हीनजीवनादजीवनमेव वर्गमिति भावः । उप-पूर्वादिगः कर्मणि लिट् । विचोभहेतुकस्य हारविच्छेदस्य सहृदय-हेतुकत्वोत्प्रेक्षा, सा चोक्तसामान्योत्थापितेति सङ्गरः ॥ ५१ ॥

अन्यूनमिति ।—[अन्यूनं] समग्रम्, [अमृतस्य] पौष्यस्य, [गुणं]

प्रेयोभिः सह सरसौ निषेव्यमाणा
 रक्तत्वं व्यधित बधूदृशां सुरा च ॥ ५२ ॥
 स्नान्तीनां वृहदमलोदविन्दुचित्रौ
 रेजाते रुचिरदृशामुरोजकुम्भौ ।
 हाराणां मणिभिरुपाश्रितौ समन्ता-
 दुत्सूत्रैर्गुणवदुपपन्नकाम्ययेव ॥ ५३ ॥

माधुर्यादिकं, [धारयन्ती] । ‘अगन्धमव्यक्तसरसं श्रौतलञ्च तृषापहम् ।
 अच्छं लघु च पथ्यञ्च तोयं गुणवदुच्यते ॥’ इति । उक्तोदकगुणञ्च धार-
 यन्ती सरसोपत्ते । ‘अमृतं यज्ञश्रेष्ठे स्यात् पीयूषे सलिले ध्रुवम्’ इति
 विश्वः । [सम्फुल्लस्फुरितसरोरुहावतंसा] सम्फुल्लानि विकचानि । उत्फुल्ल-
 सम्फुल्लयोरुपसंख्यानात् निष्ठातस्य लत्वम् । * स्फुरितानि उज्वलानि च
 यानि सरोरुहाणि, एकत्र,—सहजानि, अन्यत्र,—संस्कारार्थं क्षिप्तानि,
 तान्यवतंसो भूषणं यस्याः सा तथोक्ता । [प्रेयोभिः सह निषेव्यमाणा] ।
 स्नानपानाभ्यामिति भावः । [सरसौ] पुष्करिणी, [बधूदृशां, रक्तत्वम्]
 आरुख्यं, [व्यधित] विधत्ते स्म । तथा [सुरा च] । व्यधितेति
 धाञः कर्त्तरि लुङि तड् । इहोत्साहवर्द्धनाय मुहुः सेव्यत्वात् शृङ्गाणीति
 श्लोके सलिलक्रीडासम्भारेषु माद्वीकमिति परिगणनाच्च सरसोवत्
 सुराया अपि प्रकृतत्वविवक्षायां तुल्ययोगिता ; तदविवक्षायान्तु
 दौषकम् । सुरेवेति पाठे त्वप्रकृतविवक्षैव कार्या, अन्यथा उपमाऽनुपमा
 स्यात् । न च तुल्ययोगिताऽवकाशः, इवशब्देन गम्योपम्यलक्षणभङ्गात्
 इति ॥ ५२ ॥

स्नान्तीनामिति ।—[स्नान्तीनां] जलमवगाहमानानां, [रुचिर-
 दृशां] सुदृशां सम्बन्धिनो, [वृहदमलोदविन्दुचित्रौ] वृहद्भिरमलैश्चोद-

* “उत्फुल्लसम्फुल्लयोरुपसङ्गानम्” इति वार्तिकसूत्रम् । “ति च” (७।४।८९
 पा०) इति पाणिनीयसूत्रस्य दौचित्यतद्गतव्यङ्ग्यं वैदितव्यम् ।

आरूढः पतित इति स्वसम्भवोऽपि
 स्वच्छानां परिहरणीयतामुपैति ।
 कर्णेभ्यश्च्युतमसितोत्पलं बधूनां
 वीचीभिस्तटमनु यन्निरासुरापः ॥ ५४ ॥

विन्दुभिश्चितौ । “मन्योदनः—” (६।३।६० पा०) इत्यादिना उदक-
 शब्दस्योदादेशः । [उरोजकुम्भो उत्सूतैः, हाराणां] मुक्ताहाराणां,
 [मणिभिः] गुटिकाभिः । उपहन्यते उपगम्यते, पीडते वा । ‘उपन्न
 आश्रये’ (३।३।८५ पा०) इति हन्तेरुपप्रत्ययान्त उपधालोपी
 निपातः । गुणवतः औदार्यादिगुणवतः सूत्रवतश्च, उपपन्नस्य काम्या
 आत्मन इच्छा गुणवदुपपन्नकाम्या तथा, [गुणवदुपपन्नकाम्यया] आत्मनो
 गुणवदाश्रयाकाङ्क्षेत्यर्थः । “काम्यञ्च” (३।१।८ पा०) इति
 काम्यच्प्रत्यये प्रत्ययान्तधातुत्वात् “अप्प्रत्ययात्” (३।३।१०२ पा०) इति
 स्त्रियामप्रत्यये टाप् । [समन्तादुपाश्रितौ] संश्रितौ, [इव, रेजातं]
 राजते स्म । “फणाञ्च सप्तानाम्” (६।४।१२५ पा०) इति विकल्पादे-
 काराभ्यासलोपी । गुणवच्छब्देन सूत्रशब्देन च सूत्रभेदे सूत्रान्तर-
 मश्रियत् इति प्रतीतेः श्लेषानुप्राणितयाऽतिशयोक्त्यानुप्राणितेय-
 मृत्प्रेक्षा * ॥ ५३ ॥

आरूढ इति ।—[स्वसम्भवोऽपि] आत्मसम्भवोऽपि, [आरूढः]
 उच्चस्थानगत, उच्चमाश्रमश्च, [पतितः] तथा भ्रष्टः, [इति] हेतोः,
 आरूढपतितत्वादित्यर्थः । [स्वच्छानां] निर्मलानां, [परिहरणीयतां]
 त्याज्यत्वम्, [उपैति] । ‘प्रत्रज्यावसितो राज्ञो दास आमरणान्तिकः’ इति

* यथा हि गुणज्ञाः जनाः स्वगुणस्य समधिकमत्कर्षमापादयितुं सर्वगुणालङ्कृतं
 दीपलेशरहितं जलं भजन्ते, एवमेव मन्थयः सानयुगलमाश्रिताः इत्युपमाऽलङ्कारः
 श्लेषानुप्राणितोत्प्रेक्षया व्यज्यते इत्यलङ्कारिणालङ्कारध्वनिः ।

दन्तानामधरमयावक्रं पदानि

प्रत्ययास्तनुमविलेपनां नखाङ्गाः ।

आनिन्युः श्रियमधितोयमङ्गनानां

शोभायै विपदि सदाश्रिता भवन्ति ॥ ५५ ॥

स्मरणादिति भावः । * कुतः ? [यत्] यस्मात्, [आपः बधूनां कर्षोभ्यः
च्युतमसितोत्पलं] स्वसम्भवमपीति भावः । [वीचीभिः, तटमनु]
तटं प्रति, [निरासुः] चिच्छिपुः । विशेषण्य सामान्यसमर्थनरूपोऽर्था-
न्तरन्यासः समर्थनवाक्यगतश्लेषमूलाऽतिशयोक्त्या सङ्कीर्णः ॥ ५४ ॥

दन्तानामिति ।—तोथेष्वधि [अधितोयम्] । विभक्त्यर्थेऽव्ययी-
भावः । [अङ्गनानाम्, अयावकं] प्रक्षालितलाक्षारागम्, [अधरं, दन्तानां
पदानि] दन्तक्षतानि, तथा [अविलेपनां] धौताङ्गरागां, [तनुं]
शरीरं, [प्रत्ययाः] नवाः, [नखाङ्गाः] च [श्रियम्, आनिन्युः] प्रापया-
मासुः । “नीवद्योर्हरतेश्चैव” इति वचनात् द्विकर्मकत्वम् । † तथा हि,
सतः सज्जनान् सुन्दरांश्चाश्रिताः [सदाश्रिताः] ये केचिदिति शेषः ।
[विपदि] विभवाभावकालेऽपि [शोभायै] कैमवाय, [भवन्ति] ।
“कृपेः सम्पद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या” इति कृपेरर्थनिर्देशाच्चतुर्थी । ‡
अर्थान्तरन्यासः ॥ ५५ ॥

* कश्चित् सव्यासं स्वीकृत्य परं योगमार्गमुपगतः, पश्यात् कुतश्चित्
कारणात् तस्मात् विच्युतः चेत् यथा सज्जनाः तं योगभष्टं पुनः गृहस्थाश्रमं
जिहृक्षन्तं स्वस्थानात् विद्यावयति, राजा च स्वदासत्वेन तं नियोजयति,
तद्वदित्यभिप्रायः ।

† “अकथितञ्च” (१।३।५१ पा०) इति सूत्रस्य कारिका “कर्मयुक् स्याद-
कथितं तथा स्याद्व्रीहकृष्वहाम्” इति द्विकर्मकत्वम् ।

‡ “कृपि सम्पद्यमाने च” (वा०) इति कृपेरर्थग्रहणात् तदर्थकभवतेः प्रयोगे
चतुर्थी ज्ञातव्या ।

कस्याश्चिन्मुखमनु धौतपत्रलेखं
 व्यातेने सलिलभरावलम्बिनौभिः ।
 किञ्जल्कव्यतिकरपिञ्जरान्तराभि-
 श्चित्रश्रीरलमलकाऽग्रवल्लरोभिः ॥ ५६ ॥
 वक्षोभ्यो घनमनुलेपनं यदूना-
 मुत्तंसानहरत वारि मूर्द्धजेभ्यः ।
 नेत्राणां मदरुचिरक्षतैव तस्थौ
 चक्षुष्यः खलु महतां परैरलङ्घ्यः ॥ ५७ ॥

कस्याश्चिदिति ।—[धौतपत्रलेखं] क्षालितपत्रावलीकं, [कस्याश्चित्, मुखमनु] मुखेन सम्बद्धं यथा तथा, मुखे इति यावत् । “तृतीयार्थे—” (१।४।८५ पा०) इत्यनोः कर्मप्रवचनोयत्वात् द्वितीया । [सलिलभरावलम्बिनौभिः] सलिलभरेणावलम्बिनौभिर्लम्बमानाभिः, आर्जवं गताभिरित्यर्थः । [किञ्जल्कव्यतिकरपिञ्जरान्तराभिः] किञ्जल्कव्यतिकरेण केशरमिश्रणेन, पिञ्जराख्यन्तराणि मध्यभागा यामां ताभिः । अलकाऽग्राणि वल्लर्यौ मञ्जर्यौ इवेत्युपमितसमासः । ‘वल्लरी मञ्जरी स्त्रियाम्’ इत्यमरः । ताभिः [अलकाऽग्रवल्लरोभिः, चित्रश्रीः] मकरिकापत्रशोभा, [अलं, व्यातेने] सम्पादिता । तनोतः कर्मणि लिट् । अत्र चित्रस्य श्रीरिव श्रीरिति निदर्शनाभेदः अलकाऽग्रवल्लरीत्युपमया पिञ्जरान्तरेति तद्गुणेन च संसृज्यते ॥ ५६ ॥

अथ श्लोकद्वयेन पुंसामप्यवस्थाभेदं वर्णयति, वक्षोभ्य इत्यादि ।— [वारि] सर उदकं कर्तृ [यदूनां] यादवानां, [वक्षोभ्यः, घनं] सान्द्रम्, [अनुलेपनम्] अङ्गरागम्, [अहरत] । जित्वात्तङ् । अत्र बधूनामिति क्वाचित्कः पाठः वक्षोजानुपेक्ष्य वक्षोभातनिर्देशादुत्तरश्लोके तेषामिति पुलिङ्गपरामर्शाच्च न ग्राह्यः । [मूर्द्धजेभ्यः] शिरोरुद्दिभ्यः,

यो वाह्यः स खलु जलैर्निरासि रागो
यश्चित्ते स तु तदवस्थ एव तेषाम् ।
धौराणां व्रजति हि सर्व एव नान्तः-
पातित्वाद्भिभवनीयतां पर य ॥ ५८
फेनानामुरसिरुहेषु हारलीला
चेलश्रीर्जघनतलेषु शैवलानाम् ।

[उक्तंसान्] शेखरान्, अहरत । [नित्राणां, मदरुचिः] मदरागः, [अल-
तैव] तथैव, [तस्थौ] । वारिविहारस्यापि रागजनकत्वादिति भावः ;
अत एव रागद्वयस्याप्यभेदाध्यवसायेन तदवस्थानिर्देशादतिशयोक्तिः ।
तथा हि, [महतां], चक्षुषि भवः [चक्षुष्यः] प्रियोऽक्षिजश्च ।
“पियेऽक्षिजे च चक्षुष्यः” इति विश्वः । “शरीरावयवाच्च” (४।३।५५
पा०) इति यत् । [परैः, अलङ्काः] दुर्दर्पैः, [खलु] । चक्षुष्यः इति
श्लेषमूलाऽतिशयोक्तिः, तथा पूर्वोक्तया च सङ्कीर्णोऽयमर्थान्तरन्यासः ॥ ५७ ॥

य इति ।—[तेषां] यदनां, वहिर्भवः [वाह्यः] । “वह्निपष्टि-
लोपो यञ्च” (वा०) इति वचनात् यञ्प्रत्ययः । [यः, रागः] अङ्गरागः,
[सः] रागः, [जलैः] तीर्थैः, जडैश्च, [निरासि] निरस्तः, [खलु] ।
अस्यतः कर्मणि लुङ् । [चित्तेः, यः] रागः, [स तु] ; सैवावस्था यस्य
सः [तदवस्थ एव] न निरस्त इत्यर्थः । अत्र रागयोरभेदाध्यवसायाद-
तिशयोक्तिः । [हि] तथा हि, [सर्वैः] अपि, [धौराणां] महताम्, [अन्तः-
पातित्वात्] अन्तर्गतत्वात्, [एव] इति यावत् । [परस्याभिभवनीयतां
न व्रजति] अन्यथा व्रजत्येवेत्यर्थः । पूर्ववदलङ्कारः ॥ ५८ ॥

फेनानामिति ।—[बधूनां] भ्रष्टभयणानामपीति भावः । [पयसि
विभूषणं, पर्याप्तं] समग्रमामौदित्यर्थः । कुतः ? [फेनानां] छिन्डीरागाम्,
[उरसिरुहेषु] उरसि रुहन्तीत्युरसिरुहाः स्तनाः । “सुपि” (३।३।४ पा०)
इति योगविभागात् कप्रत्ययः, “हलदन्तात्” (६।३।६ पा०) इत्यलुक् ।

गण्डेषु स्फुटरचनाऽञ्जपत्रवल्ली
 पर्याप्तं पयसि विभूषणं बधूनाम् ॥ ५९ ॥
 भश्यद्भिर्जलमभि भूषणैर्बधूना-
 मङ्गेभ्यो गुरुभिरमज्जि लज्जयेव ।
 निर्माल्यैरथ नन्दतेऽवधीरिताना-
 मप्युच्चैर्भवति लघीयसां हि धार्ष्ट्यम् ॥ ६० ॥
 आमृष्टास्तिलकरुचः स्रजो निरस्ता
 नीरक्तं वसनमपाकृतोऽङ्गरागः ।

तेषु [हारलीला] मुक्तावलिश्रीः, जातेति शेषः, [श्रैवलानां जघनतलेषु, चेलश्रीः] वसनशोभा जातेति शेषः । [गण्डेषु] कपोलेषु, श्रैवला इति विभक्तिविपरिणामादनुपङ्गः । [स्फुटरचना] व्यक्तविन्यासा, [अञ्जपत्रवल्ली] पद्मपत्रलता, जातेति शेषः । अत्र फेनानां हारलीलेव लीला, श्रैवलानां चेलश्रीरिव श्रीरिति निदर्शनाभ्यां, श्रैवलाः पत्रवल्लीति रूप-
 केण च पादत्रयवाक्यार्थैश्चतुर्थवाक्यार्थसमर्थनात् तैरेवाङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्णं वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ५९ ॥

भश्यद्भिरिति ।—[बधूनामङ्गेभ्यः, भश्यद्भिः] पतद्भिः, [गुरुभिः] सोवर्णाङ्गुत्वंयुक्तैः, [भूषणैः, लज्जया] भंशप्रयुक्तया क्रिया, [इव] इत्युत्-
 प्रेक्षा । [जलमभि अमज्जि] जले मग्नम् । भावे लुङ् । [अथ] अनन्तरमेव, न तु विलम्बेनेति भावः । [निर्माल्यैः] भुक्तोऽज्जितमाल्यैः, [नन्दते] जले अनर्त्ति । अंशेऽपि निर्लज्जैरिति भावः । [हि] तथा हि, [अव-
 धीरितानां] तिरस्कृतानाम्, [अपि, लघीयसां] तुच्छानाम्, [उच्चैर्धाष्ट्यं] निर्लज्जत्वमेवाधिकं, [भवति] इति अर्थान्तरन्यासः । महान्तः पदभंशि लज्जिताः क्वचित् निलीयन्ते, तुच्छास्तु निर्लज्जा विजृम्भन्ते इति भावः ।
 अप्सु गुरुणि मज्जन्ति, लघूनि भवन्त इति परमार्थः ॥ ६० ॥

कामः स्त्रीरनुशयवानिव स्वपक्ष-
व्याघातादिति सुतराञ्चकार चारुः ॥ ६१ ॥
श्रीतार्त्तिं बलवदुपेयुषेव नौरै-
रासेकाच्छिरसमीरकम्पितेन ।
रामाणामभिनवयौवनोष्मभाजो-
राश्लेषि स्तनतटयोर्नवांशुकेन ॥ ६२ ॥

आमृष्टा इति ।—[तिलकरुचः] पलशोभाः, [आमृष्टाः, स्रजः]
मालाः, [निरस्ताः, वसनं] कौसुम्भं वासः, [नीरक्तम्] अरक्तं, निरस्त-
रागमित्यर्थः ; कृतमिति शेषः । [अङ्गरागोऽपाकृतः] ; सर्वत्र जलैरि-
त्यर्थः । [इति] इत्थं, [स्वपक्षव्याघातात्] स्ववर्गक्षयात्, [अनुशयवान्]
अनुतापवान्, [इव] इत्युत्प्रेक्षा * । [कामः, स्त्रीः] स्त्रियः । “वामृशसोः”
(६।१।८० पा०) इतीयडादेशविकल्पात् पक्षे पूर्वसवर्णादीर्घः । [सुतरां,
चारुः] पूर्वतोऽपि रमणीयाः, [चकार] । स्त्रीणां काम एव भूषणम्,
अन्यैरूप्यमेवेति भावः ॥ ६१ ॥

श्रीतेति ।—[नौरैः] तोर्यैः, [आसेकात्] आसेचनात्, [श्रीतार्त्तिं]
श्रीतव्यथां, [बलवत्] सुष्ठु, [उपेयुषेव] प्राप्तवर्तवेत्युत्प्रेक्षा ; अत एव
[श्चिरसमीरकम्पितेन] श्रीतवातवेपितेन, [नवांशुकेन] कर्त्ता ।
[अभिनवयौवनोष्मभाजोः] अभिनवो यो यौवनेनोष्मा उष्णत्वं तद्भाजोः,
[रामाणां, स्तनतटयोः] स्तनयोरेवतटयोः आधारयोः, [आश्लेषि]
आश्लिष्टं, संसक्तमित्यर्थः । भावे लुङ् । सेकहेतुकस्यांशुकश्लेषस्य
श्रीतार्त्तिहेतुकत्वसुत्प्रेक्ष्यत इति गुणहेतूत्प्रेक्षा ॥ ६२ ॥

* यथा हि अभिमानी कश्चित् सद्यस्तीत्यादितेषु कर्मसु केनचित् विफलतां नीतेषु
सम्भ्रु पश्चात्तापपरोतः सन् ततोऽपि तेषु रमणीयतां विधातुमत्यर्थं यतते, तद्वत् कामः
स्वपक्षक्षये जाते स्त्रियः अत्यर्थं मनीशाः चकारेति कामे अभिमानिषु स्वव्यवहार-
समाप्तीपात् समाप्तीत्यलङ्कारोऽपि अनर्थोत्प्रेक्षया व्यन्यते ।

श्रोतङ्गिः समधिकमात्तमङ्गसङ्गा-
 लावण्यं तनुमदिवाम्बु वाससोऽन्तैः ।
 उत्तरे तरलतरङ्गरङ्गलीला-
 निष्णातैरथ सरसः प्रियासमूहैः ॥ ६३ ॥
 दिव्यानामपि कृतविष्मयां पुरस्ता-
 दम्भस्तः स्फुरदरविन्दचारुहस्ताम् ।
 उद्दीच्य श्रियमिव काञ्चिदुत्तरन्ती-
 मस्यार्षीञ्जलनिधिमन्यनस्य शौरिः ॥ ६४ ॥

इत्यमासां जलक्रीडामुक्त्वा, जलादुत्तरणं वर्णयति, श्रोतङ्गिरिति ।—
 [अथ] जलक्रीडाऽनन्तरम्, [अङ्गसङ्गात्] गालसम्पर्कात्, [आत्तम्]
 उपात्तं, संसक्तमिति यावत् । [समधिकम्] अतिरिक्तं, [तनुम्]
 मूर्त्तिम्, [लावण्यमिव] कान्तिसारमिवेत्युत्प्रेक्षा । [अम्बु, श्रोतङ्गिः]
 चरङ्गिः । भोवादिकत्वात् लघूपधगुणः । [तरलतरङ्गरङ्गलीलानिष्णातैः]
 तरलाश्चपलास्तरङ्गा एव रङ्गा नृत्यस्थानानि, * तेषु लीला नर्तितानि,
 तासु निष्णातैः कुशलैः । “निनदीभ्यां स्नातैः कौशले” (८।३।८६ पा०)
 इति प्रत्वम् । [वाससोऽन्तैः] वस्वस्याञ्चलैरुपलक्षितैः, [प्रियासमूहैः]
 स्त्रीसङ्घैः, [सरसः] ङ्गदात्, [उत्तरे] उत्तीर्णं, निर्गतमित्यर्थः । तरतैर्भावे
 लिट् ॥ ६३ ॥

दिव्यानामिति ।—[दिव्यानामपि] दिवि भवा दिव्यास्तेषामपि,
 [कृतविष्मयां] सौन्दर्यातिरेकेण जनिताद्भुतरसां, [स्फुरदरविन्दचारु-
 हस्तां] स्फुरदरविन्दाभ्यां चारु हस्तौ यस्यास्तां, पद्महस्तामित्यर्थः ।
 [पुरस्तात्] अग्रतः, [अम्भस्तः] जलात् । पञ्चम्यास्तसिल । [उत्तरन्ती]
 निष्क्रामन्ती, [काञ्चित्] स्त्रियं, मध्यमानात् समुद्रात् सद्यः प्रादुर्भवन्ती

श्लक्ष्णां यत्परिहितमेतयोः किलान्त-
 र्दानार्थं तदुदकसेकसक्तमूर्वीः ।
 नारीणां विमलतरौ समुल्लसन्त्या
 भासाऽन्तर्दधतुरू दुकूलमेव ॥ ६५ ॥
 सांवासि न्यवसत यानि योषितस्ताः
 शुभाभद्युतिभिरहासि तैर्मदेव ।

[श्रियमिव] लक्ष्मीमिव, [उद्दीक्ष्य शौरिः, जलनिधिमन्यनस्य] समुद्रमन्यन-
 मित्यर्थः । मध्येर्भोवादिक्खेदित्वात् नुमागमः, “अधौगर्थ—” (२।३।५२
 पा०) इत्यादिना कर्मणि षष्ठी । [अस्मार्पित्] स्मृतवान् । अत्र
 समुद्रमन्यनस्मारिकया श्रियमिवेत्युपमया सादृश्यात् शीः स्मृतेति
 स्मरणालङ्कारप्रतीतिरलङ्कारध्वनिः * ॥ ६४ ॥

श्लक्ष्णमिति ।—[एतयोरूर्वीः, अन्तर्दानार्थं] छादनार्थं, [किल, श्लक्ष्णां]
 स्निग्धं, [यत्] दुकूलं, [परिहितम्] आच्छादितम्, [उदकसेकसक्तम्] उद-
 कसेकेन संसक्तं, संसृष्टमित्यर्थः, [तत् दुकूलं] कर्म । [विमलतरौ नारीणाम्,
 उरू] पीवरौ उरू, [एव] कर्तारौ [समुल्लसन्त्या] स्फुरन्त्या, [भासा]
 निजकान्त्या, [अन्तर्दधतुः] छादितवन्तौ ; तदेतद्भूषणमिति भावः ।
 अत्र दुकूलस्योरूच्छादकत्वेऽपि तदभावोक्तेरसम्बन्धेऽपि सम्बन्धरूपाऽति-
 शयोक्तिः ; तदपेक्षया चोर्वोर्दुकूलानां छादकयोराच्छादकत्वोक्तेरसम्बन्धे
 सम्बन्धरूपाऽतिशयोक्त्यनुप्राणितेति सजातीयसङ्करः, तदनुप्राणितश्च
 विषमालङ्कारः इति विजातीयसङ्करः । तेन चोर्वोर्लोकोत्तरं लावण्यं
 व्यन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ६५ ॥

वासांसीति ।—[ताः योषितो यानि वासांसि, न्यवसत] निवसित-

* पुरा हि देवदानवैर्मिलित्वा शीरोदधिमन्त्रं मनस्ये ; पश्चाच्च लक्ष्मीः कमल-
 हस्ता तस्यात् प्रादुरासीत् इति पीराणिकी वार्ता ; अत एव उद्दीधकौभूतानां
 कमलासदृशीनां कामिनीनां दर्शनात् तत्सदृकारेणैव लक्ष्मीरूपस्य लीलाप्रसिद्धवस्तुनः

अत्याक्षुः स्रपनगलज्जलानि यानि
 स्थूलाश्रुस्रुतिभिररोदि तैः शुचेव ॥ ६६ ॥
 आर्द्रत्वादतिशयिनीमुपेयिवद्भिः
 संसक्तिं भृशमपि भूरिशोऽवधूतैः ।
 अङ्गेभ्यः कथमपि वामलोचनानां
 विश्लेषो वत नवरक्तकैः प्रपेदे ॥ ६७ ॥

वक्ष्यः । 'वस आच्छादने' इति धातोः कर्त्सरि लङ् । [शुभाश्रुतिभिः] शुभाभाषां द्युतिरिव द्युतिर्येषां तैः, * [तैः] वासोभिः, [सुदा] नारीनिव-
 सनानन्देन, [अहासौव] हसितमिव । भावे लुङ् । [स्रपनगलज्ज-
 लानि] स्रपनेन गलज्जलानि स्रवत्तोयानि, [यानि] वासांसि, [अत्याक्षुः]
 त्यक्तवत्यः, [तैः शुचा, स्थूलाश्रुस्रुतिभिः] स्थूला अश्रुस्रुतिर्येषां तैः,
 [अरोदीव] रोदनं कृतमिव । भावे लुङ् । अत्र धावत्यगुणजलगलन-
 क्रियानिमित्तयोर्हासरोदनक्रिययोः सजातीयोत्प्रेक्षयोः सङ्करः † ॥ ६६ ॥

आर्द्रत्वादिति ।—[आर्द्रत्वात्] जलेन प्रेम्णा च सरसत्वात्,
 [अतिशयिनीम्] अतिशयवतीं, [संसक्तिं] संश्लेषं, परिचयश्च, [उपेयि-
 वद्भिः] प्राप्तवद्भिः, अत एव [भृशं, भूरिशः] बहुशः, [अवधूतैरपि]
 निरक्षरैरपि ; अन्यत्र,—निष्कासितैरपि ; नवरक्तैरेव [नवरक्तकैः] नूतन-
 रक्तवस्त्रैः, नवानुरागिभिश्च, [वामलोचनानां] सुदृशाम्, [अङ्गेभ्यो विश्लेषः,
 वत] खेदे, [कथमपि, प्रपेदे] प्राप्तः । एकत्रातिश्लेषात्, अन्यत्रातिपरि-
 चयाच्चेति भावः । अत्यासक्ताः कामिनी धनपरायणाभिर्वैश्याभिरवधूताः

अरुचं स्फुटः एव, तत् कथमलङ्कारध्वनिरित्युक्तं तत्र जानीमहे ; प्रत्युत एतेन
 तासामलौकिकं लावण्यं व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः समुचित एव ।

* इत्युपमा ।

† तेनैव च सङ्करेण नारीगणैः पिहितानां परित्यक्तानाञ्च वसनानां वधासङ्गं
 शिशुपालवधे तद्विरहितव्यञ्जते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

प्रत्यंसं विलुलितमूर्द्धजा चिराय
 स्नानार्द्रं वपुरुदवापयत् किलैका ।
 नाजानादभिमतमन्तिकेऽभिवीक्ष्य
 खेदाम्बुद्रवमभवत्तरां पुनस्तत् ॥ ६८ ॥

कथञ्चित् ता मुञ्चन्तीत्यर्थान्तरप्रतीतिः । इह विशेष्यस्यापि श्लिष्टत्वात्
 शब्दशक्तिमूलो ध्वनिरेव ॥ ६७ ॥

प्रत्यंसमिति ।—[एका] स्त्री, [प्रत्यंसम्] अंसयोः । विभक्त्यर्थेऽ-
 व्ययीभावः । [विलुलितमूर्द्धजा] विकीर्णकेशा सती, [स्नानार्द्रं वपुः,
 चिराय] चिरम्, [उदवापयत्] निरवापयत्, अशोषयदिति यावत् ।
 वयतेर्ख्यन्तात् लङ् । “अर्तिक्रौ—” (७।३।३६ पा०) इत्यादिना पुगागमः ।
 [किल] खलु, [पुनस्तत्] वपुः, [अभिमतं] प्रियम्, [अन्तिकेऽभिवीक्ष्य,
 खेदाम्बुद्रवं] खेदाम्बुनो द्रवम् । * द्रवशब्दः शुक्लादिवत् गुणे पुंसि,
 गुणिनि मेघलिङ्गः,—“आपो द्रवाः सर्वाणि द्रवाणि तूदञ्छुखेन जुहोति”
 इत्यादिप्रयोगात् । [अभवत्तराम्] अतिशयेनाभवदित्यर्थः । “तिङ्श”
 (५।३।५६ पा०) इति तरप् । “किमेत्तिङ्—” (५।३।११ पा०)
 इत्यादिना तिङन्तादामुप्रत्ययः । “तद्वितश्चासर्वविभक्तिः” (१।१।३८
 पा०) इत्यव्ययत्वम् । [नाजानात्] वाक्यार्थः कर्म, तत् द्रवमवनं
 नाज्ञासीदित्यर्थः । अवरतस्नेहार्द्रतामजानती स्नानार्द्रमेवेति मन्थ-
 माना पुनः पुनः वपुरुदवापयन्त्येवास्त इति तात्पर्यार्थः । अत्र
 वपुष्मत्कर्तृकस्य वीक्ष्यस्य वपुष्युपचारात् द्रवणक्रियायाः समान-
 कर्तृकत्वात् पूर्वकालतानिर्वाहः । एषा च गर्वोत्सुख्यादिसञ्चारिसङ्कीर्ण-
 खेदरोमाञ्चादिसात्त्विकसम्पन्ना स्मिताद्यनुभाववती च इत्यनुसन्धेयम् ।
 अत्रोद्वापनरूपकारणे सति द्रवत्वनिवृत्तिरूपकार्यानुत्पत्तेः तद्विरुद्ध-

सीमन्तं निजमनुबध्नतीं कराभ्या-
मालक्ष्य स्तनतटबाहुमूलभागा ।
भर्त्राऽन्या मुहुरभिलष्यता निदध्ये
नैवाहो ! विरमति कौतुकं प्रियेभ्यः ॥ ६६ ॥

द्रवत्वप्रतिपादनमुखेनाभिधानात् विशेषोक्तिरलङ्कारः ;—“तत्सामग्रा-
मनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिर्निगद्यते” इति लक्षणात् • ॥ ६८ ॥

सीमन्तमिति ।—[निजम्] आत्मीयं, [सीमन्तं] मूर्द्धजमध्यपद्धतिम् ।
‘सीमन्तमस्त्रियां स्त्रीणां केशमध्ये तु पद्धतिः’ इति वैजयन्ती । [करा-
भ्याम्, अनुबध्नतीं] गृह्णती, विभजन्तीत्यर्थः ; अत एव [आलक्ष्य स्तन-
तटबाहुमूलभागा] आ समन्तात्, लक्ष्या विभाव्याः, स्तनतटे बाहुमूले
च तेषां भागाः प्रदेशा यस्याः सा, [अन्या] स्त्री, [अभिलष्यता] अभि-
लषता । “वा आश्—” (३।१।७० पा०) इत्यादिना वैकल्पिकः श्यन्-
प्रत्ययः । [भर्त्रा मुहुः, निदध्ये] निध्याता, दृष्टेत्यर्थः । ‘निर्वर्णनं तु निध्यानं
दर्शनालोकनेक्षणम्’ इत्यमरः । [अहो] आश्चर्य्यं, [कौतुकम्] अभिलाषः ।
प्रीणन्तीति प्रियाः विषयाः । [दगुपधञ्जाप्रीकिरः कः” (३।१।१३५ पा०)
इति कः । तेभ्यः [प्रियेभ्यः, न विरमत्येव] उपभोगेऽपि न निवर्त्तते इति
आश्चर्य्यम् । ‘न जातु कामः कामानामुपभोगेन ग्राम्यति’ इति भावः ।
“जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसङ्गानम्” (वा०) इति पञ्चमी ।
“व्याङ्परिभ्यो रमः” (१।३।८३ पा०) इति परस्मैपदम् । अर्थान्तर-
न्यासः ॥ ६९ ॥

* अपि च, द्रवद्रव्यीत्यन्तेः कारणाभावेऽपि तद्दर्शनात् विनाहृतुककार्योत्पाद-
रूपा विभावना ; किमत्र अहृतुकस्य कार्योत्पादस्य दर्शनात् विभावना, उत वा कारण-
सत्त्वेऽपि फलोत्पत्तेरदर्शनात् विशेषोक्तिः इत्युभयोः सन्देहसङ्करः । अत्र पूर्वार्द्धे
वपुषः चिराय स्नानार्थंभावत्वाभावेऽपि खेदात्सुद्रवे साम्येन स्नानजनितान्त्वमुद्धेक-
दयात् आन्तिमदलङ्कारः, तस्य च प्रोक्तसङ्करेण विजातीयसङ्करः ।

स्वच्छाम्भःस्रपनविधौतमङ्गमोष्ठ-

स्ताम्बूलद्युतिविशदी विलासिनीनाम् ।

वासश्च प्रतनु विविक्तमस्त्रितौयान्

आकल्पो यदि कुसुमेषुणा न शून्यः ॥७०॥

इति धौतपुरन्ध्रिमत्सरान् सरसि मञ्जनेन

श्रियमाप्तवतोऽतिशायिनीमपमलाङ्गभासः ।

अवलोक्य तदैव यादवानपरवारिराशेः

शिशिरेतररोचिषाऽप्यपां ततिषु मङ्क्तुमीषे ॥७१॥

इति श्रीमाघकविक्रतौ शिशुपालबधे महाकाव्ये

जलविहारवर्णनं नामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

स्वच्छेति ।—[स्वच्छाम्भःस्रपनविधौतं] स्वच्छेनाम्भसा स्रपनेना-
भिषेकेण विधौतं विमलितम्, [अङ्गं] वपुः, [ताम्बूलद्युतिविशदः]
ताम्बूलद्युत्या ताम्बूलरागेण विशद उज्ज्वल [ओष्ठः] अधरः,
[प्रतनु] सूक्ष्मं, [विविक्तं] विमलं, [वासश्च] । विविक्तमेकान्त-
स्थानञ्च । 'विविक्तौ पूतविजनौ' इत्यमरः । इत्येवंरूपः [इयान्]
एतावानेव, [विलासिनीनाम्, आकल्पः] नेपथ्यम्, [अस्तु] किमन्यै-
रित्यर्थः । [कुसुमेषुणा] कामेन, [शून्यो यदि न] स्यात् । अन्यथा
उद्धिजितानामिव कनकभूषणमपि भारायत एवेति भावः । एतेन
विच्छित्त्वाख्य आलम्बनचेष्टारूप उद्दीपनविभावः उक्तः ;—'स्तोक-
भूषणयोगेऽपि विच्छित्तिरिति गद्यते' इति लक्षणात् । अत्र स्नान-
ताम्बूलादिपदार्थान्वितविशेषणगत्या अङ्गोष्ठादीनामाकल्पप्रतिपा-
दनार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ७० ॥

अथोत्तरसर्गे सूर्यास्तमयादिवर्णनं प्रक्रीति, इतीति ।—[इति]
इत्थं, [सरसि, मञ्जनेन] स्नानेन, [धौतपुरन्ध्रिमत्सरान्] चाखित-

नवमः सर्गः ।

—००—

अभितापसम्पदमथोष्णरुचि-
निजतेजसामसहमान इव ।
पयसि प्रपित्सुरपराम्बुनिधे-
रधिरोढुमस्तगिरिमभ्यपतत् ॥ १ ॥

मानिनीमानान् । अभीच्छमतिशेते अतिशायिनी ताम् [अतिशायि-
नीम्] । अभीच्छे णिनिः । [श्रियमाप्तवतः, अपमलाङ्गभासः] विमलाङ्ग-
कान्तीन्, [यादवानवलोक्य तदैव, शिशिरेतररोचिषाऽपि] उष्णांशुनाऽपि,
[अपरवारिराशेः] पश्चिमाब्धेः, [अपां ततिषु] पूरेषु, [मङ्क्तुं] प्रवेष्टुम्,
[ईषे] इष्टम् । भावे लिट् । परचेष्टासाक्षात्कारो विषयिणां तादृ-
ग्विषयाभिलाषमन्तराधत्त इति भावः । अत्र भानोः कालप्राप्तमज्जनस्य
यादवमज्जनावलीकनहेतुकत्वमुत्प्रेक्षते । अतिशायिनी वृत्तम् ;—
'ससजा भजतोऽतिशायिनी भवति गो दिगन्त्रैः' इति छन्दोलक्षणात्
॥ ७१ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकीलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितं माघ-
काव्यव्याख्यानं सर्वङ्गषाख्येऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

अथ सूर्यास्तमयं वर्णयति, अभितापेति ।—[अथ] मिमङ्गाऽनन्तरम्,
[उष्णरुचिः] सूर्यः, [निजतेजसाम्, अभितापसम्पदं] सन्तापातिरेकम्,
[असहमान इव, अपराम्बुनिधेः] पश्चिमाब्धेः, [पयसि, प्रपित्सुः]
पतितुमिच्छुः । पततेः सचन्तादुप्रत्ययः । “सनि मौमा—” (७।१।५४
पा०) इत्यादिना इसादेशः, “अत्र लोपोऽभ्यासस्य” (७।१।५८ पा०)

गतया पुरः प्रति गवाक्षमुखं
दधती रतेन भृशमुत्सुकताम् ।
मुहुरन्तरालभुवमस्तगिरिः
सवितुश्च योषिदमिमौत दृशा ॥ २ ॥

इत्यभ्यासलोपः । [अस्तगिरिम्] अस्ताद्रिम् । ‘अस्तस्तु चरमत्त्वा-
भृत्’ इत्यमरः । [अधिरोदुम्, अभ्यपतत्] अभ्यधावत् । अत्रासह-
मान इवेति कालप्राप्तस्य पयसि प्रपातस्य निजतेजोऽसहनहेतुक-
त्वमुत्प्रेक्ष्यते । * अस्मिन् सर्गे प्रमिताचरा वृत्तम् ;—‘प्रमिताचरा
सजससैकदिता’ इति लक्षणात् ॥ १ ॥

गतयेति ।—[रतेन] रत्यर्थे । “प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च”
(२।३।४४ पा०) इति सप्तम्यर्थं तृतीया । [भृशम्, उत्सुकतां],
कालाक्षमत्वलक्षणभौत्सुक्यं, [दधती योषित्, पुरः] अग्ने । [प्रति
गवाक्षमुखं] गवाक्षमुखं गवाक्षहारं प्रति, [गतया] अपसृतया,
[दृशा अस्तगिरिः सवितुश्च, अन्तरालभुवं] मध्याकाशदेशं, [मुहुः,
अमिमौत] माति अ । इक्ष्मात्प्रमवश्लिष्टमरत्प्रिमात्प्रमवश्लिष्टमित्या-
दिमानकरणेनास्तमयं प्रतीक्षितवतीत्यर्थः । माङ्गो लङि “झौ”
(६।१।१० पा०) इति द्विर्भावः । “भृजामित्” (७।४।७६ पा०) इत्य-
भ्यासस्येत्वम् । एतच्चास्तमयप्रतीक्षणाश्मादौत्सुक्यानुभावान्तरोपलक्ष-
णम् । अत्रौत्सुक्यभाववचनात् प्रेयोऽलङ्कारः † ॥ २ ॥

* यथा हि कश्चित् अभिमानतापदग्धशरीरः तत्रप्रथमनाथ उच्चतरस्थानमासाद्य
तत्रात् पतित्वा जलाशयाभ्यन्तरमनुप्रविश्य स्वसन्तापं निर्वापयति, तथाविधं वस्तु
उत्प्रेक्षितनाऽप्यकारि इव इति हंतुत्प्रेक्षयाऽनया व्यज्यते ।

† अत्र कामिनीनां दृशा अस्तगिरिः सवितुश्चाभ्यन्तरदेशस्य परिमितेरसम्बन्धेऽपि
सायद्दृशंनरूपविषयनिगरणेन परिमाणस्य अभेदप्रतिपत्तेः सिद्धवन्निर्देशात् असम्बन्धे
सम्बन्धरूपाऽतिशयोक्तिश्च इत्यनयोः अङ्गाङ्गिभावान् सङ्करः ।

विरलातपच्छविरनुष्णवपुः
 परितो विपाण्डु दधदधशिरः ।
 अभवद्गतः परिणतिं शिथिलः
 परिमन्दसूर्य्यनयनो दिवसः ॥ ३ ॥
 अपराह्णशीतलतरेण शनै-
 रनिलेन लोलितलताऽङ्गुलये ।
 निलयाय शाखिन इवाङ्गयते
 ददुराकुलाः खगकुलानि गिरः ॥ ४ ॥

विरलेति।—[परिणतिं] परिहृत्तिम्, अन्यत्र,—जरावस्थाञ्च, [गतः];
 अत एव [विरलातपच्छविः] विरला अन्त्या आतपस्य छविर्नस्य सः,
 अन्यत्र,—क्षीणप्रभः, [अनुष्णवपुः] अन्यत्र,—श्लेष्मोदयादीषद्गुणदेहः ।
 अलवणा यवागूरितिवत् अन्त्यार्थं नञ्प्रयोगः । [परितो विपाण्डु]
 एकत्र,—शुभाभपटलच्छन्नत्वात्, अपरत्र,—पलितैश्च पाखुरम् । अभमा-
 काशमेव शिरः [अभशिरः, दधत्] उद्वहन्, [परिमन्दसूर्य्यनयनः]
 परिमन्दं प्रशान्तम्, अर्थग्रहणसमर्थञ्च, सूर्य्य एव नयनं यस्य स, [दिवसः,
 शिथिलः] शिथिलहृत्तिः, शिथिलाङ्गश्च, [अभवत्] । अलाभशिर
 इत्याद्यवयवरूपयात् दिवस एव अविरे इत्यवयविरूपकसिद्धेस्तदरूपणा-
 देकदेशविदित्तिरूपकं श्लेषानुप्राणितम् ॥ ३ ॥

अपराह्णेति।—[अपराह्णशीतलतरेण] अपरोऽपरभागोऽङ्गोऽपराह्णो
 दिनान्तः । “पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरण्ये” (२।२।१८ पा०)
 इत्येकदेशिसमासः । “राजाहःसखिभ्यष्टच्” (५।४।८१ पा०) । “अङ्गोऽङ्ग
 पतेभ्यः” (५।४।८८ पा०) इत्यङ्गादेशः, “अङ्गोऽदन्तात्” (८।४।७
 पा०) इति खत्वम् । तस्मिन् अपराह्णे, शीतलतरेण [अनिलेन शनैः,
 लोलितलताऽङ्गुलये] लोलिताञ्चलिता लता एवाङ्गुलयो यस्य तस्मै ;

उपसन्ध्यमास्त तनु सानुमतः
 शिखरेषु तत्क्षणमशीतरुचः ।
 करजालमस्तसमयेऽपि सता-
 मुचितं खलूच्चतरमेव पदम् ॥ ५ ॥
 प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ
 विफलत्वमेति बहुसाधनता ।
 अवलम्बनाय दिनभर्तुरभूत्
 न पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥ ६ ॥

अत एव [निलयाय] निवासाय, [आह्वयते] अङ्गुलिसंज्ञया आह्वानं
 कुर्वाणाय, [इव] स्थितायैत्युत्प्रेक्षा । [शाखिनि] वृक्षाय, [खग-
 कुलानि] पक्षिसङ्घा, [आकुलाः] तुमुलाः, [गिरः] इदमागम्यत इति
 प्रत्युत्तराणि, [ददुः] इव इत्यनुषङ्गादुत्प्रेक्षा ॥ ४ ॥

उपसन्ध्यमिति ।—[उपसन्ध्यं] सन्ध्यायाः समीपे । समीपार्थेऽव्ययी-
 भावे नपुंसकत्वाद्बुद्धत्वं । [अशीतरुचः] उष्णंशोः, [तनु करजालं,
 तत्क्षणं] तस्मिन् क्षणे, तत्कालेऽपीत्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
 [सानुमतः] अद्रेः, [शिखरेषु, आस्त] अतिष्ठत् । आसेः कर्त्तरि लङ् ।
 [सताम्, अस्तसमये] नाशसमये, [अपि, उच्चतरमेव पदम्] उच्चत-
 स्थानमेव, [उचितं खलु] । अर्थान्तरन्यासः ॥ ५ ॥

प्रतिकूलतामिति ।—[विधौ] दैवे, [प्रतिकूलतामुपगते] सति,
 [बहुसाधनता] अनेकसाधनवत्ता, [विफलत्वमेति] । महत्यपि
 साधनसम्पत्तिर्निष्फलैवेत्यर्थः । [हि] तथा हि, [पतिष्यतः] आसन्न-
 पातस्य, [दिनभर्तुः, करसहस्रमपि] करा अंशवः, हस्ताश्च । ‘बलिहस्तां-
 शवः कराः’ इत्यमरः । तेषां सहस्रमपि, [अवलम्बनाय] अवलम्बनाय,

नवकुङ्कुमारुणपयोधरया
 स्वकरावसक्तरुचिराम्बरया ।
 अतिसक्तिमेत्य वरुणस्य दिशा
 भृशमन्वरज्यदतुषारकरः ॥ ७ ॥
 गतवत्यराजत जपाकुसुम-
 स्तवकद्युतौ दिनकरेऽवनतिम् ।

[नाभूत्] । अतो दैवमेव प्रबलमिति भावः । विशेषेण सामान्य-
 समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः * ॥ ६ ॥

नवेति ।—[अतुषारकरः] उष्णांशुः, [नवकुङ्कुमारुणपयोधरया]
 नवकुङ्कुमवदरुणपयोधरया नवसन्ध्याऽरुणमेघया, अन्यत्र,—नवकुङ्कुमा-
 रुणकुपया, [स्वकरावसक्तरुचिराम्बरया] स्वकिरणाक्रान्तरुचिराका-
 शया, अन्यत्र,—स्वहस्तलग्नषारुवस्त्रया, [वरुणस्य दिशा] पश्चिमदिशा
 सहेत्यर्थः । वरुणसम्बन्धात् पराङ्गनात्वञ्च गम्यते । “वृद्धीयूना—”
 (१।२।६५ पा०) इति सूत्रादौ सद्दार्थाप्रयोगात् सद्दार्थानामप्रयोगेऽपि
 “सद्दयुक्तेऽप्रधाने” (२।३।१६ पा०) इति सद्दार्थं तृतीया । [अति-
 सक्तिम्] अतिसन्निकर्षम्, अत्यासक्तिञ्च, [एत्य] प्राप्य, [भृशम्,
 अन्वरज्यत्] लोहितोऽनुरक्तश्चाभवत् । रञ्जेदैवदिक्तात् कर्त्तरि लङ् ।
 “कुषिरञ्जोः प्राचां श्यन् परस्मैपदञ्च” (३।१।६० पा०) इति कर्म-
 कर्त्तरि वा । अत्र वारुणीदिनकरादिविशेषणमहिम्नैव तयोर्जारोप-
 नायिकाभावप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ७ ॥

गतवतीति ।—[जपाकुसुमस्तवकद्युतौ] † लोहितवर्णं, [दिनकरे-
 ऽवनतिम्] अस्ततां, [गतवति] सति, लम्बमाने सतीत्यर्थः । [दिग्वलयं]

* विधाविति विधिविधुश्चयोः रिकारींकारयोरोकाररूपत्वात् वषंश्चेवच ।

† इत्युपमा ।

बहलानुरागकुरुविन्ददल-
 प्रतिबद्धमध्यमिव दिग्बलयम् ॥ ८ ॥
 द्रुतशातकुम्भनिभमंशुमतो-
 वपुरर्द्धमग्नवपुषः पयसि ।
 रुरुचे विरिञ्चिनखभिन्नवृह-
 ज्जगदखण्डकैकतरखण्डमिव ॥ ९ ॥
 अनुरागवन्तमपि लोचनयो-
 र्दधतं वपुः सुखमतापकरम् ।

दिग्बलयं, कङ्कणञ्च ध्वन्यते । * [बहलानुरागकुरुविन्ददलप्रतिबद्धमध्य-
 मिव] बहलानुरागैः सान्द्ररागैः कुरुविन्ददलैः पद्मरागशकलैः प्रतिबद्धः
 प्रत्युप्तो मध्यो यस्य तदिव, [अराजत] इत्युत्प्रेक्षा । 'कुरुविन्दस्तु
 सुप्तायां कुल्माषप्रौहिभेदयोः । इङ्गुदे पद्मरागे च मुकुलेऽपि समीरितः ॥'
 इति विश्वः ॥ ८ ॥

द्वतेति ।—[द्रुतशातकुम्भनिभं] द्रुतं तप्तं यत् शातकुम्भं तपनीयम् ।
 'तपनीयं शातकुम्भम्' इति सुवर्णपर्यायिष्वमरः । तेन सदृशं तन्निभ-
 मिति नित्यसमासः । [पयसि] समुद्रोदके, [अर्द्धमग्नवपुषः] अर्द्धं
 तथा तथा मग्नं वपुर्यस्य तस्य, [अंशुमतः] अर्कस्य, [वपुः] मण्डलं,
 [विरिञ्चिनखभिन्नवृहज्जगदखण्डकैकतरखण्डमिव] विरिञ्चेर्ब्रह्मणो नखेन
 विभिन्नस्य हेधा विदलितस्य, वृहती महतः, जगदखण्डकस्य जगदाश्रय-
 कीशस्य, ब्रह्माखण्डकस्यैकतरखण्डमन्यतरदलमिव, [रुरुचे] रराज ।
 अत्रोपमानस्य पुराणप्रसिद्धत्वादुपमाऽलङ्कारः ॥ ९ ॥

अनुरागवन्तमिति ।—[अपरदिग्गणिका] अपरदिक् पश्चिमा, सैव

• यथा हि कङ्कणं लोहितैः पद्मरागमण्डलैः प्रत्युत्प्रेक्षितं धारयन्ती सती
 काप्यङ्गना क्षतीव शोभमाना तिष्ठति, एवमेव दिग्गङ्गना चासौदिति वस्तु ध्वन्यते ।

निरकाशयद्रविमपेतवसुं

वियदालयादपरदिग्गणिका ॥ १० ॥

अभितिग्मरश्मि चिरमा विरमा-
द्वधानखिन्नमनिमेषतया ।

गणिका वेश्या, [अनुरागवन्तमपि] अनुरागो लौहित्यम्, अभिलाषश्च, तद्वन्तमपि, [लोचनयोः], सुखयतीति [सुखं] सुखकरं, शान्तत्वादा-
भिरूप्याश्च दर्शनीयं, [वपुर्दधत्म्] अपि, [अतापकरम्] अनौष्णादशठ-
त्वाच्चासन्तापकारिणं, सुखस्यर्गं वा, तथाऽपि [अपेतवसुं] नीरश्मिं,
निर्धनञ्च । 'देवभेदेऽनले रश्मौ वसू रत्रे धने वसु' इत्यमरः । [रविं]
रविः सूर्यो विटश्च गम्यते । तं, [वियदालयात्] वियदाकाश्मेवालयो
गृहं, तस्मात्, [निरकाशयत्] निष्काशितवती । धनपरा हि वेश्या निर्गु-
णमपि धनिकमासर्वस्वहरणादत्यनुरक्तवदनुवर्तन्ते, गुणवन्तमपि हृत-
सर्वस्वं निर्वासयन्ति सद्य एवेति भावः । अस्तं गतोऽर्क इति श्लोकार्थः ।
अत्र वियदालयादपरदिग्गणिकेत्येकदेशरूपणाद्भेदविवेकत्वरूपणावगमादे-
कदेशविवर्तिरूपकम् ; श्लेषोऽपि तदुत्थापितत्वादनुराग एवानुरागो
वसव एव च वसुनीति रूपकपर्यवसित एवेत्यङ्गम् * ॥ १० ॥

अभौति ।—[नलिनी, अभितिग्मरश्मि] सूर्याभिमुखम्, [चिरमा
विरमात्] अस्तमयात्, [अनिमेषतया] अपक्ष्मपाततया । दलसङ्घोच
एवाल निमेषः । [अवधानखिन्नम्] अवधानेनाभिमुखावस्थाननिर्वन्धेन

* यथा हि गणिकाः विल्लीभात् निसर्गमुन्दरं सानुरागमपि पुरुषं धनस्य
सर्वंसाह्वरणादिव इदानो दरिद्रता गतम् अनायासेनैव विहाय पुरुषान्तरं
भजन्ते, तथैव पथिमाशा चिरपरिचितं तपनं विहाय नवीदयं शशधरमेव प्रीणयितुं
यतते, इति गणिकाव्यवहारसमारीपात् समासोक्त्यलङ्कारः ; परन्त्वत्र समासोक्ती
साधारणविशेषणवशादेव परार्थस्य प्रतीतावपि पुनस्तस्य शब्देनीपादानात् पुनरुक्ति-
रिति दर्पणकान्तम्, अत्र अरदिगित्येतावतैव विशेषणमङ्गिका तस्याः गणिकात्व-
प्रतीतिः ।

विगलन्मधुव्रतकुलाश्रुजलं
 न्यमिमौलदञ्जनयनं नलिनौ ॥ ११ ॥
 अविभाव्यतारकमदृष्टहिम-
 द्युतिविम्बमस्तमितभानु नभः ।
 अवसन्नतापमतमिस्रमभा-
 दपदोषतैव विगुणस्य गुणः ॥ १२ ॥
 रुचिधाम्नि भर्त्तरि भृशं विमलाः
 परलोकमभ्युपगते विविशः ।

खिन्नमलसम्, अत एव [विगलन्मधुव्रतकुलाश्रुजलं] विगलन्निःसरन्मधु-
 व्रतकुलमेवाश्रुजलं यस्य तत्, [अञ्जनयनम्] अञ्जमेव नयनं, [न्यमिमौलत्]
 मौलयति स्म । “भाजभास—” (७।४।३ पा०) इत्यादिना विकल्प्या-
 दुपधाङ्गस्वः, अत एव नाभ्यासदीर्घः । अनुरक्ता हि कान्ता कान्तम-
 निमेषं पश्यन्ती, तदपाये सति निमौलिताक्षौ स्यादिति भावः ।
 अत्राप्यञ्जनयनमित्याद्यवयवरूपणादवयविनोर्नलिनौतिग्मरश्मोर्नायिका-
 नायकत्वरूपकसिद्धेरैकदेशविवर्त्तिरूपकम् ॥ ११ ॥

अविभाव्येति ।—[अविभाव्यतारकम्] अलक्ष्यनक्षत्रम्, [अदृष्ट-
 हिमद्युतिविम्बम्] अदृष्टं हिमद्युतेरिन्दोर्विम्बं यस्मिन् तत्, अद्याप्यनुदित-
 चन्द्रतारकमित्यर्थः । अस्तमित्यदर्शनेऽव्ययम् । [अस्तमितभानु]
 अस्तमितोऽस्तङ्गतो भानुर्यस्मिन् तत् । एतावता निर्गुणत्वमुक्तम्, अथ
 निर्दीप्तत्वमाह,—[अवसन्नतापम्] अर्कास्तमयात् प्रशान्तसन्तापम्,
 [अतमिस्रम्] अनुदितान्वकारं, [नभः] अन्तरीक्षम्, [अभात्] भाति
 स्म । भातेर्लङ् । ननु निर्गुणस्य का शोभेति न वाच्यं, निर्दीपताया
 अपि गुणात्वादित्यर्थान्तरन्यासेनाह,—[विगुणस्य] गुणहीनस्य, [अप-
 दोषता] निर्दीप्तत्वम्, [एव गुणः] ; अतो गुणवत्त्वाच्छोभायुक्तेति कारणेन
 कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १२ ॥

ज्वलनं त्विषः कथमिवेतरथा

सुलभोऽन्यजन्मनि स एव पतिः ॥ १३ ॥

विहिताञ्जलिर्जनतया दधती

विकसत्कुसुम्भकुसुमारुणताम् ।

चिरमुज्झिताऽपि तनुरौज्ज्वलसौ

न पितृप्रसूः प्रकृतिमात्मभुवः ॥ १४ ॥

रुचोति ।—[रुचिधानि] तेजोनिधौ सूर्य्ये, [भर्त्सरि] पत्न्यौ, [पर-
लोकं] देशान्तरम्, [अभ्युपगते] मृते च सति, [विमलाः] शुद्धाः,
[त्विषो भृशं ज्वलनं विविशुः] । ‘अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति’
इति श्रुतेरिति भावः । अन्यत्र,—‘मृतं या म्रियते पत्न्यौ सा स्त्री ज्ञेया
पतिव्रता’ इति स्मरणादिति भावः । अग्निप्रवेशफलमाह,—[इतरथा]
ज्वलनाप्रवेशे, [अन्यजन्मनि] जन्मान्तरे, [स एव] स सूर्य्य एव, [पतिः] ।
अन्यत्र तु,—योऽस्मिन् जन्मनि पतिः स एव [कथमिव सुलभः ?] न
कथञ्चिदित्यर्थः । ‘उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनुसमारोहति’ इति श्रुतेः ।
‘तेनैव सह मोदते’ इति स्मरणादिति भावः । अतोऽग्निप्रवेशो युक्त
इति समर्थनादाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १३ ॥

अथ सन्ध्याप्रादुर्भावमाह, विहितंति ।—[जनतया] जनसमूहेन,
“ग्रामजन—” (४।२।४३ पा०) इत्यादिना समूहार्थे तत्प्रत्ययः ।
[विहिताञ्जलिः] कृतप्रणामेत्यर्थः । [विकसत्कुसुम्भकुसुमारुणतां
दधती] विकसत्कुसुम्भकुसुमवदरुणतां दधती ; राजसत्त्वादिति भावः ।
तदुक्तं,—‘सर्गाय रक्तं रजसोपष्टं हितम्’ इति । प्रसूत इति प्रसू-
र्माता । ‘जनयित्वौ प्रसूर्माता’ इत्यमरः । पितृणां प्रसूः [पितृप्रसूः,
असौ] इयं सन्ध्या रूपिणी, [आत्मभुवः] ब्रह्मणः, [तनुः] मूर्तिः,
[चिरम्. उज्झिताऽपि] त्यक्ताऽपि, [प्रकृतिं] स्वभावं, जगद्वन्द्य-
त्वादिनिजधर्ममित्यर्थः । [नौज्ज्वलत्] न विससज्ज्व । ‘उज्ज्वल विसर्ग’

अथ सान्द्रसान्ध्यकिरणारुणितं
हरिहेतिह्रति मिथुनं पततोः ।
पृथगुत्पपात विरहार्त्तिदल-
हृदयसुतासृगनुलिप्रमिव ॥ १५ ॥
निलयः श्रियः सततमेतदिति
प्रथितं यदेव जलजन्म तथा ।

लङ्, “आडजादीनाम्” (६।४।७२ पा०) इत्याङ्गागमः, “आटञ्च” (६।१।८० पा०) इति वृद्धिः । भूतपूर्वोऽपि महाजनपरिग्रहः फल-
तीति भावः । ‘पितामहः पितृन् सृष्ट्वा मूर्तिं तामुत्ससर्ज ह । सा
प्रातः सायमागत्य सन्धारूपेण पूज्यते ॥’ इत्यादि भविष्यपुराणमत्र
प्रमाणम् । अत्र तनुत्यागरूपकारणसङ्गावेऽपि प्रकृतित्यागरूपकार्यानुद-
याद्विशेषोक्तिरलङ्कारः,—‘तत्सामग्रामनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिर्निर्गद्यते’ इति
लक्षणात् ॥ १४ ॥

अथेति ।—[अथ] सन्ध्योदयानन्तरं, [सान्द्रसान्ध्यकिरणारुणितं]
सान्द्रा ये सान्ध्याः सन्ध्यायां भवाः । “सन्धिवेज्ञायतुनत्रत्रेयोऽण्” (४।३।
१६ पा०) इत्यण्प्रत्ययः । तैः किरणैरुणितमरुणीकृतम्, अत एव
[विरहार्त्तिदलहृदयसुतासृगनुलिप्रमिव] विरहार्त्त्या विरहवेदनया
दलतो दीर्य्यमाणान् हृदयान् सुतेन चरितेनासृजा रुधिरैरानुलिप्रमिव
स्थितमिथुत्प्रेम्ना । हरेविणोर्हेतिरायुधं, चक्रमित्यर्थः । ‘हेतिः शस्त्रे तु
नृस्त्रियोः’ इति केशवः । [हरिहेतिह्रति] हरिहेतेर्हेतिरिव हतिराह्वा-
यस्य तद्वरिहेतिह्रति, चक्राहमित्यर्थः । [पततोः] पतिणोः । ‘पतति-
पतिपतगपतत्पत्तरथाण्डजाः’ इत्यमरः । [मिथुनं] चक्रवाकहृन्मित्यर्थः,
[पृथक्] भेदेन, [उत्पपात] उदडीयत ॥ १५ ॥

निलय इति ।—[यदेव], जले जन्म यस्य तत् [जलजन्म] जलजम्,
[एतत्] एव, [सततं श्रियः, निलयः] आलयः, [इति प्रथितं] प्रसिद्धम् ।

दिवसात्यये तदपि मुक्तमहो !

चपलाजनं प्रति न चोद्यमदः ॥ १६ ॥

दिवसोऽनुमित्रमगमद्विलयं

किमिहास्यते वत मयाऽबलया ।

रुचिभर्तुरस्य विरहाधिगमा-

दिति सन्ध्ययाऽपि सपदि व्यगमि ॥ १७ ॥

‘निकायनिलयालयाः’ इत्यमरः । [तदपि] नित्यवासभूतमपीत्यर्थः । [तथा] श्रिया, [दिवसात्यये] सायङ्काले, [मुक्तम्, अहो !] देवानामपि कृतघ्नत्वं यदापदि महीपकारिणस्त्याग इत्याश्चर्यम् । अथ वा, [चपला-जनं] चपला चापत्यवती स्त्री, कमला च, ‘चपला कमलावित्युत्पुंश्चली-पिप्पलीषु च’ इति विश्वः । सैव जनश्चपलाजनः । “जातेश्च” (६।२।४१ पा०) इति “संज्ञापूरण्योश्च” (६।३।३।३८ पा०) इति चोभयत्रापि पुंश्रवणप्रतिषेधः । तं, [प्रति] तस्मिन् इत्यर्थः । [अदः] इदं कृतघ्नत्वं, [चोद्यं] चोदनीयं, कथमित्याक्षेपमित्यर्थः, [न] चपलत्वात् न आश्चर्यमेतदिति भावः । श्लेषमूलाऽतिशयोक्त्यनुप्राणितोऽयमर्थान्तर-न्यासः ॥ १६ ॥

दिवस इति ।—[दिवसः] वासरः ; पुमानिति भावः । [अनुमितं] मितं सूर्यं, सुहृदश्च अनु, मिलेण सहेत्यर्थः । “तृतीयार्थे” (१।४।८५ पा०) इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया । ‘मितं सुहृदि मित्रोऽर्कं’ इति विश्वः । [विलयं] नाशम्, [अगमत्] गतः । गमेलुङि पुष्पादित्वात् च रेङादेशः । * [अबलया] स्त्रिया, [मया, रुचिभर्तुः] तंजोनिधेः, प्रेमास्यदपतेश्च, [अस्य] सूर्यस्य, [विहराधिगमात्] । ल्यबलीपे पञ्चमौ । विरहज्ञानं प्राप्येत्यर्थः । [इह] अस्मिंहोके, [किमास्यते] किमर्थं स्थीयते ? आसेर्भावे लिट् । [वत] इति खेदे । [इति] इत्यमा-

“पुषादित्यता—” (१।१।५५ पा०) इति सूत्रम् ।

पतिते पतङ्गमृगराजि निज-
 प्रतिविम्बरोषितं इवाम्बुनिधौ ।
 अथ नागयूथमलिनानि जगत्-
 परितस्तमांसि परितस्तरिरे ॥ १८ ॥
 व्यसरद्गु भूधरगुहाऽन्तरतः
 पटलं वहिर्बहलपङ्कःरुचि ।

लोच्येवेत्यर्थः, अत एव उत्प्रेक्षा । [सन्ध्ययाऽपि सपदि, व्यगमि]
 व्यपागामीत्यर्थः । गमेः स्वार्थस्थन्ताद्भावे लुङ्, मित्त्वाद्ब्रुस्वः,—‘अख्यन्ता-
 दुपधावृत्तिर्नायं स्यादेतुमस्मिचि । तस्मात् स्वार्थे णिञ्शुत्पादो मित्तां
 ङस्वो यतो भवेत् ॥’ विगमशब्दात् “तत्करोति—” (ग०) इति ख्यन्ता-
 ङङिति केचित् ॥ १७ ॥

अथान्वकारं वर्णयति, पतित इति ।—[पतङ्गमृगराजि] पतङ्गी-
 ङ्कं एव मृगराट् सिंह इति रूपकसमासः । तस्मिन् [निजप्रतिविम्ब-
 रोषित] निजेन प्रतिविम्बेन रोषिते कोषित [इव] इत्युत्प्रेक्षा ।
 स्वप्रतिविम्बे प्रतिसिंहभ्रमादिति भावः । अत एव [अम्बुनिधौ पतिते]
 मति ; तज्जिघांसयेति भावः । भावलक्षणसप्तमी । [अथ] अस्मू
 पतनानन्तरं, [नागयूथमलिनानि] नागयूथानि करिकुलानीव
 मलिनानि श्यामानि । “उपमानानि सामान्यवचनैः” (१।१।५५
 पा०) इति समासः । [तमांसि, जगत्] लोकां, [परितः, परितस्त-
 रिरे] आच्छादयामासुः । स्तृणातः कर्त्तरि लिट् । “ऋतश्च संयोगा-
 देर्गुणः” (७।४।१० पा०) इति गुणः । अत्र यद्यपि नागयूथमलिनानि
 नौत्युक्त्यानुशासनसिद्धोपमाऽनुसारात् पतङ्गमृगराजौत्यलाप्युपमितसमा-
 साश्रयणेनोपमैवोचिता, तथाऽपि तदुत्प्रेक्षायाः पतङ्गसम्भवात् सिंहे
 सम्भवाच्च रूपकमेव युक्तम् ; तथा च रूपकानुप्राणितोत्प्रेक्षियमुप-
 मिति च सङ्करः । तत्रोत्प्रेक्षया भ्रान्तिमदुपमया रूपकञ्च व्यच्यत इत्यल-
 ङ्कारिणालङ्कारध्वनिरिति सङ्क्षेपः ॥ १८ ॥

दिवसावसानपटुनस्तमसो

वह्निरेत्य चाधिकमभक्तं गुहाः ॥ १९ ॥

किमलम्बताम्बरविलग्नमधः

किमवर्द्धतोर्ध्वमवनीतलतः ।

विससार तिर्य्यगथ दिग्भा इति

प्रचुरीभवन्न निरधारि तमः ॥ २० ॥

स्थगिताम्बरच्चितितले परित-

स्तिमिरे जनस्य दृशमन्वयति ।

व्यसरदिति ।—[बहलपङ्करुचि] सान्द्रकदंमच्छवि * [दिवसाव-
सानपटुनः] दिवसावसाने दिनान्ते, पटुनः समर्थस्य, [तमसः पटलं,
भूधरगुहाऽन्तरतः] भूधरगुहानामन्तरतोऽभ्यन्तरात्, [एत्थ] आगत्य,
[वह्निः] गवाक्षप्रदेशे, [व्यसरन्नु] विस्तृतं वा, [वह्निः] वाह्यदेशादेत्य,
[गुहाः, अधिकं] भृशम्, [अभक्तं च] भजते स्म, किं प्रविष्टं वेत्यर्थः ।
भजतेर्लुङि तड् । “भलो भलि” (८.२।२६ पा०) इति सकारलोपः ।
अत्र व्यापकत्वसादृश्यात् तमसोऽन्तर्वह्निरपादानकत्वसन्देहात् सन्देहा-
लङ्कारः ॥ १९ ॥

किमिति ।—[प्रचुरीभवत्] बहुलीभवत्, [तमः] कर्तृ [किम्, अम्बर-
विलग्नम्] आकाशस्थं सत्, [अधः] भूतलं प्रति, [अलम्बत ?] असंसत
किमिष ? [अवनीतलतः] भूतलात्, [ऊर्ध्वम्] उपरिष्ठात्,
[अवर्द्धत किम् ? अथ दिग्भास्तिर्य्यक्, विससार] विस्तृतम्, [इति
न निरधारि] अधोलम्बनादौनामन्यतमं न अवधारितमित्यर्थः । धार-
यतेः कर्मेणि लुङ् । अत्रापि पूर्ववत् सन्देहालङ्कारः ॥ २० ॥

स्थगितेति ।—[स्थगिताम्बरच्चितितले] स्थगिते तिरोहिते, अम्बर-

दधिरे रसाञ्जनमपूर्वमतः

प्रियवेश्मवर्त्म सुदृशो दृष्टशुः ॥ २१ ॥

अवधार्य कार्यगुरुतामभवत्

न भयाय सान्द्रतमसन्तमसम् ।

सुतनोः स्तनौ च दयितोपगमे

तनुरोमराजिपथवेपथवे ॥ २२ ॥

दृष्टशेऽपि भास्कररुचाऽङ्गि न यः

स तमीं तमोभिरधिगम्य तताम् ।

चितितले येन तस्मिन्, [तिमिरे परितो जनस्य दृष्टम्, अन्वयति] अन्वां कुर्वति सति, [सुदृशः] स्त्रियः, [अपूर्वं] नूतनं, [रसाञ्जनं] रसं रागमे-
वाञ्जनं सिद्धाञ्जनं, [दधिरे] दधुः । [अतः] हेतोः, [प्रियवेश्मवर्त्म
दृष्टशुः] । अत्र रसाञ्जन वाक्यार्थेन प्रियवेश्मदर्शनसमर्थनात् वाक्यार्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ; तेन रसः सिद्धाञ्जनमिवेत्युपमाध्वनना-
दलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ २१ ॥

अवधार्यति ।—[सान्द्रतमसन्तमसं] सान्द्रतमं यत्सन्तमसं व्यापकं
तमः । 'विष्वक्कन्तमसम्' इत्यमरः । "अवसमन्धेभ्यस्तमसः" (५।४।७६
पा०) इति समासान्तौऽच्प्रत्ययः । तत् कर्तुं [सुतनोः] शुभाङ्गा,
[दयितोपगमे] प्रियाभिसरणे, [कार्यगुरुतां] सम्भोगकार्यस्यावश्यकत्वम्,
[अवधार्यं] निश्चित्य, [भयाय नाभवत्] । [स्तनौ] कुक्षौ, [च,
तनुरोमराजिपथवेपथवे] तनुः केशो यो रोमराजिः पथ्याः । रोम-
राजिपथो मध्यभागस्तस्य वेपथवे कम्पाय । "द्वितीऽथुच्" (३।३।३६
पा०) इत्यथुच्प्रत्ययः । नाभवतामिति विपरिणामेनानुषङ्गः ।
कार्यासक्तस्य तत्रापि कामुकस्य कुतो भयं क्लेशगणना च इति भावः ।
अत्र सन्तमसकुचयोः कामनिमित्ते भयकम्पानुदये कार्यगौरवावधारण-
हेतुकाद्योत्प्रेक्षेयमनेन व्यच्यते ॥ २२ ॥

द्युतिमग्रहीद् ग्रहगणो लघवः

प्रकटौभवन्ति मलिनांश्रयतः ॥ २३ ॥

अनुलेपनानि कुसुमान्यबलाः

कृतमन्यवः पतिषु दीपशिखाः ।

समयेन तेन चिरसुप्तमनो-

भवबोधनं सममबोधिषत ॥ २४ ॥

दृष्टे इति ।—[यो ग्रहगणः, अङ्गि] दिवसे, [भास्कररुचा] सवितु-
स्त्रिषा, [न दृष्टेऽपि] नेक्षितः, [स] ग्रहगणः, [तमोभिः, ततां]
व्याप्तम् ; ताम्यन्यस्यामिति [तमीं] गतिम् । ‘रजनी यामिनी तमी’
इत्यमरः । [अधिगम्य] प्राप्य, [द्युतिम्, अग्रहीत्] ग्रहेर्लुङि “ग्रहो-
ऽल्लिटि” (७।२।३७ पा०) इति इटो दीर्घत्वेऽपि स्थानिवच्चेनेट्त्वात्
सिचो लोपे सवर्णदीर्घः । तथा हि, [लघवः] अन्याः । ‘त्रिष्विष्टेऽल्पे
लघुः’ इत्यमरः । [मलिनांश्रयतः] निरुद्धाश्रयणात्, [प्रकटौ-
भवन्ति] । अर्थान्तरन्यासः ॥ २३ ॥

अनुलेपनानीति ।—[तेन समयेन] प्रदोषकालेन, कर्त्ता । [अनुलेप-
नानि] कुङ्कुमचन्दनादीनि, [कुसुमानि] माल्यादीनि ; तथा [पतिषु,
कृतमन्यवः] कृतकोपाः, [अबलाः] स्त्रियः, तथा [दीपशिखाः] दीप-
ज्वालाश्चेत्येतानि सर्वाणि [चिरसुप्तमनोभवबोधनं] चिरं सुप्तस्य पूर्वं
स्तब्धस्य, मनोभवस्य कामस्य, बोधनमुद्दीपनं यस्मिन् कर्मणि तत् यथा
तथा, तत्पूर्वकमित्यर्थः । इतरथा अनुलेपनादिबोधकस्य वैफल्य-
सम्भवात् * च इति भावः । [समं] सच्चैव, [अबोधिषत] बोधितानि ।
बुद्ध्यतेर्षन्तात्कर्मणि लुङ् । अत्र गन्धमाल्यसम्पादनस्त्रीमनःप्रसाद-
दीपशिखोत्पादनानामबोधिषतेत्येकेन श्लिष्टशब्देनाभिधानात् श्लेषमूला-
ऽमेदाध्यवसायरूपाऽतिशयोक्तिरेका ; तथा सुप्तमनोभवबोधनमिति

* अनुलेपनादिबोधनस्य वैफल्यदिति पाठी युक्तः ।

वसुधाऽन्तनिःसृतमिवाह्वितेः

पटलं फणामणिसंहस्ररुचाम् ।

स्फुरदंशुजालमथ शीतरुचः

ककुभं समस्क्रुत माघवनौम् ॥ २५ ॥

विशदप्रभापरिगतं विबभा-

वुदयाचलव्यवहितेन्दुवपुः ।

मुखमप्रकाशदशनं शनकैः

सविलासहासमिव शक्रदिशः ॥ २६ ॥

क्रियाविशेषणसामर्थ्यात् सममिति योगपद्याभिधानाच्च मनोभव-
बोधनया कार्यकारणभूतयोस्तद्विपर्ययरूपाऽपरा तदुभयापेक्षया गन्ध-
माख्यादीनां प्रस्तुतानामवबोधनरूपैकधर्मसम्बन्धात् तुल्ययोगिताभेद-
ञ्चेति सङ्करः ॥ २४ ॥

अथ चन्द्रोदयवर्णनं प्रारभते, वसुधेति।—[अथ] मनःप्रसादा-
नन्तरं, [वसुधाऽन्तनिःसृतम्] वसुधाऽन्तेन भूप्रान्तेन, निःसृतं वह्निर्निर्ग-
तम्, [अह्वितेः] शिषस्य, [फणामणिसंहस्ररुचां] फणामणिसंहस्राणां
रुचां भासां, [पटलं] स्तोम, [इव] इत्युत्प्रेक्षा । [शीतरुचः] चन्द्रस्य
सम्बन्धि, [स्फुरदंशुजालम्] स्फुरदुल्लसदंशुजालम् ; मघोन इमां [माघ-
वनीं] माहेन्द्रीम् । “मघवा बहुलम्” (६।४।१२८ पा०) इति विकल्पान्न
त्वादेशः । [ककुभं] दिशं, [समस्क्रुत] अभूषयत्, प्राच्यां दिशि चन्द्र-
किरणजालमलक्ष्यतेत्यर्थः । “सम्परिभ्यां करोतौ भूषणी” (६।१।३७ पा०)
इति सम्पूर्वस्य सुडागमः, “अडभ्यासव्यवायेऽपि” * इति नियमात्
॥ २५ ॥

विशदिति ।—[विशदप्रभापरिगतं] शुभकान्तिव्याप्तम्, [उद-

* “किरतौ लवने” (६।१।१४० पा०) इति सूत्रस्य वार्तिकम्, “अडभ्यास-
व्यवायेऽपि” “सुट् कात्पूर्वं इति वक्तव्यम्” ।

कलया तुषारकिरणस्य पुरः
 परिमन्दभिन्नतिमिरौघजटम् ।
 क्षणमभ्यपद्यत जनैर्न मृषा
 गगनं गणाधिपतिमूर्त्तिरिति ॥ २७ ॥
 नवचन्द्रिकाकुसुमकीर्णतमः
 कवरीभृतो मलयजार्द्रमिव ।
 दृष्टशे ललाटतटहारि हरे-
 ह्रितो मुखे तुहिनरश्मिदलम् ॥ २८ ॥

याचलव्यवहितेन्दुवपुः] उदय इति अचलः । ‘उदयः पूर्वपर्वतः’ इत्यमरः । तेन व्यवहितमिन्दुवपुरिन्दुमण्डलं यस्मिन् तत्, [शक्रदिशः] प्राच्याः, [मुखम्] अग्रभागः, वक्रञ्च प्रतीयते, तदभेदेनोत्प्रेक्ष्यते । [अप्रकाशदृश्यनम्] अलक्ष्यदन्तं, [सविलासहासं] सविलासस्मितम्, [इव, शनकैः] मन्दं, [विवभौ] ॥ २६ ॥

कलयति ।—[पुरः] प्राच्यामग्रभागे च, [तुषारकिरणस्य] इन्दोः, [कलया] किरणेन, अन्यत्र,—षोडशभागैकभागोनोपलक्षितं, [परिमन्दभिन्नतिमिरौघजटम्] परिमन्दमल्पं, भिन्ना विदलिताः, तिमिरौघा एव जटा यस्य तत्, [गगनं, न मृषा] सत्यं, [गणाधिपतिमूर्त्तिः] गणाधिपतेः प्रमथपतेरौघरस्य । ‘गणाः प्रमथसंख्योघाः’ इति वेजयन्ती । मूर्त्तिः, [इति जनैः क्षणमभ्यपद्यत] गगनमष्टानां शिशुमूर्त्तीनामन्यतममिति यत्, तत्सत्यमभिपन्नमित्यर्थः । कलामात्रोदितश्चन्द्र इति फलितोऽर्थः । रूपकालङ्कारः ॥ २७ ॥

नवेति ।—[नवचन्द्रिकाकुसुमकीर्णतमः कवरीभृतः] नवचन्द्रिकाभिरेव कुसुमेः कीर्णं तम एव कवरी केशपाशः । “जानपद—” (४।१।४२ पा०) इत्यादिना डीष् । तां विभक्तोति तद्भृतः, [हरेः]

प्रथमं कलाऽभवदथार्धमथो
हिमदीधितिर्महद्भूददितः ।
दधति ध्रुवं क्रमश एव न तु
द्युतिशालिनोऽपि सहसोपचयम् ॥ २६ ॥
उदमज्जि कैटभजितः शयना-
दपनिद्रपाण्डुरसरोजरुचा ।

अक्रस्य, [हरितः] दिग्गः, [सुखे] अग्रभाग एव सुखं वक्त्रमिति श्लिष्ट-
रूपकं, तस्यैव [ललाटतटहारि] ललाटतटवत् हारि मनोहरं, [तुहिन-
रस्मिदलम्] हिमरस्मिदलमिन्दुखण्डं, [मलयजार्द्रमिव] मलयजेन
चन्दनेनार्द्रमिव, [दृष्टे] धावण्यादिति भावः । अत्र नवचन्द्रिका-
कुसुमेत्याद्येकदेशविवर्तिरूपकमहिम्ना हरिवधूत्वप्रतीतौ तत्सहकृत-
श्लेषावगतवक्त्राभेदाध्यवसितमुखसम्बन्ध-प्रसादासादित-ललाटतटोपमो-
ज्जीवनेनन्दलस्यानुपात्तनिजधावल्थ-गुणानिमित्तमलयजार्द्रत्व-गुणस्वरु-
पोत्प्रेक्षा इति सङ्करः ॥ २८ ॥

प्रथममिति ।—[हिमदीधितिः] चन्द्रः, [प्रथमं कला] कलामात्रम्
[अभवत्] । ‘कला तु षोडशो भागः’ इत्यमरः । [अथार्धम्] अर्धमात्रम्,
अभवत् । [अथो] अनन्तरम् । ‘अथो अथ’ इत्यमरः । [उदितः]
साकल्यादुत्थितः सन्, अमहान् महान् सम्पद्यमानोऽभूत् [महद्भूत्] ।
‘अभूततद्भावे च्चिः, * हलन्तत्वान्न कार्यान्तरप्राप्तिः । तथा हि, [द्युति-
शालिनः] तेजिष्ठा, [अपि, क्रमशः एव] क्रमेणैव, [उपचयं] वृद्धिं,
[दधति, सहसा] क्कटिति, [तु न] दधति [ध्रुवम्] । सामान्येन
विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २६ ॥

उदमज्जीति ।—[अपनिद्रपाण्डुरसरोजरुचा] विकसितसितपुण्ड-

* “क्कभसिथीगे सम्पद्यकर्त्तरि च्चिः” (१।४।५० पा०) सूत्रस्यैतस्य द्वौ प्रद-
रितमेतत् वार्तिकसूत्रम् ।

प्रथमप्रबुद्धनदराजसुता-

वदनेन्दुनेव तुहिनद्युतिना ॥ ३० ॥

अथ लक्ष्मणाऽनुगतकान्तवपु-

र्जलधिं विलङ्घ्य शशिदाशरथिः ।

परिवारितः परित ऋक्षगणै-

स्तिमिरीघराक्षसकुलं विभिदे ॥ ३१ ॥

उपजीवति स्म सततं दधतः

परिमुग्धतां बणिगिवोडुपतेः ।

रौकश्रिया, • [तुहिनद्युतिना] चन्द्रेण, [प्रथमप्रबुद्धनदराजसुता-
वदनेन्दुनेव] प्रथमं हरेः पूर्वमेव प्रबुद्धायाः, अन्यथा तन्मखं न दृश्येतेति
भावः । नदराजसुतायाः सिन्धुकन्यायाः शिशुः वदनेन्दुनेवेत्युत्प्रेक्षा ।
[कैटभजितः] हरेः, [शयनात्] समुद्रादित्यर्थः । उत्तोत्प्रेक्षासम्भा-
वनार्थमित्यं निर्देशः । [उदमज्जि] उन्मग्नम्, उत्थितमित्यर्थः ॥ ३० ॥

अथेति ।—[अथ] उदयानन्तरम् ; लक्ष्मणा लाक्ष्मिनेन, लक्ष्मणेन
सौमित्रिणा चानुगतमनुसृतं कान्तं वपुर्यस्य सः [लक्ष्मणानुगतकान्त-
वपुः] इति शब्दश्लेषः, वस्तुतः शब्दभेदेनार्थद्वयाभावेऽपि जतुकाश्र-
वदेकशब्दप्रतीतिः । [परितः] समन्तात्, [ऋक्षगणैः] नक्षत्रगणैः,
जाम्बवदादिभङ्गकसमूहैश्च इत्यर्थश्लेषः । एकनालावलम्बिफलद्वयवद-
खण्डैकशब्दादर्थद्वयप्रतीतिः । 'नक्षत्रमृक्षं भं तारा' इति 'ऋक्षाच्छ-
भङ्गभङ्गकाः' इति चामरः । [परिवारितः, शशिदाशरथिः] शश्वेव
दाशरथिर्दशरथपुत्रो रामः । अत इज् । [जलधिं विलङ्घ्य, तिमिरीघ-
राक्षसकुलम्] तिमिरीघ एव राक्षसकुलं तत्, [विभिदे] विभेदयामास ।
भिदेः कर्त्तरि लिट् । श्लेषसङ्कीर्णसमस्तवस्तुवर्तिसावयवरूपका-
लङ्कारः ॥ ३१ ॥

घनवौधिवीथिमवतीर्णवतो
निधिरम्भसामुपचंयाय कलाः ॥ ३२ ॥
रजनौमवाप्य रुचमाप शशी
सपदि व्यभूषयदसावपि ताम् ।
अविलम्बितक्रममहो ! महता-
मितरेतरोपकृतिमच्चरितम् ॥ ३३ ॥

उपजीवतीति ।—[अम्भसां निधिः] समुद्रः, [बणिगिव सततं, परिमुग्धतां] सौन्दर्यं, अन्यत्र,—मौढ्यं, व्यवहारानभिज्ञतामिति यावत् । 'मुग्धः सुन्दरमूढयोः' इति विश्वः । [दधतः] दधानस्य, [घनवौधि-वौधिम्] घनानां वौधिर्वनवौधिरन्तरिक्षं, सा वौधिः पथ्यवौधिरिवेत्युप-मितसमासः । ताम् [अवतीर्णवतः] प्रविष्टवतः, [उडुपतेः] नक्षत्र-नाथस्य, कस्यचिद्वनिकबणिजश्च, [कलाः] षोडशशांशान्, मूलधनवृद्धीश्च । 'कला स्यान्मूलरैवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके । षोडशशांशेऽपि चन्द्रस्य' इति विश्वः । [उपचयाय] स्वाम्बुवृद्धये, समृद्धये च, [उपजीवति स्म] सेवते स्म, अन्यत्र,—लभते स्मेत्यर्थः । यथा क्रियादिकुशलो ह्यकुशलान्-हान्तं लाभमाप्नोति तद्वदिति भावः । श्लेषसङ्कोचंयमुपमा । उपमा-सङ्कीर्णः श्लेष इत्यन्ये ॥ ३२ ॥

रजनौमिति ।—[शशी रजनौमवाप्य, रुचं] शोभाम्, [आप] । [असौ] शशी, [अपि, तां] रजनीं, [सपदि व्यभूषयत्] । तथा हि, [महतां] सतां, [चरितमवलम्बितक्रमं] यथा तथा [इतरेतरोपकृति-मत्] अन्योऽन्योपकारवत्, [महो] इत्यविलम्बादाश्चर्यम् । अत्र रजनौशशिनोर्मिथः शोभाकरत्वादन्योऽन्यालङ्कारः ;—'तदन्योऽन्यं मिथो यत्नोत्पाद्योत्पादकता भवेत्' इति लक्षणात् । तत्समर्थकश्चायमर्थान्तर-न्वास इत्यङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३३ ॥

दिवसं भृशोष्णरुचिपादहतां

रुदतीमिवानवरतालिरुतैः ।

मुहुरामृशन् मृगधरोऽग्रकरै-

रुदशिश्वसत् कुमुदिनीवनिताम् ॥ ३४ ॥

प्रतिकामिनीति ददृशुश्चकिताः

स्मरजन्मघर्मपयसोपचिताम् ।

मुदृशोऽभिभर्तुं शशिरश्मिगल-

ज्जलविन्दुमिन्दुमणिदारुबधूम् ॥ ३५ ॥

दिवसमिति ।—[मृगधरः] चन्द्रः, [दिवसं] दिवस इत्यर्थः ।
 “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” (२।३।५ पा०) इति द्वितीया । [भृशोष्ण-
 रुचिपादहतां] भृशम् उष्णरुचेः उष्णांशोः, पादेन करेण, अङ्घ्रिणा च ।
 ‘पादा रश्माङ्घ्रितुर्यांशाः’ इत्यमरः । हतां ताडितां, अत एव [अन-
 वरतालिरुतैः] अनवरतैरविच्छिन्नैरलिरुतैः, [रुदतीं] क्रन्दन्तीम्, [इव]
 स्थितां, [कुमुदिनीवनितां] कुमुदिन्येव वनिता ताम् ; अग्राणि
 च ते कराश्च इत्यभेदेन समासः, “अभेदादग्रहस्तादयः” इति वामनः । तैः
 [अग्रकरैः] अग्रांशुभिः, अग्रहस्तेषु, [मुहुः, आमृशन्] स्पृशन्, [उदशिश्व-
 सत्] उच्छ्वासयति स्म । परावमृष्टानां पतिभिराश्वासनीयत्वादिति
 भावः । श्वसघातोः “शो चङुपघाया ऋस्वः” (७।४।१ पा०) इति ऋस्वः ।
 अत्र पाद एव पादस्तेन हतामिति हननसाधितश्लिष्टरूपकोत्यापितेय-
 मलिरुतैरिति व्यधिकरणपरिणामगर्भां रोदनोत्प्रेक्षेति विजातीयसङ्करः ;
 तथा करैरेव करैः कुमुदिनीवनितेति श्लिष्टाश्लिष्टरूपस्यान्मृगधरे वल्लभ-
 त्वप्रतीतेरेकदेशविवर्त्तिरूपकं तत्सापेक्षेयमुदशिश्वसदिति गम्भीरप्रेक्षे-
 त्यपरो विजातीयसङ्करः ; रोदनोत्प्रेक्षासापेक्षेयमुच्छ्वासनीत्प्रेक्षेति
 सजातीयसङ्करोऽपि ॥ ३४ ॥

प्रतीति ।—[मुदृशः] अङ्घ्रिणाः, [अभिभर्तुं] भर्त्तारमभि । “सच-

अमृतद्रवैर्विदधदब्जदृशा-
मपमार्गमोषधिपतिः स्म करैः ।
परितो विसर्पिं परितापि भृशं
वपुषोऽवतारयति मानविषम् ॥ ३६ ॥
अमलात्मसु प्रतिफलन्नभित-
स्तरुणीकपोलफलकेषु मुहुः ।

योनाभिप्रती आभिसुख्ये” (२।१।१४ पा०) इत्यव्ययीभावः । [शशिर-
रश्मिगलज्जलविन्दुं] शशिरश्मिभिर्गलन्तः स्रवन्तो जलविन्दवो यस्या-
स्ताम्, [इन्दुमणिदारुवधूम] इन्दुमणिश्चन्द्रकान्तशिला सैव दारु तस्य
तन्मयी वा वधूः स्त्रीप्रतिमा तां, [स्मरजन्मघर्मपयसोपचितां] स्मरा-
ज्जन्म यस्य तेन स्मरजन्मना घर्मपयसा खेदाम्बुना, उपचितां व्याप्तां,
स्त्रिभगात्तामित्यर्थः, [प्रतिकामिनीति] प्रतिकूला कामिनी प्रति-
कामिनी, सपत्नीति भ्रान्त्येति शेषः । [चकिताः] भौताः, [ददृशुः] ।
अत्र चन्द्रशिलापुत्रिकायां सादृश्यनिबन्धनया प्रतिकामिनीभ्रान्त्या
भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ३५ ॥

अमृतेति ।—[ओषधिपतिः] चन्द्रः एव, ओषधिपतिर्विदध इति श्लिष्ट-
रूपकम् । [अमृतद्रवैः] अमृतमेवामृतमौषधविशेषः, तेन द्रवैराद्रैः,
[करैः] किरणैरेव करैः इक्षैः, [अब्जदृशां, * अपमार्गम्] अङ्गपरि-
मार्जनं, [विदधत्] कुर्वन्, [परितो विसर्पिं] सर्वव्यापि, [भृशं, परि-
तापि] सन्तापकारि, [मानविषं] मानः कोप एव विषं तत्, [वपुषः]
शरीरात्, [अवतारयति स्म] अवारोपितवान् । अत्र सावयवरूप-
केण ओषधलिप्तजाङ्गलिकद्वस्तसंस्पर्शात् विषमिव निशाकरकरस्पर्शा-
देवाङ्गनानां वपुषि रोषो न स्पृष्ट इत्युपमा व्यज्यते ॥ ३६ ॥

अमलेति ।—[अधिक्रावभासितदिशाम्] अधिक्रमवभासिताः

विससार सान्द्रतरमिन्दुरुचा-
 मधिकावभासितदिशां निकरः ॥ ३७ ॥
 उपगूढ्वेलमलघूर्मिभुजैः
 सरितामचुक्षुभदधीशमपि ।
 रजनौकरः किमिव चित्रमहो !
 यदुरागिणां गणमनङ्गलघुम् ॥ ३८ ॥
 भवनोदरेषु परिमन्दतया
 शयितोऽलसः स्फटिकयष्टिरुचः ।

प्रकाशिताः दिशो याभिस्तासाम्, [इन्दुरुचां निकरः, अमलालसु]
 निर्मलमूर्त्तिषु, [तरुणीकपोलफलकैषु] तरुणीनां ये कपोलाः फलका-
 नीव * तेषु, [अभितो मुहुः, प्रतिफलन्] सङ्ग्रामन्, [सान्द्रतरं] प्रचुरतरं,
 [विससार] ; दर्पणसङ्ग्रमणादिवेति भावः । अत्रेन्दुरुचां कपोला-
 सङ्ग्रमेऽपि सङ्ग्रमोक्तेरसम्बन्धे सम्बन्धोक्तिरूपाऽतिशयोक्तिः ॥ ३७ ॥

उपगूढ्वेति ।—[रजनौकरः] चन्द्रः, [अलघूर्मिभुजैः] अलघुभि-
 रूर्मिभिरेव भुजैः, [उपगूढ्वेलम्] उपगूढ्वा वेला येन तं, सावष्टम्भ-
 मिति भावः । [सरितामधीशं] समुद्रम्, [अपि] स्वभावादक्षोभ्य-
 मपीति भावः । [अचुक्षुभत्] क्षोभयति स्म । क्षुभ्यतेर्ष्यन्ताङ्गुड् ।
 “शौ चङ्गुपधायान् स्वः” (७।४।१ पा०) । [अनङ्गलघुम्] अनङ्गेन
 लघुं गतसारं, [यदुरागिणां] यदव एव रागिणास्तेषां, [गणम्] अचुक्षुभत्
 इति, [अहो ! किमिव चित्रं] न किञ्चिदित्यर्थः । अत्राक्षोभ्यमब्धिं
 क्षोभयतश्चन्द्रस्य दण्डापूपिकान्यायादन्यक्षोभकत्वोक्तेरर्थापत्तिरलङ्कारः
 ॥ ३८ ॥

भवनेति ।—[परिमन्दतया] एकाकित्वादसमर्थतया, [भवनी-

अवलम्बा जालकमुखोपगतान्
उदतिष्ठदिन्दुकिरणान् मदनः ॥ ३९ ॥
अविभावितेषुविषयः प्रथमं
मदनोऽपि नूनमभवत्तमसा ।
उदिते दिशः प्रकटयत्यमुना
यदधर्मधाम्नि धनुराचकृषे ॥ ४० ॥
युगपद्विकाशमुदयाङ्गमिते
शशिनः शिलीमुखगणोऽलभत ।

दरेषु] गृहाभ्यन्तरेषु, [शयितः] सुप्तः, अत एव [अलसो मदनः, जालक-
मुखोपगतान्] गवाक्षविवरप्रविष्टान्, अत एव [स्फटिकयष्टिरुचः]
स्फटिकयष्टीनां रुगिव रुक् शोभा येषां तान्, स्फटिकदण्डसन्निभान्,
[इन्दुकिरणान्, अवलम्बा] अवष्टभ्य, [उदतिष्ठत्] उत्थितः । अलो-
होधोत्थानयोरभेदविवक्षया “उदोऽनूर्ध्वकर्मणि” (१।३।२४ पा०)
इति परस्मैपदसिद्धिः । एतत्पदे च अभेदाध्ववसायमूलातिशयोक्त्या
“स्फटिकयष्टिरुचः” इत्युपमया च “अवलम्बा” इत्यलावलम्बोवेत्युत्थान-
स्यावलम्बनहेतुकत्वोत्प्रेक्षा प्रत्याख्यत इत्येतासां सङ्करः ॥ ३९ ॥

अविभावितेष्विति ।—[मदनोऽपि, प्रथमं] चन्द्रोदयात् प्राक्,
[तमसा, अविभावितेषुविषयः] अविभावितोऽलक्षितः द्रुविषयो
बाणालक्ष्यं येन सः, [अभवत्, नूनम्] इत्युत्प्रेक्षा । [यत्] यस्मात्,
[अधर्मधाम्नि] शीतकरे, [उदिते, दिशः प्रकटयति] सति [अमुना]
मदनेन, [धनुः, आचकृषे] आकृष्टम् ; चन्द्र एव महानुद्दीपको मदनस्या-
भृदिति भावः ॥ ४० ॥

युगपदिति ।—[पुष्पधनुषो धनुषः] पुष्पधनुः पुष्पधन्वा । “वा
संज्ञायाम्” (५।४।१३४ पा०) इति विकल्पात् नानङादेशः । तस्य
धनुः पुष्पचार्यं पुष्पान्तरञ्च तस्मात्, चलितः, निःसृतो वेति भावः,

द्रुतमेत्य पुष्पधनुषो धनुषः
 कुमुदेऽङ्गनामनसि चावसरम् ॥ ४१ ॥
 ककुभां मुखानि सहसोञ्ज्वलयन्
 दधदाकुलत्वमधिकं रतये ।
 अदिदीपदिन्दुरपरो दहनः
 कुसुमेषुमत्रिनयनप्रभवः ॥ ४२ ॥

[शिलीमुखगणः] शिली ग्रन्थं मुखं येषां ते शिलीमुखाः बाणाः, अलयश्च ।
 'अलिबाणो शिलीमुखो' इत्यमरः । तेषां गणः, [शशिनः उदयात्,
 विकाशम्] औत्सुक्यम्, उन्मीलनश्च, [युगपत्] एकदा, [गमिति]
 प्रापिते, [अङ्गनामनसि] अङ्गनानां सुदृशां, मनसि हृदये, [कुमुदे च,
 अवसरम्] अवकाशम्, आश्वासश्च, [द्रुतमेत्य, अलभत] । उभयत्र प्रवेशं
 लब्धवानित्यर्थः । अत्र चन्द्रोदये कुमुदकामिनौ हृदययोर्द्वयोरपि प्रकृतयोः
 शिलीमुखप्रवेशलक्षणैकधर्मयोगादोपम्यात् तुल्ययोगिता ; एकधर्मत्वश्च
 अत्र शिलीमुखेति श्लिष्टपदोपात्तयोरलिबाणयोरेकत्वाध्यवसायमूलाति-
 शयोक्तिप्रसादादिति सङ्करः ॥ ४१ ॥

ककुभामिति ।—[ककुभां] दिशां, [मुखानि, सहसा] झटिति,
 [उञ्ज्वलयन्] उन्नासयन्, [रतये] सुरताय, [अधिकम्, आकुलत्वम्]
 औत्सुक्यं, [दधत्] यनामिति शेषः । अन्यत्र,—रतये कामदेव्यै,
 आकुलत्वं भयविह्वलत्वं, दधत् । अत्रैरतिमुनेर्नयनप्रभवः 'अतिनेल-
 ससुन्नवः' इति पुराणात् । त्रिनयनप्रभवो न भवतीति [अत्रिनयन-
 प्रभवः, अपरः] त्रिनयनप्रभवादित्यः, [दहनः] अग्निः, [इन्दुः, कुसुमेषुं]
 कामम्, [अदिदीपत्] दीपयति च । दीप्यतेर्णो चङि "भाज—" (७।१।
 ३ पा०) इत्यादिना विकल्पात् न उपधाङ्गश्चः । अत्र प्रकृते कुसुमेषो-
 दीपनं नाम प्रवर्द्धनं तस्य तत्र प्रतीयमानेन प्रज्वलनेनाभिधाध्यव-
 सायात् तच्चमित्तमिन्दोर्दिक्षुखोद्गासनादिधर्मसम्बन्धादपरोऽर्धं दहन

इति निश्चितप्रियतमागतयः

सितदोधितावुदयवत्यबलाः ।

प्रतिकर्म कर्तुमुपचक्रमिरे

समये हि सर्वमुपकारि कृतम् ॥ ४३ ॥

सममेकमेव दधतुः सुतनो-

रुहृहारभूषणमुरोजतटौ ।

घटते हि संहततया जनिता-

मिदमेव निर्विवरतां दधतोः ॥ ४४ ॥

इत्यपरशब्दप्रयोगसामर्थ्यात् दहनत्वोत्प्रेक्षा, न रूपकमिति रइत्यम् ।
चन्द्रोदयात् कामो ववधे इति तात्पर्यम् ॥ ४३ ॥

एवं चन्द्रोदयाख्यमुद्दीपनविभावनमुक्त्वा तत्फलमाह, इतीति ।—
[इति] एवं, [सितदोधितावुदयवति, अबलाः] स्त्रियः, [निश्चित-
प्रियतमागतयः] निश्चिता प्रियतमानामागतिरागमनं याभिक्ताः
सत्यः, [प्रतिकर्म] प्रसाधनं, [कर्तुम् उपचक्रमिरे] । * 'प्रतिकर्म प्रसा-
धनम्' इत्यमरः । चन्द्रोदयात् प्रियागमनं निश्चित्य 'सलङ्कर्तुं' प्रक्रान्ता
इत्यर्थः । [हि] तथा हि,—[समये] कार्यकाले, [कृतम्] अनुष्ठितं,
[सर्वं] कर्म, [उपकारि] उपकारकं भवति, अन्यथा विफलमेवेति
भावः ; अतो निश्चित्य प्रवृत्तिरासां युक्त्यर्थान्तरन्यासः ॥ ४३ ॥

अथ प्रसाधनमेव प्रपञ्चयति, सममिति ।—[सुतनोः] स्त्रियाः,
[उरोजतटौ, उरु] श्लाघ्यम्, [एकमेव, हारभूषणं] हारमेव भूषणं,
[समम्] अवैषम्येण, [दधतुः] । [संहततया] संश्लिष्टतया, एक-
मन्व्येन च, [जनितां, निर्विवरतां] निरन्तरालतां, नीरन्ध्रत्वञ्च, [दधतोः,

* "श्रीपात्या समधाभ्याम्" (१।३।४९ पा०) इति उपपूर्वकात् क्लामते-
रारभार्थकत्वादेवात्मनेपदं वेदितव्यम् ।

कदलीप्रकाण्डरुचिरोरुतरौ

जघनस्थलीपरिसरे महति ।

रशनाकलापकगुणेन बधू-

र्मकरध्वजद्विरदमाकलयत् ॥ ४५ ॥

अधरेष्वलक्तकरसः सुदृशां

विशदं कपोलभुवि लोध्ररजः ।

नवमञ्जनं नयनपङ्कजयो-

र्विभिदे न शङ्कनिहितात्पयसः ॥ ४६ ॥

इदं] समभागित्वम्, [एव घटते हि] । अन्तर्मेदान्तराया हि विषयिणां
विषयोपभोगाः क्वचयोस्तदभावात् समशोभार्थं ह्यारधारणं युक्तमिति
भावः * ॥ ४४ ॥

कदलीति ।—[बधूः, कदलीप्रकाण्डरुचिरोरुतरौ] कदलीप्रकाण्ड-
रुचिरः रम्भास्तम्भसुन्दरः † ऊरुरेव तरुर्बन्धनवृक्षो यस्मिन् । अत्र कदली-
काण्डस्य सौन्दर्यमात्रोपमानत्वात् न बन्धनयोग्यवृक्षवाचिना तरुशब्देन
पुनरुक्तिः । [महति, जघनस्थलीपरिसरे] जघनस्थल्येव परिसरः
प्रदेशस्तस्मिन्, [रशनाकलापकगुणेन] रशनाकलापक एव गुणस्तेन,
[मकरध्वजद्विरदं] मकरध्वजो मदनः, स एव द्विरदम्, [आकलयत्]
अवनात् । रशनाबन्धेन जघनमतीव मदनोद्दीपकमासौदित्यर्थः ।
समस्तवस्तुविर्वर्त्ति सावयवरूपकम् ॥ ४५ ॥

अधरेष्विति ।—[सुदृशाम्, अधरेषु] ओष्ठेषु, [अलक्तकरसः] लाक्षा-
द्रवः ; तथा [कपोलभुवि] गण्डस्थले, [विशदं] शुभं, [लोध्ररजः] ;
तथा [नयनपङ्कजयोर्नवमञ्जनं] च [शङ्कनिहितात्, पयसः] क्षीरात्, [न

* शेषानुप्राणितोऽयमर्थान्तरन्यासः ।

† इत्यपमा ।

स्फुरदुज्ज्वलाधरदलैर्विलस-

दृशनांशुकेशरभरैः परितः ।

धृतमुग्धगण्डफलकैर्विबभु-

र्विकसङ्गिरास्यकमलैः प्रमदाः ॥ ४७ ॥

भजते विदेशमधिकेन जित-

स्तदनुप्रवेशमथवा कुशलः ।

मुखमिन्दुरुज्ज्वलकपोलमतः

प्रतिमाच्छलेन सुदृशामविशत् ॥ ४८ ॥

विभिदे] भिन्नं नाभूत् । कर्मकर्त्तरि लिट् । अधरादिनिहितं लाञ्छ-
रागादिकं शङ्खनिहितचौरवत् सावर्ण्यादाश्रयतोऽभेदेन दुर्ग्रहमभूदि-
त्यर्थः । अत्र यदधरालक्तकरसादिकं तत् शङ्खनिहितं चौरमित्येक-
वाक्यतया वाक्यार्थे वाक्यार्थसमारोपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धो वाक्यार्थ-
निष्ठो निदर्शनाऽलङ्कारः, तेन अधरालक्तकादीनां गुणतः एकत्वरूपः
सामान्यालङ्कारो गम्यते,—‘सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता’
इति लक्षणात् ॥ ४६ ॥

स्फुरदिति ।—[प्रमदाः] स्त्रियः, [स्फुरदुज्ज्वलाधरदलैः] स्फुरन्त-
श्चलन्तः उज्ज्वलाश्चामला अधरा ओष्ठा एव दलानि पलाणि येषां तैः,
[परितः, विलसदृशनांशुकेशरभरैः] विलसन्तो दशनांशवो दन्तकान्तय
एव केशरभराः किञ्चल्कपुञ्जा येषां तैः, [धृतमुग्धगण्डफलकैः] धृतानि
मुग्धानि गण्डा एव फलकानि कर्णिका यैः तैः, [विकसङ्गिरास्यकमलै-
र्विबभुः] । अत्रास्यकमलैरिति रूपणात्प्रमदा एव सरस्य इति सिद्धे-
रेकदेशविवर्त्ति सावयवरूपकम् । आस्यकुमुदैरिति पाठे,—कुमुदस्य
मुखोपमानकत्वं कविसमयविरुद्धं ज्ञेयम् ॥ ४७ ॥

भजते इति ।—[अधिकेन] प्रबलेन, [जितः, विदेशं] देशान्तरं,
[भजते] । [अथवा, कुशलः] कार्य्यचतुरः, [तदनुप्रवेशं] भजते,

ध्रुवमागताः प्रतिहृतिं कठिने

मदनेषवः कुचतटे महति ।

दूतराङ्गवन्न यदिदं गरिम-

ग्लपितावलग्नमगमत्तनुताम् ॥ ४६ ॥

न मनोरमास्त्वपि विशेषविदां

निरचेष्ट योग्यमिदमेतदिति ।

तमेव शरणातया प्रविश्य जीवतीत्यर्थः । [अतः] हितोः, [इन्दुः, उज्वल-
कपोलम्] उज्वलौ कपोलौ यस्य तदिति मुखस्य विम्बग्रहणयोग्य-
तोक्तेः पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । [सुदृशां मुखं, प्रतिमाच्छलेन]
प्रतिविम्बव्याजेन, [अविशत्] प्रविष्टः । साक्षाच्चन्द्र एवायं, न प्रतिमा-
चन्द्र इति छलशब्दात्प्रतीतेः, छलशब्देनासत्यत्वप्रतिपादनरूपोऽपङ्ग-
वालङ्कारः पूर्वोक्तकाव्यलिङ्गसापेक्ष इति सङ्करः ; तेन कपोल-
योर्लोकोत्तरं लावण्यं दर्पणोपम्यच्च व्यच्यते इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः
॥ ४८ ॥

ध्रुवमिति ।—[मदनेषवः] कामशराः, -[महति कठिने कुच-
तटे, प्रतिहृतिं] प्रतिघातम्, [आगताः] प्राप्ताः, [ध्रुवम्] * [यत्]
यस्मात्, [गरिमग्लपितावलग्नं] गरिमणा निजभारेण, ग्लपितं कर्षितम्,
अवलग्नं मध्यं येन तत्, [इदं] कुचतटम् ; इतराङ्गेन तुल्यम् [इतराङ्ग-
वत्] । “तेन तुल्यम्—” (५।१।११५ पा०) इति वतिप्रत्ययः । [तनुतां]
कार्श्यं, [नागमत्] नाभजत् । “पुषादि—” (३।१।५५ पा०) इति सूत्रेण
चुरङादेशः । तदा मदनेषुपातात्कुचातिरिक्तमङ्गनानामङ्गं क्लमसासी-
दित्यर्थः ॥ ४६ ॥

न मनोरमास्त्विति ।—[प्रियतमे गृहम्, एष्यति] आगमिष्यति सति,

* अत्र क्लमसासीनां सनगरिमणि कामशरार्णा प्रतिघातेऽप्राप्तेऽपि प्रौढीक्या
तन्नामेव प्रतिहृतत्वोक्तिः इत्युत्प्रेषा ।

गृहमेष्यति प्रियतमे सुदृशां

वसनाङ्गरागसुमनःसु मनः ॥ ५० ॥

वपुरन्वलिप्त परिरम्भसुख-

व्यवधानभीरुकतया न वधूः ।

क्षमस्य वाढमिदमेव हि यत्

प्रियसङ्गमेष्वनवलेपमदः ॥ ५१ ॥

निञ्जपाणिपल्लवतलस्त्रलना-

दभिनासिकाविवरमुत्पतितैः ।

[विशेषविदामपि, सुदृशां] सम्यग्दर्शनीयानां स्त्रीणां, [मनः] कर्त्तुं
[मनोरमास्त्रपि, वसनाङ्गरागसुमनःसु] वस्त्रगन्धमाख्येषु, [इदमेतदिति]
इदं, पुरोवर्ति वस्तु ; एतदिति—वसनमिति, अनुलेपनमिति, सुमनस
इति, विशेषाकारेण, तथा [योग्यम्] अस्माकं धारणाहमिति च, [न
निरचेष्ट] न निरधारयत् । प्रियागमनहर्षातिरेकादितिकर्त्तव्यतामूढमभू-
दित्यर्थः । चिनीतेलुंडि तडि चूः सिच, “सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः”
(७।३।२४ पा०) इति गुणः । इषौऽत्र सञ्चारिभावः, निञ्जयसम्बन्धे-
ऽयसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः, सुमनःसुमन इति यमकविशेषश्चेति संसृष्टिः
॥ ५० ॥

वपुरिति ।—[वधूः] स्त्री, [परिरम्भसुखव्यवधानभीरुकतया]
आलिङ्गनसुखविच्छेदभीरुत्वेन । “क्रुकन्नपि वक्तव्यः” (वा०) इति क्रुकन्-
प्रत्ययः । [वपुर्नान्वलिप्त] नानुलिप्तवती, अङ्गरागमात्रव्यवधान-
मपि न सृष्टे अ इत्यर्थः । लिम्पतेः कर्त्तरि लुङि तड् । [हि] तथा हि,—
[अदः] वपुः, [प्रियसङ्गमेषु, अनवलेपम्] अचन्दनम्, अगर्वञ्च, इति [यत्] ।
‘अवलीपस्तु गर्वं स्याद्द्वेषेन भूषणोऽपि च’ इति विश्वः । [इदमेव] अन-
वलीपनत्वमेव, [अस्य] वपुषः, [वाढं] भृशं, [क्षमं] युक्तम् । श्लेषानु-
प्राणितोऽयमर्थान्तरन्यासः ॥ ५१ ॥

अपरा परीक्ष्य शनकैर्मुमुदे
 मुखवासमास्यकमलश्वसनैः ॥ ५२ ॥
 विधृते दिवा सवयसा च पुरः
 परिपूर्णमण्डलविकाशभृति ।
 हिमधाम्नि दर्पणतले च मुहुः
 स्वमुखश्रियं मृगदृशो दृष्टशुः ॥ ५३ ॥

निजिति ।—[अपरा] स्त्री, [निजपाणिपङ्कवतलखलनात्] निज-
 पाणिपङ्कवतलस्य खलनादभिघातात्, [अभिनासिकाविवरम्] नासा-
 रन्ध्रं प्रति, [उत्पतितैः, आस्यकमलश्वसनैः] आस्यकमलस्य श्वसनैर्मुख-
 मारुतैः, [मुखवासं] मुखवासनां, [शनकैः परीक्ष्य मुमुदे] । इयं
 वासकसज्जिका नायिका * ॥ ५२ ॥

विधृते इति ।—[दिवा] आकाशेन, [सवयसा] वयस्यया, [च,
 पुरः] अग्रे, [विधृते] विधारिते, [परिपूर्णमण्डलविकाशभृति]
 परिपूर्णमण्डलविकाशं विम्बशोभां विभर्तीति तद्भृत् तस्मिन्, [हिम-
 धाम्नि] चन्द्रे, [दर्पणतले च, मृगदृशः] स्त्रियः, [स्वमुखश्रियं] पूर्वलो-
 पमानभूतामुत्तरलोपमेयभूताञ्चेत्यर्थः । [मुहुर्दृष्टशुः] । औपम्यपरी-
 क्षार्थमिति भावः । अत्रान्यश्रियोऽन्यत्वासम्भवाच्चन्द्रे तत्सदृशीमिति
 सादृश्याच्चेपादसम्भवइस्तुसम्बन्धा निदर्शना, तथा चन्द्रदर्पणयोर्दु-
 सवयसोश्च यथासङ्गमन्वयात् यथासङ्गालङ्कारश्च ; तदुभयापेक्षया चन्द्र-
 दर्शनयोर्मुखश्रीदर्शनस्थानत्वेन प्रकृतयोरेवौपम्यस्य गम्यत्वान्तुल्ययोगि-
 तैति सङ्करः ॥ ५३ ॥

* 'पाणी पङ्कवाविव' 'आस्यं कमलमिव' इति उपमितसमासद्वयाश्रयणात्
 समासगतार्थोपमयोः संबन्धः ।

अधिजानु बाहुमुपधाय नमत्-
 करपल्लवापिंतकपोलतलम् ।
 उदकण्ठि कण्ठपरिवर्त्तिकल-
 स्वरशून्यगानपरयाऽपरया ॥ ५४ ॥
 प्रणयप्रकाशनविदो मधुराः
 सुतरामभौष्टजनचित्तहृतः ।
 प्रजिघाय कान्तमनु मुग्धतर-
 स्तरुणीजनो दृश इवाथ सखीः ॥ ५५ ॥

अधिजान्विति ।—[नमत्करपल्लवापिंतकपोलतलं] नमति कपो-
 लापिंगाय प्रह्वीभवति, करपल्लवे अपिंतं निहितं, कपोलतलं गण्डस्थलं,
 यस्य तं, [बाहुम्, अधिजानु] जानुनि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।
 [उपधाय] निधाय, कूर्परेण जानुमवष्टभ्येत्यर्थः । [कण्ठपरिवर्त्ति-
 कलस्वरशून्यगानपरया] कण्ठे परिवर्त्तते इति कण्ठपरिवर्त्ति, न तु
 सुखोच्चारितम् इत्यर्थः, कलमव्यक्तमधुरं, स्वरशून्यं तारध्वनिहीनं,
 षड्जादिस्वराभिव्यक्तिहीनं वा, 'यद्गानं तत्परया तदासक्तया, मन्द-
 कण्ठेनैव गायन्त्येत्यर्थः ; कालक्षेपार्थमिति भावः । अयञ्चोत्कण्ठा-
 ऽनुभावः । [अपरया] स्त्रिया, [उदकण्ठि] उत्कण्ठितम् ; प्रिय-
 सङ्गमायोत्सुकया स्थितमित्यर्थः । भावे लुङि चिगी लुक् । अत्र
 कालक्षेपासङ्घिष्णुत्वलक्षणमौत्सुक्यं सञ्चारि तन्निबन्धनात्प्रयोऽलङ्कारः ।
 “परयापरया” इति यमकविशेषश्चेत्यनयोः संसृष्टिः । नायिका विरहो-
 त्कण्ठिता,—‘चिरं पथ्युरनालोके विरहोत्कण्ठितोन्मनाः’ इति लक्ष-
 णात् ॥ ५४ ॥

प्रणयति ।—[अथ] प्रसाधनानन्तरं, [मुग्धतरः] अत्यन्तकाम-
 मोहितः, [तरुणीजनः, प्रणयप्रकाशनविदः] अनुरागव्यञ्जनचतुरा

न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां
 करुणां यथा च कुरुते स मयि ।
 निपुणं तथैनमुपगम्य वदे-
 रभिद्रुति काचिदिति सन्दिदिग्ने ॥ ५६ ॥
 दयिताय मानपरयाऽपरया
 त्वरितं यथावगदिताऽपि सखी ।
 किमु चोदिताः प्रियहितार्थकृतः
 कृतिनो भवन्ति सुहृदः सुहृदाम् ? ॥ ५७ ॥

इत्यर्थः, [मधुराः] मधुरभाषिणीः, अन्यत्र,—रम्याकृतौः, [सुतराम्,
 अभीष्टजनचित्तहृतः] अभीष्टजनस्य चित्तहृतो मनोहारिणीः, [सखीः
 दृष्ट इव, कान्तमनु] प्रेयोजनं प्रति, [प्रजिघाय] प्रेषितवान् । हिनीति-
 लिट् । इवेम सह समासवचनात् दृष्ट इवेति उपमासमासः, तथा
 सखीनामासत्यन्तरङ्गत्वकार्यदर्शित्वादिव्यञ्जनादलङ्कारेण वस्तुध्वनिः
 ॥ ५५ ॥

तथा काचिन्नायिका दूतीं वाचिकमनुशास्ति, न चेति ।—[स मे]
 दयितः, [यथा मयि करुणां कुरुते, यथा, लघुताम्] अन्यतां, [च,
 नावगच्छति] न मन्यते, [एनं] दयितम्, [उपगम्य] प्राप्य, [तथा] तेन
 प्रकारेण, [निपुणं, वदेः] । विध्यर्थे प्रार्थने वा लिङ् । [इति] इत्थं,
 [काचित्] नायिका, [अभिद्रुति] दूतीमभि । “लक्षणेनाभिप्रती
 आभिमुख्ये” (२।१।१४ पा०) इत्यव्ययीभावे नपुंसकङ्गत्वम् । [सन्दि-
 दिग्ने] सन्दिष्टवती । कर्त्तरि लिट् । स्वरितेष्वादात्मनेपदम् । नायिका
 तु कलहान्तरिता,—‘कोपात् कान्तं परागुद्य पञ्चान्तापसमन्विता’
 इति लक्षणात् ॥ ५६ ॥

दयितायेति ।—[मानपरया] अभिमानवत्या, अत एव [अपरया]

प्रतिभिद्य कान्तमपराधकृतं
 यदि तावदस्य पुनरेव मया ।
 क्रियतेऽनुवृत्तिरुचितैव ततः
 कलयेदमानमनसं सखि ! माम् ॥ ५८ ॥
 अवधीर्य्य धैर्य्यकलिता दयितं
 विदधे विरोधमथ तेन सह ।

नायिकया, [अगदिता अपि] दयितमानयेत्यनुक्ताऽपि [सखी, दयि-
 ताय] दयितमानेतुम् । “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि ख्यानिनः”
 (२।३।१४ पा०) इति चतुर्थी । [त्वरितं] शीघ्रं, [ययौ] । अन्यथा
 मरणशङ्केति भावः । तथा हि,—सुप्तु शोभनं हृदयं येषां ते [सुहृदः]
 मित्राणि । “सुहृद्दुर्दुदौ मित्रामित्रयोः” (५।४।१५० पा०) इति
 निपातः । [चोदिताः] प्रेरिताः सन्तः, [सुहृदां], प्रियो हृद्यः हितः
 श्रेयस्करश्च योऽर्थस्तं कुर्वन्तीति [प्रियहितार्थकृतः], कृतमेषामस्तीति
 [कृतिनः] कृतकृत्या, [भवन्ति किमु ?] । किन्तु चोदनां विनैवेति
 भावः । अर्थान्तरन्यासः । नायिका च पूर्ववत् ॥ ५७ ॥

अथ काचित् कलहान्तरिता कान्तं प्रति त्रिभिर्दूतीं सन्दिशति,
 प्रतिभिद्येत्यादि ।—[अपराधकृतम्] आगस्कारिणं, [कान्तं, प्रतिभिद्य]
 निराकृत्य, [पुनर्मयैवास्य, अनुवृत्तिः] अनुसरणं, [क्रियते यदि तावत्
 उचितैव], पतिव्रतानां प्राणेश्वरचित्तानुवृत्तेर्धर्मत्वादिति भावः । किन्तु
 हे [सखि !, ततः] अनुवृत्तेः, [माम्, अमानमनसम्] अभिमानहीन-
 चित्तां, [कलयेत्] मन्येत * ॥ ५८ ॥

तर्जलाधवाय शिगृह्यैव ख्यीयतां तत्राह, अवधीर्य्येति । [अथ, धैर्य्य-
 कलिता] कलितधैर्यां सती । “वाहिताग्नादिषु” (२।२।३७ पा०) इति

तव गोप्यते किमिव कर्तुमिदं
 न सहाऽस्मि साहसमसाहसिकी ॥ ५६ ॥
 तदुपेत्य मा स्म तमुपालभथाः
 किल दोषमस्य न हि विद्म वयम् ।
 इति सम्प्रधार्य रमणाय बधू-
 विहितागसेऽपि विससर्ज सखीम् ॥ ६० ॥

निष्ठायाः परनिपातः । [दयितम्, अवधोर्ष्य] तिरस्कृत्य, [तेन सह विरोधं, विदधे] करोमीति चेत् ? दधातेः कर्त्तरि लट् । हे सखि ! [तव किमिव, गोप्यते] निगूह्यते ? न किञ्चिदित्यर्थः ; किन्तु कथ्यत एवेति कथयति,—सहसा बलेन वर्त्तत इति साहसिकी । “ओजः-सहोम्भसा वर्त्तते” (४।४।२७ पा०) इति ठक् । सा न भवतीति [असाहसिकी] । अहमिति शेषः । [इदं साहसं] विरोधं, विरोधा-चरणरूपं साहसकृत्यमित्यर्थः, [कर्त्तुम्] । “शकष्टप—” (३।४।६५ पा०) इत्यादिना तुमुन् । सहत इति [सहा] समर्था । पचाद्यच् । [नास्मि] । अत्र असाहसिकत्वस्य विशेषणगत्या साहसासहनहेतुत्वोक्तेः पदार्थ-हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ५६ ॥

तर्हि किमत्र कार्यम् ? अत आह, तदिति ।—[तत्] तस्मात्, [तं] वल्लभम्, [उपेत्य, मा स्मोपालभथाः] नोपालभस्य, तद्दोषं न गणये-रित्यर्थः । “ओत्तरे लङ् च” (३।३।१७६ पा०) इति उपाङ्पूर्वात् लभेः लङ् “ न माङ् योगे ” (६।४।७४ पा०) इत्यट्प्रतिषेधः । ननु साप-राधः कथं नोपालभ्यः ? तत्राह,—[वयमस्य, दोषम्] अपराधं, [न हि विद्म किल] अजानाना इव तिष्ठाम इत्यर्थः । कार्यार्थिनः कुतो गर्व इति भावः । “विदो लटो वा” (३।४।८३ पा०) इति शलाघा-देश्च । [इति, सम्प्रधार्य] निश्चित्य, [बधूः] नायिका, [विहितागसे-ऽपि] कृतापराधायाऽपि, [रमणाय] प्रेयसे । क्रियाशब्दात् चतुर्थी ।

ननु सन्दिशति सुदृशोदितया
 त्रपया न किञ्चनं किलाभिदधे ।
 निजमैच्छि मन्दमनिशं निशितैः
 क्रशितं शरीरमशरीरशरैः ॥ ६१ ॥
 ब्रुवते स्म दूत्य उपसृत्य नरा-
 न्नरवत्प्रगल्भमतिगर्भगिरः ।
 सुहृदर्थमीहितमजिह्वाधियां
 प्रकृतेर्विराजति विरुद्धमपि ॥ ६२ ॥

[सखीं, विससर्ज] प्रजिघाय । विरहासहिष्णुतयेति भावः । एषा कलहान्तरिता प्रौढा च ॥ ६० ॥

नन्विति ।—[ननु, सन्दिश] सन्देशं ब्रूहि, [इति, उदितया] दूत्या कथितया, [सुदृशा] नायिकया, कर्ता । [त्रपया] हितुना, [किञ्चन, नाभिदधे किल] नाभिहितं खलु ; किन्तु [निशितैः, अशरीरशरैः] अनङ्गबाणैः, [अनिशं, क्रशितं] कृशीकृतम् । कृशशब्दात् “तत्करोति—” (ग०) इति ख्यन्तात् कर्मणि क्तः । णाविष्ठवद्भावे “र ऋतो हलादेर्लघोः” (६।४।१६१ पा०) इति ऋकारस्य रेफादेशः । [निजं शरीरं मन्दम्, ऐच्छि] ईक्षितम् । एषाऽपि कलहान्तरिता मध्यमा च । त्रपया निजहृदयानभिधानात् निजशरीरनिरीक्षण्येन स्वावस्थानिवेदनाच्च तुल्यलज्जास्मरत्वावगमादिति । इयञ्च पञ्चमी काश्याख्या कामावस्था,—‘दृश्यनःसङ्गसङ्ख्या जागरः कृशताऽरतिः । ह्रीत्यागोन्माद-मूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश ॥’ इति ॥ ६१ ॥

इत्थं नायिकाभिरुपदिष्टा दूत्यः किमकुर्वन् इत्यत आह, ब्रुवत इति ।—[प्रगल्भमतिगर्भगिरः] प्रगल्भाः वृष्टाः, मतिगर्भाः प्रतिभा-साराश्च गिरो यासां ता, [दूत्यः, नरान्] पुरुषान्, [उपसृत्य, नरवत्]

मम रूपकीर्त्तिमहरद्भुवि य-
स्तदनुप्रविष्टहृदयेयमिति ।
त्वयि मत्सरादिव निरस्तदयः
सुतरां चिणोति खलु तां मदनः ॥ ६३ ॥
तव सा कथासु परिघट्टयति
श्रवणं यदङ्गुलिमुखेन मुहुः ।

नरैः पुंभिस्तुल्यम् । “तेन तुल्यं क्रिया चेदितिः” (५।१।११५ पा०)
इति वतिप्रत्ययः । [द्रुवते ष] । न चैतावता वैजात्यं द्रुपश्चमि-
त्यर्थान्तरन्यासेनाह, सुहृदर्थमिति ।—तथा हि,—[अजिघ्रसिधियाम्]
अङ्कुटिलबुद्धीनां सम्बन्धि, सुहृदे [सुहृदर्थम्] । “अर्थेन सह नित्यसमासः
सर्वलिङ्गता चेति वक्तव्यम्” (वा०) इति नित्यसमासः । [ईद्वितं]
चेष्टितं [प्रकृतेर्विकृष्टमपि] स्वभावविपरीतमपि, [विराजति] शोभते ;
तस्मात् न धार्ष्ट्यं दोष इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

अथ काचित् द्रुती कञ्चित् प्रियं प्रति सप्तभिः प्रार्थयते, ममे-
त्यादि ।—[यो भुवि मम, रूपकीर्त्तिं] सौन्दर्यं, प्रथमम् [अहरत्, इयं]
त्वत्प्रिया, [तदनुप्रविष्टहृदया] तस्मिन् आसक्तचित्ता, [इति] अतो
हेतोः, [त्वयि मत्सरादिव मदनः, निरस्तदयः] निष्कृपः सन्, [तां]
त्वत्प्रियां, [सुतरां, चिणोति] अपयति [खलु] । एतेन कार्श्या-
वश्योक्ता । अत्र माघात्प्रतिपक्षभूतनायकपीडनासमर्थस्य मदनस्य
तदीयनायिकापीडनोक्त्या प्रत्यनीकालङ्कारः ;—‘बलिन प्रतिपक्षस्य
प्रतीकारे सुदुष्करे । यस्तदीयतिरस्कारः प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥’ इति
लक्षणात् ; स च त्वयि मत्सरादिवेति हेतुत्प्रेक्षोत्याग्निस्त इति सङ्करः ॥६३॥

तवेति ।—[सा] त्वत्प्रिया, [तव, कथासु] सुखकीर्त्तनेषु, [सुहृ-
रङ्गुलिमुखेन] अङ्गुल्यग्रेण, [श्रवणं] श्रोत्रविवरं, [परिघट्टयति]

घनतां ध्रुवं नयति तेन भव-
 द्गुणपूगपूरितमदृप्ततया ॥ ६४ ॥
 उपताप्यमानमलघूष्णामभिः
 श्वसितैः सितेतरसरोजदृशः ।
 द्रवतां न नेतुमधरं क्षमते
 नवनागवह्निदलरागरसः ॥ ६५ ॥
 दधति स्फुटं रतिपतेरिषवः
 श्रिततां यदुत्पलपलाशदृशः ।

यति, इति [यत्] यदृच्छयेति शेषः । [तेन] परिघटनेन, [भवद्गुण-
 पूगपूरितं] अक्षयम्, [अदृप्ततया] तावत् गुणग्रहणेन असन्तुष्टतया,
 [घनतां नयति] । बहुतच्छूलमानार्थं प्रस्थादिवद्भूयो गुणप्रवेशाय श्लेष-
 यतीत्यर्थः, [ध्रुवम्] इत्युत्प्रेक्षायाम् । अत्र कच्छुविनीदनार्थं शील-
 घटने घनतानयनमुत्प्रेक्ष्यते * ॥ ६४ ॥

उपेति ।—[अलघूष्णामभिः] अलघुरन्तःसन्तापोपाधिकः उष्णमा
 उष्णान्वं येषां तैः, [श्वसितैः] निश्वासेः, [उपताप्यमानं, सितेतरसरोजदृशः]
 नीलोत्पलाद्या, [अधरं, नवनागवह्निदलरागरसः] नवनागवह्निदलानां
 ताम्बूलदलानां, रागरसो रञ्जनद्रवः, [द्रवताम्] आर्द्रतां, [नेतुं, न
 क्षमते] न शक्नोति । एतेन ज्वरावस्थोक्ता । अत्र द्रवत्वनयनसम्बन्धे-
 ऽप्यसम्बन्धीरतिशयोक्तिः ॥ ६५ ॥

दधतीति ।—[रतिपतेरिषवः, श्रिततां] नैश्रित्यं, [दधति, स्फुटम्]
 इत्युत्प्रेक्षायाम् । [यत्] यस्मात्, [निरन्तरदृष्टकठिनस्तनमच्छला-

* अत्र नोद्दिष्टं भावः ;—“तद्भावभाविते चित्ते बलभस्य कषाऽऽदिषु ।
 नोद्दिष्टमिति शङ्कः कर्षकसूयनादिकम् ॥” इति लक्षणात् ।

हृदयं निरन्तरवृहत्कठिन-
 स्तनमण्डलावरणमप्यभिदन् ॥ ६६ ॥
 कुसुमादपि स्मितदृशः सुतरां
 सुकुमारमङ्गमिति नापरथा ।
 अनिशं निजैरकरुणः करुणं
 कुसुमेषुरुत्तपति यद्विशिखैः ॥ ६७ ॥
 विषतां निषेवितमपक्रियया
 समुपैति सर्वमिति सत्यमदः ।

वरणमपि] निरन्तरं नीरन्ध्रं, वृहत् कठिनञ्च यत् स्तनमण्डलं तदेवा-
 वरणं वर्म यस्य तत् तदपि, [उत्पलपलाशदृशः] उत्पलदलाद्याः, [हृदयम्,
 अभिदन्] भिन्दन्ति स्म । भिदेलुङि “इरितो वा” (३।१।५७ पा०)
 इति चुरडादेशः । सावरणमपि भिन्नमिति विरोधोत्थापितयं स्मर-
 शरनैश्चित्योत्प्रेक्षा; तथा च रन्ध्रान्वेषिणा कामेन निपीद्यमानाया-
 स्तस्यास्त्वहिरहो जीवितसंशयमापादयतीति वस्तु द्योत्यते ॥ ६६ ॥

कुसुमादिति ।—[स्मितदृशः] स्मिराद्याः, [अङ्गं कुसुमादपि सुतरां,
 सुकुमारं] कोमलम्, [इति] इदम्, [अपरथा] अन्यथा, [न], किन्तु
 सत्यमेवेत्यर्थः । [यत्] यस्मात्, [कुसुमेषुः, अकरुणः] निष्कृपः सन्,
 [निजैः, विशिखैः] बाणैः । ‘पृषत्कबाणविशिखाः’ इत्यमरः । कुसुमै-
 रेवेत्यर्थः, [करुणं] दौनं यथा तथा, [अनिशं] नित्यम्, [उत्त-
 पति] तापयतीत्यर्थः । तपतिरयं भोवादिकः सकर्मकः । कुसुमा-
 धिकसौकुमार्याभावे कुसुमैः पीड्यत इति कुसुमाधिकसौकुमार्यगुणो-
 त्प्रेक्षा नापरथेति व्यञ्जकप्रयोगात् वाच्या ॥ ६७ ॥

विषतामिति ।—[अपक्रियया] विपरीतप्रयोगेण, [निषेवितम्]
 उपयुक्तं, [सर्वम्], अनृतमपीति भावः । [विषतां] विषवदहित्यं,

अमृतस्रुतोऽपि विरहाद्भवतो-

यदमूं दहन्ति हिंमरश्मिरुचः ॥ ६८ ॥

उदितं प्रियां प्रति सहाईमिति

श्रद्धीयत प्रियतमेन वचः ।

विदितेङ्गिते हि पुर एव जने

सपदीरिताः खलु लगन्ति गिरः ॥ ६९ ॥

[कुलकम्]

[समुपैति इति, अदः] इदं विषयं, [सत्यं] ध्रुवम् ; [यत्] यज्ज्ञात्, [अमृतस्रुतोऽपि] । खवतः क्विपि लुक् । [हिंमरश्मिरुचः] चन्द्रपादाः, [भवतो विरहात्] हेतोः, त्वया विना सेवनादित्यर्थः । [अमूं] त्वत्-प्रियां, [दहन्ति] । याः पूर्वं त्वया सह सेवनादाह्लादयचिति भावः । एतेन विषयवेषरूपा अरत्यवस्थोक्ता । अत्र विशेषण सामान्यसमर्थन-रूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६८ ॥

उदितमिति ।—[प्रियां प्रति] प्रियामुदिश्य । हृदयस्येदं हाईं प्रेम । 'प्रेमा ना प्रियता हाईं प्रेम खेहः' इत्यमरः । "तस्येदम्" (४।३।१२० पा०) इत्यणप्रत्ययः । "हृदयस्य हृत्तेख्यदण्लासेषु" (६।३।५० पा०) इति हृदयस्य हृदादेशः । [सहाई] ससेहम्, [इत्युदितम्] । वदेः कर्मणि क्तः, "वचिखपि—" (६।१।१५ पा०) इत्यादिना सम्प्रसारणम् । [वचः] दूतीवाक्यं, [प्रियतमेन, श्रद्धीयत] विश्वसितम् । दधातेः कर्मणि लङ्, "श्रद्धन्तरोरुपसर्गवृत्तिः" इति काशिकावचनाच्छ्रद्धन्त्यस्य प्राक्प्रयोगः । [हि] यज्ज्ञात्, [पुरः एव] पूर्वमेव, [विदितेङ्गिते] विदितपराभिप्राये, [जने] । इङ्गितं हृत्ततो भावः । [ईरिताः] सज्जने समुदीरिताः, [गिरः सपदि, लगन्ति] सज्जन्ति, [खलु] ; स्वयं प्रियाहृदयवेदित्वात् । खलुचेः संवादेन दूतीकथितं प्रिया-विरहदुःखं विश्वस्यासेत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः । एषा कलहान्तरिता,

दयिताहृतस्य युवभिर्मनसः
 परिमूढतामिव गतैः प्रथमम् ।
 उदिते ततः सपदि लब्धपदैः
 क्षणदाकरेऽनुपदिभिः प्रथये ॥ ७० ॥
 निपपात सन्धमभृतः श्रवणा-
 दसितभुवः प्रणदितालिकुलम् ।
 दयितावलीकविकसन्नयन-
 प्रसरप्रणुन्नमिव वारिरुहम् ॥ ७१ ॥

अत एव मानाख्यो विप्रलम्भः शृङ्गारः,—‘पूर्वानुरागमानाख्यप्रवास-
 करुणात्मना । विप्रलम्भाभिधानोऽयं शृङ्गारः स्यात् चतुर्विधः ॥’
 इति । कुलकम् ॥ ६८ ॥

दयितेति ।—[प्रथमं] चन्द्रोदयात् प्राक्, [परिमूढतां] निज-
 मनोपहृतंमार्गानभिज्ञतां, [गतैः, ततः] पश्चात्, [क्षणदाकरे] चन्द्रे,
 [उदिते] सति, [सपदि, लब्धपदैः] दृष्टचोरपदचिह्नैः, [दयिताहृतस्य]
 दयिताभिर्हृतस्याकृष्टस्यापहृतस्य च, [मनसोऽनुपदिभिः] अन्वेष्टृभिः,
 अन्विष्यन्निरित्यर्थः, [इव] । अत एव गम्योत्प्रेक्षा प्रागवलम्बितधैर्य-
 त्यागनिमित्ता । “अनुपदन्वेष्टा” (५।२।८० पा०) इति निपातः ।
 ‘अन्वेष्टानुपदौ प्रोक्ता’ इति वैजयन्ती । [युवभिः, प्रथये] प्रयातम् ।
 यातेभावे लिट् । अत्रोक्तपदान्वेषणोत्प्रेक्षया यूनां चोरग्राहिरूपकं
 गम्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ७० ॥

अथ यूनां गृहप्रायनन्तरं वृत्तान्तं वर्णयति, निपपातेति ।—[सन्धम-
 भृतः] प्रत्युत्थानसन्धमिच्छाः, [असितभुवः] अङ्गनायाः, [प्रणदिता-
 लिकुलं] गुह्यदलिपुङ्गम् । “उपसर्गादसमासेऽपि योपदेशस्य” (८।
 ४।१४ पा०) इति यात्वम् । [वारिरुहं] श्रवणोत्पलं, [दयितावलीक-

उपनेतुमुन्नतिमतेव दिवं
 कुचयोर्युगेन तरसाऽऽकलिताम् ।
 रभसोत्थितामुपगतः सहसा
 परिरभ्य कश्चन बधूमरुधत् ॥ ७२ ॥
 अनुदेहमागतवतः प्रतिमां
 परिणायकस्य गुरुमुद्वहता ।
 मुकुरेण वेपथुभृतोऽतिभरात्
 काथमप्यपाति न बधूकरतः ॥ ७३ ॥

विकसन्नयनप्रसरप्रणुन्नमिव] दयितावलोकेन विकसतो विस्तारं गच्छतः, नयनस्य प्रसरेण प्रसारेण, प्रणुन्नमिव । पूर्ववत् यात्वम् । [श्रवणात् निपपात] तथा सम्भ्रान्तमित्यर्थः । अत्र सम्भ्रमहेतुकस्य कर्णोत्पलपातस्य नयनप्रसारहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते । एषा च हृष्टा ॥ ७१ ॥

उपनेतुमिति ।—[सहसोपगतः] हठादागतः, [कश्चन] युवा, अत एव [रभसोत्थितां] रभसेनोत्थिताम्, अत एव [उन्नतिमता कुचयोर्युगेन] करणेन * [दिवम्] आकाशम्, [उपनेतुमिव] ऊर्ध्वमुत्क्षेपमिवेति फलोत्प्रेक्षा उत्थाननिमित्तोन्नत्यगुणनिमित्ता । [तरसा] बलेन, [आकलितां] व्याधिमां, [बधूं] प्रियां, [परिरभ्य] आश्लिष्य, [अरुधत्] रुद्धवान्, उपवेशितवान् इत्यर्थः, ऊर्ध्वोत्क्षेपान्निवारितवान् इति चार्थः । रुधेलुङि “इरितो वा” (३।१।५७ पा०) इति विकल्पात् चौरडादेशः । एषा हृष्टा, रोमाञ्चिताद्यनुभाववती च ॥ ७२ ॥

अनुदेहमिति ।—[अनुदेहं] देहस्य पश्चात् । “अव्ययं विभक्ति—” (२।१।६ पा०) इत्यादिना पश्चादर्थोऽव्ययीभावः । [आगतवतः, परिणायकस्य] परिणीतुः, वीढृरित्यर्थः । नयतेष्वुल्लप्रत्ययः । “उपसर्गा-

* “करणेन” इत्यत्र “कर्त्ता” इति युक्तं, कर्त्तव्यसंभवात् ।

अवनम्य वक्षसि निमग्नकुच-
द्वितयेन गाढमुपगूढवता ।
दयितेन तत्क्षणाचलद्रशना-
कलकिङ्किणीरवमुदासि बधूः ॥ ७४ ॥
कररुद्धनीवि दयितोपगतौ
गलितं त्वराविरहितासनया ।

दसमासेऽपि—” (८।४।१४ पा०) इति गत्वम् । [गुरुं] पूज्यां, भार-
वतीञ्च, [प्रतिमां] प्रतिविम्बम्, [उद्वहता] पश्चात् स्थितस्यापि, तदा-
भिसुख्यादिति भावः । [मुकुरेण] दर्पणेन, कर्ता । ‘दर्पणे मुकुरा-
दर्शो’ इत्यमरः । [विपथुभृतः] नवोदृतया भयशृङ्गाराभ्यां कम्पमानात्,
अति अतिमात्रो भरो यस्य तस्मात् [अतिभरात्], प्रतिविम्बगुरुमुकुर-
धारणादिति भावः । [बधूकरतः] बध्वा नवोदृतायाः, करतः पाणि-
तलात् । पञ्चम्यास्तमित् । [कथमपि, नापाति] न पतितं, महता
प्रयत्नेन धारित इत्यर्थः । भावे लुङ् । एषा च मुग्धा । अत्र बधू-
करस्य भारसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः, गुरुमिति श्लेषोऽपि-
पितेति सङ्करः * ॥ ७३ ॥

अवनम्येति ।—[अवनम्य गाढम्, उपगूढवता] आश्लिष्टवता, अत एव
[वक्षसि निमग्नकुचद्वितयेन दयितेन, तत्क्षणाचलद्रशनाकलकिङ्किणीरवं]
तत्क्षणे चलन् उद्वहन्, रशनायाः कलकिङ्किणीरवो यस्मिन् कर्मणि
तद् यथा तथा, [बधूः] अङ्गना, [उदासि] उत्क्षिप्ता । अस्यतेः
कर्मणि लुङ् । एषा च हृष्टा रोमाञ्चाद्यनुभाववती च । स्वभावा-
लङ्कारः † ॥ ७४ ॥

कररुद्धेति ।—[दयितोपगतौ] प्रियागमने सति, अत एव [त्वरा-

* पतनकारणे अतिगुरौ सत्यपि पतनानिष्यत्त्वेऽपि कौत्सि च ।

† स्वभावोक्त्यालङ्कार इति पाठो युक्तः, उक्तालङ्कारस्य क्वाप्यनुपलभ्यात् ।

क्षणादृष्टहाटकशिलासदृश-

स्फुरदूरुभित्ति वसनं ववसे ॥ ७५ ॥

पिदधानमन्वगुपगम्य दृशी

ब्रुवते जनाय वद कोऽयमिति ।

अभिधातुमध्यवससौ न गिरा

पुलकैः प्रियं नवबधूर्न्यगदत् ॥ ७६ ॥

विरहितासनया] त्वरया विरहितं त्यक्तमासनं यया ज्ञया, उत्थित-
येत्यर्थः, कयाचिदिति शेषः ; अत एव [गलितं] सप्तम्, अत एव
[कररुद्धनीवि] कररुद्धीतबन्धं, [वसनं, क्षणादृष्टहाटकशिलासदृश-
स्फुरदूरुभित्ति] क्षणं दृष्टा हाटकशिलासदृशी हेमशिलाप्रतिमा स्फुरन्ती
ऊरुभित्तिरूरुदेशो यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा । 'हिरण्यं हेम
हाटकम्' इत्यमरः । [ववसे] आच्छादितम् । वस्त्रेराच्छादनार्थात्
कर्मणि लिट् । ऊरु भित्तिरिवेत्युपमितसमासः । अतोपमयोः
संसृष्टिः ॥ ७५ ॥

पिदधानमिति ।—[नवबधूः] नवोद्गा, [अन्वक्] पश्चात्, [उप-
गम्य दृशी, पिदधानं] छादयन्तं, [प्रियं] दृष्टिच्छादकः [अयं कः ?
वद इति, ब्रुवते] पृच्छते, [जनाय, गिरा] वाचा, [अभिधातुं, माध्यव-
ससौ] नीत्सेहे ; लज्जयेति भावः । अन्ववपूर्वात् स्यतेः कर्त्तरि लिट् ।
किन्तु [पुलकैर्न्यगदत्] । अत्र प्रियज्ञानस्यार्थस्य लज्जया असंलक्षि-
तस्य पुलकैः प्रकाशनात् सूक्ष्मालङ्कारः । 'संलक्षितसूक्ष्मार्थप्रकाशनं
सूक्ष्मम्' इत्यलङ्कारसर्वस्वलक्षणात् * ॥ ७६ ॥

* तथा हि तदीया इति,—“इह सूत्रः स्थूलमितिभिः असंलक्ष्यी योऽर्थः स वदा
कुत्राप्यसतिभिरिहिताकाराभ्यां संलक्ष्यते तदा तस्य संलक्षितस्य विदग्धं प्रति प्रकाशनं
सूक्ष्मलङ्कारः” इति ।

उदितोरुसादमतिवेषथुमत्
 सुदृशोऽभिभर्तुं विधुरं त्रपया ।
 वपुरादरातिशयशंसि पुनः
 प्रतिपत्तिमूढमपि वाढमभूत् ॥ ७७ ॥
 परिमन्थराभिरलघूरुभरा-
 दधिवेश्म पत्युरुपचारविधौ ।
 स्वलिताभिरप्यनुपदं प्रमदाः
 पणयातिभूमिमगमन् गतिभिः ॥ ७८

उदितेति ।—[अभिभर्तुं] भर्तृसमन्वम् । “लक्षणेनाभिप्रती आभि-
 सुख्ये” (२।१।१४ पा०) इत्यव्ययीभावः । [उदितोरुसादम्] उदित
 उत्पन्नः, ऊरुसादः ऊर्वोर्निश्चेष्टता यस्य तत्, [अतिवेषथुमत्] अति-
 कम्पवत् । एतेन विशेषणद्वयेन प्रत्युत्थानालिङ्गनविरोधेन स्तम्भवेषथु
 सात्त्विकः कर्तौ । [त्रपया, विधुरं] विलक्षम् । एतेन लज्जासञ्चा-
 रिणा प्रियवाक्कुण्ठत्वमुक्तम् । एवं [प्रतिपत्तिमूढमपि] इतिकर्त्त-
 व्यतामूढमपि, [सुदृशो वपुः पुनः, वाढं] भृशम्, [आदरातिशयशंसि]
 सुखरागादिलिङ्गैरादरविशेषव्यञ्जकम्, [अभूत्] । सत्यादरे किमुप-
 चारैरिति भावः ॥ ७७ ॥

परीति ।—[प्रमदाः, अधिवेश्म] निजवेष्मनि, [पत्युः, उपचारविधौ]
 प्रत्युत्थानादिकर्मणि, [अलघूरुभरात्] अलघोर्मद्वत उरुभरात्, [परि-
 मन्थराभिः] अलसाभिः, [अनुपदं] पदे पदे, [स्वलिताभिरपि गतिभिः,
 पणयातिभूमिं] प्रेमप्रकर्षम्, [अगमन्] परं प्रेमास्यदीभूता इत्यर्थः ।
 प्रत्युत्थानादपि स्वलितगमनमेव पत्युः प्रीतिकरमभूदिति भावः ।
 स्त्रीणां स्वलनं पत्युः प्रीतिकरमिति विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ७८ ॥

मधुरोन्नतम् ललितञ्च दृशोः

सकरप्रयोगचतुरञ्च वचः ।

प्रकृतिस्थमेव निपुणागमितं

स्फुटन्त्यलीलमभवत् सुतनोः ॥ ७६ ॥

तदयुक्तमङ्ग ! तव विश्वसृजा

न कृतं यदौक्षणसहस्रतयम् ।

प्रकटीकृता जगति येन क्लृप्तं

स्फुटमिन्द्रताऽद्य मयि गोत्रभिदा ॥ ८० ॥

. मधुरेति ।—मधुरं मनोहरं यथा तथा उन्नतं उच्चलिते भ्रुवौ यस्मिन् तत् [मधुरोन्नतम्] । “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” (१।२।४८ पा०) इति ऋस्वत्वम् । [दृशोर्ललितञ्च] नयनचेष्टा च, सकरप्रयोगं हस्ताभिनयसहितं तच्चतुरञ्च [सकरप्रयोगचतुरं, वचञ्च, सुतनोः] स्त्रियाः, [प्रकृतिस्थमेव] स्वभावसिद्धमेव सदपि, [निपुणागमितं] निपुणेन निपुणाचार्यैणागमितमभ्यासितम् ; अत एव [स्फुटन्त्य-लीलं] स्फुटं प्रथितं, यत् नृत्यं तस्य लीलेव लीला यस्य तत् तथोक्तम्, [अभवत्] इति निदर्शनाऽलङ्कारः । * तथा नर्तक्युपमा गम्यते ॥७६॥

अथ कस्याश्चित् सपत्नीनामग्रहणाद्विधायाः कान्तोपालम्भं विशेष-केणाह, तदिति ।—[अङ्ग] इत्यामन्त्रणे । [विश्वसृजा] विधात्रा, [तव, ईक्षणसहस्रतयं] नैलसहस्रम् । संख्याया अवयवे तयप् । [न कृतं] न सृष्टम्, इति [यत् तदयुक्तम्] । कुतः ? [येन] कारणेन, [मयि] विषये, [स्फुटं] प्रत्यक्षमेव, [गोलभिदा] नामभेदिना, अद्रि-भेदिना च । ‘गोलः नाम्नि कुलेऽप्यद्रौ’ इति यादवः । त्वथेति

न विभावयत्यनिशमच्चिगता-
 मपि मां भवानतिसमीपतया ।
 हृदयस्थितामपि पुनः परितः
 कथमीक्षते वहिरभीष्टतमाम् ? ॥ ८१ ॥
 इति गन्तुमिच्छुमभिधाय पुरः
 क्षणदृष्टिपातविकसद्दनाम् ।
 स्वकरावलम्बनविमुक्तगलत्-
 कलकाञ्चि काञ्चिदरुत्तरुणः ॥ ८२ ॥

शेषः । [अथ इन्द्रता जगति प्रकटीकृता खलु] । अत्र गोलभित्ति
 शेषानुप्राणितं सहस्राक्षत्वमुत्प्रेक्ष्यते • ॥ ८० ॥

नेति ।—[अनिशम्, अच्चिगतां] चक्षुःसन्निकृष्टाम्, [अपि] द्वेष्यामिति
 च गम्यते । ‘द्वेष्ये त्वच्चिगतः’ इत्यमरः । [मामतिसमीपतया
 भवान् न विभावयति] । “शेषे प्रथमः” (१।४।१०८ पा०) इति
 प्रथमपुरुषः । इन्द्रियसन्निकृष्टमपि न लक्ष्यत इति विरोधाभासनार्थो-
 ऽपिशब्दः । परमार्थस्तु द्वेष्यत्वादतिसामीप्याच्च अविभावनं न चित्त-
 मिति भावः । [अभीष्टतमां पुनः, हृदयस्थितामपि] हृदयादनपेतामपि,
 अन्तर्हितामिति च गम्यते । अत एव विरोधाभासकोऽपिशब्दः ।
 [परितः, बहिः] पुरतः, [कथं] भवान् [ईक्षते] । इदन्तु चित्तम् । अति-
 सामीप्यवत् व्यवधानस्यापि दर्शनप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । प्रेमा-
 स्यदं वस्तु परोक्षमप्यपरोक्षमीक्षते, इतरदपरोक्षमपि परोक्षमेवेति
 तात्पर्यार्थः । विरोधाभासयोः सङ्करः ॥ ८१ ॥

इतीति ।—[इत्यभिधाय पुरो गन्तुमिच्छुं, क्षणदृष्टिपातविकसद्द-
 वदनां] क्षणं दृष्ट्योः पातेन विकसद्दनां परस्परदृष्टिपातमालगतकोपा-

अपयाति सरोषया निरस्ते
 कृतकं कामिनि चुक्षुवे मृगाद्या ।
 कलयन्नपि सव्यथोऽवतस्थे-
 ऽशकुनेन खलितः किलेतरोऽपि ॥ ८३ ॥
 अलोक्य प्रियतममंशुके विनीवौ
 यत्तस्थे नमितमुखेन्दु मानवत्या ।
 तन्नूनं पद्मवलोकयाम्बभूवे
 मानस्य द्रुतमपयानमास्थितस्य ॥ ८४ ॥

मित्यर्थः । [काञ्चित्] नायिकां, [तरुणः] युवा, [स्वकरावलम्बन-
 विमुक्तगलत्कलकाञ्चि] स्वकरावलम्बनं प्रियकरेण ग्रहणं, तेन विमुक्ता
 मुक्तबन्धना, अत एव गलन्ती भंशमाना, कला मधुरा, काञ्ची यस्मिन्
 कर्मणि तद्व्यथा तथा, [अरुणत्] रुद्रवान् । रुधैर्लडि “रुधादिभ्यः
 श्रम्” (३।१।७८ पा०) । एषा च कलहान्तरिता । विशेषकम् ॥८२॥

अपयातीति ।—[सरोषया मृगाद्या निरस्ते, कामिनि] भर्त्सयि,
 [अपयाति] निर्याते सति, [कृतकं] कृत्रिमं यथा तथा, [चुक्षुवे]
 तन्निर्गमनप्रतिबन्धार्थं क्षुतं कृतमित्यर्थः । ‘क्षुशब्दे’ भावे लिट् ।
 [इतरोऽपि] नायकोऽपि, [कलयन्नपि] कृतककोपेयमिति जानन्नपि,
 [अशकुनेन, खलितः किल] निरुद्ध इवेत्यर्थः, [सव्यथः] सनिर्वेद इव,
 [अवतस्थे] स्थितः, न गत इत्यर्थः ; उभावपि समानानुरागाविति
 भावः । एषा च कलहान्तरिता * ॥ ८३ ॥

अलोक्येति ।—[मानवत्या] कीपवत्या स्त्रिया । ‘स्त्रीणामीर्षा-
 कृतः कीपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये’ इत्युक्तेः । [प्रियतममालोक्य] ।
 स्थित्या समानकर्तृकत्वात् ज्ञानिर्देशः । [अंशुके, विनीवौ] प्रियावलोक-

सुदृशः सरसव्यलोकतप्त-
 स्तरसाऽऽश्लिष्टवतः सयौवनोष्णा ।
 कथमप्यभवत् स्मरानलोष्णाः
 स्तनभारो न नखम्पचः प्रियस्य ? ॥ ८५ ॥
 दधत्युरोजद्वयमुर्वशीतलं
 भुवो गतेव स्वयमुर्वशी तलम् ।

नाद्विगलितबन्धे सति । भाषितपुंस्कत्वात् पुंवद्भावः । 'स्त्रीकटीवस्त्र-
 बन्धेऽपि नौविः परिपण्डेऽपि च' इत्यमरः । [नमितमुखेन्दु] यथा
 तथा [तस्थे] स्थितम्, इति [यत्, तत्] तस्मान्नम्रमुखावस्थानात्,
 [द्रुतं] शीघ्रं, प्रियावलोकनक्षण एवेत्यर्थः । [अपयानमास्थितस्य]
 प्रयासं गतस्य, [मानस्य] कौपस्य, [पदं] पदचिह्नम्, [अवलोकया-
 म्बभूवे] अन्वेषितमित्यर्थः । लज्जानिमित्ताया मुखनतः अन्वेषणार्थ-
 त्वमुत्प्रेक्ष्यते [नूनम्] इति । मानगन्धोऽप्यस्तमित इति भावः ॥ ८४ ॥

सुदृश इति ।—[सरसव्यलोकतप्तः] सरसमार्द्रं, नूतनमिति यावत्,
 तेन व्यलीकेन प्रियकृतेनापराधेन तप्तः ; तथा यौवनोष्णया सह वृत्तं
 इति [सयौवनोष्णा] ; किञ्च, [स्मरानलोष्णाः] कामाग्निसन्तप्तः,
 एवं त्रिविधाग्नितप्तोऽपि [सुदृशः स्तनभारः, तरसा] वेगेन, अतिदाह-
 दशायामेवेत्यर्थः । [आश्लिष्टवतः] आलिङ्गितवतः, [प्रियस्य, कथमपि]
 कथं वा, कुतो हेतोरित्यर्थः । नखं पचति क्वाथयतीति [नखम्पचः] ।
 पचिरत्र तापवाचौ । "मितनखे च" (३।२।३४ पा०) इति
 खञ्प्रत्ययः । "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्" (६।३।६७ पा०) इति मुमा-
 गमः । [नाभवत्] तथोष्ण ईषदृष्णोऽपि नाभूदित्यर्थः । प्रिया-
 सङ्गप्रतीकाराः खलु कामिनां सन्तापा इति भावः । तादृगोष्णा-
 सम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ८५ ॥

दधतीति ।—[उरु] मद्दत्, [अशीतलं] स्मरयौवनोष्णभ्यामुष्णम्,

बभौ मुखेनाप्रतिमेन काचन

श्रियाधिका तां प्रति मेनका च न ॥ ८६ ॥

दूत्थं नारीर्घटयितुमलं कामिभिः काममासन्

प्रालियांशोः सपदि रुचयः शान्तमानान्तरायाः ।

आचार्य्यत्वं रतिषु विलसन्मन्मथश्रीविलासा

ङ्गीप्रत्यूहप्रशमकुशलाः शीधवश्चक्रुरासाम् ॥ ८७ ॥

इति श्रीमाघकविक्रतौ शिशुपालबधे महाकाव्ये

प्रदोषवर्णनं नाम नवमः सर्गः ॥ ८ ॥

[उरीजद्वयं] कुचद्वयं, [दधती भुवस्तलं गता, स्वयं] साक्षात्, [उवेशी
इव] स्थितेत्युत्प्रेक्षा । [काचन स्त्री,] अप्रतिमेन मुखेन बभौ तां
प्रति, मेनका : मेनकाख्या अप्सरसः [च, श्रियाधिका] श्रिया सौन्दर्य्य-
णाधिका, [न] इत्यतिशयोक्तिः । तयोर्यमकाभ्यां संसृष्टिः । वंशस्थं
वृत्तम् ॥ ८६ ॥

इत्यमिति ।— [इत्यम् । अनन प्रकारेण । “इदमस्थसुः” (५।३।
२४ पा०) इति थमुप्रत्ययः । [सपदि, शान्तमानान्तरायाः] शान्तः
शमितः, मानः कोप एवान्तरायो याभिस्ताः । “वा दान्त—” (७।२।
२७ पा०) इत्यादिना शमेर्य्यन्तात् शान्तेति निपातः । [प्रालियांशोः]
चन्द्रस्य, [रुचयो नारीः कामिभिर्घटयितुम्] । मितां ऋष्वः, “पर्याप्ति-
वचनेष्वलमर्थेषु” (३।४।६६ पा०) इति तुमुन्प्रत्ययः । [कामं]
प्रकामम्, [अलम्] समर्थाः, [आसन्] । दूत्थ इवेति भावः । [विलसन्-
मन्मथश्रीविलासाः] विलसन्तो मन्मथश्रीविलासा मणितश्रीत्कारादि-
मदनातिरेकविकारा * याभिस्ताः ; [ङ्गीप्रत्यूहप्रशमकुशलाः] ङ्गीरेव

* “मणितं रतिकालं स्त्रीणामयत्तशब्दभेदे” इति वाचस्पत्यम् ; श्रीत्कारशब्द-
स्यापि तद्याविधध्वनिविशेषवाचकत्वम् ; एवञ्च मणितश्रीत्कारादयो हि मदनविकारा-
तिशयव्यञ्जकाः स्त्रीणां रतिकालवृत्तनिनादविशेषाः इति टीकाकृतामाशयः ।

दशमः सर्गः ।

—००—

सज्जितानि सुरभौण्यथ यूना-
मुल्लसन्नयनवारिरुहाणि ।

आययुः मुघटितानि सुरायाः

पात्रतां पियतमावदनानि ॥ १ ॥

प्रत्यूहो विप्रः, तस्य प्रश्ने निवारणे कुशलाः; शेरते आभिरिति [श्रीधवः]
मदिराः । “श्रीडो धुक्” (उ० ४पा० ३८सू०) इत्यौणादिको धुक्प्रत्ययः ।
[आसां रतिषु, आचार्यत्वम्] उपदेशं, [चक्रुः], नर्म्मसख्य इवेति भावः ।
अत्र प्रथमाहं प्रस्तुतचन्द्रभासां मानश्मनकामिघटनपाटवविशेषण-
साम्यादप्रस्तुतद्वृत्तीत्वप्रतीतेः समासोक्तिः; द्वितीयाहं तु श्रीधुष्वारोपित-
स्याचार्यत्वस्य प्रकृतोपयोगात् परिणामः; तयोः सापेक्षत्वात् सङ्करः, तेन
च द्वृत्तीनर्म्मसख्युपमाध्वनिः । उत्तरसर्गे मधुपानरतोत्सववर्णनायाश्चाय-
मेव प्रस्तावः । मन्दाक्रान्तावृत्तं,—“मन्दाक्रान्ता जलधिषड्गैर्म्मो
नतौ तो गुरु चेत्” इति लक्षणात् ॥ ८७ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते माघ-
काव्यव्याख्यानं सर्वङ्गप्राख्ये नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

आचार्यत्वं रतिषु श्रीधवश्चक्रुरित्युक्तं, तत्प्रपञ्चनायास्मिन् सर्गे
मधुपानं तावद्दर्शयति, सज्जितानीति ।—[अथ] पानगोष्ठीप्रस्तावा-
नन्तरं, [सज्जितानि] यावकक्षालनादिना संस्कृतानि, [सुरभौणि]]
यथायोगं स्वभावसंस्काराभ्यां सुगन्धौनि, [उल्लसन्नयनवारिरुहाणि]
नयनानि वारिरुहाणीव, अन्यत्र,—नयनानीव वारिरुहाणि वासनार्थं

सोपचारमुपशान्तविचारं
सानुतर्षमनुतर्षपदेन ।
ते मुहूर्त्तमथ मूर्त्तमपीष्यन्
प्रेम मानमवधूय बधूः स्वाः ॥ २ ॥

क्षिप्तानि, तान्युद्भवन्ति येषु तानि तथोक्तानि, [सुषटितानि] सुष्ठु मुखै-
र्योजितानि, शोभनसंस्थानवक्ष्या निर्मितानि वा, [प्रियतमावदनानि,
यूनां] कामिनां, [सुरायाः, पात्रतां] पानभाजनताम्, [आययुः] ;
प्रियामुखसम्पर्कजनितरसास्वादलोभात् तासां मुखसुरामेव पपुरिति
भावः । अत्र वदनेष्वारोप्यमाणायाः पात्रतायास्तादात्म्येन तेषां पान-
साधनताऽऽपादनेन प्रकृतवदनोपयोगात् परिणामालङ्कारः ;—‘आरोप्य-
माणास्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः’ इति लक्षणात् । तेन श्लेषसङ्गी-
र्णोपमा व्यज्यते । अस्मिन् सर्गे स्वागता वृत्तं,—“स्वागतेति
रनभा गुरुयुग्मम्” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

सोपचारमिति ।—[अथ] पात्रीकरणानन्तरं, [ति] युवानः, [सोप-
चारं] सप्रार्थनम्, [उपशान्तविचारं] निवृत्तशङ्कम् । ‘विवादम्’ इति
पाठे,—मानमवधूयेति पुनरुक्तिः, चारञ्चारमित्यनुप्रासक्रमभङ्गश्च स्यात् ।
[सानुतर्षं] सलृषञ्च यथा तथा, [अनुतर्षपदेन] अनुतर्षत्यनेनेत्यनुतर्षो
मद्यम् । ‘मद्येऽनुतर्षं तत्पाने पात्रे लृषाऽभिलाषयोः’ इत्युभयत्रापि
विश्वः । तस्य पदेन छलेन, [मूर्त्तं] मूर्त्तिमत्, [प्रेम, स्वाः] स्त्रीयाः,
[बधूः, मुहूर्त्तं] क्षणं, [मानं] कोपम्, [अवधूय, अपीष्यन्] पाययन्ति स्म ।
पिबतेर्णौ चङि “लौपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य” (७।४।४ पा०) इति
धात्वाकारलोपः, ईकारोऽभ्यासस्य । “न पादमि—” (१।३।८८ पा०)
इत्यादिना निगरणार्थत्वमिति परस्मैपदनिषेधेऽपि “शिचञ्च” (१।३।
७४ पा०) इत्यात्मनेपदविकल्पात् पाञ्चिकं परस्मैपदम् । “गतिबुद्धि—”
(१।४।५२ पा०) इत्यादिना बधूरित्यणिकर्तुः कर्मत्वम् । अनुतर्षपदे-

क्रान्तकान्तवदनप्रतिविम्बे
 मग्नबालसहकारसुगन्धौ ।
 स्वादुनि प्रणदितालिनि शीते
 निर्ववार मधुनौन्द्रियवर्गः ॥ ३ ॥
 कापिशायनसुगन्धि विघूर्णा-
 न्नुन्मदोऽधिशयितुं समशेत ।
 फुल्लदृष्टि वदनं प्रमदाना-
 मञ्जचारु चषकञ्च षडङ्घ्रिः ॥ ४ ॥

नेत्यनुतर्षापङ्कवेन मूर्त्तप्रेमत्वोत्प्रेक्षणात् व्यञ्जकाप्रयोगाच्च प्रतीयमाना
 सापह्वोत्प्रेक्षा ॥ २ ॥

क्रान्तेति ।—[क्रान्तकान्तवदनप्रतिविम्बे] क्रान्तं सङ्क्रान्तं, कान्त-
 वदनप्रतिविम्बं यस्मिन् तस्मिन्, नेत्रनिर्घृतिकर इत्यर्थः । [मग्नबाल-
 सहकारसुगन्धौ] मग्नाः क्षिप्ताः, बालसहकाराश्रूतविशेषपङ्कवाः ।
 ‘आम्रश्रूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः’ इत्यमरः । तैः सुगन्धौ
 सुरभिणि, प्राणतर्पण इत्यर्थः । “तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवङ्गा-
 लवस्य” (७।१।७४ पा०) इति पुंवङ्गावः । [स्वादुनि] मधुरे,
 रसनाकर्षिणीत्यर्थः । [प्रणदितालिनि] गुञ्जन्मधुकरे, श्रुतिमुख इत्यर्थः ।
 [शीते] स्यशंसुखे इत्यर्थः । एवं पञ्चविषयसमष्टौ [मधुनि] मये,
 [इन्द्रियवर्गः] चक्षुरादिपञ्चकं, [निर्ववार] निर्वृतमभूत् । अत्र रूप-
 रसादिपदार्थानां मधुविशेषणभावेन निर्वृतिहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं
 काव्यलिङ्गम् ॥ ३ ॥

कापिशायनेति ।—[उन्मदः] उद्विक्तमदः, अत एव [विघूर्णन्]
 अमनन्, [षडङ्घ्रिः] षट्पदः, [कापिशायनसुगन्धि] कापिशायनेन
 सुगन्धि सुरभि । ‘कश्यं कथ्यं तथा मद्यं मैरेयं कापिशायनम्’ इति

विम्बितं भृतपरिस्रुति जानन्
 भाजने जलजमित्यबलायाः ।
 घ्रातुमक्षि पतति भ्रमरः स्म
 भ्रान्तिभाजि भवति क्व विवेकः ? ॥ ५ ॥
 दत्तमिष्टतमया मधु पत्यु-
 वांठमाप पिबतो रसवत्ताम् ।

वैजयन्ती । [फुल्लदृष्टि] विकसितनेत्रं, [प्रमदानां] वनितानां, [वद-
 नम्, अञ्जचारु] अधिवासनार्थेन अञ्जेन चारु, [चषकं] पानपात्रं,
 [च] । ‘चषकोऽस्त्री पानपात्रम्’ इत्यमरः । [अधिश्रयितुम्]
 अधिष्ठातुं, [समश्रेत] “इदं भजामौदं भजामि वा ?” इत्युभयसौभार्थं
 दोलायमानमानस आसौदित्यर्थः । अत्र प्रकृतयोरेव वदनचषकयोः
 षट्पदाभिलाषास्पदत्वरूपैकधर्मयोगादौपम्यस्य गम्यतायां तुल्ययोगिता-
 भेदः ॥ ४ ॥

विम्बितमिति ।—[भृतपरिस्रुति] भृता परिस्रुत् वारुणी यस्मिं-
 स्तस्मिन् । ‘परिस्रुद्गरुणात्मजा’ इत्यमरः । [भाजने] पानपात्रे,
 [विम्बितं] प्रतिविम्बितम् । [अबलायाः अक्षि जलजमिति, जानन्]
 सादृश्यात् तथा भ्राम्यन्नित्यर्थः । [भ्रमरः घ्रातुं पतति स्म] । तथा हि,
 [भ्रान्तिभाजि] भ्रान्तिभ्रमणं, विपरीतज्ञानञ्च तद्भाजि, [विवेकः]
 विचारः, [क्व भवति] न कापीत्यर्थः । अत्र भ्रमरस्याक्षि जलजभ्रान्ते-
 भ्रान्तिमंदलङ्कारः, तत्समर्थकत्वात् श्लेषमूलातिशयोक्त्यापितोऽर्थान्तर-
 न्यासः तेन सद्वाङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ५ ॥

दत्तमिति ।—[इष्टतमया * दत्तं, मधु] मयं कर्तृ । [पिबतः पत्युः,
 रसवत्तां] प्रियसीकरस्यर्शादतिस्वादताम्, [आप] । अतिश्रायने

यत्सुवर्णमुकुटांशुभिरासौ-
 च्चेतनाविरहितैरपि पीतम् ॥ ६ ॥
 स्वादनेन सुतनोरविचारा-
 दोष्ठतः समचरिष्ट रसोऽत्र ।
 अन्यमन्यदिव यन्मधु यूनः
 स्वादमिष्टमतनिष्ट तदेव ॥ ७ ॥
 बिभ्रतौ मधुरतामतिमात्रं
 रागिभिर्यगपदेव पपाते ।

मतुप । [वाढं] ध्रुवमित्युत्प्रेक्षा । कुतः ? [यत्] यस्मात्, [चेतना-
 विरहितैः] अचेतनैः, [सुवर्णमुकुटांशुभिरपि], मधुनि प्रसृतैरिति
 भावः । [पीतं] पीतवर्णं पीतञ्च, [आसीत्] । अत्र पीतमिति
 श्लेषमूलातिशयोक्त्या पीतिस्रः क्रियाभेदाध्यवसायेनाचेतनांशुकर्तृक-
 पानक्रियानिमित्ता प्रेयसीस्वहस्तदानाद्दिग्भवनत्तोत्प्रेक्षा ; तथा च यद्-
 चेतनानामपि पे तच्चेतनानां किं वक्तव्यमित्यर्थापत्तिध्वननादलङ्कार-
 णालङ्कारध्वनिः ॥ ६ ॥

स्वादनेनेति ।—[सुतनोः] कर्त्तारः । [स्वादनेन] आस्वादनेन,
 [ओष्ठतः] ओष्ठात्, [रसः] स्वादः, [अत्र] मधुनि, [अविचारात्]
 असंशयात्, [समचरिष्ट] सङ्क्रान्तः । सम्पूर्वात् चरतेर्लुङ् । “सम-
 कृतौयायुक्तात्” (१।३।५४ पा०) इत्यात्मनेपदम् । कुतः ? [यत्]
 यस्मात्, [तदेव] पूर्वभुक्तमेव, [मधु, अन्यदिव] अपूर्वमिव, [अन्यम्]
 अपूर्वम्, [इष्टं] प्रियं, [स्वादं] रसं, [यूनोऽतनिष्ट] । तनोतेर्लुङ् तड् ।
 ओष्ठस्यर्शानन्तरमेव रसान्तरप्रादुर्भावात् अनन्तरन्यायात् तद्भ्रससङ्ग-
 मणोत्प्रेक्षा, सा चाविचारादिति व्यञ्जकप्रयोगाद्वाच्या ॥ ७ ॥

बिभ्रताविति ।—[रागिभिः] कामिभिः, [अतिमात्रं, मधुरतां]

आननैर्मधुरसो विकसद्भि-
नासिकाभिरसितोत्पलगन्धः ॥ ८ ॥
पीतवत्यभिमते मधुतुल्य-
खादमोष्ठरुचकं विददङ्गी ।
लभ्यते स्म परिरक्ततयाऽऽत्मा
यावकेन वियताऽपि युवत्याः ॥ ९ ॥

खादतां, प्रियत्वं वा, [विभ्रतो] । ‘मधुरं रसवत् खादु प्रियेषु मधुरो-
ऽन्यवत्’ इति विश्वः । तस्य भावस्तां, विकसद्भिः विकसन्तीभिश्च [विक-
सद्भिः] तृष्णया विजृम्भमाणैः । “नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतर-
स्याम्” (१।१।६६ पा०) इति नपुंसकैकशेषः । [आननैः, मधुरसः]
मधुरसः, [नासिकाभिः] प्राणैः, [असितोत्पलगन्धः] च [युगपदेव, पपाते]
पीतौ ; भिन्नेन्द्रियग्राह्यावपि गन्धरसौ युगपत् खेन्द्रियसम्बन्धात्
युगपत् गृहीतावित्यर्थः । अत्र मनस आशु सञ्चारात् योगपद्याभि-
मानः । श्रतपत्रश्रव्यतिभेदवदित्यणुपरिमाणवादिनः । वास्तवमेव
योगपद्यामिति मध्यमपरिमाणवादिनः । सार्वपथीनास्तु कवय इत्यल-
मतिपङ्कवितेन । अत्र रसगन्धयोः प्रकृतयोरेकपानक्रियासम्बन्धात् तुल्य-
योगिताभेदः ॥ ८ ॥

पीतवतीति ।—[विददङ्गी] विदंष्टुमिच्छो, उपदंशेच्छावतीत्यर्थः ।
दंशेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । [अभिमते] वल्लभे, [मधुतुल्यखादं] मधुना
तुल्यखादं तुल्यरसं, तुल्यत्वञ्च हृद्यतामात्रेण नान्यथा विलक्षणरसस्य
अनुपदंशत्वात् । ओष्ठो रुचकमाभरणमिवेत्युपमितसमासः । ‘रीचना-
यान्तु रुचकमञ्जाभरणमाल्ययोः’ इति विश्वः । तत् [ओष्ठरुचकम्]
ओष्ठश्रेष्ठं, [पीतवति] सति [वियता] अपगच्छता, [अपि] ।
इथो लटः प्रत्नादेशे “इथो यब्” (६।४।८१ पा०) इति यथादेशः ।
[युवत्याः] युवतेः । “ङिति ङस्त्वञ्” (१।४।६ पा०) इति वा

कस्यचित् समदनं मदनौय-

प्रेयसीवदनपानपरस्य ।

खादितः सकृद्विवाऽऽसव एव

प्रत्युत क्षणविदंशपदेऽभूत् ॥ १० ॥

पीतश्रीधुमधुरैर्मिथुनाना-

माननैः परिहृतं चषकान्तः ।

ब्रौड्या रुदद्विवालिविरावै-

नीलनीरजमगच्छदधस्तात् ॥ ११ ॥

नदीत्वादाङ्गागमः । [यावकेन] अलक्तकेन, [परिरक्ततया] दन्त-
निष्पीडनकृतेन रागेण हेतुना, [आत्मा] स्वरूपं, [लभ्यते स्म] लब्धः,
पुनरुद्धतमित्यर्थः । अत्राधरपानादपगतस्यापि यावकस्य रागप्रादुर्भाव-
निमित्ता विरोधगर्भा पुनरुद्धवोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्या ॥ ८ ॥

कस्यचिदिति ।—[समदनं] यथा तथा, [मदनौयप्रेयसीवदन-
पानपरस्य] मदयतीति मदनौयं मदकारि । “कृत्यल्युटो बहुलम्”
(३।३।११३ पा०) इति कर्त्तरि अनौयर्प्रत्ययः । तस्य प्रेयसीवदनस्य
पानं परं प्रधानं यस्य तस्य कामुकत्वात् प्रियामुखपानासक्तस्य, [कस्य-
चित्] कामिनः, [सकृद्विवा खादितः] अबाहुल्येन पीतः । इवशब्दो
वाक्यालङ्कारे । [आसव एव] । [प्रत्युत] वैपरीत्ये इति गण-
व्याख्यानं । [क्षणविदंशपदे] क्षणं विदंशपदे उपदंशस्थाने, [अभूत्] ।
अन्येषां मधुपानलोलुपानामधरास्वाद उपदंशः । अस्य त्वधरपानैकपरस्य
मध्येवोपदंश इत्यर्थः । अधरपानस्य उपदंशत्वसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धः, आस-
वस्य तदसम्बन्धेऽपि सम्बन्ध इत्यतिशयोक्त्योरसापेक्षत्वात् संसृष्टिः ॥ १० ॥

पीतेति ।—[पीतश्रीधुमधुरैः] पीतश्रीधूनि पीतमद्यानि ; अत
एव मधुराणि मनोज्ञानि तैः, [मिथुनानां] स्त्रीपुंसानाम्, [आननैः,

प्रातिभं त्रिसरकेण गतानां

वक्रवाक्यरचनारमणीयः ।

गूढसूचितरहस्यसहासः

सुभुवां प्रवृत्ते परिहासः ॥ १२

चक्रकान्तः] पानपात्राभ्यन्तरे । ‘षष्कोऽस्त्री पानपात्रम्’ इत्यमरः ।
[परिहृतं] त्यक्तं, [नीलनीरजं] वामनार्यं निक्षिप्तं नीलोत्पलं,
[प्रौढया] परिहारलज्जया, [अलिविरावैः रुददिवाघस्तादृगच्छत्] ।
अत्र मद्यापगमनिमित्तस्य नीलनीरजाधोगमनस्य रोदनविशिष्टलज्जा-
हेतुकत्वोत्प्रेक्षा, सा चालिविरावैरिति व्यधिकरणपरिणामोज्जीवि-
तेति सङ्करः ॥ ११ ॥

अथ मदानुभावान् वर्णयति, प्रातिभमिति ।—त्रयाणां सर-
काणां समाहारस्त्रिसरकं त्रिवारमधुपानम् । ‘सरकं शोधुपात्रे स्यात्
शोधुपाने च शोधुनि’ इति विश्वः । “तद्वितार्थ—” (२।१।५१ पा०)
इत्यादिना समाहारे द्विगुः । पात्रादित्वात् नपुंसकत्वम् । तेन [त्रिस-
रकेण] त्रिपानं मदातिभूमिरिति पानप्रसिद्धिः । प्रतिभैव [प्रातिभं]
प्रतिभाविशेषः । प्रज्ञादित्वात् सार्धेऽणप्रत्ययः ; यद्वा,—‘ज्ञानबीजभूतः
संस्कारविशेषः प्रतिभा’ इति काव्यप्रकाशकारः । तत्र भवं प्रातिभं
ज्ञानप्रभावविशेष एव । भवार्थेऽणप्रत्ययः । तत् प्रातिभं [गतानां]
त्रिवार-मधुपानोत्कट-मदीद्भुङ्गसंस्कार-प्रभावित-प्रगल्भमतीनामित्यर्थः ।
[सुभुवां] स्त्रीणां, [वक्रवाक्यरचनारमणीयः] प्रतिकूलवाक्यप्रयोग-
रम्यः, [गूढसूचितरहस्यसहासः] गूढानि पूर्वं लज्जया संवृतानि, सूचितानि
सम्प्रति मदेन प्रकाशितानि, रहस्यानि ग्राम्भावयववेष्टाप्रलपितानि
यस्मिन् स गूढसूचितरहस्यः, स चासौ सहासश्चेति विशेषणसमासः ।
वैवक्षिकविशेषणविशेष्यभावात् । ‘हासो हास्यम्’ इत्यमरः । [परि-

हावहारि हसितं वचनानां
 कौशलं दृशि विकारविशेषाः ।
 चक्रिरे भृशमृजोरपि बध्वाः
 कामिनेव तरुणेन मदेन ॥ १३ ॥
 अप्रसन्नमपराद्धरि पत्न्यौ
 कोपदीप्तमुररौकृतधैर्यम् ।
 क्षालितं नु शमितं नु बधूनां
 द्रावितं नु हृदयं मधुवारैः ॥ १४ ॥

हासः] नर्मकेलिः, उपहासक्रीडेति यावत् । 'द्रवकेलिपरौहासाः' इत्य-
 मरः । [प्रवृत्तं] प्रवृत्तः । इतः परं मदः सञ्चारौ ॥ १३ ॥

हावेति ।—[तरुणेन] उत्कटेन, यूना च, [मदेन कामिनेव, ऋजोः]
 सुग्धायाः, [अपि बध्वाः] किमुत प्रौढानामिति भावः । [हावहारि]
 विलासमनोहरं, [हसितं] हासः, [वचनानां कौशलं] प्रागल्भ्यं,
 [दृशि विकारविशेषाः] विलासविशेषाः, [भृशम्, चक्रिरे] कृतानि ;
 पुंसंब भौग्धं त्याजयित्वा प्रौढ्यं नीतेत्यर्थः । अत्र हसितकौशल-
 विकाराणां योगपद्योक्त्या समुच्चयः,—'गुणक्रियायोगपद्यं समुच्चयः'
 इति लक्षणम् । तस्यौपम्ययोगेन सङ्गरः । तेन ऋजोरपि इत्यत्र
 किमुत प्रौढानामित्यर्थापत्तिर्व्यज्यते ॥ १३ ॥

अप्रसन्नमिति ।—[अपराद्धरि] आगस्कारिणि । राधेस्तृचप्रत्ययः ।
 [पत्न्यौ] विषये, [अप्रसन्नं] क्लुषं, क्षुभितमित्यर्थः । [कोपदीप्तं]
 कोपेन ज्वलितम्, [उररौकृतधैर्यम्] अङ्गीकृतकारिण्यम् । 'ऊरौ-
 कृतमुररौकृतम्' इत्यमरः । "ऊर्यादिविडाचञ्च" (१।४।६१ पा०)
 इति गतित्वात् "कुगतिप्रादयः" (२।२।१८ पा०) इति समासः ।
 [बधूनां हृदयं, मधुवारैः] मद्यपर्यायैः । 'मधुवारा मधुक्रमाः' इत्य-

सन्तमेव चिरमप्रकृतत्वा-
दप्रकाशितमद्विद्युतदङ्गे ।
विभ्रमं मधुमदः प्रमदानां
धातुलीनमुपसर्गं द्विवार्थम् ॥ १५ ॥
सावशेषपदमुक्तमुपेक्षा-
सस्तमाल्यवसनाभरणेषु ।

मरः । [चालितं] घेतं, [नु, शमितं] निर्वापितं, [नु, द्रावितं]
द्रवीकृतं [नु]; अन्यथा कथं तादृगप्रसन्नतादीप्तताकठिनतानां
दृठात् निवृत्तिरिति भावः । अत्र चालितत्वादीनामेकत्वाविरोधात्
असादृश्याच्च न संशयालङ्कारः । सति सादृश्ये विरुद्धानिककोटिगोचर-
त्वात् तस्य । किन्तु अप्रसन्नत्वादिनिरासनिमित्तकं चालितत्वाद्युत्प्रेक्षा-
लयं, नुशब्दानुवृत्तेः । तच्च अप्रसन्नत्वाद्युद्देशिनां चालितत्वाद्यनूद्देशिभिः
यथासङ्केपान्वयमपेक्षत इति यथासंख्यालङ्कारेण सङ्कोच्यते ॥ १४ ॥

सन्तमिति ।—[मधुमदः प्रमदानाम्, अङ्गे] वपुषि, अन्यत्र,—“यस्मात्
प्रत्ययविधिः—” (१।४।१३ पा०) इत्युक्तलक्षणं प्रकृत्याख्ये शब्दरूपे *
[चिरं] सर्वदा, [सन्तमेव]; एकत्र,—स्वभावात्, अन्यत्र तु,—अनेकार्थ-
त्वाद्घातूनामिति भावः । किञ्च, [अप्रकृतत्वात्] अप्रस्तुतत्वात्, अप्रसक्त-
त्वादिति भावः । [अप्रकाशितम्] अव्यञ्जितं, [विभ्रमं] विलासं,
[धातुलीनं] धातो भूवादिके लीनं गूढम्, [अर्थम्] अभिधेयम्,
[उपसर्गः] प्रादिः, [इव, अद्विद्युतत्] द्योतयति स्म । द्युतेः “द्यौ
चङ्गुपधाया ङस्वः” (७।४।१ पा०) । “द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम्”
(७।४।६७ पा०) इति अभ्यासस्य सम्प्रसारणमिकारः । उपसर्गस्य
धातुलीनार्थद्योतकत्वमादानसन्दानादावनुसन्धेयम् । उपमाऽलङ्कारः
॥ १५ ॥

* धातुरूपे इति पाठो युक्तः, उपसर्गेषु धात्वर्थस्यैव द्योतनात् ।

गन्तुमुत्थितमकारणतः स्म
 द्योतयन्ति मद्विभ्रममासाम् ॥ १६ ॥
 मद्यमन्दविगलत्त्रपमीष-
 च्चक्षुरुन्मिषितपक्ष्म दधत्या ।
 वीक्ष्यते स्म शनकैर्नवबध्वा
 कामिनोमुखमधोमुखयैव ॥ १७ ॥
 या कथञ्चन सखीवचनेन
 प्रागभिप्रियतमं प्रजगल्भे ।

सावशेषमिति ।—[सावशेषपदं] सावशेषाख्यङ्गीकृतानि पदानि
 यस्मिन् तत्, [उक्तम्] उक्तिर्वाक्यं, [सस्तमाख्यवसनाभरणेषु] सस्तेषु
 माख्यवसनाभरणेषु, [उपेक्षा] अनादरः, [अकारणतः] अकस्मादेव,
 [गन्तुम्, उत्थितम्] उत्थानञ्च, [आसां] स्त्रीणां, [मद्विभ्रमं] मद-
 विकारं, [द्योतयन्ति स्म] । एतैरनुभावैरासां मदसञ्चारो ज्ञात
 इत्यर्थः । अत्राङ्गीकृतादीनां खलकपोतकन्यायेन मदद्योतने प्रवृत्तत्वात्
 कारणसमुद्दयोगाख्यो द्वितीयसमुच्चयः,—‘खलकपोतन्यायेन बद्धनां
 कार्यसाधने । कारणानां समुद्दयोगः स द्वितीयः समुच्चयः ॥’ इति लक्ष-
 णात् ॥ १६ ॥

मद्येति ।—[मद्यमन्दविगलत्त्रपं] मद्येन मद्यपानेन मन्दमत्स्यं विग-
 लन्ती त्रपा यस्य तत्, अत एव [ईषत्] उन्मिषितानि पक्ष्माणि
 लौमानि यस्य तत्, [उन्मिषितपक्ष्म चक्षुः दधत्या, नवबध्वा] नवोदया,
 [कामिनः] प्रियस्य, [मुखम्, अधोमुखयैव] नमितवदनयैव । “स्वाङ्गा-
 चोपसर्जनात्—” (४।१।५४ पा०) इति विकल्पादनौकारः । [शनकैः]
 असम्भ्रमेण, [वीक्ष्यते स्म] तिर्य्यगौक्षितमित्यर्थः । अत्रापि मद-
 मानाभ्यां त्रपैव बलीयसीति मौग्घ्यातिशयोक्तिः,—‘समुद्यद्यौवना
 मुग्धा लज्जापिहितमन्मथा’ इत्युक्तेः ॥ १७ ॥

व्रीडजाड्यमभजन्मधुपा सा

स्वां मदात् प्रकृतिमेति हि सर्वः ॥ १८ ॥

छादितः कथमपि त्रपयाऽन्त-

र्यः प्रियं प्रति चिराय रमण्यांः ।

वारुणीमदविशङ्कमथाऽऽवि-

श्चक्षुषोऽभवदसाविव रागः ॥ १९ ॥

आगतानगणितप्रतियातान्

वल्लभानभिसिसारयिषूणाम् ।

येति ।—[या] स्त्री, [कथञ्चन] कृच्छ्रेण, [सखीवचनेन] सखी-
प्रेरणया, [प्राक्] मदात् पूर्वम्, [अभिप्रियतमं] प्रियतमसमन्वयम् ।
अभिमुख्येऽव्ययीभावः । [प्रजगल्भे] प्रजगल्भतं स्म । [सा] स्त्री ; मधु
पिबतीति [मधुपा] । “आतोऽनुपसर्गे कः” (३।२।३ पा०) इति
कः । [व्रीडजाड्यं] व्रीडेन जाड्यं मोग्धाम्, [अभजत्] ‘विहाया-
गन्तुकं धर्मं स्वभावमभजन्मदात्’ इत्यर्थः । [हि] तथा हि, [सर्वः]
जनः, [मदात्] हेतोः, [स्वां] स्वकीयां, [प्रकृतिमेति] स्वभावं
गच्छति । स्वाभाविकधर्मप्रकाशनं मदधर्मः । सामान्येन विशेषसम-
र्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १८ ॥

छादित इति ।—[रमण्या यः प्रियं प्रति, रागः] विषयाभिलाषः,
[चिराय, त्रपया] व्रीडया, [अन्तच्छादितः] संवृतः, [असौ]
अयमेव रागः, [अथ] अस्मिन्नवसरे, [वारुणीमदविशङ्कं] मयमदेन
निःशङ्कं, [चक्षुषः] नेत्रात्, [आविरभवदिव] आविर्भूतः किम् ? अत्र
रतिरागमदरागयोरभिलाषपाटलिमरूपयोः श्लेषप्रतिभोत्थापिताभेदा-
ध्यवसायमूलातिशयोक्तिमहिम्ना योऽन्तर्गतो रागः स एव चिरनिरुद्धः
सम्प्रति मदोद्घाटितत्वपाकपाठ्या चक्षुर्द्वारा वह्निरुद्भिन्न इत्युत्प्रेक्ष्यते ।
आविर्भूतोः व्यवधानं कवेः स्वातन्त्र्यात् ॥ १९ ॥

प्रापि चेतसि सविप्रतिसारे
 सुध्रुवामवसरः सरकेण ॥ २० ॥
 मा पुनस्तमभिसौसरमाऽऽग-
 स्कारिणं मदविमोहितचित्ता ।
 योषिदित्यमिललाष न हालां
 दुस्वयजः खलु सुखादपि मानः ॥ २१ ॥

आगतानिति ।—[आगतान्] स्वयं प्राप्तान्, [अगणितप्रतियातान्] तथाप्यगणिताश्च ते प्रतियाताश्चेति स्नातानुलिप्त इतिवत् पूर्वकाले समासः । तान् [वल्लभानभिसिसारयिषणां] सम्प्रति चन्द्रोदये स्वयमेवाभिसारयितुमभिसर्तुमिच्छूनाम् । अभिसारयतेः स्वार्थख्यन्तात् सन्नन्तादुप्रत्ययः । [सुध्रुवां] स्त्रीणां, [चेतसि सविप्रतिसारे] कष्ट-मन्त्राभिरकार्यं कृतमिति पश्चात्तापयुक्ते सति । ‘पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि’ इत्यमरः । [सरकेण] मधुना, मधुपानेन वा । ‘सरकं शीधुपात्रे स्वाच्छीधुपाने च शीधुनि’ इति विश्वः । [अवसरः, प्रापि] प्राप्तः ; स्वयंगमनसौकर्याय मधुपानं चक्रुरित्यर्थः । अलाभिसारणस्य पश्चात्तापकारणकस्य मदयोगात् सौकर्योक्तेः समाध्वल-ङ्कारः,—‘समाधिः सुकरे कार्यं कारणान्तरयोगतः’ इति काव्य-प्रकाशे ॥ २० ॥

मा पुनरिति ।—[मदविमोहितचित्ता] मदेन विमोहितचित्ता अमितचित्ता सती, अहमिति शेषः । [आगस्कारिणम्] अपराध-कृतम् । “अतः क्लकमि—” (८।३।४६ पा०) इत्यादिना विसर्जनौयस्य सत्वम् । [तं, पुनः] भूयः, [माऽभिसौसरं] नाभिसारयाणि । सरतेः स्वार्थे—“शो चङ्गुपधाया ङस्वः” (७।४।१ पा०) “दीर्घो लघोः” (७।४। ८४ पा०) इत्यभ्यासस्य दीर्घः । [इति] इत्यालोच्येत्यर्थः । गम्यमानार्थ-त्वादप्रयोगः, अन्यथा पौनरुक्त्यमित्यालङ्कारिकाः । [योषित्] काचित्

क्लीविमोहमहरद्वयिताना-
 मन्तिकं रतिमुखाय निनाय ।
 सप्रसादमिव सेवितमाऽऽसीत्
 सद्य एव फलदं मधु तासाम् ॥ २२ ॥
 दत्तमात्तमदनं दयितेन
 व्याप्तमातिशयिकेन रसेन ।
 सखदे मुखसुरं प्रमदाभ्यो-
 नाम रूढमपि च व्युदपादि ॥ २३ ॥

स्त्री, [हालां] सुराम् । 'सुरा हलिप्रिया हाला' इत्यमरः । [नाभिल-
 लाष] । तथा हि, [मुखदपि मानो दुख्यजः खलु] । अतोऽब्ज-
 कारणादधिकार्थहानिरिति नाशङ्कनीयमित्यर्थान्तरन्यासः ॥ २१ ॥

क्लीति ।—[सप्रसादं] मनःप्रसादपूर्वकं, ममेदं श्रेयस्करमिति भावना-
 पूर्वकमित्यर्थः, अन्यथा फलोदय एव न स्यात् । 'दैवज्ञे भेषजे
 गुरौ' * इति वचनादिति भावः । [सेवितम्] उपभुक्तमिति हेतोः
 [मधु तासां सद्य एव फलदमासीत् इव] । कुतः ? [क्लीविमोहं] त्रीडा-
 जाद्यम्, [अहरत्, रतिमुखाय] सुरतमुखाय, [दयितानामन्तिकं
 निनाय] । अत्र क्लीहरणान्तिकनयनवाक्याभ्यां फलदानवाक्यार्थ-
 समर्थनादनेकवाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २२ ॥

दत्तमिति ।—[आत्तमदनम्] आहितमदनं यथा तथा, [दयितेन
 दत्तम्] ; अत एव [अतिशयिकेन] अतिशयप्रचुरेण । "विनयादिभ्य-
 षक्" (५।४।३४ पा०) इति षक् । [रसेन] स्वादेन, [व्याप्तं] स्वादु-
 तरमित्यर्थः । मुखस्य सुरा [मुखसुरं] गण्डूपमद्यम् । "विभाषा

* मन्त्रे तीर्थे हिजे वेवे दैवज्ञे भेषजे गुरौ : यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति
 तादृशी ॥" इति सम्पूर्णः श्लोकः ।

लब्धसौरभगुणो मदिराणा-

मङ्गनाऽऽस्यचषकस्य च गन्धः ।

मोदितालिरितरेतरयोगा-

दन्यतामभजतातिशयं नु ॥ २४ ॥

मानभङ्गपटुना सुरतेच्छां

तन्वता प्रथयता दृशि रागम् ।

सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्” (२।४।२५ पा०) इति नपुंसकत्वम् । प्रकृष्टो मदो यामां ताभ्यः [प्रमदाभ्यः] स्त्रीभ्यः । “रुच्यर्थानां प्रीय-
माणः” (१।४।३३ पा०) इति सम्प्रदानसंज्ञा । [सखदे] सखैः, प्रोतिकरमभूदित्यर्थः । कर्त्तरि लिट् । अत एव तदेव तासां मदकरं चासौदित्याह, नामेति ।—[रूढम्] प्रागञ्चकर्णादिवदव्युत्पन्नं, [नामापि] प्रमदेति नामधेयं, [च, व्युदपादि] व्युत्पन्नं जातम् । यथा प्रकृष्टमद-
योगात् प्रमदेत्यन्वर्थनामत्वं भवेत्, तथा तास्तेनामाद्यन्नित्यर्थः । पद्यते-
रख्यन्तात् कर्त्तरि लुङ्, “चिण् ते पदः” (३।१।६० पा०) इति चिण्-
प्रथये चिणो लुक् । प्रमदाभिरिति पाठे,—सखदे स्वदयाचक्रे इत्यर्थः ।
‘स्वादनमश्ननं भक्षणमाहारो भोजनं स्वदनम्’ इति हलायुधे । स्वदि-
स्वाद्योरेकार्थत्वाभिधानात् कर्मणि लिट् । अत्र पूर्ववाक्यार्थस्योत्तर-
वाक्यार्थहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ॥ २३ ॥

लब्धेति ।—[लब्धसौरभगुणः] मेलनात् प्राप्तसौरभोत्कर्षः, अत एव [मोदितालिः] आनन्दितभृङ्गः, [मदिराणां] मद्यानाम्, [अङ्गना-
ऽऽस्यचषकस्य] अङ्गनाऽऽस्यमेव चषकं तस्य, [च गन्धः] गन्धगुणः, [इतरे-
तरयोगात्] इतरेतरस्य योगात् मिश्रणात्, [अन्यताम्] अपूर्वताम्,
[अतिशयं नु] तत्रैवोत्कर्षं वा, [अभजत] । यच्चकईमादौ घृताक्त-
कुङ्कुमादौ चोभयथा दर्शनादयं मंशय इति भावः, अत एव संशया-
लङ्कारः ॥ २४ ॥

लेभिरे सपदि भावयताऽन्त-
 र्योषितः प्रणयिनेव मदेन ॥ २५ ॥
 पानधौतनवयावकरागं
 सुभ्रुवो निभृतचुम्बनदक्षाः ।
 प्रेयसामधररागरसेन
 खं किलाधरमुपाऽऽलि ररञ्जुः ॥ २६ ॥
 अर्पितं रसितवत्यपि नाम-
 ग्राहमन्ययुवतेर्दयितेन ।

मानेति ।—[मानभङ्गपटुना] कोपशमनसमर्थेन, [सुरतच्छां
 तन्वता] मदनोद्दीपकेन, [दृशि, रागम्] आरुख्यं, प्रीतिच्च, [प्रथयता]
 प्रकाशयता, [अन्तः] अन्तःकरणं, [भावयता] रञ्जयता, [मदेन प्रणयि-
 नेव सपदि, योषितः] स्त्रियः, [लेभिरे] प्राप्ताः । रागमिति श्लेषमूला-
 तिशयोक्तिसङ्गीर्णयमुपमा ॥ २५ ॥

पानेति ।—[उपाऽऽलि] आल्याः समीपे । समीपार्थेऽव्ययीभावः ।
 ‘आलिः सखी वयस्या च’ इत्यमरः । अत एव [निभृतचुम्बनदक्षाः]
 गूढचुम्बनचतुराः, [सुभ्रुवः, पानधौतनवयावकरागं] मधुपानक्षालित-
 लाक्षाररागं, [स्वमधरं प्रेयसाम्, अधररागरसेन] अधरेषु यो रागरसः
 ताम्बूलरागद्रवस्तेन, [ररञ्जुः किल] । अन्यगुणस्थान्यलाधानमिह रञ्जे-
 रर्थः । किलेत्यपरमार्थे, तेन पानधौतरागेषु स्वाधरेषु प्रेयोऽधरराग-
 संक्रमणानाटितकेन सखीसमक्षमेव प्रियान् चुम्बनं कारयामासुरित्यर्थः ।
 अलागन्तुना रञ्जनेन सहजचुम्बननिगूहनान्मीलनालङ्कारभेदः,—“मीलनं
 वस्तुना यत्र वस्वन्तरनिगूहनम्’ इति लक्षणात् ॥ २६ ॥

अर्पितमिति ।—[दयितेन, अन्ययुवतेः] सपत्न्याः, [नामग्राहं] नाम
 गृहीत्वा । “नाम्नादिशिग्रहोः” (३।४।५८ पा०) इति णमुल्-

उज्झति स्म मदमप्यपिबन्ती

वीच्य मद्यमितरा तु ममाद ॥ २७ ॥

अन्यथाऽन्यवनितागतचित्तं

चित्तनाथमभिश्ङ्कितवत्या ।

पीतभूरिसुरयाऽपि न मेदे

निर्वृतिर्हि मनसो मदहेतुः ॥ २८ ॥

प्रथयः । [अर्पितं] दत्तं, [मद्यं, रसितवती] आस्वादितवती, [अपि] । रसतेरास्वादनार्थात् क्तवती “उगितञ्च” (४।१।६ पा०) इति डीप् । काचित् इति शेषः । [मदमुज्झति स्म] न ममादेत्यर्थः । [इतरा तु] सपत्नी तु, मद्यम् [अपिबन्त्यपि, वीच्य] दृष्ट्वैव, [ममाद] मत्ता ; मनो-निर्वृतिरेव मदहेतुरिति, भावः । अत्र पूर्वाहं रसितवत्यपि न ममादेति विश्लेषोक्तिः । उत्तराहं तु अपिबन्त्यपि ममादेति विभावना ;— ‘कारणेन विना कार्यस्योत्पत्तिः स्यात् विभावना । तत्सामग्र्यामनु-त्पत्तिः विश्लेषोक्तिर्निगद्यते ॥’ इति । तयोः सङ्करः * ॥ २७ ॥

अन्ययेति ।—[चित्तनाथम्] भर्तारम्, [अन्यवनितागतचित्तं] सपत्नी-सङ्क्रान्तचेतसम्, [अभिश्ङ्कितवत्या] तस्मिन् अविश्वसत्या, [अन्यथा] कयाचित् स्त्रिया, [पीतभूरिसुरया अपि, न मेदे] न मत्तम् । माद्यते-र्भावे लिट् । तथा हि, [मनसो निर्वृतिर्मेदहेतुः हि] । सामान्येन विश्लेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः । एषा नवोद्गा भौरुश्च, अन्यथा साशङ्कायाः पानाघटनादिति ॥ २८ ॥

० यत्र हि विभावनाविश्लेषोक्त्यलङ्कारौ विद्येते,, तत्र तयोः सन्देहसङ्करः वेदितव्यः ; विनाहेतुककार्योत्पत्तिकरूपाया विभावनायाः, विद्यमानहेतुककार्यो-त्पत्त्यभावरूपायाः विश्लेषोक्तिः परस्परविरुद्धायाः तुल्यबलत्वेन एकस्य निर्णेतुमशक्य-त्वात् ; कुत्रचित् प्राकरणिकाशयपर्यालोचनया तयोः भेदस्य व्यवस्थितत्वेऽपि प्रायशः एव सन्देहात् सन्देहसङ्करः भवतीति सुधीभिः चिन्तनीयम् ; अत्र तु तयोः भिन्नाधि-करणगतत्वेन विरीधाभावात् केवलं सङ्कर इत्युक्तमिति ज्ञेयम् ।

कोपवत्यनुनयान् पृष्ट्वा
 प्रागथो मधुमदाऽऽहितमोहा ।
 कोपितं विरहखेदितचित्ता
 कान्तमेव कलयन्त्यनुनिन्दे ॥ २९ ॥
 कुर्वता मुकुलिताक्षियुगाणा-
 मङ्गसादमवसादितवाचाम् ।
 ईर्ष्ययेव हरता क्रियमासां
 तद्गुणः स्वयमकारि मदेन ॥ ३० ॥
 गण्डभित्तिषु पुरा सदृशीषु
 व्याञ्जि नाञ्चितदृशां प्रतिमेन्दुः ।

कोपवतीति ।—[प्राक्] प्रथमं, [कोपवती] सरोषा, अत एव
 [अनुनयान्] प्रियप्रार्थनानि, [अगृहीत्वा] अनादृत्य, [अथो]
 सम्प्रति, [विरहखेदितचित्ता] पश्चात्तापतप्ता, काचित् [मधुमदाऽऽहित-
 मोहा] मधुमदेनाऽऽहितमोहा कृतचित्तविभ्रमा सती, [कान्तमेव, कोपि-
 तम्] आत्मना रोषितं, [कलयन्ती] जानती, [अनुनिन्दे] सापराधाऽऽहं
 क्षमस्वेति प्रार्थितवती । मत्तेषु किं न सम्भावितमिति भावः । एषा
 कलहान्तरिता ॥ २९ ॥

कुर्वतीति ।—[मुकुलिताक्षियुगाणाम्, अवसादितवाचां] कुण्डित-
 गिराम्, [आसां] स्त्रीणाम्, [अङ्गसादम्] अङ्गसादरूपशरीरनिश्चेष्टतां,
 [कुर्वता क्रियं हरता मदेन, ईर्ष्ययेव] इत्युत्प्रेक्षा । तस्या क्रियो गुणः
 [तद्गुणः] अक्षिनिमीलनवाक्सादाङ्गसादरूपः । [स्वयम्, अकारि]
 कृतः । ह्रीमदयोऽऽल्यानुभाविकत्वात् इति भावः ॥ ३० ॥

गण्डेति ।—[प्रतिमेन्दुः] प्रतिविम्बचन्द्रः, [सदृशीषु] स्वसमान-

पानपाटलितकान्तिषु पञ्चा-

लोध्रचूर्णतिलकाऽऽकृतिराऽऽसीत् ॥ ३१ ॥

उद्धतैरिव परस्परसङ्गा-

दौरितान्युभयतः कुचकुम्भैः ।

योषितामतिमदेन जुघूर्णा-

र्विभ्रमातिशयपुंषि वपुंषि ॥ ३२ ॥

वर्णासु, [अञ्चितदृशां] सुदृशां, [गण्डभित्तिषु, पुरा] सुरापानात् पूर्वं, [न व्याञ्जि] नाभेदि; तदेकतापत्या तद्विविक्ततया न गृह्येत इत्यर्थः, अत एव सामान्यालङ्कारः,—‘सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता’ इति लक्षणात् । विपूर्वादञ्जेः कर्मणि लुङ् “आङ्जादीनाम्” (६।४।७२ पा०) इत्याङ्गागमः । [पञ्चात्] पानानन्तरं, [पानपाटलितकान्तिषु] पानेन पानमदेन, पाटलिता पाटलीकृता कान्तिर्यासां तासु, गण्डभित्तिषु, [लोध्रचूर्णतिलकाकृतिः] लोध्रचूर्णस्य लोध्रपरागस्य, तिलकश्चिक्कम् ;—‘तमालपत्रतिलकचित्कानि विशेषकम् । द्वितीयञ्च तुरीयञ्च न स्त्रियाम्’ इत्यमरः । तस्याकृतिरिवाकृतिः यस्य सः, [आसीत्] वैवर्ण्यात् विविक्त एवासीदित्यर्थः । तिलकाकृतिरिति निदर्शना * पूर्वाक्तसामान्यसंसृष्टा ॥ ३१ ॥

उद्धतैरिति ।—[उद्धतैः] दृष्टैः, [इव कुचकुम्भैः, परस्परसङ्गात्] अन्योऽन्यसङ्घर्षात्, [उभयतः, ईरितानि] आकृष्टानि, तथा [विभ्रमातिशयपुंषि] विभ्रमातिशयं विलासविशेषं पृणन्ति + तानि, “नपुंसकस्य भलचः” (७।१।७२ पा०) इति नुमागमः । [योषितां वपुंषि] । पूर्ववच्चुमागमः । “सान्तमदतः संयोगस्य” (६।४।१० पा०) इति

* निदर्शनेत्यत्र उपसर्गि पाठो युक्तः, बह्व्रीहौ इवादिनीपात लृतीपमं व साधीयसी ।

+ इति क्लिप्प्रत्ययः ।

चारुता वपुरभूषयद्गासां
 तामनूननवयौवनयोगः ।
 तं पुनर्मकरकेतनलक्ष्मी-
 स्तां मदो दयितसङ्गमभूषः ॥ ३३ ॥
 क्षोवतामुपगतास्वनुवेलं
 ताम् रोषपरितोषवतीषु ।

दौर्घः । [अतिमदन, जुघूर्णुः] भेषुः । दृप्तसङ्घर्षस्तटस्थपीडाकरः,
 यथा वृषभकलहात् वत्सपादभङ्ग इति भावः ॥ ३२ ॥

चारुतेति ।—[आसां] योषितां, [वपुः, चारुता] * सौन्दर्यम्,
 [अभूषयत्, तां] चारुताम्, [अनूननवयौवनयोगः] सम्पूर्णयौवन-
 सम्पत्तिः, अभूषयत् । [तं पुनः] नवयौवनयोगन्तु, [मकरकेतन-
 लक्ष्मीः] मदनसम्पत्तिः, अभूषयत् । [तां] मकरकेतनलक्ष्मीं, [दयित-
 सङ्गमभूषः] दयितसङ्गम एव भूषा यस्य सः, [मदः] अभूषयत् ; तां मदः
 तच्च दयितसङ्गम इत्यर्थः ; प्रक्रमानुसारात् तां मदस्तमपि वङ्गभसङ्ग
 इति प्रयोक्तव्ये विशेषणत्वेन प्रयोगो महाकवीनामनुहेगात् ; यथा
 भारवेः प्रयोगः,—‘शुचि भूषयति’ इत्यादौ (२स० ३२ श्लोके) ‘स
 नयाङ्गः स च सिद्धिभूषणः’ इति वक्तव्ये ‘स नयापादितसिद्धिभूषणः’
 इति । + अलोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषकत्वादेकावली,—‘यलोत्तरो-
 त्तरेषां स्यात् पूर्वपूर्वं प्रति क्रमात् । विशेषकत्वकथनमसावेकावली
 मता ॥’ इति लक्षणात् ॥ ३३ ॥

* कर्त्वी ।

* अत्र दयितसङ्गमस्य समासे गुणीभूततया विशिष्यतयोन्निखविरहात् भग्नप्रक्रम-
 ताऽऽख्यदीर्घः, येन येन हि प्रकारेण प्राक् निर्दिष्टं, तेन तेनैव रूपेण विशेष्यात्मकत्वेन
 पश्चादनिर्देशात् क्रमस्य भङ्गः वेदितव्यः । एतादृशदीर्घाणां प्रायशः महाकविप्रयोगेषु
 दर्शनात् महाकवीनामनुहेगादित्यक्तं टीकाज्ञता ।

अग्रहोद्गु सशरं धनुरुज्ज्मा-
 मास नूज्ज्मतनिषङ्गमनङ्गः ॥ ३४ ॥
 शङ्कयाऽन्ययुवतौ वनिताभिः
 प्रत्यभेदि दयितः स्फुटमेव ।
 न क्षमं भवति तत्त्वविचारे
 मत्सरं हतसंवृति चेतः ॥ ३५ ॥

क्षीवतामिति ।—[क्षीवतां] मत्तताम् । ‘मत्ते शोखात्कटक्षीवाः’ इत्यमरः । “क्षीव मदे” इत्यस्माद्वातोः “अनुपमर्गात् फुल्लक्षीवकृशो-
 ज्जाघाः” (८।२।५५ पा०) इति निष्ठान्तो निपातितः । [उपगतासु]
 प्राप्तासु ; अत एव [अनुवेलं] प्रतिक्षणं, [रोषपरितोषवतीषु, तासु]
 स्त्रीषु विषये, [अनङ्गः सशरं धनुरग्रहोद्गु ? उज्ज्मतनिषङ्गं] त्यक्त-
 नुशीरं यथा तथा, [उज्ज्मामास नु] तत्याज किम् ? उज्ज्मतलिट्
 “इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः” (३।१।३६ पा०) इत्याम्प्रत्ययः । रुष्टासु
 धनुरग्रहणं, परितुष्टासु त्यागश्च रोषपरितोषाभ्याम् उत्प्रेक्ष्यते ; अन्यथा
 रोषानन्तरं परितोषः, परितोषानन्तरं रोषश्च न स्यादिति भावः । रोष-
 परितोषयोर्धनुरग्रहणाग्रहणाभ्यां यथासंख्येनान्वयात् यथासंख्यालङ्कार-
 भेदः ; तनोत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३४ ॥

शङ्कयति ।—[वनिताभिः, अन्ययुवतो] सपत्न्यां, [शङ्कया] तत्सङ्क-
 शङ्कामालेण, [दयितः, स्फुटमेव] निश्चितवदेव, [प्रत्यभेदि] सिद्धवत्-
 क्तवोद्घाटित इत्यर्थः । अनुचितोऽयमविमृश्य मिथ्याऽभियोग इति शङ्कं
 परिहरति, नेति ।—[मत्सरं] वैरेण, [हतसंवृति] हता संवृति-
 गीप्यगोपनं यस्य तत्, [चेतः, तत्त्वविचारे] भूतार्थचिन्तायां, [क्षमं]
 सङ्क्षिण्ण, [न भवति] ; मत्सरग्रस्तचेतसामेष स्वभाव इति भावः ।
 सामान्येन विशिषसमर्थनरूपोऽर्घान्तरन्यासः ॥ ३५ ॥

आननैर्विचकसे ऋषिताभि-
 र्वल्लभानभि तनूभिरभावि ।
 आर्द्रतां हृदयमाप च रोषो
 लोलति स्म वचनेषु बधूनाम् ॥ ३६ ॥
 रूपमप्रतिविधानमनोज्ञं
 प्रेम कार्य्यमनपेक्ष्य विकाशि ।
 चाटु चाकृतकसम्भ्रममासां
 कार्मणत्वमगमन् रमणेषु ॥ ३७ ॥

आननैरिति ।—[वल्लभानभि] वल्लभसमक्षमित्यर्थः । “अभि-
 रभागे” (११४१ पा०) इति लक्षणाद्यर्थकर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया ।
 [बधूनामाननैः, विचकसे] विकसितम् । भावे लिट् । [तनूभिः]
 ऋङ्ङैः, [ऋषिताभिः] पुलकिताभिः । “हृषेलीमसु” (७।२।२९ पा०)
 इतीडागमः । [अभावि] भूतम् । भावे लुङ् । [हृदयञ्च, आर्द्रतामाप]
 काठिन्यं जहौ इत्यर्थः । [वचनेषु रोषः, लोलति] चलति [स्म],
 वचनगती रोषो वक्रताऽपि निवृत्तेत्यर्थः । अत्र बधूष्वाननविकासा-
 दनेकक्रियायौगपद्यात् समुच्चयालङ्कारः,—‘गुणक्रियायौगपद्यं समु-
 च्चयः’ इति लक्षणात् ॥ ३६ ॥

रूपमिति ।—[अप्रतिविधानमनोज्ञम्] अप्रतिविधानम् अप्रतियत्न-
 मेव मनोज्ञं, स्वभावसुन्दरमित्यर्थः, [रूपम्] आकृतिः, [कार्य्यं] प्रयोज-
 नम्, [अनपेक्ष्य, विकाशि] वर्द्धमानम्, अनोपाधिकमित्यर्थः । [प्रेम,
 अकृतकसम्भ्रमम्] अकृतिसंस्पर्शं, [चाटु च] प्रियवचनञ्च, [आसां]
 स्त्रीणां, [रमणेषु] विषये, [कार्मणत्वं] वशीकरणाकर्म्मत्वम् । ‘वशक्रिया
 संवद(न)नं मूलकर्म तु कार्मणम्’ इत्यमरः । “तद्युक्तात् कर्मणोऽप्य”
 (५।४।३६ पा०) इत्यण् । [अगमन्] प्राप्तानि । गमेल्लुङ्, चेरडादेशः । अत्र

लीलधैव सुतनो ह्युलयित्वा
 गौरवाद्यमपि लावणिकेन ।
 मानवञ्चनविदा वदनेन ।
 क्रौतमेव हृदयं दयितस्य ॥ ३८ ॥
 स्पर्शभाजि विशदच्छविचारौ
 कल्पिते मृगदृशां सुरताय ।
 सन्नतिं दधति पेतुरजस्रं
 दृष्टयः प्रियतमे शयने च ॥ ३९ ॥

रूपादिष्वारोप्यमाणस्य कार्मणस्य प्रकृतोपयोगात् परिणामालङ्कारः
 ॥ ३७ ॥

लीलयेति ।—लावण्यं कान्तिविशेषोऽस्यास्तीति लावणिकं, लावण्य-
 वत् । “अत इनिठनो” (५।२।११५ पा०) इति ठनृप्रत्यये “ठस्येकः”
 (७।३।५० पा०) “यस्येति च” (६।४।१४८ पा०) इत्यङ्गोपे “हल-
 स्तद्धितस्य” (६।४।१५० पा०) इति यकारलोपः । अन्यत्र तु,—लवणं
 पण्यमस्यास्तीति लावणिको लवणव्यवहारी । लवणादृज्प्रत्ययः ।
 तेन [लावणिकेन, मानवञ्चनविदा] अहङ्कारहरणादज्ञा । अन्यत्र,—
 परिमाणप्रतारणपटुना । [सुतनोः] स्त्रियाः, [वदनेन] कर्ता,
 [गौरवाद्यं] गाम्भाय्यसम्बन्धम्, [अपि] । अन्यत्र,—गुरुत्वयुक्तमपि,
 [दयितस्य हृदयं, लीलया] विलासेन, [एव, तुलयित्वा] । अन्यत्र,—
 अनायासेनैव उन्माय, गुर्वपि लघुतया मोल्वेत्यर्थः । [क्रौतं] वशीकृतम्,
 [एव] । अन्यत्र,—दानेन स्वीकृतमेव । अत्र विशेषणमिदमेव वदने
 लावणिकत्वस्य, हृदये पण्यत्वस्य च प्रतीतिः, समासोक्तिरलङ्कारः ; हृदयस्य
 प्रतीयमानपण्यभेदेन क्रौतञ्चोक्तेरलौकिकहृदयावर्जने लौकिकक्रयव्यव-
 हारसमारोपः ॥ ३८ ॥

एवं मदानुभावं वणयित्वा सम्प्रति सुरतकेलिवर्णनं प्रस्तौति ; तत्र

यूनि रागतरलैरपि तिर्य्यक् -
 पातिभिः श्रुतिगुणेन युतस्य
 दीर्घदर्शिभिरकारि बधूनां
 लङ्घनं न नयनैः श्रवणस्य ॥ ४० ॥

सुरतं द्विविधं, वाच्यमाभ्यन्तरच्चेति ; वाच्यञ्च प्रेक्षणभाषणाऽऽश्लेषण-
 चुम्बनाद्यनकभेदभिन्नम् । तत्र दृष्टिविशेषं तावदाह, स्पर्शति ।—
 [स्पर्शभाजि] सुखस्पर्शं, [विशदच्छविचारो] विशदा विमला शुभा च
 या कृविः कान्तिस्तया चारौ रम्ये, [सुरताय कल्पितं] रतिसुखदानाय
 सृष्टे, विहारयोग्यतया सज्जीकृते च, [सन्नतिम्] आनुकूल्यं, सर्वतः
 साम्यञ्च, [दधति] दधाने, [प्रियतमे शयने च, मृगदृशां दृष्टयः, अजसम्]
 अर्वाच्छब्दं, [पेतुः] पतिताः । युगपदभयावलोकनादभिलाषं व्यञ्जया-
 मासुरित्यर्थः । अत्र प्रियतमशयनयोः प्रकृतयोरेव धर्मसाम्यादौपम्य-
 प्रतीतः केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता ॥ ३६ ॥

यूनीति ।—[रागतरलैरपि] रागण तरलैश्चपलैरपि, दर्शनोत्सुकै-
 रपोत्यर्थः । [यूनि] प्रिये, [तिर्य्यक्पातिभिः] तपया साच्चि विप्र-
 सारिभिः, [दीर्घदर्शिभिः] आयतान्तैः आलोकनव्यापारपरैरित्यर्थः ।
 अन्यत्र,—रागद्वेषचपलैः, अत एव तिर्य्यक्पातिभिः कुटिलवृत्तिभिरपि,
दीर्घदर्शिभिः आगामिकार्य्यञ्चैरित्यर्थः । [बधूनां नयनैः, श्रुतिगुणेन]
 शब्दग्रहणपाठवेन, [युतस्य] । श्रूयतेऽनेनेति श्रवणं श्रोत्रं तस्य,
 [श्रवणस्य, लङ्घनम्] अतिक्रमः, [नाकारि] न चक्रे ; कर्णान्ते विश्रान्त-
 मित्यर्थः । अन्यत्र तु,—श्रुतिः श्रवणम्, अभ्यास इति यावत् ; सैव गुण-
 स्तेन युतस्य, श्रूयत इति श्रवणं शास्त्रं तस्य वा, लङ्घनं नाकारि ; राग-
 द्वेषग्रन्थोऽपि शास्त्रज्ञः कदाचिच्छास्त्रातिक्रमाद् बिभेतीति भावः । अयञ्च
 व्यवहारो नयनेषु रागतरलैरित्यादिश्लिष्टविशेषणामच्चिन्ना गम्यत इति
 समासोक्तिभेदः, इयञ्च रागदृष्टिरोत्सुक्यानुभावः ॥ ४० ॥

सङ्घथेच्छुरभिधातुमनीशा
 सम्मुखी न च बभूव दिदृक्षुः ।
 स्पर्शनेन दयितस्य नतभू-
 रङ्गसङ्गचपलाऽपि चकम्पे ॥ ४१ ॥
 उत्तरीयविनयात् त्रपमाणा
 रुन्धती किल तदीक्षणमार्गम् ।
 आवरिष्ट विकटेन विवोढु-
 र्वक्षसैव कुचमण्डलमन्या ॥ ४२ ॥

मङ्घथेति ।—[नतभूः] स्त्री, [सङ्घथेच्छुः] मङ्घथायां सम्भाषणे,
 इच्छुः इच्छावत्यपि । “बिन्दुरिच्छुः” (३।२।१६६ पा०) इत्युप्रत्ययान्तो
 निपातः । [अभिधातुं] सम्भाषयितुम्, [अनीशा] अक्षमा, बभूव,
 [दिदृक्षुः च] द्रष्टुमिच्छुरपि । अप्यर्थः च-शब्दः । दृशः सन्नन्ता-
 दप्रत्ययः । [सम्मुखी] अभिमुखी, [न बभूव । अङ्गसङ्गचपला]
 गात्रस्पर्शचपला, [अपि, दयितस्य स्पर्शनेन, चकम्पे] कम्पितवती ।
 एते कम्पादयो लज्जासाध्वसानुभावाः । लज्जाविजितमन्मथेयं मुग्धा
 ॥ ४१ ॥

अथाऽऽलिङ्गनं वर्णयति, उत्तरीयेति ।—[अन्या] स्त्री, [उत्तरीय-
 विनयात्] कुचांशुकाऽऽकर्षणात्, [त्रपमाणा, तदीक्षणमार्गं] तस्य
 वोढुः दृष्टिपथं, [रुन्धती किल] आवरणवतीव, न तु बभूव इति किलार्थः ।
 [विकटेन] विशालेन । “विशङ्कटं विशालं स्यात् करालं विकटं
 तथा” इति वैजयन्ती । “सम्प्रोदश्च कटच्” (५।२।२६ पा०) इति
 चकाराद् वेः कटच्प्रत्ययः । [विवोढुः] परिणेतुः, [वक्षसैव कुचमण्ड-
 लम्, आवरिष्ट] आवृतवती, कुचावरणव्याजेनालिङ्गितवती इत्यर्थः ।

अंशुकं हृतवता.तनुबाहु-
 स्वस्तिकाऽऽपिहितमुग्धकुचाया ।
 भिन्नशङ्खवलयं परिणोत्वा
 पर्यरम्भि रभसादचिरोढा ॥ ४३ ॥
 सञ्जहार सहसा परिरब्ध-
 प्रेयसौषु विरह्य्य विरोधम् ।
 संहितं रतिपतिः स्मितभिन्न-
 क्रोधमाशु तरुणेषु महेषुम् ॥ ४४ ॥

दृष्टो लुङि तड् इडागमः । अत्र कुचाऽऽवरणेन आलिङ्गनेच्छानिगूहना-
 न्मोलनभेदः । एषा लज्जामन्मथमध्यस्था मध्यमा ॥ ४२ ॥

अंशुकमिति ।—[अंशुकम्] उत्तरीयं, [हृतवता, परिणोत्वा] भर्ता,
 [तनुबाहुस्वस्तिकाऽऽपिहितमुग्धकुचाया] तन्वोः कृशयोः, बाह्वोः,
 स्वस्तिकी बन्धविशेषः, तेनाऽऽपिहिते आच्छादिते, मुग्धे सुन्दरे, कुचाग्रे
 यस्याः, सा तथोक्ता, [अचिरोढा] नवोढा, [भिन्नशङ्खवलयं] भिन्नानि
 शङ्खस्य वलयानि यस्मिन् कर्मणि तदुच्यते तथा, [रभसात्] वेगात्,
 [पर्यरम्भि] गाढमाश्लिष्टेत्यर्थः । रभेर्णन्तात् कर्मणि लुङ् । “रभेरशब्-
 लिटोः” (७।१।६३ पा०) इति नुमागमः । एषा तिरोहितमुग्धा
 ॥ ४३ ॥

सञ्जहारिति ।—[तरुणेषु] युवसु, [विरोधं] प्रणयकलहं, [विर-
 ह्य्य] विहाय । रह्यतः स्वार्थण्यन्तात् क्त्वा, तस्य ल्यप् “ल्यपि लक्ष्-
 पूर्वात्” (६।४।५६ पा०) इत्ययादेशः । [सहसा], परिरब्धाः
 प्रेयस्यो यैः तेषु [परिरब्धेयसौषु] आश्लिष्टबधूकेषु सत्सु । “ईयसञ्च”
 (५।४।१५६ पा०) इति कपोऽभावः । ईयसो बहुव्रीहौ प्रतिषेधो

संसमानमुपयन्तरि बध्वाः
 श्लिष्टवत्युपसपत्नि रसेन ।
 आत्मनैव रुरुधे कृतिनेव
 खेदसङ्गि वसनं जघनेन ॥ ४५ ॥
 पौडिते पुर उरःप्रतिपेषं
 भर्त्तरि स्तनयुगेन युवत्याः ।

वक्तव्यः * इत्युपसर्जनस्य ऋस्वनिषेधः । [रतिपतिः] कामः, [संहितं] प्रागारोपितं, [महेष्टुं] महान्तं शरं, [स्मितभिन्नक्रीडं] स्वयन्न-साफल्वात् स्मितेनोञ्जितपूर्वरोषञ्च यथा तथा, [आशु सङ्ग्रहार] । सिद्धेऽर्थे साधनानवकाशादित्यर्थः । परिरम्भान्तो यूनां विरह इति भावः ॥ ४४ ॥

संसमानमिति ।—[उपयन्तरि] भर्त्तरि, [रसेन] रागान्धतये-त्यर्थः । [उपसपत्नि] सपत्नीसमीपे । समीपार्थेऽव्ययीभावे नपुंसक-ऋस्वत्वम् । [श्लिष्टवति] आश्लिष्टवति सति, [संसमानं] स्वर्गसुख-पारवश्याद् भक्ष्यमानं, तथाऽपि [खेदसङ्गि] खेदेन सात्त्विकेन सक्तं, [बध्वा वसनं, कृतिना इव] कुशलेन इव, स्वस्येदं लाघवमिति जानतेव इत्यर्थः । [जघनेन] कर्ता, [आत्मनैव] स्वयमेव, [रुरुधे] रुहम् । सा तु न वेत्तीति भावः । खेदहेतुकस्य वसनरोधस्य स्वलाघवज्ञान-हेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ४५ ॥

पौडित इति ।—[युवत्याः] युवतः, [स्तनयुगेन, भर्त्तरि, पुरः] अग्रे, समन्धमेव, प्रतिनार्या इत्यर्थः ; उरः प्रतिपिष्य [उरःप्रतिपेषम्] । “परि-क्लिश्यमाने च” (३।४।५५ पा०) इति ऋमुल् । “कृन्धेजन्तः” (१।१।३८

* ‘इयस्य’ (५।४।१४६ पा०) इति सूत्रे, गोस्त्रियोरिति ऋस्वत्वे प्राप्ते, “इयसो बहुव्रीहेनेति वाच्यम्” इति वार्तिकं वृत्तिकृता प्रदर्शितम् ।

स्पष्टमेव दलतः प्रतिनार्या-

स्तन्मयत्वमभवद्दृढस्य ॥ ४६ ॥

दौपितस्मरमुरस्युपपीडं

वल्लभे घनमभिष्वजमाने ।

वक्रतां न ययतुः कुचकुम्भौ

सुभ्रुवः कठिनताऽतिशयेन ॥ ४७ ॥

सम्प्रवेष्टुमिव योषित ईषुः

श्लिष्यतां हृदयमिष्टतमानाम् ।

आत्मनः सततमेव तदन्त-

वर्त्तिनो न खलु नूनमजानन् ॥ ४८ ॥

पा०) इत्यव्ययमञ्जा । वक्रः प्रतिपीडित्यर्थः । [पीडिते] सति, [दलतः] ईर्ष्या दौर्ध्यभागस्य, [प्रतिनार्याः] सपत्नाः, [हृदयस्य, तन्मयत्वं] भर्तृतादात्म्यं, [स्पष्टमभवदेव] । अन्यथा कथमन्यपीडनादन्य-दलनमिति भावः ; अत एवेयमसङ्गत्यलङ्कारोपजीविनी तन्मयत्वोत्-प्रेक्षति सङ्गरः,—‘कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे स्यादमङ्गतिः’ ॥ ४६ ॥

दौपितेति ।—[वल्लभे, दौपितस्मरम्] उदौपितकामं यथा तथा, [उरस्युपपीडम्] उरस्युपपीड । “सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः—” (३।४। ४६ पा०) इति णमुल् । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” (६।३।१४ पा०) इत्यलुक् । [घनम्] गाढम्, [अभिष्वजमाने] परिरन्धमाणे सति । ‘परिरन्धः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम्’ इत्यमरः । [सुभ्रुवः कुचकुम्भौ कठिनताऽतिशयेन, वक्रतां] परिमण्डलतां, [न ययतुः] न प्राप्तौ । अत्र गाढाऽऽलिङ्गनात् कुचकुम्भयोर्वक्रत्वसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरल-ङ्कारः, कुचकुम्भवित्युपमया संसृज्यते ॥ ४७ ॥

सम्प्रवेष्टुमिति ।—[योषितः, श्लिष्यताम्] आलिङ्गताम्, [इष्टतमानां

स्नेहनिर्भरमधत्त बधूना-

मार्द्रतां वपुरसंशयमन्तः ।

यूनि गाढपरिरम्भिणि वस्त्र-

क्लोपमम्बु ववृषे यदनेन ॥ ४६ ॥

न स्म माति वपुषः प्रमदाना

मन्तरिष्टतमसङ्गमजन्मा ।

हृदयं सम्प्रवेष्टुम्, ईषुः] इच्छन्ति स्म, [इव]; इति गाढाऽऽलिङ्गन-
निमित्ता क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा गुणस्वरूपोत्प्रेक्षा वा विवक्षाभेदात् । अत
एव [आत्मनः] स्वान्, [सततमेव खलु, तदन्तर्वर्तिनः] तेषामिष्टतमानाम्
अन्तर्हृदयेष्वेव स्थितान्, [नाजानन्नम्]; अन्यथा कथं पुनः प्रवेशे-
च्छेति भावः । इयमज्ञानोत्प्रेक्षा पूर्वोत्प्रेक्षाभाषेति सजातीय-
सङ्करः ॥ ४८ ॥

स्नेहेति ।—[स्नेहनिर्भरं] प्रेमरसपूर्णां, तैलादिकद्रवद्रव्यपूर्णां च ।
‘स्नेहोऽस्त्री द्रवत्वादयोः’ इति वैजयन्ती । अत एव [बधूनां वपुरन्तः,
मार्द्रतां] द्रवत्वम्, [अधत्त] । स्नेहद्रव्यसम्पर्गमन्तरार्द्रं भवतीति
भावः । [असंशयं] संशयस्याभावः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । * कृतः ?
[यत्] यस्मात् [यूनि] पुंनि, [गाढपरिरम्भिणि] गाढं परिरम्भत
इति परिरम्भिणि, गाढाश्लेषिणि सति, [अनेन] वपुषा, कर्ता, वस्त्रं
क्लोपयित्वा परिषिच्य, [वस्त्रक्लोपम्] । क्लृयीधातोर्धन्तात् “अर्त्तिङ्ङी—”
(७।३।३६ पा०) इत्यादिना पृगागमे, “चेलि क्लोपेः” (३।४।३३ पा०)
इति णामुल् । [अम्बु ववृषे] । वृषेः कर्मणि लिट् । अन्तरार्द्रस्य
निष्पीडनाइहिरम्बुसावसम्भवात् तन्निमित्तेयमन्तरार्द्रत्वोत्प्रेक्षा । प्रिया-
ऽङ्गसङ्गात् ताः स्विन्ना इति सात्त्विकोदयोक्तिः ॥ ४९ ॥

न स्मेति ।—[प्रमदानाम्], इष्टतमसङ्गमेन जन्म यस्य सः [इष्टतम-

* “बन्धयं—” (२।१।६ पा०) इति सूत्रम् ।

यद्बहुर्वहिरवाप्य विकाशं
व्यानशे तनुरुहाण्यपि हर्षः ॥ ५० ॥
यत् प्रियव्यतिकराद् वनिताना-
मङ्गजेन पुलकेन बभूवे ।
प्रापि तेन भृशमुच्छ्वसिताभि-
नीविभिः सपदि बन्धनमोक्षः ॥ ५१ ॥

सङ्गमजन्मा] । जन्माद्युत्तरपदत्वाद्वाधिकरणबहुव्रीहिरिति वामनः । *
[बहुः] विपुलः । 'विपुलानेकयोर्बहुः' इति वैजयन्ती । [हर्षो
वपुषः, अन्तर्न माति स्म] अत्युद्रेकात् न अन्तः संमित इत्युत्प्रेक्षा । कुतः ?
[यत्] यस्मात्, [वहिः] वपुषो वहिः, [विकाशं] वृद्धिम्, [अवाप्य,
तनुरुहाणि अपि] रोमाण्यपि, [व्यानशे] व्याप । कर्त्तरि लिट् ।
“अश्रोतिश्च” (७।४।७२ पा०) इति तुङागमः । अत्र वहिर्विकाशन-
निमित्तकान्तरमानोत्प्रेक्षा, आनन्दरोमाञ्चयोः श्लेषमूलाभेदाध्यवसाया-
तिशयोक्त्यनुप्राणितेति सङ्गरः ॥ ५० ॥

यदिति।—[वनितानां] स्त्रीणां, [प्रियव्यतिकरात्] प्रियस्य
भर्तुर्व्यतिकरात् सम्पर्कात्, सङ्गमाच्च, [अङ्गजेन] अङ्गव्यापिना, पुलके च,
[पुलकेन, बभूवे] भूतम्, इति [यत्] । भावे लिट् । [तेन]
पुलकोदयेन, पुलोदयेन च, [भृशमुच्छ्वसिताभिः] उच्छ्वानाभिर्मोक्षा-
ऽऽश्रया आश्र्वसिताभिश्च, [नीविभिः] लक्षणया कटिवस्त्रैः, अन्यथा
बन्धनशब्देन पौनरुक्त्यात् । [सपदि, बन्धनमोक्षः] ग्रन्थिभेदः,
निगङ्गमोचनञ्च, [प्रापि] प्राप्तः । कर्मणि लुङ् । अभ्युदयेषु राजानो
बह्वान् मोचयन्तीति भावः । अत्र प्रकृतपुलकनीविगताङ्गजत्वोच्छ्वसि-
तन्वादिविशेषणसाम्यात् बन्धनमोक्षणसम्बन्धाच्च अप्रकृतपुलकारागत-
प्रतीतिः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ५१ ॥

“अवर्जो बहुव्रीहिव्यधिकरणी जन्माद्युत्तरपद” (५५धि० १५० १२सू०)

क्लीभरादवनतं परिरम्भे
 रागवानवटुजेष्ववकृष्य ।
 अर्पितोष्ठदलमाऽऽननपद्मं
 योषितो मुकुलिताक्षमधासीत् ॥ ५२ ॥
 पल्लवोपमितिसाम्यसपक्षं
 दृष्टवत्यधरविम्बमभीष्टे ।
 पथ्यकूजि सरुजिव तरुगया-
 स्तारलोलवलयेन करेण ॥ ५३ ॥

अथ चुम्बनक्रीडां वर्णयति, क्लीति ।—[परिरम्भे] आलिङ्गनं,
 [क्लीभरात्] क्लीरेव भरस्तस्मात्, [अवनतं], भाराक्रान्तं नमतीति
 भावः । [अर्पितोष्ठदलम्] अर्पितं स्वमुखे निहितम्, ओष्ठ एव दलं पत्रं
 यस्य तत्, [योषितः, आननपद्मम्] आननमेव पद्मं, [रागवान्] रागी,
 [अवटुजेषु] चरमशिशोरुद्दिष्टे । ‘अवटुर्घाटा कृकाटिका’ इत्यमरः ।
 [अवकृष्य] अवटुजाऽऽकर्षणेनोन्नमय्येत्यर्थः । [मुकुलिताक्षं] निमो-
 लितनेत्रं यथा तथा । “बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्” (५।४।
 ११३ पा०) इति षच्प्रत्ययः । [अधासीत्] पपौ । घटो लुङ्,
 “आटेचः—” (६।१।४५ पा०) इत्यात्त्वं, “विभाषा प्राघेट्—” (२।४।७८
 पा०) इति सिचौ वैकल्पिके लुगभावे “अस्ति सिचोऽपृक्ते” (३।७।६६
 पा०) इतीडागमः । अत्राननोष्ठस्य पद्मदलत्वरूपणात् तत्रानुरागिणो
 मधुपत्वञ्च गम्यते इत्येकदेशविवर्त्ति रूपकम् ॥ ५२ ॥

पल्लवेति ।—[पल्लवोपमितिसाम्यसपक्षं] पल्लवेन उपमित्या सादृश्येन,
 यत् साम्यं, तेन सपक्षम् उभयोरपि पल्लवैकोपमानत्वसाधर्म्यात् सहृद्भूतम् ;
 अधरो विम्बमिव तत् [अधुरविम्बम्, अभीष्टे] प्रियतमे, [दृष्टवति]
 सति । सह रुजा सरुक् । “तेन सह—” (२।१।२८ पा०) इति बहुव्रीहिः ।

केनचित् मधुरमुल्लवणरागं
वाष्पतप्तमधिकं विरहेषु ।
ओष्ठपल्लवमपास्य मुहूर्त्तं
सुभ्रुवः सरसमक्षि चुचुम्बे ॥ ५४ ॥
रेचितं परिजनेन महीयः
केवलाभिरतदम्पति धाम ।
साभ्यमाप कमलासखविष्वक्-
सेनसेवितयुगान्तपयोधेः ॥ ५५ ॥

“सहस्य सः” (६।३।७८ पा०) इति सः । तेन [सरुजेव] सव्यथे-
नेव । ‘स्त्री रुग् रुजा चोपतापः’ इत्यमरः । [तारलीलवलयेन]
ताराख्युच्चैः क्रीडन्ति, कुतः ? लोलानि चलानि, वलयानि कङ्कणानि
यस्य तेन, [तरुण्याः करेण, पर्यङ्कजि] परिक्रूजितम् । भावे लुङ् ।
सुहृद्दुःखाद् दुःखायन्ते मुहृद इति भावः । अत्र कङ्कणद्वारकस्य कर-
कूजनस्य विधूननहेतुकस्य सरुजेवेति रुग्घेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ५३ ॥

केनचिदिति ।—[केनचित्] रागिणा, [मधुरं] रसवन्तम्, [उल्लव-
रागम्] अतिरक्तं, तथाऽपि [विरहेष्वधिकं, वाष्पतप्तं] वाष्पेण विर-
होष्णणा, तप्तं, [सुभ्रुव ओष्ठपल्लवमपास्य, सरसं] सान्द्रशीतम्, [अक्षि
मुहूर्त्तं, चुचुम्बे] चुम्बितम् । अत्र तप्तत्वरसवत्त्वयोर्विशेषणगत्या अधर-
त्यागाक्षिचुम्बनहेतुकं काव्यलिङ्गद्वयं सापेक्षत्वात् सङ्कीर्यते ॥ ५४ ॥

एवं वाच्यसुरतमुक्त्वाऽऽभ्यरसुरतवर्णनं प्रस्तौति, रेचितमित्यादि ।—
[परिजनेन, रेचितं] रिक्तौकृतम् ; अत एव [केवलाभिरतदम्पति]
केवलावेकाकिनावभिरतो दम्पती जायापती यस्मिन् तत् । ‘दम्पती
जम्पती जायापती भार्यापती च तो’ इत्यमरः । राजदन्ताऽऽदिषु
जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च विकल्पान्निपातितः । [महीयः]

आहतान्यपि निरन्तरमुच्चै-
 र्योषितामुरसिजद्वितयेन ।
 रागिणामित द्रुतो विमृशद्भिः
 पाणिभिर्जगृह्णिर हृदयानि ॥ ५६ ॥
 कामिनामसकलानि विभुनैः
 खेदवारिमृदुभिः करजाग्रैः ।
 अक्रियन्त कठिनेषु कथञ्चित्
 कामिनीकुचतटेषु पदानि ॥ ५७ ॥

महत्तरं, [धाम] कैलिगृहं, [कमलासखविष्वक्सेनसेवितयुगान्तपयोधेः]
 कमलासखेन लक्ष्मीभर्ता, विष्वक्सेनेन जनार्दनेन विष्णुना, सेवितस्याधि-
 ष्ठितस्य, युगान्तपयोधेः, [साम्यमाप] इत्युपमाऽलङ्कारः । युगान्त-
 विशेषणं विविक्तताद्योतनार्थम् । एतेनेच्छाविहारतीक्ता ॥ ५५ ॥

अथ विश्वम्भविहारानेवाह, आहतानीति ।—[उच्चैः] उन्नतेन,
 [उरसिजद्वितयेन, निरन्तरं] नीरन्ध्रम्, [आहतानि अपि] संवृतान्यपि,
 [योषितां, हृदयानि] वच्चांसि, चेतांसि च, [इत इतो विमृशद्भिः]
 इतस्ततः परामृशद्भिः, [रागिणां पाणिभिः, जगृह्णिर] गृहीतानि ।
 निगूढं वस्तु हस्तपरामर्शाद्भ्यत इति एकत्र भावः । अन्यत्र,—कृच्छ्र-
 लब्धः प्रियकरस्पर्शस्तासां हृदयग्राह्योऽभूदिति भावः । नैरन्तर्येण
 प्रतिबध्नतोरपि कुचयोः कथञ्चिदन्तरं सम्पाद्य हृदयानि स्पृष्टान्येवेति
 वाक्यार्थः । अत्र द्वितयानामपि हृदयानां प्रकृतत्वात् केवलप्रकृत-
 श्लेषः ॥ ५६ ॥

कामिनामिति ।—[खेदवारिमृदुभिः] खेदवारिणा सात्त्विकेन
 अङ्गुलीखेदेन, मृदुभिः कोमलतां गतैः, अत एव [विभुनैः] विनम्रैः,
 [कामिनां, करजाग्रैः] नखाग्रैः, [कठिनेषु कामिनीकुचतटेषु, असक-

सोष्णः स्तनशिलाशिखराया-
 दात्तघर्मसलिलैस्तरुणानाम् ।
 उच्छ्वसत् कमलचारुषु हस्तै-
 निम्ननाभिसरसीषु निपेते ॥ ५८ ॥
 आमृशङ्गिरभितो वलिवीची-
 लीलमानवितताङ्गुलिहस्तैः ।
 सुम्भुवामनुभवात् प्रतिपेदे
 मष्टिमयमिति मध्यमभोष्टैः ॥ ५९ ॥

लानि] असमग्राणि, [पदानि] क्षतानि, [कथञ्चित्, अक्रियन्त] कृतानि ।
 कठिनेषु मृदूनां पदलाभो दःसम्पाद्य इति भावः । नखक्रिया प्रवृत्ते-
 त्यर्थः । अत्र कुचानामोदृक्काठिन्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः
 ॥ ५७ ॥

सोष्ण इति ।—[सोष्णः] यौवनाश्रयुक्तात्, [स्तनशिलाशिखरा-
 यात्] स्तनावेव शिलाशिखरे तयोरग्रादुपरिभागात्, [आत्तघर्म-
 सलिलैः] उष्णदेशविहारात् प्राप्तस्वेदैः, [तरुणानां हस्तैः]; उच्छ्वसत्कमल-
 वत् विकचकमलेश्च चारुषु [उच्छ्वसत्कमलचारुषु], निम्ननाभिष्वेव सर-
 सीषु [निम्ननाभिसरसीषु, निपेते] निपतितम् ; ऊष्णस्विन्नानां कुत-
 श्चित् उन्नतात् पयसि पातो युक्त इति भावः । प्रथमं कुचौ स्पृष्ट्वा
 ततो नाभिदेशमस्पृशन्नित्यर्थः । अत्र कुचयोः शिलाशिखरत्वेन नाभौनां
 सरसीत्वेन च रूपणात् हस्तानामापातिपुरुषत्वरूपणं गम्यत इति
 एकदेशविवर्त्ति रूपकम् ॥ ५८ ॥

आमृशङ्गिरिति ।—वलियो वीचय इव [बलिवीचीरभितः आमृ-
 शङ्गिः, लोलमानवितताङ्गुलिहस्तैः] लोलमानाञ्चलनशीलाः । “ताच्छी-
 ल्यवयोवचनशक्तिषु चानश्” (३।१।२२९ पा०) इति चानश्रुत्यर्थः,

प्राप्य नाभिनदमज्जनमाशु
 प्रस्थितं निवसनग्रहणाय ।
 औपनीविकमरुन्ध किल स्त्री
 वल्लभस्य करमाऽऽत्मकराभ्याम् ॥ ६० ॥
 कामिनः कृतरतोत्सवकाल-
 क्षेपमाऽऽकुलबधूकरसङ्गि ।
 मेखलागुणविलग्नमसूयां
 दीर्घसूत्रमकरोत् परिधानम् ॥ ६१ ॥

न तु शान्तः, लोलतेः परस्मैपदित्वात् ; अत एव “लोलमाना-
 दयश्चानग्निः” (५५ अधि० २ अ० ८ सु०) इति वामनः । वितताः प्रसारिताश्च
 अङ्गुलयो येषां ते तथाविधा हस्ता येषां तैः, [अभीष्टैः] प्रियतमैः, [सुभवां
 मध्यं, मुष्टिमेयमिति] मुष्ट्या मातुं शक्यमिति, [अनुभवात्] प्रत्यक्षेण,
 मुष्ट्या मानं कृत्वैव, [प्रतिपेदे] प्रतिबुद्धम् ; न तु प्रसिद्धिमात्रादिति
 भावः । अमुष्टिमेयस्य मुष्टिमेयत्वोक्तेरतिशयोक्तिभेदोऽलङ्कारः ॥ ५६ ॥

प्राप्येति ।—[नाभिनदमज्जनं] नाभिरेव नदी * इद इति रूपकं,
 तत्र मज्जनं, [प्राप्य आशु, निवसनग्रहणाय] वस्त्राऽऽकर्षणायैत्यर्थः ।
 स्नातस्य वस्त्रग्रहणं युक्तमिति भावः । [प्रस्थितं] प्रवृत्तम् । उपनीवि नौवि-
 समीपे, प्रायेण तत्र भवम् [औपनीविकं] तत्र व्यापृतमित्यर्थः । “उप-
 जानूपकर्णौपनीवेशक” (४।३।४० पा०) इति ठक् । [वल्लभस्य करं
 स्त्री आत्मकराभ्याम् अरुन्ध किल] तस्य रोधं नाटितवतीत्यर्थः † ॥ ६० ॥

कामिन इति ।—[आकुलबधूकरसङ्गि] आकुले प्रियकरनिवारणा-

* “नाभिः” इति पाठान् प्राचीनग्रन्थसम्मतः : तेनायमेव श्लोकः कृन्ती-
 मञ्जरीकृता उदाहृतः ।

† कथिलङ्गि रूपम् ।

अम्बरं विनयतः प्रियपाणे-
 योषितश्च करयोः कलहस्य ।
 वारणामिव विधातुमभीक्षां
 कक्षया च वलयैश्च शिशिञ्जे ॥ ६२ ॥
 ग्रन्थिमुद्ग्रथयितुं हृदयेऽपि
 वाससः स्मृशति मानधनायाः ।

व्यग्रे, बधूकरे सङ्गि सक्तं, [मेखलागुणविलग्नं] मेखलैव गुणस्तत्र विलग्नं [दीर्घसूत्रम्] आतततन्तुकम्, अत्यायतत्वात् बहुधा वेष्टितमित्यर्थः, शिरक्रियञ्च । 'दीर्घसूत्रशिरक्रियः' इत्यमरः । एवं [कृतरतोत्सवकाल-
 क्षेपं] कृतो रतस्यैवोत्सवस्य कालक्षेपः कालविलम्बो यत्र तत्, [परि-
 धानम्] अपोऽंशुकं, [कामिनः, असूयामकरोत्] इच्छाविधातात् ईर्ष्यां जनयामासित्यर्थः । अत्र करसङ्गादिपदार्थानां विशेषणगत्या असूयाहेतुत्वादनैकपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ६१ ॥

अम्बरमिति ।—[अम्बरं, विनयतः] अपमारयतः, [प्रियपाणेः, योषितः करयोश्च] तस्मिन् रोधकयोरिति भावः । [कलहस्य, वारणां विधातुं] निवारणं कर्त्तुम्, [इव] इति फलोत्प्रेक्षा । [कक्षया च] काञ्चा । 'कक्षया कर्त्तुं वरत्रायां काञ्चां गृहप्रकोष्ठयोः' इति वैजयन्ती । 'कक्षया' इति क्षान्तपाठे तु—'कक्षा ग्रहणिकाकाञ्चीप्रकोष्ठगजरज्जुषु' इति क्षान्तेषु विश्वः । [वलयैः] कङ्कणैः, [च अभीक्षां, शिशिञ्जे] चुक्रुशे । भावे लिट् । 'भूषणानान्तु शिञ्जितम्' इत्यमरः । इयोः कलहाय-
 मानयोः पार्श्वस्थाः साक्रोशं निवारयन्तीति भावः । शिञ्जितिरथं ताल-
 व्यादिः, न दन्त्यादिः । 'योषेव शिञ्जे' इति श्रुतेः * ॥ ६२ ॥

ग्रन्थिमिति ।—[हृदयेऽपि] प्रिये, [वाससो ग्रन्थिम्, उद्ग्रथयितुं] विसं-

* अत्र विहारवर्णनस्य प्रसूतत्वेन तदनुगुणानां प्राकरणिकानाञ्च रश्मि-
 वलयादीनां शिञ्जनरूपैकक्रियाऽभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽलङ्कारः ।

भूयुगेण सपदि प्रतिपेदे
 रोमभिश्च सममेव विभेदः ॥ ६३ ॥
 आशु लङ्घितवतीष्टकरागे
 नौविमर्द्धमुकुलीकृतदृष्ट्या ।
 रक्तवैणिकहताधरतन्त्रौ-
 मगडलकणितचारु चुकूजे ॥ ६४ ॥

सयितुम् । ग्रथयतेश्वोरादिकात् तुम् । [स्पृशति] सति, [मान-
 धनायाः] मानवत्याः, कामिन्या इति शेषः । [भूयुगेण रोमभिश्च] ।
 कर्त्तरि तृतीया । * [सपदि, समं] युगपत्, [एव, विभेदः]
 भङ्गः, हर्षश्च, [प्रतिपेदे] प्राप्तः । अत्र मानवत्वात् कामिनी-
 त्वाच्च नौविस्पर्शं युगपदमर्षहर्षयोरुदयात् तदनुभावयोरपि युगपदावि-
 भाव इति भावः । अत्र भ्रूभङ्गरोमाञ्चक्रिययोः समुच्चयात् समुच्चयभेदः ;
 स च विभेद इति श्लेषप्रतिभोन्यापिताभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनु-
 प्राणित इति सङ्करः ॥ ६३ ॥

आश्रिति ।—[इष्टकरागे] इष्टस्य प्रियस्य करागे, [नौविं] वस्त्र-
 ग्रन्थिम्, [आशु] दृठात्, [लङ्घितवति] अतिक्रान्तवति ; ऊरुमूलं गतं
 सतीत्यर्थः । [अर्द्धमुकुलीकृतदृष्ट्या] सुखपाशवश्यादर्द्धनिमीलिताद्या
 स्त्रिया, [रक्तवैणिकहताधरतन्त्रौमगडलकणितचारु] रक्तौ रक्तकण्ठः
 स्वयं गानकुशलः, वीणा शिल्पस्य वैणिको वीणावाद्यनिपुणः ।
 “शिल्पम्” (४।४।५५ पा०) इति ठक् । रक्तेन वैणिकेन यन्त्रगान-
 कुशलेन, हतं वादितं यदधरं तन्त्रीणां मगडलं समूहः, बहुतन्त्रीकस्वर-
 मगडलादिभेदः, तस्य कणितमिव चारु यथा तथा, [चुकूजे] कूजितम् ।
 भावे लिट् । अधरग्रहणं तन्त्रीमाधुर्यातिशयान् । स्पर्शसुखाति-

* “कर्त्तृकरणधीसृतीया” (२।३।१८ पा०) इति पाणिनीयं सूत्रम् । अत्र तु
 सङ्केपार्थमेव टीकाकृता “कर्त्तरि तृतीया” इत्यभिहितमिति वेदितव्यम् ।

आयताङ्गुलिरभूदतिरिक्तः
 सुभ्रुवां क्रशिमशालिनि मध्ये ।
 श्रोणिषु प्रियकरः पृथुलासु
 स्पर्शमाप सकलेन तलेन ॥ ६५ ॥
 चक्रुरेव ललनोरुषु राजौः
 स्पर्शलोभवश्लोलकराणाम् ।
 कामिनामनिभृतान्यपि रम्भा-
 स्तम्भकोमलतलेषु नखानि ॥ ६६ ॥

रेकार्थं तन्त्रीकण्ठस्वरव्यतिकरमनोहरः कोऽपि रससर्वस्वभूतः कण्ठ-
 कूजितविशेषः कृत इत्यर्थः ; अत एव रक्तवैणिकहतेति विशेषणम् ।
 कथितचार्विति उपमाऽलङ्कारः ॥ ६४ ॥

आयतेति ।—[आयताङ्गुलिः] आयताः अङ्गुलयो यस्य स, [प्रिय-
 करः] ; कशस्य भावः क्रशिमा काश्यम् । “पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा”
 (५।१।१२२ पा०) इतीमनिच् “रक्ततो हलादर्लघोः” (६।४।१६१
 पा०) इति रेफादेशः । तेन शालते शोभते तस्मिन् [क्रशिमशालिनि,
 सुभ्रुवां मध्ये, अतिरिक्तः] अधिकः, [अभृत्] ; मध्यस्यातिकार्या-
 दस्पृष्टैकदेशोऽभृदित्यर्थः । [पृथुलासु, श्रोणिषु] कटिषु । “बहि-
 श्रिश्रुयुद्गला—” (उणा०४पा०५१सू०) इति सूत्रेण श्रुधातोः निप्रत्ययः ।
 [सकलेन] कृतस्त्रेन, [तलेन स्पर्शमाप] अन्तर्भागेण क्रमेण श्रोणि-
 मस्पृशदित्यर्थः ; अत एव मध्यातिरेकोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६५ ॥

चक्रुरेवेति ।—[स्पर्शलोभवश्लोलकराणां] स्पर्शलोभवशेनोरुस्पर्श-
 तृणापारतन्त्रेण, लोलकराणां चपलपाशौनां, [कामिनाम्, अनि-
 भृतानि] अनर्पितानि, [अपि, नखानि] कररुद्धाः । ‘पुनर्भवः कररुद्धो
 नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः । [रम्भास्तम्भकोमलतलेषु] कदली-

ऊरुमूलचपलेक्षणमघ्नन्
 यैर्वतंसकुसुमैः प्रियमेताः ।
 चक्रिरे सपदि तानि यथार्थं
 मन्मथस्य कुसुमाऽऽयुधनाम ॥ ६७ ॥
 धैर्यमल्वणमनोभवभावा
 वामताञ्च वपुरर्पितवत्यः ।
 व्रीडितं ललितसौरतधाष्ट्या-
 स्तेनिरेऽभिरुचितेषु तरुण्यः ॥ ६८ ॥

प्रकाण्डपेलवस्वरूपेषु, [ललनोरुषु] ललनानामूरुषु, [राजीः] रेखाः,
 [चक्रुरेव], ऊरुपरामर्शानान्तरौयनस्वस्पर्शमात्रादेव रेखा जाता
 इत्यर्थः । अत्र कोमलतायाः विशेषणगत्या राजीकरणहेतुत्वात् काव्य-
 लिङ्गभेदः, रम्भास्तम्भकोमलित्युपमया संसृज्यते ॥ ६६ ॥

ऊर्विति ।—[एताः] स्त्रियः, [ऊरुमूलचपलेक्षणम्] ऊरुमूले
 चपलेक्षणं लोलचक्षुः, [प्रियं यैः, वतंसकुसुमैः] कर्णावतंसपुष्पैः । “वष्टि
 भागुरिररुह्योपमवाप्योरुपसर्गयोः” (का०) इत्यकारलोपः । [अघ्नन्] अताड-
 यन् । हन्तेर्लङ् । “गमहन्—” (४।६।६८ पा०) इत्यादिना उपधा-
 लोपः । “हो हन्तेः—” (७।३।५४ पा०) इति कृत्वम् । [तानि]
 वतंसकुसुमानि । मनो मथ्नातीति मन्मथः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।
 तस्य [मन्मथस्य, कुसुमायुधनाम] कुसुममायुधं यथेति कुसुमायुध
 इति यन्नाम तद्, [सपदि यथार्थं, चक्रिरे] चक्रुः ; तदा तेषां तत्कार्य-
 कारित्वादिति भावः । अत्र वतंसिध्वारोप्यमाणस्य मन्मथायुधत्वस्य
 पङ्क्तोपयोगात् परिणामालङ्कारः ॥ ६७ ॥

धैर्यमिति ।—[तरुण्यः] रमण्यः, [उल्वणमनोभवभावाः] उल्वण
 उद्विक्तो मनोभवभावो रतिरागो यासां ता अपि, [अभिरुचितेषु]
 प्रियेषु, [धैर्यम्] औदासीन्यं, [तेनिरे, वपुः] स्वाङ्गम्, [अर्पितवत्यः]

पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं
 भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः ।
 कामिनः स्म कुरुते करभोरू-
 हारि शुष्करुदितञ्च सुखेऽपि ॥ ६६ ॥

यथेष्टकरणाय दत्तवत्योऽपि, [वामतां] वक्रतां, [च] तेनरे; [ललित-
 सौरतधार्याः] ललितं मनोहरं सौरतं सुरतसम्बन्धि धार्यं प्रागल्भां
 यासां ताः, तथाऽपि [व्रीडितं] व्रीडां, तेनरे; इह स्त्रीणां रहसि
 रागाङ्गार्पणधार्याऽऽदिगुणा अप्यागन्तुकतया सहजधैर्यवक्रताव्रीडितैः
 पुनः पुनः प्रतिबध्यन्त एवेति भावः । अत्र रागाऽऽदीनां धैर्याऽऽदिभिः
 सह समावेशविरोधस्य सहजागन्तुकाभ्यामाभासीकरणाद्विरोधाभासी-
 लङ्कारः, धैर्यादिगुणसमुच्चयात् समुच्चयालङ्कारश्चेति सङ्करः ॥ ६८ ॥

पाणीति ।—‘मणिबन्धादा कनिष्ठं करस्य करभो वहिः’ इत्य-
 मरः । करभ इव ऊरुर्यस्याः सा [करभोरूः] स्त्री । “ऊरू-
 त्तरपदादौपम्ये” (४।१।६६ पा०) इत्युङ्प्रत्ययः । [अविरोधित-
 वाञ्छम्] अनिवारितप्रियमनोरथं यथा यथा, [कामिनः, पाणिरोधं]
 नौविमोक्षणे व्यापृतस्य प्रियपाणेर्निवारणं, [कुरुते स्म]; तथा
 [मधुरस्मितगर्भाः] मधुरं मनोहरं स्मितं गर्भं अन्तर्वृत्तिं यासु ता,
 मन्दहासमिश्राः, [भर्त्सनाश्च] तर्जनाश्च, कुरुते स्म; तथा [सुखेऽपि]
 अधरपीडनादौ सुखातिरेके सत्यपि, [हारि] मनोहारि, [शुष्करुदितञ्च]
 अनश्रुत्वादनार्द्रं, कृतिमरोदनञ्च, कुरुते स्म । स्त्रीणामेष स्वभावो यत्
 इष्टमप्यनिष्टतया निवारयन्त्य एव सुरतसुखमुपभुञ्जत इत्यर्थः । अत्र
 सुखेऽपि दुःखवदुपचारात् कुट्टमिताख्योऽनुभावो द्रष्टव्यः,—‘केशाधरादि-
 ग्रहणे मोदमानेऽपि मानसे । दुःखितेव वहिः कुप्येद् यत्र कुट्टमितं
 हि तत् ॥’ इति लक्षणात् ॥ ६९ ॥

वारणार्थपदगद्गद्वाचा-
 मीर्ष्या मुहुरपत्रपया च ।
 कुर्वते स्म सुदृशामनुकूलं
 प्रातिकूलिकतयैव युवानः ॥ ७० ॥
 अन्यकालपरिहार्यमजस्रं
 तद्वयेन विदधे द्वयमेव ।
 धृष्टता रहसि भर्तृषु ताभि-
 निर्दयत्वमितरैरबलासु ॥ ७१ ॥

वारणार्थेति ।—[ईर्ष्या] अतिपीडनासहिष्णुतया, [अपत्रपया
 च] रहस्यप्रकाशनवैलक्ष्येण च, [मुहुः], वारणार्थपदेषु मा भेत्यादि-
 निषेधवचकशब्दप्रयोगेषु, गद्गद्वाचां स्वलङ्गिरां, [वारणार्थपदगद्गद्-
 वाचां, सुदृशां], प्रतिकूलं वक्तव्यं इति प्रातिकूलिकाः प्रतिकूलचारिणः ।
 “तत्प्रत्यनुपूर्वभीषलोमकूलम्” (४।४।२८ पा०) इति ठक् । तत्तया
 [प्रातिकूलिकतयैव] प्रतिकूलाचरणेनैव, [युवानः, अनुकूलम्] इष्टं,
 [कुर्वते स्म] ; कृतिमनिवारणात् यत् प्रतिकूलमिवाचरितमधरपीड-
 नादिकं तत्तासामिष्टत्वादनुकूलमेवेति प्रतिकूलाचरणमेवानुकूलं
 भवतीत्यर्थः ; अत एव प्रतिकूलमप्यनुकूलमिति विरोधाभासोऽलङ्कारः,
 तेन अनुकूलालङ्कारो व्यज्यते ॥ ७० ॥

अन्येति ।—[अजस्रं] नित्यम्, [अन्यकालपरिहार्यं] सुरतेतर-
 काले त्याज्यं, [तद्वयं] कर्म, [द्वयेन] कर्ता, [विदधे] विहितम् [एव] ।
 धावः कर्मणि लिट् । एतदेव व्यनक्ति ।—[रहसि, ताभिः] अबलाभिः,
 [भर्तृषु] विषये, [धृष्टता] विदधे । [इतरैः] भर्तृभिः, [अबलासु]
 स्त्रीषु, [निर्दयत्वं] विदधे । अन्यदा यथा पुंसां स्त्रीषु दया तासां
 तेष्वप्रागल्भ्यमलङ्कारस्तद्वत् सुरतेषु तद्विरुद्धमेवालङ्कार इति भावः । अत्र

बाहुपीडनकचग्रहणाभ्या-
 माहतेन नखदन्तनिपातैः ।
 बोधितस्तनुशयस्तरुणीना-
 मुन्मिमील विशदं विषमेषः ॥ ७२ ॥
 कान्तया सपदि कोऽप्युपगूढः
 प्रौढपाणिरपनेतुमियेष ।
 संहतस्तनतिरस्कृतदृष्टि-
 र्धृष्टमेव न दुकूलमपश्यत् ॥ ७३ ॥

स्त्रीपुंसधाष्ट्यनिर्देयत्वयोः प्रकृतयोर्विधानक्रियायोगपर्यां गम्यत इति
 तुल्ययोगिताभेदः ॥ ७१ ॥

बाह्विति ।—[तरुणीनां], तनौ श्रुते इति [तनुशयः] तनुषु सुप्तः ।
 “अधिकरणे श्रुते” (३।२।१५ पा०) इत्यच्प्रत्ययः । [विषमेषुः]
 कामः, [बाहुपीडनकचग्रहणाभ्यां] बाहुपीडनं निर्दयाश्लेषः, कचग्रहणं
 केशाकर्षणं, ताभ्याम्, [आहतेन] मुष्टिघातेन । “नपुंसके भावे क्तः”
 (३।३।११४ पा०) । [नखदन्तनिपातैः] नखानां दन्तानाञ्च निपातैः
 क्षतेश्च, [बोधितः] सन्, [विशदं] निर्जाडं यथा तथा, [उन्मिमील]
 उद्बुद्धः । सर्वमेतत् कामस्योद्दीपकमासीदित्यर्थः । अत्र प्रकृतविषमेषु-
 विश्लेषणसामर्थ्यादप्रस्तुतसुप्तप्रबुद्धपुरुषप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः ; एव-
 मेव प्रबोध्यते खलु निद्रालुरित्यलौकिके वस्तुनि लौकिकवस्तुव्यवहार-
 समारोपः ॥ ७२ ॥

कान्तयेति ।—[कान्तया, सपदि] वस्त्राकर्षणक्षणा एव, [उपगूढः]
 आश्लिष्टः, [कोऽपि] युवा कामी, [प्रौढपाणिः] व्यग्रहस्तः सन्, [अप-
 नेतुं] दुकूलमाकृष्टुम्, [इयेष । संहतस्तनतिरस्कृतदृष्टिः] संह-

आहतं कुचतटेन तरुण्याः
 साधु सोढममुनेति पपात ।
 चुच्यतः प्रियतमोरसि हारात्
 पुष्पवृष्टिरिव मौक्तिकवृष्टिः ॥ ७४ ॥
 सीत्कृतानि मणितं करुणोक्तिः
 स्निग्धमुक्तमलमर्थवचांसि ।
 हासभूषणारवाश्च रमण्याः
 कामसूत्रपदतामुपजग्मुः ॥ ७५ ॥

ताभ्यां निरन्तराऽऽस्निष्टाभ्यां स्तनाभ्यां तिरस्कृतदृष्टिस्तिरोहिताच्चः सन्,
 [अष्टमेव] प्रागेव सस्तं, [दूकूलं नापश्यत्] । अत्र दृष्टितिरस्कारस्य
 विशेषणगत्या अदर्शनहेतुकत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ; तच्च
 दृष्टेः स्तनतिरस्कारासम्बन्धेऽपि सम्बन्धरूपातिशयोक्त्युत्थापितमिति
 सङ्करः ; तेन च कुचयोर्लोकान्तरसौन्दर्यं व्यच्यत इति अलङ्कारेण
 वस्तुध्वनिः ॥ ७३ ॥

आहतमिति ।—[तरुण्याः] सम्बन्धिना, [कुचतटेन, आहतम्]
 आहतिः, [अमुना] उरसा, [साधु सोढमिति] हेतोः, [लुच्यतः]
 शीर्ष्यमाणात्, [हारात् मौक्तिकवृष्टिः पुष्पवृष्टिरिव प्रियतमोरसि
 पपात] इत्युत्प्रेक्षा । विक्रान्तः पूज्यते पुष्पवृष्ट्येति प्रसिद्धिः ॥ ७४ ॥

सीत्कृतानीति ।—[रमण्याः] तरुण्याः, [सीत्कृतानि] सीत्काराः,
 दन्तनिष्पीडनायां सौरिति शब्दप्रयोगः, [मणितं] रतिकाले स्त्रीणां
 कण्ठकूजितविशेषः,—‘मणितं रतिकूजितम्’ इत्यभिधानात् । [करु-
 णोक्तिः] त्रायस्वेत्यादिद्वीनोक्तिः । [स्निग्धं] स्नेहार्द्रम्, [उक्तम्]
 उक्तिः, त्वं मे प्राणा इति प्रियवाद इत्यर्थः । [अलमर्थवचांसि] अल-
 मर्थानि निषेधार्थानि, वचांसि, मा मेत्यादिनिवारणवचनानि, [हास-

उद्धतैर्निभृतमेकमुनेकै-
 ष्छेदवन्मृगदृशामविरामैः ।
 श्रूयते स्म मणितं कलकाञ्ची-
 नूपुरध्वनिभिरक्षतमेव ॥ ७६ ॥
 ईदृशस्य भवतः कथमेत-
 स्त्राघवं मुहुरितौव रतेषु ।
 क्षिप्रमायतमदर्शयदुर्थ्यां
 काञ्चिदाम जघनस्य महत्त्वम् ॥ ७७ ॥

भूषणरवाञ्च] हासानां भूषणानाञ्च रवाः स्वनाञ्च, [कामसूत्रपदतां]
 कामसूत्रस्य वाक्यायनादिकामतन्त्रप्रतिपादकशास्त्रस्य, पदतां पद्यत
 इति पदमर्थः, प्रमेयलक्षणमिति यावत्, तत्ताम्, [उपजग्मः] इति
 गम्योत्प्रेक्षा ; यद्वा,—कामेनैव कृतं मृतं तस्य पदानि सुमिडन्त-
 शब्दरूपाणि तस्य शास्त्रस्यैतान्येव पदानि तत्तामुपजग्मुर्नित्युत्प्रेक्षैव
 ॥ ७५ ॥

उद्धतैरिति ।—[निभृतम्] अनुद्धतं, सुक्ष्ममित्यर्थः, [एकम्]
 एकाकि, [छेदवत्] विच्छेदयुक्तम् । [मृगदृशां, मणितं] रतिकूजितम्,
 [उद्धतैः] स्थूलैः, [अनेकैः] बहुभिः, [अविरामैः] अविच्छेदैः, [कल-
 काञ्चीनूपुरध्वनिभिः] कलैरव्यक्तमधुरैः, काञ्चीनां नूपुराणाञ्च ध्वनिभिः,
 [अक्षतमेव] अतिरस्कृतमेव, [श्रूयते स्म] श्रुतम् । मणितस्य
 तिरोधायकशब्दान्तरसङ्गविऽपि ताद्रूप्यानापत्तेरतद्गुणालङ्कारः,—‘सति
 हेतावतद्रूपस्वीकारः स्यादतद्गुणः’ इति लक्षणात् ॥ ७६ ॥

ईदृशस्येति ।—रतेषु [उर्थ्यां क्षिप्रं] रतिसम्भ्रमात् पतितम्, [आयतं]
 दीर्घभूतं, [काञ्चिदाम] रशनागुणः, कर्तृ । ईदृशस्य इति ।—[ईदृशस्य
 भवतः] काञ्चिदाम्नः स्वायामदृष्टान्तेन जघनपरिमाणप्रदेशेन, इत्थं

प्राप्यते स्म गतचित्रकचित्तै-
 श्चित्रमार्द्रनखलक्ष्मकपोलैः ।
 दध्नरेऽथ रभसच्युतपुष्पाः
 खेदबिन्दुकुसुमान्यलकान्ताः ॥ ७८ ॥
 यद् यदेव रुरुचे रुचिरेभ्यः
 सुभ्रुवो रहसि तत्तदकुर्वन् ।
 आनुकूलिकतया हि नराणा-
 माक्षिपन्ति हृदयानि तरुण्यः ॥ ७९ ॥

महत्तरस्यातिमहतस्तव, [जघनस्य, रतेषु] उपरिसुरतेषु, [मुहुः
 कथमेतन्नाघर्वं] मुहुर्कृत्यतनपाठवम् ; यस्येत्यम् आयातमहमपि एकवेष्टन-
 पर्याप्तमिति भावः । [इतीव] जघनस्य महत्त्वदर्शनादिव, [महत्त्वम-
 दर्शयत्] ; इत्थं विस्मितस्येति शेषः । गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः ।
 अलोर्व्याभायतत्त्वनिमित्तकाञ्चीदामकर्तृकं विस्मयपूर्वकजघनमहत्त्वदर्शन-
 मुत्प्रेक्ष्यते ॥ ७७ ॥

प्राप्यत इति ।—[गतचित्रकचित्तैः] गतानि विमर्दात् प्रमृष्टानि,
 चित्रकचित्त्राणि तमालपत्ररचनानि येषां तैः, [कपोलैः, मार्द्रनखलक्ष्म]
 मार्द्रं यन्नखलक्ष्म तदेव, [चित्रम्] इति रूपकम् । [प्राप्यते स्म] प्राप्तम् ।
 [अथ] किञ्च, [रभसच्युतपुष्पाः] रभसेन रतिसम्भवेण, च्युतपुष्पा,
 [अलकान्ताः] चूर्णकुन्तलाग्राणि, [खेदबिन्दुकुसुमानि] खेदबिन्दून्
 एव कुसुमानौति रूपकम् । [दध्नरे] दधुः । धरतर्भौवादिकात्
 लिटि अित्वादात्मनेपदम् । खेदोऽत्र अमानुभावः,—‘अमः खेदोऽध्व-
 रत्यादेः श्वासखेदातिभूमिकृत्’ ॥ ७८ ॥

यद् यदेवेति ।—[रुचिरेभ्यः] रभणेभ्यः, [यद् यदेव] चेष्टितं,
 [रुरुचे] रोचते स्म, प्रियमभूदित्यर्थः । ‘रुच दीप्तावभिप्रीतौ च’ इति

प्राप्य मन्मथरसादतिभूमिं
 दुर्वहस्तनभराः सुरतस्य ।
 शश्रमुः श्रमजलाऽऽर्द्रललाट-
 श्लिष्टकेशमसितायतकेश्यः ॥ ८० ॥
 सङ्गताभिरुचितैश्चलिताऽपि
 प्रागमुच्यत चिरेण सखीव ।

धातोलिङ् । “रुच्यर्थानां प्रीयमाणः” (१।४।३३ पा०) इति सम्प्रदान-
 त्वम् । [सुभुवो रहसि तत्तदकुर्वन्] । [हि] तथा हि, [तरुण्यः], अनुकूलं
 वर्तन्ते इत्यानुकूलिकाः । “तत्प्रत्यनुपूर्वमौपलोमकूलम्” (४।४।२८
 पा०) इति ठक् । तासां भावस्तत्ता, तथा [आनुकूलिकतया] अनु-
 कूलवर्त्तितयैव, [नराणां] पुंसां, [हृदयानि, आक्षिपन्ति] आवर्जयन्ति,
 इत्यर्थान्तरन्यासः ॥ ७९ ॥

प्राप्येति ।—[दुर्वहस्तनभराः] दुर्वहः स्तनभरो यासां ताः ; एते-
 नोपरिसुरतं व्यज्यते, अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यात् । असिता आय-
 ताश्च केशा यासां ताः, [असितायतकेश्यः] स्त्रियः । “स्वाङ्गाच्च—”
 (६।३।४० पा०) इत्यादिना ङीष् । [मन्मथरसात्] म्मररागात्,
 [सुरतस्य, अतिभूमिं] परां काष्ठां, [प्राप्य], महान्तं * सुरतं
 प्राप्येत्यर्थः । [श्रमजलाऽऽर्द्रललाटश्लिष्टकेशं] श्रमजलेन खेदाम्बुना,
 आर्द्रं ललाटे श्लिष्टाः केशा यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा, [शश्रमुः]
 इति सानुभावस्य + श्रमभावोक्तिः । भावनिबन्धनात् प्रेयोऽलङ्कारः ॥८०॥

अथ सुरतावसानं वर्णयति, सङ्गताभिरिति ।—[उचितैः] परि-
 चितैः प्रियतमैः सह, [सङ्गताभिर्बन्धुभिः, प्राक्] सुरतादौ, [चलिता]
 गन्तुं प्रचलिता, [अपि, स्त्रीः, सखीव चिरेण, अमुच्यत] मुक्ता । न सहत

* महदिति युक्तं, सुरतशब्दस्य नपुंसकत्वात् ; “उरुवान्तम्” इत्यर्थे तु साधु ।

† सानुभावस्येति युक्तम्, अन्यथा चर्थासङ्गतिः ।

भूय एव समगंस्त रतान्ते
 क्लीबधूभिरसहा विरहस्य ॥ ८१ ॥
 प्रेक्षणीयकमिव क्षणमासन्
 क्लीविभङ्गुरविलोचनपाताः ।
 सम्भ्रमद्रुतगृहीतदुकूल-
 छाद्यमानवपुषः सुरतान्ताः ॥ ८२ ॥
 अप्रभृतमतनीयसि तन्वी
 काञ्चिधाम्नि पिहितैकतरोरु ।

इत्यसहा । पचाद्यजन्तेन नञ्समासः । [विरहस्यासहा] विरह-
 मसहमाना सतीत्यर्थः । “कर्तृकर्मणोः कृति” (२।३।६५ पा०) इति
 कर्मणि षष्ठी । [रतान्ते भूय एव बधूभिः समगंस्त] सङ्गता, सखीव
 इत्येव । सम्पूर्वाङ्गमेर्लुङ्, “समो गम्यच्छिभ्याम्—” (१।३।२६ पा०)
 इत्यात्मनेपदम् । “वा गमः” (१।२।१३ पा०) इति सिचः पक्षे
 कित्वाभावात् “अनुदात्तोपदेशः—” (६।४।३७ पा०) इत्यादिनाऽनु-
 नासिकलोपो न । सुरतेतरकाले स्त्रीणां लज्जैव भूषणमिति भावः ।
 उपमाऽनङ्कारः ॥ ८१ ॥

प्रेक्षणीयकमिति ।—[क्लीविभङ्गुरविलोचनपाताः] क्षिया विभङ्गुराः
 खलिता, विलोचनपाता दृष्टिपाता येषु ते, [सम्भ्रमद्रुतगृहीतदुकूल-
 छाद्यमानवपुषः] सम्भ्रमेण द्रुतं गृहीतेन दुकूलेन छाद्यमानानि वपंषि
 अन्तरङ्गाणि येषु ते, [सुरतान्ताः] सुरतावसानानि, [क्षणं, प्रेक्षणीयकं]
 दृश्यम्, [इव आसन्] इत्युपमा । नाटकादिरूपकैष्वाहार्यकं वस्तु तद्-
 दृश्यं प्रेक्षणीयकमिति चोच्यते । इह आविर्भावतिरोधानादिना तत्तुल्य-
 त्वम् ॥ ८२ ॥

अप्रभृतमिति ।—[तन्वी] कृशाङ्गी, [अभीष्टतमेन] प्रेयसा,

क्षौममाकुलकरा.विचकर्ष
क्रान्तपल्लवमभीष्टतमेन ॥ ८३ ॥

मृष्टचन्दनविशेषकभक्ति-
मृष्टभूषणकदर्थितमाल्यः ।

सापराध इव मण्डनमासौ-
दात्मनैव सुदृशामुपभोगः ॥ ८४ ॥

[क्रान्तपल्लवं] गृहीताञ्जलम्, अत एव [अतनीयसि] महीयसि,
[काञ्चिधाम्नि] जघने, [अप्रभृतं] छादयितुमपर्याप्तम्, अत एव
[पिहितैकतरोरु] पिहितच्छादितः, एकतर एव ऊरुर्येन तत्, [क्षौमं]
दुकूलम्, [आकुलकरा] व्यग्रपाणिः सती, [विचकर्ष] कृत्स्नापि-
धानार्थमाचकर्ष । लज्जाऽनुभावोऽयम् । अत्र क्षौमविशेषाणामाक-
र्षणहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ८३ ॥

मृष्टेति ।—[मृष्टचन्दनविशेषकभक्तिः] मृष्टा प्रमृष्टा, चन्दनानां,
विशेषकाणां तमालपत्राणाञ्च भक्तिः रचना येन सः, 'तमालपत्रतिलक-
चित्रकाणि विशेषकम्' इत्यमरः । [मृष्टभूषणकदर्थितमाल्यः] मृष्टानि
भूषणानि यस्मिन् स मृष्टभूषणः, कुत्सितोऽर्थः कदर्थः । लोकतो विशिष्य-
लिङ्गत्वम् । "कोः कत् तत्पुरुषेऽचि" (६।३।१०१ पा०) इति कुशब्दस्य
कदादेशः । कदर्थानि कृतानि कदर्थितानि दूषितानि, माल्यानि येन
सः । ततस्तयोर्वैवक्षिकविशिष्यविशेषणभावाद् विशेषणसमासः । एव-
म्भूतः [उपभोगः, सापराध इव] पूर्वमण्डनापहारात् कृतापराध इव,
[सुदृशामालनैव] स्वयमेव । प्रकृत्यादित्वात् हतौया । [मण्डन-
मासौत्] प्रतिनिधिकरणेन स्वापराधनिरासार्थमिवेत्युत्प्रेक्षा । स्त्रीणां
सम्भोग एव मण्डनं, तदभावे मण्डनान्तरस्थाप्यमण्डनत्वादिति भावः *
॥ ८४ ॥

* सापराध इव इत्युत्प्रेक्षाया उपभोगो मण्डनमिति रूपकस्य च सापेक्षत्वात्
सङ्गरः ।

योषितः पतितकाञ्चनकाञ्चौ
 मोहनातिरभसेन नितम्बे ।
 मेखलेव परितः स्म विचित्रा
 राजते नवनखक्षतलक्ष्मीः ॥ ८५ ॥
 भातु नाम सुदृशां दशनाङ्गः
 पाटलो धवलगण्डतलेषु ।
 दन्तवाससि समानगुणश्रीः
 सम्मुखोऽपि परभागमवाप ॥ ८६ ॥
 सुभ्रुवामधिपयोधरपौठं
 पीडनैस्त्रुटितवत्यपि पत्युः ।

योषित इति ।—[मोहनातिरभसेन] सुरतसम्भ्रमेण, [पतितकाञ्चन-
 काञ्चौ] पतिता काञ्चनौ काञ्चनस्य विकारः काञ्चिर्यस्मात् तस्मिन् निर्मे-
 खले, [योषितो नितम्बे, परितः] सर्वतः, [विचित्रा] विविधरचना,
 [नवनखक्षतलक्ष्मीर्मेखलेव राजते स्म] उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ ८५ ॥

भात्विति ।—[सुदृशां] सम्बन्धी, [पाटलः] अरुणः, [दशनाङ्गः]
 दन्तक्षतं, [धवलगण्डतलेषु] कपोलेषु, [भातु नाम] वैवर्ण्याद् भेदेन
 प्रकाशतां, नामेत्यङ्गीकारे । [दन्तवाससि] अधरे तु, [समानगुणश्रीः]
 तुल्यवर्णीऽपि, तथा [सम्मुखोऽपि] सन्, [परभागं] गुणोत्कर्षं, तथा
 पञ्चाङ्गागच्छ, [अवाप] । इति सावर्ण्यवैवर्ण्ययोः सम्मुखपराङ्मुख-
 त्वयोश्च विरोधः । उपरिभागमवापेत्युभयत्र परिहाराद् विरोधाभास-
 द्वयसंसृष्टिः । तत्रायः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलः, अन्यस्तद्गुणो-
 त्थापित इति सङ्करः ॥ ८६ ॥

सुभ्रुवामिति ।—[सुभ्रुवां] पयोधरपौठे कुचतटे [अधिपयोधर-

मुक्तमौक्तिकलघुर्गुणशेषा
 हारयष्टिरभवद् गुरुरेव ॥ ८७ ॥
 विश्रमार्थमुपगूढमजस्रं
 यत् प्रियैः प्रथमरत्यवसाने ।
 योषितामुदितमन्मथमादौ
 तद् द्वितीयसुरतस्य बभूव ॥ ८८ ॥
 आस्तृतेऽभिनवपल्लवपुष्पै-
 रप्यनारतरताभिरताभ्यः ।

पीठम्] । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [पत्युः पीडनैः] परिवर्म्भादि-
 विभर्दैः, [लुटितवती] क्तेदं गता, [अपि] ; अत एव [मुक्तमौक्तिक-
 लघुः] मुक्तमौक्तिका सा च सा लघुश्च, अत एव [गुणशेषा] सूत्रमात्र-
 शेषाऽपि, [हारयष्टिः, गुरुः] श्लाघ्या, [एवाभवत्] । लघुरपि गुरुरिति
 विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ८७ ॥

विश्रमेति ।—[योषितां प्रथमरत्यवसाने, विश्रमार्थं] श्रमापनोद-
 नार्थम् । श्राम्यतेर्घञ्प्रत्ययः । “नीदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचनेः”
 (७।३।३४ पा०) इति वृद्धाभावः । [अजस्रं यत् प्रियैः, उपगूढम्]
 उपगूहनम् । “नपुंसके भावे क्तः” (३।३।११४ पा०) । “न लोका—”
 (२।३।६६ पा०) इत्यादिना षष्ठौप्रतिषेधः । [उदितमन्मथम्] उत्पा-
 दितकामम् ; अत एव [तत्] उपगूहनम्, [द्वितीयसुरतस्यादौ बभूव] ।
 श्रमापनोदमन्मथोद्धोधाभ्याम् उभयोपयोगादुभयार्थमभूत् ; संयोग-
 पृथक्त्वन्यायादित्यर्थः । अत्र मध्यवर्तिन उपगूढस्यैकस्य पूर्वोत्तरसुरत-
 शेषादित्येन विशेषणगत्या विश्रमार्थोदितमन्मथपदार्थयोर्हेतुत्वात् काव्य-
 लिङ्गद्वयं तदङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्यते ॥ ८८ ॥

आस्तृते इति ।—[अनारतरताभिरताभ्यः] अनारतम् अश्रान्तं, रते

दीयते स्म शयितुं शयनीये

न क्षणः क्षणदयाऽपि बधूभ्यः ॥ ८९ ॥

योषितामतितरां नखलूनं

गात्रमुज्ज्वलतया न खलूनम् ।

क्षोभमाशु हृदयं नयदूनां

रागवृद्धिमकरोन्न यदूनाम् ॥ ९० ॥

सुरते, अभिरताभ्य आसक्ताभ्यः, [बधूभ्यः], क्षणमुत्सवसुखं ददातीति क्षणदा रात्रिः, तथाऽपि [क्षणदयाऽपि, अभिनवपङ्कवपुष्पैः] अभिनवैः पङ्कवैः पुष्पैश्च, [आस्तृते अपि] आच्छादितेऽपि, सुखशयनाह्नेऽपीत्यर्थः । शैतेऽस्मिन्निति [शयनीये] तल्ये । “कृत्यल्युटो बहुलम्” (३।३।११३ पा०) इत्यधिकरणेऽनीयर् । [शयितुं] शयनं कर्तुं, [क्षणः] अल्पकालोऽपि, [न दीयते स्म] न दत्तः । किन्त्वाप्रभातभरमयत्, * क्षणदात्वादेवेति भावः । क्षणदयाऽपि क्षणो न दत्त इति विरोधस्थोत्सवार्थत्वेन परिचाराद् विरोधाभासोऽलङ्कारः । “निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः” इत्यमरः ॥ ८९ ॥

योषितामिति ।—नखलूनं न खलु ऊनं, नयत् ऊनां न यदूनाम् इति पदच्छेदः । [अतितराम्] अतिमालम् । अव्ययादासुप्रत्ययः । नखैर्लूनं क्षतं [नखलूनम्] । “ल्वादिभ्यश्च” (८।२।४४ पा०) इति निष्ठानत्वम् । तथाऽपि [उज्ज्वलतया] औज्ज्वल्येन, [न ऊनं] न न्यूनं, किन्तु समग्रमेवेत्यर्थः । नखक्षतानां कामिनीगात्रमण्डनत्वादिति भावः । अत एव [आशु, हृदयं] प्रियचित्तं, [क्षोभं] विकारं, [नयत्] प्रापयत् । नयतेर्लटः श्लादेशः । [योषितां गालं, यदूनां] यादवानां, [रागवृद्धिम, ऊनां] न्यूनां, [नाकरोत् खलु] ; किन्तु भूयोऽपि समग्रा-

* रमिता इति युक्तं, कर्तुं कृतीशक्तत्वात् ।

इति मदमदनाभ्यां रागिणः स्पष्टरागा-
ननवरतरतश्रीसङ्गिनस्तानवेक्ष्य ।

अभजत परिवृत्तिं साऽथ पर्यस्तहस्ता

रजनिरवनतेन्दुर्लज्जयाऽधोमुखीव ॥ ८१ ॥

इति श्रीमाघकविक्रतौ शिशुपालबधे महाकाव्ये
सुरतवर्णनं नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥

मेवाकरोदित्यर्थः । अत्र यमकं शब्दालङ्कारः । औज्वल्यस्य विशेष-
पणागत्या रागवृद्धिहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् अर्थालङ्कारः ॥ ८० ॥

इतीति ।—[इति] इत्थं, [मदमदनाभ्यां, स्पष्टरागान्] सर्वदा
रागिणोऽपि तदा ताभ्याम् अपि व्यञ्जितरागानित्यर्थः । [अनवरत-
रतश्रीसङ्गिनः] अविच्छिन्नसुरतसम्पन्नम्यटान्, [तान्] रागिण्यश्च रागि-
णश्च तान् [रागिणः] । “पुमान् स्त्रिया” (१।२।६७ पा०) इत्येकशेषः ।
[अवेक्ष्य, अथ] अवेक्षणानन्तरं, * [पर्यस्तहस्ता] पर्यस्तः परिवृत्तो हस्तो
नक्षत्रविशेषः करश्च यस्याः, सा । ‘हस्तो नक्षत्रभेदे स्यात् करेभकरयो-
रपि’ इत्युभयत्रापि विश्वः । [अवनतेन्दुः] सस्तचन्द्रा, अत एव [सा
रजनिर्लज्जया] । ग्राम्यचेष्टादर्शनजनितयेति भावः । [अधोमुखी
इव] नम्रमुखीवेत्युत्प्रेक्षा । [परिवृत्तिं] निवृत्त्यन्मुखताम् [अभजत]
प्रभातप्रायाऽभूदित्यर्थः । स्त्रियो हि परकीयग्राम्यचेष्टादर्शने तपा-
ऽवनतमुख्यो हस्तेन दृष्टिमन्तर्द्वाप्य द्रागपसरन्तीति भावः ; अत एव
अनन्तरसर्गे प्रभातवर्णनाय प्रस्तावः । मालिनी वृत्तमेतत् । लक्ष्म्यं
तूक्तं वक्ष्यते चोत्तरसर्गादौ ॥ ८१ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकीलाचलमह्विनाथसूरिविरचिते माघ-
काव्यव्याख्यानि सर्वङ्गप्राऽख्ये दशमः सर्गः ॥ १० ॥

* अत्र अवेक्ष्य इत्यनेनैव ज्ञानान्त्ये अर्थे लक्ष्मे अथेति पदं पुनरुक्ततामावहति ।

एकादशः सर्गः ।

—००—

श्रुतिसमधिकमुच्चैः पञ्चमं पीडयन्तः
सततमृषभहीनं भिन्नकौकृत्य षड्जम् ।
प्रणिजगदुरकाकुश्रावकस्निग्धकण्ठाः
परिणतिमिति रात्रेर्मागधा माधवाय ॥ १ ॥

अथ प्रमृतं प्रभातवर्णनं प्रारभते, श्रुतीति ।—नास्ति काकुर्यस्येत्य-
काकुरविकृतध्वनिः । ‘काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभि-
ध्वनेः’ इत्यमरः । श्रावयतीति श्रावको दूरध्वनिः, स्निग्धो मधुरः, कण्ठः
कण्ठस्वरो येषां ते [अकाकुश्रावकस्निग्धकण्ठाः] रक्तकण्ठा इत्यर्थः ।
[मागधाः] वैतालिकाः, [श्रुतिसमधिकं] श्रुतयो नाम षड्जादि-
स्वरारम्भकावयवाः शब्दविशेषाः । तदुक्तं,—‘प्रथमश्रवणाच्छब्दः श्रूयते
ऋस्वमात्रकः । सा श्रुतिः सम्परिज्ञेया स्वरान्वयवल्क्षणा ॥’ इति ।
ताभिः श्रुतिभिः, समधिकं बहुलं—षड्जविशेषणं पञ्चमविशेषणं वा
उभयोरपि तथात्वात् । तदुक्तं,—‘चतुश्चतुश्चतुश्चैव षड्जमध्यमपञ्चमाः ।
हे हे निषादगान्धारौ त्रींस्त्रीन्टमभैवतौ ॥’ इति । षड्जो मयूरस्य
कूजितानुकारी स्वरविशेषः,—‘षड्जं मयूरो वदति’ इति लक्षणात् ।
तं [षड्जं], भिन्न एव भिन्नकः, अतादृशं तादृशं कृत्वा [भिन्नकौकृत्य]
तत्कालनिषेधस्वरासङ्घीणं कृत्वेत्यर्थः । पञ्चमो नाम कौकिलकूजितानु-
कारी स्वरविशेषः,—‘पिकः कूजति पञ्चमम्’ इति लक्षणात् । तं
[पञ्चमं पीडयन्तः] तत्कालनिषेधात् परित्यजन्तः इत्यर्थः । [सततं]

रतिरभसविलासाभ्यासतान्तं न यावत्
नयनयुगममीलत् तावदेवाऽऽहतोऽसौ ।
रजनिविरतिशंसौ कामिनौनां भविष्य-
द्विरहविहितनिद्राभङ्गमुच्चैर्मृदङ्गः ॥ २ ॥

वीणाऽऽदिवाद्ययुक्तम् ; 'ततं वीणादिकं वाद्यम्' इत्यमरः । [ऋषभ-
ह्रीनम्] ऋषभोऽपि षषभनर्दितानुकारौ स्वरभेद एव । 'गावस्त्वृषभ-
भाषिणः' इति लक्षणात् । तेन ह्रीनं, तस्यापि तत्कालनिषिद्धत्वा-
दित्यर्थः । सततम् ऋषभह्रीनञ्च यथा तथा, [रात्रेः परिणतिं] परि-
वृत्तिमित्यर्थः । [इति] वक्ष्यमाणप्रकारेण, [उच्चैः] यथा तथा,
[माधवाय] कृष्णाय । क्रियाग्रहणात् सम्प्रदानत्वम् । [प्रणि-
जगदुः] गानेन आचख्युरित्यर्थः । "नेर्गदनद—" (८।४।१७ पा०) इत्या-
दिना गत्वम् । पञ्चमादिनिषेधे भरतः ;—'प्रभाते सुतरां निन्द्य ऋषभः
पञ्चमोऽपि च । जनयेत् प्रधनं ह्युक्षा पञ्चत्वं पञ्चमोऽपि च ॥ पञ्चमस्य
विशेषोऽयं कथितः पूर्वसूरिभिः । प्रगे प्रगीतो जनयेत् दशमस्य विप-
र्ययम् ॥' इति । वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः । अस्मिन् सर्गे मालिनी वृत्तम्,—
"ननमयययुतयं मालिनी भोगिलोकैः" इति लक्षणात् ॥ १ ॥

अथ पूर्वश्लोके 'इति'शब्दपरामृष्टानपररात्रप्रभृत्युत्तरोत्तरक्रमभाविनः
प्रभातवृत्तान्तान् आसर्गसमाप्तिं वर्णयन्नाह, रतीति ।—[रतिरभसविला-
साभ्यासतान्तं] रतिरभसविलासानां सुरतसम्भ्रमलीलानाम्, अभ्यासेन
आवर्त्तनेन, तान्तं क्लान्तं, [नयनयुगं] कर्तृ । कामिनामिति शेषः ।
[यावत्, नामीलत्] न मुकुलीभवति, [तावदेवासौ, रजनिविरतिशंसौ]
निशाऽवसानसूचकः, [उच्चैर्मृदङ्गः, कामिनौनां, भविष्यद्विरहविहितनिद्रा-
भङ्गं] भविष्यता उत्तरक्षणाभाविना, विरहेण, विहितः कृतो, निद्राभङ्गो
यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा, [आहतः] ताडितः * । अत्र विरहशब्देन

* वादकैरिति शेषः ।

स्फुटतरमुपरिष्ठादल्पमूर्त्तैर्ध्रुवस्य
स्फुरति सुरमुनीनां मण्डलं व्यस्तमेतत् ।
शकटमिव महौयः शैशवे शार्ङ्गपाणे-
श्चपलचरणकाञ्जप्रेरणोत्तुङ्गिताग्रम् ॥ ३ ॥
प्रहरकमपनीय स्वं निदिद्रासतोच्चैः
प्रतिपदमुपहृतः केनचिज्जागृहीति

सामर्थ्यात् तच्चिन्ता लक्ष्यते ; अन्यथा असतः साम्प्रतिकनिद्राभङ्ग-
हेतुत्वायोगादिति । अत्र रतितान्तत्व-रजनिविरतिशंसनयोर्विशेषण-
गत्या नेत्रनिमोलन-निद्राभङ्गहेतुत्वात् पदार्थहेतुके काव्यलिङ्गे ॥ २ ॥

स्फुटेति ।—[अल्पमूर्त्तैः] दूरत्वात् सूक्ष्मविम्बस्य, [ध्रुवस्य] औत्तान-
पादेः । 'ध्रुव औत्तानपादिः स्यात्' इत्यमरः । [उपरिष्ठात्, स्फुट-
तरम्] उज्ज्वलतरं, [व्यस्तं] पर्यस्तम्, [एतत् सुरमुनीनां] सप्तर्षीणां,
[मण्डलं, शार्ङ्गपाणेः] केशवस्य, कृष्णस्य तवेत्यर्थः, [शैशवे] प्रच-
लितस्य [चपलचरणकाञ्जप्रेरणोत्तुङ्गिताग्रं] चपलस्य चरणकाञ्जस्याल्प-
चरणारविन्दस्य, "अल्पे" (५।३।८५ पा०) इत्यल्पार्थे कन्प्रत्ययः । प्रेरणया
नोर्दनन, उत्तुङ्गितम् उत्तुङ्गीकृतम् अग्रं यस्य तत्, विपर्ययासिताग्र-
मित्यर्थः । [महौयः] महत्तरं, [शकटम् इव] शकटाकारं शकटा-
सुरशरीरमिव, [स्फुरति] दीप्यते । उपमाऽलङ्कारः । पुरा किल
बाल्ये कृष्णः शकटरूपधारिणं शकटासुरं पादघातेन पातयामासेति
पौराणिकी कथाऽत्रानुसन्धेया ॥ ३ ॥

प्रहरकमिति ।—[स्वं] स्वकीयं, स्वपाल्यमित्यर्थः, [प्रहरकं]
प्रहर एव प्रहरको यामः । 'द्वौ यामप्रहरौ समौ' इत्यमरः । तम्,
[अपनीय] नीत्वा, [निदिद्रासता] निद्रातुमिच्छता । निद्रातिः
सन्नन्ताद्भटः शत्रादेश्च । [केनचित्] अतीतप्रहरपालिनैत्यर्थः । [जागृहि]
प्रबुध्यस्व, [इति, प्रतिपदं] पदे पदे, [उच्चैरुपहृतो मनुष्यः] अनन्तर-

मुहुरविशदवर्णां निद्रया शून्यशून्यां
दददपि गिरमन्तबुध्यते नो मनुष्यः ॥ ४ ॥
विपुलतरनितम्बाऽऽभोगरुद्धे रमण्याः
शयितुमनाधिगच्छन् जीवितेशोऽवकाशम् ।
रतिपरिचयनश्यन्नैद्रतन्द्रः कथञ्चिद्
गमयति शयनीयं शर्वरीं किं करोतु ? ॥ ५ ॥

यामिकः, [मुहुरनिद्रया, अविशदवर्णाम्] अस्यष्टाक्षराम्, अत एव [शून्य-
शून्यां] शून्यप्रकाराम्, अनर्थप्रायामित्यर्थः । “प्रकारे गुणवचनस्य” (८।१।
१२ पा०) इति द्विर्भावः, “कर्मधारयवदत्तरेषु” (८।१।११ पा०) इति
कर्मधारयवद्भावादवयवसुपो लुक् । [गिरम्] अयमहं जागर्मीति प्रति-
वाचं, [दददपि] प्रयच्छन् अपि । “नाभ्यस्ताच्छतुः” (७।१।७८ पा०)
इति नुमागमप्रतिषेधः । [अन्तः] अन्तःकरणे, [नो बुध्यते] न
जागर्ति । बुध्यतः देवादिकात् कर्त्तरि लट् । अत्राप्रबोधप्रतिवचन-
दानयोर्विरोधे अपिशब्दः । निद्राऽऽज्ञानाभ्यां तत्समाधानात् विरोधा-
भासोऽलङ्कारः ॥ ४ ॥

विपुलति ।—[रमण्या, विपुलतरनितम्बाऽऽभोगरुद्धे] विपुलतरस्य
नितम्बस्य आभोगेन विस्तारेण, रुद्धे आक्रान्ते, [शयनीयं, शयितुमव-
काशम्, अनधिगच्छन्] अलभमानः, [जीवितेशः] प्रेयान्, [रतिपरिचय-
नश्यन्नैद्रतन्द्रः] रतिपरिचयेन पुनःपुनः सुरतावृत्त्या, नश्यन्ती निवर्त्तमाना,
निद्राया इयं नैद्रो, निद्राप्रयुक्ता तन्द्रा आलस्यं, यस्य स तथाभूतः सन्,
[शर्वरीं, कथञ्चिन् गमयति] कृच्छ्रेण नयति, [किं करोतु ?] किमन्यत्
कुर्यात् ? शयनानवकाशे सुरतमेव कालयापनापाय इति तत्रैव
प्रवृत्त इति भावः । अत्र शयनीयस्येदृशोधासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्ते-
रतिशयोक्तिरलङ्कारः ; तादृशोधास्य विशेषणगत्या शयनावकाशानधि-
गमहेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेद इति सङ्करः ॥ ५ ॥

क्षणशयितविबुद्धाः कल्पयन्तः प्रयोगान्
उदधिमहति राज्ये काव्यवद्दुर्विगाहे ।

गहनमपररात्रप्राप्तबुद्धिप्रसादाः

कवय इव महीपाश्चिन्तयन्त्यर्थजातम् ॥ ६ ॥

क्षितितटशयनान्तादुत्थितं दानपङ्क-

मुतबहुलशरीरं शाययत्येष भूयः ।

क्षयेति ।—क्षणं शयिताः सुरतश्रमापनोदाय विपुताः, विबुद्धाः तदैव प्रबुद्धाः । यथाकालं प्रबुद्धत्वात् इति भावः [क्षणशयितविबुद्धाः] । स्नातानुलिप्तवत्, “पूर्वकाल—” (२।१।४८ पा०) इति समासः । [महीपाः कवय इव, अपररात्रप्राप्तबुद्धिप्रसादाः] अपररात्रे रात्रेः पश्चिमयामे इत्यर्थः । “पूर्वापर—” (२।३।५८ पा०) इत्यादिना एकदेशिसमासे समासान्तः अच् । “रात्राङ्गाद्वाः पुंसि” (२।४।२८ पा०) इति पुंस्त्वम् । तत्र प्राप्तबुद्धिप्रसादाः लब्धबुद्धिप्रकाशाः, सन्तः, [उदधिमहति] समुद्र-गम्भीरे, एकत्र,—तुरगादिभिः, अपरत्र,—रसभावादिभिश्चेति भावः । अत एव [दुर्विगाहे] दुष्प्रवेशे, [राज्ये], काव्य इव [काव्यवत्] । “तत्र तस्येव” (५।१।११६ पा०) इति वृत्तिप्रत्ययः । [प्रयोगान्] सामाद्युपायानुष्ठानानि, अन्यत्र,—अर्थगुणसाधुशब्दगुम्फान्, [कल्पयन्तः] तर्कयन्तः ; —“ब्राह्मे मुद्धर्तं उन्थाय चिन्तयेदात्मनो क्षितम्” इति स्मरणादिति भावः । [गहनं] दुष्प्रापम्, अन्यत्र,—दुर्दर्शम्, [अर्थजातं] पुरुषार्थजातं, त्विबर्गमित्यर्थः, अन्यत्र,—वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यरूपमभिधेयजातं, [चिन्तयन्ति] विचारयन्ति । इवशब्दस्योपलक्षणत्वात् काव्यवदिति वृत्तिप्रत्ययेऽप्यनेकशब्दार्थगता श्रौती पूर्णा वाक्यार्थोपमा ; काव्यवदिति तद्धित-गता कवय इवेति समासगता चेति सङ्कीर्णा ॥ ६ ॥

क्षितीति ।—[क्षितितटशयनान्तात्] क्षितितटं भूतलम्, एव शय-

मृदुचलदपरान्तोदीरितान्दूनिनादं
 गजपतिमधिरोहः पक्षकव्यत्ययेन ॥ ७ ॥
 द्रुततरकरदक्षाः क्षिप्रवैशाखशैले
 दधति दधनि धौरानारवान् वारिणीव ।
 शशिनमिव सुरौघाः सारमुद्धर्तुमेते
 कलशिमुदधिगुर्वीं वल्लवा लोडयन्ति ॥ ८ ॥

नान्तः शयनस्थानं, तस्मात्, [उच्यते] सुप्तोत्थितमित्यर्थः ; अत एव
 [दानपङ्कतबहुलशरीरं] मदकर्मोचितमहाकार्यं, [गजपतिम्,
 एषः] ; अधिरोहतीति [अधिरोहः] आरोहणः । पचाद्यच् । [मृदु-
 चलदपरान्तोदीरितान्दूनिनादं] मृदु मन्दं, चलता अपरान्तेन पश्चिम-
 पादेन, उदीरित उत्पादितः, अन्दू *--निनादः शृङ्खलावो यस्मिन्
 कर्मणि तत् यथा तथा । [पक्षकव्यत्ययेन] पक्ष एव पक्षकः, पार्श्वः ।
 'पक्षः पार्श्वं गुरुत्वाध्यसहायबलभित्तिषु' इति वैजयन्ती । तस्य व्यत्ययेन
 पार्श्वान्तरेणेत्यर्थः । [भूयः, श्राययति] शयनं कारयति । "गति-
 बुद्धि—" (१।४।५२ पा०) इत्यादिना अणिकर्तुः कर्मत्वम् । स्वभावोक्ति-
 रलङ्कारः ॥ ७ ॥

द्रुतेति ।—[द्रुततरकरदक्षाः] द्रुततरकरा अतिलघुहस्तास्ते च तं
 दक्षाश्च, [एते, वल्लवाः] गोपालाः । 'आभीरः स्यात् महाशूद्रो गोपालो
 वल्लवस्तथा' इति वैजयन्ती । [क्षिप्रवैशाखशैले] विशाखा प्रयोजन-
 मस्येति वैशाखो मस्यनदण्डः । 'वैशाखमस्यमस्यानमस्यानो मस्यदण्डके'
 इत्यमरः । "विशाखाऽऽषाढादण् मस्यदण्डयोः" (५।१।११० पा०)
 इत्यणप्रत्ययः । वैशाखः शैल इवेत्युपमितसमासः । साहचर्यात्,

* अन्तः अन्तःनेन इति कूः, ("अन्तः स्त्रियां स्यान्निगडे प्रभेदे भूषणस्य च" इति मेदिनी ।

अनुनयमगृहीत्वा व्याजसुप्ता पराची
 रुतमथ कृकवाकोस्तारमाकर्ण्य कल्पे ।
 कथमपि परिवृत्ता निद्रयाऽन्धा किल स्त्री
 गुकुलितनयनैवाऽऽश्लिष्यति प्राणनाथम् ॥ ६ ॥
 गतमनुगतवीणैरेकतां वेणुनादैः
 कलमविकलतालं गायकैर्बोधहेतोः ।

क्षिप्तो वैशाखशैलो यस्मिन् तस्मिन्, [धीरान्] गम्भीरान्, [आरवान्, दधति दधनि] दग्निः । “विभाषा डिश्योः” (६।४।१३६ पा०) इति विकल्पादलोपाभावः । [वारिणीव, सुरौघाः शशिनमिव, सारं] नवनीतम्, [उहर्त्तुम्] उत्कृष्टम्, [उदधिगुर्वीम्] उदधिरिव गुर्वी । “उपमानानि सामान्यवचनैः” (२।१।५५ पा०) इति समासः । तां, [कलशिं] कुम्भीं, [लोडयन्ति] मथनन्ति । एषाऽपि पूर्वतरवत् पूर्णा वाक्यार्थोपमा वाक्यसमासगता इति सङ्गीर्णा च ॥ ८ ॥

अनुनयमिति ।—[अनुनयं] प्रियप्रार्थनाम्, [अगृहीत्वा] नाङ्गीकृत्य, [पराची] पराङ्मुखी, [व्याजसुप्ता] व्याजेन कपटेन सुप्ता, [स्त्री अथ, कल्पे] प्रभाते, ‘प्रत्यूपोऽहर्मुखं कल्पम्’ इत्यमरः । [कृकवाकोः] कुक्कुटस्य । ‘कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः’ इत्यमरः । “कृके वचः कश्च” (उ० १पा, ६सू०) इति जुगप्रत्ययः कत्वञ्च । [तारम्] उच्चैः, [रुतं] कूजितम्, [आकर्ण्य, कथमपि] गात्रजृम्भणादिव्याजेन, [परिवृत्ता] सम्भ्रूयतीभृता, [निद्रयाऽन्धा किल] अजानतीव, [गुकुलितनयनैव] मीलिताक्षी सत्येव, [प्राणनाथमाश्लिष्यति] । एषा कलहान्तरिता ॥ ९ ॥

गतमिति ।—[अनुगतवीणैः] अनुसृतवीणैर्वीणासंवादिभिः, [वेणुनादैः] वंशस्वरैः, [एकताम्] एकरूपतां, [गतं, कलम्] अव्यक्तमधुरम् ; अविकलोऽविसंवादी तालः कांस्यादितालो यस्य तत् [अविकलतालं],

असकृदनवगीतं गीतमाकर्णयन्त.

सुखमुकुलितनेत्रा यान्ति निद्रां नरेन्द्राः ॥१०॥

परिशिथिलितकर्णग्रीवमामौलिताक्षः

क्षणमयमनुभूय स्वप्नमूर्द्धञ्चुरिव ।

रिरसयिषति भूयः शष्पमग्रे विकीर्णं

पटुतरचपलोष्ठः प्रस्फुरत्प्रोथमश्वः ॥ ११ ॥

बोध एव हेतुस्तस्य [बोधहेतोः] बोधकारणेन, बोधनार्थमित्यर्थः । फलस्यापि कारणात्वमिच्छाद्वारा स्वर्गादिवत् फलरागस्य तत्साधन-प्रवृत्तिहेतुत्वात् पठौ । [गायकैः] वैतालिकैः, [अनवगीतम्] अग-र्हितम् । 'अवगीतन्तु निर्वादे मुहुर्दुष्टेऽपि गर्हिते' इति विश्वः । गीतञ्च गीयमानं वस्तु, आवृत्तिर्वा गीतशब्दस्य अर्थः । [गीतं] गानं, [असकृत् आकर्णयन्तो नरेन्द्राः, सुखमुकुलितनेत्राः] सुखेन गानमुखेन, मुकुलितनेत्रा निमीलिताक्षाः सन्तः, [निद्रां, यान्ति] भजन्ति । वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः ॥ १० ॥

पठेति ।—[अयमश्वः, परिशिथिलितकर्णग्रीवं] परिशिथिलितं सस्तमुक्तं, कर्णग्रीवं कर्णो च ग्रीवा च यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा, [अमीलिताक्षः], ऊर्ध्वं जानुनी यस्य सः [ऊर्ध्वञ्चुः एव] ऊर्ध्वं जानुस्तिष्ठन् इत्यर्थः । 'ऊर्ध्वञ्चुरूर्ध्वजानुः स्यात्' इत्यमरः । "ऊर्ध्वादिभाषा" (५।४।१३० पा०) इति जानुशब्दस्य जुरादेशः । [क्षणं, स्वप्नं] निद्राम्, [अनुभूय] उक्तमाश्रयलक्षणमेतत् । [भूयः] पुनरपि, [पटुतरचपलोष्ठः] पटुतरौ ग्रासग्रहणासमर्थौ, चपलौ चञ्चलौ चौष्ठो यस्य स सन्, [प्रस्फुरत्-प्रोथं] प्रस्फुरमाणघोषं यथा तथा । 'घोषा तु प्रोथमस्त्रियाम्' इत्य-मरः । [अग्रे, विकीर्णं] क्षिप्रं, [शष्पं] घासम् । 'शष्पं बालटशं घासः' इत्यमरः । [रिरसयिषति] रसयितुमास्वादयितुमिच्छति ।

उदयमुदितदीप्तिर्याति यः सङ्गतौ मे
 पतति न वरमिन्दुः सोऽपरामेष गत्वा ।
 स्मितरुचिरिव सद्यः साभ्यसूर्यं प्रभेति
 स्फुरति विशदमेषा पूर्वकाष्ठाऽङ्गनायाः ॥ १२ ॥
 चिररतिपरिखेदप्राप्तनिद्रामुखानां
 चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।
 अपरिचलितगावाः कुर्वन्ते न प्रियाणा-
 मशियिलभुजचक्राऽऽश्लेषभेदं तरुण्यः ॥ १३ ॥

रसयतेः सन्नन्तात् लट् । स्वभावोक्तिरलङ्कारः,—‘स्वभावोक्तिरसौ
 चारु यथावद्वस्तुवर्णनम्’ ॥ ११ ॥

उदयमिति ।—[य इन्दुः, मे] मम, [सङ्गतौ, उदितदीप्तिः] प्रवृद्ध-
 द्युतिः सन्, [उदयम्] उदयाद्रिम्, अभ्युदयञ्च, [याति, सः] इन्दुः, [एषो-
 ऽपरां] पश्चिमाशां, पराङ्गनाञ्च, [गत्वा, पतति] अस्तमेति, पातित्यञ्च
 गच्छति, [न वरम्] अनर्हम् ? अपि तु वरमेवेत्यर्थः । [इति सद्यः साभ्य-
 सूर्यं] यथा तथा, [पूर्वकाष्ठाऽङ्गनायाः] पूर्वकाष्ठा प्राची, सैवाङ्गना,
 पूर्वनायिका च गम्यते । तस्याः, [स्मितरुचिः] मन्दहासकान्तिः, [द्वैषा
 प्रभा, विशदं] निर्मलं यथा तथा, [स्फुरति] प्रकाशते । प्राच्यामीष-
 द्विषदा प्रभा प्रादुरभृदित्यर्थः । अत्र प्राचीगतप्राभातिकप्रभायामिन्दोः
 पराङ्गनासङ्गहेतुकपाणित्यनिमित्ता चेतनधर्मस्मितरुचित्वोत्प्रेक्षा पूर्व-
 काष्ठाऽङ्गनाया इति रूपकव्यूह्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः ॥ १२ ॥

चिरेति ।—[चरममपि शयित्वा] पश्चात् सुप्ता अपि, [पूर्वमेव
 प्रबुद्धाः *],—‘सुप्ते पश्चाच्च या श्येते पूर्वमेव प्रबुध्यते । नान्यं कामयते
 चित्ते सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥’ इति स्मरणादिति भावः । तथाऽपि

कृतधवलमभेदैः कुङ्कुमेनेव किञ्चि-
 न्मलयरुहरजोभिर्भूषयन् पश्चिमाऽऽशाम् ।
 हिमरुचिररुणिम्ना राजते रज्यमानै-
 र्जरठकमलकन्दच्छेदगौरैर्मयूखैः ॥ १४ ॥
 दधदसकलमेकं खण्डितामानमङ्गिः
 श्रियमपरमपूर्णामुक्चुसङ्गिः पलाशैः ।

[तरुण्यः, अपरिचलितगावाः] अस्यन्दवपुष्काः सत्यः, [चिररतिपरि-
 खेदप्राप्तनिद्रासुखानां] चिररतिपरिखेदेन प्राप्तनिद्रासुखानां, [प्रिया-
 णाम्, अग्निधिलभुजचक्राऽऽश्लेषभेदम्] अग्निधिलो गाढो यो भुजचक्रेण
 परस्परभुजवलयेन आश्लेषः तस्य भेदं विश्लेषं विसंसनं, [न कुर्वते] किन्त्वा-
 श्लिष्यैव स्थिताः ; अन्यथा तन्निद्राभङ्गः स्यात् । 'श्रयानं न प्रबोधयेत्'
 इति निषेधास्कन्दनभयादिति भावः । रतिश्रमोऽत्र सञ्चारौ तदनु-
 भावो निद्रा • ॥ १३ ॥

कृतेति ।—[हिमरुचिः] चन्द्रः, [अरुणिम्ना] अस्तमयरागेण हेतुना,
 [रज्यमानैः] लोहितायमानैः । रञ्जैर्देवादिकात् कर्त्तरि शानच् ।
 "अनिदिताम्—" (६।४।२४ पा०) इति नलोपः । तौष्णि रज्यति राजति
 लोहितायति चाल्मन इति भट्टमहः । [जरठकमलकन्दच्छेदगौरैः]
 जरठस्य परिणतस्य, कमलकन्दस्य क्केदा इव गौराः शुभ्राः । क्केदग्रहणं
 धावल्थार्थम् । 'गौरः पीते सितेऽरुणे' इति विश्वः । तैः [मयूखैः, कुङ्कुमेन
 किञ्चित्, कृतधवलमभेदैः] कृतो धवलमभेदो धावल्थभङ्गो येषां तैः,
 ईषङ्गनस्वधावल्थैः, [मलयरुहरजोभिः] चन्दनरेणुभिः, [इव, पश्चिमा-
 ऽऽशां] ; प्रियसौमिवेति भावः । [भूषयन् राजते] उपमाऽलङ्कारः † ॥१४॥

* अत्र सञ्चारिणीः स्वशब्देनोक्तेः रसदीपौ.—“रसस्थोक्तिः स्वशब्देन स्थाधि-
 सञ्चारिणीरपि” इति लक्षणात् ।

† अत्र एकदेशविवर्त्तिनो उपमेति युक्तं, प्रियसौमिवेति साम्यस्य गम्यत्वात् ।

कलरवमुपगौते षट्पदौघेन धत्तः

कुमुदकमलषण्डे तुल्यरूपामवस्थाम् ॥ १५ ॥

मदरुचिमरुणेनोद्गच्छता लम्भितस्य

त्यजत द्वव चिराय स्थायिनीमाशु लज्जाम् ।

वसनमिव मुखस्य संसते सम्प्रतीदं

सितकरकरजालं वासवाऽऽशायुवत्याः ॥ १६ ॥

दधदिति ।—[एकं] कुमुदषण्डम् [आनमद्भिः] मुकुलीभवद्भिः, [पलाशैः] दलैः, [असकलम्] अङ्गं, [खण्डितां] क्षीयमाणामित्यर्थः । [श्रियं दधत्, अपरं] कमलषण्डम्, [उच्छसद्भिः] विकसद्भिः, पलाशैः, [अपूर्णां] वर्द्धमानां, श्रियं दधत्, [षट्पदौघेन कलरवं] यथा तथा, [उपगौते], उभे अपीत्यर्थः । [कुमुदकमलषण्डे] कुमुदानां कमलानाञ्च षण्डे कदम्बे । 'कदम्बे षण्डमस्त्रियाम्' इत्यमरः । [तुल्यरूपामवस्थां, धत्तः] दधाते । अत्र क्षयवृद्धोरर्थप्रवृत्तैरैकरूप्ये कस्य क्षयः कस्य वा वृद्धिरिति दुर्ग्रहमिति भावः । अलोभयविशेषणानां तुल्यावस्थाधारणं प्रति हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ; तेन द्वयोः क्रमेणोपमानोपमेयभावरूपोपमेयोपमा व्यज्यते ॥ १५ ॥

मदेति ।—[सम्प्रति, इदं सितकरकरजालं] सितकरस्येन्दोः, इदं करजालं, कर्तृ । [उद्गच्छता] उद्यता, [अरुणेन] अनूरुणा, [मदरुचिं] तत्तुल्यां रुचिम्, अरुणिमानमित्यर्थः ; अत एव निदर्शनाऽलङ्कारः । [लम्भितस्य] प्रापितस्य । लभेख्यन्तात् कर्मणि क्तः, "लभेरशब्दलिटोः" (७।१।६३ पा०) इति नुमागमः । अत एव [चिराय स्थायिनीं लज्जामाशु त्यजत द्वव] मुखप्रकाशनादियमुत्प्रेक्षा । [वासवाऽऽशायुवत्याः] वासवाद्या प्राची, तस्या एव युवत्याः, [मुखस्य] प्राग्भागस्य, आननस्य च, [वसनमिव] अवगुण्ठनपट इव, [संसते] गलति । रक्ताः * स्त्रियः

* "रक्ताः" इत्यत्र "मत्ताः" इति पाठो युक्तः ।

अविरतरतलोलाऽऽयासजातश्रमाणा-
मुपशममुपयान्तं निःसहेऽङ्गेऽङ्गनानाम् ।
पुनरुषसि विविक्षैर्मातरिष्वाऽवचूर्ण्य
ज्वलयति मदनाग्निं मालतीनां रजोभिः ॥१७॥
अनिमिषमविरामा रागिणां सर्वरात्रं
नवनिधुवनलीलाः कौतुकेनातिवीच्य ।

पाटलमुखा निर्लज्जाः सस्तवस्ताश्च भवन्तीति भावः । अत्र मुखस्येति प्राग्भागवदनयोरभेदाध्यवसायात् श्लेषमूलाऽतिशयोक्तिः, तथा पूर्वीक्त-निदर्शनोत्प्रेक्षाभ्यां चानुगृह्येता वसनमिवेत्युत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ १६ ॥

अविरतति ।—[अविरतरतलोलाऽऽयासजातश्रमाणाम्] अविरत-रतलोलाऽऽयासेन अविच्छिन्नसुरतक्रोड़ाप्रयासेन, जातश्रमाणाम्, [अङ्ग-नानां] सम्बन्धिनि ; निःसहत इति [निःसहे] अक्षमे । पचाद्यच् । [अङ्गे, उपशममुपयान्तं] शाम्यन्तं, [मदनाग्निं] मदन एवाग्निस्तं, [पुनः, उषसि] कल्पे, [मातरिश्वा] मातरि अन्तरिक्षे श्रयति वर्द्धत इति मातरिश्वा । ‘श्वन्नुच्चन्—’ (उ०१ पा, १५८सु०) इत्यादिना औष्णादिकी निपातः । [विविक्षैः] अमर्लेः, अनार्द्रैश्च, [मालतीनां] जातीकुसुमानाम् । ‘सुमना मालती जातिः’ इत्यमरः । [रजोभिः] परागैः ; करीषैरिवेति भावः । [अवचूर्ण्य] अवध्वस्य, संयुज्येति भावः । [ज्वलयति] उद्दीपयति । प्राभातिकमालतीवातस्पर्शात् पुनरुद्भूतो मदन इत्यर्थः * ॥ १७ ॥

अनिमिषमिति ।—[इदं] पुरोवर्त्ति, [अस्फुटाऽऽलोकसम्पत्] अस्फुटा सूर्यतेजोऽभिभवान्मन्दायमाना, आलोकसम्पत् प्रकाशसम्पत्तिर्यस्य तत्, अन्यत्र,—निद्राऽभिभवादानुद्भूतविषयावधानशक्तिकम् ; दीपस्येदं [दीपम्, अर्चिः] ज्वाला । ‘ज्वालाभासोर्न पुंस्यर्चिः’ इत्यमरः । सर्वस्यां रात्राविति [सर्वरात्रम्] । “पूर्वकाल—” (रा१।३६ पा०) इत्यादिना समासः । “अहः-

इदमुदवसितानामस्फुटालोकसम्प-
 न्नयनमिव सनिद्रं घूर्णते दैपमर्चिः ॥ १८ ॥
 विकचकमलगन्धैरन्वयन् भृङ्गमालाः
 सुरभितमकरन्दं मन्दमावाति वातः ।
 प्रमदमदनमाद्यद्यौवनोद्दामरामा-
 रमणरभसखेदस्वेदविच्छेददक्षः ॥ १९ ॥

सर्व—” (५।४।८७ पा०) इत्यादिना समासान्तः, “रात्राद्वाहाः पुंसि” (२।४।२६ पा०) इति पुंलिङ्गता “अत्यन्तसंयोगे द्वितीया” (२।१।२६ पा०) इति द्वितीया । [अविरामाः] अविच्छिन्नाः, [रागिणां] कामिनां, कामिनीनाञ्च । “पुमान् स्त्रिया” (१।२।६७ पा०) इत्येकशेषः । [नव-निधुवनलीलाः] नवाः निधुवनलीलाः सुरतविलासान् । ‘व्यवायो ग्राम्यघर्मैश्च रतं निधुवनञ्च सः’ इत्यमरः । [कौतुकेन], न निमिष-तीति [अनिमिषं] यथा यथा । पचादित्वाद्च्, कुटादित्वाच्च गुणः । [अतिवीच्य], अत एव [सनिद्रम्, उदवसितानां] गृह्याणां सम्बन्धि । ‘गृहं गेहोदवसितं वेष्ट सन्न निकेतनम्’ इत्यमरः । [नयनमिव] इत्युत्प्रेक्षा । [घूर्णते] भ्रमति ॥ १८ ॥

विकचेति ।—[प्रमदमदनमाद्यद्यौवनोद्दामरामारमणरभसखेदस्वेद-विच्छेददक्षः] प्रमदमदनाभ्यां हर्षमन्मथाभ्यां, माद्यन्तीनां यौवनेनोद्दामानाञ्च, रामाणां स्त्रीणां, रमणरभसखेदेन सुरतसंरम्भशमेण, यः स्वेदः, तस्य विच्छेदे हृषी, दक्षः [वातः] प्रभातमारुतः, [विकचकमलगन्धैः भृङ्गमालाः, अन्वयन्] अन्वाः कुर्वन्, मोहयन्नित्यर्थः । अन्वयते: “तत्क-रोति” (ग०) इति ख्यन्ताल्लटः शलादेशः । [सुरभितमकरन्दं] सुरभितः सुरभीकृतः, मकरन्दो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा । [मन्दम्, आवाति] प्रचलति । अत्र वृत्तनुप्रासोऽलङ्कारः । ‘श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं

लुलितनयनताराः क्षामवक्त्रेन्दुविम्बा
 रजनय इव निद्राक्लान्तनीलोत्पलाच्यः ।
 तिमिरमिव दधानाः संसिनः केशपाशा-
 नवनिपतिगृहेभ्यो यान्त्यमूर्वारवध्वः ॥ २० ॥
 शिशिरकिरणकान्तं वासरान्तेऽभिसार्य्य
 श्वसनसुरभिगन्धिः साम्प्रतं सत्त्वेव ।
 व्रजति रजनिरेषा तन्मयूखाङ्गरागैः
 परिमलितमनिन्द्यैरम्बरान्तं वहन्ती ॥ २१ ॥

मुकुमारता । अद्येव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥' इति आचा-
 र्य्यौक्ता दश गुणाः प्रायेणात्र सम्भवन्तीति ते निपुणैः उच्येयाः ॥ १८ ॥

लुलितेति ।—[लुलितनयनताराः] निद्राकलुषिताक्षिकनीनिकाः,
 अन्यत्र,—अप्रसन्ननक्षत्राः । 'ऋक्षाक्षिमध्योस्तारा' इति विश्वः । [क्षाम-
 वक्त्रेन्दुविम्बाः] वक्त्राणीन्दुविम्बानौवेत्युपमितसमासः । तिमिरम् इवेत्या-
 दिलिङ्गात् ; अन्यत्र,—वक्त्राणीवेन्दुविम्बानि, तानि क्षामाणि सुरतप्रभा-
 ताभ्यां स्नानानि यासां ताः, [निद्राक्लान्तनीलोत्पलाच्यः] निद्रया स्वप्नेन
 मुकुलीभावेन क्लान्तानि नौलोत्पलाः अनौलोत्पलाः, नौलोत्पलानीव
 वाऽनौलोत्पलाः यासां ताः, [संसिनः केशपाशान् तिमिरम् इव], अन्यत्र तु
 —तानिव तिमिरं, [दधानाः], अत एव [रजनय इव] स्थिताः [अमूः,
 वारवध्वः] वेश्याः । 'वारस्त्री गणिका वेश्या' इत्यमरः । [अवनिपति-
 गृहेभ्यः, यान्ति] निर्यान्ति । श्लिष्टविशेषणियमुपमेत्येके ; श्लेष एवायम्
 उभयविषयः, उपमा तु प्रतिभामालसारा इत्यन्ये ॥ २० ॥

शिशिरैति ।—[एषा रजनिः, वासरान्ते] रात्रौ, [शिशिरकिरण-
 कान्तं] शिशिरकिरणश्चन्द्रः तमेव कान्तम्, [अभिसार्य्य] अभिसृत्य ।
 स्वार्थं णिच् । [साम्प्रतं, श्वसनसुरभिगन्धिः] श्वसनैः तत्कालवातैः

नवकुमुदवनश्रीहासकेलिप्रसङ्गा-
 दधिकरुचिरशेषामप्युर्षां जागरित्वा ।
 अयमपरदिशोऽङ्गे मुञ्चति स्रस्तहस्तः
 शिशयिषुरिव पाण्डुं स्नानमात्मानमिन्दुः ॥२२॥
 सरभसपरिरम्भारम्भसंरम्भभाजा
 यदधिनिशमपास्तं वल्लभेनाङ्गनायाः ।

निश्चासैश्च सुरभिगन्धिः सुगन्धिः, [अनिन्दौः] मनोहरैः, [तन्मयखाङ्ग-
 रागैः] तस्य मयूखैः एवाङ्गरागैः, [परिमलितं] व्याप्तं, वासितञ्च, [अम्ब-
 रान्तं] नभःप्रान्तं, वस्वान्तञ्च, [वहन्ती] भजन्ती, [सत्वरेव प्रजति] ।
 अलेन्दुतन्मयूखादीनां कान्तत्वाङ्गरागत्वादिरूपणात् रजन्याश्च अभि-
 सारिकात्वरूपणस्य गम्यत्वात् एकदेशविवर्त्ति रूपकम् ॥ २१ ॥

नवेति ।—[अधिकरुचिरयमिन्दुः, नवकुमुदवनश्रीहासकेलिप्रसङ्गात्]
 नवकुमुदवनश्रियो हासः विकासः परिहासश्च, स एव केलिस्तस्यां
 प्रसङ्गादासङ्गात्, [अशेषामपि उर्षां] मङ्गलामपि रात्रिम् । “विभा-
 वरी नक्तमुषा शर्वरी” इति विश्वः । “अत्यन्तसंयोग द्वितीया” (२।१।२६
 पा०) इति द्वितीया । [जागरित्वा] जागरणं कृत्वा, [शिशयिषुरिव]
 शयितुमिच्छुरिव । श्लेतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । [स्रस्तहस्तः] स्रस्तो
 हस्तो नक्षत्रविशेषः, करश्च, यस्य स सन्, [अपरदिशः] पश्चिमदिशः, *
 [अङ्गे] ममीपे, उत्सङ्गे च, [पाण्डुं] पाण्डुवर्णं, [स्नानं] स्नानम्,
 [आत्मानं] स्वशरीरं, [मुञ्चति] । यथा दक्षिणनायकः कयाचित्
 सह विहृत्य श्रान्तः कस्याश्चित् अङ्गे श्लेते तद्वदिति भावः । अत्र प्रहास-
 कैल्यङ्करसंसनादिव्यवहारात् इन्दुकुमुदवनश्रीपश्चिमानां नायकत्व-
 प्रतीतेः समासोक्तिः अलङ्कारः । विशेषणसाम्यं तूपलक्षणमित्यलङ्कार-
 सर्वस्वकारः । स चोत्प्रेक्षासङ्कीर्णा ॥ २२ ॥

वसनमपि निशान्ते नेष्यते तत् प्रदातुं
 रथचरणविशालश्रीणिलोलिच्छणेन ॥ २३ ॥
 सपदि कुमुदिनीभिर्मीलितं हा ! क्षपाऽपि
 क्षयमगमदपेतास्तारकास्ताः समस्ताः ।
 इति दयितकलत्रश्चिन्तयन्नङ्गमिन्दु-
 र्वहति क्लृप्तमशेषं म्रष्टशोभं शुचिव ॥ २४ ॥
 व्रजति विषयमच्छामंशुमालौ न यावत्
 तिमिरमखिलमस्तं तावदेवारुणेन ।

सरभसंति ।—[अधिनिशं] निशायां, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।
 [सरभसपरिरम्भारम्भसंरम्भभाजा] सरभसः सत्वरः, परिरम्भ एवा-
 रम्भो व्यापारः, तत्र संरम्भस्तद्भाजा, [वल्लभेन, अङ्गनायाः] सम्बन्धि, [यत्
 वसनम् अपास्तं, तत्] वसनं, [निशान्ते] प्रभाते, [अपि, रथचरणविशा-
 लश्रीणिलोलिच्छणेन] रथचरणं चक्रं तद्वत् विशालायां श्रीणौ लोलं
 सत्प्रणमीच्छणं यस्य तेन वल्लभेन इत्यर्थः, [प्रदातुं नेष्यते] । अत्र वसनाप्रति-
 दानस्य श्रीणीच्छणलोल्यहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गं रथचरणविशालेत्युप-
 मया संसृज्यते ॥ २३ ॥

सपदीति ।—[सपदि] सद्यः, [कुमुदिनीभिः, मीलितम् +] । भावे
 क्तः । [हा] हन्त !, [क्षपा] रात्रिः, [अपि क्षयमगमत् । ताः, समस्ता-
 स्तारकाः अपेता इति, शुचा] श्लोकेन, [चिन्तयन् इव, दयितकलत्रः]
 प्रियभाष्ये, [इन्दुः क्लृप्तम्, अशेषं] निःशेषं यथा तथा, [म्रष्टशोभं] नष्ट-
 प्रभम्, [अङ्गं वहति] ; कलत्रप्रियस्य युगपत् सकलकलत्रनाशे महान्
 श्लोकी भवतीति भावः । अलेन्दोः प्रभातप्रयुक्ताङ्गकार्यशोभाभ्रंशयो-
 युगपत् कुमुदिन्यादिसकलकलत्रनाशहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ २४ ॥

परपरिभवि तेजस्तन्वतामाशु कर्त्तुं
 प्रभवति हि विपक्षोच्छेदमयेसरोऽपि ॥ २५ ॥
 विगततिमिरपङ्कं पश्यति व्योम यावत्
 ध्रुवति विरहखिन्नः पक्षती यावदेव ।
 रथचरणसमाह्वस्तावदौत्सुक्यनुन्ना
 सरिदपरतटान्तादागता चक्रवाकी ॥ २६ ॥

व्रजतीति ।—[अंशुमालो] सूर्यः । व्रीह्यादिन्वादिनिप्रत्ययः ।
 [यावदङ्गां, विषयं] भूमिं, [न व्रजति] न दृश्यते इत्यर्थः, [ताव-
 देव, अरुणेन] अनुरूणा, [अखिलं तिमिरम्, अस्तम्] अपास्तं, * [पर-
 परिभवि] परेषां परिभवि तिरस्कारकम् । “जिदृच्छि” (३।२।१५७ पा०)
 इत्यादिना इनिप्रत्ययः । [तेजः] प्रतापं, [तन्वतां] प्रथयताम् ;
 अग्रे सरतीति [अग्रेसरः] पुरःसरः, [अपि] । “पुरोऽग्रतोऽग्रेषु
 मर्त्तैः” (३।२।१८ पा०) इति टप्रत्ययः । [विपक्षोच्छेदं] विपक्षस्य
 श्लोरुच्छेदं, [कर्त्तुंमाशु, प्रभवति] शक्नोति, [हि] । सामान्येन विशेष-
 समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २५ ॥

विगतेति ।—[विरहखिन्नः] विरहेण खिन्नः ; रथचरणेन चक्रेण,
 समाह्वस्तुल्याख्यः, तस्यैव समाह्वा समाख्या यस्येति वा [रथचरणसमाह्वः]
 चक्रवाक इत्यर्थः । ‘कोकश्चक्रश्चक्रवाकी रथाङ्गाह्वयनामकः’ इत्यमरः ।
 [विगततिमिरपङ्कं], तिमिरं पङ्कमिवेत्युपमितसमासः । तत् विगतं यस्मात्
 तत् ; [व्योम यावत् पश्यति, यावदेव, पक्षती] पक्षमूले । ‘क्षी पक्षतिः
 पक्षमूलम्’ इत्यमरः । “पक्षात्तिः” (५।१।२५ पा०) इति तिप्रत्ययः ।
 [ध्रुवति] उत्पतितुं ध्रुवति । ‘ध्रू विध्रूननं’ इति धातोस्त्रौदादिकत्वा-
 दवडादेशः । [तावत्] एव, उत्पतनात् प्रागेव, [चक्रवाकी] चक्रवाकस्य

मुदितयुवमनस्कास्तुल्यमेव प्रदोषे
रुचमदधुरुभव्यः कल्पिता भूषिताश्च ।
परिमलरुचिराभिर्न्यकृतास्तु प्रभाते
युवतिभिरुपभोगान्नीरुचः पुष्पमालाः ॥ २७ ॥

स्त्री । “जातरस्त्रीविप्रयादयोपघात्” (४।१।६३ पा०) इति डीष् ।
[औत्सुक्यनुन्ना] औत्सुक्येन उत्कण्ठया, नुन्ना प्रेरिता सती, [सरिदपर-
तटान्तात्] सरितोऽपरतटान्तात् परभूमेः सकाशात्, [आगता] ।
एतेन अनयोरुन्मनस्कता समञ्चानुराग इत्युक्तम् । अत्र रागौत्सुक्ययो
रसभावयोस्तिर्य्यगतत्वेनाभामयोर्निबन्धनादूर्जस्वी नामालङ्कारः,—
‘रसभावतदाभासप्रशमानां निबन्धने । रसवत्प्रेयऊज्ज्वस्विसमाहितानि’
इति लक्षणात् ॥ २६ ॥

मुदितेति ।—[प्रदोषे] रात्रौ, = मुदितानि यूनां मनांसि याभिस्ताः
[मुदितयुवमनस्काः] । “उरःप्रभृतिभ्यः कप्” (५।४।१५१ पा०)
इति समासान्तः कप् । [कल्पिताः] उपभोगाय सम्पादिताः,
[भूषिताश्च] वलयवसनादिभिरुपस्कृताश्च, [उभव्यः] उभयविधाः
युवतयः पुष्पमालाश्च । “उभादुदात्तो नित्यम्” (५।२।५४ पा०)
इति उभस्य अयजादेशः, “टिड्ढाणञ्—” (४।१।१५ पा०) इत्यादिना
डीष् । [तुल्यमेव] अविशेषं यथा तथा, [रुचं] शोभाम्, [अदधुः]
धृतवत्यः । धाञो लङ् । [प्रभाते तु उपभोगात्, नीरुचः] निष्प्रभाः,
[पुष्पमालाः, परिमलरुचिराभिः] परिमलिन विमर्दगन्धेन, रुचिराभिः
उपभोगादधिसुरभिभिः, [युवतिभिः, न्यकृताः] त्यक्ताः, अवधोरिताश्च † ।

* अत एव वाचस्पत्ये,—“प्रदाषी रजनीमुखम् इत्यमराक्तिः, रात्रेः प्रथम-
प्रहरप्रथमदण्डचतुष्टयपरत्वाभिप्रायेण, रात्रिमात्रे भक्त्येति बोध्यम्” इत्युक्तम् ; एव-
ञ्चात्र प्रदोषशब्दस्य रात्रिपरतया व्याख्यानं न विरुध्यते इति विभाव्यम् ।

† शोभया इति भावः ।

विलुलितकमलौघः कौर्णवल्लीवितानः
 प्रतिवनमवधूताशेषशाखिप्रसूनः ।
 क्वचिदयमनवस्थः स्थासुतामेति वायु-
 बंधुकुसुमविमर्दोद्गन्धिवेश्मान्तरेषु ॥ २८ ॥
 नखपदवलिनाभीसन्धिभागेषु लक्ष्यः
 क्षतिषु च दशनानामङ्गनायाः सशेषः ।

अत्र पुष्पमालाभ्यो युवतीनां साम्योक्तिपूर्वकविमर्दसङ्घत्वेनाधिक्योक्ते-
 र्व्यतिरेकः ॥ २७ ॥

विलुलितंति ।—वने वने [प्रतिवनम्] । याथार्थ्येऽव्ययीभावः ।
 [विलुलितकमलौघः] विलुलिताः व्यालोलिताः, कमलौघा येन सः,
 [कौर्णवल्लीवितानः] कौर्णां विक्षिप्ता, वल्लीनां मालत्यादीनां, विताना
 विस्तारा येन सः, [अवधूताशेषशाखिप्रसूनः] अवधूतानि अशेष-
 शाखिनां वकुलचम्पकादीनां प्रसूनानि येन सः, तथाऽपि [क्वचित्]
 पूर्वोक्तकमलवनादौ कुत्रापि; नास्त्यवस्था स्थितिरस्येति [अनवस्थः]
 स्थितिमप्राप्तः, [अयं वायुः, बंधुकुसुमविमर्दोद्गन्धिवेश्मान्तरेषु] बंधूनां
 कुसुमानाञ्च विमर्देन सङ्घर्षेण, उद्गन्धिषु उद्गतगन्धेषु । गन्धस्येत्वम् ।
 वेश्मान्तरेषु गृहान्तरेषु, [स्थासुतां] स्थायित्वम्, [एति]; पूर्वोक्तसर्वो-
 त्कृष्टसौरभलोभादिति भावः । “ग्लोजिस्थञ्च—” (३।२।१३६ पा०) इति
 क्स्प्रप्रत्ययः । बंधुशब्दो ङस्वोकारान्तोऽप्यस्ति । यद्वा,—“मधुकुसुम—”
 इति पाठः । मधुयुक्तानि कुसुमानि तेषां विमर्देनैत्यर्थः । अत्र वायो-
 रस्थायित्वेऽपि स्थायित्वसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः; तथा विमर्दगन्धस्य
 कमलादिगन्धात् आधिक्यरूपव्यतिरेकप्रतीतिः अलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः
 ॥ २८ ॥

नखपदेति । [नखपदवलिनाभीसन्धिभागेषु] नखपदेषु नख-

अपि रहसि कृतानां वाग्विहीनोऽपि जातः
 सुरतविलसितानां वर्णको वर्णकोऽसौ ॥ २६ ॥
 प्रकटमलिनलक्ष्मा मृष्टपत्रावलीकै-
 रधिगतरतिशोभैः प्रत्युषःप्रोषितश्रीः ।
 उपहसित इवासौ चन्द्रमाः कामिनीनां
 परिणतशरकाण्डापाण्डुभिर्गण्डभागैः ॥ ३० ॥

क्षतषु, वलिषु त्रिवलिषु, नान्यां सन्धिभागेषु कूर्परादिदेहसन्धिस्थानेषु,
 तथा [दशनानां क्षतिषु] दन्तत्रयेषु, [च, सशेषः] सावशेषः, किञ्चि-
 द्विद्यमानः इत्यर्थः, अत एव [लक्ष्यः] दृश्यः, [अङ्गनायाः] सम्बन्धी, [असौ],
 वर्णयति वर्णङ्करोति रञ्जयतीति [वर्णकः] अङ्गरागः, [वाग्विहीनः]
 वागिन्द्रियरहितः [अपि] सन्, [रहसि कृतानामपि, सुरतविलसितानां]
 सुरतचेष्टितानाम् ; वर्णयति वक्तोति [वर्णकः] वक्ता, व्यञ्जक इत्यर्थः ।
 वर्णयतेषुर्बुलप्रत्ययः । ‘वर्णक्रियायां विस्तारे गुणोक्तौ वर्णनेप्यदः’
 इति भट्टमल्लः । [जातः] नखक्षतादिष्वेव लक्ष्यमाणोऽङ्गरागः, अन्यत्र,—
 स्वविलोपाच्चेष्टाविशेषानुभाषको जात इत्यर्थः । अत्र वाग्विहीनोऽपि
 रहस्यकृतानामपि वर्णको वक्तोति विरोधस्य व्यञ्जकत्वलक्षणया परि-
 हासादिरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ २६ ॥

प्रकटति ।—[प्रत्युषःप्रोषितश्रीः] उपसि प्रत्युषः । विभक्त्यर्थे-
 ऽव्ययीभावः । यद्वा,—प्रत्युषः प्रभातम् । उपःप्रत्युषसौ अपि’ इत्यमरः ।
 तत्र प्रोषितश्रीर्भेष्टशोभः ; अत एव [प्रकटमलिनलक्ष्मा] स्पष्टदृष्टकलङ्कः,
 [असौ चन्द्रमाः, मृष्टपत्रावलीकैः] मृष्टाः प्रमृष्टाः, पत्रावल्याः पत्रभङ्गा
 येषां तैः । “नद्यत्तश्च” (५।४।१५६ पा०) इति कप् । तथाऽपि
 [अधिगतरतिशोभैः] अधिगता रतिशोभा सम्भोगश्रीर्येषां तैः, [परि-
 णतशरकाण्डापाण्डुभिः] परिणताः परिपक्वाः, शरकाण्डाः बाणाख्य-
 तृणाकाण्डिकाः । ‘शरी वाणे बाणतृणे’ इति शब्दार्थवे । तद्ददा-

सकलमपि निकामं कामलोलान्यनारो-

रतिरभसविमर्दैर्भिन्नवत्यङ्गरागे ।

इदमतिमहदेवाश्चर्य्यमाश्चर्य्यधाम्न-

स्तव खलु मुखरागो यन्न भेदं प्रयातः ॥ ३१ ॥

प्रकटतरमिमं मा द्राक्षुरन्या रमण्यः

स्फुटमिति सविशङ्कं कान्तया तुल्यवर्णः ।

पाण्डुभिः, [कामिनौनां, गण्डभागैः] गण्डस्थलैः, [उपहसित इव] इत्युत्प्रेक्षा, पाण्डिमगुणनिमित्ता उपमासंस्पृष्टा । निष्कलङ्काः सकलङ्कं समानमानिनमुपहसन्तीति भावः ॥ ३० ॥

अथ काचित् खण्डिता नायिका सागसं प्रेयांसं प्रातरागतं पञ्चभिरुपालभते, सकलमित्यादि ।—[कामलोलान्यनारौरतिरभसविमर्दैः] कामेन लोलाया अन्यनार्याः सपत्न्याः, रतिरभसेषु सुरतसम्भ्रमेषु, विमर्दैः पीडनैः । रज्यतेऽर्ननति रागः, अङ्गस्य रागोऽङ्गरागः विलेपनं, अङ्गविकाशश्च तस्मिन्, [अङ्गरागे, सकलं] निःशेषं यथा तथा, [निकामं, भिन्नवत्यपि] विश्लिष्टवति सत्यपि, [आश्चर्य्यधाम्नः] सर्वाङ्गुतनिधानस्य, [तव, मुखरागः] मुखविकासः, [भेदं] विश्लेषं, [न प्रयातः] इति [यत्, इदमेवातिमहदाश्चर्य्यं खलु] । मुखस्याप्यङ्गत्वेन तद्रागस्याप्यङ्गरागत्वादिति भावः । अत्र विलेपनविकाशाख्ययोरङ्गरागयोरभेदाध्यवसायेन विरोधः, भेदानुसन्धानत्वेनाविरोध इति श्लेषमूलाऽतिशयोक्त्युत्थापितो विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ३१ ॥

प्रकटेति ।—किञ्च, [प्रकटतरम्] अतिस्फुटम्, [इमम्] एनं नखविलेखम्, [अन्याः रमण्यः] निजसपत्न्याः, [स्फुटं, मा द्राक्षुः] न पश्यन्तु । दृश्लुङ् “न दृशः” (३१।४७ पा०) इति क्वाभावपक्षे सिचि वृद्धिः । [इति] बुद्ध्या, [कान्तया, सविशङ्कं] यथा तथा, [तुल्यवर्णः] लाक्षासमानवर्णः ; विवर्णस्य इरपङ्कवत्यादिति भावः ।

चरणतलसरोजाक्रान्तिसङ्क्रान्तयाऽसौ
वपुषि नखविलिखो लाक्षया रक्षितस्ते ॥ ३२ ॥
तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति
प्रियजनपरिभुक्तं यद्दुकूलं दधानः ।
मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्री-
व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन ॥ ३३ ॥

[असौ, ते] तव, [वपुषि, नखविलिखः] नखव्रणाः, [चरणतलसरोजा-
क्रान्तिसङ्क्रान्तया] चरणतलं सरोजमिवेत्युपमितसमासः आक्रान्ति-
लिङ्गात्, तस्य आक्रान्त्या आघातेन सङ्क्रान्तया, [लाक्षया, रक्षितः] गुप्तः,
आच्छादित इत्यर्थः । हन्त सा तु पापीयसौ लाक्षा स्वयमेव सर्वदुर्वृत्त-
पिशुर्नति भावः । अत्र नखविलिखस्य लाक्षासावर्ण्यात् तदेकतापत्तेः
सामान्यालङ्कारः,—‘सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता’ इति
लक्षणात् ॥ ३२ ॥

तदिति ।—किञ्च, [मम त्वम्] एव, [प्रियेति यदवादीः] अवोचः ।
वदेलुङि “ वदव्रज—” (७।२।३ पा०) इत्यादिना वृद्धिः । [तत्, अवितथं]
सत्यम् । कुतः ? [यत्] यस्मात्, [प्रियजनपरिभुक्तं] प्रियजनेन परिभुक्तं,
[दुकूलं] तदीयमित्यर्थः ; [दधानः] धारयन्नित्यर्थः । “दधानः” इत्यत्र
“वसानः” इति पाठे,—वसान आच्छादयन् । ‘वस आच्छादनार्थात् लटः
शानजादेशः । स त्वं [मदधिवसतिं] मम निवासम्, [आगाः] प्राप्तः ।
“इणो गा लुङि” (२।४।४५ पा०) इति गाऽऽदेशः । युक्तं चैतदित्याह,—
[कामिनां मण्डनश्रीः, वल्लभालोकनेन] वल्लभानां प्रियसौनामालोकनेन,
[सफलत्वं व्रजति हि] । अप्रिया चेत् कथमीदृशी मे सम्भावनेति
भावः] अर्थान्तरन्यासः ॥ ३३ ॥

नवनखपदमङ्गं गोपयस्यंशुक्रेन

स्थगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ।

प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसी विसर्प-

न्नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम् ? ॥ ३४ ॥

इति कृतवचनायाः कश्चिदभ्येत्य बिभ्यद्

गलितनयनवारिरीति पादावनामम् ।

नवेति ।—किञ्च, [नवनखपदं] नवानि नखपदानि यस्मिन् तत्, [अङ्गं] वपुः, [अंशुक्रेन, गोपयसि] छादयसि । गुपेश्वोरादिकात् स्वार्थे णिच् । [दन्तदष्टं] दन्तेन दष्टम्, [ओष्ठं पुनः] ओष्ठन्तु, [पाणिना, स्थगयसि] छादयसि । स्थगिरपि चौरादिकः । दिशि दिशि [प्रतिदिशम्] । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । “अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः” (५।४।१०७ पा०) इति समासान्तः टच्प्रत्ययः । [विसर्पन्] प्रसर्पन्, [अपरस्त्रीसङ्गशंसी] स्वान्तरसङ्गमूचकः ; अन्यप्रभवत्वात् तस्येति भावः । [नवपरिमलगन्धः] नवः परिमलाख्यो गन्धः । ‘विमर्दीत्ये परिमलः’ इत्यमरः । [केन] केनोपायेन, [वरीतुम्] आच्छादयितुम् । “वृत्तो वा” (७।२।३८ पा०) इति इटो दीर्घः । [शक्यः ?] न केनापि शक्य इत्यर्थः । अत्र नखदन्तचतयोरङ्गोष्ठाच्छादनं विसर्पणस्य गन्धानाच्छाद्यत्वे च विशेषणगत्या हेतुत्वात् काव्यालिङ्गद्वये इति सजातीयसङ्करः ॥ ३४ ॥

इतीति ।—[इति] पूर्वोक्तश्लोकचतुष्टयरोत्या, [कृतवचनायाः] कृतोपालम्भायाः, [गलितनयनवारिः] अधैर्ध्यान्मुक्ताश्रयोः ; प्रियस्या इति शेषः । [कश्चित्] नायकः, [बिभ्यत्] तस्यन् । ‘नाभ्यस्ताच्छतुः’ (७।१।७८ पा०) इति नुमभावः । [अभ्येत्य] आगत्य, [पादावनामं] पादयोरवनामम् अवनतिं, [याति] प्रणामेन प्रसादयतोत्यर्थः । ननु

करुणामपि समर्थं मानिनां मानभेदे
रुदितमुदितमस्त्रं योषितां विग्रहेषु ॥ ३५ ॥

[कुलकम्]

मदमदनविकाशस्पष्टधार्योदयानां
रतिकलहविकीर्णैर्भूषणैरर्चितेषु ।
विदधति न गृहेषूत्फुल्लपुष्पोपहारं
विफलविनययत्नाः कामिनीनां वयस्याः ॥३६॥

कथमौट्टङ्कार्दवं तथाऽहङ्कारिणस्तस्य रोदनमात्रेण, तत्राह करुणामिति ।
—तथा हि, [विग्रहेषु] प्रणयकलहेषु, [योषितां, करुणं] दीनम्, [अपि,
रुदितम्] अश्रुमोचनं, [मानिनाम्] अहङ्कारिणां पुंसां, [मानभेदे]
अहङ्कारनिरासे, [समर्थं] शक्तम्, [अस्त्रं] साधनम्, [उदितम्] उक्तम् । वदेः
कर्मणि क्तः । “वचिस्वपि—”(६।१।१५ पा०) इत्यादिना सम्प्रसारणम् ।
दीने प्रणयिजने पुंसां कोऽहङ्कार इति भावः । अर्थान्तरन्यासः । एषा च
खण्डिता नायिका,—‘नीत्वाऽन्यत्र निशां प्रातरागते प्राणवल्लभे । अन्य-
सम्भोगचिह्नैस्तु खण्डितैर्याकप्रायिता ॥’ इति लक्षणात् । नायकस्तु
ष्टः,—‘व्यक्तागा निर्भयो ष्टः’ इति लक्षणात् । न चेह विभ्यद्विशेषण-
विरोधः, आगमनकालेऽनिर्भोकताया एव लक्षणोपयोगात् ; अन्यथा
वैरं स्यादिति भावः । अयञ्च महदयः ; अन्यथा रसाभास इत्याहुः ।
कुलकम् ॥ ३५ ॥

मदिति ।—[मदमदनविकाशस्पष्टधार्योदयानां] मदमदनयोर्विका-
शेन विजृम्भणेन, स्पष्टो धार्यस्योदय आविर्भावो यासां तासां, [कामि-
नीनां, रतिकलहविकीर्णैः] रतिरेव कलहः * तस्मिन् विकीर्णैः इत-
स्ततो विक्षिप्तैः, [भूषणैः, अर्चितेषु गृहेषु, वयस्याः] स्निग्धपरिचारिकाः ;

करजदशनचिह्नं नैशमङ्गेऽन्यनारौ-
 जनितमिति सरोषामौर्ध्वया शङ्कमानाम् ।
 स्मरसि न खलु दत्तं मत्तथैतत् त्वयैव ॥
 स्त्रियमनुनयतीत्यं व्रीडमानां विलासौ ॥३७॥
 कृतगुरुतरहारच्छेदमालिङ्ग्य पत्न्यौ
 परिशिथिलितगात्रे गन्तुमापृच्छमाने ।

विनीयन्तेऽस्मिन्निति विनयोऽधिकारः, तत्र यत्रो विफलो यासां ताः
 [विफलविनययत्राः] निष्फलस्वाधिकारोद्योगाः सत्यः, [उत्फुल्लपुष्पो-
 पहारं] उत्फुल्लैः पुष्पैरुपहारं पूजां, [न विदधति] न कुर्वन्ति । • अत्र
 समृद्धवस्तुवर्णनादुदात्तालङ्कारः,—‘तदुदात्तं भवेद् यत्र समृद्धं वस्तु
 वर्ण्यते’ इति लक्षणात् । तेन तासां तेषु आभरणेषु भुक्तवस्त्रमाल्या-
 दिवन्निर्मात्यबुद्धिर्ध्वन्यते ॥ ३६ ॥

करजिति ।—विलसनशीलः [विलामो] । “वो कषलस—” (३।२।१४३
 पा०) इत्यादिना घिनुरणप्रत्ययः । [अङ्गे] निजाङ्गे, निशायां भवं [नैशम्] ।
 “निशाप्रदोषाभ्याञ्च” (४।३।१४ पा०) इत्यणप्रत्ययः । [करजदशनचिह्नं]
 नखदन्तक्षतम्, [अन्यनारौजनितं] सपत्नीकृतम्, [इति, शङ्कमानां]
 विश्वसतीम् ; अत एव [ईर्ष्याया] अक्षमया, [सरोषां, स्त्रियं] निजबधं,
 [मत्तया] मदमूढया, [त्वयैव, एतदत्तम्] एवं कृतं, [खलु, न स्मरसि !!]
 नाभिजानासि किम् ? इति काकुः । [इत्यम्] अनेन प्रकारेण, [व्रीड-
 मानां] स्वकृतत्वप्रत्यभिज्ञानाल्लज्जितां मतीम्, [अनुनयति] अङ्गी-
 कारयति । स्वमौग्धाव्याघातो निर्वेदश्च लज्जया व्यज्यते ॥ ३७ ॥

कृतेति ।—[कृतगुरुतरहारच्छेदं] कृतः गुरुतरस्य हारस्य छेदो
 यस्मिन् तदुच्यते तथा, [आलिङ्ग्य, परिशिथिलितगात्रे] शिथिली-

विगलितनवमुक्तास्थूलवाप्याम्बुबिन्दु
 स्तनयुगमबलायास्तत्क्षणं रोदितौव ॥ ३८ ॥
 बहु जगद् पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहं
 चकर च किल चाटु प्रौढयोषिद्वदस्य ।
 विदितमिति सखीभ्यो रात्रिवृत्तं विचिन्त्य
 व्यपगतमदयाऽङ्गि व्रीडितं मुग्धबध्वा ॥ ३९ ॥

कृताङ्ग, [पत्न्यौ] भर्त्तरि, [गन्तुम्, आपृच्छमाने] आमन्त्रयमाणे सति ।
 “आङ्गि नुप्रच्छोरुपसंख्यानम्” (वा०) इत्यात्मनेपदम् । कर्त्तरि लटः
 शानजादेशः । [तत्क्षणं] तस्मिन् क्षणे । अत्यन्तमयोगे द्वितीया । [अब-
 लायाः, स्तनयुगं] कर्तृ । [विगलितनवमुक्तास्थूलवाप्याम्बुबिन्दु] विगलिता
 निःसृता, नवमुक्ता नूतनमौक्तिकान्येव स्थूलवाप्याम्बुबिन्दवो यस्मिन्
 कर्मणि तद् यथा स्यात् तथा, [रोदितौव] । विरहामहिष्णुतया रोदनं
 करोतीव इत्युत्प्रेक्षा रूपकमङ्गीर्णा । “रुदादिभ्यः सार्वधातुके”
 (७।२।७६ पा०) इतीडागमः ॥ ३८ ॥

बद्धिति ।—[अङ्गि] दिवसे, [व्यपगतमदया मुग्धबध्वा, सखीभ्यो
 विदितं] रात्रौ त्वयेत्यं कृतमिति सखीभिराख्यातमित्यर्थः ; [रात्रि-
 वृत्तं] रात्रौ कृतं स्वचेष्टितमित्यर्थः ; [मत्ता] मदमूढा, [अहं, तस्य]
 प्रियस्य, [पुरस्तात्] अग्रे, [बहु] अनेकं, [जगद् किल] गदामि स्म,
 किलेति ऐतच्चे । अत एव परोक्षे लिट् “शल्लुत्तमो वा” (७।१।८१ पा०)
 इति पक्षे शित्त्वाभावादृङ्गाभावः । [च] पुनः, प्रौढयोषिता तुल्यं
 [प्रौढयोषिद्वत्] इत्युपमा । “तेन तुल्यं—” (५।१।११५ पा०) इति
 षतिप्रत्ययः । [अस्य] प्रियस्य, [चाटु] प्रियवचनं, [चकर किल]
 अकार्षं किल । लिङ्गादिपूर्ववद्गुणो विशेषः । [इति, विचिन्त्य]
 विमृश्य, [व्रीडितं] लज्जितम् । भावे क्तः । निजकार्यप्रकाशेन
 लज्जाऽत्र सञ्चारौ भावः । भावनिबन्धनात्प्रेयोऽलङ्कारः ॥ ३९ ॥

अरुणजलजराजीमुग्धहस्ताग्रपादा
 बहुलमधुपमालाकज्जलेन्द्रीवराक्षी ।
 अनुपतति विरावैः पत्त्रिणां व्याहरन्ती
 रजनिमन्निरजाता पूर्वसन्ध्या सुतेव ॥ ४० ॥
 प्रतिशरणमशीर्णज्योतिरग्न्याहितानां
 विधिविहितविरिब्धैः सामिधेनीरधीत्य ।

अरुणेति ।—[अरुणजलजराजीमुग्धहस्ताग्रपादा] अरुणजलज-
 राज्येव रक्तकमलश्रेण्येव, * मुग्धं सुन्दरं, हस्ताग्रपादं हस्तौ च अग्रपादो
 च यस्याः सा ; बहुलं मधुपमालाकज्जलं † कज्जलमिव ‡ मधुपमाला
 ययोस्ते अक्षिणी, § इन्द्रीवरे इव ¶ यस्याः सा [बहुलमधुपमालाकज्ज-
 लेन्द्रीवराक्षी, पत्त्रिणां] पत्त्रिणां, [विरावैः, व्याहरन्ती] आलपन्ती ।
 ‘व्याहार उक्तिर्लपितम्’ इत्यमरः । [अन्निरजाता] सद्योभवा, बाला
 च, [पूर्वसन्ध्या] प्रातःसन्ध्या, [सुतेव] पुत्रीव, [रजनिम्, अनुपतति]
 अनुधावति, जननीमिवेत्यर्थः । इह विरावैर्व्याहरन्तीति व्यधिकरण-
 परिणामः तत्सङ्कीर्णयमेकदेशविवर्तिन्युपमा, रूपकन्वङ्गम् ॥ ४० ॥

प्रतीति ।—अग्निराहितो यैस्तेषाम् [अग्न्याहितानाम्] । **
 “वाहिताग्न्यादिपु” (२।२।३७ पा०) इति निष्ठायाः वैकल्पिकः पर-
 निपातः । [प्रतिशरणं] प्रतिगृहम् । ‘शरणं गृह्वरक्षितोः’ इत्यमरः ।

* अत्र अरुणजलजराजीव इत्यधिक “संव च” अधिक पाठः इति केचित् ।

† मधुपमालैव कज्जलम् इत्येव पाठः इति केचित् ।

‡ च, इत्याधिक. पठनीयः इति केचित् ।

§ अत्र “अक्षिणी” इति केचित् न पठ्यते ।

¶ अत्र इवशब्दः केचित् न पठ्यते, प्रसृत “एव, ते इव च अक्षिणी” इति
 अधिकश्च पठ्यते इति ।

** वाहिताग्नीनामित्यर्थः ।

कृतगुरुदरितौघध्वंसमध्वर्युवय्यै-

हृतमयमुपलौढे साधु सान्नाय्यमग्निः ॥ ४१ ॥

[अग्नीर्गज्योतिः] अन्नतार्क्षिः, [अयम्, अग्निः] आहवनीयः, [विधि-
विहितविरिञ्चैः] विधिना “यज्ञकर्मख्यजपन्यजुः सामसु”
इत्यादिशास्त्रोक्तरीत्या विहिता यथायोगमुच्चारिता विरिञ्चाः स्वरा
एकश्रुत्यादयः चत्वारो यैस्तैः । “ऋध्वान्त—” (७।२।१८ पा०) इत्या-
दिना “रेभृ शब्दे” इति धातोः स्वरं विरिञ्चशब्दो निष्ठान्तो-
ऽनिट्त्वेन निपातितः । [अध्वर्युवय्यैः] ऋत्विक्श्रैः, ऋत्विग्विशेष-
वाचिना अध्वर्युशब्देन ऋत्विज्यावलक्षणात् ; यद्वा,—अध्वर्युः वय्यौ
मुख्यो येषां तैः, अध्वर्युप्रमुखैः चतुर्भिः ऋत्विग्भिरित्यर्थः । “तस्माद्दर्श-
पौर्णमासयोर्यज्ञक्रत्वोश्चत्वार ऋत्विजः” इति श्रवणात् । दर्श-
श्चायं सर्वत्रैव सान्नाय्यविधानादिति [सामिधेनौः] “प्रवोवाजा”
इत्यादिका अग्निमसिन्धनोः ऋचः, [अधीत्य] पठित्वा ।
‘ऋक्सामिधेनौ धाय्या च या स्यादग्निमसिन्धनं’ इत्यमरः । सामिधेनौ-
ग्रहणं याच्यापुरीनुवाक्यादिमन्त्रान्तराणामप्युपलक्षणम् । [कृतगुरुदरि-
तोघध्वंसम्] कृतो गुरुतरदरितानामोघस्य ध्वंसो यस्मिन् कर्मणि तद्
यथा तथा, [साधु] सम्यक्, [हृतं] देवतोद्देशेन त्यक्तम् ; मन्वीयत इति
[सान्नाय्यं] हविर्विशेषम् । “ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोऽमावा-
स्यायाम्” इति विहितं दधिपयसौ इत्यर्थः । “पाय्यसान्नाय्य-
निकाय्य—” (३।१।१२८ पा०) इत्यादिना हविर्विशेषे सम्युर्वान्यते-
र्यन्तादायादेशोपसर्गदीर्घनिपातः । [उपलौढे] आस्वादयति ।
“लिह आस्वादने” इति धातोः स्वरितेच्चाङ्गि तडि टरेत्वं
ढत्वधत्वट्त्वटलापदोर्घाः । अत्राग्नेः सान्नाय्योपलेह्नस्योत्तरकालभावि-
त्वोऽपि तदुपलक्षितस्य कर्मणा उदितं आदित्यं पौर्णमास्यास्तन्वं प्रक्रमति
“प्रागुदयादमावास्यायाः” इति शास्त्रात् तत्कालप्रक्रान्तस्य वर्त्तमानत्वात्
तस्यापि वर्त्तमानताव्यपदेशः । एतच्चाहिताग्निव्यवहारेण कालविशे-

प्रकृतजपविधौनामाऽऽस्यमुद्रश्मिदन्तं

मुहुरपिहितमोष्ठैरक्षरैर्लक्ष्यमन्यैः ।

अनुकृतिमनुवेलं घट्टितोद्धट्टितस्य

व्रजति नियमभाजां मुग्धमुक्तापुटस्य ॥ ४२ ॥

नवकनकपिशङ्गं वासराणां विधातुः

ककुभि कुलिशपाणोर्भाति भासां वितानम् ।

षानादरेणोक्तमिति पूर्वोक्तचन्द्रोदयाद्यविरोधः ; अथवा,—उदितं जुहोत्यनुदिते जुहोति प्रातर्जुहोत्यग्निहोत्रं तत्कालत्वात् सामिधेनी-साक्षाद्यशब्दयोर्मन्त्रहविर्मात्रपरत्वमाश्रित्याग्निहोत्रपरत्वेन व्याख्येयम् । तस्मादग्निहोत्रस्य यज्ञकत्वोः एकऋत्विगित्येकाध्वर्युकत्वे अध्वर्युर्वर्यैरिति बहुवचनं यजमानबहुत्वादुपपद्यत इत्याहुरित्यलं छागदसगोष्ठौ-व्यसनेन । इत्यनुप्रासोऽलङ्कारः स्पष्ट एव ॥ ४१ ॥

प्रकृतेति ।—[प्रकृतजपविधौनां] प्रक्रान्तजपकर्मणां, [नियम-भाजां] तपस्विनां मन्बन्धे ; ओष्ठे भवैः [ओष्ठैः] । “शरीरावयवाच्च” (४।३।५५ पा०) इति यत्प्रत्ययः । [अक्षरैः] वर्णैः, उपपन्नानीयै-रित्यर्थः । “उपपन्नानीयानामोष्ठो” * इत्यनुश्रामनात् । [मुहुः, अपिहितम्] आवृतम्, [अन्यैः] अनोष्ठैरक्षरैः, [लक्ष्यं] दर्शनीयम् ; अत एव [उद्रश्मिदन्तम्] उद्रश्मय उद्गतांशवो दन्ता यस्य तत्, [आम्यं] मुखम्, [अनुवेलं] प्रतिक्षणं, [घट्टितोद्धट्टितस्य] प्राणित्वान्मुहुर्वटित-विघटितस्य । विशेषणममासः । [मुग्धमुक्तापुटस्य] मुग्धं मुन्दरं, यन्मुक्तानां मुक्ताफलानां, पुटं कोटिः, शुक्तिरिति यावत्, तस्य, [अनु-कृतिं] साम्यं, [व्रजति] । उपमाऽलङ्कारः । एतेन श्लोकद्वयेन बहवः कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाश्च ब्राह्मणा भगवन्तमनुयान्तीति कथितम् ॥ ४२ ॥

नवेति ।—[कुलिशपाणोः] कुलिशं पाणौ यस्य स कुलिशपाणि-

* “तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्षम्” (१।१।९ पा) इति सूत्रे स्थानप्रयवविवेके दीक्षितैरुक्तम् ।

जनितभुवनदाहारम्भमम्भांसि दग्ध्वा
ज्वलितमिव महाब्धेरुर्द्धमौर्वानलाच्चिः ॥ ४३ ॥
विततपृथुवरत्रातुल्यरूपैर्मयूखैः
कलश इव गरौयान् दिग्भिराकृष्यमाणः ।
कृतचपलविहङ्गाऽऽलापकोलाहलाभि-
र्जलनिधिजलमध्यादेश उच्चार्यतेऽर्कः ॥ ४४ ॥

रिन्द्रः । “प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यो भवतः” (वा०) इति पाणोः परनिपातः । एतदेवात्र व्यधिकरणाबहुव्रीहेश्च ज्ञापकम् । तस्य [ककुभिः] प्राच्यां दिग्भिः, [नवकनकपिशङ्गं] नवकनकवत् पिशङ्गं, * [वासराणां विधातुः] दिनकरस्य, [भामां वितानं] करजालं [महाब्धेरम्भांसि दग्ध्वा, जनितभुवनदाहारम्भं] कृतजगद्दाहोद्योगं सत्, [ऊर्द्धम्] अब्धेरुपरि, [ज्वलितम्, और्वानलाच्चिः] बडवानलज्योतिः, [इव भाति] इत्युत्प्रेक्षा ॥ ४३ ॥

विततेति । [विततपृथुवरत्रातुल्यरूपैः] वितताभिः प्रसारिताभिः, पृथुवरत्राभिः महारज्जुभिः, तुल्यरूपैः तुल्याकारैः, [मयूखैः] किरणैः, [गरौयान् कलश इवाऽऽकृष्यमाणः] सन्, [एपोऽर्कः, कृतचपलविहङ्गालापकोलाहलाभिः] कृतः चपलः सन्वरः, विहङ्गालाप एव कोलाहलः कलकलो याभिस्ताभिः, [दिग्भिः, जलनिधिजलमध्यात्] जलनिधिः जलमध्यात्, [उच्चार्यते] उद्ध्यते । तरतेर्ण्यन्तात् कर्मणि लट् । यथा कुतश्चित् कूपात् कुम्भः पाशैराकृष्य सकलकलं बहुभिः स्त्रीभिरुद्ध्यते तद्वदिति भावः । अत्र वरत्रातुल्यरूपैः कलश इवेति चोपमाभ्यां विहङ्गालापकोलाहलेति रूपकेण चोज्जीविता अर्कस्य दिक्कृतकोत्तारणोत्प्रेक्षा, व्यञ्जकाप्रयोगात् प्रतीयमानेति सङ्करः ॥ ४४ ॥

पयसि सलिलराशेर्नक्तमन्तर्निमग्नः
 स्फुटमनिशमतापि ज्वालया बाड्वाग्नेः ।
 यदयमिदमिदानौमङ्गमुद्यन् दधाति
 ज्वलितखदिरकाष्ठाङ्गारगौरं विवस्वान् ॥ ४५ ॥
 अतुहिनरुचिनाऽसौ केवलं नोदयाद्रिः
 क्षणमुपरिगतेन क्षमाभृतः सर्व एव ।
 नवकरनिकरेण स्पष्टबन्धूकसून-
 स्तवकरचितमते शेखरं विभतीव ॥ ४६ ॥
 उदयशिखरिशृङ्गप्राङ्गणेष्वेष रिङ्गन्
 सकमलमुखहामं वीक्षितः पद्मिनीभिः ।

पयसीति ।—[अयं] च [विवस्वान्, नक्तं मलिलराशेः पयसि
 निमग्नोऽन्तर्बाड्वाग्नेर्ज्वालया अनिशम्, अतापि] तप्तः, [स्फुटम्] इत्यु-
 त्प्रेक्षा । कुतः ? [यदिदानौमुद्यन् इदं, ज्वलितखदिरकाष्ठाङ्गारगौरं]
 ज्वलितः प्रज्वलन्, यः खदिरकाष्ठस्याङ्गारस्तद्वज्रैरमरुणम् [अङ्गं
 दधाति] । ‘गौराऽरुणे सिते पीते’ इति विश्वः ॥ ४५ ॥

अतुहिनिति ।—[क्षणमुपरिगतेन] स्थितेन, [अतुहिनरुचिना]
 अर्केण, [केवलमसौ, उदयाद्रिः] पूर्वाद्रिः, [न] । ‘उदयः पूर्वपर्वतः’
 इत्यमरः । किन्तु [एते, सर्व एव क्षमाभृतः] सर्वेऽपि शैलाः, क्षण-
 मुपरिगतेन अवस्थितेन, [नवकरनिकरेण, स्पष्टबन्धूकसूनस्तवक-
 रचितं] स्पष्टैः विक्रमितैः, बन्धूकगुनस्तवकैः बन्धुजीवककुसुमगुच्छैः, विर-
 चितम् । ‘बन्धूकौ बन्धुजीवकः’ इत्यमरः । [शेखरं] शिखामाल्यम् ।
 ‘शिखास्वापीडुशेखरो’ इत्यमरः । [विभतीव] इत्युत्प्रेक्षा । न केवल-
 मर्केणोदयाद्रिरेव बन्धूकशेखरं विभर्ति, किन्तु तत्करजालेन सर्वेऽपि
 पर्वतास्तथेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

विततमृदुकरायः शब्दयन्या वयोभिः
 परिपतति दिवोऽङ्गे हेलया बालसूर्य्यः ॥४७॥
 क्षणमयमुपविष्टः क्ष्मातलन्यस्तपादः
 प्रणतिपरमवेक्ष्य प्रीतमङ्गाय लोकम् ।
 भुवनतलमशेषं प्रत्यवेक्षिष्यमाणः
 क्षितिधरतटपीठादुत्थितः सप्तसप्तिः ॥ ४८ ॥

उदयेति ।—[एष] बालः, उदितमात्र इत्यर्थः । बालश्चासौ सूर्य्यश्च [बालसूर्य्यः, उदयश्चिखरिष्टङ्गप्राङ्गणेषु] उदयश्चिखरिष्टङ्गस्य उदयाद्रि-
 शिखरस्य, प्राङ्गणेषु, [रिङ्गन्] सञ्चरन्, [पद्मिनीभिः] नलिनीभिः, स्त्री-
 विश्लेषेण । ‘पद्मिनी स्त्रीविश्लेषेऽपि’ इति विश्वः । [सकमलमुखहामं]
 कमलान्येव मुखानि, तेषां हामेन विकामेन, हास्येन च, सह यस्मिन्
 कर्मणि तत् यथा तथा, [वीक्षितः] मन्, [वयोभिः] पक्षिभिः ।
 ‘वयः पक्षिणि बान्धादौ’ इति विश्वः । [शब्दयन्याः] शब्दं कुर्वन्त्याः ।
 “आगच्छागच्छ वत्स !” इति व्याहरन्त्या इत्यर्थः । शब्दशब्दात् “तत्क-
 रंति—” (ग०) इति ण्यन्तात् लटः शतरि डीप् । [दिवः] अन्त-
 रिक्षस्य, मातृश्च, [अङ्गे] समीपे, उभङ्गे च, [विततमृदुकरायः] वित-
 तानि प्रसृतानि, मृद्वनि कराग्राणि किरणाग्राणि, हस्ताग्रे च, यस्य स
 सन्, [हेलया] लीलया, [परिपतति] । श्लेषमूलाऽतिशयोक्त्यनुगृहीत-
 रूपकम् ॥ ४७ ॥

क्षणमिति ।—[अयं सप्तसप्तिः] अर्कः, [क्षणम्, उपविष्टः] क्षिति-
 धरपीठमध्यामौनः, [क्ष्मातलन्यस्तपादः] प्रणामस्वीकाराय भूतल-
 प्रसारिताङ्घ्रित्यर्थः । [प्रणतिपरं] नमस्कारं कुर्वाणं, [प्रीतं]
 प्रणामस्वीकारात् सन्तुष्टं, [लोकं] जनम्, [अङ्गाय] झटिति, ‘साक्-
 झटित्यङ्गसाङ्गाय’ इत्यमरः । [अवेक्ष्य] रूपावलीकेन सम्भाव्य, [अशेषं,

परिणतमदिराभं भास्करेणांशुबाणै-
 स्तिमिरकरिघटायाः सर्वदिक्षु क्षतायाः ।
 रुधिरमिव वहन्त्यो भान्ति बालाऽऽतपेन
 क्षुरितमुभयोरोधोवारितं वारि नद्यः ॥४६॥
 दधति परिपतन्त्यो जालवातायनेभ्य-
 स्तरुणतपनभासो मन्दिराभ्यन्तरेषु ।

भुवनतलं] लोकस्वरूपं, [प्रत्यवेक्ष्यमाणः] अनुसन्धास्यमानः, [क्षिति-
 धरतटपौठात्] क्षितिधरस्य तटं पौठमिव सिंहासनमिव ; अन्यत्र,—
 तटमिव पीठं तस्मात्, [उत्थितः] उदयाद्रिमतिक्रान्त इत्यर्थः । यथा
 कश्चित् महाराजः सिंहासनोपविष्टः क्षणं प्रणतजनमादृत्य अथ सकल-
 स्वराष्ट्रप्रत्यवेक्षणाय सहस्रोऽथाय गच्छति, तद्विदित्यर्थः । अत्र प्रकृतार्क-
 विशिषण-वैभवादप्रकृत-महाराजप्रतीतेः समासोक्तिः ॥ ४८ ॥

परिणतति ।—[नद्यः बालाऽऽतपेन, क्षुरितं] रूपितम्, अत एव
 [परिणतमदिराभं] सुपक्रसुरासन्निभम् ; * उभाभ्यां रोधोभ्यां वारि-
 तम् अवरुद्धम्, [उभयोरोधोवारितम्] । “उभादुदात्तो नित्यम्”
 (५।२।४४ पा०) इत्यत्र नित्यग्रहणसामर्थ्यात् वृत्तिविषये उभयशब्दस्य
 स्थाने उभयशब्दप्रयोग इत्युक्तं प्राक् । [वारि] जलं, [भास्करेण] ।
 कस्कादित्वात् सत्वम् । [अंशुबाणैः] अंशुभिरेव बाणैः, [सर्वदिक्षु,
 क्षतायाः] प्रहृतायाः, [तिमिरकरिघटायाः] तिमिरमेव करिघटा
 गजसङ्घः + तस्या, [रुधिरमिव] इत्युत्प्रेक्षा । [वहन्त्यो भान्ति]
 ॥ ४६ ॥

दधतीति ।—[जालवातायनेभ्यः] गवाक्षविवरेभ्यः, [मन्दिरा-

* इत्युपमा ।

+ इति रूपकम् ।

प्रणयिषु वनितानां प्रातरिच्छत्सु गन्तुं
कुपितमदनमुक्तोत्तप्तनाराचलीलाम् ॥ ५० ॥

अधिरजनि बधूभिः पीतमैरेयरिक्तं
कनकचषकमेतद्रोचनालोहितेन ।

उदयदहिमरोचिर्ज्योतिषाऽऽक्रान्तमन्त-
मधुन इव तथैवाऽऽपूर्णमद्यापि भाति ॥ ५१ ॥

भ्यन्तरेषु] मन्दिराणामभ्यन्तरेषु, [परिपतन्त्यः, तरुणतपनभासः]
बालार्ककिरणाः, [वनितानां प्रणयिषु प्रातरगन्तुमिच्छत्सु सत्सु, कुपित-
मदनमुक्तोत्तप्तनाराचलीलाम्] कुपितेन मदनेन मुक्तानाम् उत्तप्तानाम्
अग्निव्वलिततेजसां, नाराचानां बाणविशेषाणां, लीलां शोभां,
[दर्शति] । अत्र लीलिव लीलिति सादृश्याच्चेपात् असम्भवद्वस्तुसम्बन्धो
निदर्शनाऽलङ्कारः ॥ ५० ॥

अधौति ।—[अधिरजनि] रजन्याम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।
[बधूभिः] । पीतं मैरेयं मद्यं यस्य तत्, अत्र एव रिक्तं [पीतमैरेयरिक्तम्
एतत्, कनकचषकं] स्वर्णस्य पानपात्रम् । अवयवप्रष्टा विकारार्थता ।
‘चषकोऽस्त्री पानपात्रम्’ इत्यमरः । [रोचनालोहितेन] गोरोचना-
ऽरुगेन, * [उदयदहिमरोचिर्ज्योतिषा] उदयत उदयमानस्य, अहिम-
रोचिषः अर्कस्य, ज्योतिषा तेजसा, [अन्तः] अभ्यन्तरे, [आक्रान्तं] व्याप्तं
सत्, [अद्यापि] इदानीम् अपि, [तथैव] पूर्ववदेव, [मधुन आपूर्णम् इव] ।
सामान्यप्रष्टा योग्यविशेषपर्यवसाननियमात् “प्रष्टौ शेषे” (२।३।५०
पा०) इति सम्बन्धसामान्ये प्रष्टौ करणस्यापि कारणत्वात् इति ।
[भाति] शोभते । अत्रातपाऽऽक्रान्ते मधुपूर्णत्वोत्प्रेक्षया आतपे
मधुभमाद् भान्तिमान् व्यज्यते इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ५१ ॥

सितरुचि शयनीये नक्तमेकान्तमुक्तं
 दिनकरकरसङ्गव्यक्तकौमुम्भकान्ति ।
 निजमिति रतिबन्धोर्जानतोमुत्तरीयं
 परिहसति सखी स्त्रीमाऽऽददानां दिनादौ ॥५२
 मृतमिव शिशिरांशोरंशुभिर्धानिशासु
 स्फटिकमयमराजद्राजताद्रिस्थलाभम् ।
 अरुणितमकठोरैर्वेश्म काश्मीरजाम्भः
 स्रपितमिव तदेतद्भानुभिर्भाति भानोः ॥ ५३ ॥

सितेति ।—[नक्तं] रात्रौ, [शयनीये] तल्पे, [एकान्तमुक्तम्]
 अत्यन्तत्यक्तं, [सितरुचि] शुभ्रवर्णम्; किन्तु [दिनादौ] प्रभाते,
 [दिनकरकरसङ्गव्यक्तकौमुम्भकान्ति] दिनकरकरमङ्गेन अर्कांशुव्यति-
 करेण, व्यक्ता कौमुम्भौ कुमुम्भस्य रागद्रव्यस्य सम्बन्धिनी कान्तिर्यस्य
 तत् तथा भासमानं, [रतिबन्धोः] प्रियस्य, [उत्तरीयं, निजम्]
 आलीयम्, [इति जानतोम्]; अत एव [आददानां, स्त्रीं] नायिकाम् ।
 “वाम्शमोः” (६।१।८० पा०) इतीयङ्भावपक्षे “अमि पूर्वः (६।१।१०७
 पा०) इति पूर्वरूपम् । [सखी परिहसति] । अत्राकौमुम्भे कौमुम्भ-
 भ्रमात् सादृश्यनिबन्धनो भ्रान्तिमदलङ्कारः तद्गुणीत्यापितया निदर्श-
 नया सङ्कीर्यते ॥ ५२ ॥

मृतमिति ।—[राजताद्रिस्थलाभं] सुधाधवलितत्वात् कैलास-
 तटसन्निभं, * [यत् वेश्म निशासु, शिशिरांशोः] इन्दोः, [अंशुभिः]
 चन्द्रिकाभिः, [मृतं] धोतं मत्, [स्फटिकमयं] स्फटिकविकार [इव,
 अराजत्] रेजे, [तत्, एतत्] वेश्म, [भानोः] सूर्यस्य, [अकठोरैः]
 कोमलैः, [भानुभिः, + अरुणितम्] अरुणीकृतं सत्, [काश्मीरजाम्भः

सरसनखपदान्तर्दृष्टकेशप्रमोकं
 प्रणयिनि विदधाने योषितामुल्लसन्त्यः ।
 विदधति दशनानां सोत्कृताऽऽविष्कृताना- .
 मभिनवरविभासः पद्मरागानुकारम् ॥ ५४ ॥
 अविरतदयिताऽङ्गाऽऽसङ्गसञ्चारितेन
 च्छुरितमभिनवासृक्कान्तिना कुङ्कुमेन ।
 कनकनिकषरेखाकोमलं कामिनीनां
 भवति वपुरवाप्तच्छायमेवातपेऽपि ॥ ५५ ॥

स्रपितम्] काश्मीरदेशे जातं काश्मीरजं कुङ्कुमं, तस्याम्भसा स्रपितं
 सिक्तम्, [इव भाति] । उत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः ॥ ५३ ॥

सरसेसि ।—[प्रणयिनि योषितां, सरसनखपदान्तर्दृष्टकेशप्रमोकं]
 सरसनखपदानाम् आर्द्रनखत्वतानाम्, अन्तः मध्यं, दृष्टानां लग्नानां,
 केशानां शिरोरुहाणां, प्रमोकं प्रमोचनं, [विदधानं] सति, [सोत्कृता-
 ऽऽविष्कृतानां] सोत्कृतैः व्यथाऽऽविभूतसोत्कारैः, आविष्कृतानां, [दशनाना-
 नामुल्लसन्त्यः] वैमल्यादन्तेषु प्रतिफलन्त्यः, [अभिनवरविभासः,
 पद्मरागानुकारं] पद्मरागाणाम् अनुकारम् अनुकरणं, [विदधति] ।
 उपमाऽलङ्कारः, रविभासामारुख्यप्रतिपादकामिनवविशेषणप्रसादलक्ष
 इति काव्यलिङ्गेन सङ्कीर्णः ॥ ५४ ॥

अविरतेति ।—[अविरतदयिताऽङ्गाऽऽसङ्गसञ्चारितेन] अविरतेन
 अविच्छिन्नेन, दयितानां प्रेयसाम्, अङ्गस्य आसङ्गेन शरीरस्य सम्पर्केण,
 सञ्चारितेन सङ्गामितेन, [अभिनवासृक्कान्तिना] अभिनवस्यासृजो रक्त-
 स्येव कान्तिर्यस्य तेन, [कुङ्कुमेन छुरितं कनकनिकषरेखाकोमलम्]
 कनकस्य या निकषे निकषोपले, रेखा राजिः, तद्वत्कोमलं मनोहरम्,
 इत्युपमा । [कामिनीनां वपुरातपेऽपि, अवाप्तच्छायं] लब्धवर्णोत्कर्षमेव,

सरसिजवनकान्तं विभ्रदधान्तवृत्तिः

करनयनसहस्रं हेतुमाऽऽलोकशक्तेः ।

अखिलमतिमहिम्ना लोकमाऽऽक्रान्तवन्तं

हरिरिव हरिदृश्वः साधु वृत्तं हिनस्ति ॥ ५६ ॥

[भवति। स्वतः सुवर्णस्य ततः कृडुमाङ्कितस्य कामिनीगालस्य पुनर्बालाऽऽतपव्याप्तिरिति महती वर्णोत्कर्षसामग्रीति भावः। आतपे छाया अनातप इति विरोधाभासे अपिशब्दः। 'छाया त्वनातपे कान्तौ' इत्यमरः। अत्र सङ्क्रान्तकुडुमच्छुरितत्वकनकनिकषरेखाकीमलत्वयो-रुपमापेक्षया छायावामिहेतुत्वादुपमासङ्कीर्णं काव्यलिङ्गं तदातपे-ऽप्यवाप्तच्छायमिति विरोधेन एकवाचकानुप्रवेशेन सङ्कीर्यते ॥ ५५ ॥

सरसीति ।—[सरसिजवनकान्तं] सरसि जातानि सरसिजानि । "सप्तम्यां जनेर्ङः" (३।२।६७ पा०) इति डः। "तत्पुरुषे क्वति बहुलम्" (६।३।१४ पा०) इत्यलुक्। तदनस्य कान्तं प्रियम्; अन्यत्र,—तद्वत्कान्तं रम्यम्, [आ लोकशक्तेः] लोकलोचनानां विषयग्रहणशक्तेः, [हेतुम्] आलोकान्तरसद्वृत्तानामेव तेषां तन्नामर्थ्यात्; अन्यत्र,—आलोक-शक्तेः दर्शनव्यापारस्य, हेतुं, दर्शनमाधनम् इत्यर्थः। करा नयनानीव, अन्यत्र,—करा इव नयनानि, तेषां सहस्रं [करनयनसहस्रं, विभ्रत्]। अभ्रान्ते नभोमध्ये वृत्तिर्यस्य सः [अभ्रान्तवृत्तिः]; अन्यत्र,—अभ्रान्ते मेघे, वृत्तिर्यस्य सः, मेघवाहन इत्यर्थः। 'अग्रं नभः स्वर्गबलाहकेषु' इति विश्वः। हरितोऽश्वा यस्य स [हरिदृश्वः] अर्कः, [हरिः] इन्द्रः, [इव, अतिमहिम्ना] अतिमहत्तया, स्ववृद्धेत्यर्थः। [अखिलं लोकम्, आक्रान्तवन्तं] व्याप्तवन्तम्, एकत्र,—प्रत्यक्षात्, अन्यत्र,—'स इषु-मालभिषुमालं विष्वग्वर्द्धते। स इमान् लोकानावृणोत्' इत्यागमादिति भावः। [वृत्तं] ध्वान्तं, दानवञ्च त्वाष्ट्रं, [साधु, हिनस्ति] हन्ति। 'ध्वान्तरिदानवा वृत्ताः' इत्यमरः। उपमा श्लेषो वा मतभेदात् * ॥५६॥

* त्रीषानुप्राणिता उपमेत्याधुनिकाः।

अवतमसभिदायै भास्वताऽभ्युद्गतेन
 प्रसभमुडुगणोऽसौ दर्शनीयोऽप्यपास्तः ।
 निरसितुमरिमिच्छोर्ये तदीयाऽऽश्रयेण
 श्रियमधिगतवन्तस्तेऽपि हन्तव्यपक्षे ॥ ५७ ॥
 प्रतिफलति करौघे सम्मुखावस्थितायां
 रजतकटकभित्तौ सान्द्रचन्द्रांशुगौर्याम् ।
 वहिरभिहतमद्रेः संहतं कन्दरान्त-
 र्गतमपि तिमिरौघं घर्मभानुर्भिनत्ति ॥ ५८ ॥

अवतमसेति ।—[अवतमसभिदायै] अवतमसं तिमिरम् । “अव-
 समन्धेभ्यस्तमसः” (५।४।७८ पा०) इति समासान्तः अच्प्रत्ययः । यद्यपि
 ‘क्षीणेऽवतमसं तमः’ इत्युक्तं, तथाऽपौह विरोधात् विशेषानादरेण
 सामान्यमेव ग्राह्यम् । तस्य भिदायै भेदाय । “पिङ्गिदादिभ्योऽङ्”
 (३।३।१०४ पा०) इत्यङ् । [अभ्युद्गतेन] अभ्युदितेन, उद्यतेन च,
 [भास्वता] सूर्येण, [दर्शनीयोऽपि असौ उडुगणः, प्रसभं] बलात्,
 [अपास्तः] । तथा हि, [अरिं निरसितुमिच्छोर्ये, तदीयाऽऽश्रयेण] तदीय-
 नाऽऽश्रयेणाऽऽश्रयणेन, [श्रियं] सम्पदं, शोभाञ्च । ‘शोभासम्पत्तिपद्मासु
 लक्ष्मीः श्रीरपि गद्यते’ इति विश्वः । [अधिगतवन्तः] प्राप्तवन्तः,
 [तेऽपि, हन्तव्यपक्षे] बध्यकोटावेव ; अरिवदरिपक्षा अपि बध्वा एवे-
 त्यर्थः । उडुगणोऽपि तमसि शोभते अतस्तत्पक्ष इति भावः । सामा-
 न्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५७ ॥

प्रतीति ।—[घर्मभानुः] उष्णांशुः, [सम्मुखावस्थितायां, सान्द्रचन्द्रांशु-
 गौर्यां] सान्द्रचन्द्रांशुवज्जौर्यां धवलायामित्युपमा । “पिङ्गौरादिभ्यश्च”
 (४।१।४१ पा०) इति ङीष् । [रजतकटकभित्तौ] रजतकटकमेव भित्ति-
 स्तस्यां, [करौघे] स्वकिरणजाले, [प्रतिफलति] सति, [अद्रेर्वहिरभिहतं,

वह्निरपि विलसन्त्यः काममाऽऽनिन्यिरे य-
द्विवसकररुचोऽन्तं ध्वान्तमन्तर्गृहेषु ।

नियतविषयवृत्तेरप्यनल्पप्रताप-

क्षतसकलविपक्षस्तेजसः स स्वभावः ॥ ५६ ॥

चिरमतिरसलौल्याद्बन्धनं लम्भितानां

पुनरयमुदयाय प्राप्य धाम स्वमेव ।

दलितदलकपाटः षट्पदानां सरोजे

सरभस इव गुप्तिस्फोटमर्कः करोति ॥ ६० ॥

कन्दरान्तर्गतं] कन्दराणां दरीणाम्, अन्तर्गतं, [संहतं तिमिरोषमपि भिनत्ति] । पुरोगतरजतभित्तिप्रतिद्वतस्य निजतजसः कन्दरान्तःप्रवेशा-
दिति भावः । अत्र करोषस्यान्तःसम्बन्धाभावेऽपि सम्बन्धात्करति-
शयोक्तिः, कटकभित्तौ इति रूपकैण उक्तोपमया च संसृज्यते ॥ ५८ ॥

वह्निरिति ।—[वह्निर्विलसन्त्योऽपि, दिवसकररुचः] अकंभासः,
[अन्तर्गृहेषु] गर्भाऽऽगारेषु, [कामं] यथेष्टं, [ध्वान्तम्, अन्तं] नाशम्,
[आनिन्यिरे] प्रापयामासुः, इति [यत्] । नयतेर्द्विकर्मकात् कर्त्तरि
लिट् । [सः] अन्तर्गृहध्वान्तनिरासः [नियतविषयवृत्तेः अपि] नियतविषये
नियतस्थाने, वृत्तिर्यस्य तस्य, नियतदेशवर्त्तिनोऽपीत्यर्थः । “तृतीयादिषु”
(७।१।७४ पा०) इति पुंवद्भावः । [तेजसः, अनल्पप्रतापक्षतसकल-
विपक्षः] अनल्पेन, प्रतापेन स्वप्रकाशेन, स्वप्रभावेणैवेत्यर्थः । ‘प्रतापौ
पौरुषाऽऽतपौ’ इति वैजयन्ती । क्षतसकलविपक्षः निरक्षसमक्षप्रतिपक्षः,
[स्वभावः] । तेजस्विनामेव स्वभावो यत् प्रतापेनैव परोच्छेदनम्, अतो
युक्तम् अकंभासामयन्तर्गृहध्वान्तहरणमित्यर्थः । अत्र समर्थ्यसमर्थकयोः
सामान्यविशेषभावादर्थान्तरन्यासः ॥ ५९ ॥

चिरमिति ।—[अयमर्कः, पुनः] भूयोऽपि, [उदयाय] स्ववृद्धये,

युगपदयुगसप्तिसुल्यसङ्घैर्मयूखै-
 दशशतदलभेदं कौतुकेनाऽऽशु कृत्वा ।
 श्रियमलिकुलगौतैर्लालितां पङ्कजान्त-
 भवनमधिशयानामाऽऽदरात् पश्यतीव ॥ ६१ ॥
 अद्यमिव कराग्रैरेष निष्पीड्य सद्यः
 शशधरमहरादौ रागवानुष्णरग्निः ।

[स्वं] स्वकीयम्, [एव, धाम] स्थानं, तेजो वा, [प्राप्य, अतिरस-
 लौल्यात्] अतिमात्रात्, रसेषु मकरन्देषु, विषयेषु च, लौल्यादासक्तेः,
 [सद्येज्जे चिरं बन्धनं, लम्बितानां,] प्रापितानां [पट्टपदानां, सरभसः]
 सत्वरः, [दलितदलकपाटः] दलितं विघट्टितं, दलमेव कपाटं येन, स
 सन्, [गुप्तिस्फोटं] बन्धनमोचं, [करोतीव] इत्युत्प्रेक्षा । यथा कश्चित्
 पदभ्रष्टः पुनर्लब्धपदः पूर्ववदालम्बन्नागत्य स्वयमेव काराकपाटमुद्घाट्य
 मोचयति, तद्वदिति भावः * ॥ ६० ॥

युगपदिति ।—अयुगा विषमाः, सप्तयोऽष्टा यस्य सः [अयुगसप्तिः]
 सप्ताश्वः, अर्कः इत्यर्थः । युगशब्दस्य युग्मशब्दस्य च विशेष्यलिङ्गताऽव-
 गन्तव्या । [युगपत्] एकदेव, [तुल्यमङ्गैः] सहस्रसङ्गैरित्यर्थः, [मयूखैः]
 करैः, [दशशतदलभेदं] दश शतानि येषां तानि, दशशतानि, सहस-
 मित्यर्थः, तेषां दलानां, भेदं विघट्टनं, [कौतुकेनाऽऽशु कृत्वा, अलि-
 कुलगौतैः] अलिकुलस्य गौतैः, [लालितां] सत्कृतां, [पङ्कजान्तर्भवन-
 मधिशयानां] पङ्कजमेव अन्तर्भवनं गर्भगृहम्, अधिशयानाम् । “अधि-
 शीङ्ख्यासां कर्म” (१।४।४६ पा०) इति कर्मत्वम् । [श्रियमादरात्
 पश्यतीव] इत्युत्प्रेक्षा, पङ्कजान्तर्भवनमिति रूपकगूढा । कश्चित्
 कान्तः कान्तामिवैकान्तगतामिति भावः ॥ ६१ ॥

अद्यमिति ।—[अहरादौ] प्रभाते, [रागवान्] उदयरारागवान्,

अवकिरति नितान्तं कान्तिनिर्यासमब्द-
 सुतनवजलपाण्डुं पुण्डरीकोदरेषु ॥ ६२ ॥
 प्रविकसति चिराय द्योतिताशेषलोके
 दशशतकरमूर्त्तावच्छिणीव द्वितीये ।
 सितकरवपुषाऽसौ लक्ष्यते सम्प्रति द्यौ-
 विगलितकिरणेन व्यङ्गितैकेक्षणैव ॥ ६३ ॥

पुण्डरीकस्नेहवांश्च, [एषः, उष्णरश्मिः] अर्कः, [शशधरं] चन्द्रं, [करायैः]
 रश्मायैः, हस्तायैश्च, [अदयं] निर्दयं, [सद्यो निष्पीड्य, अब्दसुतनवजल-
 पाण्डुम्] अब्दात् मेघात्, सुतं सस्तं, नवजलमिव पाण्डुं शुभं, [कान्ति-
 निर्यासं] लावण्यसारं, [पुण्डरीकोदरेषु] पुण्डरीकाणां सिताब्जानाम्,
 उदरेषु अभ्यन्तरेषु, [नितान्तम्, अवकिरतीव] विच्छिपतीव । अत्र सूर्य्यौ-
 दये चन्द्रस्य कान्तिक्षयात् पुण्डरीकाणां तत्प्रादुर्भावाच्च सूर्य्यश्चान्द्रौमेव
 कान्तिं पुण्डरीकस्नेहात् तेषु सिञ्चतोवेत्युत्प्रेक्षा ; यथा द्विप्रतन्तं प्रपीड्य
 तदोयं वसुसारं सुहृदे प्रयच्छति, तद्वदिति भावः * ॥ ६२ ॥

प्रविकसतीति ।—[द्योतिताशेषलोके] द्योतितः प्रकाशितः, अशेष-
 लोको येन तस्मिन् । दश शतानि येषां ते, दशशताः, ते करा यस्याः सा,
 दशशतकरा सहस्रकरा, मूर्त्तिर्यस्य तस्मिन् [दशशतकरमूर्त्तौ] सूर्य्यं,
 [द्वितीये, अच्छिणि] चक्षुषि, [इव, चिराय प्रविकसति] सति, [सम्प्र-
 त्वसौ, द्यौः] आकाशं, स्त्री च गम्यते । [विगलितकिरणेन] निष्पुका-
 शेन ; सितकरं शुभकिरणं, वपुर्गस्य तेन [सितकरवपुषा] चन्द्रेण ;
 व्यङ्गितं विकलीकृतम्, एकेक्षणम् एकनलं यस्याः सा [व्यङ्गितैकेक्षणा]
 काणा [इव लक्ष्यते] । अत्र दिवः काणत्वमुत्प्रेक्ष्यते ; तच्च काणत्व-

* अत्र रागवानित्यभेदरूपातिशयोक्तिः करायैरिति शेषस्य नवजलपाण्डुमित्य-
 पमायाः क्रियोत्प्रेक्षायाश्च परस्परसापेक्षत्वात् सङ्करः ।

कुमुदवनमपश्चि श्रीमदम्भोजषण्डं
 त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः ।
 उदयमहिमरश्मिर्याति शीतांशुरस्तं
 हतविधिलसितानां ही । विचित्रो विपाकः ॥ ६४ ॥
 क्षणमतुहिनधाम्नि प्रोष्य भूयः पुरस्ता-
 दुपगतवति पाणिग्राहवद्दिग्बधूनाम् ।
 द्रुततरमपयाति स्वंसमानांशुकोऽसा-
 वुपपतिरिव नीचैः पश्चिमान्तेन चन्द्रः ॥ ६५ ॥

मच्छित्तेनाध्यवसितेन निष्कासितेन चन्द्रेणेति सजातीयसङ्करः । तत्र
 “येनाङ्गविकारः” (२।३।२० पा०) इति तृतीया ॥ ६३ ॥

कुमुदेति ।—[कुमुदवनम्], अपगता श्रौर्यस्य तत् [अपश्चि] विगंत-
 शोभम् । “गोस्त्रियोरुपसञ्जनस्य” (१।२।४८ पा०) इति ऋस्त्वम् ।
 [अम्भोजषण्डं, श्रीमत्] श्रीभायुक्तम्, [उलूकः] पिककः, [मुदं त्यजति] ;
 तस्य दिवाभीतत्वादिति भावः । [चक्रवाकः प्रीतिमान्] । रजनौ-
 विरहाभावत्वात् तस्येति भावः । * [अहिमरश्मिः] उषांशुः, [उदयं
 याति ; शीतांशुः] इन्दुः, [अस्तम्] अदर्शनं, याति । अस्तमित्यव्ययम् ।
 कथमेतद्वैषम्यं तत्राह, हतेति ।—[हतविधिलसितानां] दृष्टदैवचेष्टितानां,
 [विपाकः] परिपाकः, तत्तत्प्राणिकर्मानुरूपफलदानप्रकार इति
 यावत् । [विचित्रः] विविधः, न त्वेकविध इत्यर्थः । [ही] इति विस्मये ;
 ‘ऋहो ही च विस्मये’ इत्यमरः । विधिविपाकवैचित्र्याज्जगद्वैचित्र्या
 युज्यते इति कारणेन कार्य्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६४ ॥

क्षणमिति ।—[अतुहिनधाम्नि] उषांशो । दिशो बध्व इवेत्युप-
 मितसमासः । तासां [दिग्बधूनां], पाणिं गृह्णातीति पाणिग्राहः

* रजनौविरहात् विरहाभावात् तस्येति भावः, इत्थं युक्तः पाठः ।

प्रलयमखिलतारालोकमङ्गाय नौत्वा
 श्रियमनतिशयश्रीः सानुरागां दधानः ।
 गगनसलिलराशिं रात्रिकल्पावसाने
 मधुरिपुरिव भास्वानेष एकोऽधिशेते ॥ ६६ ॥

निजभर्ता, तस्मिन्निव [पाणिग्राहवत्] । “तत्र तस्यैव” (५।१।११६ पा०)
 इति तत्रैवार्थे वतिः । [चयं, प्रोष्य] प्रवासं कृत्वा । प्रपूर्वाद्भवसघातोः
 क्त्वा, तस्य “समासेऽनञ्पूर्वे क्तो ल्यप्” (७।१।३७ पा०) इति ल्यपि,
 “वचिस्वपि—” (६।१।१५ पा०) इत्यादिना सम्प्रसारणम् । [भयः]
 पुनरपि, [पुरस्तात्] पूर्वस्यां दिशि, पूर्वमार्गं च, [उपगतवति] आगत-
 वति सति, [असौ चन्द्रः, उपपतिः] जारः [इव] । ‘जारस्तूपपति
 समौ’ इत्यमरः । [संसमानांशुकः] श्रौषिकः कपप्रत्ययः । गलद्रश्मिकः,
 सस्तवस्त्रश्च, [नीचैः] नमः सन्, [पश्चिमान्तेन] पश्चिमदिक्कोणेन,
 केनचिदपरद्वारेण च, [द्रुततरम्, अपयाति] अपसरति ; यथा
 पूर्वद्वारेण निजपतावागते पश्चान्मार्गैणोपपतिरपसरति, तद्वदित्यर्थः ।
 उपमाऽलङ्कारः, श्लेषेण सङ्कीर्यते ॥ ६५ ॥

प्रलयमिति ।—[अखिलतारालोकम्] अखिलस्तारालोको लोक
 इव, तारा नक्षत्रं, तम्, अखिलं तारालोकम्, [अङ्गाय] द्राक्, [प्रलयं]
 क्षयं, [नौत्वा], अत एव, यतोः, नास्त्यतिशयं सा अनतिशया, सर्वाति-
 शायिनी, श्रीर्महिमा यस्य सः [अनतिशयश्रीः, सानुरागाम्] उदयरागवतीं,
 [श्रियं] श्रीभाम्, अन्यत्र,—सानुरागाम् अनुरागवतीं, श्रियं, रमाञ्च,
 [दधानः, एष भास्वानिकः, मधुरिपुः] विष्णुः, [इव], रात्रिः कल्पः * ब्राह्मं
 दिनम् इव, तस्य अवमानं तस्मिन् [रात्रिकल्पावसाने], † गगनं

* “देवे युगसङ्ख्ये दे ब्राह्मः कल्पौ तु तो नृणाम्” इत्यमरः ।

† ब्राह्मं रात्रावित्यर्थः ।

कृतसकलजगद्विबोधोऽवधूतान्धकारोदयः
 क्षयितकुमुदतारकश्रीर्वियोगं नयन् कामिनः ।
 बहूतरगुणदर्शनादभ्युपेताल्पदोषः कृती
 तव वरद ! करोतु सुप्रातमङ्गामयं नायकः ॥ ६७ ॥

इति श्रीमाघकविकृतौ शिशुपालबधे महाकाव्ये
 प्रत्युषवर्णनं नाम एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

सलिलराश्रिव तं [गगनसलिलराश्रिम्, अधिश्रिते] अधितिष्ठति । *
 अत्र मधुरिपुरिविति वाक्यगतोपमैव समासगतोपमानां साधिका, इति
 सर्वलोपमितसमासाऽऽश्रयणमेवोचितम् ॥ ६६ ॥

कृतेति ।—[कृतसकलजगद्विबोधः] कृताखिलजगत्प्रबोधः । अवधूतो
 विक्षिप्तः, अन्धकारस्य उदय उज्जृम्भणं, येन सः [अवधूतान्धकारोदयः]
 इति महागुणोक्तिः । दोषमाह,—[क्षयितकुमुदतारकश्रीः] क्षयिता
 नाशिता, कुमुदानां तारकाणाञ्च श्रौर्येण सः, [कामिनः] स्त्रीपुंसान्,
 [वियोगं, नयन्] प्रापयन्, तथाऽपि [बहूतरगुणदर्शनात्] बहूतरगुणस्य
 पूर्वाक्तमहागुणस्य, दर्शनात्, [अभ्युपेताल्पदोषः] अभ्युपेतो लोकोरङ्गीकृतः,
 अल्पदोषः पूर्वाक्त एव यस्य सः । ‘एको हि दोषो गुणसन्निपाते निम-
 ज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः’ इति न्यायादिति भावः । अत एव
 [कृती] कृतार्थः, [अयमङ्गां, नायकः] प्रभुः, सूर्यः इत्यर्थः, हि [वरद !]
 कामद !, [तव, सुप्रातं] सुप्रभातं, [करोतु] । “आश्रिषि लिङ्लोटौ”
 (३।३।१७३ पा०) इत्याश्रौरर्थे लोट् । शोभनं प्रातर्यस्येति सुप्रातः
 शोभनप्रातर्वानुच्यते । “सुप्रातसुम्न—” (५।४।१२० पा०) इत्यादिना
 बहुव्रीह्यावत्प्रत्ययान्तो निपातितः । अत्र भावप्रधानो निर्देशः । तव

* “यदा स देवी जागर्त्ति तर्दं चेतते जगत् । यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा
 सर्वं प्रलीयते ॥” इत्यागमान् ।

द्वादशः सर्गः ।

—००—

इत्थं रथाश्वेभनिषादिनां प्रगे
गणो नृपाणामथ तोरणाद्वह्निः ।
प्रस्थानकालक्षमवेषकल्पना-
कृतक्षणाक्षेपमुदैक्षताच्युतम् ॥ १ ॥

सुप्रातं सुप्रभातत्वं करोत्वित्यर्थः । महामालिनीवृत्तमेतत्,—“यदिह
नयुगलं ततो वेदरेफैर्महामालिनी” इति लक्षणात् ॥ ६७ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमह्विनाथसूरिविरचिते
माघकाव्यव्याख्याने सर्वङ्गषाऽऽख्ये एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

एवं प्रभातं वर्णयित्वा भगवतः प्राभातिकप्रस्थानवर्णनाय प्रक्रमते,
इत्यमिति ।—[इत्यम्] इत्यम्भूत, पूर्वसर्गोक्तविधे इत्यर्थः । [प्रगे]
प्रातःकाले । ‘सायं साये प्रगे प्रातः’ इत्यव्ययेष्वमरः । [अथ]
सूर्योदयानन्तरं, रथाश्वेभे निषोदन्तीति तेषां [रथाश्वेभनिषादिनां] रथेषु
अश्वेषु इभेषु च स्थितानामित्यर्थः । [नृपाणां गणः, तोरणात्]
भगवतः वाह्यद्वारात्, [वह्निः]; “अपपरिवहिरश्चवः पञ्चम्याः”
(२।१।१२ पा०) इति पञ्चमीसमासविधानात् ज्ञापकात् पञ्चमी ।
‘तोरणोऽस्त्री वह्निर्द्वारम्’ इत्यमरः । [प्रस्थानकालक्षमवेषकल्पनाकृत-
क्षणाक्षेपं] प्रस्थानकाले प्रयाणकाले, क्षम उचितः, वेषः आकल्पः ;
“आकल्पवेषो नेपथ्यम्” इत्यमरः । तस्य कल्पनया सम्पादनेन, कृतः
क्षणाक्षेपः क्षणविलम्बो येन तम्, [अच्युतं] हरिम्, [उदैक्षत] प्रतीक्षित-
वानित्यर्थः । अताच्युतविलम्बस्य विशेषणगत्या प्रतीक्षणहेतुत्वात्

स्वच्छं सुपत्रं कनकोज्ज्वलद्युतिं
जवेन नागान् जितवन्तमुच्चकैः ।
आरुह्य तार्क्ष्यं नभसीव भूतले
ययावनुद्वातमुखिन सोऽध्वना ॥ २ ॥

पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । अस्मिन् सर्गे विषमपादयोर्जागत-
मिन्द्रवंशा वृत्तम्,—‘स्यादिन्द्रवंशा ततजै रसंयुतैः’ इति लक्षणात् ।
समपादयोस्तु जागतमेव वंशस्थं वृत्तम्,—‘जतौ तु वंशस्थमुदीरितं
जरौ’ इति लक्षणात् । तदेवसुभयमेलनादुपजातिभेदोऽयम् । अत
एव विष्टुषिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रालक्षणानन्तरम्,—‘अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ
पादौ यदीयावुपजातयस्ताः’ इत्युक्तम्,—‘इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रि-
तासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम’ इति ॥ १ ॥

स्वच्छमिति ।—[सः] हरिः, शोभनः अक्षकधारणदारुभेदो यस्य
तं [स्वच्छम्] । ‘स्यादक्षकधारणे’ इति वैजयन्ती । अन्यत्र,—शोभने-
न्द्रियम् । ‘अथाक्षमिन्द्रिये’ इत्यमरः । [सुपत्रं] शोभनं पत्रं वाहनं
यस्य तं, स्वच्छमित्यर्थः ; अन्यत्र,—सुपत्रम् । ‘पत्रं वाहनपत्रयोः’ इत्यमरः ।
[कनकोज्ज्वलद्युतिं] कनकरचनावन्तम्, अन्यत्र,—कनकवदुज्ज्वलद्युतिं,
कनकवर्णमित्यर्थः । [जवेन, नागान्] गजान्, उरगांश्च, [जितवन्तं] ततो-
ऽधिकवेगमित्यर्थः । अन्यत्र,—नागान्तकमित्यर्थः । [उच्चकैः] उन्नतं,
[तार्क्ष्यं] रथं, गरुडञ्च । ‘तार्क्ष्यः स्यादक्षकर्णाऽऽख्यवृत्ते रथतुरङ्गयोः ।
तार्क्ष्यं रसाञ्जने तार्क्ष्यो गरुडे गरुडाग्रजे ॥’ इति विश्वः । [आरुह्य
नभसीव भूतले, अनुद्वातमुखेन] अनुद्वातेन अप्रतिघातेन, सुखः सुगमः
तेन, [अध्वना, ययौ] गरुडमारुह्य नभसीव, रथमारुह्य भूतलेऽप्यप्रतिहतं
ययौ । गरुडवदेव तद्रथस्यापि सर्वत्राप्रतिहतगतित्वादित्यर्थः । नायं
श्लेषः, प्रकृताप्रकृतवादेऽपि तार्क्ष्यमिति विशेष्यश्लेषायोगात् अन्यत्राप्रसङ्गाच्च
श्लेषसङ्कीर्ण्यसुपमा ॥ २ ॥

हस्तस्थिताखण्डितचक्रशालिनो
 द्विजेन्द्रकान्ताः श्रितवक्षसः श्रिया ।
 सत्यानुरक्ता नरकस्य जिष्णवो-
 गुणैर्नृपाः शार्ङ्गिणमन्वयासिषुः ॥ ३ ॥
 शुक्लैः सतारैर्मुकुलौकृतैः स्थूलैः *
 कुमुदतीनां कुमुदाकरैरिव ।

हस्तेति ।—अत्र नृपविशेषणानि शार्ङ्गिण्यपि विभक्तिविपरिणामेन योज्यानि । [हस्तस्थिताखण्डितचक्रशालिनः] हस्तस्थितैरखण्डितैः चक्रैः चक्ररेखाभिः, शालन्त इति तथोक्ताः ; अन्यत्र,—चक्रं सुदर्शनं, तच्छालिनम् । [द्विजेन्द्रकान्ताः] ब्राह्मणोत्तमप्रियाः, अन्यत्र,—द्विजेन्द्रश्चन्द्रः । ‘तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणाः’ इति श्रुतेः । अत एव ‘द्विजराजः शशधरः’ इत्यमरः । तद्वत् कान्तं सुन्दरं, [श्रिया] शोभया, [श्रितवक्षसः] व्याघ्रोरस्काः ; अन्यत्र,—रमयाऽधिष्ठितोरस्कम् ; [सत्यानुरक्ताः] सत्ये सत्यवचने, अनुरक्ताः ; अन्यत्र,—सत्यायां सत्यभामायाम्, अनुरक्तम् । [नरकस्य, † जिष्णवः] जेतारः, अन्यत्र,—नरकासुरस्य जेतारम् । “ग्लजिस्थश्च” (३।२।१३९ पा०) इति क्त्वा । ‘नरको निरये दैत्ये’ इति विश्वः । एवम्भूताः [नृपाः] एवम्भूतं [शार्ङ्गिणं, गुणैः] विनयादिभिर्हेतुना, [अन्वयासिषुः] अनुजग्मुः, गुणैः पूर्वोक्तैरन्वकार्षुश्च । यातेर्लुङि च्चैः सिच् । “यमरम—” (७।२।७३ पा०) इति समागमः सिच इडागमश्च । “सिजभ्यस्त—” (३।४।१०९ पा०)

* सर्वत्र दीर्घस्वरमध्यस्य स्थूलशब्दस्य प्रयोगमस्तेन, अत्र तु कन्दीऽनुरीघात केवलं ऋस्वरमध्यपाठेन तदन्यथाऽऽचरणात् अनुशासनहीनतया च्युतमस्कारताऽऽख्यदोष इति ज्ञेयं, स्थूलयने वृंहणार्थकस्य चीडादिकस्य कर्त्तरि ऋचि स्थूलशब्दस्य सिद्धेरिति ।

† निरयस्येत्यर्थः ।

व्युष्टं प्रयाणञ्च वियोगवेदना-
विद्वननारीकमभूत् समं तदा ॥ ४ ॥
उत्क्षिप्तगात्रः स्म विडम्बयन् नभः
समुत्पतिष्यन्तमगेन्द्रमुच्चकैः ।

इति भेर्जुस् । अत्र शार्ङ्गिणी नृपाणाञ्च प्रकृतत्वात् शब्दमात्रसाधर्म्याच्च
केवलप्रकृतविषयः शब्दशेषः ॥ ३ ॥

शुक्लैरिति ।—[शुक्लैः] शुभ्रैः, [सतारैः] सरज्जुकैः, सकर्णिकैश्च,
[मुकुलीकृतैः] वह्नसौकर्याय सङ्कोचितैः ; अन्यत्र,—रात्रिविकाशित्वात्
मुकुलतां नीतैः, [स्थूलैः] दीर्घैः, पठमखण्डपैरिति यावत् ; [कुमु-
दाकरैः] कुमुदङ्गदैः, [इव] उपलक्षितम् ; अन्यत्र,—स्थूलैरिव कुमुदा-
करैः उपलक्षितम् ; [वियोगवेदनाविद्वननारीकं] वियोगवेदनया
विरहव्यथया, विद्वनाः परितप्ताः ; “लादिभ्यः” (८।२।४४ पा०) इति
निष्ठानन्वम् । ता नार्थो यस्मिंस्तत् तथोक्तम् । द्वयोरपि वियोग-
कालत्वादिति भावः । “नमृतश्च” (५।४।१५३ पा०) इति कप् ।
कुमुदान्यासु सन्तीति कुमुदत्थः कुमुदप्रायाः भूमयः । ‘कुमुदान् कुमुद-
प्राये’ इत्यमरः । कौरविख्यो वा । ‘कुमुदती कौरविख्याम्’ इति विश्वः ।
“कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्” (४।२।८७ पा०) इति ड्मतुप्प्रत्ययः,
“माडुपधायाः—” (८।२।६ पा०) इति मकारस्य वत्वम् । तासां [कुमु-
दतीनां] सम्बन्धे, [व्युष्टं] प्रभातम् । ‘व्युष्टं प्रभातं प्रत्युषम्’ इत्य-
भिधानचिन्तामणिः । तत्र किञ्चित्करत्वात् तत्सम्बन्धित्वं [प्रयाणञ्च]
सेनानामिति शेषः । [तदा] तस्मिन् काले, [समम्] उक्तरीत्या
अन्योऽन्यसदृशम्, [अभूत्] । व्युष्टप्रयाणयोर्द्वित्वेऽपि समुदायविवक्षाया-
मभूदित्येकवचनम् ; व्युष्टं प्रयाणञ्च इयमपि सममभूदित्यर्थः । अत्र वर्द्ध-
त्वेन प्रकृतस्य प्रयाणस्य प्रकृतव्युष्टसाम्योक्तेरुपमा श्लेषसङ्कीर्णा, तथा
चोपमेयोपमा व्यज्यते ॥ ४ ॥

उत्क्षिप्तेति ।—[उत्क्षिप्तगात्रः] उन्नमितपूर्वकायः, अत एव

आकुञ्चितप्रोहनिरूपितक्रमं

करेणुरारोहयते निषादिनम् ॥ ५ ॥

स्वीरं कृताऽऽस्फालनलालितान् पुरः

स्फुरत्तनून् दर्शितलाघवक्रियाः ।

वङ्गावलग्नैकसवल्पापाणय-

स्तुरङ्गमानारुरुहुस्तुरङ्गिणः ॥ ६ ॥

[नभः] खं, प्रति * [समुत्पत्तिष्यन्तम्] उत्पतनोदयुक्तम्, [अगेन्द्रं] महाद्रिं, [विडम्बयन्] अनुकुर्वन्, इत्युत्प्रेक्षा । अभूतोपमेति केचित् । [उच्चकैः] उन्नतः, [करेणुः] इभः । 'करेणुरित्यां स्त्री नेभे' इत्यमरः । [आकुञ्चितप्रोहनिरूपितक्रमम्] आकुञ्चितो नमितः, प्रोहः गजाङ्घ्रिः । 'गजाङ्घ्रिः प्रोहः' इति विश्वः । तत्र निरूपितक्रमं कृतपादन्यासं, [निषादिनं] यन्तारम्, [आरोहयते स्म] स्वयमेव स्वात्मन्यारोहयति स्म इत्यर्थः । रोहिर्गत्यर्थत्वात्, "गतिबुद्धि—"(१।४।५२ पा०) इत्यादिना अणिकर्तुर्निषादिनः कर्मत्वम् । अत्र कर्तृभिप्राये, "अणिकश्च" (१।३।७४ पा०) इत्यात्मनेपदे सिद्धेऽपि प्रयोगवैचित्र्यास्याप्यलङ्कारत्वादकर्तृभिप्रायेऽपि, "शेरणौ यत्कर्म णौ चैत्स कर्त्ताऽनाधानं" (१।३।६७ पा०) इति आत्मनेपदं वदन्ति । अणिकर्मणः करेणोरेवाल्ल ग्यन्ते कर्तृत्वात् तस्यैव चार्थात्कर्मत्वादिति । ननु यत् सग्रहणामनन्यकर्मार्षमित्युक्तं, तेन कर्ममालनिषेधात् कथं निषादिनि कर्मस्थान्मनेपदम् ? सत्यम् । अन्येषां मतम् । भाष्यकारस्य तु "दर्शयते भृत्यान् राजा" इत्युदाहरणादणिकर्तृकर्मव्यतिरिक्तकर्मण एव निषेधो विवक्षित इति कैयटः । तदेतत् सम्यग्विवेचितमस्माभिः किराताजुनीयटौकायां घटापथे 'स सन्ततं दर्शयते गतस्मयः' (१ म स० १० श्लोकः) इत्यत्र । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ५ ॥

स्वीरमिति ।—[तुरङ्गिणः] अश्वारोहाः, [पुरः] पूर्वं, [स्वीरं] मन्दं,

अज्ञाय यावन्न चकार भूयसे
निषेदिवानाऽऽसनबन्धमध्वने ।
तौत्रोत्थितास्तावदसद्ग्रहसो
विशृङ्खलं शृङ्खलकाः प्रतस्थिरे ॥ ७ ॥
गरुडोज्ज्वलामुज्ज्वलनाभिचक्रया
विराजमानां नवयोदरश्रिया ।

[कृताऽऽस्फालनलालितान्] कृतं यत् आस्फालनं पाणितलेनाङ्गसङ्घट्टनं, तेन लालितान् अनुपालितान्, त्याजितोद्देगानित्यर्थः ; अत एव [स्फुरत्तनून्] कम्पितदेहान्, [तुरङ्गमान्] अश्वान्, [दर्शितलाघवक्रियाः] दर्शितं लाघवं श्रौत्रं यासु, ताः, क्रियाः उत्पतनकर्माणि येषां ते, [वङ्गावलग्नैकसवलापाणयः] वङ्गः पल्याणकोटिः । 'वङ्गः पल्याणभागे स्यात्' इति विश्वः । तत्रावलग्नः सक्तः, एकः एकेकः, * सवलाः मुखरज्जुसहितः, पाणिर्येषां ते तथोक्ताः सन्तः, [आरुक्हुः] आरूढाः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ६ ॥

अज्ञायति ।—[निषेदिवान्] उपर्युपविष्टः, निषादीति शेषः । "भाषायां सदवसश्रुवः" (३।३।१०८ पा०) इति कसुप्रत्ययः । [भूयसे] दवीयसे, [अध्वने] भूयांसमध्वानं गन्तुमित्यर्थः । "क्रियार्थोपपदस्य—" (२।३।१४ पा०) इति चतुर्थी । [अज्ञाय] भ्रष्टिति । 'साक् भ्रष्टित्यञ्जसाङ्गाय' इत्यमरः । [यावत्, आसनबन्धं] दूराध्वगमनौपयिकमासनविशेषं, [न चकार तावत्, तौत्रोत्थिताः] तौत्रं तीक्ष्णम्, उत्थिताः, [असद्ग्रहसः] दुःसद्देवाः, [शृङ्खलकाः] करभाः, उष्ट्रभेदाः इति यावत् । 'करभाः स्युः शृङ्खलका दारवैः पादबन्धनैः' इत्यमरः । [विशृङ्खलम्] अनगलं, [प्रतस्थिरे] प्रस्थिताः । "समवप्रविभ्यः स्थः" (१।३।१२ पा०) इत्यात्मनेपदम् । एषाऽपि स्वभावोक्तिः ॥ ७ ॥

* इतिविषये सङ्ग्रामञ्च न्य वीक्ष्यते सप्तपर्णादिवत् ।

कश्चित्सुखं प्राप्तुमनाः सुसारथी-
रथीं युयोजाविधुरां बधूमिव ॥ ८ ॥
उत्थातुमिच्छन् विधृतः पुरोबला-
न्निधीयमाने भरभाजि यन्त्रके ।

गच्छेति ।—[सुखम्] अक्लिष्टं यथा तथा, प्राप्तुं गन्तुं, मनो यस्य सः [प्राप्तुमनाः] ; अन्यत्र,—सुखम् आनन्दं, लब्धुकामः । “तुङ्गाम-
मनसोरपि” (का०) इति मकारलोपः । शोभनः सारथिर्यस्य सः [सुसारथिः] ; अन्यत्र,—सुसहायवान् । [कश्चित्] कौऽपि रथी, कामी च, [गच्छोञ्ज्वलां] गच्छेत्शिङ्गैः, उञ्ज्वलाम् ; अन्यत्र,—कपोलो-
ञ्ज्वलाम् । ‘गच्छः कपोले चिङ्गे च’ इति विश्वः । उञ्ज्वलो नाभि-
र्विलमध्यं ययोस्ते, चक्रे रथाङ्गे यस्यास्तया [उञ्ज्वलनाभिचक्रया] ;
अन्यत्र,—उञ्ज्वलं नाभिचक्रं नाभिमण्डलं यस्यास्तया । ‘नाभिः प्राख्य-
ङ्गके चेत्ये चक्राङ्गचक्रवर्तिनोः’ इति विश्वः । [नवया] प्रत्यग्रया,
[उदरश्रिया] उदरता, अराश्रकशलाकाः । ‘अरः श्रोत्रे च चक्राङ्गे’
इति विश्वः । तेषां श्रिया ; अन्यत्र,—उदरस्य मध्यस्य, श्रिया शोभया,
[विराजमानाम्, अविधुरां] विगता धूरग्रं यस्याः सा विधुरा । ‘धूः
स्त्री क्लीबे यानमुखम्’ इत्यमरः । “ऋक्पूर्” (५।१।७४ पा०) इत्या-
दिना समासान्तः । सा न भवतीत्यविधुरा तां, सधुरामित्यर्थः ;
अन्यत्र,—अविधुराम् अविकलां, [रथीं] शकटीम् । “बन्हादिभ्यश्च”
(४।१।४७ पा०) इति विकल्पेन ङीष् । [बधूमिव, युयोज] योज-
यामास । अत्र शब्दमात्रसाधर्म्यात् सभङ्गाभङ्गपदमिश्रणादुभयगोचर-
त्वाच्च प्रकृताप्रकृतगोचरः शब्दार्थश्लेषः ॥ ८ ॥

उत्थातुमिति ।—रौतीति [रवणः] उष्ट्रः । ‘इ शब्दे’ इति
धातोः “चलनशब्दार्थादकर्मकात् युच्” (३।२।१४८ पा०) इति युच्-
प्रत्ययः । भारारोपणाय यन्त्ररूपेण निर्मिते [भरभाजि] भारयुक्ते,

अर्द्धोञ्जितोद्गारविभर्भरस्वरः

स्वनाम निन्ये रवणः स्फुटार्थताम् ॥ ९ ॥

नस्यागृहीतोऽपि ध्रुवन् विषाणयो-

र्युगं समूत्कारविवर्त्तितत्रिकः ।

गोणीं जनेन स्म निधातुमुद्धृता-

मनुक्षणां नोद्धतरः प्रतीच्छति ॥ १० ॥

[यत्कै] गोष्वादी, [निधीयमाने] सति, [बलात्, उत्थातुमिच्छन्] उत्थाय गन्तुमिच्छन्, अत एव [पुरः] सुखभागे, [विधृतः] गृहीतः, एवं खैर-
चारव्याघाततः [अर्द्धोञ्जितोद्गारविभर्भरस्वरः] अर्द्धोञ्जितोद्गारे ष
स्वजग्धपिचुमर्हादिपत्ररसनेन, विभर्भरो विषमः, खरो यस्य सः, रवणः
उद्धृः, [स्वनाम स्फुटार्थतां निन्ये] । रोतीति रवण इति व्युत्पन्नं स्वनाम
यथार्थमकरोदित्यर्थः • ॥ ९ ॥

नस्येति ।—[नस्यागृहीतः] नासिकायां भवा नस्या । दिगादि-
त्वात् यत् । + नासिकाया नसादेशः । तस्यां नासिकाप्रोतरञ्जौ,
गृहीतः [अपि विषाणयोर्युगं, ध्रुवन्] विधुन्वन्, शृङ्गद्वयं कम्पयन् इत्यर्थः ।
[समूत्कारविवर्त्तितत्रिकः] सूत्कार इति शब्दानुकरणम्, अमर्षजः
सशब्दनिश्चासौ वा, समूत्कारं यथा तथा, विवर्त्तितं त्रिकं पृष्ठवंशाधर-
सन्धिर्येन । 'पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्' इत्यमरः । [उद्धतरः] मद्धोक्षः
पृष्ठे, [निधातुं जनेनानुक्षणमुद्धृतां गोणीं, न प्रतीच्छति स्म] न स्वीकृत-
वान्, निधातुमवसरं न दत्तवानित्यर्थः † ॥ १० ॥

* अर्द्धोञ्जितोद्गारविभर्भरस्व नामस्फुटार्थतानयनं प्रति हेतुत्वात् काव्यविहङ्गमलङ्कारः ।

† "दिगादिभ्यो यत्" (४।१।५५ पा०) ।

‡ सभाषीकिरञ्जकारः ।

नानाविधाऽऽविष्कृतसामजस्वरः

सहस्रवर्त्मा चपलैर्दुरध्ययः ।

गान्धर्वभूयिष्ठतया समानतां

स सामवेदस्य दधौ बलोदधिः ॥ ११ ॥

प्रत्यन्यनागं चलितस्वरावता

निरस्य कुराठं दधताऽन्यमङ्कुशम् ।

मूर्धानमूर्ध्वायतदन्तमण्डलं

धुवन्नरोधि द्विरदो निषादिना ॥ १२ ॥

नानेति ।—[नानाविधाऽऽविष्कृतसामजस्वरः] सामजाः गजाः ।
 'सामजो गजसामोत्थो' इति शाश्वतः । नानाविधमाविष्कृताः सामजानां
 स्वरः ध्वनयः, वृंहितानि इति यावत्, यस्मिन् सः, [सहस्रवर्त्मा]
 बहुभिर्मागैर्गच्छन् । [गान्धर्वभूयिष्ठतया] गान्धर्वा एव गान्धर्वा
 अश्वाः । 'वाजिवाहवगान्धर्व—' इत्यमरः । तैर्भूयिष्ठतया, [चपलैः]
 अस्थिरैः, [दुरध्ययः] दुष्प्रापः । 'इण् गतो' इत्यस्मात् कृच्छार्थं
 खल् । ईदृशः [सः बलोदधिः] सेनासमुद्रः, [सामवेदस्य, समानतां
 दधौ] तत्समोऽभूदित्यर्थः । सामवेदोऽपि बहुधाऽऽविष्कृतवृहद्द्रव्यन्तरा-
 दिसामोत्थितस्वरः ; सहस्रग्राखत्वात् सहस्रवर्त्मा, गान्धर्वगानबहुत्वात्
 चपलमतिभिः अध्येतुमशक्य इत्यर्थः । 'इङ् अध्ययने' इत्यस्माद्वातीः
 खलि दुरध्वय इत्येवं रूपम् • ॥ ११ ॥

प्रत्यन्येति ।—[अन्यनागं प्रति चलितः † ऊर्ध्वायतदन्तमण्डलं
 मूर्धानं, धुवन्] कम्पयन्, [द्विरदः, कुराठम्] अतीक्षणम्, [अङ्कुशं निरस्य,
 अन्यम्] अङ्कुशम् अङ्कुशं, [दधता त्वरावता निषादिना, अरोधि]
 रुद्धः ‡ ॥ १२ ॥

* श्रेष्ठानुप्राणितं रूपकमलङ्कारः ।

† अत एव ।

‡ लोकानामनिष्ठाचरणभयादित्यर्थः ।

सम्मूर्च्छदुच्छृङ्खलशङ्खनिस्वनः

स्वनः प्रयाते पटहस्य शार्ङ्गिणि ।

सत्त्वानि निन्दे नितरां महान्यपि

व्यथां द्वयेषामपि मेदिनीभृताम् ॥ १३ ॥

कालीयकक्षोदविलेपनश्रियं

दिशद्दिशामुल्लसदंशुमद्यति ।

खातं खुरैर्मुद्गभुजां विपप्रथे

गिरेरधः काञ्चनभूमिजं रजः ॥ १४ ॥

सम्मूर्च्छदिति ।—[सम्मूर्च्छदुच्छृङ्खलशङ्खनिस्वनः] । ‘मूर्च्छा मोहसमु-
च्छाययोः’ इति धातुः । सम्मूर्च्छन्च्छायं गच्छन्, प्रचुरीभवन् इत्यर्थः,
उच्छृङ्खलोऽनर्गलः, सर्वव्यापीत्यर्थः, शङ्खस्य निस्वनो यस्मिन् सः, [शार्ङ्गिणि,
प्रयाते] यातुमुपक्रान्ते, [पटहस्य स्वनः, द्वयेषाम्] उभयेषाम्, [अपि,
मेदिनीभृतां] राज्ञां, पर्वतानाञ्च, [महान्यपि, सत्त्वानि] बलानि, भूतानि
च, [नितरां व्यथां निन्दे] ; ऋणस्य पटहश्रवणाद्राज्ञां बलान्यभिभवशङ्कया
व्यधितानि आसन्, तथा गिरिस्थिताः सिंहादयो जन्तवश्च किमिदमिति
ससाध्वना आसन्नित्यर्थः । ‘व्यवसाये स्वभावे च पिशाचादौ गुणे
बले । द्रव्यात्मभावयोश्चैव सत्त्वं प्राणेषु जन्तुषु ॥’ इति शाश्वतः * ॥१३॥

कालीयकेति ।—[कालीयकक्षोदविलेपनश्रियं] कालीयं कुङ्कुमम् ।
‘काश्मीरजन्म घुसृणं कालीयं कुङ्कुमं विदुः’ इति शाश्वतः । कालीयक-
क्षोदेः कुङ्कुमचूर्णैः, कृतविलेपनश्रियं तत्कृतानुलेपनश्रियं, [दिशां,
दिशत्] ददत् । [उल्लसदंशुमद्यति] उदयदादित्यसमा द्युतिर्यस्य तत्,

* अत्र द्वयेषामपि सत्त्वानां प्रकृतत्वात् एकधर्मसम्बन्धात् औपम्यप्रतीतेः
तुल्ययोगिताऽलङ्कारः ।

मन्द्रैर्गजानां रथमण्डलस्वनै-
 निजुङ्गुवे तादृशमेव वृद्धितम् ।
 तारैर्बभूवे परभागलाभतः
 परिस्फुटैस्तेषु तुरङ्गहेषितैः ॥ १५ ॥
 अन्वेतुकामोऽवमताङ्कुशग्रह-
 स्तिरोगतं साङ्कुशमुद्धहन् शिरः ।
 स्थूलोच्चयेनागमदन्तिकागतां
 गजोऽग्रयातायकरः करेणुकाम् ॥ १६ ॥

[मुद्गभुजाम्] अश्वानां, [खुरैः, खातं] विदारितं, [काञ्चनभूमिजं रजः, गिरेरधः] गुरुत्वाद्गिरेरधस्तादेव, [विपप्रथे] विस्तीर्णमभवत् * ॥ १४ ॥

मन्द्रैरिति ।—[मन्द्रैः] गम्भीरैः । 'मन्द्रस्तु गम्भीरै' इत्यमरः । [रथमण्डलस्वनैः, तादृशं] तद्रूपम्, [एव, गजानां वृद्धितं, निजुङ्गुवे] तिरस्कृतम् । गजध्वनिरेकरूपत्वेन रथशब्दाच्च पृथगश्रावोत्थर्थः ; [तारैः] सञ्चैस्तरैः ; मन्द्रस्वरविलक्षणैः इत्यर्थः, [तुरङ्गहेषितैः, परभागलाभतः] तादृशध्वनिगुणभेदलाभात्, [तेषु] गजादिस्वनेषु, [परिस्फुटैर्बभूवे] तुरङ्गहेषाः सुव्यक्ता एव शिशुविरै इत्यर्थः । 'वृद्धितं करिणां शब्दे हेषा ऋषा च वाजिनाम्' इति कोपः । बभूवे इति भावे लिट् । निजुङ्गुव इति कर्मणि लिट् † ॥ १५ ॥

अन्वेत्विति ।—[अन्तिकागतां, करेणुकां] करिणीम्, [अन्वेतुकामः] अनुगन्तुकामः, [अवमताङ्कुशग्रहः] अङ्कुशं गृह्णातीत्यङ्कुशग्रहो ‡ निषादी,

गुरुत्वात् ऊर्ध्वं न अगमित्यर्थः । अत्र निदर्शनीपमयाः संवृष्टिः

+ अत्र पूर्वार्धे सामान्यालङ्कारः ।

‡ गृह्णातीति यद्, अङ्कुशस्य यद्; अङ्कुशयद् इत्येव युक्तम् ; अन्यथा अङ्कुश-
 शब्द इति पदप्रसङ्गात् ।

यान्तोऽस्पृशन्तश्चरणैरिवावनिं
जवात्प्रकीर्णैरभितः प्रकीर्णकैः ।
अद्यापि सेनातुरगाः सविस्मयै-
रलूनपक्षा इव मेनिरे जनैः ॥ १७ ॥
ऋज्वीर्दधानैरवतत्य कम्बरा-
श्चलावचूडाः कलघर्घरारवैः ।
भूमिर्महत्पथविलम्बितक्रमं
क्रमेलकैस्तत्क्षणमेव चिच्छिदे ॥ १८ ॥

सोऽवमतो धेन सः, [साङ्गुशं * तिरोगतम्] अङ्गुशाऽऽकर्षणीन-
तिर्यग्भृतं, [शिरः] मस्तकम्, [सहस्रन् गजः, अग्रयाताग्रकरः] करिणी-
ग्रहणाय प्रसारितकराग्रो भूत्वा, [स्थूलोच्चयेन] गतिविशेषेण, [अगमत्]
जगाम । ‘गजमध्यगतो स्थूलोच्चयः साकम्बपुञ्जयोः’ इति रत्न-
प्रकाशः † ॥ १६ ॥

यान्त इति ।—[जवात्] वेगात्, [चरणैरवनिमस्पृशन्त इव यान्तः
सेनातुरगाः, अभितः प्रकीर्णैः] उभयतः प्रसृतैः, [प्रकीर्णकैः] चामरैः ।
‘चामरन्तु प्रकीर्णकम्’ इत्यमरः । कच्छभूषणचामरैर्हेतुभिः [अद्यापि
अलूनपक्षा इव सविस्मयैर्जनैर्मेनिरे] । पूर्वं तुरगाणामपि पक्षा आसन्,
पक्षात् केनचित् कारणेन देवैः पक्षच्छेदः कारित इति प्रसिद्धिः ‡ ॥१७॥

ऋज्वीरिति ।—[ऋज्वीः] अशक्राः, [चलावचूडाः] चलितकच्छ-
भूषणाः । ‘शिरःशिखाभूषणेषु चूडा’ इति यादवः । चलितशिरस
इति वा । [कम्बराः] शिरोधराः, [अवतत्य] वितत्य, [दधानैः,

* अत एव ।

† अथ कान्यलिङ्गमलहारः ।

‡ अथ उत्प्रेक्षयोः परस्परसान्धत्वात् सजातीयसङ्करः

तूर्णं प्रणेत्वा कृतनादमुच्चकैः
 प्रणोदितं वेसरयुग्यमध्वनि ।
 आत्मीयनेमिद्वतसान्द्रमेदिनी-
 रजश्चयाऽऽक्रान्तिभयादिवाद्रवत् ॥ १९ ॥
 व्यावृत्तवक्त्रैरखिलैश्चमूचरै-
 र्रजङ्गिरेव क्षणमीक्षिताननाः ।
 वलाङ्गरीयःस्तनकम्प्रकञ्चुकं
 ययुस्तुरङ्गाधिरुहोऽवरोधिकाः ॥ २० ॥

कलघर्घरारवैः] । 'घर्घरा क्षुद्रघण्टी स्यात्' इति कोषः । अथवा
 घर्घरारव इति शब्दानुकरणम् । [क्रमेलकैः] उच्चैः, [अविलम्बितक्रमं]
 क्रमः पादक्षेपः, द्रुतपादक्षेपं यथा तथा, [महत्यपि भूमिस्तत्क्षणमेव,
 चिच्छिदं] अतिक्रान्ता । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ १९ ॥

तूर्णमिति ।—[प्रणेत्वा] सारथिना, [प्रणोदितं] गमनाय प्रेरि-
 तम् ; अत एव [उच्चकैः] उच्चैस्तरां, [कृतनादं, वेसरयुग्यम्] ।
 सङ्कराश्चो वेसरः, वेसरान्यां वाच्यं युग्यं शकटम्, [आत्मीयनेमिद्वत-
 सान्द्रमेदिनीरजश्चयाऽऽक्रान्तिभयात्] आत्मीयनेमिः स्वचक्रधारा, तथा
 क्षतस्य सान्द्रस्य मेदिनीरजमश्रयेन समूहेन, या आक्रान्तिः यदाक्रमणं,
 तद्भयात्, [इव, तूर्णमध्वनि, अद्रवत्] । आत्मीयनेमिसमुद्भूतधूलिजालेना-
 स्पृष्टं सत् द्रुतमगमदित्यर्थः * ॥ १९ ॥

व्यावृत्तेति ।—[व्यावृत्तवक्त्रैः] विवृत्तमुखैः, [व्रजङ्गिरेवाखिलैश्चमू-
 चरैः क्षणमीक्षिताननाः, तुरङ्गाधिरुहः] तुरङ्गानधिरोहन्तीति क्विप् ।
 तुरङ्गाधिरुहः, [अवरोधिकाः] अवरोधस्त्रियः, [वलाङ्गरीयःस्तनकम्प्र-

पादैः पुरः कूवरिणां विदारिताः
 प्रकाममाक्रान्ततलास्ततो गजैः ।
 भग्नोन्नतानन्तरपूरितान्तरा
 बभुर्भुवः क्लृष्टसमीकृता इव ॥ २१ ॥
 दुर्दान्तमुत्प्लुत्य निरस्तसादिनं
 सहासहाकारमलोकयज्जनः ।
 पर्याणतस्त्रस्तमुरोविलम्बिन-
 स्तुरङ्गमं प्रद्रुतमेकया दिशा ॥ २२ ॥

कञ्चुकं] वलाङ्घ्रिशूलङ्घ्रिः, गरौयोभिर्गुरुतरैः, स्तनैः कम्पः कम्पनशीलः,
 कञ्चुकः कूर्पासो यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा, [ययुः] । “नमि-
 कम्पि—” (३।२।१६७ पा०) इत्यादिना रप्रत्ययः * ॥ २० ॥

पादैरिति ।—[कूवरिणां] रथानाम् । ‘कूवरन्तु युगन्धरः’ इत्य-
 मरः । स एषामस्तीति ते रथास्तेषां, [पादैः] चक्रैः, [पुरः] पूर्वं,
 [विदारिताः ततो गजैः प्रकाममाक्रान्ततलाः, भग्नोन्नतानन्तर-
 पूरितान्तराः] भग्नैरुक्तप्रकारेण पूर्वं भग्नत्वात्, उन्नतैरनन्तरैरुभयभागीः,
 पूरितान्तराः समीकृतनिम्नप्रदेशाः ; यद्वा,—पूर्वं रथचक्रविदारितत्वात्
 भग्नोन्नताः, अनन्तरं गजप्रतिपरिक्रमणेन पूरितानतप्रदेशाः, [भुवः,
 क्लृष्टसमीकृताः] पूर्वं हलैः क्लृष्टा, अनन्तरं बीजवपनार्थं समीकृताः,
 [इव, बभुः] शुशुभिरे † ॥ २१ ॥

दुर्दान्तमिति ।—[उरोविलम्बिनः, पर्याणतः] पथ्यनतः, [तस्त्रम्]
 अत एव [उत्प्लुत्य, निरस्तसादिनं] स्वपृष्ठात्पातितावरोहम्, [एकया दिशा,
 प्रद्रुतं] पलायितं, [दुर्दान्तं] दुर्विनीतं, [तुरङ्गमं, सहासहाकारं]

* स्वभावाङ्कितरलङ्कारः ।

† उत्प्रेक्षा-लङ्कारः ।

भूमृद्भिरप्यखलिताः खलून्नतै-
 रपङ्गुवाना सरितः पृथूरपि ।
 अन्वर्थसंज्ञैव परं त्रिमार्गगा
 ययावसङ्घैः पथिभिश्चमूरसौ ॥ २३ ॥
 तस्तौ समासन्नकरेणुसूत्कृता-
 न्नियन्तरि व्याकुलमुक्तरज्जुके ।
 क्षिप्तावरोधाङ्गनमुत्पथेन गां
 विलङ्घ्य लघ्वीं करभौ बभञ्जतुः ॥ २४ ॥

हासकृतेन हाकारेण सह यथा तथा, [जनः, अलोकयत्] अवलोकित-
 वान् * ॥ २२ ॥

भूमृद्भिरिति ।—[उन्नतैरपि, भूमृद्भिः] भूधरैः, भूर्पेश, [अखलिताः]
 अप्रतिहताः, [पृथूः] मङ्गतौः, [अपि, सरितः] यमुनाप्रभृतीर्नदीः, [अपङ्गु-
 वाना] खमहिम्नाऽऽच्छादयन्ती ; त्रिभिर्मागैर्गच्छतीति [त्रिमार्गगा]
 गङ्गा, [परम्] अत्यन्तम्, [अन्वर्थसंज्ञा] अन्वर्था अनुगतार्था, संज्ञा
 त्रिमार्गगति नामधेयं यस्याः सा , [एव खलु] त्रिभिरेव मार्गैर्ययो, न
 चतुर्थैर्नैत्यर्थः । [असौ चमूः] तु [असङ्घैः पथिभिर्ययो] ; अतो गङ्गाया
 अप्यधिका चमूरिति भावः ; अत एव व्यतिरेकालङ्कारः,—
 'नेदप्राधान्यसाधर्म्यमुपमानोपमेययोः । अधिकात्मत्वकथनाद्वातिरेकः
 स लुच्यते' इति लक्षणात् ॥ २३ ॥

तस्ताविति ।—[समासन्नकरेणुसूत्कृतात्] समासन्नस्य प्रत्यासन्नस्य,
 करेणोः इभस्य, सूत्कृतात्सूत्कारात्, [तस्तौ, करभौ] वेसरो । 'करभो
 वेसरेऽप्युद्धे' इति सञ्जनः । [नियन्तरि] सारथौ, [व्याकुलमुक्तरज्जुके]
 व्याकुलं व्यग्रं यथा तथा, मुक्तरज्जुके त्यक्तप्रग्रहे सति, [क्षिप्तावरोधाङ्ग-

सस्ताङ्गसन्धौ विगताक्षपाटवे
रुजा निकामं विकलीकृते रथे ।
आप्तेन तच्छा भिषजिव तत्क्षणां
प्रचक्रमे लङ्घनपूर्वकः क्रमः ॥ २५ ॥
धूर्मङ्गसङ्गोभविदारितोष्ट्रिका-
गलन्मधुप्लावितदूरवर्त्मनि ।

नम्] क्षिप्ताः पातिताः, अवरोधाङ्गना यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा,
[उत्पद्येन] अपद्येन । “ऋकपूर” (५।४।७४ पा०) इत्यादिना
समासान्तः । [गां] भूमिं, [विलङ्घय] दूरमतौत्य, [लघ्वीं] रथविशेषम् ।
‘लघ्वी लाघवयुक्तायां प्रभेदे स्यन्दनस्य च’ इति हेमः । [वभङ्गतुः]
भग्नवन्तौ । अत्र त्रासस्य विशेषणगत्या भङ्गनहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गं स्वभावीक्र्या सङ्गीर्यते ॥ २४ ॥

सस्तेति ।—[सस्ताङ्गसन्धौ] सस्ता विश्लिष्टा, अङ्गयोः रथाङ्गयोः,
अङ्गानां करचरणादीनाञ्च, सन्धयः सन्धिभागा यस्य तस्मिन्, [विगताक्ष-
पाटवे] विगतमक्षस्य चक्राधारकाष्ठस्य, अक्षाणामिन्द्रियाणाञ्च, पाटवं
सामर्थ्यं यस्य तस्मिन्, [रथे] स्यन्दने, शरीरे च । ‘रथः स्यात्स्यन्दनं काथे’
इति विश्वः । [रुजा] भङ्गेन, रोगेण च, [निकामं विकलीकृते]
सति, [आप्तेन] हितेन, [तच्छा] वर्द्धकिना, आप्तेन [भिषजा] वैद्येन,
[इव] । ‘तच्छा तु वर्द्धकित्वष्टा’ इत्यमरः । [तत्क्षणां] तस्मिन्नेव क्षणे ।
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । [लङ्घनपूर्वकः] लङ्घनं पादेनाक्रमणम्,
उपवासञ्च । ‘लङ्घनं नूपवासे स्याद्गमने प्रवनेऽपि च’ इति विश्वः ।
तत्पूर्वकः, [क्रमः] विधिः, [प्रचक्रमे] प्रक्रान्तः । प्रायेण च्वरादि-
षिकित्साया लङ्घनपूर्वकत्वादिति भावः । श्लेषालङ्कारः भिषजोवेत्युप-
मया सङ्गीर्यते ॥ २५ ॥

धूर्मङ्गेति ।—[ख्याणौ] कौले । ‘ख्याणुः कौले स्थिरे हरे’

स्यागौ निषङ्गिण्यनसि क्षणं पुरः

शुशोच लाभाय कृतक्रयो बणिक् ॥ २६ ॥

भेरीभिराऽऽक्रुष्टमहागुहामुखो

ध्वजांशुकैस्तर्जितकन्दलीदलः ।

उत्तुङ्गमातङ्गजिताऽलघूपलो

बलैः स पश्चात् क्रियते स्म भूधरः ॥ २७ ॥

इति विश्वः । [निषङ्गिणि] सक्ते, [अनसि] शकटे । ‘कौवेऽनः शकटोऽस्त्री स्यात्’ इत्यमरः । [धूर्भङ्गसङ्कोभविदारितोऽष्टिकागलम्भधु-
ष्मावितदूरवल्मनि] धुरोऽक्षस्य, भङ्गेन यः सङ्कोभो विपर्यासः, तेन
विदारिता भिन्ना, या उष्टिका मन्मथं मद्यभाण्डम् । ‘उष्टिका मत्तिका-
भाण्डभेदे करभयोषिति’ इति विश्वः । ततो गलता सवता, मधुना
मद्येन, ष्मावितं सिक्तं, दूरवल्म दीर्घाध्वा येन तस्मिन्, तथा सति, [पुरः]
पूर्वं, [लाभाय, कृतक्रयः] कृतः क्रयः क्रयणं येन सः, [बणिक् क्षणं
शुशोच] । अत्र मधुसावधनव्यययोर्विशेषणगत्या शोकहेतुत्वात्काव्य-
लिङ्गभेदः ॥ २६ ॥

भेरीभिरिति ।—[भेरीभिः, आक्रुष्टमहागुहामुखः] आक्रुष्टानि निन्दि-
तानि, महान्ति गुहामुखानि यस्य सः ; भेरीभङ्गारभर्त्सितनितान्त-
वात्थामुखरमहागुहाद्वार इत्यर्थः । [ध्वजांशुकैस्तर्जितकन्दलीदलः]
ध्वजांशुकैः तर्जितानि भर्त्सितानि, कन्दलीदलानि गुल्मपत्राणि यस्य सः,
[उत्तुङ्गमातङ्गजिताऽलघूपलः] उत्तुङ्गैर्मातङ्गैर्जिताः अलघूपलाः
स्थूलपाषाणा यस्य सः, [सः, भूधरः] रैवतकाद्रिः, [बलैः] सैन्यैः,
[पश्चात् क्रियते स्म] पश्चात्कृतः ; स्वयं दूरगमनेन पृष्ठतः कृत इत्यर्थः ।
उक्तविशेषणमहिम्ना अधरीकृत इति च प्रतीयते । “लट् स्मि” (३।२।
११८ पा०) इति भूतार्थं लट् । आक्रुष्टेति क्रोशतेः कर्मणि क्तः ।
ब्रह्मादित्वात् षत्वे टुत्वम् । अत्र पश्चात्करणस्याक्रुष्टादिपदार्थहेतुक-

वन्येभदानानिलगन्धदुर्हराः

क्षणां तरुच्छेदविनोदितक्रुधः ।

व्यालद्विपा यन्तृभिरुन्मदिष्णावः

कथञ्चिदारादपथेन निन्दिरे ॥ २८ ॥

तैर्वैजयन्तीवनराजिराजिभि-

गिरिप्रतिच्छन्दमहामतङ्गजैः ।

त्वात्काव्यलिङ्गं, तञ्चोक्तप्रतीयमानाभेदाध्ववसायादिति श्लेषमूलाऽति-
श्रयोक्तिसङ्कीर्णम् ; तैव बलानां भूधरोपम्यं गम्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कार-
ध्वनिः ॥ २७ ॥

वन्येभेति ।—[वन्येभदानानिलगन्धदुर्हराः] वन्येभदानानिलगन्धेन
वनगजमदमारुतगन्धाऽऽप्राणेन, दुर्हराः क्रोधान्धाः, दुर्ग्रहाः इति यावत् ;
अत एव [क्षणां, तरुच्छेदविनोदितक्रुधः] तरुच्छेदेन विनोदितक्रुधः, प्रति-
गजासान्निध्ये वृक्षाणां भङ्गेनापनीतक्रोधाः, [उन्मदिष्णावः] अत्यन्तमद-
शीलाः । “अलङ्कृञ्—” (३।२।१३६ पा०) इत्यादिना इष्णुष् । [व्यालद्विपाः]
दृष्टगजाः, [यन्तृभिः] आधोरथैः, [कथञ्चित्, आरात्] दूरात्, [अपथेन]
अमार्गेण । “पथो विभाषा” (५।४।७२ पा०) इति निषेधविकल्पात्
“ऋक्पूः—” (५।४।७४ पा०) इत्यादिना समासान्तः । “अपथं
नपुंसकम्” (२।४।३० पा०) इति नपुंसकत्वम् । [निन्दिरे] नीताः ।
अत्रापि द्विपविशिष्टानां दूरादपथनयनहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गं
स्वभावोक्त्या सङ्कीर्णं ॥ २८ ॥

तैरिति ।—[वैजयन्तीवनराजिराजिभिः] वैजयन्त्यः पताकाः,
ताः वनराजय इव, ताभिः राजन्तीति तथोक्तेः । [गिरिप्रतिच्छन्द-
महामतङ्गजैः] गिरीणां प्रतिच्छन्दाः प्रतिनिधयः, तत्सदृशा इत्यर्थः ।
एतस्मादेव स्पष्टोपमालिङ्गादन्यत्राप्युपमितसमासाऽऽश्रयणम् । ते महा-
मतङ्गजा येषु तैः । [प्रसर्पञ्जनतानदीश्रतैः] जनता जनसमूहाः, ता

बह्वाः प्रसर्पञ्जनतानदौशते-
 भुवो बलैरन्तरयाम्बभूविरे ॥ २६ ॥
 तस्थे मुहूर्त्तं हरिणौविलोचनैः
 सदृशि दृष्ट्वा नयनानि योषिताम् ।
 मत्वाऽथ सत्वासमनेकविभ्रम-
 क्रियाविकाराणि मृगैः पलाय्यत ॥ ३० ॥

नद्य इव, तासां शतानि प्रसर्पन्ति प्रवहन्ति येषु तैः, [तैः बलैः] तथोक्तैः
 सैन्यैः, [बह्वाः] बहवः । “बह्वादिभ्यश्च” (४।१।४७ पा०) इति विकल्प-
 दौकारः । [भुवः] भूमयः, [अन्तरयाम्बभूविरे] अन्तरा दूराः कृता
 इति, अतिक्रान्ता इत्यर्थः । न केवलं रैवतकाद्रिरेवेति भावः ।
 बलैर्विपुल्यादाच्छादिता इत्यर्थः । उक्तविशेषणावगतसादृश्यादग्रहैत-
 भेदाः कृता इति च गम्यते । एतेनाभेदाध्यवसायादेवास्याऽऽक्रमणरूपा-
 न्तरीकरणास्य बलविशेषणावगतसादृश्यस्य हितुत्वात् तदङ्गभूतोपमा-
 सङ्कीर्णं पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं, श्लेषमूलाभेदातिशयोक्त्यन्यापितमिति
 सङ्करः । अन्तरशब्दात् “तत्करोति” (ग०) इति ग्यन्तात् कमेणि
 लिट् । आम्प्रत्यये भुवोऽनुप्रयोगः ॥ २६ ॥

तस्थे इति ।—[हरिणौविलोचनैः, सदृशि] सदृशानि । “नपुं-
 सकस्य भ्रूलचः” (७।१।७२ पा०) इति नुम् । [योषितां नयनानि
 दृष्ट्वा, मृगैः] कृष्णसारैः, कर्तृभिः । [मुहूर्त्तम्] अव्यकालम् । ‘मुहूर्त्त-
 मत्यकाले स्याद् घटिकाद्वितयेऽपि च’ इति विश्वः । [तस्थे]
 स्थितम् । हरिणौविलोचनशब्द्व्येति भावः । [अथ] अनन्तरम्,
 [अनेकविभ्रमक्रियाविकाराणि] अनेका विभ्रमक्रिया नाना विलास-
 क्रिया एव विकारा येषां तानि, [मत्वा] सविलासानि ज्ञात्वेत्यर्थः ।
 [सत्वासं] समयं यथा तथा, [पलाय्यत] पलायितम् । हरिणौ-
 दुर्लभैर्विलासैर्योषिभिश्चयादिति भावः ; अत एव निश्चयान्तः संश्रया-

निम्नानि दुःखाद्भवतीर्य सादिभिः

सयत्नमाकृष्टकशाः शनैः शनैः ।

उत्तेरुरुत्तालगुरारवं द्रुताः

श्लथौकृतप्रग्रहमर्वतां व्रजाः ॥ ३१ ॥

अध्यध्वमारूढवतैव केनचित्

प्रतीक्षमाणेन जनं मुहुर्धृतः ।

दाक्ष्यं हि सद्यः फलदं यदग्रत-

श्चवाद् दासिरयुवा वनाऽऽवलीः ॥ ३२ ॥

लङ्कारः । परापूर्वादयतेर्भावे लङ् । “उपमर्गस्यायतो” (८।२।१६ पा०) इति लत्वम् ॥ ३० ॥

निम्नानीति ।—[अर्वताम्] अश्वानाम् । ‘वाजिवाहार्वागन्धर्वहय-
संन्धवसप्रयः’ इत्यमरः । “अर्वगस्वसावनजः” (६।४।१२७ पा०)
इति त्वादेशः । [व्रजाः] ममूहाः । [सादिभिः] अश्वारूढैः, [सयत्न-
माकृष्टकशाः] दृढगृह्यौतवलाः सन्तः । यद्यपि ‘अश्वदेस्ताङ्गनी कशा’
इत्यमरः, तथाऽपि अत्र ‘ताङ्गनीवलायोः कशा’ इति दर्शनादवि-
रोधः । [शनैः शनैः, दुःखात्] कृच्छात्, [निम्नानि] निम्नभूप्रदेशान्,
[अवतीर्य, उत्तालगुरारवम्] उच्चतरशफशब्दं, [श्लथौकृतप्रग्रहं] शिथि-
लितवलाञ्च यथा तथा, [द्रुताः] सन्वराः सन्तः, [उत्तेरुः] उत्प्लुविवि ।
निम्नेषु शनैः अवतीर्य दीर्घं धावन्तीत्यश्वानां स्वभाव इति भावः ;
अत एव स्वभावोक्तिः ॥ ३१ ॥

अध्यध्वमिति ।—दक्षस्य भावः [दाक्ष्यं] कौशलं, [सद्यः फलदम्] ।
कुतः ? [यत्] यस्मात्, [अध्यध्वम्] अध्वनि । विभक्त्यर्थेऽव्ययी-
भावः, “अनश्च” (५।४।१०८ पा०) इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः । “नस्त-
द्विते” (५।४।१४४ पा०) इति टिलोपः । [आरूढवतैव] आरूढव

शौरैः प्रतापोपनतैरितस्ततः
 समागतैः प्रश्रयनम्रमूर्त्तिभिः ।
 एकातपत्रा पृथिवीभृतां गणै-
 रभूद्बहुच्छत्रतया पताकिनी ॥ ३३ ॥
 आगच्छतोऽनूचि गजस्य घण्टयोः
 स्वनं समाकर्ण्य समाकुलाङ्गनाः ।

स्थितेन । “निष्ठा” (३।२।१०२ पा०) इति रुहेः ऋवतुप्रत्ययः ।
 [जनं] शनैः पश्चादागच्छन्तं स्वजनं, [प्रतीक्षमाणेन] केनचित् पुंसेति
 शेषः । [मुहुः, घृतः] । स्थापितोऽपि, [दासेरयुवा] तरुणोष्ट्रः । विशि-
 षणसमासः । [अग्रतो वनाऽऽवल्लोश्चखाद] पुरः पिचुमर्द्दादिकं भक्षय-
 चास्त इत्यर्थः । न हि कुशलो वृथा कालं यापयतीति भावः । अत्र
 दाक्ष्यसाफल्यस्य सामान्यस्य, तद्विशिषेण दासेरकोशलेन समर्थनात् विशि-
 षेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३२ ॥

शौरैरिति ।—[शौरैः] कृष्णस्य, [पताकिनी] सेना । व्रीह्यादि-
 त्वादिनिः । [प्रतापोपनतैः] प्रतापेन हरितंजसा, उपनतैः नम्रैः,
 विधेयैः इत्यर्थः ; अत एव [इतस्ततः समागतैः] पार्श्वदेशादागतैः,
 [प्रश्रयनम्रमूर्त्तिभिः] हरिसन्निधौ विनयनम्रविग्रहैः, [पृथिवीभृतां]
 राज्ञां, [गणैः], हेतुना । [बहुच्छत्रतया] असङ्ख्याऽऽतपत्रवत्तया
 निमित्तेन ; एकानि केवलानि आतपत्राणि यस्याः सा [एकाऽऽतपत्रा]
 केवलाऽऽतपत्रमयी [अभूत्] । आतपत्रातिरिक्तं न किञ्चिदलक्ष्यतेत्यर्थः ।
 ‘एके मुख्यान्व्यकेवलाः’ इत्यमरः । बहुच्छत्राऽपि एकच्छत्रेति विरोध-
 भासनात् विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ३३ ॥

आगच्छत इति ।—अन्वञ्चतीत्यन्वङ् तस्मिन् [अनूचि] पृष्ठदेशे ।
 “ऋत्विक्—” (३।२।५६ पा०) इत्यादिनाऽच्चेः क्तिन्प्रत्ययः । [आग-
 च्छतो गजस्य घण्टयोः स्वनं समाकर्ण्य, समाकुलाङ्गनाः] सम्भ्रान्त-

दूरादपावर्त्तितभारवाहणाः

पथोऽपससुस्वरितं चमूचराः ॥ ३४ ॥

ओजस्विवर्णीज्ज्वलवृत्तशालिनः

प्रसादिनोऽनुज्झितगोत्रसंविदः ।

श्लोकानुपेन्द्रस्य पुरः स्म भूयसो-

गुणान् समुद्दिश्य पठन्ति वन्दिनः ॥ ३५ ॥

बधूकाः, [चमूचराः दूरात्] एव [अपावर्त्तितभारवाहणाः] अपा-
वर्त्तिता अपसारिताः, भारस्थानादेर्वाहना भारवाहणाः, भारवाहिन
उष्ट्रादयोयैस्ते तथा सन्तः । “वाहनमाह्वितात्” (८।४।८ पा०) इति
शात्वम् । वहेर्णन्तात् कर्त्तरि ल्युट् । [त्वरितं] शीघ्रं, [पथः]
मार्गात्, [अपससुः] अपजग्मुः । स्वभावोक्तिः ॥ ३४ ॥

ओजस्वीति ।—[वन्दिनः] स्तुतिपाठकाः । ‘वन्दिनः स्तुति-
पाठकाः’ इत्यमरः । [ओजस्विवर्णीज्ज्वलवृत्तशालिनः] ओजस्विवर्णस्य
तेजस्विवर्णस्य चतुर्जातेः, यदुज्ज्वलं वृत्तम् उदग्रव्यापारः, विजयाख्यं तेन
शालते इति, ओजस्विवर्णीज्ज्वलवृत्तशाली तस्य ; अन्यत्र,—ओजस्विवर्णैः
समासभूयिष्ठाक्षरैः, उज्ज्वलाः, ते च ते वृत्तशालिनः, वसन्ततिलकादि-
च्छन्दोविशेषशालिनश्च । ‘वृत्तं चरितच्छन्दसोरपि’ इति विश्वः ।
तान् । प्रसादोऽस्यास्तीति प्रसादी तस्य [प्रसादिनः] अनुग्रहश्रीलस्य ;
अन्यत्र,—प्रसादगुणयुक्तान् । ‘प्रसिद्धार्थपदत्वं यत् स प्रसादो निग-
द्यते’ इति । [अनुज्झितगोत्रसंविदः] अनुज्झितो गोत्रसंविदो
कुलाऽऽचारौ येन तस्य, यादववंशोत्पन्नस्येत्यर्थः ; अन्यत्र,—कुलनामनौ
यैस्तान्, वंशनामाह्वितानित्यर्थः । ‘संविद् युडे प्रतिज्ञायां सङ्केता-
चारनामसु’ इति वैजयन्ती । एवम्भूतस्य [उपेन्द्रस्य] हरेः, [गुणान्,
समुद्दिश्य] अधिष्ठत्य, [भूयसः] बहुलान्, [श्लोकान्] स्तुतिपद्यानि,
[पुरः] अग्रे, [पठन्ति स्म] । अतोपेन्द्रस्य तच्छ्लोकानाञ्च वर्णित्वेन

निःशेषमाक्रान्तमहौतलो जलै-
 श्वलन् समुद्रोऽपि समुज्झति स्थितिम् ।
 ग्रामेषु सैन्यैरकरोदवारितैः
 किमव्यवस्थां चलितोऽपि केशवः ? ॥ ३६ ॥
 कोशातकीपुष्पगुलुच्छकान्तिभि-
 र्मुखैर्विनिद्रोल्बणबाणचक्षुषः ।
 ग्रामीणबध्वस्तमलक्षिता जनै-
 श्चिरं वृतीनामुपरि व्यलोकयन् ॥ ३७ ॥

प्रकृतानां श्लेषसाधर्म्यादौपम्यगम्यतायां श्लेषप्रतिभोत्थापिता केवल-
 प्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता, श्लेषश्च प्रकृतिषु प्रत्ययेषु नेत्यालङ्कारिकाः
 ॥ ३५ ॥

निःशेषमिति ।—[चलन्] कल्यान्ते क्षभितः, [समुद्रोऽपि जलैः
 निःशेषमाक्रान्तमहौतलः] सन्, [स्थितिं] मर्यादां, वेलाऽलङ्घन-
 लक्षणां, [समुज्झति] त्यजति । [केशवः] तु [चलितोऽपि]
 प्रस्थितोऽपि, [अवारितैः] अपरिमितैः, [सैन्यैः] निःशेषमाक्रान्तमहौ-
 तलः सन्, [ग्रामेषु, अव्यवस्थाम्] अमर्यादां, [किमकरोत् ?] नाकरो-
 देवेत्यर्थः । अलोपमानात् समुद्रादुपमेयस्य केशवस्य मर्यादाऽनति-
 क्रमेणाऽऽधिक्यकथनात् व्यतिरेकालङ्कारः । लक्षणां तूक्तम् ॥ ३६ ॥

कोशातकीति ।—[कोशातकीपुष्पगुलुच्छकान्तिभिः] पटोलौ-
 प्रसूनगुच्छसञ्चार्यैः, क्षरपाण्डुरैः इत्यर्थः । ‘कोशातकी पटोलौ स्यात्’
 इति हलायुधः । [मुखैः] उपलक्षिताः, [विनिद्रोल्बणबाणचक्षुषः]
 विनिद्रं विकसितम्, अत एवोल्बणं विपुलं, बाणं नीलसैरेयपुष्पम् इव
 चक्षुर्यासां ताः । ‘नीली भ्रिण्टी द्वयोर्बाणा’ इत्यमरः । [ग्रामीण-
 बध्वः] ग्रामेषु भवा ग्रामीणाः । “ग्रामाद्यखञौ” (४।१।२४ पा०)

गोष्ठेषु गोष्ठीकृतमण्डलासनान्
सनादमुत्थाय मुहुः स वल्गातः ।
ग्राम्यान्पश्यत् कपिशं पिपासतः
स्वगोत्रसङ्कीर्त्तनभावितात्मनः ॥ ३८ ॥
पश्यन् कृतार्थैरपि वल्लवीजनो
जनाधिनाथं न ययौ वितृष्णाताम् ।

इति खञ्प्रत्ययः । ताञ्च बध्वः स्त्रियः, [तं] कृष्णं, ग्रामान्तर्गामि-
नम् इति भावः । [जनैः] चमूचरैः [अलक्षिताः], वृत्तिभि-
स्तिरोद्धिता इत्यर्थः । [चिरं, वृत्तीनां] कण्टकशाखाऽऽवरणानाम्,
[उपरि] उपरितनावकाशे, [व्यलोकयन्] । उपमास्वभावीकृतयोः
सङ्करः ॥ ३७ ॥

गोष्ठेष्विति ।—[सः] कृष्णः, [गोष्ठेषु] गावस्तिष्ठन्त्येष्विति गोष्ठानि
गोस्थानानि । ‘गोष्ठं गोस्थानकम्’ इत्यमरः । “सुपि स्थः” (३।२।४
पा०) इति कप्रत्ययः “अम्बाम्बगोभूमि—” (८।३।६७ पा०) इत्या-
दिना षत्वम् । [गोष्ठीकृतमण्डलासनान्] गोष्ठीषु वार्त्तासु । ‘गोष्ठी
सभायामालापे’ इति विश्वः । कृतानि, मण्डलासनानि मण्डलाकारेणो-
पवेशनानि यैस्तान्, [मुहुः, सनादं] च्छेलाट्टाट्टहासावारावसहितं
यथा तथा, [उत्थाय, वल्गातः] उत्प्लवमानान्, [कपिशं] मद्यम् ।
‘कश्यं मद्यञ्च मैरेयं कपिशं कापिशायनम्’ इति हलायुधः । [पिपा-
सतः] मुहुर्मुहुः पातुमिच्छतः । पिबतेः सन्नन्ताद्भटः शतरि शप् ।
[स्वगोत्रसङ्कीर्त्तनभावितात्मनः] स्वगोत्रसङ्कीर्त्तने स्वनामसङ्कीर्त्तने,
भावितात्मनः प्रवर्त्तितचित्तान्, कृष्णनामानि गायत इत्यर्थः । ग्रामेषु
भवान् [ग्राम्यान्] । घोषजनानित्यर्थः । “ग्रामायखञो” (४।२।६४
पा०) इति यप्रत्ययः । [अपश्यत्] अलोकितवान् । स्वभावोक्तिः ॥ ३८ ॥

पश्यन्निति ।—[एकान्तमोग्धानवबुद्धविभ्रमैः] एकान्तमोग्धान

एकान्तमौग्धानवबुद्धविभ्रमैः
 प्रसिद्धविस्तारगुणैर्विलोचनैः ॥ ३६ ॥
 प्रीत्या नियुक्तांल्लिहतीः स्तनन्धयान्
 निगृह्य पारोमुभयेन जानुनोः ।
 वर्द्धिष्णुधाराध्वनि रोहिणीः पय-
 श्चिरं निदध्यौ दुहतः स गोदुहः ॥ ४० ॥

अत्यन्तमुग्धतया, अनवबुद्धविभ्रमैः अज्ञातविलासैः, किन्तु [प्रसिद्धविस्तार-
 गुणैः] प्रसिद्धो विस्तार एव गुणो येषां तैः, अतिविश्रालैः इत्यर्थः, [कृतार्थैः
 अपि] सकृत् दर्शनात् लब्धविस्तारफलैः इत्यर्थः । [विलोचनैः, जनाधि-
 नाथं] कृष्णं, [पश्यन्, वल्लवीजनः] गोपाङ्गनाजनः, [विलिखतां] तृप्ततां,
 [न ययौ] भूयो भूयः पश्यन् अपि नालम्बुद्धिमवापेत्यर्थः । तृप्तिकारणे
 दर्शने सत्यपि तृप्तिकार्यानुत्पत्तेः विशेषोक्तिः ; सा कृष्णस्य मदनकोटि-
 लावण्यलक्ष्मीं व्यञ्जयति इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ३६ ॥

प्रीत्येति ।—[नियुक्तान्] वामपादे एव संयतान् ; स्तनं, धयन्ति
 पिबन्तीति [स्तनन्धयान्] वत्सान्, “नासिकास्तनयोर्धाधिटीः” (३।२।२६
 पा०) इति घेटः खग्रप्रत्ययः । [प्रीत्या, लिहतीः] जिह्वयां स्वादयन्तीः
 [रोहिणीः] गाः । ‘अजुंन्यप्रा रोहिणी स्यात्’ इत्यमरः । [पयः]
 क्षीरं, [जानुनोरुभयेन] जानुद्वयेन, [पारीं] दोहनपात्रीम् । ‘पारीं
 पात्रीपरागयोः’ इति विश्वः । [निगृह्य] निरुह्य । [वर्द्धिष्णुधारा-
 ध्वनि] वर्द्धनशीलक्षीरधाराशब्दं यथा भवति तथा, [दुहतः] प्रपूर-
 यतः । दुहः लटः शतरि शप् । “दृह्याच्” * इति द्विकर्मकत्वम् ।
 गां दुहन्तीति [गोदुहः] गोदोहकान् । “सत्सूद्धिष—” (३।२।६१ पा०)

दृह्याच्पचदण्ड्रधिप्रच्छिचिब्रशासुजिमन्युसुधाम् ।

कर्मयुक्त्वाद्कथितं तथा स्याद्रीहकृष्णहाम् ॥” इति काव्यप्रकाशिका ।

अभ्याजतोऽभ्यागततूर्णतर्णकां
 निर्याणहस्तस्य पुरो दुधुक्षतः ।
 वर्गाद्गवां हृङ्कतिचारु निर्यती-
 मरिर्मधोरैक्षत गोमतल्लिकाम् ॥ ४१ ॥
 स व्रीहिणां यावदपासितुं गताः
 शुकान् मृगैस्तावदुपद्रुतश्रियाम् ।

इत्यादिना क्विप् । [सः] हरिः, [चिरं, निदध्मौ] अवलोकयति स्म ।
 'निध्यानमवलोकनम्' इति वैजयन्ती । स्वभावोक्तिः ॥ ४० ॥

अभ्येति ।—[अभ्याजतः] दोग्धुमभिमुखमागच्छतः । अजेर्लटः
 श्लादेशः । निर्याणं पादबन्धनं दाम । 'निर्याणं दाम सन्दानं
 पशूनां पादबन्धने' इति वैजयन्ती । तद्वस्ते यस्य तस्य [निर्याण-
 हस्तस्य, दुधुक्षतः] दोग्धुमिच्छतः, दोग्धुरिति शेषः । दुहेः सन्नन्ताल्लटः
 श्लादेशः, घत्वधत्वे । [पुरः] अग्रे, [अभ्यागततूर्णतर्णकाम्]
 अभ्यागतोऽभिमुखमागतः, तूर्णः स्तनपाने त्वरमाणः, तर्णकोऽतिबालो
 वल्तो यस्यास्ताम् । "सद्योजातस्तु तर्णकः" इत्यमरः । [गवां वर्गात्]
 गोव्रजात्, [हृङ्कतिचारु] हृङ्गारमनोहरं यथा तथा, [निर्यती] निर्ग-
 च्छन्तीम् । इणः शतरि डीप्, इणो यणादेशः । प्रशस्तां गां [गोमत-
 ल्लिकाम्] । "प्रशंसावचनेश्च" (२।१।६६ पा०) इति नित्यसमासः ।
 'मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुह्वतल्लजो । प्रशस्तवाचकान्यमूनि'
 इत्यमरः । [मधोररिः] मधुसूदनः, [ऐक्षत] ईक्षितवान् । ईक्षतेर्लङि
 "आङ्जादीनाम्" (६।४।७२ पा०) इत्याट्, "आटश्च" (६।१।८०
 पा०) इति वृद्धिः । स्वभावोक्तिः ॥ ४१ ॥

स इति ।—[यावत्, शुकान्] कौरान्, [अपासितुं गतास्तावन्मृगैः,
 उपद्रुतश्रियाम्] उपद्रुतसम्पदां, [व्रीहिणां] व्रीहिमताम् । "व्रीह्या-

कैदारिकाणामभितः समाकुलाः
 सहासमालोकयति स्म गोपिकाः ॥ ४२ ॥
 व्यासेद्भुमस्मानवधानतः पुरा
 चलत्यसावित्युपकर्णयन्नसौ ।
 गीतानि गोप्याः कलमं मृगव्रजो-
 न नूनमत्तीति हरिव्यंलोकयत् ॥ ४३ ॥

दिभ्यश्च” (५।२।११६ पा०) इति इनिप्रत्ययः । [कैदारिकाणां]
 चैत्रसमूहानाम् । ‘पुंनपुंसकयोर्वप्रः कैदारः चैत्रमस्य तु । कैदारकं
 स्यात् कैदाय्यं चैत्रं कैदारिकं गणे ॥’ इत्यमरः । “ठञ् कवचिनश्च”
 (४।२।४१ पा०) इति चकाराहुञ्प्रत्ययः । क्रदुयोगात् कर्मणि षष्ठी ।
 [गोपिकाः ! गोप्त्रीः, [अभितः, समाकुलाः] व्यग्राः, उभयतः समा-
 कृष्यमाणाः सतीरित्यर्थः । [सः] हरिः, [सहासमालोकयति स्म] ।
 अत्र सहासावलोकनस्य विशेषणगत्या समाकुलपदार्थहेतुकत्वात् काव्य-
 लिङ्गमेदः ॥ ४२ ॥

व्यासेद्भुमिति ।—[गोप्याः] शालिगोप्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।
 [गीतानि, उपकर्णयन्] शृण्वन्, [असौ मृगव्रजः, नूनं] निश्चितं,
 [कलमं, नात्ति] न खादति, [इति] ; किं कलमभक्षणे गीतश्रवण-
 विशेषः, इत्यतो मृगविशेषणमाह,—[असौ] गोपौ, [अस्मान्, व्यासेद्भुं]
 निवारयितुम्, [अवधानतः] गीतैकाग्र्यात्, [पुरा, चलति] चलिष्यति ।
 “यावत्पुरानिपातयोर्लट्” (३।३।४ पा०) इति भविष्यदर्थं लट् । इति
 इत्थं वितर्कयन्निति शेषः । [हरिव्यंलोकयत्] * अत्र मृगाणां
 कलमखादननिवृत्तेर्गीताऽऽसक्तिनिमित्तायास्तदाकर्णनसुखभङ्गहेतुकत्वम्
 उत्प्रेक्ष्यते ॥ ४३ ॥

लीलाचलत्स्त्रीचरणारुणोत्पल-
 खलत्तुलाकोटिनिनादकोमलः ।
 शौरैरूपानूपमपाहरन्मनः
 खनान्तरादुन्मदसारसारवः ॥ ४४ ॥
 उच्चैर्गतामखलितां गरीयसीं
 तदाऽतिदूरादपि तस्य गच्छतः ।
 एके समूहूर्बलरेणुमंहतिं
 शिरोभिराज्जामपरे महौभृतः ॥ ४५ ॥

लीलिति ।—अनुगता आपो येषु ते अनूपाः जलप्रायदेशाः । ‘जल-
 प्रायमनूपं स्यात् पुंसि कच्छस्तथाविधः’ इत्यमरः । “प्रादिभ्यो धातु-
 जस्योत्तरपदस्य लोपश्च वा बहुव्रीहिर्वक्तव्यः” (वा०) इति बहुव्रीहिः,
 “ऋक्पूः—” (५।४।७४ पा०) इत्यादिना सङ्घासान्तः, “ऊदनीर्देश”
 (६।३।६८ पा०) इत्यूकारः । तेषां समीपे [उपानूपं] । समीपार्थेऽव्ययी-
 भावः । [लीलाचलत्स्त्रीचरणारुणोत्पलखलत्तुलाकोटिनिनादकोमलः]
 लीलया चलन्ती चलनशीले, स्त्रियाश्चरणे अरुणोत्पले इव तयोः
 खलन्त्यौ ये तुलाकोटी नूपुरौ । ‘पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरो-
 ऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः, तयोर्निनाद इव कोमलो मधुरः, [उन्मदसारसारवः]
 मत्तहंसकूजितम् । “चक्राङ्गसारसो हंस” इति शब्दार्थवे । [शौरै-
 र्मनः खनान्तरात् अपाहरत् *] । अत्र मनोहरणस्य लीलेत्यादिविशेष-
 णार्थहेतुकत्वादपमासङ्कीर्णं काव्यलिङ्गम् ॥ ४४ ॥

उच्चैरिति ।—[तदा] तस्मिन् समये, [अतिदूराद्गच्छतोऽपि, तस्य]
 हरेः, सम्बन्धिनौम्, [उच्चैर्गताम्] अत्यूर्ध्वमुन्नताम् ; अन्यत्र,—ऊर्ध्वलोके-
 ष्वपि व्याप्ताम् ; [अखलिताम्] अभङ्गुरां, सत्याच्च, [गरीयसीम्]

प्रायेण नौचानपि मेदिनीभृतो
जनः समेनैव पथाऽधिरोहति ।
सेना मुरारेः पथ एव सा पुन-
महामहौघान् परितोऽध्यरोहयत् ॥ ४६ ॥
दन्ताग्रनिर्भिन्नपयोदमुन्मुखाः
शिलोच्चयानारुरुहुर्महीयसः ।

अतिमहतीं, पूज्याञ्च, [बलरेणुसंहतिं] सेनारेणुसङ्घातम्, [एके]
कतिपये, [महौभृतः] पर्वताः, [आज्ञां] शासनम्, [अपरे]
महौभृतो राजानश्च, [शिरोभिः] शिखरैः, शीर्षैश्च, [समूहः] संवहन्ति
स्म । वहेर्लिटि “भेजुंस” (३।१।१०८ पा०) इति भेजुंसि, “वचिस्वपि—”
(६।१।१५ पा०) इत्यादिना सम्प्रसारणम् । अत्र हरिमहिमवर्णनाया-
मुभयेषामपि महौभृतां प्रकृतत्वात् केवलप्रकृताऽऽस्यदा तुल्ययोगिता
श्लेषप्रतिभोत्थापिता चेति सङ्करः ॥ ४५ ॥

प्रायेणेति ।—[प्रायेण] प्राचुर्येण, [नौचान्] कुञ्जान्, [अपि,
मेदिनीभृतः] अद्वीन्, [जनः] लोकः, [समेन] सुगमेन, [पथा] मार्गेण,
[एव, अधिरोहति] । [सा मुरारेः सेना पुनः, पथः] मार्गान्,
[एव, महामहौघान्] महाद्वीन्, [परितोऽध्यरोहयत्] । लोके हि सति
क्षुब्धेऽध्वनि, तेन शैलारोहणसम्भवः, सेना तु सर्वपथातिरेकिण्यभूत् ।
पूर्वापराः सङ्घसं पन्थानः स्वाऽऽरोहणेन प्रवर्तिता इत्यर्थः । रोहतेर्गत्यर्थ-
त्वात् “गतिबुद्धि—” (१।१।५२ पा०) इत्यादिना पथामणिकर्तृणां
यौ कर्मत्वम् । महौ धरन्तीति महौघाः । “कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य
उपसङ्ख्यानम्” (वा०) इति मूलविभुजादित्वात् कः । अत्र सेनायाः
पथां शैलाधिरोहणेनोपमानाज्जनादाधिक्यकथनाद्वातिरेकः ॥ ४६ ॥

दन्ताग्रिति ।—द्वाम्यां पिबन्तीति [द्विपाः] । “सुपि” (३।२।४ पा०)
इति यौग्विभोगात् कप्रत्ययः । [उन्मुखाः] उन्नमितमुखाः सन्तः,

तिर्य्यक्कटप्लाविमदाम्बुनिम्नगा-
 विपूर्य्यमाणश्रवणोदरं द्विपाः ॥ ४७ ॥
 श्रोतन्मदाम्भःकणकेन केनचित्
 जनस्य जीमूतकदम्बकद्युता ।
 नागेन नागेन गरीयसोच्चकै-
 ररोधि पन्थाः पृथुदन्तशालिना ॥ ४८ ॥
 भग्नद्रुमाश्चक्रुरितस्ततो दिशः
 समुल्लसत्केतनकाननाऽऽकुलाः ।

[दन्ताग्रनिर्भिन्नपयोदं] दन्ताग्रैः निर्भिन्ना विदारिताः, पयोदाः शृङ्ग-
 गता यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा, [तिर्य्यक्कटप्लाविमदाम्बुनिम्नगा-
 विपूर्य्यमाणश्रवणोदरं] तिर्य्यगूर्ध्वमुखत्वात् तिरश्चीनं यथा तथा, कटेभ्यः
 प्लवन्ते चरन्तीति कटप्लाविनीभिः, मदाम्बुनिम्नगाभिर्मदजलप्रवाहैः,
 विपूर्य्यमाणानि श्रवणोदराणि यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा, [मच्चै-
 यसः] महत्तरान्, [शिलोच्चयान् आरुरुहुः] । स्वभावोक्तिः ॥ ४७ ॥

श्रोतदिति ।—[श्रोतन्मदाम्भःकणकेन] श्रोतन्तः चरन्तः मदाम्भः-
 कणा यस्य तेन । श्रैषिकः कप्प्रत्ययः । * [जीमूतकदम्बकद्युता]
 जीमूतकदम्बकस्येव, युत् युतिर्यस्य तेन † । [पृथुदन्तशालिना]
 पृथुभ्यां दन्ताभ्यां शालत इति तच्छालिना, [गरीयसा] गुरुतरेण,
 [उच्चकैः] उच्चतेन, [केनचित्, नागेन] गजेन, [जनस्य, पन्थाः] मार्गः,
 यथा [अरोधि । अगेन] अचलेन, [न] तथा अरोधि, रुद्धः ।
 भक्तमातङ्गस्य दुरासदत्वाच्छैलवदनतिक्रमणीयत्वाच्चेति भावः ; अत
 एवोपमानादगाद्रुपमेयस्य नागस्याऽऽधिक्याद्वातितरेकः ॥ ४८ ॥

* “श्रीषाद विभाषा” (५।५।१५४ पा०) इति समासान्तः कप्प्रत्ययः ।

† इत्युपमा ।

पिष्टाद्रिपृष्ठास्तरसा च दन्तिन-
 च्चलन्निजाङ्गाचलदुर्गमा भुवः ॥ ४६ ॥
 आलोकयामास हरिर्महीधरा-
 नधिश्चयन्तीर्गजताः परःशताः ।
 उत्पातवातप्रतिकूलपातिनी-
 रूपत्यकाभ्यो वृहतीः शिला इव ॥ ५० ॥

भग्नेति ।—[दन्तिनः] गजाः, [इतस्ततः, भग्नदुमाः] स्वभग्नाखिल-
 वृक्षाः, [दिग्भः, समुहसक्तेतनकाननाऽऽकुलाः] समुहसङ्घिः केतनैरेव
 काननैः आकुलाः सङ्कीर्णाः, [चक्रुः] ; तथा [तरसा] बलेन, [पिष्टाद्रि-
 पृष्ठाः] पिष्टानि चूर्णितानि, अद्रिपृष्ठानि यासु ताः, [भुवः] भूमौः,
 [चलन्निजाङ्गाचलदुर्गमाः] चलङ्घिः निजाङ्गैरेवाचलैः दुर्गमाः दुष्पापाः,
 [च] चक्रुः । अत्र केतनेष्वङ्गेषु च काननाचलत्वरूपणाद्रूपकालङ्कारः,
 तेन गजानां पुरातनसृष्टिसंहारेण सृष्ट्यन्तरप्रवर्त्तनरूपं लोकोत्तरं
 सामर्थ्यं गम्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ४६ ॥

आलोकिति ।—[हरिर्महीधरान् अधिश्चयन्तीः, परःशताः] शतात्
 पराः, असङ्ख्याता इत्यर्थः । ‘परःशताद्यास्ते येषां परा सङ्ख्या शतादि-
 कात्’ इत्यमरः । “पञ्चमी” (२।१।३७ पा०) इति योगविभागात्
 समासः, राजदन्ताऽऽदित्वाद्दुपसर्जनस्यापि शतशब्दस्य परनिपातः, *
 पारस्कराऽऽदित्वात् सुडागमः । [गजताः] गजसमूहान् । ‘गजाञ्चेति
 वक्तव्यम्’ (वा०) इति सामूहिकस्तल्प्रत्ययः । [उपत्यकाभ्यः]
 आसन्नभूमिभ्यः । “उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिः” इत्यमरः । “उपाधिभ्यां
 त्यकन्नासन्नारूढयोः” (५।१।३४ पा०) इति त्यकन्प्रत्ययः । [उत्पात-
 वातप्रतिकूलपातिनीः] उत्पातवातेन प्रतिकूलं पतन्तीति तत्पातिनीः,

* ‘राजदन्ताऽऽदिषु परञ्’ (१।१।३१ पा०) इति सूत्रम्

शैलाधिरोह्याभ्यसनाधिकोद्भुरैः

पयोधरैरामलकौवनाश्रिताः ।

तं पर्वतीयप्रमदाश्चचायिरे

विकासविस्फारितविभ्रमेक्षणाः ॥ ५१ ॥

सावन्नमुन्मील्य विलोचने सकृत्

क्षणं मृगेन्द्रेण सुषुप्सुना पुनः ।

सैन्यान्न यातः समयाऽपि विव्यथे

कथं सुराजम्भवमन्यथाऽथवा ॥ ५२ ॥

ऊर्ध्वगामिनीरित्यर्थः । [वृद्धतौः शिला इव] इत्युत्प्रेक्षा । [आलोकयामास] ॥ ५० ॥

शैलेति ।—[शैलाधिरोह्याभ्यसनाधिकाद्भुरैः] शैलाधिरोह्याभ्यसनेन पर्वताऽऽरोहणाभ्यासेन, अधिकोद्भुरैः अत्युन्नतैः, [पयोधरैः] स्तनैः, उपलक्षिताः, [आमलकौवनाऽऽश्रिताः] धातौवनगताः, [पर्वतीयप्रमदाः] पर्वतो निवासो येषां तं पर्वतौयाः, किरातादयः । “पर्वताश्च” (४।२।१४३ पा०) इति छप्रत्ययः । तेषां प्रमदाः । [विकासविस्फारितविभ्रमेक्षणाः] विकासेन विस्फयकृतविस्तारेण, विस्फारिता विवर्तिताः, विभ्रमा विलासा येषां, तानीक्षणांनि यासां ताः, तथा सत्यः, [तं] हरिं, [चचायिरे] ददृशुः । ‘चायृ पूजानिश्चामनयोः’ इति धातोः कर्त्तरि लिट् । निश्चामनं दर्शनम् । ‘निरोक्षणांनिश्चामने’ इति दर्शनपर्यायेषु भट्टमङ्गः । एतेन हरेर्लोकोत्तरं लावर्ष्यं व्यज्यत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः । स्वभावोक्तिवृत्त्यनुप्रासयोः संसृष्टिः ॥ ५१ ॥

सावन्नमिति ।—[सावन्नम्] अनादरं यथा तथा, [विलोचने, सकृत्] एकवारम् । “एकस्य सकृच्च” (५।४।१६ पा०) इति सकृदर्थे निपातः । [क्षणम्, उन्मील्य] उन्मिष्य, [पुनः, सुषुप्सुना] स्वप्नुमिच्छुना ।

उत्सेधनिर्धूतमहोरुहां ध्वजै-
 र्जनावरुद्धोद्धतसिन्धुरहसाम् ।
 नागैरधिचिप्रमहाशिलं मुहु-
 र्वलं बभूवोपरि तन्महीभृताम् ॥ ५३ ॥

स्वपेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । “रुद्विद—” (१।२।२८ पा०) इत्यादिना सनः
 कित्त्वात् “वचिष्वपि—” (६।१।१५ पा०) इत्यादिना सम्प्रसारणम् ।
 [मृगेन्द्रेण] सिंहेन, [समया] समीपे । ‘समयानिकषाशब्दो समीपे
 सम्प्रकोर्त्तितो’ इति सज्जनः । [यातोऽपि] गच्छतोऽपि । यातेर्लटः
 श्रवादेशः । [सैन्यात्] सेनातः । “भीतार्थानां भयहेतुः” (१।४।३५
 पा०) इत्यपादानत्वम् । [न विव्यथे] न बिभ्ये । ‘व्यथ भयसञ्चल-
 नयोः’ इति धातोर्भावे लिट् । [अथवा] तथा हीत्यर्थः । [अन्यथा]
 भीतत्वे, [कथं सुराजम्भवं] सुखेन राज्ञा भूयते, न कथमपौति भावः ।
 राजा चायं मृगाणामिति भावः । “कर्तृकर्मणोश्च भूक्तजोः” (३।३।१२७
 पा०) इति कर्त्तरि, ईषदादौ चोपपदे भवतेः खलप्रत्यये, नलोपमुनागमौ ।
 अर्थान्तरन्यासः ॥ ५२ ॥

उत्सेधेति ।—[नागैः] गजैः, [अधिचिप्रमहाशिलम्] अधिचिप्रा-
 स्तिरस्कृताः, महाशिला येन तत्, [तद्, बलं] सैन्यं, [ध्वजैः, उत्सेधनिर्धूत-
 महोरुहाम्] उत्सेधेन औन्नत्येन, निर्धूता अवगणिताः, महोरुहो येषु
 तेषाम् । ‘उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः’ इत्यमरः । [जनावरुद्धोद्धतसिन्धुरहसां]
 जनैः अवरुद्धं प्रतिबद्धम्, उद्धतम् उद्धेलं, सिन्धुरंहो नदीवेगा येषु तेषां,
 [महोभृतां] पर्वतानाम्, [उपरि मुहुर्बभूव] मार्गवशाद्भूयसो भूधरान्
 मुहुरारुरोहेत्यर्थः । “ह्यौघरुद्धः” इति पाठे,—ह्यौघेन घोटकसमूहेन,
 रुद्धमित्यादि पूर्ववत् । अत्राऽऽरोहणवदुत्कर्षश्चोपरिभावो विशेषणवैभवात्
 प्रतीयते इति तदभेदेनोपरिभावस्य बलभूधरविशेषणपदार्थहेतुकत्वात्
 श्लेषप्रतिभोत्यापितकाव्यलिङ्गविशेषो व्यतिरेकेण सङ्कीर्णः ॥ ५३ ॥

श्मश्रूयमाणे मधुजालके तरो-
 र्गजेन गण्डं कषता विधूनिते ।
 क्षुद्राभिरक्षुद्रतराभिराऽऽकुलं
 विदश्यमानेन जनेन दुद्रुवे ॥ ५४ ॥
 नीते पलाशिन्युचिते शरीरवद्-
 गजान्तकेनान्तमदान्तकर्मणा ।
 सञ्चेरुरात्मान इवापरं क्षणात्
 क्षमारुहं देहमिव प्लवङ्गमाः ॥ ५५ ॥

श्मश्रूयेति ।—[तरोः] वृक्षस्य, [श्मश्रूयमाणे] श्मश्रुवदाचरति,
 तद्दालम्बमान इत्यर्थः । उपमाऽलङ्कारः । श्मश्रुशब्दादाचारे क्यङन्ता-
 ङ्गटः शानजादेशः “अक्रत्सावधातुकयोर्दौर्घः” (७।४।२५ पा०) इति
 दौर्घः । [गण्डं] कपोलं, [कषता] तरुस्कन्धे कण्डूयमानेन, [गजेन,
 मधुजालके] क्षौद्रपटले, [विधूनिते] कम्पिते सति । ध्रुजो ग्यन्तात् कर्मणि
 क्तः “ध्रुज्प्रोञ्जोर्ग्वक्त्यः” (वा०) इति नुगागमः । [अक्षुद्रतराभिः]
 अतिस्थूलाभिः, [क्षुद्राभिः] सरघाभिः । ‘क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या
 सरघा कण्टकारिका’ इत्यमरः । [विदश्यमानेन] चक्षुभिः *
 भियमानेन, [जनेन, आकुलं] व्यग्रं यथा तथा, [दुद्रुवे] पलायितम् ।
 भावे लिट् । स्वभावोक्तिरुक्तोपमासंस्पृष्टा ॥ ५४ ॥

नीत इति ।—[उचिते] परिचिते, [पलाशिन] द्रुमे । ‘पलाशी
 द्रुदुभागमाः’ इत्यमरः । [शरीरवत्] पूर्वशरीरे इव । “तत्र तस्यैव”
 (५।१।११६ पा०) इति षतिप्रत्ययः । [अदान्तकर्मणा] दुर्दान्त-
 व्यापारेण । गजोऽन्तक इवेति उपमितसमासः । साहचर्यात्, तेन [गजा-
 न्तकेन, अन्तं] नाशं, [नीते] गमिते सति ; प्लवैर्गच्छन्तीति [प्लवङ्गमाः]

* “चक्षुभिः” इत्यसङ्गतं, पक्षिणामिव तस्यत्वात्, सरघाणां तदभावाच्च ।

प्रह्वानतीव क्वचिदुद्धतिश्रितः
 क्वचित् प्रकाशानतिगह्वरानपि ।
 साम्यादपेतानिति वाहिनौ हरि-
 स्तदाऽतिचक्राम गिरीन् गुरूनपि ॥ ५६ ॥
 स व्याप्तवत्या परितोऽपथान्यपि
 स्वसेनया सर्वपथोनया तथा ।

कपयः । “गमश्च” (३।२।१७ पा०) इति खच्प्रत्यये मुमागमः । [आत्मानः
 जीवाः, [इवापरं चमारुहं देहमिव क्षणात्, सञ्चेरुः] सम्प्रविष्टा
 इत्यर्थः । अनेकेवशब्दवाक्यार्थोपमा, सा च शरीरवत् इति तद्धितगता,
 अन्यत्र समासगतेति सङ्करः ॥ ५५ ॥

प्रह्वानिति ।—[क्वचित्, अतीव] नितान्तं, [प्रह्वान्] प्रवणान् ।
 अन्यत्र,—अनुकूलान्, [क्वचित्], उद्धतिं श्रयन्तीति [उद्धतिश्रितः]
 ओच्चत्यभाजः, औद्धत्यभाजश्च । श्रयतः क्विप् तुक् । क्वचित् [प्रका-
 शान्] प्रकटान्, अनवगूढवृत्तौश्च । क्वचित् [अतिगह्वरान्, अपि] । अपि
 शार्थे । अप्रवेशान्, अन्यत्र,—गूढांश्च । [इति] इत्थं, [साम्यादपे-
 तान्] विषमरूपान्, विषमवृत्तांश्च । अत एव [गुरूनपि] महतोऽपि,
 पूज्यानपि, [गिरीन् तदा हरिः, वाहिनौ] सेना, [अतिचक्राम] अतीत्य
 गता, उद्धङ्किता च । ‘गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
 उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥’ इति स्मरणादिति भावः ।
 गुरूणामप्यतिक्रम इति विरोधेऽपिशब्दः, स चोक्तवैषम्यदोषोद्घाटनेन
 परिहृत इति विरोधाभासः ; स च गुरूनिति वाच्यप्रतीयमानयो-
 रभेदाध्ववसायात् श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापित इति सङ्करः ॥ ५६ ॥

स इति ।—[सः] हरिः, [परितः] समन्तात्, [अपथानि] अमा-
 र्गान्, [अपि] । “पथो विभाषा” (५।४।७२ पा०) इति निषेधविक-
 न्यात् “ऋक्पुः—” (५।४।७४ पा०) इत्यादिना समासान्तः । “अपथं

अम्भोभिरुल्लङ्घिततुङ्गरोधसः

प्रतीपनाम्नोः कुरुते स्म निम्नगाः ॥ ५७ ॥

यावद्वागाहन्त न दन्तिनां घटा-

स्तुरङ्गमैस्तावदुदीरितं खुरैः ।

क्षिप्रं समीरैः सरितां पुरः पतज्-

जलान्यनैषीद्रज एव पङ्कताम् ॥ ५८ ॥

नपुंसकम्” (२।४।३० पा०) इति नपुंसकत्वम् । [व्याप्तवत्या] अपि, सर्वान् पथो व्याप्नोतीति सर्वपथीना । “तत्सर्वादिः—” (५।२।७ पा०) इत्यादिना खप्रत्ययः । तथा, [सर्वपथीनया तथा स्वसेनया] निमित्तेन, [अम्भोभिः, उल्लङ्घिततुङ्गरोधसः] उल्लङ्घितानि युगपदखिलसेनाप्रवेशेन प्रतीपगमनादुपरि आक्रान्तानि, तुङ्गरोधांसि यासां ताः ; निम्नं गच्छन्तीति [निम्नगाः] नदीः, [प्रतीपनाम्नोः कुरुते स्म] । प्रतिगता उत्तानगाः, आपो यासां ताः प्रतीपाः । “ऋक्पूः—” (५।४।७४ पा०) इत्यादिना समासान्तः । “दान्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्” (६।३।६७ पा०) इतीकारः । अथ वा,—प्रतीपं निम्नगानामविरुद्धं, नाम उत्तानगा इति नामधेयं, यासां ताः प्रतीपनाम्नाः । “अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्” (४।१।२८ पा०) इति डीप् । तास्तथा चकारेत्यर्थः । अत्र निम्नगानां प्रतीपनामासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ५७ ॥

यावदिति ।—[दन्तिनां घटाः] गजव्रजाः, [यावत्, न व्यगाहन्त] न व्यल्लोडयन्, [तावत्, तुरङ्गमैः] कर्तृभिः । [खुरैः] करणैः । [उदीरितम्] उल्लापितम् ; अथ [समीरैः] मारुतैः, [क्षिप्रं] विकीर्णम् ; अत एव, [पुरः] गजप्रवेशात् प्रागेव, [पतत्, रजः] भूरेणुः, [एव सरितां जलानि पङ्कताम्, अनैषीत्] निनाय । नयतेर्द्विकर्मकत्वात् लुङि षड्विः । अत्रापि सरितां पङ्कत्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेः पूर्ववदतिशयोक्तिः ॥ ५८ ॥

रन्तुं क्षतोत्तुङ्गनितम्बभूमयो-
 मुहुर्व्रजन्तः प्रमदं मदोद्धताः ।
 पङ्कं करापाकृतशैवलांशुकाः
 समुद्रगाणामुदपादयन्निभाः ॥ ५६ ॥
 रुग्णोरुरोधःपरिपूरिताम्भसः
 समस्थलीकृत्य पुरातनीर्नदीः ।
 कूलङ्घौघाः सरितस्तथाऽपराः
 प्रवर्त्तयामासुरिभा मदाम्बुभिः ॥ ६० ॥

रन्तुमिति ।—[रन्तुं] क्रीडितुं, * [क्षतोत्तुङ्गनितम्बभूमयः] क्षताः,
 एकत्र,—विषाणैः, अन्यत्र,—नखैश्च विदलिताः, उत्तुङ्गाः नितम्बभूमयो
 रोधोभागाः, श्रोणिभागाश्च यैस्ते । ‘नितम्बो रोधसि स्कन्धे शिखरेऽपि
 कटीरके’ इति विश्वः । [मुहुः, प्रमदं] हर्षं, [व्रजन्तः, मदोद्धताः]
 मदेन दानेन, दर्पेण च, उद्धताः, [करापाकृतशैवलांशुकाः] करैर्हस्तैः,
 अपाकृतानि शैवलानि अंशुकानीवांशुकानि + यैस्ते, [इभाः] ; समुद्रं
 गच्छन्तीति [समुद्रगाणां] समुद्रपत्नीनां नदीनाम्, “एकाजुत्तरपदे
 णः” (८११२ पा०) इति णत्वम् । [पङ्कं] कर्दमं, कलुषञ्च, [उद-
 पादयन्] । ‘पङ्कोऽस्त्री कर्दमैःसोः’ इति विश्वः । यथा मदोद्धताः
 पराङ्गनानां दोषमुत्पादयन्ति तद्वदिति भावः । अत्र प्रस्तुतेभविश्ले-
 षणादप्रस्तुतस्त्रीसङ्ग्रहणसाहसिकप्रतीतिः समासोक्तिः, स्त्रीपङ्कयोरभेदा-
 ध्ववसायादिति श्लेषमूलाऽतिशयोक्त्यापितेति सङ्करः ॥ ५६ ॥

रुग्णेति ।—[तथा,—इभाः, रुग्णोरुरोधःपरिपूरिताम्भसः] रुग्णै-
 र्भग्नैः, उरुभिर्महद्भिः, रोधोभिस्तटैः, परिपूरिताम्भसः मृत्त्रैपशोपिताम्भस

* विहर्तुञ्च ।

† शैवलानि अंशुकानीव, शैवलानीव चांशुकानि इति तु युक्तः पाठः ।

पद्मैरनन्वीतबधूसुखद्युतो-

गता न हंसैः श्रियमातपत्रजाम् ।

दूरैऽभवन् भोजबलस्य गच्छतः

शैलोपमाऽतीतगजस्य निम्नगाः ॥ ६१ ॥

स्निग्धाञ्जनश्यामतनूभिरुन्नतै-

निरन्तराला करिंणां कदम्बकैः ।

इत्यर्थः । पुरा भवाः [पुरातनौः] “सायंचिरं—” (४।३।२३ पा०) इत्यादिना व्युप्रत्ययः तुडागमश्च, “टिड्ढाणञ्—” (४।१।१५ पा०) इत्यादिना ङीप् । [नदीः, समस्थलीकृत्य] स्थलसमाः कृत्वा । [मदा-
म्बभिः] स्वमदोदकैः, [कूलङ्घ्रौघाः] कूलं कषन्तीति, कुलङ्घ्राः औघा
यासां ताः, उभयकूलप्रवाहिनौः, [अपराः] अन्याः, [सरितः प्रवर्त्त-
यामासुः] । एतेन गजसम्पत्तिरुक्ता । अत्र नदीनां समस्थलत्वासम्बन्धे
मदाम्बनाञ्च सरित्त्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिद्वयमिति सजा-
तीयसङ्करः ॥ ६० ॥

पद्मैरिति ।—[पद्मैः, अनन्वीतबधूसुखद्युतः] अनन्वीता अप्राप्ता, बधू-
मुखस्य, द्युत् श्रौर्याभिस्ताः, बधूसुखश्रीजितपद्मा इत्यर्थः । अन्वी-
तंति ‘ईङ् गतौ’ इति धातोः कर्मणि क्तः । [हंसैः, आतपत्रजां] क्लृप्तजन्यां
[श्रियं, न गता] अगताः, आतपत्रश्रीजितहंसश्रीका इत्यर्थः, [निम्नगाः]
नद्यः, [शैलोपमाऽतीतगजस्य] शैलोपमाम् अतीताः शिलासाम्यम्
अतिक्रान्ताः, गजा यस्मिन् तस्य, [गच्छतः, भोजबलस्य] यादवसैन्यस्य,
[दूरैऽभवन्] अतिव्यवहिता इत्यर्थः । अपकृष्टाश्चेति गम्यते । तद-
भेदाध्यवसायेनैव निम्नगानां दूरभवनस्य तद्विशेषणपदार्थहेतुकत्वात्
श्लेषमूलातिशयोक्तिसमुत्थापितः काव्यलिङ्गभेदः ॥ ६१ ॥

स्निग्धेति ।—[स्निग्धाञ्जनश्यामतनूभिः] स्निग्धाञ्जनमिव श्यामा *

सेना सुधाक्षालितसौधसम्पदां

पुरां बहूनां परभागमाऽऽप सा ॥ ६२ ॥

प्रासादशोभाऽतिशयालुभिः पथि

प्रभोर्निवासाः पटवेश्मभिर्बभुः ।

नूनं सहानेन वियोगविक्लवा

पुरः पुरश्रीरपि निर्ययौ तदा ॥ ६३ ॥

वर्षं द्विपानां विरुवन्त उच्चकै-

र्वनेचरेभ्यश्चिरमाचचक्षिरे ।

ताभिस्तनूभिः, [उन्नतैः करिणां कदम्बकैः, निरन्तराला] नीरन्ध्रा,
[सा सेना, सुधाक्षालितसौधसम्पदां] सुधया लेपनविशेषेण, क्षालिता
धवलिताः, सौधसम्पदो यासां तासाम् । 'लेपभेदेऽमृते सुधा' इति वैज-
यन्ती । [बहूनां, पुरां] पुरीणां, [परभागं] विप्रकृष्टदेशम्, [आप]
दूरमतीत्य गतेत्यर्थः । वर्णोत्कर्षश्च परभागः । तदभेदाध्यवसायेन
परभागान्नो विशेषणगत्या श्यामकरिकदम्बकनैरन्तर्यस्य हेतुत्वात्
पूर्ववत् काव्यलिङ्गभेदः ॥ ६२ ॥

प्रासादेति ।—[पथि] मार्गे, [प्रभोः] कृष्णस्य, [निवासाः] सेना-
निवेशाः, [प्रासादशोभाऽतिशयालुभिः] प्रासादशोभाम् अतिशयालुभिः
अतिशयायकैः । 'आलुचि शीडो ग्रहणं कर्त्तव्यम्' (वा०) इत्यालुचप्रत्ययः ।
[पटवेश्मभिः] पटवस्त्रैः * [बभुः] । तेनोत्प्रेक्ष्यते । [तदा] द्वारका-
निर्याणकाले, [अनेन] कृष्णेन, [सह, वियोगविक्लवा] विरहभीरुः,
[पुरश्रीः] द्वारकानगरलक्ष्मीः, [अपि, पुरः] अग्रे, [निर्ययौ] निर्गता
नूनम् । द्वारकातो न भिद्यन्ते अस्य निवासाः शोभयेति भावः ॥६३॥

वर्षंति ।—[गण्डस्थलाघर्षगलन्मदोदकद्रवद्रुमस्कन्धनिलायिनः]

गण्डस्थलाघर्षगलन्मदोदक-

द्रवद्रुमस्कन्धनिलायिनोऽलयः ॥ ६४ ॥

आयामवह्निः करिणां घटाशतै-

रधःकृताऽट्टालकपङ्क्तिरुच्चकैः ।

दूष्यैर्जितोदग्रगृहाणि सा चमू-

रतीत्य भूयांसि पुराण्यवर्त्तत ॥ ६५ ॥

उद्धूतमुच्चैर्ध्वजिनोभिरंशुभिः

प्रतप्तमभ्यर्णतया विवस्वतः ।

गण्डस्थलानाम् आघर्षेण सङ्घर्षेण, गलता स्रवता, मदोदकेन द्रवेषु आर्द्रेषु, द्रुमस्कन्धेषु, निलीयन्त इति निलायिनः तन्निवासिनः, [उच्चकैः, विरुधन्तः] गुह्यन्तः, [अलयः, द्विपानां] सेनागजानां, [वर्षा] प्रमाणम् । 'वर्षा देहप्रमाणयोः' इति विश्वः । [वनेचरेभ्यः] किरातेभ्यः, [अिरम्, आचचन्निरे] इयन्तो गजा इत्याख्यातवन्त इत्यर्थः । गजवर्षानुमापकेष्वलिषु विरावयोगादाख्यानम् उत्प्रेक्ष्यते । वाचकाप्रयोगाद्गम्योत्प्रेक्षा ॥ ६४ ॥

आयामेति ।—[आयामवह्निः] आयामो दैर्घ्यं, सोऽस्ति येषां, तद्वह्निः, आयतैः इत्यर्थः । [करिणां] सम्बन्धिभिः, [घटाशतैः] व्यूहशतैः । 'करिणां घटना घटा' इत्यमरः । [अघःकृताऽट्टालकपङ्क्तिः] अघःकृताः तिरस्कृताः, अट्टालकपङ्क्तयोऽट्टश्रेण्यो यथा सा । 'अट्टस्वट्टालकः स्मृतः' इति वैजयन्ती । [सा चमूः, उच्चकैः] उच्चतैः, [दूष्यैः] पटमण्डपैः, [जितोदग्रगृहाणि] जितानि उदग्राणि गृहाणि येषां तानि, [भूयांसि पुराणि, अतीत्य अवर्त्तत] अतिक्रम्य गतित्यर्थः । शोभया अतिशय्य स्थितेति च गम्यते । तदमेदाध्यवसायेन श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापितं पूर्ववत् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ६५ ॥

आङ्गादिकङ्गारसमौरणाऽऽहते
 पुरः पपाताम्भसि यामुने रजः ॥ ६६ ॥
 या घर्मभानोस्तनयाऽपि श्रौतलैः
 स्वसा यमस्यापि जनस्य जीवनैः ।
 कृष्णाऽपि शुद्धेरधिकं विधाटभि-
 विहन्तुमंहांसि जलैः पटौयसी ॥ ६७ ॥

अथ हरिसेनाः कालिन्दीं प्रत्यासिदुरित्याह, उद्भूतमिति।—
 [ध्वजिनीभिः] सेनाभिः, [उच्चैरुद्भूतम्] ऊर्ध्वं क्षिप्तम्; अत एव,
 [अभ्यर्णतया] अन्तिकतया । ‘उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाः’ इत्यमरः ।
 [विवस्वतोऽंशुभिः, प्रतप्तं] प्रतप्तमिवेत्यर्थः; अत एव व्यङ्गकाप्रयोगात्
 गम्योत्प्रेक्षा । [रजः] धूलिः, [आङ्गादिकङ्गारसमौरणाऽऽहते] आङ्गा-
 दिनः आङ्गादकाः, ये कङ्गारसमौरणाः सौगन्धिकमारुताः । ‘सौगन्धिकन्तु
 कङ्गारम्’ इत्यमरः । तैः आहते कम्पिते, [यामुने] यमुनासम्बन्धिनि,
 [अम्भसि, पुरः] अग्रे, [पपात] । सन्तप्ता हि सन्तापमसहमानाः
 पुरो धावित्वा क्वचन शिशिरे पयसि पतन्तीति भावः ॥ ६६ ॥

अथ चतुर्भिर्यमुनां वर्णयति, येत्यादि । —[या] यमुना, [घर्मभानोः]
 उष्णांशोः, [तनयाऽपि] सती, [श्रौतलैः] । अपिर्विरोधे; स चोष्णजातायाः
 श्रौत्यानुपपत्तेरिति भावः । [यमस्य] अन्तकस्य, [स्वसाऽपि] जनस्य,
 जीवनैः] उज्जीवकैः । अत्राप्येकोदराणां भिन्नक्रियाऽनुपपत्तेर्विरोधः ।
 ‘कालिन्दी मूर्ध्यतनया’ ‘यमुना श्रमनस्वसा’ इत्युभयत्राप्यमरः । किञ्च,
 [कृष्णा] कृष्णवर्णा, मलिना च, तथा, [अपि, शुद्धेः] वैमल्यस्य, [अधिकं,
 विधाटभिः] सम्पादकैः, [जलैः, अंहांसि] पापानि, [विहन्तुं, पटौयसी]
 समर्थतरा । अत्र यमुनातज्जलगतत्वेन निर्दिष्टयोगुणाक्रिययोर्विरोधेन

यस्या महानीलतटौरिव द्रुताः
 प्रयान्ति पीत्वा हिमपिण्डपाण्डुराः ।
 कालीरपस्ताभिरिवानुरञ्जिताः
 क्षणेन भिन्नाञ्जनवर्णतां घनाः ॥ ६८ ॥
 व्यक्तं बलीयान् यदि हेतुरागमा-
 दपूरयत् सा जलधिं न जाङ्गवी ।
 गाङ्गौघनिर्भस्मितशम्भुकन्धरा-
 सवर्णमर्णाः कथमन्यथाऽस्य तत् ॥ ६९ ॥

त्रिषु विरोधेषु संसृष्टेषु तृतीयः कृष्णति श्लेषप्रतिभोद्धापित इति
 संक्षेपः * ॥ ६७ ॥

यस्या इति ।—[हिमपिण्डपाण्डुराः] हिमसङ्घवत् शुभ्राः, †
 [घनाः] मेघाः, [द्रुताः] द्रवीकृताः, [महानीलतटौः] इन्द्रनीलस्थलानि,
 [इव, कालीः] कृष्णवर्णाः । “जानपद—” (४।१।४२ पा०) इत्यादिना
 डीष् । [यस्याः] कालिन्याः, [अपः पीत्वा, ताभिः] पीताभिः अङ्गिः,
 [अनुरञ्जिता इव क्षणेन, भिन्नाञ्जनवर्णतां] स्नेहमृदितकज्जलवर्णतां,
 [प्रयान्ति] । अत्र तटौरिवानुरञ्जिता इवेति चोत्प्रेक्षाद्वयेन सङ्कीर्णं
 घनानामञ्जनोपमेति संग्रहः ॥ ६८ ॥

व्यक्तमिति ।—[हेतुः] युक्तिः, अनुमानमिति यावत् । [आगमात्]
 “गङ्गा सागरपूरणी” इत्यागमप्रमाणात् । [बलीयान् यदि] प्रबल-

* अत्र विरुद्धधर्माणां वैयधिकरण्यात् विरोधी न सङ्गच्छते इति पद्यमिदं
 परिवर्तितमेवं व्यक्तिविवेककारणं,—“था घर्षभानोत्तनयाऽपि श्रौतला स्वसा यमस्यापि
 जनस्य जीवनी । कृष्णाऽपि शुद्धेरधिकं विधायिनी—” एवं सति सामानाधिकरण्य-
 मच्चतमेव ।

* इत्युपमा ।

अभ्युद्यतस्य क्रमितुं जवेन गां
 तमालनीला नितरां धृताऽऽयतिः ।
 सीमेव सा तस्य पुरः क्षणं बभौ
 बलाम्बुराशेर्महतो महाऽपगा ॥ ७० ॥

[कलापकम्]

लोलैररितैश्चरगौरिवाभितो-
 जवाद्भ्रजन्तीभिरसौ सरिज्जनैः ।

श्रेत्, तदा [सा] यमुना, [जलधिमपूरयत्] । जङ्गोरपत्यं स्त्री [जाङ्गवी, न]
अपूरयत् । [व्यक्तं] सत्यम् । इत्युत्प्रेक्षा । कुतः ? [अन्यथा] विपर्यये,
 [अस्य] जलधेः, [तत्] प्रसिद्धम्, [अर्णः] अम्भः । 'अम्भोऽर्णस्तोय-
 पानीयम्' इत्यमरः । [गाङ्गोघनिर्भस्मितशम्भुकन्धरासवर्णं] गाङ्गेन
 गङ्गासम्बन्धिना, ओघेन प्रवाहेण, निर्भस्मितायाः निर्भस्मीकृतायाः,
 शम्भुकन्धरायाः हरकण्ठस्य, सवर्णं समानवर्णं, कृष्णवर्णमित्यर्थः
 [कथम् ?] * । 'ज्योतिर्जनपद—' (१।३।८५ पा०) इत्यादिना समानस्य
 सभावः । अन्यथा गाङ्गोघस्य धावत्याङ्गवलमेव स्यात् । तथा च
 ग्रावण्वनवाक्यवदागमोऽप्यन्यथा नेय इति कवेराशयः ॥ ६९ ॥

अभौति ।—[तमालनीला] तमालवत् नीला कृष्णा, † [नितरां
 धृताऽऽयतिः] अत्यन्तं कृतदूर्ध्वा, [सा, महाऽपगा] महानदी, यमुना ।
 [जवेन, गां] भुवं, [क्रमितुम्] आक्रमितुम्, [अभ्युद्यतस्य] उद्युक्तस्य,
 [तस्य महतः, बलाम्बुराशेः] सेनासमुद्रस्य, [पुरः] अग्रे, [क्षणं,
 सीमेव] वेलेव, [बभौ] । इत्युत्प्रेक्षा । क्षणमिति क्षणमात्रनिरोधिका-
 ऽभवत्, अनन्तरमेव तरणादिति भावः ॥ ७० ॥

लोलैरिति ।—[अभितः] उभयतः, [लोलैः] चलङ्गिः, [अरितैः]

* अत्र कृष्णवर्णताप्राप्तौ प्रोक्तायादन्वत् किमपि हितन्तरं नास्तीत्यर्थः ।

† इत्युत्प्रेक्षा ।

नौभिः प्रतेरे परितः प्रवोदित-
 धमौनिमौलल्ललनाऽवलम्बितैः ॥ ७१ ॥
 तत्पूर्वमंसद्वयसं द्विपाधिपाः
 क्षणं सहेलाः परितो जगाह्वरे ।
 सद्यस्तस्तेरुरनारतसुत-
 खदानवारिप्रचुरीकृतं पयः ॥ ७२ ॥
 प्रोथैः स्फुरङ्गिः स्फुटशब्दमुन्मुखै-
 स्तुरङ्गमैरायतकीर्णबालधि ।

केनिपातकदण्डैः । 'क्षेपणी स्यादखिलं केनिपातकः' इत्यमरः ।
 [चरणैः] पादैः, [इव] । इत्युत्प्रेक्षा । [जवात्, व्रजन्तीभिः]
 गच्छन्तीभिः, [नौभिः] साधनैः, [असौ सरित्] यमुना, कर्म । [प्रवो-
 दितभमौनिमौलल्ललनाऽवलम्बितैः] प्रवेनोदिता नौवेगेनोत्पन्ना, भमौ
 भ्रान्तिः, तस्याः तद्गयाच्चिमौलन्तीभिः भयादच्चिमौलनं कुर्वतीभिः,
 ललनाभिरवलम्बितैः [जनैः] कर्तृभिः, [परितः] सर्वतः । सर्वोभयार्थं
 वर्त्तमानान्यां पथ्यंभिभ्यां तसिविधानात् । [प्रतेरे] प्रतीर्णा ॥ ७१ ॥

तत्पूर्वमिति ।—[द्विपाधिपाः] महागजाः, [पूर्वं] प्रथमम् ;
 अंसौ प्रमाणमस्य [अंसद्वयसम्] अंसप्रमाणम् ; तेषां तद्योद्धतत्वादिति
 भावः । "प्रमाणे द्वयसज—" (५।२।३७ पा०) इति द्वयसत्प्रत्ययः ।
 [तत्] तथा गम्भीरं, [पयः] यमुनाजलं, [सहेलाः] सावज्ञाः, [परितो
 क्षणं, जगाह्वरे] प्रविशन्ति स्म । [ततः] प्रवेशानन्तरं, [सद्यः] अविलम्बेन,
 [अनारतसुतखदानवारिप्रचुरीकृतम्] अनारतम् अविच्छिन्नं, सुतेन स्रवता,
 खदानवारिणा स्वमदोदकेन, प्रचुरीकृतं बहुलीकृतं, तत्पयः [तेरुः]
 तरन्ति स्म । अत्रातिगम्भीरस्याप्यम्भसोऽसदन्नत्वातिशयोक्त्या गजा-
 नामौद्धत्यं, पुनश्चस्यैव तन्मदासुसम्भेद-तात्पर्योक्त्या तेषां मदातिरेकश्च
 व्यच्यते ॥ ७२ ॥

उत्कर्णमुद्वाहितधीरकन्धरै-
 रतीर्य्यताग्रे तटदत्तदृष्टिभिः ॥ ७३ ॥
 तीर्त्वा जवेनैव नितान्तदुस्तरां
 नदीं प्रतिज्ञामिव तां गरीयसौम् ।
 शृङ्गैरपस्कीर्णमहत्तटीभुवा-
 मशोभतोच्चैर्नदितं ककुद्भताम् ॥ ७४ ॥
 सीमन्त्यमाना यदुभूभृतां बलै-
 र्बभौ तरङ्गिर्गवलासितद्यतिः ।

प्रोथैरिति ।—[स्फुटशब्दं] स्पष्टध्वानं यथा तथा, [स्फुरङ्गिः] चलङ्गिः,
 [प्रोथैः] घोणाभिः, उपलक्षितैः । ‘घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम्’ इत्यमरः ।
 [उन्मुखैः] ऊर्ध्वमुखैः, तथा [उत्कर्णाम्] उन्नमितकर्णां यथा तथा,
 [उद्वाहितधीरकन्धरैः] उद्वाहिता ऊर्ध्वं प्रसारिताः, धीरा निश्चलाः,
 कन्धरा ग्रीवाः यैः तैः, [अग्रे] पुरः, [तटदत्तदृष्टिभिः] तटे दत्तदृष्टिभिः,
 [तुरङ्गमैः, आयतकीर्णबालधि] आयताः प्रसारिताः, कीर्णाः विक्षिप्ताः,
 बालधयो यस्मिन् कर्मणि तद्व्यथा तथा, [अतीर्य्यत] अतारि । सरिदिति
 शेषः । कर्मणि लङि यक् । स्वभावोक्तिः ॥ ७३ ॥

तीर्त्वंति ।—[नितान्तदुस्तराम्] अतिमहत्तया अत्यन्ताशक्यतरणां,
 [तां] नदीं, [गरीयसौम्] अतिदुस्तरां, [प्रतिज्ञामिव, जवेन] वेगेन,
 [एव तीर्त्वा, शृङ्गैः] विप्राणैः, [अपस्कीर्णमहत्तटीभुवाम्] अपस्कीर्णां
 आलिखिताः, महत्यः तटीभुवः तीरप्रदेशाः, यैः तेषाम् । “अपान्तुष्याच्छ-
 कुनिष्वालखन” (६।१।१४२ पा०) इति किरतेः काट्पूर्वतः सुडागमः ।
 [ककुद्भताम्] उच्छाम्, [उच्चैः] उच्चैस्तरं, [नदितं] नादः, [अशोभत] ।
 उपमासङ्कीर्णा स्वभावोक्तिः ॥ ७४ ॥

सीमन्त्यमानेति ।—[तरङ्गिः, यदुभूभृतां] यादवभूपानां, [बलैः]

सिन्दूरितानेकप्रकङ्कणाङ्किता
 तरङ्गिणी वेणिरिवाऽऽयता भुवः ॥ ७५ ॥
 अव्याहृतक्षिप्रगतैः समुच्छिता-
 ननुञ्जितद्राघिमभिर्गरौयसः ।
 नाव्यं पयः केचिदतारिषुर्भुजैः
 क्षिपद्भिर्हूर्मीनपरैरिवोर्भिभिः ॥ ७६ ॥

सैन्यैः, [सीमन्त्यमाना] सीमन्तवती क्रियमाणा । सीमन्तवच्छब्दात्
 “तत्करोति—” (ग०) इति ख्यन्तात् कर्मणि लटः शानजादेशः, णाविष्ठ-
 वद्भावात् “विन्मतोर्लुक्” (५।३।६५ पा०) इति मतुपो लुक् । [गवलासि-
 तद्युतिः] माहिषविपाणवन् भेषकप्रभा * । ‘गवलं माहिषं शृङ्गम् इत्य-
 मरः । [सिन्दूरितानेकप्रकङ्कणाङ्किता] सिन्दूरिताः सिन्दूरवत्कृताः ।
 सिन्दूरवच्छब्दात् “तत्करोति—” (ग०) इति ख्यन्तात् कर्मणि क्तः,
 णाविष्ठवद्भावात् “विन्मतोर्लुक्” (५।३।६५ पा०) इति मतुपो लुक् । तैः,
 अनिकर्षैर्द्विपैः, एव कङ्कणैः श्रेखरैः, + अङ्किता क्षिप्तिता । ‘कङ्कणं श्रेखरि
 हस्तसूत्रमण्डनयोरपि’ इति विश्वः । [तरङ्गिणी] यमुना नदी,
 [आयता] दीर्घा, [भुवो वेणिरिव बभौ] इत्युत्प्रेक्षा ॥ ७५ ॥

अव्याहृतैति ।—अलांभैणां भुजानाञ्च विशेषणानुभयत्र विपरि-
 णामेन योज्यानि । [केचित्] जनाः ; नावा तार्यं [नाव्यम्] ।
 ‘नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्यं’ इत्यमरः । “नौवयोधर्म—” (४।४।६१ पा०)
 इत्यादिना यत्प्रत्ययः । [पयः] जलम्, [अव्याहृतक्षिप्रगतैः] अप्रति-
 हतशीघ्रगमनैः, [अनुञ्जितद्राघिमभिः] अनुञ्जितः, द्राघिमा दैर्घ्यं,
 यैस्तैः, अतिदीर्घैरित्यर्थः । [समुच्छितान्] उन्नतान्, [गरौयसः] गुरुतरान्,
 [ऊर्मौन्, क्षिपद्भिः] अपाकुर्वद्भिः, अत एव [अपरैरूर्मिभिरिव] स्थितैः ।

० इत्युपमा ।

† इति रूपकम् ।

विदलितमहाकूलामुच्छां विषाणविघट्टनै-
 रलघुचरणाऽऽकृष्टग्राहां विषाणिभिरुन्मदैः ।
 सपदि सरितं सा श्रोभर्तुर्वृहद्रथमण्डलैः
 खलितसलिलामुल्लङ्घानां जगाम वरूथिनी ॥७७॥

इति श्रीमाघकविक्रतो शिशुपालबधे महाकाव्ये
 प्रयाणवर्णनं नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

इत्युत्प्रेक्षा । [भुजैः] बाहुभिः, [अतारिषुः] तरन्ति स्म । तरतेर्लुङि,
 सिचि वृद्धिः इडागमः ॥ ७६ ॥

विदलितेति ।—[सा] प्रकृता, [श्रोभर्तुः] कृष्णस्य, [वरूथिनी]
 सेना, [उच्छाम्] अनडुहां, [विषाणविघट्टनैः] शृङ्गाऽऽघातैः, [विदलित-
 महाकूलां] विदलितानि महाकूलानि यस्यास्ताम्, [उन्मदैः] उद्धूत-
 मदैः, [विषाणिभिः, अलघुचरणाऽऽकृष्टग्राहां] अलघुभिः गुरुभिः, चरयोः
 पादैः, आकृष्टा वह्निर्नीताः, ग्राहा जलग्राहाः, यस्यास्तां, [वृहद्रथमण्डलैः]
 वृहद्भिः, रथमण्डलैः रथसमूहैः, [खलितसलिलां] खलितानि व्याकुली-
 कृतानि, सलिलानि यस्यास्ताम् [एनां सरितं] यमुनां, [सपदि, उल्लङ्घा]
 जित्वा, तीर्त्वेत्यर्थः । भङ्गेवेति गम्यते, विशेषणसामर्थ्यात् । [जगाम] ।
 अत्र जयस्य विशेषणगत्या कूलदलनादिहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गभेदः ।
 हरिणी वृत्तम्;—“भवति हरिणी न्सौ श्रौ म्रौ गो रसाम्बुधिविष्टपैः”
 इति लक्षणात् ॥ ७७ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकीलाचलमङ्गिनाथसूरिविरचितायां
 माघकाव्यव्याख्यायां सर्वङ्घषाऽऽख्यायां द्वादशः सर्गः ॥१२॥

त्रयोदशः सर्गः ।

—००—

यमुनामतीतमथ शुश्रुवानमं
तपसस्तनूज इति नाधुनोच्यते ।
स यदाऽचलत्रिजपुरादहर्निशं
नृपतेस्तदादि समचारि वार्त्तया ॥ १ ॥
यदुभर्त्तुरागमनलब्धजन्मनः
प्रमदादमानिव पुरे महीयसि ।

यमुनामिति ।—[अथ] यमुनातरणानन्तरं, [तपसस्तनूजः] धर्म-
नन्दनः, [अधुना यमुनामतीतम्, अमं] हरिं, [शुश्रुवान्] । “भाषायां
सदवसश्रुवः” (३।२।१०८ पा०) इति कसुप्रत्ययः । [इति नोच्यते],
किन्तु [सः] हरिः, [यदा निजपुरादचलत्], तच्चलनम् आदिर्यस्मिन्
कर्मणि तत् [तदादि] तत्प्रभृति । अहश्च निशा च [अहर्निशम्] ।
समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावे अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । [नृपतेः] धर्मराजस्य,
[वार्त्तया] इह निविष्टः, इतो निर्गत इति वृत्तान्तेन, [समचारि]
सञ्चरितम्, आगतमिति यावत् । भावे लुङ् । सन्निहितयमुनातरण-
वृत्तान्तवद्भावद्वितसकलदैर्नन्दिनवृत्तान्तो निजनगरप्रस्थानात् प्रभृति
प्रतिक्षणमागत एवेत्यर्थः । अस्मिन् सर्गे मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ;—“सजसा
जगौ भवति मञ्जुभाषिणी” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

यदुभर्त्तुरिति ।—[ततः] हरैर्यमुनोत्तरणश्रवणानन्तरं, [सः, वसुधा-
ऽधिपः] धर्मराजः, [यदुभर्त्तुः] हरैः, [आगमनलब्धजन्मनः]
आगमनेन, लब्धजन्मनो लब्धीदयात्, जातादित्यर्थः ; [प्रमदात्] हर्षात् ।

सहसा ततः स सहितोऽनुजन्मभि-
र्वसुधाऽधिपोऽभिमुखमस्य निर्ययौ ॥ २ ॥

रभसप्रवृत्तकुरुचक्रदुन्दुभि-
ध्वनिभिर्जनस्य बधिरीकृतश्रुतेः ।

समवादि वक्तृभिरभीष्टसङ्ख्या-
प्रकृतार्थशेषमथ हस्तसंज्ञया ॥ ३ ॥

अपदान्तरञ्च परितः क्षितिक्षिता-
मपतन् द्रुतभ्रमितहेमनेमयः ।

“प्रमदसम्प्रदो हर्षे” (३।३।६८ पा०) इत्यपप्रत्ययान्तो निपातः ।
[महीयसि] अतिविपुलेऽपि, [पुरे, अमान् इव], हर्षकृतशरीरवृद्धेः,
अपरिमितविकासः सन्निव, इत्युत्प्रेक्षा । [सहसा, अनुजन्मभिः]
अनुजैः, [सहितः, अस्य] हरैः, [अभिमुखं, निर्ययौ] नगरात् निर्गत
इत्यर्थः ॥ २ ॥

रभसिति ।—[रभसप्रवृत्तकुरुचक्रदुन्दुभिध्वनिभिः] रभसो हर्षः ।
‘रभसो वेगहर्षयोः’ इति विश्वः । तेन प्रवृत्तैः, कुरुचक्रदुन्दुभिध्वनिभिः
कौरवसेनातूर्यघोषैः, [बधिरीकृतश्रुतैः] विकलीकृतश्रोत्रेन्द्रियस्य, [जनस्य]
श्रोत्रजनस्य, [वक्तृभिः] कथकैः, [अभीष्टसङ्ख्याप्रकृतार्थशेषम्] अभीष्ट-
सङ्ख्यासु दृष्टाऽऽलापेषु, प्रकृतस्य वक्तुं प्रक्रान्तस्य, अर्थस्य अभिधेयस्य, शेषं
वक्तव्यावशिष्टम् । [अथ] बाधिर्यान्तरं, [हस्तसंज्ञया] हस्तसङ्केतेन,
[समवादि] संवादितम् । श्रौक्लणस्याऽऽगमनसन्तोषात् तथा दुन्दुभी-
नाजहुः, यथा कण्ठोक्तशेषं करसंज्ञया निष्पाद्यते स्म इत्यर्थः । अत्र
बधिरीकरणस्य जनविशेषणद्वारा हस्तसंज्ञया वदनहेतुत्वात् काव्य-
लिङ्गभेदः ॥ ३ ॥

अपदेति ।—[द्रुतभ्रमितहेमनेमयः] द्रुतं शीघ्रं, भ्रमिताः परिवर्तिताः,
हेमनेमयः कनकचक्रान्ताः, येषां ते । “चक्रधारा प्रधिर्नैमिः” इति

जविमारुताञ्चितपरस्परोपम-

क्षितिरेणुकेतुवसनाः पताकिनः ॥ ४ ॥

द्रुतमध्वनन्नुपरि पाणिवृत्तयः

पणवा इवाश्वचरणक्षता भुवः ।

नन्तुश्च वारिधरधीरवारण-

ध्वनिहृष्टकूजितकलाः कलापिनः ॥ ५ ॥

हलायुधः । अत एव [जविमारुताञ्चितपरस्परोपमक्षितिरेणुकेतु-
वसनाः] जविना वेगवता, मारुतेन, अञ्चितानि कम्पितानि, परस्पर-
मुपमान्तीति परस्परोपमानि अन्योऽन्यमदृशानि, क्षितिरेणुकेतुवसनानि
स्वोत्थापितभूरेणवः, स्वाऽऽरोपितध्वजपटाश्च, येषां ते ; क्षितिं, क्षियन्ति
ईशतं, इति क्षितिक्षितः क्षितीशाः ; “क्षि ऐश्वर्यं वासे” इति धातोस्तौ-
दादिकात् क्षिपि तुक् । “क्षितिपतिष्वेवामौ क्षितिक्षित्” इति भट्टमहः ।
तेषां [क्षितिक्षितां] सम्बन्धिनः, पताकाः सन्ति येषामिति [पताकिनः]
रथाः । व्रीह्यादित्वादिनिः । [परितः] सर्वतः ; नास्ति पदस्य
अन्तरम् अवकाशः यस्मिन् कर्मणि तन् [अपदान्तरं] संसक्तं यथा तथा ।
‘संसक्ते त्वव्यवहितमपदान्तरमित्यपि’ इत्यमरः । [अपतन्] अधावन्,
[च] । अत्र राष्ट्रवर्गानि रेणूनां केतूनाञ्च प्रकृतत्वात् केवलप्रकृताऽऽस्यदा
तुल्ययोगिता ; तथा च परस्परोपमेति विशेषणात् रेणुवत्केतवः,
केतुवच्च रेणव इति उपमेयोपमया, के रेणवः ? — के केतवः ? — इति
संशयश्च व्यज्यते, इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ४ ॥

द्रुतमिति ।— [अश्वचरणक्षताः] तुरगखुरघट्टिताः, [भुवः] । उपरि
पृष्ठभागे, पाणिवृत्तयः पाणिताडनानि, येषां ते, [उपरिपाणि
वृत्तयः, पणवाः] वाद्यविशेषाः, [इव] इत्युपमा । [द्रुतं] द्रुततरमेव,
[अध्वनन्] ध्वनन्ति स्म । ‘अथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमं द्रुतम्’ इत्यमरः ।
[वारिधरधीरवारणध्वनिहृष्टकूजितकलाः] वारिधरशब्देन तद्गर्जितं

ब्रजतोरपि प्रणयपूर्वमेकतां
 कुरुराधिनाथकुरुनाथसैन्ययोः ।
 रुरुषे विषाणिभिरनुक्षणं मिथो-
 मदमूढबुद्धिषु विवेकिता कुतः ? ॥ ६ ॥
 अवलोक एव नृपतेः स्म दूरतो-
 रभसाद्रथादवतरीतुमिच्छतः ।
 अवतोर्णवान् प्रथममाऽऽत्मना हरि-
 र्विनयं विशेषयति संभ्रमेण सः ॥ ७ ॥

लक्ष्यते । तद्वत्, धीरैर्गम्भीरैः, वारणध्वनिभिः गजवृंह्यैः, हृष्टाः, अत
 एव कूजितकलाः, कूजिता इत्यर्थः । ततो विशेषणसमासः । कलापाः
 येषां सन्तीति, [कलापिनः] वर्द्धिणः, [च, ननृतुः] नृत्यन्ति स्म ।
 अलोपमयोः संसृष्टिः । वारिधरोपमया, कलापिनां गजवृंहितेषु
 घनगर्जितभ्रान्तिमन्तरेण नृत्यासम्भवात् भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यन्यते,
 इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ५ ॥

ब्रजतोरिति ।—तदा [कुरुराधिनाथकुरुनाथसैन्ययोः] हरिपार्थ-
 सैन्ययोः, [प्रणयपूर्वं] स्नेहपूर्वकम्, [एकताम्] ऐक्यं, [ब्रजतोः]
 गच्छतोः सतोः, [अपि, विषाणिभिः] उभयसेनावर्त्तिभिः गजैः,
 [अनुक्षणं] प्रतिक्षणं, [मिथः] परस्परं, [रुरुषे] चुक्रुधे । भावे
 लिट् । तथा हि, [मदमूढबुद्धिषु] मदेन, मूढबुद्धिषु विपरीतप्रज्ञेषु,
 [विवेकिता] कार्याकार्यविचारिता, [कुतः ?] नास्त्येवेत्यर्थः ।
 अतस्तेषां स्वामिसौहार्देऽपि स्वयं विरोधिता न दोषायति भावः ।
 सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६ ॥

अवलोक इति ।—[दूरतः] दूरात्, [एव, अवलोके] हरेर्दर्शनं एव,
 [रभसात्] हर्षात्, [रथात्, अवतरीतुम्] अवरोढुम्, “वृत्तो वा”

वपुषा पुराणपुरुषः पुरः क्षितौ
परिपुञ्जमानपृथुहारयष्टिना ।
भुवनैर्नतोऽपि विहिताऽऽत्मगौरवः
प्रणानाम नाम तनयं पितृष्वसुः ॥ ८ ॥

(७।२।३८ पा०) इति विकल्पात् दीर्घः । [इच्छतः, नृपतेः] धर्म-
राजात्, [प्रथमं] तदवतरणात् पूर्वमेवेत्यर्थः । [आत्मना] स्वयमेव ।
“तृतीयाविधाने प्रकृत्यादीनामुपसंख्यानम्” (वा०) इति प्रकृत्यादि-
त्वात् तृतीया । [अवतीर्णवान्] रथादवरूढः सन् । “निष्ठा”
(३।२।१०२ पा०) इति तरतेः क्तवतुप्रत्ययः । “ऋत इज्जातोः”
(७।१।१०० पा०) इतीच्चं, “वीरुपधायया दीर्घः—” (८।२।७६
पा०) इति दीर्घे “रदाभ्याम्—” (८।२।४२ पा०) इति निष्ठानत्वे,
“रषाभ्याम्—” (८।४।१ पा०) इति णत्वम् । [स हरिः, सम्भ्रमेण]
न्वराविशिषेण, [विनयं] मानोज्ञत्वं, [विशिषयति स्म] अतिशययति
स्म । एतेन हरिः पूज्यविषयो रत्याख्यो भावो ध्वन्यते * ॥ ७ ॥

वपुषेति ।—[पुराणपुरुषः] हरिः, सर्वलोकज्येष्ठोऽपीति भावः ।
तथा [भुवनैः, नतः] नमस्कृतः, [अपि, विहितात्मगौरवः] विहितं
सम्पादितम्, आत्मनः, गौरवम् उत्कर्षः, येन स सन् । पूज्येषु नमस्याया
श्रीचात्यहेतुत्वादिति भावः ; अत एवात्र विचित्रालङ्कारः,—“विचित्रं
स्वविरुद्धस्य फलस्य स्यात् समुद्यमे” इति लक्षणात् । [पुरः क्षितौ]
अग्रभूमौ, [परिपुञ्जमानपृथुहारयष्टिना] परिपूञ्जमाना परितः पुञ्जी-
क्रियमाणा, पृथुः स्थूलः, हारो मुक्तावलिः, यष्टिरिव यस्य तेन,
[वपुषा] शरीरेण, न त्वञ्जलिमालेण, तथाऽस्य पूज्यत्वादिति भावः ।
पूज्यत्वे हेतुमाह,—[पितृष्वसुः तनयं] पितृभगिनीपुत्रं, धर्मराज-
मित्यर्थः । “विभाषा स्वसृपत्योः” (६।३।२४ पा०) इत्यस्य वैकल्पिक-
त्वेन षष्ठा लुक् । “मातृपितृभ्यां स्वसा” (८।३।८४ पा०) इति षत्वम् ।

* “रतिर्देवादिविषया व्यभिचारो तथाऽङ्कितः । भावः” इति लक्षणात् ।

मुकुटांशुरञ्जितपरागमग्रतः

स न यावदाप शिरसा महौतलम् ।

क्षितिपेन तावदनपेक्षितक्रमं

भुजपञ्जरेण रभसादगृह्यत ॥ ९ ॥

न ममौ कपाटतटविस्तृतं तनौ

मुरवैरिवक्ष उरसि क्षमाभुजः ।

भुजयोस्तथाऽपि युगलेन दीर्घयो-

र्विकटौकतेन परितोऽभिप्रस्वजे ॥ १० ॥

[नाम] प्रकाशं, [प्रणनाम] प्रणामं कृतवानित्यर्थः । प्रपूर्वाक्षमे-
र्लिट् । “उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य” (८।४।१४ पा०) इति शात्वम् ।
अत्रापि पूर्ववत् भावध्वनिः । भुवनैनेतोऽपि हरिलोकयात्राऽनुवर्त्ती
स्वयमेनं नतवानिति विरोधाभासोऽलङ्कारो विचित्रेणोक्तेन सङ्कीर्णः ।
नामनामेति वृत्त्यनुप्रासभेदश्च * संसृष्ट इत्याद्युद्धम् ॥ ८ ॥

मुकुटिति ।—[सः] हरिः, [मुकुटांशुरञ्जितपरागं] मुकुटांशुभिः,
रञ्जितः स्ववर्णमापादितः, परागो रेणुः, यस्य तत्, [अग्रतः] पुरतः,
[महौतलं शिरसा यावत्, नाऽऽपि] नास्पृशदित्यर्थः ; [तावत्, क्षितिपेन]
धर्मराजन, [अनपेक्षितक्रमम्] अनपेक्षितः, क्रमः परिपाटी, यस्मिन्
कर्मणि तत् तथा, [भुजपञ्जरेण] भुजाभ्यामेव पञ्जरेण, इति
रूपकम् । [रभसात्] वेगात्, [अगृह्यत] गृहीतः । प्रणामक्रिया-
समाप्तेः प्रागेवोक्त्याप्याऽऽश्लिष्यदित्यर्थः ॥ ९ ॥

निति ।—[कपाटतटविस्तृतं, मुरवैरिवक्षः] मुरवैरिणो हरिः, वक्षः,
[तनौ] अल्पे, [क्षमाभुजः] धर्मराजस्य, [उरसि, न ममौ] न परिमितम्
इत्यर्थः ; [तथाऽपि, विकटौकतेन] विपुलौकतेन, [दीर्घयोर्भुजयोर्युगलेन,

गतया निरन्तरनिवासमध्युरः

परिनाभि नूनमवमुच्य वारिजम् ।

कुरुराजनिर्दयनिपीडनाभयात्

मुखमध्यरोहि मरविद्विषः श्रिया ॥ ११ ॥

परितः] समन्तात्, [अभिष्वजे] आलिङ्गितम् । वक्षसा भुजाभ्याञ्च कथञ्चित् परिच्छिन्नमभूत्, न तु वक्षसैवेत्यर्थः । “सदिस्वङ्गोः परस्य लिटि” (८३।११८ काशिका) इति धातुसकारस्य षत्वनिषेधात्, स्थादित्वेऽप्यभ्यासस्यैव षत्वम् । अत्र हरिवक्षसो वैपुल्यातिशयद्योतनाय तदसम्बन्धेऽपि सम्बन्धरूपा, नृपवक्षःसम्मानेऽप्यसम्मानोक्तेः सम्बन्धे असम्बन्धरूपा चातिशयोक्तिः । अनयोश्च स्वतःसिद्धकविप्रौढोक्ति-सिद्धयोरप्यतिशययोरभेदाध्यवसायादुच्यते इति रहस्यम् ॥ १० ॥

गतयेति ।—नाभ्यां [परिनाभि] । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [वारिजं] नाभिक्रमलमित्यर्थः ; [अवमुच्य] विहाय, [अम्युरः] उरसि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [निरन्तरनिवासं] निरन्तरं सततं, निवासं स्थितिं, [गतया] प्राप्तया, [श्रिया] शोभया, रमया च । नाभिसरोजत्यागेनात्र निवासेन तस्मादपहृतमिति ध्वनितम् । [कुरुराजनिर्दयनिपीडनाभयात्] कुरुराजस्य या निर्दयनिपीडना गाढाऽऽश्लेषरूपा, ततो भयात्, [मुरः-विद्विषः] मुरवैरिणः, [मुखम्, अध्यरोहि] अधिरूढम् । भीता ह्युच्चमारोहन्तीति लोकवेदयोः प्रसिद्धमिति भावः । [नूनम्] इत्युत्प्रेक्षा । अत्र वाच्यायाः सुहृदाश्लेषप्रभवायाः शोभायाः श्रियेति श्लेषमहिम्ना प्रतीयमानया रमया सहाभेदाध्यवसायात् क्रमेण नाभिसुखक्रमलाऽऽधारसम्ब-

* भाष्ये एतत् सूत्रं नास्ति, (८३।११८) काशिकायामेष दृश्यते ; सिद्धान्त-कौमुद्यान्तु “सदेः परस्य लिटि” (८३।११६ पा०) इति सूत्रं पठितम् ; अन्यत्र तु “सदेः परस्य लिटौति सूत्रे स्वच्छेरुपसंख्यानम्” इति वार्तिकम् उद्धृतम् । एतेनैतदनुमीयते यत् टीका कृतं जयादित्यमतानुवर्त्ती चासीदिति ।

शिरसि स्म जिघ्रति सुरारिबन्धने

हलवामनं विनयवामनं तदा ।

यशसेव वीर्यविजितामरद्रुम-

प्रसवेन वासितशिरोरुहे नृपः ॥ १२ ॥

मुखवेदनाहृषितरोमकूपया

शिथिलीकृतेऽपि वसुदेवजन्मनि ।

कुरुभर्तुरङ्गलतया न तत्यजे

विकसत्कदम्बनिकुरम्बचारुता ॥ १३ ॥

न्याभिधानाच्च श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापितः पर्यायभेदः,—‘क्रमेणैकम-
नेकस्मिन्नाधारे वर्तते यदि । एकस्मिन्नथवाऽनेकं पर्यायालङ्कृतिर्भेदा ॥’
इति लक्षणात् । तदुपजीविता श्रीमुखारोहणस्य भयहेतुकत्व-
कथनादुत्प्रेक्षेति अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ११ ॥

शिरसीति ।—[नृपः] धर्मराजः, [सुरारिबन्धने] पुरा बलिबन्धने,
[हलवामनं] कपटवामनं, [तदा] पार्थीपपत्तिसमये तु, [विनय-
वामनं] विनयनमभिमित्यर्थः, तं हरिमिति शेषः । [वीर्यविजितामर-
द्रुमप्रसवेन] पारिजातहरणे शौर्यलब्धपारिजातकुसुमेन, [यशसेव]
पारिजातविजयप्रसूतया कौर्त्वीय, इत्युत्प्रेक्षा । [वासितशिरोरुहे]
सुरभितकेशे, [शिरसि जिघ्रति स्म] । ‘प्रवासादेत्य मूर्धन्यवप्राणम्’
इति स्मरणात् । पुरा किल भगवान् सत्यभामाप्रोतये बलात् इन्द्र-
लोकात् अपहृत्य पारिजातं निजगृहेषु आरोपितवान् इति कथाऽत्वानु-
सन्ध्या ॥ १२ ॥

सुखेति ।—वसुदेवाज्जन्म यस्य तस्मिन् [वसुदेवजन्मनि] वासुदेवे ।
जन्मोत्तरपदत्वात् व्यधिकरणो बहुव्रीहिविर्वाचनवचनादित्युक्तं प्राक् । *

* “अवर्ज्यां बहुव्रीहिव्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः” इति (२७५या० ५ अधि०
१८९०) इति सूत्रम् ।

इतरानपि क्षितिभुजोऽनुजन्मनः

प्रमनाः प्रमोदपरिफुल्लचक्षुषः ।

स यथोचितं जनसभाजनोचितः

प्रसभोद्धृताऽसुरसभोऽसभाजयत् ॥ १४ ॥

समुपेत्य तुल्यमहसः शिलाघनान्

घनपक्षदीर्घतरबाहुशालिनः ।

[शिथिलीकृतोऽपि] विश्लेषितं सत्यपि, [सुखवेदनाहृषितरोमकूपया] सुखवेदनया आलिङ्गनसुखानुभवेन, हृषिता उन्नता, रोमकूपा रोममूलानि यस्यां तथा । “हृषलोमपु” (७।२।२८ पा०) इतीडागमः । [कुरुभर्तुः] धर्मराजस्य, [अङ्गलतया, विकसत्कदम्बनिकुरम्बचारुता] विकसतः कदम्बनिकुरम्बस्य कदम्बकुसुमसमूहस्य, चारुता कामनीयकं, [न तत्थजे] न त्यक्ता, किन्तु स्वीकृतं त्वर्थः । आश्लेषापगमेऽपि तज्जन्मसुखानुवृत्त्या तत्कार्यस्य रोमहृषस्यानुवृत्तिरिति तात्पर्यार्थः । अत एव शिथिलीकृते हृषितरोमकूपयत्यकारणकार्यकथनान् विभावना तदपेक्षया चैयमुत्पन्ना कदम्बनिकुरम्बचारुतानिदर्शना तथा सद्भावेन सङ्कीर्त्यते ॥ १३ ॥

इतरानिति ।—[जनसभाजनोचितः] सर्वजनसम्भावनाहेः, [प्रसभोद्धृताऽसुरसभः] प्रमभेन बलात्, उद्धृता असुरसभा असुरसङ्घे येन सः, [प्रमनाः] हृष्टचित्तः, [स] हरिः, [प्रमोदपरिफुल्लचक्षुषः] हर्षोत्फुल्लनैवान्, [इतरान्] भौमादीन्, [अपि, क्षितिभुजः] नृपस्य । अतु पश्चाज्जन्म येषां तान् [अनुजन्मनः] अनुजान्, [यथोचितं] यथाऽहम्, [असभाजयत्] सभाजयति स्म । आलिङ्गनादिभिरानन्दयामासैत्यर्थः । ‘आनन्दनसभाजनं’ इत्यमरः । ‘सभाज प्रीतिदर्शनयोः’ इति धातोश्चौरादिका-
ल्लङ् ॥ १४ ॥

समिति ।—[तुल्यमहसः] समतजस्कान्, [शिलाघनान्] शिल-
इव शिलाभिश्च घनान् दृढान्, [घनपक्षदीर्घतरबाहुशालिनः] घनैः

परिशिश्विषुः क्षितिपतीन् क्षितौश्वराः
 कुलिशात्यरेण गिरयो गिरीनिव ॥ १५ ॥
 इभकुम्भतुङ्गघटितेतर-
 स्तनभारदूरविनिवारितोदराः ।
 परिफुल्लगण्डफलकाः परस्परं
 परिरेभिरे कुकुरकौरवस्त्रियः ॥ १६ ॥
 रथवाजिपत्तिकरिणीसमाकुलं
 तदनीकयोः समगत इयं मिथः ।

पक्षैरिव दीर्घतरबाहुभिः, बाहुभिरेव पक्षैश्च शालन्ते इति तथोक्तान्
 एवम्भूतान्, [क्षितिपतीन्] एवम्भूताः [क्षितौश्वराः, समं] युगपत्,
 [एत्थ] आगत्य । आङ्पूर्वादिष्यः क्तो ल्यपि तुक् । [कुलिशात्, परेण]
 परतः, कुलिशक्षतेः पूर्वमित्यर्थः । सम्प्रत्यसम्भवादिति भावः ।
 परेणेति विभक्तिप्रतिरूपकम् अव्ययम् । [गिरयो गिरीनिव, परि-
 शिश्विषुः] आलिङ्गितवन्तः । उपमा ॥ १५ ॥

इमेति ।— [इभकुम्भतुङ्गघटितेतरस्तनभारदूरविनिवारितोदराः]
 इभकुम्भा इव ये तुङ्गाः घटिताश्च इतरेतरासां स्तनभारास्तैः दूरे
 विनिवारितानि अतिक्लाश्यादस्फुटतया स्थापितानि, उदराणि यासां
 ताः । “स्वाङ्गाच्च—” (४।१।५४ पा०) इति विकल्पादनीकारः ।
 [परिफुल्लगण्डफलकाः] हर्षपुलकितगण्डम्यलाः, [कुकुरकौरवस्त्रियः]
 यादवपाण्डवाङ्गनाः, [परस्परं, परिरेभिरे] आश्लिष्टवत्यः । ‘परिरम्भः
 परिष्वङ्ग आश्लेष’ उपगूहनम्’ इत्यमरः । परिफुल्लेति फुल्लतेः पचाद्यजन्तं,
 न तु फुल्लेति निष्ठान्तम्, ‘अनुपसर्गात्’ (८।२।५५ पा०) इति
 कथनविरोधात् ॥ १६ ॥

रथेति ।— [रथवाजिपत्तिकरिणीसमाकुलं] रथवाजिपत्तिकरि-

दधिरे पृथक्करिण एव दूरतो-

महतां हि सर्वमथवा जनातिगम् ॥ १७ ॥

अधिरुह्यतामिति महीभृतोदितः

कपिकेतुनाऽर्पितकरो रथं हृदिः ।

अवलम्बितैलविलपाणिपल्लवः

श्रयति स्म मेघमिव मेघवाहनः ॥ १८ ॥

शौभिः समाकुलं सङ्कीर्णम् ; करिणीग्रहणं पुङ्गजव्यावृत्त्यर्थम् ; अतो युद्धानर्हतया तासाम् असेनाङ्गत्वात् न इद्वैकवद्भावः । [तदनौ-कयोः] सैन्ययोः । 'वरूधिनी वलं मैत्र्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम्' इत्यमरः । [इयं, मिथः] अन्योऽन्यं, [समगत] मङ्गतम् । गमेर्लुङि "समो गम्यच्छि—" (१।३।२६ पा०) इत्यादिनाऽऽत्मनेपदम् ; "वा गमः" (१।२।१३ पा०) इति सिद्धः कित्वात् "अनुदात्तोपदेश—" (६।४।३७ पा०) इत्यादिना अनुनासिकलोपः "ऋस्वादङ्गात्" (८।२।२७ पा०) इति सकारलोपः । [करिणः] पुङ्गजाः, [दूरत एव, पृथक्] असङ्गतं, [दधिरे] धृताः, स्थापिता इत्यर्थः । [अथवा] किमत्र चित्रम् इति भावः । [महतां] महासत्त्वानां सम्बन्धि, [हि, सर्वं] चेष्टितमिति भावः । जनानतिगच्छतीति [जनातिगम्] अतिजनं, सर्वलोकविलक्षणमिति भावः । समान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १७ ॥

अधीति ।—[हृदिः, अधिरुह्यतां] रथे आरुह्यताम्, [इति] एवं, [मही-भृता] धर्मराजेन, [उदितः] उक्तः सन् । वदेः कर्मणि क्तः, "वचिस्वपि—" (६।१।१५ पा०) इत्यादिना सम्प्रसारणम् । [कपिकेतुना] अर्जुनेन, [अर्पितकरः] दत्तहस्ताः सन् । [अवलम्बितैलविलपाणिपल्लवः] अवलम्बितः अवष्टम्भः, ऐलविलस्य कुबेरस्य, पाणिपल्लवो येन सः, [मेघ-वाहन] इन्द्रः, [मेघमिव रथं, श्रयति स्म] आरूढवानित्यर्थः । उपमा ॥ १८ ॥

रथमास्थितस्य च पुराभिवर्त्तिन-
 स्तिसृणां पुरामिव रिपोर्मुरद्विषः ।
 अथ धर्ममूर्त्तिरनुरागभावितः
 स्वयमादित प्रवयणं प्रजापतिः ॥ १९ ॥
 शनकैरथास्य तनुजालकान्तर-
 स्फुरितक्षपाकरकरोत्कराकृति ।
 पृथुफेनकूटमिव निम्नगापते-
 र्मरुतश्च सूनुरधुवत् प्रकीर्णकम् ॥ २० ॥

रथमिति ।—अथ] रथारोहणानन्तरं, [रथम्, आस्थितस्य] आरू-
 दस्य, [च] किञ्चेति चार्थः । [पुराभिवर्त्तिनः] इन्द्रप्रस्थाभिवर्त्तिनः, त्रिपु-
 राभिवर्त्तिनश्च, [सुरद्विषः] इरेः, [तिसृणां पुरां रिपोः] त्रिपुरान्तकस्य,
 [इव] । “न तिसृषतसृ” (१।४।४ पा०) इति नामि दीर्घप्रतिषेधः ।
 [धर्ममूर्त्तिः] धर्मात्मा, [प्रजापतिः] जनेश्वरः, धर्मराजः ब्रह्मा च, [अनुराग-
 भावितः] सन् ; प्रवीयते प्रेर्यतेऽनेनेति [प्रवयणं] प्राजनं, प्रतोद इति
 यावत् । अत एव प्रवयणो दण्डः, ‘प्राजनो दण्डः’ इति काशिका ।
 अजः करणे ल्युट् । “वा यौ” (२।४।५७ पा०) इति विकल्पादजे-
 वीभावः । “पूर्वपदात्संज्ञायाम्—” (८।४।३ पा०) इति षत्वम् । [स्वयम्,
 आदित] गृह्यैतवान्, सारथ्यं कृतवानित्यर्थः । आददातेः कर्त्तरि लुङि
 तङ् “स्थाध्वोः—” (१।२।१७ पा०) इतीकारे सिचः कित्त्वे च “ङ्रस्वाद-
 ङ्गात्” (८।२।२७ पा०) इति सलोपः । अत्र त्रिपुरहरणे ब्रह्मा हरस्येव
 हरैरयं सारथ्यं चकारेत्युपमा ; तस्याः प्रजापतिरिति राजब्रह्मणोः
 श्लेषमूलाभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिनिर्व्यूढतेति सङ्करः ॥ १९ ॥

शनकैरिति ।—[अथ, अस्य] इरेः, [तनुजालकान्तरस्फुरितक्षपाकर-
 करोत्कराकृति] तनुषु सूक्ष्मेषु, जालकान्तरेषु गवाक्षरन्ध्रेषु, स्फुरि-

विकसत्कलायकुसुमासितद्युते-
 रलघूडुपाण्डु जगतामधीशितुः ।
 यमुनाङ्गदोपरिगहंसमण्डल-
 द्युतिजिष्णु जिष्णुरभृतोष्णावारणम् ॥ २१ ॥
 पवनात्मजेन्द्रसुतमध्यवर्तिना
 नितरामरोचि रुचिरेण चक्रिणा ।

तस्य प्रसृतस्य, चपाकरोत्करस्य शशिकिरणपुञ्जस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्य तत्, [प्रकीर्णकं] चामरं, [निम्नगापतेः] समुद्रस्य, [पृथुफेनकूटं] पृथु विपुलं, फेनकूटं फेनपुञ्जम्, [इव, मरुतः सृजुः] भीमसेनः, [च] किञ्चेति चार्थः । [शनकैः, अधुवत्] धुवति स्म । धुवतिरयं तौदादिक इत्युक्तम् । उपमयोः सङ्करः ॥ २० ॥

विकसदिति ।—[विकसत्कलायकुसुमासितद्युतेः] विकसत्कलाय-कुसुमं कालपुष्पम् । “कलायः स्यात् काले” इति वैजयन्ती । तद्वद-सितद्युतेर्नौलवर्णस्य, [जगतामधीशितुः] जगन्नाथस्य, [जिष्णुः] अर्जुनः, [अलघूडुपाण्डु] स्थूलनक्षत्रधवलम् ; अत एव [यमुनाङ्गदोपरिगहंस-मण्डलद्युतिजिष्णु] यमुनाङ्गदस्योपरिगम् उपरिगतम् । “अन्यतोपि दृश्यते” (वा०) इति उप्रत्ययः । तस्य हंसमण्डलस्य द्युतिं शोभां, जिष्णु जयश्रीलम् । “ग्लाजिस्थञ्च—” (३१।१३६ पा०) इति क्सुः । [उष्णावारणम्] आतपत्रम्, [अभृत] भृतवान् । भृजः कर्त्तरि लुङ् । “स्वरितञितः—” (१।३।७२ पा०) इत्यात्मनेपदं, “उञ्च” (१।२।१२ पा०) इति सिचः कित्वाद्गुणता, “ङ्खादङ्गात्” (८।१।२७ पा०) इति सकारलोपः । अत्राप्युपमासङ्करः ॥ २१ ॥

पवनेति ।—[पवनात्मजेन्द्रसुतमध्यवर्तिना] भौमार्जुनमध्यगतं, [रुचिरेण, चक्रिणा] हरिणा, [उभयग्रहान्तरस्थितिकारितं] उभयो-रर्कान्यग्रहाणाम् अन्यतमयोरन्तरे मध्ये, स्थित्या वासेन, कारितं

दधतेव योगमुभयग्रहान्तर-
 स्थितिकारितं दुरुधुराख्यमिन्दुना ॥ २२ ॥
 वशिनं क्षितेरयनयावित्रेष्वरं
 नियमो यमश्च नियतं यतिं यथा ।
 विजयश्रिया वृतमिवाकमारुता-
 वनुसस्तुस्तमथ दस्रयोः सुतौ ॥ २३ ॥

सम्पादितम् । वृत्तिविषये उभयग्रहस्य स्थानेऽपि उभयग्रहस्यैव प्रयोगो
 व्याख्यातः । दुरुधुरेत्याख्या यस्य तत् [दुरुधुराख्यं, योगं दधता] अर्का-
 न्यग्रहमध्यगतेनेत्यर्थः । [इन्दुनेव] इत्युपमा । [नितराम्] अति-
 शयेन । “किमेत्तिडव्ययघादाम्ब—” (५।४।११ पा०) इत्यादिनाऽऽसु-
 प्रत्ययः । [अरोचि] अशोभि । रोचतेभावे लुङ् । स्वभावरमणी-
 यस्यानुरूपांतरसमायोगाच्छोभाऽतिशयो जायते ; रत्नकाञ्चनयोरिवेति
 भावः । अत्र भगवानाचार्यमिच्छिः,—‘हित्वाऽकं सुनफाऽनफादुरु-
 धुराः स्वान्त्योभयस्थैर्ग्रहैः श्रौतांशोः—’ इति । एतदेव स्पष्टीकृतं कल्याण-
 वसेणा,—‘रविवर्जं द्वादशशेरेनफा चन्द्रद्वितीयगैः सुनफा । उभयस्थितै-
 र्दुरुधुरा केमद्रमसंज्ञकोऽतोऽन्यः ॥’ इति ॥ २२ ॥

वशिनमिति ।—[अथ] भीमार्जुनोपवेशनानन्तरं, [वशिनम्]
 इन्द्रियजयवन्तम्, अव्यसनिनमिति यावत् । [क्षितेः ईश्वरं] भूपतिम्,
 [अयनयो] अयः शुभावहो विधिः, नयो नौतिः, तौ, इव] दैव-
 पुरुषकाराविवेत्यर्थः, [नियतम्] आचारनिष्ठं, [यतिं] जितेन्द्रियम् ।
 ‘यतिनो यतयश्च’ इत्यमरः । [नियमः] शरीरातिरिक्तदेशकालादि-
 साधनापेक्षः सन्धोपासनजपादिः, [यमः] शरीरमात्रसाधना-
 पेक्षोऽहिंसादिः,—‘शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तत् यमः । निय-
 मस्तु स यत्कर्म नित्यमागन्तुसाधनम् ॥’ स च [यथा] यमनियमा-
 विवेत्यर्थः । ‘इववद्वा यथाशब्दाः’ इति दण्डाभिधानात् । [विजय-

मुदितैस्तदेति दितिजन्मनां रिपा-

वविनीयसम्भ्रमविकासिभक्तिभिः ।

उपसेदिवद्भिरुपदेष्टरौव तै-

र्ववृते विनीतमविनीतशासिभिः ॥ २४ ॥

श्रिया वृत्तम्] आसन्नविजयं, विजीगिषुं रिपुमित्यर्थः । [अर्कमारुता-
विव, दस्योः] अश्विनोः, [सुतो] नकुलसहदेवौ । 'नासत्यावश्विनौ
दस्यौ' इत्यमरः । [तं] हरिम्, [अनुससतुः] अनुचेरतुः, पृष्ठोपसर्पणं
चक्रतुरित्यर्थः । इह सर्वकर्त्तृमनोरथानुकूलव्यापारवत्त्वमनुसरणम् ।
इयं मालीपमा ॥ २३ ॥

मुदितैरिति ।— [तदा] तस्मिन् समये, [इति, मुदितैः] हृष्टैः,
[अविनीयसम्भ्रमविकासिभक्तिभिः] अविनीयः अकल्कः, अकपट इति
यावत्, यः सम्भ्रम आदरः, तेन विकासिनी स्फुटीभवन्ती, भक्तिर्येषां
तैः । “विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु” (३।१।११७ पा०)
इति कल्कार्थं निपातः । नपुंसकपूर्वपदः स्त्रीलिङ्गपूर्वपदो वा बहु-
व्रीहिः । [अविनीतशासिभिः] अविनीतं शासतीत्यविनीतशासि तैः
दृष्टशिक्षकैः [तैः] पाण्डवैरित्यर्थः, [दितिजन्मनां रिपौ] कृष्णविषये । उप
समौपे, सौदन्ति स्म इत्युपसेदिवसः अन्तेवासिनः । “भाषायां सद्वस-
श्रवः” (३।२।१०८ पा०) इति सदर्लिटः कसुरादेशः । तैः [उपसेदिवद्भिः,
उपदेष्टरि] गुरो, [इव] इत्युपमा । [विनीतम्] अनुवृत्तञ्च,
[ववृते] वृत्तम् । भावे लिट् । ननु विकासिभक्तिभिरित्यत्र कथं
पूर्वपदस्य पुंवद्भावः भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठात् “स्त्रियाः पुंवत्”
(६।३।३४ पा०) इति पुंवद्भावसूत्रेऽप्रियादिषु इति निषेधादिति ।
विकासिशब्दस्याविकासिनीवृत्तिमात्रपरतयाऽस्त्रीत्वस्य विवक्षितत्वात्
नपुंसकपूर्वपदो बहुव्रीहिरिति केचित् । तदेतदभिप्रेत्योक्तं वृत्तिकारेण,—
‘दृढभक्तिरित्येवमादिषु स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वात् सिद्धिः’ इति ।
एतदेव स्पष्टीकृतं गणव्याख्याने ;—“दृढं भक्तिर्यस्येति नपुंसकं पूर्व-

गतयोरभेदमिति सैन्ययोस्तयो-
 रथ भानुजङ्घतनयाम्भसोरिव ।
 प्रतिनादितामरविमानमानकै-
 र्नितरां मुदा परमयेव दध्वने ॥ २५ ॥

पदम् । धात्वर्थविशेषणमात्रपरे दृढशब्दे लिङ्गविशेषस्यानुपकारक-
 त्वात् स्त्रीत्वमविवक्षितम्” इति । भोजराजस्तु,—“भक्तौ कर्मसाधना-
 याम्” इत्यनेन सूत्रेण भज्यते सेव्यते इति कर्मार्थत्वेन दृढा भक्ति-
 रित्यादि भवति, भावसाधनायान्तु “दृढभक्तिर्भवत्येव” इत्याह । तदे-
 तत्सर्वमस्माभिः कालिदासवयसञ्जीविन्यां ‘दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे’ * इत्या-
 दिषु विवेचितम् । तस्माद्विकसिभक्तिभिरित्यत्रापि मतभेदेन पूर्वपदस्य
 स्त्रीत्वे नपुंसकत्वे च रूपसिद्धिरस्तीति स्थितम् ॥ २४ ॥

गतयोरिति ।—[इति] इत्थं, [गतयोः सैन्ययोः, भानुजङ्घतनयाम्भ-
 सोरिव] भानुजङ्घतनये यमुनाजाङ्घ्र्यौ, तयोरम्भसो प्रवाहौ, तयोरिव,
 [अभेदम्] ऐक्यं, गतयोः सतोः । “यस्य च भावेन भावलक्षणम्” (२।३।
 ३७ पा०) इति सप्तमी । एतेन सैन्ययोरवार्थत्वमुक्तम् । [अथ]
 सैन्यमेलनानन्तरम्, [आनकैः] मङ्गलदुन्दुभिभिः, [परमया, मुदेव]
 हर्षेण इव, इत्युत्प्रेक्षा । [प्रतिनादितामरविमानं] प्रतिनादितानि
 प्रतिध्वनितानि, अमरविमानानि द्रष्टुमागत्याम्बरस्थितानि विमानानि
 देवयानानि यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा, [नितरां दध्वने] ध्वनितम् ।
 भावे लिट् ॥ २५ ॥

* रघुवंश १२स० १२श्लोके, ‘‘दृष्टभक्तिर्भवान्या’’ इति पूर्वमेष ३७ श्लोके,
 अपि च शाकुन्तले प्रथमाङ्के राजा ‘‘सा खलु विदितभक्तिः सा महर्षये निवेदयिष्यति’’
 इत्यत्र, महाकवेः कालिदासस्य अव्यङ्ग्यकाव्यवर्धे द्रष्टव्यम् ; सञ्जीविन्याश्च ‘‘दृढ-
 भक्तिः’’ इत्यत्र विशिष्येतस्य विचारितत्वात् तस्याः पुनः पृथगुपन्यास इति ज्ञेयम् ।

मखमौचितुं क्षितिपतेरुपेयुषां
 परितः प्रकल्पितनिकेतनं वह्निः ।
 उपरुध्यमानमिव भूभृताम्बलैः
 पुटभेदनं दनुसुतारिरैक्षत ॥ २६ ॥
 प्रतिनादपूरितदिगन्तरः पतन्
 पुरगोपुरं प्रति स सैन्यसागरः ।
 रुरुचे हिमाचलगुहामुखोन्मुखः
 पयसां प्रवाह इव सौरसैन्धवः ॥ २७ ॥

मखमिति ।—[क्षितिपतेः] धर्मराजस्य, [मखं] क्रतुम्, [ईक्षितुम्, उपेयुषां] ततस्तत आगतानां, [भूभृतां] राज्ञां, [बलैः] सैन्यैः, [वह्निः परितः, प्रकल्पितनिकेतनं] प्रकल्पितानि निर्मितानि, निकेतनानि निवासा यस्य तत् ; अत एव [उपरुध्यमानं] शत्रुसेनावेद्यमानम्, [इव] स्थितम्, इत्युत्प्रेक्षा । [पुटभेदनं] पत्तनं, मयकृतमिन्द्रप्रस्थम् । ‘पत्तनं पुटभेदनम्’ इत्यमरः । [दनुसुतारिः] दानवारिः, [ऐक्षत] पुरोऽपश्यत् ॥ २६ ॥

प्रतीति ।—[प्रतिनादपूरितदिगन्तरः] प्रतिनादैः प्रतिध्वानैः, पूरितं व्याप्तं, दिशाम् अन्तरम् अन्तरालं येन सः, [पुरगोपुरं] पुरद्वारं, [प्रति] । ‘गोपुरन्तु पुरद्वारि द्वारमात्रे नपुंसकम्’ इति विश्वः । एवञ्च न पुरशब्दस्य पीनरुक्त्यशङ्का । [पतन्] धावन्, [स, सैन्यसागरः] सेनासमुद्रः, [हिमाचलगुहामुखोन्मुखः] हिमाचलगुहामुखस्योन्मुखोऽभिमुखः ; सुरसिन्धोर्गङ्गाया अयं [सौरसैन्धवः] । “हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च” (७।३।१६ पा०) इत्युभयपदवृद्धिः । [पयसां प्रवाह इव, रुरुचे] रेखे । उपमाऽलङ्कारः ॥ २७ ॥

असक्तद्दृष्टीतबहुदेहसम्भव-

स्तदसौ विभक्तनवगोपुरान्तरम् ।

पुरुषः पुरं प्रविशति स्म पञ्चभिः

सममिन्द्रियैरिव नरेन्द्रसूनुभिः ॥ २८ ॥

तनुभिस्त्रिनेत्रनयनानवेक्षित-

स्मरविग्रहद्युतिभिरद्युतन्नराः ।

प्रमदाश्च यत्र खलु राजयत्नमणः

परतो निशाकरमनोरमैर्मखैः ॥ २९ ॥

असक्तदिति ।—[असक्तद्दृष्टीतबहुदेहसम्भवः] असक्तद्दृष्टः, गृहीतो लोकधारणाय स्वीकृतः, बहुषु देहेषु मत्स्यकूर्मादिषु शरीरेषु, सम्भवः प्रादुर्भावो येन सः ; अन्यत्र,—स्वकर्मणा प्राक्तनयोनिस्वम्बन्धरूपसम्भव इत्यर्थः । [पुरुषः] पुराणपुरुषो हरिः, जीवश्च, [विभक्तनवगोपुरान्तरम्] विभक्तानि नवानि प्रत्यग्राणि, गोपुरान्तराणि द्वारविशेषा यस्य तत्, अन्यत्र,—नवसङ्घाकानि गोपुरान्तराणि इन्द्रियद्वारभेदा यस्मिन् तत्, [पुरं] पत्तनं, शरीरञ्च । ‘पुरं पुरि शरीरे च’ इति विश्वः । [पञ्चभिरिन्द्रियैः सममिव] पञ्चभिः [नरेन्द्रसूनुभिः] राजपुत्रैः पाण्डवैः सह, [असौ] हरिः, [तत्] पुरं, [प्रविशति स्म] । जीवो हि देहाद्देहान्तरं पूर्वैन्द्रियैः सह प्रविशति, लिङ्गशरीरस्थानपायादिति भावः । श्लेष-सङ्कीर्णयमुपमा ॥२८॥

तनुभिरिति ।—[यत्र] पुरे, [नराः] पुरुषाः, [त्रिनेत्रनयनानवेक्षितस्मरविग्रहद्युतिभिः] त्रिनेत्रस्वाम्बकः । “पूर्वपदात्संशायामगः” (८।४।३ पा०) इति शात्वन्तु रघुनाथादिवत् शात्वरहितस्य संश्राव्णे न प्रवर्त्तते । तस्य नयनेनानवेक्षितस्य स्मरविग्रहस्य द्युतिरिव द्युतिर्यासां ताभिः, [तनुभिः] मूर्त्तिभिः । ‘स्त्रियां मूर्त्तिस्तनुस्तानूः’ इत्यमरः ।

अवलोकनाय सुरविद्विषां द्विषः
 पटहप्रणादविहितोपहृतयः ।
 अवधौरितान्यकरणौयसत्त्वराः
 प्रतिरथ्यमौयुरथ पौरयोषितः ॥ ३० ॥
 अभिवीच्य सामिकृतमण्डनं यतीः
 करुद्वनीविगलदंशुकाः स्त्रियः ।

[अद्युतन्] द्योतन्ते स्म । 'द्युत दीप्तौ' । "द्युङ्गो लुङि" (१।३।६१ पा०)
 इति विकल्पात् परस्मैपदं पुषादिसुलेण च्चैरडादेशः । [प्रमदाः]
 स्त्रियः, [च, राजयत्स्यः] राजश्चन्द्रस्य यत्स्य राजयत्स्य चयः रोगः ।
 'राजानं यत्स्य आरत्' इति श्रवणात् । 'राजयत्स्य चयः शोषः'
 इत्यमरः । तस्मात्, [परतः] पूर्वमित्यर्थः । [निशाकरमनोरमैः]
 निशाकरवत् मनोरमैः, अक्षीणेन्दुसुन्दरैः इत्यर्थः । [मुखैः] अद्युतन्
 [खलु] । 'तत्पुरं प्रविशति स्म' इति पूर्वैखान्वयः । उपमयोः संसृष्टिः
 ॥ २६ ॥

अवलोकनायति ।—[अथ] हरः पुरः प्रवेशानन्तरं, [पटहप्रणाद-
 विहितोपहृतयः] पटहप्रणादैर्दुन्दुभिध्वनिभिः, विहितोपहृतयः कृता-
 हाना इवेत्यर्थः । पुरे भवाः पौर्यस्ता योषितः [पौरयोषितः] स्त्रियाः,
 पुंवद्भावः । [सुरविद्विषाम्] असुराणां, [द्विषः] हरेरित्यर्थः, [अवलो-
 कनाय] दर्शनार्थम्, [अवधौरितान्यकरणौयसत्त्वराः] अवधौरितान्य-
 करणीयाः त्यक्तान्यकार्याः, ताश्च ताः सत्त्वराश्च ताः सत्यः ;
 रथ्यां प्रति [प्रतिरथ्यम्] । यथार्थेऽव्ययीभावः । [ईयुः] प्राप्ताः ।
 एतेन स्त्रीणां हरिविलोकने कालाक्षमत्वलक्षणभौत्सुक्यमुक्तम् । अत्र
 पौराङ्गनाप्राप्तेः प्रवेशवाद्यश्रवणाऽऽनन्तर्यात् तदुपाह्वानोत्प्रेक्षा व्यङ्गका-
 प्रयोगाद्गम्या ॥ ३० ॥

अथाष्टादशभिः पौराङ्गनाश्टङ्गारचेष्टां वर्णयति, अभौति ।—[सामि-

दधिरऽधिभित्ति पट्टप्रतिस्वनैः

स्फुटमट्टहासमिव सौधपङ्कयः ॥ ३१ ॥

रभसेन हारपददत्तकाञ्चयः

प्रतिमूर्द्धंजं निहितकर्णपूरकाः ।

परिवर्त्तिताम्बरयुगाः समापतन्

वलयीकृतश्रवणपूरकाः स्त्रियः ॥ ३२ ॥

कृतमखण्डनम्] अर्द्धविरचितप्रसाधनं यथा तथा, [यतीः] गच्छन्तीः ।
 इणः शतरि डीप् । [कररुद्धनीविगलदंशुकाः] कररुद्धनीवीनि कर-
 गृह्यौतग्रन्थीनि, गलदंशुकानि संसमानपरिधानानि यासां ताः । लस-
 दिति पाठान्तरं, तदा लसदुल्लसदित्यर्थः । ‘अंशुकं वस्त्रमाले स्यात् परि-
 धानोत्तरीययोः’ इति शब्दार्थवि । [स्त्रियः] स्त्रीः, [अभिवीच्य
 सौधपङ्कयः, अधिभित्ति] भित्तिपु । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।
 [पट्टप्रतिस्वनैः] तूर्य्यप्रतिध्वनिभिः, [स्फुटम्] उद्गतम्, [अट्टहासम्]
 उच्चैर्हसितम्, [इव दधिरं] । इवत्युत्प्रेक्षा । विकृतिदर्शनाद्दामो
 भवतीति भावः । अत्र कुतूहलाख्या चेष्टोक्ता ;—‘कुतूहलं रम्यदृष्टौ
 चापल्यं परिकीर्त्तितम्’ इति लक्षणात् ॥ ३१ ॥

रभसेनति ।—[रभसेन] त्वरया, [हारपददत्तकाञ्चयः] हारपदं
 मुक्तादामस्थानं, वक्षसि इत्यर्थः, दत्तकाञ्चयः न्यस्तरश्रनाः, [प्रतिमूर्द्धंजं]
 मूर्द्धंजेषु, केशेषु इत्यर्थः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [निहितकर्णपूरकाः]
 निहिताः कर्णपूरकाः कर्णावतंसा याभिस्ताः । [परिवर्त्तिताम्बरयुगाः]
 परिवर्त्तितं विपर्य्यासेन घृतम्, अम्बरयुगं वाससी याभिस्ताः । परिधानी-
 कृतमुत्तरीयं कुचांशुकञ्च जघने दत्तमित्यर्थः । [वलयीकृतश्रवणपूरकाः]
 वलयीकृताः कङ्कणीकृताः, श्रवणपूरकाः कुण्डलानि याभिस्ताः,
 [स्त्रियः, समापतन्] अधावन् । एतेन विभवाख्या चेष्टोक्ता,—“विभम-

व्यतनोदपास्य चरणं प्रसाधिका-
 करपल्लवाद्रसवशेन काचन ।
 द्रुतयावकैकपदचित्रितावनिं
 पदवीं गतेव गिरिजा हरार्द्धताम् ॥ ३३ ॥
 व्यचलन् विशङ्कटकटोरकस्थली-
 शिखरस्वलन्मुखरमेखलाऽऽकुलाः ।
 भवनानि तुङ्गतपनीयसङ्क्रम-
 क्रमणकणत्कनकनूपुराः स्त्रियः ॥ ३४ ॥

स्वरया कालि भूषास्थानविपर्ययः” इति लक्षणात् । स च भ्रममूल
 इति भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यन्यते ॥ ३२ ॥

व्यतनोदिति ।—[काचन] स्त्री, [रसवशेन] हरिवीक्षणपार-
 तन्त्रेण । ‘गुणे रागे द्रवे रसः’ इत्यमरः । [प्रसाधिकाकरपल्लवात्]
 प्रसाधिकायाः अलङ्कार्याः, करपल्लवात्, [चरणम्, अपास्य] असमाप्तावे-
 वाक्षिप्य, [हरार्द्धतां] हरस्यार्द्धाङ्गतां, [गता] । अन्यथैकपादालक्तका-
 सम्भवादिति भावः । [गिरिजा] गौरी, [द्रव, द्रुतयावकैकपदचित्रि-
 तावनिं] द्रुतयावकेन आर्द्रालक्तकेन, एकपदेन, चित्रिता चित्रवर्णीकृता,
 अवनिर्यस्याः तां, [पदवीं, व्यतनोत्] अकरोत् । उपमाऽलङ्कारः । एषा
 कुतूहलाख्या चेष्टा, रसाद्विद्वन्नाजनितचापलरूपत्वादिति ॥ ३३ ॥

व्यचलन्निति ।—[विशङ्कटकटोरकस्थलीशिखरस्वलन्मुखरमेखला-
 ऽऽकुलाः] विशङ्कटानां विशालानां, कटोरकस्थलीनां कटिभागानां,
 शिखरेषु अग्रेषु, स्वलन्त्यः लुठन्त्यः, अत एव मुखराः शब्दायमानाः,
 ताभिर्मेखलाभिराकुलाः, [तुङ्गतपनीयसङ्क्रमणकणत्कनकनूपुराः]
 तुङ्गेषु तपनीयसङ्क्रमेषु कनकसोपानेषु, क्रमणेन कणन्तः कनकनूपुरा
 यासां ताः, [स्त्रियः, भवनानि] हर्म्याणि, [व्यचलन्], तत्र गत्वाऽऽरोह-

अधिरुक्ममन्दिरगवाक्षमुल्लसत्
 सुदृशो रराज मुरजिद्विदृक्षया !
 वदनारविन्दमुदयाद्रिकन्दरा-
 विवरोदरस्थितमिवेन्दुमण्डलम् ॥ ३५ ॥
 अधिरूढया निजनिकेतमुच्चकैः
 पवनावधूतवसनान्तयैकया ।
 विहितोपशोभमुपयाति माधवे
 नगरं व्यरोचत पताकयेव तत् ॥ ३६ ॥

नित्यर्थः । चलेर्गत्यर्थाद्भङ् । एतदपि पूर्ववदतिकृतूहलमेव । वृत्त्यनु-
 प्रासोऽलङ्कारः ॥ ३४ ॥

अधीति ।—[मुरजिद्विदृक्षया] मुरजितो हरेः, दिदृक्षया द्रष्टु-
 मिच्छया । दृशः सन्नन्तात् “अप्रत्ययात्” (३।३।१०२ पा०) इति
 स्त्रियामप्रत्यये टाप् । रुक्ममन्दिरस्य कनकहर्म्यस्य, गवाक्षे [अधिरुक्म-
 मन्दिरगवाक्षम्] । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [उल्लसत्] प्रकाशमानं,
 [सुदृशः] स्त्रियाः, [वदनारविन्दम्, उदयाद्रिकन्दराविवरोदरस्थितम्]
 उदयाद्रेः कन्दराया गुहायाः, विवरस्योदरं मध्ये, स्थितम्, [इन्दुमण्डल-
 मिव रराज], इत्युपमा । अत्रापि सुदृशो गवाक्षाक्रमणस्य रम्यदर्शना-
 र्थंचापलरूपत्वात् कुतूहलं मुरजिद्विदृक्षयेत्यादिना व्यक्तमेव ॥ ३५ ॥

अधीति ।—[उच्चकैः, निजनिकेतं] स्वसौधम्, [अधिरूढया]
 आरूढवत्या, [पवनावधूतवसनान्तया] पवनेनावधूतः कम्पितः, वस-
 नान्तो वस्त्राच्चलो यस्यास्तया, [एकया] कयाचिदङ्गनया, हेतुना
 [तत् नगरम्] इन्द्रप्रस्थं, [माधवे, उपयाति] आगच्छति सति । याते-
 लटः शलादेशः । [पताकया] वैजयन्त्या, [विहितोपशोभं] कृत-
 शोभम्, [इव] अलङ्कृतमिव, इत्युत्प्रेक्षा । [व्यरोचत] व्यराजत ।

करयुग्मपद्ममुकुलापवर्जितैः
 प्रतिवेश्म लाजकुमुमैरवाकिरन् ।
 अवदीर्णशुक्तिपुटमुक्तमौक्तिक-
 प्रकरैरिव प्रियरथाङ्गमङ्गनाः ॥ ३७ ॥
 हिममुक्तचन्द्ररुचिरः सपद्मको
 मद्यन् द्विजान् जनितमीनकेतनः ।
 अभवत् प्रसादितसुरो महोत्सवः
 प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः ॥ ३८ ॥

कृत्स्नस्यापि नगरस्य स्वयं पताकेव बभाविष्यत्प्रेक्षा । तस्याः सकल-
 पौराङ्गनाऽतिशयाय लावण्यं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । अत्रापि
 प्रासादाऽऽरोहणं पूर्ववत् कुतूहलमेव ॥ ३६ ॥

करेति ।—[प्रतिवेश्म] वेश्मानि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [अङ्गनाः]
 पुरन्ध्रयः । [करयुग्मपद्ममुकुलापवर्जितैः] करयुग्मानि अञ्जलयः, तानि
 पद्ममुकुलानीवेत्युपमितसमासः । तैरपवर्जितैः, अत एव [अवदीर्ण-
 शुक्तिपुटमुक्तमौक्तिकप्रकरैः] अवदीर्णैः विभिन्नैः, शुक्तिपुटैः शुक्तिकोशैः,
 मुक्ता उत्प्रेक्षाः, ये मौक्तिकप्रकरा मुक्तानिकरास्तैः, [इव] स्थितैरित्यु-
 त्प्रेक्षा । लाजाः कुसुमानीव तैः [लाजकुसुमैः] आचारलाजैरित्यर्थः ।
 प्रियं रथाङ्गं चक्रं यस्य तं [प्रियरथाङ्गं] चक्रिणं, हरिमित्यर्थः ।
 [अवाकिरन्] ह्लादयामासुः ॥ ३७ ॥

द्विमेति ।—[हिममुक्तचन्द्ररुचिरः] हिममुक्तः शिशिरापगमात्
 हिमात् निर्मुक्तः, यश्चन्द्रः स इव रुचिरः ; अन्यत्र,—तेन रुचिरः । पद्मेन
 पद्मया च सह वर्त्तत इति सपद्मः, स एव [सपद्मकः] पद्महस्तः,
 सश्रीकश्च । श्रेषिकः स्वार्थिको वा कप्प्रत्ययः । अन्यत्र,—सपद्मकः ।
 श्रेषिकः कप्प्रत्ययः । [द्विजान्] ब्राह्मणान् ; अन्यत्र,—पद्मिणान्

धरणीधरेन्द्रदुहितुर्भयादसौ
 विषमेक्षणः स्फुटममूर्न पश्यति ।
 मदनेन वीतभयमित्यधिष्ठिताः
 क्षणमौक्षते स्म स पुरोविलासिनौ ॥३६॥
 विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा
 भवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।

कोकिलादीन्, [मदयन्] हर्षयन्, [जनितमीनकैतनः] प्रद्युम्नजनकः ; •
 अन्यत्र,—मदनीद्वीपकः । [प्रसादितसुरः] प्रसादिता अनुगृहीताः,
 सुरा देवा येन ; अन्यत्र,—प्रसादिता निर्मलीकृता, सुरा मदिरा
 यस्मिन् सः, [सः, माधवः] हरिः, वसन्तश्च । ‘माधवस्तु वसन्ते स्यात्
 वैशाखे गरुडध्वजे’ इति विश्वः । प्रमदैव जनस्तस्य [प्रमदाजनस्य] ।
 जातावेकवचनम् । [चिराय, महोत्सवोऽभवत्] । तद्दानन्दकरोऽभू-
 दित्यर्थः । इहाऽऽनन्दकरत्वसाम्येन माधवे महोत्सवरूपणात् रूपक-
 सिद्धिः । श्लेषस्तु हरिवसन्तयोरिह नास्त्येव, प्रकृताप्रकृतश्लेषे विशिष्य-
 श्लेषायोगात् ; किन्तु शब्दशक्तिमूलो ध्वनिरेव ॥ ३८ ॥

धरणीति ।—[असौ] स्वदाहकः, [विषमेक्षणः] लाक्षः, [धरणी-
 धरेन्द्रदुहितुः] पार्वत्याः । सपत्नीशङ्किन्या इति भावः । “भौता-
 र्यानां भयहेतुः” (१।४।२५ पा०) इति पञ्चमी । [भयात् स्फुटम्, अमूर्ः]
 पौरयोषितः, [न पश्यति, इति] हेतोः, इति विश्वासादित्यर्थः ; अत एव
 गम्योत्प्रेक्षा । [मदनेन वीतभयम्, अधिष्ठिताः] आक्रान्ताः, अत्यारूढ-
 मदना इत्यर्थः । [पुरोविलासिनौ, सः] हरिः, [क्षणमौक्षते स्म] ।
 सविस्मयमिति भावः ॥ ३६ ॥

विपुलेनेति ।—[युगक्षये] कल्पान्ते ; सागरे शीते इति [सागर-

* पुरा क्लृप्त इरनेववज्रिणा भष्मीभूतः कामदेवः योऽङ्गणनेह प्रद्युम्नरूपेण
 अवततार इति पौराणिकी वार्ता ।

मदविभ्रमासकलया पपे पुनः
स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥ ४० ॥
अधिकोन्नमह्वनपयोधरा मुहुः
प्रचलत्कलापिकलशङ्ककस्वना ।
अभिकृष्णामङ्गलिमुखेन काचन
द्रुतमेककर्णविवरं व्यघट्टयत् ॥ ४१ ॥

शयस्य] । “अधिकरणे श्रुतेः” (३।२।१५ पा०) इति अच्प्रत्ययः,
“शयवासवासिष्वकालात्” (६।३।१८ पा०) इति विकल्पात् अलुग-
भावः । [यस्य] हरेः, [विपुलेन कुक्षिणा भुवनानि, पपिरे]
पौतानि । पिबतः कर्मणि लिट् । [सः] हरिः, [एकतमया पुर-
स्त्रिया] कयाचित् पौराङ्गनया, [पुनः, मदविभ्रमासकलया] मदविभ्रमेण
मदविकारेण, असकलया असमग्रया, [एकया दृशा, पपे] पौतः, सत्ृष्णं
दृष्ट इत्यर्थः । कुक्षिकोणनिविष्टनिखिलविष्टपस्य हरेर्महत्तः आधेय-
स्यात्यत्यतरैककान्ताकटाक्षकोणाऽऽधारत्वोक्त्या चमत्कारादधिकाल-
ङ्कारः,—‘आधाराऽऽधेययोरानुरूप्याभावोऽधिको मतः’ इति लक्षणात् ।
अयञ्च तात्कालिकविकारात्मा विलासाख्यो भावो यत्कटाक्षवौच्यम्,—
‘तात्कालिकविकारः स्यात् विलासोऽङ्गक्रियादिषु’ इति दशरूपकात्
॥ ४० ॥

अधिकेति ।—[काचन] कान्ता, [अभिकृष्णं] कृष्णाभिमुखम् ।
आभिमुख्येऽव्ययीभावः । [अधिकोन्नमह्वनपयोधरा] अधिकं भुजोन्नम-
नादूरम्, उन्नमन् घनः कठिनः, पयोधरः स्तनो यस्याः सा, [मुहुः ; प्रचल-
त्कलापिकलशङ्ककस्वना] प्रचलतो नृत्यतः, कलापिनो बह्विधः इव,
कलो मधुरः, शङ्ककस्वनो बलयध्वनिर्यस्याः सा सती । ‘शङ्ककं वलये
कम्बो’ इति विश्वः । [अङ्गलिमुखेन] अङ्गुल्यग्रेण, [एककर्णविवरम्]
एकस्य कर्णस्य विवरं रन्ध्रं, [द्रुतं] शीघ्रं, [व्यघट्टयत्] कण्ठविनोदार्थ-

परिपाटलाञ्जदलचारुणाऽसक्त-
 चलिताङ्गुलीकिसलयेन पाणिना ।
 सशिरःप्रकम्पमपरा रिपुं मधो-
 रनुदीर्णवर्णानिभृतार्थमाह्वयत् ॥ ४२ ॥
 नलिनान्तिकोपहितपल्लवश्रिया
 व्यवधाय चारु मुखमेकपाणिना ।
 स्फुरदङ्गुलीविवरनिःसृतोल्लस-
 दशनप्रभाङ्गुरमजृम्भतापरा ॥ ४३ ॥

मिवाताडयत् । वस्तुतस्तु भावाविष्करणार्थमेवेति भावः । अयञ्च पूर्ववद्विलास एव । * कलापिकलेत्युपमा ॥ ४१ ॥

परौति ।—[अपरा] स्त्री, [परिपाटलाञ्जदलचारुणा] रक्ता-
 लपतरुचिरेण, [असक्त] मुहुः, [चलिताङ्गुलीकिसलयेन] चलिता-
 न्यङ्गुल्यः किसलयानीवाङ्गुलीकिसलयानि यस्य तेन, [पाणिना, सशिरः-
 प्रकम्पं] शिरःकम्पयुक्तं यथा तथा, [मधोः रिपुं] हरिम् ; अनुदीर्णवर्णम्
 अनुच्चारिताक्षरम्, अत एव निभृतार्थं परेषामविदितार्थं यत् तत्
 [अनुदीर्णवर्णानिभृतार्थं] यथा तथा, [आह्वयत्] परप्रकाशनभया-
 दव्याहरन्ती चेष्टयैवाह्वानं कृतवतीत्यर्थः । अत्रापि पूर्ववद्विलासोपमे ।
 भावालङ्कारो ॥ ४२ ॥

नलिनिति ।—[अपरा] स्त्री, [नलिनान्तिकोपहितपल्लवश्रिया] नलि-
 नान्तिके उपहितस्य पल्लवस्य श्रौरिव श्रौर्यस्य तेन ; मुखसन्निधानादिति
 भावः । [एकपाणिना, चारु] निसर्गसुन्दरं, [मुखं, व्यवधाय]
 तिरोधायः, [स्फुरदङ्गुलीविवरनिःसृतोल्लसदशनप्रभाऽङ्गुरं] स्फुरदङ्गुली-

* मीमांसिकापरनामा ।

+ अत्र कुड्मितम् इति नव्याः

वलयापिंतासितमहोपलप्रभा-
 बहुलौकतप्रतनुरोमराजिना ।
 हरिवीक्षणार्चणिकचक्षुषाऽन्यथा
 करपल्लवेन गलदम्बरं दधे ॥ ४४ ॥
 निजसौरभभ्रमितभृङ्गपक्षति-
 व्यजनानिलक्षयितधर्मवारिणा ।

विवरनिःसृता उज्वलाङ्गुल्यन्तरालनिगताः, अत एवोद्भवन्तः उत्सर्पन्तः, दशनप्रभा एवाङ्गुरा यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा, [अजृम्भत] जृम्भणमास्यविवरणं, तच्च दृष्टवस्तुसाक्षात्कारकृतजाड्यानुभावः । * अत्र नलिनपङ्कवयोरसम्बन्धयोः सम्भावनया सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिः ॥ ४३ ॥

वलयेति ।—[हरिवीक्षणार्चणिकचक्षुषा] हरिवीक्षणे अर्चणिक-
 चक्षुषा स्थिरदृष्ट्या, विस्मयाऽऽदराभ्यां स्तिमितनेत्रयेत्यर्थः । [अन्यथा]
 स्त्रिया, [गलत्] मुखपारवश्यात् संसमानम्, [अम्बरं, वलयापिंतासित-
 महोपलप्रभाबहुलौकतप्रतनुरोमराजिना] वलयेषु अर्पिताः खचिताः,
 ये असितमहोपला नीलमहामणयः । ‘उपलौ मणिपाषाणौ’ इति
 विश्वः । तेषां प्रभाभिः बहुलौकता सान्द्रौकता, प्रतनुः सूक्ष्मा, रोमराजि-
 र्यस्य तेन, [करपल्लवेन, दधे] धृतम् । अयच्च तात्कालिकविहारलक्षण-
 विलासः । † अत्र इन्द्रनीलप्रभाणां रोमावलीबहुलीकरणोक्त्या प्रभा-
 स्वपि रोमराजित्वप्रतीतेर्भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यत इति वस्तुनाऽलङ्कार-
 ध्वनिः ॥ ४४ ॥

निजेति ।—[काचित्] स्त्री, [निजसौरभभ्रमितभृङ्गपक्षतिव्यज-
 नानिलक्षयितधर्मवारिणा] निजेन आत्मोयेन, सौरभेण सौगन्धेन,

* इदं क्षरावेगोत्यर्चाष्टतं तपनम् इति अर्वाचीनाः ।

† आधुनिकसंमतमिदं विकृतं (विहृतं) नाम सत्त्वजाऽलङ्कारः ।

अभिशौरि काचिदनिमेषदृष्टिना

पुरदेवतेव वपुषा व्यभाव्यत ॥ ४५ ॥

अभियाति नः सतृष एष चक्षुषो

हरिरित्यखियत नितम्बिनीजनः ।

न विवेद यः सततमेनमौक्षते

न विदृष्टातां व्रजति खल्वसावपि ॥ ४६ ॥

अमितानां अमणं कारितानां, भृङ्गाणां पञ्चतयः पञ्चमूलानि । 'स्त्री पञ्चतिः पञ्चमूलम्' इत्यमरः । "पञ्चात्तिः" (५।२।२५ पा०) इति तिप्रत्ययः । ता एव व्यजनानि इति रूपकं, खेदहरणलिङ्गात् । तासाम् अनिलेन क्षयितं नाशितं, घर्मवारि खेदो यस्य तेन, [अभिशौरि] शौरैरभिमुखम् । आभिमुख्येऽव्ययीभावः । [अनिमेषदृष्टिना] अनिमेषा दृष्टिर्यस्य तेन, [वपुषा] निमित्तेन, [पुरदेवतेव] इन्द्रप्रस्थाधि-देवतेव, [व्यभाव्यत] विभाविता, तर्कितेति यावत् । अनिमेषत्वञ्च इष्टदर्शनजन्यजाड्यसञ्चार्यनुभावः,—'अप्रतिपत्तिर्जडता स्याददृष्टानिष्ट-दर्शनश्रुतिभिः । अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णीम्भावादयस्तत्र ॥' इति लक्षणात् । इहाङ्गसौरभानिमेषत्वाभ्यां पुराधिवासञ्च पुराधि-देवतात्वमुत्प्रेक्ष्यते इत्युपात्तगुणनिमित्ता जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा ; तथा चास्या जात्या पद्मिनीत्वं व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । निज-सौरभेत्यनेन 'कमलमुकुलमृद्वी फुल्लराजौवगन्धिः सुरतपयसि यस्याः सौरभं दिव्यमङ्गम्' इत्यादिपद्मिनीलक्षणोपलक्षणादिति । विपुले-नेत्यादिश्लोकोक्ताः षडपि नायिकाः प्रौढाः साधारण्यञ्च । तत्र वासासम्भवात् । अन्यथाऽऽसां कृतचेष्टावर्णनानौचित्याच्चेत्यलमति-प्रपञ्चेन ॥ ४५ ॥

अभियातीति ।—[असौ नितम्बिनीजनः] स्त्रीजनः, [नः] अस्माकं, [चक्षुषः, सतृषः] सतृणस्येव मतः, चक्षुषि सतृषो सत्येव, अनादृत्येत्यर्थः ।

अकृतस्वसङ्गमनाऽऽदरः क्षणं
 लिपिकर्मनिर्मित इव व्यतिष्ठत ;
 गतमच्युतेन सह शून्यतां गतः
 प्रतिपालयन् मन इवाङ्गनाजनः ॥ ४७ ॥
 अलसैर्मदेन सुदृशः शरीरकैः
 स्वगृहान् प्रति प्रतिययुः शनैः शनैः ।

“षष्ठी चानादरे” (२।३।३८ पा०) इति षष्ठी । [एष हरिः, अभियाति] अभिगच्छति, [इति, अखिद्यत] खेदं गतः । खिदेदैवादिकात् कर्त्तरि लङ् । अलोत्प्रेक्ष्यते, नेति ।—[यः] जनः, [एनं] हरिं, [सततमीक्षते] अमौ [अपि खलु विवृण्णतां न व्रजति] इति [न विवेद] नित्यदर्शनेऽप्यपूर्ववदेव भवतीति नाबुध्यतेत्यर्थः । वेद चेन्नाखिद्यतेति भावः । अत्राखिद्यतेति स्त्रीणां प्रारब्धहरिवीक्षणसुखविच्छेदकतविषादाख्य-मञ्चारिभावनिबन्धनात्प्रेयोऽलङ्कारः, तदुत्थापिता चैयमुक्ता वेदनीत्प्रेक्षति सङ्करः । ‘प्रारब्धकार्यसिद्धादेर्विषादः सत्त्वसङ्ख्यः’ इति दशरूपके । सत्त्वसङ्ख्यः चित्तभङ्गः ॥ ४६ ॥

अकृतेति ।—[अङ्गनाजनः अच्युतेन सह गतं मनः, प्रतिपालयन्] प्रतीक्षमाणः, [इव] इत्युत्प्रेक्षा । [शून्यतां] निरोजस्कतां, [गतः, अकृतस्वसङ्गमनाऽऽदरः] निवृत्तनिजगृहप्रायपेक्षः सन्, [लिपिकर्मनिर्मितः] चित्रलिखितः, [इव] इत्युत्प्रेक्षा । [क्षणं, व्यतिष्ठत] विस्यन्दमास्तेत्यर्थः । “समवप्रविभ्यः स्थः” (१।३।३२ पा०) इत्यात्मनेपदम् ; अतः शून्यताऽनुभावाच्चिन्ताऽवगम्यते,—“ध्यानं चिन्ता हितानाम्नेः शून्यता आसतापकृत्” इति दशरूपके । अलोत्प्रेक्षयोः सापेक्षत्वात् सङ्करः ॥ ४७ ॥

अलसैरिति ।—[अलघुप्रसारितविलोचनाञ्जलिद्रुतपीतमाधवरसौच-निर्भरैः] अलघु अधिकं, प्रसारितैर्विलोचनैरेवाञ्जलिभिर्द्रुतं सत्वरम् ।

अलघुप्रसारितविलोचनाञ्जलि-
 द्रुतपीतमाधवरसौघनिर्भरैः ॥ ४८ ॥
 नवगन्धवारिविरजीकृताः पुरो
 घनधूपधूमकृतरेणुविभ्रमाः ।
 प्रचुरोद्भतध्वजविलम्बिवाससः
 पुरवौथयोऽथ हरिणाऽतिपेतिरे ॥ ४९ ॥

‘लघु चिप्रमरं द्रुतम्’ इत्यमरः । पीतो यो माधवो हरिरेव, रसोऽमृतम् ; अन्यत्र,—मधु मयं, तत्सम्बन्धि रसो माधुर्यं, माधवरसः । ‘रसो रागे विषे वीर्यं तित्तादौ पारदे द्रवे । रेतस्यास्वादनं हेमि निर्यासोऽमृत-शब्दयोः ॥’ इति वैजयन्ती । तस्योघः समूहः, तेन निर्भरैर्दुर्भरैः, गुरुभिरिति यावत् ; अत एव [मदेन, अलसैः] मन्थरैः, [शरीरकैः] शरीरकाणि, अल्पशरीराण्येत्यर्थः । “अल्पे” (५।३।८५ पा०) इति परि-माणं कन्प्रत्ययः । तैः उपलक्षिताः, [सुदृशः शनैः शनैः स्वगृहान् प्रति, प्रतिययुः] प्रतिनिगताः स्वयम् । लघून्यपि द्रव्याणि रसद्रवभरणाद्गुरुभ-वन्तीति भावः । अत्र माधवरसौघनिर्भरत्वविशिष्टाण्यगत्या शनैः शनैः प्रतियानहेतुत्वात् कार्यहेतुकं काव्यलिङ्गं, तच्च माधवरसेनेति श्लेष-मूलातिशयोक्त्यापितमिति सङ्करः ॥ ४८ ॥

नवेति ।—[अथ] पुरप्रवेशानन्तरं, [हरिणा, पुरः] पूर्वं, [नवगन्ध-वारिविरजीकृताः] नवगन्धवारिभिः गन्धवासितोदकैः, विरजीकृताः अविरजसो विरजसः सम्यद्यमानाः कृताः । “अरुमीनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च” (५।१।५१ पा०) इत्यभूततद्भावे चिप्रत्यये सलोपः “अस्य चो” (७।१।३२ पा०) इतीकारः । [घनधूपधूमकृतरेणुविभ्रमाः] घनैः सान्द्रैः, धूपानाम् अगुरुधूपानां, धूमैः कृतो रेणुविभ्रमो रजोभ्रमो याभिस्ताः, [प्रचुरोद्भतध्वजविलम्बिवाससः] प्रचुरं बहुलम्, उद्भतेषु उच्छ्रि-तेषु, ध्वजेषु ध्वजस्तम्बेषु, विलम्बीनि विलम्बमानानि, वासांसि पताका

उपनीय बिन्दुसरसो मयेन या
मणिदारु चारु किल वार्षपर्वणम् ।
विदधेऽवधूतसुरसद्मसम्पदं
समुपासदत् सपदि संसदं स ताम् ॥ ५० ॥

यासु ताः, [पुरवोधयः, अतिपेतिरे] अतिपातिताः, अतिक्रान्ता इत्यर्थः ।
पतेः कर्मणि लिट्, एत्वाभ्यासलोपो । अत्र साट्श्याङ्गरेणुभ्रान्त्या भ्रान्ति-
मदलङ्कारः । रेणुविभ्रमशब्देन रजोविलासस्यापि प्रतीतिस्तस्य विरजो-
करणेन विरोधाद्विरोधाभासश्चेति अनयोरेकवाचकानुप्रवेशलक्षणः
सङ्करः ॥ ४९ ॥

उपनीयति ।—[मयेन] असुरशिल्पिना, वृषपर्वा नाम कश्चि-
दसुरेश्वरः, वृषपर्वण इदं [वार्षपर्वणम्] । “तस्येदम्” (४।३।१२० पा०)
इत्यण् । [चारु] मनोहरं, [मणिदारु] मणिरिव दारु काष्ठं, मणिमयं
स्तम्भादिकलापमित्यर्थः, तत् । बिन्दुसरसः] हैमवतात् सरोविशेषात्,
[उपनीय] समीपमानीय, [किल] इत्येतिच्चे । [या] संसत्,
[विदधे] निर्मिता । [अवधूतसुरसद्मसम्पदम्] अवधूता अधरीकृता,
सुरसद्मसम्पत् इन्द्रभवनलक्ष्मीर्यया सा तां, [तां, संसदं] सभाम् ।
‘सभाममिति संसदः । आस्थानी लीवमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः’
इत्यमरः । [सः] हरिः, [सपदि, समुपासदत्] प्रापत् । सदेर्लङि
पुषादित्वात् च्चैरडादेशः । * पुरा किल खाण्डवदाहे पाण्डवेनाग्नि-
दाहान्मोचितेन मयेन प्रत्युपकारार्थं पूर्वमात्मनैव बिन्दुसरसि गुप्तेन
वृषपक्वेष्टहनिर्माणावशिष्टेन मणिशिलाकलापेन काञ्चनसभा धर्मे-
राजाय निर्मितेति भारते । सभावर्णनाङ्गत्वेनार्जुनमयचरितवर्णना-
दृदात्तालङ्कारः,—“प्रभूतमहापुरुषचिन्तनञ्च” इति सूत्रम् ॥ ५० ॥

१ “पुषादि—” (३।१।५५ पा०) इति सूत्रम् ।

अधिरात्रि यत्र निपतन् नभोलिहां
 कलधौतधौतशिलवेश्मनां रुचौ ।
 पुनरप्यवापदिव दुग्धवारिधि-
 क्षणगर्भवासमनिदाघदीधितिः ॥ ५१ ॥
 लयनेषु लोहितकनिर्मिता भुवः
 शितिरत्नरश्मिहरितोक्तान्तराः ।
 जमदग्निमूनुपितृतर्पणीरपो
 वहति स्म या विरलशैवला इव ॥ ५२ ॥

अथ दशभिः सभां वर्णयति, अधीत्यादि । —[अधिरात्रि] रात्रिषु ।
 विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [यत्र] सभायां, [नभोलिहाम्] अब्भं-
 लिहाम् । क्लिप् । [कलधौतधौतशिलवेश्मनां] कलधौतं रोप्यम् ।
 'कलधौतं रुच्यहेम्नोः' इत्यमरः । तद्वद्भोताः धवलाः, शिला येषां
 तानि, वेष्मानि स्फटिकभवनानीत्यर्थः, तेषां, [रुचौ] प्रभायां, [निप-
 तन्] प्रविशन्, [अनिदाघदीधितिः] अनुष्णरश्मिः, हिमांशुरित्यर्थः, [पुन-
 रपि, दुग्धवारिधिक्षणगर्भवामं] दुग्धवारिधौ क्षीराब्धौ, क्षणं गर्भवामं,
 न तु मथनात्प्रागिव चिरगर्भवाममिति भावः । [अवापत्] प्रापत्,
 [इव] इत्युत्प्रेक्षा । तथा वेष्मनां चन्द्रमण्डलातिक्रमो व्यज्यते ॥ ५१ ॥

लयनेष्विति । —[लयनेषु] लीयन्ते एष्विति लयनानि तेषु, गृहेषु,
 [शितिरत्नरश्मिहरितोक्तान्तराः] शितिरत्नानां नीलमण्डानां, रश्मिभिः
 हरितोक्तानि हरितवर्णोक्तानि, अन्तराणि मध्यानि यासां ताः,
 [लोहितकनिर्मिताः] लोहितमण्डयो लोहितकाः पद्मरागाः ।
 "लोहितान्मणौ" (५।४।३० पा०) इति कन्प्रत्ययः । तैः निर्मिताः, [भुवः]
 भूमौः, [विरलशैवलाः] विरलाः शैवला यासु ताः, [जमदग्निमूनुपितृ-
 तर्पणीः] जमदग्निमूनोः परशुरामस्य, पितृणां तर्पणीः तृप्तिकरीः, [अप

विशदाश्मकूटघटिताः क्षपाकृतः
क्षणादामु यत्र च रुचैकतां गताः ।
गृहपङ्क्तयश्चिरमतीयिरे जनै-
स्तमसीव हस्तपरिमर्शसूचिताः ॥ ५३ ॥
निलयेषु नक्तमसिताश्मनाञ्चयै-
विसिनोबधूपरिभवस्फुटाऽऽगसः ।
मुहुरत्रसङ्घिरपि यत्र गौरवा-
च्छलाञ्जनांशव उपांशु जघ्निरि ॥ ५४ ॥

इव] इत्युपमाः। [याः] सभा, [वदति स्म] । जामदग्नाः क्षत्रियास्त्रैः
पञ्चशो हृदानुत्पाद्य ताभिरङ्घ्रिः पितृनतर्पयन्, ताश्च रुधिरप्रकृतिकत्वा-
द्रक्तवर्णा एवेति पुराणम् ॥ ५२ ॥

विशदेति ।—[च] किञ्चेति चार्थः । [यत्र] सभायां, [विशदाश्मकूट-
घटिताः] स्फटिकशिलामङ्गातनिर्मिताः, अत एव [क्षणादामु, क्षपा-
कृतः] निष्ठाकरस्य, [रुचा] चन्द्रिकाया, [एकतां] सावर्ण्यादभेदं, [गताः];
अत एव [तमसीव, हस्तपरिमर्शसूचिताः] पाणिस्पर्शकगम्या इत्यर्थः ।
[गृहपङ्क्तयः जनैश्चिरम्, अतीयिरे] अतिक्रान्ताः । पुरोगतान्यपि
स्फटिकभवनानि चन्द्रिकाभ्रमादतीत्य गत्वा पश्चात्करपरामर्शैः कथ-
ञ्चित्प्राप्यन्ते इत्यर्थः । अत्र प्रकृतानां स्फटिकवेश्मनां गुणसाम्याद्-
प्रस्तुतचन्द्रिकैक्योक्त्या सामान्यालङ्कारः,—“सामान्यं गुणसाम्येन यत्र
वस्त्वन्तरैकता” इति लक्षणात् ॥ ५३ ॥

निलयेष्विति ।—[यत्र] सभायां, [निलयेषु, नक्तं] रात्रौ, [विसिनो-
बधूपरिभवस्फुटाऽऽगसः] विसिन्यो दीर्घिकापद्मिन्यः, ता एव बध्वः,
तासां परिभवेण निमोलितेन, दूषणेन च, स्फुटाऽऽगसः स्पष्टापराधाः,
[शशलाञ्जनांशवः] चन्द्रपादाः, [अत्रसङ्घिरपि] अत्रसङ्घिरपि, निर्दोषैरपि
इति चार्थः । ‘लासो भीमशिदापयोः’ इति विश्वः । “वा भाश—”

सुखिनः पुरोऽभिसुखतामुपागतैः

प्रतिमासु यत्र गृहरत्नभित्तिषु ।

नवसङ्गमैरविभरुः प्रियाजनैः

प्रमदं तपाभरपराङ्मुखैरपि ॥ ५५ ॥

(३।१।७० पा०) इत्यादिना श्यनभावपक्षे शत्रुप्रत्ययः । [असिता-
श्मनाम्] इन्द्रनीलमणीनां, [चयैः । समृद्धैः, [गौरवात्] स्वयं प्रभत-
त्वात्, सम्भावितत्वाच्च । [उपांशु] अंशुसमीपे, रक्षश्च । ‘रक्षश्चोपांशु
चालिङ्गे’ इत्यमरः । [मुहुः, जप्तिरे] तिरोहिता, मागिताश्च । इन्तेः
कर्मणि लिट् । समीपगताश्चन्द्रांशवः प्रभृतैः इन्द्रनीलांशुभिः तिरस्कृता
इत्यर्थः ; अन्यत्र,—अन्तःप्रद्रोहिणो निर्भीकैरपि सम्भावितैः दुष्क्री-
र्त्तिभयाद्भूदं हन्यन्ते इति भावः । अत्र विमिनीनां बध्त्वरूपगतात्
तत्परिभाविणां चन्द्रांशूनां धूर्त्तकामुक्तत्वरूपणप्रतीतैः एकदेशविवर्त्ति
रूपकम् ; तच्च गौरवादुपांशु जप्तिरे इति च श्लेषेणात्मङ्गिरपीति विरोधेन
च सङ्कीर्यते ॥ ५४ ॥

सुखिन इति ।—[यत्र] सभायां ; नवः सङ्गमो येषां तैः [नव-
सङ्गमैः] अत्र एव [तपाभरपराङ्मुखं.] तपाभरणं पराङ्मुखैः विमुखैः,
[अपि, गृहरत्नभित्तिषु] गृहाणां रत्नभित्तिषु, [प्रतिमासु] तस्मद्भ्रान्तप्रति-
विम्बेषु, [पुरः] अग्रे, [अभिसुखतामुपागतैः, प्रियाजनैः] कान्ताजनैः,
[सुखिनः] भोगिनः, [प्रमदं] हर्षम्, [अविभरुः] विभ्रति स्म । भृञो
लडि, “श्लौ” (३।१।१० पा०) इति द्विभावि “सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च”
(३।४।१०६ पा०) इति भेर्जसादेशः । स्त्रीणां वैमुख्येऽपि तत्प्रति-
विम्बाभिसुख्यात् पुंसां मुखमेव, स्त्रीणान्तु उभयथाऽपि क्लिष्टमित्यर्थः ।
अत्र वैमुख्येऽप्याभिसुख्यमिति विरोधस्य प्रतिमास्त्विति निरासाद्विरोधा-
भासोऽलङ्कारः ॥ ५५ ॥

तृणवाञ्छया मुहुरवाञ्छिताऽऽननान्
 निचयेषु यत्र हरिताश्मवेश्मनाम् ।
 रसनाऽग्रलग्नकिरणाङ्कुरान् जनो
 हरिणान् गृहीतकवलानिवैक्षत ॥ ५६ ॥
 विपुलाऽऽलवालभृतवारिदर्पण-
 प्रतिमागतैरभिविरेजुरात्मभिः ।
 यदुपान्तिकेषु दधतो महीरुहः
 सपलाशराशिमिव मूलसंहतिम् ॥ ५७ ॥

तृणेति ।—[यत्र] सभायां, [हरिताश्मवेश्मनां] सरकतमग्नीनां
 गृहाणाम् । ‘गारुत्मतं सरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः’ इत्यमरः ।
 [निचयेषु] सङ्घेषु, [तृणवाञ्छया] तृणाऽऽशया, [मुहुः, अवाञ्छिता-
 ऽऽननान्] नमितमुखान्, अत एव [रसनाऽग्रलग्नकिरणाङ्कुरान्]
 रसनाऽग्रेषु लग्नाः किरणाः अङ्कुरा इव येषां ते तान् ; अत एव
 । गृहीतकवलान्] उपान्ततृणग्रामान्, [इव] स्थितान् [हरिणान्
 जनः, ऐक्षत] ईक्षितवान् । ईक्षतेलाडि “आडजादीनाम्”
 (६।४।७२ पा०) इत्याट्, “आटश्च” (६।१।६० पा०) इति वृद्धिः ।
 अत्र तृणवाञ्छयेति हरिणानां सरकतंषु तृणभ्रान्तेर्भ्रान्तिमदलङ्कारः ;
 तन्मूला चयं गृहीतकवलत्वोत्प्रेक्षति सङ्करः ॥ ५६ ॥

विपुलेति ।—[यदुपान्तिकेषु] यस्याः सभायाः, उपान्तिकेषु समी-
 पेषु, [महीरुहः] वृक्षाः, [विपुलाऽऽलवालभृतवारिदर्पणप्रतिमागतैः]
 विपुलेषु आलवालेषु मूलजलाऽऽधारिषु । ‘स्यादालवालमावालम्’ इत्य-
 मरः । भृतानि सम्भृतानि, वारौख्येव दर्पणाः, तेषु प्रतिमां प्रतिविम्बतां,
 गतैः प्रतिविम्बिनैरित्यर्थः ; [आत्मभिः] स्वमूर्त्तिभिरित्यर्थः । [सपलाश-
 राशिं] सपलमन्ततिं, [मूलसंहतिं, दधत इव] दधाना इव, [अभि-

उरगेन्द्रमूर्द्धरुहरत्नसन्निधे-
 मुहुरुन्नतस्य रसितैः पयोमुचः ।
 अभवन् यदङ्गनभुवः समुच्छ्वस-
 न्नवबालवायजमणिस्थलाङ्कुराः ॥ ५८ ॥
 नलिनौ निगूढसलिला च यत्र सा
 स्थलमित्यधःपतति या सुयोधने ।

विरेजुः] । स्वाऽऽलवालेषु स्वप्रतिविम्बितैः अधोमुखैः मूलेष्वपि सपत्न्या इव रेजुरित्युत्प्रेक्षा ॥ ५७ ॥

उरगेन्द्रेति ।—[उरगेन्द्रमूर्द्धरुहरत्नसन्निधेः] उरगेन्द्राणां मूर्द्धसु रुहाणि रूढानि । इगुपधलक्षणः कः । * तेषां रत्नानां सन्निधेः सन्निधानात्, [मुहुरुन्नतस्य] यदा यदा तत्सन्निधिः, तदा तदोदितस्येत्यर्थः । [पयोमुचः] मेघस्य, [रसितैः] स्तनितैः, [यदङ्गनभुवः] यस्याः प्राङ्गणप्रदेशाः, [समुच्छ्वसन्नवबालवायजमणिस्थलाङ्कुराः] समुच्छ्वसन्तः प्रादुर्भवन्तः, नवाः प्रत्ययाः, बालवायजमणिस्थलाङ्कुराः वैदूर्यभूप्ररोक्षा यासु ताः तद्योक्ताः [अभवन्] । (३१११२५ पा०) बालवायो नाम वैदूर्यप्रभवो देशविशेषः । उरगेन्द्रमूर्द्धन्यरत्नाङ्कुरैः सञ्चोदितमेघध्वनेर्विद्वग्भूमिरुद्भिन्नाङ्कुरा भवतीति प्रसिद्धिः ; तदुक्तम्,— उरगमूर्द्धन्यरत्नसन्निधानादकानिऽपि मेघा गर्जन्तीति वार्त्ता । केचित्तु,— यत्नैवोरगरत्नं मेघरसितञ्च, तन्नैव वैदूर्यभूमिः । अत्र समृद्धिमदम्-वर्णनादुदात्तालङ्कारभेदः,—‘तदुदात्तं भवेत् यत्र समृद्धं वन्तु वर्धते’ इति लक्षणान्तात् ॥ ५८ ॥

नलिनौति ।—[यत्र] सभायां, [च, निगूढसलिला] दलच्छन्नत्वाद-दृश्यसलिला, [सा नलिनौ] वर्त्तते इति शेषः । [या] नलिनौ ; सुष्टु

अनिलाऽऽत्मजप्रहसनाऽऽकुलाखिल-
 क्षितिपक्षयाऽऽगमनिमित्तां ययौ ॥ ५९ ॥
 हसितं परेषु परितः परिस्फुरत्-
 करबालकोमलरुचावुपेक्षितैः ।
 उदकर्षि यत्र जलशङ्कया जनै-
 मुंहुरिन्द्रनीलभुवि दूरमम्बरम् ॥ ६० ॥
 अभितः सदोऽथ हरिपागडवौ रथा-
 दमलांशुमण्डलसमुल्लसत्तनू ।

युध्यत इति [सुयोधने] दुर्योधने । “भाषायां शासियुधिदृशि-
 दृषिमृषिभ्यो युञ् वक्तव्यः” (वा०) इति युच् । [स्थलमिति] भान्त्या,
 [अधःपतति] सति, [अनिलाऽऽत्मजप्रहसनाऽऽकुलाखिलक्षितिपक्षया-
 ऽऽगमनिमित्ताम्] अनिलाऽऽत्मजस्य भीमसेनस्य, प्रहसनेन अट्टहासेन,
 आकुलानां क्षुभितानाम्, अखिलक्षितिपानां क्षयाऽऽगमे नाशप्राप्तौ,
 निमित्तां, [ययौ] । नलिनीदलच्छन्नत्वात् सुयोधनस्य जले स्थल-
 भान्तिः, तथा तस्य पातः, तेन भीमसेनप्रह्लासः, तेन राज्ञां क्षोभः,
 ततस्तथा मारणा रथाः, प्रवृत्तं भीमसेनप्रह्लासः, तेन राज्ञां क्षोभः,
 गतेत्यर्थः । अत्र सभावर्गनाङ्गतया भीमसेनादिवरितवर्गनादुदात्ता-
 लङ्कारभेदः । लक्षणञ्चोक्तम् ॥ ५९ ॥

हसितुमिति ।—[यत्र] सभायां, [परितः, परिस्फुरत्करबालकोमल-
 रुचौ] परिस्फुरन्ती करबालकोमला असिध्यामा, रुचिर्यस्यास्तस्याम्,
 [इन्द्रनीलभुवि हसितं, परेषु] जानताऽन्येन जनेन, [उपेक्षितैः] स्थल-
 मेतत्, न जलमिति उपदिष्टैः, [जनैः] अत्रैरागन्तुकजनैः, [जलशङ्कया]
 जलभ्रान्त्या, [मुहुः दूरम्, अम्बरं] वस्त्रम्, [उदकर्षि] नितम्बादुद्धृतम् ।
 अत्र इन्द्रनीलस्थलसादृश्यात् सलिलभ्रान्तेर्भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ६० ॥

अभित इति ।—[अथ, अमलांशुमण्डलसमुल्लसत्तनू] अमलांशु-

अवतेरतुर्नयननन्दनौ नभः
 शशिभार्गवावुदयपर्वतादिव ॥ ६१ ॥
 तदलक्ष्यरत्नमयकुड्यमादरा-
 दभिधातरौत इत इत्यथो नृपे ।
 धवलाश्मरश्मिपटलाविभावित-
 प्रतिहारमाविशदसौ सदः शनैः ॥ ६२ ॥
 नवहाटकेष्टकचितं ददर्श सः
 क्षितिपस्य वस्त्यमथ तत्र संसदि ।

मण्डलेन तेजःपुञ्जेन, समुल्लसन्त्यो भासमाने, तन् मूर्त्तौ ययोस्तौ, [नयन-
 नन्दनौ] नेत्राऽऽनन्दकरौ, [हरिपाण्डवौ, सदोऽभितः] सभाऽभिमुखम् ।
 “अभितःपरितः—” (वा०) इति द्वितीया । [रथात्, शशिभार्गवौ]
 अमनेत्यादिविशेषणविशिष्टौ चन्द्रशक्रौ, [नभः] अभितः नभोऽभिमुखम्,
 [उदयपर्वतात्] उदयाख्यात्पर्वतात्, उदयाचलादित्यर्थः, [इव,
 अवतेरतुः] अवतीर्णवन्तौ । तरतेर्लिट् “तृफलभजवपञ्च” (६।४।१२२
 — तोदीति)।—[अथो] रथावतरणानन्तरम्, [अमो] हरिः, [नृपे]
 युधिष्ठिरे, [आदरात्, इत इत इत्यभिधातरि] मति, इत इत आगम्य-
 तामित्यभिदधाने सतीत्यर्थः । [तत्] पूर्वोक्तम्, [अलक्ष्यरत्नमयकुड्यम्]
 अदृश्यरत्नभित्तिकम्, [धवलाश्मरश्मिपटलाविभावितप्रतिहारम्] धव-
 लेन शुभ्रेण, अश्मरश्मिपटलेन मणिप्रभापुञ्जेन, अविभावितप्रतिहारम्
 अलक्ष्यहारम् । ‘स्त्रो द्वाद्द्वारं प्रतीहारः’ इत्यमरः । [सदः] सभां, [शनैः,
 आविशत्] प्रविष्टवान् । अत्र कुड्यप्रतीहारयोरलक्ष्यत्वासम्बन्धेऽपि
 तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६२ ॥

नवेति।—[अथ] प्रवेशानन्तरं, [सः] हरिः, [तत्र, संसदि]

गगनम्पृशां मशिरुचां चयेन यत्
 सदनान्यदस्मयत नाकिनामपि ॥ ६३ ॥
 उदयाद्रिमूर्द्धि युगपच्चकासतो-
 दिननाथपूर्णशशिनोरसम्भवाम् ।
 रुचिमासने रुचिरधाम्नि बिम्बता-
 वलघुन्यथ न्यषदतां नृपाच्युतौ ॥ ६४ ॥

सभायां, [नवहाटकेष्टकचितं] नवाभिः हाटकेष्टकाभिः द्विरख्येष्टकाभिः, चितम् । ‘द्विरख्यं हेम हाटकम्’ इत्यमरः । “इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु” (६।३।६५ पा०) इति ऋक् । पकृत्तिकाविशेष-वाचकस्येष्टकाशब्दस्य तादृशि सुवर्णविकारे सुवर्णघटवदपचारात्प्रयोगः । [चित्तिपस्य] युधिष्ठिरस्य, [वस्यं] * सदनम् । ‘निश्चान्तवस्यसदनम्’ इत्यमरः । [ददर्श । यत्] सदनं, [गगनस्पृशाम्] उच्चैस्तराणां, [मशिरुचां, चयेन] समूहेन, [नाकिनां] देवानाम्, [अपि सदनानि, उदस्मयत] अहसत् । स्मयतेरुत्पूर्वात् कर्त्तरि लङ् । अत्रापि नृप-सदनस्य सुरसदनादाधिक्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६३ ॥

उदयाद्रीति ।—[अथ] नृपसदनदर्शनानन्तरम्, [उदयाद्रिमूर्द्धि] उदयाद्रेर्मूर्द्धि शिखरे, [युगपत्, चकासतोः] प्रकाशमानयोः । ‘चकास दीप्तौ’ इति धातोलेटः श्वादेशः । [दिननाथपूर्णशशिनोः] सूर्य-पूर्णचन्द्रमसोः, [असम्भवां] सम्भवगहितां, तयोस्तथाभूतयोर्योगपद्या-योगाद्भूतपूर्वमित्यर्थः । [रुचिं] शोभां, [बिम्बतौ नृपाच्युतौ, रुचिरधाम्नि] उज्ज्वलतेजसि, [अलघुनि] विप्ले, [आसने] सिंहाऽऽसने, [न्यषदताम्] उपविष्टौ । सदर्लुङि “पुषादि—” (३।१।५५ पा०) इति

* “वस्यम्” इत्यत्र “पस्यम्” इति पाठान्तरम् ।

सुतरां सुखेन सकलक्लमच्छिदा
 सनिदाघमङ्गमिव मातरिष्वना ।
 यदुनन्दनेन तदुदन्वतः पयः
 शशनेव राजकुलमाप नन्दथुम् ॥ ६५ ॥
 अनवद्यवाद्यलयगामि कोमलं
 नवगौतमप्यनवगीततां दधत् ।

त्रेण्डादेशः, “सदिरप्रतः” (८।३।६६ पा०) इति षत्वम् । अत्र सम्भाव-
 नया अर्कपूर्वोन्दुशोभासम्बन्धोक्तेरसम्बन्धे सम्बन्धरूपाऽतिशयोक्तिः ॥ ६४ ॥

सुतरामिति ।—[तत्, राजकुलं] कुरुकुलम् । [सकलक्लमच्छिदा]
 सकलदुःखहारिणा, [यदुनन्दनेन] कृष्णेन, [सनिदाघं] ससन्तापम्,
 [अङ्गं, मातरिष्वना] मातरिष्वाना वायुस्तेन, [इव, उदन्वतः] उदक्का-
 न्यस्य सन्तीति उदन्वान् उदधिः । “उदन्वानुदधौ च” (८।२।१३ पा०)
 इति निपातः । तस्य, [पयः] जलं, [शशनेव, सुतराम्] अत्यन्तम् ।
 “किमेत्तिडव्ययघाटाम्ब—” (५।४।११ पा०) इति आमुप्रत्ययः । [सुखेन]
 अक्लेशेन, [नन्दथुम्] आनन्दम्, [आप] । ‘स्यादानन्दथुरानन्दः’ इत्य-
 मरः । “ट्रितीऽथुच्” (३।३।३६ पा०) इत्यथुच्प्रत्ययः । मालो-
 पमा ॥ ६५ ॥

अनवद्येति ।—मविलासो विलासयुक्तः, लामिकविलासिनीजनः
 नर्त्तकस्त्रीजनः, [सविलासलामिकविलासिनीजनः] । ‘नर्त्तकीलामिके
 समे’ इत्यमरः । [अनवद्यवाद्यलयगामि] अनवद्यम् अगर्ह्यं, वाद्यं वंशादि,
 तस्य लयः साम्यं, गीतस्य समकालत्वमित्यर्थः, तज्जामि द्रुतविलम्बादि-
 मानानुवर्त्तीत्यर्थः । ‘तालः कालक्रियामानं लयः साम्यम्’ इत्यमरः । नवं
 गीतं यस्य तत्, [नवगीतम्, अपि] तथाऽपि, [अनवगीततां दधत्]
 इति विरोधेऽपिशब्दः ; अगर्हितत्वं दधदित्यविरोधाद्विरोधाभासः ।
 ‘अवगीतन्तु निर्वादे मुहुर्गोते च गर्हिते’ इति विश्वः । [स्फुटमात्स्वि-

स्फुटसात्विकाऽऽङ्गिकमन्त्र्यदुज्वलं
 सविलासलासि कविलासिनीजनः ॥ ६६ ॥
 सकले च तत्र गृहमागते हरौ
 नगरेऽप्यकालमहमादिदेश सः ।
 सततोत्सवं तदिति नूनमुन्मुदो
 रभसेन विस्मृतमभून्महीभृतः ॥ ६७ ॥

काऽऽङ्गिकं] सत्त्वमन्तःकरणं, तेन निर्वृत्तं नृत्यं सात्विकम्, अङ्गं हस्तादि,
 तेन निर्वृत्तमाङ्गिकम् । 'निर्वृत्ते त्वङ्गमत्वाभ्यां द्वे लिष्वाङ्गिकसात्विके'
 इत्यमरः । ते स्फुटे यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । वाचिकस्याप्युपलक्षणमेतत् ।
 यथाऽऽह भगवान् भरतः,—“पदार्थाभिनयो नाम ज्ञेयो वागङ्ग-
 सत्त्वजः” इति ; अत एव कालिदासोऽपि,—“अङ्गसत्त्ववचनाऽऽश्रयं
 मिथः स्त्रीषु नृत्यमुपधाय दर्शयन्” इति । [कौमलं] मधुरनृत्यम्,
 [उज्वलम्] उन्नतञ्च, [अन्त्यत्] । तथोक्तं दशरूपके,—“भावा-
 ऽऽश्रयन्तु नृत्यं स्यान्नृत्यं ताललयाऽऽश्रयम् । आद्यं पदार्थाभिनयो
 मार्गादेशी तद्यथाऽपरः ॥ मधुरीद्वतभेदेन तद्वयं द्विविधं पुनः । लास्य-
 दण्डकरूपेण नाटकाऽऽद्युपचारकम् ॥” इति ॥ ६६ ॥

सकल इति ।—[च] किञ्चेति चार्थः । [सः] राजा, [हरौ] कृष्णे,
 [गृहमागते सकले अपि तत्र, नगरं] इन्द्रप्रस्थे, [अकालमहम्] अकाले
 प्रसिद्धवसन्ताद्यतिरिक्ते काले, महम् उत्सवम् । ‘मह उद्भव उत्सवः’
 इत्यमरः । [आदिदेश] आज्ञापयामास । [नूनम्] अतोत्प्रेक्ष्यते ।
 [उन्मुदः] कृष्णाऽऽगमनादुत्कटानन्दस्य, [महीभृतः] धर्मनन्दनस्य, [तत्]
 नगरम् ; सततम् उत्सवा यस्मिन् तत् [सततोत्सवम्, इति] इत्येतत्, [रभ-
 सेन] त्वरया, [विस्मृतमभूत्] । अन्यथा कथं कृतकरणोपदेशः ?
 इति भावः ॥ ६७ ॥

हरिराकुमारमखिलाभिधानवित्
 स्वजनस्य वार्त्तमयमन्वयुङ्क्त च ।
 महतीमपि श्रियमवाप्य विस्मयः
 सुजनो न विस्मरति जातु किञ्चन ॥ ६८
 मर्त्यलोकदुरवापमवाप्तरसोदयं
 नूतनत्वमतिरिक्ततयाऽनुपदं दधत् ।

हरिरिति ।—[च] किञ्चेति चार्थः । अखिलानि अभिधानानि नामानि, वेत्तीति [अखिलाभिधानवित्] सकलनामप्रपञ्चाभिज्ञः । 'नामरूपं व्याकरवाणि' इति श्रुतिरिति भावः । 'आख्याऽऽहे अभिधानञ्च नामधेयञ्च नाम च' इत्यमरः । [अयं, हरिः] कृष्णः ; कुमारमारभ्यति [आकुमारम्] । "आङ्मर्यादाऽभिवध्योः" (२।१।१३ पा०) इत्यभिधानादव्ययीभावः । [स्वजनस्य] बन्धुजनस्य । 'बन्धुस्वस्वजनाः ममाः' इत्यमरः । [वार्त्तम्] अनामयम्, आरोग्यमित्यर्थः । 'वार्त्तं फलान्यरोगि च' इत्यमरः । 'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम्' इति मनुस्मरणात् । [अन्ययुङ्क्त] अपृच्छत् । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः । युजः कर्त्तरि लङ् । तथा हि, [महतीं, श्रियं] सम्पदम्, [अवाप्यापि, विस्मयः] निरहङ्कारः, [सुजनः], अत एव [जातु] कदाचिदपि, [किञ्चन] किमपि, [न विस्मरति] । सुजनः सम्पन्नोऽप्यहङ्कारं न करोतीति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६८ ॥

मर्त्येति ।—[उभौ, श्रीपतिः] कृष्णः, [असावर्नः पतिः] धर्मसुतः, [च परस्परं, मर्त्यलोकदुरवापं] मर्त्यलोकैः मनुष्यलोकैः, दुरवापं दुर्लभम्, [अवाप्तरसोदयं] प्राप्तरसोत्कर्षं, स्वाद्भवदित्यर्थः । [अतिरिक्ततया] अतिस्निग्धतया, [अनुपदम्] अनुचर्यां, प्रतिवाक्यञ्च, [नूतनत्वम्] अपू-

श्रौपतिः पतिरसाववनेश्च परस्परं
सङ्ख्याऽमृतमनेकमसिस्वदतामुभौ ॥ ६६ ॥

इति श्रीमाघकविकृतौ शिशुपालबधे महाकाव्ये
श्रीशब्दालङ्कृतमर्गान्ते श्रीकृष्णसमागमो
नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

तं जगाद् गिरमुद्गिरन्निव
स्नेहमाहितविकासया दृशा ।

र्वतां, [दधत्, अनेकं] बहुलं, [सङ्ख्याऽमृतम्] सङ्ख्या सम्भाषणं, चेदि-
राजजरासम्बादिकार्य्यचिन्तारूपमिति यावत्, तदेवामृतं तत्, [असि-
स्वदतां] स्वादितवन्तौ । 'आकरः स्वपरभूरिकथानां प्रायशो हि
सुहृदोः सहवामः' इति भावः । स्वदतर्णो चडुपधायाः ऋस्वः ।
सङ्ख्याऽमृतमिति रूपकालङ्कारः स्वादनलिङ्गात् ॥ ६६ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथनूरिविरचितायां
माघकाव्यव्याख्यायां सर्वङ्घाऽऽख्यायां त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

तमिति ।—वदतीति वदः । पचाद्यच् । कुम्मितस्य वदः कद्वदः
गर्हवाक् । 'गर्हवादी तु कद्वदः' इत्यमरः । "रथवदयोश्च" (६।३।१०२
पा०) इति कोः कदादेशः । स न भवतीति [अकद्वदः] साधुवादी, [नृपः]
युधिष्ठिरः, [यज्ञकर्मणि] यज्ञानुष्ठानं, [मनः, समादधत्] सम्यगादधत्,

यज्ञकर्मणि मनः समादधद्-
 वाग्विदां वरमकद्वदो नृपः ॥ १ ॥
 लज्जते न गदितः प्रियं परा
 वक्तुरेव भवति त्रपाऽधिका ।
 व्रीडमेति न तव प्रियं वदन्
 क्लीमताऽवभवतैव भूयते ॥ २ ॥

तदेव हृदि निधायेत्यर्थः । [आहितविकासया] कृतप्रसाद्या, [दृष्ट्या] दृष्ट्या, [स्नेहम्, उद्गिरन्] उद्गमन्, [इव] इत्युत्प्रेक्षा । दृष्टिविकासात् प्रकटितस्नेहः सन्नित्यर्थः । [वाग्विदां] वाचो विन्दति, वक्तुं विवेकञ्च जानन्तीति वाग्विदः वाक्यकोविदाः । “मत्सृष्टिष—” (३।२।६१ पा०) इत्यादिना क्लिप् । तेषां, [वरं] श्रेष्ठं, [तं] हरिं, [गिरं जगाद्] । ब्रूतरर्थग्रहणात् “दृष्ट्याच्—” (कारि०) इत्यादिना गदेर्हिकर्मकत्वम् । अत्रोत्प्रेक्षावचननुप्रासयोः संसृष्टिः । अस्मिन् सर्गं रथोडता वृत्तम्,— ‘रान्नराविह रथोडता लगौ’ इति लक्षणात् ॥ १ ॥

गिरं जगादेत्युक्तं, तामेव गिरं दशभिः प्रपञ्चयति, लज्जते इत्यादिभिः ।—[परः] अन्यः कश्चित् पुमान्, [प्रियं गदितः] प्रियवाक्य-मुक्तः सन्नित्यर्थः । गदेर्दुःहाऽऽदित्वाद्प्रधाने कर्मणि क्तः । ‘अप्रधाने दुःहादीनाम्’ इति वचनात् । [न लज्जते] तस्योत्सुकत्वादिति भावः ; किन्तु [वक्तुः] स्तोतुः, [एवाधिका त्रपा भवति] ; भयाऽऽदिना मिथ्या-वाचकत्वादिति भावः । प्रकृते तु नैवमित्याह ।—[तव प्रियं वदन्] त्वां स्तुवन्नित्यर्थः । [व्रीडं न एति] अनन्तगुणाऽऽधारे त्वयि बहोरपि प्रियस्य अमिथ्यात्वादिति भावः ; किन्तु स्तवनेन [अत्रभवता] पूज्येन, [एव क्लीमता भूयते], प्रत्युत त्वमेवात्र जिज्ञेप्रीत्यर्थः ; महता-मनुत्सुकत्वाद्दिति भावः । ‘पूज्यस्तत्रभवान्’ इति सज्जनः । “इतरा-

तोषमिति वितथैः स्तवैः पर-
 स्ते च तस्य सुलभाः शरीरिभिः ।
 अस्ति न स्तुतिवचोऽनृतं तव
 स्तोत्रयोग्य ! न च तेन तुष्यसि ॥ ३ ॥
 बह्वपि प्रियमयं तव ब्रुवन्
 न व्रजत्यनृतवादितां जनः ।
 सम्भवन्ति यददोषदूषिते
 सार्व ! सर्वगुणसम्पदस्त्वयि ॥ ४ ॥

भ्योऽपि—” (५।३।१४ पा०) इति सावेविभक्तिके त्वत्प्रत्यये
 सुष्पुपा इति समासः ॥ २ ॥

तोषमिति ।—[परः] त्वदन्यः, [वितथैः] असत्यभृतैः, [स्तवैः]
 स्तोत्रैः । ‘स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः’ इत्यमरः । [तोषम्] उत्सुकताम्,
 [एति, तस्य] परस्य [ते च] मिथ्यास्तवाः, [शरीरिभिः] प्राणिभिः,
 [सुलभाः] अमम्बुइप्रलापानां निरर्गलत्वादिति भावः । त्वयि तु
 नैवमित्याह, अस्तीति ।—हे [स्तोत्रयोग्य !] गुणाऽऽकरादिति भावः ।
 अत एव [तव] सम्बन्धि, [स्तुतिवचोऽनृतं, नास्ति] न भवति, [तेन]
 स्तुतिवचसा, [न तुष्यसि] न प्रसौदसि । [च] ; गम्भीरत्वादिति भावः ।
 अत्र श्लोकद्वयं पुरुषान्तरादुपमानभूतादाधिक्यकथनाद्व्यतिरेका-
 लङ्कारः ॥ ३ ॥

बह्वपीति ।—[अयं जनः] स्वयमित्यर्थः परामृश्यते । [बह्वपि
 तव प्रियं, ब्रुवन्] सन्, [अनृतवादितां] मिथ्यावादितां, [न व्रजति]
 न गच्छति । [यत्] यस्मात्, हे [सार्व !] सर्वहितत्वात्सार्वः ; तत्सम्बो-
 धने । “सर्वपुरुषाभ्यां णटञ्जं” (५।१।१० पा०) इति णप्रत्ययः ।
 दोषदूषितो न भवतीति [अदोषदूषिते] सर्वागुणवर्जिते, [त्वयि

सा विभूतिरनुभावसम्प्रदां
 भूयसौ तव यदायताऽऽयति ।
 एतदूढगुरुभार ! भारतं
 वर्षमद्य मम वर्त्तते वशे ॥ ५ ॥
 सप्ततन्तुमधिगन्तुमिच्छतः
 कुर्वनुग्रहमनुज्ञया मम ।
 मूलतामुपगते प्रभो ! त्वयि
 प्रापि धर्ममयवृक्षता मया ॥ ६ ॥

सर्वगुणसम्पदः सम्भवन्ति] ; अनारोपितगुणवादी भूयानपि न विपर्ययितीति भावः । अलोत्तरवाक्यार्थेन पूर्ववाक्यार्थसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ४ ॥

सिति ।—हे [ऊढगुरुभार !] विश्वम्भरत्वादिति भावः । [एतत्], भरतस्य राज्ञ इदं [भारतं] भारतनामाऽऽख्यं, [वर्षम्] । ‘वर्षोऽस्त्वौ भारताऽऽदौ च’ इति हेमः । ‘लोकीऽयं भारतं वर्षम्’ इत्यमरः । [अद्य] इदानीम्, [आयताऽऽयति] बहुतरकालं स्थिरं यथा तथेत्यर्थः । ‘उत्तरः काल आयतिः’ इत्यमरः । [मम, वशे] आयत्ततायाम् । ‘वश आयत्ततायाञ्च’ इति विश्वः । [वर्त्तते] इति [यत्, मा] महश्चवर्त्तनं, विधिय-प्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गता । [तव, अनुभावसम्प्रदां] सामर्थ्यार्तिशयानां, [भूयसौ] महती, [विभूतिः] महिमा, कार्य्यमिति यावत् । त्वत्-प्रसादलक्ष्मिदमैश्वर्य्यमित्यर्थः । अत्र निजैश्वर्य्यस्य भगवदनुभावसम्पदं विना सम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ५ ॥

तदेवं स्तुत्या हरिमभिमुखीकृत्य कृत्यांशमावेदयति, सप्तेति ।—सप्त तन्तवः संस्था यस्य तं [सप्ततन्तुं] क्रतुम् । “सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः” इत्यमरः । [अधिगन्तुं] प्राप्तुम्, [इच्छतः मम, अनुज्ञया] अनुज्ञा-

सम्भृतोपकरणेन निर्मलां
 कर्तुमिष्टिमभिवाञ्छता मया ।
 त्वं समीरण इव प्रतीक्षितः
 कर्षकेण बलजान् पुपूषता ॥ ७ ॥
 वीतविघ्नमनघेन भाविता
 सन्निधेस्तव मखेन मेऽधुना ।

दानेन, [अनुग्रहं] प्रसादं, [कुरु], साहाय्यं कुर्वित्यर्थः । स्वतः समर्थस्य किं मदनुग्रहेणेत्याह ।—हे [प्रभो ! त्वयि, मूलतां] मुख्यकारणताम् अङ्गित्वच्च, [उपगतं] सति । [मया, धर्ममयवृत्तता] धर्मात्मकवृत्तता, [प्रापि] प्राप्ता । प्राप्नोतिः कर्मणि लुङ् । प्रागपि त्वदनुग्रहादेव धर्ममर्जयन् धर्मराजाऽहमस्मीति भावः । अत्र नृपस्य धर्मवृत्तत्वेन हरेस्तन्मूलत्वेन रूपणात् सावयवरूपकम् ; तेन त्वदनुग्रहः सर्वथा प्रार्थनीयो मया धर्मार्थिनिति तात्पर्यं व्यज्यते ॥ ६ ॥

सम्भृतिति ।—[निर्मलां] निर्दोषाम्, [इष्टिं] यागम् । यज्ञः स्त्रियां क्तिन्, “वचिस्वपि—” (६।१।१५ पा०) इत्यादिना सम्प्रसारणम् । [कर्तुमभिवाञ्छता] अत एव [सम्भृतोपकरणेन] सम्पादितसाधनेन, [मया, बलजान्] धान्यराशौन् । ‘बलजो धान्यराशिः स्यात्’ इति वैजयन्ती । [पुपूषता] पवितुं साधयितुं, निस्तुषीकर्तुमित्यर्थः, इच्छता । पुनातेः सन्नन्ताल्लटः शलादेशः, “सनि ग्रहगुहोश्च” (७।२।१२ पा०) इति चकारादिटः प्रतिषेधः । [कर्षकेण] कृषीबलेन, [समीरणः] वायुः, [इव त्वं प्रतीक्षितः] । प्रवाते शूर्पादिना धान्यस्थोत्क्षेपः पवनम् । तद्वातं विनेव त्वां विना समाहृतसम्भारेणापि मया यागो दुष्कर इति भावः ॥ ७ ॥

वीतविघ्नमिति ।—[अधुना तव, सन्निधेः] हेतोः, [मे, मखेन] कर्तुना कर्ता । [वीतविघ्नम्] अविघ्नम्, [अनघेन] निर्दोषेण,

को विहन्तुमलमास्थितोदये
 वासरश्रियमशीतदौधितौ ? ॥ ८ ॥
 स्वापतेयमधिगम्य धर्मतः
 पर्यपालयमवीवृधञ्च यत् ।
 तीर्थगामि करवै विधानत-
 स्तज्जुषस्व जुह्वानि चानले ॥ ९ ॥

[भाविता] भविष्यत इत्यर्थः । भावे लुट्, “स्वसिच्सीयुट्—”
 (६।४।६२ पा०) इत्यादिना लुटि चिखवद्भावात् वृद्धिः । तथा हि,—
 [अशीतदौधितो] उष्णांशो, [आस्थितोदये] प्राप्नोदये सति, [कः, वामर-
 श्रियं] दिनशोभां, [विहन्तुम्, अलम् ?] शक्तः ? न कोऽपीत्यर्थः ।
 अत्र हरिमरीचिमालिनोर्वाक्यभेदात् विम्बप्रतिविम्बतया सन्नहित-
 दोतितया समानधर्मतया निर्दोषो दृष्टान्तालङ्कारः ।—‘यत्र वाक्य-
 द्वये विम्बप्रतिविम्बतयोच्यते । सामान्यधर्मवाक्योक्तेः स दृष्टान्तो निग-
 यते’ ॥ इति लक्षणात् ॥ ८ ॥

स्वापतेयमिति ।—[यत्], स्वपतो स्वामिनि साधु [स्वापतेयं]
 वित्तम् । “पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दृञ्” (४।४।१०४ पा०) इति ढञ्-
 प्रत्ययः । ‘द्रव्यं वित्तं स्वापतेयम्’ इत्यमरः । [धर्मतः] “क्षत्रियस्य विजि-
 तम्” इति शास्त्रोक्तप्रकारादित्यर्थः । [अधिगम्य] लब्ध्वा । यत्रेन
 [पर्यपालयं] पालितवान्, [अवीवृधं] वृद्धिं, [च] प्रापितवान् ।
 तत् [तीर्थगामि] विप्राधौनं, [विधानतः, करवै] करिष्यामि । ‘पालितं
 वर्द्धयेन्नित्यं वृद्धं पालेषु निर्वपेत्’ इति स्मरणात् ; तच्च पालं स्वमेवे-
 त्याह ।—[तत्] सर्वं, [जुषस्व] सेवस्व, सदैव भुङ्क्ष्वेत्यर्थः । ‘जुषो
 प्रीतिसेवनयोः’ इति धातोर्लोट् । [अनले, जुह्वानि च] जुहुयाम् ।
 तन्मुखेनापि तवैव भोक्तृत्वादिति भावः । जुहोतेः सम्प्रश्ने लोटि मेनिर्गा-
 देशः ॥ ९ ॥

पूर्वमङ्ग ! जुहुधि त्वमेव वा
 स्नातवत्यवभृथे ततस्त्वयि ।
 सोमपायिनि भविष्यते मया
 वाञ्छितोत्तमवितानयाजिना ॥ १० ॥
 किं विधियमनया विधीयतां
 त्वत्प्रसादजितयाऽर्थसम्पदा ।
 शाधि शासक ! जगत्त्रयस्य मा-
 माश्रवोऽस्मि भवतः सहानुजः ॥ ११ ॥

पूर्वमिति ।—[वा] इति पदान्तरं, अथवेत्यर्थः । [अङ्ग !] हे कृष्ण !
 'अथ सम्बोधनार्थकाः । स्युः प्याट्पाडङ्ग हे है भोः' इत्यमरः । [पूर्वं
 त्वमेव, जुहुधि] यजस्वेत्यर्थः । "हुभ्रलो हेर्धिः" (६।४।१०१ पा०)
 इति हेर्धिरादेशः । [सोमपायिनि त्वयि, अवभृथे] यजे । 'दीक्षाऽन्तोऽवभृथो
 यजे' इत्यमरः । [स्नातवति] सति, [ततः] अनन्तरं, [मया, वाञ्छितो-
 त्तमवितानयाजिना] वाञ्छितः उत्तमो वितानः राजसूयाऽऽख्यः ।
 'क्रतुविस्तारयोः रक्षी वितानं त्रिपु तुच्छके' इत्यमरः, तेन तथा याजिना,
 [भविष्यते] । भावे लट् । त्वयि द्रष्टवति पश्चादहं यच्च्ये इत्यर्थः ।
 अत्र श्लोकद्वयेन हरेर्यागासम्बन्धे तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ १० ॥

किमिति ।—अथवा, [त्वत्प्रसादजितया] त्वत्प्रसादेन त्वदनुग्रहेण,
 जितया जयलब्धया, [अनया, अर्थसम्पदा] धनसम्पदा, [किं विधियं]
 किमनुष्ठेयम् ? [विधीयतां] त्वयैव क्रियताम् । अहन्तु अस्वतन्त्र इत्याह,—
 हे [जगत्त्रयस्य शासक !] न तु ममैवेति भावः । [मां, शाधि]
 शिष्येत्यर्थः । शासेर्लोपि "हुभ्रलो हेर्धिः" (६।४।१०१ पा०)
 इति धिरादेशः "भ्रलो भ्रलि" (८।२।२६ पा०) इति सकारलोपः ।
 [सहानुजः] सानुजः सन् । "दोषसर्जनस्य" (६।३।८२ पा०) इति

तं वदन्तमिति विष्टरश्रवाः
 श्रावयन्नथ समस्तभूमृतः ।
 व्याजहार दशनांशुमण्डल-
 व्याजहारशबलं दधद् वपुः ॥ १२ ॥
 सादिताखिलनृपं महन्महः
 सम्प्रति स्वनयसम्पदैव ते ।
 किं परस्य स गुणः समश्रुते
 पथ्यवृत्तिरपि यद्यरोगिताम् ? ॥ १३ ॥

सहशब्दस्य मभावविकल्पः । [भवतः] तव, [आश्रवः] विधेयः,
 [अस्मि] । 'विधेया विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः' इत्यमरः ।
 अत्रानाश्रवस्याऽऽश्रवत्वसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरिति । दशश्लोक्यामाचार्य-
 मतेऽतिप्रियतराऽऽख्यानात् प्रेयोऽलङ्कारः ;—'प्रेयः प्रियतराऽऽख्यानम्'
 इति लक्षणात् । आधुनिकान् भावनिबन्धने प्रेयोऽलङ्कार इति
 लक्षयन्ति । स चोन्नोतस्तत्र तत्रोन्नेष्यते च ॥ ११ ॥

तमिति ।—[अथ] अनन्तरं, विष्टराविव श्रवसौ यस्य सः [विष्टर-
 श्रवाः] । 'विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः' इत्यमरः ।
 [इति] एतादृशं, [तं वदन्तं] नृपं, [समस्तभूमृतः] सर्वान् नृपान्,
 [श्रावयन्, दशनांशुमण्डलव्याजहारशबलं] दशनांशुमण्डलमिति व्याजां-
 ऽपदेशो यस्य तेन, हारेण मुक्ताहारेण, शबलं शारं, [वपुर्दधत्,
 व्याजहार] व्याहृतवान् । अत्र दशनांशुमण्डलस्य व्याजशब्देनासत्यत्व-
 प्रतिपादनात् अपङ्गवभेदः ॥ ११ ॥

यदुक्तं 'सा विभूतिः' इत्यादि, तत्रोत्तरमाह, सादितेति ।—[सम्प्रति,
 ते] तव, [महत्, महः] तेजः, [स्वनयसम्पदैव] निजनोतिमहिम्नैव,
 [सादिताखिलनृपं] विजितसमस्तराजकम् ; न तु मदनुभावादिति

तत् सुराङ्घ्रि भवति स्थिते पुरः

कः क्रतुं यजतु राजलक्षणम् ? ।

उद्धृतौ भवति कस्य वा भुवः

श्रीवराहमपहाय योग्यता ? ॥ १४ ॥

शासनेऽपि गुरुणि व्यवस्थितं

कृत्यवस्तुषु नियुङ्क्त कामतः ।

भावः । तथा हि, [पथ्यवृत्तिः] पथ्या हिता, वृत्तिरन्वपानादिक्रिया यस्य सः, [अपि, अरोगिताम्] आरोग्यं, [समश्रुते यदि] प्राप्नोतीति चेत्, [सः] तदारोग्यमित्यर्थः । विधेयप्राधान्यात् पुंलिङ्गता । [परस्य] भिषजः, [गुणः किम् ?] नेत्यर्थः । अपथ्यवृत्तेरारोग्यमौषधसाध्यत्वाङ्घ्रिजो गुणोऽस्तु, हितमेध्याग्निनो न तथेत्यर्थः । स्वयमसमर्थः परार्धेनसिद्धिरित्युपचार इति भावः । दृष्टान्तालङ्कारः सुगमः ॥१३॥

यदुक्तं 'पूर्वमङ्ग ! जुहुधि त्वमेव' इति, तत्राऽऽह, तदिति ।—[तत्] तस्मात्, उक्तरीत्या तवैवाधिकारित्वादित्यर्थः । [सुराङ्घ्रि] विजयप्रजारक्षणाऽऽदिगुणयोगात् शुद्धक्षत्रिये । "न पूजनात्" (५।४।६८ पा०) इति समासान्तप्रतिषेधः । [भवति] त्वयि, [पुरः, स्थिते] सति, [कः] त्वदन्यः क इत्यर्थः । [राजलक्षणं] राज्ञः क्षत्रियस्य, लक्षणं चिह्नमसाधारणं यस्य तं, [क्रतुं] राजसूयमित्यर्थः [यजतु ?] न कोऽपीत्यर्थः । 'राजा राजसूयेन यजेत' इति राजाधिकारताश्रवणाद्वाजा त्वमेवेति भावः । सम्भावनायां लोट् । अत्र दृष्टान्तमाह ।— [भुव उद्धृतौ] भुव उद्धरणे, [श्रीवराहम्] आदिवराहम्, [अपहाय कस्य, वा] पुनः, [योग्यता] सामर्थ्यं, [भवति ?] न कस्यापीत्यर्थः । योगाय प्रभवतीति योग्यः । "योगाद्यञ्च" (५।१।१०२ पा०) इति यत्प्रत्ययः । अत्र राजवराहयोः वाक्यभेदेन प्रतिबिम्बकरणाद्दृष्टान्तालङ्कारः ॥ १४ ॥

त्वत्प्रयोजनधनं धनञ्जया-

दन्य एष इति माञ्च माऽवगाः ॥ १५ ॥

यस्तवेह सवने न भूपतिः

कर्म कर्मकरवत् करिष्यति ।

तस्य नेष्यति वपुः कबन्धतां

बन्धुरेष जगतां सुदर्शनः ॥ १६ ॥

यच्चोक्तं 'सम्भृतोपकरणेन' इत्यादिना, तत्राऽऽह, शासन इति ।—
[गुरुणि] अतिदुष्करे, [अपि, शासने] नियोगि, [व्यवस्थितं] त्वदाज्ञा-
करमित्यर्थः । [मां, कृत्यवस्तुषु] कर्तव्यार्थेषु, [कामतः] यथेच्छं,
[नियुञ्च] प्रेषय । अनुचितमेतन्नियन्तरीति सङ्कोचं वारयन्नाह,
त्वदिति ।—[त्वत्प्रयोजनधनं] त्वत्प्रयोजनमेव धनं यस्य तं, त्वदर्थक-
निष्ठमित्यर्थः । मां [धनञ्जयात्] धनानि जयतीति धनञ्जयोऽर्जुनः ।
“संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः” (३।२।४६ पा०) इति खश-
प्रत्यये मुमागमः । तस्मात्, [एषोऽन्यः] कृष्णः, [इति] मां [माऽवगाः ;
माऽवेहि [च] । नियोगसमुच्चयार्थश्चकारः । अवपूर्वादिगो “माडि
लुङ्” (३।३।१७५ पा०) इति लुङ् “इणी गा लुङि” (२।४।४५ पा०)
इति गाऽऽदेशः, “न माड्योगे” (६।४।७४ पा०) इत्यट्प्रतिषेधः ।
उभयोस्तत्कार्यनिबन्धनान्द्वारायणात्मत्वाच्च नाऽऽवयोर्भेदप्रतिपत्तिः
कार्येत्यर्थः ; तथा च, तद्वदेव नियोगेऽप्यसङ्कोच उचित इति भावः ।
अत एवानयोर्वाक्यार्थयोर्हेतुहेतुमद्भावाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः ; स च कृष्णयोर्भेदाभेदरूपातिशयोक्तिमूल इत्यनयो-
रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ १५ ॥

यच्चोक्तं 'वीतविघ्नम्' इत्यादि, तत्राभयदानं प्रतिजानौते, य
इति ।—[यः] भूपतिः, [तव, इह] अस्मिन्, [सवने] यज्ञे । 'सवनं
यजनं स्नानं सोमे निर्दलनेऽपि च' इति विश्वः । [कर्मकरवत्]

इत्युदीरितगिरं नृपस्त्वयि
 श्रेयसि स्थितवति स्थिरा मम ।
 सर्वसम्पदिति शौरिमुक्तवा-
 नुदहन्मुदमुदस्थित क्रतौ ॥ १७
 आननेन शशिनः कलां दध-
 दर्शनक्षयितकामविग्रहः ।

भृत्यवत्, [कर्म न करिष्यति, तस्य] भूपतेः, [वपुः, जगतां बन्धुः],
 जेमङ्करत्वादिति भावः, [एषः, सुदर्शनः] मञ्चकम् । ‘शङ्खो लक्ष्मीपतेः
 पाञ्चजन्यश्चक्रं सुदर्शनः’ इत्यमरः । [कबन्धतां] शिरःशून्यतां, [निष्यति]
 प्रापयिष्यति, क्रेत्यामि चक्रेणास्य शिर इत्यर्थः । ‘कबन्धं सलिलं
 प्रोक्तमपमूर्द्धकल्वरे’ इति विश्वः । अतो विप्रशङ्का न कार्थ्येति भावः ।
 अत्र सुदर्शने बन्धुत्वरूपणाद्रूपकालङ्कारः ॥ १६ ॥

इतीति ।—[इति] इत्यम्, [उदीरितगिरम्] उपन्यस्तवाचं, [शौरिं,
 नृपः] युधिष्ठिरः, [त्वयि, श्रेयसि] अभ्युदये विषये, [स्थितवति], त्वयि
 जेमङ्करे सतीत्यर्थः, [मम सर्वसम्पत् स्थिरेत्युक्तवान् । मुदम् उदहन्]
 सहायसम्पत्त्या सन्तुष्यन् सन्, [क्रतावुदस्थित] क्रतुं कर्तुम् उद्युक्त-
 वानित्यर्थः । तिष्ठतेर्लुङि “उदोऽनूङ्कर्मणि” (१।३।२४ पा०) इत्यादिना-
 ऽऽत्मनपदम् ; “स्थाघोरिच्च” (१।२।१७ पा०) इति मिचः कित्वादि-
 कारः, “ङ्स्वादङ्गात्” (दा३।२७ पा०) इति सकारलोपः ॥ १७ ॥

अथ पञ्चविंशता श्लोकैरनेकधा क्रतुं वर्णयति, आननेनेत्यादि ।—
 [आननेन शशिनः] कलामिव [कलां] कान्तिं, [दधत्] । निदर्शना-
 ऽलङ्कारः । शशिसुख इत्यर्थः । अन्यत्र,—शशिखण्डधरेत्यर्थः । [दर्शन-
 क्षयितकामविग्रहः] दर्शनेन क्षयितौ नाशितौ, कामविग्रहो कामक्रोधो
 येन सः । अन्यत्र,—दृष्टिदग्धस्मरशरीरा, [विमलैर्जलैः, आप्ततः] स्नातः ।
 ‘नद्यां स्नातीति’ दौक्षायां स्नानविधानादिति भावः । अन्यत्र,—

आप्तुतः स विमलैर्जलैरभू-
दष्टमूर्त्तिधरमूर्त्तिरष्टमौ ॥ १८ ॥

तस्य साङ्ख्यपुरुषेण तुल्यतां
विभ्रतः स्वयमकुर्वतः क्रियाः ।

कर्तृता तदुपलम्भतोऽभवद्-
वृत्तिभाजि करणे यथात्विजि ॥ १९ ॥

गङ्गोदकसिक्ता गङ्गाधरेत्यर्थः । [सः] नृपः । अष्टानां पूरणी
[अष्टमौ] “तस्य पूरणे डट्” (५।२।४८ पा०) इति डट् प्रत्ययः,
“नान्तादसङ्गादेर्मट्” (५।२।४९ पा०) इति मडागमः, “टिड्ढाणञ्—”
(४।१।१५ पा०) इत्यादिना डीप् । अष्टानां मूर्त्तीनां समाहारोऽष्टमूर्त्तिः ।
“तद्वितार्थो—” (२।१।५१ पा०) इत्यादिना समाहारे द्विगुरेकवचनं
नपुंसकञ्च । तस्य धरो धारयिता, अष्टमूर्त्तिधरः शिवः, तस्य मूर्त्तिः
[अष्टमूर्त्तिधरमूर्त्तिरभूत्] सोमदीक्षितोऽभूदित्यर्थः । तस्याप्यागमे शिव-
मूर्त्तित्वप्रसिद्धेः । अत्र प्रकृताप्रकृतयोः नृपशिवयोः शिवशब्दमात्रसाध-
र्म्याच्छ्रुं षालङ्कारः ॥ १८ ॥

तस्येति ।—[क्रियाः] कर्माणि होमादीनि ; अन्यत्र,—पुण्य-
पापकर्माणि । [स्वयम्, अकुर्वतः] अननुतिष्ठतः ; अन्यत्र,—उदासीनस्य ;
अत एव [साङ्ख्यपुरुषेण] साङ्ख्यशास्त्रोक्तेनाऽऽत्मना, [तुल्यतां
विभ्रतः, तस्य] राज्ञः, [करणे] अन्तःकरणे, [यथा], बुद्धाविवेत्यर्थः ।
ऋतौ यजतीति ऋत्विक् याजकः । ‘ऋत्विजो याजकाश्च तं’ इत्यमरः ।
“ऋत्विग्दष्टम्—” (३।१।५९ पा०) इति निपातः । तस्मिन् [ऋत्विजि
वृत्तिभाजि] होमादिव्यापारं कुर्वतीत्यर्थः ; अन्यत्र,—पुण्यपापकारिणि
सति, [तदुपलम्भतः] तस्य ऋत्विग्वृत्तेरुपलम्भात् ममेदमित्यनुसन्धाना-
देव, [कर्तृता] क्रियाऽनुष्ठातृत्वम्, [अभवत्] । तथैव विधिसामर्थ्या-
दिति भावः ; अत एवाह भगवान् जैमिनिः,—‘अन्या वा स्यात्

शब्दितामनपशब्दमुच्चकै-

र्वाक्यलक्षणविदोऽनुवाक्यया ।

याज्यया यजनकर्मिणोऽत्यजन्

द्रव्यजातमपदिश्य देवताम् ॥ २० ॥

परिक्रिया स्नानात् सत्यप्यात्मनेपदे' इति । अन्यत्र,—तदुपलम्भतः तस्या बुद्धिबलरूपलम्भात् साहित्वेनानुसन्धानादेव कर्तृत्वमभवत् ; स्वयं क्रियाभोगरहितोऽपि आत्मा बुद्धेः सन्निधानाद्रक्तस्फटिकवत्तथा भवतीत्यर्थः । उपमाऽलङ्कारः ॥ १९ ॥

शब्दितामिति ।—[वाक्यलक्षणविदः] भौमांसाशास्त्रज्ञाः, [यजन-
कर्मिणः] यजनव्यापारवन्तः ऋत्विजः । व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः ।
अनूच्यत इति अनुवाक्या तथा [अनुवाक्यया] । 'अनूच्यया याज्यया
जुहोति' इति श्रुतेः । सा च प्रश्नासृपाठ्या, तदभावे होतृपाठ्या
देवताह्वानी ऋक् । वचेः "ऋहलोर्ण्यत्" (३।१।१२४ पा०) "चजोः
कुचिण्यताः" (७।३।५२ पा०) इति कुत्वं, शब्दसंज्ञात्वात् "वचोऽशब्द-
संज्ञायाम्" (७।३।६० पा०) इति न प्रतिषेधः । [उच्चकैः अनपशब्दं]
यथा तथा, [शब्दितां] मन्ववर्णेनोच्चैः प्रकाशितामित्यर्थः । 'उच्चैः
ऋचा क्रियते' इति विधानात् । 'शब्द संशब्दन' इति धातोश्चौरादि-
कात् कर्मणि क्तः । [देवताम्] इन्द्रादिकाम्, [अपदिश्य, द्रव्यजातं]
पशुपुरोडाशादि हविःसमूहम् । इज्यतेऽनयेति याज्या, सा च होतृपाठ्या
यागाङ्गसाधनमृक् । 'याज्यया जुहोति' इति श्रुतेः । पूर्ववत् "ऋह-
लोर्ण्यत्" (३।१।१२४ पा०) इति करणे ण्यत्, "यजयाचरुचप्रवचर्चश्च"
(७।३।६६ पा०) इति कुत्वप्रतिषेधः । तथा [याज्यया, अत्यजन्] अयजन्नि-
त्यर्थः । 'देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः' इति लक्षणात् । स च त्याग-
सामान्यतः 'आहवनीये जुहोति' इति तदाहवनीय इति सामान्यन्यायात्
विधानादन्यत्रेति ध्येयम् । द्रव्यत्यागस्याध्वर्युमात्रकर्तृत्वेऽपि याज्या-
पुरोऽनुवाक्यद्वारा होतृप्रशास्त्रोरपि साहित्यादत्यजन्निति बहुत्वव्यपदेशः ;

सप्तभेदकरकल्पितस्वरं

साम सामविदसङ्गमुज्जगौ ।

तत्र सूनृतगिरश्च सूरयः

पुण्यमृग्यजुषमध्यगौषत ॥ २१ ॥

बद्धदर्भमयकाञ्चिदामया

वौचितानि यजमानजायया ।

तथा च मैत्रावरुणेन पुरोऽनुवाक्यायामनूक्तायां तत्प्रकाशितदेवतोद्देशे-
नाध्वर्युर्होतृपठितयाज्यान्ते वषट्कारेण सोमादिकं हविरग्नावत्या-
क्षीदित्यर्थः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ २० ॥

सप्तेति ।—[तत्र] क्रतौ । सामानि वेत्तीति [सामविद्] उद्गाता,
[सप्तभेदकरकल्पितस्वरं] सप्तभेदं सप्तप्रकारं यथा तथा, करेण हस्तेन,
कल्पिताः सम्पादिताः, स्वरा निषादादयः, यस्य तत्, करविन्यासभेदा-
दिभिर्व्यञ्जितसप्तस्वरमित्यर्थः । ‘निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः ।
पञ्चमश्चेत्यमौ सप्त’ इत्यमरः । यद्वा,—स्वराः कष्टादयः । ‘कष्टः प्रथमो
द्वितीयो मन्दो नीचः’ इत्यादयः । [साम] वृहद्रथन्तरादिकम्,
[असङ्गम्] अस्खलितम्, [उज्जगौ] उदगायत् । [च] किञ्च,
[सूनृतगिरः] प्रियसत्यवाचः । ‘प्रियं सत्यञ्च सूनृतम्’ इत्यमरः ।
[सूरयः] विहांसः होलाध्वर्वादयः, [पुण्यं] श्रेयस्कारम् । ऋषश्च
यजुषि च तत् [ऋग्यजुषम्] ‘अग्निमीलि’ इत्यादिकम् । इन्द्रैकवद्भावः ।
“अचतुर—” (५।४।७७ पा०) इत्यादिना इन्द्रे समासान्तनिपातः ।
[अध्यगौषत] । इडो लुङि “विभाषा लुङ्लडोः” (२।४।५० पा०)
इति गाडादेशपक्षे “गाडुटादि—” (१।२।१ पा०) इति कुटादित्वात्
सिचः कित्त्वे “घुमा—” (६।४।६६ पा०) इत्यादिना ईत्वम् । अत्र
सामसामेत्यादौ वृत्त्यनुप्रासभेदो द्रष्टव्यः ॥ २१ ॥

बद्धेति ।—[बद्धदर्भमयकाञ्चिदामया] बद्धं दर्भमयं दर्भविकारं,

शुष्मणि प्रणयनादिसंस्कृते
 तैर्हवीषि जुहवाम्बभूविरे ॥ २० ॥
 नाञ्जसा निगदितुं विभक्तिभि-
 र्यक्तिभिश्च निखिलाभिरागमे ।

काञ्चिदाम रश्नागुणो यस्याः तस्याः । आग्नीध्रसन्नहया इत्यर्थः,
 “आशासाना सोमनसम्” इत्युत्तरेण “गार्हपत्यमृद्धंमासीनां पत्नीं
 सन्नह्य तिष्ठन्तीं वाचयतीत्येके, मौञ्जेन दाम्ना अन्यतरतः पाशेन योक्तेण
 च” इत्यापस्तम्बनचनात् । दामेति ।—“डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्”
 (४।१।१३ पा०) इति डापप्रत्ययः । [यजमानजायया] यजमानो
 यष्टा । “पूङ्यजोः शानन्” (३।२।१२८ पा०) इति यजेः शानन् प्रत्ययः ।
 तस्य जायया पत्न्या, [वीक्षितानि] दृष्टानि, [हवीषि] आज्यादीनि ।
 ‘पत्नावेक्षते’ इत्याज्यस्य पत्नावेक्षणसंस्कारविधानात् अर्थप्रधानत्वात्
 सर्वेषामाज्यादीनां प्राणभृन्नाथेन वीक्षितत्वव्यपदेशः । [प्रणयनादि-
 संस्कृतं] प्रणयनं नाम गार्हपत्यादुद्धृत्य मन्त्रेणायतने सादनम् । आदि-
 शब्दात् परित्तरणपरिधानसम्प्रार्गादिसंस्कारसङ्ग्रहः । तैः प्रणयनादिभिः
 संस्कृतं आहितातिशये, [शुष्मणि] अग्नौ । ‘वर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा’
 इत्यमरः । अत्रापि ‘आहवनीये जुहोति’ इति ह्यमाने अध्वर्युः कर्ता ।
 ‘जुह्वपात्रव्यापृतया सुवाहवनीयं प्रधानम्’ इति न्यायवचनात् । [तैः]
 ऋत्विग्भिः, [जुहवाम्बभूविरे] । जुहोतेः कर्मणि लिट्, “भीष्मै-
 भृहुवाम्—” (३।१।३९ पा०) इति विकल्पादात्मप्रत्ययः । अत्र विषयस्य
 योक्तस्यानुपादानेन विषयिणः काञ्चोगुणस्यैव तदभेदेन निर्देशाद्भेदे
 अभेदरूपातिशयोक्तेरनुप्रासेन सङ्करः ॥ २२ ॥

निति ।—[तत्र] तस्मिन्, [कर्मणि] यज्ञकर्मणि । अन्यथाश्रुतस्य
 शब्दस्यान्यथालिङ्गवचनादिभेदेन विपरिणामनमूहः, तत्र कुशलाः
 [ऊहकुशलाः] । प्रयोग एषामस्तीति [प्रयोगिणः] प्रयोक्तारः ऋत्विजः,
 [आगमे] आम्नाये, [निखिलाभिर्विभक्तिभिः] प्रथमादिभिः सुब-

तत्र कर्मणि विपर्य्यङ्गीनमन्
 मन्त्रमूहकुशलाः प्रयोगिणः ॥ २३ ॥
 संशयाय दधतोः सरूपतां
 दूरभिन्नफलयोः क्रियां प्रति ।

विभक्तिभिस्तिङ्विभक्तिभिश्च । विभक्तिग्रहणं वचनोपलक्षणम् ।
 [व्यक्तिभिः] लिङ्गैः, [च] । अञ्जसा सुखेन, निगदितुं पठितुं, न भवन्त्य-
 शक्यत्वादिति [नाञ्जसा निगदितुम्] । “अञ्जस उपसंख्यानम्”
 (वा०) इति अलुक्, नञर्थस्य नञ्बन्धस्य सुप्सुपा इति समासः ;
 अथवा,—अञ्जसेति तृतीयान्तप्रतिरूपकमव्ययं तत्त्वार्थं । ‘अञ्जसा तत्त्व-
 तूर्णयोः’ इति विश्वः । अञ्जसा तत्त्वत इत्यर्थः । अस्मिन्पत्रे नैकपद्य-
 नियमः । तं [मन्त्रं] कर्माङ्गदेवतारूपवाक्यं, [विपर्य्यङ्गीनमन्]
 विपरिणामयन्ति स्म, विपरिणामितवन्तः इत्यर्थः । विपरिपूर्वकात्
 खन्तात् णम्धातोः लुङ्, सन्वङ्गावे “सन्वतः” (७।४।७६ पा०)
 इत्यभ्यासस्येत्वम्, “दीर्घो लघोः” (७।४।६४ पा०) इति दीर्घः “उप-
 सर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य” (८।४।१४ पा०) इति णत्वम् । ऋत्
 नाञ्जसेति पाठविशेषणगत्या मन्त्रविपरिणामनहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं
 काव्यलिङ्गम् ॥ २३ ॥

संशयायेति ।—[संशयाय] मन्देहोत्पादनाय, [सरूपतां] सादृश्यं,
 [दधतोः] उभयत्र रूपसाम्यादयं समासोऽयं वेति संशयं कुर्वतीरित्यर्थः ।
 यथेन्द्रशत्रुरित्येन्द्रस्य शत्रुः श्वासयिता हन्तेति षष्ठीतत्पुरुषः, उतेन्द्रः
 शत्रुर्यस्येति बहुव्रीहिरिति सारूप्यसंशयः । तवानियमे दोषमाह ।—
 क्रिया प्रकृतं कर्म तां [क्रियां प्रति] तामुद्दिश्येत्यर्थः । दूरभिन्नम् अत्यन्त-
 विलक्षणं फलं ययोः [दूरभिन्नफलयोः] तयोरर्थभेदात् कर्मणः फलभेदं
 प्रतिपादयतीरित्यर्थः । यथेन्द्रशत्रुरित्येव षष्ठीसमासस्येष्टत्वे वृत्तस्येन्द्र-
 हन्तृत्वं, बहुव्रीहौ तु तस्येन्द्रेण बध्यत्वमिति फलभेद इति भावः ।
 [समासयोः] एवंविधयोः प्रसक्तयोः सतीरित्यर्थः । भावलक्षणे सप्तमी ।

शब्दशासनविद्ः समासयो-

विग्रहं व्यवसमुः स्वरणं ते ॥ २४ ॥

लोलहेतिरसनाशतप्रभा-

मण्डलेन लसता हसन्निव ।

प्राज्यमाज्यमसकृद्वषट्कृतं

निर्मलीमसमलीढं पावकः ॥ २५ ॥

[शब्दशासनविद्ः] शब्दशास्त्रज्ञाः । अन्येषामनधिकारादिति भावः ।
[ते] प्रकृता ऋत्विजः, [स्वरणं] तत्तत्समासविहितस्वरवशेन, [विग्रहं]
वाक्येन समर्थाभिधानं, [व्यवसमुः] निश्चिद्युः । अस्मिन् स्वरेऽयं
समामः, तत्रायं विग्रह इति अन्यतरपक्षावधारणं चक्रुः । यथेन्द्रशत्रु-
रित्यद्वैव पूर्वपदे उदात्तत्वेन बहुव्रीहिस्वरेण बहुव्रीहिसमासनिश्चयः,
इन्द्रः शत्रुयेत्येति विग्रहावधारणमित्यर्थः । व्यवसूयस्य स्यतंलिटि
“आटेच—” (६।१।४५ पा०) इत्यान्वे द्विवचनादिकार्यं मेरुसादेशः ।
अत्र संशयजनकत्वफले भेदप्रतिपादकपदार्थयोर्विशेषणगत्या ‘सन्दिग्धे
न्यायः प्रवर्तते’ इति न्यायेन विग्रहस्य व्यवसायहेतुकत्वात् पदार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २४ ॥

लोलिति ।—[लसता] प्रकाशमानेन, [लोलहेतिरसनाशतप्रभा-
मण्डलेन] लोलाश्रुला, हेतयो ज्वाला एव, रमना रसज्ञा । ‘वङ्गेर्द्वयो-
र्जालकोलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम्’ इति, ‘रसज्ञा रसना जिह्वा’
इति चामरः । तासां शतानि तेषां प्रभामण्डलेन, [हसन्निव] इति
रूपकसङ्कीर्णोत्प्रेक्षा । [पावकः] वङ्गिः, [वषट्कृतं] वषट्कारेण
त्यक्तं, हुतमित्यर्थः । ‘हुतं लिषु वषट्कृतम्’ इत्यमरः । [निर्मलीमसम्]
अमलिनं, शुद्धमित्यर्थः । ‘मलीमसन्तु मलिनम्’ इत्यमरः । “ज्योत्स्ना-
तमिसा—” (५।२।११४ पा०) इत्यादिना मलशब्दात् मत्वर्थे ईमसच्-
प्रत्ययान्ता निपातः । [प्राज्यं] प्रभृतम्, [आज्यमसकृत्, अलीढ]

तत्र मन्त्रपवितं हविः क्रता-
 वश्रतो न वपुरेव केवलम् ।
 वर्णसम्पदमतिस्फुटां दध-
 न्नाम चोज्ज्वलमभूद्धविर्भुजः ॥ २६ ॥
 स्पर्शमुष्णामुचितं दधच्छिखी
 यद्ददाह हविरद्भुतं न तत् ।

आस्वादयत् । लिङ्गेः स्वरितत्वाद्भङ्गि कृते “हो ढः” (८।२।३१ पा०) इति ढत्वम् । “भ्रूषस्तथोर्धोऽधः” (८।२।४० पा०) इति धत्वे ष्टुत्वे ढलोपदीर्घो ॥ २५ ॥

तवेति ।—[तत्र क्रतौ । मन्त्रपवितं] मन्त्रैः उत्पवनादिमन्त्रैः, पवितं पविलितं, शोधितमित्यर्थः । “पृडश्च” (७।२।५१ पा०) इति विकल्पादिडागमः । [हविः] आज्यादिकम्, [अश्रतः] भुञ्जानस्य । अग्नेर्भोजनादार्थाद्भटः श्रवादेशः । हवींषि भुंक्ते इति [हविर्भुजः] अग्नेः सम्बन्धि, [अतिस्फुटाम्] अतिविकसितां, [वर्णसम्पदं] रूपसमृद्धिं, [दधत्, केवलम्] एकम् । ‘केवलं त्वेककृत्सयोः’ इति शाश्वतः । [वपुरेव, उज्ज्वलम्] ओजिष्ठं, [नाभ्रत्], किन्तु अतिस्फुटाम् अतिव्यक्तां, वर्णसम्पदम् अक्षरसमुदायं, दधत् । ‘वर्णो द्विजादौ शुक्रादौ मृतौ वर्गान्तु चाक्षरे’ इत्यमरः । [नाम] हविर्भुगिति नामधेयं, [च] उज्ज्वलं रूढम्, अभ्रत् । निरन्तरं हविर्भोजनादपुः पुष्टिमाप । नाम चार्थवदा-सौदित्यर्थः । अत्र भोजनस्याश्रत इति विशेषणगत्या हेतुत्वात् पदार्थ-हेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ २६ ॥

स्पर्शमिति ।—[उचितं] स्वाभाविकम्, [उष्णम्] उष्णाख्यं, [स्पर्शं] स्पर्शनेन्द्रियमात्रग्राह्यं गुणविशेषं, [दधत्] दधानः, [शिखी] शिखा-वानग्निः । त्रीन्नादित्वादिनिः । [हविः] आज्यादिकं, [ददाह]

गन्धतोऽपि हृतहव्यसम्भवात्

देहिनामदहदोधमंहसाम् ॥ २७ ॥

उन्नमन् सपदि धूम्रयन् दिशः

सान्द्रतां दधदधःकृताम्बुदः !

द्यामियाय दहनस्य केतनः

कीर्त्तयन्निव दिवौकसां प्रियम् ॥ २८ ॥

भस्मीचकार, इति [यत्, तत् अद्भुतं न], उष्णस्पर्शसहकृतस्याग्नेः पार्थिवद्रव्यदहनशक्तेः स्वाभाविकत्वादिति भावः । कृतः ?—[हृत-हव्यसम्भवात्] हृतहवनीयहविर्जन्यात्, [गन्धतः] गन्धात्, [अपि] सङ्ग्रामिकगुणादपीत्यर्थः, [देहिनां] गन्धं जिघ्रतां प्राणिनामित्यर्थः, [अंहसां] पापानाम्, [ओघम्] अपीति भावः । [अदहत्] भस्मीकृतवान्, नाशितवानित्यर्थः । अदाह्यदहनं त्वाश्चर्यमिति भावः । अलोष्ण-स्पर्शधारणस्य शिखिविशेषणभावेनास्य हविर्दाहहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं तावदेकं काव्यलिङ्गम् ; उत्तरार्द्धे त्वंहसां भस्मीकरणाभावलक्षणदाह-विरोधस्य नाशलक्षणया समाधानाद्विरोधाभासे लक्ष्यस्य वाचाभेदाध्य-वसायमूलातिशयोक्तिप्रतिभान्यापितः, स एवादाह्यदाहकत्वरूपो वाक्यार्थभूतपूर्वाक्तपदार्थहेतुककाव्यलिङ्गसहकृतो हविर्दहनाद्गतत्वहेतु-रिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमन्यैः प्राधान्येन सङ्कीर्यते ॥ २७ ॥

उन्नमन्निति ।—[सपदि] होमक्षणमेव, [उन्नमन्] उन्नमन्, [दिशः, धूम्रयन्] धूम्रवर्णाः कुर्वन्, [सान्द्रतां] नीरम्यतां, [दधत्], अत एव [अघःकृताम्बुदः] शोभयाऽवधौरितमेघः, मेघोपरि गतश्च, [दहनस्य] अग्नेः, [केतनः] केतुः, धूम इत्यर्थः । द्यौरोको येषां तेषां [दिवौकसां] देवानाम् । पृषोदरादित्वात् साधुः । अथवा,—दिवमोको येषामिति विग्रहः । 'दिवं स्वर्गान्तरिक्षयोः' इति विश्वः । तेषां, [प्रियम्] इष्टं, [कीर्त्तयन्] कथयन्, [इव] कीर्त्तनहेतोरिव, कीर्त्तनार्थमिवेत्यर्थः ;

निर्जिताखिलमहार्णवौषधि-

स्यन्दसारममृतं ववल्गिरे ।

नाकिनः कथमपि प्रतीक्षितुं

ह्यमानमनले विषेहिरे ॥ २६ ॥

तत्र नित्यविहितोपहृतिषु

प्रोषितेषु पतिषु द्युयोषिताम् ।

अत एव फलोत्प्रेक्षा । कौर्त्तयन्निति “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः” (३।२।१२६ पा०) इति हेत्वर्थे लटः श्रुतादेशः । [द्याम्] अन्तरिक्षम्, [इयाय] प्राप । इगो लिट् ॥ २८ ॥

निर्जितेति ।—नाकः स्वर्गः एषामस्तीति [नाकिनः] देवाः, अखिलानां महार्णवौषधीनां महार्णवमम्यनसमये उत्थितानां दिव्यौषधिलतानां, स्यन्दः मय्यनाक्षिःमृतो रसः, तस्य सारः मृष्टांशः, अमृतमिति यावत्, स निर्जितो येन तत् [निर्जिताखिलमहार्णवौषधिस्यन्दसारम्] अमृतादपि स्वादित्यर्थः । [अमृतं] हविराख्यातम् । ‘अमृतं यज्ञश्रेषे स्यात् पीयूषे सलिलं घृतं’ इति मेदिनी । [ववल्गिरे । अभ्यवजङ्गः । ‘वला भोजने’ कर्त्तरि लिट् । ‘वलां चाभ्यवहारं प्रत्यवसानञ्च जेमनम् । जग्धिः’ इति हलायुधः । तस्यामृताधिक्यं व्यनक्ति ।—[अनले ह्यमानं] दीयमानममृतमिति भावः । [प्रतीक्षितुं कथमपि, विषेहिरे] सोढवन्तः, होमविलम्बं कथञ्चिदसहन्तेत्यर्थः । लृष्णाऽऽतुरः प्रागेव जिघ्रतीति रसातिशयोक्तिः । अत्र हविषोऽमृतमित्यभेदोक्त्याऽभेदरूपातिशयोक्तिस्तद्विशेषणपदार्थस्य बलानहेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः तथा सङ्कीर्त्यते । “परिनिविभ्यः सेवसितसयसिबुसह—” (८।३।७० पा०) इत्यादिना सहेः षत्वम् ॥ २९ ॥

तत्रेति ।—[तत्र] क्रतो, [नित्यविहितोपहृतिषु] नित्यं विहितोपहृतिषु कृताह्वानेषु, [पतिषु] भर्तृषु इन्द्रादिषु, [प्रोषितेषु] प्रवासं

गुम्फिताः शिरसि वेणयोऽभवन्
 न प्रफुल्लसुरपादपस्रजः ॥ ३० ॥
 प्राशुराशु हवनीयमत्र यत्
 तेन दीर्घममरत्वमध्यगुः ।
 उद्धतानधिकमेधितौजसो-
 दानवांश्च विबुधा विजिग्यिरे ॥ ३१ ॥

गतेषु । वसिः कर्त्तरि क्तः । “वसतिक्षधो—” (७।२।५२ पा०) इतीडा-
 गमः । [द्युयोषितां] स्वर्गस्त्रीणां इन्द्राख्यादीनां, [शिरसि वेणयः]
 जटा एव, [गुम्फिताः] ग्रथिताः, [अभवन् । प्रफुल्लसुरपादपस्रजः]
 प्रफुल्लाः विकसिताः, सुरपादपस्रजो मन्दारमालाः, [न] गुम्फिता
अभवन् । अत्र सुरयोषितां वेण्यसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेः सकसम्बन्धेऽप्य-
 सम्बन्धोक्तेश्च सम्बन्धेऽसम्बन्धरूपा असम्बन्धे सम्बन्धरूपा चातिशयोक्तिः ;
 ताभ्याञ्च क्रतोरजसत्वं व्यज्यते, इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ३० ॥

प्राशुरिति ।—[विबुधाः] सुराः, [अत्र] क्रतौ, [आशु] क्षिप्रम् ।
 ह्यत इति [हवनीयं] हविः, [यत्, प्राशुः] प्राशितवन्तः । ‘अशु
 भोजने’ लिट्, द्विवचनादिकार्यं “अत आदेः” (७।४।७० पा०)
 इत्यभ्यासदीर्घः । [तेन] हविःप्राशनेन, [दीर्घं] चिरभोग्यम्, [अम-
 रत्वं] देवत्वम्, [अध्यगुः] प्रापुः । “इणो गा लुङिः” (२।४।४५ पा०)
 इति गादेशः । किञ्च, [अधिकम्] अत्यन्तम्, [एधितौजसः] वर्द्धित-
 बलाः सन्तः, [उद्धतान्] उद्दृप्तान्, [दानवांश्च] असुरांश्च, [विजि-
 ग्यिरे] जितवन्तः । विपूर्वाञ्जयतेः कर्त्तरि लिट् । “विपराभ्यां जेः”
 (१।३।१९ पा०) इत्यात्मनेपदम् । अत्र विबुधानां दीर्घामरत्वा-
 सुरविजयित्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः, एधितौजस्वस्य विशे-
 षणगत्या विजयहेतुत्वात् काव्यलिङ्गं, तदुत्थापितश्चामरत्वासुरविजय-
 क्रियासमुच्चय इति सङ्करः । ‘गुणक्रियायोगपदं समुच्चयः’ इत्यलङ्कार-
 सर्वस्वलक्षणात् ॥ ३१ ॥

नापचारमगमन् क्वचित् क्रियाः
 सर्वमत्र समपादि साधनम् ।
 अत्यशेरत परस्परं धियः
 सत्रिणां नरपतेश्च सम्पदः ॥ ३२ ॥
 दक्षिणीयमधिगम्य पङ्क्तिः
 पङ्क्तिपावनमथ द्विजव्रजम् ।

नापचारमिति ।—[अत्र] क्रतो, [क्वचित्] कृवापि, [क्रियाः]
 कर्माणि, [अपचारं] लोपविषयविपर्ययासादिदोषं, [नागमन्] ।
 गमेलुङि “पुषादि—” (३।१।५५ पा०) इत्यादिना च्चुरडादेशः । अन-
 पचारे हेतुमाह ।—अत्र [सर्वं साधनं, समपादि] सम्यन्नम् । पद्यतः
 कर्त्तरि लुङ्, “चिण् ते पदः” (३।१।५० पा०) इति चिण्प्रत्ययः ।
 कर्मणि वा, सम्पादितमित्यर्थः । “चिण् भावकर्मणोः” (३।१।६६
 पा०) इति चिण्प्रत्ययः । साधनसम्पत्तिमेव व्यनक्ति, अतीति ।—
 सत्त्वं यज्ञतन्त्रं येषामस्तीति [सत्रिणाम्] ऋत्विजाम् । ‘सत्त्वमाच्छादने
 यज्ञे’ इत्यमरः । [धियः] उत्तरोत्तरप्रयोगविज्ञानानि । तदुक्तम्,—
 ‘आचतुर्थात्कर्मणोऽन्ते समीच्येदं करिष्यामि’ इति । तथा [नरपतेः]
 राज्ञः, [सम्पदः] पदार्थसमूहयः, [च परस्परम्, अत्यशेरत] अति-
 शयितवत्यः, उभयेऽप्यतिसमग्रा इत्यर्थः ; ज्ञानद्रव्ये हि क्रियासाधने
 तत्सम्यन्नस्य कुतः क्रियाऽपचार इति भावः । अत्रानपचारवाक्यार्थस्य
 साधनसम्पत्तिवाक्यार्थहेतुकत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं, तस्य पर-
 स्परानतिशयक्रियारूपधर्मसाम्यगम्योपम्यकेवलप्रकृतधीसम्पन्नोचरया तुल्य-
 योगितयोज्जीविततेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३२ ॥

दक्षिणीयमिति ।—[अथ] अनन्तरं, [दक्षिणः] औदार्यवान् ।
 ‘दक्षिणः सरलोदारौ’ इत्यमरः । [क्षितिपतिः] राजा । दक्षि-
 णामर्हतीति दक्षिणीयाः । ‘दक्षिणीयो दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य

दक्षिणः क्षितिपतिर्व्यशिश्रणद्

दक्षिणाः सदसि राजसूयकौः ॥ ३३ ॥

वारिपूर्वमखिलासु सत्क्रिया-

लब्धशुद्धिषु धनानि बीजवत् ।

भावि विभ्रति फलं महद् द्विज-

क्षेत्रभूमिषु नराधिपोऽवपत् ॥ ३४ ॥

इत्यपि' इत्यमरः । “कडङ्गरदक्षिणाच्छ च” (५।१।६६ पा०) इति
 कप्रत्ययः । तं [दक्षिणीयं] । पङ्क्तः स्वाधिष्ठितायाः, पावनं पाव-
 यितारं, [पङ्क्तिपावनम्] । पावयतः कर्त्तरि ल्यट् । [द्विजव्रजं]
 ऋत्विग्वर्गमित्यर्थः । [पङ्क्तिशः] पङ्क्त्यनुसारेण, [अधिगम्यं] प्राप्य,
 [सदसि राजसूयकौः] राजसूयकाण्डाक्ता इत्यर्थः । [दक्षिणाः] दक्षिणा-
 शब्दः स्फुटार्थः । राजसूयकौरित्यत्र दक्षिणार्थ एव ढको विधानात् ।
 [व्यशिश्रणत्] विश्राणयति स्म, वितोर्णवानित्यर्थः । “विश्राणनं
 वितरणम्” इत्यमरः । ‘श्रण दानं’ इति धातोलुङ् “णौ चडुपधाया
 ङस्वः” (७।१।१ पा०) इति ङस्वः । वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः ॥ ३३ ॥

वारोति ।—[नराधिपः] राजा, [सत्क्रियालब्धशुद्धिषु] सत्क्रियाभिः
 अभिषेकसंस्कारैः, लब्धा शुद्धिः निर्दोषता याभिः तासु, [अखि-
 लासु । द्विजक्षेत्रभूमिषु] द्विजा एव क्षेत्रभूमयः केदारभूमयः,
 तासु । ‘क्षेत्रं गेहे पुरे देहे केदारो योनिभार्य्ययोः’ इति वैजयन्ती ।
 [भावि] भविष्यत्, [महत् फलं] स्वर्गादिकं, धान्यादिकञ्च, [विभ्रति]
 विभ्राणानौत्यर्थः । “वा॒नपुंसकस्य” (७।१।७६ पा०) इति विक-
 ल्यान्नुमागमप्रतिषेधः । [धनानि, बीजवत्] बीजैस्तुल्यं, [वारिपूर्वम्]
 उदकदानपूर्वकम्, [अवपत्] उप्तवान्, दत्तवानित्यर्थः । अत्र बीजवत्
 इत्युपमानम् । “तेन तुल्यम्” (५।१।११५ पा०) इति तुल्यार्थे वते-
 र्विधानात् । तथाऽपि बापक्रियायोगात् द्विजक्षेत्रेति रूपकसमासः,

किं नु चित्रमधिवेदि भूपति-

दक्षयन् द्विजगणानपूयत ।

राजतः पुपुविरे निरेनसः

प्राप्य तेऽपि विमलं प्रतिग्रहम् ॥ ३५ ॥

स स्वहस्तकृतचिह्नशासनः

पाकशासनसमानशासनः ।

नीपमितसमासः ; किन्तु रूपकस्याङ्गमुपमा तदव्यापितत्वादिति सङ्करः ॥ ३४ ॥

किमिति ।—[भूपतिः, अधिवेदि] वेद्यां, मखवेद्यामित्यर्थः । अत्र विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [द्विजगणान्] ऋत्विग्गणान्, [दक्षयन्] दक्षयन्, दक्षिणाप्रतिग्रहेण सदक्षिणान् कुर्वन्, प्रतिग्राहयन्नित्यर्थः । ‘तत्त्वणे दक्षिणां प्रतिगृह्य’ इति श्रुतिदर्शनात् । ‘दक्ष नैपुण्ये’ इति धातोर्ग्रन्ता-ल्लटः श्रुतादृशः । अत एव ‘निष्णाते दक्षिणे वापि नैपुण्ये निपुणेऽपि च’ इति भट्टः । [अपूयत] पूतोऽभवत्, इति कर्मकर्त्तरि लङ् । [किं नु चित्रं] दाता पूत इति न चित्रमित्यर्थः ; किन्तु प्रतिग्रहीताऽपि पूत इति चित्रमाह ।—[ते] द्विजगणा, [अपि निरेनसः] निष्यापात्, [राजतः] राज्ञः । पञ्चम्यास्तसिल् । [विमलं] शुद्धं, [प्रतिग्रहं प्राप्य, पुपुविरे] पूता बभूवुः । ‘विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः’ इत्यभिज्ञानादिति भावः । अत्रापि पूजः कर्मकर्त्तरि लिट् । प्रतिग्रहीताऽपि शुद्ध इति विरोधः । स एव वाक्यार्थभूतश्चित्त्वनिषेधहेतुरिति विरोधवाक्यार्थ-हेतुककाव्यलिङ्गयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३५ ॥

स इति ।—[पाकशासनसमानशासनः] पाको नाम कोऽपि राक्षसः, तस्य शासनः शासकः, हन्ता इत्यर्थः, पाकशासनः इन्द्रः तेन समानं शासनं तुल्या आशा यस्य स इत्यर्थः । [स] राजा, [स्वहस्त-कृतचिह्नशासनः] स्वहस्तेन कृतं लिखितं, चिह्नं स्वनामलेखनादि-

आ शशाङ्कतपनार्णवस्थिते-
 विप्रसादकृत भूयसौर्भुवः ॥ ३६ ॥
 शुद्धमश्रुतिविरोधि बिभ्रतं
 शास्त्रमुज्ज्वलमवर्णसङ्करैः ।
 पुस्तकैः सममसौ गणं मुहु-
 र्वाच्यमानमश्रुणोद् द्विजन्मनाम् ॥ ३७ ॥

लाञ्छनं, येषु तानि शासनानि नियमपत्राणि यस्य सः, दत्तस्वहस्त-
 लेखाङ्कितशासनः सन्नित्यर्थः । [आ शशाङ्कतपनार्णवस्थितेः] शशाङ्क-
 तपनार्णवानभिव्याप्य, आकल्पमित्यर्थः । अभिविधावाङ् । “आङ्ग्यर्था-
 दाभिविध्योः” (२।१।१३ पा०) इति विकल्पादसमासः । [भूयसीः, भुवः]
 देयभूमौः, [विप्रसात्] विप्राधौनाः । “देये वा च” (५।४।५५ पा०) इति
 चकारात् सातिप्रत्ययः । [अकृत] कृतवान्, दत्तवानित्यर्थः । कृञो
 लुङि तड्, “उश्च” (१।२।१२ पा०) इति मिचः कित्त्वात् “ङ्स्वादङ्गात्”
 (८।२।२७ पा०) इति सकारलोपो गुणाभावश्च । पाकशासनसमानशासन
 इत्युपमाऽनुप्रासयोः संसृष्टिः ॥ ३६ ॥

शुद्धमिति ।—[असौ] नृपः, [शुद्धम्] आचारपूतम्; अन्यत्र,—विभक्ति-
 विपरिणामेन, शुद्धैरकलङ्कैः । श्रुतिविरोधि वेदविरुद्धं, न भवतीति
 [अश्रुतिविरोधि शास्त्रं, बिभ्रतं] आत्मनि धारयन्तं, सकलवैदिकशास्त्रा-
 भिन्नमित्यर्थः । “नान्यस्ताच्छतुः” (७।१।७= पा०) इति नुम्प्रतिषेधः ।
 अन्यत्र,—श्रुत्यविरोधिभिः पुराणादिभिः । [वाच्यमानम्] अन्यत्रगुणादि-
 क्रमेण प्रस्तूयमानम्; अन्यत्र,—वाच्यमानैः द्विजगणेन व्याख्यायमानै-
 रित्यर्थः । वचिञ्चौरादिकात् कर्मणि लटः शानजादेशः । [उज्ज्वलं, द्विज-
 न्मनां] ब्राह्मणानां, [गणम्, अवर्णसङ्करैः] असङ्कीर्णाक्षरैः; अन्यत्र,—
 जातिसङ्कररहितमिति विपरिणामः । [पुस्तकैः समं] पुस्तकाक्षरैर्वाक्यैः
 सह, [अश्रुणोत्] । दानकाले प्रत्येकं ब्राह्मणानां गुणान् गोष्ठींश्च श्रुतवान्

तत् प्रणीतमनसामुपेयुषां
 द्रष्टुमाह्वनमग्रजन्मनाम् ।
 आतिथेयमनिवारितातिथिः
 कर्त्तुमाश्रमगुरुः स नाश्रमत् ॥ ३८ ॥

इत्यर्थः । मुखस्थविद्यानामपि पुस्तकधारणाद्विलक्षणत्वेनोक्तमित्यदोषः ।
 अत्र पुस्तकैः समं द्विजगणम् अष्टगणोदिति सम्बन्धिभेदे भिन्नयोः श्रव-
 णयोरभेदाध्यवसायाद् भेदे अभेदरूपातिशयोक्तिचमत्कारिणी, द्विजानां
 प्रकृतत्वात् पुस्तकानीव द्विजानिति वैवक्षिकोपमानोपमेयभावपर्य्यवसा-
 यिनी श्लेषसङ्कीर्णसहोक्तिरलङ्कारः । ‘सहार्थेनान्वयो यत्र भवेदतिश-
 योक्तितः । कल्पितौपम्यपर्य्यन्ता सा सहोक्तिरिच्छेयते ॥’ इति लक्षणात् ।
 केचित् पुस्तकैः समं वाच्यमानमिति योजयित्वा पुस्तकेषु द्विजगणान्,
 लेख्येषु पठ्यमानानिति व्याचक्षते । तैः पुस्तकेषु शास्त्रभरणासम्भवाद-
 वर्णसङ्घेरेति श्लिष्टविशेषणावगतप्रकृतश्लेषभङ्गः पुस्तकानां वाचनकरणा-
 त्वात् समादिशब्दवैयर्थ्यमुक्तसहोक्त्यलङ्कारभङ्गश्चेति एवमादयो दोषा
 दुस्तराः, इत्यलं विस्तरेण ॥ ३७ ॥

तदिति ।—[अनिवारितातिथिः] अनिवारिताः अप्रत्याख्याताः,
 अतिथयो येन सः, [आश्रमगुरुः] आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां, गुरुर्नियन्ता,
 [सः] राजा, [तत्] ; आ समान्तात्, जुहोत्यस्मिन् इति [आह्वनं]
 यागम् । जुहोतिर्ल्युट् । [द्रष्टुम्, उपेयुषाम्] आगतानाम् ; अत एव
 [प्रणीतमनसां] सत्कर्मदर्शनात् हृष्टचित्तानाम्, [अग्रजन्मनाम्] । अतिथिषु
 साधु [आतिथेयम्] अतिथिसत्कारम् । “पथ्यतिथि—” (४।४।१०४
 पा०) इत्यादिना ढञ्प्रत्ययः । [कर्त्तुं, नाश्रमत्] न श्रान्तः । श्राम्यतेः
 पुष्पादित्वाङ्गुडि च्चैरडादेशः । अत्रानिवारितातिथित्वस्य विशेषणगत्या
 श्रमनिषेधहेतुत्वात् काव्यलिङ्गं, तदनुप्रासेन संसृज्यते ॥ ३८ ॥

मृग्यमाणमपि यद् दुरासदं
भूरिसारमुपनीय तत् स्वयम् ।
आसतावसरकाङ्क्षिणो वह्नि-
स्तस्य रत्नमुपदौकृतं नृपाः ॥ ३९ ॥
एक एव वसु यद्ददौ नृप-
स्तत् समापकमतर्क्यत क्रतोः ।
त्यागशालिनि तपःसुते ययुः
सर्वपार्थिवधनान्यपि क्षयम् ॥ ४० ॥

मृग्यमाणमिति ।—[यत्] रत्नं, [मृग्यमाणम्] अन्विष्यमाणम्,
[अपि, दुरासदं] दुर्लभं, [भूरिसारं] महासारम्, [उपदौकृतम्]
उपायनीकृतं, मनसा यथासङ्ख्यितमित्यर्थः । 'उपायनमुपग्राह्यमुप-
हारस्तथोपदा' इत्यमरः । [तत्, रत्नं] श्रेष्ठवस्तु । 'रत्नं श्रेष्ठे मणावपि'
इति विश्वः । [नृपाः स्वयमुपनीय, तस्य] राज्ञः, [अवसरकाङ्क्षिणः]
सेवावसरं प्रतीक्षमाणाः, [वह्निः, आसत] स्थिताः, इत्यैश्वर्यातिशयोक्तिः ।
अत्र रत्ने उपदात्वस्याऽऽरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगात् परिणामालङ्कारः
॥ ३९ ॥

एक इति ।—[एक एव नृपो यत्, वसु] धनं, [ददौ], उपायनमिति
भावः । [तत्] धनमेव, [क्रतोः, समापकं] सम्पूरकम्, [अतर्क्यत]
दक्षिणादानादिसर्वक्रतुव्ययपर्याप्ततया तर्कितमित्यर्थः । [तपःसुते]
धर्मपुत्रे, [त्यागशालिनि] सति, [सर्वपार्थिवधनान्यपि, क्षयं] व्ययं,
[ययुः] । अत्रैकपार्थिवधनस्य सर्वपार्थिवधनानाञ्च क्रतुसमापकत्व-
क्षयोपगतत्वयोरसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेः अतिशयोक्तौ ; तयोश्च
सापेक्षत्वात् सजातीयसङ्करः ॥ ४० ॥

प्रीतिरस्य ददतोऽभवत् तथा

येन तत्प्रियचिकीर्षवो नृपाः ।

स्पर्शितैरधिकमागमन् मुदं

नाधिवेश्म निहितैरुपायनैः ॥ ४१ ॥

यं लघुन्यपि लघूकृताहितः

शिष्यभूतमशिषत् स कर्मणि ।

प्रीतिरिति ।—[ददतः] दानं कुर्वतः, [अस्य] राज्ञः, [तथा] तेनैव प्रकारेण, राज्ञोपायनानाम् अर्थिसात्करणेनैव, [प्रीतिः, अभवत्] आसीत्, न तु कोशगृहार्पणेनेत्यर्थः । कुतः ?—[येन] प्रकारेण, [तत्-प्रियचिकीर्षवः] तस्य राज्ञः, प्रियं चिकीर्षवः प्रियं कर्तुमिच्छवः । मधुपिपासुप्रभृतित्वात् द्वितीयासमासः । [नृपाः, स्पर्शितैः] प्रतिपादितैः । ‘स्पर्शनं प्रतिपादनम्’ इत्यमरः । [उपायनैः] उपहारैः, [अधिकं] यथा तथा, [मुदम्, आगमन्] प्राप्ताः । तथैव प्रभूप्रीतिसिद्धेः सोपायनानां सिद्धिनियोगलाभाच्चेति भावः । [अधिवेश्म] वेश्मनि, [निहितैः] उपायनैर्मुदं [न] आगमन्; तथोक्तप्रयोजनासिद्धेरिति भावः । येनैव राज्ञां मोदः स्वस्य च महान् धर्मलाभः, तेनोपायनानामर्थिसात्करणादेव राज्ञः प्रीतिरासीत्, न कोशगृहार्पणादित्यर्थः; अत एव दानसङ्ग्रहयोः प्रकृतयोः प्रीतेः सङ्ग्रहपरिहारेण दाने एव नियमनात् परिसङ्गोऽलङ्कारः,—‘एकस्थानिकल प्राप्तावेकल नियमनं परिसङ्गा’ इति लक्षणम् । एतेन सर्वस्वदानं व्यज्यते, इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ४१ ॥

यमिति ।—लघूकृता अल्पीकृताः, अहिताः शत्रवो येन सः [लघूकृताहितः] । [सः] राजा, शिष्येण तुल्यं [शिष्यभूतम्] । ‘भूतं क्षादौ पिशाचादौ न्याय्ये सत्योपमानयोः’ इति विश्वः । “सहसुपा” (२।१।४ पा०) इति नित्यसमासः । [यं] नृपं, [लघुनि] अल्पे,

सस्पृहं नृपतिभिर्नृपोऽपरै-
गौरवेण ददृशेतरामसौ ॥ ४२ ॥

आद्यकोलतुलितां प्रकम्पनैः
कम्पितां मुहुरनौटगात्मनि ।

वाचि रोपितवताऽमुना महीं

राजकाय विषया बिभेजिरे ॥ ४३ ॥

[अपि, कर्मणि] यज्ञीयपशुरक्षणादिकर्मणि, [अशिपत्] आज्ञापितवान् ।
“सर्तिशाम्यर्तिभ्यश्च” (३।१।५६ पा०) इति लुङि च्चिरडादेशः “शास
इदङ्हलोः” (६।१।३४ पा०) इतीकारः । [असौ] कर्मकरः, [नृपः,
अपरैः] ततोऽन्यैः, [नृपतिभिः, सम्पृहम्] अहो सम्मानः !! इति साभि-
लाषं, [गौरवेण, ददृशेतराम्] अतिशयेन दृष्टः । दृशेः कर्मणि लिट् ;
“तिङश्च” (५।१।५६ पा०) इति तरप्प्रत्यये “किमेत्तिङव्ययघादा-
स्वद्व्यप्रकर्षे” (५।१।११ पा०) इत्यामुप्रत्ययः “तद्धितश्चासर्वविभक्तिः”
(१।१।३८ पा०) इत्यव्ययसंज्ञा । अत्र कर्मकरनृपस्येतरनृपकर्तृक-
विशिष्टदर्शनकर्मत्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेः अतिशयोक्तिः, तथा राज्ञो
निरङ्कुशाज्ञत्वं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ४२ ॥

आद्येति ।—[आद्यकोलतुलिताम्] आद्यकोलः आदिवराहः ।
‘वराहः शूकरो छष्टिः कोलः पोली किरिः किटिः’ इत्यमरः । तेन
तुलितां कल्पाऽऽदौ उद्धृताम् । तथाऽपि [प्रकम्पनैः] प्रचीभकैर्हिरण्म्याक्ष-
प्रमुखैः, [कम्पितां] क्षोभितां, [महीं, अनौटगात्मनि] अनेवंरूपायां,
केनापि अकम्पितायाम्, अखलितायामित्यर्थः, [वाचि, रोपितवता]
स्थापितवता, स्थिरेण रोपणेन स्थिरीकुर्वन्त्यर्थः । [अमुना] राज्ञा,
[राजकायं] राज्ञां समूहाय । “गोलीक्ष—” (४।२।३६ पा०) इत्यादिना
वुञ्प्रत्ययः । [विषयाः] देशाः । ‘नीवृज्जनपदौ देशविषयो तूपवर्त्त-

आगताद्वावसितेन चेतसा

सत्त्वसम्पदविकारिमानसः ।

तत्र नाभवदसौ महाऽऽहवे

शात्रवादिव पराङ्मुखोऽर्थिनः ॥ ४४ ॥

नम्' इत्यमरः । [बिभेजिरे] अस्यायमिति विभक्ताः ; प्राक् विजयोद्धृतान् राज्ञः पुनः पदेषु स्थापयामासित्यर्थः । अत्राऽऽदिवराहो महीमुद्धृतवानिव, वाचैवासौ तु निरातङ्गं स्थापितवांश्चेति उपमाना-दुपमेयस्याऽऽधिक्यकथनाद् व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ४३ ॥

आगतादिति ।—[सत्त्वसम्पदविकारिमानसः] सत्त्वसम्पदा गुणा-ऽऽधिक्येन, अविकारिमानसो लोभाभिभवाभ्याम् अनुपप्लुतचित्त इत्यर्थः । 'सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः' इति विश्वः । [असौ] राजा, [तत्र] तस्मिन् ; आ समन्तात् जुहति अस्मिन् इत्याह्वी यागः । 'ऋदोरप' (३।३।५७ पा०) इति जुहोतिरपप्रत्यये गुणावादेशो । आह्व-यन्ते शत्रवो यस्मिन् इत्याह्वो युद्धम् । 'आङ्ङि युद्धे' (३।३।७३ पा०) इति ह्यतेराङ्पूर्वादपप्रत्ययः, सम्प्रसारणम् । 'आह्वो यागयुद्धयोः' इति विश्वः । महान्नासो स च महाऽहवस्तस्मिन् [महाह्वे, व्यवसितेन । निश्चितेन, धनलाभं निश्चितवता ; अन्यत्र,—शत्रोर्मृत्युरेवेति निश्चित-वतेत्यर्थः । व्यवपूर्वात् स्यतः सकर्मकत्वादप्यविवक्षिते कर्मकर्त्तरि क्तः । 'प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया' इति वचनात् । [चेतसा आगतात्] चेतसा स्वयं निश्चित्याऽऽगतादित्यर्थः । [अर्थिनः] याचकात् । शत्रुरेव शात्रवः । स्वार्थेऽणप्रत्ययो राजसवत् । तस्मात् [शात्रवात्, इव पराङ्मुखो नाभवत्] । 'आह्वेष्वनिवर्त्तित्वं प्रजाना-ञ्चैव पालनम् । शुश्रूषा ब्राह्मणानाञ्च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥' इति मनुस्मरणात् इति भावः । श्लेषसङ्कीर्णयमुपमा ॥ ४४ ॥

नैक्षतार्थिनमवज्ञया मुहु-
 र्याचितस्तु न च कालमाक्षिपत् ।
 नादिताल्पमथ न व्यकल्पयद्-
 दत्तमिष्टमपि नान्वशेत सः ॥ ४५ ॥
 निर्गुणोऽपि विमुखो न भूपते-
 दानशौण्डमनसः पुरोऽभवत् ।

नैक्षतेति ।—[सः] राजा, [अर्थिनं] याचकं, [मुहुः, अवज्ञया] अना-
 दरेण, [नैक्षत] । तर्हि विलम्बितं किम् ? नेत्याह ।—[याचितस्तु]
 प्रार्थित एव, [कालं, नाक्षिपत्] न यापयामास [च] । याचकबहुत्वात्,
 तर्ह्यल्पदाता ?—नेत्याह ।—[अल्पमथ] अल्पमपि, * [नादित] न ददौ,
 किन्तु यथाऽर्थिकाममिति भावः । ददातेर्लुङि तडि “स्थाध्वोरिच्च”
 (१।२।१७ पा०) द्वितीकारः “ऋस्वादङ्गात्” (८।२।२७ पा०) इति सलोपः ।
 तर्हि विकल्पनः किम् ?—नेत्याह ।—[न व्यकल्पयत्] आत्मज्ञाघां न
 चकार । ‘कल्प ज्ञाघायाम्’ । किञ्च, [इष्टं] प्रियम्, [अपि, दत्तं]
 वस्तु, [नान्वशेत] नानुत्पवान् ; दत्तानुतापस्यातिप्रत्यवायहेतुत्वा-
 दिति भावः । अवार्थिसन्दोहयाच्चाऽऽदिबाहुल्यरूपकारणसामग्रेऽपि
 विलम्बाऽऽदिकार्यानुत्पत्तेः विशेषोक्तिरलङ्कारः,—‘तस्मामग्रादनुत्पत्ति-
 विशेषोक्तिर्निगद्यते’ इति लक्षणात् । तथा दातुः सात्त्विकं व्यज्यते,
 इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ४५ ॥

निर्गुण इति ।—[दानशौण्डमनसः] दानशूरचित्तस्य, बहुप्रद-
 स्येत्यर्थः । ‘स्युवदान्यस्यूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे ।’ ‘मत्ते शौण्डोत्कट-
 क्षीवा’ इति चामरः । [भूपतेः, पुरः] अग्रे, [निर्गुणः] तपोविद्याऽऽदिगुण-

* अथ अथशब्दोऽप्यर्थे समुच्चयरूपं, तथा च मदिनौ,—“अथाथो संशयं स्याता-
 मधिकारि च मङ्गलि । विकल्पान्तरप्रश्नकार्त्वाऽऽरभसमुच्चये ॥” इति ।

वर्षुकस्य किमपः कृतोन्नते-
 रम्बुदस्य परिहार्यमूषरम् ? ॥ ४६ ॥
 प्रेम तस्य न गुणेषु नाधिकं
 न स्म वेद न गुणान्तरञ्च सः ।
 दित्मया तदपि पार्थिवोऽर्थिनं
 गुण्यगुण्य इति न व्यजौगणत् ॥ ४७ ॥

हौनः, [अपि, विमुखः] निष्फलः, [नाभवत्] ; किन्तु पूर्णकाम एवा-
 भवत् । भूरिदाने सर्वस्यापि पात्रत्वादिति भावः ; अत एव तेनापाल-
 वर्षदोषोऽपि न करुणवृत्तेरित्याशयेन दृष्टान्तमाह, वर्षुकस्येति ।—
 [अपः] जलानि । “न लोक—” (३।३।६६ पा०) इत्यादिना षष्ठी-
 प्रतिषेधः । [वर्षुकस्य] वर्षणशीलस्य । “लघुपत—” (३।२।१५४ पा०)
 इत्यादिना उकञ्प्रत्यये लघूपधगुणः । [कृतोन्नतेः] कृतोदयस्य,
 अम्बुदस्य अम्बुदेनेत्यर्थः । “कृत्यानां कर्त्तरि वा” (२।३।७१ पा०)
 इति षष्ठी । ‘स्यादूषः चारमृत्तिका’ इत्यमरः । तद्वत्क्षेत्रम् [ऊषरम्] ।
 ‘ऊषवानूषरो द्वावप्यन्यलिङ्गौ स्थलं स्थली’ इत्यमरः । “ऊषसुषिमुष्क-
 मधो रः” (५।२।१०७ पा०) इति रप्रत्ययः । [परिहार्यं] त्याज्यं,
 [किम् ?] नैत्यर्थः । अत्र पर्जन्यभूपालयोर्वाक्यभेदेन विम्बप्रतिविम्ब-
 तया समानधर्माभिधानात् दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ४६ ॥

प्रेमेति ।—[तस्य] राज्ञः, [गुणेषु अधिकं प्रेम न] इति, [न] ।
 किन्तु अस्यैवेत्यर्थः । [सः] राजा, [गुणान्तरं] गुणविशेषं, [न वेद]
 न वेत्ति, [स्म] इति, [न च] किन्तु वेदैवेत्यर्थः । “लट् स्मे”
 (३।२।११८ पा०) इति भूतार्थे लट् “विदो लटो वा” (३।४।८३ पा०)
 इति णलादेशः । ‘सम्भाव्यनिषेधनिवर्त्तने द्वौ प्रतिषेधौ’ (५ अधि० १ म
 अध्या० ६ सू०) इति वामनः । सम्भावितयोरविमर्शादेवागुणप्रीतिज्ञान-
 योर्निषेध इति भावः । [तदपि] तथाऽपि, पृथिव्या ईश्वरः [पार्थिवः] ।

दर्शनानुपदमेव. कामतः

स्वं वनीयकजनेऽधिगच्छति ।

प्रार्थनाऽर्थरहितं तदाऽभवद्-

दीयतामिति वचोऽतिसर्जने ॥ ४८ ॥

“सर्वभूमिपृथिवीभ्यामगणैः” (५।१।४१ पा०) इत्यज्प्रत्ययः । [दित्तया] दातुमिच्छया, सर्वपात्रदानकौतुकेनेत्यर्थः । “सनि मीमा—” (७।४।५४ पा०) इत्यादिना इसादेशः, “अत्र लोपोऽभ्यासस्य” (७।४।५८ पा०) इत्यभ्यासलोपः । [अर्थिनं] याचकं, [गुणौ] गुणवान्, [अगुण्यः] नायं गुणवान्, [इति, न व्यजौगणात्] न गणयति स्म । गुणप्रियोऽपि गुणज्ञोऽपि दानशौण्डोऽर्थितया गुण्यगुण्यौ न गणयामासेत्यर्थः । गणोर्णौ चङि “ई च गणः” [७।४।६७ पा०) इत्यभ्यासस्य विकल्पादौकारः । अत्र गुणप्रियत्वगुणज्ञत्वरूपकारणसामग्रोऽपि गुणागुणविमर्शरूपकार्यानुत्पत्तेः दित्तयेत्युक्तनिमित्ता विशेषोक्तिरुक्तलक्षणात् ॥ ४७ ॥

दर्शनिति ।—[वनीयकजने] अर्थिजने । ‘वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनो’ इत्यमरः । [दर्शनानुपदं] राजविलोकनानन्तरम्, [एव], प्रार्थनामन्त्रित्यर्थः । [कामतः] यथेच्छं, [स्वं] धनम्, [अधिगच्छति] लभमाने सति । [तदा, दीयतामिति वचः] दीयतामित्येतत् पदं, [प्रार्थनाऽर्थरहितं] प्रार्थना याच्ना, मन्त्रं दीयतामिति वाञ्छा, सेवार्थस्तेन रहितं शून्यं सत्, तदा [अतिसर्जने] त्यागे, [अभवत्] अवर्तत ; मन्त्रं दीयतामिति अर्थिवाक्याभावाद्स्रै दीयतामिति दातृवाक्यमेवान्वर्थमभूदित्यर्थः । अर्थिनामागमनमेव याचनमिति विवेकिनां किं याच्नादन्यदर्शनचापलनेति भावः । अत्र दीयतामिति वचसः प्रार्थनार्थवर्जनेन तेनातिसर्जनार्थताकथनादेकस्थानेकत्वप्रसक्तावेकत्व नियमनाऽऽख्या परिसङ्ख्या ॥ ४८ ॥

नानवाप्तवसुनाऽर्थकाम्यता
 नाचिकित्सितगदेन रोगिणा ।
 इच्छताऽशितुमनाशुषा न च
 प्रत्यगामि तदुपेयुषा सदः ॥ ४६ ॥
 स्वादयन् रसमनेकसंस्कृत-
 प्राकृतैरकृतपात्रसङ्करैः ।
 भावशुद्धिसहितैर्मुदं जनो
 नाटकैरिव बभार भोजनैः ॥ ५० ॥

नेति ।—[अर्थकाम्यता] अर्थमालन इच्छता, धनार्थिना इत्यर्थः ।
 “काम्यञ्च” (३।१।६ पा०) इति काम्यच्प्रत्यये सनाद्यन्तत्वेन धातु-
 त्वाङ्गटि श्लादेशः । [तत् सदः, उपेयुषा] प्राप्तवता पुरुषेण, [अनवाप्त-
 वसुना] अलम्बधनेन, [न प्रत्यगामि] न प्रत्यावर्त्ति । [रोगिणा]
उपेयुषा [अचिकित्सितगदेन] अशमितरोगिणः । “रोगव्याधिगदामयाः”
 इत्यमरः । [न] प्रत्यगामि । [अशितुं] भोक्तुम्, [इच्छता] उपेयुषा,
 [अनाशुषा च] अनशितेन, अभुक्तवतेत्यर्थः । “उपेयिवाननाश्चाननूचानश्च”
 (३।२।१० पा०) इति कसुप्रत्ययान्तो निपातः । [न] प्रत्यगामि ;
 किन्तु सर्वेणापि पूर्णकामिनैव प्रत्यगामीत्यर्थः । गमेर्भावि लुङ् ।
 अत्रार्थिरोगिच्छुधितानां प्रकृतानामेव पूर्णकामत्वसाम्याद्गम्यौपम्यत्वात्
 केवलप्रकृतविषया तुल्ययोगिता ; तथा च यो यत्काम आगतः, स
 तत्सर्वमेवास्मादलभतेति व्यज्यते ॥ ४६ ॥

स्वादयन्निति ।—[अनेकसंस्कृतप्राकृतैः] अनेकानि बहूनि, संस्कृतानि
 हिङ्गुमरीचादिना कृतसंस्काराणि, प्राकृतानि प्रकृतिसिद्धानि, संस्कारं
 विना स्वादूनि कृतानि फलादीनि च येषु तैः ; अन्यत्र,—अनेकविचित्र-
 संस्कृतप्राकृतौ भाषाविशेषौ येषु तैः ; [अकृतपात्रसङ्करैः] अकृतः

रक्षितारमिति तत्र कर्मणि
 न्यस्य दुष्टदमनक्षमं हरिम् ।
 अक्षतानि निरवर्त्तयत्तदा
 दानहोमयजनानि भूपतिः ॥ ५१ ॥

पालायां भाजनानाम् ; अन्यत्र,—भूमिकानाञ्च सङ्गरो व्यतिकरो येषु
 तैः । [भावशुद्धिसहितैः] भावशुद्धिः पदार्थानां मृष्टता ; अथ वा,—
 भावशुद्धिः गर्हाविरहः, तत्सहितैः ; अन्यत्र,—भावाः स्थायिनो रत्यादयः,
 तेषां शुद्धिः सजातीयविजातीयातिरस्कृतरूपकम्,—“सजातीयेर्विजाती-
 यैरतिरस्कृतमूर्त्तिमान् । यावद्रसं वर्त्तमानः स्थायी भाव उदाहृतः ॥”
 इति लक्षणात् । तत्सहितैः [भोजनैः] अभ्यवहारैः, [नाटकैः इव] रूपक-
 विशिष्टैरिव, [रसं] मधुरादिकं, शृङ्गारादिकञ्च, [स्वादयन्] अनुभवन्,
 [जनः] भोक्तृजनः, सामाजिकजनश्च, [मुदम्] आनन्दं, [बभार] ।
 श्लेषसङ्कीर्णयमुपमा * ॥ ५० ॥

रक्षितारमिति ।—[तदा, इति] इत्थं, [भूपतिः] युधिष्ठिरः, [तत्र
 कर्मणि] राजसूयाध्वरे, [दुष्टदमनक्षमं] दुष्टानां दमने मर्दने, क्षमं
 समर्थं, [हरिं, रक्षितारं] विघ्नभ्यस्त्रातारं, [न्यस्य] निधाय, [अक्षतानि]
 अविहृतानि, [दानहोमयजनानि, निरवर्त्तयत्] अन्वतिष्ठत् ; स्वकीयस्य
 द्रव्यस्य खस्वत्वनिवृत्तिपरस्वत्वोत्पादनं दानं, देवतोद्देशेनाग्नौ हविषः
 प्रक्षेपो होमः, हुतस्य देवतोद्देशेन वाङ्मनमाभ्यां न ममेति त्यागो यागः ।
 अत्र दुष्टदमनक्षमत्वस्य विशेषणगत्या हरेः रक्षाऽधिकारहेतुन्यासहेतुत्वात्
 पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ५१ ॥

* अस्य श्लोकस्य दोराऽऽचारसम्पन्नमहाकौलानां तान्त्रिकाणां पञ्चमवसम्भ्र
 व्याख्यानं कर्तुं शक्यते । तत्र गीर्वाणायनात् नाम्नाभिः लिखितं, परं सुधीःभः
 अनुधातव्यम्, तेन शय्यकारस्य तद्वन्भावलम्बिता व्यज्यते इति प्रबलतत्त्ववेदिभिरपि
 विवेचनीयम् ।

एक एव सुसखैष सुन्वतां
शौरिरित्यभिनयादिवोच्चकैः ।

यूपरूपकमनीनमङ्गुजं
भूश्चषालतुलिताङ्गुलीयकम् ॥ ५२ ॥

इत्यमत्र विततक्रमे क्रतौ
वीक्ष्य धर्ममथ धर्मजन्मना ।

अर्घदानमनु चोदितो वचः

सभ्यमभ्यधित शान्तनोः सुतः ॥ ५३ ॥

एक इति ।—[सुन्वतां] सोमाभिषवं कुर्वताम् । सोमयाजिनामित्यर्थः । सुनोतेलंतः शत्रादेशः । [सुसखा] सत्सहायः । “न पूजनात्” (५।४।६८ पा०) इति समासान्तप्रतिषेधः । [एष शौरिः एक एवेति, अभिनयादिव] तद्वाङ्मयकचेषां कृत्वैव, इत्युत्प्रेक्षा । “व्यञ्जकाभिनयौ समौ” इत्यमरः । [भूः] देवयजनभूमिः । [चपालतुलिताङ्गुलीयकम्] चपालेन यूपकटकेन । “चपालो यूपकटकः” इत्यमरः । तेन तुलितं समीकृतमित्यर्थः । तुलयतः, “तत्करोति—” (ग०) इति ख्यन्तात्कर्मणि क्तः । तदङ्गुलीयकमूर्धिका यस्य तम्, अङ्गुलीयकोपमानचपालमित्यर्थः । “अङ्गुलीयकमूर्धिका” इत्यमरः । “जिह्वामूलाङ्गुलिष्कः” (७।३।६२ पा०) इति भावे क्तप्रत्ययः । [उच्चकैः] उन्नतं, [यूपरूपकं] यूपं पशुबन्धनदारुविशेषः, रूपकं स्वरूपं यस्य तं, [भुजम्, अनीनमत्] उन्नमितवती । नभेर्गो चडि सन्वत्कार्यम् । अत्र सापेक्षत्वादुपमात्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥५२॥

इत्यमिति ।—[इत्यमत्र क्रतौ, विततक्रमे] विस्तृतानुष्ठाने सति, [अथ] अनन्तरं, धर्मात् जन्म यस्य तेन [धर्मजन्मना] धर्मात्मजेन । जन्माद्युत्तरपदो बहुव्रीहिव्यधिकरणे इति वामनः । * [धर्मं वीक्ष्य],

* “भवर्ज्यो बहुव्रीहिव्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः” (५ अधि० २ अध्या० १८ म०) ।

आत्मनैव गुणदोषकोविदः
 किं न वेत्सि करणीयवस्तुषु ? ।
 यत्तथाऽपि न गुरुन्न पृच्छसि
 त्वं क्रमोऽयमिति तत्र कारणम् ॥ ५४ ॥
 स्नातकं गुरुमभीष्टमृत्विजं
 संयुजा च सह मेदिनीपतिम् ।

धर्मशास्त्रमनुस्मृत्येत्यर्थः । [अर्घदानं] पूजादानम्, [अनु], सदस्य-
 पूजामुद्दिश्येत्यर्थः । 'मूल्ये पूजाविधावर्घः' इत्यमरः । [चोदितः]
 कश्चिं देयमिदमिति पृष्टः, [श्रान्तनोः सुतः] भीष्मः । [सभ्यं] सभायां
 साधु । "सभाया यः" (४।४।१०५ पा०) इति यप्रत्ययः । [वचः]
 वाक्यम्, [अभ्यधित] अभिहितवान् । दधातेर्लुङि तङि "स्थाध्वो-
 रिञ्च" (१।२।१७ पा०) इति इत्वे, "ऋस्वादङ्गात्" (८।२।२७ पा०)
 इति सकारलोपः । वृत्त्यनुप्रासः ॥ ५३ ॥

अथासर्गसमाप्तिः भीष्मवचःप्रपञ्चमेव सफलं दर्शयति, आत्मनेति ।—
 तत्रात्मनो बहुमानकरणात् प्रीतस्तत्रभवान् भीष्मो राजानं तावत्
 उत्साहार्थमेकेनोपश्लोकयति ।—[गुणदोषकोविदः] वेत्तीति विदो
 ज्ञाता । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । ओकसो विद्यास्थानस्य विदः कोविदः ।
 गुणदोषयोः कोविदो विवेक्ता । [करणीयवस्तुषु] कर्तव्यार्थेषु,
 [आत्मनैव] स्वयमेव, परोपदेशानपेक्षयैवेत्यर्थः । प्रकृत्यादित्वात्
 लृतीयः । [किं न वेत्सि ?] सर्वं जानासौत्यर्थः । [तथाऽपि त्वं]
 ज्ञाताऽपि, [गुरुन्न पृच्छसि] इति [न], किन्तु पृच्छस्येवेति [यत्] ।
 ज्ञानप्रसक्तं न पृच्छसौति वारणाय नञ्ङयम् । [तत्र] गुर्वनुयोगे,
 [अयं क्रमः] इति न्यायः, सदाचारपरिपाठि, [इति] एतदेव, [कारणं], न
 त्वज्ञानमित्यर्थः । अत्र कर्तव्यार्थप्रश्नस्याज्ञानहेतुकत्ववारणेनापरहेतु-
 कत्वे नियमनात् पूर्वोक्तलक्षणपरिसङ्गानम् ॥ ५४ ॥

अर्घभाज इति कीर्त्तयन्ति षट्

ते च ते युगपदागताः सदः ॥ ५५ ॥

शोभयन्ति परितः प्रतापिनो

मन्त्रशक्तिविनिवारिताऽऽपदः ।

त्वन्मुखं मुखभुवः स्वयम्भुवो

भूभुजश्च परलोकजिष्णवः ॥ ५६ ॥

एवं राजानमुपश्लोक्य प्रश्नस्योत्तरमाह, स्नातकमिति ।—[स्नातकं] स्नातको गृहस्थविशेषः, [गुरुं] पितादिकम्, [अभौष्टम्] इष्टवन्तुम्, [ऋत्विजं] याजकं, [संयुजा] संयुज्यत इति संयुक् सम्बन्धी, जामाता इति यावत्, तेन, [सह, मेदिनीपतिं] राजानं, [च] तच्च मेदिनीपतिं चेत्यर्थः । [षट्] षडैतान्, [अर्घभाजः] पूजार्हाः, [इति] इतिशब्देनाभिहितत्वान्न कर्मणि द्वितीया; यथाऽऽह वामनः,—“निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः, परिगणनस्य प्रायिकत्वात्” इति (५ अधि० २ अध्या० २२ सू०) । [कीर्त्तयन्ति] कथयन्ति, वृद्धा इति शेषः । न च ते दूरा इत्याह ।—[ते च] षडपि, [ते] तव, [सदः] सभां, [युगपत्, आगताः] प्राप्ताः । अत्र स्नातकादीनां प्रकृतानामेवार्घभाक्त्वसाधर्म्यादौपम्यावगमात् तुल्ययोगिताभेदः ॥ ५५ ॥

शोभयन्तीति ।—किञ्च, प्रतापयितुं शीलं येषां ते [प्रतापिनः] शत्रुतापकाः । ताच्छीले णिनिः । अन्यत्र,—तेजस्विनः । “स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम्” इत्यमरः । “अत इनिठनो” (५।२। ११५ पा०) इति इनप्रत्ययः । [मन्त्रशक्तिविनिवारिताऽऽपदः] मन्त्रशक्त्या वेदमहिम्ना; अन्यत्र,—विचारसामर्थ्येन, विनिवारिताः आपदो दैवमानुषविपत्तयो यैस्ते । “वेदवादे गुप्तमन्त्रे मन्त्रः” इत्यमरः । [परलोकजिष्णवः] परलोकस्य लोकान्तरस्य, शत्रुजनस्य च, जिष्णवो जयश्रीलाः; [स्वयम्भुवः] ब्रह्मणः, [मुखभुवः] मुखजाता ब्राह्मणाः;

आभजन्ति गुणिनः पृथक् पृथक्

पार्थ ! सत्कृतिमकृत्रिमाममौ ।

एक एव गुणवत्तमोऽथ वा

पूज्य इत्ययमपीष्यते विधिः ॥ ५७ ॥

अत्र चैष सकलेऽपि भाति मां

प्रत्यशेषगुणबन्धुरर्हति ।

‘ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्’ (शुक्लयजुः ३१ अध्या० ११ मन्त्रः) इति श्रुतेः । [भृभुजः] राजानः, [च, त्वन्मुखं] तव क्रतुं, [परितः, शोभयन्ति] परिष्कुर्वन्ति, सर्वेऽप्यागत्य वसन्तीत्यर्थः । अत्र राज्ञां ब्राह्मणानाञ्च प्रकृतानामेव प्रतापादिमाधर्म्येणोपमानात्तन्वयोगिताभेदः, माधर्म्यं च श्लेषनिबन्धनमिति सङ्करः ॥ ५६ ॥

आभजन्तीति ।—हे [पार्थ !] पृथापुत्र ! “तस्येदम्” (४।३।१२० पा०) इत्यण् । सामान्यस्य योग्यविशेषपर्यवसाननियमादपत्यार्थलाभः ; अन्यथा “स्त्रीभ्यो ढक्” (४।१।१२० पा०) इति ढक् स्यात् । [गुणिनः] गुणाढ्याः, [अमौ] पूर्वश्लोकद्वयोक्ताः स्नातकादयः, [पृथक् पृथक्] प्रत्येकम्, [अकृत्रिमाम्] अकपटां, [सत्कृतिं] मत्कारम्, [आभजन्ति] अर्हन्ति ; सममेषां प्रत्येकं पूजा कार्य्येत्यर्थः । अथ स्वाभिमतं पक्षान्तरमाह, अथ वेति ।—[अथ वा, गुणवत्तमः] अतिगुणवान्, [एक एव पूज्य इत्ययमपि, विधिः] शास्त्रम्, अनुष्ठानं वा, [इष्यते] ; द्वैरिति शेषः । अत्र स्नातकादीनां पूज्यत्वे गुणो विशेषणगत्या हेतुरिति काव्यलिङ्ग-भेदः ; तदपेक्षया गुणवत्तमत्वमेकस्यैव पूज्यत्वे तथैव हेतुरिति काव्य-लिङ्गान्तरमिति सजातीयसङ्करः ॥ ५७ ॥

अत्र कस्तथा सर्वोत्तरः पुमानस्ति ? इत्याकाङ्क्षायां कोऽन्यो हरिं विनेत्याह, अवेति ।—[अत्र] अस्मिन्, [च सकलेऽपि, भूमिदेवनरदेव-सङ्गमे] भूमिदेवा ब्राह्मणाः, नरदेवा राजानः, तेषां सङ्गमे, ब्राह्मण-

भूमिदेवनरदेवसङ्गमे

पूर्वदेवरिपुरहृणां हरिः ॥ ५८ ॥

मर्त्यमात्रमवदीधरइवान्

मैनमानमितदैत्यदानवम् ।

अंश एष जनताऽतिवर्त्तिनो

वेधसः प्रतिजनं कृतस्थितेः ॥ ५९ ॥

ध्येयमेकमपथे स्थितं धियः

स्तुत्यमुत्तममतीतवाक्पथम् ।

अत्रियसमवाये इत्यर्थः ; [अशेषगुणबन्धुः] अशेषगुणानां बन्धुः सुहृत्, सर्वगुणाढ्य इत्यर्थः । असाधारणगुणानाह, पूर्वेति ।—[पूर्वदेवरिपुः] पूर्वदेवाः सुरद्विषः, तेषां रिपुहन्ता, [एषः, हरिः] कृष्णः, [अहृणां] पूजां, [अहृति] प्राप्नोति, इति [मां, प्रति] अधिकृत्य [भाति] मम प्रतिभातीत्यर्थः ; अन्ये तु नार्हन्तीत्यपि सिद्धमिति भावः । अत्र तवान्येषु च प्रसक्तायां पूजायां हरावेव नियमात् परिसंख्याऽलङ्कारः ;—“एकस्य वस्तुनः प्राप्तावनेकैकधा यदा । एकत्र नियमः सा हि परिसंख्या निगद्यते ॥” इति लक्षणात् ॥ ५८ ॥

ननु तस्मिन् ब्राह्मणअत्रियसमूहे कथमस्यैव पूज्यत्वम् ? इत्याशङ्क्य सर्वोत्तमत्वादित्याशयेनाऽऽसर्गसमाप्तिरेनं स्तौति, मर्त्येत्यादि ।—[आनमितदैत्यदानवम्] आनमिताः प्रह्वीकृताः, दैत्याः दितिमुताः, दानवाः दनुमुताश्च येन तम्, [एनं] हरिं, [भवान्, मर्त्यमात्रं] मनुष्यमात्रं, [माऽवदीधरत्] न जानीयात् । “शेषे प्रथमः” (१।४।१०८ पा०) इति प्रथमपुरुषः ; कुतः ?—[एषः] कृष्णः, [जनताऽतिवर्त्तिनः] सर्वलोकातीतस्य, [प्रतिजनं कृतस्थितेः] सर्वभूतान्तर्यामिण इत्यर्थः । [वेधसः] परमात्मनः, [अंशः] कला ; अतो न मर्त्यमात्रमित्यर्थः ; अत एव वाक्यहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ५९ ॥

आमनन्ति यमुपास्यमादरा-
दूरवर्त्तिनमतौव योगिनः ॥ ६० ॥
पद्मभूरिति सृजन् जगद्रजः
सत्त्वमच्युत इति स्थितिं नयन् ।
संहरन् हर इति श्रितस्तम-
स्त्रैधमेष भजति विभिर्गुणैः ॥ ६१ ॥

पुनरपि अमानुषत्वमेव व्यनक्ति, ध्येयमिति ।—[योगिनः] नार-
दादयः, [एकम्] अद्वितीयम्, [उत्तमं] सर्वोत्तमं, [यम्] एनं, [ध्येयं]
ध्यातव्यम् । एकार्थगोचरात्मधारणं ध्यानं, तदर्हमित्यर्थः । तथाऽपि
[धियः] ज्ञानस्य, [अपथे] अमार्गे, [स्थितं] ; तद्गोचरमित्यर्थः ।
“पथो विभाषा” (५।४।७२ पा०) इति समासान्तः, “अपथं नपुंस-
कम्” (२।४।३० पा०) इति नपुंसकम् । [आमनन्ति] कथयन्ति ।
“पान्ना—” (७।३।७८ पा०) इत्यादिना स्नाधातोर्भावादेशः । [मृत्युं]
स्तोतुमर्हं, तथाऽपि [अतीतवाक्पथं] अतीतो वाक्पथो येन तम्,
अवाङ्मनसगोचरमित्यर्थः । ‘यतो वाचो निवर्त्तन्तेऽप्राप्य मनसा सह’
(तैत्ति० उप० २ वल्ली० ४।६ अनु० १ मन्त्रः) इति श्रुतेः । आमनन्ति ।
[आदरात्] आस्थया, [उपास्यं] सेव्यम् । तथाऽपि [अतीव]
अत्यन्तम् । अतीवेति निपातसमुदायोऽत्यन्तार्थेऽव्ययम् । [दूरवर्त्तिनम्]
आमनन्ति । यमेनमचिन्त्यरूपमामनन्ति, तमेनं मर्त्यमात्रं माऽवदीघर-
दिति पूर्वशान्वयः । अवाङ्मनसगोचरत्वदूरवर्त्तित्वानां ध्येयत्वस्तुत्यख्यो-
पास्यत्वैः सह विरोधस्य हरेरचिन्त्यमहिमत्वेन समाधानाद्दिरोधा-
ऽऽभासोऽलङ्कारः ॥ ६० ॥

ननु हरिहरहरिख्यगर्भास्त्रयो देवाः सर्वोत्तरमहिमानः सन्ति, एनं
न जानीमः ? इत्यतः आह, पद्मभूरिति ।—[एषः] हरिः, [रजः]
रजोगुणं, [श्रितः] जगत् सृजन्, पद्मभूः] ब्रह्मा, [इति, सत्त्वं]

सर्ववेदिनमनादिमास्थितं

देहिनामनुजिघृक्षया वपुः ।

क्लेशकर्मफलभोगवर्जितं

पुंविशेषममुमीश्वरं विदुः ॥ ६२ ॥

सत्त्वगुणं, श्रितः जगत् [स्थितिं नयन्] स्थापयन्, [अच्युतः] विष्णुः, [इति, तमः] तमोगुणं, श्रितः जगत् [संहरन् हर इति, त्रिभिर्गुणैः] सत्त्वजस्तमोभिः, [त्रैधं] त्रैविध्यं, [भजति] । “द्वितोश्च धमुज्” (५।३।४५ पा०) इति विधार्थं धमुज्प्रत्ययः । अस्यैव गुणभिन्नास्तास्तिस्रोऽपि सूक्तयः, इत्ययमेव सर्वापास्य इति भावः । अत्र सत्त्वादिगुणयोगस्य सृष्ट्यादिगुणयोगस्य च विशेषणगत्या त्रैविध्यहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ६१ ॥

तर्हि कौटुम्भस्य स्वरूपम् ?—कुतो वा मानुषविग्रहः ? इत्यपेक्षायामुभयं निरूपयन्नाह, सर्वेति ।—[अमुं] कृष्णं, [सर्ववेदिनं] सर्वज्ञमित्यर्थः ; अत एव [अनादिम्] आदिरहितम्, अनादिनिधनमित्यर्थः ; तथाऽपि [देहिनां] प्राणिनाम्, [अनुजिघृक्षया] अनुग्रहीतुमिच्छया, भ्रभारवतरणार्थमित्यर्थः । ग्रहेः सन्नन्तात् स्त्रियाम् “अप्रत्ययात्” (३।३।१०२ पा०) इति अप्रत्यये टाप् । [वपुरास्थितं] मानुषविग्रहमास्थितं, न कर्माऽऽरब्धशरीरभाजमित्यर्थः ; अत एव [क्लेशकर्मफलभोगवर्जितं] क्लेशाः पञ्च क्लेशाः, अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्याः, कर्माणि पुण्यपापानि, तेषां फले सुखदुःखे, तयोर्भोगोऽनुभवः तेन, क्लेशैश्च वर्जितं, तैरसंस्पृष्टमित्यर्थः । [ईश्वरम्] ईश्वरशब्दितं, [पुंविशेषं] चैत्रञ्जविलक्षणं पुरुषविशेषं, परमपुरुषं वा, [विदुः] विदन्ति, सन्त इति शेषः । “विदो लटो वा” (३।४।८३ पा०) इति भेरुसादेशः । अत्राकर्माऽऽरब्धत्वात् नित्यज्ञानत्वादिविरोधसमर्थनाद्विरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः ; तेषामेव गुणानां विशेषणगत्या पुंविशेषहेतुत्वात् काव्यलिङ्गमिति सङ्करः ॥६२॥

भक्तिमन्त इह भक्तवत्सले
 सन्ततस्मरणरीणकल्मषाः ।
 यान्ति निर्वहणमस्य संसृति-
 क्लेशनाटकविडम्बनाविधेः ॥ ६३ ॥
 ग्राम्यभावमपहातुमिच्छवो
 योगमार्गपतितेन चेतसा ।
 दुर्गमेकमपुनर्निवृत्तये
 यं विशन्ति वशिनं समुच्चवः ॥ ६४ ॥

एवं हरेः स्वरूपं निरूप्य तदुपासनात् फलं युग्मेनाह, भक्तिमन्त इति ।—[भक्तवत्सले] भक्तप्रिये, [इह] अस्मिन् हरे, [भक्तिमन्तः] अनुरागवन्तो जनाः । पूज्येषु अनुरागो भक्तिः । [अस्य] अनुभूयमानस्य क्लेशस्य, [सन्ततस्मरणरीणकल्मषाः] सन्ततं सततं, तत्स्मरणेन निरन्तरध्यानेन, रीणकल्मषाः क्षीणपापाः सन्तः । ‘रीड् क्षये’ । “ल्वादिभ्यः” (८।२।४४ पा०) इति निष्ठानत्वम् । [संसृतिक्लेशनाटक-विडम्बनाविधेः] संसृतिः संसारः, तस्य क्लेशः दुःखं, तदेव नाटकम्, इति रूपकम् । तस्य विडम्बनाविधिरभिनयस्तस्य, [निर्वहणं] समाप्तिं, [यान्ति], मुच्यन्ते इत्यर्थः । “तमेवं विद्वानमृत इह भवति” इति श्रुतिरिति भावः ॥ ६३ ॥

ग्राम्येति ।—[ग्राम्यभावं] ग्रामे भवाः ग्राम्याः प्राकृताः, मूढा इति यावत् । “ग्रामादयखञो” (४।२।६४ पा०) इति यप्रत्ययः । तेषां भावस्तम्, [अपहातुं] मोक्तुम्, [इच्छवः, समुच्चवः] मोक्षार्थिनः, [अपुनर्निवृत्तये] अपुनरावृत्तये, पुनरावृत्त्यभावाय इत्यर्थः, मोक्षाय इति यावत् । • दुःखेन गम्यते इति [दुर्गं] दुष्प्रापम्, [एकम्] एवादितीयं,

आदितामजननाय देहिना-
 मन्तताञ्च दधतेऽनपायिने ।
 विभ्रते भुवमधः सदाऽथ च
 ब्रह्मणोऽप्युपरि तिष्ठते नमः ॥ ६५ ॥
 केवलं दधति कर्तृवाचिनः
 प्रत्ययानिह न जातु कर्मणि ।

[वशिनं] स्वतन्त्रं, [यं] हरिं, [योगमार्गपतितेन] ध्यानमार्गनिविष्टेन ।
 'योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु' इत्यमरः । [चेतसा विशन्ति],
 ध्यायन्तीत्यर्थः । यं विशन्ति इह भक्तिमन्तः इति पूर्वैशान्वयः ॥ ६४ ॥

अथ भक्त्युद्रेकान्नमस्करोति, आदितामिति ।—[देहिनां] प्राणिनाम्,
 [आदितां] कारणाताम् । अन्तोऽन्तकरो नाशहेतुः । "तत्करोति—"
 (ग०) इति ख्यन्तादन्तयतेः पचाद्यच् । तस्य भावस्तत्ताम् [अन्तताञ्च
 दधते] । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (तैत्ति० उप० ३ वल्ली०
 १ अनु०) इत्यादि श्रुतेः । स्वयम् [अजननाय] जन्मरहिताय ।
 अपायोऽस्यास्तीत्यपायी, स न भवतीत्यनपायी तस्मै [अनपायिने]
 नाशरहिताय च, कालतोऽपरिच्छिन्नायेत्यर्थः । देशतोऽपि तथेत्याह ।—
 [सदा, अधः] पाताले, [भुवं, विभ्रते] कूर्मरूपेण दधते इत्यर्थः, [अथ
 च] तथैव, [ब्रह्मणः] लोकस्य, [अप्युपरि तिष्ठते], सर्वव्यापिने इत्यर्थः ।
 तस्मै हरये इति शेषः । [नमः] नमस्कारः । "नमःस्वस्ति—"
 (२।३।१६ पा०) इत्यादिना चतुर्थी । अत्र हरेरनादिनिधनत्वेन तद्वतः
 पुरुषान्तरादाधिक्यवर्णनाद्वातिरेकालङ्कारः ॥ ६५ ॥

केवलमिति ।—सृजतिश्च संह्रा च शास्तिश्च [सृजतिसंह्रशास्तयः] ।
 'सृज विसर्गो' । 'हृञ् हरणे' सम्युवोऽयम् ; 'शासु अनुशिष्टो' इत्येते

इमन्तः) इति, "तेषामिह न पुनरावृत्तिः" (बृह० ६।४।७। १ब्रा० १८मन्त्रः)
 इति च श्रुतिः ।

धातवः सृजतिंसंहृशास्तयः

स्तौतिरत्र विपरीतकारकः ॥ ६६ ॥

पूर्वमेष किल सृष्टवानप-

स्तासु वीर्यमनिवार्यमादधौ ।

तय इत्यर्थः । “इक्षितपौ धातुनिर्देश” (बा०) इति वचनादेवं निर्देशः । [धातवः] “भूवादयो धातवः” (१।३।१ पा०) इत्युक्त-
लक्षणाः शब्दविशेषाः । [इह] अस्मिन् भगवति विषये, [केवलम्]
अन्ययोगव्यवच्छिन्नं यथा तथा, [कर्तृवाचिनः] कर्तृकारकवाचकान्,
[दधति] तदन्ता एव भवन्तीत्यर्थः । [जातु] कदाचित्, [कर्मणि
प्रत्ययान्] कर्मार्थविहितान् यगादीन्, [न] दधति, न तदन्ता भवन्ती-
त्यर्थः । सर्वकर्तृत्वात् नियन्तृत्वाच्च सृजति सृष्टा, संहरति संहर्ता,
शास्ति शासितेत्यादिभिः कर्तृत्वेन निर्दिश्यते, न कदाचित् सृज्यते,
संक्रियते, शिष्यते इत्यादिभिः कर्मत्वेन ; अनादिनिधनत्वादनियम्य-
त्वाच्चेति भावः । किञ्च, [अत्र] भगवति, [स्तौतिः] । ‘षुञ् स्तौतौ’
इति धातुः । विपरीतं कारकं यस्य सः [विपरीतकारकः] स्तूयते मृत्यु
इत्यादिकर्मप्रत्ययान्त एव, न तु कदाचित् स्तौति स्तोता इत्यादिकर्तृप्रत्य-
यान्तः ; सकललोकस्तूयस्य तस्य स्तूत्यान्तराभावादित्यर्थः । अत्र
शब्दानां कर्मकर्तृप्रत्ययविधनिषेधद्वारा विभक्त्यन्तरेण सर्वकर्तृत्व-
सर्वोपास्यत्वादिमुत्तमार्थबोधपरत्वात् सौत्तमाख्यो गुणः ;—‘अन्तः सङ्ख्य-
रूपत्वं शब्दानां सौत्तमासुच्यते’ इति लक्षणात् । अत्र भगवतः सृष्ट्या-
दिकर्तृकर्मत्वोभयप्राप्तावेकत्रैकनियमात् परिसङ्ख्या । तत्र जातु
कर्मणीति शब्दादेव कर्मत्वनिषेधादितरनिवृत्तिः स्तौतिशब्दात् स्तौतौ
कर्तृत्वनिवृत्तिरार्थीति भेदद्वयसंसर्गः ; अनया च भगवतः पुरुषा-
न्तराधिक्यप्रतीतिर्व्यतिरेकश्च प्रतीयते इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥६६॥

पूर्वमिति ।— [एषः] हरिः, [पूर्वं] प्रथमम्, [अपः] सृष्टवान् । किल
इत्येतिच्चे । [तासु] अपसु, [अनिवार्यं, वीर्यं] रेतः । ‘शुक्रं तेजो-

तच्च कारणमभूद्धिरण्यमयं
 ब्रह्मणोऽसृजदसाविदं जगत् ॥ ६७ ॥
 मत्कुणाविव पुरा परिप्लवौ
 सिन्धुनाथशयने निषेदुषः ।
 गच्छतः स्म मधुकैटभौ विभो-
 र्यस्य नैद्रमुखविघ्नतां क्षणम् ॥ ६८ ॥

रेतसो च बीजवीर्य्येन्द्रियाणि च' इत्यमरः । [आदधौ] आहित-
 वान्, [तत्] वीर्य्यं, [च] तु ; हिरण्यस्य स्पर्ण्य विकारः [हिरण्यमयम्] ।
 “दाण्डिनायन—” (६।१।२७४ पा०) इत्यादिना निपातः । [ब्रह्मणः]
 चतुर्मुखस्य, [कारणमभूत्] ब्राह्मणमण्डं जातमित्यर्थः । [असौ]
 तदुत्पन्नो ब्रह्मा, [इदं जगदसृजत्] ; सर्वस्यापि प्रपञ्चस्यायमेव
 मूलकारणमिति भावः । अत्र मनुः,—“अप एव ससर्जाऽऽदौ तासु
 बीजमवासृजत् ॥ तदण्डमभवद्वैमं सहस्रांशममप्रभम् । तस्मिन् जज्ञे
 स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥” इति (१म अध्या० ८।२ श्लोकौ) । अत्र
 वीर्य्यमनिवार्य्यमिति वृत्त्यनुप्रासः ॥ ६७ ॥

अथैनं विभिः विशिनष्टि, मत्कुणाविवेत्यादिना ।—[पुरा] पूर्वं,
 [परिप्लवौ] चञ्चलौ, मुहुरितस्ततश्चलन्तावित्यर्थः । ‘चञ्चलं चपलं
 तूष्णं पारिप्लवपरिप्लवे’ इत्यमरः । [मधुकैटभौ] असुरविशिषौ, [मत्कुणौ]
 सुप्तासृक्पायिनो मलोद्भवौ कौटविशिषौ, तौ [इव] इत्युपमा । [सिन्धु-
 नाथशयने] सिन्धुनाथः सरित्पतिः, स एव शयनं तत्र, [निषेदुषः]
 निषेक्षस्य, समुद्रशायिन इत्यर्थः । “भाषायां सदवसश्रुवः” (३।२।१०८
 पा०) इति लिटः कसुरादेशः । [विभोः] प्रभोः, [यस्य] हरेः,
 [क्षणं, नैद्रमुखविघ्नतां] निद्रायाः सम्बन्धिनः आगतं वा नैद्रं, यत्
 सुखं, तस्य विघ्नतां विघातं कर्त्तमित्यर्थः, [गच्छतः स्म] गतो । तादृशा-

श्रौतमार्गसुखगानकोविद्-
 ब्रह्मषट्चरणगर्भमुज्ज्वलम् ।
 श्रीमुखेन्दुसविधेऽपि शोभते
 यद्य नाभिसरसौसरोरुहम् ॥ ६६ ॥
 सत्यवृत्तमपि मायिनं जगद्-
 वृद्धमप्युचितनिद्रमर्भकम् ।
 जन्म विभ्रतमजं नवं बुधा
 यं पुराणपुरुषं प्रचक्षते ॥ ७० ॥

वपि महाऽसुरौ मत्कुणाविव क्षणमात्रेण प्रनष्टाविति भगवतः
 प्रभावातिशयोक्तिः । एषां त्रयाणां पूर्वेण अन्वयः ॥ ६८ ॥

श्रौतेति ।—[श्रौतमार्गसुखगानकोविद्ब्रह्मषट्चरणगर्भं] श्रौत-
 मार्गस्य सुखं सुखकरं, यज्ञानं तस्य कोविदोऽभिज्ञः । कोविदो
 व्याख्यातः । * स.चासां ब्रह्मा च, स एव षट्चरणः, स गर्भं यस्य तत्,
 [उज्ज्वलं] निर्मलं, [यस्य] हरेः, [नाभिसरसौसरोरुहं] नाभिरेव सरसौ
 सरः । ‘कासारः सरसौ सरः’ इत्यमरः । तस्यां सरोरुहं पद्मं, [श्रीमु-
 खेन्दुसविधे] श्रियो मुखमिवेन्दुस्तस्य सविधे सन्निधौ, समीपे इत्यर्थः,
 [अपि शोभते], इति विरोधः; स च श्रीमुखस्य इन्दुत्वरूपणायत्त
 इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ६९ ॥

सत्येति ।—[यं] हरिं, [सत्यवृत्तम्] अकपटचरितम्, [अपि,
 मायिनं] मायाविनं, कपटवन्तमित्यर्थः, इति विरोधः । माया नाम
 शक्तिः तदन्तमित्यविरोधः । व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः । [जगद्वृद्धं] सर्व-
 लोकापितामहत्वात् स्थविरम्, [अपि] । ‘प्रवयाः स्थविरो वृद्धः’ इत्यमरः ।
 [उचितनिद्रं] परिचितयोगनिद्रम्, [अर्भकं] डिम्भम् । ‘वटस्य

स्कन्धधूननविसारिकेशर-
 क्षिप्तसागरमहाप्लवामयम् ।
 उद्धृतामिव मुहूर्त्तमैक्षत
 स्थूलनासिकवपुर्वसुन्धराम् ॥ ७१ ॥

पत्रस्य पुटे शयानं बालं मुकुन्दं मनसा स्मरामि' इत्यागमवचनादिति भावः । 'पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः' इत्यमरः । [अजं] न जायत इत्यजो जन्मरहितः । "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" * इति जनैर्दप्रत्ययः । तमपि, [जन्म विभ्रतम्] । कामवशात् कृष्णादिजन्मभाजमित्यर्थः । [नवं] रमणीयत्वादभिनवं, तथाऽपि [पुराणपुरुषं] पुराणं प्राचीनम्, अनादिच्च, पुरुषं, [प्रचक्षते बुधाः] इति वाक्यं सर्वत्र सम्ब-
 द्यते । सर्वेऽपि विरोधा हरैरचिन्त्यमहिमत्वेन आभास्या इति विरो-
 धाऽऽभासचतुष्टयसंसृष्टिः ॥ ७० ॥

अथ षोडशभिः अवतारान् वणयिष्यन् वराहवतारं तावदेकेनाह,
 स्कन्धेति ।—[स्थूलनासिकवपुः] वराहमूर्त्तिः, [अयं] हरिः, [स्कन्ध-
 धूननविसारिकेशरक्षिप्तसागरमहाप्लवां] स्कन्धस्य कन्धरायाः, धूननेन
 कम्पनेन, विसारिकेशरूपिभिः, केशरैः सटाभिः, क्षिप्तोऽवकीर्णः, सागर-
 रस्य महाप्लवो महापूरः यस्यास्ताम् ; जलापसारेण प्रकाशितामित्यर्थः ।
 [वसुन्धरां] भुवं, [मुहूर्त्तं] क्षणमात्रम् । 'मुहूर्त्तमव्यकालेऽपि' इति शब्दा-
 र्थवे । [उद्धृताम्] अनादृतत्वात् सागरादुत्क्षिप्ताम्, [इव, ऐक्षत]
 प्रेक्षितवान्, इत्युत्प्रेक्षा । ईक्षतर्लङि "आड्डजादौनाम्" (६।४।७२
 पा०) इत्याट्, "आटश्च" (६।१।६० पा०) इति वृद्धिः ॥ ७१ ॥

* अत्र "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" (३।२।१०१ पा०) इति सूत्रेणैव उपलब्धयः सङ्गतः ;
 "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" इति पाठस्तु प्रामादिकः ; यतः पूर्वसूत्रे सप्तमीनिर्देशात् उप-
 पदान्तरमाश्रितं "अजम्" इत्यत्र तस्यैव उपयोगः पञ्चमीनिर्देशेन धातुन्तरमाश्रितम्,
 अत्र तु तदनुपयोगः इति ।

दिव्यकेशरिवपुः सुरद्विषो-
 नैव लब्धशममायुधैरपि ।
 दुर्निवाररणकण्डु कोमलै-
 र्वक्ष एष निरदारयन् नखैः ॥ ७२ ॥
 वारिधेरिव कराग्रवीचिभि-
 दिङ्घतङ्गजमुखान्यभिघ्नतः ।
 यस्य चारुनखशुक्तयः स्फुर-
 न्मौक्तिकप्रकरगर्भतां दधुः ॥ ७३ ॥

द्वाभ्यां नृसिंहावतारमाह, दिव्येति ।—[दिव्यकेशरिवपुः] दिव्य-
 सिंहमृत्तिः । [एषः] हरिः, [आयुधैः] वज्रादिभिः, [अपि, नैव
 लब्धशमम्] अप्राप्तशान्ति, [दुर्निवाररणकण्डु] दुर्निवारा दुर्जया,
 रणकण्डुर्यस्य तत्, रणव्यसनीत्यर्थः । “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” (१।१।४८
 पा०) इति ऋस्वः । [सुरद्विषः] हिरण्यकशिपोः, [वक्षः कोमलैर्नखैः,
 निरदारयत्] अभिनत् । वज्राद्यभेद्यस्य कोमलनखविदार्यन्त्वं भगवत्-
 प्रभावादिति विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ७२ ॥

वारिधेरिति ।—[कराग्रवीचिभिः] कराग्राणि वीचय इवेत्युप-
 मितसमासः । वारिधेरिवेति लिङ्गात् । ताभिः कराग्रवीचिभिः,
 दिगन्तवितताभिरिति भावः ; अत एव [दिङ्घतङ्गजमुखानि]
 दिङ्घतङ्गजानां मुखानि, [अभिघ्नतः] रोषातिरेकात् प्रहरतः, [यस्य]
 सिंहमूर्त्तैर्द्वैः, [वारिधेरिव, चारुनखशुक्तयः] चारुनखाः शुक्तय इव ।
 पूर्ववत् उपमितसमासः । [स्फुरन्मौक्तिकप्रकरगर्भतां] स्फुरन्मौक्तिक-
 प्रकरो दिग्गजकुम्भसम्भूतमुक्ताव्रातः, गर्भेऽन्तरगतो यासां तासां
 भावस्तत्ता तां, [दधुः] । एष निरदारयदिति पूर्वेषु अन्वयः । एतेन
 नरहरिक्रोधस्य महाऽसुरेऽपि न पर्याप्तिरिति व्यञ्जते इति वस्तुना
 वस्तुध्वनिः । उपमाऽलङ्कारः ॥ ७३ ॥

दौमिनिर्जितविरोचनादयं

गां विरोचनसुतादभोषतः ।

आत्मभूरवरजाखिलप्रजः

स्वर्पतेरवरजत्वमाययौ ॥ ७४ ॥

किं क्रमिष्यति किलैष वामनः !!

यावदित्यमहसन् न दानवाः ।

तावदस्य न ममौ नभस्तले

लङ्घितार्कशशिमण्डलः क्रमः ॥ ७५ ॥

अथ चतुर्भिर्वामनावतारमाह, दोषोत्यादि।—आत्मना भवतीति [आत्मभूः] स्वयम्भूरपि । [अवरजाखिलप्रजः] अवरजाश्चरमजाः, अखिलाः प्रजा जना यस्य सोऽपि, सर्वज्येष्ठोऽपि इत्यर्थः ; [अयं] हरिः, [दौमिनिर्जितविरोचनात्] ज्यातिर्विजितमार्त्तखडात्, [विरोचनसुतात्] विरोचनः प्रह्लादपुत्रः । ‘विरोचनोऽर्कं दहनं चन्द्रे प्रह्लादनन्दने’ इत्युभयत्रापि विश्वः । तस्य सुतात्, बलरित्यर्थः, [गां] भुवम्, [अभोषतः] प्राप्तुमिच्छतः, अभ्याहर्तुमिच्छतः इत्यर्थः । सन्नन्तादाप्रोतेर्लटः शलादेशः। [स्वर्पतेरवरजत्वम्] इन्द्रानुजत्वम्, [आययो] । बलिध्वंसनार्थमिति शेषः । लोकानुग्रहार्थिनः किं न कुर्वन्ति ? इति भावः । अत्राजत्वावरजत्वसामानाधिकरण्यविरोधो भगवत्प्रभावादाभासीकृत इति विरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः ॥ ७४ ॥

किमिति।—[एयः, वामनः] खर्वः । ‘खर्वो ऋस्वश्च वामनः’ इत्यमरः । [किं क्रमिष्यति किल !! इत्यम्] अनेन प्रकारेण, [दानवा यावत् नाहसन्, तावत्] ततः प्रागेव, [लङ्घितार्कशशिमण्डलः] लङ्घिते अतिक्रान्ते, अर्कशशिमण्डले येन सः, [अस्य] हरेः, [क्रमः] पादविन्नेयः, [नभस्तले, न ममौ] न परिमाणं गतवान् ; यथा न माति तथा वदथे

गच्छताऽपि गगनाग्रमुच्चकै-
 र्यस्य भूधरगरीयसाऽङ्घ्रिणा ।
 क्रान्तकन्धर इवाबलो बलिः
 स्वर्गभर्तुरगमत् सुबन्धताम् ॥ ७६ ॥
 क्रामतोऽस्य दृष्टशुर्दिवीकसो
 दूरमूरुमलिनीलमायतम् ।
 व्योम्नि दिव्यसरिदम्बुपङ्कति-
 स्पर्द्धयेव यमुनौघमत्यितम् ॥ ७७ ॥

इत्यर्थः । अत्राऽऽधारात् नभस्तलादाधेयस्य क्रमस्य आधिक्यकथना-
 दधिकालङ्कारभेदः ;—‘आश्रयाऽऽश्रयिणोराधिक्यमधिकम्’ इति लक्ष-
 णात् ॥ ७५ ॥

गच्छतेति ।—[गगनाग्रं] गगनोपरिभागं, [गच्छताऽपि] इति
 विरोधः । [भूधरगरीयसा] भूधरवज्रगरीयसा, इत्युपमा । [यस्य] वामनस्य,
 [उच्चकैः] उन्नतेन, [अङ्घ्रिणा, क्रान्तकन्धरः] अवष्टम्बकण्ठः, [इव,
 अबलः] दुर्बलः, [बलिः] वैरोचनिः, [स्वर्गभर्तुः] इन्द्रस्य, [सुबन्धतां] सुखेन
 बध्यते इति सुबन्धः । “ईषद्दुःसुप्तु—” (३।३।१२६ पा०) इत्यादिना
 खलुप्रत्ययः । तत्ताम्, [अगमत्] ; गुरुद्रव्यावष्टम्बकण्ठो हि सुखेन बध्यते
 इति भावः । “न लोका—” (२।३।६६ पा०) इत्यादिना कृद्योगलक्ष-
 णाया एव षष्ठ्या निषेधात् स्वर्गभर्तुरिति शेषे षष्ठी । अत्र क्रान्तकन्धर
 इवेत्युत्प्रेक्षाया भूधरगरीयसेत्युपमासापेक्षत्वात् सङ्करः । विरोधेन
 त्वनपेक्षिता संसृष्टिः ॥ ७६ ॥

क्रामत इति ।—[क्रामतः] पादं विक्षिपतः, [अस्य] सम्बन्धिनं,
 [दूरमायतम्, अलिनीलं] भृङ्गश्यामम्, [ऊरुं] सकृद्य, [दिवोकसः]
 देवाः, [व्योम्नि, दिव्यसरिदम्बुपङ्कतिस्पर्द्धया] दिव्यसरितो मन्दा-

यस्य किञ्चिदपकर्तुमक्षमः
 कायनिग्रहगृहीतविग्रहः ।
 कान्तवक्त्रसदृशाऽऽकृतिं कृती
 राहुरिन्दुमधुनाऽपि बाधते ॥ ७८ ॥
 सम्प्रदायविगमादुपेयुषी-
 रेष नाशमविनाशिविग्रहः ।

किन्याः, अम्बुपङ्क्त्या जलप्रवाहेण, * स्पृष्टया, [उल्लिखितम्] ऊर्ध्वतः
 प्रवृत्तं, [यमुनौघं] यमुनाप्रवाहम्, [इव ददृशुः] इत्युत्प्रेक्षेयमुपमा-
 सङ्गीर्णा ॥ ७७ ॥

अवतारान्तरमाह, यस्येति ।—[कायनिग्रहगृहीतविग्रहः] काय-
 निग्रहेण अमृतविभागकाले देहच्छेदेन, गृहीतविग्रहो बद्धवैरः, [कृती]
 कुशली, [राहुः, यस्य] हरेः, [किञ्चिदपकर्तुमक्षमः] सन्, [कान्तवक्त्रसदृशा-
 ऽऽकृतिं] कान्तं रम्यं, यद्गङ्गां हरिमुखं, तेन सदृशी आकृतिर्यस्य तम् ; तत्सु-
 हृदमित्यर्थः । [इन्दुम् अधुनाऽपि, बाधते] पीडयति ; उपरागमिषेणेति
 भावः । * अत्र साक्षात्प्रतिपक्षहरिनिग्रहाशक्त्या राहोस्तदीयेन्दु-
 निग्रहोक्त्या प्रत्यनीकालङ्कारः । तथा च मूलम् ;—‘प्रतिपक्षप्रतीकारा-
 शक्तौ तदीयतिरस्कारः प्रत्यनीकम्’ इति ॥ ७८ ॥

दत्तालेयावतारमाह, सम्प्रदायेति ।—[अविनाशिविग्रहः] अन-
 पायस्वरूपः, अत एव [अप्रतिहतस्मृतिः] अप्रतिहता स्मृतिः स्मरण-

* “स्पृष्टे जयति हेष्टि” इति काव्यादर्शोक्तेः स्पृष्टाशब्दस्य सादृश्यवाचकत्वात्
 “पूर्वसदृशसमीपार्थ—” (१।१।३१ पा०) इति मन्त्रेण तृतीयासमासः ।

* परा किल मथितसमुद्रात् उल्लिखितेऽमृतं, कलहायमानंधु देवासुरेषु असुरान्
 वञ्चयित्वा देवान् अमृतं पाययता माहिनोमूर्त्तिधारिणा नारायणेन शशिदिवाकर-
 प्रदर्शितस्य देवसङ्गमध्यगतस्य देवतारूपधारिणी राहोः शिरः कुंदयाश्चक्रे इति
 पौराणिकी वार्ता ।

स्मर्त्तुमप्रतिहतस्मृतिः श्रुतौ-

दत्त इत्यभवदत्रिगोत्रजः ॥ ७६ ॥

रेणुकातनयतामुपागतः

शातितप्रचुरपत्रसंहति ।

लूनभूरिभुजशाखमुज्झित-

च्छायमर्जुनवनं व्यधादयम् ॥ ८० ॥

शक्तिर्यस्य सः, [एषः] हरिः, [सम्प्रदायविगमात्] सम्प्रदायः उपदेश-
परम्परा, तस्य विगमात् अपायात्, [नाशं] कालदोषादध्ययनविच्छेदम्,
[उपेयुषीः] प्राप्ताः । “उगितश्च” (४।१।६ पा०) इति ङीप् ।
[श्रुतौः] वेदान् । ‘श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायः’ इत्यमरः । [स्मर्त्तुं],
श्रुतिसम्प्रदायं प्रवर्त्तयितुमित्यर्थः ; [दत्त इति] विख्यात इति शेषः ।
अत्रिगोत्रे जातः [अत्रिगोत्रजोऽभवत्] ; दत्तातेयोऽभूदित्यर्थः ।
अत्रानपायित्वस्मृत्यप्रतिघातयोर्विशेषणगत्या श्रुतिस्मृतिहेतुत्वोक्त्या
काव्यलिङ्गम् ॥ ७६ ॥

परशुरामावतारमाह, रेणुकृति ।—[अयं] हरिः, [रेणुकातनयतां]
परशुरामत्वम्, [उपागतः] सन्, [अर्जुनवनम्] अर्जुनः कार्त-
वीर्यार्जुनः । ‘अर्जुनः ककुभे पार्थं कार्तवीर्यमयूरयोः’ इत्यनेकार्थेऽपि
रेणुकैयविरोधित्वात् निश्चयः । तदुक्तं हरिणा,—‘संयोगो विप्रयोगश्च
साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ।
सामर्थ्यमोचितौ देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे
विशेषस्मृतिहेतवः’ ॥ इति । स एव वनं तत्, [शातितप्रचुरपत्र-
संहति] शातिता छिन्ना, प्रचुरा प्रभूता, पत्रसंहतिः बाह्वनसमूहः, पर्ण-
सङ्घातश्च यस्य तत् । ‘पत्रं स्याद्बाह्वने पर्णं’ इति विश्वः । [लूनभूरि-
भुजशाखं] लूनाच्छिन्नाः, भूरयः प्रचुराः, भुजा एव शाखा यस्य तत्,
[उज्झितच्छायम्] उज्झिता छाया कान्तिः, अनातपश्च यस्य तत्, तथा

एष दाशरथिभूयमेत्य च
 ध्वंसितोद्धतदशाननामपि
 राक्षसीमकृत रक्षितप्रज-
 स्तेजसाऽधिकविभीषणां पुरीम् ॥ ८१ ॥
 निष्प्रहन्तुममरेशविद्विषा-
 मर्थितः स्वयमथ स्वयम्भुवा ।
 सम्प्रति श्रयति सूनुतामयं
 कश्यपस्य वसुदेवरूपिणः ॥ ८२ ॥

[व्यधात्] विहितवान् । दधातेर्लुङि “गातिस्था—” (२।४।७७ पा०)
 इत्यादिना सिचो लुक् । ‘काया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातपः’
 इत्यमरः । अत्र समस्तवस्तुविषयं सावयवं रूपकं व्यक्तं, तच्च
 कायेति पत्नेति च श्लेषप्रतिभोऽपि ताभेदातिशयोक्त्याऽनुप्राणितमिति
 सङ्करः ॥ ८० ॥

रामावतारमाह, एष इति ।—[च] किञ्चेति चार्थः । [रक्षितप्रजः,
 एषः] हरिः ; दशरथस्यापत्यं पुमान् दाशरथी रामः । “अत इज्” (४।१।
 ८५ पा०) । तस्य भावः [दाशरथिभूयं] रामत्वम् । “भुवो भावे”
 (३।१।१०७ पा०) इति क्यप् । [एत्य] प्राप्य । [ध्वंसितोद्धतदशाननां]
 ध्वंसितो हतः, उद्धतो दृप्तः, दशाननो रावणो यस्यां ताम्, [अपि,
 राक्षसीं] रक्षःसम्बन्धिनीं, [पुरीं] लङ्गां, [तेजसा] स्ववीर्य्येण, [अधिक-
 विभीषणाम्] अत्यन्तभौषणाम्, [अकृत], इति विरोधः ; भयहेतोरुद्धतस्य
 रावणस्य ध्वंसनात् अधिको महान्, विभीषणो रावणानुजो यस्यां
 ताम्, इत्यविरोधः ; अत एव विरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः ॥ ८१ ॥

अथ पञ्चभिः प्रस्तुतं कृष्णावतारमाह, निष्प्रहन्तुमिति ।—[अथ]
 रामावतारानन्तरम्, [अयं] हरिः, [अमरेशविद्विषां निष्प्रहन्तुं]

तात । नोदधिविलोडनं प्रति
 त्वद्विनाऽथ वयमुत्सहामहे ।
 यः सुरैरिति सुरौघवल्लभो
 वल्लवैश्च जगदे जगत्पतिः ॥ ८३ ॥
 नाऽऽत्तगन्धमवधूय शत्रुभि-
 ष्क्यायया च शमितामरश्चमम् ।

चैत्यादीन् इन्द्रशत्रून् हन्तुमित्यर्थः । “जासिनिप्रहण—” (२।३।५६ पा०)
 इत्यादिना कर्मणि षष्ठी । [स्वयम्भुवा] ब्रह्मणा, [स्वयम्] आत्मनैव,
 [अर्थितः] प्रार्थितः सन्, [सम्प्रति] इदानीं, [वसुदेवरूपिणः] वसुदेव-
 मूर्तिधरस्य, [कश्यपस्य, सूनुतां] पुत्रतां, [श्रयति,] व्रजति ; कृष्णरूपेणेति
 भावः । अत्र स्वयम्भूपार्थनाया विशेषणगत्या वसुदेवपुत्रताप्राप्तिहेतुत्वात्
 पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ८२ ॥

तातेति ।—[सुरौघवल्लभः] सुरगणप्रियः, [जगत्पतिः, यः] हरिः,
 [सुरैः] देवैः, [वल्लवैः] गोपैः, [च], हे [तात !] जनक ! [न] इति
 क्क्रेदे,—[उदधिविलोडनं] समुद्रमथनं, [प्रति], नो इति क्क्रेदे,—दधि-
विलोडनं दधिमथनञ्च, प्रति, [त्वद्विना] त्वां विहायेत्यर्थः । “पृथ-
 ग्विना—” (२।३।३२ पा०) इत्यादिना विकल्पात् पञ्चमी । [अथ
 वयं] न. नो वा, [उत्सहामहे] न क्षमामहे, [इति, जगदे] गदितम् ।
 अत्र हरिवर्णनाङ्गत्वेन सुराणां वल्लवानाञ्च प्रकृतानामेव नोदधिश्च-
 मूलाभेदाध्यवसायलब्धदध्नुदधिविलोडनक्षमत्वकर्मसाम्याद्भूम्योपम्यत्वात्
 तुल्ययोगिताभेदः, तेन च हरेर्दधिमथनकलावदुदधिमथनमपीति वस्तु
 व्यज्यते इति अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ८३ ॥

नाऽऽत्तगन्धमिति ।—[च] किञ्चेति चार्थः । [यः] हरिः, [शत्रुभिः,
 अवधूय] अभिभूय, [नाऽऽत्तगन्धम्] अनाघ्रातसौरभमनभिभूतञ्च ।
 ‘आत्तगन्धोऽभिभूतः स्यात्’ इत्यमरः । नञर्थस्य नश्चब्दस्य “सह सुपा”

योऽभिमानमिव वृत्रविद्विषः

पारिजातमुदमूलयद्विवः ॥ ८४ ॥

यं समेत्य च ललाटलेखया

बिभ्रतः सपदि शम्भुविभ्रमम् ।

चण्डमारुतमिव प्रदीपव-

च्चेदिपस्य निरवाद्द्विलोचनम् ॥ ८५ ॥

यः कोलतां वल्लवताञ्च बिभ्रद्

दंष्ट्रामुदस्याऽऽशु भुजाञ्च गुर्वीम् ।

(१।१।४ पा०) इति समासः । [क्वायया] अनातपेन, पालनेन च । 'क्वाया
स्यादातपाभावे प्रतिविम्बार्कयोषितोः । पालनोत्कर्षयोः कान्तिसच्छोभा-
पङ्क्तिषु स्त्रियाम् ॥' इति विश्वः । [शमितामरश्चमं] निवारित-
सुरखेदं, [पारिजातं, वृत्रविद्विषः] शक्रस्य, [अभिमानम्] अहङ्कारम्,
[इव, दिवः] स्वर्गात्, [उदमूलयत्] उन्मूलितवान्, इति पारिजात-
हरयोक्तिः । श्लेषसविशेषणयमुपमेति केचित्, श्लेषवच्चान्ये ॥ ८४ ॥

यमिति ।—[च] किञ्चेति चार्थः । ललाटमेव लेखा तथा [ललाट-
लेखया] ललाटदेशेन, [शम्भुविभ्रमं] शम्भोः विभ्रमं सोन्दर्यं, ललाट-
लोचनमित्यर्थः । [बिभ्रतः, चेदिपस्य] शिशुपालस्य, [विलोचनं] तृतीय-
नेत्रम् । कर्त्तुं । [यं] हरिमेव, [चण्डमारुतं] चण्डमारुतम् [इव समेत्य,
प्रदीपवत्] प्रदीपेन तुल्यम् । "तेन तुल्यम्—" (५।१।११५ पा०) इति
वतिप्रत्ययः । [सपदि, निरवात्] निर्वाति स्म, नष्टमित्यर्थः । निरपूर्वा-
द्वाधातोर्लङ् । 'निरवाप' इति क्वाचित्कः पाठः, स न सम्यक्, वातेः
प्रक्रियाविरोधादाप्तेरसङ्गतार्थत्वादिति । अनेकार्थयमुपमा ॥ ८५ ॥

य इति ।—[यः] हरिः, [कोलतां] वराहत्वम् । 'वराहः
शूकरो ष्टिष्ठः कोलः पीली किरिः किटिः' इत्यमरः । [वल्लवतां]

मग्नस्य तोयापदि दुस्तरायां
 गोमण्डलस्योद्धरणं चकार ॥ ८६ ॥
 धन्योऽसि यस्य हरिरेष समक्ष एव
 दूरादपि क्रतुषु यज्वभिरिज्यते यः ।
 दत्त्वाऽर्घ्यमत्रभवते भुवनेषु यावत्
 संसारमण्डलमवाप्नुहि साधुवादम् ॥ ८७ ॥

गोपालत्वं, [च विभत् । आशु गुर्वीं दंष्ट्रां भुजाच्च] ; यथासङ्गा-
 मिति भावः । [उदस्य] उदम्य, [दुस्तरायां, तोयापदि] जलसङ्घटे,
 एकत्र,—समुद्रकृतायाम्, अन्यत्र,—वर्षकृतायाञ्च, [मग्नस्य, गोमण्डलस्य]
 भ्रूगोलस्य धेनुवृन्दस्य च, [उद्धरणं चकार] । अत्र कोलत्ववङ्गवन्वयोः
 प्रकृतयोरेव श्लेषमूलामेदाध्यवसायेन गोमण्डलोद्धरणस्य दंष्ट्राभुजोद्यम-
 नस्य च साम्यादौपम्यगम्यतायां तुल्ययोगिता सती यथासङ्गेन सङ्गी-
 र्यते । इन्द्रवज्रा वृत्तम्;—‘स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः’ इति
 लक्षणात् ॥ ८६ ॥

एवं देवं स्तुत्वा अनन्तरं कर्तव्यमुपदिशति, धन्योऽसिति ।—धनं लब्धः
 [धन्यः] पुण्यवान्, [असि] । ‘सुकृती पुण्यवान् धन्यः’ इत्यमरः ।
 “धनगणं लब्ध्वा” (४।४।८४ पा०) इति यत्प्रत्ययः । [यस्य] तै,
 [एषः हरिः, समक्ष एव] अक्षोः समीपे एव, पुरत एवेत्यर्थः ; स्थित
 इति शेषः । सामीप्येऽव्ययीभावः, “अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः”
 (५।४।१०७ पा०) इति समामान्तः ; अत एव “तृतीयासप्तम्योर्बहु-
 लम्” (१।४।८४ पा०) इति सप्तम्या अमभावः । अन्यत्र को विशेषः ?
 तत्राऽऽह ।—[यः] हरिः, [दूरादपि] परोक्षेऽपि, [क्रतुषु] यागेषु,
 [यज्वभिः] विधिवदिष्टवङ्गिः । ‘यच्चा तु विधिनेष्टवान्’ इत्यमरः ।
 “सुयजोर्ध्वनिप्” (३।१।१०३ पा०) इति ध्वनिप्प्रत्ययः । [इज्यते]
 पूज्यते ; स तै प्रत्यक्ष इति धन्यस्त्वमित्यर्थः । फलितमाह ।—[अत्र-

भीष्मोक्तं तदिति वचो निश्चयं सम्यक्
 साम्राज्यश्रियमधिगच्छता नृपेण ।
 दत्तेऽर्घं महति महौभृतां पुरोऽपि
 त्रैलोक्ये मधुभिदभूदनर्घ एव ॥ ८८ ॥

इति श्रीमाघकविकृतौ शिशुपालबधे महाकाव्ये
 श्रीकृष्णार्घदानं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

भवते] पूज्यायेत्यर्थः । ‘पूज्यस्त्वन्नभवान्’ इति सज्जनः । “इतराम्यो-
 ऽपि दृश्यन्ते” (५।३।१४ पा०) इति सार्वविभक्तिके लक्षप्रत्यये सुप्-
 सुपा इति समासः । [अर्घं] पूजां, [दत्त्वा यावत् संसार-
 मखलं] वर्त्तते तावदिति शेषः । [भुवनेषु], साधुर्वादः शब्दस्य
 [साधुवादं] साधुसमाख्याम्, [अवापुहि] लभस्वेत्यर्थः । अत्र राज्ञो
 धन्योऽसीति विशेषणगत्या यस्येत्यादिवाक्यार्थहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं
 काव्यलिङ्गमलङ्कारः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ८७ ॥

भीष्मेति ।—[साम्राज्यश्रियं] ‘यिनेष्टं राजमूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः ।
 शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट्’ इत्यमरः । सम्राजो भावः
 साम्राज्यं, तदेव श्रीस्तां श्रियम्, [अधिगच्छता] भजता, [नृपेण]
 युधिष्ठिरेण, [इति] इत्थं, [भीष्मोक्तं तद्वचः सम्यक्, निश्चयं] श्रुत्वा,
 [महौभृतां] राज्ञां, [पुरः] अग्रे, [महति, अर्घं] पूजायां, [दत्तेऽपि,
 मधुभिद्] हरिः ; त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे
 षञ्प्रत्ययः । तत्र [त्रैलोक्ये], कृष्णः, [अनर्घः] पूजारहितः, [एव अभूत्],
 इति विरोधः । अमूल्य एवाभूदित्यविरोधः । ‘मूल्ये पूजाविधावर्घः’
 इत्यमरः । अलाघयोरेमेदाध्यवसायाद्विरोधः, तदध्यवसायाद्विरोधः,
 इति विरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ८८ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां
 माघकाव्यख्यायां सर्वङ्गप्राऽऽख्यायां चतुर्दशः सर्गः ॥१४॥

पञ्चदशः सर्गः ।

—००—

अथ तत्र पाण्डुतनयेन
सदसि विहितं मधुद्विषः ।
मानमसहत न चेदिपतिः
परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनाम् ॥ १ ॥
पुर एव शार्ङ्गिणि सवैर-
मथ पुनरमुं तदर्चया ।
मन्युरभजदवगाढतरः
समदोषकाल द्रुव देहिनं ज्वरः ॥ २ ॥

अथेति ।—[अथ] हरिपूजाऽनन्तरं, [चेदिपतिः] शिशुपालः, [तत्र, सदसि] सभायां, [पाण्डुतनयेन] युधिष्ठिरेण, [विहितं, मधुद्विषः] हरेः, [मानं] पूजां, [नासहत], इर्थां चकारेत्यर्थः । ‘परोत्कर्षा-
क्षमेष्वा स्याद्दोर्जन्यान्मन्युतोऽपि च’ इति लक्षणात् । तथा हि,—
[मानिनाम्] अहङ्कारिणां, [मनः, परवृद्धिमत्सरि] परवृद्धौ मत्सरि,
[हि]; परशुभक्षेपि खल्वित्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्था-
न्तरन्यासः । अस्मिन् सर्गे उद्गता वृत्तम् ;—‘सजसादिमे सलघुके च,
नसजगुरुकैष्वथोद्गता । त्राङ्गुगतभनजला गयुताः, सजसा जगो
चरममेकतः पठेत् ॥’ इति लक्षणात् ॥ १ ॥

पुर इति ।—[पुरः] पूर्वम्, [एव शार्ङ्गिणि, सवैरं] सक्रोधम्,
[अमुं] चैवम्, [अथ पुनः] अतः परं, [तदर्चया] हरिपूजया, [अव-
गाढतरः] निविद्धतरः, [मन्युः] क्रोधः ; रोद्ररसस्य ख्यायौ भाव इति

अभितर्जयन्निव समस्त-

नृपगणमसावकम्पयत् ।

लोलमुकुटमणिरश्मि शनै-

रशनैः प्रकम्पितजगत्त्रयं शिरः ॥ ३ ॥

स वमन् रुषाऽश्रु घनघर्म-

विगलदुरुगण्डमण्डलः ।

भावः ; [देहिनं] शरीरिणं, [समदोषकालः] समो तुलितो, दोषः
अपथ्यसेवा, कालः कर्मविपाकश्च यस्य सः, [ष्वर इवाभजत्] । उपमा-
ऽलङ्कारः ॥ २ ॥

अथाष्टभिरस्य गात्राऽऽरब्धक्रोधचैष्टां प्रपञ्चयति, अभौत्यादि ।—
[असौ] चैद्यः, [समस्तनृपगणमभितर्जयन्निव], इत्युत्प्रेक्षा । ‘तर्ज भर्त्सनै’
चौरादिकस्यानुदात्तत्वेन प्राप्तस्य आत्मनेपदस्य चच्चिडादेशस्य * ख्याञः
स्थानिवद्भावादानादरेण पुनर्जित्करणसामर्थ्यादनित्यत्वज्ञापनात् परस्मै-
पदम् ; अत एव ‘तर्जयतीत्यपि दृश्यते कविषु’ इति भट्टमहः । [अशनैः]
अतिमात्रं, प्रकम्पितं जगत्त्रयं येन तत् [प्रकम्पितजगत्त्रयं] त्रैलोक्य-
भौषणं, [शिरः शनैः, लोलमुकुटमणिरश्मि] लोलाश्चपलाः, मुकुटमणि-
रश्मयो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा, [अकम्पयत्] ; क्रोधातिरेकादिति
भावः ॥ ३ ॥

स इति ।—[रुषा] रोषेण, [अश्रु, वमन्] मुञ्चन्, [घनघर्मविगल-

ख्याञां जित्तत्वाभयपदसिद्धार्थं कृतत्वेन ज्ञापकत्वमसङ्गतम् । वस्तुतस्तु
विचक्षणः इत्यत्र युज्यमावश्यकैः चच्चिड इकारिणैवानुदात्तेनात्मनेपदं सिद्धं पुनः
ङित्करणमनुदात्तत्वेनमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमित्येव वक्तव्यम् । तथा
च वामनः,—“चच्चिडोऽनुबन्धकरणम्” (५ अधि० २५० ४ सू०) इत्यस्य वृत्तौ,—
‘चच्चिड इकारिणैवानुदात्तेन सिद्धमात्मनेपदं, किमर्थं ङित्करणम् ?—तत्क्रियते
अनुदात्तमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । एतेन वेदि-भर्त्सि-तर्जि-प्रभृतयो
व्याख्याताः, आवेदयति-भर्त्सयति-तर्जयति इत्यादीनां प्रयोगाणां दर्शनात्” इति ।

स्वेदजलकणकरालकरो

व्यरुचत् प्रभिन्न इव कुञ्जरस्त्रिधा ॥ ४ ॥

स निकामघर्मितमभीक्ष्ण-

मधुवदवधूतराजकः ।

क्षिप्तबहुलजलबिन्दु वपुः

प्रलयाणवोत्थित इवाऽऽदिशूकरः ॥ ५ ॥

दुरुगण्डमण्डलः] धनन सान्द्रेण, घर्मेण क्रोधोष्णता, विगलत् सवत्, उरु मद्दत्, गण्डमण्डलं यस्य सः, स्वियत्कपोल इत्यर्थः । [स्वेदजलकण-करालकरः] स्वेदजलकणैः स्वेदबिन्दुभिः, करालकरो दन्तुरहस्तः, [सः] चैद्यः, [त्रिधा] नेत्रकपोलहस्तदेशैः, [प्रभिन्नः] मदसावी, मत्तः इत्यर्थः । 'प्रभिन्नो मत्तः स्यात्' इति वैजयतो । [कुञ्जर इव व्यरुचत्] । रुचेः "द्युङ्गो लुङि" (१।३।६१ पा०) इति विकल्पात् परस्मैपदम् । एतेन स्वेदाख्यः सात्त्विकभावः उक्तः । उपमाऽलङ्कारः ॥ ४ ॥

स इति ।—[अवधूतराजकः] राज्ञां समूहो राजकम् । "गोत्रोच्च—" (४।२।३६ पा०) इत्यादिना वुञ्प्रत्ययः । तदवधूतमभिभूतं येन स तथोक्तः, [सः] चैद्यः, [निकामघर्मितं] निकामं घर्मितं सञ्जातघर्मम्, उद्भवत्स्वेदमित्यर्थः । 'घर्मः स्यादातपे ग्रीष्म उष्णस्वेदान्मसोरपि' इति विश्वः । तारकादित्वादितच्प्रत्ययः । [वपुः, प्रलयाणवोत्थितः] प्रलये अर्णवस्तस्माद्दत्थितः, [आदिशूकर इव, क्षिप्तबहुलजलबिन्दु क्षिप्ताः प्रेरिताः, बहुलाः सान्द्राः, जलबिन्दवो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा, [अभीक्ष्णम्, अधुवत्] क्रोधाद्भुवति स्म । "धूञ् विधूनने" इति धातोस्तोदादिकात् लङ् । अत्रापि स्वेदः सात्त्विक एवोक्तः । उपमाऽलङ्कारः ॥ ५ ॥

क्षणमाऽऽश्लिषद्दृष्टितशैल-
 शिखरकठिनांसमण्डलः ।
 स्तम्भमुपहितविधूतिमसा-
 वधिकावधूनितसमस्तसंसदम् ॥ ६ ॥
 कनकाङ्गदद्युतिभिरस्य
 गमितमरुचत् पिशङ्गताम् ।
 क्रोधमयशिखिशिखापटलैः
 परितः परीतमिव बाहुमण्डलम् ॥ ७

क्षणमिति ।—[घटितशैलशिखरकठिनांसमण्डलः] घटितं सुसंद्धितं,
 यच्छैलशिखरं तद्वत् कठिनमंसमण्डलं यस्य सः, [असौ] चैद्यः, [उपहित-
 विधूतिम्] उपहिता अवगाहिता, अःरोपितेत्यर्थः, विधूतिः कम्पो
 यस्मिंस्तम्, [अधिकावधूनितसमस्तसंसदम्] अधिकमत्यन्तम्, अवधूनिता
 कम्पिता, समस्ता सकला, संसत् सभा येन तं, [स्तम्भं क्षणम्, आश्लिषत्]
 श्लिष्टवान्, तेनांसमण्डलेनाहतवानित्यर्थः; अत एव कठिनांसमण्डल
 इति विशेषणञ्च । पुषादित्वात् चुरङादेशः । आलिङ्गनार्थत्वे तु
 “श्लिष आलिङ्गने” इति क्सादेशः स्यात् । क्रोधान्धाः किमु न कुर्वन्तीति
 भावः । अलांसकाठिन्यस्य विशेषणगत्या स्तम्भाऽऽश्लिषद्दृष्टित्वात् काव्य-
 लिङ्गं शैलशिखरोपमया सङ्गीर्यते ॥ ६ ॥

कनकेति ।—[कनकाङ्गदद्युतिभिः] कनकस्याङ्गदयोः केयूरयोः,
 द्युतिभिः, [पिशङ्गतां] पिङ्गलवर्णतां, [गमितं] प्रापितमिति तद्गुणा-
 लङ्कारः । [अस्य] चैद्यस्य, [बाहुमण्डलं, क्रोधमयशिखिशिखापटलैः]
 क्रोधाग्निव्वालालाजालैः, [परितः, परीतं] परिष्ठतम्, [इवारुचत्]
 इत्युत्प्रेक्षा । “द्युङ्गो लुङि” (१।३।८१ पा०) इति परस्मैपदम् ॥ ७ ॥

कृतसन्निधानमिव तस्य
 पुनरपि तृतीयचक्षुषा ।
 क्रूरमजनि कुटिलधु गुरु-
 मुकुटौकठोरितललाटमाननम् ॥ ८ ॥
 अतिरक्तभावमुपगम्य
 कृतमतिरमुष्य साहसे ।
 दृष्टिरगणितभयाऽसिलता-
 मवलम्बते स्म समया सखीमिव ॥ ९ ॥

कृतेति ।—कुटिले भुवो यस्य तत् [कुटिलधु] । उपसर्जनस्य
 ऋस्वः । [गुरुमुकुटौकठोरितललाटं] गुर्व्या भुक्त्वा भूभङ्गेण, कठोरितं
 भीषणीकृतं, ललाटं यस्य तत्, [तस्य] चैदस्य, [आननं पुनरपि तृतीय-
 चक्षुषा, कृतसन्निधानं] कृतसंसर्गम्, [इव] इत्युत्प्रेक्षा । [क्रूरमजनि]
 भयङ्करमभृत् । जनः कर्त्तरि लुङ्, “द्वीपजन—” (३।१।६१ पा०)
 इत्यादिना विकल्पात् चिणप्रत्ययः ॥ ८ ॥

अतिरक्तेति ।—[अमुष्य] चैदस्य, [दृष्टिः], अतिरक्तस्य भावस्तम्
 [अतिरक्तभावं] रोषातिरेकादत्यरुणताम्, अन्यत्र,—कर्मातिरेकादत्यनु-
 रागिताम्, [उपगम्य] प्राप्य, [साहसे] कृष्णादिबधरूपे, अन्यत्र,—
 युद्धे, * [कृतमतिः], सर्वथा हनिष्यामि गमिष्यामि इति च कृतनिश्चया
 अर्थनिर्धारणमतिरिति यावत्, [अगणितभया] अगणितम् अविचारितं,
 भयं श्लोर्गुरुजनाच्च यथा सा सती, [समया] समीपे, [असिलतां
 सखीमिव, अवलम्बते स्म] साधनत्वेन स्वीचकार । क्रीधाजि-
 चांसया खड्गमद्राक्षीदित्यर्थः । अत्र प्रसूतदृष्टविशेषणसाम्यादप्रसूत-
 नायिकाप्रतीतः समासोक्तिरुपमासङ्कीर्णा ॥ ९ ॥

करकुड्मलेन निजमूरु-
मुरुतरनगाश्मकर्कशम् ।

वस्तचपलचलमानजन-

श्रुतभीमनादमयमाहतोच्चकैः ॥ १० ॥

इति चुक्रुधे भृशमनेन

ननु महदवाप्य विप्रियम् ।

याति विकृतिमपि संवृतिमत्

किमु यन्निसर्गनिरवग्रहं मनः ? ॥ ११ ॥

करेति ।—[अयं] चैद्यः, [उरुतरनगाश्मकर्कशम्] उरुतरो महत्तरः, नगाश्मवत् शैलशिलिव, कर्कशः, इत्युपमा । तं, [निजम्] आत्मीयम्, [ऊरु] सकृधि । ‘सकृधि क्लीवे पुमानूरुः’ इत्यमरः । [करकुड्मलेन] करः कुड्मल इवेत्युपमितसमासः । तेन, संवृतप्रसारिताङ्गुलिना, पाणितलेनेत्यर्थः । [वस्तचपलचलमानजनश्रुतभीमनादं] वस्तो भीतः, अत एव चपलं चञ्चलं, चलमानेन जनेन श्रुतो भीमनादो भयङ्करध्वनिर्यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा, [उच्चकैः, आहत] आहतवान् । अलञ्जलक्ष्याः क्रोधान्धाः स्वात्मानमेव व्रन्तीति भावः । आङ्पूर्वाङ्गन्तेर्लङ्, “आङ्गो यमह्नः” (१।३।२८ पा०) इति अकर्मकाधिकारेऽपि “स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्” (वा०) इत्यात्मनेपदे “अनुदात्तोपदेश—” (१।४।३७ पा०) इत्यादिनाऽनुनासिकलोपः ॥ १० ॥

इतीति ।—[इति] इत्यम्, अनेन प्रकारेण इत्यर्थः, [अनेन] चैद्येन, [भृशं, चुक्रुधे] कुड्मम् । भावे लिट् । [संवृतिमदपि] संवृतिर्विकारगुप्तिः तद्वदपि, धीरमपीत्यर्थः । [मनो महत्, विप्रियं] अप्रियम्, [अवाप्य, विकृतिं] विकारं, [याति ननु] प्राप्नोति खलु । [यत्] मनः, [निसर्गनिरवग्रहं] निसर्गात् स्वभावात्, निरवग्रहं चपलमित्यर्थः । ग्रहेः

प्रथमं शरीरजत्रिकार-
 कृतमुकुलबन्धमव्यथो ।
 भाविकलहफलयोगमसौ
 वचनेन कोपकुसुमं व्यचौकसत् ॥ १२ ॥
 ध्वनयन् सभामथ सनीर-
 घनरवगभीरवागभीः ।
 वाचमवददतिरोषवशा-
 दतिनिष्ठुरस्फुटतराक्षरामसौ ॥ १३ ॥

अपप्रत्ययः । तदिति शेषः । [किमु ?] विकृतिं यातीति किमु
 वक्तव्यमित्यर्थः ; चपलचित्तश्चायं चैव इति भावः । अत्र चैवक्रोधस्य
 नन्वित्यादिवाक्यार्थहेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ११ ॥

एवं गात्राऽऽरब्धविकारानुक्ता वागाऽऽरब्धान् वक्तुमुपोद्घातयति,
 प्रथममिति ।—न व्यथते विभेतीति [अव्यथो] निर्भयः ।
 “जिट्ति” (३।२।१५७ पा०) इत्यादिना नञ्पूर्वाद्वाच्यतेरिति ।
 [असौ] चैवः, [प्रथमं, शरीरजविकारकृतमुकुलबन्धं] शरीरजैर्विकारैः
 पूर्वोक्तैः शिरःकम्पनादिभिः कृतो मुकुलबन्धो मुकुलप्रादुर्भावो यस्य
 तत्, [भाविकलहफलयोगं] भाविकलहस्य रणस्यैव, फलस्य योगो
 यस्य तत् । “अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ” इत्यमरः ।
 [कोपकुसुमं] कोप एव कुसुमं तत्, [वचनेन] “यदपूपुजः” इत्यादि-
 वक्ष्यमाणवाक्येन, [व्यचौकसत्] विकासयति स्म । कसेः “शौ-
 चडुपधाया ङ्खः” (७।४।१ पा०) इति उपधाया ङ्खत्वे “दीर्घो
 लघोः” (७।४।२४ पा०) इत्यभ्यासदोर्घः । अत्र विकारकलहवचन-
 कोपेषु मुकुलफलविकासकुसुमत्वरूपणात् समस्तवस्तुवर्तिसावयवरूप-
 कम् ॥ १२ ॥

ध्वनयन्निति ।—[अथ, सनीरघनरवगभीरवाक्] सजलमेघगर्जित-

यदपूपुजस्त्वमिह पार्थ !
 मुरजितमपूजितं सताम् ।
 प्रेम विलसति महत्तदहो !!
 दयितं जनः खलु गुणौति मन्यते ॥ १४ ॥
 यदरान्नि राजवदिहाध्यं-
 मुपहितमिदं मुरद्विषि ।

गम्भीरस्वर इत्यर्थः । [अभीः] निर्भौकः, [असौ] चैदः, [सभाम्]
 आस्थानं, [ध्वनयन् अतिरोषवशात्, अतिनिष्ठुरस्फुटतराक्षराम्]
 अतिनिष्ठुराणि अतिपरुषाणि, स्फुटतराणि चाक्षराणि यस्यास्तां,
 [वाचमवदत्] । घनरवगभीरेत्युपमाऽलङ्कारः ॥ १३ ॥

वाचमवददित्युक्तम्, अथ तामेव प्रपञ्चयन् पञ्चभिः पाण्डवोपालम्भ-
 माह, यदित्यादि ।—हे [पार्थ !] पृथापुवेति मातृप्राधान्येनाऽऽमन्त्रणं
 मन्त्रीह्वानार्थम् । [सतामपूजितं] सङ्घिरपूज्यमानमित्यर्थः । “मति-
 बुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” (३।२।१८८ पा०) इति वर्त्तमाने क्तः । “क्तस्य च
 वर्त्तमाने” (२।३।६७ पा०) इति षष्ठी । [मुरजितं] कृष्णं, [इह]
 सदसि, [यत्] यस्मात्, [त्वम्, अपूपुजः] पूजयसि स्म । “गो चङुपधाया
 ऋस्वः” (७।४।१ पा०) इत्युपधाया ऋस्वः । [तत्] तस्मात्, [महत्
 प्रेम, विलसति] स्फुरति ; अन्यथा कथमपूज्ये पूज्यत्वाभिमानः ? इत्यभि-
 प्रेत्याह ।—[जनः,] लोकः, [दयितं] प्रियं जनं, [गुणौति मन्यते
 खलु], अगुणिनमपौत्यर्थः । [अहो !!] आश्चर्य्यम् । कृष्णः प्रेम्णा
 पूजितः, न गुणादिति भावः । अत्र प्रेमविलसितस्योत्तरवाक्यार्थहेतुकं
 काव्यलिङ्गम् ॥ १४ ॥

यदिति ।—[अरान्नि] अभिषेकादिराजगुणविरहिण्यौत्यर्थः ।
 “नअस्तत्पुरुषात्” (५।४।७१ पा०) इति समासान्तप्रतिषेधः । [इह]
 अस्मिन्, [मुरद्विषि] कृष्णे । अपातत्वद्योतनार्थमसम्प्रदानविभक्ति-

ग्राम्यमृगं द्रव.हविस्तदयं
 भजते ज्वलत्सु न महौशवद्भिषु ॥ १५ ॥
 अनृतां गिरं न गदसौति
 जगति पटहैर्विघुष्यसे ।
 निन्द्यमथ च हरिमर्चयत-
 स्तव कर्मणैव विकसत्यसत्यता ॥ १६ ॥
 तव धर्मराज इति नाम
 कथमिदमपष्टु पठ्यते ? ।

निर्देशः । राजानमर्हतीति [राजवत्] राजार्हम् । “तदर्हम्”
 (५।१।१७ पा०) इति वतिप्रत्ययः । “तद्धितश्चासर्वविभक्तिः”
 (१।१।३८ पा०) इत्यव्ययत्वम् । [यदिदम्, अर्घ्यम्] अर्घार्थं द्रव्यम्, अर्हण-
 मित्यर्थः । [उपहितम्] अर्पितं, [तत्] अर्घ्यम्, [अयं] कृष्णः ;
 महौशा अवनीपाः, वद्भय इव, इत्युपमितसमासः तेषु [महौशवद्भिषु,
 ज्वलत्सु] सत्सु, अन्यत्र,—महौशा इव वद्भयः तेषु ज्वलत्सु सतिस्त्वित्यर्थः ;
 [ग्राम्यमृगः] शुनकः, [हविरिव, न भजते] न प्राप्नोति । उपमा-
 ऽलङ्कारः ॥ १५ ॥

अनृतामिति ।—हे पार्थ ! [अनृताम्] असत्यां, [गिरं, न गदसि]
 न वदसि, [इति, जगति] लोके, [पटहैः] वाद्यविशेषैः कर्तुंभिः ।
 [विघुष्यसे] उद्धोष्यसे, [अथ च] तथाऽपि, [निन्द्यं] हरिमर्चयतस्तव,
 कर्मणा] अपूज्यपूजाकरणेन, [एव, असत्यता] सत्यहीनता, [विक-
 सति] प्रकाशते । अत्रासत्यप्रसिद्धसत्याऽऽचरणयोर्विरूपयोर्घटनाद्वि-
 रूपघटनारूपो विषमालङ्कारः ॥ १६ ॥

तवेति ।—हे पार्थ ! [तवेदं धर्मराज इति नाम कथम्, अपष्टु]
 असत्यमेव, [पठ्यते ?] । “अपटुःसुषु स्थः” (उणा० १पा० २६सू०)

भौमदिनमभिदध यथवा -

भृशमप्रशस्तमपि मङ्गलं जनाः ॥ १७ ॥

यदि वाऽर्चनीयतम एष

किमपि भवतां पृथासुताः ! ।

शौरिरवनिपतिभिर्निखिलै-

रवमाननाऽर्थमिह किं निमन्वितैः ? ॥ १८ ॥

अथवा न धर्ममसुबोध-

समयमवयात बालिशाः ।

इत्यौणादिकः कुप्रत्ययः । “अम्बाम्बगोभूमि—” (८३।६७ पा०) इत्यादिना षत्वम् । यद्वा युक्तमेव तदित्याह ।—[अथवा जनाः भृशम्, अप्रशस्तमपि भौमदिनम्] अङ्गारकवारं, [मङ्गलम्, अभिदधति] व्यपदिशन्ति, तद्वदिदमपीत्यर्थः । लोकैरप्रशस्तं प्रशस्तशब्देन विरुद्धार्थे-नापि व्यपदिश्यते तदुच्चारणदोषात्, तद्वदधर्मराजस्यापि ते धर्म-राजव्यपदेश इति भावः । अत्र धर्मराजभौमदिनयोर्निरपेक्षवाक्य-द्वये प्रतिविम्बकरणात् दृष्टान्तालङ्कारः ॥ १७ ॥

यदि वेति ।—हे [पृथासुताः !] कौन्तेयाः ! [एषः, शौरिर्वा] शौरिरेवेत्यर्थः । ‘वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थं च समुच्चये’ इति विश्वः । [किमपि] कथमपि, [भवताम्, अर्चनीयतमो यदि] पूज्यश्चेत् ? तर्ह्येति शेषः । [अवमाननाऽर्थम्] अवमानस्तिरस्कारः, तस्मै तदर्थमेव । “अर्थेन नित्यसमासवचनं सर्वलिङ्गता च वक्तव्या” । (वा०) क्रियाविशेष-णम् । [निमन्वितैः] आह्वितैः, [निखिलैः] अवनिपतिभिरिह, किम् ?] कोऽर्थः साध्यः ? इत्यर्थः । अत एव साधनक्रियाऽपेक्षया करणत्वे त्तौया । अत्र गम्यमानक्रियाऽपेक्षयाऽपि कारकवृत्तिरिति न्यासद्योते । अत्र सकलराजनिषेधस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गभेदः ॥ १८ ॥

काममयमिह वृथापलितो

हतबुद्धिरप्रणिहितः सरित्सुतः ॥ १९ ॥

स्वयमेव शान्तनुतनूज !

यमपि गणमर्घ्यमभ्यधाः ।

तत्र मुररिपुरथं कतमो

यमनिन्द्यवन्दिवदभिष्टुषे वृथा ? ॥ २० ॥

अथ त्रिभिर्भौषोपालम्भमाह, अथेत्यादि,—[अथवा इह, बालिशः] मूर्खाः, यूयमिति शेषः ; [असुबोधसमयं] सुबोधो न भवतीत्यसुबोधो दुर्बोधः, समय आचारो यस्य तं, [धर्मं, न अवयात] न जानीत । अवपूर्वाद्याधातोर्लोठः “तस्थस्थ—” (३।४।१०१ पा०) इत्यादिना यस्य तादेशः । किन्तु वृथा निष्फलं, पलितं यस्य सः [वृथापलितः] वृथापरिणत इत्यर्थः । ‘पलितं जरसा श्लोकाम्’ इत्यमरः । वृथान्वे हेतुः,—[हतबुद्धिः] नष्टमतिः, [अयं, सरित्सुतः] भौषोऽपि, [कामम्, अप्रणिहितः] अनवहितः, प्रमत्तः इत्यर्थः । बालाः पार्था न जानन्तु, हन्त !! वृद्धोऽपि न जानातीति चित्रमित्यर्थः ; अत एव सत्यपि कारणे कार्यानुदयाद्विशेषोक्तिरलङ्कारः ; तथा बालिशत्वधर्मदुर्बोधत्वयोर्विशेषणगत्या धर्मज्ञानाहेतुत्वात् काव्यलिङ्गं चेत्यनयोः सापेक्षत्वात् सङ्गरः ॥ १९ ॥

स्वयमेवेति ।—हे [शान्तनुतनूज !] भौष ! [स्वयमेव] त्वमेवेत्यर्थः । [यमपि, गणं] वर्गम्, [अर्घ्यम्] अर्घाहं, पूज्यमित्यर्थः । “दण्डादिभ्यः” (५।१।६६ पा०) इति यत्प्रत्ययः । [अभ्यधाः] अवोचः, ‘स्नातकं गुरुम्’ (१४ स० ५५ श्लोक०) इत्यादि श्लाक इति भावः । धाधातोरुंङि “गातिस्था—” (२।४।७७ पा०) इत्यादिना सिचो लुक् । [तत्र] स्नातकादिगणे, [अयं मुररिपुः कतमः ?] न कोऽपीत्यर्थः । मास्तु अस्तु वा, अस्मदपालम्भे को हेतुः ? अत आह, यमिति ।—[यं]

अवनीभृतां त्वमपहाय
 गणमतिजडः समुन्नतम् ।
 नौचि नियतमिह यच्चपलो
 निरतः स्फुटं भवसि निम्नगासुतः ॥ २१ ॥
 प्रतिपत्तुमङ्ग ! घटते च
 न तव नृपयोग्यमर्हणम् ।
 कृष्णा ! कलय ननु कोऽहमिति
 स्फुटमापदां पदमनात्मवेदिता ॥ २२ ॥

सुररिपुम्, [अनिन्द्यवन्दिवत्] प्रगल्भवैतालिकवत्, इत्युपमा । [वृथा
 अभिष्टुषे] मिथ्या स्तोषि ; अतस्त्वमेवोपालभ्यसे इति भावः । “उप-
 सर्गात् सुनोति—” (८।३।६५ पा०) इत्यादिना षत्वम् ॥ २० ॥

अवनौति ।—[अतिजडः] अतिमूढ़ः, अतिश्रीतश्च, [चपलः] अस्थिरः,
 सत्वरश्च, [त्वं, समुन्नतम्] उन्नतम्, [अवनीभृतां] राज्ञां, भूधराणाञ्च,
 [गणमपहाय] ; न्यञ्चतीति न्यङ् तस्मिन् [नौचि] नौचवृत्ते, निम्ने च ।
 “अचः” (६।४।१३८ पा०) इत्यकारलोपे “चो” (६।३।१३८ पा०)
 इति दीर्घः । [इह] अस्मिन् कृष्णे, [यत्] यस्मात्, [नियतं] नित्यं,
 [निरतः] अनुरक्तः, प्रवणश्च, स इति शेषः । [निम्नगासुतः] निम्नं
 नौचं, गच्छतीति निम्नगा नदी । “अन्यत्रापि दृश्यते” (बा०) इति
 उपरत्ययः । तस्याः सुतः, [भवसि, स्फुटं] व्यक्तम् ; नौचनिरतत्वादि-
 धर्मसङ्गमादिति भावः । उक्तञ्च,—‘न पितृमनुवर्त्तन्ते मातृकं
 द्विपदाः’ इति । अत्र चतुर्थपादार्थस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुकत्वात् काव्य-
 लिङ्गमेदः ॥ २१ ॥

अथ सप्तदशभिः कृष्णोपालम्भं करोति, प्रतिपत्तुमिति ।—हे
 [अङ्ग ! तव, नृपयोग्यं] राजार्हम्, [अर्हणं] पूजनं, [प्रतिपत्तुं]

असुरस्त्वया न्यवधि कोऽपि

मधुरिति कथं प्रतीयते ? ।

दण्डदलितसरघः प्रथसे

मधुसूदनस्त्वमिति सूदयन्मधु ॥ २३ ॥

मुचुकुन्दतल्पशरणास्य

मगधपतिशातितौजसः ।

स्वीकर्तुं, [न च घटते] न युज्यते । ननु अहमपि राजैव, कथमर्हणं मे न युक्तम् ? तत्राऽऽह, कथ्येति ।—हे [कृष्ण ! अहं कः ? इति कलय], अहं राजा न वेति निजस्वरूपमालोचयित्यर्थः । अनालोचनेऽनर्थ-माह,—[अनात्मवेदिता] अनात्मज्ञत्वम्, [आपदां, पदं] स्थानं, [स्फुटं, ननु] खलु, सत्यमित्यर्थः ; आत्मा च कंसकिङ्करस्तस्य पशुपालकत्वादिति भावः । अतो निजस्वरूपं चिन्त्यमिति हेतुमद्भावात् काव्यलिङ्ग-मिति ॥ २२ ॥

असुर इति ।—[मधुरिति कोऽप्यसुरस्त्वया, न्यवधि] इतः । आत्म-नेपदेष्वन्यतरस्याम्” (२।४।४४ पा०) इति इन्तेर्लुङि विकल्पाद्घा-देशः । इति [कथं, प्रतीयते ?] विश्वस्यते ? न कथञ्चिदित्यर्थः । ‘प्रत्य-योऽधीनश्चपथज्ञानविश्वासहेतुषु’ इत्यमरः । किन्तु [दण्डदलितसरघः] दण्डेन दलिता ध्वस्ता, सरघा मधुमक्षिका, येनदृशः, [त्वम्] । ‘सरघा मधुमक्षिका’ इत्यमरः । अत एव [मधु] चोद्गं, [सूदयन्] पौडयन्, [मधुसूदन इति, प्रथसे] प्रथितोऽसि ; मक्षिकासूदनमेव मधुसूदन-संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तं, न तु मधुनाम्नो दैत्यस्य सूदनमित्यर्थः । अत्र मधुसूदनसंज्ञायां प्रसिद्धान्यनिषेधस्योत्तरवाक्यस्यान्यथा व्युत्पादनहेतु-त्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ २३ ॥

मुचुकुन्देति ।—हे [अबल !] बलहीन ! कुतः ?—[मुचुकुन्दतल्प-शरणास्य] मुचुकुन्दो नाम कश्चिद्राजा, यस्यासुरविजयग्रान्था निद्राय-

सिद्धमबल ! सबलत्वमष्टौ !!

तव रोहिणीतनयसाहचर्यतः ॥ २४ ॥

कलयन् प्रजास्त्वमनृतेन

कपटपटुरैन्द्रजालिकः ।

प्रीतिमनुभवसि नग्नजितः

सुतयेष्टसत्य इति सम्प्रतीयसे ॥ २५ ॥

धृतवान्न चक्रमरिचक्र-

भयचकितमाहवे निजम् ।

माणस्य देवतावरप्रसादात् निद्राविघातकारी दृष्टिपाताङ्गस्त्रीभवति ; तस्य तत्त्वं शय्या, तदेव शरणं रक्षकं यस्य तस्य ; कालयवनविद्रावितस्येति भावः । तथा [मगधपतिश्चातितोजसः] मगधपतिना जरासन्धेन, शातितोजसः अष्टादशकृत्वो नष्टवीर्यस्य, [तव, रोहिणीतनयसाहचर्यतः] रोहिणीतनयस्य बलापरनाम्नो बलभद्रस्य, साहचर्यतः साहचर्यात्, [सबलत्वं सिद्धम्] ; न तु स्वबलसम्पत्त्यर्थः । [अहो !!] कारणं विना कार्यादियादाश्चर्यम् ; अत एव विभावनाऽलङ्कारः । पुण्यैर्यशो लभ्यते इति भावः ॥ २४ ॥

कलयन्निति ।—इन्द्रजालं वेत्तीति [ऐन्द्रजालिकः], अत एव [कपटपटुः] वञ्चना कुशलः, [त्वम्, अनृतेन] असत्येन, [प्रजाः, कलयन्] वञ्चयमानः, इष्टं सत्यं यस्य सः [इष्टसत्यः] प्रियसत्यः, [इति, सम्प्रतीयसे] सम्यक् ख्यायसे । 'प्रतोतं प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः' इत्यमरः । [नग्नजितः] नग्नजिन्नाम्नो राज्ञः, [सुतया] सत्याऽऽख्यया इत्यर्थः, [प्रीतिम्] आनन्दम्, [अनुभवसि] ; सत्यायोगादिष्टसत्यः, न तु सत्ययोगादिति भावः । अत्र हरेः सत्यसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धोक्तेः सम्बन्धे असम्बन्धरूपाऽतिशयोक्तिः ॥ २५ ॥

धृतवानिति ।—[आहवे] युद्धे, [अरिचक्रभयचकितम्] अरि-

चक्रधर इति रश्माङ्गमदः

सततं विभर्षि भुवनेषु रूढये ॥ २६ ॥

जगति श्रिया विरहितोऽपि

यदुदधिसुतामुपायथाः ।

ज्ञातिजनजनितनामपदां

त्वमतः श्रियः पतिरिति प्रथामगाः ॥ २७ ॥

चक्रादरिसैन्यात्, भयेन चकितं सम्भ्रान्तम् । ‘चकितं भयसम्भ्रमः’ इति सज्जनः । [निजम्] आत्मीयं, [चक्रं] सैन्यं, [न धृतवान्] नावलम्बितवान्, न रक्षितवान् इत्यर्थः । किन्तु [चक्रधर इति भुवनेषु, रूढये] प्रसिद्धये, [अदः] इदं, [रथाङ्गं] चक्रापरःऽऽख्यं, [सततं, विभर्षि] दधासि ; वृथाभारमिति भावः । ‘चक्रं सैन्यरथाङ्गयोः’ इति हेमसज्जनौ । अयोविकारधरः चक्रधरो भवान्, अरिभीतचक्राधारकत्वादित्यर्थः । अत्र ह्यरौ भगवति चक्रधारणसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्तेः अतिशयोक्तिः ॥ २६ ॥

जगतौति ।—[श्रिया] राजलक्ष्मणा, [विरहितोऽपि] ; यदूनां ययातिशापाद्राज्यानधिकारित्वादिति भावः । [ज्ञातिजनजनितनामपदां] ज्ञातिजनन बन्धुजनन, जनितं प्रवृत्तितं, नामपदं शौरिति पारिभाषिकसंज्ञाशब्दो यस्यास्ताम्, [उदधिसुताम्] अश्विकन्यां, [यत्] यस्मात्, [उपायथाः] उदूढवानित्यर्थः । ‘विवाहोपयमो समो’ इत्यमरः । “उपादुयमः स्वकरणी” (१।३।५६ पा०) इत्यात्मनेपदम् । “तनादिभ्यस्तथासोः” (२।४।७८ पा०) इति सिचो लुक् । “अनुदात्तोपदेश—” (६।४।३७ पा०) इत्यादिना अनुनासिकलोपः । [अतस्त्वं जगति श्रियः पतिरिति, प्रथां] ख्यातिम्, [अगाः] प्राप्तवानसि । “इणो गा लुङि” (२।४।४५ पा०) इति गाऽऽदेशः । न राजान्तरवद्राजलक्ष्मणयोगात्तव श्रौपित्यम् ; किन्तु श्रौसंज्ञिकायाः कस्याश्चिद्वराक्याः परिग्रहादिति भावः । अत्रोग्रसेनस्याभिषेकसंस्कारेऽपि

अभिशत्रु संयति कदाचि-
 दविहितपराक्रमोऽपि यत् ।
 व्योम्नि कथमपि चकर्थ पदं
 व्यपदिश्यसे जगति विक्रमौत्थतः ॥ २८ ॥
 पृथिवीं विभर्थ यदि पूर्व-
 मिदमपि गुणाय वर्त्तते ।
 भूमिभृदिति परहारितभू-
 स्त्वमुदाङ्गियस्व कथमन्यथा जनैः ॥ २९ ॥

त्रैलोक्यप्रतिष्ठापकस्य हरेरेव सकलराज्यश्रीधुरन्धरत्वसम्बन्धेऽप्य-
 सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ २७ ॥

अभीति ।—[संयति] युद्धे, [कदाचित्] कदाऽपि, [अभिशत्रु]
 शत्रुमभिव्याप्य । आभिमुख्येऽव्ययीभावः । [अविहितपराक्रमः] अकृत-
 पौरुषः, [अपि, यत्] यस्मात्, [कथमपि] महता प्रयत्नेन, [व्योम्नि,
 पदं] पादक्षेपं, [चकर्थ] कृतवानसि । “ऋतो भारद्वाजस्य” (७।२।
 ६३ पा०) इति इट्प्रतिषेधः, पित्त्वेनाकित्त्वाद्गुणः । [अतो जगति,
 विक्रमी] विक्रमवान्, [इति, व्यपदिश्यसे] व्यवङ्गियसे, न तु पराक्रम-
 योगादित्यर्थः । अत्रापि पराक्रमसम्बन्धेऽपि असम्बन्धोक्तेरति-
 शयोक्तिः ॥ २८ ॥

पृथिवीमिति ।—[पूर्वं] प्रागपि, सम्पत्सम्भवेऽपीति भावः । [पृथिवीं,
 विभर्थ यदि] भृतवांश्चेत् । भृञो लिटि भारद्वाजीयेट्प्रतिषेधः,
 पित्त्वेनाकित्त्वाद्गुणः । [इदं] भूधारणम्, [अपि, गुणाय] उत्कर्षाय,
 [वर्त्तते] भूतपूर्वगत्याऽपि व्यपदेशत्वात्, तदपि नास्तीति भावः । प्रत्युत
 [परहारितभूः] परैः शत्रुभिः, हारितभूः परिहारितभूमिकः । जरा-
 सन्धेन मथुरानगरान्निष्कासितत्वादिति भावः । अत्र हर्त्तुरवहरण-

तव धन्यतेयमपि सर्व-

नृपतितुलितोऽपि यत् क्षणम् ।

क्लान्तकरतलधृताचलकः

पृथिवीतले तुलितभूमृदुच्यसे ॥ ३० ॥

त्वमशक्रुवन्नशुभकर्म-

निरत ! परिपाकदारुणम् ।

जेतुमकुशलमतिर्नरकं

यशसेऽधिलोकमजयः सुतं भुवः ॥ ३१ ॥

क्षमत्वमेव हारयितृत्वमिति गिजर्थोपपत्तिः । [त्वं जनैः कथम्, अन्यथा] अर्थवैपरित्येन, [भूमिभृदिति, उदाङ्घ्रियस्व] उदाङ्घ्रियेथाः । सम्भावनायां लोट् । असम्भावितमेवेत्यर्थः । अत्रापि भूधरणसम्बन्धेऽप्य-सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ २९ ॥

तवेति ।—[तवेयं, धन्यता] पुण्यवत्ता ; कथम् ? [सर्वनृपतितुलितः] सर्वैर्नृपतिभिस्तुलितोऽवधूतः, [अपि] तिरस्कृतोऽपीत्यर्थः । [क्षणं, क्लान्तकरतलधृताचलकः] क्लान्ते भारवत्तथैव शान्ते, करतले धृतः अचलकोऽस्याचलो येन सः सन्, [पृथिवीतले, तुलितभूमृत्] उद्धृतराजकश्च, [उच्यसे] इति [यत्] इयम् [अपि] अपरा ते धन्यतेत्यर्थः । गोवर्द्धनाऽऽख्यञ्चुद्रभूधरतोलनात्तुलितभूमृत्त्वं भवति, न माट्टशामिव महावीरातितुलनादिति भावः । अत्र सर्वनृपतितुलितोऽपि तत्तोलक इति विरोधो भूमृदिति श्लेषमूलाभेदाश्ववसायोत्थापित इति विरोधातिशयोक्त्योः सङ्करः ; तेन गोवर्द्धनोद्धरणमपि नातीवाद्भुतं बाहुबलशालिनामिति वस्तु व्यच्यते ॥ ३० ॥

त्वमिति ।—हे [अशुभकर्मनिरत !] पापाऽऽचारपर ! अत एव [अकुशलमतिः] दुर्बुद्धिः, [त्वं, परिपाकदारुणं] परिपाके फलकाले,

सकलैवपुः सकलदोषः

समुदितमिदं गुणैस्तव ।

त्यक्तमपगुण ! गुणत्रितय-

त्यजनप्रयासमुपयासि किं मुधा ? ॥ ३२ ॥

त्वयि पूजनं जगति जाल्म !

कृतमिदमपाकृते गुणैः ।

दारुणं, विचित्रपापयातनामयत्वाद्भयङ्करमित्यर्थः । [नरकं] निरयम् । 'स्यान्वारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम्' इत्यमरः । [जेतुमशक्नुवन्] ; पापिष्ठैर्दुर्जयत्वादिति भावः । [अधिलोकं] लोके । विभक्त्यर्थे-
ऽव्ययीभावः । [यज्ञसे] नरकविजयीति प्रसिद्धये, [भुवः सुतं]
नरकाऽऽख्यम्, [अजयः] जितवानसि ; परलोकप्रतारणमात्रपरः, न
परलोकबाध्योऽसौति भावः । अत्र निरयापराऽऽख्यनरकविजयाशक्ते-
र्विशेषणगत्या तज्जयस्यार्थिनो हरेर्नरकासुरविजयप्रकृतिहेतुकत्वात्
पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ; तच्च नरकयोः श्लेषमूलाभेदात् तद्व्यापित-
मिति सङ्करः ॥ ३१ ॥

सकलैरिति ।—हे [अपगुण !] निर्गुण ! [सकलदोषसमुदितं] सकलैः
सर्वैः, दोषैः समुदितं युक्तं, [तवेदं वपुः सकलैः, गुणैः] शौर्यादिभिः,
[त्यक्तं], सर्वगुणान्निवर्तितमेवेत्यर्थः । एवञ्च सति [गुणत्रितयत्यजनप्रयासं]
गुणत्रितयस्य गुणत्रयस्य, त्यजने त्यागे, यः प्रयासः तं, [मुधा] व्रथा, [किं]
किमर्थम्, [उपयासि ?] ; सुमुच्येति भावः । यत्र सकलगुणस्य त्यागः,
तत्र गुणत्रयस्य त्यागोऽन्तर्गत्या सिद्ध एव, अन्यथा साकल्यव्याघातादि-
त्यर्थः । स्वभावतो निर्गुणस्य परवतुनः कुतो गुणत्रयचिन्ता ? इति
ध्वनिः । गुणत्रयत्यागनिषेधस्य सकलैरित्यादिवाक्यार्थहेतुकत्वात् काव्य-
लिङ्गभेदः ॥ ३२ ॥

त्वयीति ।—हे [जाल्म !] असमीक्ष्यकारिन् ! 'जाल्मोऽसमीक्ष्य-

हासकरंमघट्टे नितरां
 शिरसीव कङ्कतमपेतमूर्द्धजे ॥ ३३ ॥
 मृगविद्विषामिव यदित्य-
 मजनि मिषतां पृथामुतैः ।
 अस्य वनशुन इवापचितिः
 परिभाव एष भवतां भुवोऽधिपाः ! ॥ ३४ ॥

कारो स्यात्' इत्यमरः । [गुणैः, अपाकृत] निरस्ते, गुणैर्हीने इत्यर्थः, [त्वयि पूजनं कृतम् । जगति, हासकरं] परिहासजनकम्, [इदं] पूजनम् । [पेतमूर्द्धजे] अपगतकेशे, [शिरसि, कङ्कतं] दारुदन्तादिमयः केशप्रसाधनविशेषः ;—'प्रसाधनं कङ्कतिका' इति विश्वामरौ । कङ्कतमेव कङ्कतिका । 'कङ्कणम्' इति पाठे,—शेखरमित्यर्थः,—'कङ्कणं शेखरे हस्तसूत्रमण्डनयोरपि' इति विश्वः । तत्, [इव नितराम्, अघट्टते] न सङ्गच्छते इत्यर्थः । "नजो नलोपस्तिडि चेषे" (वा०) इत्युपसङ्गानम् इति निन्दायां तिङ्योगेऽपि नलोपः । उपमाऽलङ्कारः ॥ ३३ ॥

सम्प्रति राज्ञां रोषमुत्पादयन्नाह, मृगेति ।—हे [भुवोऽधिपाः !] राजानः ! [मृगविद्विषां] सिंहानाम्, [इव भवतां, मिषतां] पशुतां, मिषतो युष्मान् अनादृत्येत्यर्थः । "षष्ठौ चानादरे" (२।३।३८ पा०) इति विकल्पाद्भावलक्षणे षष्ठी । [इत्थं, पृथामुतैः] कोन्तेयैः । पितरमेतेषां न वेद्नीति भावः । [अस्य] कृष्णस्य, [वनशुनः] वनशुनकस्य, [इव], जम्बुकसेवेति यावत्, [अपचितिः] पूजा, [अजनि] जनिता, कृतमित्यर्थः, इति [यत्] । जनेष्वन्तात् कर्मणि लुङ् । [एषः] भवतां [परिभावः] परिभवः । "परो भुवोऽवज्ञाने" (३।३।५५ पा०) इति विभाषया चञ्प्रत्ययः ॥ ३४ ॥

अबधौज्जनङ्गम इवैष
 यदि हतवृषो वृषं ननु ।
 स्पर्शमशुचिवपुरर्हति न
 प्रतिमाननां तु नितरां नृपोचिताम् ॥ ३५ ॥
 यदि नाङ्गनेति मतिरस्य
 मृदुरजनि पृतनां प्रति ।
 स्तन्यमघृणामनसः पिबतः
 किल धर्मतो भवति सा जनन्यपि ॥ ३६ ॥

अबधौदिति ।—[हतवृषः] हतसुकृतः । ‘सुकृतं वृषभे वृषे’ इति
 विश्वः । [एषः] कृष्णः, [जनङ्गमः] चाण्डालः, [इव] । ‘चाण्डाल-
 भ्रवमातङ्गदिवाकीर्त्तिजनङ्गमाः’ इत्यमरः । “गमेश्च” (३।२।४७ पा०)
 इति संज्ञायां जनपूर्वाङ्गमधातोः खच्प्रत्ययः, “अरुर्द्विषत्—” (६।३।६७
 पा०) इत्यादिना मुमागमः । [वृषं] वृषभरूपिणम् अरिष्टाऽऽख्यमसुरम्,
 [अबधौत् यदि] हतवांश्चेत् । “लुङि च” (२।४।४३ पा०) इति हनो बधा-
 ऽऽदेशः । अत एव [अशुचिवपुः] अशुद्धात्मा, [स्पर्शं] नार्हति ननु ।
 नृपोचितां] राजार्हं, [प्रतिमाननां] पूजां, [तु नितरां] नार्हति ।
 स्यर्थायोग्यो गोघ्नः कथं पूज्यः ? इत्यर्थः । उपमा ॥ ३५ ॥

यदीति ।—[अस्य] कृष्णस्य, [मतिः, पृतनां] पृतना नाम बाल-
 ग्रहविशेषः तां, [प्रति अङ्गना, इति] हेतोः, [मृदुः] कृपा, दया इत्यर्थः,
 [नाजनि यदि] न जाता चेत्, माऽऽस्त्विति शेषः । जनेः कर्त्तरि लुङ्
 “द्वीपजन—” (३।१।६१ पा०) इत्यादिना चिण्प्रत्ययः । [अघृण-
 मनसः] निर्घृणचित्तस्य, स्तने भवं [स्तन्यं] पयः । “शरीरावयवाच्च”
 (४।३।५५ पा०) इति यत्प्रत्ययः । [पिबतः] अस्य [सा] पृतना,
 [धर्मतः] शास्त्रतः, [जनन्यपि] माता च, [भवति, किल] खलु ।

शकटव्युदासतरुभङ्ग-

धरणिधरधारणादिकम् ।

कर्म यद्यमकरोत्तरलः

स्थिरचेतसां क इव तेन विस्मयः ? ॥ ३७ ॥

अग्रमुग्रसेनतनयस्य

नृपशुरपरः पशूनवन् ।

स्वामिबधमसुकरं पुरुषैः

कुरुते स्म यत्परममेतद्भुतम् !! ॥ ३८ ॥

स्त्रीति कृपाभावेऽपि मार्तति जुगुप्साऽप्यस्य नास्तीत्यहो !! न केवलं स्त्रीहन्ता, किन्तु मातृहन्ता चायम् ; स्तनप्रदायाः उपमातृत्वादिति भावः । अत्र स्तनपानस्य विशेषणगत्या जननीत्वहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ॥ ३६ ॥

शकटेति ।—[तरलः] चपलः, [अग्रं] कृष्णः, [शकटव्युदासतरु-भङ्गधरणिधरधारणादिकं] शकटव्युदासः शकटासुरमर्दनं, तरुभङ्गी यमलार्जुनभञ्जनं, धरणिधरधारणां गोवर्द्धनीद्धरणां, तान्यादिर्यस्य तत् तथोक्तं, [यत् कर्म अकरोत्, तेन] कर्मणा, [स्थिरचेतसां] धीर-चित्तानां, [क इव विस्मयः ?] न कोऽपीत्यर्थः । अत्र स्थिरचेतस्कताया विशेषणगत्या विस्मयनिषेधहेतुत्वात् काव्यलिङ्गं वृत्त्यनुप्रासेन संसृज्यते ॥ ३७ ॥

अग्रमिति ।—[अग्रः] अन्यः, [नृपशुः] ना पशुरिवेति नृप-शुरित्युपमितसमासः । कार्याकार्यविवेकशून्यत्वादेवेति भावः, [अग्रं] कृष्णः, [उग्रसेनतनयस्य] कंसस्य, [पशून् अवन्] गाः पालयन्, [पुरुषैः, असुकरं] लोकवेदविगीतत्वात् दुष्करं, [स्वामिबधं यत्, कुरुते स्म] चकारेति यावत् । [एतत् परममद्भुतम् !!] अभूतपूर्वादिति भावः । अत्र पञ्चवनस्य विशेषणगत्या कंसकृष्णयोः स्वामिभृत्यभावहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ॥ ३८ ॥

अष्टत्रिंशच्छ्लोकादूर्ध्वं मेते चतुस्त्रिंशच्छ्लोकाः प्रक्षिप्ताः सन्ति, ते चाटीकाविषया
इति मूलभूता एवेह प्रदर्शन्ते—

ननु सर्व एव समवेक्ष्य कमपि गुणमेति पूज्यताम् ।

सर्वगुणविरहितस्य हरेः परिपूजया कुरुनरेन्द्र ! की गुणः ? ॥१॥

शिशुपालबधस्य १५ सर्गप्रक्षिप्तश्लोकव्याख्या ।

यं चतुस्त्रिंशत् श्लोकाः प्रक्षिप्ता इति मन्यमानेन मन्त्रिनाथेन न गृह्यताः, ते च निन्दाम्तिरूपीभयार्थाः इति अस्माभिरुभयथा व्याख्याय प्रदर्शन्ते । तत्र निन्दार्थस्यैव मुख्यतया प्रथमं निन्दार्थं यथा,—

जगति गुणवन्तः एव पूज्यन्ते, न तु सदोषा इत्यत आह, नन्विति ।—[ननु] आस-
न्नगणे । 'प्रभावधारणानुज्ञाऽनुनयाऽऽसन्नगणे ननु' इत्यमरः । अमर्षं इति केचित् । [कुरु-
नरेन्द्र !] हे कुरुराज ! [सर्व्व एव] सकललोक एव, [कमपि] अल्पमपि, [गुणं]
शौर्यादिकान्यतमं, [समवेक्ष्य] दर्शयित्वा, [पूज्यतां] वन्दनीयत्वम्, [एति]
प्राप्नोति ; [सर्व्वगुणविरहितस्य] सर्व्वैः निखिलैः, गुणैः दयाऽऽदिभिः, विरहितस्य
वर्जितस्य, सदोषस्य इत्यर्थः, [हरेः] वानरस्य, तस्माद्दृश्यात् 'अग्निर्माणवकः' इत्यादिवत्
विवक्षया वानरतुल्यस्य कृष्णस्येत्यर्थः, [परिपूजया] अर्चनेन, [की गुणः ?]
कश्चिदपि गुणः नास्ति इति भावः । अयं परुषीऽर्थः ।

चतुरर्शदिपतिः सदसि निन्दाप्रकटनस्य असाधुतामपराधञ्च मन्यमानः, सोढु-
मन्त्रमश्न्य श्रीकृष्णं निन्दितुमेव कृतमतिः, स्तुतिनिन्दीभयाश्रितया स्वाभिप्रायं प्रकटितवान् ;
तत्र स्तुतिरूपार्थो यथा ।— [ननु] हे, [कुरुनरेन्द्र ! सर्व्व एव] जनः, [कमपि
गुणं, समवेक्ष्य] दृष्ट्वा, अवस्थितानां जनानाम् इति शेषः ; अध्याहृतावस्थित-
क्रियया 'रथस्थं वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते' इत्यादिवत् एककर्तृकत्वेन
अवेक्ष्य इत्यत्र ल्यप् । [पूज्यतां] वन्दनीयत्वम्, [एति] प्राप्नोति ।
एवं स्थितेऽपि भगवति विशेषं दर्शयति, सर्व्वेत्यादि ।—[सर्व्वगुणविरहितस्य]
सर्व्वैः त्रिभिः, गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः, विरहितस्य परित्यक्तस्य, निर्गुणस्येत्यर्थः,
“निर्गुणो हि पुरुषः” इति साङ्ख्यमतम् ; “साक्षी चेता केवली निर्गुणश्च” (श्वेता०
उप० ६ अ० ११ मन्त्रः) इति श्रुतिश्च । [हरेः] परमात्मनः त्रिणोः, [परिपूजया]
अर्चनेन, [कः] कोऽपि, अपूर्वं इत्यर्थः, परमपदप्रतिरूप इति भावः, ; [गुणः]
फलमित्यर्थः, अस्तौति शेषः ; यद्वा,—[कः अगुणः ?] कोऽप्यशस्यगुणः ? अपि तु

न महानयं न च विभर्त्ति गुणसमतया प्रधानताम् ।

स्वस्य कथयति चिराय पृथग्जनतां जगत्जनभिमानतां दधत् ॥२॥

स्वर्गादिरूपः प्रशस्तगुणः एव भवेत्, न तु सामान्यगुण इत्याशयः। अत्र प्रतीयमानस्तुत्यर्थमपि चैद्यवचनं वक्तृप्रकरणादिपर्यालोचनया स्तुत्यर्थे बाधितं सत् निन्दायामेव पर्यवसितं, ततश्च स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वेन व्याजस्तुतिरलङ्कारः;—“उक्ता व्याजस्तुतिः पुनः। निन्दान्तित्भ्यां वाच्याभ्यां गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयोः” इति दर्पणवचनात् ॥ १ ॥

पूर्वोक्तं निर्गुणत्वमेव विशेषण दर्शयितुमाह, न महानिति।—[अयं] पुरतः दृश्यमानः कृष्णः इत्यर्थः। सर्वनाम सर्वत्र प्रत्यक्षनिर्देशः। [न महान्] श्रेष्ठो जनो न, भवतीति शेषः। श्रेष्ठजनानां गुणैस्तुल्यता चेत् कश्चिन्नृपि वर्णते, तदा सोऽपि पूज्यः, इह तु साऽपि नास्ति, इत्यत्र आह, न चेति।—[गुणसमतया] गुणानां शौर्यादीनां, समतया तुल्यतया, [च, प्रधानतां] महत्त्वं, विद्यातकोर्त्तित्वेन पूजाहंत्वमित्यर्थः, [न विभर्त्ति] न धारयति। धेनु पुनः जनः पूजनं लभेत, तादृशप्रधान्यं तु इह नास्त्विति भावः; सर्वथा पूजनायोग्यत्वमेव एतस्मिन्नस्ति इत्याह, स्वस्येति।—[जगति] पृथिव्याम्, [जनभिमानतां] निरहङ्कारत्वम्, आत्मोत्कर्षबीधाभावत्वमित्यर्थः, [दधत्] धारयन्, दधातिः लटः शत्रादेशः, “नाभ्यास्ताच्छतः” (७।१।७८ पा०) इति नमभावः। अयमित्यनुषङ्गः, [स्वस्य] आत्मनः, [पृथग्जनतां] नीचजनत्वं, सर्वजनवर्ज्यत्वमित्यर्थः। ‘विवर्णः पामरी नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः’ इत्यमरः। [चिराय] चिरकालं, [कथयति] प्रकटयति, सूचयतीत्यर्थः।

स्तुतिपक्षे तुः—[अयं, न महान्] न महत्त्वं, भवतीति शेषः; दुर्देरेव तथात्वात्; तथा [गुणसमतया] गुणानां सत्त्वरजस्तमसां, समतया साम्यावस्थया, [प्रधानतां, न च विभर्त्ति] न च धारयति, नाप्ययं प्रधानं भवतीत्यर्थः। प्रधानशब्देनाव अनुभूतविक्रियाणि प्रकृतिसंस्थानि सत्त्वरजस्तमस्यः। तथा [जनभिमानताम्] अनहङ्कारत्वं, [दधत्] धारयन्, न वाऽयमहङ्कार इत्यर्थः, [जगति] पृथिव्यां, [स्वस्य] परमात्मनः, [पृथग्जनतां] जनव्यतिरिक्तत्वम्; यथा,—पृथग्भूताः जनाः पञ्चतन्मात्राणि यस्मात् स पृथग्जनः तस्य भावस्तां, [चिराय, कथयति] प्रकटयति; चतुर्विंशतितत्त्ववाङ्मयः पञ्चविंशकोऽयं पुत्रः इति भावः; तथा च तत्त्वकौमुद्यां,—“प्रकृतैर्महास्तताऽहङ्कारः” इत्यादि २९ सङ्गप्रकारिका। पूर्ववदलङ्कारः ॥ २ ॥

रहितं कलाभिरखिलाभिरकृतरसभावसंविदम् ।

क्षेत्रविदमुपदिशन्ति जनाः पुरवाह्यमेनमगतं विदग्धताम् ॥ ३ ॥

आस्तामस्य पूजनं, प्रत्युत सभास्थितिरपि न शीभते इत्याह, रहितमिति ।—
[अखिलाभिः] सकलाभिः, [कलाभिः] शिल्पादिभिः । 'कला स्थान्मूलविद्वद्भ्यौ
शिल्पादावंगमात्रके' इति मेदिनी । [रहितं] त्यक्तं, सर्व्वविधशिल्पादिज्ञान-
शून्यमित्यर्थः ; यद्वा,—सर्व्वविधसामर्थ्यहीनम् । 'कला विभूतौ सामर्थ्यं च' इति
शब्दसोमः । अथवा,—सर्वाभिः कलाभिः गीतवाद्यादिभिः, विरहितम् ; कर्षका
हि गीतवादित्रायनभिज्ञाः भवन्तीति भावः ; तथा [अकृतरसभावसंविदं] रसाः
शृङ्गारादयः, भावाः रत्यादयः, रसाश्च भावाश्च रसभावाः, अकृता न विहिता,
रसभावानां संविदं ज्ञानं यस्मिन् तम् । 'संवित् स्त्रियां प्रतिज्ञायामाचारज्ञानसङ्करे'
इति मेदिनी । सर्व्वथा रसभावादिज्ञानशून्यमित्यर्थः ; विदग्धशास्त्राणां सङ्केतमपि
यः सम्यक् न वेत्ति तथाविधमिति यावत् ; यद्वा,—रसाः कट्टादयः । 'रसी गम्भरमे
जले । शृङ्गारादौ विभ्रं वीर्य्यं तिक्तादौ द्रवरागयोः ॥' इति मेदिनी । भावाः लीकाना-
मभिप्रायाः । 'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायश्चेष्टाऽऽत्मजन्मसु । क्रियालौलापदार्येषु विभूति-
बुधजन्तुषु ॥ रत्यादौ च—' इति मेदिनी । तेषां संविन् ज्ञानं, न कृता यस्मिन् तं,
कट्टादिबोधरहितं, लोकचित्तानभिज्ञश्च इत्यर्थः ; अत एव [विदग्धतां] पाण्डित्यम्,
[अगतम्] अप्राप्तं, मूर्खमित्यर्थः, तथा [क्षेत्रविदं] क्षेत्रं कलत्रं केदारं वा, वेत्ति
सारतया जानाति इति तथोक्तं, स्त्रीपरतन्त्रं कर्षकं वा इत्यर्थः । 'क्षेत्रं शरीरे केदारे
सिद्धस्थानकलत्रयोः' इति मेदिनी । [एनं] कृष्णं, [जनाः] सदसद्विवेकवन्ती
लोकाः, [पुरवाह्यं] पुरात् नगरात्, वाह्यं वहिःस्थं, ग्राम्यमित्यर्थः ; कार्षिकाः हि
प्रायशः नगरात् वहिर्वसन्तीति भावः ; यद्वा,—पुरस्य नगरस्य, वाह्यं वाहनीयं,
नगराश्रयोपजीवितया पुरायत्तम् इत्यर्थः ; [उपदिशन्ति] कथयन्ति ।

स्तुतिपत्रे तु ।—[जनाः] लोकाः, [एनं] श्रीकृष्णम्, [अखिलाभिः]
समयाभिः, [कलाभिः] अवयवैः, [रहितं] निष्कलमित्यर्थः, तथा [अकृतरसभाव
संविदम्] अकृतरसा असञ्जातानुरागा, भावसंविन् पदार्थज्ञानं यस्य तं, पुरुषः
साच्चिभूततया सर्व्वान् पदार्थान् जानाति, न तु तत्र रसज्ञतां भजते, निर्लिप्तत्वात्,
इति साङ्ख्यसिद्धान्ताभिप्रायेणोक्तम् ; "न स ह तैराचरन् पाप्मना लिप्यते" (छान्दी०
उप० ५ अध्या० १० खण्डः १० मन्त्रः) इत्यादि श्रुतियः ; यद्वा,—अविद्यमानाः

अतिभूयसाऽपि सुकृतेन दुरूपचर एष शक्यते ।

भक्तिशुचिभिरुपचारपरैरपि न ग्रहीतुमभियोगिभिर्नृभिः ॥ ४ ॥

कृतरसभावाः कृतं कर्म, रसः अनुरागः, भावः उत्पत्तिः, कर्मरागीत्यन्वयः इत्यर्थः, यस्य स चासौ संवित् चिद्रूपः तम् ; तथा [पुरवाह्यं] पुरात् देहात्, वाह्यं विलक्षणम्, आत्मस्वरूपमित्यर्थः, प्रकृतिविमुक्तमिति यावत्, कूटस्थमित्याशयः । “असङ्गी ह्ययं पुरुषः” (बृह० उप० ४ अध्या० ३ ब्रा० १५ मन्त्रः) इति श्रुतेः ; तथा [विदग्धता] विशेषण दाह्यत्वम्, [अगतम्] अप्राप्तं, दङ्गनायोग्यमित्यर्थः, “नेन दहति पावकः” इति (२ अध्या० १३ श्लोकः) गौतीकत्वादिति भावः । [चेन्नविदं] चेतनम्, आत्मानमित्यर्थः, ब्रह्मभूतमिति यावत्, [उपदिशन्ति] कथयन्ति ॥ ३ ॥

सर्वथा सर्वेषामवश्य एवायम् इति दर्शयितुमाह, अतिभूयसेति ।—[अतिभूयसाऽपि] अतिबहुलेनापि, [सुकृतेन] शुभकर्मणा, हितकरणेनेति यावत् । ‘सुकृतं तु शुभे पुण्ये क्लीवं सुविहिते विषु’ इति मेदिनी । [दुरूपचरः] दुःखिनः संवित्तुं लभः, नौचस्वभावत्वादिति भावः ; [एषः] दुःशीलः कृष्ण इत्यर्थः, [भक्तिशुचिभिः] भक्त्या अनुरागेण, शुचिभिः शुद्धैः, विशिष्टानुरागवद्भिरित्यर्थः, [उपचारपदैः] उपचारः सेवा एव, परं प्रधानं येषां तैः, संवायां लक्ष्यप्रतिष्ठेः इत्यर्थः, [अभियोगिभिः] अभियोग आग्रहः अस्ति एषां तैः, आग्रहवद्भिरित्यर्थः । ‘अभियोगः आग्रहं शपथे उद्योगं च’ इति शब्दस्तोमः । [नृभिः] नरैः, [अपि, ग्रहीतुं] वशमानेतुम्, आवर्जयितुमित्यर्थः, [न शक्यते] न पार्यते । अयमेतावान् दुःशीलः यत्,—महताऽऽप्युपकारेण प्रबलभक्त्या संवया वा कैरपि शोधयितुं न शक्य इति समुदितार्थः, सर्वथा अकृतज्ञोऽयमिति भावः ॥

स्तुतिपदे तु ।—[एषः] परमात्मा, [अभियोगिभिः] अभ्यस्तयोगिक्रियैः, [भक्तिशुचिभिः] भक्तिशुद्धैः, [उपचारपरैरपि] निरन्तरसंवनपरैरपि, [नृभिः] नरैः, [अतिभूयसा] प्रबलेन, [सुकृतेन अपि] पुण्येन कर्मणा अपि, यज्ञदानादिना इत्यर्थः ; [दुरूपचरः] दुराराधः, भक्तिगम्यत्वात् न सुखसेव्यः इत्यर्थः ; अत एव [ग्रहीतुं] ज्ञातुं, [न शक्यते] न पार्यते, आत्मतत्त्वस्य दुर्ज्ञानतया “नाहं वेदेन तपसा” (गीता० ११ अध्या० ५३ श्लोकः) इत्यादि स्मरणादिति भावः : केवलं ज्ञानमूलिकाभिः भक्तिभिरेवायमधिगम्यते इत्याशयः ॥ ४ ॥

व्रजति स्वतामनुचितोऽपि सविनयमुपासितो जनैः ।

नित्यमपरिचितचित्ततया पर एव सर्वजगतस्तथाऽप्ययम् ॥ ५ ॥

उपकारिणं निरूपकारमनरिमरिमप्रियं प्रियम् ।

साधुमितरमबुधं बुधमित्यविशेषतः सततमेष पश्यति ॥ ६ ॥

व्रजति इति ।—[अयं] कृष्णः, [अनुचितोऽपि] अनुपयुक्तोऽपि, [स्वतां व्रजति] जन्मना स्वजनत्वम् अधिगच्छति, शिशुपालस्य असमीऽपि तत्स्वजन इति प्रकटयति इत्यर्थः । ननु यद्ययम् ईदृशः अयोग्यः, तर्हि जनाः कथमसुं नियतं सेवन्ते ? इत्याशङ्कानिरासार्थमाह, सविनयमित्यादि ।—[तथा, जनैः] लोकैः, [अपरिचितचित्ततया] अज्ञातहृदयत्वेन, कपटपटूनां चित्ताभिप्रायं कथमपि ज्ञातुमशक्यत्वादिति भावः ; [सविनयं] सानुनयं, [नित्यं] चिरम्, [उपासितोऽपि] सेवितोऽपि, [सर्वजगतः] निखिललोकस्य, [पर एव] शत्रुरेव ; अतीवायम-कृतज्ञ इति भावः ।

सुतिपक्षे तु ।—[अनुचितोऽपि] केनापि स्वबुद्ध्या बोधुमशक्योऽपि, अयोग्ययुक्तै-रपरिज्ञातोऽपीत्यर्थः, अस्य सच्चिदानन्दरूपत्वादिति भावः ; [अयं] परमात्मा, श्रीकृष्णः इत्यर्थः, [जनैः] योगिभिः, [सविनयम्] सानुनयं, प्रणामादिपूर्वकमित्यर्थः, [उपासितः] आराधितः, [स्वताम्] आत्मत्वम् । 'स्वी ज्ञातावात्मनि स्वं विश्वात्मीयं स्वीऽस्त्रियं धने' इत्यमरः । [व्रजति] अधिगच्छति : [तथा, नित्यं] चिरम्, [अपरिचितचित्ततया] अपरिचितम् अज्ञातम्, असङ्गतं वा, चित्तं मनः बुद्धिर्वा यस्य तस्य भावस्तथा तथा, साधारणजनानां हि कार्यदर्शनेन चित्ताभिप्रायादिकमवबुध्यते जनैः, अस्य तु अवाङ्मनसगोचरस्य केनापि किमपि न ज्ञायते इति भावः । [सर्वजगतः अपि] सर्वस्मात् जगतः, व्यक्तादित्यर्थः, [परः एव] विलक्षण एव, प्रधानभूत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

उपकारिणमिति ।—[एषः] कृष्णः, [उपकारिणं] हितकारिणं, जनमिति शेषः, [निरूपकारं] निर्णययति, उपकारः हितं यस्मात् तम, अहितं, शत्रुमित्यर्थः, तथा [अनरिं] मित्रम्, [अरिं] रिपुं, तथा [अप्रियं] प्रणयिताङ्गीर्णं, [प्रियं] बन्धुं, [साधुं] सच्छीलम्, [इतरम्] असाधुं, तथा [अनुधं] सूखंश्च, [बुधं] पण्डितम्, [इति] इत्थं, [सततं] निरन्तरमेव, [अविशेषतः] समतया, विशेषमविविच्यै-वेत्यर्थः, [पश्यति] अवलोकयति ; अयं पुनरेतावान् मूढः, यत्—कस्मावत् शत्रुः ?—की वा मित्रम् ?—की वा सूखं ?—की वा पण्डितः ? एतद्विभक्तमपि न शक्नोति इत्यभिप्रायः । इति निन्दा ।

उपकारकस्य दधतोऽपि बहुगुणतया प्रधानताम् ।

दुःखमयमनिशमाप्तवतो न परस्य किञ्चिदुपकर्तुमिच्छति ॥७॥

स्तुतिपक्षे तु ।—अयमेतावान् श्रेष्ठः यतः, — उपकारिणमपकारिणश्च शत्रुं मिव च सर्वमेव तुल्यत्वेन पश्यति; निर्गुणपुरुषस्य सर्वत्र समदृष्टिरिति भावः;—“अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रियं स्पृशतः” (कान्दी० उप० ८ अध्या० १२ खण्ड० १ मन्त्रः) इत्यादि श्रुतः) । अत्र उपकारवत्त्वादिषु निरुपकारत्वादिः योगस्तु सर्वथा असम्भवित एव, निरुपकारत्वादिः उपकाराभाववत्त्वार्थकतया याज्ञाभावावगाहित्वेन तत्र प्रतिबन्धकत्वादिति विरोधः, परन्तु भगवतः प्रभावस्यातिशयितत्वादेव सर्वत्र सर्वं सुघटते ऽवेति तन्ममाधानात् विरोधाऽऽभासीऽलङ्कारः ॥ ६ ॥

न केवलमयमुपकारापकारादिज्ञानहीनः, अपि तु निरतिशयाङ्गतज्ञोऽपि इति दशम्यन्नाह, उपकारकस्येति ।— [अयं] कृष्णः, [उपकारकस्यापि] हितं विदधतीति; परश्वेत् अपकारो भवेत्, तदा तस्य उपकाराकरणं नास्ति किञ्चिद्विषयः, किन्त्वयमुपकारकस्यापि नापाकरोति इत्यपिशब्दाशयः । तथा [बहुगुणतया] गुणाऽऽतिशय्येन, श्रुतशौच्यादिगुणशतमहावेनेत्यर्थः, [प्रधानतां] श्रेष्ठतां, [दधतः] धारयतः; परश्वेदुपकारी प्राकृतजनां भवेत्, तदा तस्य प्रत्युपकाराकरणोऽपि न तथा लज्जा भवेत्, किन्तु बहुगुणवतः महतः उपकारकस्य प्रत्युपकारस्तु अवश्यमेव करणाय इति भावः । तथा [अनिशं] निरन्तरं, [दुःखं] क्लेशम्, [आप्तवतः] प्राप्तवतः, उपकारकरणादेवेति भावः । [परस्य] अन्यस्य, जनस्येति शेषः, [किञ्चित्] किमपि, मनागपीति भावः । [उपकर्तुं] हितं विधातुं, [नेच्छति] नाभिलाच्छति, नोचतया प्रत्युपकारप्रवृत्तिविरहादिति भावः । इति निन्दा ॥

स्तुतिपक्षे तु ।— [अयं] पुरुषः, [उपकारकस्य] पुरुषप्रवृत्तिद्वारेण उपकर्तुं विदधतः, [बहुगुणतया] बहुवः सत्त्वरजस्तमोरूपत्वेन त्रिविधाः, गुणाः तेषां भावस्तथा तथा, [प्रधानतां] प्रकृतित्वम् । ‘प्रधानं स्यात् महामात्रं प्रकृतौ परमात्मनि’ इति मेदिनी । [दधतः] धारयतः, तथा [अनिशं] सञ्वेदा, [दुःखं] क्लेशं, जननमरणादिकमित्यर्थः, [आप्तवतः] अनुभवतः, बुद्धिः सर्वमनुभवति, न पुरुष, इति साङ्गमतम् । [परस्य] बुद्धितत्त्वस्य, प्रधानरुञ्जकस्येत्यर्थः, [किञ्चिदपि] मनागपि, [उपकर्तुं] उपकारं विधातुं, [न इच्छति] नाभिलाषति; पुरुषः दृष्टा, न तु सक्रियः;—“अक्षणी ह्ययं पुरुषः” (बृह० उप० ४ अध्या० ३ ब्रा० १५ मन्त्रः) इत्यादि श्रुतेरिति भावः ॥ ७ ॥

स्वयमक्रियः कुटिलमथ तृणमपि विधातुमक्षमः ।

भोक्तृमविरतमलज्जतया फलमोहते परकृतस्य कर्मणः ॥ ८ ॥

य इमं समाश्रयति कश्चिदुदयविपदानिराकुलम् ।

तस्य भवति जगतीह कुतः पुनरुद्भवो विकरणत्वमोयुषः ? ॥ ९ ॥

निलज्जत्व' प्रतिपादयितुमाह, स्वयमिति ।—[एषः] कृष्णः, [स्वयम्] आत्मना, [अक्रियः] नास्ति क्रिया यस्य सः, असमश्रयतया स्वयम् अलसः । कदाचित् ऐश्वर्य-
वशादेवं स्यादित्याह, तृणमिति ।—[तृणमपि] अतिलघु यत्किञ्चिदनौत्यर्थः,
[कुटिलं] वक्रं, दिग्दर्शनीकरणात् नतमित्यर्थः, [विधातुं] कर्तुम्, [अक्षमः]
असमर्थः, तथा [अलज्जतया] लज्जाहीनतया, [परकृतस्य] अन्यैः सम्पादितस्य,
[कर्मणः] कार्यस्य, [फलं] लाभं, तत्कार्यजन्यलभ्यमित्यर्थः । 'फलं ज्ञाताफलं
शस्ये हंतुस्ये व्युष्टलाभयोः' इति कटिनौ । [भोक्तृं] लभ्यम्, [अविरतं] सदा,
[ईहते] चष्टते, वाञ्छतीत्यर्थः । कायोलभस्य अन्यदत्तेन पिच्छेनोपजीवति,
अन्यैरेव च कार्ये सम्पादयतीति भावः । इति निन्दा ॥

भक्तिपक्षे तु ।—[एषः] भगवान्, साहोत्तपुरुषस्वरूपः इत्यर्थः । [स्वयम्]
आत्मना, [अक्रियः] क्रियारहितः, निष्कर्मो इत्यर्थः ; तथा [तृणमपि] अतिलघु
वस्तु अपि, [कुटिलं, विधातुं] कर्तुम्, [अक्षमः] अनौशः,—“अवशं
प्रकृतवशात्” (गोता० २ अध्या० ८ श्लोकः) इत्यनुशासनात् पुरुषस्य प्रकृतिसह-
कारित्वाभावेन क्रियाऽभावादिति भावः । [अलज्जतया] अत्रपत्नेन, गणातीतत्वा-
दिति भावः । [परकृतस्य] स्वनिर्घेन सम्पादितस्य, बुद्धकृतस्येत्यर्थः, [कर्मणः]
शुभाशुभरूपस्य, [फलं] सुखदुःखात्मकं परिणामम्, [अविरतं] निरन्तरं, [भोक्तुम्]
अनुभवितुम्, [ईहते] इच्छति । आत्मनः फलभाक्त्वादिति भावः ; तथा चोक्तं
कारिकायां,—“सद्भातपराश्रयत्वात् विगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् । पुरुषोऽस्मि
भोक्तृभावात् केवल्यार्थं प्रवृत्तश्च ॥” इति (साङ्ख्य० का० १० सू०) ॥ ८ ॥

य इति ।—[यः कश्चित्] सूखः इत्यर्थः, [उदयविपदाः] अभ्युदयावनत्याः
सम्पत्ति विपत्ति च इत्यर्थः, [निराकुलं] निश्चिन्तम्, अतिमूढमित्यर्थः, नीतिज्ञाना-
भावात् स्वाभ्युदयविधाने आपन्नताकारसाधने च उदासीनमिति भावः । [इमं]
श्रीकृष्णं, [समाश्रयति] अवलम्बति, अत एव [विकरणत्वं] निरिन्द्रियत्वं,
सृष्टिमित्यर्थः । 'करणं साधकतमं जैवगावेन्द्रियेष्वपि' इत्यमरः । उपादानमवैपरीत्य-

गुणवन्तमप्ययमपास्य जनमखिलमश्वस्थितैः ।

याति सुचिरमतिञ्चालतया धृतिमेक एव परिवारितो जडैः ॥१०॥

मित्यर्थं वा, [ईयुषः] प्रातवतः । 'इष गती' इत्यस्मात् कसप्रत्ययेन सिद्धान्तं ईयुषमश्वञ्चालतया षष्ठाकवचनम् । [तस्य] सुखंम्येत्यर्थः, [इह] अस्मिन्, [जगति] लोके, [पुनरुदयः] पुनरभ्युदयः, पुनरुत्थानमित्यर्थः, [कतः] कथं, [भवति ?] नैव सम्भवतीत्यर्थः । एतदाशयणान् स मुदः सत एव, कदाचित् स्वभ्युदयं सावयिनं न प्रभवतीति भावः ; अत एवार्मा कृष्ण सदैव सर्वे परिवर्जनाय इत्याशयः । इति निन्दा ॥

स्तिपक्षे तः— यः कश्चित् पुण्यवान् इत्यर्थः, [उदयविपदा] सम्पटापदाः, [निराकलम्] अश्वयं, कष्टस्थतया समावष्टमित्यर्थः, अक्रियत्वादिति भावः, [इमं] परमात्मानं, [समाश्रयति] अवलम्बते, [विकरणत्वं] विगतानि करणानि इन्द्रियाणि यत्र स विकरणः नष्टेन्द्रियः तस्य भावः तत्त्वम्, [ईयुषः] प्रातवतः, [तस्य] पुण्यवानः, योगिनः इत्यर्थः, [इह, जगति] प्रियव्यां, [पुनरुदयः] पुनरुत्थितः, [कतः भवति ?] नैवेति भावः : "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" (मूण्ड० उप० ३.३०. २४०. २ मन्त्रः) इति श्रुतेः पराममदत् परिमाणस्य परमाश्रयः स्वरूपत्वेनास्य एतादृशमहत्समाश्रयणान् स्फुरितैव भवेत् इति फलितम् ॥ २ ॥

गुणवन्तमिति ।— [अयं] श्रीकृष्णः, [अखिलं] सकलं, [गुणवन्तमपि] गुणशीलमपि, [जनम्, अतिञ्चालतया] शिशुसंभावतया, अतिचापल्येन इत्यर्थः, [अपास्य] त्यक्त्वा, [अश्ववस्थितः] चञ्चनमतिभिः शास्त्रविधिलङ्घनेन संज्ञाचारिभिरित्यर्थः, [जडैः] सुखैः जनैः, [परिवारितः] वेष्टितः, [एक एव] नान्य इत्यर्थः, [सुचिरं] निरन्तरं, [धृतिम्] आनन्दं, [याति] अधिगच्छति, प्रीयते इति यावत् ; एतदतिरिक्तः नान्यः काऽपि विबुधलोकं परिच्यत्य इत्थं गीपस्य रमते इति भावः । गुणवन्परित्यागेन अमाधुजनसमालम्बनं चपलस्यैव लक्षणमिति तात्पर्यम् । इति निन्दा ॥

स्तिपक्षे तः— [अयं] भगवान्, [गुणवन्तमपि] सत्त्वादिगुणशालिनमपि, [अखिलं जनं] सर्वलोकम्, [अपास्य] विषा, सर्वं जनं संहृत्य इत्यर्थः, [एक एव, अश्ववस्थितैः] लङ्घितस्य गीर्षः, भरितसकलभवनैरित्यर्थः, [जडैः] जलैः । अत्र डलशरं कत्वम् । [परिवारितः] आश्रितः, [अतिञ्चालतया] बालक-

सुकृतोऽपि सेवकजनस्य बहुदिवसखिन्नचेतसः ।

सर्वजनविहितनिर्विदयं सक्तदेव दर्शनमुपैति कस्यचित् ॥११॥

रूपी भवन्, [सुचिरं] निरन्तरं, [धृतिम्] आनन्दं, तत्र शयनेन इति भावः ।
[याति] प्राप्नोति : प्रलये जगन्ति समाकृष्य सलिलशायी ह्ययं रमते इति भावः ।
उक्तञ्च,— “संभक्ष्य सर्वभूतानि कृत्वा चैकार्णवं जगत् । बालः स्वपिति यश्चैकसप्तमे
मायात्मने नमः ॥” इति (महा० शान्ति० प० ५७ अ० ५७ श्लोकः) ॥ १० ॥

सुकृत इति —[सर्वजनविहितनिर्वित्] सर्वजनानां सकललोकाणां, विहिता
सम्पादिता, निर्वित् अनुतापः, दुःखमित्यर्थः येन सः, निखिलजनदुःखप्रदः, जग-
दुत्पीडक इति यावत्, [अयं] कृष्णः, [बहुदिवसखिन्नचेतसः] बहुदिवसैः खिन्नं क्लिष्टं,
सेवायाः फलप्राप्ताभावादिति भावः, चेतः यस्य तथोक्तस्य, चिरकालमेवोद्विग्नचित्त-
स्येत्यर्थः, किम्भोः सेवनादित्याशयः । शोभनं करोति यस्तस्य, [सुकृतोऽपि]
उपकारकस्यापि । सपूर्वकात् करोतिः क्विप् । [कस्यचित् सेवकजनस्य] भृत्यस्य,
न तु सर्वेषामिति भावः, [दर्शनम्] अवलोकनं, [सक्तदेव] एकवारमेव, न तु सर्वदा
इति भावः, [उपैति] लभते ; सर्वेषां समुत्पीडकतया अतीव निर्दयं द्रष्टव्यममं कृष्णं
चिरं सेवित्वा कोऽपि भृत्यः कदाचिदेवानुग्रहं लभते, न तु सर्वदेति भावः ।
इति निन्दा ॥

स्तुतिपक्षे तु ।—[अयं] परमात्मा श्रीकृष्णः इत्यर्थः, [सर्वजनविहितनिर्वित्]
सर्वेषां जनानां विहिता कृता, निर्वित् निर्वेदः, निर्वाणहेतुभूतं वैराग्यमित्यर्थः,
येन सः, निखिलजनसक्तिप्रद इत्यर्थः ; यद्वा,—सर्वेषु जनेषु वि विगते, हितनिर्विदौ
प्रियाप्रियभावो यस्य सः, नास्य कश्चित् प्रियो वा, द्वेष्यः वा, सर्वेषु समभावसम्पन्न
इति भावः ; अथवा,—सर्वे जना यत्र स सर्वजनः, वि विगते, हितनिर्विदौ
सुखदुःखे यस्य स विहितनिर्वित्, ततश्च सर्वजनशासो विहितनिर्विञ्चेति सर्वजन-
विहितनिर्विदिति विगेषणकर्मधारयः । तथा च सर्वेषामाशयः स्वयं सुखदुःखातीत-
श्रेत्यर्थः । तथा [सुकृतः अपि] पुण्यवतः अपि, सत्कार्यशीलस्यापि वा । ‘सुकृतं कृतपुण्ये
धार्मिके जने’ इति शब्दस्लोकः । [बहुदिवसखिन्नचेतसः] बहुभिः दिवसैः
दौर्घ्येण कालेन, खिन्नं खेदं गतं, क्लिष्टमित्यर्थः, चेतः मनी यस्य ; प्रबलतपसा
क्लान्तमनसः, न हि अयोगिलभ्य ईश्वर इति भावः । [कस्यचित्, सेवकजनस्य]
भक्तजनस्येत्यर्थः, [सक्तदेव] एकवारमेव, [दर्शनं] दृष्टिविषयताम्, [उपैति]

स्वजने मखिष्वनुगतेषु नियतमनुरागवत्स्वपि ।

स्नेहममृदुहृदयः क्षपयन् निरपेक्ष एष समुपैति निर्वृतिम् ॥ १२ ॥

क्षपमेव राजसतयेव जगददयदशितात्मकः ।

सत्त्वहितकृतमतिः सहसा तमसा विनाशयति सर्वमाहतः ॥ १३ ॥

अधिगच्छति ; सङ्गंनेनैव सुदुर्गभाया सुक्तेर्जायमानतया, न तु सर्वस्य सर्वदा चेतसोऽयं दृष्टिविषयतामुपैति इति भावः ॥ ११ ॥

स्वजने इति ।—[अमृदुहृदयः] अमृदु अमृजु, कृष्टिलमित्यर्थः, हृदयं मानसं यस्य सः, क्रूरचित्त इत्यर्थः, तथा [निरपेक्षः] भेदज्ञानविरहितः, सदसद्विवेकरहित इत्यर्थः, [एषः] कृष्णः, [नियतं] निरन्तरम्, [अनुरागवत्स्वपि] प्रियत्वयुक्तेषु अपि, अविरक्षेप अपि इत्यर्थः, [स्वजने] ज्ञातां, [सखिषु] समप्राणेषु बन्धुषु इत्यर्थः, तथा [अनुगतेषु] आशितेषु जनेषु च, [स्नेहं] प्रीतिं, [क्षपयन्] अपाकर्षन्, सर्वत्र वैरायमाण इत्यर्थः, [निर्वृतिं] सुखं, [समुपैति] लभते । इति निन्दा ॥

स्मृतिपक्षे तु ।—[एषः] परमात्मा, श्रीकृष्ण इत्यर्थः । [अनुरागवत्स्वपि] भक्तिप्रवणेषु अपि, [स्वजने] निजजने, तथा [सखिषु] बन्धुषु, तथा [नियतं] निरन्तरम्, [अनुगतेषु] आशितेषु च, संवकजनेषु इत्यर्थः, [स्नेहं] प्रेम, आसक्तिमिति यावत्, [क्षपयन्] निरस्यन्, तृणां तन्कुर्वन् इत्यर्थः, [अमृदुहृदयः] अमृदु दूर्जयमित्यर्थः, हृदयं स्वरूपं यस्य सः, तथा [निरपेक्षः] उदासीनः, अनामकः सन्नित्यर्थः, [निर्वृतिं] सुखं, [समुपैति] लभते ; अखिलयदवंशपरिवर्तोऽप्ययम् अनामकः सत्पुरुषः इति भावः ॥ १२ ॥

क्षपमिति ।—[एषः] कृष्णः, [राजसतयेव] क्षपलतया एव, [क्षपं] क्रियत् कालं, [जगददयदशितात्मकः] जगतां लाकानाम्, उदये हितसाधने, अमृदय-विधाने वा, दशितः एकटितः, नियोजित इत्यर्थः, आत्मा स्वं येन तथाविधः । ['जगददयदशितायति' इति पाठः,—जगदुदये दशिता उच्यतिः उद्योगः येन तथाविधः] भवतीति शेषः ; राजसिकत्वेन क्षपं जगतामुपकारं विदधातीति भावः । [सत्त्वहितकृतमतिः] सत्त्वानां जन्तूनां, 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्रो तु जन्तुषु' इत्यमरः । हिते मङ्गलविधाने, कृता विहिता, मतिः येन तथाविधोऽपि, [सहसा] भट्टिति, [तमसा] मोहनं, [आहतः] व्याप्तः सन्, [सर्वं] निखिलम् ; यथा,—[तमसा]

अभिह्वयते यदभिह्वन्ति परितपति युञ्जतप्यते ।

नास्य भवति वचनीयमिदं ? चपलात्मिका प्रकृतिरेव हीट्टशी १४ ।

मोहेन, [आहतस्तु] व्यासः सन्नेव, आहतः पुनरित्यर्थः । त् अत्र भिन्नकर्म प्रयुक्तः ।
[अहितकृतमतिः] अहिते जगतामुपद्रवविधाने इत्यर्थः, कृता विहिता, मतिः
बुद्धिः यत्र तथाविधः सन्नित्यर्थः, [सर्वं] निखिलं, [सत्] सङ्गतं, [विनाशयति]
ह्वन्ति ; अयन्तु रजोगुणोपहितः पूर्वं यत्किञ्चिन् जगतामुपकृतवान्, पश्चात् तत् सर्वमेव
तमसा आच्छन्नः सन् विनाशयतीत्यर्थः ; अव्यवस्थितचित्तस्य अस्य त् सर्वं जगदप्रकृति-
विधानं परिणामविरसमेवेति भावः । इति निन्दा ॥

स्तुतिपद्ये त् ।—एष एव परमात्मा गुणवशेण मूर्तिवयं परिगृह्य सृष्टिम्यति-
विनाशादिकं साधयति इति दर्शयति, क्षणमिति ।—[एषः] परमात्मा, त्रिमूर्तिं
रित्यर्थः, [क्षणं] कदाचित्, [राजसतथा एव] रजोगुणाऽऽश्रयेण, ब्रह्मरूपेण्येति
भावः, [जगदुदयदर्शितात्मकः] जगतः उदये उत्पत्तौ, सर्जनकर्मणेत्यर्थः, दर्शित
आत्मा स्वं यत्र तथाभूतः ; ['जगदुदयदर्शितोयतिः' इति पाठे त्,—जगदुदये दर्शिता
उद्यतिः उदयोगः यत्र तथाविधः] भवतीति शेषः, पञ्चमं विदधातीति भावः ;
तथा [सत्त्वहितकृतमतिः] सत्त्वेन सत्त्वगुणेन, हिने जगतां पालनं इत्यर्थः, कृता
मतिः बुद्धियत्र सः, विश्वरूपेण प्रजारक्षां करोतीति भावः, [तमसा] तमोगुणेन
च, [आहतः] आश्रितः, तमोगुणमवलम्ब्य इत्यर्थः, [सहसा] ह्येतां, [सर्वं विनाशयति]
निखिलं जगत् हन्तीत्यर्थः, रुद्ररूपेणामौ सर्वेषां संहारं करोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

अभिह्वयते इति ।—[अभिह्वयते] ताडयते, अन्येन एष ह्वरिः इति शेषः, तथा
[अभिह्वन्ति] नाशयति, अन्यामिति शेषः, इति [यत्, परितपति] वाधने,
लोकानिति शेषः ; तथा [तप्यते] दहते, अन्येन स्वयमिति शेषः ; इति [च यत्, अस्य]
क्षणस्य, [इदं] पूर्वाक्तं कर्म, [वचनीयं] निरुनीयं, [न भवति ?] इति काकुः, अपि त्
भवत्येवेत्यर्थः । उक्तमर्थं समर्थयति, चपन्ति ।—[हि] यस्मात्, [चपलात्मिका]
अविनीता, [प्रकृतिः] स्वभावः, [हीट्टशी एव] एवमकारा एव, भवति इति
शेषः । अयं क्षणः अतिचपलस्वभावसम्पन्नः, तेन हि असौ निरन्तरं सर्वेषामुपघाता-
दिकं करोति, स्वयमपि नियतं तिरस्कृत्यने सर्वैरिति भावः । इति निन्दा ॥

स्तुतिपद्ये त् ।—[यत्, अभिह्वयते] अन्येन असौ विनाशयते, तथा [अभिह्वन्ति]
नाशयति, एषः परमात्मा इति शेषः, तथा [यत्, परितपति] जनान् पीडयति,

अतिसत्त्वयुक्त इति पुञ्जिद्वयमतिशयेन वर्ण्यते ।

सूक्ष्ममतिभिरथ चापगते समुपैति नात्पमपि सत्त्वमङ्करम् ॥१५॥

मानसं दुःखं ददातीत्यर्थः ; तथा [तप्यते] स्वयमनुत्तरी भवति, [अथ] परमात्मनः, [इदं] पूर्वोक्तं, [वचनीयं] वचनादङ्, [न भवति] एतद्वचनमस्मिन् नैव प्रवर्तते इत्यर्थः । पुरुषस्य निर्गुणत्वात् एष हन्ति, हन्यते. तपति, तप्यते नैतद्वाच्यमिति निष्कर्षः । चेदग्रमेवं न स्यात्, तदा कस्ताद्दृशः ? इत्याह, चपन्ति ;—[हि] यतः. [प्रकृतिरेव] बुद्धिरेव, [ईदृशी] एवमकारा, [चपलात्मिका] अनेकरूपा. नानाशयैत्यर्थः, न तु एष परमात्मस्वरूपः यौक्त्वा एवंविध इत्यभिप्रायः । उक्तञ्च,—“य एनं वेत्ति हन्तारं शयैर्न मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानौतः नायं हन्ति न हन्यते ॥” इति (गीता० २ अध्या० १८ श्लोकः) । अत एवार्तो पुरुषः न बुध्यते न मुच्यते नापि च संसरति. केवलं नानाऽऽयया प्रकृतिरेव बुध्यते मुच्यते संसरति चेति भावः ॥ १५ ॥

कृणाम्य पौरुषाभावं दर्शयितुमाह, अतिसत्त्वेति ।—[सूक्ष्ममतिभिः] सूक्ष्मा ज्ञाणा, अत्येति यावत्, सतिः बुद्धिः शेषां तैः, स्वल्पज्ञानैरित्यर्थः, [पुञ्जिः] नरैः, [अथ] कृणामः, [अतिसत्त्वयुक्तः] अतिसत्त्वेन सहता बलंन. युक्तः, [इति, अतिशयेन] समुत्तया, [वर्ण्यते] कौर्त्त्येति । [अथ] पक्षान्तरं, किन्तु इत्यर्थः, [चापगते] गृहीतचापं, कस्मिंश्चित् युद्धाय धनुर्दधति सति इत्यर्थः, [अन्यमपि] लोकमपि, [सत्त्वमङ्करं] सत्त्वममियणं, बलयोगमित्यर्थः, पौरुषलक्षणमिति यावत्, [न समुपैति] न लभते । गृहीतधनुर्न पुमांसं दृष्ट्वैव युद्धं ज्ञात्वात्पनायनादिति भावः । अ पुनरभं बलशालिनं मन्यन्ते, ते तु नितराम्ना एव ; बुद्धिमन्तस्तु युद्धादौ वीरत्वाभावस्य समीप्य दुर्बलोऽयमित्येवाभिजानन्ति इति तात्पर्यम् । इति निन्दा ॥

सतिपक्षे तु ।—[पुञ्जिः] पुरुषैः, योगिभिरित्यर्थः, [अथ] पुरुषः, यौक्त्वाः इत्यर्थः, [अतिसत्त्वयुक्तः] सर्वोच्चनिर्वीजसमाधी अत्यधिकं सत्त्वेन गुणेन युक्तः, [इति, अतिशयेन वर्ण्यते] सम्यक्तया कथ्यते, [अथ च] विस्मये, एवं सत्यपीत्यर्थः, [सूक्ष्ममतिभिः] कृशाशीयदुद्धिभिः, बहुदर्शिभिः इत्यर्थः. [अपगते] जाते सति, [अन्यमपि] लक्षतोऽपि, [सत्त्वमङ्करं] सत्त्वगुणसम्बन्धं, निर्वीजसमाधाविति भावः, [न समुपैति] पुरुषस्य निर्गुणत्वादिति भावः । यी हि अतिसत्त्वयुक्तः, स कथं सत्त्वमङ्करं न समुपैति : इति आगततः विरोधः, भगवतः अपारमहिमशालित्वात् तत्परिहारत्तु विरोधाऽऽभामोऽलङ्कारः ॥ १५ ॥

प्रलयं परस्य महतोऽपि नियतमिह निःसुखे गुणाः ।

यान्ति जगदपि सदोषमदः स्वरुचैव पश्यति गुणान् द्विषन्नयम् ॥१६॥

क्षितिपोठमभ्रसि निमग्नमुदहरन् यः परः पुमान् ।

एष किल स इति कैरबुधैरभिधोयमानमपि तत्प्रतीयते ? ॥१७॥

प्रलयमिति ।—[इह] अस्मिन्, [निःसुखे] निर्नास्ति अविद्यमानं वा सुखं यस्मात् तस्मिन्, क्लृप्ते इत्यर्थः. तादृशदुर्जनात् कस्यापि सुखसम्भावनाऽभावादिति ; अनेन कस्यापि गुणस्वीकाराकरणात् कुतः तेषां सुखमिति वा भावः ; [महतः अपि] मण्डलस्यापि, सौन्दर्यादिभिः श्रेष्ठस्यापि इत्यर्थः, [परस्य] अन्यस्य, [गुणाः] सौन्दर्यादयः, [नियतं] सततं, [प्रलयं] नाशं, [यान्ति] प्राप्नुवन्ति, कस्यापि गुणान् अयं न स्वीकरोति इत्यर्थः. अत एव [गुणान् द्विषन्] परगुणायादीत्यर्थः, [अयं] कृष्ण इत्यर्थः, [स्वरुचैव] आत्मच्छयेव, [अदः जगदपि] इदं विश्वमपि, [सदोषं] दोषयुक्तं, [पश्यति] ईक्षते, गुणविद्वेषी अयं निर्दोषान् अन्यानपि सदोषान् वेत्ति इत्यर्थः. इति निन्दा ॥

क्षितिपते त् ।—[निःसुखे] सुखवर्जिते, आत्मनः विकाराभावादिति भावः, [इह] परमात्मनि, [परस्य] बहुवचनस्य, [महतः अपि] महत्तत्त्वस्यापि, [गुणाः] सत्त्वरजसमांसि, [नियतं] निरन्तरं, [प्रलयं] नाशं, [यान्ति] प्राप्नुवन्ति ; परुषं प्राप्य गुणा निवर्त्तन्ते इत्यर्थः. अतः [गुणान्] सत्त्वरजसमांसि, [द्विषन्] असृष्टयन्, असृष्टयन् इति यावत्, [अयं, स्वरुचैव] आत्मभावितेव, [अदः] इदं, [जगत् अपि] प्रकृतित्यर्थः. [सदोषं] क्लेशयुक्तं, ज मनिधनवत्त्वादिति भावः, पश्यति] ईक्षते ॥ १६ ॥

क्षितिपोठमिति ।—[यः, परः] अन्यः, साधारणतरः इत्यर्थः, श्रेष्ठ इति यावत्. 'परः श्रेष्ठारिदूरान्योत्तरं क्लीवन्तं किवन्तं' इति मेदिनी. [पुमान्] पुरुषः, [अभ्रसि] जलं, [निमग्नम्] अन्तर्हितं, [क्षितिपोठं] पृथिवीमण्डलम्, [उदहरन्] उद्धृतवान्. [एषः किल सः इति] स एवायमिति निश्चितत्वेन. [कैरपि, अबुधैः] सर्वैः, [अभिधोयमानं] कथ्यमानं, [तत्, प्रतीयते?] ज्ञायते? किमतकन्यतया प्रतीतिर्भवति? इत्यर्थः. इति काक्कः. नैवेत्यर्थः. सूत्राः एव वराहरूपेण भूमण्डलोद्धारणकारौ महापुत्रवः एवायं मयमिषवगच्छन्ति, सुधियन्तु नेव तत् सत्त्वं मन्वन्ते इति समुदितायः. इति निन्दा ॥

नरसिंहमूर्त्तिरयमेव दितिसुतमदारयत्त्वैः ।

आप्तजनवचनमेतदपि प्रतिपत्तुमोमिति जनोऽयमर्हति ॥ १८

अपहाय तुङ्गमपि मानमुचितमवलम्ब्य नोचताम् ।

स्वार्थकरणपटुरेष पुरा बलिना परेष मह मंप्रयुज्यते ॥ १९ ॥

स्तुतिपर्वे त ।—[कैः] कैश्चिद् प्राज्ञैः, [अभिधीयमानं तत्, अबुधैरपि] सर्वैरपि, का कथा पण्डितानाम् ? इति काक । सर्वैरेव स एवायं वराहरूपो भगवानिति सत्यं ज्ञायते इत्यर्थः । अन्यत् समानम् ॥ १७ ॥

नरसिंहं ।—[अयमेव] कृष्ण एव, [नरसिंहमूर्त्तिः] नरस्य सिंहस्य च मूर्त्तिरिव काय इव, शरीरमिव इत्यर्थः, मूर्त्तिः शरीरं यस्य सः । 'मूर्त्तिः कायकाठिन्ययीः स्विधाम' इति मंदिनी । [दितिसुतं] देवं, हिरण्यकशिपुमित्यर्थः, [नखैः] कररुहैः, [अदारयत्] वक्षी विदीर्य प्राणानपाहरत्, इति [आप्तजनवचनम्] आप्तजनानां प्रसापुरुषाणाम्, अथ च, आप्तजनानाम् आत्मीयानां, वचनं वाक्यम्, [एतदपि] अयं कृष्ण एव पुरा नरसिंहमूर्त्तिं परिगृह्य हिरण्यकशिपुं जवानेति वाक्यमित्यर्थः, [अयं जनः] भीष्मादिक एवेत्यर्थः, [ओमिति] एवमिति । 'ओमिषं परमं मते' इत्यमरः । [प्रतिपत्तुं] स्वीकर्तुम्, [अर्हति] भजनमन्तरेण न कश्चिदेतत् ग्रहधाति इत्यर्थः ; सर्वतरेः करपि एतत् मथमिति नाङ्गीक्रियते इत्याशयः । इति निन्दा ॥

स्तुतिपर्वे त ।—[अयमेव] एष भगवान् कृष्ण एव, नान्य इत्यर्थः, [दितिसुतं] हिरण्यकशिपुं, [नरसिंहमूर्त्तिः] नरसिंहरूपधारो सन्, [नखैः, अदारयत्] विदारितवान्, [एतदपि] इत्यमेव, [आप्तजनवचनं] शिष्टजनवाक्यम्, अत्रितथवादिभिः व्यासादिभिरुक्तमित्यर्थः, [अयं जनः] मनीषी जनः, [ओमिति, प्रतिपत्तुम्] अङ्गीकर्तुम्, [अर्हति] शक्नोति : पण्डिता एव आप्तवाक्यं सत्यमिति विदन्ति, नान्ये इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अपहायति ।—[स्वार्थकरणपटुः] स्वार्थस्य आत्मप्रयाजनस्य, करणे सम्पादने, पटुः चतुरः, [एषः] कृष्णः, [उचितं] न्याय्यं, [तुङ्गमपि] उन्नतमपि, [मानम्] अहङ्कारम्, [अपहाय] त्यक्त्वा, [नोचतां] पृथग्जनताम्, [अवलम्ब्य] स्वीकृत्य, [बलिना] बलवता, [परेष सह] रिपुणा सह, [पुरा] निकटमेव, अचिर-संबीत्यर्थः । 'स्यात् प्रबन्धे चिरातोति निकटाऽऽगामिके पुरा' इत्यमरः । [सम्प्रयुज्यते]

क्रमते नभो रभसयैव विरचयति विश्वरूपताम् ।

सर्वमतिशयगतं कुरुते स्फुटमिन्द्रजालमिदमेष मायया ॥ २० ॥

सम्पद्यते ; शत्रुबलवानिति जानाति चित् आभविनाशभयात् तमेव शरणं याति इति भावः । इति निन्दा ॥

स्तुतिपत्रे तु ।—[एषः] भगवान् शौकणः, [स्थायिकरणपटुः] स्वस्य ज्ञानः, इन्द्रस्य इत्यर्थः, (वामनावतारे अदितिगर्भात् प्रादुर्भूतत्वात् इन्द्रावरजत्वेन भगवतः इन्द्रज्ञातित्वम्) अर्थः प्रयोजनं, शत्रुपराभवरूप इत्यर्थः, तस्य करणे साधने, पटुः दक्षः ; अत एव [उचितं] सम्पद्यते, स्वाभाविकमित्यर्थः, [तुङ्गम्] उन्नतं, [मानं] प्रमाणं, शरीरदैर्घ्यमित्यर्थः, [अपि. अपहाय] त्यक्त्वा, [नीचतां] खञ्जित्वं, वामनरूपमित्यर्थः, [अवलम्बा] आश्रित्य, [परिष] श्रेष्ठेण, [बलिना] वैरोचनिना, [सङ्घ] सङ्घं, [पुरा] पूर्वं, [सम्प्रयुज्यते] सम्प्रयुज्जे, इन्द्रानुरोधान् वामनरूपमाश्रित्य पूर्वमेष भगवान् बलिं वधस्य इत्यर्थः । ‘सम्प्रयुज्यते’ इत्यत्र “पुरि लुङ् चाप्ते” (१।१।१२२ पा०) इति पुराशब्दयोगे भूतानशतने वैभाषिको लट्प्रयोगः ॥ १८ ॥

क्रमत इति ।—[एषः] कृष्णः, [रभसयैव] अतिमहत्या एव, [मायया] कल्पनकरणेन, युद्धश्लाघादिति भावः । रभस् इति शब्दस्यात्र महदर्थकत्वात् स्त्रीत्वं, निघण्टौ महदर्थकत्वे द्विषु व्यवहारस्य प्रदर्शितत्वात् । [नभः] गगनं, [क्रमते] आरोहति, युद्धस्थलात् त्वरितपदं पलायते भयादिति भावः । “अनुपसर्गादा” (१।१।३७ पा०) इत्याशनेपदम् । तथा [विश्वरूपतां] सकलाऽऽकृतिं, नानारूपम् इत्यर्थः । ‘विश्वान्तरिक्षाद्यथा स्वो जगति स्यान्नपुंसकम् । न ना शयद्व्यां पुंसि देवप्रभेदेऽत्रखिलं विष ॥’ इति, ‘रूपं स्वभावं सौन्दर्यं नामगं पशुशब्दयोः । यस्याऽऽवृत्तौ नाटकादावाकारश्लोकधोरपि ॥’ इति च मेदिनी । [विरचयति] प्रकटयति, सर्वेषां वक्ष्यमाणं बहुरूपी भूत्वा भुवि विचरतीति भावः ; यद्वा,—विश्वरूपतां—विः पत्नी, च श्वा कृकरश्च, रूपं पशुश्च तानि विश्वरूपाणि पबिकृकरपशव इत्यर्थः, तेषां भावस्तथा ता, विरचयति, अयं हि पतगादिविषहृक् भूत्वा जनान् वक्ष्यते इति वा भावः । [सर्वं] निखिलं कर्म, [अतिशयगतं] विलक्ष्यतां प्राप्तं, सर्वजनातिरिक्तमित्यर्थः, [क्रमते] विदधाति ; [इदं] पूर्वोक्तं कर्म, [स्फुटं] निश्चितं, [इन्द्रजालम्] इन्द्रेण कौमलाद्यै श्रुत्यैश्च, जालं द्रष्टुः नेत्राऽऽवरणं, सन्तौषधादिना यथास्थितपदार्थस्य अन्यथाभूतत्वेन दर्शनसाधनमित्यर्थः, मिथ्याऽऽइतनिति यावत् ; नात्य कश्चित्कालिका व्यवहारः अस्ति, कैवलं

किल रावणारिरयमेव किंमिदमियदेव कथ्यते ? ।

मत्त्वमधिबलमधियुति यत्तदशेषमेष इति धृष्टमुच्यताम् ॥ २१ ॥

मायया सर्वान् विमाहयति इति भावः ; तथा चोक्तम् इन्द्रजालतन्त्रे,—“अथातः सम्प्रवक्ष्यामि इन्द्रजालमनुत्तमम् । महाकालस्य बीजानि प्रस्थमकं समाहरितः धात्रीरसेन देवेशि । समवारान् विभावयत् । कस्य्या गटिकास्तासु मुखे निबिध्य पार्ष्वति । ॥ अचिरेणैव कालेन स्वयं पारावतो भवेत् ॥” इति निन्दा ॥

स्मृतिपत्रं तु ।—[एषः] भगवान्, [रभसया] रभसमात्सुख्यं करोतीति रभसा तथा । “तत्करांति तदाचष्ट” (ग०) इति षिचि, “नन्दिग्रहि—” (श१।१०४ पा०) इति कर्त्तरि षिचि टापि च सिद्धम् । [मायया एव] शक्त्या एव, [इन्द्रजालं] तादृश-अममित्यर्थः, [स्फुटं, कुरुते] जनयति, तथा हि,—[नभः क्रमते], बलिवम्बनाश्र-मिति शेषः, [विश्वरूपतां] सर्व्वदेवमयत्वं, [विरचयति] प्रकटयति, [इदं, सर्व्वं] सकलं जगत्, [अतिशयगतं] प्राप्तविशेषरूपं, कुरुते ॥ २० ॥

लोकानां स्मृतिवादस्यालोकतामुपदर्शयितुमाह, किंमिति ।—[अयं] हरिः इत्यर्थः, [रावणारिः किल] दशाननरिपुः एव, इति [इदं] दशाननोऽनेन हतः इत्यादिकं मित्याभाषणमित्यर्थः, [इष्टेव] एतन्मात्रमेव, एतादृक् स्वल्पमात्रक-मित्यर्थः, [किं] कथं, [कथ्यते ?] उच्यते ? सृष्टा वक्तव्ये बह्वन्वयं तत् उच्यताम् ; अयं रावणारिरिति ईदृक् स्वल्पमात्रमेव कथमुच्यते ? इति भावः । किं तत् वक्तव्यम् : इथाह, सत्त्वमिति ।—[यत्, सत्त्वं] प्राणो-द्रव्यासुव्यवसायेषु मत्त्वमन्त्री तं जन्तुषु इत्यमरः । [अधिबलं] बलाधिकं, महा-शक्तिसम्पन्नमित्यर्थः, [अधियुति] अधिका व्युत्थित्य तत्, महातेजस इत्यर्थः, [तदशेषं] तत्सर्व्वमेव, [एषः] हरिः, [एव इति, धृष्टं] निःशङ्कं, निर्लज्ज-मिति यावत्, [उच्यतां] कथ्यताम् । अत्रायमाशयः,—यदि अमन्यवचोभिः हरिं प्रशंसितुमिच्छं, स रावणारिः इत्येतावन्मात्रमेव कथं भाषसे ?—“पितृणा-मर्थमा चास्मि यमः संयमतामहम् । सृगाणाञ्च सृगेन्द्रोऽहं वेनतेयश्च पक्षिणाम् ॥” (गीता० १० अध्या० २२ श्लोकः) इत्याद्युक्तरूपेण यत्किञ्चित् सत्त्वं श्रौतम्, विभूतिमत्, ऊर्जितम्, अतिबलं, महासत्त्वञ्च, तन्मूर्धन्यमेव इति क्वचा पूर्व्वोक्तादपि अधिकमप्यप्रशंसावादं यथेच्छं कुरु, यतः अश्लोकवचनस्यान्ती नास्ति इति । एतेन हरिणा किमपि न कृतमिति सूचितम् । इति निन्दा ॥

चलतेष पादयुगलेन गुरु शकटमौषदस्युशत् ।

दैवकलितमथ चोदलसद्वलितोरुभाण्डचयमात्मनैव तत् ॥ २२ ॥

स्तुतिपत्रे तु।—[अयं] श्रीकृष्णः, [रावणारिः] रावणमावस्यैव हन्ता, [इदम्, इयत् एव] एतावत् स्वल्पमावसेव प्रशंसावचनमित्यर्थः, [किं कथ्यते?] कथम् अभिधीयते? अस्य भयसौ प्रशंसा क्रियतामित्याशयेनाह, सत्त्वमिति।—[यत् सत्त्वम्, अधिबलं] महाशक्ति, [अधियुति] महान्तेजश्च, [तदग्रेषु एष एव] तत्कर्त्तव्यमेवेत्यर्थः, [किल] प्रसिद्धौ, शान्ते एवमेव उक्तमस्तीत्यर्थः, अतः [इति, घृष्टं] निःशङ्कं यथा तथा, [उच्यतां] कथ्यताम्; विश्वरूपस्यास्य भगवतः यत्किञ्चित्प्रशंसावर्द्धनं गुणानामियत्तान भवति इति भावः। उक्तञ्च,— “यद्यद्विभ्रतिमत् सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा। तत्तद्देवावगच्छ त्वं मम तेजोऽश-सम्भवम् ॥” इति (गीता० १० अध्या० ४१श्लोकः) ॥ २१ ॥

यत्किञ्चित् विश्वयत्करं शैशवे वयसि कृतमनेन, सर्वमेव तदसत्यमिति दर्शयितुमाह, चलनेति।—[एषः] हरिः, [चलता] प्रमारिनेन, [पादयुगलेन] चरणद्वयेन, [गुरु] महत्, बृहदित्यर्थः, [शकटं] यानम्, [ईषत्] किञ्चित्, [अस्युशत्] स्पृष्टवान्; [अयं] स्वर्गनामन्तरं, [तच्च, दलितोरुभाण्डचयं] दलितः चूर्णितः, उरुः महान्, भाण्डानां दधिचीरवृत्तघटादिकानां, चयो राशिर्यत्र तत्, तथा [दैवकलितं] दैवेन अद्वष्टेन, कलितं सम्पादितं सत्, [आत्मनैव] स्वयमेव, [उदलसत्] अपतदित्यर्थः। एतेन नास्य किञ्चित् पौरुषमस्ति इत्युक्तम्। इति निन्दा ॥

स्तुतिपत्रे तु।—[एषः] भगवान्, [चलता पादयुगलेन, गुरु] महत्, [शकटम्] अणः। ‘क्तीवेऽनः शकटाऽस्त्री स्यात्’ इत्यमरः। [ईषत्] किञ्चित्त्वावम्, [अस्युशत्] अस्माद्धीत, [अथ च] विश्वयाऽऽवहमेतत्, यत् तेनैव; अथ शब्दोऽत्र विश्वयं। [दलितोरुभाण्डचयं] चूर्णोक्तदविभ्रतादिमावराशि, [तत्] शकटं, [दैवकलितं] भगवत्काम्यादितं सत्, [आत्मना] स्वयम्, [एव, उदलसत्] अपतत्। भगव-च्चक्तिमन्तरेण तादृग्बालकस्य ईषत्यदस्यर्शनमात्रेण तत्पतनमसम्भवमेव इति भावः। बाल्ये खलु भगवान् माया गृहाभ्यन्तरे शायितः कृपानः कुरीद, कर्मान्तरव्यापृता तु तज्जननी रीदनं न श्रुतवती; ततः कृष्णः गृहाभ्यन्तरे अस्युश-

स्रुवताऽमुना स्तनयुगेन जनितजननीजनाऽऽदरा ।

स्त्रीति सदयमविधाय मनस्तदकारि साधु यदघाति पूतना? ॥ २३ ॥

अभनक् तरु कथमिवैष कृतधरणिः शृणुः क्षणात् ? ।

वाढमिदमपि न बालकृतं ननु देवताविधिरयं विजृम्भते ॥ २४ ॥

रचितं शकटं क्रमवर्द्धितेन पादयुगलेन पस्पशं, ततश्च भूमौ पतितः स बभञ्ज, तेन च तत्रावस्थितः दक्षिणीरादीनां भाण्डचयोऽपि भयभीत इति पौराणिकी वार्त्ता अभानुसन्धेया ॥ २२ ॥

किं बहुना ? अयं पुनर्मातृहन्ताऽपि इति वक्तुम् आह, स्रुवतेति ।—[अमुना] हरिणा, [स्रुवता] क्षीरं स्रवता, [स्तनयुगेन] पयोधरयुगेन, [जनितजननीजनाऽऽदरा] जनितः कृतः, जननीजनाऽऽदरो मातृहन्तः यथा सा, [पूतना] तदाख्य-राक्षसी, [स्त्री इति] अत्रलाजातिरिति कृत्वा, [मनः] चिन्तं, [सदयं] दयायुक्तम्, [अविधाय] अकृत्वा, [यत्, अघाति] हता, [तत्, साधु] युक्तम्, [अकारि ?] विहितः ? इति काकः, नैतदयुक्तं कृतमित्यर्थः ; अयं खलु मातृघाती इति भावः । इति निन्दा ॥

स्मृतिपक्षे तु ।—[अमुना] हरिणा, [स्रुवता स्तनयुगेन, जनितजननीजनाऽऽदरा] कृतमानं प्रेक्षाऽपि, [पूतना] तत्रासीत् राक्षसी, [स्त्री इति, मनः] चिन्तं, [सदयं] दयापरवशम्, [अविधाय] अकृत्वा, [यत्, अघाति] हता, [तत्, साधु] भद्रम्, [अकारि] अकियत ; यद्ययं मे सन्यपायो स्यात्, तदा नूनं विषाक्तस्तन-सम्पर्कात् मरिष्यति इति वदन्ना पूतनायाः तन्मारणार्थमागतत्वादिति भावः । अकारण-बधीयताया अस्याः बधे नाम्नि धर्महानिः, सर्वथा बधीऽस्या विधेय एव इत्यभि-प्रायः ॥ २३ ॥

अभनगिति ।—[कृतधरणिः शृणुः] कृतं विहितं, धरण्यां प्रथिव्यां, रिङ्गणं स्खलनं, हस्तपादेन चलनमित्यर्थः, यत्र सः । 'रिङ्गणस्खलने समं' इत्यमरः । [एषः] कृष्णः, [क्षणात्] कियता कालेनैव, [तरु] अर्जुनाख्यौ वृक्षौ, [कथमिव] केन प्रकारेण, [अभनक् ?] बभञ्ज ? भनक्तेः लङि रूपम् । नैतत् सम्भवति इत्यर्थः ; शिशुः कृष्ण एव हृत्पादपदयस्य भङ्क्ता इति सर्व्वे मन्यन्ते, तत्र सत्यमिति भावः । नी चेदभिमतमेतद-भवतां, तत् कथं भयो ? इत्याह, वाढमिति ।—[वाढं] दृढं, भ्रुवं वदामीत्यर्थः । 'वाढं दृढप्रतिशयोः' इति मेदिनी । [इदं] हृत्प्रभञ्जनं, [न बालकृतं] शिशु-कर्म्म न एव, [अयमपि] तरुभङ्गीऽपि, न केवलं शकटभङ्गः इत्यपर्यर्थः । [देवता-

विहरन् वने विजन एव महति दधत्त गोपताम् ।

नाम जगति मधुसूदन इत्यगमहतेन मधुना महीयसा ॥ २५ ॥

अविमृश गोबधसमुत्थमत्रमयममोमरद्रुषा ।

रिष्टमुपगु समुपोढमदं यदसौ किलासुर इति प्रमाष्टिं तत् ॥ २६ ॥

विधिः] कस्यचिददृष्टस्य देवस्य विधानमित्यर्थः, [विजृम्भते] प्रतीयते, प्रकाशते इति यावत् । [ननु] इत्यवधारणम् । ननुशब्दः अत्रावधारणे । 'ननुशब्दो विनियुहः । अनुप्रश्ने परकृतावधिकारे च सम्भ्रमे । आसन्त्वणोऽप्यनुनयं प्रशानुशाऽवधारणे' इति मेदिनी । यो हि गतिशक्तिविरहितः, स कथमेवं लोकातीतं कर्म कर्तुं प्रभवति ? इति भावः । इति निन्दा ॥

स्तुतिपक्षे तु ।—[एषः] श्रीकृष्णः, [कृतधरणिः] बालवैशष्टक् इत्यर्थः, यत् [चणात्, कथमिव] असारवस्तुवत् इत्यर्थः, [तरु] अर्जुनौ, [अभगम्] इदमपि, न बालकृतं] न शिशुकर्म । तर्हि किम् ? इत्याह, वादमिति ।—[वादं] निश्चितम् ; [अर्थं, देवताविधिः] देवव्यापारः, [विजृम्भते ननु] प्रकाशते एव, विलसतीति यावत् ; तच्चतः नायं बालः, किन्तु बालरूपधृक् देव एव ; ततश्च देवत्वमाश्रित्य सर्वमेतदङ्गतं कर्म कृतवानिति हृदयम् ॥ २४ ॥

विहरन्निति ।—[एषः] कृष्णः, [महति] विशालं, [विजने] जनशून्ये, [वने एव] अरक्ष्ये एव, [गोपतां] गोपालत्वं, [दधत्] धारयन्, [विहरन्] विचरन् सन्, वनावनान्तरमिति शेषः ; [महीयसा] ब्रह्मता, [मधुना] मात्सिकपटलेन, मधुकोषेणेत्यर्थः, [हतेन] विनाशितेन, [जगति] पृथिव्यां, [मधुसूदन इति नाम अगमत्] तदाख्यां लभं ; न पुनः मधुदैत्यं हत्वा तादृशाभिधानमधिगतवानिति भावः । इति निन्दा ॥

स्तुतिपक्षे तु ।—[एषः एव] कृष्ण एव, [महति] सर्वलोकव्यापिनि, [विजने] जनशून्ये, कल्पान्ते सर्वजनसंहारादिति भावः, [वने] जले । 'सलिलं कमलं जलम् । ...जीवनं भुवनं वनम् ।' इत्यमरः । [गोपतां] गां पृथिवीं, पाति रचति इति गोपस्य भावस्तां, जगत्यालकत्वमित्यर्थः, [दधन्] धारयन्, [विहरन्, महीयसा] प्रवलनं, [मधुना] तदाख्यदैत्यविशेषणं, [हतेन] नाशितेन सता, [जगति, मधुसूदन इति नाम अगमत्] तन्नाम प्राप्तवान् ॥ २५ ॥

न कैवल्यमर्थं साधारणपापी, परन्तु गोबधकारी अपि, अत एव न चमाऽहः इति

सुखकन्दरान्तरगतोऽपि विकटदशनेन केशिना ।

नास्य सपदि यदखादि भुजस्तदहो !! तिरश्चि सहजैव मूढता ॥२७॥

दर्शयितुमाह, अविस्मयेति ।—[अयं] क्लृप्तः, [गोवधसमुत्थं] गोवधेन जनितम्, [अघं] पापम्, [अविस्मय] अगणयित्वा, [रुषा] कोपेन, [उपगु] गवां समीपे, [समुपोढमदं] सञ्जातहृषे, गाः कामयमानमित्यर्थः, [रिष्टं] तदाख्यं हृषभं, [यत्, अमीमरत्] अवधीत् । 'म्रियते' इत्यस्य धातोः षिचि लुङि रूपम् । [असौ] पापी क्लृप्त इत्यर्थः, [असुर इति] दैत्य इति उक्त्वा ; यद्वा,— असौ असुर इति हृषभरूपी दैत्योऽयमिति उक्त्वा, [किल] इत्यलौके ; वस्तुतस्तु गौरिवायं, न त्वसुरः, गोपन्नशायमित्यर्थः, [तत्] प्रसिद्धं गोवधपातकं, [प्रमार्ष्टि] मया असुरः हतः, न तु गौरिति लोकासमीपे कथयन् परिशुध्यति । मैथुनप्रहसगोवधकारी न चामाऽर्होऽयम् इति फलितम् । इति निन्दा ॥

स्तुतिपद्ये तु ।—[अयं] श्रीकृष्णः, [अविस्मयगोवधसमुत्थम्] अविस्मयः चिन्तयितुमशक्यः । “ऋदुपधात्—” (३।१।११० पा०) इति क्यप् । यो गोवधः, तत्र समुत्था समुत्थानम्, उद्यम इति यावत्, यस्य तं, गाः समाक्रान्तवन्तमित्यर्थः, अत एव [अघं] पापरूपम् ; यद्वा,—अघमस्यालौक्यर्थं “अघं आदिभ्योऽच्” (५।१।१२७ पा०) इति मत्वर्थे अच्प्रत्ययः ; अघवन्तमिति तदर्थः, पापिनमिति यावत्, [उपगु] गवां समीपे । इत्यव्ययीभावः, तेन च “गोस्त्रिगोरूपसर्जनस्य” (१।२।४८ पा०) इति ङस्त्वम् । [समुपोढमदं] जातदर्पे, [रिष्टं] तदाख्यं हृषरूपधारिणं दैत्यं, [रुषा] कोपेन, [यत्, अमीमरत्] अवधीत्, [तत्, किल] सत्यम्, [असौ असुरः इति प्रमार्ष्टि] सत्य एवायमसुर इति जानता भगवता मायया घृतहृषरूपोऽपि स हत इत्यर्थः ; गोवधसमुत्थस्य पापिनः दर्पिष्ठस्य दानवस्य वधात् भगवतः स्तुतिप्रतीतिः । पुरा किल श्रीकृष्णवलरामवधाय कसेन प्रेषितः । कश्चिदसुरः महाहृषभरूपमाश्रित्य क्लृप्तं निहन्तुं गच्छन् गाः कामयमानः क्लृप्तेन हत इति पीराणिकी कथाऽज्ञानुसन्धेया ॥ २६ ॥

सुखेति ।—[विकटदशनेन] विकटानि भीषणानि, दशनानि दन्ता यस्य तेन, [केशिना] तदाख्यनुरगवदनदानवेन, [सुखकन्दरान्तरगतः अपि] सुखमध्यप्रविष्टः अपि, [अस्य] क्लृप्तस्य, [भुजः] बाहुः, [यत्, सपदि] तत्त्वन्वात्, सुखे प्रवेशमात्रम् इति यावत् । [न अखादि] न भञ्जितः, [तत्, अहो !!] चिन्तम् !!

यदुदस्य बाहुमयमेकमधृत गिरिमङ्गतं न तत् ।

भूरि सखिलमविषह्यमियं जलदे विमुञ्चति गवां सभाग्यता ॥२८॥

[तिरश्चि] पश्चादौ, [सहजा एव] उत्पत्तिकालजातैव, स्वाभाविकी एव इत्यर्थः, [मूढता] मूर्खता, मुख्याभ्यन्तरप्रविष्टीऽपि कृष्णभुजः तिर्यक्त्वादेव तेन भौषण-
दन्तुरमुखेन मूर्खेण अश्वदन्दानवेन न भवितः, न मूढश्चदर्सी अश्वः, तदा का शक्तिः
कृष्णस्य स्वभुजरक्षणं ? इति भावः । अत्र सामान्येन तिरश्चा मूर्खत्वेन विशेषस्य
कृष्णभुजाभक्षणस्य समर्थनात् अर्थान्तरन्यासीऽलङ्कारः । इति निन्दा ॥

स्तुतिपद्ये तु ।—पूर्वोक्ताद्यस्यैव काका स्तुतिरूपत्वं बोध्यम् ।—[कैश्रिना]
तदाख्यदैत्येन, [अस्य] कृष्णस्य, [भुजी यत्र, अखादि] भवितं, [तत्] किं [तिरश्चि
सहजा, मूढता एव ?] मूर्खता एव ? न तु तत्, अपि तु अलौकिकशक्तेर्बालस्य
भगवतः माहात्म्यात् असौ असुरः तद्भुजं भवितुमसमर्थं इत्यर्थः । [अहो !]
अद्भुतस्य माहात्म्यमित्यर्थः । शेषन्तु समानमेव ॥ २७ ॥

बदुदस्येति ।—[जलदे] मंघे, [अविषह्यम्] असहनीयं, [भूरि] प्रभूतं, [सखिलं]
जलं, [विमुञ्चति] वर्षति सति, [अयं] कृष्णः, [एकं, बाहुं] भुजम्, [उदस्य]
उत्तिच्य, [यत्, गिरिं] गोवर्द्धनपर्वतम्, [अधृत] द्रष्टुं, [तत्] गिरिधारणं.
[न अद्भुतं] न विचित्रम् । यत् सर्वेषामसाध्यं, तत् कथं नाद्भुतम् ? इत्याह, गवा-
मिति ।—[इयं, गवां] लोकरक्षानिदानतया मातृभृतानां, धर्मक्रियाहेतुतया
देवान्यहमधिगतानाञ्च गोसमूहानामित्यर्थः, [सभाग्यता] पुण्यवत्त्वम् ; गवां
पुण्यवलेनैव एतत् सम्भूतं, केनचिद्देवेन वा कृतमिदं, न तु कृष्णान् स्वशक्त्येति भावः ।
इति निन्दा ॥

स्तुतिपद्ये तु ।—[जलदे] मंघे, देवेन्द्रस्याज्ञयति भावः, [अविषह्यं] गोकुल-
वासिभिः सोढुमशक्यं, [भूरि] प्रभूतं, [सखिलं] जलं, [विमुञ्चति] अविरलधारं
वर्षति सतीत्यर्थः, [अयं] श्रीकृष्णः, [एकं बाहुम्] एकं भुजम्, [उदस्य] उत्तिच्य,
[यत्, गिरिं] गोवर्द्धनपर्वतम्, [अधृत] धृतवान्, [तत् न अद्भुतम् ?] अपि तु अद्भुत-
मेवेत्यर्थः । तथा च [इयं गवां सभाग्यता ?] इति काकुः, अपि तु नैव इति तदर्थः ;
अलौकिकशक्तिमता भगवता स्वयं सर्वमेव तत् स्वमहिम्ना सम्पादितमिति भावः ।
पुरा हि भगवता श्रीकृष्णेन महेन्द्रपूजायां निषिद्धाः, तेनैव प्रचीदितस्य
गोकुलवासिनः गिरेः गोवर्द्धनस्य पूजां प्रकृतितुमारिभिरि, तद्दृष्ट्वा भगवते प्रकृत्य

किमिवात्र चित्रमयमन्नमचलमहकल्पितं यदि ? ।

प्राश निखिलमखिलेऽपि जगत्पुद्गरङ्गते बहुभुजोऽस्य न व्यथा ॥२६॥

अमुना करेण पृथुदन्तमुसलमुदखानि दन्तिनः ।

तेन यदबधि स एव पुनर्बलशालिनां क इव तत्र विस्मयः ? ॥३० ॥

स्वामानमसहमानः देवेन्द्रः अनियतं सन्न वासरान् रात्रीषु प्रभूतं पानीयं ववर्ष,
येन गोकुलं प्रावितमभूत् ; तददृष्ट्वा च भगवान् गोवर्द्धनपर्वतं करेण ह्यवरूपतया
विधृत्य गोकुलं तद्वासिनश्च ररञ्चति पौराणिकी वार्त्ता अवागुसन्धेया ॥ ३८ ॥

अस्य आत्मभरित्वं दर्शयति, किमिषेति ।—[अयं] कृष्णः, [अचलमहकल्पितं]
गोवर्द्धनपर्वतीक्ष्णवसम्पादितं, [निखिलं] समग्रम्, [अन्नं] भक्ष्यं, गोवर्द्धनपर्वत-
पूजार्थं सकलगोकुलवासिजनैरुपस्थापितमित्यर्थः, [प्राश] भक्षितवान्, [यदि]
निन्दितं तदित्यर्थः । 'यदि गर्हाविकल्पयोः' इति मेदिनी । यद्वा ;— प्राश यदि
भुक्तवाञ्छेत, तदा [अत्र] प्रभूतभक्ष्यभक्षणे, [वित्रं] विस्मयकारणमित्यर्थः,
[किमिव ?] न किञ्चिदित्यर्थः । कथं न चित्रम् ? इत्याह, अखिले इति ।—[बहुभुजः]
प्रचुरभक्षकस्य, उदरपरायणस्येत्यर्थः, [अस्य] कृष्णस्य, [अखिले] समये, [जगति]
भुवने, [उदरं] जठरं, [गतेऽपि] प्राप्तेऽपि, जागतिकं निखिलवस्तु खादित्वाऽपीत्यर्थः,
[व्यथा] पीडा, [न] नास्ति, जीर्णाभावादित्यर्थः ; लोभपरतन्त्रः बहुभीजी
तु अविनश्यत यदेव प्राप्नोति, तदेव भुङ्क्ते, न च असौ बहुभोजनं दुःखं गणयति
इति भावः । सर्वथा उदरभरिः विवेकहीनशायमिति निष्कर्षः । इति निन्दा ॥

स्तुतिपत्ते तु ।—[अखिलं] समये, [जगति] विश्वे, [उदरं गतेऽपि]
कुचिप्राप्तेऽपि, [बहुभुजः] बहु प्रभूतं, भुनक्ति पालयति इति बहुभुक् तस्य, जगत्पाल-
कस्येत्यर्थः । 'भुज पालने' इति पालनार्थकान् रुधादिगणोयपरस्मैपदिनी भुजधातोः
क्लिप् । [अस्य] श्रीकृष्णस्य, [न व्यथा] न दुःखम्, अतः [अयं] श्रीकृष्णः,
[यदि] चेत्, [अचलमहकल्पितं] पर्वतीक्ष्णवार्थं स्थापितं, [निखिलं] ह्यन्नं,
बहुलमित्यर्थः, [अन्नं] भक्ष्यं, [प्राश] भक्षितवान्, [अत्र, किमिव चित्रम् ?]
अत्र कोऽपि विस्मयः नास्त्येव इति कार्त्तर्यः ; कुचिस्थाखिलभुवनस्य जगदाधारस्य
किञ्चिदन्नभक्ष्यं नैव चित्रमित्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

अमुनेति ।—[अमुना] कृष्णेन, [दन्तिनः] कुबलयोपीडाव्यस्य गजस्य, [पृथु-
दन्तमुसलं] पृथुः विशालः, दन्तः दशनं, सुसलम् अग्नीऽयमितिव । 'अयोऽयं सुसली-

शिशुरेव शिञ्चितनियुद्धकरणमकृतक्रियः स्वयम् ।

मङ्गमलघुकठिनांसतटं न्यबधीद् यदेष तददृष्टकारितम् ॥ ३१

स्त्री स्यात्' इत्यमरः । [करेण] इत्सेन, [यत्, उदखानि] उत्पाटितं, [तेन] उत्खातदशनेन, [स एव] गज एव, यत् [अत्रधि] निहतः, [तत्र पुनः, बलशालिनां] शक्तिमतां, [क इव विषयः ?] तत्र विषयौ न युक्त इत्यर्थः ; मन्मथि चाहल शिशुरपि प्रबलं मारयितुं शक्नोति, तत्र दुर्बलप्रबलविचारणाया अवकाशो नास्ति, अतः इरेः न भवति बलीयस्त्वे हेतुः कुवलयबध इति फलितार्थः । इति निन्दा ॥

स्तुतिपत्रे तु ।—[अमुना] श्रीकृष्णेन, [दन्तिनः] विशालाऽऽकृतेः महाबलशालिनः कुवलयापीडाख्यस्य कंसगजस्य इत्यर्थः, [पृथुदन्तमुसलं] एषुः विशालः, दन्तः मुसलमिव, मुसलवदतिकठिनदशनमित्यर्थः, [करेण] इत्सेन, न पुनर्दृष्टादस्त्रादिनेति भावः ; [उदखानि] अकृतं समुत्पाटितं, [तेन यत्, स एव] महागज एव, [अत्रधि] इतः । इत्सेः कर्मणि लुङि रूपम् । [तत्र पुनः, बलशालिनां] महाबलानामपि, [क इव] अदृष्टपूर्वं इव, [विषयः] आशयम् ; यं दृष्ट्वा वीरा अपि दूरात् पलायामासुः, तस्य गजस्य समीपमुपगम्य दशनीत्याटनं, तेन तस्य हननञ्च सर्वेषामेव विषयकरमिति भावः ; यदुक्तम्,—“एकः क्लृप्तो गजो इन्ति षट्सहस्राणि वाजिनाम्” इति ॥ ३० ॥

शिशुरिति ।—[स्वयम्, अकृतक्रियः] न कृता न शिञ्चिता, क्षिया किर्माप युद्धादि कार्ये येन सः, अत्र इत्यर्थः, [एषः] कृष्णः, [शिशुरेव] बालक एव, [यत् अलघुकठिनांसतटम्] अलघु पीनं, कठिनं दृढम्, अंसतटं स्कन्धदेशी यस्य तं, तथा [शिञ्चितनियुद्धकरणं] शिञ्चितानि अभ्यस्तानि, नियुद्धकरणानि बाहुयुद्धक्रियाः येन तम् । 'नियुद्धं बाहुयुद्धे' इत्यमरः । [मङ्गं] चाणूराख्यं दानवं, [न्यबधीत्] हतवान् । निपूर्वकात् इत्सेः कर्मणि लुङि रूपम् । [तत्] हननम्, [अदृष्टकारितम्] अदृष्टं न देवेन, कारितं विहितं, न खलु तादृशः शिशुः महाबलशालिनं मङ्गं हन्तुं शक्नोति, देवेनैव सम्पादितमेतदित्यर्थः । इति निन्दा ॥

स्तुतिपत्रे तु ।—पूर्ववदत्रापि काङ्क्षा बोध्यम् । [तत् अदृष्टकारितं ?] नैव हि एतत् देवविहितम्, अपि तु भगवतः श्रीकृष्णस्यैव माहात्म्यमिदमित्यर्थः । अन्यत् समानम् ॥ ३१ ॥

यदयुध्यमानमपि सन्तमुपहितसुरौघसाध्वसम् ।

कंसमभयमयमभ्यभवत् समुदा जनेन तदपि प्रशस्यते ? ॥ ३२ ॥

इति निन्दितुं कृतधियाऽपि वचनममुना यदाददे ।

स्तोतुमनिशमुचितस्य परैः स्तुतिरेव सा मधुनिघातिनोऽभवत् ॥ ३३ ॥

अयं पुनरष्टहीतास्त्रस्य स्वजनस्यापि हाना इति दर्शयितुमाह, यदिति ।—[अयं] कृष्णः, [अयुध्यमानम्] अकृतसमरक्रियं, निरस्त्रमित्यर्थः, तथा [उपहितसुरौघसाध्वसम्] उपहितं जगितं, सुरौघाणां देवसमूहानां, साध्वसं भयं येन तं, महाबलमित्यर्थः, [अभयं] नास्ति भयं यस्य तं, भयहोनमित्यर्थः, [सन्तं] साधुं, निर्दोषमित्यर्थः, [कंसं] तदाख्यं स्वमातुलम्, [अपि यत्, अभ्यभवत्] आचक्राम, आजघानेत्यर्थः, [तदपि] वीरानुचितं हननंमपि, [समुदा] सानन्देन, [जनेन, प्रशस्यते ?] अभिनन्द्यते किम् ? इति काकुः ; यदा,—अपि प्रये, जनेन, समुदा सानन्देन सता, तत् वीरविगर्हितम् आक्रमणं, प्रशस्यते ? नैव तत् प्रशस्यते इत्यर्थः ; वीरा हि निरस्त्रं न हन्ति, तथाविधहननस्य निन्दाकरत्वादिति भावः । इति निन्दा ॥

स्तुतिपक्षे तु ।—[अयं] श्रीकृष्णः, [उपहितसुरौघसाध्वसं] जगितदेवमभयम, [अभयं] स्वयं वासरहितं, महावीरमित्यर्थः, [अयुध्यमानमपि, सन्तं] तिष्ठन्तं, [कंसं यत्, अभ्यभवत्] अहनं, [तदपि] तादृशनिरस्त्रहननमपि, [समुदा] सन्तोषवता, [जनेन, प्रशस्यते] स्तूयते एव ; स खलु कष्टकभूतः कंसः जनान् एवमुत्पीडयामास यत्, सर्वेऽपि जनाः तद्विनाशनं प्रहृष्टाः भगवन्तं प्रशंसन्ति अ इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

पूर्वोक्तशोकसमूहानां निन्दाम्तुल्यभयार्थकत्वं ख्यापयन् उपसंहरति, इतीति ।—[अमुना] चैवेन, [इति] पूर्वोक्तप्रकारेण, [निन्दितुं] गर्हितुं, कृष्णमिति शब्दः, [कृतधियाऽपि] कृता धीः बुद्धियेन तथाभूतेनापि सता, [यत्, वचनं] वाक्यम्, [आददे] ऊचं । “आङ्गी दीऽनास्यविहरणे” (१।३।२० पा०) इति आङ्पूर्वात् ददातेः सुखविकसनादन्यत्रार्थे वर्त्तमानत्वादात्मनेपदम् । [परैः] शत्रुभिरपि, [अनिशं] सर्वदा, [स्तोतुम्] अभिनन्दितुम्, [उचितस्य] योग्यस्य, [मधुनिघातिनः] मधुरिपीः कृष्णस्य इत्यर्थः । “कर्मणि हनः” (१।२।८६ पा०) इति हन्तेः कर्त्तरि षिनिः । [सा] निन्दार्थमुपन्यस्ता उक्तिः, [स्तुतिरेव] नुतिरेव, [अभवत्] अजायत । अत्र पश्चिमेषु सर्वेष्वथ श्लोकेषु पूर्ववदलङ्कारः ज्ञातव्यः ॥ ३३ ॥

यदुवाच दुष्टमतिरेष परिविवदिषुर्मुंरद्विषम् ।

द्वार्थमपि सदसि चेदिपतेस्तदतोऽपराधगणनामगाहचः ॥३४॥

इति प्रथमश्लोकाः ।

इति वाचमुद्धतमुदीर्य

सपदि सह वेणुदारिणा ।

सोढरिपुबलभरोऽसहनः

स जहास दत्तकरतालमुच्चकैः ॥ ३६ ॥

यदिति ।—[दुष्टमतिः] हीनबुद्धिः, दर्जन इत्यर्थः, [एषः] चेदिपः, [सुरद्विषं] सुरारिं, [परिविवदिषुः] निन्दितुमिच्छुः सन्, [सदसि] सभायां, [यत्, वचः] वाक्यम्, [उवाच] वभाषे, [तत्] वचः. [द्वार्थमपि] निन्दास्तुतिरूपीभयाद्येकमपि, [अतः] अज्ञादेव कारणात्, तस्य दुष्टमतित्वात् सततं सुरारिं विनिनिन्दिषुत्वादेवेत्यर्थः. [चेदिपतेः] शिशुपालस्य, [अपराधगणनाम् अगात्] अपराधमध्ये गणितमित्यर्थः ; यतोऽसौ दुष्टमतिः सर्वदा सुरारिनिन्दापर आसीत्, तेन हि तदुक्तवचनजातस्य निन्दास्तुतिरूपीभयाद्येकतया उभयाद्यं प्रतिपादने तुल्यबलस्यापि भगवता श्रीकृष्णेन प्राधान्येन निन्दापरत्वमेव निर्द्धारितमित्याशयः । अत्र उवाचेत्यनेनैव विवक्षितार्थ-लाभात् 'वचः उवाच' इति वचःपदमधिकमिति अधिकपदता दीषः ॥ ३४ ॥

इतीति ।—[सोढरिपुबलभरः] सोढः चान्तः, रिपूणां बलभरो वीर्यातिशयो धेन सः ; न सहत इति [असहनः] असहिष्णुः, [सः] चैवः, [इति] इत्यम्, [उद्धतं] निष्ठुरं यथा तथा, [वाचम् उदीर्य] सपदि, वेणुदारिणा] नरकाऽऽत्मजेन, [सह, दत्तकरतालं] दत्तः कर-तालः परस्परपाणिताडनं यस्मिन् कर्मणि तद्वयथा तथा, [उच्चकैः] तारं, [जहास] । कृष्णदोषोद्घाटनवर्षाददृष्टासं चकारेत्यर्थः । स्वभा-वीक्तिः ॥ ३६ ॥

कटुनाऽपि चैद्यवचनेन
 विकृतिमगमन्न माधवः ।
 सत्यनियतवचसं वचसा
 सुजनं जनाञ्चलयितुं क ईशते ? ॥ ४० ॥
 न च तं तदेति शपमान-
 मपि यदुन्वपाः प्रचुक्रुधुः ।
 शौरिसमयनिगृहीतधियः
 प्रभुचित्तमेव हि जनोऽनुवर्त्तते ॥ ४१ ॥

कटुनेति ।—[माधवः कटुनाऽपि चैद्यवचनेन विकृतिं नागमत्] ।
 गमेलुङि “पुषादि—” (३।१।५५ पा०) इति च्चो रडादेशः । तथा हि,
 [सत्यनियतवचसं] सत्ये नियतवचसम् अस्त्रलितवचसं, सत्यसन्ध-
 मित्यर्थः, [सुजनं के जनाः, वचसा] । तौत्रेणापीति भावः ; [चलयितुम्,
 ईशते ?] शक्नुवन्ति ? न केऽपौत्यर्थः । ‘सद्दिये शतमागांसि’ इति
 प्रतिज्ञाभङ्गभयादसहतेति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपो-
 ऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४० ॥

न चेति ।—[च] किञ्चेति चार्थः । [तदा] तत्काले, [इति] इत्थं,
 [शपमानम्] आक्रोशन्तम्, [अपि] । ‘शपतेराक्रोशे’ इति भट्टमहः ।
 [तं] चैद्यं, [यदुन्वपाः] यादवाः, [शौरिसमयनिगृहीतधियः]
 शोरेः कृष्णस्य, समयेन सङ्केतेन, निगृहीतधियो निरुद्धबुद्धयः सन्तः, [न
 प्रचुक्रुधुः] । “क्रुधदुहोरुपसृष्टयोः कर्म” (१।४।३८ पा०) इति कर्मत्वम् ।
 [हि] तथा हि, [जनः] लोकः, [प्रभुचित्तमेव अनुवर्त्तते] । शौरि-
 सङ्केतनिरुद्धबुद्धेर्यदुविशेषणगत्या क्रोधाभावहेतुत्वात् काव्यलिङ्गमर्था-
 न्तरन्यासेन सङ्कीर्यते ॥ ४१ ॥

विहिताऽऽगसो मुहुर्लङ्का-

निजवचनदामसंयतः ।

तस्य कतिथ इति तत्प्रथमं

मनसा समाख्यदपराधमच्युतः ॥ ४२ ॥

स्मृतिवर्त्म तस्य न समस्त-

मपकृतमियाय विद्विषः ।

स्मर्त्तुमधिगतगुणस्मरणाः

पटवो न दोषमखिलं खलूत्तमाः ॥ ४३ ॥

विहितेति ।—[अलङ्कानिजवचनदामसंयतः] अलङ्केन निज-
वचनदान्ना स्वप्रतिज्ञापाशेन, संयतो बद्धः, [अच्युतः, मुहुर्विहिताऽऽगसः]
पूर्वं सहस्रशः कृतापराधस्यापि, [तस्य] चैद्यस्य, [अपरार्धं] स एव
प्रथमो यस्मिन् कर्मणि [तत्प्रथमं] यथा तथा, [कतिथः] कतीनां
पूरणः, [इति] । “तस्य पूरणो डट्” (५।२।४८ पा०) इति डट्प्रत्ययः ।
“षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्” (५।२।५१ पा०) इति थुगागमः,
[मनसा, समाख्यत्] गणानां चकार । “अस्यतिवन्तिख्याति-
भ्योऽङ्” (३।१।५२ पा०) इति चुरङादेशः । अत्र प्रतिज्ञापाशबन्धनस्य
विशेषणगत्या प्राचीनापराधाऽऽनन्त्येऽपि तात्कालिकापराधगणाना-
हेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः ॥ ४२ ॥

स्मृतीति ।—[विद्विषः] चैद्यस्य सम्बन्धि, [समस्तमपकृतम्] अप-
कारजातम् । नपुंसके भावे क्तः । [तस्य] इरेः, कृष्यस्येत्यर्थः, [स्मृतिवर्त्म]
स्मृतिपथं, [नियाय] न प्राप, न तमपकारं सस्मारेत्यर्थः । अर्थान्तरं
न्यस्यति ।—[अधिगतगुणस्मरणाः] परिचितोपकारस्मृतयः, [उत्तमाः]
सञ्जनाः, [अखिलं, दोषम्] अपकारं, [स्मर्त्तुं, न पटवः खलु] नाहं

नृपतावधिच्चिपति शौरि-
 मथ सुरसरित्सुतो वचः ।
 स्माह चलयति भुवं मरुति
 क्षुभितस्य नादमनुकुर्वदम्बुधेः ॥ ४४ ॥
 अथ गौरवेण परिवाद-
 मपरिगणयंस्तमात्मनः ।
 प्राह सुररिपुतिरस्करण-
 क्षुभितः स्म वाचमिति जाङ्गवीसुतः ॥ ४५ ॥

भवन्तीत्यर्थः । “पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु—” (३।४।६६ पा०) इति तुमुन्-
 प्रत्ययः । उपकारमेव स्मरन्ति साधवः, नापकारमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

नृपताविति ।—[अथ, नृपतो] चेदिपे, [शौरिं] हरिम्,
 [अधिच्चिपति] सति, [सुरसरित्सुतः] भौषः, [मरुति] प्रलयमारुते,
 [भुवं, चलयति] कम्पयति सति, [क्षुभितस्य] उद्वेगस्य, [अम्बुधेर्नादम्
 अनुकुर्वत्] तद्गद् गभीरं, [वचः, आह स्म] उवाच । “लट् स्मे” (३।२।
 ११८ पा०) इति भूतार्थे लट् । “ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः”
 (३।४।८४ पा०) इति णत्याह्वाऽऽदेशः । यद्यपि ‘न पादाऽऽदौ खल्वादयः’
 (५ अधि १ अ० ५ सू०) इत्याह वामनः, तथाऽपि कविप्रौढ्या स्मशब्दस्य
 पादाऽऽदौ प्रयोगः । उपमाऽलङ्कारः ॥ ४४ ॥

उक्तमेवार्थं वक्तुराश्रयाऽऽविष्कारार्थमाह, अथेति ।—[अथ] शिशु-
 पालप्रलापानन्तरं, [सुररिपुतिरस्करणक्षुभितः] सुररिपुतिरस्करणेन
 हरिनिन्दया, क्षुभितः कलुषमनाः, [जाङ्गवीसुतः] गाङ्गेयः, [गौरवेण]
 धैर्येण, [तमात्मनः परिवादं] ‘काममयं’ ‘उद्यापलित’ इत्यादि स्वनि-
 न्दाम्, [अपरिगणयन्, इति] बह्यमाणप्रकारेण, [वाचं, प्राह स्म]
 प्रोक्तवान् । गतमेतत् । धीराः स्वनिन्दामेव सहन्ते, न गुरुदेवादि-

विहितं मयाऽद्य सदसिद्-
 मपमृषितमच्युतार्चनम् ।
 यस्य नमयतु स चापमयं
 चरणः कृतः शिरसि सर्वभूमृताम् ॥ ४६ ॥
 इति भीष्मभाषितवचोऽर्थ-
 मधिगतवतामिव क्षणात् ।
 क्षोभमगमदतिमात्रमथो
 शिशुपालपक्षपृथिवीभृतां गणः ॥ ४७ ॥

निन्दामिति भावः । अत्र क्षोभस्य विशेषणगत्या वचनहेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः ॥४५॥

विहितमिति ।—[मया अद्य, सदसि] सभायां, [विहितं] कृतम्, [इदम् अच्युतार्चनं यस्य, अपमृषितम्] अतितिक्षितम्, असोढमित्यर्थः । ‘मृष तितिक्षायाम्’ इति धातोः कर्मणि क्तः, उपसर्गवशाद्भिपरोताद्यंता, अत एव मृषेः तितिक्षायामेव कित्त्वनिषेधादतितिक्षार्थत्वान्न गुणः । “मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” (३।२।१८८ पा०) इति चकाराद्वर्त्तमानार्थता, “क्तस्य च वर्त्तमाने” (२।३।६७ पा०) इति षष्ठी । [मः] अपमृष्टा पुरुषः, [चापं, नमयतु] आरोपयतु, [सर्वभूमृताम्] ; मिषतामिति भावः । [शिरसि अयं चरणः, कृतः] न्यस्तः । अयमिति भूमौ पात्यमानस्य चरणस्य हस्तेन निर्देशः । अयं कोपामर्ष इत्यनुसन्धेयम् ॥ ४६ ॥

इतीति ।—[अथो, इति] इत्थं, [भीष्मभाषितवचोऽर्थं] भीष्मेण भाषितस्योक्तस्य, वचसोऽर्थमभिधेयं, शिरसि पादन्यासरूपमित्यर्थः, [क्षणात्, अधिगतवतां] प्राप्तवताम्, [इव] सतामित्यर्थः, [शिशुपालपक्ष-पृथिवीभृतां] शिशुपालस्य पक्षा ये पृथिवीभृता राजानः तेषाम्, असो [गणोऽतिमात्रं, क्षोभं] क्रोधं, विकारमिति यावत्, [अगमत्] ।

श्रितितारकाऽनुमितताम्र-
 नयनमरुणौकृतं क्रुधा ।
 बाणवदनमुददीपि भिये
 जगतः सकीलमिव सूर्यमण्डलम् ॥ ४८ ॥
 प्रविदारितारुणतरोग्र-
 नयनकुसुमोज्ज्वलः स्फुरन् ।
 प्रातरहिमकरताम्रतनु-
 विषजद्रुमोऽपर इवाभवद् द्रुमः ॥ ४९ ॥

एतेनैषाम् आत्मविनाशावसायी रोद्रुष्यायी क्रोधः प्रादुरभूदित्युक्तम् ।
 उत्प्रेक्षा ॥ ४७ ॥

अथैषां दशभिर्गात्राऽऽरम्भान् क्रोधानुभावानाह, श्रितौत्यादि ।—
 [क्रुधा] क्रोधेन, [अरुणौकृतम्], अत एव [श्रितितारकाऽनुमितताम्रनयनं]
 श्रितौ श्यामे, ये तारके कनौनिके, ताभ्याम् अनुमिते अनुमापिते, ताम्ने
 नयने यस्य तत् । ‘तारकाक्ष्यः कनौनिका’ इत्यमरः । सर्वमुखस्य
 रक्तत्वादिति भावः । [बाणवदनं] बाणो ऋपस्तस्य वदनं, [सकीलं]
 कीलाऽऽकारच्छायासहितं, परिधियुक्तमिति यावत् ; [सूर्यमण्डलमिव
 जगतः, भिये] भयाय, [उददीपि] प्रज्ज्वाल । दीप्यतेः कर्त्तरि लुङि
 “दीपजन—” (३।१।६१ पा०) इत्यादिना चिणप्रत्यये तलुक् । अत्र
 नयनयोः स्वभावव्यत्यागेनारुणस्त्रीकारात् तद्गुणः । तत्सापेक्षत्वाद्दो-
 त्यातिकसूर्यमण्डलोपमासङ्करः ॥ ४८ ॥

प्रवीति ।—[प्रविदारितारुणतरोग्रनयनकुसुमोज्ज्वलः] प्रविदारिते
 अतिविकासिते, अरुणतरे क्रोधादतिरक्ततरे, अत एवोग्रे भयङ्करे, ये
 नयने, ते एव कुसुमे, ताभ्यामुज्ज्वलो दीप्तः, [स्फुरन्] स्वतेजसा दीप्यमानः,
 [प्रातरहिमकरताम्रतनुः] प्रभाताकारुणविग्रहः, [द्रुमः] प्रसिद्धः

अनिशान्तवैरदहनेन
 विरहितवताऽन्तरार्द्रताम् ।
 कोपमरुदभिहतेन भृशं
 नरकाऽऽत्मजेन तरुणेव जज्वले ॥ ५० ॥
 अभिधित्सतः किमपि राहु-
 वदनविकृतं व्यभाव्यत ।
 ग्रस्तशशधरमिवीपलसत्-
 सितदन्तपङ्क्ति मुखमुत्तमौजसः ॥ ५१ ॥
 कुपिताऽऽकृतिं प्रथममेव
 हसितमशनैरसूचयत् ।

द्रुमाऽऽख्यो नृपः, [अपरो विप्रजद्रुम इवाभवत्] । इत्युत्प्रेक्षा रूपक-
 सङ्गीर्णा ॥ ४८ ॥

अनिशान्तेति ।—[अनिशान्तवैरदहनेन] अनिशान्तोऽनिर्वाणः,
 वैरदहनो विरोधाग्निर्यस्य तेन, अत एव [अन्तः] अभ्यन्तरे, [आर्द्रतां]
 सारस्यं, [विरहितवता] त्यक्तवता । रह्यतेः क्तवतुप्रत्ययः । [कोप-
 मरुदभिहतेन] कोपो मरुदिव, तेनाभिहतः प्रव्वलितः तेन, [नरका-
 ऽऽत्मजेन] वेणुदारिणा, [तरुणा] वृक्षेण, [इव भृशं, जज्वले]
 व्वलितम् । भावे लिट् । उपमाऽलङ्कारः ॥ ५० ॥

अभौति ।—[किमपि, अभिधित्सतः] अभिधातुमिच्छतः । दधातः
 सन्नन्ताङ्गटः शलादेशः । [उत्तमौजसः] नाम राज्ञः सम्बन्धि, [राहु-
 वदनविकृतं] व्यासत्वाद्वाहुवक्त्वत् करालम्, [उपलससितदन्त-
 पङ्क्ति] उपलसन्ती लक्ष्यमाणा, सिता दन्तपङ्क्तिर्यस्य तत्, [मुखं,
 ग्रस्तशशधरमिव] सन्दृष्टवद्भ्रमिव, [व्यभाव्यत] अतर्क्यत । इत्युत्प्रेक्षा
 ॥ ५१ ॥

क्रुद्धमग्निदलिताद्रितट-

ध्वनि दन्तवक्रमरिचक्रभीषणम् ॥ ५२ ॥

प्रतिघः कुतोऽपि समुपेत्य

नरपतिगणं समाश्रयत् ।

यामिहरणजनितानुशयः

समुदाचचार निज एव रुक्मिणाः ॥ ५३ ॥

कुपितेति ।—[प्रथमं] प्राक्, [एव] अङ्कपितावस्थायामपीत्यर्थः । [कुपिताऽऽकृतिं] कुपितस्येवाकृतिर्मुखरागो यस्य, इत्युपमा ; तम् । [अरिचक्रभीषणं] परबलमयङ्करं, [दन्तवक्रं] दन्तवक्रनामानं राजानम्, [अग्निदलिताद्रितटध्वनि] अग्निदलितस्य वज्राऽऽहतस्य, अद्रितटस्य ध्वनिरिव ध्वनिर्यस्य तत्, इत्युपमा । न शनैः [अशनैः] उच्चैः, [हसितम्] अट्टहासः, [क्रुद्धमसूचयत्] । सर्वदा मुखरागस्य विशेषणादनुभावान्तरवेद्यः क्रुद्ध इत्यर्थः । अत्र कोपव्यञ्जकसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरुपमासङ्घोर्णा ॥ ५२ ॥

प्रतिघ इति ।—[प्रतिघः] कोपः । 'कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघाः' इत्यमरः । [कुतोऽपि, समुपेत्य] आगत्य, [नरपतिगणं] राजमण्डलं, [समाश्रयत्] समाविशत् । [रुक्मिणाः] तु [यामिहरणजनितानुशयः] यामिः स्वसा । 'यामिः स्वसृकुलस्त्रियोः' इत्यमरः । तस्या रुक्मिण्याः, हरणेन जनितोऽनुशयः 'हा ! कष्टमापन्नं ! कदा|निर्यातयामि ?' इति अनुतापो यस्मिन् सः । 'अथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः' इत्यमरः । [निजः] नित्यः, [एव] प्रतिघः । 'निजमात्मीयनित्ययोः' इति विश्वः । [समुदाचचार] समुद्दिदीपे । भीषणवाक्यमन्थेषां कोपोत्पादकमासीत् ; रुक्मिण्यन्तु प्रागेवावरुद्धकोपस्योद्दीपकमासीदित्यर्थः । अत्रानुशयस्य विशेषणगत्या कोपोद्दीपनहेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः ॥ ५३ ॥

चरणेन हन्ति सुबलः स्म
 शिथिलितमह्वीध्रबन्धनाम् ।
 तीरतरलजलराशिजला-
 मवभुग्नभोगिफणमण्डलां भुवम् ॥ ५४ ॥
 कुपितेषु राजसु तथाऽपि
 रथचरणपाणिपूजया ।
 चित्तकलितकलहाऽऽगमनो
 मुदमाहुकिः सुहृदिवाधिकां दधौ ॥ ५५ ॥

चरणेनेति ।—[सुबलः] सुबलो नाम राजा, [शिथिलितमह्वीध्र-
 बन्धनां] महीं धारयन्तीति मह्वीध्राः पर्वताः । “कप्रकरणे मूल-
 विभुजादिभ्य उपसङ्गानम्” (वा०) इति कप्रत्ययः । शिथिलितानि
 विश्लेषितानि, मह्वीध्राणां बन्धनानि सन्धयो यस्यास्ताम् । [तीरतरल-
 जलराशिजलां] तीरेण तरलानि भूकम्पाञ्जलितानि, जलराशिरम्बुधिः,
 जलानि यस्यास्ताम् । [अवभुग्नभोगिफणमण्डलाम्] अवभुग्नं कुटिलम्,
 अतिभारादित्यर्थः, भोगिनां फणिनां, फणमण्डलं फणसमूहो यस्यास्तां,
 [भुवं चरणेन, हन्ति स्म] जघान । “लट् स्ते” (३।२।११८ पा०)
 इति भूतार्थं लट् । अत्र पादाऽऽघाताद्भुवः कम्पासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्ते-
 रतिशयोक्तिः ॥ ५४ ॥

कुपितेष्विति ।—[रथचरणपाणिपूजया] रथचरणपाणिपूजया,
 पूजया, [राजसु तथा कुपितेष्वपि, चित्तकलितकलहाऽऽगमनः] चित्ते
 कलितं निश्चितं, कलहाऽऽगमनं युद्धलाभो येन सः, [आहुकिः] आहुकि-
 र्नाम राजा ; शोभनं हृदयं यस्य सः [सुहृत्] मित्रम्, [इव] कृष्णपक्ष-
 पातीवेत्यर्थः । “सुहृद्भृद्दौ मित्रामित्रयोः” (५।३।१५० पा०) इति
 निपातः । [अधिकां, मुदं दधौ] सन्तोषं दत्तवान् । सुदुःसहोऽपि

गुरुकोपरुद्रपदमाप-
 दसितयवनस्य रौद्रताम् ।
 व्यात्तमशितुमिव सर्वजग-
 द्विकरालमास्यकुहरं विवक्षतः ॥ ५६ ॥
 विवृतोरुबाहुपरिघेण
 सरभसपदं निधित्सता ।
 हन्तुमखिलनृपतीन् वसुना
 वसने विलम्बिनि निजे विचस्वले ॥ ५७ ॥

ऋषीत्कर्षः कलहकण्डूलबाहोराहुकेर्मोदहेतुरासीदित्यर्थः । उपमा-
 ऽलङ्कारः ॥ ५५ ॥

गुर्विति ।—[विवक्षतः] किमपि वक्तुमिच्छतः । वचैः सन्नन्ताङ्गतः
 श्लादेशः । [असितयवनस्य] कालयवनस्य राज्ञः सम्बन्धि, [सर्वजगत्,
 अशितुम्] अत्तुम्, [इव, व्यात्तं] विवृतम्, अत एव [विकरालम्]
 अतिविक्रतम् । 'करालो दन्तुरे तुङ्गे विशाले विक्रतेऽपि च' इति
 वैजयन्ती । [गुरुकोपरुद्रपदं] गुरुणा कोपेन रुद्रपदं प्रतिबद्धवचनम्,
 [आस्यकुहरं] वक्त्रविवरं, [रौद्रतां] भयङ्करताम्, [आपत्] । अत्राशितु-
 मिवेति फलोत्प्रेक्षा व्यादानक्रियानिमित्ता ॥ ५६ ॥

दिव्रतेति ।—[अखिलनृपतीन् हन्तुं, विवृतोरुबाहुपरिघेण]
 विवृतः प्रसारितः, उरुबाहुरेव परिघ आयुधविशेषो येन तेन । 'परिघः
 प्रतिघातेऽस्त्री' इति शैमः । [सरभसपदं] सरभसं ससत्वरं, यत् पदं
 तत्, [निधित्सता] निधातुमिच्छता । दधातेः सन्नन्तात् लटः श्लादेशः ।
 [वसुना] तन्नाम्ना राज्ञा, [विलम्बिनि] उत्पातवेगात् विसंसिनि,
 [निजे वसने] स्वाम्बरे, [विचस्वले] स्वलितम् ; तद्वास्य दुर्निमित्त-
 मिति भावः । भावे लिट् । अत्र वस्त्रसंसनस्य विशेषणगत्या स्वलन-
 हेतुत्वात् काव्यलिङ्गं तद्बाहुपरिघेति रूपकेण संसृज्यते ॥ ५७ ॥

इति तत्तदा विकृतरूप-
 मभजत्तदभिन्नचेतसम् ।
 मारबलमिव भयङ्करतां
 हरिबोधिसत्त्वमभि राजमण्डलम् ॥ ५८ ॥
 रभसादुदस्थुरथ युद्ध-
 मनुचितभियोऽभिलाषुकाः ।
 सान्द्रमुकुटकिरणोच्छलित-
 स्फटिकांशवः सदसि मेदिनीभृतः ॥ ५९ ॥

इतीति ।—[इति] इत्थं, [तदा] तस्मिन् काले, [विकृतरूपं]
 रोषभीषणाऽऽकारं, [तत्तत् राजमण्डलं, मारबलमिव] मदनसैन्यमिव ।
 ‘मदनो मन्मथो मारः’ इत्यमरः । [अभिन्नचेतसम्] अविकृतचित्तम् ।
 बोधिसत्त्वो बुद्धः । ‘बुद्धस्तु श्रीघनः शास्ता बोधिसत्त्वो विनायकः’
 इति वैजयन्ती । स हरिरिवेत्युपमितसमासः । तं [हरिबोधि-
 सत्त्वम् अभि] तत्समन्वमित्यर्थः । “अभिरभागे” (१।४।९ पा०) इत्यभेः
 कर्मप्रवचनीयत्वात् तदुद्योगे द्वितीया । [भयङ्करतां] भयं करोतीति
 भयङ्करः । “मेघर्तिभयेषु कृजः” (३।२।४३ पा०) इति खच्प्रत्यये मुमा-
 गमः । तस्य भावस्तत्ताम्, [अभजत्] । उपमाऽलङ्कारः । तेन भगवतो
 बुद्धस्य समाधिभङ्गाय प्रवृत्तं मारबलं यथा तेन भग्नं, तथा राजमण्ड-
 लमपि हरिणा भव्यत इति वस्तु व्यज्यते ॥ ५८ ॥

रभसादिति ।—[अथ] अनन्तरम्, [अनुचितभियः] अनम्यस्त-
 साध्वसाः । ‘अभ्यस्तेऽप्युचितम्’ इति यादवः । अत एव [युद्ध-
 मभिलाषुकाः] युद्धार्थिनः । “लपपत—” (३।२।५४ पा०) इत्या-
 दिना लकञ्प्रत्यये “न लोका—” (२।३।६९ पा०) इत्यादिना षष्ठी-
 प्रतिषेधः । [सदसि मेदिनीभृतः] सदसि स्थिताः चैवपत्नीया राजानः,

स्फुरमाणनेत्रकुसुमोष्ठ-

दलमभृत भ्रूभृदङ्घ्रिपैः ।

धूतपृथुभुजलतं चलितै-

र्द्रुतवातपातवनविभ्रमं सदः ॥ ६० ॥

हरिमप्यमंसत तृणाय

कुरुपतिमजीगणन्न वा ।

[सान्द्रमुकुटकिरणोच्छलितस्फटिकांश्रवः] सान्द्रैर्मुकुटकिरणैरुच्छलिताः स्फटिकांश्रवः सभाभित्तिस्फटिकमणिमयूखाः यैस्ते तथोक्ताः सन्तः, [रभसात्] वेगात्, [उदस्थुः] उथिताः । “उदोऽनूर्द्ध्वकर्मणि” (१।३।२४ पा०) इत्यस्य प्रत्युदाहरणमेतत् । अत्र युद्धाभिलाषुकस्य विशेषणगत्योत्थानहेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः ॥ ५९ ॥

स्फुरमाणेति ।—[स्फुरमाणनेत्रकुसुमोष्ठदलं] स्फुरमाणानि नेत्रा-
ख्येव कुसुमानि, ओष्ठा एव दलानि च यस्मिन् कर्मणि तदुच्यते तथा,
[धूतपृथुभुजलतं] धूताः कम्पिताः, पृथुवां भुजा एव लताः शाखा
यस्मिन् कर्मणि तदुच्यते तथा, [चलितैः, भ्रूभृदङ्घ्रिपैः] भ्रूभृतौ राजानः,
त एव अङ्घ्रिपाः पादपासैः, [सदः] सभामण्डपं, [द्रुतवातपातवनविभ्रमं]
द्रुतः शीघ्रः, वातपातो वायुप्रचारो यस्य तस्य, वनस्य विभ्रमं शोभाम् ।
‘विभ्रमः संशये भ्रान्तौ शोभायाञ्च’ इति वैजयन्ती । [अभृत]
बभार । भ्रूजो लुङि तङ् । “उञ्च” (१।२।१२ पा०) इति सिचः
कित्वाद्गुणाभावः, “ङ्खादङ्गात्” (८।२।२७ पा०) इति सलोपः ।
अत्र वनविभ्रममिति सादृश्याच्चेपादसम्भवदस्तुसम्बन्धा निदर्शना नेत्र-
कुसुमेत्यादिरूपकोत्यापितेति सङ्करः ॥ ६० ॥

हरिमिति ।—[मानतुलितभुवनत्रितयाः] अहङ्कारात् धारित-
जगत्त्रयाः, * [भ्रूभृतः] चैवपक्षा राजानः, [हरिमपि, तृणायामंसत]

* अत्र “अहङ्कारावधीरितजगत्त्रयाः” इति पाठान्तरम् ।

मानतुलितभुवनत्रितयाः

सरितः सुतादबिभयुर्न भूभृतः ॥ ६१ ॥

गुरु निःश्वसन्नथ विलोल-

सद्वथुवपुर्वचोविषम् ।

कीर्णदशनकिरणाग्निकणः

फणवानिवैष विससर्ज चेद्दिपः ॥ ६२ ॥

तृणसमम् अमन्यन्त ; तथा लघुं मेनिरे, इति अनादरोक्तिः । मन्यतेः कर्त्तरि लुङि च्चैः सिच् । अनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधः “मन्यकर्मणि—” (२।३। १७ पा०) इति चतुर्थी । [कुरुपतिं, वा] च, [नाजीगणात्] न भ्रमराजं गणयन्ति स्मेत्यर्थः । गणोर्णौ चङि “ई च गणः” (७।४। ६७ पा०) इत्यभ्यासस्येकारः । [सरितः सुतात्] भौष्पादपि, [न अबिभयुः] न भीताः । विभेतेर्लुङि “भ्यौ” (६।१। १० पा०) इति द्विर्भावे “सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च” (३।४। १०६ पा०) इति भेजुंसादेशः, “जुसि च” (७।३। ८३ पा०) इति गुणः । अत्र राजमुद्दर्यवमानाद्यनिकक्रियायोगपद्यात् समुच्चयः इति सर्वस्वकारमतम् ॥ ६१ ॥

गुर्विति ।—[अथैष चेद्दिपः, फणवान्] फणी, [इव, गुरु] अधिकं, [निःश्वसन्] फूत्कुर्वन् ; विलोलं, सद्वथु ससन्तापम् । ‘सन्तापो दवथुरित्यनेकार्थात्’ इति सज्जनः । तद्वपर्यस्य सः [विलोलसद्वथुवपुः] । “ट्टितोऽथुच्” (३।३। ३६ पा०) इति अथुच्प्रत्ययः । [कीर्णदशनकिरणाग्निकणः] कीर्णा विच्छिन्नाः, दशनकिरणा अग्निकणा इव यस्य सः, तथा सन् ; वचो विषमिव तत् [वचोविषं विससर्ज] विषप्रयायं वच उज्जगारेत्यर्थः । अतः फणवानिवेति व्यस्तोपमालिङ्गात् सर्वलोपमितसमासाऽऽश्रयणम् ॥ ६२ ॥

किमहो !! नृपाः ! समममौभि-
रुपपतिसुतैर्न पञ्चभिः ।

बध्यमभिहत भुजिष्यममुं

सह चानया स्थविरराजकन्यया ? ॥ ६३ ॥

अथवाऽऽध्वमेव खलु यूय-

मगणितमरुद्गणौजसः ।

वस्तु कियदिदमयं न मृधे

मम केवलस्य मुखमीक्षितं क्षमः ॥ ६४ ॥

अथैतद्वचोविषमैव चतुर्भिराह, किमित्यादि ।—हे [नृपाः !
अमौभिः पञ्चभिः, उपपतिसुतैः समं] जारजैः सह । पाण्डवानां चेल-
जत्वादित्यं प्रलापः । [अनया, स्थविरराजकन्यया] क्षत्रियाङ्गनया,
[च सह] । “कन्या कुमारिकानार्य्योः” इति विश्वः । भौषस्योर्द्ध-
रेतस्कत्वेन निन्दा । [बध्यं] बधार्हम्, अराज्ञो राजार्हणग्रहणापराधा-
दिति भावः । अराजत्वं व्यनक्ति ।—[अमुं, भुजिष्यं] किङ्करम् ; कंसपशु-
पालनादिति भावः । ‘भुजिष्यः किङ्करो मतः’ इति हलायुधः । [किं
नाभिहत ?] किमिति न मारयत ? किन्तु अभिहतैत्यर्थः । हन्तेर्बधार्थं
लोट्, “लोटो लड्वत्” (३।४।८५ पा०) इति यस्य ताऽऽदेशः । “अनु-
दात्तोपदेश—” (६।४।३७ पा०) इत्यादिना अनुनासिकलोपः । [अहो !!]
अतिबध्योऽपि न हन्यत इत्याश्चर्य्यं । अत्रामर्षानुभावो वागारम्भः ;—
‘क्रोधः कृतापराधेषु स्थिरोऽमघ इतीर्य्यते’ इति क्रोधलक्षणात् ॥ ६३ ॥

अथवेति ।—[अथवा, अगणितमरुद्गणौजसः] अवधौरितसुरसङ्घ-
सत्त्वाः, [यूयम्, आध्वमेव] तूष्णीं तिष्ठतैव, [खलु] । आस्तेर्लोटि “धि
च” (८।२।२५ पा०) इति सकारलोपः । [इदं] कृष्णहननं, [कियद्वस्तु ?]
कियत्कार्य्यम् ? अन्वमित्यर्थः । कुतः ?—[अयं] कृष्णः, [मृधे] युद्धे । ‘मृध-

विदतुर्यमुत्तममशेष-
 परिषदि नदीजधर्मजौ ।
 यातु निकषमधियुद्धमसौ
 वचनेन किं ? भवतु साध्वसाधु वा ॥ ६५ ॥
 अचिरात् मया सह गतस्य
 समरमुरगारिलक्ष्मणः ।
 तीक्ष्णविशिखमुखपोतमसृक्
 पततां गणैः पिबतु सार्द्धमुर्वरा ॥ ६६ ॥

मास्मानन्दनं सङ्ग्रामं' इति युद्धपर्यायिष्वमरः । [केवलस्य] एकाकिनः,
 [मम] एव, [मुखमौचित्तुं न क्षमः] युष्माकं का वार्त्ता ? इति भावः ।
 एतेनास्य बलगर्वो व्यच्यते,—“आलोत्कर्षोऽन्यधिकारो यद्भावख-
 विभ्रूतिभिः” इति लक्षणात् ॥ ६४ ॥

विदतुरिति ।—किञ्च [नदीजधर्मजौ] भीष्मयुधिष्ठिरौ, [अशेष-
 परिषदि] समग्रसंसदि । ‘परिषत् संसत्’ इति विश्वः । [यं] कृष्णम्,
 [उत्तमं, विदतुः] विदितवन्तावित्यर्थः । “विदो लटो वा” (३।४।
 ८३ पा०) इति तसोऽतुसादेशः । [असौ] कृष्णः, [अधियुद्धं] युद्धे ।
 विभक्त्यर्थोऽव्ययीभावः । [निकषं] निकषणं, [यातु], परीक्ष्यता-
 मित्यर्थः । ततः [साधु] उत्कर्षः, [असाधु] अनुत्कर्षः, [वा भवतु],
 व्यक्तमस्त्वित्यर्थः । [वचनेन किम् ?] वृथा वाग्वीर्यैरलमित्यर्थः । अत्रापि
 गर्वामर्षो व्यच्येते ॥ ६५ ॥

अचिरादिति ।—किञ्च [मया सह समरं गतस्य, उरगारिलक्ष्मणः]
 गरुडध्वजस्य सम्बन्धि, [तीक्ष्णविशिखमुखपोतं] तीक्ष्णैर्विशिखमुखैः
 पीतं मद्बाणोच्छिष्टमित्यर्थः । [असृक्] रक्तम्, [उर्वरा] भूमिः ।
 ‘उर्वरा सर्वशस्याऽऽक्यभूमौ स्याद्भूमिमात्रके’ इति विश्वः । [पततां गणैः]

अभिधाय रूक्षमिति मा स्म
 गम इति पृथासुतेरिताम् ।
 वाचमनुनयपरां स ततः
 सहसाऽवकर्ण्य निरियाय संसदः ॥ ६७ ॥
 गृहमागताय कृपया च
 कथमपि निसर्गदक्षिणाः ।
 क्षान्तिमहितमनसो जननी-
 स्वसुरात्मजाय चुकुपुर्न पाण्डवाः ॥ ६८ ॥

पक्षिसमूहैः । ‘पतत्यत्ररथाखडजाः’ इत्यमरः । [सार्द्धमचिरात् पिबतु],
 अथैवाहमेनं हनिष्यामीत्यर्थः । अत्रापि अमर्ष एवेति भावः ॥ ६६ ॥

अभिधायेति ।—[सः] चैद्यः, [इति] इत्यं, [रूक्षं] परुषम्, [अभि-
 धाय ततः, पृथासुतेरितां] पृथासुतैः पार्थैः, ईरिताम् उक्ताम्, [अनु-
 नयपरां, मा स्म गमः] न गच्छ, [इति वाचम्] । “स्त्रोत्तरे लङ् च”
 (३।३।१७६ पा०) इति चकाराद्भेराशिषि लुङि, पुषादि—” (३।१।५५
 पा०) इति च्चैरडादेशः, “न माङ्योगे” (६।४।७४ पा०) इत्यङ्भावः ।
 [अवकर्ण्य] अनादरेण श्रुत्वा, [सहसा, संसदः] सदसः, [निरियाय]
 निर्ययौ ; अमर्षादेवेति भावः ॥ ६७ ॥

गृहमिति ।—[निसर्गदक्षिणाः] स्वभावतो दाक्षिण्यसम्पन्नाः, पर-
 च्छन्दानुवर्तिन इत्यर्थः । ‘त्रिषु वाक्कुशलावामपरच्छन्दानुवर्तिषु ।
 दक्षिणा—’ इति वैजयन्ती । किञ्च [क्षान्तिमहितमनसः] क्षान्त्या क्षमया ।
 महितमनसः पूजितचित्ताः, क्षमावन्तः इत्यर्थः, [पाण्डवाः] । किञ्च
 [गृहमागताय] अभ्यागतायेत्यर्थः । किञ्च [जननीस्वसुः] मातृष्वसुः,
 [आत्मजाय] शिशुपालाय, [कृपया च, कथमपि] असन्नापराधेऽपी-
 त्यर्थः, [न चुकुपुः] न चुक्रुधुः । सबो बध्यस्यापि तस्याभ्यागतत्वात्,

चलितं ततोऽनभिहतेच्छ-
 मवनिपतियज्ञभूमितः ।
 तूर्णमथ ययुमिवानुययु-
 र्दमघोषसूनुमवनीशसूनवः ॥ ६६ ॥
 विशिखाऽन्तराण्यतिपपात
 सपदि जवनैः स वाजिभिः ।
 द्रष्टुमलघुरभसाऽऽपतिता
 वनिताश्चकार न सकामचेतसः ॥ ७ ।

मातृबन्धुत्वात्, स्वयं चान्तत्वात्, दाक्षिण्यात्, कृपया च कथमपि जिघांसां न चक्रुरित्यर्थः । “क्रुधद्रुह—” (१।४।३७ पा०) इत्यादिना सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी । अलाभ्यागतत्वादिविशेषणानां साभिप्राय-त्वादकोपहेतुत्वाच्च परिकरः, काव्यलिङ्गे सति सापेक्षत्वात् सङ्घीर्यते ॥ ६८ ॥

चलितमिति ।—[अथ] चैयनिर्याणानन्तरम्, [अवनीशसूनवः] तद्गणराजपुत्राः, [ततः] तस्याः, [अवनिपतियज्ञभूमितः] अवनिपते-र्युधिष्ठिरस्य, यज्ञभूमितो यज्ञभूमेः, देवयजनात् इति यावत् । पञ्चम्यास्त-सिन् । [अनभिहतेच्छम्] अप्रतिहतमनोरथं यथा तथा, [चलितं] प्रस्थितं, [दमघोषसूनुं] शिशुपालम् । याति परलोकमिति ययुः, परलोकप्रापकोऽश्वमेधौयोऽश्वः । ‘ययुरश्वोऽश्वमेधौयः’ इत्यमरः । “यो द्वे च” (उणा० १ पा० २२ सू०) इति यातेरौणादिक उक्तः, द्वित्वञ्च । तं [ययुमिव तूर्णमनुययुः] ययुरपि राजकैः राजपुत्रैरन्वीयते । “चतुःश्रता रक्षन्ति” इति श्रुतेः । अश्वमेध्याश्वोपमया चैयस्य बध्वत्वं व्यज्यत इति अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ६९ ॥

विशिखाऽन्तराणीति ।—[सः] चैयः, [सपदि, जवनैः] वेगशालिभिः,

क्षणमीक्षितः पथि जनेन
 किमिदमिति जल्पता मिथः ।
 प्राप्य शिविरमविशङ्किमनाः
 समनीनहृद्द्रुतमनीकिनीमसौ ॥ ७१ ॥
 त्वरमाणशाङ्किकसवेग-
 वदनपवनाभिपूरितः ।
 शैलकटकतटभिन्नरवः
 प्रणनाद सान्नहनिकोऽस्य वारिजः ॥ ७२ ॥

[वाजिभिः] अश्वैः, [विशिखाऽन्तराणि] रथ्याऽन्तराणि । 'रथ्या प्रतोली विशिखा' इत्यमरः । [अतिपपात] अतिचक्राम ; अत एव [द्रष्टुम्, अलघुरभसाऽऽपतिताः] अलघुरभसेनातिवेगेन, आपतिताः आधावन्तीः, [वनिताः] ; सकामानि साभिलाषाणि, चेतांसि चित्तवृत्तयो यासां ताः [सकामचेतसः] सफलमनोरथा इत्यर्थः । [न चकार], अतिश्रीघ्नलङ्घनात् न दर्शनावकाशस्तासामासीदित्यर्थः । अत एव वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ७० ॥

क्षणमिति ।—[असौ] चैवः, [पथि, किमिदम् ? इति मिथः जल्पता] कोऽयमनर्थः संवृत्तः ? इति परस्परमालपता, [जनेन क्षणमीक्षितः] सन्, [शिविरं] स्वकटकं, [प्राप्य, अविशङ्किमनाः] निःशङ्कचित्तः, [द्रुतं] शीघ्रम्, [अनीकिनी] सेनां, [समनीनहृत्] सत्वाहयति स्म । नक्षतेः सम्पूर्व-कात् लुङि “गो षड्गपधाया ङ्खः” (७।४।१ पा०) इति उपधायाः ङ्खत्वम्, अभ्यासदीर्घश्च । शिविरं शकटमिति केचित् । एतेन अस्य रौद्रस्थायिनः कोपस्य प्ररूढत्वं वेदितव्यम् ॥ ७१ ॥

त्वरमायेति ।—शङ्कः शिल्पमस्येति शाङ्किकः । तदस्य “शिल्पम्” (४।४।५ पा०) इति ठक् । [त्वरमाणशाङ्किकसवेगवदनपवनाभि-

जगदन्तकालसमवेत-
 विषद्विषमेरितारवम् ।
 धीरनिजरवविलीनगुरु-
 प्रतिशब्दमस्य रणतूर्यमाबधि ॥ ७३ ॥
 सहसा ससम्भ्रमविलोल-
 सकलजनतासमाकुलम् ।

पूरितः] त्वरमाणस्य जवमानस्य, शाङ्किकस्य यः सवेगः वदनपवनो मुखमारुतः, तेनाभिपूरितः प्रभातः, [श्रैलकटकतटभिन्नरवः] श्रैलानां कटकतटेषु नितम्बप्रदेशेषु, भिन्नरवो मूर्च्छितप्रतिध्वनिः, [अस्य] चैद्यस्य सम्बन्धि; सन्नहनं प्रयोजनमस्येति [सान्नहनिकः] योधानां रणसन्नाहप्रवर्त्तक इत्यर्थः । तदस्य “प्रयोजनम्” (५।१।१०६ पा०) इति ठक् । [वारिजः] शङ्खः । ‘वारिजः शङ्खपद्मयोः’ इति विश्वः । [प्रणनाद] दध्वान ; सन्नहनशङ्खं दध्नावित्यर्थः । “उपसर्गाद्समासेऽपि णोपदेशस्य” (८।४।१४ पा०) इति णत्वम् । एतेन अस्य महानुत्साहो वीररसस्थायी व्यच्यते ॥ ७२ ॥

जगदिति ।—[जगदन्तकालसमवेतविषद्विषमेरितारवं] जगदन्तकाले कल्पान्ते, समवेता मिलिताः, ये विषदास्तोयदाः, पुष्कराऽऽवर्त्तकादयो मेघाः इति यावत् । ‘विषं तु गरले ताये’ इति विश्वः । तैर्विषमं दारुणं यथा तथा, ईरित उत्पादितः, य आरवः, स इवाऽऽरवो यस्य तत्, [धीरनिजरवविलीनगुरुप्रतिशब्दं] धीरे गम्भीरे, निजरवे विलीना अन्तर्गताः, गुरवः प्रतिशब्दाः शब्दान्तराणि यस्य तत्, [अस्य] चैद्यस्य, [रणतूर्यं] रणदुन्दुभिः, [आबधि] आहतम् । आहन्तेः कर्मणि लुङ्, “आत्मनेपदेषु अन्यतरस्याम्” (२।४।४४ पा०) इति ह्नो वधादेशः । अत्रापि उत्साहो व्यच्यते । उपमाऽलङ्कारः ॥ ७३ ॥

सहसिति ।—[अथ] रणदुन्दुभिताडनानन्तरं, [सहसा] झटिति,

स्थानमगमदर्थं तत्परित-

ञ्चलितोडुमगडलनभःस्थलोपमाम् ॥ ७४ ॥

दधतो भयानकतरत्व-

मुपगतवतः समानताम् ।

धूमपटलपिहितस्य गिरेः

समवर्मयन् सपदि मेदिनीभृतः ॥ ७५ ॥

[ससम्भ्रमविलोलसकलजनतासमाकुलं] ससम्भ्रमं सव्यग्रं यथा तथा, विलोलया चलन्त्या, सकलया समग्रया, जनतया जनसमूहेन, समाकुलं सङ्कीर्णं, [तत् स्थानं परितः, चलितोडुमगडलनभःस्थलोपमां] चलितं प्रस्थितम्, उडुमगडलं ज्योतिष्मकं यस्मिन् तस्य, नभःस्थलस्य उपमां सादृश्यम्, [अगमत्] । अत्र उडुमगडलस्य चलनासम्बन्धेऽपि सम्भावनया तत्सम्बन्धोक्तेः अतिशयोक्तिः । उपमा तु तदुज्जीविता प्रतीतिमात्रसारा तदङ्गं, तत्रैव चमत्कारस्फुरणात् । ‘पुष्पं प्रबालोपहितं यदि स्यात्’ इत्यादिवत् ॥ ७४ ॥

दधत इति ।—[मेदिनीभृतः] राजानः, [धूमपटलपिहितस्य] धूमपटलेन पिहितस्य ह्लादितस्य, अत एव [भयानकतरत्वम्] अति-भयङ्करत्वम्, [उपगतवतो गिरेः, समानतां] सादृश्यं, [दधतः] दधानाः, [सपदि, समवर्मयन्] संवर्मयन्ति स्म ; सम्यग्वर्मणाऽनश्नन्नित्यर्थः । “सत्यापपाञ्च—” (३।१।२५ पा०) इत्यादिना खिच् । उपमा-ऽलङ्कारः • ॥ ७५ ॥

* अत्रापि पूर्ववत् गिरेः धूमपटलपिहितत्वासम्बन्धेऽपि सम्भावनया तत्सम्बन्धोक्तेः असम्बन्धे सम्बन्धरूपेयमतिशयोक्तिरिति तु नाऽऽशङ्कनीयम् ; पर्वतो वक्रिमान् धूमादित्यादिन्याधानर्गतप्रातज्ञायां परार्थानुमानावसरेऽवतारितायां ततः “व्याख्या धूमः अत्र वक्तव्ये न वा ?” इति प्रश्ने,—“वक्रिव्याप्यधूमवांशायम्” इत्यपनयवाक्यस्यावतारणादर्शनात् धूमपटलवत्त्वस्यास्य प्रसिद्धत्वेन उपमैवेति वेदितव्यम् ।

परिमोहिणा परिजनेन

कथमपि चिरादुपाहृतम् ।

वर्म करतलयुगेन मह-

त्तनुचूर्णपेषमपिषट्प्रा परः ॥ ७६ ॥

रणसम्प्रदोदयविकासि

बलकलकलाऽऽकुलीकृते ।

शारिमशकदधिरोपयितुं

द्विरदे मदच्युति जनः कथञ्चन ॥ ७७ ॥

परिमोहिणेति ।—[परः] अन्यो नृपः, [परिमोहिणा] परिमुह्यतीति परिमोही । “सम्पृचा—” (३।१।१४२ पा०) इत्यादिना चिनुष्प्रत्ययः । तेन, खेदयुक्तेन इत्यर्थः । [परिजनेन] सेवकजनेन, [कथमपि] विलम्बेन, कष्टस्रष्ट्या इत्यर्थः, [चिरात्, उपाहृतम्] आनीतं, [महत्, वर्म] सन्नाहं, [रूपा, करतलयुगेन] पाणितलहयेन, [तनुचूर्णपेषं] तनुचूर्णं पिष्ट्वा । “शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः” (३।४।३५ पा०) इति णमुल्प्रत्ययः । [अपिषत्] चूर्णितवान् ; तच्च जिगीषोर्दुर्निमित्तमिति भावः । “कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः” (३।४।४६ पा०) इत्यनुप्रयोगः । पिषेल्लिङि, “पुषादि—” (३।१।५५ पा०) इति च्चि रङादेशः । अत्र वर्मणः पेषणासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेः अतिशयोक्तिः ; तथा च अमानुषं वीर्यमस्य व्यच्यते ॥ ७६ ॥

रणेति ।—[रणसम्प्रदोदयविकासिबलकलकलाऽऽकुलीकृते] रणेन रक्षाऽऽरम्भेण, यः सम्प्रदो हर्षः । “प्रमदसम्प्रदो हर्षः” (३।३।६८ पा०) इति निपातः । तस्य उद्रेण जन्मना, विकासिभिर्विस्तारिभिः, बलकलकलैः सैन्यकोलाहलैः, आकुलीकृते सङ्क्रोभिते, अत एव, मदं च्योततीति [मदच्युति] मदसाविणि । क्विप् । [द्विरदे] गजे, [जनः]

परितश्च धौतमुखरुक्म-

विलसदहिमांशुमण्डलाः ।

तेनुरतनुवपुषः पृथिवीं

स्फुटलक्ष्यतेजस इवाऽऽत्मजाः श्रियः ॥ ७८ ॥

प्रधिमण्डलोद्धतपराग-

घनवलयमध्यवर्त्तिनः ।

पेतुरशनय इवाशनकै-

र्गुनिःस्वनयथितजन्तवो रथाः ॥ ७९ ॥

परिजनः, [शारिं] पर्याणम् । 'ना पर्याणे विहङ्गे स्त्री शारिर्धूतगुडे नपुम्' इति वैजयन्ती । 'शारिर्नाऽक्षोपकरणे स्त्रियां शकुनिकाऽन्तरे । युद्धार्थं गजपर्याणे व्यवहारान्तरे क्वचित् ॥' इति विश्वप्रकाशश्च । [अधि-रोपयितुम्] आरोपयितुं, [कथञ्चन] कृच्छात्, [अशक्त] शशाक । शकेर्लुङि "पुषादि—" (३।१।५५ पा०) इति नू रडादेशः । अत्र विशेषण-गत्या सेनाकलकलस्य मदहेतुत्वान्मदस्य शारिदुरारोपत्वहेतुत्वाच्च काव्यलिङ्गद्वयं तस्मापेक्षत्वात् सङ्कीर्यते ॥ ७७ ॥

परित इति ।—[च] किञ्चेति चार्थः । [धौतमुखरुक्मविलसद-हिमांशुमण्डलाः] धौतेषु शोधितेषु, मुखरुक्मेषु मुखस्य रुक्माऽऽभरणेषु, विलसत् प्रत्येकं प्रतिफलत्, अहिमांशुमण्डलमर्कविम्बं येषां ते तथोक्ताः ; अत एव [स्फुटलक्ष्यतेजसः] स्फुटलक्ष्यमन्तगत्वा बहिः स्फुरितं, तेजोऽन्तः-सारी येषां ते, [इव] स्थिता इत्युत्प्रेक्षा । तेजो व्याख्यातं "तेजो-निरोध—" (५ सगे० १० म श्लोकः) इत्यत्र । [अतनुवपुषः] महाकायाः, [श्रियः आत्मजाः] अश्वाः । 'लक्ष्मीपुलोऽश्वा आढ्ये च' इति वैजयन्ती । [परितः पृथिवीं, तेनः] व्याप्तवन्तः ॥ ७८ ॥

प्रधीति ।—[प्रधिमण्डलोद्धतपरागघनवलयमध्यवर्त्तिनः] 'चक्रधारा

दधतः शशाङ्कितशशाङ्क-
रुचि लसदुरश्कदं वपुः ।
चक्रुरथ सह पुरन्धिजनै-
रयथार्थसिद्धि सरकं महीभृतः ॥ ८० ॥
दयिताय सासवमुदस्त-
मपतदवसादिनः करात् ।

प्रधिर्नमिः' इति हलायुधः । प्रधिमखल्लैर्नेमिवलयैः, उद्धता उत्थापिताः,
परागाः पांशव एव, घना मेघाः, तेषां बलयानि मखल्लानि, तेषां मध्य-
वर्तिनः, [गुरुनिःखनव्यधितजन्तवः] गुरुभिर्निःखनैः खचोषैः, व्यधिता
भीषिताः, जन्तवः प्राणिनो येस्ते, [रथाः, अशनयः] वज्राः, [इव,
अशनकैः पेतुः] तौत्रमघावन् । अत्र रथानामशनित्वेनोत्प्रेक्षा परागाणां
घनत्वरूपणसापेक्षेति सङ्करः * ॥ ७९ ॥

दधत इति ।—[अथ, लसदुरश्कदं] लसन् उरश्कदः कवचो यस्मिन्
कर्मणि तद्यथा तथा । 'उरश्कदः कङ्कटकोऽजगरः कवचोऽस्त्रियाम्'
इत्यमरः । अत एव [शशाङ्कितशशाङ्करुचि] शशाङ्कितो मृगलाञ्छितः,
यः शशाङ्कः इन्दुः, तस्य रुचिरिव रुचिर्यस्य, इत्यपमा । तत्, [वपुः,
दधतः] दधानाः, [महीभृतः] राजानः, [पुरन्धिजनैः] अङ्गनाजनैः,
[सह, अयथार्थसिद्धि] अयथार्था असत्या, सिद्धिर्मदकाव्योत्पत्तिः यस्मिन्
तत्, यथार्थसिद्धिरहितम्, अनिर्वृतचित्तत्वाद्मादकमित्यर्थः; [सरकं]
मधुपानं, [चक्रः]; उत्साहवर्द्धनार्थमिति भावः । 'मणौ शीघौ शीघु-
पाने सरकं मधुभाजनम्' इति वैजयन्ती ॥ ८० ॥

अथाऽऽसर्गसमाप्तेः प्रायाणिकाऽऽमन्त्रणाय प्रियासङ्गतानां भटाना-
मागामिशुचः सूचिकास्तात्कालिकचेष्टाः वर्णयति, दयितायेत्यादि ।—
[दयिताय] प्रेयसे, [उदस्तं] पानार्थमुत्क्षिप्तं, [सासवं] समदम्,

कांस्यमुपहितसरोजपत-

ङ्मरौघभारगुरु राजयोषितः ॥ ८१ ॥

भृशमङ्गसादमरुणात्व-

मविशददृशः कपोलयोः ।

वाक्यमसकलमपास्य मदं

विदधुस्तदीयगुणमात्मना शुचः ॥ ८२ ॥

अत एव [उपहितसरोजपतङ्मरौघभारगुरु] उपहिते वासनार्थं निहिते, सरोजे पतन् अमरौघ एव भारः, तेन गुरु दुर्भरम् । ‘गुरुस्तु वाक्पतौ श्रेष्ठे तुङ्गे पितरि दुर्भरे’ इति शब्दार्णवे । [कांस्यं] पान-भाजनम् । ‘कांस्योऽस्त्री पानभाजनम्’ इत्यमरः । “वृत्तुवदिहनि-कमिकषिभ्यः सः” (उणा० ३पा० ६२सू०) इति कमेर्धातीरौणादिकः सप्रत्ययः । तस्मै हितं कंसोयं लोहविशेषः । “प्राक्कौताच्छः” (५।१।१ पा०) इति क्वप्रत्ययः । तस्य विकारः कांस्यं पानपातम् । “कंसोयपरश्व-व्ययोर्यञ्जौ लुक्च ” (४।३।१६८ पा०) इति यञ्प्रत्यये क्वस्य लुक् । [राजयोषितः] कस्याश्चिद्राजबध्वाः सम्बन्धिनः, [अवसादिनः] शैथिल्यभाजः, [करादपतत्] ; तच्च दुर्निमित्तमिति भावः । एतेनास्या भाविविरहशोकादेवाप्रसन्नदृष्टेः काचित् चिन्ता व्यज्यते । अत्राव-सादभारगौरवार्थांशेषणगत्या पातपातहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ॥ ८१ ॥

भृशमिति ।—[शुचः] भाविविरहभावनाप्रसूताः शोकाः, [अविशददृशः] शोकादेवाप्रसन्नदृष्टेः, कस्याश्चित् इति शेषः । [मदमपास्य] तदुत्पत्तिं प्रतिरुध्य, [तदीयगुणं] तदीयं गुणं, तद्धर्मं, मदकार्यभूतमित्यर्थः । [अङ्गसादम्] अङ्गशैथिल्यं, [कपोलयोररुणा-त्वम्, असकलम्] असमार्णं, [वाक्यं] च, [आत्मना] स्वयम् । “प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्गानम्” (वा०) इति तृतीया । [भृशं विदधुः], करुणेन शृङ्गार-

सुदृशः समौकगमनाय
 युवभिरथ सम्बभाषिरे ।
 शोकपिहितगलरुद्धगिर-
 स्तरसाऽऽगताश्रुजलकेवलोत्तराः ॥ ८३ ॥
 विपुलाचलस्थलघनेन
 जिगमिषुभिरङ्गनाः प्रियैः !
 पीनकुचतटनिपीडदल-
 हरवारबाणमुरसाऽऽलिलिङ्गिरे ॥ ८४ ॥

स्तिरस्कृत इत्यर्थः । अत्र मदाभावेऽपि तत्कार्योदयात् तस्यावलोकन-
निमित्तकत्वोक्त्या उक्तनिमित्ताख्यो विभावनामेदः ॥ ८२ ॥

सुदृश इति ।—[अथ] अस्मिन् अवसरे, [युवभिः, समौकगमनाय]
युद्धगमनाय । ‘समौकं साम्पराधिकम्’ इत्यमरः । [सुदृशः, शोकपिहित-
गलरुद्धगिरः] शोकापिहितं शोकाऽऽवृते, गले कण्ठे, रुद्धगिरः प्रतिबद्धो-
त्तरवाचः, तथाऽपि [तरसा] वेगेन, [आगताश्रुजलकेवलोत्तराः] आगत-
मश्रुजलमेव केवलं निर्णीतम्, उत्तरं यासां ताः । ‘निर्णीतं केवलं
चोक्तम्’ इति विश्वः । [सम्बभाषिरे] सम्भाषिताः ; ‘योङ्, गच्छामः’ इत्या-
मन्त्रिता ‘हा कष्टम् !! इदमेवान्तिमदर्शनम्’ इति वाक्यभेदेऽपि अश्रु-
पातेनैवानक्षरं दत्तोत्तराश्चासन्नित्यर्थः । अत्रापि अश्रुपातो दुर्निमित्त-
मिति भावः । एतेन ‘गन्तव्यं चेत् गम्यतां, वयञ्च युष्मत्सालोक्यकामा’
इत्यनिष्टविध्याभासरूपाऽऽक्षेपालङ्कारो व्यज्यते । “अनिष्टविध्याभासश्च”
इति सूत्रेण्येष्टनिषेधाऽऽभासवदस्यापि लक्षणात् ॥ ८३ ॥

विपुलेति ।—[जिगमिषुभिः] युद्धाय गन्तुमिच्छुभिः, [प्रियैः]
कर्तृभिः । [अङ्गनाः, विपुलाचलस्थलघनेन] विपुलं यदचलस्य स्थलं,
तद्दघनेन दृढेन, [तरसा] निजवक्षसा करणेन । [पीनकुचतट-

न मुमोच लोचनजलानि
 दयितजयमङ्गलैषिणी ।
 यातमवनिमवसन्नभुजात्
 न गलद्विवेद वलयं विलासिनी ॥ ८५ ॥
 प्रविवत्सतः प्रियतमस्य
 निगडमिव चक्षुरक्षिपत् ।
 नीलनलिनदलदामरुचि
 प्रतिपाद्युग्ममचिरोदसुन्दरौ ॥ ८६ ॥

निपौडदलहरवारबाणं] पीने कुचतटे निपौडो नितरां पौडनं, तेन
 दलन्तो विदीर्यमाणाः, वराः श्रेष्ठाः, वारबाणाः कञ्चुका यस्मिन् कर्मणि
 तत् यथा तथा । 'कञ्चुको वारबाणोऽस्त्री' इत्यमरः । [आलिलिङ्गिरे]
 आलिलिङ्गिताः । अत्र वारबाणानां दलनासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरति-
 शयोक्तिः ॥ ८४ ॥

नेति ।—[दयितजयमङ्गलैषिणी] दयितस्य जयमङ्गलं तदर्धमङ्गल-
 मित्यर्थः । अश्रुघासादिवत् तदर्थं षष्ठीसमासः । तदिच्छतीति तदैषिणी,
 [विलासिनी] काचिदङ्गना, [लोचनजलानि] अश्रूणि, [न मुमोच] ;
 अश्रुपातस्यामङ्गलत्वादिति भावः । अमङ्गलं तदन्यतः प्रवृत्तमेवेत्याह,
 यातमिति ।—[अवसन्नभुजात्] शोकशिथिलात्करात्, [गलत्] अश्रु-
 देव, [अवनिं] भुवं, [यातं] प्राप्तं, [वलयं] कङ्कणं, [न विवेद] ;
 अवश्यम्भाविनां को निवारकः ? इति भावः । एषा च दैन्यचिन्तेति ।
 अत्रावसादस्य विशेषणगत्या वलयपातहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ॥ ८५ ॥

प्रेति ।—[अचिरोदसुन्दरौ] काचिन्नवोढा स्त्री, [प्रविवत्सतः]
 प्रवासं कर्तुमिच्छतः । वसिः सवन्ताल्लटः शलादेशः । [प्रियतमस्य,
 प्रतिपाद्युग्मं] पाद्युग्मे । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [नीलनलिन-

व्रजतः क्व तात ! वजसीति
 परिचयगतार्थमम्फुटम् ।
 धैर्यमभिनदुदितं शिशुना
 जननौनिभर्त्सनविद्वड्मन्युना ॥ ८७ ॥
 शठ ! नाकलोकललनाभि-
 रविरतरतं रिरंससे ।

दलदामरुचि] नौलोत्पलमालासक्कायम् ; इत्युपमा । [निगड्मिव]
 शट्कलमिव, [चक्षुः] नेत्रम्, [अक्षिपत्] प्रेरयदित्यर्थः ; चक्षुषो दूरे
 पदमपि गन्तुं न शशाकेत्यर्थः, तच्च दुर्निमित्तमिति भावः । प्रयागे
 स्त्रावलोकननिषेधात् । उक्तोपमासापेक्षा चक्षुषो निगड्त्वोत्प्रेक्षेति
 सङ्करः ॥ ८६ ॥

व्रजत इति ।—[जननौनिभर्त्सनविद्वड्मन्युना] जनन्याः अपशकुन-
 भीतायाः मातुः, निभर्त्सनाद्विद्वड्मन्युना प्रवृद्धकोपेन, [शिशुना] बाल-
 केन, हे [तात !] जनक ! । ‘तातस्तु जनकः पिता’ इत्यमरः । [क्व
 वजसि ?] कुत्र व्रजसि ? [इत्यम्फुटम्, उदितम्] उक्तम् । वदेः कर्मणि
 क्तः । “वचिस्वपि—”(६।१।१५ पा०) इत्यादिना सम्प्रसारणम् । व्रजसीति
 सरिफपदमपाठवादरेफमुच्चारितमित्यर्थः । तथाऽपि [परिचयगतार्थं]
 परिचयाद्भ्यासपाठवात्, गतार्थं पितृभ्यां केवलावगताभिधेयं, वचन-
 मिति शेषः । [व्रजतः] प्रस्थातुः, [धैर्यं] प्रयागोत्साहम्, [अभिनत्] ;
 गमनकारिणी दुर्निमित्तत्वादिति भावः । उक्तं च योगयात्रायाम् ;—
 ‘यानात् पुरा निपतनं वृद्धतौव काचित् गर्भेण भारवृद्धतौ स्वपुरःस्थिता
 स्त्री । आगच्छ तिष्ठ कुत इत्यलमर्थवाचिशब्दाश्च राजगमने प्रतिषेधकाः
 स्युः ॥’ इति । अत्र दम्पत्योद न्यविषादचिन्ताशङ्कादयः सञ्चारिणीऽनु-
 सन्धेयाः ॥ ८७ ॥

शठेति ।—[अपरा] स्त्री, [रगरागिणं] युद्धोत्साहिनं, [रमणम्] ; हे

तेन वहसि मुदमित्यवदत्
 रणरागिणं रमणमौर्ध्वयाऽपरा ॥ ८८ ॥
 ध्रियमाणमप्यगलदश्रु
 चलति दयिते नतभ्रुवः ।
 स्नेहमकृतकरसं दधता-
 मिदमेव युक्तमतिमुग्धचेतसाम् ॥ ८९ ॥

[शठ !] वञ्चक ! [नाकलोकललनाभिः] अप्सरोभिः सहेत्यर्थः ।
 “सहयुक्तेऽप्रधानं” (२।३।१६ पा०) इति सहार्थे तृतीया, “तद्धो यूना”
 इतिवत् । [अविस्तरतरतम्] अविच्छिन्नसुरतं यथा भवति तथा,
 [रिरंससे] रन्तुमिच्छसि । रमेः सन्नन्ताद्भट्, “पूर्ववत्सनः” (१।३।६२
 पा०) इत्यात्मनेपदम् । [तेन] अप्सरोरिरंसाकरणेन, [मुदं वहसौति,
 इर्ष्या] सापत्नाक्षमया, [अवदत्] । अर्थाद्विरहासहनया प्रस्थान-
 प्रतिषेधपरया व्याहृतमिदमेवास्य मरणशंसिनौ दुरुपश्रुतिरिति भावः ।
 इर्ष्याऽल कर्णोक्त एव सञ्चारौ ॥ ८८ ॥

ध्रियमाणमिति ।—[दयिते, चलति] प्रतिष्ठमानं सति, [नतभ्रुवः]
 बध्वाः, [अश्रु, ध्रियमाणम्] अमङ्गलमिया धार्यमाणम्, [अपि] ।
 धरतः कर्मणि लटः शानजादेशः । [अगलत्] अस्रवत् ; शोकातिरे-
 काहारयितुमशक्यमासौदित्यर्थः । तथा हि [अकृतकरसम्] अकृत्रिमरागं,
 [स्नेहं] प्रेम, [दधताम्] ; अत एव [अतिमुग्धचेतसाम्] अत्यन्ता-
 कपटबुद्धीनाम्, [इदमेव] असंवरणं, [युक्तम्] ; अन्यथा स्नेहव्याघातेन
 तत्कालविरुद्धमश्रुभोचनं नानुचितमिति भावः । रसस्नेहयो रागप्रेमा-
 परनाम्नोरवस्थाभेदात् भेदः ;—‘रागस्तत्सम्बन्धौ प्रेम तद्वियोगा-
 सद्दृष्टान्ता’ इति रससागरे । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
 न्यासः ॥ ८९ ॥

सह कज्जलेन विरराज

नयनकमलाम्बुसन्ततिः ।

गण्डफलकमभितः सुतनोः

पदवीव शोकमयकृष्णवर्त्मनः ॥ ६० ॥

क्षणमात्ररोधि चलितेन

कतिपयपदं नतभ्रुवः ।

स्रस्तभुजयुगगलद्वलय-

स्वनितं प्रति क्षुतमिवोपशुश्रुवे ॥ ६१ ॥

सहेति ।—[सुतनोः] शुभाङ्गाः, [गण्डफलकमभितः] गण्डस्थल-
योरित्यर्थः । “अभितःपरितः—” (११४१८ पा०) इत्यादिना द्वितीया ।
[नयनकमलाम्बुसन्ततिः] अश्रुधाराः, [कज्जलेन] अञ्जनन, [सह,
शोकमयकृष्णवर्त्मनः] शोक एव शोकमयस्तस्य, कृष्णवर्त्मनः श्रीकाग्नेः,
[पदवी] निःसरणमार्गीः, [इव, विरराज] शिशुमे । येन वर्त्मना
अग्निर्गच्छति, तत् कृष्णं भवतीति कृष्णवर्त्मा । अत्राप्यश्रुपात एव
दुर्निमित्तमिति भावः ॥ ६० ॥

क्षणेति ।—[कतिपयपदं] कतिपयञ्च तत् पदञ्च तत् । जातावेक-
वचनम् । कतिचित्पदानौत्थर्थः । पदशब्दस्य तदवच्छिन्नदेशवाचित्वा-
दत्यन्तसंयोगे द्वितीया । [चलितेन] प्रस्थितेन, केनचिदिति शेषः ।
[क्षणमात्ररोधि] क्षणमात्रप्रतिबन्धकम् ; प्राणदानैकजौविनामवसरं
सत्यधिकं स्थातुमनौचित्यादिति भावः । [नतभ्रुवः, स्रस्तभुजयुगगल-
द्वलयस्वनितं] स्रस्तानाम् अङ्गमादेन ऋटिति प्रकीष्टाग्रे पतितानां, भुज-
युगगलद्वलयानां हस्तद्वयचलत्कङ्कणानां, स्वनितं रणत्कारं, [प्रति] प्रति-
मुखं, [क्षुतमिव, उपशुश्रुवे] उपश्रुतम् । ‘स्त्री क्षुत्क्षुतं क्षवः पुंसि’
इत्यमरः । रणत्कारे क्षुतभ्रान्त्या निवृत्तं, क्षणमात्रं स्थितमित्यर्थः । अक्षुते
क्षुतभ्रान्त्या भ्रान्तिमदलङ्कारः । दैन्यविषादाख्याः सञ्चारिण्यः ॥ ६१ ॥

अभिवर्त्मं वल्लभतमस्य
 विगलदमलाऽऽयतांशुका ।
 भूमिनभसि रभसेन यती
 विरराज काचन समं महोल्कया ॥ ६२ ॥
 समरोन्मुखे नृपगणेऽपि
 तदनुमरणोद्यतैकधीः ।
 दौनपरिजनकृताश्रुजलो
 न भटौजनः स्थिरमना विचक्लमे ॥ ६३ ॥

अभौति ।—[वल्लभतमस्य] प्रियतमस्य, [अभिवर्त्मं] अभिमार्गं, [विगलदमलाऽऽयतांशुका] विगलत् अङ्गभादात् संसमानम्, अमलमायतं चांशुकं वस्त्रं यस्याः ; अन्यत्र,—विगलन्तो विशीर्ष्यमाणाः, अमला उज्वलाः, आयता दीर्घोभृताः, अंशुवां रश्मयो यस्याः सा । शौषिकः कप्रत्ययः । भूमिर्नभ इव तस्मिन् [भूमिनभसि, रभसेन] वेगेन, [यती] यान्ती । इगः शतरि “उगितश्च” (४।१।६ पा०) इति ङीप् । [काचन] अङ्गना, [महोल्कया, समं] सदृशं, [विरराज] । अत्र प्रस्थातुरग्रे स्वकान्ताया महोल्कासादृश्यभवनमेव दुर्निमित्तमिति भावः । उपमाऽलङ्कारः ॥ ६२ ॥

ममरति ।—[नृपगणे समरोन्मुखेऽपि, तदनुमरणोद्यतैकधीः] तस्य नृपगणस्य, अनुमरणे सहमरणे, उद्यतायुक्ता, अत एवैका मुख्या, धीर्यस्य सः, [दौनपरिजनकृताश्रुजलः] दौनेनाप्यश्राच्येन परिजनेन कृताश्रुजलो मुक्तवाप्यः, दामोमुक्ताश्रुबिन्दुरित्यर्थः ; तथाऽपि स्वयं [स्थिरमनाः] अचलितचित्तः, [भटौजनः] भटस्त्रौलोकः । जातावेकवचनम् । “पुंयोगादाख्यायाम्” (४।१।४८ पा०) इति ङीप् । [न विचक्लमे] न तत्रास ; सहमृत्युप्रियाणां कुतः सन्त्वासः ? इति भावः । अत्र मरणादयोगस्य विशेषणगत्या अक्लैव्यहेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः ॥ ६३ ॥

विदुषीव दर्शनममुष्य

युवतिरतिदुर्लभं पुनः ।

यान्तमनिमिषमवितृप्तमनाः

पतिमौचते स्म भृशमा दृशः पथः ॥ ६४ ॥

सम्प्रत्युपेयाः कुशलौ पुनर्युधः

सस्नेहमाशौरिति भर्तुरौरिता ।

सद्यः प्रसह्य द्वितयेन नेत्रयोः

प्रत्याचचक्षे गलता भटस्त्रियाः ॥ ६५ ॥

विदुषीति ।—[युवतिः] काचिदङ्गना, [अमुष्य] पत्युः, [दर्शनं, पुनः] पश्चात्, [अतिदुर्लभम्] ; तस्यापुनरावृत्तेरिति भावः । [विदुषी जानतो, [इव], इत्युत्प्रेक्षा । “विदुः शत्रुर्वसुः” (७।१।३६ पा०) इति वश्यादेशः, “उगितश्च” (४।१।६ पा०) इति डोष् । [अवितृप्तमनाः ! अवितृप्तचित्ता मती, [यान्तं] याहुं गच्छन्तं, [पतिं] भर्तारम्, [आ दृशः पथः] आ दृष्टिपथात्, दृष्टिपथातिक्रमपर्यन्तमित्यर्थः । “आङ्-मर्यादाऽभिबिध्याः” (२।१।१३ पा०) इति विकल्पादाडो न समामः । [भृशम्, अनिमिषं] निर्मेषरहितं यथा तथा, [ईक्षते स्म] ॥ ६४ ॥

सम्प्रतीति ।—[सम्प्रति] इदानोमेव, [कुशलौ] अक्षतः सन्, [युधः] युद्धात्, [पुनः उपेयाः] प्रत्यावर्त्तस्व, [इति सस्नेहं, भर्तुरौरिता] भर्तुं प्रयुक्ता, [आशौः] आशौर्वादः, [सद्यः, प्रसह्य] बलात्, [गलता] गल-दन्मसा, स्रवदश्रुणा इत्यर्थः, तस्याः [भटस्त्रियाः] तस्य बध्वा एव । अस्त्रीति प्रतिषेधान्दोत्वादाडागमः । [नेत्रयोर्द्वितयेन, प्रत्याचचक्षे] प्रत्याख्याता, निराकृतित्यर्थः । असङ्गलनाश्रुपातेन निष्फलीकृतित्यवश्यं भवितव्यं भवत्येवेति भावः । “वा लिटि” (२।४।५५ पा०) इति विकल्पान्न चक्षिडः ख्याज्देशः । अत्राश्रुपातस्य नेत्रविशेषणद्वारा आशौःप्रत्याख्यानं हेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः ॥ ६५ ॥

काचिक्लोर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधे भिन्नवक्त्रोन्दुलक्ष्मी-
रश्रीकाः काश्चिदन्तर्दिश इव दधिरे दाहमुद्गान्तमत्त्वाः ।
भ्रेमुर्वात्या इवान्याः प्रतिदिशमपरा भूमिवत्कम्पमापुः
प्रस्थाने पार्थिवानामशिवमिति पुरो भावि नार्य्यः शशंसुः ॥८६॥

इति श्रीमाघकविहृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

काचिदिति ।—[काचित्] स्त्री, [रजोभिः] आर्त्तवैः, अङ्गमस्कार-
न्यागात् पांशुभिर्वा, [कौर्णा] । ‘स्याद्रजः पृष्यमार्त्तवम्’ इति
‘पांशुर्ना न इया रजः’ इति चामरः । दिवस्त्वोत्पातिकपांशुवर्षणाद्रजः-
कौर्णता । वक्त्रमिन्दुरिव; अन्यत्र,—वक्त्रमिवेन्दुः, भिन्नास्तस्य लक्ष्मी
यस्याः सा [भिन्नवक्त्रोन्दुलक्ष्मीः] । बहुवचनान्तो बहुव्रीहिः । एवमपि
एकवचनान्तस्यैव लक्ष्मिशब्दस्यारःप्रभृतिषु पाठान्न तन्निमित्तः कपप्रत्ययः,
शेषिकम्तु वैभाषिकः इत्यविरोधः । काचित् नारी, [दिवम्,
अनुविदधे] अनुचकार । [काश्चित्] नार्य्यः, [दिश इव, अश्रीकाः]
वौतश्रीभाः, [उद्गान्तमत्त्वाः] उद्गान्तचित्ताः, उद्गान्तजन्तुकाश्च
सत्यः । [अन्तः] आत्मनि, मध्ये च, [दाहं] सन्तापम्;
अन्यत्र,—ओत्पातिकं प्रज्वलनं, [दधिरे] दधुः । [अन्याः] नार्य्यः,
[वात्या इव] वातमूहा इव । “शाखादिभ्या यः” (५।३।१०३
पा०) इति यप्रत्ययः । [प्रतिदिशं] * दिशि दिशि । “अव्ययीभावे
शरत्प्रभृतिभ्यः” (४।५।१०७ पा०) इति समानान्तः टच्प्रत्ययः ।
[भ्रेसुः] बभ्रसुः । “वा जृभ्रमुत्साम्” (६।४।१२४ पा०) इति
विकल्पादेत्वाभ्यामलोपो । [अपराः] नार्य्यः : भूम्या तुल्यं [भूमिवत्

* “प्रतिदिशम्” इत्यत्र “प्रतिपदम्” इति पाठः,—नार्य्यः प्रतिपदं पदे पदे इति
वौषाथामव्ययीभावः, प्रतिपदविकेपमित्यर्थः, भ्रेसुः, पार्थिवानां दुष्टप्रशापसमये
तत्पत्नीनां भाव्यशुभसेवकः सम्भीहोऽजनि, येन तेषां स्त्रीणां पिशाचीपहतानामिव
निर्हृतुकः सञ्चारोऽजायतेति भावः ।

षोडशः सर्गः ।

—••—

दमघोषसुतेन कञ्चन

प्रतिशिष्टः प्रतिभानवानथ ।

उपगम्य हरिं सदस्यदः

स्फुटभिन्नार्थमुदाहरद्वचः ॥ १

कम्पमापुः, इति] इत्थं, [पार्थिवानां, प्रस्थाने] प्रयागे, [नार्यः भावि, अशिवम्] अशुभं, [पुरः] पूर्वं, [शशंसुः] सूचयामासुरित्यर्थः । अत्र नारीणां भाव्यशुभसूचनस्य रजोदाहादिवाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । तत्र नारीणां द्युतिगाद्युपमाभिस्तद्रजोदाहादिवत् नारीरजोदाहादीनाम् अशुभसूचकत्वमित्युपमाकाव्यलिङ्गयोरङ्गाङ्गिभावेन मङ्गलः । मञ्चारिणश्च पूर्ववद्विषादादयः सुगमाः । अत्र 'काश्चित्कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधुर्भिन्नवक्त्रेन्दुलक्ष्मो निथीकाः काश्चित्' इति पाठे,—'काश्चित्कीर्णा' इत्येकवचनप्रक्रमभङ्गं दोषो नास्ति । न चैवमुपमानोपमेययोर्भिन्नवचनत्वदोषः, लोकेषु चन्द्रादिष्वेकत्वं नियतेषु दोषबुद्धानुदयात् । यथाऽऽह दण्डो,—'न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकताऽपि वा । उपमादूषणायालं यत्रोडेगो न धीमताम् ॥' इति (२परि० ५१श्लोकः) । सगंधरा वृत्तम्,—'अभ्रैर्यानां वयेण विमुनियतियुता सगंधरा कौर्त्तितयम्' इति लक्षणात् ॥ ६६ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथमृरिविरचिते

माघकाव्यव्याख्यानं सर्वङ्गषाख्ये पञ्चदशः सर्गः ॥१५॥

—••—

अथानन्तरसर्गे हरेश्चैवदूतसंवादं वर्णयति, दमघोषेत्यादि ।—

अभिधाय तदा तदप्रियं
 शिशुपालोऽनुशयं परं गतः ।
 भवतोऽभिमनाः समीहते
 सरुषः कर्त्तुमपेत्य माननाम् ॥ २ ॥

[अथ] सनाहानन्तरं, [दमघोषसूतेन] शिशुपालेन, [प्रतिशिशुः] प्रहितः ; प्रतिभानमस्यास्तीति [पतिभानवान्] अवसरोचितोत्तरस्फुरणशक्तिमानित्यर्थः : [कश्चन] कश्चित् दूतः, [हरिं] कृष्णम्, [उपगम्य] प्राप्य, [सदसि] सभायाम् ; स्फुटौ भिन्नार्थौ पृथगर्थौ प्रियाप्रियरूपौ इति यावत्, यस्मिंस्तत् [स्फुटभिन्नार्थौ] युगपद्भयार्थाभिधायकमित्यर्थः । तथैव बह्व्यति,—‘उभयं युगपन्मयोदितं त्वरया सान्त्वमयेतरच्च ते’ (१६श सर्गः ४२ श्लोकः) इति । [अदः] इदं, बह्व्यमाणाविति यावत्, [वचः उदाहरत्] व्याहरत् । अस्मिन् सर्गे वैतालौयाख्यं मातावृत्तम्,—‘षड्विषमेऽष्टौ समे कला लाञ्छ समे स्युर्नो निरन्तराः । न समाऽव पराऽऽश्रिता कला वैतालौयेऽन्ते रलो गुरुः ॥’ इति लक्षणात् ॥ १ ॥

‘स्फुटभिन्नार्थमुदाहरद्वचः’ इत्युक्तं, तदेव चतुर्दशभिः श्लोकैरभिधत्ते अभिधायित्वादि ।—[शिशुपालः, तदा] अघंस्वीकारकाले, [तत्] तादृशम्, [अप्रियमभिधाय परम्, अनुशयम्] अनुतापं, [गतः, अभिमनाः] उत्कण्ठितचित्तः सन्, [उपेत्य] आगत्य, [सरुषः] समन्वोः, [भवतः] तव, [माननां] पूजां, [कर्त्तुं, समीहते] अनुनेतुमिच्छतोत्यर्थः । अयं मधुरोऽर्थः । परुषस्तु,—[शिशुपालस्तदा तदप्रियमभिधाय परम्, अनुशयं] केवलं न शप्तव्यः, किन्तु हन्तव्यश्चेति दोषद्वेषं, [गतः] प्राप्तः । ‘रन्ध्रं शब्देऽथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः’ इत्युभयत्रापि अमरः । अत एव नास्ति भौर्यस्येत्यभि निर्भौकं, मनो यस्य सः [अभिमनाः] * निःशङ्कचित्तः सन्, [उपेत्य]

* विभक्तेः भावे क्तिप् क्लौवे च “भि” इति पदं सिध्यति, अभिमना इत्यत्र ममासिऽपि भी इति दीर्घानुशब्दस्यापि ङखत्वम् ; क्लौवे वृत्तावेव ङखः स्यात्, न तु निमित्तान्तरादृक्षा तत्रास्तीति वैदितव्यम् ।

विपुलेन निपीड्य निर्दयः

मुदमायातु नितान्तमुन्मनाः ।

प्रचुराधिगताङ्गनिर्वृतिं

परितस्त्वां खलु विग्रहेण सः ॥ ३

स्वयमागत्य, [सरुषः] सकोपस्य, [भवतः, माननां] हननं, [कर्तुं समौहते] । 'मानना हनने माने' इत्यभयत्वापि केशवः । भवन्तं हन्तुमिच्छतीत्यर्थः । 'मन स्तम्भे' इति धातोश्चौरादिकात् ल्युट् णिचो लुक् । अत्र चतुर्दशश्लोक्यां परहृदयपरीक्षापरानां दूतानां प्रियाप्रिये द्वे अपि वक्तव्ये चमत्काराय तु श्लेषभङ्गाऽभिधीयते इति प्रियाप्रिययोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वाद्भिधेयत्वाच्छब्दमात्रसाधर्म्याच्च केवलप्रकृतगोचरः श्लेषः ;—'प्रकृताप्रकृतोभयमुक्तं चेच्छब्दमात्रसाधर्म्यं श्लेषोऽयम्' इति लक्षणात् । न च उभयगतः, निन्दास्तुत्योरन्यतरगम्यतया तदुत्थापनात्, इह "उभयं युगपन्मयोदितं त्वरया सान्त्वमथेतरञ्च ते" (१६श सर्गः ४२ श्लोकः) इति वक्ष्यमाणलिङ्गादुभयोर्वाच्यत्वावगमादित्यलं प्रपञ्चेन ॥ २ ॥

विपुलेनेति ।—[उन्मनाः] उत्सुकचेताः, [सः] चैद्यः, [परितः, प्रचुराधिगताङ्गनिर्वृतिं] प्रचुरं पभूतं यथा तथा, अधिगता प्राप्ता, अङ्गनिर्वृतिः सुहृत्स्पर्शकृतमङ्गसुखं येन तं, [त्वां, विपुलेन] विशिष्टपुलकेन । 'पुलः स्यात् पुलके नाऽपि पुलं तु विपुलेऽन्यत्र' इति विश्वः । [विग्रहेण] वपुषा, [निर्दयं] गाढं, [निपीड्य] आलिङ्गा, [नितान्तं मुदमायातु खलु] । परुषस्तु,—[उन्मनाः] मनस्वी, [सः] चैद्यः, [परितः, प्रचुराऽऽधिगताङ्गनिर्वृतिं] प्रचुरेण आधिना मनोव्यथया, गताङ्गनिर्वृतिं विगतशरीरसौख्यं, [त्वां, विपुलेन] महता, [विग्रहेण] समरेण । 'विग्रहः समरे काये' इति विश्वः । [निर्दयं] निष्कृपं, [निपीड्य] हत्वा, [नितान्तं मुदमायातु खलु] ॥ ३ ॥

प्रणतः शिरसा करिष्यते
 सकलैरेत्य समं धराऽधिपैः ।
 तव शासनमाशु भूपतिः
 परवानद्य यतस्त्वयैव सः ॥ ४ ॥
 अधिवह्निपतङ्गतेजसो
 नियतस्वान्तसमर्थकर्मणः ।
 तव सर्वविधेयवर्त्तिनः
 प्रणतिं बिभ्रति के न भूभृतः ? ॥ ५ ॥

प्रणत इति ।—[भूपतिः] चैद्यः, [सकलैर्धराऽधिपैः, समं] सह,
 [एत्य] आगत्य, [शिरसा प्रणतः] प्रणामं कृतवान् । कर्त्तरि क्तः । [आशु
 तव, शासनम्] आज्ञां, [करिष्यते] त्वदाज्ञाकरो भविष्यति; कृतः ?—
 [यतः, सः] चैद्यः, [अद्य] अस्मिन् अवसरे, [त्वयैव परवान्] त्वदेकपरतन्त्रः ।
 परुषस्त,—[शिरसा प्रणतः] नमस्कृतः, नराधिपैरिति भावः । कर्मणि
 क्तः । [भूपतिस्तव, शासनं] शास्तिं, शिक्षामित्यर्थः, [करिष्यते यतस्त्वयैव,
 परवान्] शलवान्; त्वमेक एवास्य शत्रुवशिष्ट इति भावः । अन्यत्
 समम् । 'शासनं राजदत्तोर्व्यां लिखाऽऽज्ञाशास्त्रशास्त्रिषु' इति विश्वः ॥४॥

प्रणामे हेतुमाह, अधीति ।—[अधिवह्निपतङ्गतेजसः] अधिगतं
 वह्निपतङ्गयोरग्निभान्दोरिव, तेजो येन तस्य, तत्तुल्यतेजस इत्यर्थः ।
 [नियतस्वान्तसमर्थकर्मणः] नियतस्वान्तो नियतचित्तः, स चासौ
 समर्थकर्मा च । खड्गकलावहिशेषणममासः । तस्य तद्योक्तस्य, [सर्वविधेय-
 वर्त्तिनः] सर्वे विधेयवर्त्तिनः वशवर्त्तिनः, कर्मकरा इत्यर्थः, यस्य तस्य,
 [तव के भूभृतः, प्रणतिं] नतिं, [न बिभ्रति ?] सर्वेऽपि बिभ्रतीत्यर्थः ।
 परुषस्त,—प्रणामे हेतुमाह ।—[अधिवह्निपतङ्गतेजसः] अधिवह्नि
 अग्नौ, पतङ्गस्य शलभस्य एव, तेजः पौरुषं यस्य तस्य । 'पतङ्गः शलमे

जनतां भयशून्यधौः परै-
 रभिभूतामवलम्बसे यतः ।
 तव कृष्ण ! गुणास्ततो नरै-
 रसमानस्य दधत्यगण्यताम् ॥ ६ ॥
 अहितादनपत्रपस्त्रस-
 न्नतिमात्रोज्झितभौरनास्तिकः ।

भानौ इति विश्वः । [नियतस्वान्तसमर्थकर्मणः] नियते अव्यभिचारे, स्वान्ते स्वविनाशे, समर्थं हेतुभ्रतं, कर्म यस्य तस्य । सर्वेषां विधेये वर्तते विधेयं वर्त्तयति वा तस्य [सर्वविधेयवर्त्तिनः] सर्वकिङ्करस्य, निष्पौरुषस्य इति यावत्, [तव, केन] गुणेन, [भ्रमृतः प्रणतिं विभ्रति ?] न केनापि इत्यर्थः ॥ ५ ॥

जनतामिति ।—हे [कृष्ण !] हे हरे ! [भयशून्यधौः] निर्भीकचित्तः सन्, [परैः] शत्रुभिः, [अभिभृतां, जनतां] जनसमूहम् । “ग्रामजन—” (४।२।४३ पा०) इत्यादिना समूहे तलप्रत्ययः । [यतः, अवलम्बसे] परिगृह्णामि, रक्षामीत्यर्थः । [ततः] हेतोः, [नरैः, असमानस्य] सर्वोत्कृष्टस्य, [तव, गुणाः] आर्त्तभरणादयः, [अगण्यताम्] असङ्गोच्यतां, [दधति] । परुषन्,—हे [कृष्ण !] मलिनात्मक ! [भयशून्यधौः !] मूढबुद्धिः, [परैः] त्वदन्यैः । ‘परं दूरान्यमुख्येषु परोऽरिपरमात्मनोः’ इत्युभयत्रापि वैजयन्ती । [अभिभृताम्] अवधौरितां, [जनतां] पशुपालनपारतन्त्रादिना पृथग्जनत्वम् । भावेऽर्थे तलप्रत्ययः । [यतः, अवलम्बसे] आश्रयसि, [ततः, नरैरसमानस्य] ततोऽपि हीनस्येत्यर्थः, [तव गुणाः] ; लेशतः स्वभावतोऽपीति भावः । [अगण्यताम्] अनादरण्योच्यतां, [दधति] ॥ ६ ॥

अहितादिति ।—[त्वया सदृशोऽन्यः, गुणवान्] गुणाढ्यः, [कुतः ?] न कुत्राप्येत्यर्थः । कुतः ?—त्वम् [अहितात्] अनर्थात्, [त्वसन्] अधर्म-

विनयोपहितस्त्वया कुतः
सदृशोऽन्यो गुणवानविस्मयः ? ॥ ७ ॥
कृतगोपबधूरतेर्घ्नतो
वृषमुये नरकेऽपि सम्प्रति ।
प्रतिपत्तिरधःकृतैनसो
जनताभिस्तव साधु वर्ण्यते ॥ ८ ॥

भीरुरित्यर्थः । अपलपो निस्त्रयो न भवतीति [अनपलपः] लपावान्,
अकार्यजुगुप्सुरित्यर्थः । [अतिमात्रोऽज्झितभीः] अतिमात्रम् अत्यन्तम्,
उज्झितभीः त्यक्त्वारिभय इत्यर्थः । न अस्ति मतिरस्येति नास्तिकः नास्ति-
परलोकः । “अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः” (४।४।६० पा०) इति ठक् । स न
भवतीति [अनास्तिकः] आस्तिक इत्यर्थः । [विनयोपहितः] विनयेन
अनौड्येन, उपहितो विशिष्टः, विनयवानित्यर्थः । विस्मयो विशिष्टगर्वो
न भवतीति [अविस्मयः] अगर्वः । परुषम्,—[त्वया सदृशोऽन्यः],
गुणवान् न भवतीति [अगुणवान्] निर्गुणः, [कुतः ?] कुल ? न कुत्रा-
पीत्यर्थः । कुतः ?—त्वम् [अहितात्] शलोः, [तमन्] भीरुः । नास्ति
अपलपा लज्जाविश्रंभो यस्येति [अनपलपः] निर्लज्जः । ‘लज्जा माऽप-
लपाऽन्यतः’ इत्यमरः । [नतिमात्रोऽज्झितभीः] नतिमात्रेण प्रणामेनैव,
उज्झितभीः अपाकृतादिभयः ; न तु पराक्रमेणेति भावः । अस्ति मति-
रस्येत्यास्तिकोऽस्तिपरलोकः । पूर्ववत् ठक् । स न भवतीति [अनास्तिकः]
नास्तिक इत्यर्थः । [विनयः] नयातीतः, [अपहितः] हितादपेतः ।
विस्मयो विगर्वा न भवतीति [अविस्मयः] गर्वो, गर्वयुक्त इत्यर्थः ।
अत्राहितादित्यर्थश्लेषः । अन्यत्र,—शब्दश्लेष इत्यनयोः सङ्करः ॥ ७ ॥

कृतंति ।—[कृतगोपबधूरतेः] गोप्य एव बध्नो गोपबध्नः ।
“स्त्रियाः पुंवत्—” (६।३।३४ पा०) इत्यादिना पुंवद्भावः । तासु रतिः
कृता येन तस्य, गोपीजनवल्गुभस्येत्यर्थः । [वृषं] वृषभरूपिणम् अरिष्टा-

विहितापचितिर्महोभृता

द्विषतामाहितसाध्वसो बलेः ।

भव सानुचरस्त्वमुच्चकै-

र्महतामप्युपरि क्षमाभृताम् ॥ ६ ॥

ख्यम् असुरं, [व्रतः] मारयतः । हन्तेर्लटः श्वादेशः । [अधःक्रतैनसः]
निरस्तकल्मषस्य, [तव, उग्रे] भयङ्करे, [नरके] नरकासुरे,
[प्रतिपत्तिः] प्रवृत्तिः, परुषकार इति यावत् ; [सम्प्रति अपि,
जनताभिः] जनसमूहैः, [साधु वर्ण्यते] अहो ! महद्दुष्करं क्रत-
मित्युपज्ञीक्यते । परुषस्त,—[क्रतुगोपबधरतेः] गोपानां बधूष-
रतिः क्रता येन तस्य, पारदारिकस्य इत्यर्थः, [वृषं] धर्मं, वृषभं वा,
[व्रतः] । ‘सुकृते वृषभे वृषः’ इति विश्वः । अत एव [क्रतैनसः] पापक्रतः,
[तव, उग्रे] दारुणे, [नरके] निरये, [अधःप्रतिपत्तिः] अधःप्राप्तिः ।
“प्रतिपत्तिः पदप्राप्तौ पौरुषे गौरवेऽपि च” इति विश्वः । [जनताभिः
सम्प्रत्यपि साधु वर्ण्यते] दुस्तरौऽस्य पापिष्ठस्य नरकपात इत्युद्बोधते
इत्यर्थः । अत्र गोपपरदारिकोऽप्यधःक्रतैना इति विरोधाभासः श्लेषेण
सङ्गीर्यते ॥ ८ ॥

विहितेति ।—सहानुचरः [सानुचरः] सभृत्यः, [महोभृता]
चैद्येन, [विहितापचितिः] क्रतुपूजः ; लोकवेदयोः सानुचरस्यैव राज्ञः
पृथ्यत्वप्रसिद्धेरिति भावः । अत एव [बलेः] सैन्यैः, [द्विषतां] शत्रूणां,
[आहितसाध्वसः] जनितभयः सन्, [महतामपि, क्षमाभृतां] राज्ञाम्,
[उपरि, उच्चकैः] उन्नतः, [त्वं भव] सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । परुषस्तु,—
[महोभृता] चैद्येन, [विहितापचितिः] क्रतुहानिः । ‘भवेदपचितिः
पूजाव्ययहानिषु निष्कृतो’ इति विश्वः । अत एव [द्विषतां बलेः,
आहितसाध्वसः] भीषितः सन्, [महतां, क्षमाभृतां] भूधराणाम्,
[उपरि त्वम् उच्चकैः] ; सानुषु चरतीति [सानुचरः] स [भव] ।
“चरेष्टः” (३।२।१६ पा०) इति टप्रत्ययः । अत्रापि शब्दार्थश्लेषसङ्करः ॥ ९ ॥

घनजालनिभैर्दुरासदाः
 परितो नागकदम्बकैस्तव ।
 नगरेषु भवन्तु वीथयः
 परिकीर्णा वनजैर्मृगादिभिः ॥ १० ॥
 सकलापिहितस्वपौरुषो
 नियतव्यापदवर्द्धितोदयः ।
 रिपुरुन्नतधीरचेतसः
 सततव्याधिरनीतिरस्तु ते ॥ ११ ॥

घनति ।—[तव नगरेषु, वीथयः] रथ्याः, [घनजालनिभैः] मेघ-
 समूहकल्पैः, [वनजैः] वनभक्तैः, [मृगादिभिः] मृगप्रभृतिभिः, भद्रो मन्द्रो
 मृगश्चेत्येवं द्विविधैरपीत्यर्थः । [नागकदम्बकैः] गजवृन्दैः, [परितः,
 परिकीर्णाः] व्याप्ताः ; अत एव [दुरासदाः] दुष्प्रवेशाः, [भवन्तु] ।
 राज्ञा मन्थानि महैश्वर्य्यञ्च ते भविष्यतीत्यर्थः । परुषन्,—[तव नगरेषु
 वीथयः, घनजालनिभैः] सान्द्राऽऽनाथतुल्यैः । ‘आनायः पंसि जालं
 स्यात्’ इत्यमरः । [नागकदम्बकैः] सर्पसङ्घैः, [वनजैर्मृगादिभिः]
 मृगव्यालपुलिन्दप्रभृतिभिः ; अथवा,—मृगादिभिः मृगभक्तकैः शार्दूल-
 दिभिः, [परितः परिकीर्णा] अत एव [दुरासदा भवन्तु] राज-
 विग्रहादरण्यप्रायङ्गता भवन्वित्यर्थः ॥ १० ॥

सकलति ।—[उन्नतधीरचेतसः] उन्नतम् उदारं, धीरम् अतिकारं,
 चेतां यस्य तस्य, [तं] तव, [रिपुः, सकलापिहितस्वपौरुषः] सकलैरपिहितं
 तिरस्कृतं, स्वपौरुषं यस्य सः, [नियतव्यापत्] नियता नित्याः, व्यापदो
 विशिष्टापदो यस्य सः, [अवर्द्धितोदयः] असम्प्रिताभ्युदयः, [सतत-
 व्याधिः] सततरोगः, [अनौतिः] नीतिरहितः, एवंविधः [अस्तु] ।
 परुषस्तु,—[अचेतसः] अमनस्विनः, [तं, रिपुः] चैव, [सकलापिहित-

विकचोत्पलचारुलोचन-

स्तव चैद्येन घटामुपेयुषः ।

यदुपुङ्गव ! बन्धुसौहृदात्

त्वयि पाता समुरो नवाऽऽसवः ॥ १२ ॥

स्वपौरुषः] सकलैरपिहितस्वपौरुषः अतिरस्कृतात्मविक्रमः । “वष्टि भागुरिरद्धोपमवाप्योरुपसर्गयोः” (का०) इत्यलोपे नञ्समासः । [नियतव्यापत्] नियतं नित्यं, व्यापत् विगतापत्, [अर्वाङ्गितोदयः] अर्चिन्नोदयः । ‘ब्रधु छेदने वृद्धो’ इति धातोः कर्मणि क्तः । [उन्नतधोः] उदारबुद्धिः, [सततव्याधिः] सततं विगताधिः, मनोव्यथारहितः इत्यर्थः, [अनौतिः] ईतिबाधारहितः, [अम्] । ‘अतिवृष्टिर्नावृष्टिः श्लभा मृषिकाः खगाः । प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः’ । अत्र सर्वत्र पदभङ्गेनार्थद्वयप्रतिपादनाज्जतुकाष्टवदेकशब्दप्रतीतिः शब्दश्लेषः ॥ ११ ॥

विकचेति।—[यदुपुङ्गव !] पुमान् गौरिव पुङ्गवः पुरुषर्षभः । उपमितसमासः । “गौरतद्वितलुकि” (५।४।६२ पा०) इति समासान्तष्टच्प्रत्ययः । यदुपु पुङ्गव यदुश्लेष ! ‘श्रेष्ठोच्चारणो तु पुङ्गवो’ इति वैजयन्ती । [चैद्येन] कर्ता । [घटां] घनसन्धिम्, [उपेयुषस्तव] सम्बन्धीनि । [विकचोत्पलचारुलोचनः] विकचोत्पलानि वासनाऽर्थ-विहितानि, तान्येव चारुलोचनानि यस्य सः । सह सुरया माध्वा गौड्या वा [समुरः] । ‘गोडौ पैष्टी च माध्वौ च विज्ञेया सा सुरा लिधा’ इति वचनात् । अत्र राजन्यवैश्ययोः पैष्ट्यामेव निषेधः । [नवाऽऽसवः] नवमद्यं, नालिकेरादिकमिति सुराऽऽसवयोर्न पौनरुक्त्यम् । [त्वयि बन्धुसौहृदात्] बन्धु त्वयि स्नेहात्, [पाता] पास्यते । त्वदृग्दृष्टे सह पानं करिष्यते, सम्प्रति ते सत्प्रतिपक्षत्वादिति भावः । पिबतेः कर्मणि लुट् । परुषस्तु,—हे [यदुपुङ्गव !] यादवबलौवर्द्ध !, [चैद्येन]

चलिताऽऽनकदुन्दुभिः पुरः

सबलस्त्वं सह सारणेन तम् ।

समितौ रभसादुपागतः *

सगदः सम्प्रतिपत्तुमर्हसि ॥ १३ ॥

सह, [घटाम् उपेयुषः] समराभियोगं गतस्य, [तव विकचोत्पलचारु-
लोचनः, समुरः] सदेवः, [वासवः] अपि [त्वयि बन्धुसौहृदात्] उपेन्द्रे
त्वयि सौभावादित्यर्थः । [पाता] ताता, [न] । किं पुनमेशका
भोष्पादयः ? इति भावः । पातेस्तृच् । सुहृदयस्य भावः सौहृदमिति
विग्रहः, य्वादिन्वादणप्रत्ययः । “हृदयस्य ह्रस्व—” (१।३।५० पा०)
इति ह्रस्वाविधानसामर्थ्यात् “ह्रस्वग—” (७।३।१८ पा०) इत्युभय-
पदवृद्धिः । अत एव ‘सौहृददोहृदशब्दावर्णां ह्रस्वावात्’ (२ अध्या०
५म अधि० ८४ भू०) इति वामनः । सुहृदस्तु सोच्चार्यमेव ।
शब्दाद्येष्टेषसङ्करः ॥ १२ ॥

चलितंति ।—[रभसात्] हर्षात्, [उपागतः] प्राप्तः, [तं] चैद्यं,
[त्वं, पुरश्चलिताऽऽनकदुन्दुभिः] पुरोगतवसुदेवः । ‘वसुदेवोऽस्य अनकः
स एवाऽऽनकदुन्दुभिः’ इत्यमरः । [सबलः] बलमद्रसहितः, [सारणेन]
सारणाख्येन पुलक्य, [सह, सगदः] गदाख्येन अनुर्जन सहितः, [समितौ]
सभायां, [सम्प्रतिपत्तुं] सम्भावयितुम्, [अर्हसि], सर्वबन्धुसमेतः
प्रत्येतुमर्हस्येत्यर्थः । परुषस्तु,—[समितौ] समरे, [रभसात्] वेगात्,
[उपागतः] । ‘रभसो वेगहर्षयोः’ ‘समितिः समरे साम्ये सभायामपि

‘उपागतः’ इति ऋणविशेषणत्वेन प्रयुक्तस्य पदस्य “उपागतम्” इति
चैद्यविशेषणत्वेन योजनैव समीचीनंति विभावयामः ; यतः द्वितीयश्लोके “भवती-
ऽभिमनाः समीहिते सरुषः कर्तुंमुपेत्य माननाम्” इत्यनेन दैत्यस्यैव आगमनं प्रदर्शितम् ।
अथ पुनः ऋणस्यागमनं पूर्ववचनविरोधतया न समीचीनम् । टीकाङ्कुरपि
यथा अन्यैः कृतः, तेन तेषामपि चैद्यविशेषणमेवेदं पदमित्यभिप्रायम् अत्रगच्छामः ।

समरेषु रिपून् विनिघ्नता
 शिशुपालिन समेत्य सम्प्रति ।
 सुचिरं सह सर्वसात्वतै-
 भव विश्वस्तविलासिनीजनः ॥ १४ ॥
 विजितक्रुधमीक्षतामसौ
 महतां त्वा महितं महीभृताम् ।

सङ्गता' इत्युभयत्रापि विश्वः । [तं] चैद्यं, [त्वं, पुरः] पुरतः, [चलिता-
 ऽऽनकदुन्दुभिः] चलिता आनकाः पटहाः, दुन्दुभयो मेर्यश्च यस्य सः ।
 'आनकः पटहोऽस्त्री स्याङ्गेरौ स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इत्यमरः । [सबलः]
 समैन्यः, [सगदः] गदया कोसोदक्या सहितः सन्, [महसा] भ्रूटति,
 [रणेन] युद्धेन, [सम्प्रतिपत्तुम्] अभियोक्तुम्, [अर्हसि] । अत्रापि
 शब्दार्थश्लेषसङ्करः ॥ १३ ॥

समरेष्विति ।—किञ्च, [समरेषु रिपून् विनिघ्नता], अतिशूरे-
 गीत्यर्थः । [शिशुपालिन, समेत्य] ऐक्यं प्राप्य, [सम्प्रति, सुचिरं] बहु-
 कालम् । सत्वतः अपत्यानि पमांसः सात्वता यादवाः । “उत्सादिभ्यो-
 ऽञ्” (४।१।८६ पा०) इत्यञ् । तैः सर्वैः [सर्वसात्वतैः सह, विश्वस्तविला-
 सिनीजनः] शिशुपालभयनिवृत्तिविश्वविलासिनीजनः, [भव] ।
 'मसौ विश्वम्भविश्वामो' इत्यमरः । परुपस्त,—[सुचिरं, रिपून् विनिघ्नता]
 रिपुघातिना, [शिशुपालिन] सह, [समरेषु, समेत्य] सङ्गत्य, [सम्प्रति];
 एव [सर्वसात्वतैः सह विश्वस्तविलासिनीजनो भव] । 'विश्वस्ताविधवे
 समे' इत्यमरः । “आदितश्च” (७।२।१६ पा०) इति चकारादनुक्तसमुच्च-
 यार्थाङ्कुर्सेनिष्ठायामिट्प्रतिषेधः । शिशूनामनुद्धतानामेवायं पालयिता,
 नोद्धतानामिति सर्वथा यादवानद्यैव हनिष्यतीति भावः ॥ १४ ॥

विजितेति ।—[असौ महीपतिः] चैद्यः, [सुदितः] सन्, [विजित-
 क्रुधं] मैत्रीबन्धान्निरस्तक्रोधं, [महतां, महीभृतां] राज्ञां, [महितं]

असकृज्जितसंयतं पुरो

मुदितः सप्रमदं महीपतिः ॥ १५ ॥

द्वृति जोषमवस्थितं द्विषः

प्रणिधिं गामभिधाय सात्यकिः ।

वदति स्म वचोऽथ चोदित-

श्चलितैकभ्रु रथाङ्गपाणिना ॥ १६ ॥

पूजितम् । “मतिबुद्धि—” (३।२।१८८ पा०) इत्यादिना वर्तमाने क्तः, तदयोगे षष्ठौ । [असकृत्] बहुशः, [जितसंयतं] जिताः संयतः, आजयो येन स तम् । ‘समुदायः स्त्रियां संयत्समित्याजिसमिदुयुधः’ इत्यमरः । [सप्रमदं] सहर्षं, [त्वा] त्वाम् । “त्वामौ द्वितीयायाः” (८।१।२३ पा०) इति त्वादेशः । [पुरः] अग्रे, [ईक्षतां] पश्यतु । परुषस्तु,—[विजितक्रुधं] मन्यक्तक्रोधं, [महतां, महीभृतां] चैद्यादीनाम्, [अद्वितम्] अरिम्, [असकृज्जितसंयतम्] असकृज्जितश्चासौ संयतश्च । स्नातानुलिप्तवत् “पूर्वकालैक—” (२।१।४९ पा०) इति समासः । ‘बद्धो नद्वश्च संयतः’ इति वैजयन्ती । [सप्रमदं] सखीकं, [त्वाम्], इति पदच्छेदः । असकृत् [ईक्षताम्] । अन्यत् समानम् ॥ १५ ॥

द्वृति ।—[इति] इत्यम्भृतां, [गां] वाचम् । ‘अर्जुनीनेवदिग्-बाणभूवाग्वारिषु गौर्मता’ इति विश्वः । [अभिधाय जोषमवस्थितम्] । ‘तूष्णीं जोषं भवेन्मौनं’ इति वैजयन्ती । [द्विषः, प्रणिधिं] दूतं, [सात्यकिः] शैनेयः, [अथ] दूतवाक्यानन्तरम् । रथाङ्गं चक्रं, पाणौ यस्य तेन [रथाङ्गपाणिना] हरिणा । “प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यो भवतः” (वा०) इति पाणिः परनिपातः । [चलितैकभ्रुः] चलिता प्रेरिता, एका भूर्येस्त्रिन् कर्मणि तत् । “गोस्त्रियो-रुपसर्जनस्य” (१।२।४८ पा०) इति ङस्वः । [चोदितः] अस्योत्तरं

मधुरं वहिरन्तरप्रियं
 कृतिनाऽवाचि वचस्तथा त्वया ।
 सकलार्थतया विभाव्यते
 प्रियमन्तर्वहिरप्रियं यथा ॥ १७ ॥
 अतिकोमलमेकतोऽन्यतः
 सरसाम्भोरुहवृन्तकर्कशम् ।
 वहति स्फुटमेकमेव ते
 वचनं शाकपलाशदेश्यताम् ॥ १८

देहोति भूमंजया प्रेरितः सन्नित्यर्थः । [वचः, वदति स्म] अवादीत्
 ॥ १६ ॥

किं तद्वचः, तदेकविंशतिश्लोकैराह, मधुरमित्यादि ।—[कृतिना]
 कुशलेन, [त्वया, वचिः] प्रकाशे, [मधुरं] प्रियम्, [अन्तः] गर्भं,
 [अप्रियं वचः, तथा] तेन प्रकारेण, [अवाचि] उक्तम् । वचिः कर्मणि
 लुङि चिणि वृद्धिः । [यथा] येन प्रकारेण, [सकलार्थतया] सम्पूर्णो-
 भयार्थतया हेतुना, [अन्तः प्रियं वहिरप्रियं, विभाव्यते] अवधार्यते,
 अप्रियगर्भं प्रियं यदुक्तं, तदस्माकं तु प्रियगर्भमप्रियमेव प्रतीयते इत्यर्थः ।
 इदमुक्तिचातुर्यं तवैव इत्यभिप्रेत्योक्तं कृतिनेति ; अतो न शब्देयमिदं
 वच इति भावः ॥ १७ ॥

अथ वा वहिरेव प्रियम्, अन्तरेव अप्रियं, तथाऽपि न ग्राह्य-
 मित्युपमया व्यनक्ति, अतीति ।—[एकतः] वचिः, [अतिकोमलम्,
 अन्यतः] अन्तः, [सरसाम्भोरुहवृन्तकर्कशं] सरसम् आर्द्रं, यदम्भोरुहस्य
 वृन्तं प्रसवबन्धनं, तदिव कर्कशं परुषम्, [एकमेव, ते] तव, [वचनं,
 शाकपलाशदेश्यताम्] ईषदसमाप्तं शाकपलाशं महापलाशव्यतरूपत्वं,
 तत्तन्म्यम् । 'शाकः पलाशमारः स्याद्वरदारुः करच्छदः । महापलो

प्रकटं मृदु नाम जल्पतः
 परुषं सूचयतोऽर्थमन्तरा ।
 शकुनादिव मार्गवर्त्तिभिः
 पुरुषादुद्विजितव्यमौदृशात् ॥ १९ ॥
 हरिमर्चितवान् स भूपति-
 र्यदि रात्रस्तव कोऽत्र मत्सरः ? ।
 न्यसनाय ससौरभस्य क-
 स्तरुसूनस्य शिरस्यसूयति ? ॥ २० ॥

महाशाकः स्थिरदारुह्नोटकः ॥’ इत्यभिधानरत्नमालायाम् । “ईषद-
 ममाप्तो कल्पदेश्यदेशोयरः” (५।३।६७ पा०) इति देश्यप्रत्ययः ।
 कल्पदेश्यदेशोयानि सादृश्यवाचकानौति दण्डी । तस्य भावस्तता
 तां । [स्फुटं वहति] । अन्तःपरुषस्य वह्निर्माधुर्यं शाकपलाश-
 वदिति भावः । अत्र शाकपलाशोपमायाः पद्मवन्तोपमामापेक्ष-
 न्वात् सङ्करः ॥ १८ ॥

नन्वप्रियगर्भेऽपि वाक्ये गुणग्राहिभिः प्रियमेव गृह्यतां, ‘हंसैः
 क्षीरमिवाम्भसि’ इत्याशङ्काऽऽह, प्रकटमिति ।—[प्रकटं] प्रकाशं, [मृदु
 नाम] मृदुकल्पं, [जल्पतः] कथयतः, [अन्तरा] अन्तः, [परुषम्]
 अनिष्टम्, [अर्थं सूचयतः, ईदृशात्] अन्तःशुद्धिशून्यात्, [पुरुषात्], ईदृशः
 [शकुनादिव] वह्निः शुभङ्गरं कुर्वतोऽन्तरा परुषं सूचयतः पिङ्गलादि-
 पक्षिणा इव, [मार्गवर्त्तिभिः] सन्मार्गवर्त्तिभिरध्वगैश्च, [उद्विजितव्यम्] ;
 न चांशतोऽपि ग्राह्यं, विषमम्पृक्तानवदखिलस्यानर्घहेतुत्वादिति
 भावः । “विज इट्” (१।२।२ पा०) इतीट्ः कित्वात् न गुणः ॥ १९ ॥

एवं द्रुतं निर्भर्त्य, अथ चैद्यं तद्दोषोद्घाटनपूर्वकं भर्त्सयति, हरि-
 मित्यादि ।—[स भूपतिः] युधिष्ठिरः, [हरिम्, अर्चितवान् यदि] पूजि-

सुकुमारमहो ! लघीयसां

हृदयं तद्गतमप्रियं यतः ।

सहसैव समुद्गिरन्त्यमी

क्षपयन्त्येव हि तन्मनोषिणाः ॥ २१

तवांश्चेत् । [अत्र] हृद्यर्चने, [तव, राज्ञः] चैद्यस्य, [मत्तरः कः ?],
निरर्थक इत्यर्थः । [ससौरभस्य] परिमलयुक्तस्य, [तरुमूनस्य] ।
तरुग्रहणां सूनस्य साधारणताद्योतनार्थम् । [शिरसि, न्यसनाय]
अर्पणाय, [कोऽसूयति ?] नो कोऽपीत्यर्थः । “कृधद्रुह—”(१।४।३७ पा०)
इत्यादिना सम्प्रदानसंज्ञा । सर्वत्र गुणवद्वन्तु गुणजैर्बहु मन्यते, तटस्थानां
किमत्र वृथा सन्तापेन ? इति भावः । अत्र हरितरुमूनयोर्वाक्यद्वये विम्ब-
प्रतिविम्बभावेनार्चाशिरोधारणरूपसमानधर्मनिर्देशात् दृष्टान्तालङ्कारः
॥ २० ॥

अथ कथं महान् महतः पूजां सहते ? इत्याशङ्क्य हरिचैद्ययोर्महदन्तरं
मनसि निधाय, सामान्यतः सृजनदुर्जनयोरन्तरं चतुर्भिराह, सुकुमार-
मित्यादि ।—[लघीयसाम्] अल्पीयसां, [हृदयं, सुकुमारं] तनु * । कुतः ?—
[यतः, अमी] लघीयांसः, [तद्गतं] हृदयगतम्, [अप्रियं, सहसैव] भ्रष्टिव्येव,
[समुद्गिरन्ति] समुच्चारयन्ति । [मनोषिणाः, हि] तु, [तत्] अप्रियं,
कथञ्चित् सम्भाव्यमानमपीति शेषः । अन्तः [एव, क्षपयन्ति] जरयन्ति,
न तूद्गिरन्तीत्यर्थः । [अहो !] इत्याश्चर्यं, चैद्यश्चोद्गिरति, नैवं हरिरिति
अहो !! महदन्तरमनयोरिति भावः । अत एव प्रमृतात् सामान्यात्
प्रमृतविशेषप्रतिपत्तिरूपोऽयमप्रमृतप्रशंसाभेदः,—‘अप्रमृतस्य कथनात्
प्रमृतं यत्र गम्यते । अप्रमृतप्रशंसैयं सारूप्यादिनियन्विता ॥’ इति

* तुच्छमिति व्याख्यानात्तरं सुकुमारपदस्य दृश्यते ; अगरीयसां हि हृदयं यतः
सुकुमारं तनु, लघु इत्यर्थः, अत एव तत् गाम्भीर्यशून्यमेवेति तुच्छमिति यावत्, तथा
च उभयत्रापि एक एवाशंसा ।

उपकारपरः स्वभावतः
 सततं सर्वजनस्य सज्जनः ।
 असतामनिशं तथाऽप्यहो !
 गुरुहृद्रोगकरो तदुन्नतिः ॥ २२ ॥
 परितप्यत एव नोत्तमः
 परितप्तोऽप्यपरः सुसंव्रतिः ।
 परवृद्धिभिराहितव्यथः
 स्फुटनिर्भिन्नदुराशयोऽधमः ॥ २३ ॥

लक्षणात् । आदिशब्दात् मामान्यविशेषसङ्ग्रहः । एवमुत्तरश्लोकत्रयेऽपि
 द्रष्टव्यं, विशेषन्तु वक्ष्यामः ॥ २१ ॥

उपकारेति ।—किञ्च, [मज्जनः स्वभावतः सततं सर्वजनस्यो प-
 कारपरः], भवति इति शेषः ; न तूपाधिवशात् कदाचित् कस्यचिदेवेति
 भावः । [तथाऽपि] सर्वोपकारित्वेऽपि, [तदुन्नतिः] तस्य सज्जनस्योत्कर्षः,
 [असताम्] असाधूनाम्, [अनिशं, गुरुहृद्रोगकरो] अत्यन्तहृदयमन्ताप-
 कारिणी, [अहो !] आश्चर्यम् । “क्वचो हेतु—” (३।२।२० पा०)
 इत्यादिना ताच्छील्ये टप्रत्यये “टिड्ढाणञ्—” (४।१।१५ पा०) इत्या-
 दिना ङीप् । हरिचैद्यावेवम्भूताविति मैवाप्रस्तुतप्रशंसा ॥ २२ ॥

परितप्यत इति ।—किञ्च, [उत्तमः परवृद्धिभिः, न परितप्यते] न
 व्यथते, [एव] ; उत्तमस्यापरशुभहेष एव नास्तौत्यर्थः । [अपूरः]
 मध्यम एवेत्यर्थः । [परितप्तोऽपि] । शोभना संव्रतिः परितापगोपनं
 यस्य सः [सुसंव्रतिः], सन्तमपि परशुभहेषं न प्रकाशयतीत्यर्थः ।
 [अधमः] तु परवृद्धिभिः [आहितव्यथः] उत्पादितसन्तापः, तथा [स्फुट-
 निर्भिन्नदुराशयः] स्फुटं निर्भिन्नः प्रकाशितः, दुराशयः परशुभहेष-

अनिराकृततापसम्पदं

फलहीनां सुमनोभिरुज्झिताम् ।

खलतां ख-लतामिवासतीं

प्रतिपद्येत कथं बुधो जनः ? ॥ २४ ॥

प्रतिवाचमदत्त केशवः

शपमानाय न चेदिभूभुजे ।

लक्ष्मणो दुरभिप्रायो यस्य सः, परशुभद्वेषं प्रकाशयत्येवेत्यर्थः । चैत्रश्राधमो हरिस्तूतम इति प्रतीतेः पूर्वोक्त एवालङ्कारः ॥ २३ ॥

ननु मानिनां परोत्कर्षे परद्वेषो भूषणमेवेत्याशङ्का, नेत्याह. अनिराकृततेति ।—[अनिराकृततापसम्पदम्] अनिराकृता अनिवारिता, तापसम्पत् तापातिशयो यया ताम्, एकत्र,—सन्तापजननैकस्वभावात्, अपरत्र,—असतश्चायाविरहाच्चेति भावः । तथा [फलहीनाम्] एकत्र,—इहामुत्र चोपकारशून्यां, प्रत्यतोभयताप्यनर्थकरोच्चेति भावः । अन्यत्र,—सर्वार्थरहितां, [सुमनोभिः] बुधैः, [उज्झिताम्], अन्यत्र,—पृष्वैर्वर्जिताम् । ‘सुमनाः पृष्वमालयोः स्त्री देवबुधयोः पुमान्’ इति वैजयन्ती । [असतीं] दुष्टाम्, अन्यत्र,—निरुपाख्याम् ; खलस्य भावः खलता तां [खलतां] दुर्जनत्वम् । खस्य लता तां [ख-लतां] गगनलतिकाम्, [इव, बुधो जनः] सदसद्विवेककुशलो जनः, [कथं प्रतिपद्येत ?] अवलम्बेत ? न कथमपीत्यर्थः । वृथा मत्सरो न कस्यापि गुणा इति भावः । तथाऽपि स खलतां प्रतिपद्यते, न चैत्रं हरिरिति प्रतीतेः सैवाप्रमत्तप्रशंसा ख-लतामिवेत्युपमया सङ्कीर्यते । ‘अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थं ज्ञानं शब्दः करोति हि’ इति न्यायादसत्या अपि ख-लतिकायाः प्रतीतिमत्यतया खलतोपमत्वप्रसिद्धिः ॥ २४ ॥

नन्वेवं महानुभावो हरिः किमर्थं तथा सदसि राज्ञा निभेत्स्यमानो मौनमास्थितः ? इत्याशङ्का सत्यम्, अनादरात्, न तु कातर्यादित्याह,

अनुहुङ्कुरुते घनध्वनिं
 न हि गोमायुरुतानि केशरौ ॥ २५ ॥
 जितरोषरया महाधियः
 सपदि क्रोधजितो लघुर्जनः ।
 विजितेन जितस्य दुर्मते-
 र्मतिमद्भिः सह का विरोधिता ? ॥ २६ ॥
 वचनैरसतां महीयसो
 न खलु व्येति गुरुत्वमुद्धतैः ।

प्रतीति ।—[केशवः, शपमानाय] क्रोशते । स्वरितत्वादात्मनेपदम् ।
 [चेदिभूभजे] । क्रियाग्रहणात् सम्प्रदानत्वम् । [प्रतिवाचं] प्रत्युत्तरं,
 [नादत्त । केशरौ] सिंहः, [घनध्वनिम्, अनुहुङ्कुरुते] प्रतिगर्जति,
 [गोमायुरुतानि] शिवास्तानि, [न] अनुहुङ्कुरुते । [हि] । ‘स्त्रियां शिवा
 भूरिमायगोमायुमृगधूर्त्तकाः’ इत्यमरः । महतामधमेष्ववज्ञैव नीतिरिति
 भावः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ २५ ॥

किञ्च, राज्ञो हरिणा विरोधोऽपि न योग्य इत्याह, जितेति ।—
 [महाधियः] सुधियः, [जितरोषरयाः] जितो रोषरयो यैस्ते तथोक्ताः ।
 [लघुः] अल्पः, [जनः] तु [सपदि क्रोधजितः] ; एवं [विजितेन
 जितस्य] जितक्रोधेन, जितस्येत्यर्थः । [दुर्मतेः] मूर्खस्य, [मतिमद्भिः]
 पण्डितैः, [सह, विरोधिता] स्यर्द्धा, [का ?] मूर्खपण्डितयोर्भौतौव
 स्यर्द्धाऽपि न सङ्गतेत्यर्थः । मूर्खश्चायं चैव इति अप्रस्तुतात् सामान्यात्
 विशेषप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसामेदः ॥ २६ ॥

नापि चैदप्रलापैः कृष्णस्य किञ्चिद्वाचवमित्याशयेनाऽऽह, वचनै-
 रिति ।—[उद्धतैः] निष्ठुरैः, [असतां] दुर्जनानां, [वचनैः, महीयसः]

किमपैति रजोभिरौर्वरै-
 रवकौर्णस्य मणेर्महार्घता ? ॥ २७ ॥
 परितोषयिता न कश्चन
 स्वगतो यस्य गुणोऽस्ति देहिनः ।
 परदोषकथाभिरल्पकः
 स्वजनं तोषयितुं किलेच्छति ॥ २८ ॥
 सहजाम्बुदृशः स्वदुर्नये
 परदोषेक्षणदिव्यचक्षुषः ।

महत्तमस्य, [गुरुत्वं] गौरवं, [न व्येति] नापैति, [खलु । और्वरैः]
 भौमैः । 'उर्वरा सर्वशस्याऽऽख्यभूमौ स्याद्भूमिमात्रके' इति विश्वः ।
 [रजोभिः, अवकौर्णस्य] कृन्नस्य, [मणैः, महार्घता] महा-
 मृत्यत्वम् । 'मृत्ये पूजाविधौवर्धः' इत्यमरः । [अपैति किम् ?] नापै-
 त्येवेत्यर्थः । अत्र मणिमहोयमोर्वाक्यभेदेन प्रतिविम्बकरणात् दृष्टा-
 न्तालङ्कारः । महोयम इति सामान्याङ्गरेरिति विशेषप्रतीतिरप्रस्तुत-
 प्रशंसा चेति सङ्करः ; हरिमण्योरुपमाध्वनिश्च ॥ २७ ॥

युक्तञ्चेतत्पारुष्यं दुरात्मनामित्याह, परीति ।—[यस्य, देहिनः]
 जन्तोः, [परितोषयिता] परेषामानन्दयिता, [स्वगतो गुणः, कश्चन]
 कश्चिदपि, [नास्ति, अल्पकः] तुच्छः, स इति शेषः, यत्तदोर्नित्यसम्ब-
 न्धात् । [परदोषकथाभिः] अन्यजनदोषोक्तिभिः, [स्वजनम्] ;
 न तु मध्यस्थमिति भावः । [तोषयितुम्, इच्छति किल] ईदृहतं खलु ।
 चैद्यस्यापि निर्गुणत्वात् परद्रोषणं युक्तमिति, अत एवाप्रस्तुतप्रशंसा-
 भेदः ॥ २८ ॥

नन्वात्मनो निर्दोषत्वाभिमानादित्यं विजृम्भणमित्याशङ्काऽऽह, सह-
 जेति ।—[असाधवः] खलाः, [स्वदुर्नये] स्वदोषे, महत्यपीति भावः ;

स्वगुणोच्चगिरौ मुनिव्रताः
 परवर्णग्रहणेष्वसाधवः ॥ २९ ॥
 प्रकटान्यपि नैपुणं महत्-
 परवाच्यानि चिराय गोपितुम् ।
 विवरीतुमथात्मनो गुणान्
 भृशमाकौशलमार्य्यचेतसाम् ॥ ३० ॥

[सहजान्वदृशः] सहजा स्वाभाविकी, अन्धा अपश्यन्ती, दृग् येषां ते, जात्यन्धा इत्यर्थः । [परदीपेक्षणादिव्यचक्षुषः] परदीपाणां, सूक्ष्मा-
 गामपीति भावः ; ईक्षणे दर्शने, दिव्यचक्षुषोऽप्रतिहतदृष्टयः । किञ्च,
 [स्वगुणोच्चगिरः] स्वगुणोच्चगिरः, आत्मप्रशंसायाम् अतिप्रगल्भवाच
 इत्यर्थः । [परवर्णग्रहणेषु] परानुतिवचनेषु । “स्तुतौ वर्णन्तु वाऽक्षरे”
 इत्यमरः । [मुनिव्रताः] मौनव्रतिनः । “अर्श आदिभ्योऽच्”
 (प्रा२।१२७ पा०) । • चैयश्चैवंविध इति प्रतीतिरप्रानुतप्रशंसा ॥ २९ ॥

साधवः नैवमित्याह, प्रकटानोति, ।—[आर्य्यचेतसां] सुमनसां,
 [प्रकटान्यपि, परवाच्यानि] परद्रूपणानि, [चिराय, गोपितुं] गोपायितुं,
 संवरीतुमित्यर्थः । “आयादय आर्द्धधातुके वा” (३।१।३१ पा०) इति
 विकल्पादायप्रत्ययाभावः । [महत्, नैपुणं] कौशलम् । अथेति वाक्या-
 रम्भे । [अथात्मनो गुणान्, विवरीतुं] प्रकटयितुम्, आत्मप्रशंसां कर्तुं-
 मित्यर्थः । [भृशमाकौशलम्] अत्यन्तमकौशलम् ; साधवो न परान्
 निन्दन्ति, न वा आत्मानं प्रशंसन्ति,—“आत्मप्रशंसां परगर्हामिव वर्जयेत्”
 इत्यापस्तम्बीये निषेधस्मरणादिति भावः । “नजः शुचीश्वरचेत्त्र-
 ज्ञेयम् ।

* मुनिः व्रतमिव व्रतं येषां ते मुनिव्रताः, निर्वाच इत्यर्थः, इत्यौपम्यगर्भ-
 बहुव्रीहिसमासेन “अर्चं आदिभ्यः” इत्यच्प्रत्ययं विनैवात्य सङ्गतिः भवितुमर्हतीति
 ज्ञेयम् ।

किमिवाखिललोककीर्तितं
 कथयत्यात्मगुणं महामनाः ? ।
 वदिता न लघीयसोऽपरः
 स्वगुणं तेन वदत्यसौ स्वयम् ॥ ३१
 विसृजन्त्यविकल्पिनः परे
 विषमाऽऽशीविषवन्नराः क्रुधम् ।
 दधतोऽन्तरसाररूपतां
 ध्वनिसाराः पटहा इवेतरे ॥ ३२ ॥

कुशलनिपुणानाम्” (७।३।३० पा०) इति विकल्पात् नञ्पूर्वपदस्यापि
 वृद्धिः । कृष्णश्चैवम्भूत इति विशेषप्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसैव ॥ ३० ॥

किमिति ।—किञ्च, [महामनाः] महामना, [अखिललोककीर्तितं]
 स्वत एव सर्वलोकैः प्रख्यातम्, [आत्मगुणं, किमिव] किमर्थं, [कथयति ?]
 एव ; स्वत एव सर्वः लोकैः कीर्त्यमानत्वादित्यर्थः । [लघीयसः] तुच्छस्य
 तु, [स्वगुणं, वदिता] वक्ता । वदेस्तृचप्रत्ययः . अत एव “न लोका—”
 (२।३।६६ पा०) इत्यादिना पठोप्रतिषेधः । [अपरः] अन्यः, [न], अस्ति
 इति शेषः, [तिन] कारणेन, [असौ] लघीयान्, स्वगुणं [स्वयम्] एव, [वदति] ।
 न केवलं निषेधात्, किञ्च, प्रयोजनाभावादपि महान् आत्मप्रशंसां न
 करोति, तुच्छस्तु वक्रन्तरासम्भवात् स्वयमेव तां प्रलपतीत्यर्थः । पूर्वाहं
 पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, उत्तराहं वाक्यार्थहेतुकं चोन्नेयम् । कृष्ण-
 चैवौ चैवविधाविति विशेषप्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसा चेति सङ्करः ॥ ३१ ॥

किञ्च महामानः क्रुद्धाः कालि पराक्रमन्ति, दुरात्मानस्तु केवलं
 प्रलपन्तीत्याह, विसृजन्तीति ।—[परे नराः] सत्पुरुषाः, [विषमाऽऽशी-
 विषवत्] क्रूरसर्पवत्, इत्युपमा । [अविकल्पिनः] अनात्मज्ञाधिनि एव,
 [क्रुधं] क्रोधं, [विसृजन्ति] वमन्ति, पराक्रमन्तीत्यर्थः । [अन्तरसार-

नरकच्छिदमिच्छतोच्चितुं
 विधिना येन स चेदिभूपतिः ।
 द्रुतमेतु न हापयिष्यते
 सदृशं तस्य विधातुमुत्तरम् ॥ ३३ ॥
 समनञ्च किमङ्ग ! भूपति-
 र्चेदि सन्धित्सुरसौ सहामुना ? ।

रूपताम्] अन्तरभ्यन्तरे, असाररूपतां निःसाररूपतां, [दधत]
 दधानाः । “नाभ्यस्ताच्छतुः” (७।१।७८ पा०) इति नुमभावः । [इतरे]
 जनाः, दुर्जनाः इत्यर्थः, [पटहा इव] । ध्वनिरेव सारो बलं येषां ते
 [ध्वनिसाराः] वाक्शूरा एव, न तु बाहुबलशालिन इति भावः ।
 अत्रापीदृशो कृष्णचैद्यावित्यप्रस्तुतसामान्यात् प्रस्तुतविशेषप्रतीतेर-
 प्रस्तुतप्रशंसाभेदः ॥ ३२ ॥

‘अभिधाय तदा तदप्रियम्’ (१६स० २श्लोकः) इत्यादिना यदृतेन
 युगपत्प्रियाप्रिये अभिहिते, तत्रोत्तरमाह, नरकेति ।—[सः] महीपतिः,
 [चेदिभूपतिः, येन विधिना] येन प्रकारेण, सन्धिना विग्रहेण वा
 इत्यर्थः, [नरकच्छिदं] नरकस्याप्यन्तकं, किमन्येषामशक्तानाम् ?
 इति भावः । [ईच्छितुम् इच्छति, तस्य] विधेः, [सदृशमुत्तरं] प्रतिक्रिया,
 स्नेहो विरोधो वा इत्यर्थः, [विधातुं न हापयिष्यते] अविलम्बेन विधास्यत
 इत्यर्थः । जहातेख्येन्तात् कर्मणि लट् । विधानक्रियया अनभिधानेऽपि
 प्रधानभूतक्रियया अभिहितत्वादुत्तरमिति न कर्मणि द्वितीया । [द्रुतं]
 शीघ्रम्, [एतु] आगच्छतु ; आगमने स्वयमेव हीयत इति भावः ॥३३॥

नन्वभिधायेत्यादौ मया सान्त्वमेव विवक्षितं, न विग्रहः, तत् किमु-
 भयाभ्यनुज्ञया ? इत्याशङ्क्याऽऽह, समनञ्चेति ।—[अङ्ग !] इति आमन्त्रणे ।
 [असौ भूपतिः] चैवः, [अमुना] हरिणा, [सह, सन्धित्सुर्यदि] सन्धातुमिच्छु-

हरिराक्रमणेन सन्नतिं

किल विभीत भियेत्यसम्भवः ॥ ३४ ॥

महतस्तरसा विलङ्घयन्

निजदोषेण कुधीर्विनश्यति ।

कुरुते न खलु स्वयेच्छया

श्लभानिन्धनमिद्धदीधितिः ॥ ३५ ॥

यदपूरि पुरा महीपतिः

न मुखेन स्वयमागसां शतम् ।

श्रेत् । दधातेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । [किं समनङ् ?] किमर्थं सन्नङ्गवान् ? ततो नायं सन्धित्सुरिति भावः । नञ्छतेः स्वरितेत्त्वात् कर्त्तरि लुङि तङ्, “भ्रूलो भ्रूलि” (८२।२६ पा०) इति सकारलोपः । कृष्ण-भीषणार्थं सन्नाह इत्यत आह ।—[हरिः] सिंहः कृष्णश्च, [किल, आक्रमणेन] अभिभवेन, या भीक्षया [भिया, सन्नतिं] नम्रतां, [विभीत] विभ्रयात्, [इति, असम्भवः] सम्भवो नास्ति खलु इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अथाऽऽक्रमणेऽनिष्टमाचष्टे, महत इति ।—[कुधीः] आसन्नविनाश-त्वाद्द्विपरीतबुद्धिमान्, [महतः] महाऽनुभावान्, [तरसा] बलेन । ‘तरसौ बलरंहसौ’ इति विश्वः । [विलङ्घयन्] आक्रामन्, [निज-दोषेण] स्वापराधेनैव, उल्लङ्घनरूपेण इत्यर्थः, [विनश्यति] । तथा हि, [इद्धदीधितिः] दीप्तार्चिः, अग्निः इत्यर्थः, [स्वया] निजया, [इच्छया, श्लभान्] पतङ्गान् । ‘समो पतङ्गश्लभो’ इत्यमरः । [इन्धनं] दाह्यं, [न कुरुते खलु] । किन्तु ते एव निजौडत्यान्निपत्य दहन्त इत्यर्थः ; इतः परं न क्षम्यत इति भावः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ३५ ॥

नन्वसहने शार्ङ्गिणः शतापराधसहनप्रतिज्ञाभङ्गः स्यादित्यत्वाऽऽह, यदिति ।—[पुरा] पूर्वं, [महीपतिः] चेद्यः, [मुखेन] स्ववाचा, [यत्,

अथ सम्प्रति पर्य्यंपूपुरत्
 तदसौ दूतमुखेन शार्ङ्गिणः ॥ ३६ ॥
 यदनर्गलगोपुराऽऽनन-
 स्त्वमितो वक्ष्यसि किञ्चिदप्रियम् ।
 विवरिष्यति तच्चिरस्य नः
 समयोद्दीक्षणरक्षितां क्रुधम् ॥ ३७ ॥

आगसाम्] अपराधानां, [शतम्] । ‘आगोऽपराधो मन्तुश्च’ इत्य-
 मरः । [शार्ङ्गिणः] कृष्णस्य, [स्वयं, नापूरि] नापूरयदित्यर्थः । पूर-
 यतेः कर्त्तरि लुङ्, “दीपजन—” (३।१।६१ पा०) इत्यादिना विकल्पात्
 चिणप्रत्यये “चिणो लुक्” (६।४।१०४ पा०) इति तनो लुक् । [अथ]
 स्वप्रलापानन्तरं, [सम्प्रति] इदानोम्, [असौ] चैयः, [दूतमुखेन]
 दूतवाचा, [तत्] आगसां शतं, [पर्य्यंपूपुरत्] परिपूरयामास ।
 दूतमुखत्वात् राज्ञां, तेन कृष्णक्रोधावसरदानेन मद्ददुपकृतमायुष्मतेति
 भावः । पूरयतेर्लुङि “णो चङुपधाया ङ्स्वः” (७।४।१ पा०)
 इति ङ्स्वः, “दीर्घो लघोः” (७।४।८४ पा०) इति अभ्यासदीर्घः ॥ ३६ ॥

निगमयन् फलितमाह, यदिति ।—[अनर्गलगोपुराऽऽननः] अन-
 र्गलम् अविष्कम्भं, विकृतमिति यावत् । ‘तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना’ इत्यमरः ।
 यज्ञोपुरं पुरद्वारं, तदिवाननं यस्य सः, वाचावाच्यविवेकशून्य इत्यर्थः ;
 [त्वम्, इतः] इतः परं, [यत्किञ्चिदप्रियं वक्ष्यसि, तत्] अप्रियं,
 [चिरस्य] चिरात्प्रभृति । ‘चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः’
 इत्यव्ययेष्वमरः । [समयोद्दीक्षणरक्षितां] समयोद्दीक्षणेन संवितप्रतीक्षणेन,
 रक्षितां रुद्धामित्यर्थः । ‘समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंबिदः’ इत्य-
 मरः । [नः, क्रुधं] क्रोधं, [विवरिष्यति] । “वृत्तो वा” (७।२।३८
 पा०) इति दीर्घविकल्पः । इतः परं त्वमपि दख्य एवेति भावः ॥ ३७ ॥

निशमय्य तदूर्जितं शिने-
 र्वचनं नमुरनामुरेनसाम् ।
 पुनरुज्झितसाध्वसं द्विषा-
 मभिधत्ते स्म वचो वचोहरः ॥ ३८ ॥
 विविनक्ति न बुद्धिदुर्विधः
 स्वयमेव स्महितं पृथग्जनः ।
 यदुदौरितमप्यदः परै-
 र्न विजानाति तदद्भुतं महत् ॥ ३९ ॥
 विदुरेष्यदपायमात्मना
 परतः श्रद्धधतेऽथवा बुधाः ।

निशमय्येति ।—[एनसाम्, अनामुरः] असंस्पृष्टः ; सत्यवादिन इति
 भावः । आप्रोतेस्तृच् । [शिनेः] तन्नाम्नः कस्यचिद्वयादवस्य, [नमुरः]
 पोत्रस्य ; सात्यकैरिति भावः । [तत्, ऊर्जितम्] अर्थयुक्तं, [वचनं, निश-
 मय्य] श्रुत्वा । “ल्यपि लघुपूर्वात्” (६।४।५६ पा०) इति गोरयादेशः ।
 [पुनः] भूयोऽपि, [उज्झितसाध्वसं] त्यक्तभयं यथा तथा, [द्विषाम्] ।
 वचो हरतीति [वचोहरः] दूतः । “हरतेरनुद्यमनेऽच्” (३।२।९ पा०)
 इति अच् । [वचः, अभिधत्ते स्म] अभिहितवान् ॥ ३८ ॥

विविनक्तौति ।—[बुद्धिदुर्विधः] बुद्ध्या दुर्विधो दरिद्रः, बुद्धिशून्य
 इत्यर्थः । ‘निःस्वस्तु दुर्विधो दौनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः’ इत्यमरः ।
 [पृथग्जनः] पामरजनः, [स्वयमेव] परोपदेशं विनैव, [स्महितम्]
 आत्महितं, [न विविनक्ति] ; तद्व्युक्तमेवेति भावः । किन्तु [परैः,
 उदौरितम्] उपदिष्टम्, [अपि, अदः] हितं, [न विजानाति] इति
 [यत् तन्मद्दद्भुतम् !!] ; यतः सूक्तं न गृह्णातीति भावः ॥ ३९ ॥

न परोपहितं न च स्वतः

प्रमिमौतेऽनुभवाद्दृतेऽल्पधीः ॥ ४० ॥

कुशलं खलु तुभ्यमेव तद्

वचनं कृष्ण ! यदभ्यधामहम् ।

उपदेशपराः परेष्वपि

स्वविनाशाभिमुखेषु साधवः ॥ ४१ ॥

अथ किमद्भुतं मूर्खेष्वित्याशयेनाऽऽह, विदुरिति ।—[बुधाः] बुद्धि-
मन्तः, [एष्यदपायम्] एष्यन्तम् आगामिनम्, अपायम् अनर्थम्,
[आत्मना] स्वयमेव । “प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्गानम्” (वा०) इति तृतीया ।
[विदुः] विदन्ति । “विदो लटो वा” (३।४।८३ पा०) इति विक-
ल्याज्भेजुंसादेशः । [अथवा, परतः] अन्यस्मादाप्तात्, [अद्भते]
विश्चमन्ति, आप्तोक्तं गृह्णन्तीत्यर्थः । “अदन्तरोरुपसर्गवृत्तिः” (वा०)
इति उपसर्गसंज्ञोपसङ्गानाद्वातोः प्राक्प्रयोगः । [अल्पधीः] मूढस्तु,
[अनुभवाद्दृते] स्वानुभवं विना । “अन्यारादितरत्तै—” (२।३।२६ पा०)
इति पञ्चमी । [स्वतः न परोपहितं च, न प्रमिमौते] न जानाति ;
अधमस्तु स्वानुभवैकप्रमाण इत्यर्थः ; अधमस्त्वमिति भावः । अत
एवाप्रभुतसामान्यात् प्रभुतविशेषप्रतीतेरप्रभुतप्रशंसामेदः ॥ ४० ॥

अतः प्रभुते किमायातम् ? तत्राऽऽह, कुशलमिति ।—हे [कृष्ण ! अहं
यत् वचनम्, अभ्यधाम्] अभिधाय इत्यादिना राज्ञां सन्धिगुंणाय,
विग्रहस्वनर्थायित्येवमवोचमित्यर्थः ; [तत्] वचनं, [तुभ्यमेव, कुशलं]
हितम् । “चतुर्थी चाग्निष्यायुष्यमद्रमद्रकुशलसुखार्थहितैः” (२।३।७३ पा०)
इति चतुर्थी । नन्वहितेषु हितोपदेशात् प्रत्ययः कथम् ? इत्याशङ्कामर्था-
न्तरन्यासेन परिहरति ।—[साधवः] सजनाः, [स्वविनाशाभिमुखेषु]
प्रबलविरोधादात्मविनाशहेतुभूतकर्मप्रवृत्तेष्वित्यर्थः, [परेषु] शत्रुषु,
[अपि, उपदेशपराः खलु] उपदिश्यन्त्येव ; कृपालुतयेति भावः ॥ ४१ ॥

उभयं युगपन्मयोदितं
 त्वरया सान्त्वमथेतरञ्च ते ।
 प्रविभज्य पृथङ्मनीषया
 स्वगुणं यत् किल तत् करिष्यसि ॥ ४२ ॥
 अथवाऽभिनिविष्टबुद्धिषु
 व्रजति व्यर्थकतां सुभाषितम् ।
 रविरागिषु शीतरोचिषः
 करजालं कमलाऽऽकरेध्विव ॥ ४३ ॥
 अनपेक्ष्य गुणागुणी जनः
 स्वरुचिं निश्चयतोऽनुधावति ।

तथाऽपि अर्थद्वये त्वद्वाक्ये किं ग्राह्यम् ? तत्राऽऽह, उभयमिति ।—[मया, सान्त्वं] सामादि, [अथ] इति पदान्तरे, [इतरत्] असान्त्वं, विग्रहः इत्यर्थः, [च युगपदुभयं ते उदितं] ; त्वं तु [मनीषया] बुद्ध्या, [पृथक्] भेदेन, [प्रविभज्य] विविच्य, [यत् स्वगुणं] तत्र द्वयेऽपि यच्छुभोदकं, [त्वरया तत् करिष्यसि, किल] खलु ; 'हंसः क्षीरमिवाम्भमि' इति भावः ॥ ४२ ॥

अथवा सुजनस्वभावात् कृतोऽपि हितोपदेशो मूर्खेषु निष्फल इत्याह, अथवेति ।—[अथवा, अभिनिविष्टबुद्धिषु] दुराग्रहग्रस्तचित्तेषु विषये, [सुभाषितं] हितोपदेशवचनं, [रविरागिषु कमलाऽऽकरेषु, शीतरोचिषः] शीतभानोः, [करजालमिव, व्यर्थकतां] निरर्थकतां, [व्रजति] । तस्मादलमेव त्वयि हितोपदेशचिन्तयेति भावः ॥ ४३ ॥

नन्वभिनिविष्टोऽपि सुजनैर्बलादपि हिते प्रवर्तयितव्य इत्याशङ्क्य न शक्यत इत्याह, अनपेक्ष्येति ।—[जनः] त्वादृशः पृथग्जनः,

अपहाय महौशंमार्चिचत्
 सदसि त्वां ननु भौमपूर्वजः ॥ ४४ ॥
 त्वयि भक्तिमता न सत्कृतः
 कुरुराजा गुरुरेव चेदिपः ।
 प्रियमांसमृगाधिपोज्झितः
 किमवद्यः करिकुम्भजो मणिः ? ॥ ४५ ॥

[गुणागुणो] गुणदोषो । “विप्रतिपिडञ्चानधिकरणवाचि” (२।४।१३ पा०) इति विभाषया न इन्द्रैकवद्भावः । [अनपेक्ष्य] अविमृष्य, [निश्चयतः] स्वनिश्चयादेव, [स्वसुचिं] स्वेच्छाम्, [अनुधावति], न तु स्वहितमनुसरतीत्यर्थः । तत्र पार्थ एव प्रमाणमित्याह ।—[भौम-पूर्वजः] भौमाग्रजो युधिष्ठिरः, मूर्खाग्रणीरिति भावः । [महौशं] चेदिपम्, [अपहाय सदसि त्वाम्, आर्चिचत् ननु], अचितवान् खलु । अर्चयतेर्णौ चडि “अजादेर्द्वितीयस्य” (६।१।२ पा०) “नन्द्राः संयोगादयः” (६।१।३ पा०) इति रेफवर्जितस्यैकाचो द्विभावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४४ ॥

पार्थानादरादेव राज्ञो लाघवं ज्ञेयमित्याशङ्क्य परिहरति, त्वयीति ।—हे कृष्ण ! [त्वयि, भक्तिमता] प्रेमवता । कुरूणां राट्, “सत्सूद्विष—” (३।१।६१ पा०) इत्यादिना क्विप् । तेन [कुरुराजा] कुरुराजेन पार्थेन, [न सत्कृतः] नार्चितः, [चेदिपः, गुरुरेव] पूज्य एव । तथा हि,—[प्रियमांसमृगाधिपोज्झितः] प्रियं मांसं यस्य तेन, मांस-मृगधुना, मृगाधिपेन सिञ्चेन, उज्झितस्यक्तः । [करिकुम्भजो मणिः] मुक्तामणिः, [अवद्यः] गर्ह्यः, [किम् ?] अनवद्य एवेत्यर्थः । मूर्खाना-दरात् महतां किञ्चिद्लाघवमित्यर्थः । ‘कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्घ्याणकाः

क्रियते धवलः खलूच्चकै-
र्धवलैरेव सितैतरैरधः ।

शिरसौघमधत्त शङ्करः

सुरसिन्धोर्मधुजित् तमङ्घ्रिणा ॥ ४६ ॥

अबुधैः कृतमानसंविद-

स्तव पार्थैः कुत एव योग्यता ? ।

सहसि प्लवगैरुपासितं

न हि गुञ्जाफलमेति सोधताम् ॥ ४७ ॥

समाः' इत्यमरः । "अवद्यपय्य—" (३।१।१०१ पा०) इत्यादिना
निपातः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ४५ ॥

विदुषान्नु पूज्य एव चैद्य इत्याश्रयेनाऽऽह, क्रियत इति ।—[धवलः]
निर्मलः, [धवलैरेव] निर्मलैरेव, [उच्चकैः] उच्चतः, [क्रियते खलु ।
सितैतरैः] मलिनैः, [अधः] क्रियते । तथा हि,—[शङ्करः] शिवः,
[सुरसिन्धोर्मधुं] मन्दाकिनीपूरं, [शिरसा अधत्त] ; उभयोर्निर्मल्या-
दिति भावः । [मधुजित्] मधुशत्रुर्विष्णुस्तु, [तम्] ओघम्, [अङ्घ्रिणा]
अधत्त, स्वयं मलिनत्वादिति भावः । अतो विशेषविदुषां राजा
पूज्य एवेति भावः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः *
॥ ४६ ॥

किञ्च यथा पार्थानादराद्राज्ञो न किञ्चिद्भाषवं, तथा तदादराच्च
न ते किञ्चिद्भोरवमित्याह, अबुधैरिति ।—[अबुधैः] अज्ञैः, [पार्थैः, कृत-
मानसंविदः] कृते मानसंविदौ पूजातोषणे यस्य तस्य । 'संवित् स्त्रियां

* अवाप्रस्तुतेन धवलं प्रस्तुतस्य चैद्यस्य तथा अप्रस्तुतेः सितैतरैः प्रस्तुतस्य
युधिष्ठिरस्य च प्रतीतिः अप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारश्चेतयोः परस्परसापेक्षतया सङ्करः ।

अपराधशतक्षमं नृपः

क्षमयाऽत्येति भवन्तमेकया ।

हृतवत्यपि भौष्मकात्मजां

त्वयि चक्षाम समर्थ एव यत् ॥ ४८ ॥

गुरुभिः प्रतिपादितां बधू-

मपहृत्य स्वजनस्य भूपतेः ।

प्रतिज्ञायां सङ्केताचारनामसु । सम्भाषणे तोषणे च' इति विश्वः ।
[तव योग्यता, कुत एव ?] न कुतोऽपीत्यर्थः । तथा हि, [सहसि] मार्ग-
शीर्षं । 'मार्गशीर्षं सहा मार्गः' इत्यमरः । [भ्रवगैः, उपासितं] सेवितं,
[गुञ्जाफलं] काकफलानि । जातावेकवचनम् । 'काकचिञ्चीगुञ्जे
तु कृष्णला' इत्यमरः । [सोष्मताम्] उष्मतां, [नैति हि]; न हि
पुंसां मूढपरिश्रहापरिश्रहौ गोरवागोरवयोः प्रयोजकावित्यर्थः । अत्र
कृष्णगुञ्जाफलयोविशेषयोरेव वाक्यभेदेन प्रतिविम्बकरणात् दृष्टान्ता-
लङ्कारः ॥ ४७ ॥

यदपूरीत्यादिना यत् सात्यकिना शतापराधक्षमत्वमुक्तं, तलोत्तर-
माह, अपराधेति ।—[नृपः] चैवः, [अपराधशतक्षमम्] अपराधस्य
शतक्षमं, राज्ञः शतापराधसद्विष्णुं, [भवन्तम्, एकया क्षमया] एका-
पराधसहनेनेत्यर्थः ; [अत्येति] अतिक्रामति ; अपराधकोटीना-
मपि तदंशेनापि साम्यासम्भवादिति भावः । तामेव क्षमां दर्शयति ।—
[त्वयि, भौष्मकात्मजां] रुक्मिणीं, [हृतवत्यपि, समर्थः] प्रतीकारक्षमः,
[एव] सन्नपि, [चक्षाम] क्षाम्यति स्मेति [यत्] तथा क्षमयेत्यर्थः * ॥४८॥

'राक्षसः क्षत्रियस्यैवम्' इति स्मरणात् राक्षसोद्वाहस्य क्षालधर्मत्वात्

* अत्र, पूर्वाङ्गतवाक्यार्थे प्रति पराङ्गतवाक्यार्थस्य हेतुतया उपन्यासात्
पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

जनकोऽसि जनार्दन ! स्फुटं
 हतधर्मार्थतया मनोभुवः ॥ ४९ ॥
 अनिरूपितरूपसम्पद-
 स्तमसो वाऽन्यभृतच्छदच्छवेः ।
 तव सर्वगतस्य सम्प्रति
 क्षितिपः क्षिप्रुरभीशुमानिव ॥ ५० ॥

रुक्मिणीहरणे कोऽस्माकमपराधः ? राज्ञो वा काऽलक्ष्मणा ? इत्याका-
 ङ्क्षायामाह, गुरुभिरिति ।—हे [जनार्दन !, गुरुभिः] पितादिभिः,
 [प्रतिपादितां] राज्ञे दत्ताम्, अत एव [स्वजनस्य] बन्धोः, [भूपतेः]
 महाराजस्य, [बधूं] जायाम्, [अपहृत्य] ; इतो धर्मार्थो येन तत्तया
 हेतुना [हतधर्मार्थतया स्फुटं, मनोभुवः] कामस्य, [जनकोऽसि],
 धर्मार्थवाधेन काममात्रनिष्ठोऽसौत्यर्थः । नायं राज्ञसो विवाहः,—‘हत्वा
 क्षित्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं तथा । प्रसन्न कन्याहरणं राज्ञसो
 विधिरुच्यते ॥’ इति कन्याहरणस्य राज्ञसत्वलक्षणात् । अयन्तु परदार-
 पहरणे बन्धुद्रीहो राजद्रोहश्चेत्यहो ! पापिष्ठस्य कामान्धस्य ते परम-
 साहसिकत्वमिति भावः ॥ ४९ ॥

सत्यमीदृगेवाहं, ततः किम् ? इत्याशङ्क्य किमन्यहधात् ? इत्याह,
 अनिरूपितेति ।—[अनिरूपितरूपसम्पदः] शैलूपवद् बहुरूपधारित्वाद्-
 ज्ञातरूपविशेषस्य, अवाङ्मनसगोचररूपवैभवस्येति च गम्यते ; अन्यत्र,—
 आरोपितकृष्णरूपं तमः, तेजोविशेषाभावस्तम इति च मतद्वयेऽपि
 प्रमाणानवष्टतरूपसम्पद इत्यर्थः । [अन्यभृतच्छदच्छवेः] कोकिल-
 पक्षकान्तेः, [तव, तमसो वा] तिमिरस्येव । ‘वा स्यात् विक्रब्धोपमयोः’
 इति विश्वः । [सर्वगतस्य, क्षितिपः] चेदिपः, [अभीशुमान्] अंशुमान्
 [इव, सम्प्रति] इदानीमेव, [क्षिप्रुः] क्षिप्रा, आहन्तेत्यर्थः, शास्ताऽसौ
 दुरालनामिति भावः । “लसिगृध्रिष्ठिषिचिपेः क्लुः” (३।२।१४० पा०)

क्षुभितस्य महोभृतस्त्वयि
 प्रश्नोपन्यसनं वृथा मम ।
 प्रलयोल्लसितस्य वारिधेः
 परिवाहो जगतः करोति किम् ? ॥ ५१ ॥
 प्रहितः प्रधनाय माधवा-
 नहमाकारयितुं महोभृता ।
 न परेषु महौजसच्छला-
 दपकुर्वन्ति मलिम्लुचा इव ॥ ५२ ॥

इति क्लृप्तप्रत्ययः । “न लोका—” (२।३।६६ पा०) इत्यादिना क्लृप्तयोर्
 षष्ठा निषेधे तवेति शेषे षष्ठी, पर्यवसानात् तु कर्मत्वलाभः । ‘अभीषुः
 प्रश्ने रश्नो’ इत्यमरः । विश्वप्रकाशादयः सर्वेऽप्याभिधानिका मूर्द्धन्यान्तेषु
 पेटुः, लोकवेदयोस्तालव्यान्तो दृश्यते,—“अभीशूनां महिमानम्”
 इत्यादि ॥ ५० ॥

तर्हि अस्मदर्थं त्वया राजा सान्वयितव्यः, इत्याशङ्का नित्याह, क्षुभित-
 स्येति ।—[त्वयि] विषये, [क्षुभितस्य] अतिक्रुद्धस्य, [महोभृतः] राज्ञः,
 [मम, प्रश्नोपन्यसनं] शान्तोपदेशः, [वृथा] निष्फलः । तथा हि,—[प्रलयो-
 ल्लसितस्य] कल्यान्तक्षुभितस्य, [वारिधेः, जगतः परिवाहः] जगत्कृतो
 जलनिर्गममार्गः, [किं करोति?] न किञ्चित् इत्यर्थः । दृष्टान्ता-
 लङ्कारः ॥ ५१ ॥

तर्हि अस्मिन्त्सुना राज्ञा किमर्थं भवानिह प्रहितः ? तलाऽऽह, प्रहित
 इति ।—[प्रधनाय] युद्धाय, [माधवान्] यादवान्, [आकारयितुम्]
 आह्वानम् । ‘युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम्’ ‘हितराकार-
 णाह्वानम्’ इति चामरः । [महोभृता] राज्ञा, [अहं, प्रहितः]

तदयं समुपैति भूपतिः

पयसां पूर इवानिवारितः ।

अविलम्बितमेधि वेतस-

स्तरुवन्माधव । मा स्म भज्यथाः ॥ ५३ ॥

प्रेरितः । ननु रन्ध्रे हन्तव्याः शत्रवो नाह्नातव्या इत्यत्राऽऽह, नेति ।—
[महौजसः] महावीराः, [परेषु] अरिषु, [मलिन्मुचाः] पाटञ्चराः,
[इव] । ‘पाटञ्चरमलिन्मुचाः’ इत्यमरः । [छलात्] कपटात्,
[नापकुर्वन्ति] । तस्मादाह्वानं कर्त्तव्यमिति वाक्यार्थहेतुकं काव्य-
लिङ्गमुपमाऽलङ्कारसङ्कीर्णम् ॥ ५२ ॥

तदेवागमनप्रयोजनमुक्त्वा हितमुपदिशति, तदयमिति ।—[तत्]
तस्मात्, युद्धार्थत्वादित्यर्थः, [अयं, भूपतिः] चैव, [पयसां, पूरः] प्रवाहः,
[इवानिवारितः समुपैति] । हे [माधव !, अविलम्बितं] शीघ्रं, [वेतसः,
एधि] भव, तद्वत् नमस् आत्मानं रक्षेत्यर्थः । अस्तेर्लोट् सिपि हेर्धिः,
“घृसोरेद्वावभ्यासलोपश्च” (६।४।११८ पा०) इति एत्वं, “धि च”
(८।२।२५ पा०) इति सकारलोपः । * माधव, त्वं [तरुवत्]
महावृक्षवत्, [मा स्म भज्यथाः] मा भज्यस्व ; अतः आत्मानं न विना-
शयेत्यर्थः । भजेः कर्मण्याशिपि लिङ्गर्थं “स्मोत्तरे लङ् च” (३।३।१७६
पा०) इति लङ्, “न माङ्योगे” (६।४।७४ पा०) इत्यडभावः ।
उपमाऽलङ्कारः † ॥ ५३ ॥

* “घृसोरे—” (६।४।११८ पा०) इति सूत्रेण अस्तेः सकारस्यैव एत्वं च,
“असो—” (६।४।१११ पा०) इति सूत्रेण अस्तेरकारलोपि, “एधि” इति पदसिद्धौ
सत्यां, “धि च” (८।२।२५ पा०) इति सूत्रं सकारलोपार्थं कैश्चित् प्रमादादेव
सन्निवेशितमिति मन्यामहं ।

† अत्र पराङ् प्रति पूर्वाङ्गस्य हेतुतयोपन्यासात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमल-
ङ्कारः, पयःपुरेणोपमानेन भूपतेरुपमेयस्य अनिवारितत्वरूपवैधर्म्यसाम्यप्रतिपादनाच्च
नायमानेनोपमाऽलङ्कारेणासौ सङ्कीर्यते ।

परिपाति स केवलं शिशू-
 निति तन्नामनि मा स्म विश्वसौः ।
 तरुणानपि रक्षति क्षमी
 स शरण्यः शरणाऽऽगतान् द्विषः ॥ ५४ ॥
 न विदधुरशङ्कमप्रियं
 महतः स्वार्थपराः परे कथम् ? ।

ननु रात्रि शिशुपाले यूनामफलमित्याशङ्क्याऽऽह, परिपातीति ।—
 [सः] शिशुपालः, [केवलम्] इत्यवधारणे क्रियाविशेषणम् ।
 [शिशून् परिपातीति] शिशून् पालयतीति, [तन्नामनि] तस्य
 शिशुपालमन्त्रायां, [मा स्म विश्वसौः] मा विश्वामं कुर्वित्यर्थः । श्वसेः
 “स्मोन्तरे लङ् च” (३।३।१७६ पा०) इति लङि “रुदश्च पञ्चभ्यः”
 (७।३।६८ पा०) इति ईडागमः, चकारालुङि वा तत्र “अस्तिसिचो-
 ऽपृक्ते” (७।३।६६ पा०) इति ईडागमः, “ह्यान्तक्षणश्चसजागृगिश्चो-
 दिताम्” (७।३।५ पा०) इति वृद्धिप्रतिषेधः, “न माङ्योगे”
 (६।४।७४ पा०) इत्यडभावस्तभयत् । किन्तु [क्षमी] क्षमावान् ।
 व्रीह्यादित्वादिनिः । शरणे रक्षणे साधुः [शरण्यः] रक्षणक्षमः ।
 “नत्र साधुः” (४।४।६८ पा०) इति यत्प्रत्ययः । [सः] शिशुपालः,
 [शरणाऽऽगतान्] शरणं रक्षितारम्, आगतान् प्राप्तान् । ‘शरणं गृह-
 रक्षितोः’ ‘शरणं रक्षणे गृहे’ इत्युभयत्रापि विश्वः । [द्विषः] शत्रून्,
 [तरुणान्] यूनाः, [अपि रक्षति], अतो निःशङ्कं शरणमागच्छेत्यर्थः
 ॥ ५४ ॥

ननु वयं द्रोणधारः, सोऽप्यतिक्षुभितः क्रिल, कथं नः पालयेत् ? इत्या-
 शङ्क्याऽऽह, निति ।—[स्वार्थपराः] स्वार्थनिष्ठाः, [परे] शत्रवः, [महतः]

भजते कुपितोऽप्युदारधी-
 रनुनीतिं नतिमात्रकेण सः ॥ ५५ ॥
 हितमप्रियमिच्छसि श्रुतं
 यदि सम्भत्स्व पुरा न नश्यसि ।
 अनृतैरथ तुष्यसि प्रियै-
 र्जयताञ्जीव भवावनौश्वरः ॥ ५६ ॥

अधिकस्य, [कथम्, अप्रियम्] अपकारम्, [अशङ्कं] यथा तथा, [न विदधुः ?] कुर्युरेव, कार्यवशादित्यर्थः । किन्तु [उदारधीः] महा-
 मतिः । ‘उदारो दाढमहतोः’ इत्यमरः । [सः] राजा, [कुपितो-
 ऽपि, नतिमात्रकेण] प्रणतिमात्रकेण, [अनुनीतिम्] अनुनयं, [भजते]
 अनुग्रहीष्यतीत्यर्थः । ‘प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम्’
 इति भावः • ॥ ५५ ॥

किं बहुना, तवायं हितोपदेशसङ्ग्रह इत्याशङ्काऽऽह, हितमिति ।—
 [श्रुतम् अप्रियं हितमिच्छसि यदि] अप्रियं हितं श्रुतमाप्तादाकर्मितं
 ग्रहीतुमिच्छसि चेदित्यर्थः । [सम्भत्स्व] राज्ञा सम्बद्धि, [पुरा न
 नश्यसि] अन्यथा विनङ्गस्यैत्यर्थः । “यावत् पुरानिपातयोर्लट्”
 (३।३।४ पा०) इति भविष्यदर्थे लट् । [अथ] इति पदान्तरे ।
 [अनृतैः] असत्यैः, [प्रियैस्तुष्यसि] यदि [जयतात्] जयतु । “तुञ्चो-
 स्तातडाशिष्यन्वतरस्याम्” (७।१।३५ पा०) इति तोस्तातडादेशः ।
 [जीव, अवनौश्वरः] सार्वभौमः, [भव] । ततः किमेभिः प्रियालापैः,
 अप्रियमपि हितमेव गृह्णाणेति भावः ॥ ५६ ॥

* अत्र स्वार्थपरिभ्यः परिभ्यः अपकारपरायणेभ्यः नतिमात्र एव कुपितस्यापि
 अनुनीतिभाजः राज्ञः आधिक्यप्रतीतिः व्यतिकालङ्कारः, स चाप्रस्तुतात् सामान्यात्
 प्रस्तुतस्य विशेषस्य चैवस्य पतीतिः जायमानया अप्रस्तुतप्रशंसया सङ्कीर्त्यते ।

प्रतिपक्षजिदप्यसंशयं
युधि चैद्येन विजेष्यते भवान् ।
ग्रसते हि तमोऽपहं मुहु-
ननु राह्वाह्वमहर्षतिं तमः ॥ ५७ ॥
अचिराज्जितमौनकेतनो
विलसन् वृष्णिगणैर्नमस्कृतः ।
क्षितिपः क्षयितोद्धतान्धको
हरलौलां स विडम्बयिष्यति ॥ ५८ ॥

ननु कंसाद्यनेकविजयी कृष्णः कथं विजेष्यते राज्ञा ? इत्याशङ्क्याऽऽह,
प्रतिपक्षेति ।—[प्रतिपक्षजित्] अनेकारिहन्ता, [अपि भवान्, असंशयं
संशयो नास्ति । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । [युधि] सङ्ग्रामे, [चैद्येन]
शिशुपालेन, [विजेष्यते] । जयतः कर्मणि लृट्, शेषे प्रथमः । तमांस्यप
हन्तीति [तमोऽपहं] सर्वतमोऽपहारिणम् । “अपे क्लेशतमसोः”
(३।२।५० पा०) इति हन्तेर्ङप्रत्ययः । अह्नां पतिम् [अहर्षतिं]
सूर्यम् । “अहरादीनां पत्यादिप्रूपसङ्गानं कर्त्तव्यम्” (वा०) इति
वैकल्पिको रेफादेशः । [राह्वाह्वं] राह्वाख्यं, [तमः] । ‘आख्याह्ने
अभिधानञ्च’ इत्यमरः [मुहुः, ग्रसते ननु] गिलति, [हि] । अत्र हरि-
सूर्ययोः राहुचैद्ययोश्च वाक्यभेदेन प्रतिविम्बकरणात् दृष्टान्तालङ्कारः
॥ ५७ ॥

किञ्च न भवानेक एव विजेष्यते, किन्तु सर्वैर्यादवैः सहेत्याह,
अचिरादिति ।—[सः, क्षितिपः] राजा । [अचिरात्] अविलम्बित-
मेव, [जितमौनकेतनः] जितो मौनकेतनः कार्ष्णिः प्रद्युम्नः स्मरश्च येन
सः । [वृष्णिगणैः] वृष्णयो यादवभेदास्तेषां गणैरोच्चैः, [नमस्कृतः]

निहतोन्मददृष्टकुञ्जरा-
 दधतो भूरि यशः क्रमार्जितम् ।
 न विभेति रणे हरेरपि
 क्षितिपः का गगनाऽस्य वृष्णिषु ? ॥ ५६ ॥
 न तदद्भुतमस्य यन्मुखं
 युधि पश्यन्ति भिया न शत्रवः ।

भीत्या प्रणतः सन्, अत एव [विलसन्] दीप्यमानः ; अन्यत्र,—
 वृष्णीति पदच्छेदः । वृष्णि उच्छ्रिणि, विलसन् वृषारूढ इत्यर्थः,
 गग्नैः प्रमथैः, नमस्कृतः । 'गगनाः प्रमथसङ्घौघाः' इति 'वृषा
 महन्द्रे वृषभे' इति च वैजयन्ती । [क्षयितोद्गतान्धकः] क्षयिता नाशिता,
 उद्धता दृष्टा, अन्धका यादवभेदाः ; अन्यत्र,—अन्धकः असुरो येन सः ;
 [हरलीलां] शम्भुविभ्रमं, [विडम्बयिष्यति] अनुकरिष्यति । अत्र
 हरलीलाभिति सादृश्याऽऽक्षेपान्निदर्शना श्लेषसङ्कीर्णा ॥ ५८ ॥

ननु देवासुरैरप्यजय्या यादवाः कथं राज्ञा जेष्यन्ते ? तत्राऽऽह, निह-
 तेति ।—[क्षितिपः] चेदिपः, [निहतोन्मददृष्टकुञ्जरात्] निहत उन्मदो
 दृष्टः, कुञ्जरः कुवलयापीडाऽऽख्यो येन तस्मात् ; अन्यत्र,—हतानेकमत्त-
 मातङ्गात् ; अत एव [क्रमार्जितं भूरि यशः दधतः, हरैः] कृष्णात्,
 सिंहाच्चेति ध्वनिः । [अपि रणे न विभेति । अस्य] एतादृशश्चैवस्य,
 [वृष्णिषु] यादवेषु भेषु च । 'वृष्णिस्तु यादवे भेषे' इति विश्वः ।
 [का गगना ?] । कृष्णमगणयतो यादवाः के ? इत्यर्थः । अत्र कुञ्जर-
 घातिनः सिंहस्य का कथा भेषु ? इत्यर्थान्तरप्रतीतिध्वनिरेव, न श्लेषः ;
 हरेर्वृष्णिविशेषस्यापि श्लिष्टत्वात् प्रकृताप्रकृतश्लेषे तदनङ्गीकारादित्युक्तं
 प्राक् ॥ ५८ ॥

हरेरपि न विभेति इत्युक्तं, तदेव सम्भावयितुं तस्य पराक्रमाना-

द्रवतां ननु पृष्ठमीक्षते
वदनं सोऽपि न जातु विद्विषाम् ॥ ६० ॥
प्रतनूल्लसिताचिरद्युतः
शरदं प्राप्य विखण्डिताऽऽयुधाः ।
दधतेऽरिभिरस्य तुल्यतां
यदि नाऽऽसारभृतः पयोभृतः ॥ ६१ ॥

सर्गसमाप्तेर्वर्णयति, नेति ।—[युधि शत्रवो भियाऽस्य मुखं न पश्यन्ति] इति [यत्तन्नाङ्गतम्] । कुतः ? [सोऽपि न ईक्षते, ननु] खलु, [द्रवतां] भयात् पलायमानानां, [विद्विषां, पृष्ठं] कायपाश्चाङ्गम्, ईक्षते । [जातु] कदाचित्, [वदनं] न ईक्षते ननु, खलु । द्वयोरन्यतरमुखेष्वन्योऽन्यस्य मुखविलोकनासम्भवात् स्वयं विमुखानां विद्विषाम् अभिमुखस्याप्यस्य सुखादर्शनादङ्गतमित्यर्थः । अत एव वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ६० ॥

प्रतिन्विति ।—[शरदम्] ऋतं, [प्राप्यःविखण्डिताऽऽयुधाः] खण्डितेन्द्रचापाः ; अन्यत्र,—शरान् ददातीति शरदस्तं शरदं शरवर्षिणं, प्राप्य विखण्डिताऽऽयुधाः खण्डितशस्त्राः, [प्रतनूल्लसिताचिरद्युतः] अल्पस्फुरितविद्युतः ; अन्यत्र,—प्रतनूल्लसिताः खल्वोल्लसितास्ता एव अचिरद्युतः अस्थिरद्युतः । [पयोभृतः] मेघाः, [आसारभृतः] वृष्टिमन्तः, [न यदि], शरदि वृष्टिशून्यत्वादिति भावः ; अन्यत्र,—सुहृद्भलशून्या इत्यर्थः । 'आसारः स्यात् प्रसरणे वेगवृष्टौ सुहृद्भले' इति वैजयन्ती । [अस्थारिभिक्षुल्यतां दधते] । अत्र पयोभृतामुपमानानामुपमेयभावीक्तेः प्रतीपालङ्कारः, तेषामासारसम्बन्धेऽपि सम्भावनया तदसम्बन्धीक्तेः अतिशयोक्तिभेदश्चेति सङ्करः ॥ ६१ ॥

मलिनं रणरेणुभिर्मुहु-
 द्विषतां क्षालितमङ्गनाऽश्रुभिः ।
 नृपमौलिमरीचिवर्णकैः
 खलु यस्याङ्घ्रियुगं विलिप्यते ॥ ६२ ॥
 समराय निकामकर्कशं
 क्षणमाकृष्टमुपैति यस्य च ।
 धनुषा सममाशु विद्विषां
 कुलमाशङ्कितभङ्गमानतिम् ॥ ६३ ॥

मलिनमित्यादि ।—[मुहुः] असकृत्, [रणरेणुभिर्मलिनम्],
 अत एव [द्विषतामङ्गनाऽश्रुभिः क्षालितम्]; नाहत्वाऽरीन् रणा-
 न्निवर्त्तिन इति भावः । [यस्य, अङ्घ्रियुगं] चरणयुगलम् । अथ [नृप-
 मौलिमरीचिवर्णकैः] रेणुक्षालितानां नृपाणां प्रणतानां राज्ञां,
 मौलिमरीचयो मुकुटमणिरश्मयस्तेरेव वर्णकैर्विलिपनैः, चन्दनैरित्यर्थः ।
 'चन्दने चापि वर्णकम्' इति विश्वः । [विलिप्यते] विशिष्यते,
 [खलु] अत्राङ्घ्रियुगस्य विशेषणमहिम्ना स्नातानुलिप्तपुरुषसाम्य-
 प्रतीतिः समासोक्तिः * ॥ ६२ ॥

समरायेति ।—[च] किञ्चेति चार्थः । [निकामकर्कशम्] अतिकठिनं,
 दुर्द्वर्षमित्यर्थः । [समराय] सम्प्रहाराय, [आकृष्टम्] आहतमाव-
 र्जितञ्च, [क्षणम्, आशङ्कितभङ्गं] मनसोत्प्रेक्षितस्वपराजयम्; अन्यत्र,—
 अतिकर्षणात् सम्भावितदलनं, [यस्य विद्विषां कुलम् आशु धनुषा

* अत्र मौलिमरीचिषु वर्णकतादात्म्याप्यासात् निरङ्गं रूपकम्, अपि च अङ्घ्रि-
 युगस्य वर्णकयोगासम्बन्धेऽपि सम्भावयता तत्सम्बन्धीतिः असम्बन्धे सम्बन्धरूपाऽति-
 शयोक्तिश्चेति सङ्करः ।

तुहिनांशुममुं सुहृज्जनाः
 कलयन्त्युष्णकरं विरोधिनः ।
 कृतिभिः कृतदृष्टिविभ्रमाः
 स्रजमेके भुजगं यथाऽपरे ॥ ६४ ॥
 दधतोऽमुलभक्षयाऽऽगमा-
 स्तनुमेकान्तरताममानुषीम् ।
 भुवि सम्प्रति न प्रतिष्ठिताः
 सदृशा यस्य सुरैररातयः ॥ ६५ ॥

समम्, आनतिं] नम्रताम्, [उपैति] । अत्र धनुर्नमनकार्यस्य द्विष-
 न्नमनस्य तत्सहभावोक्तेः कार्यं कारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययनिमित्तरूपा-
 तिशयोक्तिमूला सहोक्तिरलङ्कारः ॥ ६३ ॥

तुहिनति ।—[अमम्] एवंविधं चैद्यं, [सुहृज्जनाः, तुहिनांशुं कल-
 यन्ति] आङ्गादकत्वात् चन्द्रं मन्यन्ते । [विरोधिनः, उष्णकरं] तपनं,
 कलयन्ति । एकस्यानेकप्रतीतिमुपमिसौते, कृतिभिरिति ।—[कृतिभिः]
 कुशलैरैन्द्रजालिकादिभिः, [कृतदृष्टिविभ्रमाः] जनितदृष्टिविपर्ययाः,
 [एके] नराः, [यथा, स्रजं] मालां, कलयन्ति, [अपरे] तु [भुजगं]
 कलयन्ति ; एकमेव रज्ज्वादिकामिति शेषः । उपमाऽलङ्कारः । स चैकस्य
 निमित्तवशाद्गृह्यतेनेदन्ताऽदस्ताऽनेकधोस्त्रिखनात्मकेनोल्लेखेन सङ्कीर्यते
 ॥ ६४ ॥

दधत इति ।—[अमुलभक्षयागमाः] दुर्लभगृहप्राप्तयः ; अन्यत्,—
 अमरत्वात् दुर्लभनाशयोगाः । ‘निलयापचयो क्षयौ’ इत्यमरः ।
 [एकान्तरतां] भयाद्विजनस्थानि निरताम्, [अमानुषीं] कार्ष्यमालि-
 न्यादिना पिशाचादिवत् प्रतीयमानाम् ; अन्यत्,— एकान्तरतां

अतिविस्मयनीयकर्मणो
 नृपतेर्यस्य विरोधि किञ्च न ।
 यदमुक्तनयो नयत्यसा-
 वहितानां कुलमक्षयं क्षयम् ॥ ६६ ॥
 चलितोर्द्ध्वकबन्धसम्पदो
 मकरव्यूहनिरुद्धवर्त्मनः ।

नियतसुरतां, नित्यभोगामिति यावत्, अमानुषीं दिव्यां, [तनुं, दधतः] दधानाः, [भुवि, सम्प्रति] ; कचन, [न प्रतिष्ठिताः] राज्यभंशात् कापि स्थितिमप्राप्ताः ; अन्यत्र च— भुवं न स्पृशन्तीत्यर्थः । देवत्वात् । [यस्य अरातयः सुरैः सदृशाः] । अत्राप्यमुमिति पूर्वेषु सम्बन्धः । श्लिष्टविशेषणायमुपमा । श्लेष एवेत्यन्ये ॥ ६५ ॥

अतीति ।—[अतिविस्मयनीयकर्मणः] अत्यन्तविस्मितपौरुषस्य । स्मयतेरनोयप्रत्ययः । [यस्य, नृपतेः] चैद्यस्य, [विरोधि] चेष्टितं द्वेषरूपं, [किञ्च न] न किञ्चिदस्तीत्यर्थः । [यत्] यस्मात्, [अमुक्तनयः] अत्यक्तनीतिमागः, [असौ, अक्षयम्] अविनाशि, पूर्वं केनापि क्षयं न नीतमित्यर्थः । [अहितानां कुलं] शत्रुजातं, [क्षयं] नाशं, [नयति] ; नीतिपौरुषाःस्यां द्वेषनिर्मूलयितुरस्य का विरोधिवाक्ता ? इति भावः । अक्षयमपि क्षयं नयतीति विरोधस्य नेहमेदेन परिहाराद्विरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः * ॥ ६६ ॥

चलितेति ।—[असौ] चैद्यः, [चलितोर्द्ध्वकबन्धसम्पदः] चलिताः प्रवृत्ता, ऊर्द्धा उत्थिताः, कबन्धसम्पदः शिरोद्धीनकलेवरसम्पद एव

* पूर्वाहं प्रति परार्हवाक्यार्थस्य हेतुतयोपन्यासात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारश्चेति सङ्करः ।

अतरत् स्वभुजौजसा मुहु-
 मंहतः सङ्गरसागरानसौ ॥ ६७ ॥
 न चिकीर्षति यः स्मयोद्धतो
 नृपतिस्तच्चरणोपगं शिरः ।
 चरणं कुरुते गतस्मयः
 स्वमसात्रेव तदीयमूर्धनि ॥ ६८ ॥

कबन्धसम्पद उदकसमृद्धयो येषु तान् । श्लिष्टरूपकम् । ‘कबन्धं
 सलिले प्रोक्तमपमूर्धकलेवरं’ इति वैजयन्ती । [मकरव्यूहनिरुद्ध-
 वर्त्मनः] मकरव्यूहाः मकराकारसैन्यविन्यासाः, त एव मकरव्यूहा
 इति श्लिष्टरूपकम् । ‘व्यूहो समूहविन्यासौ’ इति वैजयन्ती । तैः
 निरुद्धवर्त्मनो निरुद्धप्रवेशमार्गान् ; अत एव [महतः] दुस्तरान्,
 [सङ्गरसागरान्] समरसमुद्रान्, [स्वभुजौजसा] निजभुजबलेनैव,
 [मुहुः] असकृत्, [अतरत्] । भुज्रेणाधितरणमदृष्टचरमत्यद्भुतमिति
 भावः । अत्र कबन्धा एव कबन्धाः मकरव्यूहा एव कच्छपादिव्यूहा
 इति श्लिष्टरूपकस्य सङ्गरेषु सागररूपणहेतुत्वात् केवलं श्लिष्टपरम्परित-
 रूपकम् ॥ ६७ ॥

निति ।—[स्मयोद्धतः] गर्वेशं दुर्विनीतः, [नृपतिः, शिरः] निजो-
 त्तमाङ्गं, तस्य शिशुपालस्य चरणमुपगच्छतीति [तच्चरणोपगं]
 तत्पादगतं, [यः, न चिकीर्षति] कर्तुं नैच्छति, [तदीयमूर्धनि]
 तदीये तस्य नृपतेः सम्बन्धिनि मूर्धनि, [गतस्मयः] विगर्भः, [असौ]
 शिशुपालः, [एव स्वं चरणं, कुरुते] निधत्त इत्यर्थः । अनस्मान् सदो
 नमयति नम्रानवतीति तात्पर्यम् ॥ ६८ ॥

स्वभुजद्वयकेवलाऽऽयुध-
 श्वतुरङ्गामपहाय वाहिनौम् ।
 बहुशः सह शक्रदन्तिना
 स चतुर्दन्तमगच्छदाहवम् ॥ ६६ ॥
 अविचालितचारुचक्रयो-
 रनुरागादुपगूढयोः श्रिया ।
 युवयोरिदमेव भिद्यते
 यदुपेन्द्रस्त्वमतीन्द्र एव सः ॥ ७० ॥

खेति ।—[सः] चैद्यः ; चत्वार्यङ्गानि हृल्यादौनि यस्यास्तां [चतुरङ्गां,
 वाहिनीं] सेनाम्, [अपहाय, स्वभुजद्वयकेवलाऽऽयुधः] स्वभुजद्वयं केवल-
 मेकमायुधं यस्य सः सन्, [शक्रदन्तिना] एरावतेन, [सह]; चत्वारो दन्ता
 यस्मिन् तं [चतुर्दन्तम्, आहवम्] रणां, [बहुशोऽगच्छत्], चतुर्दन्तेन
 शक्रदन्तिना दोर्हयेन योद्तुं चैद्यं विना कीऽन्यः शक्तः ? इति भावः ।
 दन्तिनोराहवश्चतुर्दन्त इत्युक्तं, न तु मनुष्यदन्तिनोरिति विरोधः । स च
 शक्रदन्तिनेति परिहृतः, तस्य चतुर्दन्तत्वादिति विरोधाऽऽभासः ॥ ६६ ॥

अविचालितेति ।—[अविचालितचारुचक्रयोः] अविचालितं परै-
 रपर्यासितम्, अत एव चारु शोभनं, चक्रं सुदर्शनं राष्ट्रञ्च ययोस्तयोः ।
 'चक्रं राष्ट्रथाङ्गयोः' इति विश्वः । [श्रिया] कमलया सम्पदा च,
 [अनुरागात्, उपगूढयोः] आश्लिष्टयोः, [युवयोः] तव तस्य च । "त्यदा-
 दौनि सर्वैर्नित्यम्" (१।२।७२ पा०) इत्येकशेषः । [इदमेव, भिद्यते]
 विश्लेष्यते । कर्मकर्त्तरि लट् । किं तत् ? इत्यत्राऽऽह ।—[यत् त्वम्]; इन्द्र-
 सुपगतः [उपेन्द्रः] इन्द्रानुजः ; तदनुचर इति यावत् । [सः] तु इन्द्र-
 मतिक्रान्तः [अतीन्द्रः] इन्द्रविजयीति यावत्, [एव] । इदमेव भिद्यते इति

भृतभूतिरहोनभोगभाग्-
 विजितानेकपुरोऽपि विद्विषाम् ।
 रुचिमिन्दुदले करोत्यजः
 परिपूर्णन्दुरुचिर्महौपतिः ॥ ७१ ॥
 नयति द्रुतमुड्वतिश्रितः
 प्रसभं भङ्गमभङ्गुरोदयः ।

सम्बन्धः ; इन्द्रकिङ्करेन्द्रजयिनोः का साम्यकथा ? इति भावः । अत्रोप-
 मानात् कृष्णादुपमेयस्य चैद्यस्याधिक्याद्भेदप्राधान्यसाधर्म्योक्तेर्व्यतिरेका-
 लङ्कारः ॥ ७० ॥

किञ्च, त्वत्तोऽप्यधिको राजा, इत्यवाच्योऽयमर्थः, यदौश्वरादप्यधिक
 इत्याह, भृतेति ।—भृता भृतिर्भस्म सम्पच्च येन सः [भृतभृतिः] ।
 ‘भृतिर्भस्मनि सम्पदि’ इत्यमरः । अहौनां भोगिनामिनो-
 ऽहौनः शेषः तस्य भोगं कायं भजतीति [अहौनभोगभाक्] शेषभूषण
 इत्यर्थः ; अन्यत्र,—अहौनमन्यूनं भोगं सुखानुभवं भजतीति अहौन-
भोगभाक् । ‘भोगः सुखे स्वप्नादिभृतावहेश्च फणकाययोः’ इत्यमरः ।
 [विद्विषां विजितानेकपुरः] विजितानेकविद्विट्पुर इत्यर्थः ; एकत्र,—
 त्रिपुरविजयात्, अन्यत्र,—शलुनगरविजयाच्चेति भावः । सापेक्षत्वेऽपि
 गमकत्वात् समासः । एवम्भूतः [अपि, अजः] हरः । ‘अजा विष्णुहर-
 च्छागाः’ इत्यमरः । [इन्दुदले] चन्द्रखण्डे विषये, [रुचिम्] अभिलाषं,
 [करोति]; इन्दुदले या रुचिः शोभा तां करोति दधातीति चार्थः ।
 सामान्यशब्देन विशेषलक्षणा । [महौपतिः] तु ; परिपूर्णन्दो रुचिरिव
 रुचिः शोभा यस्य सः, तस्मिन् रुचिरभिलाषा यस्येति च [परिपूर्णन्दु-
 रुचिः] । ‘रुचिर्मयूखे शोभायामभिषङ्गाभिलाषयोः’ इति विश्वः । अत्र
 हरः खण्डेन्दुरुचिः, राजा पूर्णन्दुरुचिरिति व्यतिरेकः । स च रुचोर-
 भेदाश्रयादिति शेषमूलाभेदातिशयोक्त्या सङ्कीर्णः ॥ ७१ ॥

गमयत्यवनीतलस्फुर-

द्भुजशाखं भृशमन्यमुन्नतिम् ॥ ७२ ॥

अधिगम्य च रन्ध्रमन्तरा

जनयन्मण्डलभेदमन्यतः ।

खनति क्षतसंहति क्षणा-

दपि मूलानि महान्ति कस्यचित् ॥ ७३ ॥

अथ कलापकमाह, नयतीति ।—यः तटद्रुमैः सरितामुदकस्य पूर इव भूमृतां गणैः क्रीडतीति चतुर्थे वक्ष्यति, तत् क्रीडाप्रकारं लिभिर्वर्णयति ।—[अभङ्गुरोदयः] स्थिरवृद्धिः, यः [उड्वतिश्रितः] औडव्यभाजः, अनम्रानिति यावत् । श्रयतेः क्विप् । नृपान् द्रुमांश्चेत्यर्थः, [द्रुतं] शीघ्रं, [प्रसभं] प्रसन्नं, [भङ्गं] नयति ; अवनीतल-स्फुरद्भुजशाखम्] अवनीतले स्फुरन्त्यो भुजौ शाखे इव भुजशाखे यस्य तं, भुजो प्रसार्यं प्रणिपतितमित्यर्थः ; [अन्यं] नृपं द्रुमञ्च वेतमादिकं, [भृशमुन्नतिं] गमयति ॥ ७२ ॥

अधिगम्यति ।—[च] किञ्चेति चार्थः । [अन्तरा] मण्डलमध्ये आल-वालमध्ये च, [रन्ध्रम्] अवकाशं शुषिरं च, [अधिगम्य । अन्यतः, मण्डलभेदं] मण्डलस्य अमान्यादिवक्रस्य, भेदम् उपजापं, [जनयन्] ; अन्यत्र,—मण्डलभेदं मण्डलस्य आधारदेशस्य, भेदं विदारणं, जनयन् कुर्वन्नित्यर्थः । [क्षतसंहति] क्षता संहतिरैकमत्यं, मूलानामाश्लेषश्च यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा, [क्षणान्, कस्यचित्] राज्ञः द्रुमस्य च, [महान्ति मूलानि] मुख्यान् जनान्, [अपि खनति] तापयति ; अन्यत्र,—महान्ति मूलानि, अट्टीन्, अपि, खनति अवदारयति ॥ ७३ ॥

घनपत्रभृतोऽनुगामिन-
 स्तरसाऽऽकृष्य करोति कांश्चन ।
 दृढमप्यपरं प्रतिष्ठितं
 प्रतिकूलं नितरां निरस्यति ॥ ७४ ॥
 इति पूर इवोदकस्य यः
 सरितां प्रावृषिजस्तटद्रुमैः ।
 क्वचनापि महानखण्डित-
 प्रसरः क्रौडति भूमृतां गणैः ॥ ७५ ॥

कलापक्रम

घनति ।—घनानि सान्द्राणि, पत्राणि वाहनानि पर्णानि च, बिभ्रतीति [घनपत्रभृतः, कांश्चन] नृपान् द्रुमांश्च, [तरसा] बलेन वेगेन च । ‘तरसो बलरंहसो’ इति विश्वः । [आकृष्य, अनुगामिनः] अनुचरान्, [करोति ; दृढं] यथा तथा, [प्रतिष्ठितं] प्रतिष्ठां गतम्, [अपि, प्रतिकूलं] प्रातिकूल्यभाजम्, [अपरं] नृपं द्रुमञ्च, [नितरां, निरस्यति] उन्नाश्यान्त्यतः क्षिपति ; द्रुमपक्षे,—प्रतिकूलं कूले, निरस्यति क्षिपतीति चार्थः ॥ ७४ ॥

इतीति ।—[इति] इत्थं, [क्वचनापि अखण्डितप्रसरः] सर्वत्राखण्डित-प्रवृत्तिरित्यर्थः, [महान्, यः] शिशुपालः ; प्रावृषि जातः [प्रावृषिजः] । “सप्तम्यां जनेर्डः” (३।२।६७ पा०) इति डप्रत्ययः । “प्रावृष्टशरत्कालदिवां जे” (६।३।१५ पा०) इत्यलुक् । “प्रावृषिकः” इति पाठे,—तत्र जातः इत्यर्थे “प्रावृषष्ठप्” (४।३।२६ पा०) इति ठप् प्रत्ययः, “ठस्येकः” (७।३।५० पा०) इतीकादेशः । [सरितामुदकस्य पूरस्तटद्रुमैरिव, भूमृतां] राक्षां, [गणैः] साधनैः,

अलघूपलपङ्क्तिशालिनीः
 परितो रुड्निरन्तराम्बराः ।
 अधिरूढनितम्बभूमयो
 न विमुञ्चन्ति चिराय मेखलाः ॥ ७६ ॥
 कटकानि भजन्ति चारुभि-
 र्नवमुक्ताफलभूषणैर्भुजैः ।

[क्रीडति] । 'महतः कुरुरा—' इत्यागामिश्लोके स 'महोपतिः' इत्यनेनास्य सम्बन्धः * ॥ ७५ ॥

अथ विशेषकमाह, अलघ्वित्यादि ।—यस्यारिस्त्रियः सम्पद्यनुभूत-
 मापद्यनुभवन्तीति वक्ष्यति, तत्प्रकारमेवाऽऽह ।—[अधिरूढनितम्ब-
 भूमयः] उन्नतशोणिकाभागाः, [अलघूपलपङ्क्तिशालिनीः] अलघुभिः
 उपलानां मण्डानां पाषाणानाञ्च, पङ्क्तिभिः शालन्त इति तच्छा-
 लिनीः । 'उपलौ मणि-पाषाणौ' इति विश्वः । [परितः, रुड्निर-
 न्तराम्बराः] रुड्नमावृतं, निरन्तरं सान्द्रं सन्निहितञ्च, अम्बरं वस्त्रमाकाशञ्च
 याभिस्ताः, अधिरूढनितम्बभूमोः आक्रान्तशोणिकाभागाः प्राप्तकटकाश्चेति
 विभक्तिविपरिणामः । [मेखलाः] रश्मिनाः पर्वतमध्यभूमौश्च, [चिराय
 न विमुञ्चन्ति] । अत्र सम्पदादिविषयत्वेनाभयेषामपि मेखलादीनां
 वर्ण्यत्वेन प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतगोचरः श्लेषः ॥ ७६ ॥

कटकानीति ।—किञ्च [नवमुक्ताफलभूषणैः] नवमुक्ताफलानि

* अत्र यच्छब्दवाच्यस्य चैदस्य उदकपूरणं साहं, तथा उपमानभूतैः तटदमैः
 सह उपमयभूतानां भूभृतां गणानामवैषम्यसाम्यप्रतीतः पूर्वोक्तेन च श्लोकवश
 भङ्गनयन-मूलखननादिदृष्टामान्यधर्मस्य श्लेषसहिष्णुता विशिष्याभिधानात् अपिपत्यवाच-
 कादेश वाच्यत्वात् श्लेषानुप्राणितयं पूर्णोपमाऽलङ्कारः ।

नियतं दधते च चित्रकै-
रवियोगं पृथुगण्डशैलतः ॥ ७७ ॥
इति यस्य ससम्पदः पुरा
यदवापुर्भवनेष्वरिस्त्रियः ।
स्फुटमेव समस्तमापदा
तदिदानीमवनौघमूर्द्धसु ॥ ७८ ॥

विशेषकम् ।

नूतनमौक्तिकानि, भूषणानि येषां तैः, [चारुभिः भुजैः, कटकानि]
वलयानि, [भजन्ति] ; अन्यत्र,—नवमुक्ताफलभूषणैः नवमुक्तानि
अचिरत्यक्तानि, अतः अफलानि वधव्यान्निष्फलानि, भूषणानि आभर-
णानि यैस्तैः, भुजैः उपलक्षिताः, कटकानि तटानि, भजन्ति । [च]
किञ्चेति चार्थः । [पृथुगण्डशैलतः] पृथुगण्डस्थलेषु, [चित्रकैः] पत्ररच-
नाभिः, [नियतम्, अवियोगं] सम्पर्कं, [दधते] ; अन्यत्र,—पृथुगण्डशैलतः
च्युतस्थूलोपलेषु, चित्रकैः मृगविशेषैः, नियतम् अवियोगं सह वासं,
दधते । अत्रापि प्रकृतगोचरः श्लेषः * ॥ ७७ ॥

इतीति । - [यस्यारिस्त्रियः, पुरा] पूर्वं, [ससम्पदः] सश्रीकाः, [भव-
नेषु] सदनेषु, [यदवापुः] मेखलादिकमनुबभूवुः ; [समस्तम्]
अशेषं, [तदिदानीमापदा, अवनौघमूर्द्धसु] शैलशृङ्गेषु, [इति] इत्थं,
[स्फुटमेव] अवापुः । न ह्यस्य वैरिणां जीविताऽऽश्रेति भावः । अत्रापि
यदर्थस्योत्तरश्लोकेनान्वयः † ॥ ७८ ॥

* अत्र चित्रमृगविशेषः सह वासात्सम्बन्धेऽपि सम्भावनया अरिस्त्रीणां तत्सम्बन्ध-
कथनादतिशयोक्तिमूलकश्लेषानुप्राणितः सङ्गीत्यलङ्कारः ।

† अत्रारिस्त्रीणां शैलशिखरेषु तत्तद्दृष्टहीचितद्रव्यसम्भारप्राप्तेरसम्बन्धेऽपि
सम्भावनया तन्नाभसम्बन्धकथनात् असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्त्यालङ्कारः ।

महतः कुकुरान्धकद्रुमा-
 नतिमात्रं दववद्दहन्नपि ।
 अतिचित्रमिदं महौपति-
 र्यदक्लृणामवनीं करिष्यति ॥ ७६ ॥
 परितः प्रमिताक्षराऽपि सर्वं
 विषयं प्राप्तवती गता प्रतिष्ठाम् ।
 न खलु प्रतिहन्यते कुतश्चित्
 परिभाषिव गरीयसी यदाज्ञा ॥ ८० ॥

महत इति ।—यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । सः [महौपतिः, महतः]
 अधिकान्, [कुकुरान्धकद्रुमान्] कुकुराश्चान्धकाश्च यादवभेदाः, तान्व
 द्रुमान्. [अतिमात्रं, दववत्] दवाग्निवत् । ‘दवदावौ वनारण्यवङ्गी’
 इत्यमरः । [दहन्नपि अवनीम्, अक्लृणाम्] अश्यामां, [करिष्यति], इति
 [यत्, इदम्, अतिचित्रं] विरुद्धमित्यर्थः ; क्लृणरहितामित्यविरोधः, अत
 एव विरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः ; कुकुरान्धकैः सह क्लृणं हनिष्यतीति
 श्लेषार्थः ॥ ७६ ॥

अथ युग्मेनाऽऽह, परित इति ।—[प्रमिताक्षराऽपि, प्रकर्षेण मिता-
 क्षराऽपि ; एकत्र,—मितभाषितच्चात्, अन्यत्र तु,—ब्रुत्वान्नाल्याक्षरा-
 ऽपि, [सर्वं, विषयं] राष्ट्रकाव्यं देशञ्च, [परितः, प्राप्तवती] व्याप्तवती,
 सर्वत्र प्रवृत्तेत्यर्थः । [प्रतिष्ठां] प्रामाण्यं स्थितिञ्च, [गता, गरीयसी]
 भूयिष्ठार्था, [यदाज्ञा] यस्य राज्ञः शासनं, [परिभाषा] अनियमनिवा-
 रकी न्यायविज्ञेयः, सा [इव, कुतश्चित्] कुत्वापि, [न प्रतिहन्यते खलु]
 न बाध्यते हि । परिभाषा ह्येकदेशे स्थिता सवशास्त्रमभिज्वलयति
 इति भाष्यकारः । “इको गुणवृद्धौ” (१।१।३ पा०) इत्यादिका

यामूढवानूढवराहमूर्ति-
मुहूर्त्तमादौ पुरुषः पुराणः ।
तेनोच्चते साम्प्रतमक्षतैव
क्षतारिणा सम्यगसौ पुनर्भूः ॥ ८१ ॥

परिभाषा ; “सिचि वृद्धिः—” (७।२।१ पा०) इत्यादिर्विषयः । उपमा-
ऽलङ्कारः । * औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ८० ॥

यामिति ।—[यां] भुवम्, [आदौ] पूर्वं, [पुराणः पुरुषः]
विष्णुः, [ऊढवराहमूर्तिः] धृतवराहशरीरः, स च न तु स्वरूपे-
णेति भावः ; [मुहूर्त्तं] क्षणमात्रम्, [ऊढवान्] धृतवान् ; [क्षता-
रिणा] संहृतसकलविपक्षेण, [पुनः, तेन] राज्ञा, अविक्लते-
नेति भावः ; [अक्षतैव] विपक्षैरनुपद्रुतैव, [असौ भूः, साम्प्रतम्]
अद्यापि, न तु मुहूर्त्तमिति भावः ; [सम्यक्] यथाशास्त्रम्, [उच्चते]
घात्यते । वच्चेः कर्मणि लट् । “वचिस्त्वपि—” (६।१।१५ पा०) इत्यादिना
सम्प्रसारणम् । अत्र राज्ञो विष्णोराधिक्यकथनाद्वातिरेकः । अत्र
ध्वनिः,—कश्चिद्बृहद्, स चोढवराहमूर्तिः यामविक्लतामादौ प्रथमं मुहूर्त्त-
मूढवान् परिणीतवानिति, अत एव अक्षता पूर्वण अक्षतयोनिका ;
अत एवासौ भूर्वादः क्षतारिणा शौर्यादिगुणाच्छेनेत्यर्थः ; तेन
केनचिद्द्यूना साम्प्रतं पुनरुच्चते पुनः परिणीयते ;—‘सा चेदक्षतयोनिः
स्यात् पुनः संस्कारमर्हति’ इति स्मरणादिति भावः । ‘सा पुनर्भूरुच्यते’
इति योज्यम् । ‘पुनर्भूर्दिधिषूरूढा द्विस्तस्या दिधिषुः पतिः’ इत्यमरः ।
अत्राभिधायाः प्रकृतार्थ एव नियन्त्रणादप्रकृतार्थप्रतीतेर्ध्वनिरेव ॥ ८१ ॥

* अत्र श्लिष्टविशेषणमहिम्ना शास्त्रकारीयसङ्केतविशेषरूपया परिभाषया
साङ्गे चैवाऽऽदेशस्यावैधर्म्यं साम्प्रतीतेः शेषानुप्राणितेयमुपमाऽलङ्कारः ।

भूयांसः क्वचिदपि काममस्त्वलन्त-
 स्तुङ्गत्वं दधति च यद्यपि द्वयेऽपि ।
 कल्लोलाः सलिलनिधेरवाप्य पारं
 शीर्यन्ते न गुणमहोर्मयस्तदोयाः ॥ ८२ ॥
 लोकाऽऽलोकव्याहृतं घर्मरश्मेः
 शालीनं वा धाम नालं प्रसर्तुम् ।
 लोकस्याग्रे पश्यतो धृष्टमाशु
 क्रामत्युच्चैर्भूमृतो यस्य तेजः ॥ ८३ ॥

भूयांस इति ।—[द्वयेऽपि] समुद्रोर्मयो गुणोर्मयश्चेति द्वितया
 अप्युर्मय इति । द्वेस्तयप् तस्य “द्वित्विम्याम्—” (५।१।४३ पा०) इत्य-
 नेन अयजादेशः, “प्रथमचरम—” (१।१।३३ पा०) इत्यादिना जसि
 विभाषया सर्वनामसंज्ञा । [भूयांसः] बहुतराः, [क्वचिदपि, अस्त्वलन्तः]
 अप्रतिहतप्रसरा इत्यर्थः ; [कामं तुङ्गत्वञ्च, दधति यद्यपि] दधत्येव ।
 ‘यद्यपीत्यवधारणे’ इति केशवः । तथाऽपौति शेषः । [सलिलनिधः]
 समुद्रस्य, [कल्लोलाः] महोर्मयः । ‘अथोर्मिषु । महत्तमूङ्गोलकल्लोलौ’
 इत्यमरः । [पारं] तोरम्, [अवाप्य, शीर्यन्ते] विलीयन्ते । शीर्यन्ते-
 र्देवादिक्वात् कर्त्तरि लट् । [तदोया गुणमहोर्मयः] तु पारमवाप्य [न]
 शीर्यन्ते । अत्र गुणमहोर्मिणां भूयस्त्वादिति साधर्म्येण गुरुत्वेन समुद्र-
 स्याधिक्याद्वातिरेकः ; अनन राज्ञोऽपि समुद्राधिक्यं व्यज्यत । प्रहर्षणी
 वृत्तम् ॥ ८२ ॥

अथ युग्मेनाऽऽह, लोकाऽऽलोकव्यादि—[लोकाऽऽलोकव्याहृतं]
 लोक्यते आलोक्यते च पाश्चान्तरणेति लोकाऽऽलोकः । ‘लोकाऽऽलोकश्चक्र-
 वालः’ इत्यमरः । विश्लेषणसमासः । तेन व्याहृतं निरुद्धप्रसारं, लोकस्या-

विच्छित्तिर्नवचन्दनेन वपुषो भिन्नोऽधरोऽलक्तकै-
रच्छाच्छे पतिताञ्जने च नयने श्रोण्योऽलसन्नेखलाः ।
प्राप्तो मौक्तिकहारमुन्नतकुचाऽऽभोगस्तदोयद्विषा-
मित्यं नित्यविभूषणा युवतयः सम्पत्सु चापत्स्वपि ॥ ८४ ॥

ऽऽलोकैः चक्षुःप्रकाशेन, व्याहृतमित्यपि स्फुरति ; अत एव [शालीनम्]
अष्टष्टं, लज्जया भग्नधार्ष्ट्यमित्यर्थः । “शालीनकौपीने अष्टष्टाकार्ययोः”
(५।२।२० पा०) इति निपातः । [वा] इवार्थे वा शब्दः, तद्वदुत्प्रेक्षा ।
[धर्मरश्मेः, धाम] तेजः, [पश्यती लोकस्याग्रे उच्चैः, भूमृतः] पर्वतान्
राजश्च, [प्रसक्तुं] व्याप्तुं, [नालं] न समर्थम् । लोकाऽऽलोकव्याप्तस्य
लोकाग्रे सञ्चरत्वादित्यर्थः । [यस्य] राजस्तु, [तेजः] पश्यती
लोकस्य, अग्रे अग्रत एव, [ष्टष्टं] केनापि अव्याहृतत्वात् प्रगल्भं सत्,
उच्चैः, भूमृतः राजः पर्वतान्श्च, [आशु, क्रामति] व्याप्नोति । अत्रापतिहृत-
प्रतापत्वेन राज्ञः सूर्यादाधिक्यात् व्यतिरेकः ; स च द्वयोर्लोकाऽऽलो-
कयोर्द्वयानां भूमृताम् अभेदाध्यवसायात् श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापितया
शालीनत्वोत्प्रेक्षया सङ्कीर्यते । शालिनी वृत्तमेतत् ॥ ८३ ॥

विच्छित्तिरिति ।—[वपुषो नवचन्दनेन, विच्छित्तिः] वियोगः,
आपदि इति भावः ; अन्यत्र,—चन्दनाऽऽलेपनमिति यावत्, [अधरः]
अधरोष्ठः, [अलक्तकैः] लाक्षारगैः, [भिन्नः] वियुक्तः ; अन्यत्र,—युक्तः ;
[नयने च, पतिताञ्जने] गलितकज्जले ; अत एव [अच्छाच्छे] अच्छप्रकारे ।
“प्रकारे गुणवचनस्य” (८।१।१२ पा०) इति द्विर्भावः । “कर्मधारयवत्—”
(८।१।११ पा०) इति सुपो लुक् । अन्यत्र,— अच्छाच्छे नयने, पतिता-
ञ्जने प्राप्ताञ्जने ; [श्रोण्यः] नितम्बाः ; लसन्नेखला न भवन्तीति
[अलसन्नेखलाः] निर्मेखला इत्यर्थः ; अन्यत्र,—लसन्नेखला इति
पदच्छेदः । [उन्नतकुचाऽऽभोगः] उन्नतः कुचाऽऽभोगः कुचविस्तारः,
[मौक्तिकहारं] मौक्तिकानां हारं हरणं, [प्राप्तः] ; अन्यत्र,—मुक्तादाम
प्राप्तः । [इत्यम्] उक्तरीत्या, [तदीयद्विषां युवतयः सम्पत्सु चापत्स्वपि

विनिहत्य भवन्तमूर्जितश्रीः

र्युधि सद्यः शिशुपालतां यथार्थाम् ।

रुदतां भवदङ्गनागणानां

करुणान्तःकरणाः करिष्यतेऽसौ ॥ ८५ ॥

इति श्रीमाघकृते शिशुपालबधे महाकाव्ये

षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

नित्यविभूषणाः] । अत्राऽऽपत्सम्पदोः प्रकृताप्रकृतयोः युवतिविशेषण-
द्वारा वर्णनात् श्लेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । लक्षणसुक्तम् ॥ ८४ ॥

सत्यमौदृशस्ते राजा, ततः किम् ? इत्याशङ्क्य तर्हि तत्त्वमाकर्णये-
त्याह, विनिहत्येति ।—[ऊर्जितश्रीः] अधिकैश्चर्यः, [असौ] राजा,
[युधि भवन्तं सद्यः, विनिहत्य] हत्वा, [रुदतां] क्रन्दतां, [भवदङ्गना-
गणानां, करुणान्तःकरणाः] कृपाऽऽविष्टचित्तः सन्, [शिशुपालतां यथार्थां
करिष्यति] * अङ्गनागणान् प्रति तच्छिशुपालनेन निजां शिशुपालसंज्ञा-
मन्वर्थां करिष्यतीत्यर्थः । अत्र रोदनकरुणापदार्थयोर्विशेषणगत्या
क्रमात् करुणाशिशुपालनहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गयोः सङ्करः । ओप-
च्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ८५ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकीलाचलमञ्जिनाथसूरिविरचिते

माघकाव्यव्याख्यानं सर्वङ्गपाख्ये षोडशः सर्गः ॥१६॥

* करिष्यते इत्यस्य “विभाषीपपदेन प्रतीयमाने” (१।३।७७ पा.) इति
सूत्रेण क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वादेवात्मनेपदं प्रयुक्तमित्यवधिष्यम् ।

सप्तदशः सर्गः ।

—(०००)—

द्वतीरिते वचसि वचस्विनाऽमुना
युगक्षयक्षुभितमरुद्गरीयसि ।
प्रचुक्षुभे सपदि तदम्बुराशिना
समं महाप्रलयसमुद्यतं सदः ॥ १ ॥
सरागया स्रुतघनघर्मतोयया
कराऽऽहतिध्वनितपृथूरुपीठया ।
मुहुर्मुहुर्दशनविखण्डितोष्ठया-
रुषा नृपाः प्रियतमयेव भेजिरे ॥ २ ॥

इतीति ।—[इति] इत्थम्, [अमुना, वचस्विना] वाग्मिना । “मन-
स्विना” इति पाठे,—मनस्विना धीरेण, दूतेन इति शेषः, [युगक्षय-
क्षुभितमरुद्गरीयसि] युगक्षये कल्पान्ते, क्षुभित उद्भूतः, मरुत्तद्वद्गरीयसि,
[वचसि ईरिते] सति, [तदम्बुराशिना] युगक्षयवर्द्धिना, [समं] तुल्यं
यथा तथा, [सदः] हरेरास्थानं, [महाप्रलयसमुद्यतं] महाप्रलये
सर्वसंहारे, समुद्यतम् उद्द्युक्तं सत्, [सपदि, प्रचुक्षुभे] प्रचुक्षुभे ।
कल्पोद्भूतमहामारुतेन महार्णवे इव तद्वचनेन तत् सदः क्षुभितमासी-
दित्यर्थः । उपमा । रुचिरा वृत्तम् ;—‘वतुर्ग्रहैरिह रुचिरा जभसजगाः’
इति लक्षणात् ॥ १ ॥

अथाष्टादशभिः सभाक्षोभं वर्णयति, सरागयेत्यादि ।—[नृपाः]
राजानः ; सह रागेण पाटलिम्ना अनुरागेण च [सरागया] । “तेन

अलक्ष्यत क्षणदलिताङ्गदे गदे
 करोदरप्रहितनिजांसधामनि ।
 समुल्लसच्छकलितपाटलोपलैः
 स्फुलिङ्गवान् स्फुटमिव कोपपावकः ॥ ३ ॥
 अवज्ञया यदहसदुच्चकैर्बलः
 समुल्लसद्दशनमयूखमण्डलः ।
 रुषाऽरुणीकृतमपि तेन तत्क्षणं
 निजं वपुः पुनरनयन्निजां रुचिम् ॥ ४ ॥

सहेति तुल्ययोगे" (२।२।२८ पा०) इति बहुव्रीहिः । [सुतघनघर्म-
 तोयया] सुतं घनं सान्द्रं, घर्मतोयं खेदोदकं यस्यां सा तथा, [करा-
 ऽऽहतिध्वनितपृष्ठरूपीठया] कराऽऽहत्या पाणितलाऽऽस्फालनेन, ध्वनितं
 पृष्ठं महत्, ऊरुः पीठमिव ऊरुपीठं यस्यां तथा, [मुहुर्मुहुः, दशनविखण्डि-
 तोष्ठया] दन्तदष्टाधरया, [रुषा प्रियतमयेव भेजिरे], आविष्टोऽनाविष्टश्च
 रौद्रस्थायौ क्रोधः प्रादुर्भूत इत्यर्थः । उपमाऽलङ्कारः ॥ २ ॥

अथ सप्तदशभिः राज्ञां क्रोधानुभावानाह, अलक्ष्यतेत्यादि ।—
 [करोदरप्रहितनिजांसधामनि] करोदरप्रहितं पाणितलाऽऽस्फालितं,
 निजमंसधाम स्वांसप्रदेशा येन तस्मिन्, अत एव [क्षणदलिताङ्गदे]
 क्षणात् दलिताङ्गदे भग्नकैयूरे, [गदे] गदाख्ये कृष्णानुजे, [समुल्लस-
 च्छकलितपाटलोपलैः] समुल्लसद्भिः उत्पतद्भिः, शकलितैः शकलोकृतैः,
 दलदङ्गदगलितैरित्यर्थः, पाटलोपलैः पन्नरागैः, [कोपपावकः स्फुलिङ्ग-
 वानिव, स्फुटं] व्यक्तम्, [अलक्ष्यत] इत्युत्प्रेक्षा । 'त्रिषु स्फुलिङ्गो-
 ऽग्निकणः' इत्यमरः ॥ ३ ॥

अवज्ञयेति ।—[बलः] बलभद्रः, [समुल्लसद्दशनमयूखमण्डलः]

यदुत्पतत्पृथुतरंहारमण्डलं
व्यवर्त्तत द्रुतमभिद्रुतमुल्मुकः ।
वृहच्छिलातलकठिनांसघट्टितं
ततोऽभवद्भ्रमितमिवाखिलं सदः ॥ ५ ॥
प्रकुप्यतः श्वसनसमीरणाऽऽहति-
स्फुटोष्मभिस्तनुवसनान्तमारुतैः ।
युधाजितः कृतपरितूर्णवौजनं
पुनस्तरां वदनसरोजमस्विदत् ॥ ६ ॥

समुल्लसत् समन्ततः प्रसरत्, दशनमयूखमण्डलं दन्तरश्मिपटलं यस्य स सन्,
[अवज्ञया] अनादरेण, [उच्चैः] उच्चैः, [अहसत्] इति [यत्, तेन]
हासेन, [रुषाऽरुणौकृतमपि निजं वपुः, तत्क्षणं] तस्मिन् क्षणे । “अत्यन्त-
संयोगे च” (२।१।२६ पा०) इति द्वितीया । [पुनर्निजां, रुचिं] धावत्य-
मेव, [अनयत्] । अत्र वपुषः स्वधावत्यत्यागेन दन्तधावत्यस्वीकारात्
तद्गणालङ्कारः ;—‘तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाऽऽश्रयः’ इति
लक्षणात् ॥ ४ ॥

यदिति ।—[उल्मुकः] नाम राजा, [उत्पतत्पृथुतरंहारमण्डलम्]
उत्पतत् उल्लुठत्, पृथुतरं हारमण्डलं मुक्ताकलापो यस्मिन् कर्मणि तद्-
यथा तथा, [अभिद्रुतं] द्रुताभिमुखं, [द्रुतं, व्यवर्त्तत] विवृत्तः, इति [यत्,
ततः] विवर्त्तनात्, [अखिलं सदः, वृहच्छिलातलकठिनांसघट्टितं]
वृहता शिलातलकठिनेन अंसेन स्तब्धेन, घट्टितं, [भ्रमितमिवाभवत्] ।
विवर्त्तवेगवशोत्यादंसघट्टनाद् भ्रमितमिवाभूत्, इत्युत्प्रेक्षा ॥ ५ ॥

प्रकुप्यत इति ।—[प्रकुप्यतः] अतिक्रुध्यतः, [युधाजितः] नाम
राज्ञः, [वदनसरोजं, श्वसनसमीरणाऽऽहतिस्फुटोष्मभिः] श्वसनसमीरणस्य
निःश्वासमारुतस्य, आहतिभिः स्फुटः प्रकटः, ऊष्मा उष्णत्वं येषां तैः,

प्रजापतिक्रतुनिधनार्थमुत्थितं
व्यतर्कयज्ज्वरमिव रौद्रमुद्धतम् ।
समुद्यतं सपदि बधाय विद्विषा-
मतिक्रुधं निषधमनौषधं जनः ॥ ७ ॥

[तनुवसनान्तमारुतेः] सूक्ष्मवस्त्राञ्चलवातेः, [कृतपरितूर्णवौजनं] कृतं परितूर्णवौजनं श्लोघ्रविधूननं यस्य तत्, अतिश्लोघ्रं वीज्यमानमपी-
त्यर्थः, [पुनस्तारां] पुनरत्यन्तम् । अव्ययादासुप्रत्ययः । [अस्विदत्] स्विद्यति स्म । स्विदेर्लुङि पुषादित्वाद्ङप्रत्ययः । अलोष्पविशेषण-
गत्या खेदहेतुत्वात् काव्यलिङ्गं, वीजनेऽपि खेद इति विरोधः । वीजि-
रयं चुरादिषु अन्वेषणीयः ॥ ६ ॥

प्रजिति ।—[जनः सपदि विद्विषां बधाय, समुद्यतम्] उदयुक्तम्,
[उद्धतं] तीव्रम्, अत एव [अतिक्रुधम्] अधिकक्रोधम्, [अनौषधम्]
अप्रतीकारमित्यर्थः, [निषधं] निषधाऽऽख्यं नृपं, [प्रजापतिक्रतु-
निधनार्थं] दक्षाध्वरध्वंसनार्थम्, [उत्थितम्] ; रुद्रस्येवं [रौद्रं] रुद्रसम्ब-
न्धिनं, [ज्वरमिव] वीरभद्ररूपिणमित्यर्थः, * [व्यतर्कयत्] । अत्र
राज्ञोऽपि प्रजापतित्वात् पुनः प्रजापतिक्रतुनिधनार्थमुत्थितः साक्षाद्दक्षा-
ध्वरविध्वंसौ वीरभद्र इवायमिति उत्प्रेक्षितवानित्यर्थः । † उपमा ॥७॥

* दक्षाध्वरविध्वंसौ ज्वरस्तु निदानं रुद्रस्य निश्चासात्, वाग्मटे च तस्माद्ध्वंसनय-
नात् सम्भूत इत्युक्तम् ; तस्य मङ्गिनाथो वा वीरभद्रमञ्जा तु—“महावीरोऽसि रं भद्र !
मम सर्वगणेश्वरि । वीरभद्राख्यया हि त्वं प्रथितं परमां ब्रज ॥ कुरु मे सत्वरं
कर्म दक्षयज्ञचयं नय ॥” इति काशीखण्डात् (८२ अ०) प्रमाणादवगन्तव्या ।

† उत्प्रेक्षितवानित्यस्य ज्वरसदृशतया समालोचितवानित्यर्थत्वेन स्फुटतया
सादृश्यावगमादवोपमाऽलङ्कारः । निषधस्य ज्वरसदृशत्वे तत्रत्यजनस्य वितर्कमात्र-
प्रतीतिः ज्वररूपेण तत्सदृशरूपेण च सम्भावनाया अप्रतीतिश्च नैवोत्प्रेक्षाऽलङ्कारावसरः ।
उत्प्रेक्षावाचकपदानामुपादानेऽपि यत्रोक्तैककीटिकत्वेन सम्भावना न प्रतीयते, न
तत्रोत्प्रेक्षा । उक्तञ्च तदलङ्कारोपसंहारप्रसङ्गदर्शने,—“यदेतत्” इत्यादि श्लोकावसाने
“इत्यत्र ‘मन्वे’-शब्दप्रयोगेऽपि उक्तव्यायाः सम्भावनायाः अप्रतीतिर्वितर्कमात्रं, नासा-
वपङ्गवोत्प्रेक्षा” इति ।

परस्परं परिकुपितस्य पिंषतः
 क्षतोर्मिकाकनकपरागपङ्किलम् ।
 करद्वयं सपदि सुधन्वनो निजै-
 रनारतस्रुतिभिरधायताम्बुभिः ॥ ८ ॥
 निरायतामनलशिखोज्ज्वलां ज्वल-
 न्नखप्रभाकृतपरिवेषसम्पदम् ।
 अबिभ्रमद्भ्रमदनलोल्मुकाऽऽकृतिं
 प्रदेशिनीं जगदिव दग्धमाहुकिः ॥ ९ ॥

परस्परमिति ।—[परिकुपितस्य] अतिक्रुद्धस्य, अत एव [परस्परं, पिंषतः] पीडयतः, करद्वयमित्यर्थः, [सपदि, सुधन्वनः] रात्रः, [क्षतो-
 र्मिकाकनकपरागपङ्किलं] क्षतानां पिष्टानाम्, ऊर्मिकाणाम् अङ्गुली-
 यकानां, कनकपरागेण सुवर्णचूर्णेन, पङ्किलं पङ्कवत् । पिच्छादिवात्
 मत्वर्थीय इलच्प्रत्ययः । ‘अङ्गुलीयकमूर्मिका’ इत्यमरः । [करद्वयं]
 पाणियुग्मं, [निजैः] करद्वयजन्यैरेव, [अनारतस्रुतिभिः] अविरतस्रावैः,
 [अम्बुभिः] खेदोदकैः, [अधायत] अक्षाल्यत । “धावु गतिशुद्धोः”
 इति धातोः कर्मणि लङ् । अतोर्मिकाणां करद्वयस्य च परागत्वपङ्किल-
 त्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ती, तयोः सङ्करः ॥ ८ ॥

निरिति ।—[आहुकिः] नाम राजा, [निरायतां] प्रसारिताम्,
 [अनलशिखोज्ज्वलां] अनलशिखा अग्निज्वाला, तद्वत् उज्ज्वलां,
 [ज्वलन्नखप्रभाकृतपरिवेषसम्पदं] ज्वलन्तीभिर्नखप्रभाभिः कृता परि-
 वेषसम्पत् परिधिशीभा यस्यास्ताम्, अत एव [भ्रमदनलोल्मुका-
 ऽऽकृतिं] भ्रमतोऽनलोल्मुकस्य अलातस्येव, आकृतिः संस्थानं यस्यास्ताम् ।
 ‘अङ्गारोऽलातमुल्मुकम्’ इत्यमरः । [प्रदेशिनीं जगद्गधुमिव] इत्युत्प्रेक्षा ।

दुरीक्षतामभजत मन्मथस्तथा
 यथा पुरा परिचितदाहधार्ष्ट्या ।
 ध्रुवं पुनः सशरममुं तृतीयया
 हरोऽपि न व्यसहत वीक्षितुं दृशा ॥ १० ॥
 विचिन्तयन्नपनतमाहवं रसा-
 दुरः स्फुरत्तनुरुहमग्रपाणिना ।
 परामृशत् कठिनकठोरकामिनौ-
 कुचस्थलप्रमुषितचन्दनं पृथुः ॥ ११ ॥

[अभिधमत्] भ्रमयति स्म । भ्रमेणो चङ् । दूतसन्तर्जनाय भ्राम्यमाण-
 नखप्रभापटला तर्जनी जगद्गाहाय भ्राम्यमाणालातचक्रवदलक्ष्यते-
 त्यर्थः ॥ ९ ॥

दुरीक्षतामिति ।—[मन्मथः] प्रद्युम्नावतारः कामः, [तथा, दुरी-
 क्षतां] दुर्दर्शनत्वम् । ईक्षतेः खलन्तात् तल्प्रत्ययः । [अभजत यथा
 हरोऽपि, पुरा] पूर्वजन्मनि, [परिचितदाहधार्ष्ट्या] परिचितम् अभ्यस्तं,
 दाहधार्ष्ट्यं दहनसाहसं यस्यास्तया, [तृतीयया दृशा सशरम्, अमुं] मन्मथं,
 [ध्रुवं पुनर्वीक्षितुं, न व्यसहत] न शक्तः । “परिनिविभ्यः सेवसित-
 सयसिवुसहसुटस्तुखञ्जाम्” (८।३।७० पा०) “सिवादीनां वाङ् व्यवा-
 येऽपि” (८।३।७१ पा०) इति विकल्प्यात् न षत्वम् । अनयोत्प्रेक्षया
 रुद्रस्यापि भौषणः, किमुतान्येषाम् ? इति वस्तु व्यच्यते ॥ १० ॥

विचिन्तयन्निति ।—[पृथुः] नाम राजा, [उपनतं] प्राप्तम्,
 [आहवं] युद्धं, [रसात्] रणरागात्, [विचिन्तयन्] कदेति ध्यायन्,
 [कठिनकठोरकामिनौकुचस्थलप्रमुषितचन्दनं] कठिनेन कर्कशेन,
 कठोरेण प्रवृद्धेन, कामिन्याः कुचस्थलेन प्रमुषितमपहृतं, चन्दनं यस्य
 तत् । एतेनास्य सुरतसमरयोः समरसत्वं व्यच्यते ; अत एव [स्फुर-

विलङ्घितस्थितिमभिवीक्ष्य रूक्षया
रिपोर्गिरा गुरुमपि गान्दिनोसुतम् ।
जनैस्तदा युगपरिवर्त्तवायुभि-
र्विवर्त्तिता गिरिपतयः प्रतीयिरे ॥ १२ ॥
विवर्त्तयन् मदकलुषीकृते दृशौ
कराऽऽहतचित्तिकृतभैरवाऽऽरवः ।

त्तनुरुहम्] उदञ्चत्पुलकम्, [उरः] । अग्रश्चासौ पाणिश्चेति समानाधिकर-
णसमासः । अत एव “हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदात्” (२अ०
ध्रुम अधि० २०सू०) इति वामनः । तेन [अग्रपाणिना] पाणितलेन,
[परामृशत्] परामृष्टवान्, रणकण्डूलपाणित्वादिति भावः ;
अत एव यदन्येषां रोषजनकं द्रुतवाक्यं, तदागामिरणकारणतयाऽस्य
हर्षहेतुरिति श्लोकार्थः ॥ ११ ॥

विलङ्घितेति ।—[गुरुं] स्वभावतो धीरम्, [अपि] सन्तं, [रूक्षया]
परुषया, [रिपोर्गिरा] द्रुतवाचा, [विलङ्घितस्थितिम्] उल्लङ्घित-
मर्यादं, क्रोधादन्मर्यादं विकुर्वाणमित्यर्थः ; [गान्दिनीसुतम्] अक्रूरम्,
[अभिवीक्ष्य जनैः, तदा] अक्रूरविक्रियाऽऽलोकनसमये, [युगपरिवर्त्त-
वायुभिः] कल्पान्तवातैः, [विवर्त्तिताः] स्थानादुच्चालिताः, [गिरिपतयः]
अद्रयः, [प्रतीयिरे] विश्वश्चसिरे ; अक्रूरविक्रियादर्शनाद्गिरिचलन-
मपि युगान्ते सम्भावितमेवेति जनैर्विश्वस्तमित्यर्थः । ‘प्रत्ययोऽधीन-
शपथज्ञानविश्वासहेतुषु’ इत्यमरः । प्रतिपूर्वादिणः कर्मणि लिट् ।
अत्र कल्पान्ते गिरिचलनविक्रियाकल्पेयमक्रूरविक्रियेति वाक्यभेदेन
सादृश्याऽऽक्षेपाद्दिदर्शनाऽलङ्कारः ; तेनाक्रूरस्य लोकोत्तरं धैर्यं नैस-
र्गिकमिति वस्तु व्यज्यते ॥ १२ ॥

विवर्त्तयन्निति ।—[मदकलुषीकृते] मदो मद्यविकारो दानञ्च ।

क्रुधा दधत्तनुमतिलोहिनीमभूत्

प्रसेनजिद्गज इव गैरिकारुणः ॥ १३ ॥

सकुङ्कुमैरविरलमम्बुबिन्दुभि-

र्गवेषणः परिणतदाडिमारुणैः ।

स मत्सरस्फुटितवपुर्विनिःसृतै-

र्बभौ चिरं निचित इवासृजां लवैः ॥ १४ ॥

‘मदो मद्येभदानयोः’ इति विश्वः । तेन कलुषीकृते आकुलीकृते, [दृशौ, विवर्त्तयन्] घूर्णयन्, [कराऽऽहृतचितिकृतभैरवाऽऽरवः] करेण पाणिना शुण्डादण्डेन च, आहतायां क्षितौ भूमौ, कृतो भैरवाऽऽरवो भयङ्करध्वनिर्येन सः, क्रोधात् सध्वानं करेण क्षितिमाग्नान्नित्यर्थः ; [क्रुधा] क्रोधेन, [अतिलोहिनीम्] अतिलोहिताम् । “वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः” (४।१।३८ पा०) इति विकल्पात् ङीष्, तकारस्य च नकारः । [तनुं] वपुः, [दधत्, प्रसेनजत्] नाम राजा, [गैरिकारुणः] धातु-रक्तः, [गज इवाभूत्], तद्वदलक्ष्यतत्यर्थः * ॥ १३ ॥

सकुङ्कुमैरिति ।—[सः] प्रसिद्धः, [गर्गवेषणः] नाम राजा, [सकु-ङ्कुमैः] सर्वाङ्गीणकम्पारजलेपैरित्यर्थः ; अत एव [परिणतदाडि-मारुणैः] परिपक्वदाडिमबीजरक्तैः, [अम्बुबिन्दुभिः] क्रोधसात्त्विकैः स्वेदबिन्दुभिरित्यर्थः ; [मत्सरस्फुटितवपुर्विनिःसृतैः] मत्सरेणान्तः-सम्भृतेनात्युत्कटवेरेण, स्फुटितात् निर्भिन्नात्, वपुषो विनिःसृतैः, [असृजां लवैः] असृग्बिन्दुभिः, [अविरलं] निरन्तरं, [निचितः] व्याप्तः, [इव चिरं बभौ] । उत्प्रेक्षा ॥ १४ ॥

* अत्र वप्रक्रोडारततया गैरिकारुणेन गिरिजेन गजेन सह प्रसेनजितः राज्ञः अवेधसंसाध्यप्रतीतेरुपमाऽलङ्कारः ।

ससम्भ्रमं चरणतलाभिताडन-
स्फुटन्महीविवरवितौर्णवर्त्मभिः ।
रवेः करैरनुचिततापितोरगं
प्रकाशतां शिनिरनयद्रसातलम् ॥ १५ ॥
प्रतिक्षणं विधुवति शारणे शिरः
शिखिद्युतः कनककिरीटरश्मयः ।
अशङ्कितं युधमधुना विशन्वमी
क्षमापतीनिति निरराजयन्निव ॥ १६ ॥

ससम्भ्रममिति ।—[शिनिः] सात्यकेः पितामहः, [ससम्भ्रमं]
ससत्वरं, [चरणतलाभिताडनस्फुटन्महीविवरवितौर्णवर्त्मभिः] चरण-
तलाभिताडनेन पादतलाभिघातेन, स्फुटन्त्या दलन्त्याः, मञ्चा विवरैः
क्लिष्टैः, वितौर्णवर्त्मभिः दत्तमार्गैः, तत्प्रसरणैरित्यर्थः ; [रवेः करैः, अनु-
चिततापितोरगम्] अनुचितं पूर्वमपरिचितमिदं यथा तथा, तापिताः
सन्तापं गमिताः, उरगा यस्मिन् तत्, [रसातलं, प्रकाशतां] प्रकटत्वम्,
[अनयत्] । अत्र महीरविकरोरगरसातलानां क्रमेण स्फुटनान्तः-
प्रवेशतापप्रकाशनैरसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । पादाहननै-
रमानुषीं तीव्रतां व्रजति स्मेति ध्वनिः ॥ १५ ॥

प्रतीति ।—[शारणे] नाम रात्रि, [प्रतिक्षणं शिरः, विधुवति]
क्रोधात् कम्पयति सति । ध्रुवस्तौदादिकाहटः शलादेशः, “अचि
श्रुधातु—” (६।१।७७ पा०) इत्यादिना उवडादेशः । शिखिवत् द्योतन्त
इति [शिखिद्युतः] अग्निप्रभाः । क्षिप् । [कनककिरीटरश्मयः]
नीराजनकर्तारः, [अमी] भूपाः, [अधुना, अशङ्कितं] निःशङ्कं, [युधम्]
आजिम् । ‘समित्याजिसमिद्वयुधः’ इत्यमरः । [विशन्विति क्षमा-

दधौ चलत्पृथुरसनं विवक्षया
 विदारितं विततवृहद्भुजालतः ।
 विदूरथः प्रतिभयमायकन्दरं
 चलत्फणाधरमिव कोटरं तरुः ॥ १७ ॥
 समाकुले सदसि तथाऽपि विक्रियां
 मनोऽगमन्न मुरभिदः परोदितैः ।
 घनाम्बुभिर्बहुलितनिम्नगाजलै-
 र्जलं न हि व्रजति विकारमम्बधेः ॥ १८

पतीन्, निरराजयन्निव] नीराजयन्ति स्मैव, इत्युत्प्रेक्षा । 'नीराजनात् स्याद्विजयः' इत्यागमः ॥ १६ ॥

दधाविति ।—[विततवृहद्भुजालतः] वितते विस्तृते, वृहद्यो भुजे लते इव यस्य सः, [विदूरथः] नाम राजा, [विवक्षया] किमपि वक्तुमिच्छया, [विदारितं] व्यात्तम् ; अत एव [चलत्पृथुरसनं] चलन्ती पृथुर्महती, रसना जिह्वा यस्मिन् तम् । 'रसज्ञा रसना जिह्वा' इत्यमरः । [प्रतिभयं] भयङ्करम्, [आस्यकन्दरम्] आस्यं कन्दर इवास्यकन्दर-स्तम् । 'दरौ तु कन्दरो वा स्त्री' इत्यमरः । [तरुः, चलत्फणाधरं] चलन् फणाधरः फणी यस्मिन् तत्, [कोटरमिव] । 'निष्कुहः कोटरं वा ना' इत्यमरः । [दधौ] । श्रौती पूर्णोपमा ॥ १७ ॥

समाकुल इति ।—[परोदितैः] शत्रुवाक्यैः, [सदसि] आस्थानं, [तथा, समाकुले] चुभिते, [अपि, मुरभिदः] हरेः, [मनः, विक्रियां] क्षोभं, [नागमत् । हि] तथा हि, [बहुलितनिम्नगाजलैः] बहुलितानि बहुलीकृतानि, क्षोभितानि इत्यर्थः, निम्नगाजलानि यैस्तैः, [घनाम्बुभिः] मेघोदकैः, [अम्बधेर्जलं विकारं न व्रजति] ; यथा वर्षोदकैर्नद्यः क्षुभ्यन्ति, न समुद्रस्तद्वदिति भावः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ १८ ॥

परानमो यदपवदन्त आत्मनः
 स्तुवन्ति च स्थितिरसतामसाविति ।
 निनाय नो विकृतिमविस्मितः स्मितं
 मुखं शरच्छशधरमुग्धमुद्भवः ॥ १९ ॥
 निराकृते यदुभिरिति प्रकोपिभिः
 स्पशे शनैर्गतवति तत्र विद्विषाम् ।
 मुरद्विषः खनितभयानकाऽऽनकं
 बलं क्षणादथ समनह्यताऽऽजये ॥ २० ॥

परानिति ।—[अमो] खलाः, [परान्] अन्यान्, [अपवदन्ते] निन्दन्ति ।
 “अपाददः” (१।३।७३ पा०) इत्यात्मनेपदम् । [आत्मनः] स्वानि, [स्तुवन्ति
 च] इति [यत् असौ, असतां] खलानां, [स्थितिः] प्रकृतिः, [इति] इति
 मत्वेत्यर्थः । गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः, अन्यथा पौनरुक्त्यमित्याल-
 ङ्कारिकाः । विस्मितो न भवतीति [अविस्मितः] दूतप्रलापैर्विस्मयं
 न गतः, [उद्भवः, स्मितं] स्मेरम् । उभयत्र कर्त्तरि क्तः । अत एव
 [शरच्छशधरमुग्धं] शरदिन्दुसुन्दरम्, इत्युपमा । [मुखं विकृतिं, नो
 निनाय] न प्रापयामास । न हि महतां निन्दा स्तुतिर्वा विकार-
 कारणमिति भावः ॥ १९ ॥

निराकृत इति ।—[तत्र] सदसि, [इति] इत्थं, [प्रकोपिभिः]
 अतिक्रुद्धैः, [यदुभिः विद्विषां, स्पशे] चरे । ‘अपसर्पश्चरः स्पशः’ इत्य-
 मरः । [निराकृते] धिक्कृते, [शनैः, गतवति] गच्छति सति, साग-
 सोऽपि दूतस्याबध्यत्वादिति भावः ; [अथ] दूतगमनानन्तरं, [खनित-
 भयानकाऽऽनकं] खनितेन ध्वनिना, भयानकाः भयङ्कराः, आनकाः

मुहुः प्रतिस्खलितपराऽऽयुधा युधि

स्थवीयसीरचलनितम्बनिर्भराः ।

अदंशयन्नरहितशौर्यदंशना-

स्तनूरयं नय इति वृष्णिभूमृतः ॥ २१ ॥

दुरुद्वहाः क्षणमपरैस्तदन्तरे

रणश्रवादुपचयमाशु बिभ्रति ।

महीभुजां महिमभृतां न सम्ममु-

र्मदोऽन्तरा वपुषि बहिश्च कञ्चुकाः ॥ २२

पटहा यस्मिन् तत्, [सुरद्विषो बलं क्षणात्, आजये] युद्धाय, [समनञ्चत] सन्नद्धम् ॥ २० ॥

मुहुरिति ।—[वृष्णिभूमृतः] यादवनरेन्द्राः, [मुहुः] असकृत्, [युधि, प्रतिस्खलितपराऽऽयुधाः] भग्नप्रतिपक्षाऽऽयुधाः, [स्थवीयसीः] स्थूलतराः, पराक्रमानुरूपप्रकर्षवतीरित्यर्थः । “स्थूलदूर—” (६।४।१५६ पा०) इत्यादिना पूर्वस्य गुणलोपो । [अचलनितम्बनिर्भराः] अद्रिकटकनिविडाः, अन्तःसारवतीरित्यर्थः ; [अरहितशौर्य-दंशनाः] अरहितम् अव्यक्तं, शौर्यमेव दंशनं वर्म यासां ताः, [तनूः] देहान्, [अयं नय इति] वर्मधारणं नीतिरिति हेतोः, न तु भयादिति भावः ; [अदंशयन्] अवर्मयन् । दंशेरनुदात्तेत्वात् परस्मैपदं चिन्त्यमित्याहुः ; अत एव भट्टमल्लः,—“संवर्भयति सन्नद्धत्यात्मने सज्जतीत्यमी । सन्दंशते दंशयते सन्नाहे पदपञ्चकम् ॥” इति । केचित्तु चुरादिषु भयपदिषु पठन्ति । अत्र साभिप्रायविशेषणत्वात् परिकरालङ्कारः ॥ २१ ॥

दुरुद्वहा इति ।—[महिमभृताम्] ऐश्वर्यवतां, [महीभुजां] राज्ञां

सकल्पनं द्विरदगणं वरूथिन-
 स्तुरङ्गिणो जयनयुजश्च वाजिनः ।
 त्वरायुजः स्वयमपि कुर्वतो नृपाः
 पुनःपुनस्तदधिकृतानतत्त्वरन् ॥ २३ ॥
 युधे परैः सह दृढबद्धकक्षया
 कलक्वणन्मधुपकुलोपगौतया ।

सम्बन्धिनि, [रणश्रवात्] युद्धश्रवणात्, [आशु] शीघ्रम्, [उपचयं]
 वृद्धिं, [विभ्रति] विभ्राणे, [वपुषि, अपरैः] अन्यैः, [क्षणं] क्षणमपि,
 [तदन्तरे, दुरुद्धाः] दुर्मराः, [मुदः] सन्तोषाः, [अन्तरा] अन्तराले,
 [न सम्मसुः वहिः कञ्चुकाश्च] न सम्मसुः न मान्ति स्म ; नावर्तन्तेत्यर्थः ।
 पूर्वत्र आधेयाऽऽधिक्याद्भृत्तरत्नाऽऽधाराऽऽधिक्यादिति विवेकः । अत्र मुदां
 कञ्चुकानाञ्च प्रकृतानामेव विशेषणसाम्यादौपम्यगम्यतायां केवलप्रकृता-
 ऽऽस्यदा तुल्ययोगिता ॥ २२ ॥

सकल्पनमिति ।—[द्विरदगणं], सह कल्पनया [सकल्पनं] यथो-
 चितसन्नाहसहितम् । ‘कल्पना सज्जना समे’ इत्यमरः । वरूथो
 रथगुप्तिरिषामस्तीति [वरूथिनः] रथान् । ‘रथगुप्तिर्वरूथो ना’
 इत्यमरः । [तुरङ्गिणः] अश्वयुक्तान् । [वाजिनः] अश्वान्, [च, जयन-
 युजः] पत्न्यनयादिसंयुक्तान् । सम्मदादियः क्विप् । ‘जयनः
 स्यात्तुरङ्गादिसन्नाहे विजयेऽपि च’ इति विश्वः । [स्वयं त्वरायुजः]
 त्वरायुक्तान् स्वतः, [कुर्वतोऽपि], स्वतः एव त्वरया कुर्वाणानपीत्यर्थः,
 [तदधिकृतान्] हस्त्यादिषु नियुक्तपुरुषान्, [नृपाः पुनः पुनः, अतत्त्वरन्]
 त्वरयन्ति स्म ; तेषां तथा रणौत्सुक्यादिति भावः । त्वरेणौ चङ्
 “अत्सृष्ट्वरप्रथमदस्तृप्त्याम्” (७।४।८५ पा०) इत्यभ्यासस्वाकारः
 ॥ २३ ॥

युध इति ।—[अथ परैः सह, युधे] युद्धाय, [दृढबद्धकक्षया]

अदीयत द्विपघटया संवारिभिः
 करोदरैः स्वयमथ दानमक्षयम् ॥ २४ ॥
 सुमेखलाः सिततरदन्तचारवः
 समुल्लसत्तनुपरिधानसम्पदः ।
 रणौषिणां पुलकभृतोऽधिकन्धरं
 ललम्बिरे सदसिलताः प्रिया इव ॥ २५ ॥

दृढबद्धा कक्षा मध्यबन्धनं यस्यास्तया । 'कक्षा वृद्धतिकायां स्यात्
 काक्षां मध्येभबन्धने' इति विश्वः । अन्यत्र,—दृढोद्वयोग्येत्यर्थः ;
 [कलकण्ठमधुपकुलोपगीतया] कलं कण्ठता मधुपकुलेनालिगयेन, उप-
 गीतया ; वन्दिमागधस्तुतया चेति गम्यते । [द्विपघटया] । कर्ता ।
 [स्वयं, संवारिभिः] सोदकैः, [करोदरैः] पुष्कराग्रैः पाणितलाग्रैश्च,
 [अक्षयम्] अपरिमितं, [दानं] मदः, [अदीयत] ; दानं द्रव्यञ्च, अदीयत
 दत्तम् । अत्र प्रस्तुतगजघटाविशेषणसाम्येनाप्रस्तुतदानकर्तृप्रतीतिः
 समासोक्तिरलङ्कारः ॥ २४ ॥

सुमेखला इति ।—शोभना मेखला बन्धनसूत्राणि काक्षाश्च यासां
 ताः [सुमेखलाः] । 'मेखला खड्गबन्धे स्यात् काञ्चीशैलनितम्बयोः' इति
 विश्वः । [सिततरदन्तचारवः] सिततरैः दन्तैर्दन्तमयतनुभिर्दशनैश्च,
 चारवः, [समुल्लसत्तनुपरिधानसम्पदः] समुल्लसन्त्यः तनवः सूक्ष्माः, परि-
 धानसम्पदः कोशसम्पदो वस्त्रसम्पदश्च यासां ताः, [पुलकभृतः]
 क्वायाभृतः रोमाञ्चधारिण्यश्च, [सदसिलताः] चारुखड्गवह्नाः, [प्रिया
 इव, रणौषिणां] रणाऽऽकाङ्क्षिणाम् ; कन्धरासु [अधिकन्धरम्] अघि-
 कण्ठम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [ललम्बिरे] लग्ना इत्यर्थः ।
 श्लेषः श्लिष्टोपमा वा मतमेदात् ॥ २५ ॥

मनोहरैः प्रकृतिमनोरमाऽऽकृति-
भयप्रदैः समितिषु भौमदर्शनः ।
सदैवतैः सततमथानपायिभि-
र्निजाङ्गवन्मुरजिदसेव्यताऽऽयुधैः ॥ २६ ॥
अवारितं गतमुभयेषु भूरिशः
क्षमाभृतामथ कटकान्तरेष्वपि ।
मुहुर्युधि क्षतसुरशत्रुशोणित-
प्लुतप्रधिं रथमधिरोहति स्म सः ॥ २७ ॥
उपेत्य च खनगुरुपक्षमारुतं
दिवस्त्रिषा कपिशितदूरदिङ्मुखः ।

मनोहरैरिति ।—[अथ, प्रकृतिमनोरमाऽऽकृतिः] स्वभावसुन्दर-
मूर्त्तिः, [समितिषु] युद्धेषु, भौमं दर्शनं यस्य सः [भौमदर्शनः, मुरजित्]
हरिः, [मनोहरैः] प्रकृतिमनोहरैः, समितिषु [भयप्रदैः, सदैवतैः]
अधिदेवतायुक्तैः, [सततम् अनपायिभिः, आयुधैः] शार्ङ्गादिभिः,
[निजाङ्गवत्] पृथगवस्थितैः शरीरैरिव, इत्युत्प्रेक्षा । [असेव्यत]
सेवितः ॥ २६ ॥

अवारितमिति ।—[अथ] आयुधसन्निधानानन्तरं, [सः] हरिः,
[उभयेषु] द्वयेषु, द्विविधेष्वित्यर्थः ; [क्षमाभृतां] राज्ञां गिरीणाञ्च,
[कटकान्तरेष्वपि] शिविराभ्यन्तरेषु नितम्बावकाशेषु च, [भूरिशः]
बहुशः, [अवारितम्] अप्रतिहतं, [गतं] प्रस्थितं, [मुहुः] असक्तः,
[युधि, क्षतसुरशत्रुशोणितप्लुतप्रधिं] क्षतानां सुरशत्रूणां असुराणां,
शोणितैः प्लुताः सिकताः, प्रधयो नेमयो यस्य तम् । ‘चक्रधारा प्रधि-
र्नेमिः’ इति हलायुधः । [रथम्, अधिरोहति स्म] आरुरोह ॥ २७ ॥

प्रकम्पितस्थिरतरयष्टि तत्क्षणं
 पतत्पतिः पदमधिकेतनं दधौ ॥ २८ ॥
 गभीरताविजितमृदङ्गनादया
 स्वनश्रिया हतरिपुहंसहर्षया ।
 प्रमोदयन्नथ मुखरान् कलापिनः
 प्रतिष्ठते नवघनवद्रथः स्म सः ॥ २९ ॥

उपेत्येति ।—[च] किञ्चेति चार्थः । [पतत्पतिः] अण्डजमण्डले-
 श्वरः, गरुडः इत्यर्थः । ‘पतत्पत्रथाण्डजाः’ इत्यमरः । [त्विषा] कान्त्या,
 [कपिश्रितदूरदिङ्मुखः] कपिश्रितानि कपिलीकृतानि, दूराणि दिङ्मु-
 खानि येन सः, [स्वनगुरुपक्षमारुतं] स्वनेन गुरुर्महान्, पक्षमारुतो
 यस्मिन् कर्मणि तत्तथा, [दिवः] स्वर्गात्, [उपेत्य] आगत्य, [तत्-
 क्षणं] तस्मिन् क्षणे, [प्रकम्पितस्थिरतरयष्टि] प्रकम्पिता स्थिरतरा
 निश्चला, यष्टिरावासस्तम्भो यस्मिन् तत्तथा, [अधिकेतनं] केतने ।
 विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [पदं, दधौ] निहितवान् ॥ २८ ॥

गभीरतेति ।—[अथ] गरुडागमनानन्तरं, [स रथः, नवघनवत्]
 नवघनेन नवाम्बुदेन तुल्यम् । “तेन तुल्यम्—” (५।१।११५ पा०) इति
 वतिप्रत्ययः । [गभीरताविजितमृदङ्गनादया] गभीरतया गाम्भी-
 र्येण, विजितो मृदङ्गनादो यया तथा, [हतरिपुहंसहर्षया] हतो
 रिपुहंसानां हंसानामिव रिपूणां, हर्षो यया तथा, [स्वनश्रिया]
 ध्वनिसम्पदा, [मुखरान्] कूजतः, [कलापिनः] मयूरान्, [प्रमोदयन्,
 प्रतिष्ठते स्म] प्रतस्थे । “समवप्रविश्यः स्थः” (१।३।२२ पा०) इत्या-
 ल्मनपदम् । “लट् स्ते” (३।२।११८ पा०) इति भूते लट् । तच्चित्त-
 गता श्रौती पूर्णोपमा ॥ २९ ॥

निरन्तरस्थगितदिगन्तरं ततः
 समुच्चलद्वलमवलोकयन् जनः ।
 विकौतुकः प्रकृतमहाप्लवेऽभवत्
 विशृङ्खलं प्रचलितसिन्धुवारिणि ॥ ३० ॥
 ववृंहिरे गजपतयो महाऽऽनकाः
 प्रदध्वनुर्जयतुरगा जिह्वेषिरे ।
 असम्भवद्विरिवरगह्वरैरभूत्
 तदा रवैर्दलित इव स्व आश्रयः ॥ ३१ ॥

निरन्तरेति ।—[ततः] रथप्रस्थानानन्तरं, [निरन्तरस्थगितदिग-
 न्तरं] निरन्तरं नौरग्नं, स्थगितानि आच्छादितानि, दिगन्तराणि येन
 तत्, [समुच्चलत्] प्रतिष्ठमानं, तत् [बलं] सैन्यम्, [अवलोकयन्,
 जनः] लोकः, [प्रकृतमहाप्लवे] प्रकृतः प्रकान्तः, महाप्लवो महापूरः,
 जगत्संभवरूप इत्यर्थः, येन तस्मिन्, [विशृङ्खलम्] अप्रतिघातं, [प्रचलित-
 सिन्धुवारिणि] प्रचलितं क्षुभितं, यत् सिन्धोरब्धेः, वारि तस्मिन्, [विकौ-
 तुकः] निवृत्तकोतूहलः, [अभवत्] ; कल्पान्तक्षुभितवारिधेर्वारिवच्च तद्वलं
 सकलजगत्संहारशङ्कया अलक्ष्यतेत्यर्थः । अवान्यदर्शनादन्यदिदृक्षा-
 निवृत्तेर्बलवारिधिवारिणोरैकत्वाऽऽक्षेपे बाधात् सादृश्याऽऽक्षेपात् वाक्य-
 भेदेन प्रतिविम्बकरणात् निदर्शनाऽलङ्कारः ॥ ३० ॥

ववृंहिरे इति ।—[गजपतयः, ववृंहिरे] ववृंहुः, वृंहणं चक्रित्यर्थः ।
 'वृहि वृहो शब्दे च' आत्मनेपदं चिन्त्यम् ; * अत एव भट्टमल्लः,—

* कर्मव्यतीहारे शब्दायानामात्मनेपदमनुशिष्टं, व्यतिपूर्वकत्वाभावेऽपि "प्रिया-
 मखं किमुरुष्युचम्बे" इत्यादिकमारप्रयोगवदस्य साधुलं सन्पादनीयम्, एतद्वत्वात्
 चिन्ताबीजमिति ।

अनारतं रसति जयाय दुन्दुभौ
 मधुद्विषः फलदलघुप्रतिखनैः ।
 विनिष्पतन्मृगपतिभिर्गुहामुखै-
 र्गताः परां मुदमहसन्निवाद्रयः ॥ ३२ ॥
 जङ्गीकृतश्रवणपथे दिवोकसां
 चमूरवे विशति सुराद्रिकन्दराः ।
 अनर्थकैरजनि विदग्धकामिनी-
 रतान्तरक्वणितविलासकौशलैः ॥ ३३ ॥

'हेषते हेषतेऽश्वानां हस्तिनां वृंहतीति च' इति । [महाऽऽनकाः
 प्रदध्वनुः], जयश्रीलास्तुरगाः [जयतुरगाः, जिहेषिरे] हेषां चक्रित्यर्थः ।
 'हेषृ हेषृ अव्यक्ते शब्दे' । [तदा] तस्मिन् काले, [असम्भवगिरिवर-
 गह्वरैः] असम्भवन्ति अन्तर्जातुमपर्याप्नुवन्ति, गिरिवरगह्वराणि येषां तैः,
 गिरिवरगह्वरेषु अमाद्भिः, अवर्त्तमानैरित्यर्थः ; [रवैः] वृंहणादिघोषैः,
 [स्व आश्रयः] स्वसमवायिकारण्यमाकाशः, [दलित इव] विदारित
 इव, [अभूत्] इत्युत्प्रेक्षा । तथा तेषामतितौत्रत्वं व्यज्यते ॥ ३१ ॥

अनारतमिति ।— [मधुद्विषः] हरेः, [दुन्दुभो] रणाभेर्यां,
 [जयाय, अनारतम्] अश्रान्तं, [रसति] ध्वनति सति, [फलदलघुप्रति-
 खनैः] फलन्तः सङ्ग्रामन्तः, अलघवो महान्तः, प्रतिखनाः प्रतिध्वनयो
 येषु तैः, [विनिष्पतन्मृगपतिभिः] विनिष्पतन्तः क्षोभान्निर्गच्छन्तः,
 मृगपतयः सिंहा येभ्यस्तैः, [गुहामुखैः] गुहाभिरेव मुखैः, [अद्रयः
 परां मुदं गताः] सन्तः, [अहसन्निव] । सिंहानां धावल्यात् ध्वनि-
 योगाच्च हसनोत्प्रेक्षा ॥ ३२ ॥

जङ्गीकृतमिति ।—दिवमोको येषां तेषां [दिवोकसां] देवानां,
 कन्दरान्तर्गतानामित्यर्थः ; [जङ्गीकृतश्रवणपथे] बधिरौकृतश्रोत्र-

अरातिभिर्युधि सहयुध्वनो हतान्
जिघृक्षवः श्रुतरणतूर्थ्यनिःस्वनाः ।
अकुर्वत प्रथमसमागमोचितं
चिरोज्झितं सुरगणिकाः प्रसाधनम् ॥३४॥
प्रचोदिताः परिचितयन्तृकर्मभि-
र्निष्ठादिभिर्विदितयताङ्कुशक्रियैः ।

मार्गं । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । [चमूरवे] सेनाघोषे,
[सुराद्रिकन्दराः] मेरुगङ्गराणि, [विश्रति] सति, [विदग्धकामिनी-
रतान्तरकण्ठितविलासकौशलैः] विदग्धकामिनीनां प्रौढाङ्गनानां,
रतान्तरे सुरतमध्ये, कण्ठितविलासाः कूजितसम्पदः, तासु यानि कौश-
लानि तैः, [अनर्थकैः, अजनि] जातम् ; प्रेयसां बाधिर्यादिति भावः ।
अत्र श्रोत्रजाड्यस्य विशेषणगत्या कण्ठितानर्थक्यहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ;
तदुपजीवितेन कण्ठितानामानर्थक्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयो-
क्तिरित्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३३ ॥

अरातिभिरिति ।—सह युध्यत इति तान् [सहयुध्वनः] ।
“सहे च” (३।२।८६ पा०) इति कनिप् । अत एव [अरातिभि-
र्युधि हतान्, जिघृक्षवः] ग्रहीतुमिच्छवः, स्वयंवरणकामाः इत्यर्थः । ग्रहेः
सन्नन्तादुप्रत्ययः । [सुरगणिकाः] अप्सरसः, [श्रुतरणतूर्थ्यनिःस्वनाः]
सत्यः, [चिरोज्झितं] ; प्रायेण प्रवीरसंवादाभावादिति भावः । [प्रथम-
समागमोचितम्] अतिमोहनमित्यर्थः ; प्राथम्यञ्च पुंसामिदं प्रथम-
त्वादिति भावः ; [प्रसाधनम् अकुर्वत] परिष्कृतवत्य इत्यर्थः ।
‘प्रतिकर्म प्रसाधनम्’ इत्यमरः । अत्र स्वयंवरणतूर्थ्यश्रवणयोर्विशेषण-
गत्या प्रसाधनहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ॥ ३४ ॥

प्रचोदिता इति ।—[परिचितयन्तृकर्मभिः] परिचितं यन्तकर्म

गजाः सकृत्करतललोलनालिका-

हता मुहुः प्रणदितघण्टमाऽऽययुः ॥ ३५ ॥

सविक्रमक्रमणचलैरितस्ततः

प्रकीर्णकैः क्षिपत इव क्षिते रजः ।

व्यरंसिषुर्न खलु जनस्य दृष्टय-

स्तुरङ्गमादभिनवभागडभारिणः ॥ ३६ ॥

सादिकृत्यं यैस्तैः, स्वभ्यस्तगजशास्त्रैरित्यर्थः ; अत एव [विदितयता-
ङ्गशक्तियैः] विदिते यताङ्गशक्तिये यतयाताख्ये पदाङ्गशक्तिर्मणौ यैस्तैः ।
'पादकर्म यतं प्रोक्तं यातमङ्गशवाङ्गम्' इति हलायुधः । [निषा-
दिभिः] यन्तृभिः, [प्रचोदिताः] प्रेरिताः, [गजाः, सकृत्करतललोल-
नालिकाहताः] सकृदेकवारमेव, करतललोलाभिः पाणितलचलिताभिः,
नालिकाभिरन्तर्नाडिकाभिः, हतास्ताडिताः, तथाऽपि [मुहुः प्रणदित-
घण्टं] मुहुः प्रणदिता असकृत ध्वनन्तो, घण्टा यस्मिन् कर्मणि तत् तथा,
[आययुः] प्रस्थातुमागताः । स्वभावोक्तिः ॥ ३५ ॥

सविक्रमेति ।—[सविक्रमक्रमणचलैः] सविक्रमेण साङ्घिविन्यास-
विशेषेण, क्रमणेन गमनेन, चलैः, [प्रकीर्णकैः] चामरैः । 'चामरन्तु
प्रकीर्णकम्' इत्यमरः । [क्षिपते, रजः] स्वखुरोद्धतम्, [इतस्ततः, क्षिपतः]
निरस्यतः, [इव], स्थितादित्युत्प्रेक्षा । [अभिनवभागडभारिणः] प्रत्यग्रा-
ऽऽभरणधारिणः । 'स्याद्भागडमश्वाऽऽभरणे' इत्यमरः । [तुरङ्गमात्]
तुरङ्गमेभ्यः । जातावेकवचनम् । "जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुप-
सङ्गानम्" (वा०) इत्यपादानत्वम् । [जनस्य दृष्टयः, न व्यरंसिषुः] न
विरताः, [खलु] । रमेलुङि "व्याङ्परिभ्यो रमः" (१।३।८३ पा०) इति
परस्मैपदम् । "थमरमनमातां सक्च" (७।२।७३ पा०) इति सगिडा-
गसौ, इटि "नेटि" (७।२।४ पा०) इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

चलाङ्गुलीकिसलयमुद्धतैः करै-
रनृत्यत स्फुटकृतकर्णतालया ।
मदोदकद्रवकटभित्तिसङ्घिभिः
कलस्वरं मधुपगणैरगीयत ॥ ३७ ॥
असिच्यत प्रशमितपांसुभिर्मही
मदाम्बुभिर्धृतनवपूर्णकुम्भया ।
अवाद्यत श्रवणसुखं समुन्नमत्-
पयोधरध्वनिगुरु तूर्य्यमाऽऽननैः ॥ ३८ ॥

अथ विशेषकेणाऽऽह, चलेत्यादि ।—[स्फुटकृतकर्णतालया] स्फुटं
कृतः कर्णतालः कर्णांताडनं यया तथा, द्विपघटया कर्त्ता । [चला-
ङ्गुलीकिसलयं] चलाङ्गुल्य एव किसलया यस्मिन् कर्मणि तत्तथा,
[उद्धतैः, करैः] हस्तैः, [अनृत्यत] अनर्त्ति । भावे लङ् । तथा [मदो-
दकद्रवकटभित्तिसङ्घिभिः] मदोदकेन द्रवासु आद्रासु, कटभित्तिषु
गण्डस्थलेषु, सङ्घिभिः आसक्तैः, [मधुपगणैः] भ्रमरगणैः, [कलस्वरं]
मधुरस्वरम्, [अगीयत] गीतम् । भावे लङ् ॥ ३७ ॥

असिच्यतेति ।—[धृतनवपूर्णकुम्भया] धृतो नवौ पूर्णकुम्भौ शिरः-
पिण्डकलशौ यया तथा, द्विपघटया कर्त्ता । 'कुम्भौ घटेभमूर्द्धांशौ'
इत्यमरः । [प्रशमितपांसुभिः मदाम्बुभिः मही, असिच्यत] सिक्ता ;
[आननैः] सुखैः, करणैः । [श्रवणसुखं] श्रवणयोः सुखयतीति सुखं
सुखकरम् । 'सुखहेतौ सुखे सुखम्' इति शब्दार्णवे । [समुन्नमत्ययोधर-
ध्वनिगुरु] उद्यन्नेधगर्जितगम्भोरं, [तूर्य्यम्, अवाद्यत] वादितम् ;
स्वसुखवृंहणैरेव तूर्य्यं सम्पादितमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

उदासिरे पवनविधूतवासस-
स्ततस्ततो गगनलिहश्च केतवः ।
यतः पुरः प्रतिरिपु शार्ङ्गिणः स्वयं
व्यधीयत द्विपघटयेति मङ्गलम् ॥ ३९ ॥

विशेषकम् ।

न शून्यतामगमदसौ निवेशभूः
प्रभूततां दधति बले चलत्यपि ।
पयस्यभिद्रवति भुवं युगावधौ
सरित्पतिर्न हि समुपैति रिक्तताम् ॥ ४० ॥

उदासिरे इति ।—[पवनविधूतवाससः] पवनेन विधूतवाससः
कम्पितपटाः, [गगनलिहः] अशङ्कषाः, [केतवश्च] ध्वजाश्च, [ततस्ततः,
उदासिरे] उत्तिष्ठताः, [इति] इत्थं, [द्विपघटया, प्रतिरिपु] रिपून्
प्रति । आभिसुख्येऽव्ययीभावः । [यतः] गच्छतः । इगो लटः
शलादेशः । [शार्ङ्गिणः, पुरः] अग्ने, [स्वयं मङ्गलं, व्यधीयत] विहि-
तम् । अत्र श्लोकत्रये प्रस्तुतद्विपघटाविशेषणसाम्यादप्रस्तुतमङ्गलाचरण-
परपुरन्ध्रीप्रतीतिः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ३९ ॥

नति ।—[प्रभूततां] भ्रमानं, [दधति] दधानं, [बले] सैन्ये,
[चलति] प्रतिष्ठमानं [अपि असौ, निवेशभूः] सेनानिवेशभूमिः, [शून्यतां]
रिक्ततां, [नागमत्] ; तथा हि, [युगावधौ] युगान्ते, [पयसि
भुवम्, अभिद्रवति] अभिद्रवमाने सति, [सरित्पतिः] समुद्रः, [रिक्ततां न
समुपैति हि] । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ४० ॥

यियासितामथ मधुभिद्विवस्वता
जनो जरन्महिषविषाणधूसराम् ।
पुरः पतत्परबलरेणुमालिनो-
मलक्षयद्विश्रमभिधूमितामिव ॥ ४१ ॥
मनस्विनामुदितगुरुप्रतिश्रुतिः
श्रुतस्तथा न निजमृदङ्गनिःस्वनः ।
यथा पुरः समरसमुद्यतद्विष-
हलाऽऽनकध्वनिरुदकर्षयन्मनः ॥ ४२ ॥

यियासितामिति ।—[अथ, मधुभिद्विवस्वता] मधुभिद्विरिव
विवस्वान् तेन, [यियासितां] यातुमिष्टां, जिगमिषितामित्यर्थः । यातः
सन्नन्तात् कर्मणि क्तः । [पतत्परबलरेणुमालिनो] पततीऽभिधावतः,
परबलस्य शत्रुसैन्यस्य, रेणून् मलते धारयतीति तन्मालिनौ ताम् । मलते-
र्णिनिप्रत्ययः । अत एव [जरन्महिषविषाणधूसरां] जरतो वृद्धस्य,
महिषस्य विषाणवद्भूसरां धूमां, [पुरः] अग्रे, [दिशम्] ; अभितो धूमो-
ऽस्याः सञ्जातस्ताम् [अभिधूमितामिव, जनः] लोकः, [अलक्षयत्] ।
मधुभिद्विवस्वतेति रूपकोत्यापिता अग्रदिशि धूमितत्त्वोत्प्रेक्षेति सङ्करः ।
अत्राऽऽहुः,—‘अङ्गारिणी दिग्रविविप्रयुक्ता यस्यां रविस्तिष्ठति सा प्रदीप्ता ।
प्रधूमिता यास्यति यां दिनेशः शेषाः प्रशस्ताः शुभदा ताः स्युः ॥’ इति
॥ ४१ ॥

मनस्विनामिति ।—[उदितगुरुप्रतिश्रुतिः] उदिता उत्पन्ना, गुरु-
र्गभीरा, प्रतिश्रुतिः प्रतिध्वनियस्य सः, [निजमृदङ्गनिःस्वनः] स्वसेना-
तूर्यघोषः, [श्रुतः] सन्, [तथा मनस्विनां मनः, नौदकर्षयत्] न आचकर्ष,
क्वधिरयं स्वार्थं गच्छन्तः । [यथा, पुरः] अग्रे, [समरसमुद्यतद्विषहला-

यथा यथा पटहरवः समीपता-
मुपागमत् स हरिवराग्रतःसरः ।
तथा तथा हृषितवपुर्मुदाकुला
द्विषाञ्चमूरजनि जनीव चेतसा ॥ ४३ ॥
प्रसारिणी सपदि नभस्तले ततः
समीरणभ्रमितपरागरूषिता ।

ऽऽनकध्वनिः] समरसमुद्यते समरोद्युक्ते, द्विषद्वले शत्रुसैन्ये, ये आनकाः
तेषां ध्वनिः, उदकर्षयत्। एतेनैषां वीरस्थायी महोत्साह उक्तः ।
अत्र भयङ्करस्यापि परसैन्यघोषस्योत्साहजनकत्वं महावीरेषु न विरुध्यत
इति विरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः ; भीहेतौ सत्यपि भयानुत्पत्तेर्विशेषोक्ति-
विरुद्धकार्योत्पत्तेर्विषमभेदश्चेति सङ्करः ॥ ४२ ॥

यथा यथेति ।—[हरिवराग्रतःसरः] हरिवरो जामातेव हरिवरः।
‘वरो जामातृवय्यंयोः’ इति विश्वः। तस्याग्रतः सरतीत्यग्रतःसरो-
ऽग्रेसरः, “पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तः” (३।२।१८ पा०) इति टप्रत्ययः।
[सः] पूर्वोक्तः, [पटहरवः, यथा यथा] यावदयावत्, [समीपताम्]
आसन्नताम्, [उपागमत्, तथा तथा] नावत्तावत्, [द्विषां] द्विषतां,
[चमूः, जनीव] बधूरिव । ‘जनी सीमन्तिनी बधूः’ इति विश्वः। [चेतसा,
मुदाकुला] आनन्दाऽऽविला, [हृषितवपुः] रोमाञ्चिताङ्गी । “हृषे-
लींसु” (७।२।२८ पा०) इति इडागमः। [अजनि] जाता । जनेः
कर्त्तरि लुङ्, “दोषजन—” (३।१।६१ पा०) इत्यादिना चिणप्रत्ययः।
बधूवरसमागमवत् प्रतिद्वन्द्विसमागमो महोत्साहवर्द्धनो वीरसेनाया
इत्युपमाऽर्थः ; तेन सैन्ययोरन्योऽन्यशब्दश्रवणकारिणी प्रत्यासत्तिरासी-
दिति व्यज्यते ॥ ४३ ॥

प्रसारिणीति ।—[ततः] श्रवणानन्तरं, [सपदि] अविलम्बेन,

व्यभाव्यत प्रलयजकालिकाऽऽकृति-
 विंदूरतः प्रतिबलकेतनाऽऽवलिः ॥ ४४ ॥
 क्षणेन च प्रतिमुखतिग्मदौधिति-
 प्रतिप्रभास्फुरदसिदुःखदर्शना ।
 भयङ्करा भृशमपि दर्शनीयतां
 यथावसावसुरचमूश्च भूभृताम् ॥ ४५ ॥
 पयोमुचामभिपततां दिवि द्रुतं
 विपर्ययः परित इवाऽऽतपस्य सः ।

[नभस्तले, प्रसारिणी] व्याप्ता, [समीरणभ्रमितपरागरूपिता] समी-
 रणेन वायुना, भ्रमितेन परागेण रूपिता रूचीकृता, अत एव [प्रलयज-
 कालिकाऽऽकृतिः] प्रलयजायाः कल्यान्तप्रादुर्भूतायाः, कालिकाया महा-
 काल्याः, आकृतिरिवाऽऽकृतियस्याः सा, [प्रतिबलकेतनाऽऽवलिः] प्रति-
 बले प्रतिपक्षेन्ये, केतनाऽऽवलिर्भ्रजपंक्तिः, [विदूरतः] दूरात्, [व्यभा-
 व्यत] अलक्ष्यत ; एतावता प्रत्यामत्तिरासौदित्यर्थः । उपमाऽलङ्कारः
 ॥ ४४ ॥

क्षणेनेति ।—[प्रतिमुखतिग्मदौधितिप्रतिप्रभास्फुरदसिदुःखदर्शना]
 प्रतिमुखस्याभिमुखस्य, तिग्मदौधितेः उष्णांशोः, प्रतिप्रभाभिः प्रति-
 फलितदोषिभिः, स्फुरद्भिर्देदीप्यमानैः, असिभिः खड्गैः, दुःखं दुष्करं, दर्शनं
 यस्याः सा, दुर्दर्शित्यर्थः, [असौ, असुरचमूः] चैद्यसेना, [च क्षणेन च,
 भूभृतां] हरिसैनिकानां, [भृशं], भयं करोतीति [भयङ्कराऽपि] । “ भेषर्त्ति-
 भयेषु क्वजः ” (३।२।४३ पा०) इति खच्प्रत्ययः । [दर्शनीयतां]
 मनोहरतामिति विरोधः । दृष्टिविषयतां [ययौ], इत्यविरोधः ।
 अत एव विरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः ॥ ४५ ॥

पयोमुचामिति ।—[अथ] असुरसेनादर्शनानन्तरं, [समविष-

समक्रमः समविषमेष्वथ क्षणात्
 क्षमातलं बलजलराशिरानग्रे ॥ ४६ ॥
 ममौ पुरः क्षणमिव पश्यतो महत्
 तनूदरस्थितभुवनत्रयस्य तत् ।
 विशालतां दधति नितान्तमायते
 बलं द्विषां मधुमथनस्य चक्षुषि ॥ ४७ ॥
 भृशस्विदः पुलकविकाशिमूर्त्तयो
 रसाधिके मनसि निविष्टसाहसाः ।

मेषु] निम्नोन्नतेषु, [समक्रमः] तुल्यसञ्चारः, [सः, बलजलराशिः] सैन्य-
 सागरः, [दिवि] व्योम्नि, [द्रुतम्, अभिपतताम्] अभिधावतां, [पयोमुचां]
 सम्बन्धी, [आतपस्य विपर्ययः इव] क्वायेव, [परितः क्षणात्, क्षमा-
 तलं] भूतलं, [आनग्रे] । ‘अशू व्याप्तो’ “अत आदेः” (७।४।७० पा०)
 इत्यभ्यासदीर्घः । “अग्रेतिश्च” (७।४।७२ पा०) इति नुमागमः ।
 उपमाऽलङ्कारः ॥ ४६ ॥

ममाविति ।—[पुरः] अग्रे, [क्षणमिव पश्यतः] क्षणमात्रं विलो-
 कयतः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । [तनूदरस्थितभुवनत्रयस्य] तनो
 क्षोदीयसि, उदरे कुक्षौ, स्थितं भुवनत्रयं यस्य तस्य, [मधुमथनस्य] हरेः
 सम्बन्धिनि, [विशालतां] वैपुल्यं, [दधति] दधाने, [नितान्तम्, आयते]
 दीर्घं, द्राघीयसि इत्यर्थः, [चक्षुषि तत् महत् द्विषां बलं, ममौ] वदते ;
 क्षणमीक्षणदेव परबले इयत्तां परिचिच्छेदेत्यर्थः ; क्षोदीयस्यपि कुक्षौ
 भुवनत्रयं परिच्छिन्दतो हरेरतिमहति चक्षुषि अल्पबलपरिच्छेदः कया-
 निति भावः । अत्र भुवनत्रयापेक्षया आधारस्य कुक्षेरत्यत्वात् चक्षु-
 रपेक्षया आधेयस्य बलस्य अल्पत्वाच्चाधिकालङ्कारो सङ्गीर्यते ॥ ४७ ॥

भृशेति ।—[क्षितिपचमूबध्गणाः] क्षितिपचम्बो बध्व इवेत्युप-

मुखे युधः सपदि रतेरिवाभवन्
ससम्भ्रमाः क्षितिपचमूबधूगणाः ॥ ४८ ॥
ध्वजांशुकैर्ध्रुवमनुकूलमारुत-
प्रसारितैः प्रसभक्ततोपहृतयः ।
यदूनभि द्रुततरमुद्यताऽऽयुधाः
क्रुधा परं रयमरयः प्रपेदिरे ॥ ४९ ॥
हरेरपि प्रति परकीयवाहिनो-
रधिस्यदं प्रवृत्तिरे चमूचराः ।

मितसमासः ; रतेरिवेति लिङ्गात् । तासां गणाः, [युधो मुखे] युद्धा-
रम्भे, [रतैः] मुखे रत्यारम्भे इत्यर्थः, [इव सपदि] ; भृशं खिद्यन्तीति
[भृशस्विदः] । क्विप् । [पुलकविकाशिमूर्त्तयः] रोमाञ्चोदञ्चितगात्राः,
[रसाधिके] रसः वीरः शृङ्गारश्च, तेनाधिके निर्भरे, [मनसि, निविष्ट-
साहसाः] प्रविष्टधाष्ट्याः, [समम्भ्रमाः] समत्वराः, [अभवन्] । यादृशी
बधूनां सुरतरसकर्मणि उत्कण्ठा, तादृशी चमूनां समरकर्मणि इति
उपमाऽर्थः ; तेनैतासां समरसुरतयोः समरसत्वं व्यज्यते ॥ ४८ ॥

ध्वजांशुकैरिति ।—[अरयः] चैद्यपक्षाः, [अनुकूलमारुतप्रसारितैः]
अनुकूलमारुतेन प्रसारितैः, [ध्वजांशुकैर्ध्रुवं, प्रसभक्ततोपहृतयः] प्रसभेन
बलात्कारेण, कृतोपहृतयः कृताह्वाना इवेत्यर्थः, [यदून अभि] याद-
वान् प्रति, [द्रुततरम्, उद्यताऽऽयुधाः] उत्क्षिप्ताऽऽयुधाः सन्तः, [क्रुधा]
क्रोधेन, [परम्] अधिकं, [रयं] त्वरां, [प्रपेदिरे] । ध्वजांशुकदर्शनोत्थक्रोध-
हेतुकस्य शीघ्राभिपातस्य ध्वजाह्वानहेतुकत्वसुरप्रेक्ष्यते ध्रुवमिति ॥ ४९ ॥

हरेरिति ।—[हरेरपि], चमूषु चरन्तीति [चमूचराः] सैनिकाः ।
“चरेष्टः” (३।२।१६ पा०) इति टप्रत्ययः । [परकीयवाहिनोः] परेषामिमाः

विलम्बितुं न खलु सहा मनस्विनो
 विधित्मतः कलहमवेक्ष्य विद्विषः ॥ ५० ॥
 उपाऽऽहितैर्वपुषि निवातवर्मभिः
 स्फुरन्मणिप्रसृतमरोचिसूचिभिः ।
 निरन्तरं नरपतयो रणाजिरे
 रराजिरे शरनिकराऽऽचिता इव ॥ ५१ ॥

परक्रीयाः, वाहिनोः सेनाः, [प्रति अधिस्यदम्] अधिकरयं यथा तथा ।
 ‘रंहस्तरसौ तु रयः स्यदः’ इत्यमरः । [प्रवृत्तिरे] प्रवृत्ताः । तथा हि,
 [मनस्विनः] धीराः, [कलहं] युद्धं, [विधित्मतः] विधातुमिच्छतः ।
 दधातुः सन्नन्ताल्लटः शतरि रूपम् । तान् [विद्विषः] शत्रून्, [अवेक्ष्य
 विलम्बितुम्] । “शकृष्टप्र—” (३।४।६५ पा०) इत्यादिना तुमुन्प्रत्ययः ।
 सहन्ते इति [सहाः] क्षमाः । पचाद्यच् । [न खलु] । सामान्येन
 विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५० ॥

उपाहितैरिति ।—[रणाजिरे] रणाङ्गणे, [नरपतयः] राजानः,
 [वपुषि, उपाऽऽहितैः] आमुक्तैः, [स्फुरन्मणिप्रसृतमरोचिसूचिभिः]
 स्फुरन्तो मणिप्रसृता रत्ननिर्गताः, मरोचय एव सूचयो येषां तैः, [निवात-
 वर्मभिः] अच्छिद्रकक्षकैः । ‘निवातो दृढसन्नाहे निवाते चाश्रयेऽपि
 च’ इति विश्वः । ‘तनुत्रं वर्म कक्षकम्’ इत्यमरः । [निरन्तरं]
 नीरग्रं, [शरनिकराऽऽचिताः] शरनिकरैराचिताः प्रोताः, [इव ररा-
 जिरे] । “फणाच्च सप्तानाम्” (६।४।१२५ पा०) इति विकल्पा-
 देत्वाभ्यासलोपाभावः । मणिरोचिषः सादृश्याच्छरनिकरत्वोत्प्रेक्षा
 ॥ ५१ ॥

अथोच्चकैर्जरठकपोतकन्धरा-
तनूरुहप्रकरविपाण्डुरद्युति ।
बलैश्चलच्चरणविधूतमुच्चरद्
घनाऽऽवलौरुदचरत क्षमारजः ॥ ५२ ॥
विषङ्गिभिर्भृशमितरेतरं क्वचित्
तुरङ्गमैरुपरि निरुद्धनिर्गमाः ।
चलाचलैरनुपदमाहताः खुरै-
र्विबभ्रमुच्चिरमध एव धूलयः ॥ ५३ ॥

अथेति ।—[अथ] अनन्तरम्, [उच्चकैः] उच्चतं, [जरठकपोत-
कन्धरातनूरुहप्रकरविपाण्डुरद्युति] जीर्णपारावतकन्धरारोमनिकर-
धूसरच्छायमित्युपमा । ‘पारावतः कलरवः कपोतः’ इत्यमरः । [बलैः]
सैन्यैः, [चलच्चरणविधूतं] चलद्विश्चरणैर्विधूतमुद्धतं, प्रेरितं सदित्यर्थः,
[उच्चरत्] उत्पतत्, [क्षमारजः] भूरेणः, [घनाऽऽवलीः] घनपंक्तौ, [उद-
चरत] प्रचक्रामेत्यर्थः । “उदश्चरः सकर्मकात्” (१।३।५३ पा०) इत्यात्मने-
पदम् । अस्य प्रत्यदाहरणमुच्चरदिति । अत्र भूरेणोर्भेधमण्डलाक्रम-
णासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरुपमासङ्कीर्णा ॥ ५२ ॥

विषङ्गिभिरिति ।—[चलाचलैः] चटुलैः, [खुरैः, अनुपदं] प्रतिपदम्,
[आहताः] उद्धताः, [भृशम्, इतरेतरं] परस्परम् । निरन्तरमिति
पाठे,—अभितो नीरन्ध्रं, [विषङ्गिभिः] मिथः श्लिष्टैः, [तुरङ्गमैरुपरि,
निरुद्धनिर्गमाः] निरुद्धो निर्गमो यासां ताः, [धूलयः क्वचित् चिरम्, अध
एव विबभ्रमुः] ; नोत्येतिरिति भावः । अत्रोद्धतानाम् अधोभ्रमणविरोध-
स्योपरि निर्गमरोधेन विशेषणगत्या परिहारात् काव्यलिङ्गसङ्कीर्णा
विरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः ॥ ५३ ॥

गरीयसः प्रचुरमुखस्य रागिणी
 रजोऽभवद्वावहितसत्त्वमुत्कटम् ।
 सिसृक्षतः सरसिजजन्मनो जगद्
 बलस्य तु क्षयमपनेतुमिच्छतः ॥ ५४ ॥
 पुरा शरक्षतिजनितानि संयुगे
 नयन्ति नः प्रसभमसृञ्चि पङ्कताम् ।
 इति ध्रुवं व्यलगिषुरात्तभीतयः
 खमुच्चकैरनलसखस्य केतवः ॥ ५५ ॥

गरीयस इति ।—[गरीयसः] सर्वलोकपितामहत्वात् पूज्यतरस्य,
 अन्यत्र,—महत्तरस्य ; [प्रचुरमुखस्य] चतुर्मुखस्येत्यर्थः, अन्यत्र,—
 बहुप्रवाहस्य, [रागिणीः] रक्तवर्णस्य, अन्यत्र,—रयो रागिणोऽनुरागवतः,
 एवम्भूतस्य [सरसिजजन्मनः] ब्रह्मणः, [जगत्सिसृक्षतः] जगत् सृष्टु-
 मिच्छतः सतः । सृजेः सन्नन्ताद्भटः श्वादेशः । [व्यवहितसत्त्वं]
 तिरस्कृतसत्त्वगुणकम्, अन्यत्र,—तिरोहितजन्तुकं, [रजः] रजोगुणो
 रेणुश्च, [उत्कटम्] उद्विक्तम्, [अभवत्] बलस्य [सैन्यस्य, [तु, क्षयं]
 जगत्क्षयम्, [अपनेतुमिच्छतः] सतः, अभवत् । अत्र ब्रह्मबलयोगरीय-
 स्त्वादिसाधर्म्येऽपि रजःशब्देन एकस्य सिसृक्षोरन्यस्य संजिह्वीर्षीरिति
 व्यतिरेकः श्लेषोत्थापित इति सङ्करः ॥ ५४ ॥

पुरेति ।—[संयुगे] युद्धे सति, [शरक्षतिजनितानि] क्षतजानि,
 [असृञ्चि] रुधिराणि, [नः] अस्मान्, [प्रसभं] प्रसन्न, [पङ्कतां पुरा,
 नयन्ति] नेष्यन्ति । “यावत्पुरानिपातयोर्लट्” (३।३।४ पा०)
 इति भविष्यदर्शे लट् । [इति] इत्यमालोक्य, [ध्रुवम्, आत्तभीतयः]
 प्राप्तभयाः सन्तः, [अनलसखस्य] अग्निमित्तस्य वायोः, [केतवः]

क्वचिल्लसह्वननिकुरम्बकर्बुरः
 क्वचिद्धिरग्नयकणपुञ्जपिञ्जरः ।
 क्वचिच्छरच्छशधरखण्डपाण्डुरः
 खुरक्षतक्षितितलरेणुसद्ययौ ॥ ५६ ॥
 महोयसां महति दिगन्तदन्तिना-
 मनोकजे रजसि मुखानुषङ्गिणि ।
 विसारितामजिहत कोकिलाऽऽवली-
 मलीमसा जलदमदाम्बुराजयः ॥ ५७ ॥

रेणवः, तल्लिङ्गत्वात्तस्येति भावः ; [उच्चकैः] उन्नतं, [खम्] आकाशं,
 [व्यलगिपुः] वियदारूढा इत्यर्थः । ध्रुवमित्युत्प्रेक्षायाम् ॥ ५५ ॥

क्वचिदिति ।—[क्वचित्, लसह्वननिकुरम्बकर्बुरः] लसन् घननिकुरम्ब-
 वत् नवाभ्रपटलवत्, कर्बुरः शबलः, [क्वचित्, हिरग्नयकणपुञ्जपिञ्जरः]
 कनकचूर्णराशिकपिशः, [क्वचिच्छरच्छशधरखण्डपाण्डुरः, खुरक्षतक्षिति-
 तलरेणुः] खुरैः क्षतस्य क्षितितलस्य रेणुः, [उद्ययौ] उज्जगाम ।
 अत्रोपमात्रयस्य संसृष्टिः ॥ ५६ ॥

महोयसामिति ।—[महति, अनोकजे] सेनासमुत्थे, [रजसि
 महोयसां, दिगन्तदन्तिनां] दिगन्ता एव दन्तिनः तेषां, [मुखानु-
 षङ्गिणि] मुखानि पुरोभागा एव मुखानि आननानि इति श्लिष्टरूप-
 कम् ; तेष्वनुषङ्गिणि लग्ने सति । [कोकिलाऽऽवलीमलीमसाः]
 कोकिलाऽऽवलीवत् मलीमसाः मलिनाः, [जलदमदाम्बुराजयः]
 जलदा दिङ्मुखसङ्गिन एव ये मेघाः, ते एव मदाम्बुराजयो मदरेखाः,
 [विसारितां] प्रस्रमरत्वम्, [अजिहत] अगच्छन्, प्राप्ता इत्यर्थः ;
 पांशुपातस्य दन्तिनां मदहेतुत्वादिति भावः । तदुक्तं महाभारते,—
 “स्त्रियो जारेण तुष्यन्ति गावः स्वच्छन्दचारतः । कुञ्जराः पांशुवर्षेण

शिरोरुहैरलिकुलकोमलेरमो

मुधा मृधे मृषत युवान एव मा ।

बलोद्धतं धवलितमूर्द्धजानिति

ध्रुवं जनान् जरत द्वाकरोद्रजः ॥ ५८ ॥

सुसंहतैर्दधदपि धाम नौयते

तिरस्कातिं बहुभिरसंशयं परैः ।

ब्राह्मणाः परनिन्दया ॥” इति । दिगन्तलम्बिनो मेधाः सेनारजो-
मेलनाद्बहुलीबभूवुरित्यर्थः । अत्र दिगन्तेषु तन्त्रेषु च दन्तित्व-
तन्मदत्वरूपणात् समस्तवस्तुवर्ति सावयवरूपकं, मुखमेव मुखमिति
श्लिष्टपरम्परितमिति सङ्करः । अजिह्वेति—ओ ह्राडो लङि तङ्,
“श्राम्यस्तयोरातः” (६।४।११२ पा०) इत्याकारलोपः, “अदभ्यस्तात्”
(७।१।४ पा०) इत्यदादेशः ॥ ५७ ॥

शिरोरुहैरिति ।—[अमो राजानः, [युवानः एव, अलिकुलकोमलैः]
अमरवृन्दमनोरमैः, [शिरोरुहैः] केशैरुपलक्षिता, [मुधा] वृथा, [मृधे]
युद्धे । ‘मृधमास्कन्दनम्’ इति युद्धपर्यायिषु अमरः । [मा मृषत] न म्रिय-
न्ताम् । म्रियतेर्माङि लुङि “न माङ्योगे” (६।४।७४ पा०) इत्यङ्भावः,
“उश्च” (१।२।१२ पा०) इति सिचः कित्वात् न गुणः । [इति]
इत्थम् आलोच्येत्यर्थः, [बलोद्धतं रजः] कर्तृ । [धवलितमूर्द्धजान्]
धवलीकृतकेशान्, [जनान्, जरत द्वाकरोत्] वृद्धानिवाकरोदित्यर्थः ।
[ध्रुवम्] इत्युत्प्रेक्षायाम् । अलेवशब्दस्यावधारणार्थत्वात् न तेन पौन-
रुक्त्यम् । ‘द्वौपम्येऽवधारणे’ इति विश्वः । ‘प्रवयाः स्थविरो वृद्धो
जीनो जीर्णो जरन्नपि’ इत्यमरः । “जीर्यन्तरत्न” (३।२।१०४ पा०)
इति अटन्प्रत्ययः ॥ ५८ ॥

सुसंहतैरिति ।—[धाम] तजः, [दधदपि] दधानोऽपि, तेजस्वी
अपीत्यर्थः । [परैः] अन्यैः, [सुसंहतैः] सुसङ्गतैः, परैरेक्यङ्गतैश्च,

यतः क्षितेरवयवसम्पदोऽणव-
 स्त्विषां निधेरपि वपुरावरीषत ॥ ५६ ॥
 द्रुतद्रवद्रथचरणक्षतक्षमा-
 तलोल्लसद्बहुलरजोऽवगुण्ठितम् ।
 युगक्षयक्षणनिरवग्रहे जगत्
 पयोनिधेर्जल इव मग्नमाबभौ ॥ ६० ॥
 समुल्लसद्दिनकरवक्त्रकान्तयो
 रजस्वलाः परिमलिताम्बरश्रियः ।
 दिग्ङ्गनाः क्षणमविलोकनक्षमाः
 शरीरिणां परिहरणीयतां ययुः ॥ ६१ ॥

[बहुभिः तिरस्कृतिं नीयते । असंशयं] निश्चितम् । अर्थाभावेऽव्ययी-
 भावः । कुतः ?—[यतः, अणवः] सूक्ष्माः, [क्षितेरवयवसम्पदः] रेणु-
 समुच्चयः, [त्विषां निधेः] सूर्य्यस्य, [अपि वपुः, आवरीषत] आच्छा-
 दितवत्यः । वृडो लुङि “वृतो वा” (७।२।३८ पा०) इति इटो दीर्घः ।
 विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५६ ॥

द्रुतेति ।—[द्रुतद्रवद्रथचरणक्षतक्षमातलोल्लसद्बहुलरजोऽवगुण्ठितं]
 द्रुतं शीघ्रं, द्रवतां धावतां, रथानां चरणैश्चक्रैः, क्षतात् क्षुम्भात्, क्षमा-
 तलात् उल्लसता पतता, बहुलेन सान्द्रेण, रजसा अवगुण्ठितम् आच्छा-
 दितं, [जगत्, युगक्षयक्षणनिरवग्रहे] युगक्षयक्षणे कल्पान्तकाले, निरव-
 ग्रहे निष्प्रतिबन्धे, [पयोनिधेर्जले मग्नमिवाऽऽबभौ] इत्युत्प्रेक्षा ॥ ६० ॥

समुल्लसदिति ।—[समुल्लसद्दिनकरवक्त्रकान्तयः] समुल्लसन्ती दिन-
 करस्येव वक्त्रस्य कान्तिर्यासां ताः ; रजो रेणुरेव रज आर्त्तवमासामस्तीति
 [रजस्वलाः] । “रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्” (५।२।११२ पा०)

निरौक्षितुं वियति समेत्य कौतुकात्
 पराक्रमं समरमुखे महौभृताम् ।
 रजस्ततावनिमिषलोचनोत्पल-
 व्यथाकृति त्रिदशगणैः पलाय्यत ॥ ६२ ॥
 विषङ्गिणि प्रतिपदमापिवत्यपो
 हताचिरद्युतिनि समौरलक्ष्मणि ।

इत्यादिना मत्वर्धौयो बलच्प्रत्ययः । धूलिधूसराः उदक्याश्च, [परि-
 मलिताम्बरश्रियः] परिमलिताः परितः सञ्जातमलाः, अम्बरस्याकाश-
 खेवाम्बरस्य वस्त्रस्य च, श्रौर्यासां ताः, अत एव [अविलोकनक्षमाः]
 विलोकनानर्हाः, दिश एवाङ्गनाः [दिगङ्गनाः, शरीरिणां] प्राणिनां,
 [क्षणम्] ईषत्कालं, [परिहरणीयताम्] अगम्यतां, [ययुः] ; तस्मात्
 मलवद्वाससं न संविशेदेवेत्यादिनिषेधादिति भावः । श्लिष्टपरम्परित-
 रूपकम् ॥ ६१ ॥

निरौक्षितुमिति ।—[त्रिदशगणैः] देवगणैः, [समरमुखे] रणा-
 रम्भे, [महौभृतां] राज्ञां, [पराक्रमं निरौक्षितुं वियति कौतुकात्
 समेत्य, रजस्ततौ] रजस्तोभे, [अनिमिषलोचनोत्पलव्यथाकृति] न
 निमिषन्ति अनिमिषाणि पद्मपातरहितानि । मिषेः पचाद्यच्,
 कुटादित्वात् न गुणः । तेषां लोचनोत्पलानां व्यथाकृति दुःखकारिण्यां
 सत्याम् । कृञः क्तिप् । [पलाय्यत] अधाय्यत । भावे परापूवा-
 द्यतर्लङि तड्, “उपसर्गस्यायतो” (८२।१६ पा०) इति रेफस्य
 लत्वम् । अत्र लोचनोत्पलानां व्यथाऽसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ति-
 भेदः ॥ ६२ ॥

विषङ्गिणीति ।—[विषङ्गिणि] विषक्ते, अत एव [हताचिर-
 द्युतिनि] विरमिताचिरद्युतिनि, [समौरलक्ष्मणि] वातकेतो, रजसि

शनैः शनैरुपचितपङ्कभारिकाः

पयोमुचः प्रययुरपेतवृष्टयः ॥ ६३ ॥

नभोनदीव्यतिकरधौतमूर्त्तिभि-

र्वियद्गतैरनधिगतानि लिभिरे ।

चलच्चमूतुरगखुराऽऽहतोत्पतन्-

महौरजःस्रपनसुखानि दिग्गजैः ॥ ६४ ॥

गजव्रजाऽऽक्रमणभरावनम्रया

रसातलं यदखिलमानशे भुवा ।

इत्यर्थः, [प्रतिपदं] प्रतिक्षणम्, [अपः] अम्भांसि, [आपिबति] आकर्षति सति, अत एव [अपेतवृष्टयः] निवृत्तवर्षाः, [पयोमुचः], उपचिताः प्रवर्द्धिताः, पङ्कभारिकाः पङ्कभरणानि येषां ते [उपचितपङ्कभारिकाः] सन्तः । “पर्यायार्हणोत्पत्तिषु खुल” (३।३।१११ पा०) इत्यर्हणार्थं खुलप्रत्ययः । अर्हणञ्च करणसामर्थ्यम् । अत एव भारात् [शनैः शनैः, प्रययुः] प्राप्ताः । अत्र पयोमुचां पङ्कभरणसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६३ ॥

नभोनदीति ।—[नभोनदीव्यतिकरधौतमूर्त्तिभिः] नभोनदीव्यतिकरेण आकाशगङ्गाया अवगाहेन, धौतमूर्त्तिभिः क्षालिताङ्गैः, [वियद्गतैः] खेचरैः, अत एव [दिग्गजैः, अनधिगतानि] अननुभूतचराणि, [चलच्चमूतुरगखुराऽऽहतोत्पतन्महौरजःस्रपनसुखानि] चलच्चिमूतुरगखुरैराहतम् अत एवोत्पतद्गच्छत्, महौरजस्तेन स्रपनमभिषेचनं, तेन यानि सुखानि तानि, [लिभिरे] । “कुञ्जराः पांशुवर्षेण—” इत्युदाहृतम् (५७ श्लोकः) । अत्रापि दिग्गजानां रजःस्रपनासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६४ ॥

गजिति ।—[यत्] यस्मात्, [गजव्रजाऽऽक्रमणभरावनम्रया] गज-

नभस्तलं बहुलतरेण रेणुना
 ततोऽगमत्त्रिजगद्वैकतां स्फुटम् ॥ ६५ ॥
 समस्थलीकृतविवरेण पूरिता
 महीभृतां बलरजसा महागुहाः ।
 रहस्त्रपाविधुरबधूरतार्थिनां
 नभःसदामुपकरणीयतां ययुः ॥ ६६ ॥
 गते मुखच्छदपटसादृशीं दृशः
 पथस्तिरोदधति घने रजस्यपि ।

ब्रजानाम् आक्रमणभरेण पादक्षेपगोरवेण, अवनम्रया, [भुवा अखिलं, रसातलं] पातालम्, [आनशे] व्याप्तम् । यत् यस्याच्च, [नभस्तलं बहुलतरेण रेणुना] आनशे, [ततः] कारणात्, [त्रिजगत्] जगत्त्रयम् । “तद्वितार्थी—” (२।१।५१ पा०) इत्यादिना समाहारे द्विगुः, “द्विगुरेकवचनम्” (२।१।१ पा०) इत्येकवचनम् । [एकतां] भूलोकताम्, [इव अगमत् । स्फुटम्] इत्युत्प्रेक्षायाम् ॥ ६५ ॥

ममेति ।—[समस्थलीकृतविवरेण] समस्थलौकृतानि विवराणि निम्नस्थानानि येन तेन, [बलरजसा पूरिताः, महीभृतां] भूधराणां, [महागुहाः, रहः] रहसि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । [त्रपाविधुर-बधूरतार्थिनां] त्रपया विधुराणां विलक्षाणां, बधूनां रतं सुरतम्, अर्थ-यन्त इति तदर्थिनां, [नभःसदां] सुराणाम्, [उपकरणीयताम्] उपकार-कत्वं, [ययुः] ; तासां रजःपूरणात् पंसामन्वकरणत्वादिति भावः । “कृत्यव्युटो बहुलम्” (३।३।१३ पा०) इत्यनौघरः कर्त्तृता । अत्र रजःपूरणस्य विशेषणगत्योपकारकहेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः, तद्योपकार-कत्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरिति सङ्करः ॥ ६६ ॥

मदानिलैरधिमधुचूतगन्धिभि-
द्विपा द्विपानभिययुरेव रंहसा ॥ ६७ ॥
मदाम्भसा परिगलितेन सप्तधा
गजान् जनः शमितरजश्चयानधः ।
उपर्यवस्थितघनपांशुमण्डला-
नलोकयत्तपटमण्डपानिव ॥ ६८ ॥

गत इति ।—[मुखच्छदपटमादृशीं] छाद्यतेऽनेनेति छदः, मुखस्य
ऊदो मुखच्छदः । “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण” (३।३।११८ पा०) इति
घप्रत्ययः, “छादेर्वेऽहुपसर्गस्य” (६।४।८६ पा०) इति ङस्वः । स चासौ
पटश्च, तस्मादृशीं तस्मादृश्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्प्रत्यये, “षिन्नोरा-
दिभ्यश्च” (४।१।४१ पा०) इति ङीष् । स च ‘ष्यञः षित्करणादीकारो
बहुलम्’ (५।अधि० २अध्या० ५६सू०) इति वामनवचनाद्देकल्पिकः । [गते]
प्राप्ते, गजानां युद्धपूर्वकाले सुखाऽऽवरणकारणात् तत्सदृशे इत्यर्थः,
[घने] सान्दे, [रजसि, दृशः] दृष्टेः, [पथः] मार्गान्, [तिरोदधति] छाद-
यति सति, [अपि, अधिमधुचूतगन्धिभिः] अधिमधोः अधिकमकरन्दस्य,
चूतस्येव गन्धो येषां तैः । “उपमानाच्च” (५।४।१३७ पा०) इति गन्धस्येव
तदेकान्तग्रहणान्तु व्यभिचारि । [मदानिलैः] अभिज्ञानैः, [द्विपाः] गजाः,
[द्विपान्] गजान् प्रति, [रंहसा] वेगेन, [अभिययुरेव] । अत्र तिरो-
द्वितदृष्टेरभियानविरोधस्य मदानिलैः परिहाराद्विरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः
॥ ६७ ॥

मदाम्भसेति ।—[सप्तधा] । “करात् कटाभ्यां भेद्वाच्च नेलाभ्याञ्च
मदसुतिः” इति पालकाप्ये । सप्तभिः स्रोतोभिः, [परिगलितेन]
सुतेन, [मदाम्भसा अधः, शमितरजश्चयान्] शमितो रजश्चयो यैस्तान्,
[उपर्यवस्थितघनपांशुमण्डलान्] उपर्यवस्थितानि तथैव स्थितानि,

अन्यूनोन्नतयोऽतिमात्रपृथवः पृथ्वीधरश्रीभृत-
स्तन्वन्तः कनकाऽऽवलौभिरुपमां सौदामनौदामभिः ।
वर्षन्तः शममानयन्नुपलसच्छृङ्गारलेखाऽऽयुधाः
काले कालियकायकालवपुषः पांशून् गजान्मामुचः

॥ ६६ ॥

इति शोभाघकविक्रते शिशुपालबधे महाकाव्ये
यदुवंशक्षोभणं नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

घनानि सान्द्राणि, पांशुमण्डलानि पूर्वोत्थरजःपुञ्जा येषां तान्. [गजान्,
जनः] लोकः, [ततपटमण्डपानिव] तता उपरि वितताः, पटमण्डपाः
येषां तानिव, इत्युत्प्रेक्षा ; [अलोकयत्] ॥ ६८ ॥

अन्यूनति ।—[अन्यूनोन्नतयः] महोच्छायाः, [अतिमात्रपृथवः]
अत्यन्तविपुलाः, अत एव [पृथ्वीधरश्रीभृतः] शैलशोभाधारिण इति
निदर्शनाऽलङ्कारः । [कनकाऽऽवलौभिः] आवरणहेतुहेमराजिभिः
करणैः । सुदाम्ना पर्वतनैकदिशः सौदामन्यो विद्युतः । “तनैकदिक्”
(४।३।११२ पा०) इत्यणप्रत्यये ङीप् । ताभिर्दामभिरिव [सौदा-
मनौदामभिः] विद्युलताभिः, [उपमां] सादृश्यं, [तन्वन्तः] । “तडित्
सौदामनौ विद्युत्” इत्यमरः । “—अतुलोपमाभ्याम्—” (२।३।७२ पा०)
इति सदृशवचनस्यैव निषेधादिह सादृश्यवाचिन्वात् तृतीया । * [उप-
लसच्छृङ्गारलेखाऽऽयुधाः] उपलसन्तः शृङ्गाराः सिन्दूरादिमण्डनान्येव,

* ननु “तुल्यार्थैरतुलीपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम्” (२।३।७२ पा०) इति
सूत्रे तुल्यार्थयोगे तृतीयायाः वैकल्पिकविधानान् पक्षे षष्ठी विहिता, तुलीपमधीन्तु
प्रतिषेधात् तदयोगे केवलं षष्ठीति, एवञ्च कथमत्र तृतीया ? इति चेन्न, तत्र तथीः
सदृशाधिकत्वे एव केवलं षष्ठी, न तु सादृशाधिकत्वे, तथात्वे तु तृतीयाषष्ठीं स्याता-
मवेति, तेनात्र उपमाशब्दस्य सादृशाधिकत्वात् तृतीयाविधानं सङ्गतमवेति सन्दर्भात् ।

अष्टादशः सर्गः ।

—(०००)—

सञ्जग्माते तावपायानपेक्षौ
सेनाम्भोधी धीरनादौ रयेण ।
पक्षच्छेदात् पूर्वमेकत्र देशे
वाञ्छन्तौ वा सञ्चविन्ध्यौ निलेतुम् ॥ १ ॥

लेखाऽऽयुधानि सुरधनंषि येषां ते तद्योक्ताः । ‘शृङ्गारः सुरते नाट्ये रसे च गजमण्डने ।’ ‘लेखो लेख्ये सुरे’ इति च विश्वः । [कालियकायकाल-वपुषः] कालियस्य कालियनागस्य, कायवत् कालवपुषः कृष्णदेहाः, [गजाम्भोमुचः] गजा एव अम्भोमुचो मेघाः, [काले] योग्यकाले, [वर्षन्तः] मदाम्बु मुञ्चन्तः, [पांशून्, शमं] शान्तिम्, [आनयन्] पापयन् । रूपकालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तमुक्तम् ॥ ६८ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमञ्जिनाथसूरिविरचिते
माघकाव्यव्याख्यानि सर्वङ्गषाऽऽख्ये सप्तदशः सर्गः ॥१७॥

अथाग्रिमसर्गे तुमुलयुद्धवर्णनाय सेनयोर्मेलनं तावदाह, सञ्जग्माते इति ।—[अपायानपेक्षौ] अपायोऽपगमः, युद्धादपसरणमित्यर्थः, तस्या-नपेक्षौ तमनिच्छन्तौ, युद्धादनिवर्त्तिनार्थित्यर्थः । ईक्षतेः पचाद्यच्चि नञ्-समासः । [धीरनादौ] गम्भीरघोषौ, [तौ, सेनाम्भोधी] सेनासागरौ, [पक्षच्छेदात् पूर्व] ; पश्चादसम्भवादिति भावः । [एकत्र देशे] एकस्थाने, [निलेतुं] वस्तुम् । ‘लीङ् गतौ’ इति धातोस्तुमुन्प्रत्यये गुणः । [वाञ्छन्तौ] इच्छन्तौ, [सञ्चविन्ध्यो वा] सञ्चविन्ध्याख्यौ पर्वताविव । ‘वा स्याद्दि-

पत्तिः पत्तिं वाहमेयाय वाजी
 नागं नागः स्यन्दनस्थो रथस्थम् ।
 द्रुत्थं सेना वल्लभस्येव रागा-
 दङ्गेनाङ्गं प्रत्यनीकस्य भेजे ॥ २ ॥

कल्पोपमयोः' इति विश्वः । [रथेण, सञ्जग्माते] मिलितवन्तो । संपूर्वा-
 इच्छतेरकर्मकाङ्क्षिति "समो गम्यच्छि—" (१।३।२६ पा०) इत्यादिना
 आत्मनेपदम् । अत्र सञ्चविन्ध्ययोः सपञ्चयोरप्येकत्र मिलनस्याप्रसिद्धस्य
 सम्भावनामालेखोक्तत्वात् उपमानाप्रसिद्धेर्नोपमा, किन्तु प्रेक्षिते सङ्क्षेपः ।
 अस्मिन् सर्गे शालिनी वृत्तम् । "शालिन्युक्ता मृतौ तगौ गोऽम्बिलोकैः"
 इति लक्षणात् ॥ १ ॥

सेनाऽम्भोधी सञ्जग्माते इत्युक्तं, तत्सङ्गतिप्रकारं तावद्दर्शयति, पत्ति-
 रिति ।—[पत्तिः] पदातिः, [पत्तिं] पदातिम् । 'पदातिपत्तिपदग-
 पादातिकपदातयः' इत्यमरः । [एयाय] प्राप । आङ्पूर्वादिगो
 लिट् । [वाजी] अश्वः, [वाहम्] अश्वम्, एयाय । 'वाजिवाहार्वा-
 गन्धर्व—' इत्यमरः । [नागः] गजः, [नागम्] एयाय । [स्यन्दनस्थो
 रथस्थम्] एयाय, न तु व्युत्क्रमेण, धर्मयुद्धत्वादिति भावः ; इति
 [इत्थम्] उक्तरीत्या, [सेना, रागात्] रणरागात् रतिरागाच्च, [अङ्गेन]
 स्वाङ्गेन पत्यादिना करचरणादिना च, [वल्लभस्येव] प्रियतमस्येव,
 [प्रत्यनीकस्य] प्रतिबलस्य । 'वरूद्यिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीक-
 मस्त्रियाम्' इत्यमरः । [अङ्गं] पत्यादिकं करचरणादिकञ्च, [भेजे] ।
 यथा कान्ता कान्तस्योरुमूकणा, करं करेण, मुखं मुखेन भजति, तथा
 सेना प्रतिसैन्यस्य पत्तिं पत्तिना, अश्वमश्वेनेत्यादिक्रमेण भेजे, न तु व्युत्क्र-
 मेणेत्यर्थः । वल्लभस्येवेत्युपमया समरसुरतयोः समरसत्वं व्यज्यते ॥ २ ॥

रथ्याघोषैर्वृंहणैर्वारणाना-
 मैक्यं गच्छन् वाजिनां ऋषया च ।
 व्योमव्यापी सन्ततं दुन्दुभीना-
 मव्यक्तोऽभूद्दीशितेव प्रणादः ॥ ३ ॥
 रोषाऽऽवेशाङ्गच्छतां प्रत्यमितं
 दूरोत्क्षिप्तस्थूलबाहुध्वजानाम् ।
 दीर्घास्त्रिर्यग्वैजयन्तीसदृश्यः
 पादातानां भ्रजिरे खड्गलेखाः ॥ ४ ॥

रथ्येति ।—[सन्ततं] सततं, [व्योमव्यापी] गगनस्यृक्; अन्यत्र,—
 सर्वगत इत्यर्थः, [दुन्दुभीनां] रणभेरीणां, [प्रणादः] महाघोषः ।
 “उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य” (८।४।१४ पा०) इति शात्वम् ।
 [रथ्याघोषैः] रथानां समूहाः रथ्याः । ‘त्रिषु द्वैपादयो रथ्या रथकक्षा
 रथव्रजे’ इत्यमरः । ‘खलगोरथात्’ (४।२।५० पा०) इति यत्प्रत्ययः
 समूहार्थं । तासां घोषैः, [वारणानां, वृंहणैः] कण्ठघोषैः । ‘वृंहणं
 गजगर्जितम्’ इति वैजयन्ती । [वाजिनाम्] अश्वानां, [ऋषया]
 ऋषयेण, [च] । ‘हेषा ऋषा च निःस्वनः’ इत्यमरः । “गुरोश्च हलः”
 (३।३।१०३ पा०) इत्यप्रत्यये टाप् । [ऐक्यं] मेलनं, [गच्छन्];
 अन्यत्र,—तत्त्वं पदार्थशोधनादहितोयतां गच्छन् । [ईशिता] ईश-
 यिता, ईश्वरत्वोपाधिमान् परमात्मा, [इव] । ईशेस्तृच् । [अव्यक्तोऽभूत्] ।
 अयं दुन्दुभिघोष इति दुर्भेदो बभूव; अन्यत्र,—जीवेश्वरोपाधिविल-
 यादयमौश्वरोऽयं जीव इति भेदरहितोऽभूदित्यर्थः । अत्रैक्यगमनस्य
 विशेषणगत्या अव्यक्तहेतुत्वात् काव्यलिङ्गमुपमाऽङ्गमिति सङ्करः ॥ ३ ॥

रोषाऽऽवेशादिति ।—[रोषाऽऽवेशात्, प्रत्यमितम्] अभिश्लु ।
 अभिसुख्येऽव्ययीभावः । [गच्छतां] धावतां, द्रवतामित्यर्थः, [दूरोत्क्षिप्त-

वर्द्धाऽऽबद्धा धौरितेन प्रयाता-

मश्वीयानामुच्चकैरुच्चलन्तः ।

रौक्मा रेजुः स्थासका मूर्त्तिभाजो

दर्पस्येव व्याप्तदेहस्य शेषाः ॥ ५ ॥

स्थूलबाहुध्वजानां] दूरादुत्क्षिप्ताः उद्यताः, स्थूलाः पीवराः, बाहुध्वजाः ध्वजस्तम्भा इव बाह्वो येषां तेषां, [पादातानां] पदातिसमूहानाम् । 'पादातं पत्तिसंहतिः' इत्यमरः । "षिद्धिदादिभ्योऽङ्" (३।३।१०४ पा०) । [तिर्यग्दीर्घाः] तिर्यगायता इत्यर्थः । लेखा इव खङ्गाः [खङ्गलेखाः, वैजयन्तीसदृश्यः] पताकासदृश्यः सत्य इत्यर्थः । 'वैजयन्ती पताका स्यात्' इत्यमरः । "दृशेः समानान्ययोश्च" (वा०) इति समानशब्दोपपदात् दृशेः कञ्प्रत्ययः । "दृक्षे चैति वक्तव्यम्" (वा०) इति समानस्य सभावः * । [भेजिरे] रेजिरे । 'भाजृ दीप्तौ' इति घातोः कर्त्तरि लिट्, "फणाञ्च सप्तानाम्" (६।४।१२५ पा०) इति विकल्पादेत्वाभ्यासलोपो । आर्थोयमुपमा ॥ ४ ॥

वर्द्धंति ।—[धौरितेन] धौरिताऽऽख्येन गतिविशेषेण, [प्रयातां] धावताम् । यातेर्लिट्ः श्रुतादेशः । [अश्वीयानाम्] अश्वसमूहानाम् । "केशाश्चाभ्यां यञ्कावन्यतरस्याम्" (४।२।४८ पा०) इति क्प्रत्ययः । [उच्चकैः, उच्चलन्तः] गतिवश्यादूर्द्धमुत्पतन्तः । [वर्द्धाऽऽबद्धाः] वर्द्धन्ते इति वर्द्धाणि पर्याणबन्धनवरत्नाः । 'वर्द्धं लघुवरत्नयोः' इति विश्वः । "वृधुवधिवपिभ्यो रन्" इति रन्प्रत्ययः + लघूपधगुणो रपरः । तेष्वान-

* अत्र दृक्षशब्दपरत्वाभावात् समानशब्दस्य सभावार्थं प्रोक्तवार्त्तिकसूत्रस्थोपन्यासः न समीचीनतया प्रतिभाति, तथा च दृक्षशब्दपरत्वात् "दृग्दृशवतुषु" (६।३।८८ पा०) इति सूत्रेण सभावः समाधातव्यः ।

+ उणादिप्रक्रियायां सिद्धान्तकौमुद्यां "वधिवपिभ्यां रन्" (उणा० २पा० २७ सू०) इति सूत्रं दृश्यते, न तु "वृधुवधिवपिभ्यो रन्" इति ; तथा चैतत् मसौ-सम्पाताऽऽयातमित्यनुमीयते ।

सान्द्रत्वक्कास्तल्पलाश्लिष्टकच्या
 आङ्गीं शोभामाप्नुवन्तश्चतुर्थीम् ।
 कल्पस्यान्ते मारुतेनोपनुन्ना-
 श्वेलुश्चण्डं गण्डशैला द्वुवेभाः ॥ ६ ॥
 सङ्गीडन्ती तेजिताश्वस्य रागा-
 दद्यम्याऽऽरामग्रकायोत्थितस्य ।

बद्धाः स्थापिताः, [रोक्याः] सोवर्णाः, [स्थासकाः] बुद्बुदाऽऽकारमण्ड-
 लानि, [व्याप्तदेहस्य] सर्वाङ्गीणस्य, [मूर्त्तिभाजः] मूर्त्तिभृतः, [दर्पस्य]
 आन्तरस्य तेजसः, [शिषाः] अन्तरमानाद्दहिर्निर्गता अतिरेकाः,
 [इव रेजुः] इत्युत्प्रेक्षा ॥ ५ ॥

सान्द्रेति ।—[सान्द्रत्वक्काः] सान्द्रवर्माणः । शैषिकः कपप्रत्ययः ।
 [तल्पलाश्लिष्टकच्याः] तल्पलाः पृष्ठवंशाः, तेषु श्लिष्टाः कच्याः मध्यबद्ध-
 वरत्वा येषां ते । ‘दृष्या * कच्या वरत्वा स्यात्’ इत्यमरः । गजानां
 विंशत्युत्तरशताऽऽयुषां द्वादश दशा भवन्ति, तत्र चतुर्दशाऽऽरूढा
 प्रौढशोभा, तदेवाऽऽह ।—अथ [चतुर्थीम्, आङ्गीं] शारीरीं, [शोभामाप्नु-
 वन्तः], चत्वारिंशद्वर्षदेश्या इत्यर्थः, [द्वभाः] गजाः, [कल्पस्यान्ते
 मारुतेनोपनुन्नाः] प्रलयमारुतप्रेरिताः, [गण्डशैलाः] स्थूलो-
 पलाः, [इव, चण्डं] तीव्रं, [चेलुः] प्रतस्थिरे इत्युपमा ॥ ६ ॥

सङ्गीडन्तीति ।—[सङ्गीडन्ती] सङ्घर्षात् कूजन्ती । “समो-
 ऽकूजने च वक्तव्यम्” (वा०) इति वचनात् कूजने “क्रीडोऽनु-
 सम्परिभ्यश्च” (१।३।२१ पा०) इति नात्मनेपदम् । [रंघो-
 भाजां] वेगभाजां, [स्यन्दनानां] रथानाम्, अक्षस्य चक्राऽऽधारकाष्ठस्य,

* वक्रदेशमुद्रितामरकोषे “दृष्या” इत्यत्र “चूषा” इति पाठो दृश्यते,
 दाक्षिणात्यामरकोषे तु “दृष्या” इत्येव पाठः ।

रंहीभाजामक्षधूः स्यन्दनानां
 हाहाकारं प्राजितुः प्रत्यनन्दत् ॥ ७ ॥
 कुर्वाणानां साम्परायान्तरायं
 भूरेणूनां मृत्युना मार्जनाय ।
 सम्मार्जन्यो नूनमुद्भूयमाना
 भान्ति स्मोच्चैः केतनानां पताकाः ॥ ८ ॥
 उद्यन्नादं धन्विभिर्निष्ठुराणि
 स्थूलान्युच्चैर्मण्डलत्वं दधन्ति ।

धरग्रम् [अक्षधूः] । ‘अक्षं रथाङ्ग आधारे’ इति वैजयन्ती । अनन्त्रं
 इति निषेधात् “ऋक्पुः—” (५।४।७४ पा०) इत्यादिना न समा-
 सान्तः । [रागात्, आरां] प्रतोदम्, [उद्यम्य, तेजिताश्चस्य] तेजिता
 उत्साहिताः, अश्वा येन तस्य, [अग्रकायोत्थितस्य] अग्रच्चासौ कायश्च
 स उत्थितो यस्य तस्य, उत्थितपूर्वकायस्येत्यर्थः । आहिताग्नादित्वात्
 साधुः । [प्राजितुः] सारथिः । ‘नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता
 च सारथिः’ इत्यमरः । [हाहाकारम्] उत्साहवर्द्धनार्थं हाहाशब्दम् ।
 एवकार इत्यवैवग्रहणस्योपलक्षणत्वात् अन्यत्रापि यथादर्शनं शब्द-
 निर्देशात् कारप्रत्ययः, अथवा,—हाहाकारं हाहाकरणम् । भावे घञ्-
 प्रत्ययः । [प्रत्यनन्दत्] ; साधुसाध्वित्यन्वमोदत किम् ? इत्युत्प्रेक्षा ॥७॥

कुर्वाणानामिति ।—[उच्चैः] उन्नताः, [केतनानां] ध्वजस्तम्भानां,
 [पताकाः] वैजयन्त्यः, [साम्परायान्तरायं] युद्धविघ्नं, [कुर्वाणानाम्] ।
 ‘अनीकं साम्परायिकम्’ इत्यमरः । [भूरेणूनां, मार्जनाय] प्रमा-
 र्जनार्थं, [मृत्युना] अन्तर्केन, [उद्भूयमानाः] प्रकम्पमानाः, [सम्मा-
 र्जन्यः] शोषिन्य इव, [भान्ति स्म] । ‘सम्मार्जनी शोषिनी स्यात्’
 इत्यमरः । [नूनम्] इत्युत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

आस्फाल्यन्ते कार्मुकाणि स्म कामं
हस्त्यारोहैः कुञ्जराणां शिरांसि ॥ ९ ॥
घण्टानादो निःस्वनो डिण्डिमानां
ग्रैवेयाणामारवो वृंहितानि ।
आमेतौव * प्रत्यवोचन् गजाना-
मुत्साहार्थं वाचमाधोरणस्य ॥ १० ॥

उद्यन्नादमिति ।—[धन्विभिः] धनुष्पद्भिः । व्रीह्यादित्वादिनिः
प्रत्ययः । [निष्ठुराणि] कर्कशाणि, [स्थूलानि] पौवराणि, [उच्चैः]
उन्नतानि, [मण्डलत्वं दधन्ति] वर्तुलत्वं दधानानि । एकत्र,—आकर्ष-
णात्, अन्यत्र,—स्वभावाच्चेति भावः । कर्मणि प्रभवन्तीति [कार्मुकाणि]
धनूंषि । उकञ् । [उद्यन्नादम्] उज्जृम्भमाणघोषं यथा तथा, [कामम्,
आस्फाल्यन्ते स्म] पाटवपरोच्चाऽर्थं पाणिभिरास्फालितानि । हस्तिनं
रोहन्ति इति [हस्त्यारोहैः] निष्ठादिभिः । कर्मण्यण् । [कुञ्जराणां शिरांसि]
आस्फाल्यन्ते स्म । उत्साहार्थमिति भावः । अत्र कार्मुकाणां कुञ्जर-
शिरसाञ्च प्रकृतानामेव निष्ठुरत्वादिविशेषणसाम्येनौपम्यावगमात्
केवलप्रकृतास्यदा तुल्ययोगिता ॥ ९ ॥

घण्टानाद इति ।—[घण्टानादः] किङ्किण्यादिघोषः, [डिण्डि-
मानां] वाद्यविशेषाणां, [निःस्वनः] । ग्रीवासु भवानां [ग्रैवेयाणां]
कण्ठशृङ्खलानाम् । “कुलकुच्चिग्रीवाभ्यः—” (४।२।९६ पा०) इति

* “आमेतौव” इति मूलस्य एवमेवेत्यादिरूपत्वं व्याख्याय टीकाज्ञता यदमर-
वचनमुद्धृतं, तत् अमरकोषे वङ्गदेशसुद्रिते न दृश्यते, तेन ह्येतत् कोषान्तरमित्यनु-
मीयते । अवेदं चिन्त्यते यत्, “आमेतौव” इति मूलं, किम् “आमित्येवम्” ईदृशं
भविष्यति, तथात्वे “आम्” इयव्ययस्य सत्त्वात् न काचिदनुपपत्तिरिति दिक् ;
तथा चामरः,—“आमेवं स्वयमात्मना” इति ।

यातैश्चातुर्विध्यमस्त्राऽऽदिभेदा-
 दव्यासङ्गैः सौष्ठवाल्लाघवाच्च ।
 शिञ्जाशक्तिं प्राहरन् दर्शयन्तो
 मुक्तामुक्तैरायुधैरायुधीयाः ॥ ११ ॥
 रोषाऽऽवेशादाभिमुख्येन कौचित्
 पाणिग्राहं रंहसैवोपयातौ ।

दृक्प्रत्ययः । [आरवः । वृंहितानि] वृंहणानि, [गजानाम्
 उत्साहायम्, आधोरणस्य] हस्तिपकस्य । ‘आधोरणा हस्तिपकाः’
 इत्यमरः । [वाचं] वृंहणादिशब्दम्, [आमेति प्रत्ययवचनविव]
 एवमेवेत्यनुकूलमूचिर इव, इत्युत्प्रेक्षा । ‘आमानुगुण्ये स्मरणे’
 इत्यमरः ॥ १० ॥

यातैरिति ।—आयुधेन जीवन्तीति [आयुधीयाः] आयुधजीविनः ।
 ‘शस्त्राऽऽजीवे काण्डपृष्ठाऽऽयुधीयाऽऽयुधिकाः समाः’ इत्यमरः । “आयु-
 धाच्छ च” (४।४।१४ पा०) इति छप्रत्ययः । [शिञ्जाशक्तिम्] अभ्यास-
 पाठवं, [दर्शयन्तः, अस्त्रादिभेदात्] अस्त्रमहाऽस्त्रादिकभेदात्, [चातु-
 र्विध्यं, यातैः] प्राप्तेः, [सौष्ठवात्] सुष्ठुभावः सौष्ठवं नैश्चित्यादिगुण-
 वत्त्वं, तस्मात् । उज्जावादित्वादञ्प्रत्ययः । [लाघवात्] वेगवत्त्वात्, [च],
 “इगन्ताच्च लघुपूर्वात्” (५।१।१३१ पा०) इत्यणप्रत्ययः । [अव्या-
 सङ्गैः] अप्रतिषिद्धैः । मुच्यन्त इति मुक्तानि शरादीनि, न मुच्यन्त
 इत्यमुक्तानि खड्गदीनि च तैस्तेः [मुक्तामुक्तैः] इति इन्द्रः । [आयुधैः
 प्राहरन्] । स्वभावानुप्राप्तयोः संसृष्टिः ॥ ११ ॥

रोषाऽऽवेशादिति ।—[कौचित्] योधौ, [रोषाऽऽवेशात्] रोषपार-
 वश्यात्, [आभिमुख्येन, रंहसा] वेगेन, [एव, उपयातौ] मिथः
 प्रत्यासन्नौ, अत एव [पाणिग्राहम्] अन्योऽन्यं पाणिं गृहीत्वा । “द्विती-

हित्वा हेतीर्मल्लवन्मुष्टिघातं
 घ्नन्तौ बाहूबाह्वि व्यासृजेताम् ॥ १२ ॥
 शुद्धाः सङ्गं न क्वचित् प्राप्तवन्तो
 दूरान्मुक्ताः शीघ्रतां दर्शयन्तः ।
 अन्तःसेनं विद्विषामाविशन्तो
 युक्तं चक्रुः सायका वाजितायाः ॥ १३ ॥

यायाच्च” (३।४।५३ पा०) इति णमुल्प्रत्ययः । [हेतीः] शस्त्राणि,
 [हित्वा] त्यक्त्वा ; वैकल्यादिति भावः । “हेतिस्तु शस्त्रे द्वयोः” इति केशवः ।
 [मल्लवत्] मल्लाभ्यां तुल्यम् । “तेन तुल्यं—” (५।१।११५ पा०) इति
 वतिप्रत्ययः । [मुष्टिघातं] मुष्टिभिर्हत्वा । “करणे हनः” (३।४।३७
 पा०) इति णमुल्प्रत्ययः । [घ्नन्तौ] प्रहरन्तौ । हन्तेर्लटः शत्रादेशः,
 कषादित्वादनुप्रयोगः । मुष्टिभिर्घ्नन्तावित्यर्थः । बाहुभ्यां बाहुभ्यां
 प्रहृत्य प्रवृत्तमिदं युद्धं [बाहूबाह्वि] बाहुयुद्धम् । “तत्र तेनेदमिति
 सरूपे” (२।२।२७ पा०) इति बहुव्रीहौ “इत्कर्मव्यतीहारे” (५।३।१२७
 पा०) इतीच्प्रत्ययः समासान्तः, “अन्येषामपि दृश्यते” (६।३।१३७
 पा०) इति दीर्घः, तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठादव्ययीभावत्वादव्ययत्वम् ।
 तत्र [व्यासृजेतां] व्यासक्तवन्तो । “कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे” (१।३।१४
 पा०) इत्यात्मनेपदम् । मल्लवदिति तद्धितगता श्रौती पूर्वोपमा
 ॥ १२ ॥

शुद्धा इति ।—[शुद्धाः] निर्विषाः । ‘न कर्णभिर्नापि दग्धै-
 र्नाग्निज्वलिततेजनैः’ इति निषेधादिति भावः ; अन्यत्र,—
 जात्येत्यर्थः । [क्वचित्] कुलापि, [सङ्गं] प्रतिबन्धं, [न प्राप्तवन्तः]
 न प्राप्ताः, दुर्वारा इत्यर्थः, [दूरान्मुक्ताः] दूरत एव विस्मृताः । “स्तोका-
 न्तिकदूरार्थकच्छाणि स्तेन” (२।१।३८ पा०) इति समासः ।

आक्रम्याऽऽजेरग्रिमस्कन्धमुच्चै-
 रास्थायथो वीतशङ्कं शिरश्च ।
 हेलालोला वर्त्म गत्वाऽतिमर्त्यं
 द्यामारोहन्मानभाजः सुखेन ॥ १४ ॥

“पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः” (६।३।२ पा०) इत्यलुक् । [शीघ्रतां]
 जवनत्वं, [दर्शयन्तः । विद्विषां], सेनास्वन्तः [अन्तःसेनम्] । विभक्त्यर्थे-
 ऽव्ययीभावः । [आविशन्तः] सेनामध्यं प्रविशन्त इत्यर्थः, [सायकाः]
 बाणाः, [वाजितायाः] पञ्चवत्तायाः अश्वत्वस्य च । ‘वाजी निःस्वन-
 पञ्चयोः’ इति विश्वः । [युक्तम्] अनुरूपं कर्म, [चक्रुः] । एवंविध-
 सेनाप्रवेशस्य वाजिनामेव सम्भवादिति भावः । अत्राभिधायाः प्रकृत-
 पञ्चतामात्रोपक्षीणत्वाद्वाजिताशब्देन प्रकृतस्यैव प्रतीतिः ध्वनिरेवेति
 न श्लेषावकाशः ; किन्तु शुद्धादिपदार्थपुञ्जविश्लेषणगत्या सायकानां
 युक्तकारिताहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ १३ ॥

आक्रम्येति ।—[अथो, मानभाजः] अभिमानवन्तः, [उच्चैः] उन्नतम्,
 [आज्ञेः] युद्धस्य, [अग्रिमस्कन्धम्] अग्रभागमसंप्रदेशञ्च, [आक्रम्य]
 आरूढ्य, [वीतशङ्कं, शिरः] सम्मुखम्, अन्यत्र,—उत्तमकार्यं, [च, आस्थाय]
 आरूढ्य, [हेलालोलाः] हेलामु युद्धक्रीडासु, लीलामु च, लोला उत्सुकाः
 सन्तः, [अतिमर्त्यं वर्त्म गत्वा] अमानुष्यं युद्धं कृत्वेत्यर्थः ; अन्यत्र,—अमा-
 नुषगम्यमारोहणमार्गं गत्वा, [सुखेन] अनायासेन, [द्यां] स्वर्गमन्वृद्धिं
 गिरिशिखरादि क्रीडास्थानम् । ‘द्योः स्वर्गसुखवर्त्मनोः’ इति दिष्टः !
 [आरोहन्] आरूढाः । “युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपरा-
 ज्ञुखाः” इति मनुस्मरणादिति भावः । यथा कथञ्चित् कश्चित् स्कन्ध-
 मूर्धाऽऽरोहणक्रमेण किञ्चिद्दुरारोहमद्रितटादिकमारोहति, तद्वदिति
 प्रतीतिः, विशेषणमहिम्नाऽऽगता समासोक्तिः ॥ १४ ॥

रोदोरन्ध्रं व्यश्रुवानानि लोलै-

रङ्गस्थान्तर्मापितैः स्थावराणि ।

केचिद्गुर्वीमेत्य संयन्निषद्यां

क्रौणन्ति स्म प्राणमूल्यैर्यशांसि ॥ १५ ॥

वीर्योत्साहश्चाधि कृत्वाऽवदानं

सङ्ग्रामाग्रे मानिनां लज्जितानाम् ।

अज्ञातानां शत्रुभिर्युक्तमुच्चैः

श्रीमन्नाम श्रावयन्ति स्म नग्नाः ॥ १६ ॥

रोदोरन्ध्रमिति ।—[केचित्] वीराः, [गुर्वी] महतीं, [संयन्निषद्याम्] संयतो युध एव निषीदन्त्यस्यामिति निषद्याम् आपणम् । ‘आपणस्तु निषद्यायाम्’ इत्यमरः । “संज्ञायां समजनिषद—” (३।३।८८ पा०) इत्यादिना क्यप् । [एत्य] प्राप्य । आङ्पूर्वादिणः क्तो ल्यप् । [अङ्गस्य] देहस्य, [अन्तर्मापितैः] अन्तरभ्यन्तरे, मापितैः परिच्छिन्नैः । मातेर्माङो वा ख्यन्तात् कर्मणि क्तः । “अर्त्तिङ्ङी—” (७।३।३६ पा०) इत्यादिना पुगागमः । [लोलैः] अस्थिरैः ; प्राणैरेव मूल्यैः [प्राणमूल्यैः, रोदोरन्ध्रं] रोदसोर्द्यावापृथिव्योः, रन्ध्रमन्तरालं, [व्यश्रुवानानि] व्याश्रु-वन्ति । अश्रोतेर्लटः शानजादेशः । [स्थावराणि] स्थिराणि, [यशांसि, क्रौणन्ति स्म] स्त्रीचक्रुरित्यर्थः । अत्र न्यूनैः प्राणैः ततोऽधिकयज्ञःपरिवर्त्त-नात् न्यूनपरिवर्त्तरलङ्कारः ;—‘समन्यूनाधिकानाञ्च यदा विनिमयो भवेत् । साकं समाधिकन्यूनैः परिवर्त्तरसौ भता ॥’ इति लक्षणात् ॥१५॥

वीर्योत्साहेति ।—[सङ्ग्रामाग्रे] रणाग्रे, [वीर्योत्साहश्चाधि] वीर्योत्साहाभ्यां श्लाघ्यते इति श्लाघि विक्रमाहङ्कारशोभि, [अवदानं] महत् कर्म, [कृत्वा] । ‘अवदानं कर्म वृत्तम्’ इत्यमरः । [लज्जि-

आधावन्तः सम्मुखं धारिताना-
 मन्यैरन्ये तीक्ष्णकौक्षेयकाणाम् ।
 वक्षःपीठैरा त्सरोरात्मनैव
 क्रोधेनाम्बाः प्राविशन् पुष्कराणि ॥ १७ ॥
 मिश्रीभूते तत्र सैन्यद्वयेऽपि
 प्रायेणायं व्यक्तमासीद्विशेषः ।

तानां] मानित्वात् खनामाऽऽख्यानं सङ्कोचवतामित्यर्थः, [शत्रुभिः,
 अज्ञातानाम्] अज्ञातनामकानां, [मानिनां] मानशालिनां शूराणां
 सम्बन्धि, [श्रीमत्] शौर्यश्रीयुक्तं, [नाम, नग्नाः] वन्दिनः । 'वन्दिनि
 क्षपणे नग्नः' इति विश्वः । [उच्चैः, आवयन्ति स्म] अयमसाविति
 कथयामासुरित्यर्थः, [युक्तं] सर्वमेतदुचितमित्यर्थः । अत्र लज्ज-
 मानाज्ञातयोर्विशेषणगत्या वन्दिश्रावणहेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः ॥१६॥

आधावन्त इति ।—[क्रोधेन, अम्बाः] अपश्यन्तः, [अन्ये] भटाः,
 [आधावन्तः] अभिमुखमापतन्तः सन्तः, [अन्यैः] सैन्यैः, [सम्मुखं] प्रति-
 दन्दाभिसम्मुखं, [धारितानां] धृतानां, [तीक्ष्णकौक्षेयकाणां] निश्चिता-
 सौनाम् । “कुलकुक्षिश्रीवाभ्यः श्वाख्यलङ्कारेषु” (४।२।२६ पा०) इति
 ढकञ्प्रत्ययः । [पुष्कराणि] फलानि, खड्गमुखानीत्यर्थः । 'पुष्करं तूर्यवक्त्रे
 च काण्डे खड्गफलेऽपि च' इति विश्वः । वक्षांसि पीठानीव तैः [वक्षः-
 पीठैः] वक्षःस्थलैः, [आ त्सरोः] आ मुष्टेः । 'त्सरः खड्गादिमुष्टौ
 स्यात्' इत्यमरः । “आङ् मर्यादाऽभिविध्योः” (२।१।१३ पा०) इति
 विकल्पादसमासः । [आत्मनैव] स्वयमेव, परप्रयत्नं विनेत्यर्थः,
 [प्राविशन्] प्रविष्टाः । अत्र क्रोधान्धविशेषणगत्या पुष्करप्रवेशहेतु-
 त्वात् काव्यलिङ्गभेदः ॥ १७ ॥

मिश्रीभूत इति ।—[तत्र] युद्धे, [सैन्यद्वयेऽपि, मिश्रीभूते] मिलिते

आत्मौयास्ते ये पराञ्चः पुरस्ता-
दभ्यावर्त्ती सम्मुखो यः परोऽसौ ॥ १८ ॥
सदंशत्वाद्ङ्संसङ्गिनीत्वं
नीत्वा कामं गौरवेणावबद्धा ।
नीता हस्तं वञ्चयित्वा परेण
द्रोहं चक्रे कस्यचित् स्वा कृपाणी ॥ १९ ॥
नीते भेदं धौतधाराऽभिघाता-
दम्भोदाऽऽभे शात्रवेणापरस्य ।

सति, [प्रायेणायं, विशेषः] असाधारणधर्मः, [व्यक्तमासौत्] ।
क इत्याह ।—[पुरस्तात्] अग्रे, [ये, पराञ्चः] पराङ्मुखाः, परेऽपीति
भावः ; [ते, आत्मौयाः] अबध्या इत्यर्थः । ‘न भीतं न परावृत्तम्’
इति बधनिषेधश्रवणात् । [यः] पुरस्तात् [अभ्यावर्त्ती] परावर्त्ती,
[सम्मुखः] अभिमुखः, स्वकीयोऽपीति भावः ; [असौ, परः] शत्रुः,
बध्य इत्यर्थः । प्राणलुब्धस्य स्वामिद्रोहित्वादित्याशयः ॥ १८ ॥

सदिति ।—[सदंशत्वात्] शुद्धाऽऽकरत्वात् कुलीनत्वाच्च, [अङ्ग-
संसङ्गिनीत्वम्] अङ्गसम्बन्धित्वं, [नीत्वा] । अगुणत्वविवक्षायां “त्वतलो-
गुणवचनस्य” (वा०) इति न पुंवद्भावः । [कामं, गौरवेण]
आदरेण, [अवबद्धा] संयता च, [कस्यचित्, स्वा] स्वकीया, [कृपाणी]
असिलता, [परेण] अन्येन, [वञ्चयित्वा] प्रतार्यं, [हस्तं नीता]
स्वाऽऽयत्तीकृता सती, [द्रोहं] हिंसां व्यभिचारञ्च, [चक्रे] कृतवती ।
अत्र प्रकृतकृपाणीविशेषणसाम्याद्प्रकृतस्वैरिणीप्रतीतिः समासोक्तिः
॥ १९ ॥

नीत इति ।—[शात्रवेण] शत्रुणा । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽणप्रत्ययः ।

सासृग्राजिस्तीक्ष्णमार्गस्य मार्गो
 विद्युद्दीप्तः कङ्कटे लक्ष्यते स्म ॥ २० ॥
 आ मूलान्तात् सायकेनाऽऽयतेन
 सूते बाहौ मण्डुकश्लिष्टमुष्टेः ।
 प्राप्यासक्षां वेदनामस्तधैर्या-
 दप्यभ्रश्यच्चर्म नान्यस्य पाणेः ॥ २१ ॥
 भित्त्वा घोणामायसेनाधिवक्षः
 स्थूरीपृष्ठो गार्द्ध्रपक्षेण विद्धः ।

[धौतधाराऽभिघातात्] धौताया उन्तेजितायाः, धारायाः खड्गधारायाः, अभिघातात्, [भेदं नीते] विदारिते, [अम्भोदाऽऽमे] मेघश्यामे, [अपरस्य] भटस्य, [कङ्कटे] कवचे। 'उरश्कदः कङ्कटकोऽजगरः कवचोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । सहासृग्राज्या [सासृग्राजिः] सरक्तरखः, [तीक्ष्णमार्गस्य] खड्गस्य, [मार्गः] प्रहारः, [विद्युद्दीप्तः] तडिदुज्ज्वलः, [लक्ष्यते स्म] । उपमाऽलङ्कारः ॥ २० ॥

आ मूलान्तादिति ।—[अन्यस्य] भटस्य, [बाहौ, आयतेन] दौर्घेण, [सायकेन, आ मूलान्तात्] मूलप्रदेशपर्यन्तम्, आ कक्षमित्यर्थः । त्रिक-
 त्यादसमासः । [सूते] प्रोते सति, [असक्षां, वेदनां] व्यथां, [प्राप्य],
 अत एव [अस्तधैर्यादपि] त्यक्तधैर्यादपि, धारयितुमक्षमादपौत्यर्थः,
 [मण्डुकश्लिष्टमुष्टेः] मण्डुके सङ्गाह्ये, श्लिष्टा सन्दष्टा, मुष्टिर्यस्य तस्मात्,
 [पाणेः, चर्म] फलकम् । 'फलकोऽस्त्री फलं चर्म सङ्गाह्यो मुष्टिरस्य यः'
 इत्यमरः । [नाभ्रश्यत्] नापतत् । अत्र सायकप्रोतमुष्टिश्लेषयो-
 र्विशेषणगत्या धैर्यत्यागचर्मभ्रंशौ प्रति हेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः ॥२१॥

भित्तेति ।—[आयसेन] अयोमयेन ; गार्द्ध्रं गृध्रसम्बन्धी, पक्षः

शिक्षाहेतोर्गाढरज्ज्वेव बद्धो
हर्तुं वक्रं नाशकद्दुर्मुखोऽपि ॥ २२ ॥
कुन्तेनोच्चैः सादिना हन्तुमिष्टा-
न्नाजानेयो दन्तिनस्त्रस्यति स्म ।
कर्मादारं कीर्त्तये कर्तुकामान्
किं वा जात्याः स्वामिनो क्रेपयन्ति ? ॥२३॥

पत्वं यस्य तेन, [गाड्द्रूपक्षेण] बाणविशेषेण, [घोणां] नासां,
[भित्त्वा] । ‘घोणा नासा च नासिका’ इत्यमरः । [अधिवक्षः]
वक्षसि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [विद्धः] प्रहृतः । व्यधेः कर्मणि
क्तः “ग्रहिव्या—” (६।१।१६ पा०) इत्यादिना सम्प्रसारणम् । [स्थूरी-
पृष्ठः] नवाऽऽरूढोऽश्वः ; शिक्षैव हेतुः तस्य [शिक्षाहेतोः] शिक्षया निमि-
त्तेन, शिक्षार्थमिति यावत् । “षष्ठी हेतुप्रयोगे” (२।३।२६ पा०)
इति षष्ठी । [गाढरज्ज्वा] गाढपाशेन, [बद्ध इव] इत्युत्प्रेक्षा । [दुर्मुखो-
ऽपि] अशिक्षितमुखोऽपि, [वक्रं, हर्तुम्] अपाकष्टं, [नाशकत्] न
शक्तः । शकैर्लुडि “पुषादि—” (३।१।५५ पा०) इति चूरडादेशः ।
शिक्षितो हि शिक्षावशादबद्धोऽपि बद्धवदास्ते, अशिक्षितस्तु निबद्धोऽपि
भ्रष्टिति मुखमपहरतोति भावः । अपिर्विरोधे । अत एव विरोधा-
ऽऽभासोऽलङ्कारः ॥ २२ ॥

कुन्तेनेति ।—[आजानेयः] कुलीनाश्वः । ‘आजानेयाः कुलीनाः
स्युः’ इत्यमरः । “शुभादिभ्यश्च” (४।१।१२३ पा०) इति ढक्प्रत्ययः ।
[सादिना] अश्वारोहेण कर्त्वा । [उच्चैः] उन्नतेन, [कुन्तेन] प्राप्तेन
करणेन । [हन्तुं] प्रहर्तुम्, [इष्टात्] अभिप्रेतात्, [दन्तिनः, न
त्रस्यति स्म] न त्रस्तः । “वा आश—” (३।१।७० पा०) इत्यादिना
श्यन्प्रत्ययः । तथा हि, [जात्याः] कुलीनाः । भवार्थं यत्प्रत्ययः ।

जेतुं जैत्राः शेकिरे नारिसैन्यैः
 पश्यन्तोऽधो लोकमस्तेषुजालाः ।
 नागाऽऽरूढाः पार्वतानि श्रयन्तो
 दुर्गाणीव त्वासहीनास्त्रसानि ॥ २४ ॥
 विष्वद्रीचीर्विद्विपन् सैन्यवीची-
 राजावन्तः कापि दूरं प्रयातम् ।

[कौर्त्तये, उदारं कर्म] महापौरुषं, कर्तुं कामो येषां तान् [कर्तुं-
 कामान्] । “तुं काममनसीरपि” (का०) इति मकारलोपः । स्वमेषा-
 मस्तौति [स्वामिनः] भर्तृन् । “स्वामिनैश्चर्य्यं” (५।३।१२६ पा०)
 इति निपातः । [ज्ञेपयन्ति] लज्जयन्ति, [किं वा ?], न ज्ञेपयन्ती-
 त्यर्थः । “अर्त्तिञ्जी—” (७।३।३६ पा०) इत्यादिना पुगागमः ।
 सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २३ ॥

जेतुमिति ।—जेतार एव [जैत्राः] जयशीलाः । जेतृप्रकृतेः प्रज्ञा-
 दित्वात् स्वार्थेऽणप्रत्ययः । [लोकं] जनम्, [अधः पश्यन्तः] स्वय-
 सुपर्य्यवस्थानात् लोकमधोदेशे पश्यन्तः, अधःकृतं मन्यमानाश्च ।
 [अस्तेषुजालाः] क्षिप्रशरनिकराः, [त्वासहीनाः] दुर्गस्थत्वान्निर्भीकाः,
 [नागाऽऽरूढाः] गजाऽऽरोहाः ; तस्यन्ति गच्छन्तीति [त्रसानि] जङ्ग-
 मानि । ‘चरिष्णुजङ्गमचरं तसमिङ्गं चराचरम्’ इत्यमरः । [पार्वतानि]
 पर्वतसम्बन्धीनि, [दुर्गाणि] गिरिदुर्गाणीत्यर्थः, [श्रयन्तः] अधि-
 तिष्ठन्तः, [इव] इत्युपेक्षा । तेऽप्येवम्भूता एवेति भावः । [अरि-
 सैन्यैः] कर्तृभिः । [जेतुं, न शेकिरे] अशक्ता बभूवुरित्यर्थः । शकेः
 कर्मणि लिट् । अत्र मनुः,—‘धनुर्दुर्गं महीदुर्गमन्दुर्गं वनमेव च ।
 न्दुर्गं गिरिदुर्गञ्च समाश्रित्य वसेन्नृपः ॥ सर्वैशैव प्रकारेण गिरिदुर्गं
 समाश्रयेत् । तेषां हि बहुगुणेन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥’ इति ॥ २४ ॥

विष्वगिति ।—[एकः] कोऽपि वीरः । विष्वगञ्चतीति [विष्व-

बभ्रामैको बभ्रुमिष्टं दिदृक्षुः
 सिन्धौ वाऽऽद्यो मण्डलं गोर्वराहः ॥ २५ ॥
 यावच्चक्रे नाञ्जनं बोधनाय
 व्युत्थानञ्चो हस्तिचारौ मदस्य ।
 सेनास्वानादन्तिनामात्मनैव
 स्थूलास्तावत् प्रावहन् दानकुल्याः ॥ २६ ॥

द्रौचीः] सर्वव्यापिनोः । “विष्वग्देवयोश्च टेरद्राञ्चतावप्रत्यये” (६।३।८२ पा०) इति टेरद्रादेशः । धातोरप्यञ्चतेरुपसङ्गानात्, “उगितश्च” (४।१।६ पा०) इति डीप् । “अचः” (६।४।१३८ पा०) इत्यकारलोपे “चौ” (६।३।१३८ पा०) इति दीर्घः । सैन्यानि वीचीरिव [सैन्यवीचीः] इत्युपमितसमासः । सिन्धो वेति लिङ्गात् । [विचिपन्] अपाकुर्वन्, [अन्तः] आजिमध्ये, [कापि दूरं प्रयातम् इष्टं बभ्रुं, दिदृक्षुः] द्रष्टुमिच्छुः सन् । दृशेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । कापि, प्रयातं मग्नं, [गोः] भूमेः, [मण्डलं] भूगोलं, दिदृक्षुः [आद्यो वराहः, सिन्धो वा] समुद्रे इव । ‘उपमायां विकल्पे वा’ इत्यमरः । [आजौ बभ्राम] । एकवीरस्य कुतो भयमित्याशयः ॥ २५ ॥

यावदिति ।—व्युत्थानं गजोत्थापनं, जानातीति [व्युत्थानञ्चः] ; हस्तिनि चरतीति [हस्तिचारौ] यन्ता, [मदस्य, बोधनाय] उत्थापनाय, [अञ्जनम्] उद्दोषनं कर्म, [यावत् न चक्रे, तावत्] प्रागेव, असमाप्ते विधावित्यर्थः, [सेनास्वानात्] सेनाकलकलश्रवणादित्यर्थः । [दन्तिनाम्, आत्मना] स्वयम्, [एव, स्थूलाः] महत्यः, [दानकुल्याः] मदसरितः, [प्रावहन्] । इति दन्तिनामुत्साहान्तिरकीर्तिः । अञ्जनात् प्राग्दानसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ २६ ॥

क्रुध्यन् गन्धादन्यनागाय दूरा-
 दारोढारं धूतमूर्द्धाऽवमत्य ।
 घोराऽऽरावध्वानिताशेषदिके
 विष्के नागः पर्यगंसीत् स्व एव ॥ २७ ॥
 प्रत्यासन्ने दन्तिनि प्रातिपक्षे
 यन्वा नागः प्रास्तवक्त्रच्छदोऽपि ।
 क्रोधाऽऽक्रान्तः क्रूरनिर्दारिताक्षः
 प्रेक्षाञ्चक्रे नैव किञ्चिन्मदाभ्यः ॥ २८ ॥

क्रुध्यन्निति ।—[दूरात्] दूरत एव, [गन्धात्] मदगन्धाऽऽप्राणात्,
 [अन्यनागाय] प्रतिगजाय, [क्रुध्यन्] तं जिघांसुरित्यर्थः । “क्रुध-
 दुर्हृष्या—” (१।४।३७ पा०) इत्यादिना सम्प्रदानत्वम् । [नागः, धूत-
 मूर्द्धा] विधूतमस्तकः सन्, [आरोढारं] यन्तारम्, [अवमत्य]
 अवधूय, [घोराऽऽरावध्वानिताशेषदिके] घोराऽऽरावैः दारुणक्रन्दनैः,
 ध्वानिता अशेषदिशो येन तस्मिन्, तथा उच्चैराक्रोशतौत्यर्थः । शैषिकः
 कपप्रत्ययः । [स्वे] स्वकीये, [एव], स्वपुत्र एवेत्यर्थः । “पूर्वादिभ्यो
 नवभ्यो वा” (७।१।१६ पा०) इति विकल्पात् न स्मिन्नादेशः । अत एव
 स्वे स्वपुत्रे विष्क इति श्लिष्टगत्या व्याख्याय पुत्रस्यापि ज्ञातित्वात् न
 सर्वनामसंज्ञेति बल्लभोक्तिः प्रामादिको । [विष्के] विंशतिवर्षके
 डिभ्ये । ‘विष्को विंशतिवर्षकः’ इति वैजयन्ती । [पर्यगंसीत्]
 तिर्य्यक् प्रजहारैत्यर्थः । ‘तिर्य्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मतः’
 इति हलायुधः । “यमरमनमातां सकृच्च” (७।२।७३ पा०) इति
 नमेलुङि सगिङ्गागमो । “नेटि” (७।२।४ पा०) इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥२७॥

प्रत्यासन्ने इति ।—[प्रातिपक्षे] प्रतिपक्षसम्बन्धिनि । “तस्येदम्”
 (४।३।१२० पा०) इत्यण् । [दन्तिनि] गजे, [प्रत्यासन्ने] सति, [यन्वा]

तूर्णं यावन्नापनिन्ये निषादी
 वासश्चक्षुर्वारणं वारणस्य ।
 तावत् पूगैरन्यनागाधिरूढः
 कादम्बानामेकपातैरसीव्यत् ॥ २६ ॥
 आस्थदृष्टेराच्छदञ्च प्रमत्तो
 यन्ता यातुः प्रत्यरौभं द्विपस्य ।

सादिना, [प्रास्तवक्तृच्छदोऽपि] निरस्तमुखपटोऽपि, [क्रोधाऽऽक्रान्तः],
 अत एव [क्रूरनिर्दारिताक्षः] क्रूरं घोरं, निर्दारिताक्षः, तथाऽपि
 [मदान्धः, नागः] गजः, [न किञ्चिदेव प्रेक्षाञ्चक्रे] किमपि पुरो-
 गतं प्रातिपक्षमन्यद्वा न ददर्शित्यर्थः ; आवरणान्तराभावेऽपि मदा-
 ऽऽवरणस्यानपायादिति भावः । “इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः” (३।१।३६
 पा०) इत्याम्रत्ययः । अत्रानावृतोन्मीलिताक्षस्याप्यदर्शनविरोधस्य
 मदान्धेनाविरोधाद्दिरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः ॥ २८ ॥

तूर्णमिति ।—[निषादी] यन्ता, [वारणस्य] गजस्य, [चक्षुर्वारणं]
 नेलाऽऽवरणं, [वासः] मुखपटं, [यावत्तूर्णं, नापनिन्ये] नापचकार,
 [तावत्, अन्यनागाधिरूढः] प्रतिगजाधिरूढः ; एकः एककालीनः, पातो
 येषां तैः [एकपातैः] युगपत्यातिभिः इति शीघ्रतोक्तिः । [काद-
 म्बानां] शराणाम् । ‘कादम्बमार्गणशराः’ इत्यमरः । [पूगैः]
 व्रातैः, [असौव्यत्] चक्षुषा सह तद्वासः स्यूतवानित्यर्थः । सीव्यते-
 लङ् । अत्र चक्षुषः सीवनासम्बन्धेऽपि सम्बन्धीक्तेरतिशयोक्तिः ॥ २९ ॥

आस्थदिति ।—[यन्ता, प्रमत्तः] सन्, [प्रत्यरौभम्] अरिगजं
 प्रति । आभिसुख्येऽव्ययीभावः । [यातुः] गन्तुः । यातेस्तृच् । [द्विपस्य दृष्टेः,
 आच्छदम्] आवरणम् । “पुंसि संज्ञायां चः प्रायेण” (३।३।१८ पा०)

मग्नस्योच्चैर्वर्हभारेण शङ्को-
 रावव्राते वीक्षणो च क्षणेन ॥ ३० ॥
 यत्नाद्रक्षन् सुस्थितत्वाद्नाशं
 निश्चित्यान्यश्चेतसा भावितेन ।
 अन्त्यावस्थाकालयोग्योपयोगं
 दध्नेऽभीष्टं नागमापद्धनं वा ॥ ३१ ॥

इति घः । [आस्थत्] निरस्तवान्, [च] । “अस्यतिवक्तिव्यातिभ्योऽङ्”
 (३।१।५२ पा०) इति च्लेरडादेशः । “अस्यतंस्थुक्” (७।४।१७ पा०) इति
 युगागमः । [मग्नस्य] मुखनिमग्नस्य, [शङ्कोः] शल्याऽऽयुधस्य । ‘वा पुंसि
 शल्यं शङ्कुर्ना’ इत्यमरः । [उच्चैः, वर्हभारेण] पिच्छपटलेन, [वीक्षणे]
 चक्षुषी, [क्षणेन, आवव्राते] आव्रतं, [च] । व्रणोतिः कर्मणि लिट् ।
 अन्योऽन्यसमुच्चयचकाराभ्याम् आवरणनिरासं पुनरावरणयोरैककाले
 मन्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ३० ॥

यत्नादिति ।—[अन्यः] गजाऽऽरोहः, [भावितेन] आलोचितेन,
 [चेतसा, सुस्थितत्वात्] अनपायिदेशत्वात्, [अनाशम्] अनपायं,
 [निश्चित्य यत्नात्, रक्षन्] वक्षकेभ्यस्त्रायन्* सन्, [अन्त्यावस्थाकाल-
 योग्योपयोगम्] अन्त्यावस्थाकाले साधनान्तरकाले, नाशकाले इत्यर्थः,
 योग्योपयोगम्, अत एव [अभीष्टं, नागं] गजम्, [आपद्धनं वा] † आप-
 द्धनमिव, [दध्ने] अन्यतोऽपसार्यं धारयामास । धरतेः स्वरितेच्चात्
 कर्त्तरि लिट्, तद्ध् ॥ ३१ ॥

* “वैङ् पालने” इति भौवादिकस्य वायनेराक्षनेपदित्वात् शानचि वायमाणः
 इत्येवमेव पदमत्र भवितुमुचितम् । “वायन्” इति तु मसौसम्पाताऽऽवातमिति मन्धा-
 मर्ह ।

† अत्र वाशब्दस्य इवार्थकत्वात्, उपमाऽलङ्कारः इति ज्ञेयम् ; “उपमायां
 विकल्पे वा” इत्यमरोक्तेः ।

अन्योऽन्येषां पुष्करैरामृशन्तो
दानोद्भेदानुच्चकैर्भुग्नबालाः ।
उन्मूर्द्धानः सन्निपत्यापरान्तैः
प्रायुध्यन्त स्पष्टदन्तध्वनीभाः ॥ ३२ ॥

अन्योऽन्येषामिति ।—[इभाः] गजाः, [अन्योऽन्येषां] परस्पर-
पाम् । “कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो हे वाच्ये—” * इति वक्त-
व्यात् द्वित्वम् । “समासवच्च बहुलम्” † इति विकल्पादसमा-
सत्वपक्षे पूर्वपदस्य प्रथमैकवचनं वक्तव्यम् । उद्भिद्यन्ते एष्विति उद्भेदाः ।
“अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्” (३।३।१९ पा०) इत्यधिकरणार्थं
चञ्प्रत्ययः । [दानोद्भेदान्] कटादिमदस्थानानि, [पुष्करैः]
हस्ताग्रैः । ‘पुष्करं करिहस्ताग्रै’ इत्यमरः । [आमृशन्तः] जिघ्रन्तः,
[उच्चकैः] उन्नताः, [भुग्नबालाः] प्रह्वीकृतपुच्छाः । ‘बालः केशे
शिशो मूर्खं बालो वाजीभपुच्छयोः’ इति विश्वः । [उन्मूर्द्धानः] उन्नत-
मस्तकाः सन्तः, [स्पष्टदन्तध्वनि] यथा तथा, [सन्निपत्य अपरान्, तैः]
सह, [प्रायुध्यन्त] । दिवादियुध्यतेः कर्त्तरि लङ् । स्वभावोक्तिः
॥ ३२ ॥

* “कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो हे वाच्ये समासवच्च बहुलम्” इत्येकैव वार्त्तिक-
सूत्रं टीकाकृता व्याख्यायां विभज्य पठितमिति ज्ञेयम् । एषग्विधया पाठस्य अनाकरत्व-
मित्यवधेयम् ।

† अत्रेदमवधातव्यं, प्रोङ्कृतखण्डवार्त्तिकसूत्रस्य तु प्रबोजनमन्यदेव, इह तु
असमासत्वपक्षे पूर्वपदस्यैकवचनप्रतिपादनार्थमन्यदेव वार्त्तिकसुहृतं दीक्षितैः यथा,—
“असमासवद्भावे पूर्वपदस्यस्य सुपः सुबन्तव्यः” इति । एतदेव वार्त्तिकं स्वाभीप्सित-
सिद्धये उद्धर्तुमुचितमिति मन्यामहे ; यतः,—“अन्योऽन्येषां पुष्करैरामृशन्तः” इति
माघ. इत्युक्ता चैतदेव चरणम् उदाहरणविधया प्रोङ्कृतमत्रैव वार्त्तिकसूत्रे दीक्षितैः,
अमवशात् पाठवैकल्यं जातमिति विभावयामः ।

द्राघोयांसः संहताः स्थेमभाज-

श्चारूदग्रास्तीक्ष्णतामत्यजन्तः ।

दन्ता दन्तैराहताः सामजानां

भङ्गं जग्मुर्न स्वयं सामजाताः ॥ ३३ ॥

मातङ्गानां दन्तसङ्घट्टजन्मा

हेमच्छेदच्छायचञ्चच्छिखाऽग्रः ।

लग्नोऽप्यग्निश्चामरेषु प्रकामं

माञ्जिष्ठेषु व्यज्यते न स्म सैन्यैः ॥ ३४ ॥

द्राघोयांस इति ।—[द्राघोयांसः] दौर्घतराः । “प्रियस्थिर—” (६।४।१५७ पा०) इत्यादिना दौर्घस्य ईयसुनि द्राघादेशः । [संहताः] सुघटिताः, अत एव [स्थेमभाजः] स्वैर्यभाजः । “प्रियस्थिर—” (६।४।१५७ पा०) इत्यादिना स्थिरशब्दस्थेमनिचि ख्याऽऽदेशः । चारवी रम्याः, उदग्रा उन्नताश्च ते [चारूदग्राः] । विशेषणसमासः । [तीक्ष्णतां] नैश्चित्यम्, [अत्यजन्तः, सामजानां] गजानां, [दन्ताः, दन्तैः] प्रतिगज-विषाणैः, [आहताः] सन्तः, [भङ्गं] भेदं, [जग्मुः] बभङ्गुरित्यर्थः, [सामजाताः] दन्तिनस्तु, [स्वयं] भङ्गं पराजयं, [न] जग्मुः, दन्तभङ्गेऽपि स्वयं न परावर्तन्त इत्यर्थः । अत्रापरावर्तित्वेन वर्ण्यतया प्रकृतत्वादुपमेयानां दन्तिनामुपमानदन्तापेक्षया अभग्नत्वेनाऽऽधिक्चोक्तेर्व्यतिरेकस्तुल्ययोगिताया बाधक इति गमयितव्यम् ॥ ३३ ॥

मातङ्गानामिति ।—[मातङ्गानां] दन्तिनां, [दन्तसङ्घट्टजन्मा] दन्तसङ्घट्टोत्थः, [हेमच्छेदच्छायचञ्चच्छिखाऽग्रः] हेमच्छेदच्छायानि कनकपरागवर्णानि, चञ्चन्ति चलन्ति च, शिखाऽग्राणि ज्वालाऽग्राणि यस्य सः, [अग्निः] ; मञ्जिष्ठया ओषधिविशेषेण, रक्तेषु [माञ्जिष्ठेषु] । “तेन रक्तं रागात्” (४।२।१ पा०) इत्यणप्रत्ययः । ‘मञ्जिष्ठा विकसा

ओषामासि मत्सरोत्पातवाता-
 ऽऽश्लिष्यद्दन्तक्ष्मारुहां घर्षणोत्थैः ।
 यौगान्तेर्वा वङ्गिभिर्वारणानाम्
 उच्चैर्मूर्ध्व्योस्मि नक्षत्रमाला ॥ ३५ ॥
 सान्द्राम्भोदश्यामले सामजानां
 वृन्दे नीताः शोणितैः शोणिमानम् ।
 दन्ताः शोभामापुरम्भोनिधीनां
 कन्दोद्भेदा वैद्रुमा वारिणीव ॥ ३६ ॥

जिह्वी' इत्यमरः । [चामरेषु लग्नोऽपि सैन्यैः प्रकामं, न व्यज्यते]
 न विविच्यते, [स्म] ; सावर्ण्यादिति भावः । अतः सामान्यालङ्कारः ;—
 'सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्वन्तरैकता' इति लक्षणात् । स च
 विशेषणोत्थकाव्यलिङ्गसङ्कीर्णः ॥ ३४ ॥

ओषामासि इति ।—[मत्सरोत्पातवाताऽऽश्लिष्यद्दन्तक्ष्मारुहां] मत्सरो
 वैरमेव, उत्पातवातः आकस्मिकवायुः, तेनाऽऽश्लिष्यतां संयुज्यमानानां,
 दन्तानामेव क्ष्मारुहां वृक्षाणां, [घर्षणोत्थैः] घर्षणोत्थानां जन्म येषां तैः,
 [वङ्गिभिर्यौगान्तेर्वा] युगान्तभदैर्वङ्गिभिरिव, [वारणानाम्, उच्चैः]
 उच्चतैः ; मूर्धा व्योमेव तस्मिन् [मुर्ध्व्योस्मि, नक्षत्रमाला] हारविशेषः ।
 'सैव नक्षत्रमाला स्यात् सप्तविंशतिमौक्तिकैः' इत्यमरः । ज्योतिर्मण्डलञ्च,
 [ओषामासि] उवोष, दग्धेत्यर्थः । 'उष दाहे' इति धातोः कर्मणि
 लिट् । "उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्" (३।१।३८ पा०) इत्याम्प्रत्ययः,
 लघूपधगुणः, "कृच्चानुप्रयुज्यते लिटि" (३।१।४० पा०) इत्यस्तेश्चानु-
 प्रयोगः । अत्र नक्षत्रमालयोरभेदाध्यवसायेन निर्देशात् रूपकश्लेष-
 सङ्कीर्ण्यसुपमा ॥ ३५ ॥

सान्द्राम्भोदेति ।—[सान्द्राम्भोदश्यामले] सान्द्रञ्च तदम्भोदश्याम-

आकम्प्रागैः केतुभिः सन्निपातं
 तारोदौर्गाग्रैवनादं व्रजन्तः ।
 मग्नानङ्गे गाढमन्यद्विपानां
 दन्तान् दुःखादुत्खनन्ति स्म नागाः ॥३७॥
 उत्त्विष्योच्चैः प्रस्फुरन्तं रदाभ्या-
 मीषादन्तः कुञ्जरं शाववीयम् ।
 शृङ्गप्रोतप्रावृषेण्याम्बुदस्य
 स्पष्टं प्रापत् साम्यमुर्वीधरस्य ॥ ३८ ॥

लञ्च तस्मिन्, [सामजानां] गजानां, [वन्दे शोणितैः, शोणिमानम्]
 आरुण्यं, [नौताः दन्ताः, अम्भोनिधीनां] वारिनिधीनां, [वारिणि] ;
 विद्रुमाणां प्रबालानां इमे [वैद्रुमाः] । 'विद्रुमः पुंसि प्रबालं
 पुंनपुंसकम्' इत्यमरः । [कन्दोद्भेदाः] कन्दो मूलपिण्डः, तस्योद्भेदाः
 प्ररोहाः, [इव शोभामापुः] ; इत्युपमा ॥ ३६ ॥

आकम्प्रागैरिति ।—[आकम्प्रागैः] आकम्प्राणि दन्तोत्खननसङ्घो-
 भाद्भृशं कम्प्राणि, अग्राणि येषां तैः, [केतुभिः] ध्वजैः, [सन्निपातं]
 सङ्घर्षं, [व्रजन्तः] ; इति दुःखहेतूक्तिः । [नागाः] गजाः, [तारो-
 दौर्गाग्रैवनादं] तारमुच्चैः, उदौर्गाः उत्पन्नः, ग्रैवाणां श्रोवामृत्पन्नानां
 षट्ङ्गलभूषणादीनां, नादो यस्मिन् कर्मणि तत् तथा, [अन्यद्विपानां]
 प्रतिगजानाम्, [अङ्गे, गाढं मग्नान्] अन्तःप्रविष्टान्, [दन्तान्, दुःखा-
 दुत्खनन्ति स्म] तेषां गाढमग्नत्वात्, स्वयं केतुभाराऽऽक्रान्तत्वाच्च
 कृच्छ्रादुज्ज्वुरित्यर्थः । अत्रोक्तभारमज्जनयोर्विशेषणगत्या दुःखोत्खनन-
 हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ॥ ३७ ॥

उत्त्विष्येति ।—ईषे लाङ्गलदण्डाविव, दन्तो यस्य सः [ईषादन्तः]
 महादन्तो दन्ती । 'ईषा लाङ्गलदण्डः स्यात्' इत्यमरः । [प्रस्फुरन्तं

भग्नेऽपीभे स्वे परावर्त्य देहं
योद्वा सार्द्धं व्रीडया मुञ्चतेषून् ।
साकं यन्तुः सम्मदेनानुबन्धौ
दूनोऽभीक्ष्णं वारणः प्रत्यरोधि ॥ ३६ ॥
व्याप्तं लोकैर्दुःखलभ्यापसारं
संरम्भित्वादेत्य धीरो महीयः ।

प्राणोत्क्रमणदुःखादुद्धसन्तम् ; शालवस्येदं [शालवीयं कुञ्जरं, रदाभ्यां]
दन्ताभ्याम्, [उच्चैरुत्क्षिप्य] ऊर्ध्वमुद्यम्य, [शृङ्गप्रोतप्रावृषेण्याम्बुदस्य]
शृङ्गे शिखरे, प्रोतः स्यूतः, प्रावृषेण्यः प्रावृषि भवः, अम्बुदो यस्य तस्य ।
“प्रावृष एण्यः” (४।३।१७ पा०) इत्येण्यप्रत्ययः । [उर्वीधरस्य] गिरेः,
[साम्यं] सादृश्यं, [स्पष्टं प्रापत्] । आप्रोतेर्लुङि “पुष्पादि—”
(३।१।५५ पा०) इति च्चि रडादेशः ॥ ३८ ॥

भग्नेऽपीति ।—[स्वे] स्वकीये, [इभे] गजे, [भग्नेऽपि, देहं]
खाङ्गं, [परावर्त्य] प्रतिपक्षाभिमुखमावर्त्य । वृतेर्ख्यन्ताह्वाप् । अण्य-
न्तस्त्वपपाठः, अकर्मकस्य कर्मानन्वयात् । [व्रीडया सार्द्धमिषून् मुञ्चता]
इषुमीक्ष्णोऽन स्वगजभङ्गव्रीडां निरस्यतेत्यर्थः, [योद्वा] भग्नेभ्यश्चैन
भटेन कर्त्वा । [अभीक्ष्णं, दूनः] इषुभिस्तप्तः । “त्वादिभ्यः” (८।२।
४४ पा०) इति निष्ठानन्वम् । अनुबन्नातीति [अनुबन्धौ वारणः, यन्तुः]
प्रतिगजाऽऽरोहस्य, [सम्मदेन साकं] स्वेभजयजन्नेन हर्षेण सह । “प्रमद-
सम्पदौ हर्षे” (३।३।६८ पा०) इति निपातः । [प्रत्यरोधि] प्रति-
रुद्धः ; तत्प्रतिरोधेन तत्सम्पदस्यापि प्रतिरोधव्याप्तेरिति भावः ।
‘साकं सार्द्धं समं सह’ इत्यमरः । अत्र व्रीडितेषुमीक्ष्णयोः सम्पदयन्त-
प्रतिरोधयोश्च कार्यकारणयोस्तत्पौर्वापर्यविवर्त्यरूपातिशयोक्त्या सह-
भावीकृतेः सहीक्तिः सङ्कीर्यते ॥ ३६ ॥

सेनामध्यं गाहते वारणः स्म
 ब्रह्मेव प्रागादिदेवोदरान्तः ॥ ४० ॥
 भृङ्गश्रेणीश्यामभासां समूहै-
 नाराचानां विद्धनौरन्मुदेहः ।
 निर्भीकत्वादाहवेनाहतेच्छो
 हृष्यन् हस्ती हृष्टरोमेव रेजे ॥ ४१ ॥

व्याप्तमिति ।—[वारणः] कश्चिदहन्ती, [संरम्भित्वात्] क्रोधित्वात् । ‘संरम्भः सम्भ्रमे कोपे’ इति विश्वः । [घौरः] निर्भीकः सन्, [एत्य] आगत्य, [महीयः] विपुलं, [लोकैः] जनैः, अन्यत्र,— भुवनैश्च, [व्याप्तम्] । ‘लोकस्तु भुवने जने’ इत्यमरः । अतः [दुःखलभ्या-पसारं] दुःखलभ्यः अपसारोऽपसरणं यत् तत्, [सेनामध्यं, प्राक्] पुरा, [आदिदेवोदरान्तः] आदिदेवस्य विष्णोः, उदरान्तरुदराभ्यन्तरं, [ब्रह्मा] स्रष्टा, [इव, गाहते स्म] प्रविवेश । पुरा किल यथा वाचं सिसृक्षुः ब्रह्मा पूर्वसृष्टिदृष्ट्या विष्णोः कुत्रिं प्राविशदिति पौराणिकी कथा । केचित् ब्रह्मा ब्राह्मणो मार्कण्डेय इति व्याचक्षते, सोऽपि भगवन्महिमाऽवलीकनकौतुकात्तदनुज्ञया महाप्रलये तद्दुदरं प्रविश्य बभ्रामेत्यागमः । ‘ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः’ इत्यमरः । उपमाऽलङ्कारः ॥ ४० ॥

भृङ्गेति ।—[भृङ्गश्रेणीश्यामभासां] भृङ्गश्रेणीव श्यामभासां कृष्णवर्णानां, [नाराचानाम्] अयोमयेषुविशेषाणां, [समूहैः, विद्धनौरन्मुदेहः] विद्धः नौरन्मुो निर्विवरः, देहो यस्य सः, तथाऽपि [निर्भीकत्वादाहवेन, अहतेच्छः] अव्याहृतोत्साहः, अत एव [हृष्यन्] मोदमानः, [हस्ती, हृष्टरोमेव] हर्षात् पुलकित इव इत्युत्प्रेक्षा । “हृषेलीमसु” (७।२।२६ पा०) इति विकल्पादिडभावः । [रेजे] शुशुभे । “फणाच्च सप्तानाम्” (६।४।१२५ पा०) इति विकल्पादेत्वाभ्यासलोपो ॥ ४१ ॥

आताम्राऽऽभा रोषभाजः कटान्ता-
 दाशूत्खाते मार्गणे धूर्गतेन ।
 निश्च्योतन्ती नागराजस्य जज्ञे
 दानस्याऽऽहो लोहितस्येव धारा ॥ ४२ ॥
 क्रामन् दन्तौ दन्तिनः साहसिक्या-
 दौषादण्डौ मृत्युशय्यातलस्य ।
 सैन्यैरन्यस्तत्क्षणादाशशङ्के
 स्वर्गस्योच्चैरर्द्धमार्गाधिरूढः ॥ ४३ ॥

आतामेति ।—[रोषभाजः] क्रुद्धस्य, [नागराजस्य] महिभस्य,
 [कटान्तात्] गण्डस्थलात्, [निश्च्योतन्ती] प्रागिव सवन्ती, [दानस्य]
 मदस्य, [धारा, आताम्राऽऽभा] क्रौंघादरुणवर्णा, [जज्ञे] जाता,
 [आहो, धूर्गतेन] पुरोगतेन यन्त्रा, [मार्गणे] शरे, [आशूत्खाते,
 लोहितस्य] क्षतजस्य, [इव] धारा जज्ञे । जनेः कर्त्तरि लिट् । किमियं
 क्रौंधारुणा मदधारा ? शरीडरणजन्या रक्तधारा वा ? इत्युभयकारण-
 सम्भवात् सादृश्याच्च संशयः ; स च विकल्पितसादृश्यमूल इत्यलङ्कारः
 ॥ ४२ ॥

क्रामन्निति ।—[मृत्युशय्यातलस्य] अन्तकपर्यङ्करूपस्य । ‘अधः-
 स्वरूपयोरस्त्री तलम्’ इत्यमरः । [इषादण्डौ], दारुविशेषो, तत्-
 सदृशावायतावित्यर्थः, [दन्तिनो दन्तौ] । सहसा वर्त्तत इति साह-
 सिकः, “ओजःसहोऽम्भसा वर्त्तत” (४।४।२७ पा०) इति ठक्प्रत्ययः,
 तस्य भावात् [साहसिक्यात् क्रामन्] साहसवानित्यर्थः, [अन्य-
 स्तत्क्षणात्, उच्चैः] ऊर्द्धस्य, [स्वर्गस्य, अर्द्धमार्गाधिरूढः] अर्द्धश्चासौ मार्ग-
 श्चेत्यर्द्धमार्गः, तमधिरूढः, इति [सैन्यैः, आशशङ्के] उत्प्रेक्षितः ;
 इत्युत्प्रेक्षा ॥ ४३ ॥

कुर्वञ्जोत्स्नाविप्रुषां तुल्यरूप-
 स्तारस्ताराजालसारासामिव द्याम् ।
 खङ्गाऽऽघातैर्दारिताद्वन्तिकुम्भा-
 दाभाति स्म प्रोच्छलन्मौक्तिकौघः ॥ ४४ ॥
 दूरोत्क्षिप्तक्षिप्रचक्रेण क्लृप्तं
 मत्तो हस्तं हस्तिराजः स्वमेव ।
 भीमं भूमौ लोलमानं सरोषः
 पादेनासृक्पङ्कपेषं पिपेष ॥ ४५ ॥

कुर्वन्निति ।—[ज्योत्स्नाविप्रुषां तुल्यरूपः] चन्द्रिकाबिन्दुस्वरूपः,
 [तारः] शुद्धः । ‘तारो मुक्तादिसंशुद्धौ’ इति विश्वः । [खङ्गाऽऽघातै-
 र्दारिताद्वन्तिकुम्भात्, प्रोच्छलन्] उत्पतन्, [मौक्तिकौघः] मुक्तापुञ्जः,
 [द्याम्] आकाशं, [ताराजालसारां] नक्षत्रशबलितां, तारकिता-
 मित्यर्थः, [कुर्वन्निव]; इत्युत्प्रेक्षा । ‘सारः शबलपीतयोः’ इति विश्वः ।
 [आभाति स्म] बभौ ॥ ४४ ॥

दूरोत्क्षिप्तेति ।—[मत्तः, हस्तिराजः] करौन्द्रः, [दूरोत्क्षिप्तक्षिप्र-
 चक्रेण] दूरात् उत्क्षिप्तेन प्रास्तेन, अन एव क्षिप्रेण सत्त्वरेण, चक्रेण,
 [क्लृप्तम्]; अत एव [भूमौ, लोलमानं] लुठमानम् । लोलते-
 रनात्मनेपदित्वात् “ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्” (३।२।१२८
 पा०) इति ताच्छील्ये चानश्प्रत्ययः । अत एव ‘लोलमानादयश्चानश्’
 (पूअधि० २अध्या० ८सू०) इति वामनः । [भीमं] भयङ्करं, [स्वं] स्वकीयम्,
 [एव हस्तं सरोषः] सन्, [पादेन] अङ्घ्रिणा ; असृक्पङ्केन पङ्कीभूतेनासृजा,
 पिनष्टीति [असृक्पङ्कपेषम्] । “स्नेहं पिपः” (३।४।३८ पा०)
 इति णमुल् । [पिपेष] । कषादित्वादनुप्रयोगः । रक्तपङ्केन स्नेह-

आपस्कारालूनगात्रस्य भूमिं
 निःसाऽऽधारं गच्छतोऽवाङ्मुखस्य ।
 लब्धाऽऽयामं दन्तयोर्युग्ममेव
 स्वं नागस्य प्रापदुत्तम्भनत्वम् ॥ ४६ ॥
 लब्धस्पर्शं भूव्यधादव्यथेन
 स्थित्वा किञ्चिद्दन्तयोरन्तराले ।
 ऊर्ध्वाङ्घ्रासिच्छिन्नदन्तप्रवेष्टं
 जित्वोत्तस्थे नागमन्येन सद्यः ॥ ४७ ॥

द्रव्येण ममर्देत्यर्थः । क्रुद्धमत्तयोः कुतो विवेकः ? इति भावः ।
 अत्र पेपणासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ४५ ॥

आपस्कारादिति ।—गात्रमूलमापस्कारम् [आपस्कारात्] आमू-
 लात् । आङो विकल्पादसमासः । [लूनगात्रस्य] छिन्नजङ्घस्य । ‘द्वौ
 पूर्वपश्चाज्जङ्घाटिर्देशौ गात्राऽवरे क्रमात्’ इत्यमरः । अत एव [अवा-
 ङ्मुखस्य] मतः ; साऽऽधारं सावलम्बनं न भवतीति [निःसाऽऽधारं] यथा
 तथा, [भूमिं गच्छतः] पततः इत्यर्थः, [नागस्य, लब्धाऽऽयामं] प्राप्त-
 देर्घ्यम्, आयतमित्यर्थः, [स्वं] स्वकोयं, [दन्तयोर्युग्ममेव, उत्तम्भन-
 त्वम्] अवलम्बनत्वं, [प्रापत्] । जङ्घाच्छेदेऽपि दन्तावष्टम्भाटपतित
 इत्यर्थः । अत्र स्वभावातिशयोक्त्योः संसृष्टिः ॥ ४६ ॥

लब्धस्पर्शमिति ।—[भूव्यधात्] दन्ताभ्यां भुवो विद्धत्वादित्यर्थः ।
 “व्यधजपोरनुपसर्गे” (३।३।६१ पा०) इत्यप्रत्ययः । [अव्यथेन]
 स्वयमविद्धत्वादव्यथेन सता, [अन्येन] केनचिद्गटेन, [दन्तयोरन्तराले
 किञ्चित्, लब्धस्पर्शं] लब्धः स्पर्शो यस्मिन् कर्मणि तत्, दन्ताभ्यां भट-
 स्पर्शं यथा तथा, [स्थित्वा, ऊर्ध्वाङ्घ्रासिच्छिन्नदन्तप्रवेष्टम्] ऊर्ध्वं प्रसा-

हस्तेनाग्रे वीतभीतिं गृहीत्वा
 कञ्चिद्दालः क्षिप्तवानूर्ध्वमुच्चैः ।
 आसीनानां व्योम्नि तस्यैव हेतो-
 दिव्यस्त्रीणामर्पयामास नूनम् ॥ ४८ ॥
 कञ्चिद्दूरादायतेन द्रढीयः-
 प्रासप्रोतस्रोतसाऽन्तःक्षतेन ।
 हस्ताग्रेण प्राप्तमेवाग्रतोऽभू-
 दानैश्वर्य्यं वारणस्य ग्रहीतुम् ॥ ४९ ॥

रितेन, अर्द्धासिना खड्गैकदेशेन, छिन्नः चूर्णितः, दन्तप्रवेष्टो दन्तवेष्टनं
 यस्य तं, [नागं जित्वा, सद्यः] एव, [उत्तस्थे] उल्यितम् । भावे
 लिट् । अत्रापि तथोल्यानाद्यसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥४७॥

हस्तेनेति ।—[व्यालः] दुष्टदन्ती । ‘व्यालो दुष्टगजे सर्पे’ इति
 विश्वः । [अग्रे, वीतभीतिं] निर्भीकं, भीरोः स्वर्गाभावादिति भावः ।
 [कञ्चित्] वीरं, [हस्तेन गृहीत्वा, ऊर्ध्वम्] उपरि, [उच्चैः क्षिप्तवान्] ।
 उत्प्रेक्ष्यते ; [तस्यैव हेतोः] तेनैव हेतुना, तद्दरणार्थमेवेत्यर्थः ।
 “सर्वनाम्नस्तृतीया च” २।३।२७ पा०) इति चकारात् पठ्ये । [व्योम्नि,
 आसीनानाम्] अवस्थितानाम् । “ई दासः” (७।२।८३ पा०) इति
 शानच् ईकारः । [दिव्यस्त्रीणां] स्वर्गस्त्रीणाम्, अमरनारीणामिति
 यावत्, [अर्पयामास नूनम्] ॥ ४८ ॥

कञ्चिदिति ।—[दूरादायतेन अन्तः, क्षतेन] विक्षतेन, अत एव
 [द्रढीयः प्रासप्रोतस्रोतसा] द्रढीयसा प्रासेन प्रोतं स्रोतो यत्र तेन,
 [हस्ताग्रेण], करणेन । [अग्रतः एव, प्राप्तम्] अपि, [कञ्चित्]
 भटं, [ग्रहीतुम्] आदातुं, [वारणस्य] ; अनीश्वरस्य भावः [आनैश्वर्य्यम्]

तन्वाः पुंसो नन्दगोपाऽऽत्मजायाः
 कंसेनेव स्फोटिताया गजेन ।
 दिव्या मूर्तिर्व्योमगैरुत्पतन्ती
 वीक्षामासे विस्मितैश्चण्डिकेव ॥ ५० ॥
 आक्रम्यैकामग्रपादेन जङ्घा-
 मन्यामुच्चैराददानः करेण ।
 सास्थिस्वानं दारुवद्दारुणाऽऽत्मा
 कञ्चिन्मध्यात् पाटयामास दन्तौ ॥ ५१ ॥

असामर्थ्यम्, [अभूत्] । “नञः शुचीश्वर—” (७।३।३० पा०) इत्या-
 दिना नञपूर्वपदोभयपदद्वन्द्विः । अत्रापि आनैश्चर्य्यसम्बन्धोक्तोरति-
 शयोक्तिः ॥ ४९ ॥

तन्वा इति ।—[गजेन, स्फोटितायाः] विदारितायाः, [पुंसः]
 कस्यचिद्दौरस्य, [तन्वाः] शरीरात्, [कंसेन] स्फोटितायाः [नन्द-
 गोपाऽऽत्मजायाः] नन्दकन्यायाः, [इव, उत्पतन्ती दिव्या मूर्तिः
 चण्डिकेव] नन्दकन्याशरीरादाविर्भवन्ती कालिकेव, [विस्मितैः,
 व्योमगैः] खेचरैः, [वीक्षामासे] वीक्षिता । ईक्षतेः कर्मणि लिट्,
 “इजादेश्च गुरुमतोऽन्तच्छः” (३।१।३६ पा०) इत्याम्बन्धयः । मनुष्य-
 भावमुत्सृज्य देवभावं गतेत्यर्थः । उपमा व्यक्ता । पुरा किल दुरा-
 त्मनः कंसस्य प्रतारणाय भगवदाज्ञया तन्वायाश्चक्तिर्नन्दगोपाज्जाता
 कंसेन हिंसितेति पौराणिकाः ॥ ५० ॥

आक्रम्येति ।—[दारुणाऽऽत्मा] क्रुद्धचित्तः, [दन्तौ एकां जङ्घामग्रपादे-
 नाऽऽक्रम्य, अन्यां] जङ्घाम्, [उच्चैः] उन्नतेन, [करेण, आददानः] आकर्ष-
 यन्, [सास्थिस्वानं] भज्यमानास्थिपटकारशब्दयुक्तं यथा तथा,

शोचित्वाऽग्रे भृत्ययोर्मृत्युभाजो-

रर्थ्यः प्रेम्णा नो तथा वल्लभस्य ।

पूर्वं कृत्वा नेतरस्य प्रसादं

पश्चात्तापादाप दाहं यथाऽन्तः ॥ ५२ ॥

उत्प्लुत्याऽऽरादईचन्द्रेण लूने

वक्त्रेऽन्यस्य क्रोधदष्टोष्ठदन्ते ।

सैन्यैः कण्ठच्छेदलीने कबन्धा-

इयो बिभ्ये वल्गातः सासिपाणेः ॥ ५३ ॥

[कञ्चित्] वीरं, [दारुवत्] काष्ठवत्, [मध्यात् पाटयामास] मध्यं विभज्य पाटयामासेत्यर्थः । ल्यब्लोपे पञ्चमी । उपमा ॥ ५१ ॥

शोचित्वेति ।—ऋच्छतीति [अर्थ्यः] । “अर्थ्यः स्वामिवैश्ययोः” (३।१।१०३ पा०) इति यत्प्रत्ययान्तो निपातः । [अग्रे] समक्षमेव, [मृत्युभाजोः] मरणं गतयोः, [भृत्ययोः शोचित्वा, वल्लभस्य] एतयोर्मध्ये प्रियभृत्यस्य सम्बन्धिना, [प्रेम्णा] तद्गतप्रेम्णेत्यर्थः, [तथा] तेन प्रकारेण, [अन्तः, दाहं] सन्तापं, [नो आप ; यथा] येन प्रकारेण, [इतरस्य] अवल्लभस्य, [पूर्वं] जीवनकाले, [प्रसादं] प्रीतिदानाद्यनुग्रहं, [न कृत्वा, पश्चात्तापात्] हतोऽयमस्माभिरप्रीणित एव प्राणान् प्रादादित्यनुश्रयात्, दाहमाप । प्रियभृत्यमरणादप्यसन्नानितमरणमेव स्वामिनो दुःसहदुःखहेतुरासौदित्यर्थः । स्वभावोक्तः ॥ ५२ ॥

उत्प्लुत्येति ।—[ईचन्द्रेण] बाणेन, [लूने] छिन्ने, तथाऽपि [क्रोधदष्टोष्ठदन्ते] क्रोधेन दष्टो ओष्ठो यैस्ते दन्ता यस्य तस्मिन्, [अन्यस्य] योधस्य, [वक्त्रे, आरात्] अनतिदूरम्, [उत्प्लुत्य] । ‘आरादूरसमी-

तूर्याऽऽरावैराहितोत्तालताले-
गायन्तीभिः काहलं काहलाभिः ।
नृत्ते चक्षुःशून्यहस्तप्रयोगं
काये कूजन् कम्बुरुच्चैर्जहास ॥ ५४ ॥

पयोः' इत्यमरः । [भ्रयः] पुनरपि, [कण्ठच्छेदलीने] कण्ठस्य छेदः
क्लिन्नदेशः, तत्र लीने स्थिते सति, [वलातः] नृत्यतः, [सासिपाणैः]
सासिः पाणिर्यस्य तस्मात्, [कबन्धात्] अपमूर्द्धकलेवरात् । “भीता-
र्थानां भयहेतुः” (१।४।२५ पा०) इति पञ्चमी । [सैन्यैः, बिभ्ये]
भीतम् । भावे लिट् । लूनस्यापि वक्तव्यं पनः स्वस्थानपातित्वाद्दल-
नासिधारणाभ्यां कबन्धादप्यकबन्धभान्त्या सर्वे बिभ्युरित्यर्थः । अत
एव भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ५३ ॥

तूर्याऽऽरावैरिति ।—[आहितोत्तालतालैः] आहिताः सम्पादिताः,
उत्तालाः प्रस्फुटाः, तालाः करपुटादिक्रियामानानि येषु तैः । ‘तालः
कालक्रियामानम्’ इत्यमरः । [तूर्याऽऽरावैः] नृदङ्गादिवाद्यघोषैः, तथा
[काहलं] भृशं, [गायन्तीभिः] ध्वनन्तीभिः, [काहलाभिः] शुष्क-
वाद्यविशेषैश्च करणैः । ‘काहलं भृशशुष्कयोः । वाद्यभाण्डविशेषे
तु काहलाः काहलः खले ॥’ इति विश्वः । [काये] अपमूर्द्धि कलेवरे,
अत एव [चक्षुःशून्यहस्तप्रयोगं] चक्षुःशून्यो दृष्टिरहितः, हस्तप्रयोगो
यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा, [नृत्ते] नृत्यति मति । कर्त्तरि क्तः ।
[कूजन्] ध्वनन्, [कम्बुः] शङ्खः, तटस्थ इवेत्यर्थः । [उच्चैः] उच्चैस्तरां,
[जहास], दृष्टिशून्याभिनयस्य नाट्यशास्त्रविरोधात् अट्टहासमक-
रोदित्यर्थः । व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्योत्प्रेक्षा । ‘अङ्गैरालापयेज्जीतं हस्ते-
नार्थं प्रदर्शयेत् । दृष्टिभ्यां भावयेद्भावं पादाभ्यां तालनिर्णयः ॥’ इति
नाट्यविदः ॥ ५४ ॥

प्रत्यावृत्तं भङ्गभाजि स्वसैन्ये
 तुल्यं मुक्तैराकिरन्ति स्म कञ्चित् ।
 एकौघेन स्वर्णपुङ्खैर्द्विषन्तः
 सिद्धा माल्यैः साधुवादैर्द्वयेऽपि ॥ ५५ ॥
 बाणाऽऽक्षिप्त्वाऽऽरोहशून्याऽऽसनानां
 प्रक्रान्तानामन्यसैन्यैर्ग्रहीतुम् ।
 संरब्धानां भ्राम्यतामाजिभूमौ
 वारौ वारैः सस्मरे वारणानाम् ॥ ५६ ॥

प्रत्यावृत्तमिति ।—[स्वसैन्ये भङ्गभाजि] सति, [प्रत्यावृत्तम्];
 अभ्यमितं, [कञ्चित्] वीरं, [तुल्यम्] एककालं, [मुक्तैः, स्वर्णपुङ्खैः]
 शरविशेषैः, [एकौघेन] एकप्रहारेण, [द्विषन्तः आकिरन्ति स्म ।
 सिद्धाः] खेचराः, [माल्यैः] दिव्यमालाभिः । चातुर्वर्ण्यादित्वात्
 ष्यञ्प्रत्ययः । आकिरन्ति स्म । [द्वयेऽपि] द्विषन्तः सिद्धाश्च, [साधु-
 वादैः] साधु साध्विति वाक्यैः, आकिरन्ति स्म । एतत् त्रितयमपि
 युगपत् प्रवृत्तमित्यर्थः । अत्र स्वर्णपुङ्खसुरमाल्यसाधुवादानां प्रकृताना-
 मेव तुल्यकालौघप्रवृत्तिसाम्यादौपम्यावगमात् केवलप्रकृताऽऽस्यदा
 तुल्ययोगिता ॥ ५५ ॥

वाण्येति ।—[बाणाऽऽक्षिप्त्वाऽऽरोहशून्याऽऽसनानां] वाणैराक्षिप्त्वाः
 पातिताः, आरोहाः सादिनो येभ्यस्तानि, अत एव शून्यानि रिक्तानि,
 आसनानि आस्तरणानि येषाम्, अत एव [अन्यसैन्यैः] अन्यैः सैन्यैः, पर-
 सैनिकैरित्यर्थः, [ग्रहीतुं, प्रक्रान्तानाम्] आरब्धानां, समन्तादवरुध्य-
 मानानामित्यर्थः, अत एव [संरब्धानां] क्षुभितानाम्, अत एव [आजि-
 भूमौ, भ्राम्यताम्] अनवतिष्ठमानानां, [वारणानां, वारैः] हन्तैः,

पौनःपुन्यादस्रगन्धेन मत्तो
 मृद्गन् कोपाल्लोकमायोधनोर्व्याम् ।
 पादे लग्नामत्र मालामिभेन्द्रः
 पाशीकल्पामायतामाचकर्ष ॥ ५७ ॥
 कश्चिन्मूर्च्छामित्य गाढप्रहारः
 सिक्तः शीतैः शौकरैर्वारणस्य ।
 उच्छ्वास प्रस्थिता तं जिघृक्षु-
 व्यर्थाऽऽकृता नाकनारौ मुमूर्च्छ ॥ ५८ ॥

[वारी] बन्धनस्थानम् । 'वारः सूर्यादिदिवसे वारो वरण-
 वन्दयोः । वारौ कटीभवन्धन्योः' इति विश्वः । [सम्भरे] स्मृता ;
 तद्धर्मयोगादिति भावः । कर्मणि लिट् । अत्र शून्याऽऽसनत्वादीनां
 विशेषणगत्या वारीस्मरणहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ॥ ५६ ॥

पौनःपुन्यादिति ।—[अत्र, आयोधनोर्व्यां] युद्धभूमौ, [पौनःपुन्यात्]
 पुनःपुनरावृत्तेरित्यर्थः । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्प्रत्ययः । "अव्ययानां
 भमात्वे टिलोपस्य सायंप्रातिकाद्यर्थमुपसङ्गानम्" (वा०) इति
 टिलोपः । [अस्रगन्धेन] रक्तगन्धःऽऽप्राणादिनेत्यर्थः, [मत्तः, इभेन्द्रः]
 महागजः, [कोपात्, लोकं] जनं, [मृद्गन्] क्षुभन्, [पादे लग्नाम्] ;
 ईषदममाप्तां पाशौ [पाशीकल्यां] पाशबन्धनसदृशीम् । 'पाश-
 स्वश्चादिबन्धनम्' इति विश्वः । "बह्वादिभ्यश्च" (४।१।४५ पा०) इति
 विकल्पादीकारः, अभाषितपुंस्कत्वात् "धरूप—" (६।३।४३ पा०)
 इत्यादिना ङस्त्वो न भवति । [आयतां] दीर्घां, [मालामाचकर्ष] ।
 पाशीकल्पेत्यत्र तद्धितगता पूर्णोपमा ॥ ५७ ॥

कश्चिदिति ।—[गाढप्रहारः] गाढः प्रहारो यस्य सः, [कश्चित्]
 वीरः, [मूर्च्छामित्य, वारणस्य शीतैः शौकरैः] पुष्करतुषारैः, [सिक्तः]

लूनग्रीवात् सायकेनापरस्य
 द्यामत्युच्चैराननादुत्पतिष्णोः ।
 त्वेसे मुरधैः सैहिकेयानुकारा-
 द्रौद्राऽऽकारादप्सरोवक्रचन्द्रैः ॥ ५६ ॥
 वृत्तं युद्धे शूरमाश्लिष्य काचित्
 रन्तुं तूर्णं मेरुकुञ्जं जगाम ।

सन्, [उच्छ्वास] उज्जीवति स्म । किन्तु [तं] मूर्च्छामागतं,
 [जिष्टुः] ग्रहीतुमिच्छुः । ग्रहेः सन्नन्तादुत्पत्यः । [प्रस्थिता] तं
 वरीतुमागतित्यर्थः, [नाकनारी, व्यर्थाऽऽकृता] तदुज्जीवनादिफल-
 मनोरथा सती, [मुमूर्च्छ] । अत्राऽऽकृतवैयर्थ्यस्य विशेषणगत्या नाक-
 नारीमूर्च्छाहेतुत्वात् काव्यलिङ्गं मूर्च्छासम्बन्धातिशयोक्त्या सङ्कीर्त्यते
 ॥ ५८ ॥

लूनग्रीवादिति ।—[अपरस्य सायकेन, लूनग्रीवात्] छिन्नकण्ठात्,
 अत एव [द्याम्] आकाशं प्रति, [अत्युच्चैः, उत्पतिष्णोः] उत्पतन-
 शीलात् । “अलङ्कृञ्—” (३।२।१३६ पा०) इत्यादिना इष्णुच्प्रत्ययः ।
 अत एव [सैहिकेयानुकारात्] मिहिकाया अपत्यं पुमान् सैहिकेयो
 राहुः । ‘तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैहिकेयो विधुन्तुदः’ इत्यमरः ।
 “स्त्रीभ्यो ढक्” (४।१।१२० पा०) इति ढक् । तमनुकरोतीति तदनुका-
 रात्, तत्सदृशादित्यर्थः । कर्मण्यणप्रत्ययः । [रौद्राऽऽकारात्] भीषणा-
 ऽऽकृतैः, अस्य वीरस्य [आननात्, मुरधैः] सुन्दरैः, [अप्सरोवक्रचन्द्रैः]
 अप्सरसां वक्रैरेव चन्द्रैः, [त्वेसे] त्वस्वम् । भावे लिट् । अत्र राहुहेतुक-
 तासस्य चन्द्र एव सम्भवात् वक्र चन्द्रैरिति रूपकं सिद्धम् ; तस्य सैहिकेया-
 नुकारादिति स्पष्टोपमाऽपेक्षत्वात् सङ्करः ॥ ५६ ॥

वृत्तमिति ।—[काचित्] अमरनारी, [युद्धे, वृत्तं] मृतम् । ‘वृत्तो-

त्यक्त्वा नाग्नौ देहमेति स्म यावत्
पत्नी सद्यस्तद्वियोगासमर्था ॥ ६० ॥

त्यक्तप्राणं संयुगे हस्तिनीस्था
वीक्ष्य प्रेम्णा तत्क्षणादुद्गतासुः ।
प्राप्याखण्डं देवभूयं सतीत्वा-
दाशिश्लेष स्वैव कञ्चित् पुरन्ध्री ॥ ६१ ॥
स्वर्गेवासं कारयन्त्या चिराय
प्रत्यग्रत्वं प्रत्यहं धारयन्त्या ।

ऽतीते दृष्टे ख्याते वक्तुंलेऽपि व्रते मृते' इति विश्वः । [शूरमाश्लिष्य
रन्तुं तूष्णीं, मेरुकुञ्जं] मेरोः कुञ्जं गह्वरं, [जगाम । यावत्, तद्वि-
योगासमर्था] तद्विरहासहा, [पत्नी सद्योऽग्नौ देहं त्यक्त्वा, नैति स्म]
नाऽऽजगाम । अत्र मेरुकुञ्जासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६० ॥

त्यक्तेति ।—[संयुगे] युद्धे, [त्यक्तप्राणं, कञ्चित्] वीरम् ; हस्तिन्यां
तिष्ठतीति [हस्तिनीस्था] करिणीमारूढा सती, [वीक्ष्य प्रेम्णा
तत्क्षणात्, उद्गतासुः] गतप्राणा, [स्वैव पुरन्ध्री] स्वभार्यैव, [सतीत्वात्]
पतिव्रतान्वात्, [अखण्डम्] अक्षयं, [देवभूयं] देवत्वम् । “भवो भावे”
(३।१।१०७ पा०) इति क्यप् । [प्राप्याऽऽशिश्लेष] । स्त्रीणां पाति-
व्रत्यमेव पतिसालोक्यनिदानं, नाग्निप्रवेशादिकमिति भावः । अत्र
सतीत्वस्य विशेषणगत्या देवभूयहेतुत्वानुक्तेर्न काव्यलिङ्गम् । अति-
शयोक्त्यादिकन्तु यथाम्भवमूह्यम् ॥ ६१ ॥

स्वर्गे इति ।—[कञ्चित्] वीरः, [चिराय] चिरकालं, [स्वर्गे-
वासम्] । “शयवासवासिष्वकालात्” (६।३।१८ पा०) इति विक-
त्यादलुक् । [कारयन्त्या] अनुभावयन्त्या, अहन्यहनि [प्रत्यहम्] ।

कश्चिद्भेजे दिव्यनार्या परस्मिन्
 लोके लोकं प्रीणयन्त्येह कौर्त्या ॥ ६२ ॥
 गत्वा नूनं वैबुधं सद्म रम्यं
 मूर्च्छाभाजामाजगामान्तरात्मा ।
 भूयो दृष्टप्रत्ययाः प्राप्तसंज्ञाः
 साधीयस्ते यद्गणयाद्वियन्ते ॥ ६३ ॥

“नपुंसकादन्वतरस्याम्” (५।४।१०६ पा०) इत्यव्ययीभावे समासान्त-
 ष्टच्प्रत्ययः, “अव्ययानां भमाले टिलोपः” (वा०) * इत्युक्तम् । [प्रत्यग्रत्वं]
 नूतनत्वं, [धारयन्त्या] ; परमप्रेमाऽऽस्पदत्वादिति भावः ; [लोकं,
 प्रीणयन्त्या] अद्भुतत्वं प्रापयन्त्या । प्रीणो ख्यन्ताल्लटः शतरि डौप् ।
 “धूञ् प्रीजोर्नुग्वक्तव्यः” (वा०) † इति नुगागमः । [दिव्यनार्या परस्मिन्-
 लोके, इह] लोके [कौर्त्या] च [भेजे ! प्राप्तः । भेजेः कर्मणि लिट् ।
 रणमरणाल्लोकद्वयमपि जिगायेत्यर्थः । अत्र दिव्याङ्गनाकौर्त्याः प्रकृतयो-
 रेव तुल्यधर्मसम्बन्धात् केवलप्रकृताऽऽस्पदा तुल्ययोगिता ॥ ६२ ॥

गत्विति ।—[मूर्च्छाभाजाम्, अन्तरात्मा] जीवः, [रम्यं, वैबुधं सद्म]
 दिव्यभवनं, [गत्वा आजगाम], मूर्च्छासमये सुरलोकरामणीयकं
 दृष्ट्वा आजगाम, [नूनम्] उत्प्रेक्षायाम् । कुतः ?—[यत्] यस्मात्,
 [प्राप्तसंज्ञाः] लब्धबोधाः सन्तः, [दृष्टप्रत्ययाः] दृढविश्वासाः, [तं, भूयोः]
 पुनरपि, [साधीयः] गाढतरम् । गाढादीयसुनि ‡ “अन्तिकवाढयो-

* “अव्ययात् ल्यप्” (४।२।१०४ पा०) इति सूत्रस्य वार्तिकमेतत् ।

† कौमुद्यां तिङन्ते चुरादौ “धूञ् कम्पन्” इति धातुपाठे उद्धृतमेतत्
 वार्तिकसूत्रमिति ज्ञेयम् ।

‡ “गाढादीयसुनि” इत्यत्र “वाढादीयसुनि” इत्येवमेव भवितुमुचितम् ;
 उद्धृतसूत्रेण हि वादशब्दस्यैव साधाऽऽदेशस्य अनुशिष्टत्वात् ; प्रचलितपाठस्तु लिपि-
 करप्रमादादायातः इत्यनुमीयते ।

कश्चिच्छ्वाऽऽपातमूढोऽपवोढु-
 लब्धा भूयश्चेतनामाहवाय ।
 व्यावर्त्तिष्ट क्रोशतः सख्युरुच्चै-
 स्यक्तश्चाऽऽत्मा का च लोकानुवृत्तिः ? ॥६४॥
 भिन्नोरस्कौ शत्रुणाऽऽकृष्य दूरा-
 दासन्नत्वात् कौचिदेकेषुणैव ।
 अन्योऽन्यावष्टम्भसामर्थ्ययोगा-
 दूर्हाविव स्वर्गतावप्यभूताम् ॥ ६५ ॥

नैदसाधो” (५।३।६३ पा०) इति साधाऽऽदेशः । [रणाय] रथं कर्त्तुम् ।
 [आद्रियन्ते] उत्सेहिरे इत्यर्थः । कर्त्तरि लट् श्यन्प्रत्ययः । कथञ्चि-
 दूर्ज्जीवितानां पुनर्मृत्युप्राप्तिः श्रेयोदर्शनहेतुकेति भावः ॥ ६३ ॥

कश्चिदिति ।—[श्वाऽऽपातमूढः] प्रहारमूर्च्छितः, [कश्चित्] वीरः,
 [चेतनां] संज्ञां, [लब्धा, अपवोढुः] मूर्च्छासमये युद्धभूमेरपनेतुः,
 [सख्युः] मित्रस्य, [उच्चैः क्रोशतः] आगच्छाऽऽगच्छेत्याक्रोशति सति ।
 “षष्ठी चानादरे” (२।३।३८ पा०) इति षष्ठी । क्रोशन्तमनादृत्येत्यर्थः,
 [भूयः] पुनरपि, [आहवाय] रणाय, [व्यावर्त्तिष्ट । आत्मा]
 देहः, [त्यक्तश्च] । तथा हि,—[लोकानुवृत्तिश्च का ?], नैवेत्यर्थः । सुह-
 ज्जनानुरोधस्तु हितानर्थिनः परिच्छेत्तुं व्रथेत्यर्थः । मामान्येन विशेष-
 समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६४ ॥

भिन्नोरस्काविति ।—[शत्रुणा दूरादाकृष्य, आसन्नत्वात्] सच्चिकृष्टत्वात्,
 तयोरित्यर्थः । [एकेषुणैव, भिन्नोरस्कौ] विदारितब्रह्मणो, [कौचित्]
 वीरौ, [अन्योऽन्यावष्टम्भसामर्थ्ययोगात्] अन्योऽन्यावष्टम्भ एव सामर्थ्यं
 तस्य योगात् स्वभावात्, [ऊर्हाविव] ऊर्हं तिष्ठन्ताविव, [स्वर्गतावपि]

भिन्नानस्त्रैर्मोहभाजोऽभिजातान्
 हन्तुं लोलं वारयन्तः स्ववर्गम् ।
 जीवग्राहं ग्राहयामासुरन्ये
 योग्येनार्थः कस्य न स्याज्जनेन ? ॥ ६६ ॥
 भग्नैर्दण्डैरातपत्राणि भूमौ
 पर्यस्तानि प्रौढचन्द्रद्युतीनि ।
 आहाराय प्रेतराजस्य रौप्य-
 स्थालानीव स्थापितानि स्म भान्ति ॥ ६७ ॥

सृतौ, [अभूताम्] । अपिश्चार्थः । तत्र सृतयोरुद्भावस्थानामम्बन्धे-
 ऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६५ ॥

भिन्नानिति ।—[अन्ये] वीराः, [अस्त्रैः, भिन्नान्] विदारितान्,
 अत एव [मोहभाजः] मूर्च्छाभाजः, मूर्च्छाङ्गतानित्यर्थः, [अभिजातान्]
 कुलानान् । ‘अभिजातः स्थितो न्याये कुलीनप्राप्तयोरपि’ इति विश्वः ।
 [हन्तुं, लोलम्] उत्सुकं, [स्ववर्गं वारयन्तः] ; जीवं गृहीत्वा [जीव-
 ग्राहं ग्राहयामासुः] जीवमेव ग्राहयामासुरित्यर्थः । “समूलाकृत-
 जीवेषु हन्तुञ्जग्रहः” (३।४।३६ पा०) इति गणमुत्प्रत्ययः, कषादित्वा-
 दनुप्रयोगः । जीवग्रहणप्रयोजनमर्थान्तरन्यासेनाऽऽह, तथा हि,—
 [योग्येन जनेन] हेतुना, [कस्य] पुंसः, [अर्थः] कीर्त्यादिप्रयोजनं,
 [न स्यात् ?] । स्यादेव सर्वस्यापि इत्यर्थः । अतो वीराणां रणेष्वपि
 अतिपरिच्छतरक्षणमेव श्रेयः । ‘नाऽऽत्तं नातिपरिच्छतम्’ इति हनन-
 निषेधादिति भावः ॥ ६६ ॥

भग्नैरिति ।—[भग्नैर्दण्डैः] हेतुना ; भग्नदण्डत्वादिति भावः ।
 [भूमौ, पर्यस्तानि] उत्तानपतितानि, [प्रौढचन्द्रद्युतीनि] पूर्णेन्दु-
 प्रभाणि, [आतपत्राणि] श्वेतच्छत्राणीत्यर्थः, [प्रेतराजस्य] अन्त-

रेजुर्भ्रष्टा वक्षसः कुङ्कुमाङ्गा
 मुक्ताहाराः पार्थिवानां व्यसूनाम् ।
 हासालक्ष्याः पूर्णकामस्य मन्ये
 मृत्योर्दन्ताः पीतरक्ताऽऽसवस्य ॥ ६८ ॥
 निम्नेष्वोधीभूतमस्त्रक्षताना-
 मसं भूमौ यच्चकासाञ्चकार ।
 रागार्थं तत् किं नु कौमुभमम्भः
 संव्यानानामन्तकान्तःपुरस्य ? ॥ ६९ ॥

कस्य, [आहाराय] भोजनाय, [स्थापितानि] विहितानि, [रौष्य-
 स्थालानि] राजतभाजनानि, [इव भान्ति स्म] इत्युत्प्रेक्षा ॥ ६७ ॥

रेजुर्गिति ।—[व्यसूनां] मृतानां, [पार्थिवानां वक्षसः भ्रष्टाः]
 पतिताः, [कुङ्कुमाङ्गाः] कुङ्कुमारुणिता इत्यर्थः, [मुक्ताहाराः पूर्ण-
 कामस्य] सकलराजकसंहारात् सफलमनोरथस्य, अत एव [पीत-
 रक्ताऽऽसवस्य] पीतं रक्तमेव आमवं धेन तस्य, [मृत्योः, हासात्] अट्ट-
 हासात्, [लक्ष्याः] दृश्याः, [दन्ता रेजुः], इति [मन्ये] इत्युत्प्रेक्षा
 ॥ ६८ ॥

निम्नेष्विति ।—[भूमौ, निम्नेषु] निम्नस्थलेषु, [ओधीभूतं] गङ्गी-
 भूतम्, [अस्त्रक्षतानां] सम्बन्धि, [यत्, असं] रक्तं, [चकासाञ्चकार]
 दिदीपि । ‘चकास्य दीप्तौ’ इति धातोर्लिट्, “कास्यनेकाच आम
 वक्तव्यः” * इत्याम्प्रत्यये कृञोऽनुप्रयोगः । [तत्] असम्, [अन्त-
 कान्तःपुरस्य] कृतान्तावरोधस्य, [संव्यानानाम्] उत्तरौयाणां,

* कौमुष्ठां दीचिते: “कासप्रत्ययादाममन्त्रं लिटि” (३।१।३५ पा०) इति
 सूत्रे “कास्यनेकाज्यद्वयं कर्त्तव्यम्” एवमेव वार्त्तिकस्य पठितमिति ज्ञेयम् ।

रामेण त्रिःसप्तकृत्वो ऋदानां
 चित्रं चक्रे पञ्चकं क्षत्रियासैः ।
 रक्ताम्भोभिस्तत्क्षणादेव तस्मिन्
 सङ्घोऽसङ्घाः प्रावहन् द्वौपवत्यः ॥ ७० ॥
 सन्दानान्तादस्त्रिभिः शिञ्चितास्त्रै-
 राविश्याधः शातशस्त्रावलूनाः ।
 कूर्मौपम्यं व्यक्तमन्तर्नदीना-
 मैभाः प्रापन्नङ्गयोऽसृङ्गयीणाम् ॥ ७१ ॥

[रागार्थं] रञ्जनार्थं, कुसुम्भस्येदं [कौसुम्भम् अम्भः किं नु ?] कुसुम्भ-
 द्रवो नु वा ? इत्युत्प्रेक्षा ॥ ६९ ॥

रामेणेति ।—[रामेण] भार्गवेण, त्रीन् वारान् त्रिः । “द्वित्रि-
 चतुर्भ्यः सुच्” (५।४।१८ पा०) इति सुच्प्रत्ययः । त्रिरावृत्ताः सप्त
 [त्रिःसप्तकृत्वः] एकविंशतिवारानित्यर्थः । “सङ्घायाः क्रियाऽभ्या-
 वृत्तिगणने कृत्वसुच् (५।४।१७ पा०) इति कृत्वसुच्प्रत्ययः । [क्षत्रि-
 यासैः] राजन्यरक्तैः, [चित्रम्] अद्भुतं, [ऋदानां], पञ्च परिमाणस्य
 [पञ्चकम्] । “सङ्घायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु” (५।१।५८ पा०)
 इति सङ्घार्थे कन्प्रत्ययः । [चक्रे] कृतं, [तस्मिन्, सङ्घे] युद्धे । ‘मृध-
 मास्कन्दनं सङ्घम्’ इत्यमरः । [तत्क्षणादेव, रक्ताम्भोभिः] रक्तैरेवा-
 म्भोभिः, [असङ्घाः, द्वौपवत्यः] नद्यः, [प्रावहन्] प्रासरन् । रामेण
 बहुकालेन च स्यमन्तपञ्चकाऽऽख्यं ऋदपञ्चकमेव कथञ्चित् कृतम् । अत्र तु
 क्षणमालेणासङ्घा नद्यः प्रवृत्ताः, इत्युपमानादुपमेयस्याऽऽधिक्योक्तेर्व्यति-
 रेकालङ्कारः ॥ ७० ॥

सन्दानान्तादिति ।—[शिञ्चितास्त्रैः] अभ्यस्तास्त्रविद्यैः, [अस्त्रिभिः]
 आयुधीयैः, [अधः] रथानामधस्तात्, [आविश्य] प्रविश्य, [सन्दा-

पद्माऽऽकारैर्योधवक्त्रैरिभानां
कर्णभ्रष्टैश्चामरैरेव हंसैः ।

सोपस्काराः प्रावहन्नस्रतोयाः

स्रोतस्विन्यो वीचिषूच्चैस्तरङ्गिः ॥ ७२ ॥

नान्तात्] बन्धनप्रदेशात्, गुल्फप्रदेशमधिकृत्येत्यर्थः । ‘सन्दानं पशुनां
पादबन्धनम्’ इति विश्वः । [शातशस्त्रावलूनाः] शातं श्रितम् ।
“शाच्छीरन्यतरस्याम्” (७।४।४१ पा०) इति विकल्पादीत्याभावः ।
तेन शस्त्रेणावलूनाः छिन्नाः ; इभानामिमे [ऐभाः, अङ्गुयः] चरणाः,
[असृज्ययीणां] रक्तविकाराणां, [नदीनाम्, अन्तः] अभ्यन्तरे, [व्यक्तं,
कूर्मोपम्यं] कमठोपमम् । स्वार्थे ष्वप्प्रत्ययः । अत एव “ओपम्बादयः
चातुर्वर्ण्यवत्” (५।अधि० २अध्या० ५५ सू०) इति वामनः । [प्रापन्]
प्राप्ताः । आपो लुङि “पृषादि—” (३।१।५५ पा०) इति च रेखादेशः ।
उपमा ॥ ७१ ॥

पद्माऽऽकारैरिति ।—[उच्चैर्वीचिषु, तरङ्गिः] प्रवमानैः, [पद्माऽऽकारैः]
कमलकल्पैः, [योधवक्त्रैः] भटमुखैः, [इभानां, कर्णभ्रष्टैः] कर्णभ्यो
भ्रष्टैः, [चामरैर्हंसैः एव, सोपस्काराः] सपरिकराः । “संपर्युपेभ्यः
करोती भूषणे” (३।१।१३७ काशि०) इति सुडागमः * । [अस-

* अत्र “संपर्युपेभ्यः करोती भूषणे” (३।१।१३७ पा०) इति सूत्रेण सुडा-
गमः इति काशिकामतम् ; कौमुद्यात् दीक्षितैः “उपात्प्रतियन्नवैकृतवाक्याभ्या-
श्चरिषु च” (३।१।१३८ पा०) इति सूत्रेण सुडागमः प्रतिपादितः । अत्रेदमवधेयम् ;
दीक्षितेन “संपरिभ्यां करोती भूषणे” (३।१।१३७ पा०) इत्यमव सूत्रमुद्धृतं
काशिकायान्तु अत्र सूत्रे उपः अधिकतया सन्निविष्टः, परन्तु “उपात्—” (३।१।१३८
पा०) इति सूत्रे काशिकायां चकारस्य पाठो न दृश्यते, दीक्षितैः अधिकः तत्र
चकारः पठितः, तेनैतदायाति यत् चकारेण भूषणार्थस्य समुच्चयात् दीक्षितमते
“उपात्—” इति सूत्रेणैव सुडागमः सिद्धतीति ।

उत्क्रान्तानामामिषायोपरिष्ठा-
 दध्याकाशं बभ्रमुः पत्रवाहाः ।
 मूर्त्ताः प्राणा नूनमद्याप्यवेक्षा-
 मासुः कायं त्याजिता दारुणास्त्रैः ॥ ७३ ॥
 आतन्वद्भिर्दिक्षु पत्रायनादं
 प्राप्नैर्दूरादाशु तौक्ष्णैर्मुखायैः ।

तोयाः] रक्तजलाः, [स्रोतस्विन्यः] नद्यः, [प्रावहन्] । अत्र रूपको-
 पमयोः सङ्करः सुगमः ॥ ७२ ॥

उत्क्रान्तानामिति ।—पत्राणि वहन्तीति [पत्रवाहाः] पत्रिणः,
 [आमिषाय] आमिषमत्तम् । “क्रियाऽद्यौपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः”
 (३।३।१४ पा०) इति चतुर्थी । [उत्क्रान्तानां] मृतानाम्, [उपरिष्ठात्,
 अध्याकाशम्] आकाशे । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [बभ्रमुः]
 भ्रमुः । “वा जृभ्रमुत्रसाम्” (६।४।१२४ पा०) इति विकल्पादेत्वा-
 भ्यासलोपाभावः । अत्रोत्प्रेक्ष्यते ।—[दारुणास्त्रैः] घोरास्त्रैः, [कायं,
 त्याजिताः] विसर्जिताः । त्यजेर्ष्यन्तात् द्विकर्मकात् कर्मणि क्तः ।
 ‘ग्यन्ते कर्तुंश्च कर्मणः’ इति वचनात् । * [मूर्त्ताः] मूर्त्तिमन्तः, [प्राणाः,
 अद्य] इदानीम्, [अपि] कायम् [अवेक्षामासुः नूनम्] । पूर्वाभिमानात्
 पुनः कायप्रवेशापेक्षिणो मूर्त्ताः प्राणा एव नूनमाराद्भ्रमन्तीत्युत्प्रेक्षाऽर्थः ।
 “इजादेश्च गुरुमतोऽन्तच्छः” (३।१।३६ पा०) इत्याम्प्रत्ययः, “कृच्चान्-
 प्रयुज्यते लिटि” (३।१।४० पा०) इत्यस्तेरनुप्रयोगः । “आम्प्रत्ययवत्—”
 (१।३।६३ पा०) इत्यत्र कृञ् एवेति नियमादस्तेर्नाऽऽत्मनेपदम् ॥ ७३ ॥

* द्विकर्मकनिर्देशे “अकथितश्च” (१।४।११ पा०) इति सूत्रे भाष्यकारिकात्
 एष कारिकापादः ; सम्पूर्णकारिका यथा,—“प्रधानकर्मण्यस्त्र्यं लादीनाङ्-
 द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां स्थाने कर्तुंश्च कर्मणः ॥” इति ।

आदौ रक्तं सैनिकानामजीवै-
 जीवैः पश्चात् पत्रिपूगैरपायि ॥ ७४ ॥
 ओजोभाजां यद्रणे संस्थिताना-
 मादत्तीव्रं सार्द्धमङ्गेन नूनम् ।
 ज्वालाव्याजादुद्धमन्ती तदन्त-
 स्तेजस्तां दीप्तजिह्वा ववाशि ॥ ७५ ॥

आतन्वङ्गिरिति ।—[आदौ दिक्षु, पत्नाग्रनादं] पक्षान्तचोषम्,
 [आतन्वङ्गिः] विस्तरङ्गिः, [दूगादाश, प्रागैः] आगतैः, न जीवन्ति इति
 [अजीवैः] अचेतनैः । पचाद्यजन्तेन नञ्समासः । [पत्रिपूगैः] वाण-
 ब्रातैरित्यर्थः, [तीक्ष्णैर्मुखाग्रैः] करणैः । [सैनिकानां रक्तम्, अपायि]
 पीतम् । पिबतेः कर्मणि लुङ् “आतो युक्चिगकृतोः” (७।३।३३
 पा०) इति युगागमः । [पश्चात्, जीवैः] चेतनैः, पत्रिपूगैः पक्षिसङ्घैः,
 कर्तृभिः । तीक्ष्णैः, मुखाग्रैः चक्षुषुटैः, करणैः । अपायि अलोभयेषां
 पत्रिणां प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतविषयः श्लेषः ॥ ७४ ॥

ओजोभाजामिति ।—दीप्ता ज्वलन्ती जिह्वा यस्याः सा [दीप्तजिह्वा]
 शिवा, [रणे, संस्थितानां] मृतानाम्, [ओजोभाजाम्] ओजस्विनाम्,
 [अङ्गेन] गालेण, [सार्द्धं यत्, तीव्रं] तिग्मं, [तेजः, आदत्] अभक्ष-
 यत् । अर्देलङ् “अदः सर्वेषाम्” (७।३।१०० पा०) इत्याडागमो-
 ऽपृक्तस्य । “आडजादीनाम्” (६।४।७९ पा०) इत्याडागमोऽङ्गस्य ।
 “आटश्च” (६।१।८० पा०) इति वृद्धिः । [तत्, अन्तः] अन्तरेऽन्तरितं,
तेजः [ज्वालाव्याजात्] मुखोल्काच्छलात्, [उद्धमन्ती, तारम्] उच्चैः,
 [ववाशि] रौति स्म । ‘तिरश्चां वाशितं कृतम्’ इत्यमरः । [नूनम्]
 इत्युत्प्रेक्षायाम् । अत्र व्याजशब्देन ज्वालान्त्वापङ्गवेन तेजस्त्वोत्प्रेक्षणेन
 सापङ्गवोत्प्रेक्षेति सर्वस्वकारः ॥ ७५ ॥

नैरन्तर्यच्छिन्नदेहान्तरालं
 दुर्भक्षस्य ज्वालिना वाशितेन ।
 योद्दुर्बाणप्रोतमादौष्य मांसं
 पाकापूर्वस्वादमादे शिवाभिः ॥ ७६ ॥

नैरन्तर्येति ।—[नैरन्तर्यच्छिन्नदेहान्तरालं] नैरन्तर्येण अविच्छेदेन, छिन्नं देहस्यान्तरालं यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा, [बाणप्रोतं] बाणैः प्रोतं स्यूतम्, अत एव [दुर्भक्षस्य] भक्षितुमशक्यस्य । कृच्छार्थं खलप्रत्ययः । [योद्दुः] योधस्य सम्बन्धि, [मांसं, ज्वालिना] ज्वालावता, [वाशितेन] रुतेन । शिवानां वाशेन जिह्वा ज्वलतीति प्रसिद्धिः । [आदौष्य] प्रज्वालय, बाणदाहाय मांसपाकाय चेति भावः; अत एव [पाकापूर्वस्वादं] पाकेन अपूर्वोऽभिनवः, स्वादो रुचिर्यस्य तत् तथा, [शिवाभिः] गोमायुभिः । ‘स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायु-मृगधूर्त्तकाः’ इत्यमरः । [आदे] जघसे, भक्षितमित्यर्थः । “लिङ्गान्वतरस्याम्” (२।४।४० पा०) इति विकल्पाददेर्न घसुादेशः । वाशितोत्यया जिह्वान्वालयया दग्धेषुष्वप्रतिबन्धेन पाकरुचिरं जघस इत्यर्थः * । अत्र पाकापूर्वास्वादाद्यसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ७६ ॥

* वाशितोत्यया—शब्दकरणसमकालमेव प्रज्वलितया । जिह्वान्वालयया—रसना-
 न्नर्त्तन । दग्धेषुषु—विह्वबाणसमूहेषु भस्मीभूतेषु सक्तु । अप्रतिबन्धेन—विह्वबाणैः प-
 प्रतिबन्धं विनैव । पाकरुचिरं—मुखनिःसृताशिसंयोगात् मनीरमं, सपक्वमित्यर्थः, मांस-
 मिति शेषः । जघसे—अभीजि, शिवाभिरिति शेषः । अत्रायमाशयः,—उक्तामुख्यः
 शिवाः सृतानां योद्दुषां सशराणि शरीराणि भक्षितुमशक्तवन्तः “हुकाहुया” इति
 वङ्गभाषाप्रसिद्धरुतविशेषसमकालं स्वमुखनिःसृतेः वज्रभिः बाणां दग्ध्वा मांसं पक्वा
 च मुखेनाप्रतिबन्धं सृतशरीरमघसन् इति ।

ग्लानिच्छेदौ क्षुत्प्रबोधाय पीत्वा

रक्तारिष्टं शोषिताजीर्णशेषम् ।

स्वादुङ्कारं कालखण्डोपदंशं

क्रोष्टा डिम्बं व्यध्वणद्वास्वनञ्च ॥ ७७ ॥

ग्लानीति ।—[क्रोष्टा] जम्बुकः, [क्षुत्प्रबोधाय, ग्लानिच्छेदौ *] खेदहारी, [शोषिताजीर्णशेषं] शोषितो चारितः, अजीर्णशेषो येन तत्, [रक्तारिष्टं] रक्तमेवारिष्टं पानविशेष इति रूपकम् । तत्, [पीत्वा, स्वादुङ्कारं] स्वादूक्तम् । “स्वादुमि—” (३।४।२६ पा०) इति णमुल् । [कालखण्डोपदंशं] कालखण्डेन यकृता, उपदंशं, कालखण्डमुपदंशं कृत्वेत्यर्थः । ‘कालखण्डयकृती तु समे’ इत्यमरः । “उपदंशस्तृतीयायाम्” (३।४।४७ पा०) इति णामुल् । कालखण्डस्य दंशनक्रियाकर्मत्वेऽपि भुजिक्रियाकरणत्वात् तृतीयोपपदतया “तृतीया-प्रभृतौन्यन्तरस्याम्” (२।२।२१ पा०) इति विकल्पेनोपपदसमासः । [डिम्बं] कलेवरं, [व्यध्वणत्] भुक्तवानित्यर्थः । “वेश्म स्वनो भोजने” (८।३।६६ पा०) इति षत्वम् । [व्यस्वनत्] अवादयत्, [च] इति समुच्चयः । अभोजनार्थत्वात् षत्वं न ॥ ७७ ॥

* “ग्लानिच्छेदौ” इति पदस्य “रक्तारिष्टम्” इत्यस्य विशेषणत्वेन प्रयोगः अभिमतश्चेत् कवेः, तदैतत्पदं “ग्लानिच्छेदि” इति ऋस्वेकारान्तत्वेनैव भाव्यं, तस्य नपुंसकलिङ्गत्वात् । ग्लानिं क्लृप्तुं शीलं यस्येति शीलार्थे णिनिप्रत्ययेन साधयित्वा “क्लाष्टा” इत्यस्य विशेषणत्वेनाभिमतश्चेत्, तदा दीर्घान्तमेव भवितुमर्हति इति सुधीभिर्विभावनीयम् । अत्र ब्रूमः;—टीकाकृतः व्याख्यानरीत्यनुसारतः, “ग्लानिच्छेदौ” इति विशेषणपदस्य “रक्तारिष्टम्” इति विशेष्यपदस्यैव प्रागुपन्यस्तत्वेन, तस्यैव विशेषणविधया प्रयोगो भवितुमुचित इति ; तथा च “ग्लानिच्छेदौ” “खेदहारी” इति च पदद्वयस्य ऋस्वान्तत्वेनैव पाठः भवितुं न्याय्यः इति ।

क्रव्यात्पूगैः पुष्कराख्यानकानां
 प्रत्याशाभिर्मेदसो दारितानि ।
 आभौलानि प्राणिनः प्रत्यवस्यन्
 कालो नूनं व्याददावाननानि ॥ ७८ ॥
 कीर्णा रेजे साऽऽजिभूमिः समन्ता-
 दप्राणद्भिः प्राणभाजां प्रतीकैः ।
 बह्वारम्भैरर्द्धसंयोजितैर्वा
 रूपैः स्रष्टुः सृष्टिकर्मान्तशाला ॥ ७९ ॥

क्रव्यादिति ।—[क्रव्यात्पूगैः] क्रव्यमदन्तीति क्रव्यादौ मांसमक्षकाः,
 कङ्कटध्रादयः इति यावत् । “क्रव्ये च” (३।२।६६ पा०) इति विट्-
 प्रत्ययः । तेषां पूगैः कर्तृभिः । [मेदसः] वसायाः । ‘मेदस्तु वपा वसा’
 इत्यमरः । [प्रत्याशाभिः] तृष्णाभिः, [दारितानि] मेदस्त्रिव्रह्मान्या
 पाटितानि, [आनकानां] तूर्याणां, [पुष्कराणि] मुखानि ।
 ‘पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले’ इत्यमरः । [प्राणिनः]
 करितुरगादीन्, [प्रत्यवस्यन्] अभ्यवहरन् । ‘अभ्यवहारः प्रत्यवसानं
 भोजनं जग्धिः’ इति हलायुधः । [कालः] अन्तकः, [आभौलानि]
 भयङ्कराणि । ‘आभौलं भौमकच्छयोः’ इति विश्वः । [आननानि,
 व्याददौ] विजहार । “आडो दोऽनास्यविहरणं” (१।३।२० पा०)
 इत्यस्य प्रत्युदाहरणमेतत् । यानि विदारितानि पुष्कराणि तान्येवान-
 नानि । [नूनम्] इत्युत्प्रेक्षायाम् ॥ ७८ ॥

कीर्णैति ।—[अप्राणद्भिः] अजीवद्भिः, छिन्नत्वान्निष्प्राणैरित्यर्थः ।
 ‘अण प्राणने’ इति धातोर्लटः श्लादेशः । [प्राणभाजां] प्राणिनां,
 [प्रतीकैः] अवयवैः । ‘अर्द्धं प्रतीकोऽवयवः’ इत्यमरः । [समन्तात्
 कीर्णा सा आजिभूमिः], ईषदसमाप्ताऽऽरम्भैरिति [बह्वारम्भैः] किञ्चि-

आयन्तीनामविरतरयं राजकानोकिनौना-
मित्थं सैन्यैः सममलघुभिः श्रीपतेरूर्मिमङ्गिः ।
आसीदोघैर्मुहुरिव महद्वारिधेरापगानां
दोलायुद्धं कृतगुरुतरध्वानमौडित्यभाजाम् ॥८०॥

इति श्रीमाघकविकृतौ शिशुपालबधे महाकाव्ये
सङ्कलयुद्धवर्णनं नामाष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

द्रनसृष्टेरित्यर्थः । “विभाषा सुपो बहुचपुरस्तात्” (५।३।६८ पा०)
इति बहुचप्रत्ययः । तथा [अर्द्धसंयोजितैः] अर्द्धसृष्टैश्च, [रूपैः]
आकारैः । “रूपं स्वरूपे सौन्दर्यं आकारश्लेषयोरपि” इति विश्वः ।
कीर्णा [स्रष्टुः] धातुः, [सृष्टिकर्मान्तशाला वा] सृष्टिकर्मणो नियता-
ऽऽगारमिव, [रेजे] इत्युत्प्रेक्षा ॥ ७९ ॥

आयन्तीनामिति ।—[इत्यम्] उक्तरीत्या, [अविरतरयम्] अवि-
च्छिन्नवेगं यथा तथा, [आयन्तीनाम्] अभिधावन्तीनाम्, [औडित्य-
भाजां] प्रागल्भाभाजाम् ; राज्ञां समूहा राजकानि । “गोत्रोच्च—”
(४।२।३९ पा०) इत्यादिना वृज्प्रत्ययः । तेषामनीकिन्यः सेनास्तासां
[राजकानोकिनोनाम्, अलघुभिः] महङ्गिः, [ऊर्मिमङ्गिः] तरङ्गवङ्गिः,
[श्रीपतः] कृष्णस्य, [सैन्यैः समं] सेनाभिः सह ; अपां समूह आपम् ।
“भिच्चादिभ्योऽण्” (४।२।३८ पा०) इति अणप्रत्ययः । आपेन
गच्छन्तीति [आपगानाम्], उक्तविशेषणविशिष्टानां, [वारिधिः, ओघैः]
प्रवाहैः, [इव, कृतगुरुतरध्वानं] कृतो गुरुतरध्वानो महाध्वनिः
यस्मिन् तत्, [महत्, दोलायुद्धम्] अनियतजयपराजययुद्धं, [मुहुरासीत्] ।
उपमा । मन्दाक्रान्तावृत्तमेतत् ॥ ८० ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमङ्गिनाथसूरिविरचिते
माघकाव्यव्याख्याने सर्वङ्गषाऽऽख्येऽष्टादशः सर्गः ॥१८॥

एकोनविंशः सर्गः ।

—)०००(—

अथोत्तस्थे रणाटव्यामसुहृद्देगुदारिणा ।

नृपाङ्घ्रिपौघसङ्घर्षादग्निवद्देगुदारिणा ॥ १ ॥

तदेवमष्टादशसर्गे तुमुलं युद्धमभिधाय इदानीमेकोनविंशतिसर्गे
इन्द्रयुद्धमनुष्टुभेन क्रन्दसा चित्रबन्धेन वर्णयितुमारभते, अथेत्यादि ।—
[अथ] एवं तुमुलयुद्धानन्तरम् ; रणोऽटवीवेत्युपमितसमासः । अग्नि-
वदिति तद्धितोपम्यलिङ्गात् । एवमुत्तरत्वापि द्रष्टव्यम् । तस्यां [रणा-
टव्याम्] ; असुहृदः शत्रवः, वेगवो वंशा इव । ‘वेगुमस्करतेजनाः’
इति वंशपर्यायेष्वमरः ! तान् दारयति यः तेन [असुहृद्देगुदारिणा,
वेगुदारिणा] बाणात्मजेन, [नृपाङ्घ्रिपौघसङ्घर्षात्] नृपाः अङ्घ्रिपाः
पादपा इव, तेषाम् ओघाः सङ्घाः, तेषां सङ्घर्षात् मत्तरात् श्लेषाच्च,
[अग्निवत्] अग्नितुल्यम् । “तेन तुल्यम्—” (५।१।११५ पा०) इति
तुल्यार्थे वतिप्रत्ययः । [उत्तस्थे] उत्थितम् । भावे लिट् । अत्राग्नि-
वदिति तुल्यार्थेन वतिना धर्मव्यवधाने सादृश्यप्रतिपादिना उपमा-
नोपमेयसमानधर्मसादृश्यप्रतिपादकानां चतुर्णां चोपादानाच्चेयमार्थो
तद्धितगता पूर्णापमा ; सा च रणाटव्यादिसमासगतोपमासापेक्षेति
सङ्करः । सर्गेऽस्मिन् अनुष्टुभं वृत्तम् । ‘पञ्चमं लघु सर्वेषु सप्तमं द्विचतु-
र्थयोः । गुरु षष्ठञ्च सर्वेषामेतच्छ्लोकस्य लक्षणम् ॥’ इति लक्षणात् ।
अत्रैकान्तरक्रमेण यमकाद्यन्यतमशब्दालङ्कारनियमः, सर्वत्र यथासम्भव-
मर्थालङ्कारश्च । तत्र यमकलक्षणमुक्तं दण्डिना,—‘अव्यपेतव्यपेताऽऽत्मा
व्यावृत्तवर्णासंहतेः । यमकं तच्च पादानामादिमध्यान्तगोचरम् ॥ एक-
द्वित्रिचतुष्पादैर्यमकानां विकल्पना । आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याऽऽद्या-
ऽऽद्यान्तसर्वतः ॥’ इति । अत्रेदं समपादान्तं यमकं द्विपादयमकमेदः ॥१॥

आपतन्तममुं दूरादूरीकृतपराक्रमः ।

बलोऽवलोकयामास मातङ्गमिव केसरौ ॥ २ ॥

एकाक्षरपादश्लोकः ।

जजौजोजाऽऽजिजिज्जाजौ तं ततोऽतिततातितुत् ।

भाऽऽभोऽभीभाभिभूभाभूरारारिररिरीररः ॥३॥

आपतन्तमिति ।—[आपतन्तम्] आधावन्तम्, [अमुं] वेगु-
दारिणां, [दूरात्, ऊरीकृतपराक्रमः] अङ्गीकृतपौरुषः, तेन सहानुगत-
सम्प्रहार इत्यर्थः, [बलः] बलभद्रः, [केसरौ] सिंहः, [मातङ्ग]
गजम्, [इव अवलोकयामास] । अनयोरिव तदन्तरमिति भावः ।
अतोऽलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ २ ॥

जजाविति ।—[ततः] अवलोकनानन्तरं, जजन्तीति जजा-
योधाः । ‘जज युङ्’ पचाद्यच् । जजानामोजसा जाता जजौ-
जोजा, तामाजिं जयतीति [जजौजोजाऽऽजिजित्] । जयतः क्विप् ।
जजतीति [जाजौ] योधो । ताच्छौल्ये गिनिः । [अतिततातितुत्]
अतिततानव्युद्धतान्, अतितुदति अतिव्यथयतीति अतितुत् । तुदतः
क्विप् । मस्याऽऽमेवाऽऽभा यस्य सः [भाऽऽभः] नक्षत्रकान्तिः । ‘नक्षत्र-
मृच्चं भं तारा’ इत्यमरः । नास्ति भौर्येषां तेषुभियो निर्भोकाः, तानि-
भान् गजान्, अभिभवतीति अभीभाभिभूः । क्विप् । तस्याः, भास-
स्तेजसः, भूः स्थानम् [अभीभाभिभूभाभूः] ; अराः सन्त्येषामित्यरीणि
चक्राणि, तैः रीणन्ति गच्छन्तीति अरिष्यौ रथाः । ‘री गतिरेषणयोः’ *
इति धातोः क्विप् । तेषाम् ईरं प्रेरणं, राति [अरिरीररः] रथिकः ।
“आतोऽनुपसर्गं कः” (३।२।३ पा०) इति कः । [अरिः] शत्रुः, बलभद्र इति

* “रेषणं वृकशब्दः” इति कौमुद्यां दीक्षिताः । रिणाति इति लटि रूप-
मस्येति ज्ञेयम् ।

भवन् भयाय लोकानामाकम्पितमहीतलः ।

निर्घात इव निर्घोषभीमस्तस्यापतद्रथः ॥ ४ ॥

रामे रिपुः शरानाजिमहेध्वास विचक्षणो ।

कोपादथैनं शितया महेध्वा स विचक्षणो ॥ ५ ॥

यावत्, [तं] वेणुदारिणम्, [आर] योद्धुमाससारेत्यर्थः । 'ऋ गतौ' इति घातोर्लिट्, द्विर्भावे कृते णलि वृद्धिः, अभ्यासस्य "उरत्" (७।४।६६ पा०) इत्यन्वे "अत आदेः" (७।४।७० पा०) इति दीर्घे पुनः सवर्ण-दीर्घः । भिन्नैकाक्षरपादाऽऽख्योऽनुप्रासभेदः । भाऽऽभ इत्युपमाऽनुप्रासयो-रेकवाचकानुप्रवेशलक्षणः सङ्करः ॥ ३ ॥

भवन्निति ।—[लोकानां] जनानां, जगताञ्च । 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । [भयाय, भवन्] सम्पद्यमानः, भयं जनयन्नित्यर्थः । "ऋपि सम्पद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या" (वा०) * इति ऋपेरर्थनिर्देशा-च्चतुर्थी । [आकम्पितमहीतलः] भूकम्पं कुर्वन्नित्यर्थः, [निर्घोषभीमः] निर्घोषेण भीमो भयङ्करः, [तस्य] बलभद्रस्य, [रथो निर्घात इव, अपतत्] अधावत् । श्रौतौ पूर्णोपमा ॥ ४ ॥

राम इति ।—[रिपुः] वेणुदारो, [आजिमहेधु] रणोत्सवेषु, इति रूपकम् । 'मह उडव उत्सवः' इत्यमरः । [विचक्षणो] प्रगल्भे । विचष्ट इति कर्त्तरि ल्युडिति न्यासकारः । "असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः" (वा०) इति चञ्चिडः ख्याजादेशाभावः † । [रामे] बलभद्रे,

* प्रीडृतं वार्त्तिकं काशिकासम्मतम् । दीर्घितेषु कौमुद्यां "ऋपि सम्पद्य-माने च" इत्येवमेव वार्त्तिकम् तत्र पठितमित्यवधेयम् ।

† "चञ्चिडः ख्याञ्" (१।४।५४ पा०) इति सूत्रेण काशिकाहत्तिरेषा, चसुप्रत्यये अनप्रत्यये परे चञ्चिडः ख्याजादेशः न भवति इति तदर्थः । तत्र हर्त्ता उदाहरणं दर्शितं यथा,—"वृचक्षाः राक्षसाः हिंसाऽर्थोऽत्र धातुः । अने खल्वपि विचक्षयः पण्डितः" इति ।

दिशमर्कमिवावाचीं मूर्च्छागतमपाहरत् ।

मन्दप्रतापं तं सूतः शीघ्रमाजिविहायसः ॥ ६ ॥

कृत्वा शिनेः शाल्वचमूं सप्रभावा चमूर्जिताम् ।

ससर्ज वक्त्रैः फुल्लाञ्जसप्रभा वाचमूर्जिताम् ॥ ७ ॥

[शरान्, आस] चिन्निप । अस्यतेर्लिट् “अत आदेः” (७।४।७० पा०) इत्यभ्यासदीर्घं सवर्णादीर्घः । [अथ कोपात्, सः] रामः, [एनं] वेगुदारिणं, [श्रितया] श्रातया । “शाक्कोरन्वतरस्याम्” (७।४।४१ पा०) इतीत्वम् । [महेष्वा] महेष्पुणा । ‘पत्नी रोप इषुर्दयोः’ इत्यमरः । [विचक्षणे] जघान । ‘द्वगु हिंसायाम्’ इति घातोः कर्त्तरि लिट् । अभिन्नसमपादो नाम पादाभ्यासयमकभेदः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

दिशमिति ।—[मूर्च्छागतं] रामेपुपातान्मोहमुपगतम्, अत एव [मन्दप्रतापम्] अल्पप्रकाशं, [तं] वेगुदारिणम्, [अवाचीं] दक्षिणां, [दिशं], प्राप्तम् ; अत एव मन्दप्रतापम् [अर्कमिव, सूतः] सारथिः अनूरुश्च ; आजिर्विहायसः आकाशादिव [आजिविहायसः] । इत्युपमितसमासः । [शीघ्रम्, अपाहरत्] अपसारितवान् । उपमा ॥ ६ ॥

कृत्वेति ।—प्रभावेण सह वर्त्तत इति [सप्रभावा] मद्भाऽनुभावा, [शिनेः] सात्यकिपितामहस्य, [चमूः] सेना, [शाल्वचमूं] शाल्वी नाम चैद्यपक्षो राजा, तस्य चमूं सेनां, [जितां कृत्वा] जित्वेत्यर्थः ; अत एव [वक्त्रैः] मुखैः । “येनाङ्गविकारः” (२।३।२० पा०) इति तृतीया । विकासस्यापि विकारत्वात् । [फुल्लाञ्जसप्रभा] फुल्लाञ्जस्य प्रफुल्लारविन्दस्य, सप्रभा समानप्रभा, हर्षेण विकसितवक्त्रा सतीत्यर्थः, [ऊर्जिताम्] उदारां, [वाचं ससर्ज] के य्यमस्मद्ग इत्याद्युच्चेर्जगर्ज, जगादेत्यर्थः । उपमायमकयोः संसृष्टिः ॥ ७ ॥

उल्मुकेन द्रुमं प्राप्य सङ्कुचत्पत्रसञ्चयम् ।

तेजः प्रकिरता दिक्षु सप्रतापमदीप्यत ॥ ८ ॥

पृथोरध्यक्षिपद्रुकम्बौ यया चापमुदायुधः ।

तथैव वाचाऽपगमं ययाचापमुदा युधः ॥ ९ ॥

समं समन्ततो राज्ञामापतन्तीरनीकिनीः ।

कार्ष्णिः प्रत्यग्रहीद्वेकः सरस्वानिव निम्नगाः ॥ १० ॥

उल्मुकेनेति ।—[दिक्षु, तेजः] प्रभावं प्रकाशञ्च, [प्रकिरता]
विक्षिपता, [उल्मुकेन] भागवतेन राज्ञा अलातेन च, [सङ्कुचत्पत्र-
सञ्चयं] सङ्कुचन्ती पत्रसम्पदाहनसम्पत्पर्णसमृद्धिञ्च यस्य तं, * [सप्र-
तापं] सपराक्रमं प्रकटतापसहितञ्च, [द्रुमं] द्रुमाऽऽख्यं राजानं
वृक्षञ्च, [प्राप्य, अदीप्यत] प्रज्वलि । भावे लङ् । अत्राभिधायाः
प्रकृतार्थे नियन्त्रणादप्रकृतार्थप्रतीतिर्ध्वनिरेव, न श्लेषः ॥ ८ ॥

पृथोरिति ।—[रुकम्बौ] भोष्मकाऽऽत्मजौ रुक्मिणीभाता, [उदा-
युधः] उद्यताऽऽयुधः सन् । [यया वाचा, पृथोः] राज्ञः, [चापम्,
अध्यक्षिपत्] धिगिदं वृथा कष्टमिति निनिन्द ; अपगता मुत् यस्या-
स्तया [अपमुदा] निरुत्साहया, [तथैव] वाचा [युधः] युडात्,
[अपगमम्] अपसरणं, [ययाच] मां त्वाहि पलायमानं शरणा-
ऽऽगतोऽस्मीति प्रार्थयामानेत्यर्थः । याचिरुभयपदी ॥ ९ ॥

सममिति ।—[समं] युगपत्, [समन्ततः, आपतन्तीः] आगच्छन्तीः,
[राज्ञां] चैवपक्षाणाम्, [अनीकिनीः] सेनाः ; क्लृप्तास्यापत्यं पुमान्

० सङ्कुचन् पत्रसञ्चयः पत्रसम्पत्, वाहनसम्पदित्यर्थः, पर्णसमृद्धिञ्च यस्य तम्
इत्येवं भवितुं न्याय्यम् । मूलं “सङ्कुचपत्रसम्पदम्” इति पाठे तु प्रीक्ता व्याख्या
सङ्गच्छते ।

दधानैर्घनसादृश्यं लसदायसदंशनैः ।

तत्र काञ्चनसच्छाया ससृजे तैः शराशनिः ॥ ११ ॥

निरोष्ठाम् ।

नखांशुमञ्जरीकौर्णामसौ तरुरिवोच्चकैः ।

बभौ बिभ्रद्भनुःशाखामधिरूढशिलीमुखाम् ॥ १२ ॥

प्राप्य भीममसौ जन्यं सौजन्यं दधदानते ।

विध्यन्मुमोच न रिपूनरिपूगान्तकः शरैः ॥ १३ ॥

[कार्ष्णिः] प्रद्युम्नः । “अत इज्” (४।१।६५ पा०) इति इज् ।
[निम्नगाः] नदीः, [सरखान्] समुद्रः, [इव, एकः] असहायः,
[प्रत्यग्रहीत्] प्रत्यवरुोध ॥ १० ॥

दधानैरिति ।—[लसदायसदंशनैः] लसन्ति आयसानि अयो-
मयानि, दंशनानि येषां तैः । ‘तनुत्वं वर्म दंशनम्’ इत्यमरः । अत
एव [घनसादृश्यं] कार्ष्णान्घेघसाम्यं, [दधानैः, तैः] सैनिकैः, [तत्र]
कार्ष्णौ, [काञ्चनसच्छाया] सुवर्णवर्णा, [शराशनिः] शर एव अशनिः
वियुत्, [ससृजे] उत्सृष्टा । उपमारूपकयोः संसृष्टिः । ओष्ठवर्ण-
विरहाच्चिरोष्ठं चित्तमेदः । शब्दालङ्कारः ॥ ११ ॥

नखेति ।—[नखांशुमञ्जरीकौर्णां] नखांशवो मञ्जर्यं इव, ताभिः
कौर्णां व्याप्ताम्, [अधिरूढशिलीमुखाम्] अधिरूढाः शिलीमुखः
बाणा अलयश्च यस्यां ताम् । ‘अलिबाणो शिलीमुखो’ इत्यमरः ।
[धनुःशाखां] धनुः शाखेव तां, [बिभ्रत्, असौ] कार्ष्णिः, [उच्चकैः]
उच्चतः, [तरुरिव बभौ] । तरुरिवेति लिङ्गात् सर्वलोपमितसमासः ।
शिलीमुखेति श्लिष्टविशेषणैयमुपमा ॥ १२ ॥

प्राप्येति ।—अरिपूगानां शत्रुसङ्घानामन्तकः [अरिपूगान्तकः, असौ]
कार्ष्णिः, [भीमं] भयङ्करं, [जन्यं] युद्धं, [प्राप्य] । ‘युद्धमायोधनं

कृतस्य सर्वक्षितिपैर्विजयाऽऽशंसया पुरः ।

अनेकस्य चकारासौ बाणैर्बाणस्य खण्डनम् ॥ १४ ॥

या वभार कृतानेकमाया सेना ससारताम् ।

धनुः स कर्षन् रहितमायासेनाऽऽससार ताम् ॥ १५ ॥

ओजो महौजाः कृत्वाऽधस्तत्क्षणादुत्तमौजसः ।

कुर्वन्नाजावमुख्यत्वमनयन्नाम मुख्यताम् ॥ १६ ॥

जन्म' इत्यमरः । [आनते] नन्ने, [सौजन्यं] सौहाहं, [दधत्] ; न तु विध्यन् । 'न क्लौवं न कृताञ्जलिम्' इति निषेधादिति भावः ; [रिपून्] प्रतिपद्धान्, [शरैः, विध्यन्] प्रहरन्, [न मुमोच] न ररक्ष-
त्यर्थः । सन्दंशयमकभेदः ॥ १३ ॥

कृतस्येति ।—[असौ] कार्ष्णिः, [सर्वक्षितिपैः, विजयाऽऽशंसया] विजयाऽऽशंसया, [पुरः] अग्रे, [कृतस्य] नियुक्तस्य प्रयुक्तस्य वा, [अनेकस्य] अनिकाकिनः, ससहायस्येत्यर्थः ; अन्यत्र,—अनेकस्य बहुसङ्घस्य, [बाणस्य] बाणासुरस्य शरजातस्य च, [बाणैः, खण्डनं] क्लेदं, [चकार] । अत्र बाणयोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतयोः श्लेषः ॥ १४ ॥

येति ।—[या सेना, कृतानेकमाया] कृतबहुकपटा सती, [समा-
रतां] सारवक्तां, [वभार, तां] सेनां, [सः] कार्ष्णिः, [धनुः कर्षन्] धनुषा विध्यन्नित्यर्थः, [आयासेन रहितम्] अनायासं यथा तथा, [आससार] अभियुक्तवानित्यर्थः । बाणं भङ्क्त्वा तत्सेनां वभङ्गे-
त्यर्थः ॥ १५ ॥

ओज इति ।—[महौजाः] महाबलः प्रदुम्नः, [उत्तमौजसः] नाम राज्ञः, [ओजस्तत्क्षणात्], एव [अधः कृत्वा] अभिभूय, [आजो] युद्धे, [अमुख्यत्वम्] अप्रधानत्वं, [कुर्वन्] ; अथवा,—अमुख्यत्वम् असु-

दूरादेव चमूर्भङ्गैः कुमारो हन्ति स स्म याः ।
 न पुनः सांयुगीं ताः स्म कुमारोहन्ति सस्मयाः ॥१७
 निपीड्य तरसा तेन मुक्ताः काममनास्थया ।
 उपाययुर्विलक्षत्वं विद्विषो न शिलीमुखाः ॥१८॥
 तस्यावदानैः समरे सहसा रोमहर्षिभिः ।
 सुरैरशंसि व्योमस्थैः सह सारो महर्षिभिः ॥१९॥

ख्यार्थत्वं तन्नाम्नः कुर्वन्, [नाम] निजं प्रद्युम्ननामधेयं, [मुख्यतां] प्रधानतां प्रसिद्धार्थताञ्च, [अनयत्] । प्रकृतं द्युम्नं बलं यस्येति प्रद्युम्न इति स्वामी ॥ १६ ॥

दूरादिति ।—[सः कुमारः] प्रद्युम्नः, [सस्मयाः] सगर्वाः, [याश्चमूर्-
 दूरादेव, भङ्गैः] बाणविशेषैः, [हन्ति स्म] जघान, [ताः] चम्बः,
 [पुनः] भूयः ; संयुगस्येमां [सांयुगीं, कुं] पृथ्वीं, रणभुवमित्यर्थः ।
 'गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी' इत्यमरः । [न आरोहन्ति स्म] नाऽऽरूढाः
 ॥ १७ ॥

निपीड्येति ।—[तेन] प्रद्युम्नेन, [तरसा] बलेन, [कामं निपीड्य,
 अनास्थया] अनादरेण, [मुक्ताः] 'आर्त्ता न परिहन्तव्याः' इति
 निषेधेनावध्या, इति जीवन्तो मुक्ता इत्यर्थः ; अन्यत्र,—क्षिप्त्वाः,
 [विद्विषः, विलक्षत्वं] सतपत्वम्, [उपाययुः] । 'विलक्षस्तु तपाऽन्विते'
 इत्यमरः । [शिलीमुखाः] बाणास्तु, विलक्षत्वं लक्ष्मणत्वं,
 [न] उपाययुः । अत्र द्वयोरपि विलक्षत्वयोरभेदाध्यवसायाद्यं व्यति-
 रेकः, विद्विषां शिलीमुखानाञ्च प्रकृतत्वात्तुल्ययोगितोपम्याऽऽश्रितः,
 इति सङ्करः ॥ १८ ॥

तस्येति ।—[समरे, तस्य] प्रद्युम्नस्य, [अवदानैः] अत्युग्रकर्मभिः,
 करणैः । [सहसा] सद्यः, [रोमहर्षिभिः] रोमाञ्चवङ्गिः, [व्योमस्थैः

सुगन्धयद्दिशः शुभमञ्जानि कुसुमं दिवः ।

भूरि तत्रापतत्तस्मादुत्पपात दिवं यशः ॥ २० ॥

सोढुं तस्य द्विषो नालमपयोधरवा रणम् ।

ऊर्ध्वनाव यशश्च द्यामपयोधर वारणम् ॥ २१ ॥

केशप्रचुरलोकस्य पर्य्यस्कारि विकासिना ।

शेखरेणोव युद्धस्य शिरः कुसुमलक्षणा ॥ २२ ॥

सुरैः महर्षिभिः, सच्च] साङ्गं, [सारः] बलम्, [अशंसि] शंसितः
॥ १८ ॥

सुगन्धयदिति ।—[दिशः, सुगन्धयत्] सुगन्धाः कुर्वत् । सुगन्धात्
“तत् करोति—” (ग०) इति खन्ताङ्कटः शलादेशः । [शुभं] धवलम्,
[अञ्जानि] ज्ञानिरहितं, [भूरि] प्रभृतं, [कुसुमं, दिवः] अन्तरी-
क्षात्, [तस्य] प्रद्युम्ने, [अपतत् । तस्मात्] प्रद्युम्नात्, [यशः] पूर्वोक्त-
गुणयुक्तं, [दिवम्] अन्तरिक्षं प्रति, [उत्पपात] । अत्र दुप्रद्युम्नयो
कुसुमयशोभ्याम् अन्योऽन्योपस्कारजननादन्योऽन्यालङ्कारः,—“परस्परं
क्रियाजननेऽन्योऽन्यम्” इति लक्षणात् ॥ २० ॥

सोढुमिति ।—अपगता भयान्निवृत्ताः, योधानां रवाः सिंहनादा
येषां ते [अपयोधरवाः, द्विषः] शत्रवः, [तस्य] कार्ष्ण्यः, [रणं
सोढुं, नालम्] अशक्ताः ; अत एव [यशश्च] ; अविद्यमानं पयोधराणां
वारणं मेघप्रतिघातो यस्य तत् [अपयोधरवारणं] सत्, [द्यामूर्ध्व-
नाव] मेघमण्डलं विलङ्घ्य स्वर्गमाच्छादयामासेत्यर्थः । ऊर्ध्वोर्ध्वोर्ध्वः ।
“अजादेर्द्वितीयस्य” (६।१।२ पा०) इति द्वितीयस्याचो द्विर्भावः ।
नृवद्वावादाभ्यतिषेधः । यमक-वाक्यार्थहेतुकाव्यलिङ्गयोः संसृष्टिः
॥ २१ ॥

केशेति ।—[विकासिना] विविधमार्गचारिणा विकस्वरेण च,

सादरं युध्यमानाऽपि तेनान्यनरसादरम् ।

सा दरं पृतना निन्दे हीयमाना रसादरम् ॥२३॥

[कुसुमलक्षणा] पुष्पकेतुना प्रद्युम्नेन ; अन्यत्र,—कुसुमचिह्नेन, तन्म-
येनित्यर्थः, [केशप्रचुरलोकस्य] केशवत् प्रचुराः प्रभृताः, लोकाः जना
यस्मिन् तस्य, [युद्धस्य, शिरः] अग्रभूमिः ; अन्यत्र,—केशैः प्रचुरस्य
केशाऽऽक्यस्य, लोकस्य जनस्य, शिरः मूर्धा, [शिखरेण इव] आपीडनेनैव,
शिखांमाल्येनैवेत्यर्थः । ‘शिखांस्वापीडशिखरौ’ इत्यमरः । [पर्य-
स्कारि] परिष्कृतं, भूषितमित्यर्थः । परिपूर्वात् करोतः कर्मणि लिट्,
“संपर्युपेभ्यः करोतो भूषणे” (६।१।१३७ काशि०) * इति सुडागमः,
“अडभ्यामव्यवायेऽपि” (६।१।१३६ काशिका) † इति नियमात् ।
“परिनिविभ्यः—” (८।३।७० पा०) इत्यादिना षत्वे, “सिवादीनां
दाऽड्व्यवायेऽपि” (८।३।७१ पा०) इति विकल्पः । उपमा ॥ २२ ॥

सादरमिति ।—[सादरं] साभिनिवेशं, [युध्यमानाऽपि] सम्प्र-
हरन्त्यपि, [अरं] द्रुतं, हठादिति यावत्, [रसात्] रणे
रागात्, [हीयमाना] अपकृष्यमाणा, प्रद्युम्नमहिम्नेति भावः ।
अत एवाल विरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः । जहातः कर्मणि लटः शान-

* प्रोद्धृतं सूत्रं काशिकासम्मतम् । कौमुद्यान् “संपरिभ्यां करोतो
भूषणे” इति अन्यथा पठितम् ।

† सूत्रमेतत् केवलं काशिकायां दृश्यते, दीक्षितेस्तु कौमुद्यां “अडभ्यास-
व्यवायेऽप्योक्तम्” इति “सुट् कात्पूर्वः” (६।१।१३५ पा०) इति सूत्रे पृथक्तया उक्तम् ।
तदीया काशिकावृत्तिर्यथा,—“अड्व्यवायेऽभ्यासव्यवाये सुट् कात्पूर्वो भवति ।
समस्करोत्, समस्कर्षीत्, सञ्स्कार, परिचस्कार । किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? पूर्वं
धातुरूपसर्गेण युज्यते इति, तत्र धातुसर्गायां कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्वं सुट् क्रियते,
पश्चादडभ्यासौ” इत्यादि ।

द्वत्यालिङ्गितमालोक्य जयलक्ष्म्या भ्रष्टध्वजम् ।

क्रुद्धयेव क्रुधा सद्यः प्रपेदे चेदिभूपतिः ॥ २४ ॥

अहितानभि वाहिन्या स मानौ चतुरङ्गया ।

चचाल वल्गात्कलभसमानीचतुरङ्गया ॥ २५ ॥

जादेशः । [सा, पृतना] चैद्यसेना, [तेन] प्रद्युम्नेन ; अन्येषां नटस्थानामपि, नराणां सादं निश्चेष्टतां, राति ददादौति तम् [अन्यनर-सादरम्] । “आतोऽनुपसर्गे कः” (३।२।३ पा०) इति कप्रत्ययः । [दरं] भयम् । ‘दरोऽस्त्रियां भये श्वभे’ इत्यमरः । [निच्ये] नीता । नयतेः प्रधाने कर्मणि लिट् । “प्रधानकर्मण्यख्ये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्” इति वचनात् (भाष्य०) । विरोधाऽऽभासयमकयोः संसृष्टिः ॥२३॥

इतीति । [इति] इत्थं, [जयलक्ष्म्या आलिङ्गितं, भ्रष्टध्वजं] मत्स्यकेतुं प्रद्युम्नम् । ‘पृथुरोसा भूपो मत्स्यः’ इत्यमरः । [आलोक्य सद्यः, क्रुद्धया] सपत्न्यागमात् कोपितया, [इव], इत्युत्प्रेक्षा । [क्रुधा] प्रद्युम्नाऽऽश्रितया रुषा, कर्त्रा । [चेदिभूपतिः, प्रपेदे] प्राप्तः ; तं विहायेति शेषः । कामिन्यः प्रायेण साहसिक्यः सपत्नीगन्धमसहमानाः सद्यः पुरुषान्तरमाश्रयन्ते इति भावः । विजयिनं प्रद्युम्नं दृष्ट्वा सद्यश्चैद्यश्चुकोपेत्यर्थः * ॥ २४ ॥

अहितानिति ।—[मानौ] अभिमानवान्, [सः] क्रुद्धश्चैद्यः ; वल्गन्तः प्लवमानाः, कलभसमाः कलभप्रमाणाः, अत एवानीचा उच्चाः, तुरङ्गा यस्यां तथा [वल्गात्कलभसमानीचतुरङ्गया] ; चत्वार्यङ्गानि

* अत्र प्रस्तुतयोः राजश्रीक्रीधयोः स्त्रीलिङ्गलक्ष्मीकुच्छब्दप्रयुक्ततया लिङ्गसाध्येनाप्रस्तुतनायिकासपत्नीनायिकयोर्व्यवहारसमारोपात् समासीक्तिः ; क्रीधे कुपितत्वात्प्रेक्षादुत्प्रेक्षा च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन संस्थितेः सहारः ।

ततस्ततधनुर्मौर्वीविष्कारस्फारनिःस्वनैः ।

तूर्थैर्युगक्षये क्षुभ्यदकूपारानुकारिणी ॥ २६ ॥

सर्वतोभद्रः ।

स का र ना नाऽऽ र का स-

का य सा द द सा य का ।

र साऽऽ ह वा वा ह सा र-

ना द वा द द वा द ना ॥२७॥

हस्त्यादीनि यस्यास्तया [चतुरङ्गया वाहिन्या], करणेन । [अहिता-
नभि] शूलं प्रति, [चचाल] । कलभसमेत्युपमा यमकेन संस्र-
ज्यते ॥ २५ ॥

अथ कलापकेन सेनां वर्णयति, ततस्ततित्यादि ।—[ततः] चैद्य-
चलनानन्तरं, [ततधनुर्मौर्वीविष्कारस्फारनिःस्वनैः] ततानामाकृष्टानां,
धनुर्मौर्वीणां विष्कारैः स्फाराः प्रभूताः, निःस्वनाः येषां तैः, [तूर्थैः,
युगक्षये] कल्यान्ते, [क्षुभ्यदकूपारानुकारिणी] क्षुभ्यन्तमुद्ब्रह्मन्तम्, अकूपारं
समुद्रम्, अनुकरोतीति तदनुकारिणी, सा सेनेत्युत्तरेणान्वयः । उपमा
॥ २६ ॥

सकारेति ।—पुनः कौटुशी ?—[सकार-नानाऽऽर-कास-काय-
सादद-सायका] 'कारो बधे निश्चये च बलि यत्ने रतावपि' इति विश्वः ।
सकाराः मयत्नाः, सोक्ताहाः इत्यर्थः, नाना नानाविधाश्च, ये आरा
अरीणां समूहाः । "भिन्नादिभ्योऽण्" (४।२।३८ पा०) इत्यण् । तेषां कासा
गतिभेदाः, काया विग्रहाश्च, तेषां सादं ददातीति साददाः नाश-
कारकाः, सायका यस्यां सा तथोक्ता ; रसेन रागेण, आह्वयो यस्याः सा

लोलासिकालियकुला यमस्येव स्वसा स्वयम् ।

चिकौर्षरुल्लसल्लोहवर्मश्यामा सहायताम् ॥२८॥

[रसाऽऽहवा] रणरागिणीत्यर्थः ; वाहसाराणां वाहश्रेष्ठानां, ये नादाः
 ऋषादिघोषाः, तेषां वादं कलहं, ददतीति वाददानि, तैः सह कलहा-
 यमानानि इत्यर्थः, वादनानि वाद्यानि यस्यां सा [वाहसार-नाद-वाद-
 वादना] तूर्य्यतुल्यवाहघोषेत्यर्थः । अत एव तेषां तुल्यतोक्तेरतिशयोक्तिः ।
 सर्वतो भ्रमणात् सर्वतोभद्राऽऽख्यश्चिलबन्धः । अत एव दण्डी,—‘तदिष्टं
 सर्वतोभद्रं भ्रमणं यदि सर्वतः’ इति । उद्धारस्तु,—चतुःषष्टिकोशे
 सर्वतोभद्रचिलम् ।

स	का	र	ना	ना	र	का	स
का	य	सा	द	द	सा	य	का
र	सा	ह	वा	वा	ह	सा	र
ना	द	वा	द	द	वा	द	ना
ना	द	वा	द	द	वा	द	ना
र	सा	ह	वा	वा	ह	सा	र
का	य	सा	द	द	सा	य	का
स	का	र	ना	ना	र	का	स

चतुरङ्गबन्धे क्रमेणाऽऽद्यपङ्क्तिचतुष्टये पादचतुष्कं विलिख्यानन्तरं
 पङ्क्तिचतुष्टयेऽप्यधःक्रमेण पादचतुष्टयलेखने प्रथमासु चतसृषु प्रथमपादः
 सर्वतो वाच्यते । एवं द्वितीयादिषु द्वितीय इत्यादि ॥ २७ ॥

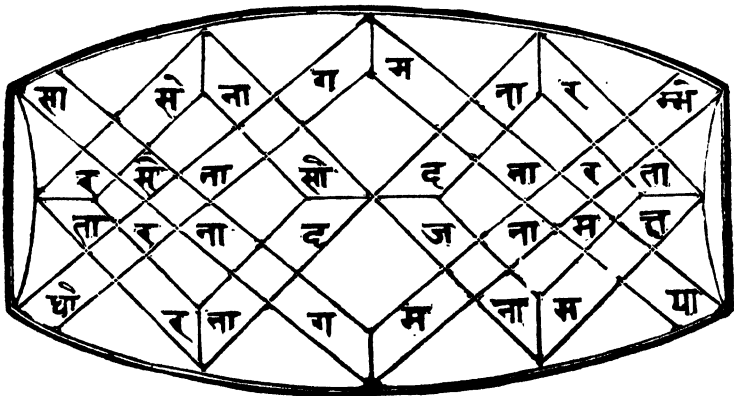
लोलिति ।—[लोलासिकालियकुला] लोलान्यसौनामेव कालि-
 यानां कृष्णसर्पविशेषाणां, कुलानि यस्यां सा, [उल्लसल्लोहवर्मश्यामा]
 उल्लसङ्गिर्लोहवर्मभिरयःकञ्चुकैः, श्यामा ; अत एव [यमस्य] अन्तकस्य,

मुरजबन्धः ।

सा, से ना, ग म नाऽऽ र म्भे,
 र से नाऽऽ सौ द ना र ता ।
 ता र ना द ज ना, म त्त-
 धी र ना ग म ना म या ॥२६॥

[सहायतां] आल्लसेहादस्मिन् सेनासंहारे साहाय्यं, [चिकीर्षुः, स्वयं] साक्षात्, [स्वसा] तस्यैव भगिनी यमुना, [इव], स्थितेत्युत्प्रेक्षा ॥ २८ ॥

सा सेनेति ।—तारोऽत्युच्चैः, नादः सिंहनादो धिषां ते, जना यस्यां सा [तारनादजना, अनामया] अव्यथा, [सा] पूर्वोक्ता, [सेना, मत्तधौरनागं] मत्ता धीरा अदृष्टाश्च, नागा गजा यस्मिन् कर्मणि तत् तथा, [गमनाऽऽरम्भे, रसेन] रागेण, [अनारता] अविरता, [आसीत् अविच्छिन्नरणरागा अभूदित्यर्थः] । मुरजबन्धः । तस्योच्चारस्तु,—
 मुरजबन्धचितम् ।

‘तिर्यग्रेखा लिखित्पञ्च नवोर्द्धास्तत्र पङ्क्तयः । अष्टकोठाश्चतस्रः
 सुस्तासु श्लोकं लिखित् क्रमात् ॥ तत्राऽऽद्यद्वित्रितुभ्यांसु तुर्यत्रिद्वयाद्य-
 श्चि—७८

धूतधौतासयः प्रष्टाः प्रातिष्ठन्त क्षमाभृताम् ।
शौर्यानुरागनिकषः सा हि वेलाऽनुजीविनाम् ॥३

पङ्क्तिषु । आद्यद्वित्रिचतुःपञ्चषट्सप्ताष्टमकोष्ठगः ॥ दृश्यते प्रथमः
पादश्चतुर्थैवमेव हि । चतुर्थपङ्क्तिप्राथम्यात् प्रथमावधिवीक्षणत् ॥
द्वितीयादावाद्यद्वितीर्हि तुर्यं लि तुरीयके । तुर्यलिङ्गोस्तृतीयाऽऽद्ये
द्रष्टव्योऽङ्घ्रिर्द्वितीयकः ॥ तृतीयोऽङ्घ्रिर्द्वितीयान्ये आद्यसप्तमषष्ठयोः ।
द्वित्रिपञ्चमयोस्तुर्यषष्ठसप्तमयोः क्रमात् ॥ तृतीयान्ये च लक्ष्योऽय-
मथान्यः क्रम उच्यते । आद्यन्ययुग्मयोः पङ्क्तयोश्चिन्त्यो गोमूलिकाक्रमः ॥
ऊर्त्वेकं द्वितयं हे च द्वयमेकमिति क्रमात् । यद्वा द्वितयमेकञ्च द्वयमेकं
द्वयं पुनः ॥ स्वपङ्क्तिप्रक्रमादेव विन्यासद्वितयं भवेत् । यद्वा प्रथम-
तुर्याङ्घ्रि स्वपङ्क्त्योस्तदनुक्रमात् ॥ द्वितीयोऽङ्घ्रिर्द्वितीयस्यां क्रमादाद्य-
चतुष्टये । व्युत्क्रमाच्च तृतीयस्यामाद्यमेव चतुष्टये ॥ व्युत्क्रमेण द्विती-
यस्यां तृतीयस्यां क्रमेण च । द्रष्टव्यो हि तृतीयोऽङ्घ्रिरन्यकोष्ठचतुष्टये ॥
विन्यासमेदास्त्वन्येऽपि सन्त्येव बहवोऽत्र हि । विस्तरात् न लिख्यन्ते
स्वयमूह्या विचक्षणैः ॥ इति । कलापकम् ॥ २६ ॥

धूतेति ।—[क्षमाभृतां] राज्ञाम् ; प्रतिष्ठन्त इति [प्रष्टाः] अग्ने-
सराः । “सुपि स्थः” (३।२।४ पा०) इति कप्रत्ययः । “प्रष्टोऽग्र-
गामिनि” (८।३।६२ पा०) इति षत्वे षुत्वम् । धताः कम्पिताः,
धौता लक्ष्मिजिताः, असयो यैस्ते [धतधौतासयः] सन्तः, [प्रातिष्ठन्त]
प्रस्थिताः । “समवप्रविभ्यः स्थः” (१।३।२२ पा०) इति तड् । [सा
वेला, अनुजीविनां] शस्त्रजीविनां, [शौर्यांनुरागनिकषः] शौर्यांनु-
रागयोः पुरुषकारस्वामिभक्तयोः, निकषः परीक्षास्थानं, [हि] । अतोऽग्ने
स्यातव्यम्, अन्यथा भीरुत्वं स्वामिद्रोहश्च स्यातामिति भावः ।
वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ३० ॥

दिवमिच्छन् युधा गन्तुं कोमलामलसम्पदम् ।
 दधौ दधानोऽसिलतां कोऽमलामलसं पदम् ? ॥ ३१ ॥
 कृतोरुवेगं युगपद्वाजिगीषन्त सैनिकाः ।
 विपक्षं बाहुपरिघैर्जङ्घाभिरितरेतरम् ॥ ३२ ॥
 वाहनाऽजनि मानासे साराऽऽजावनमा ततः ।
 मत्तसारगराजेभे भारौहानञ्जनव्वनि ॥ ३३ ॥

दिवमिति ।—[युधा] युद्धेन ; कोमलाश्चारवः, अमलाः श्रोतोष्णादि-
 दोषरहिताः, सम्पदो यस्यां तां [कोमलामलसम्पदं, दिवं] स्वर्गं,
 [गन्तुमिच्छन्, कः] पुमान्, [अमलां] धोताम्, [असिलतां दधानः
 अलसं पदं दधौ ?] ; सर्वोऽपि निःशङ्कमाक्रमत इत्यर्थः । अत्र स्वर्ग-
 च्छाया विशेषणगत्या निःशङ्कप्रस्थानहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ; तत्
 यमकेन संसृज्यते ॥ ३१ ॥

कृतेति ।—सेनायां समवेताः [सैनिकाः] सैन्याः । सेनायाः
 पाक्षिकष्ठक् । बाहुभिः परिघैरिव [बाहुपरिघैः] बाहुदण्डैः, [विपक्षं]
 शत्रुं, [जङ्घाभिः] प्रसृताभिः । ‘जङ्घान् प्रसृता’ इत्यमरः । [इतरे-
 तरम्] अन्योऽन्यं सयूथीयमेव, [कृतोरुवेगं] कृत उरुर्महान् ऊर्वोश्च
 वेगो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा, [युगपत्, वाजिगीषन्त] विजितु-
 मीच्छन्, अहमहमिकया योद्धुमभावन्नित्यर्थः । विपूर्वाञ्जयतेः सन्न-
 न्ताल्लङि “पूर्ववत् सनः” (१।३।६२ पा०) इत्यात्मनेपदम् । अत्र
 विपक्षसयूथयोर्बाहुजङ्घयोश्च प्रकृतत्वात् केवलप्रकृताऽऽस्यदा तुल्य-
 योगिता ॥ ३२ ॥

वाहनेति ।—[ततः] अनन्तरम् ; मानमभिमानम्, अस्यति क्षिप-
 तीति तस्मिन् [मानासे] पराहङ्कारहारिणि । कर्मण्यन् । मत्ताः
 सारगाः बलभाजश्च, राजेभा नृपगजा यस्मिन् [मत्तसारगराजेभे,

श्लोकप्रतियमकम् ।

निध्वनज्ज्वहारीभा भेजे रागरसात्तमः ।

ततमानवजाऽऽरासा सेना मानिजनाऽऽहवा ॥३४॥

लोमप्रतिलोमयमकम् ।

अभग्नवृत्ताः प्रसभादाकृष्टा यौवनोद्धतैः ।

चक्रन्दुरुच्चकैर्मुष्टिग्राह्यमध्या धनुर्लताः ॥ ३५ ॥

साराऽऽजौ] अष्टयुद्धे । आज्ञेः पुंलिङ्गता ज्ञेया । भारी भारवान्. पूर्ण
इति यावत्, ईहावतामुत्साहवतां, जनानां ध्वनिर्यस्मिन् तत् [भारौहा-
वज्जनध्वनि] यथा तथा ; न नमतीति [अनमा] अभङ्गुरा ।
पचायजन्ते नञ्समासः । [वाहना] निर्वाहयितृत्वम् । “स्त्रासश्रयो
युच्” (३।३।१०७ पा०) इति युच् । [अजनि] जाता । सैनिकाना-
मित्यर्थात् सिद्धम् । जनेः कर्त्तरि लुङि “दीपजन—” (३।१।६१ पा०)
इत्यादिना षिष्ण ॥ ३३ ॥

इतत् प्रातिलोम्येन श्लोकान्तरमाह, निध्वनदिति ।—निध्वनन्तो
हंहन्तः, जवा जवनाः, हारिणो मनीहराश्च, इभा यस्यां सा [निध्वन-
ज्ज्वहारीभा] ; ततो विस्तृतः, मानवजो मनुष्यजातः, आरासः कलकली
यस्यां सा [ततमानवजाऽऽरासा] ; मानिनां मानवतां, जनानामाहवो
यस्यां सा [मानिजनाऽऽहवा, सेना] ; रच्यतेऽनेनेति रागः क्रोधः, स
एव रसस्त्रात् [रागरसात्, तमः] मोहं, [भेजे] ; क्रोधान्वा
अजनीत्यर्थः । अत्र प्रातिलोम्येन पूर्वश्लोकाऽऽवृत्तेः श्लोकप्रतिलोमयम-
कम् । तदुक्तं दण्डिना,—‘आवृत्तिः प्रातिलोम्येन पादाहंश्लोकगोचरा ।
यमकं प्रतिलोमत्वात् प्रतिलोममिति स्मृतम् ॥’ इति ॥ ३४ ॥

अभग्नेति ।—अभग्ना अभङ्गुराः, वृत्ता वर्तुलाग्राश्च यास्ताः [अभग्न-
वृत्ताः] । विशेषणसमासः । अन्यत्र,—अचलितचरित्राः । बहु-
व्रीहिः । मुष्टिग्राह्यं मुष्टिघार्यं, मध्यं यासां ताः [मुष्टिग्राह्यमध्याः

करिणुः प्रस्थितोऽनेको रेणुर्घण्टाः सहस्रशः ।

करेऽणुः शीकरो जज्ञे रेणुस्तेन शमं ययौ ॥३६॥

धृतप्रत्यग्रशृङ्गाररसरागैरपि द्विपैः ।

सरोषसम्भ्रमेर्बधे रौद्र एव रणे रसः ॥ ३७ ॥

धनुर्लताः] ; अन्यत्र,—मुष्टिमेयमध्याः, [यौवनोद्धतैः] यौवनेन उद्धतैः
 ष्टष्टेर्दृष्टैश्च, [प्रसभात्] बलात्, [आकृष्टाः] सत्यः, एकत्र,—गुणेषु,
 अन्यत्र,—कचेषु चेति भावः । [उच्चकैः] उच्चैस्तरां, [चक्रन्दः] टङ्गार-
 ध्वनिं चक्रुर्धनुर्लताः, अन्यत्र,—चक्रुशुश्च । अत्र प्रस्तुतधनुर्लताविशेषणाद-
 प्रस्तुतधूर्त्ताऽऽस्कन्दितपतिव्रताप्रतीतेः समासोक्तिः ; तथा च आकर्ष-
 णस्य विशेषणगत्या क्रन्दनहेतुत्वात् काव्यलिङ्गमङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्यते
 ॥ ३५ ॥

करिणुरिति ।—[अनकः] बहुः, [करिणुः] करिणवः, [प्रस्थितः] ।
 जातावेकवचनम् । असङ्ख्याताः करिणो योद्धुं ययुरित्यर्थः । ‘करिणु-
 रिभ्यां स्त्री नभे’ इत्यमरः । [सहस्रशः, घण्टाः], करिकण्ठस्थाः इति शेषः,
 [रेणुः] दध्वनुः । “अत्र एकह्रस्वध्वेऽनादेशादेर्लिटि” (६।४।१२०
 पा०) इत्येत्वाम्यासलोपो । [करे] पुष्करे, [अणुः] अल्पः, [शीकरः]
 अम्बुकणः, [जज्ञे] । जातावेकवचनम् । करेष्वणवः शीकरा जाता
 इत्यर्थः । जनेः कर्त्तरि लिट् । [तेन] अणुना शीकरेण, [रेणुः]
 रजः, [शमं ययौ] । एतेन करिणां बाहुल्यं व्यज्यते ॥ ३६ ॥

धृतंति ।—[धृतप्रत्यग्रशृङ्गाररसरागैः] धृतः प्रत्यग्रः शृङ्गाररस
 एव रागो येस्तीः, [अपि], इति विरोधः । रौद्रशृङ्गारयोर्विरोधिवात् ।
 धृतसिन्दूररञ्जनैरित्यविरोधः ; अत्र एव विरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः ।
 ‘शृङ्गारः सुरते नाट्ये रसे च गजमण्डने । शृङ्गारं चूर्णसिन्दूरे लवङ्ग-
 कुसुमेऽपि च ॥’ इति विश्वः । [सरोषसम्भ्रमैः द्विपैः रणे, रौद्ररस
 एव] क्रोधरस एव, [बधे] भृतः । कर्मणि लिट् ॥ ३७ ॥

न तस्थौ भर्तृतः प्राप्तमानसम्प्रतिपत्तिषु ।
 रणौकसर्गेषु भयं मानसं प्रति पत्तिषु ॥ ३८ ॥
 बाणाहिपूर्णातूणीरकोटरैर्धन्विशाखिभिः ।
 गोधाऽऽश्लिष्टभुजाशाखैरभूद्धीमा रणाटवी ॥ ३९ ॥

नेति ।—[भर्तृतः] स्वामिनः ; प्राप्ते मानसम्प्रतिपत्तौ पूजा-
 सौमनस्ये यैस्तेषु [प्राप्तमानसम्प्रतिपत्तिषु, रणौकसर्गेषु] रणे एक-
 सर्गेषु नियतोत्साहेषु, नियतनिश्चयेषु वा । ‘सर्गास्तु सज्जनाध्याय-
 स्वभावोत्साहनिश्चयाः’ इति वैजयन्ती । [पत्तिषु] पदातिषु, [मानसं
 प्रति] पत्तीनां मानसेष्वित्यर्थः । “कर्मप्रवचनोययुक्ते द्वितीया” (२।३।८
 पा०) इति द्वितीया । [भयं न तस्थौ] पूर्वोपकारस्मारिणी रणाय
 निर्भौकाः प्रातिष्ठन्तेत्यर्थः । अन्यथा,—‘यन्तु भोतिपरावृत्तः सङ्ग्रामं
 हन्यते परेः । भर्तुर्यदुद्धृतं किञ्चित् तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥ यदस्य सुकृतं
 किञ्चिदमुत्रार्थमुपार्जितम् । भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु ॥’
 इति निषेधस्मरणादिति भावः । अत्र मानसम्प्रतिपत्त्योर्विशेषणगत्या
 भयानवस्थानहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं यमकेन संसृज्यते ॥३८॥

बाणैर्वाहिभिः पूर्णाः तूणीरा निषङ्गा एव, कोटराः कुहरा
 येषां तैः, [गोधाऽऽश्लिष्टभुजाशाखैः] गोधास्तलानि निहाकाश्च । ‘गोधा
 तलं निहाकायाम्’ इति विश्वः । तलं ज्याघातवारणम् । ततः
 गोधा एव गोधा इति श्लिष्टरूपकम् । ताभिराश्लिष्टाः भुजा एव शाखा
 येषां तैः, [धन्विशाखिभिः] धन्विभिर्धानुष्कैरेव, शाखिभिः वृक्षैः,
 [भीमा] भयङ्करा, [अभृत्] । समस्तवस्तुवर्णनात् सावयवरूपकम्
 ॥ ३९ ॥

प्रतिलोमानुलोमपादः ।

नानाऽऽजाववजानाना सा जनौघघनौजसा ।

परानिहाहानिराप तान्वियाततयाऽन्विता ॥ ४० ॥

विषमं सर्वतोभद्रचक्रगोमूत्रिकाऽऽदिभिः ।

श्लोकैरिव महाकाव्यं व्यूहैस्तदभवद्बलम् ॥ ४१ ॥

संहत्या सात्वतां चैद्यं प्रति भास्वरसेनया ।

ववले योद्भुमुत्पन्नप्रतिभा स्वरसेन या ॥ ४२ ॥

नानेति ।—[इह] अस्यां, [नाना] नानाविधायाम्, [आजौ] चित्तयुद्धे, [औजसा] तेजसा, [अवजानाना] अवज्ञां कुर्वती। “अकर्मकाच्च” (१।३।४५ पा०) इत्यात्मनपदम् । जनौघघना सान्द्रा [जनौघघना] बहुजनन्वर्थः, [अहानिः] अभया, [वियाततया] देयात्येन, धार्ष्ट्येन इत्यर्थः, [अन्विता] ; पृष्ठेत्यर्थः । ‘पृष्ठो पृष्णुर्वियातश्च’ इत्यमरः । [सा] चैद्यसेना, [तान्, परान्] अरौन्, [आप] प्राप । अत्र प्रतिपादं पादाङ्गस्यैवाऽऽवृत्तेरङ्गपादप्रतिलोमयमकम् ॥ ४० ॥

विषममिति ।—[तद्वलं] चैद्यसेना, [सर्वतोभद्रचक्रगोमूत्रिकाऽऽदिभिः] ; आदिग्रहणान्मुरजबन्धादिसङ्ग्रहः । [श्लोकैः, महाकाव्यं] शिशुपालबधादिकम्, [इव, व्यूहैः] सर्वतोभद्राऽऽदिभिरेव बलविन्यासैः । ‘व्यूहस्तु बलविन्यासै’ इत्यमरः । [विषमं] दुरवग्रहम्, [अभवत्] । नगनगरादिवर्गनयुक्तलक्षणं महाकाव्यम् ॥ ४१ ॥

संहत्येति ।—भास्वरा तेजिष्ठा, सेना यस्यास्तया [भास्वरसेनया, सात्वतां] यदूनां, [संहत्या] सङ्घेन, [चैद्यं प्रति, ववले] प्रचेलिः ‘वल चलने’ इति धातोर्भावि लिट् । “न शसददवादि—” (६।४।१२६ पा०) इति वकारादित्वादेत्वाभ्यासलोपयोः प्रतिषेधः । [या] यदूनां संहतिः, [स्वरसेन] स्वभावेन, [योद्भुम्, उत्पन्नप्रतिभा] सञ्जात-

विस्तीर्णमायामवती लोललोकनिरन्तरा ।

नरेन्द्रमार्गं रथ्येव पपात द्विषतां बलम् ॥ ४३ ॥

वारणागगभीरा सा साराभीगगणाऽऽरवा ।

कारितारिबधा सेना नाऽऽसेधा वरितारिका ॥४४

युग्मम् ।

अधिनागं प्रजविनो विकसत्पिच्छचारवः ।

पेतुर्बर्हिणदेशीयाः शङ्खवः प्राणहारिणः ॥ ४५ ॥

प्रतिभा ; या स्वयं रणकण्डूला, सा पराङ्गता कथं निवर्त्तते ? इति भावः ॥ ४२ ॥

अथ यदुसेनायाः प्रतिबलाभियोगं युग्मेनाऽऽह, विस्तीर्णमित्यादि ।— [आयामवती] द्राघीयसी, [लोललोकनिरन्तरा] चलज्जनसङ्कुला, सा सेनेत्युत्तरश्लोकेनान्वयः । सा यदुसेना, [विस्तीर्णं] द्विषतां बलं, नरेन्द्रमार्गं] राजपथं, [रथ्या] विशिखा, [इव, पपात] सङ्गमाम् । उपमानेऽपि विशेषणं योज्यम् ॥ ४३ ॥

वारणेति ।—कौटुशी सेना ?—वारणेरेवागैरचलैः, गभीरा दुर्गवगाहा [वारणागगभीरा], सा ; साराणां श्रेष्ठाणां, न भियं गच्छन्तीत्यभीगानां निर्भीकाणां, गणानां जन्तुसङ्घानाम्, आरवो यस्यां सा [साराभीगगणाऽऽरवा, कारितारिबधा] कृतशत्रुबधा । 'रामो राज्यमकारयत्' इतिवदत् स्वार्थं णिच् । नास्यासेधः प्रतिषेधो यस्यां सा [नाऽऽसेधा] । नञर्थेन नञ्च्चेन बहुव्रीहिः । अनासेधा वा । [वरितारिका] ईषितशत्रुका, अर्ननाहं योक्त्ये इति स्वयंभूतप्रतिभट्यर्थः । शेषिकः कप्प्रत्ययः । [सा सेना] पपात इति पूर्वैणान्वयः । अत्र प्रातिलोम्येन अर्द्धाऽऽहृत्तेः अर्द्धप्रतिलोमयमकमेतत् । लक्षणं तूक्तं निध्वनित्यादि(३४ सङ्घटक)श्लोकप्रतिलोमयमके ॥ ४४ ॥

अधीति ।—प्रजवन्तीति [प्रजविनः] अतिजवनाः । "प्रजो-

गोमूत्रिकावन्धः ।

प्र वृ त्ते वि क स द्धानं सा ध नेऽ प्य वि षा दि भिः ।

व वृ षे वि क स द्धानं यु ध मा प्य वि षा णि भिः ४६

रिनिः” (३।२।१५६ पा०) इति द्विप्रत्ययः । [विकसत्पिच्छचारवः] विकसद्भिः पिच्छैः कलापैः, चारवः ; अत एव ईषदसमाप्तबर्हिणाः [बर्हिणदेशीयाः] मयूरकल्पाः । “ईषदसमाप्तौ—” (५।३।६७ पा०) इत्यादिना देशीयरप्रत्ययः । [प्राणहारिणः, शङ्खवः] शल्याऽऽयुधानि । ‘वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना’ इत्यमरः । नागेषु [अधिनागम्] । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । गजेषु सर्पेषु च, [पेतुः] निपेतुः । सर्पेषु बर्हिणा इवेत्यर्थः । अत एव उपमाऽलङ्कारः । ‘ग्रहग्राहिगजा नागाः’ इति वैजयन्ती ॥ ४५ ॥

प्रवृत्ते इति ।—[विकसद्धानं] विकसन् जृम्भमाणः, ध्वानो ध्वनिर्यच्छिन् तदयथा तथा, [साधने] सम्प्रहारे, [प्रवृत्तेऽपि, अविषादिभिः] विषादरहितैः, [विषाणिभिः] दन्तिभिः, [युधम्, आप्य] प्राप्य, [विकसत्] प्रभूतं, [दानं] मदः, [ववृषे] । युद्धाऽऽरम्भे धनदानञ्च ध्वन्यते, सत्त्वसम्पन्नत्वात् । साधनेऽपि अविषादस्याविरोधाहिरोधाऽऽभासः । गोमूत्रिकाचित्तबन्धोऽयम् ;—‘वर्णानामेकरूपत्वं यद्येकान्तरमर्हयोः । गोमूत्रिकेति तत्प्राहुर्दुष्करं तद्विदो विदुः ॥’ इति लक्षणात् ।

गोमूत्रिकावन्धचित्रम् ।

षोडशकोष्ठद्वये पञ्चदशकोष्ठद्वयं क्रमेण विलिख्यैकान्तरविनिमयेन वाचनं श्लोकनिष्पत्तिरित्युद्धारः ॥ ४६ ॥

पुरः प्रयुक्तैर्युद्धं तच्चलितैर्लब्धशुद्धिभिः

आलापैरिव गान्धर्वमदीप्यत पदातिभिः ॥ ४७ ॥

केनचित् खासिनाऽन्येषां मण्डलाग्रानवद्यता ।

प्रापि कौर्त्तिभ्रुतमहीमण्डलाग्राऽनवद्यता ॥ ४८ ॥

विहन्तुं विद्विषस्तोच्छ्रः सममेव सुसंहतेः ।

परिवारात् पृथक् चक्रे खड्गश्चाऽऽत्मा च केनचित् ४९

पुर इति ।—[तद्युद्धं, पुरः प्रयुक्तैः] गजादिभ्यः प्राक् प्रवर्त्तितैः ; अन्यत्र,—गानात् पूर्वमुच्चारितैः, [चलितैः] मण्डलचारिभिः ; अन्यत्र,—सुहुरावर्त्तितैरित्यर्थः, [लब्धशुद्धिभिः] कातर्य्यकपटादिदोषरहितैरित्यर्थः ; अन्यत्र,—आवृत्तैः, रागानुगुणैरित्यर्थः, [पदातिभिः] पत्तिभिः, करणैः । [गान्धर्वं] गानम्, [आलापैः] आलापिभिः, [इव] अक्षरविशेषैरिव, [अदीप्यत] अग्नोभत ॥ ४७ ॥

केनचिदिति ।—[खासिना] खखड्गेन, [अन्येषां मण्डलाग्रान्, अवद्यता] खखड्यता । यतैर्लटः श्लादेशः । [केनचित्] वीरेण ; कौर्त्तिभ्रुतं यशोव्याप्तं, महीमण्डलाग्रं भृपृष्टं यस्याः सा [कौर्त्तिभ्रुतमहीमण्डलाग्रा, अनवद्यता] अनिन्यता, [प्रापि] प्राप्ता ॥ ४८ ॥

विहन्तुमिति ।—[केनचित्] वीरेण, [विद्विषो विहन्तुं, तोच्छ्रः] निश्चितः परिच्छेत्ता च, [खड्गश्च, सुसंहतेः] सुघटितात् सुष्ठु सङ्गीभूताच्च, [परिवारात्] कोशात् परिजनाच्च । 'परिवारः परिजनं खड्गकोशे परिच्छेदे' इति विश्वः । [सममेव, पृथक् चक्रे] उद्धृतः, [आत्मा च] पृथक् चक्रे विभक्तः ; खड्गमुत्कष्य स्वमैन्यान्निर्गत्यारिमध्ये पपातेत्यर्थः । अत्र खड्गाऽऽत्मनोः प्रकृतयोः समानक्रियायोगात् केवलप्रकृताऽऽस्यदा तुल्ययोगिता ॥ ४९ ॥

अन्येन विदधेऽरीणामतिमात्रा विलासिना ।

उद्गूणेन चमूस्तूर्णमतिमात्राऽऽविलाऽसिना ॥५०॥

सहस्रपूरणः कश्चिन्नूनमूर्द्धाऽसिना द्विषः ।

तथोर्द्ध एव काबन्धीमभजन्नर्त्तनक्रियाम् ॥ ५१ ॥

अन्येनेति ।—[अन्येन] वीरेण, [विलासिना] विलसनशीलेन, [उद्गूणेन] उद्यतेन, [असिना] खड्गेन ; मातृं मानमतिक्रान्ता [अतिमात्रा] अपरिमिता, [अरीणां, चमूः] सेना, [तूर्णं] शीघ्रम् ; अतिमात्रमत्यन्तम्, आबिला कलुषा [अतिमात्राऽऽविला] अत्याविला, [विदधे] कृता ॥ ५० ॥

सहस्रेति ।—पृणातीति पूरणः । “पृ पालनपूरणयोः” कर्त्तरि ल्युट् * । सहस्राणां पूरणः पालयिता पूरयिता वा [सहस्रपूरणः] सहस्ररक्षी सहस्रहन्ता वा, [कश्चित्] भटः । कबन्धस्तु सहस्रपूरणः सहस्रसङ्घापूरकः । सहस्रादेकः कबन्धो नृत्यतीति प्रसिद्धिः । [असिना] स्वासिना, [द्विषो लूनमूर्द्धा] लूनशत्रुमूर्द्धा । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । कबन्धस्तु द्विषोऽसिना लूनमूर्द्धा [तथा] कबन्धवदेव, [ऊर्द्ध एव] ; तिष्ठते । कबन्धस्येमां [काबन्धीं नर्त्तनक्रियामभजन्] विजयदर्पात् स्वयमपि कबन्धवन्नर्त्तत्यर्थः । अत एव सादृश्याऽऽक्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धाऽऽख्यो निदर्शनाभेदः । ‘कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरम्’ इत्यमरः ॥ ५१ ॥

* पृणातेः कर्त्तरि ल्युटि “इत्वीत्वाभ्यां गुणवृद्धौ विभक्तिषेधेन” इति वार्तिकेन गुणस्य प्राप्तेः परणः इत्येवमेव पदं भविष्यति, न तु पूरणः इति । पूरयतेः चौरादिकात् कर्त्तरि ल्युटि अस्य प्रयोगः समीचीनः ; तथा च पृणातेः ल्युटि पूरणः इत्यभिधानन्तु भ्रान्तिविरुद्धमिति मन्यामहं, अत एव बह्वभेनाव “पूर्यन्ते चाप्यायन्ते” इति व्याख्यातम् ।

शस्त्रव्रणमयश्रीमदलङ्करणभूषितः ।

ददृशेऽन्यो रावणवदलङ्करणभूषितः ॥ ५२ ॥

द्विषद्द्विशसनच्छेदनिरस्तोरुयुगोऽपरः ।

सिक्तश्चासैरुभयथा बभूवारुणविग्रहः ॥ ५३ ॥

शस्त्रेति ।—[शस्त्रव्रणमयश्रीमदलङ्करणभूषितः] शस्त्रव्रणमयानि तद्रूपाणि । स्वार्थे मयट् । तैरेव श्रीमद्भिः शोभावद्भिः, अलङ्करणैरलङ्कारैः, भूषितोऽलङ्कृतः, शस्त्रव्रणालङ्कृत इत्यर्थः, [अन्यः] कश्चित् ; अविद्यमाना लङ्का यस्याः सा अलङ्केति बहुव्रीहिः । अत एव “स्त्रियाः पुंवत्—” (६।३।३४ पा०) इत्यादिना पुंवद्भावः । सा रणभूष्य तस्यामुषितः स्थितः [अलङ्करणभूषितः] । वसेर्निवासाद्वात् कर्त्तरि क्तः, “वचिस्वपि—” (६।१।१५ पा०) इत्यादिना सम्प्रसारणम् । [रावणवत्, ददृशे] दृष्टः । सर्वाङ्गीणव्रणभूषणत्वेन रावण एवायं लङ्कासम्बन्धविरहात् तु व्यतिरेक इत्यर्थः । उपमाव्यतिरेकयमकानां सङ्करः ॥ ५२ ॥

द्विषदिति ।—[द्विषद्द्विशसनच्छेदनिरस्तोरुयुगः] द्विषद्द्विशसनम् । ‘निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम्’ इत्यमरः । तस्मिंश्छेदेन अरिशस्त्रप्रहारेण, निरस्तमूरुयुगं यस्य सः, अत एव [असैः] असग्भिः, [च सिक्तः, अपरः] वीरः, [उभयथा] उभाभ्यां प्रकाराभ्याम् । “प्रकारे गुणवचनस्य” (८।१।१२ पा०) इति धात्व् । अरुणस्थानुरोरिव अरुणोऽरुणवर्णश्च विग्रहो यस्य सः [अरुणविग्रहो बभूव] । ‘अरुणोऽर्काकारार्थोरुणो लोहितेऽन्यवत्’ इति विश्वः । अत्रोरुच्छेदासिक्तयोर्विशेषागत्योभयथाऽरुणविग्रहभावहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम्, उपमाश्लेषाभ्यां सङ्कीर्त्यते ॥ ५३ ॥

भीमतामपरोऽम्भोधिसमेऽधित महाऽऽहवे ।
 दाक्षे कोपः शिवस्येव समेधितमहा हवे ॥ ५४ ॥
 दन्तैश्चिच्छिदिरे कोपात् प्रतिपक्षं गजा इव ।
 परनिस्त्रिंशनिर्लूनकरवालाः पदातयः ॥ ५५ ॥
 रणे रभसनिभिर्नृद्विपपाटविकामिनि ।
 न तत्र गतभीः कश्चिद्विपपाट विकामिनि ॥ ५६ ॥

भीमेति ।—[अम्भोधिसमे] सागरसदृशे; महान् आहवस्तास्मिन्
 [महाऽऽहवे, समेधितमहाः] सम्यगेधितमहाः, संबद्धिततेजा इत्यर्थः,
 [अपरः] वारः; दक्षप्रजापतेरयं दाक्षन्तस्मिन्, दाक्षे, इव] यज्ञे । ‘हवो
 यज्ञे तथा हाने’ इति विश्वः । समेधितमहाः सन्दोषिततेजा, [शिवस्य
 कोप इव] वीरभद्र इवेत्यर्थः । [भीमतां] भयङ्करताम्, [अधित]
 धृतवान् । त्रिभेत्वस्मादिति भीमः । “भियः पृथा” (उणा० १पा०
 १४७नु०) इत्योणादिके सप्रत्यये भीमो भी इत्य् । “भीमादयोऽपादाने”
 (३।४।७४ पा०) इति निपातनादपादानाद्यता । उपमायमकयोः
 संसृष्टिः ॥ ५४ ॥

दन्तैरिति ।—[परनिस्त्रिंशनिर्लूनकरवालाः] परेषां निस्त्रिंशैः
 खड्गैः, निर्लूनकरवालाः क्षिन्नखड्गाः; पादाभ्यामतन्तीति [पदातयः]
 पत्तयः । “पादे च” (उणा० ४पा० १३१ नु०) इत्योणादिके इण्,
 “पादस्य पदाभ्यामितिगोपहतम्” (३।३।५२ पा०) इति पदादेशः ।
 [कोपात् गजा इव, प्रतिपक्षं] शत्रुं, [दन्तैः] दशनैर्विषाणैश्च,
 [चिच्छिदिरे] चिच्छिदुः ॥ ५५ ॥

रण इति ।—[रभसनिभिर्नृद्विपपाटविकामिनि] । ‘रभसो वेग-
 हर्षयोः’ इति विश्वः । रभसेन वेगेन, निर्भिन्नद्विपाः पाटितगजाः, पाट-
 विकानां पाटवतः, अस्यो यस्मिन् । पाटवशब्दान्मत्वर्थीयवृक्-

यावन्न सत्कृतैर्भर्तुः स्नेहस्याऽऽनृण्यमिच्छुभिः ।

अमर्षादितरैस्तावत्तत्यजे युधि जीवितम् ॥ ५७ ॥

समुद्गयमकम् ।

अयशोभिदुरा लोके कोपधामरणाऽऽदृते ।

अयशोभिदुरालोके कोपधा मरणादृते ॥ ५८ ॥

प्रत्ययः । [विक्रासिनि] प्रवृद्धे, [तत्र] तस्मिन्, [रणे, गतभीः] निर्भीकः, अत एव [कश्चित्] कोऽपि, [न विपपाट] न पाटयामास, न पलायत इत्यर्थः । अत्र गतभीकत्वस्य विशेषणगत्या अपलायनहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ; द्विपदलनेऽपि रणे निर्भीक इति विरोधश्च, यमकेन संसृज्यते ॥ ५६ ॥

यावदिति ।—[सत्कृतैः] स्वस्वामिना पूर्वसम्मानितैः, अत एव [भर्तुः स्नेहस्य] स्वामिप्रेम्णाः, [आनृण्यम्] अनृण्यत्वम्, [इच्छुभिः], योधैरिति शेषः ; [युधि जीवितं यावन्न, तत्यजे] त्यक्तं, [तावत्, इतरैः] असत्कृतैः, [अमर्षात्] असत्कारक्रोधात्, जीवितं तत्यजे अथ वाऽस्मान् पश्येति स्वामिनमुपालभ्य स्वयमेव प्राक् प्राणान् प्रजङ्घरित्यर्थः । सत्कारादिविशेषणोक्त्याव्यलिङ्गं सुगमम् ॥ ५७ ॥

अथैवंविधानां मरणस्यैव कर्त्तव्यतामुपपादयति, अयश्च इति ।—“अयः शुभाऽऽवहो विधिः” इति अयशोभौ भाग्यवान्, स चासौ दुरालोकस्तेजस्वित्वाद्दुर्दृग्भवेति विशेषणसमासः । तस्मिन् [अयशोभिदुरालोके] । कोपधाम कोपाऽऽश्रयः, कुपित इत्यर्थः । अथाप्यकोपे भौरुत्वाऽऽपातात् । अत एव रणाद्दृतेः रणाऽऽदृतेः रणार्थीत्यर्थः । कर्त्तरि क्तः । कोपधाम चासौ रणाऽऽदृतेश्च तस्मिन् [कोपधामरणाऽऽदृते, लोके] एवंविधे वीरलोके, [अयशोभिदुरा] स्वाम्यनादरनिमित्तापकीर्त्तिनिर्वर्त्तिका । “विदिभिदिच्छिदेः कुरच्” (३।१।१६२ पा०) इति कुरच्प्रत्ययः । [उपधा] उपायः, [मरणादृते] प्राणत्यागं विनत्यर्थः, [का ?] न काऽप्यौत्यर्थः ।

स्वलन्ती न क्वचित्तेक्ष्णादभ्यग्रफलशालिनी ।

अमोचि शक्तिः शाक्तीकैर्लोहजा न शरीरजा ॥५६॥

आपदि व्यापृतनयास्तथा युयुधिरे नृपाः ।

आप दिव्या पृतनया विस्मयं जनता यथा ॥६०॥

“अन्याऽऽरादितरर्त्तैः—” (२।३।२६ पा०) इति पञ्चमी । अत्रायश्चोभित्वादीनां लोकविशिषणद्वारा तद्वर्त्तिनामुपजीविनामवसरे जीवत्यागहेतुत्वात् काव्यलिङ्गं यमकेन सङ्कीर्यते । समुद्रयमकभेदोऽयम्;—‘अडाभ्यासः समुद्रः स्यादस्य भेदास्त्रयो मताः’ इति लक्षणात् ॥ ५८ ॥

स्वलन्तीति ।—शक्तिः प्रहरणं येषां तैः [शाक्तीकैः] । ‘शाक्तीकः शक्तिहेतिकः’ इत्यमरः । “शक्तियष्टोरीकक्” (४।४।५६ पा०) इति प्रहरणार्थे ईकक्प्रत्ययः । [तैक्ष्णात्] नेशित्यात्, [क्वचित्] क्वचिदपि, [न स्वलन्ती] प्रतिहतिं न प्राप्नुवती; अभ्यग्रं समग्रं, यत् फलं शक्यं, तेन शालते; अन्यत्र,—अभ्यग्रेणाऽऽसन्नेन, फलेन श्रेयसा, शालते इति [अभ्यग्रफलशालिनी, लोहजा] अयोमयी, [शक्तिः] आयुधविशेषः, [अमोचि] शब्देषु मुक्ता । [शरीरजा] शक्तिः सामर्थ्याऽऽख्या तु, [न] अमोचि । अतिव्यायामेऽप्यक्षीणशक्तिका एवायुध्वन्तेत्यर्थः । अत्र द्वयोरपि प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतश्लेषः ॥ ५९ ॥

आपदीति ।—[नृपाः] राजानः, [आपदि] व्यसनेऽपि, [व्यापृतनयाः] प्रवृत्तनीतिका एव मन्तः, न तु आपदद्वयेति भावः; [पृतनया] मेनया साधनेन । वाक्यान्तरस्थस्यापि पृतनाशब्दस्यात्रान्वयः चित्ते सोढव्यः । [तथा] तेन प्रकारेण, [युयुधिरे] सम्प्रजङ्घुः, [यथा, दिव्या जनता] अन्तरिक्षवर्त्तिसिद्धविद्याधरसङ्घः, [विस्मयमाप], अमानुषं युद्धं चक्रुरित्यर्थः । अथ च पादाभ्यासयमकभेदः ॥ ६० ॥

स्वगुणैरा फलप्राप्तेराकृष्य गणिका इव ।

कामुकानिव नालीकांस्त्रिणताः सहसाऽमुचन् ॥६१

वाजिनः शत्रुसैन्यस्य समारब्धनवाऽऽजिनः ।

वाजिनश्च शरा मध्यमविशन् द्रुतवाजिनः ॥६२॥

पुरस्कृत्य फलं प्राप्तैः सत्पक्षाऽऽश्रयशालिभिः ।

कृतमुद्धतया लिभे नक्षमप्याशु मार्गणैः ॥६३॥

स्वगुणैरिति ।—त्रिषु स्थानेषु मध्येषु नताः [त्रिणताः] शार्ङ्गाणि । “पूर्वपदात्संज्ञायाम्—” (८।४।३ पा०) इति गत्वम् । [गणिकाः] वेश्याः, [इव], ता अपि त्रिणताः, मध्ये भ्रवीश्च नतत्वात् । [नालीकान्] इषुविशेषान् । ‘नालीकः शरशल्कयोः’ इति विश्वः । [कामुकानिव, स्वगुणैः] स्वेषां ज्याभिः, स्वासां रूपलावण्यादिभिश्च । ‘गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु’ इति वैजयन्ती । [आ फलप्राप्तेः] आ शल्कस्यर्शात् आ धनलाभाच्च, [आकृष्य] कर्णान्तिकं नीत्वा वशौकृत्य च, [सहसा, अमुचन्] अन्यान्तुः । मुचैर्लुङि “पुष्पादि—” (३।१।५५ पा०) इति च्चै रडादेशः । अनैकैवोपमा ॥ ६१ ॥

वाजिन इति ।—द्रुतं वजस्तीति [द्रुतवाजिनः] शीघ्रगामिनः । ‘वज गतौ’ इति धातोर्णिनिः । [वाजिनः] अश्वाः, [वाजिनः] पक्षवन्तः, [शराश्च] । ‘पक्षो वाजस्त्रिषुत्तरे’ इत्यमरः । समारब्धवानवा अपूर्वा, आजिर्युद्धं येन तस्य [समारब्धनवाऽऽजिनः शत्रुसैन्यस्य मध्यमविशन्] । अत्र वाजिनां शराणाञ्च प्रवेशाऽऽख्यतुल्ययोगिताभेदो यमकेन संसृज्यते ॥ ६२ ॥

पुरस्कृत्येति !—[फलं] शल्यं, [पुरस्कृत्य] पुरोधाय ; अन्यत्र,—फलं लाभं, पुरस्कृत्य सम्भाव्येत्यर्थः, [प्राप्तैः] आगतैः, [सत्पक्षाऽऽश्रयशालिभिः] सत्पक्षाऽऽश्रयेण साधुकङ्कादिपक्षग्रन्थनेन ; अन्यत्र,—

रक्तस्रुतिं जपासूनसमरागामिषुव्यधात् ।

कश्चित् पुरः सपत्नेषु समराऽऽगामिषु व्यधात् ॥६४

रयेण रणकाम्यन्तौ दूरादुपगताविभौ ।

गतामुरन्तरा दन्ती वरखडक द्रवाभवत् ॥६५॥

साधुसहायावलम्बनेन, शालन्ते इति तथोक्तैः, [मार्गणैः] सायकैरर्थि-
भिश्च । 'मार्गणौ सायकार्थिनौ' इत्यमरः । [कृतपुङ्गतया] सुबन्ध-
कर्त्तरीकतया । 'मुख्यकर्त्तरी पुङ्गः' इति यादवः । अन्यत्र,—
कुशलतयेत्यर्थः, [लक्षं] शरव्यम् ; अन्यत्र,—लक्षसङ्ग्रामं, [अपि],
धनम्, [आशु लेभे], शतादिकं किमु वक्तव्यम् ? इति भावः । 'लक्षं
शरव्ये सङ्ग्रायाम्' इति विश्वः । अत्राभिधायाः प्राकृताद्येनियन्त्रणा-
दर्शान्तरप्रतीतेर्ध्वनिरेव ॥ ६३ ॥

रक्तोति ।—[कश्चित्] वीरः, [पुरः] अग्रे, [समराऽऽगामिषु]
समरमागतेषु, [सपत्नेषु, इषुव्यधात्] बाणप्रहारात् । "व्यधजपो-
रनुपसर्गं" (३।३।६१ पा०) इत्यप्प्रत्ययः । [जपासूनसमरागां, रक्त-
स्रुतिं] रक्तसावं, [व्यधात्] विहितवान् । दधातेर्लङि "गातिस्था—"
(२।४।७७ पा०) इत्यादिना सिचो लुक् । उपमायमकयोः संसृष्टिः
॥ ६४ ॥

रयेणोति ।—रणमालन इच्छन्ती [रणकाम्यन्तौ] । "काम्यञ्च"
(३।१।८ पा०) इति रणशब्दात् काम्यञ्प्रत्यये, सनाद्यन्तधातुत्वाद्भट्टि-
शलादेशः । [रयेण दूरादुपगतौ, इभावन्तरा] इभयोर्मध्ये ।
"अन्तराऽन्तरेण युक्ते" (२।३।४ पा०) इति द्वितीया । [गतासुः]
मृतः, [दन्ती] दैवात् मध्यवर्ती हस्तिकुणप इत्यर्थः, [वरखडकः]
अन्तरावेदिः [द्रवाभवत्] । 'वरखडकोऽन्तरावेदौ सन्दोहमुखरागयोः'
इति विश्वः । अभ्यासकाले काञ्चन वेदिमन्तर्हाय दन्तिनो योधयत
इति प्रसिद्धम् । उपमा ॥ ६५ ॥

द्वयक्षरः ।

भूरिभिर्भारिभिर्भीरैर्भूभारैरभिरभिरे ।

भेरौरैभिभिरभाऽऽभैरभीरुभिरिभैरिभाः ॥६६॥

निशितासिलतालूनैस्तथा हस्तैर्न हस्तिनः ।

युध्यमाना यथा दन्तैर्भग्नैरापुर्विहस्तताम् ॥६७॥

असंयोगः ।

निपीडनादिव मिथो दानतोयमनारतम् ।

वपुषामदयाऽऽपातादिभानामभितोऽगलत् ॥६८॥

भूरिभिरिति ।—[भूरिभिः] भूयोभिः, [भारिभिः] पताका-
ऽऽस्तरणादिभारवद्धिः । मत्वर्थीय इतिप्रत्ययः । भियं रान्तीति भौगस्तेः
[भीरैः] भयदैः । ‘रा दाने’ “आतोऽनुपसर्गे कः” (३।२।३ पा०) इति
कः । [भूभारैः] महाकायत्वाद्भुवो भारायमाणैः ; मेर्य्य इव रेभन्ते ध्वन-
न्तीति [भेरौरैभिभिः] । ‘रेभृ शब्दे’ ताच्छौल्ये णिनिः । [अभाऽऽभैः]
मेघमेचकैः, इति चोपमाद्वयम् । [अभौरुभिः] निर्भोकैः, [इभैः]
गजैः, [इभाः] प्रतिगजाः, तादृशा एव, [अभिरैभिरै] अभियुक्ताः ।
उपमाऽनुप्रासयोः सङ्करः । द्वयक्षरानुप्रासः ॥ ६६ ॥

निशितेति ।—[युध्यमानाः] सम्प्रहरन्तः ; हस्ता येषां सन्तीति
[हस्तिनः] । “हस्ताज्जातो” (प्रा२।१३३ पा०) इतीतिप्रत्ययः । [यथा
भग्नैः, दन्तैः] विषाणैः, [विहस्ततां] हस्तहीनत्वमितिकर्तव्यतामूढ-
त्वञ्च, [आपुः] । ‘विहस्तव्याकुलौ समौ’ इत्यमरः । [तथा, निशितासि-
लतालूनैः] निशिताभिरसिलताभिः लूनैश्चिह्नैः, [हस्तैः] शुण्डादर्शः,
विहस्ततां [न] आपुः ; हस्तेभ्योऽपि दन्तानां प्रहारसाधनत्वादिति
भावः । अत्र हस्तस्याच्छेदे वेहस्त्वं, न हस्तच्छेदे इति विरोधः प्रतिपत्ति-
मूढतया समाहित इति विरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः ६७ ॥

निपीडनादिति ।—[इभानां वपुषाम्, अदयाऽऽपातात्] निर्दयाभि-

रणाङ्गणं सर इव प्लावितं मदवारिणा ।

गजः पृथुकराऽऽकृष्टशतपत्रमलोडयत् ॥६६॥

शरक्षते गजे भृङ्गैः सविषादिविषादिनि ।

रुतव्याजेन रुदितं तत्राऽऽसीदतिसीदति ॥७०॥

अन्तकस्य पृथौ तत्र शयनीय इवाऽऽहवे ।

दशनव्यसनादीयुर्मत्कुणत्वं मतङ्गजाः ॥७१॥

योगाङ्केतोः, [मिथः, निपीडनादिव] वस्त्राऽऽदिनिपीडनादिव, इत्यु-
त्प्रेक्षा । [अनारतम्] अग्रान्तं, [दानतौर्यमभितोऽगलत्] । वस्त्रवत्
निर्देयाऽऽपातंऽपि मदातिरेक इति गजानामुत्साहातिशयोक्तिः । अत्र
संयोगाभावादसंयोगश्चित्तभेदः । “हृलोऽनन्तराः संयोगः” (१।१।७
पा०) इति सूत्रात् ॥ ६८ ॥

रणीति ।—[गजो मदवारिणा, प्लावितम्] उच्चितं, [रणाङ्गणं
सर इव, पृथुकराऽऽकृष्टशतपत्रं] पृथुना करेण आकृष्टानि, शत-
पत्राणि अभितवाहनानि, अन्यत्र,—कुशेशयानि च यस्मिन् कर्मणि
तत्तथा, [अलोडयत्] उपाक्षोभयत् । श्लेषविशेषणयमुपमा ॥ ६६ ॥

शरक्षते इति ।—[गजे, शरक्षते] शरेण क्षते प्रक्षते ; अत एव विषा-
दिना विषादवता, विषादिना यन्त्रा सह वर्त्तते इति तस्मिन् [सविषादि-
विषादिनि, तत्र] रणे, [अतिसीदति] अतिसन्ने सति, मृते सती-
त्यर्थः । सदेल्लटः शलादेशः । [भृङ्गैः], कर्तृभिः । “न लोका—”
(२।३।६६ पा०) इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । [रुतव्याजेन] रुतच्छलेन,
[रुदितं] रोदनम्, [आसीत्] । स्वाऽऽशयनाश्रुदःखाद्रोदनं कृत-
मिव, इत्युत्प्रेक्षा, व्यञ्जकाप्रयोगाङ्गम्या । सा च रुतव्याजेनित्यपङ्गवपूर्वक-
त्वात् सापङ्गवेति सर्वस्वकारः ॥ ७० ॥

अन्तकस्येति ।—[अन्तकस्य] मृत्योः सम्बन्धिनि ; श्रितेऽस्मिन्निति

अर्धभ्रमकः ।

अ भी क म ति के ने द्वे

भी ताऽऽ न न्द स्य ना श ने ।

क न त्स का म से ना के

म न्द का म क म स्य ति ॥७२॥

[अयनीये] तस्मै, [इव] स्थित इत्यर्थः । “कृत्यव्युटो बहुलम्” (३।३।११३ पा०) इत्यधिकरणोऽनीयर् । [पृथौ] विश्वाले, [तना-
ऽऽहवे मतङ्गजाः, दशनव्यसनात्] विषाणभङ्गाहेतोः, [मत्कुणत्वम्
ईयुः] मत्कुणा इव दृष्टा इत्यर्थः । सुप्ररक्तपायिनः खट्वाऽऽश्रयाः
कौटविशेषाः मत्कुणाः । ‘कालेऽप्यजातदन्ते च शय्याजन्तौ च
मत्कुणः’ इत्युक्तेः । तस्मादृश्याददन्तेषु दन्तिषु तथान्वरूपकम् अन्तकस्य
शयनीय इवेत्युत्प्रेक्षासापेक्षमिति सङ्करः ॥ ७१ ॥

अथ युग्मेनाऽऽह,—अभीकेत्यादि ।—अभीका निर्भीका, मतिर्यस्य
तेन [अभीकमतिकेन] निर्भयचित्तेन । शैषिकः कपप्रत्ययः । [इष्टे]
दौष्टे, [भीताऽऽनन्दस्य] भीतानामानन्दस्य, [नाशने] । नशे-
ख्यन्तात् कर्त्तरि ल्युट् । कनन्ती दौष्ट्यमाना, सकामा विजयित्वात्
पूर्णाकामा, सेना यत् तस्मिन् [कनत्सकामसेनाके] । पूर्ववत् कप् ।
[मन्दकामकं] मन्दोत्साहम् । पूर्ववदेव कप् । [अस्यति] निरा-
कुर्वाणे, रण इत्युत्तरेण सम्बन्धः । अत्र सर्वतीभद्रवत् सर्वपादक्षमणा-
भावात्, पादाङ्गानामेव क्षमणादर्हक्षमकम् । उद्धारस्तु सर्वतीभद्रवत्
स्यादेव ॥ ७२ ॥

युग्मम् ।

दधतोऽपि रणे भीममभौच्छां भावमासुरम् ।

हताः परैरभिमुखाः सुरभूयमुपाययुः ॥७३॥

येनाङ्गमूहे व्रणवत्सरुचा परतोमरैः ।

समत्वं स ययौ खड्गत्सरुचापरतोऽमरैः ॥७४॥

अद्वैतमकचिबम् ।

अ	भी	क	म	ति	के	ने	ऊ
भी	ता	न	न्द	स्थ	ना	श	ने
क	न	त्स	का	म	से	ना	के
म	न्द	का	म	क	म	स्थ	ति

दधत इति ।—[रणे] पूर्वाक्तप्रकारे, [अभीच्छाम्] अत्यन्तं, [भीमं] भयङ्करम्, [आसुरम्] असुरसम्बन्धिनं, [भावं] पुरुषकारलक्षणम् । 'भावो लीलाक्रियाच्छिष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुषु' इति वैजयन्ती । असुरत्वञ्च, [दधतः] दधानाः, [अपि, परैः] शत्रुभिः, [अभिमुखाः] ; एव स्थिताः [हताः], वीरा इति शेषः ; अत एव सुराणां भावं [सुरभूयं] सुरत्वं, देवत्वमित्यर्थः, [उपाययुः] । "स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः" इति स्मरणादिति भावः । "भुवो भावे" (३।१।१०७ पा०) इति क्यप् । अत्रासुरभावेऽपि सुरभूयमुपाययुरिति विरोधस्य भावशब्दस्यार्थान्तरत्वेन परिहाराद्विरोधाऽऽभासः । इति युग्मम् ॥ ७३ ॥

येनाङ्गमिति ।—रुचा सह वर्तते यस्तेन [सरुचा] तेजस्विना, [येन] वीरेण, [परतोमरैः] शत्रुशस्त्रैः, [व्रणवत्] सत्रणम्, [अङ्गम्,

निपातितसुहृत्स्वामिपितृव्यभ्रातृमातुलम् ।

पाणिनीयमिवालोकि धीरैस्तत्समराजिरम् ॥७५॥

ऊहे] ऊढम् । वहेः कर्मणि लिट्, सम्प्रसारणम् । खङ्गत्तरो खङ्ग-
सुष्टौ, चापे च रतः [खङ्गत्तरुचापरतः] खङ्गेषुप्रचारेण युद्धं कुर्व-
न्वित्यर्थः । 'त्तरुः खङ्गाऽऽदिसुष्टौ स्यात्' इत्यमरः । [सः] वीरः, [अमरैः
समन्त्रं ययौ], पौरुषेणेति भावः । उपमायमकयोः संदृष्टिः ॥७४॥

निपातितेति ।—[निपातितसुहृत्स्वामिपितृव्यभ्रातृमातुलं] निपा-
ति... धीरश्रव्यां गमिताः, सुहृदादयो यत्र तत् तद्योक्तम् ; अभिसुख-
बन्धोरपि रणे बध्यत्वादिति भावः । अन्यत्र,—निपातिताः लक्षणा-
भावे शब्दसाधुत्वाय सूत्रकृता * सूत्रस्वरूपेणोच्चारिताः, सुहृदादिशब्दा
यत्र तदित्यर्थः ; अत एव [तत्, समराजिरं] रणाङ्गम् ; पाणिनिना
प्रोक्तं [पाणिनीयम्] अष्टाध्यायीव्याकरणम्, [इव] । “तेन प्रोक्तम्”
(४।३।१०१ पा०) इति कप्रत्ययः । [धीरैः] वृष्टैरेव, + [अलोकि]
दृष्टम् । उभयत्रापि अधीरैर्दुरवगाहत्वादिति भावः । शोभनं हृदयं
यस्य स सुहृत् । “सुहृद्दृष्टौ मित्रामित्रयोः” (५।४।१५० पा०)
इति हृदयशब्दस्य हृद्भावो निपातितः । स्वमस्यास्तीति स्वामी ईश्वरः ।
“स्वामिनैश्चर्य्यं” (५।२।१२६ पा०) इति मन्वर्ध्नीयनिपातः । ‘पितृ-
र्भाता पितृव्यः स्यात् मातृर्भाता तु मातुलः’ इत्यमरः । ‘पितृव्य-
मातुलमातामहपितामहाः’ (४।२।३६ पा०) इति व्यङ्गुलडडामह-
जन्तनिपाताः । † विभर्त्तीति भ्राता “नमृनेष्टृ—” इत्यादिसूत्रादोखा-
दिको निपातः § ॥ ७५ ॥

* सूत्रकृता—सूत्रकारिण, महर्षिणा पाणिनिनेत्यर्थः ।

+ प्रतिभाऽन्वितैरेवेत्यर्थः ।

‡ अत्र दीक्षितैः वार्त्तिकसूत्रवयमुद्धृतं यथा,—“पितृर्भातरि व्यत्”, “मातृ-
र्भ्रातृलच्” “मातृपितृर्भा पितरि डामहच्” इति ।

§ वैशद्यार्थं सूत्रमुद्ध्रियते यथा,—“नमृ-नेष्टृ-लष्टृ-हीट-पीट-भाट-जामाट-माट-

अभावि सिन्ध्वा सन्ध्याऽभ्रसदृग् रुधिरतोयया ।
 हृते योद्धुं जनः पांशौ स दृग्रुधि रतो यया ॥७६॥
 विदलत्युष्कराऽऽकौर्णाः पतच्छङ्गकुलाऽऽकुलाः ।
 तरत्यत्ररथा नद्यः प्रासर्पन् रक्तवारिजाः ॥७७॥
 असृग् जनोऽस्त्रक्षतिमानवमज्जवसादनम् ।
 रक्षःपिशाचं मुमुदे नवमज्जवसाऽदनम् ॥७८॥

अभावीति ।—[सन्ध्याऽभ्रसदृग् रुधिरतोयया] सन्ध्याऽभ्रसदृक् सन्ध्या-
 भ्रसदृशं, रुधिरमेव तोयं यस्यास्तया, [सिन्ध्वा] रक्तनद्या, [अभावि]
 भूतम् । भावे लुङि चिष् । [यया] सिन्ध्वा; दृग्रो रुणद्धीति
 [दृग्रुधि] दृष्टिरोधके । रुधेः क्तिप् । [पांशौ] रजसि, [हृते]
 सति, [स जनः] वीरलोकः, [योद्धुं, रतः] उत्सुकः, अभूदिति शेषः ।
 उपमायमकयोः संसृष्टिः ॥ ७६ ॥

विदलदति ।—[विदलत्युष्कराऽऽकौर्णाः] विदलद्विर्विदीर्यमाणैः,
 पुष्करैः करिहस्ताग्रैः; अन्यत्र,—विकसद्भिः पद्मैः, आकौर्णाः व्याघ्राः,
 [पतच्छङ्गकुलाऽऽकुलाः] पतद्भिः शङ्गकुलैः ललाटास्थिसङ्घैः कम्बुसङ्घैश्च,
 आकुलाः, [तरत्यत्ररथाः] तरन्ति ध्रुवमानानि, पत्राणि वाहनानि,
 रथाश्च; अन्यत्र,—तरन्तः पत्ररथा अखण्डजा यासु ताः, [रक्तवारिजाः]
 रुधिरतोयजन्याः; अन्यत्र,—रक्तानि वारिजानि यासु ताः, [नद्यः,
 प्रासर्पन्] प्रावहन् । अत्र नदीनां रक्तनदीनाञ्च श्लेषः ॥ ७७ ॥

असृगिति ।—[अस्त्रक्षतिमान्] अस्त्रप्रहारवान्, [जनः] वीर-
 जनः, [असृक्] रक्तं, [जवसादनं] जवस्य चेष्टावेगस्य, सादनं सादकं
 पितृ-दुहित्व इति (उणा० २पा० ६६सू०) । न पतन्त्यनन नप्ता, पीथी दीहित्वयः ।
 नयतेः पुक् गुणश्च, नेष्टा । लिषेरितीऽत्वं, लष्टा । हीता पीता ऋत्विग्भेदः । भाजतः
 जलोपः भाता । जायां माति जामाता । मान पूजायां, नलोपः माता इत्यादि ।

चित्तं चापैरपेतज्यैः स्फुरद्रक्तशतङ्गदम् ।
 पयोदजालमिव तदीराऽऽशंसनमावभौ ॥७६॥
 बन्धौ विपन्नेऽनेकेन नरेणोह तदन्तिके ।
 अशोचि सैन्ये घण्टाभिर्न रेणे हतदन्तिके ॥८०॥
 क्रुत्तैः कौर्णा महौ रेजे दन्तैर्गातैश्च दन्तिनाम् ।
 क्षुम्बलोकासुभिर्मृत्योर्मुसलोलूखलैरिव ॥८१॥

यथा स्यात् तथा, [अवमत् । नवमज्जवसाऽदनं] नवयोर्मज्जवसयो-
 र्मंदोरसयोः, अदनं भक्तकम् । कर्त्तरि ल्युट् । रक्षांसि च पिशाचाश्च
 [रक्षःपिशाचम्] । समाहारे इन्द्रैकवद्भावः । [मुमुदे] जहृष ।
 अत्र मोदस्य वमनवाक्यार्थहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं, तत्र यम-
 केन संसृज्यते ॥ ७८ ॥

चित्तमिति ।—[अपेतज्यैः] अपगतमोर्वीकैः । ‘मोर्वी ज्या
 शिञ्जिनी गुणः’ इत्यमरः । [चापैः, चित्तं] विचित्तं, [स्फुरद्रक्तशतङ्गदं]
 स्फुरन्ति रक्तान्येव शतङ्गदाः शम्पा यस्मिन् तत् । ‘शम्पा शतङ्गदा
 द्वादिनी’ इत्यमरः । [तत्] प्रकृतम् ; वीरः आशंसते अवेति [वीरा-
 ऽऽशंसनं] भयङ्करा युद्धभूमिः । ‘सा वीराऽऽशंसनं युद्धभूमिर्याऽतिभय-
 प्रदा’ इत्यमरः । [पयोदजालमिवाऽऽवभौ] ॥ ७६ ॥

बन्धाविति ।—[इह सैन्ये बन्धौ, विपन्ने] मृतं सति, [अनेकेन
 नरेण] अनेकैर्नरैरित्यर्थः । जातावेकवचनम् । [तदन्तिके] तस्य
 मृतस्य बन्धोरन्तिके, [अशोचि] । किञ्च, हता दन्तिनो यत्र तस्मिन्
 [हतदन्तिके] सैन्ये, [घण्टाभिः, न रेणे] न दध्वने । रणतेर्भावे लिट् ।
 अत्र हतदन्तिके इति विशेषणगत्या घण्टानामरणहेतुत्वात् पदार्थ-
 हेतुकं काव्यलिङ्गं यमकेन संसृज्यते ॥ ८० ॥

क्रुत्तरिति ।—[क्रुत्तैः] क्रिद्दैः, [दन्तिनां दन्तैर्गातैश्च कौर्णा, महौ]

युद्धमित्थं विधूतान्यमानवानभियोगतः ।

चैद्यः परान् पराजिग्ये मानवानभियो गतः ॥८२॥

अथ वक्षोमणिच्छायाच्छुरितपीतवाससा । *

स्फुरदिन्द्रधनुभिर्भन्नतडितेव तडिच्चता ॥८३॥

रणभूमिः, [क्षुस्तलोकासुभिः] क्षुस्ताः पिशाः, लोकासवो जनप्राणा यैस्तैः, [मृत्योर्मुंसलोलूखलैः] कौर्णा [इव रेजे] । ‘अयोऽग्रं मुसलो-
ऽस्त्री स्यादद्रूखलमुलूखलम्’ इत्यमरः । अत्र मुसलोलूखलैरिति राज-
दन्तादिपाठेऽपि “सर्वकूलाभ—” (३।२।४२ पा०) इत्यादिसूत्रादेव
व्यभिचारज्ञापकात् परनिपातव्यत्ययः ॥ ८१ ॥

युद्धमिति ।—[मानवान्] अभिमानवान्, [चैद्यो युद्धं, गतः]
प्राप्तः सन्, [इत्यम्] ; विधूता अभिभूताः, अन्ये चैद्यातिरिक्ताः, मानवा
यैस्तान् [विधूतान्यमानवान्, अभियः] निर्भौकान्, [परान्] अरौन्,
[अभियोगतः] अभियोगात्, अभ्यवरोधादित्यर्थः, [पराजिग्ये] जिगाथि-
त्यर्थः । “विपराभ्यां जेः” (१।३।१८ पा०) इत्यात्मनेपदम् ।
“सँड्ढिठोर्जेः” (७।३।५७ पा०) इति कुन्वम् ॥ ८२ ॥

अथ भगवदभियोगं पञ्चभिः कुलकेनाऽऽह, अथेति ।—[अथ]
चैद्यजयानन्तरं, “वपुषा राजन्” (८५ श्लोकः) “परः पुमान् अदृश्यत”
(८७ श्लोकः) इति पञ्चमेन सम्बन्धः । तद्वपुस्तावत् त्रिभिर्विशिनष्टि ।—
[वक्षोमणिच्छायाच्छुरितपीतवाससा] वक्षोमणिः कौस्तुभस्य, छायायत्
क्षुरितानि व्याप्तानि, पीतवासांसि पीताम्बराणि यस्य तेन, अत एव

* अथ “वक्षोमणिच्छायाच्छुरिताऽऽपीतवाससा” इति पाठान्तरं दृश्यते ।
वक्षोमणिः कौस्तुभस्य, कायया क्षुरितानि व्याप्तानि, आपीतवासांसि पीताम्बराणि
यस्य तेन, इति तदोया व्याख्या । अत्र आडित्यव्ययस्य ईषदर्थकतया, कौस्तुभस्य
प्रभाभिः अम्बराणि ईषत्व्यौतानि सञ्जातानीति वेदितव्यम् ।

इत्यक्षरः ।

नीलेनानालनलिननिलीनोह्वलनललिना
 ललनालालनेनालं लीलालोलिन लालिना ॥८४॥
 अपूर्वयेव तत्कालसमागमसकामया ।
 दृष्टेन राजन् वपुषा कटाक्षैर्विजयश्रिया ॥८५॥

[स्फुरदिन्द्रधनुर्भिन्नतड़िता] स्फुरता इन्द्रधनुषा भिन्नाः सङ्गताः,
 तड़ितो यस्य तेन, [तड़ित्त्वता] मेघेन, [इव] स्थितेनेत्यर्थः ॥ ८३ ॥

नीलेनेति ।—पुनः कौदृष्टेन वपुषा ?—[नीलेन] श्यामलेन ; तथा,
 अनालं नालरहितं, यन्नलिनं, तत्र निलीना आसन्नाः, उह्वलन्तीति
 उह्वलनाञ्चलाञ्च, अलयो यस्य तेन [अनालनलिननिलीनोह्वलनललिना]
 मुखसौरभलोभपरिभ्रमदृभ्रमरेणेत्यर्थः, [ललनालालनेन] ललनानां
 विलासिनीनां स्त्रीणां, लालनेन उपलालनेन, वशीकरणेनेत्यर्थः,
 [अलम्] अत्यन्तं, [लीलालोलिन] क्रीडालोलुपेन । ‘लीलाऽऽलानेन’
 इति पाठे,—लीलानां विलासानाम्, आलानेन आलयेनेत्यर्थः ; लाल-
 यति भक्तानिति तेन [लालिना] भक्तानुकम्पिनेत्यर्थः । इत्यक्षरानुप्रासो-
 ऽलङ्कारः ॥ ८४ ॥

अपूर्वयेति ।—किञ्च, [अपूर्वयेव] अपूर्वसमागमयेव, [तत्काल-
 समागमसकामया] तत्कालसमागमे सकामया साभिलाषया, [विजय-
 श्रिया], चैवविरक्तयेति भावः ; [कटाक्षैः] अपाङ्गैः, [दृष्टेन]
 आलोकितेन, [वपुषा, राजन्] दौष्यमानः । अत्र प्रस्तुतजयश्रीविशेषण-
 साम्बादप्रस्तुतानुरक्तमानिनोप्रतीतेः समासोक्तिः, प्रतीयमानाभेदा-
 ध्ववसायादपाङ्गदर्शनोत्प्रेक्षा च ॥ ८५ ॥

द्वयक्षरः ।

विभावी विभवौ भाऽऽभो विभाभावो विवो विभौः ।

भवाभिभावी भावावो भवाभावो भुवो विभुः ॥८६॥

उपैतुकामैस्तत्पारन्निश्चितैर्योगिभिः परैः ।

देहत्यागकृतोद्योगैरदृश्यत परः पुमान् ॥८७॥

विभावीति ।—विभावोऽस्यास्तीति [विभावौ] प्रभावसम्पन्नः ; विभवोऽस्यास्तीति [विभवौ] ऐश्वर्यवान् ; भस्याऽऽमेवाऽऽभा यस्य सः [भाऽऽभः] नक्षत्रवदुज्ज्वल इत्यर्थः ; विभां विशिष्टाऽऽभां, भावयति सम्पादयति, विश्वस्येति [विभाभावी] । ‘तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ (श्वेता० उप० ६अध्या० १४मन्त्रः+मुण्ड० उप० २मुण्ड० २खण्ड० १०मन्त्रः) इति श्रुतेः । भुवो ख्यन्तात् णिनिः । विना पक्षिणा, वाति गच्छतीति [विवः] पक्षिवाहन इत्यर्थः । “आतोऽनुपसर्गे कः” (३।२।३ पा०) इति कः । [विभौः] निर्भौकः ; भवं संसारम्, अभिभवतीति [भवाभिभावी] भक्तानां संसारनिवर्तक इत्यर्थः । भुवो णिनिः । भावान् जन्तून्, अवतीति [भावावः] विश्वलाता । ‘भावो लौलाक्रियाचेष्टाभृत्यभिप्रायजन्तुषु’ इति वैजयन्ती । अवतेः कर्मस्वरण । भवाभावोऽस्यास्तीति [भवाभावः] संसारदुःखैरस्पृष्ट इत्यर्थः । “अर्श आदिभ्योऽच्” (५।२।१२७ पा०) इति अच्प्रत्ययः । [भुवः] भ्रमेः, [विभुः] भर्त्ता ॥ ८६ ॥

उपैत्विति ।—एवम्भूतः [परः पुमान्] परमपुरुषो हरिः ; [तत्पारं] तस्य हरेः, पारम् अन्तम्, [उपैतुकामैः] तं जिगीषुभिः ; अन्यत्र,—दिदृक्षुभिरित्यर्थः । “तुङ्गाममनसोरपि” (का०) इति मकारलोपः । [निश्चितैः] योद्धुं कृतनिश्चयैरित्यर्थः ; अन्यत्र,—निश्चिततन्त्रैः । सकर्मकादप्यविवक्षिते कर्मणि क्तः । यद्वा,—पीता गावः, विभक्ता भातर इत्यादिवद्द्रव्यितव्यम् । स्फुटीकृतं चैतत् घस्टापथे ‘स वरिष्-

गतप्रत्यागतः !

तं श्रिया घनयाऽनस्तरुचा सारतया तथा ।

यातया तरसा चारुस्तनयाऽनघया श्रितम् ॥ ८८ ॥

विद्विषोऽद्विषुरुद्वीच्य तथाऽप्यासन्निरेनसः ।

अरुच्यमपि रोगघ्नं निसर्गादेव भेषजम् ॥ ८९ ॥

युग्मम् ।

लिङ्गी विदितः' इत्यत्र । • [देहत्यागकृतोद्योगैः] मरणोद्यतेः ; अन्यत्र,—सुसुप्तभिरित्यर्थः, [योगिभिः] सन्नाहवन्निरुपायवन्निर्वा ; अन्यत्र,—ध्यानवन्निः । 'योगः सन्नाहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु' इत्य-
मरः । [परैः] शत्रुभिः ; अन्यत्र,—परमयोगिभिः, [अदृश्यत]
परेषामग्रेऽतिष्ठदित्यर्थः ; अन्यत्र,—साक्षात्कृतः । 'तमेव विदित्वा-
ऽतिमृत्युमेति' (श्वेता० उप० ३अध्या० ८मन्त्रः) इति श्रुतेः । अर्थान्तर-
प्रतीतिर्ध्वनिरेव, न श्लेषः, अभिधायाः प्रकृतार्थं नियन्त्रणात् ॥ ८७ ॥

युग्मेनाऽऽह, तमिति ।—[घनया] आनन्दसान्द्रया, [अनस्त-
रुचा] अक्षीणकान्त्या, [सारतया] सारत्वेन, सर्वोत्कर्षगुणेनेत्यर्थः,
[यातया] व्याप्तया, [चारुस्तनया] रम्यकुचया । "स्वाङ्गाञ्चोपसर्जनादसं-
योगोपधात्" (४।१।५४ पा०) इति विकल्पादनीकारः । [अनघया]
निर्दोषया, [तथा] प्रसिद्धया, [श्रिया] रमया, [तरसा] त्वरया,
[श्रितम्] आलिङ्गितं, [तं] हरिम्, उद्वीच्येत्युत्तरेण सम्बन्धः । अत्रापि
प्रातिलोभ्येनार्द्धाऽऽष्टत्तरर्द्धप्रतिलोभयमकम् । एतद्व्यञ्जयन्तु प्रागेवोक्तम्
॥ ८८ ॥

विद्विष इति ।—तं पूर्वोक्तं हरिम् [उद्वीच्य, विद्विषः] शत्रवः,
[अद्विषुः] द्विषन्ति स्म । लङि "द्विषञ्च" (३।४।११२ पा०)

विदितं दिवि केऽनीके तं यातं निजिताऽऽजिनि ।
विगदं गवि रोद्धारो योद्धा यो नतिमेति न ? ॥८०॥

प्रतिलोमेनायमेवार्थः ।

नियुज्यमानेन पुरः कर्मण्यतिगरीयसि ।

आरोप्यमाणोरुगुणं भर्त्रा कार्मुकमानमत् ॥८१॥

इति विकल्पेन भर्त्रुषादेशः । [तथाऽपि] द्विषन्तोऽपि, [निरेनसः]
निष्पापाः, [आसन्] । द्वेषवीक्षणस्याप्येनोनिवर्त्तकत्वं दृष्टान्तेनाऽऽह,
अरुच्यमिति ।—रोषत इति रुच्यं, “राजसूय—” (३।१।११४ पा०)
इत्यादिना क्लबन्तो निपातितः । [अरुच्यम्] अरुच्यमानम्, [अपि,
भेषजम्] औषधम् । ‘भेषजौषधभेषज्यानि’ इत्यमरः । [निस-
र्गात्] स्वभावशक्तेः, [एव] ; रोगं हन्तीति [रोगघ्नम्] आरोग्य-
कारि । ‘हरिर्हरति पापानि’ इति वचनादिति भावः । “अमनुष्य-
कर्त्तृके च” (३।१।१३ पा०) इति टप्रत्ययः ॥ ८८ ॥

विदितमिति ।—किञ्च, [योद्धा] वीरः, [यः] हरिः, [नतिं]
परेषां नम्रतां, [नैति] नोपैति ; नितरां जिता आजयो येन तस्मिन्
[निजिताऽऽजिनि] अनेकाऽऽजिविजयिनि अपि, [अनौके] सैन्ये ।
‘वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रच्चानीकमस्त्रियाम्’ इत्यमरः । [यातं]
योद्धागतं, [दिवि] स्वर्गेऽपि, [विदितं] प्रख्यातं, [विगदं]
निरामयं, [तं] हरिं, [गवि] भुवि, [रोद्धारः] जेतारः, [के ?]
न केऽपीत्यर्थः । प्रातिलोम्येऽप्येत एव पदार्थवाक्यार्थाः । एतदपि
श्लोकप्रतिलोमयमकमेव । पदपदार्थादिसंवादस्तु वैचित्रीविशेषः ।
लक्षणान्तु ३४ सङ्गाकश्लोके निध्वनदित्यत्रैवोक्तमनुसन्धेयम् ॥ ८० ॥

नियुज्यमानेनेति ।—[पुरः] अग्रे, [अतिगरीयसि, कर्मणि]
रणाकर्मणि ; अन्यत्र,—दुष्करे क्वचित् कृत्यवस्तुनि, [नियुज्यमानेन]
व्यापारयिष्यता आज्ञापयिष्यता च, [भर्त्रा] स्वामिना, [आरोप्यमाणोरु-
गुणं]

तत्र बाणाः सुपरुषः समधोयन्त चारवः ।

द्विषामभूत् सुपरुषस्तस्याऽऽकृष्टस्य चाऽऽरवः ॥८२॥

पञ्चाटकृतानामप्यस्य नराणामिव पत्रिणाम् ।

यो यो गुणेन संयुक्तः स स कर्णान्तमाययौ ॥८३॥

गुणम्] आरौप्यमाणः अधिक्रियमाणः, उरुर्महान्, गुणो ज्या यस्मिन्
तत् ; अन्यत्र,—वर्त्यमानसौन्दर्यादिकः ; कर्मणे प्रभवतीति [कार्मुकं]
घनुः । “कर्मण उकञ्” (५।१।१०३ पा०) इत्युक्ञप्रत्ययः । [आन-
मत्] गुणाऽऽकर्षणादाकुञ्चितकोटिकमभूत् ; अन्यत्र,—प्रणत इत्यर्थः ।
अत्र प्रकृतकार्मुकविशेषणसाम्यादप्रस्तुतनियोज्यपुरुषप्रतीतेः समासोक्तिः
॥ ८१ ॥

तत्रेति ।—[तत्र] कार्मुके ; शोभनानि परुषि येषां तं [सुप-
रुषः] सुपर्वाणः, अत एव [चारवः] अतिरम्याः, [बाणाः, सम-
धोयन्त] निहिताः, [आकृष्टस्य, तस्य] कार्मुकस्य, [आरवश्च द्विषाम्] ;
सुष्टु परुषः [सुपरुषः] अतिकर्कशः, [अभूत्] । यमकविशेषाल-
ङ्कारः ॥ ८२ ॥

पञ्चादिति ।—[नराणां] पुंसाम्, [इव, पञ्चात्कृतानां] निषङ्ग-
सङ्गितया पृष्ठस्थापितानाम्, [अपि] ; अन्यत्र,—अवधीरितानामपि,
[पत्रिणाम्] इषूणां मध्ये इत्यर्थः, [यो यः] पत्नी नरश्च, [गुणेन]
व्यया, दाक्षिण्यादिना च, [संयुक्तः] सम्बद्धः, [स सः] पत्नी नरश्च,
[अस्य] हरेः, [कर्णान्तं] कर्णसमीपम्, [आययौ] आगतः,
गुणयोगादाकर्षणमाकृष्टः इत्यर्थः ; अन्यत्र,—अन्तिकमागत इत्यर्थः । श्लेष-
सङ्कीर्णोपमा ॥ ८३ ॥

इयञ्चरः ।

प्रापि रूपी पुराऽरेपाः * परिपूरौ परः परैः ।

रोपैरपारैरुपरि पुपूरेऽपि पुरोऽपरैः ॥८४॥

दिङ्मुखव्यापिनस्तौच्छान् ऋदिनो मर्मभेदिनः ।

चिच्चेपैकक्षणेनैव सायकानद्धितांश्च सः ॥८५॥

प्राप इति ।—[पुरा] पूर्वं, [रूपी] मत्स्यकूर्माद्यनेकरूपवान्, [अरेपाः] निष्पापः ; परिपूरयति कामैर्मत्तानिति [परिपूरौ] भक्त-
वरदः । पूरयतेर्णिनिः । [परः] परमपुरुषो हरिः, [परैः] शत्रुभिः,
[प्रापे] प्राप्तः, अवरुद्ध इत्यर्थः, [अपरैः] अन्यैः शत्रुभिः कर्तृभिः,
[अपारैः] अनन्तैः, [रोपैः] इषुभिः । ‘पत्नी रोप इषुर्हयोः’ इत्यमरः ।
[पुरः] अग्रे, [उपरि, अपि] च, [पुपूरे] पूरितः । पृथातिः † कर्मणि
लिट् । इयञ्चरानुप्रासोऽलङ्कारः ॥ ८४ ॥

दिगिति ।—[सः] हरिः, [दिङ्मुखव्यापिनः] दिगन्तव्यापकान्,
[तौच्छान्] अतितौच्छान्, निश्चितान् इत्यर्थः, कूरांश्च ; ऋदन्ते इति

* “पुराऽरेपाः” इत्यत्र “पुराऽरेपः” इत्येवमेव पाठः कल्पनीयः, रेप-
शब्दस्य निन्दितार्थकस्य नञ्समासाऽऽश्रयणेन अरेपस्य निष्पापार्थकत्वस्य प्रत्य-
यात् ; तथा हि मेदिनी,—“रेपः स्थाग्निन्दिते क्रूरे रोपो रोपणवाच्योः” इति ।
रेपते इत्यस्य भौवादिकस्य कर्त्तरि असुनि तत्तु ऋषिचित् सम्पाद्यं मन्यते चेत्, तदा
प्रसिद्धैराभिधानिकैः “रेपस्” इति शब्दस्थापठितत्वात् अनाभिधानिकत्वमेवास्यावधा-
तव्यम् ।

† पृथातः “पुपूरे” इति रूपासिद्धिः ; “श्रुट्टुप्रां ऋस्त्रो वा” (अ४-१२ पा०)
इति सूत्रेण ऋस्यस्य वैकल्पिकत्वदर्शनात् पप्रे इति रूपं स्यात्, पचे “ऋच्छत्यताम्”
(अ४-११ पा०) इति सूत्रेण गुणं च प्राप्ते पपरि इति पदं स्यात् ; तथा च
द्वैवादिकस्य पूर्व्येते इत्यस्य लिटि रूपमेतत् इत्यवधेयम् ।

गूढचतुर्थः ।

शरवर्षी महानादः स्फुरत्कार्मुककेतनः ।

नीलच्छविरसौ रेजे केशवच्छलनौरदः ॥८६॥

न केवलं जनैस्तस्य लघुसन्धायिनो धनुः ।

मण्डलीकृतमेकान्ताद्बलमैच्च द्विषामपि ॥८७॥

[द्वादिनः] पद्मनादवतः सिंहनादवतश्च, [मर्मभेदिनः] मर्मस्थानविदारकान्, [सायकान्] इषून्, [अहितान्] अरौन्, [च एकक्षणेनैव, चित्तेप] निरास । अत्र सायकानामहितानाञ्च प्रकृतानामेव तुल्यधर्मयोगादौ-पम्योपगमात् तुल्ययोगिताभेदः ॥ ८५ ॥

शरेति ।—[शरवर्षी] बाणवर्षी नीरवर्षी च । ‘शरं नीरं शरो बाणे’ इति विश्वः । महान् नादः सिंहनादो गर्जितञ्च यस्य सः [महानादः, स्फुरत्कार्मुककेतनः] स्फुरन्ती कार्मुककेतने धनुर्ध्वजौ यस्य सः ; अन्यत्र,—इन्द्रचापचिह्न इत्यर्थः, [नीलच्छविः] श्यामकान्तिः ; केशवस्य क्लं कपटं यस्य सः नीरदः [केशवच्छलनौरदः] हरिभेदः, [असौ, रेजे] रणरङ्गे सर्वोत्कर्षेण दिदीपे इत्यर्थः । अत्र क्लृप्तशब्देन हरित्वापङ्गवेन भेषत्वाऽऽरोपणाच्छलादिशब्देरसत्यत्वप्रतिपादनरूपोऽपङ्गवालङ्कारः । त्रिपाद्यन्तर्गतचतुर्थपादाक्षरत्वाद्गूढचतुर्थाऽऽख्यश्चित्रविशेषः, शब्दालङ्कारश्चेति सङ्करः ॥ ८६ ॥

नेति ।—लघु शीघ्रं, सन्धत्ते यस्तस्य [लघुसन्धायिनः, तस्य] हरेः, [धनुः] ; एव [केवलम्, एकान्तात् मण्डलीकृतं] शीघ्राऽऽकर्षाच्चियमेन वलयौकृतं, [जनैर्नैच्च] । कर्मणि लुङ् । किन्तु [द्विषां बलमपि] मण्डलीकृतं त्वासादेकत्र पुञ्जीकृतम्, ऐच्चि । अत्र धनुर्बलयोः प्रकृतयोरेव तुल्यधर्मयोगात् केवलप्रकृताऽऽस्यदा तुल्ययोगिता ॥ ८७ ॥

द्वाक्षरः ।

लोकाऽऽलोकौ कलोऽकल्ककलिलोऽलिकुलालकः ।

कालोऽकलोऽकलिः काले कोलकेलिकिलः किल

॥८८॥

अक्षितारासु विव्याध द्विषतः स तनुविणः ।

दानेषु स्थूललक्ष्यत्वं न हि तस्य शराऽऽसने ॥८९॥

युग्मम् ।

युग्मेनाऽऽह, लोकाऽऽलोकौत्यादि ।—लोकान् आलोकते इति [लोकाऽऽलोकौ] वैलोक्यदर्शी, [कलः] मधुरभाषी ; कल्केन पापेन दम्भेन वा, कलिलो न भवतीति [अकल्ककलिलः] । 'कल्कः पापाऽऽशये पापे दम्भे' इति विश्वः । [अलिकुलालकः] अलिकुलनीलमूर्द्धज इत्यर्थः, [कालः] नीलवर्णः कालाऽऽत्मको वा ; नास्ति कला यस्य सः [अकलः] निरंश इत्यर्थः, [अकलिः] अकलहः, स्वयमकलहशील इत्यर्थः, [कालि] प्रलयकाले ; कोलकेत्या वराहलौलया, किलति क्रीडतीति [कोलकेलिकिलः, किल] किलशब्दस्तु खल्वर्थे । विव्याधेत्युत्तरेण सम्बन्धः । द्वाक्षरानुप्रासः ॥ ८८ ॥

अक्षीति ।—[सः] पूर्वोक्तगुणविशिष्टो हरिः ; तनुवाणि एषां सन्तीति [तनुविणः] वर्मिणः । 'तनुवं वर्मं दंशनम्' इत्यमरः । तान्, [द्विषतः] शत्रून्, [अक्षितारासु] नेत्रकनौनिकासु, [विव्याध] प्रजहार । [हि] तथा हि, [तस्य] हरेः, [दानेषु] वितरणेषु एव, [स्थूललक्ष्यत्वं] विपुलविषयत्वम् । 'स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशोण्डा बहुप्रदे' इत्यमरः । [शराऽऽसने] शरक्षेपे तु, [न] ; किन्तु सूक्ष्म-लक्ष्यत्वमेव । अतोऽक्षितारावेधित्वमस्य युक्तमित्यर्थः ; अतो वाक्यार्थ-हेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ८९ ॥

द्वयक्षरः ।

वररोऽविवरो वैरिविवारौ वारिराऽऽरवः ।

विववार वरो वैरं वीरो रविरिवोर्वरः ॥१००॥

मुक्तानेकशरं प्राणानहरद्भूयसां द्विषाम् ।

तदीयं धनुरन्यस्य न हि सेहे सजीवताम् ॥१०१॥

द्वयक्षरः ।

राजराजौरुजाऽऽजेरजिरेऽजोऽजरोऽरजाः ।

रेजारिजूरजोर्जाज्जीं रराजर्जरजर्जरः ॥१०२॥

वरर इति ।—वरान् रातीति [वररः] वरप्रदः । ‘रा दाने’ “आतोऽनुपसर्गे कः” (३।२।३ पा०) इति कः । [अविवरः] निर्विवरः, नीरन्ध्रः इत्यर्थः ; वैरिणः शत्रून्, विवारयतीति [वैरिविवारौ] ; वारौणि रातीति वारिरः । पूर्ववत् कः । तस्येवाऽऽरवो यस्य सः [वारिराऽऽरवः, वरः] श्रेष्ठः, [वीरः] शूरः, स कृष्णः इति यावत् ; उर्वरा भूमिः । ‘उर्वरा सर्वशस्याऽऽक्ष्यभूमौ स्याद्भूमिमात्रके’ इत्यमरः । तस्यां भवः [ओर्वरः] पृथ्वीभवः, [रविरिव, वैरं] वैरिणां वृन्दं, [विववार] विवारयामास, जघानित्यर्थः । द्वाक्षरानुप्रासः ॥ १०० ॥

मुक्तेति ।—[मुक्तानेकशरं] क्षिप्रबहुबाणम् ; तस्य हरेरिदं [तदीयं धनुः भूयसां द्विषां प्राणानहरत्] । [हि] तथा हि, [अन्यस्य] परस्य, [सजीवतां न सेहे] ; अथ वा,—अन्यस्य धनुषः, सजीवतां सञ्च्यकन्धं, न सेहे । ‘त्रिषु जीवति जीवः स्यान्मौर्व्यां स्त्री’ इति वैजयन्ती । वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ १०१ ॥

राजेति ।—न जायते इति [अजः] अनादिः । “अन्येष्वपि दृश्यते” (३।२।१०१ पा०) इति जनेर्ङप्रत्ययः । न जीर्यति इति [अजरः] अनन्तः । पचाद्यप् । नास्ति रजो यस्य इति [अरजाः]

उद्धतान् द्विषतस्तस्य निघ्नतो हितयं ययुः ।

पानार्थं रुधिरं धातौ रक्षाऽर्थे भुवनं शराः ॥१०३॥

द्वयक्षरः ।

क्रूरारिकारौ कोरेककारकः कारिकाकरः ।

कोरकाऽऽकारकरकः करोरः कर्करोऽर्करक ॥१०४

रजोगुणरहितः ; रेजन्तीति रेजाः तेजिष्ठाः । 'रेज् दीप्तौ' पचा-
यच् । ते च ते अरयश्च, तेषां जूरो हिंसनं, तेन जातं रेजारिजूरजं,
तदूर्जं बलम्, अर्जयतीति [रेजारिजूरजोर्जाजौ] । अर्जेर्णिनिः ।
[ऋजुः] आर्जववान् ; जर्जरो न भवतीति [अजर्जरः] दृढः स
हरिः, [आजेरजिरे] रणाङ्गणे, [राजराजौः] राजश्रेणीः, [ररोज]
बभञ्ज । 'रुजो भङ्गे' लिट् । अत एव [रराज] दिदीपे । द्वाक्षरा-
नुप्रासः ॥ १०२ ॥

उद्धतानिति ।—[उद्धतान्] दृष्टान्, [द्विषतः] शत्रून्, [निघ्नतः]
हिंसतः । "जासिनिप्रहण—" (२।३।५६ पा०) इति सूत्रे निघ्नति-
सङ्घातविपर्यस्तव्यस्तग्रहणोपदेशान्निघन्तेरशेषकर्मणि द्वितीयैव । [तस्य]
हरेः, [शराः, पानार्थं धातौ] 'पा पाने' इति धातौ सति, [रुधिरं,
रक्षाऽर्थे] धातौ 'पा रक्षणे' इति [भुवनं] जगच्च, इति
[हितयं ययुः] । रुधिरमपिबन् भुवनमरक्षञ्चेति शेषार्थः । अत्र
पानयोरभेदाध्यवसायेन रुधिरभुवनयोस्तुल्ययोगिताऽलङ्कारः । तत्र
पानार्थं इत्यादिवाक्यस्य शत्रुबधेन भुवनमरक्षञ्चिति सूक्ष्मार्थगर्भत्वात्
सौक्ष्मा नाम गुणः,—'अतः सङ्ख्यरूपत्वं शब्दानां सौक्ष्मामुच्यते' इति
लक्षणात् ॥ १०३ ॥

अथ युग्मेनाऽऽह, क्रूरेति ।—क्रूरान् अरीन् किरति विक्षिपति इति
[क्रूरारिकारौ] । किरतेर्णिनिप्रत्ययः । [कोः] भूमेः, [एककारकः]
एककर्त्ता । करोतेर्बुल् । कारिका यातनाः, करोति दृष्टानामिति

विधातुमवतीर्णोऽपि लघिमानमसौ भुवः ।

अने कमरिसङ्घातमकरोद्भूमिवर्द्धनम् ॥१०५॥

हाचरः

दारी दरदरिद्रोऽरिदारुदारोऽद्रिदूरदः ।

दूरादरौद्रोऽददरद्रोदोरुद्वारुदरौ ॥१०६॥

[कारिकाकरः] । ‘कारिका यातनावृत्त्योः’ इत्यमरः । “ह्यजो हेतु—” (३।२।२० पा०) इत्यादिना ताच्छील्ये टप्रत्ययः । कारिकाः क्रियाः । धात्वर्थनिर्देशे ष्वल् । तत्कर इति केचित् । कोरकाऽऽकारौ करौ यस्य सः [कोरकाऽऽकारकरकः] कमलमुकुलरमणीयपाणि-रित्यर्थः । शैषिकः कपप्रत्ययः । करिणो गजान्, ईरयति क्षिपतीति [करीरः] । कर्मखण् । [कर्करः] रणकर्कश इत्यर्थः । ‘कर्करो दर्पणो दृष्टे’ इति शाश्वतः । अर्कस्यैव रुक् यस्य सः [अर्करुक्] ; इत्यु-पमा । हाचरानुप्रासः ॥ १०४ ॥

विधातुमिति ।—[भुवः] भूमेः, [लघिमानं] लघुत्वं, भारवतरण-मिति यावत्, [विधातुम्, अवतीर्णोऽपि] भुवि जातोऽपि, [असौ] पूर्वोक्तगुणो भगवान् हरिः, [अनेकं] बहुम्, [अरिसङ्घातं, भूमि-वर्द्धनं] भूभारम्, [अकरोत्] ; इति विरोधः । मृतमकरोदित्यविरोधः । अत एव विरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः ॥ १०५ ॥

दारीति ।—[दारी] बहुदारवान् । भूमार्थं मत्वर्थीयः । [दर-दरिद्रः] दरेण मयेन, दरिद्रो निर्भौकः । ‘दरोऽस्त्रियां मये श्रुत्वे’ इत्य-मरः । [उदारः] महान्, दाता वा । ‘उदारो दातृमहतीः’ इत्य-मरः । अद्रिवत् दुःखेन रयते दूरदो दुर्भेदः [अद्रिदूरदः] । ‘रु-द विलेखने’ खलप्रत्ययः । [अरौद्रः] साधूनां सौम्यः ; रोदसी रुणञ्जीति [रोदोक्त] विष्टव्यापौ । रुधेः क्षिप् । ददातीति [दारुः] दाता । ददातेरौणादिकी रुप्रत्ययः । आदरोऽस्यास्तीति [आदरो]

एकेषुणा सङ्घतिथान् द्विषोऽभिन्दन् द्रुमानिव ।

स जन्मान्तररामस्य चक्रे सदृशमात्मनः ॥ १०७ ॥

द्वयक्षरः ।

शूरः शौरिरशिशिरैराशाऽशैराशु राशिशः ।

शरारुः श्रीशरीरेशः शुशूरेऽरिशिरः शरैः ॥ १०८ ॥

सन्मार्गाऽऽदरवान् स हरिः ; अरिरेव दारु काष्ठम् [अरिदारु दूरात्] ; एव [अददरत्] दारयति स्म । दारयतेर्णो चङि “अत्सृष्टृत्वरप्रथमद-
स्तस्यश्चाम्” (७।४।६५ पा०) इत्यभ्यासस्यात्वम् । अरिदार्विति
रूपकमर्थालङ्कारो द्वयक्षरानुप्रासश्च ॥ १०६ ॥

एकेषुणेति ।—[सः] हरिः, [एकेषुणा] एकेनैव शरेण ; सङ्घानां
पूरणान् [सङ्घतिथान्] सङ्घग्रः स्थितानित्यर्थः । “बहुपुगगणसङ्घस्य
तिथुक्” (५।२।५२ पा०) इति तिथुगागमादेव ज्ञापकादसङ्घात्वेऽपि
सङ्घात् ङट्प्रत्ययः । [द्विषः] शत्रून्, [द्रुमानिव] ; इत्युपमा । [भिन्दन्]
विदारयन्, [जन्मान्तररामस्य] जन्मान्तरे रामस्य दाशरथेः,
[आत्मनः सदृशं चक्रे] ; एकशरेणानेकारिद्रुमभेदस्तु जन्मान्तरभाव-
नया जात इति भावः । “बिभेद च पुनस्तालान् सप्तैकेन महिषुणा”
इति रामायणे ॥ १०७ ॥

शूर इति ।—शृणातीति [शरारुः] दृष्टघातुकः । ‘शरारुघातुको
हिंस्रः’ इत्यमरः । “श्रुवन्दोरारुः” (३।२।१७३ पा०) इत्यारुप्रत्ययः ।
श्रीशरीरस्येशः [श्रीशरीरेशः] लक्ष्मीप्राणनाथः, [शूरः] वीरः, [शौरिः]
कृष्णः, [अशिशिरैः] तीक्ष्णैः ; आशा दिशः, अश्रुवत इति [आशाऽशैः]
दिगन्तव्यापकैः । अश्रोतेः कर्मखण्ण् । [शरैः] बाणैः, [अरि-
शिरः] शत्रुशिरांसि । जातावेकवचनम् । [राशिशः] सङ्घग्रः,
[आशु] श्रीघ्नं, [शुशूरे] जघान । ‘शूर हिंसास्तम्भनयोः’ इति
घातोर्लिट् । द्वयक्षरानुप्रासः ॥ १०८ ॥

व्यक्ताऽऽसीदरिताऽरीणां यत्तदौयास्तदा मुहुः ।

मनोहृतोऽपि हृदये लेगुरेषां न पत्रिणः ॥ १०६ ॥

अतालव्यः ।

नामाक्षराणां मलिता * मा भूङ्गुर्तुरतः स्फुटम् ।

अगृह्यत पराङ्गानामसूनसं न मार्गणाः ॥ ११० ॥

व्यक्तेति ।—[तदा] तस्मिन् समये, [एषाम् अरीणाम्, अरिता] शत्रुता, [मुहुर्व्यक्ता आसीत् । यत्] यस्मात् ; तस्य हरेरग्नि [तदौयाः, पत्रिणः] बाणाः ; मनो हरन्ति कायादुद्धरन्ति इति मनो-हृतः, मारका इत्यर्थः । हरतेः क्विप् । मनोज्ञाः प्रतीयन्ते । अत एव [मनोहृतोऽपि, हृदये] मनसि, [न लेगुः] न लग्नाः ; इति विरोधः । वक्षो निर्भिद्य निर्जग्मुरित्यर्थः ; इत्यविरोधः । ‘हृदयं वक्षमि स्वान्ते’ इति विश्वः । विरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः ॥ १०६ ॥

नामेति ।—[भक्तुः] स्वामिनः, [नामाक्षराणां] फलिषु लिखितानां, [मलिता] * मालिन्यं, तिरोधानमित्यर्थः, [मा भूत्] इति बुद्धेत्यर्थः, [अतः, मार्गणाः] हरिश्चराः, [पराङ्गानाम्] अरिश्चरौराणाम्, [असून] प्राणान्, [अगृह्यत] । ग्रहिलेङ् । [न, असं] रक्तम् । रक्ताविलेपस्य आशुभावनमित्यस्य स्वामिनामाक्षरमालिन्यपरिहारार्थत्वमुत्प्रेक्ष्यते, [स्फुटम्] इति । अत्र तालव्यवर्णाभावादतालव्य इति चित्तभेदः । ‘इचुयज्ञानां तालु’ + इति इवर्णस्यापि तालुन्वेऽपि व्यञ्जनापेक्ष एवायं नियम इति न दोषः ॥ ११० ॥

* “मलिता” इत्यत्र “मलना” इति पाठान्तरं दृश्यते, अर्थस्तु एक एवेति वेदितव्यम् ।

+ “तुल्यास्यप्रयत्नं सर्वार्थम्” (१।१।२ पा०) इति सूत्रे दौचित्यप्रदर्शिता इतिरिथमिति श्रेयम् ; दौचितानां टीकाकर्तृतः उत्तरकालवर्षितया “इचुयज्ञानां तालु” इत्यादि टीकासन्दर्भः पश्चादेव सन्निवेशितः इति विभावयामः ; “मलना” इति पाठान्तरमपि दृश्यते, अस्यैव पाठस्य अन्यकर्तुरभौटतया स्वीकारे न कश्चिद्दोषः, यतोऽत्र पाठे इकारस्याभावान् न श्लोकस्यातालव्यत्वव्याघात इति विभाव्यम् ।

आच्छिद्य योधसार्थस्य प्राणसर्वस्वमाशुगाः ।

एकाऽऽगारिकवद्भूमौ दूराज्जग्मुरदर्शनम् ॥१११॥

भीमास्वराजिनस्तस्य बलस्य ध्वजराजिनः ।

कृतघोराऽऽजिनश्चक्रे भुवः सरुधिरा जिनः ॥११२॥

मांसव्यधोचितमुखैः शून्यतां दधदक्रियम् ।

शकुन्तिभिः शत्रुबलं व्यापि तस्येषुभिर्नभः ॥११३॥

आच्छिद्येति ।—[आशुगाः] बाणाः, [योधसार्थस्य] वीरवर्गस्य, [प्राणसर्वस्वम्.आच्छिद्य] ; एकाऽऽगारिकाश्चोराः । “चौरैकाऽऽगारिकस्तेनः” इत्यमरः । “एकाऽऽगारिकट् चौरै” (५।१।११३ पा०) इत्यर्थे निपात्यते इत्येके । “इकट्प्रत्यये वृद्धिश्च निपात्यते” इत्यपरे । तैस्तुल्यम् [एकाऽऽगारिकवत्] । तुल्यार्थे वतिः । [दूराद्भूमौ, अदर्शनम्] अदृश्यतां, [जग्मः] ॥ १११ ॥

भीमेति ।—[जिनः] हरिः, अवतारान्तरनाम्ना व्यपदेशः । भीमास्वराजयो यस्य तस्य [भीमास्वराजिनः] । “इकोऽचि विभक्तौ” (७।१।७३ पा०) इति नुमागमः । ध्वजैः राजते यत् तस्य [ध्वजराजिनः] । ताच्छीर्ष्य गिनिः । कृता घोरा आजिर्युद्धं येन तस्य [कृतघोराऽऽजिनः] । पूर्ववत् नुमागमः । [तस्य, बलस्य] सैन्यस्य, सम्बन्धिनीः [भुवः] तद्रणभूमौः, [सरुधिराः] साक्षाः, [चक्रे] । चतुष्पादयमकम् ॥ ११२ ॥

मांसेति ।—[मांसव्यधोचितमुखैः] मांसव्यधो मांसखण्डनम् । “व्यधजपोरनुपसर्गं” (३।३।६१ पा०) इत्यप्रप्रत्ययः । तल्लोचितानि परिचितानि, मुखानि चञ्चवः शल्यानि च येषां तैः, [शकुन्तिभिः] ; कर्तृभिः । [शून्यताम्] अचेतनत्वम् ; अन्यत्र,—तुच्छत्वममूर्त्तत्वं वा, [दधत्] ; अत एव [अक्रियम्] अस्पन्दं, [शत्रुबलं, व्यापि] व्याप्तम् ।

एकाक्षरः ।

दाददो दुद्दुद्दादौ दादादो दूददीददोः ।

दुद्दादं दददे दुद्दे ददाददददोऽददः ॥ ११४ ॥

आप्रोतेः कर्मणि लुङ् । [तस्य] हरेः, [इषुभिः नमः] व्यापि ।
अलेषुपक्षिणां नभोबलयोर्व्यामितुल्यधर्मयोगित्वात् तुल्ययोगिताभेदः
॥ ११३ ॥

दादद इति ।—दद्यते इति दादः दानम् । ‘दद दाने’ इति धातोः
कर्मणि घञ् । दादं ददातीति [दाददः] दानप्रदः । “आतोऽनुप-
सर्गं कः” (३।१।३ पा०) इति कः । इत् उपतापः । ‘टु टु उपतापे’
क्विप् । इतम् उपतापं, ददति साधूनामिति दुद्दाः खलाः । पूर्ववत् कः ।
तेषां इतम् उपतापं, ददत इति [दुद्दुद्दादौ] । ‘दद दाने’ इति
धातोर्गिनिः । दाः शुद्धिः । ‘दैप् शोधने’ क्विप् । तां ददत इति
[दादादः] । ‘दद दाने’ कर्मण्यण् । दूः परितापः । ‘दूङ् परि-
तापे’ क्विप् । तां ददतीति दूदा दुष्टाः, दौः क्षयः । ‘दौङ् क्षये’ क्विप् ।
तां दत्तः इति दौदौ नाशदौ । उभयत्र “आतोऽनुपसर्गं कः” (३।१।३
पा०) इति कः । दूदानां दौदौ दुष्टमर्दकौ, दौषौ भुजौ यस्य सः
[दूददीददोः] दुष्टभङ्गकभुज इत्यर्थः ; ददन्ते इति ददाः दातारः,
न ददन्ते इति अददा अदातारः, तेषां इयानामपि ददो दाता [ददा-
ददददः] । सर्वत्र ‘दद दाने’ पचाद्यच् । अदन्तीत्यदाः वकासुर-
पूतनाप्रभृतयः । अदः पचाद्यच् । तान् द्यति खण्डयति इति [अददः] ।
‘दोऽवखण्डने’ इति धातोः “आतोऽनुपसर्गं कः” (३।१।३ पा०)
इति कः । एवम्भूतो हरिः ; इतं ददातीति दुद्दः दुःखदः तस्मिन् [दुद्दे]
श्लो ; इतं ददत इति [दुद्दादं] शस्त्रम् । ‘दद दाने’ कर्मण्यण् ।
[दददे] ददौ, प्रयुक्तवानित्यर्थः । ‘दद दाने’ कर्त्तरि लिट् । एका-
क्षरानुप्रासीऽलङ्कारः ॥ ११४ ॥

प्लुतेभकुम्भोरसिजैर्हृदयक्षतिजन्मभिः ।

प्रावर्त्तयन्नदीरस्रैर्द्विषां तदुयोषिताञ्च सः ॥११५॥

अर्थत्रयवाची ।

सदामदबलप्रायः समुद्धृतरसो बभौ ।

प्रतीतविक्रमः श्रीमान् हरिर्हरिरिवापरः ॥११६॥

प्लुतेति ।—[सः] हरिः, [प्लुतेभकुम्भोरसिजैः] प्लुताः उक्षिताः, इभकुम्भाः उरसि जाता उरसिजा इव, इभकुम्भा इवोरसिजाश्च यैस्तैः, [हृदयक्षतिजन्मभिः] हृदयक्षतिभिर्वक्षःप्रहारैः मनोभङ्गैश्च विषादाऽऽपादकैः, जन्म येषां तैः । ‘हृदयं वक्षसि खान्ते’ इति विश्वः । [द्विषां तदुयोषिताञ्च, अस्रैः] शोणितैरश्रुभिश्च । ‘अस्रमश्रुणि शोणिते’ इति विश्वः । [नदीः, प्रावर्त्तयत्] प्रावाहयत्, अरिबधेन तन्नारीररोदयदित्यर्थः । अत्र इयानामपि असाणां प्रकृतत्वात् प्रकृतश्लेषः । तैरस्रैर्द्विषां तदुयोषितां यथासङ्गसम्बन्धात् यथासङ्गालङ्कारः । तदुपजीवनेन द्विषां तदुयोषिताञ्चास्रैः शोणितैः श्लेषमूलाभेदातिशयोक्तिमहिम्ना असरूपतुल्यधर्मयोगित्वात् तुल्ययोगिता इत्यङ्गाङ्गिभावनैषां मङ्गलः ॥ ११५ ॥

सदेति ।—सदा सदो यस्य स सदामदः नित्यमत्तः, तं बलं बलभद्रं, प्रीणातीति [सदामदबलप्रायः] । परत्वात् कर्मण्यण्प्रत्ययः । समुद्धृता रसा भूर्येन सः [समुद्धृतरसः, प्रतीतविक्रमः] प्रतीताः प्रसिद्धाः, विक्रमाः पादन्यासा यस्य सः, तिविक्रम इत्यर्थः, [श्रीमान्] रमापतिः, [हरिः] कृष्णः, [अपरः] अन्यः, [हरिः] इन्द्रः, [इव बभौ] । सोऽपि सतामामदो दुःखदः, यो बलामुरस्तस्य प्रायो नाशः, तं करोतीति सदामदबलप्रायः । “तत्करोति—” (ग०) इति ख्यन्तात् पचाद्यच् । समुद्धृतरसः अमृतपानेन सम्यगपहृतविषः । ‘शृङ्गारादौ विषे वीर्यं द्रवे रागे गुणे रसः’ इत्यमरः । प्रतीतविक्रमः

द्विधा त्रिधा चतुर्धा च तमेकमपि शत्रवः ।

पश्यन्तः स्पर्द्धया सद्यः स्वयं पञ्चत्वमाययुः ॥११७॥

प्रसिद्धपराक्रमः, श्रीमान् स्वाराज्यलक्ष्मीयुक्तः, तथा अपरः अन्यः, हरिः सूर्यः, इव बभौ । सोऽपि आमं रोगं, यति खण्डयतीति आमदः । बलं पृणातीति बलप्रः । मूलविभुजादित्वात् कः । सतां भक्तानाम्, आमदो बलप्रश्च अय उदयो यस्य सः सदामदबलप्रायः, खोदयेन सतामारोग्यबलकारीत्यर्थः । ‘उदयन्नय—’इत्यादिश्रुतेरिति भावः । समुद्धृतरसः घर्भकालसंशोषितसलिलः । प्रतीतविक्रमः प्रसिद्धखग- गतिः । ‘यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहंशुवाजिषु । शुकाहिकपि- भेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥’ इत्यमरः । तदेवमुपमानयोरुपमेये चार्थत्रयवचनादर्थत्रयवाच्येषु चित्रभेदः । एतावदेव कवेर्विवक्षितमतो- ऽन्यत् सुवाच्यञ्चोपेक्ष्यमेव । अत्रापरो हरिरिवेत्यपरशब्दप्रयोगादुत्प्रे- क्ष्यं, नोपमा ; अपरस्येन्द्रस्यार्कस्य वाऽप्रसिद्धेः । प्रसिद्धमादृश्यवर्णनं मुपमा । प्रसिद्धताद्रूप्याऽऽरोपे रूपकम् । प्रसिद्धताद्रूप्यभावनमुत्प्रेक्षा ; अत एव लक्षयन्ति ;—‘अप्रकृतगुणक्रियाऽभिमम्बन्धादप्रकृतेन प्रकृतस्य सम्भावनमुत्प्रेक्षा’ इति सर्वस्वकारः । तस्मादपरशब्देन प्रकृतस्याप्रकृत- त्वाध्यवसायप्रतीतिरिवशब्देन तस्य साध्यत्वप्रतीतेरुत्प्रेक्षैवेति । तस्मा- दिवशब्दमात्रप्रयोग एवोपमा । अपरशब्दमात्रप्रयोगेऽतिशयोक्तिः । उभयोः प्रयोगे तूत्प्रेक्षैवेति विवेकः । अत एवात्रानेकार्थवर्णनव्यव- सायिभिरपरशब्दस्यान्यार्थताव्यतिरेकेणार्थान्तरकल्पनाऽपि नालङ्कारि- काणां पन्थाः । श्लेषश्चात्रोत्प्रेक्षाबीजभूतमाधर्म्यनिर्वाहमात्रोपक्षीण- तया तदङ्गमिति सङ्कर इत्यलमतिप्रसक्त्या ॥ ११६ ॥

द्विधेति ।—[शत्रवः एकमपि, तं] हरिं, [द्विधा] द्वित्वेन, [त्रिधा] त्रित्वेन, [चतुर्धा] चतुष्टयेन, [च पश्यन्तः] ; भयात्तथा भ्राम्यन्त इत्यर्थः, [स्पर्द्धया] मत्सरिण, [सद्यः स्वयं, पञ्चत्वं] पञ्चधाभावं मरणञ्च, [आययुः] ; मत्सरिणस्तदधिकमाचरन्तीति भावः । ‘स्यात् पञ्चता

समुद्रः ।

सदैव सम्पन्नवपू रणेषु

स दैवसम्पन्नवपूरणेषु ।

महोदधेः स्तारि महानितान्तं

महो दधेऽस्तारिमहा नितान्तम् ॥ ११८ ॥

इष्टं कृत्वाऽर्थं पत्रिणः शार्ङ्गपाणे-

रेत्याऽऽधोमुख्यं प्राविशन् भूमिमाशु ।

कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः । अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं
निधनोऽस्त्रियाम् ॥' इत्यमरः । पाञ्चभौतिकस्य शरीरस्य पञ्चधा-
भावः पञ्चता । अत्र स्पष्टंति हेतोरुत्प्रेक्षणाद्देतूप्रेक्षा, सा च व्यञ्ज-
काप्रयोगाद्गम्या । स्पष्टयेवेत्यर्थः ॥ ११७ ॥

सदेति ।—[सदैव] सर्वदैव ; सम्पन्नं सर्वलक्षणसमग्रं, वपुर्यस्य
सः [सम्पन्नवपुः] नित्यपरिपूर्णमूर्तिः । संहितायां “द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घो-
ऽणः” (६।३।१११ पा०) इति पूर्वस्याणो दीर्घः । अस्तं निरस्तम्, अरीणां
महस्तेजो येनासौ [अस्तारिमहाः, महान्] अधिकः, [सः] हरिः ; दैवसम्पत्
भाग्यसम्पत्तिः, सैव नवं पूरणं प्रत्ययसाधनं येषां तेषु [दैवसम्पन्नवपूरणेषु]
दैवसहायेषु, [रणेषु, महोदधेः] महाऽऽर्णवस्य, [इतान्तं] प्राप्तपारं,
समुद्रपारगामि इति यावत्, [नितान्तं, स्तारि] विस्तीर्णं, [महः]
तेजः, [दधे] धारयामाम । अर्द्धाभ्यासलक्षणसमुद्रयमकभेदः,—‘अर्द्धा-
भ्यासः समुद्रः स्यादस्य भेदास्त्रयो मताः’ इत्युक्तं दण्डिना । उपेन्द्रवज्र
वृत्तम् ॥११८॥

इष्टमिति ।—शार्ङ्गं पाणौ यस्य तस्य [शार्ङ्गपाणेः] कृष्णस्य ।
“प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यो भवतः” (वा०) इति पाणेः पर-
निपातः । [पत्रिणः] बाणाः, [इष्टम्, अर्थं] शत्रुबधाऽऽलकं, [कृत्वा,

शुद्धा युक्तानां वैरिवर्गस्य मध्ये

भर्ता क्षिप्तानामेतदेवानुरूपम् ॥ ११६ ॥

चक्रबन्धः ।

सत्त्वं मानविशिष्टमाजिरभसादालम्बा भव्यः पुरो
लब्धाघक्षयशुद्धिरुद्धुरतरश्रीवत्सभूमिमुदा ।

मुक्त्वा काममपास्तभीः परमृगव्याधः स नादं हरे-
रेकौघैः समकालमधमुदयी रोपैस्तदाऽऽतस्तरे १२०

इति श्रीमाघकविकृतौ शिशुपालबधे महाकाव्ये

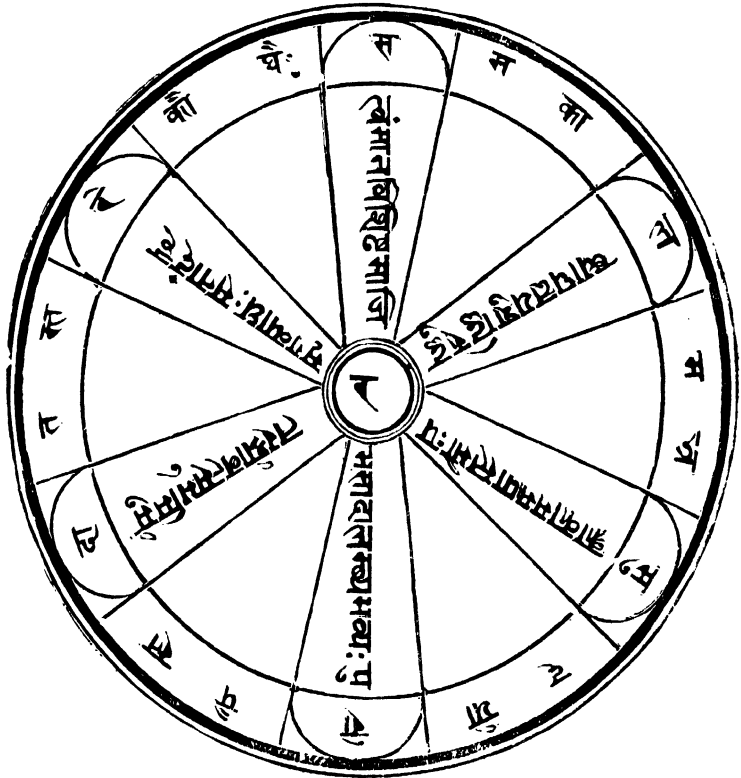
एकोनविंशतितमः सर्गः ॥ १६ ॥

आधोमुख्यम्] अधोमुखत्वम्, [एत्य] प्राप्य, [आशु भूमिं प्राविशन्, शुद्धा] लोहशुद्धा पवित्रतया च, [युक्तानाम्] ; तथाऽपि [भर्ता] स्वामिना, [वैरिवर्गस्य मध्ये, क्षिप्तानां] पातितानाम्, [एतदेव] आधोमुख्येन क्वचिन्निलयनमेव, [अनुरूपम्] उचितम् । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । जागतं वैश्वदेवोवृत्तम्;—‘पञ्चा-
श्वैष्किन्ना वैश्वदेवो ममो यो’ इति लक्षणात् ॥ ११६ ॥

सत्त्वमिति ।—[भव्यः] कल्याणमूर्तिः ; लब्धोऽघक्षयः शुद्धिश्च येन सः [लब्धाघक्षयशुद्धिः] ; श्रीवत्सस्य लाङ्कनविशेषस्य, भूमिर्वृत्तः, सा उद्धुरतरा उन्नततरा यस्य सः [उद्धुरतरश्रीवत्सभूमिः कामम्, अपा-
स्तभीः] निर्भीकः, [परमृगव्याधः] परे शत्रवः, त एव मृगास्तेषां व्याधः मृगयुः ; इत्यश्लिष्टरूपकम् । ‘व्याधो मृगबधाऽऽजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि च’ इत्यमरः । [उदयी] नित्याभ्युदयवान् । नित्ययोगे मन्वर्थायः । [सः] हरिः, [पुरः] पूर्वम्, [आजिरभसात्] रणरागात्, [मान-
विशिष्टम्] अहङ्कारोद्धुरं, [सत्त्वं] बलम्, [आलम्बा] आस्थाय, [मुदा] उत्साहेन, [हरेः] सिंहस्य, [नादं मुक्त्वा], सिंहनादं कृत्वे-

त्यर्थः, [समकालम्] एककालम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । एक
 ओघो येषां तैः [एकौघैः] एकप्रहारैः, [रोपैः] इषुभिः, [अश्वम्]
 आकाशं, [तदा] तस्मिन् काले, [आतस्तरे] आच्छादयामास ।
 “ऋच्छत्यृताम्” (७।४।११ पा०) इति गुणः । चक्रबन्धाऽऽख्यश्चित्त-
 विशेषोऽलङ्कारः, पूर्वोक्तरूपकेण संसृज्यते । चक्रबन्धोद्धारम्,—

चक्रबन्धविलम ।

दशमखलरेखाऽऽत्मके नवमखलान्तरालवति चक्रे नाभिस्थानेन सदैको-
 नविंशतिकोष्ठं प्रत्येकं द्वाचगतं पङ्क्तित्रयं समरेखया लिखित्वा तत्रैकस्यां
 पङ्क्तौ वामपार्श्वप्रक्रमेण आद्यपादमालिख्य, तथा प्रादक्षिणेन द्वितीय-

विंशः सर्गः ।

—)०००(—

मुखमुल्लसितत्रिरेखमुच्चै-
भिदुरभूयुगभीषणं दधानः ।
समिताविति विक्रमानमृष्यन्
गतभीराह्वत चेदिगाम्रारिम् ॥ १ ॥

तृतीययोर्द्वितीयतृतीयौ लिखित्वा नेमिस्थाने वाह्यवलये साक्षरकोष्ठ-
षट्केन सहाष्टादशकोष्ठवति तृतीयपादान्तकोष्ठवर्तिवर्णमारभ्य प्राद-
क्षिण्येन चतुर्थपादं लिखित्वा तत्रैव समापयेत् । तत्र तत्राद्यन्तवर्णैः
सह चतुर्थपादोद्धारः । तत्र नाभिस्थाने आद्यपादत्रयदशमाक्षरसंवादः ।
तृतीयान्तकोष्ठे चतुर्थाद्यन्तवर्णयोः संवादः । तृतीयवलये “माघकाव्य-
मिदं” षष्ठे “शिशुपालबधः” इति कविकाव्यनामोद्धारः । शार्दूल-
विक्रीडितं दृत्तम् ॥ १२० ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथमृरिविरचिते
माघकाव्यव्याख्याने सर्वङ्गषाऽऽख्ये एकीनविंशतितमः सर्गः ॥ १९ ॥

अथ हरिशिशुपालयोर्युद्धं वर्णयितुमुपोद्घातं करोति, मुखमिति ।—
[इति] इत्थं, [समितौ] आजौ । ‘समित्याजिसमिदूयुधः’ इत्यमरः ।
[विक्रमान्] सुरारिः पराक्रमान्, [अमृष्यन्] असहमानः ; अत एव
तिस्रो रेखास्त्रिरेखाः । “दिक्सङ्घे संज्ञायाम्” (२।१।५० पा०)
इति समासः । ता उल्लसिताः क्रोधादुद्धूता यस्मिन् तत् [उल्लसित-
त्रिरेखम्] । क्वचित् “त्रिलोकम्” इत्यपि पाठः । तथा [भिदुरभूयुग-

शितचक्रनिपातसम्प्रतीचं

वहतः स्कन्धगतञ्च तस्य मृत्युम् ।

अभिशौरि रथोऽथ नोदिताश्वः

प्रययौ सारथिरूपया नियत्या ॥ २ ॥

भौषणं] भिदुरेण ग्रन्थिलेन, अयुर्गण भौषणं भयङ्करम्, [उच्चैः] उच्चतं, [मुखं दधानः] ; चेदिषु राजते [चेदिराट्] । “सम्पदादिभ्यः क्विप्” (वा०) इति क्विप् । यद्वा,—चेदीनां राट् चेदिराट् । “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” (३।२।१७८ पा०) इति क्विप् । ‘राजा राट् पार्थिवः क्षाभृत्’ इत्यमरः । [गतभौः] निर्भौकः सन्, [सुरागिं] हरिम्, [आहृत] अयमहं, कासि ? मामभ्युपैहि इति स्पृहया अमर्षादाकारयामासेत्यर्थः ; विनाशकाले विपरीतबुद्धेर्दुर्वारत्वादिति भावः । “स्पृहायामाडः” (१।३।३१ पा०) इति ह्यतेलुङि तड् ; “आत्मनिपदेष्वन्यतरस्याम्” (३।१।५४ पा०) इति च्च रडादेशः । अत्रामर्षस्य विशेषणगत्या आह्वानहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् । सर्गोऽस्मिन्नौपच्छन्दसिकं वृत्तं, वैतालीये गुर्वाधिक्यात् । तदुक्तं,—‘वैतालीयं द्विःस्वरा अयुक्त्पादे युम्सवोऽन्ते लार्ः’ ‘गोपच्छन्दसिकम्’ इति ॥ १ ॥

श्रितेति ।—[अथ] आह्वानानन्तरम् ; श्रितचक्रनिपातं श्रित-सुदर्शनप्रहारं, सम्प्रतीचत इति [श्रितचक्रनिपातसम्प्रतीचम्] । ईक्षतः कमंक्षणा । [स्कन्धगतञ्च मृत्युं वहतः, तस्य] चैदस्य, [रथः सारथिरूपया, नियत्या] विधिना ; इति रूपकम् । ‘भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः’ इत्यमरः । [नोदिताश्वः] प्रेरिताश्वः सन्, [अभिशौरि] शौरिमभि । अभिसुख्येऽव्ययौभावः । “अव्ययादाप्सुपः” (२।४।८२ पा०) इति सुपो लुक् । [प्रययौ] प्रतस्थे ॥ २ ॥

अभिचैद्यमगाद्रथोऽपि शौरे-
 रवनिं जागुडकुङ्कुमाभितामैः ।
 गुरुनेमिनिपीडनावदीर्ण-
 व्यसुदेहसुतशोणितैर्विलिम्पन् ॥ ३ ॥
 स निरायतकेतनांशुकान्तः
 कलनिक्वाणकरालकिङ्किणीकः ।
 विरराज रिपुक्षयप्रतिज्ञा-
 मुखरो मुक्तशिखः स्वयं नु मृत्युः ? ॥ ४ ॥

अभीति ।—अथ [शौरेः] कृष्णस्य, [रथोऽपि, जागुडकुङ्कुमाभि-
 तामैः] जागुडो देशविशेषः, तत्र यत् कुङ्कुमं, तद्दभितामैररुणैः ;
 इत्युपमा । यावकेति पाठः,—यावकश्च कुङ्कुमञ्च ताभ्यामभितामैरित्यर्थः ।
 [गुरुनेमिनिपीडनावदीर्णव्यसुदेहसुतशोणितैः] गुरूणां नेमीनां
 चक्रधाराणां, निपीडनेन नोदनेन, अवदीर्णैर्भ्यो व्यसूनां विगतप्राणानां,
 देहेभ्यः सुतैः शोणितैरसृग्भिः, [अरुनिं, विलिम्पन्] उपदिहानः सन्,
 [अभिचैद्यं] चैद्यमभि । समासो व्यासो वा विकल्पात् । [अगात्] ।
 “इतो गा लुङि” (२।४।४५ पा०) इति माऽऽदेशः ॥ ३ ॥

स इति ।—[निरायतकेतनांशुकान्तः] निरायतोऽतिदीर्घः, केतनां-
 शुकान्तः ध्वजपटाञ्चलो यस्य सः, [कलनिक्वाणकरालकिङ्किणीकः]
 कलनिक्वाणैः मधुरस्वरैः, करालाः कुशलाः, प्रगल्भाः इति यावत्,
 किङ्किण्यः क्षुद्रघण्टिका यस्य सः तथोक्तः । “नवृतञ्च” (५।४।१५३
 पा०) इति कप् । ‘किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका’ इत्यमरः । [सः]
 कृष्णस्य रथः, [रिपुक्षयप्रतिज्ञामुखरः] रिपुक्षयस्य शिशुपालबधस्य,
 प्रतिज्ञया मुखरो वाचालः, अत एव [मुक्तशिखः] मुक्तकेस्रः,

सजलाम्बुधराऽऽरवानुकारी
 ध्वनिरापूरितदिङ्मुखो रथस्य ।
 प्रगुणीकृतकेकमूङ्कण्ठैः
 शितिकण्ठैरुपकर्णयाम्बभूवे ॥ ५ ॥
 अभिवीच्य विदर्भराजपुत्री-
 कुचकाश्मीरजचिह्नमच्युतोरः ।
 चिरसेवितयाऽपि चेदिराजः
 सहसाऽवाप रूषा तदैव योगम् ॥ ६ ॥

[विरराज], नाहमेनमहत्वा शिखावन्धं करिष्यामीत्यहोषयन्नित्यर्थः,
 [स्वयं] माह्नात, [नु मृत्युः] अन्तकः किम् ? इत्युत्प्रेक्षा । ॥ ४ ॥

सजलेति ।—[सजलाम्बुधराऽऽरवानुकारी] सजलो योऽम्बुधरः,
 तस्याऽऽरवं गर्जितम्, अनुकरोतीति तथोक्तः, तद्वद्भ्रू र इत्यर्थः । उपमा-
 ऽलङ्कारः । [आपूरितदिङ्मुखः] व्याप्तदिगन्तः, [रथस्य] कृष्णरथस्य,
 [ध्वनिः]; ऊर्ध्वाः कण्ठाः येषां तैः [ऊर्ध्वकण्ठैः] आकस्मिकघन-
 रवलोभादृषिस्मयदर्शान्नमितकन्धरैरित्यर्थः, [शितिकण्ठैः] नीलकण्ठैः,
 [प्रगुणीकृतकेकं] प्रगुणीकृताः अतितारीकृतः, केका यस्मिन् कर्मणि
 तत् यथा तथा । 'केका वाणी मयूरस्य' इत्यमरः । [उपकर्णयाम्ब-
 भवं]; मेघाऽऽरवभ्रान्त्या दत्तकर्णैरित्यर्थः । एतेन भ्रान्तिमदलङ्कारो
 व्यज्यत इति वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः ॥ ५ ॥

अभोति ।—[चेदिराजः] शिशुपालः । "राजाहःसखिभ्यष्टच्"
 (५।४।१ पा०) इति टच् । [विदर्भराजपुत्रीकुचकाश्मीरजचिह्नं] विदर्भ-
 राजपुत्र्या रुक्मिण्याः, कुचयोर्यत् काश्मीरजं कुङ्कुमं, तच्चिह्नं यस्य तत्,
 [अच्युतोरः] कृष्णवन्तः, [अभिवीच्य, चिरसेवितया] चिरोपयुजा, [अपि];

जनिताशनिशब्दशङ्कमुच्चै-
 धनुरास्फालितमध्वनन्नुपेण ।
 चपलानिलचोद्यमानकल्प-
 क्षयकालाग्निशिखानिभस्फुरज्जाम् ॥ ७ ॥
 समकालमिवाभिलक्षणीय-
 ग्रहसन्धानविकर्षणापवर्गैः ।

रुक्मिणीहरणात् प्रभृति सम्भृतयाऽपीत्यर्थः, [रुषा] रोषेण, [तदेव]
 तदानौमिव ; इत्युत्प्रेक्षा । [सहसा, योगं] सम्बन्धम्, [अवाप] ; यथा
 कामी काम्यन्तरभोगचिद्दर्शनोद्दीप्तः कान्तया संयुज्यते, तद्वदित्यर्थः ।
 परमार्थस्वरूप एव कोपो वैदर्भीकुचकुङ्कमदर्शनादुद्दीपित इत्यर्थः । अत्र
 प्रकतरुड्विशेषणसाभ्यादप्रकृतकान्ताप्रतीतेः समासोक्तिः । उक्तोत्प्रेक्षा
 त्वङ्गमस्याः ॥ ६ ॥

जनितीति ।—[उपेण] चेदिपेन, [आस्फालितं] सङ्घट्टितम्,
 अत एव [चपलानिलचोद्यमानकल्पक्षयकालाग्निशिखानिभस्फुरज्जां]
 चपलानिलेन तीव्रानिलेन, चोद्यमानस्य संवर्द्धमानस्य, कल्पक्षयकाला-
 ग्नेर्यां शिखा ज्वाला, तथा समाना तन्निभा । इति नित्यसमासः ।
 सा स्फुरन्ती दीधूमयमाना, ज्या मौर्वी यस्य तत् तथोक्तं, [धनुः, जनिता-
 शनिशब्दशङ्कं] जनिता उत्पादिता, अशनिशब्दशङ्का यस्मिन् कर्मणि
 तत् तथोक्तम्, [उच्चैः] उच्चैस्तराम्, [अध्वनन्] । अत्राग्निशिखा-
 निभेत्युपमाया अशनिशब्दशङ्केति भ्रान्तिमतः आस्फालितमध्वनदिति
 पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गस्य च सापेक्षत्वात् सङ्करः ॥ ७ ॥

समेति ।—[अथ] धनुरास्फालनानन्तरं, [तरस्वी] बलवान्,
 [सः] चैद्यः, [समकालमिव] ; इत्युत्प्रेक्षा । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

अथ साभिसरं शरैस्तरस्वी
 स तिरस्कर्तुमुपेन्द्रमभ्यवर्षत् ॥ ८ ॥
 ऋजुताफलयोगशुद्धिभाजां
 गुरुपक्षाऽऽश्रयिणां शिलीमुखानाम् ।
 गुणिना नतिमागतेन सन्धिः
 सह चापेन समञ्जसो बभूव ॥ ९ ॥

[अभिलक्षणीयग्रहसन्धानविकर्षणापवर्गः] अभिलक्षणीया दृश्याः, ग्रहो
 ग्रहणं, सन्धानं मोर्च्या योजनं, विकर्षणमाकर्षणम्, अपवर्गो मोक्षश्च येषां
 तैः, [शरैः, साभिसरं] सानुचरम्, [उपेन्द्रं] हरिं, [तिरस्कर्तुम्]
 आच्छादयितुम्, [अभ्यवर्षत्] ॥ ८ ॥

ऋजुर्तेति । [ऋजुताफलयोगशुद्धिभाजाम्] ऋजुता अवकत्वम्
 अकटिलबुद्धित्वञ्च, फलं शल्यं श्रेयश्च, तेन योगः, शुद्धिर्लोहशुद्धिर्निर्विषय-
 त्वञ्च ; अन्यत्र,—वाच्याऽऽभ्यन्तरशुद्धिः, तां भजन्तीति तद्भाजाम् ; गुरो-
 र्मेहतः, पक्षस्य कङ्कादिपत्रस्य सहायस्य च, आश्रयः आश्रयणमेपामस्तीति
 [गुरुपक्षाऽऽश्रयिणां, शिलीमुखानां] शराणां, [गुणिना] ज्यावता, [नति-
 मागतेन] आकर्षणाऽऽकुञ्चितकोटित्वं विधेयत्वञ्च प्राप्तेन, [चापेन
 सह, सन्धिः] सम्बन्धः, [समञ्जसः] साधोयान्, [बभूव] ; अबलवतां
 बलिना नम्रेण सन्धिरेवाचित इति भावः । अत्र प्रस्तुतचापशिली-
 मुखयोर्विशेषणसाम्यादप्रस्तुतारिविजिगीषुवस्तुप्रतीतेः समासोक्तिः ; तच्च
 साम्यं वाच्यप्रतीयमानयोरभेदाध्ववसायात् सिद्धम् । न चात्र समा-
 नालङ्कारशुद्धा कार्या ;—“समानालङ्कारित्येगे वस्तुनोरनुरूपयोः”
 इत्यनुरूपयोरेव वस्तुनोर्योगेन तस्योपस्थानादित्यनुसन्धेयम् ; जिगीषु-
 गणयोगिनोरिह भेदात् ॥ ९ ॥

अविषह्यतमं कृताधिकारं
 वशिना कर्मणि चेदिपार्थिवेन
 अरसद्वनुरुच्चकैर्दृढार्त्ति-
 प्रसभाऽऽकर्षणवेपमानजौवम् ॥ १० ॥
 अनुसन्ततिपातिनः पटुत्वं
 दधतः शुद्धिभृतो गृह्येतपक्षाः ।
 वदनादिव वादिनोऽथ शब्दाः
 क्षितिभर्तुर्धनुषः शराः प्रसस्तुः ॥ ११ ॥

अविषह्यति ।—[वशिना] स्वतन्त्रेण, [चेदिपार्थिवेन, अविषह्य-
 तमे] दुष्करे, [कर्मणि] अरिजयव्यापारे, [कृताधिकारं] कृत-
 नियोगं, नियुज्यमानमित्यर्थः, अत एव [दृढार्त्तिप्रसभाऽऽकर्षणवेप-
 मानजौवं] दृढयोरर्त्त्याः कोट्योः, प्रसभाऽऽकर्षणेन वेपमाना दोषयमाना,
 जीवा ज्या यस्य तत् ; अन्यत्र,—दृढया अर्त्या ताडनेन, प्रसभाऽऽकर्षणेन
 च वेपमानः कम्पमानः, जौवः प्राणा यस्येत्यर्थः । ‘अर्त्तिः पीडाधनु-
 ष्कोट्योः’ इत्यमरः । ‘जौवः प्राणेऽस्त्रियां ना तु जन्तावात्मनि
 गीष्यते । त्रियु जौवति मांवीः स्त्रो’ इति वैजयन्ती । [धनुरुच्चकः,
 अरसत्] अध्वनत्, आक्रन्ददित्यर्थः । यथा राज्ञा नियुक्तः पराधीनः
 बलादाक्रुथमाणः क्रोशति, तद्वदित्यर्थः । अत्रापि प्रकृतविशेषण-
 साम्यादप्रकृतापराध्यधिकृतपुरुषप्रतीतः समासोक्तिः ॥ १० ॥

अन्विति ।—[अथ] आकर्षणानन्तरं, [क्षितिभर्तुः] वैद्यस्य,
 [धनुषः] सकाशात् ; अनुसन्तत्या पतन्तीति [अनुसन्ततिपातिनः]
 अविच्छेदवर्त्तिनः, [पटुत्वं] लक्ष्यभेदपाटवं वाचकत्वशक्तिञ्च, ! दधतः,
 शुद्धिभृतः] लोहशुद्धिभृतः निर्विषा वा ; अन्यत्र,—साधव इत्यर्थः,

गवलासितकान्ति तस्य मध्य-

स्थितघोराऽऽयतबाहुदण्डनासम् ।

दृष्टे कुपितान्तकोन्नमद्भू-

युगभीमाऽऽकृति कार्मुकं जनेन ॥ १२ ॥

तडिदुज्ज्वलजातरूपपुङ्खैः

खमयःश्याममुखैरभिध्वनद्भिः ।

जलदैरिव रंहसा पतद्भिः

पिदधे संहतिशालिभिः शरौघैः ॥ १३ ॥

[गृहीतपक्षाः] स्वीकृतकङ्कादिपलाः ; अन्यत्र,—गृहीतनित्यत्वादि-
साध्यार्थाः । 'पक्षः पार्श्वगुरुत्वाध्यसहायबलभित्तिषु' इति वैजयन्ती ।
[शराः, वादिनः] कथकस्य, [वदनात्, शब्दाः] प्रतिज्ञाहेत्वाद्यः,
[इव, प्रससुः] निर्जग्मुः । श्लिष्टविशेषणयमुपमेति केचित् । श्लेष एव
प्रकृताप्रकृतविषय इत्यन्ये ॥ ११ ॥

गवलन्ति ।—[गवलासितकान्ति] 'गवलं माहिषं शृङ्गम्' इत्य-
मरः । तद्वदसितकान्ति कृष्णवर्णं, [मध्यस्थितघोराऽऽयतबाहुदण्डनासं]
मध्ये स्थिता घोरा भीमा, आयता च बाहुदण्डो नासा नामिकेव
यस्मिन् तत्तथोक्तं, [कुपितान्तकोन्नमद्भूयुगभीमाऽऽकृति] कुपित-
स्यान्तकस्य मृत्योः, उन्नमत् उन्नतं, यद्भूयुगं, तदङ्गोमा आकृतिर्यस्य तत्,
[तस्य] चैद्यस्य, [कार्मुकं जनेन, दृष्टे] दृष्टम् ; सभयविस्मयमिति
भावः । उपमाऽलङ्कारः ॥ १२ ॥

तडिदिति ।—[तडिदुज्ज्वलजातरूपपुङ्खैः] तडिदुज्ज्वला दीप्ताः,
जातरूपस्य हेम्नः, पुङ्खाः कर्त्तव्यो येषां तैः, [अयःश्याममुखैः] अयो-
वत् श्याममुखैः श्यामाग्रैः, [अभिध्वनद्भिः] ध्वनिभिः स्वनत्यक्षैर्गर्जद्भिश्च,

शितशल्यमुखावदीर्णमेघ-
 चरदम्भःस्फुटतीव्रवेदनानाम् ।
 स्रवदस्रुततौव चक्रवालं
 ककुभामौर्णविषुः सुवर्णपुङ्खाः ॥ १४
 अमनोरमतां यती जनस्य
 क्षणमालोकपथान्नभःसदां वा ।

[रंहसा] वेगन, [पतङ्गिः] धावङ्गिः, [संहतिशालिभिः] मङ्ग-
 वाहिभिः, [शरांचैर्जलदेरिव, खम्] आकाशं, [पिदधे] पिहितम् ।
 कर्मणि लिट् । “वष्टि भागुरिरहोपमवाप्योरुपसर्गयोः” (का०) इत्यपे-
 रकारलोपः । * उपमाऽलङ्कारः ॥ १३ ॥

शितेति ।—[सुवर्णपुङ्खाः] सुवर्णकर्त्तरिकाः शराः, [शितशल्य-
 मुखावदीर्णमेघचरदम्भःस्फुटतीव्रवेदनानां] शितैर्निशितैः, शल्यमुखैः
 फलाग्रैः, अवदीर्णा अवभिन्नाः, ये मेघास्तेभ्यः चरता स्रवता, अम्भसा
 स्फुटा व्यक्ता, तीव्रा वेदना यासां तासां, [ककुभां] सम्बन्धि, [स्रवदस्रु-
 ततौव] स्रवन्ती अस्रुततिरस्रुसन्ततिर्यस्य तदिव, शरप्रहारवेदनया
 रुददिव स्थितम् ; इत्युत्प्रेक्षा । [चक्रवालं] मण्डलम्, [और्णविषुः]
 आच्छादयामासुः । ऊर्णोत्तर्लुङ्गीडागमे तस्य “विभाषोर्णीः” (१२.३
 पा०) इति ङित्त्वाभावपक्षे “ऊर्णोत्तर्विभाषा” (७।२।६ पा०) इति
 वृद्धिविकल्पात् पक्षे गुणः, अजादित्वात् “आटश्च” (६।१।६० पा०)
 इति वृद्धिः ॥ १४ ॥

अमन इति ।—[विशिखेः] चैद्यबाणैः ; कर्त्तृभिः । [पिहितता-

* “अथवादापसुपः” (२।४।८२ पा०) इति सूत्रे दीक्षितैः धृता एषा
 कारिका । पराङ्गन्तु तत्र प्रदर्शितं यथा,—“बापं चैव हलान्नां यथा वाचा निशा
 दिशा ॥” इति ।

रुरुधे पिहिताहिमद्युतिद्यौ-
 विंशिवैरन्तरिता च्युता धरित्वी ॥ १५ ॥
 विनिवारितभानुतापमेकं
 सकलस्यापि मुरद्विषो बलस्य ।
 शरजालमयं समं समन्ता-
 दुरु सद्मेव नराधिपेन तेन ॥ १६ ॥
 इति चेदिमहोभृता तदानीं
 तदनौकं दनुसूनुसूदनस्य ।

हिमद्युतिः] तिरोहिताकां ; अत एव [अमनोरमतां, यती] प्राप्नु-
 वती । इणः शतरि “उगितञ्च” (४।१।६ पा०) इति ङीष् । [द्यौः]
 याकाशं, [जनस्य] भोमलोकस्य, [आलोकपथात्] दृष्टिमार्गात्,
 [च्छयां, रुरुधे | रुडा । रुधेः कर्मणि लिट् । अत्र पथो रोधापाय-
 त्वात् “ध्रुवमपाये—” (१।४।२४ पा०) इति अपादानत्वेन पञ्चमी ।
 तथा [अन्तरिता च्युता] तिरोहिता नष्टा, अत एव अमनोरमतां यती
 [धरित्वी नभःसदां वा] आलोकपथात् रुरुधे । वाकारो जनसमुच्च-
 यार्थः । अत्र युधरित्वोः प्रकृतयोरेव रोधाऽऽख्यतुल्यधर्मयोगात्तुल्ययोगिता-
 भेदो, ताभ्यामेव जनस्य नभःसदां यथासङ्गान्वयात् यथासङ्गा-
 ऽलङ्कारः मापेक्षतया सङ्गीर्यते ॥ १५ ॥

विनिवारितेति ।—[नराधिपेन सकलस्यापि, मुरद्विषः] हरेः,
 [बलस्य] सैन्यस्य, [विनिवारितभानुतापं] विनिवारितो भानुतापो
 येन तत्, [एकम्] अद्वितीयं, [शरजालमयं] बाणवृन्दाऽऽत्मकम्, [उरु]
 महत्, [सद्मेव] सदनमिव ; इत्युत्प्रेक्षा । [समं] युगपत्, [समन्तात्,
 तेन] कृतमित्यर्थः । तनोतेः कर्मणि लिट् ॥ १६ ॥

इतीति ।—[इति] इत्थं, [चेदिमहोभृता] चैवेन, [तदानीं]

वयसामिव चक्रमक्रियाकं
 परितोऽरोधि विपाटपञ्चरेण ॥ १७ ॥
 द्रुषुवर्षमनेकमेकवीर-
 स्तरिप्रच्युतमच्युतः पृषत्कैः ।
 अथ वादिकृतं प्रमाणमन्यैः
 प्रतिवादीव निराकरोत् प्रमाणैः ॥ १८ ॥
 प्रतिकुञ्चितकूर्परेण तेन
 श्रवणोपान्तिकनीयमानगव्यम् ।

तत्काले, [दनुसूनुमूदनस्य] दानवान्तकस्य हरेः, [तत्, अनौकं] बलम् ।
 'वरुधिनी बलं सैन्यं चकच्चानीकमस्त्रियाम्' इत्यमरः । [वयसां
 चक्रं] पक्षिसङ्घः, [इव, अक्रियाकं] निश्चेष्टं यथा तथा, [विपाट-
 पञ्चरेण] विपाटयन्तीति विपाटाः शराः । पचाद्यच् । तैरेव पञ्च-
 रेण, [परितः] सर्वतः, [अरोधि] रुद्धम् । रुधः कमेणि लृङ् ।
 उपमा ॥ १७ ॥

इष्विति । [अथ] अनौकरोधनानन्तरम्, [एकवीरः] महा-
 शूरः, [अच्युतः] हरिः, [अरिप्रच्युतं] शत्रुगलितं, [तत्, अनेकम्]
 अपरिमितम्, [द्रुषुवर्षं, पृषत्कैः] बाणैः, [वादिकृतं] वादिना प्रयुक्तं,
 [प्रमाणम्] अनुमानम्, [अन्यैः प्रमाणैः] प्रत्यनुमानैः, [प्रतिवादीव
 निराकरोत्] । "इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च" (वा०) * इति समासात्
 समासगता श्रौती पूर्णोपमा ॥ १८ ॥

प्रतीति ।—[प्रतिकुञ्चितकूर्परेण] कुञ्चितकफोणिना । 'स्यात्

* "सुपां धातुप्रतिपदिकयोः" (२।४।७१ पा०) इति मूवे दीर्घतद्धृतं
 वार्त्तिकसूत्रमतम् ।

ध्वनति स्म धनुर्घनान्तमत्त-

प्रचुरक्रौञ्चरवानुकारमुच्चैः ॥ १९ ॥

उरसा विततेन पातितांसः

स मयूराञ्चितमस्तकस्तदानौम् ।

क्षणमालिखितो नु सौष्ठवेन

स्थिरपूर्वापरमुष्टिरात्रभौ वा ? ॥ २० ॥

कर्णाणिस्तु कूर्परः' इत्यमरः । [तेन] हरिणा, [श्वखणोपान्तिकनीय-
मानगव्यं] श्वखणोपान्तिकं नीयमाना आकृष्यमाणा, गव्या ज्या यस्य
तत् । 'गव्यं गवां हिते गव्या ज्यायां क्षीरादिके विषु' इति विश्वः ।
[धनुः] शार्ङ्गं, [घनान्तमत्तप्रचुरक्रौञ्चरवानुकारं] घनान्ते शरदि, ये
मत्ताः प्रचुरा भूरयः, क्रौञ्चास्तेषां रवमनुकरोतीति तदनुकारं, क्रौञ्च-
कूजितसदृशं यथा तथैत्यर्थः । "कर्मखण्" (३।२।१ पा०) इत्यण् । [उच्चैः]
तारं, [ध्वनति स्म] दध्वान । "लट् स्मे" (३।२।११८ पा०) इति भूते
लट् । स्वभावोक्त्युपमयोः सङ्करः ॥ १९ ॥

उरसति ।—[तदानौ] धनुष्कर्षणसमये, [विततेन] विस्तारितेन,
[उरसा] उपलक्षितः, [पातितांसः] नमितस्कन्धः, [मयूराञ्चित-
मस्तकः] मयूरवदञ्चितं मनोहरं, मस्तकं यस्य सः, उन्नमितमूर्द्धे-
त्यर्थः, [स्थिरपूर्वापरमुष्टिः] स्थिरौ दृढो, पूर्वापरो अग्रिमचरभौ,
मुष्टी, गृहीतहस्ततलमोर्वीकौ पाणी यस्य सः, [सः] हरिः ; सुष्ठु भावः,
सौष्ठवं तेन [सौष्ठवेन] स्थानकपाटवेन हेतुना, [क्षणम्, आलिखितो
नु] लिखित इव, [आवभौ वा ?] बभासे किम् ? नुशब्दो
वितर्कार्थः । 'नु पृच्छायां वितर्के च' इत्यमरः । वाशब्दोऽपि तादृश
इत्युत्प्रेक्षाऽलङ्कारोऽयम् ॥ २० ॥

ध्वनतो नितरां रयेण गुर्व्य-

स्तडिदाकारचलद्गुणादसङ्घाः ।

दूषवो धनुषः सशब्दमाशु

न्यपतन्नम्बुधरादिवाम्बुधाराः ॥ २१ ॥

शिखरोन्नतनिष्ठुरांसपौठः

स्थगयन्नैकदिगन्तमायतान्तः ।

निरवर्णिं सकृत्प्रसारितोऽस्य

क्षितिभर्त्तव चमूभिरिकबाहुः ॥ २२ ॥

ध्वनत इति ।—[नितरां, ध्वनतः] गर्जतः, [तडिदाकारचलद्गुणात्] तडित इवाऽऽकारो यस्य सः तडिदाकारः, चलनात्तेजोमयत्वाच्चाचिर-
प्रभाऽऽकारः, चलन् गुणो मौर्वी यस्य तस्मात् । 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनो
गुणाः' इत्यमरः । [धनुषः] शार्ङ्गात्, [गुर्व्यः] महत्यः, [असङ्घाः] अपरि-
मिताः, [दूषवः, अम्बुधरात्] मेघात्, [अम्बुधारा इव रयेणाऽऽशु सशब्दं
न्यपतन्] । अत्रोपमानोपमेययोरैकलिङ्गताऽन्वयादिपुशब्दो द्विलिङ्गो-
ऽपि स्त्रीलिङ्ग एव प्रयुक्त इति ज्ञापनाय गुर्व्य इति विशेषणम् ॥ २१ ॥

शिखरं रति ।—[शिखरोन्नतनिष्ठुरांसपौठः] शिखरं शृङ्गमिव, उन्नतं
निष्ठुरच्चांसपौठं यस्य सः, [एकदिगन्तम्] एकदिग्भागं, [स्थगयन्,
आयतान्तः] द्राघिष्ठस्वरूपः । 'अन्तोऽध्यवसिते मृत्यौ स्वरूपे निश्चयं-
ऽन्तिके' इति वैजयन्ती । [सकृत्प्रसारितः] ; न तु पुनःपुनरिति
स्थैर्योक्तिः । [अस्य] हरेः, [एकबाहुः] चापरोपितो वामबाहु-
रित्यर्थः, [चमूभिः, क्षितिभर्त्तव] भूधर इव, [निरवर्णिं] साधु
निरौक्षित इत्यर्थः । 'निर्वर्णनन्तु निध्यानं दर्शनाऽऽलोकनेक्षणम्' इत्य-
मरः ॥ २२ ॥

तमकुण्ठमुखाः सुपर्णकेतो-

रिषवः क्षिप्रमिषुव्रजं परेण ।

विभिदामनयन्त कृत्यपन्नं

नृपतेर्नेतुरिवायथार्थवर्णाः ॥ २३ ॥

दयितैरिव खण्डिता मुरारे-

र्विशिखैः सम्मुखमुज्ज्वलाङ्गलेखैः ।

लघिमानमुपेयुषी पृथिव्यां

विफला शत्रुशराऽऽवलिः पपात ॥ २४ ॥

तमिति ।—[अकुण्ठमुखाः] निशिताग्राः प्रभलभगिरश्च, [सुपर्ण-
केतोः] गरुडध्वजस्य हरेः, [इषवः, परेण] अरिणा, [क्षिप्रं] मुक्तं,
[तम् इषुव्रजम्, अयथार्थवर्णाः] अमत्याक्षराः, कपटवचनाः उभय-
व्रतना इत्यर्थः । ‘कृत्यज्ञेयो यथावर्णाश्चारः प्रणिधिरेव च’ इत्युत्पल-
माला । [नेतुः] नायकस्य जिगीषोः, [नृपतेः, कृत्यपन्नम्] अमात्यादि-
भेद्यवर्गम्, [इव] । ‘कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेद्ये घनादिभिः’ इत्य-
मरः । [विभिदां] भेदम् । “प्रिद्धिदादिभ्योऽङ्” (३।३।१०४ पा०)
इत्यङ् । [अनयन्त] । “स्वरितञितः—” (१।३।७२ पा०) इत्यात्मने-
पदम् ॥ २३ ॥

दयितैरिति ।—[उज्ज्वलाङ्गलेखैः] उज्ज्वलाः स्फुटाः, अङ्गेषु
लेखाश्चिलेखा नखरेखाश्च येषां तैः, [मुरारेर्विशिखैः, दयितैः] प्रियैः,
[इव, सम्मुखं] समक्षमेव, [खण्डिता] नुन्ना ; अन्यत्र,—अवमानिता ; अत
एव [विफला] विशल्या अलञ्चकामा च ; अत एव [लघिमानम्] अगुरु-
त्वम् अल्पताच्च, [उपेयुषी शत्रुशराऽऽवलिः पृथिव्यां पपात] । अत्र प्रकृत-
शराऽऽवलिर्विशेषणसाम्यादप्रकृतखण्डितानायिकाप्रतीतेः समाप्तोक्तिः ।
दयितैरिवेत्यपमा खण्डिताविशेषणान्तःपातित्वादङ्गमेव ; अत एव

प्रमुखेऽभिहताश्च पत्रवाहाः
 प्रसभं माधवमुक्तवत्सदन्तैः ।
 परिपूर्णतरं भुवो गतायाः
 परितः कातरवत् प्रतीपमौयुः ॥ २५ ॥
 इतरेतरसन्निकर्षजन्मा
 फलसङ्घट्टविकीर्णविस्फुलिङ्गः ।
 पटलानि लिहन् बलाहकाना-
 मपरेषु क्षणमज्वलत् कृशानुः ॥ २६ ॥

“ततश्च विशिषणसाम्यं श्लिष्टतया साधारण्येनोपम्यगर्भत्वेन च भावान्निष्ठा
 भवति” इत्युक्तं सर्वस्वकारैः । ‘ज्ञातेऽन्यामङ्गविक्रान्ते खगिदतेष्याकषा-
 यिता’ इति । साऽप्येवं पृथिव्यां पततीति भावः ॥ २४ ॥

प्रमुख इति ।—पताणि वहन्तीति [पत्रवाहाः] पत्रिणश्चैद्य-
 शराः । “कर्मखण्ण” (३।२।१ पा०) इति अण् । [माधवमुक्त-
 वत्सदन्तैः] शौरिन्निप्रशरैः, [प्रसभं] बलात्, [प्रमुखे] शल्याग्रे वदने च,
 [अभिहताः] खण्डिताः सन्तः, अत एव कातरैः तस्यैस्त्व्यं [कातर-
 वत्] । तुल्यार्थे वतिप्रत्ययः । [परिपूर्णतरं गतायाः] यावत् गन्तव्यं
 गताया इत्यर्थः, [भुवः] अन्तरालभूमेः, [परितः, प्रतीपं] प्रति-
 कूलम्, [ईयुः] प्रापुः, प्रत्यागता इत्यर्थः, [च], माधवान्तिकात् प्रत्यावृत्त्य-
 जग्मुर्इत्यर्थः । चकारः पूर्वश्लोकीक्तपतनसमुच्चयार्थः । केचित् खण्डिता-
 स्तत्रैव पेतुः, केचिन्मुखेषु प्रतिहताः प्रतिनिवृत्ताः इत्यर्थः । कातर-
 वदिति तद्धितगता श्रौती पूर्णोपमा ॥ २५ ॥

इतरेतरेति ।—[इतरेतरसन्निकर्षजन्मा] शराणां मिथः मंग्ले-

शरदौव शरश्रिया विभिन्ने
 विभुना शत्रुशिलीमुखाभ्रजाले ।
 विकसन्मुखवारिजाः प्रकामं
 बभुराशा इव यादवध्वजिन्यः ॥ २७ ॥
 स दिवं समचिच्छदच्छरौघैः
 कृततिग्मद्युतिमण्डलापलापैः ।

षोऽथः । जन्वोत्तरपदत्वाद्वाधिकरणोऽपि बहुव्रीहिरिष्यते । * [फल-
 सङ्घट्टविकीर्णविस्फुलिङ्गः] फलसङ्घट्टेन शल्यसङ्घट्टेन, विकीर्णा विस्फु-
 लिङ्गा यस्य सः, [कृशानुः] अग्निः, [बलाहकानां] वारि वहन्तीति
 बलाहकाः । पृषोदरादित्वात् साधुः । तेषां, [पटलानि, लिहन्] आस्वा-
 दयन्, [अपरेषु] शत्रुषु । “समरेषु” इति पाठे,—समरेषु युद्धेषु, [क्षणम्,
 अज्वलत्] अदीप्यत । अत्र शत्रुबलाहकानाम् अग्निदाहाऽऽस्वादास-
 म्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ २६ ॥

शरदौवेति ।—[विभुना] देवेन ; कर्ता । [शरश्रिया] शरसम्पदा ;
 करणेन । [शरदौव, शत्रुशिलीमुखाभ्रजाले] शत्रुशिलीमुखा अभा-
 गौव, तेषां जाले, [विभिन्ने] सति, [विकसन्मुखवारिजाः] विकसन्ति
 मुखानि वारिजानि इव यासां ताः, [यादवध्वजिन्यः] यदुमेनाः,
 [आशाः] दिशः, [इव प्रकामं बभुः] । अनेकैवेयम् उपमा ॥ २७ ॥

स इति ।—[कृततिग्मद्युतिमण्डलापलापैः] कृतस्तिग्मद्युतिमण्डल-
 स्यापलापो निङ्गवो यैस्तैः, आच्छादितार्कमण्डलैरित्यर्थः, [शरौघैः, दिवम्]

“अवर्ज्यो बहुव्रीहिव्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः” (पृथ्वी २३५)
 १८ म०) इति वामनमूत्रात् ।

दृष्टोऽथ च तस्य चापयष्ट्या *

द्वपुरेकैव जनेः सकृद्विसृष्टा ॥ २८ ॥

भवति स्फुटमागतो विपक्षात्

न सपक्षोऽपि हि निर्वृतेर्विधाता ।

शिशुपालबलानि कृष्णमुक्तः

सुतरां तेन तताप तोमरौघः ॥ २९ ॥

आकाशं, [सः] हरिः, [समचिच्छदत्] छादयति स्म । छादे: “गो चडुप-
धाया ऋस्वः” (७।४।१ पा०) इति ऋस्वः । “सन्धतः” (७।४।७२ पा०)
इत्यभ्यासस्यत्वम् । युक्तञ्चैतत्, लघुहस्तत्वादस्येत्याश्रयिनोत्प्रेक्ष्यते ;—
[अथ] अस्मिन्नवसरे, [तस्य] हरेः, [चापयष्ट्या] इषुः, [सकृत्] एकदा,
[विसृष्टा] मुक्ता, [एकैव जनेः, दृष्टो] दृष्टा, [च] । इषूणां पुङ्गानु-
पङ्गमनाद्वाघीयानेक एवेषुरेकदेव गच्छति ; इत्युत्प्रेक्षा । ईदृशलघुहस्त-
स्याऽऽकाशसञ्छादनं युक्तमिति भावः ॥ २८ ॥

भवतीति ।—[विपक्षात्] शत्रुकुलात्, [आगतः, सपक्षः]
कङ्कादिपक्षवान्, सुहृच्च, [अपि, निर्वृतेर्विधाता] सुखकरः, [न भवति ।
हि] यतः, [स्फुटं, तेन] कारणेन, [कृष्णमुक्तस्तोमरौघः
शिशुपालबलानि सुतरां, तताप] ददाह; अतः शत्रुकुलादागतः
स्वजनोऽपि न विश्वसनीय इत्यर्थः । सपक्षोऽप्यनिर्वर्त्तक इति विरोधे-
ऽपिष्वब्दः । विपक्षादागत इत्यविरोधाद्विरोधाऽऽभासः ॥ २९ ॥

* “चापयष्ट्याः” इत्यत्र “चापयष्ट्याम्” इति कश्चित् पाठो दृश्यते । वही-
मन्धीरविशिषात् तत्र अर्थगतं किञ्चिद्विशिष्टं नास्तीति ज्ञेयम् ।

गुरुवेगविराविभिः पतत्रै-
रिषवः काञ्चनपिङ्गलाङ्गभासः ।
विनतासुतवत्तलं भुवः स्म
व्यथितभ्रान्तभुजङ्गमं विशन्ति ॥ ३० ॥
शतशः परुषाः पुरो विशङ्गं
शिशुपालेन शिलौमुखाः प्रयुक्ताः ।
परमर्मभिदोऽपि दानवारे-
रपराधा इव न व्यथां वितेनुः ॥ ३१ ॥

गुर्विति ।—[गुरुवेगविराविभिः] गुरुणा वेगेन विरुवन्ति ध्वन-
स्तीति तथोक्तेः । रोतेर्णिनिः । शौघवेगविराववङ्गिः, [पतत्रैः]
पक्षैरुपलक्षिताः, [काञ्चनपिङ्गलाङ्गभासः] काञ्चनेन पुङ्गलिप्तेन, पिङ्ग-
लाङ्गभासः ; अन्यत्र,—काञ्चनवदिति विशङ्गः, [इषवः] शोरि-
शराः, [विनतासुतवत्] वैनतेयैस्तुल्यं, [व्यथितभ्रान्तभुजङ्गमं] व्यथिता
भौषिताः, अत एव भ्रान्ता मूढाः, भुजङ्गमा यस्मिन् तत्तथा, [भुवस्तलं]
पातालं, [विशन्ति स्म] । तद्वितगता श्रौती पूर्णापमा, पाताल-
प्रवेशासम्बन्धातिशयोक्त्या महौर्ध्व्यंते ॥ ३० ॥

शतश इति ।—[शिशुपालेन, पुरः] अग्रे, [विशङ्गं] निःशङ्गं,
[शतशः, प्रयुक्ताः] क्षिप्ताः, उच्चारिताश्च, [परुषाः] निष्ठुराः, [पर-
मर्मभिदोऽपि, शिलौमुखाः] शराः, शतशः [अपराधाः] पञ्चदशसर्गाक्ताः
अभिज्ञापाः, [इव, दानवारेः] हरेः, [व्यथां] दुःखं, [न वितेनुः] ।
खलापकारा महतामकिस्रित्करा इति भावः । समासगतीपमा ॥ ३१ ॥

विहिताङ्गुतलोकसृष्टिमाये
 जयमिच्छन् किल मायया मुरारौ ।
 भुवनक्षयकालयोगनिद्रे
 नृपतिः स्वापनमस्त्रमाजहार ॥ ३२ ॥
 सलिलाऽऽर्द्रवराहदेहनीलो
 विदधङ्गास्करमर्थशून्यमञ्जम् ।
 प्रचलाऽऽयतलोचनारविन्दं
 विदधे तद्वलमन्धमन्धकारः ॥ ३३ ॥

विहितेति ।—[नृपतिः] चैवः, [विहिताङ्गुतलोकसृष्टिमाये]
 विहिता अङ्गुता लोकसृष्टिरेव माया यस्मिन् तस्मिन्, [भुवनक्षयकाल-
 योगनिद्रे] भुवनक्षयकाले प्रलयकाले, न त्विदानीमिति भावः,
 उचिता योगनिद्रा यस्य तस्मिन्, [मुरारौ मायया जयमिच्छन् किल] ;
 न तु जेष्यतीति भावः ; स्वापयतीति [स्वापनम् अस्त्रम्. आजहार]
 प्रयुक्तवानित्यर्थः । अनादिमायाऽऽधारे सकलभुवनसृष्टिसंहारमहानाटक-
 मृतधारे सर्वाङ्गुतनिधाने सकलकलुषकषणपटुतराभिधाने पुराणोद्-
 जालिके भगवति हरावपि मायया जिगीषेत्यहो ! महानस्य व्यामोह
 इति भावः । अत्र हरिविशेषणैस्तस्य दुर्जयत्वमिहेः काव्यलिङ्गम् ॥३२॥

मलिलेति ।—[सलिलाऽऽर्द्रवराहदेहनीलः] सलिलेनाऽऽर्द्रो यो वराह-
 देहस्तद्वनीलः, [भास्करं] भासं प्रकाशं, करोतीति भास्करः । “दिवा-
 विभा—” (३।२।२१ पा०) इत्यादिना टप्रत्ययः । तम्, [अर्थशून्य-
 मञ्जम्] अर्थशून्या भास्करत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तशून्या, मञ्जा भास्कराऽऽख्या
 यस्य तं, [विदधत्], सौरलोकमभिभवन्नित्यर्थः ; अन्धं करोतीति
 [अन्धकारः] स्वापनास्त्रप्रभवतमः । “कर्मण्यण्” (३।२।१ पा०) इत्यण् ।
 [प्रचलाऽऽयतलोचनारविन्दं] प्रचलानि निद्राघर्षितानि, आयतलोचना-

गुरवोऽपि निषद्य यन्निदद्गु-
 र्धनुषि क्ष्मापतयो न वाच्यमेतत् ।
 क्षयिताऽऽपदि जाग्रतोऽपि नित्यं
 ननु तत्रैव हि तेऽभवन्निषणाः ॥ ३४ ॥
 श्लथतां व्रजतस्तथा परेषा-
 मगलद्वारणशक्तिमुज्झतः स्वाम् ।
 सुगृहीतमपि प्रमादभाजां
 मनसः शास्त्रमिवास्त्रमग्रपाणेः ॥ ३५ ॥

श्वेवारविन्दानि यस्मिन् कर्मणि तत्तथा ; सूर्यतिरोधानेऽरविन्दसुकुलौ-
 भावस्यावश्यम्भावादिति भावः । [तद्वलं] हरिमैत्र्यम्, [अन्धम्] अपश्यं,
 [विदधे], निद्रां प्राविशदित्यर्थः । अत्रान्धमन्धेति सकृद्वाङ्मनयुग्मपौन-
 रक्त्यादृष्टत्यनुप्रासभेदः ; तस्य वराहदेहनीललोचनारविन्देत्युपमा-
 रूपकयोः संसृष्टिः ॥ ३३ ॥

गुरव इति ।—[गुरवः] धीराः, [क्ष्मापतयोऽपि धनुषि, निषद्य]
 श्रयित्वा, [निदद्गुः] सुपुपुः, इति [यत्, एतत्] धनुषि निद्राणं, [वाच्यं]
 निन्द्यं, [न] ; भवति । कुतः ?—[हि] यस्मात्, [ते] क्ष्मापतयः,
 [जाग्रतोऽपि] प्रबुद्धा अपि । जागर्तः शतरि अस्य “जक्षित्यादयः
 षट्” (६।१।६ पा०) इत्यभ्यस्तसंज्ञा, “नाभ्यस्ताच्छतुः” (७।१।७८ पा०)
 इति नुम्प्रतिषेधः । [क्षयिताऽऽपदि] सर्वापनिवारक इत्यर्थः, [तत्रैव]
 धनुषि, [नित्यं, निषणाः] संश्रिताः, [अभवन् ननु] ; जागरेऽपि
 धनुरेकशरणानां स्वामि तदाश्रये न दोष इत्यर्थः । अत्र सदा
 धनुराश्रयवाक्यार्थस्यावाच्यताहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥३४॥

श्लथतामिति ।—[तथा] इति पूर्वोक्तधनुराश्रयणसमुच्चये ; यथा

उचितस्वपनोऽपि नीरराशौ
 स्वबलाम्भोनिधिमध्यगस्तदानौम् ।
 भुवनत्रयकार्यजागरूकः
 स परं तत्र परः पुमानजागः ॥ ३६ ॥

तेषां धनुराश्रयणं, तथाऽन्येषां धनुर्गलनञ्चाभूदित्यर्थः, [श्लथतां] प्रयत्नशैथिल्यं, [व्रजतः] भजतः, [स्वां] निजां, [धारणशक्तिं] वाहनसामर्थ्यम्, [उभक्ततः] त्यजतः, [परेषां] राज्ञाम्; अग्र-
 चासौ पाणिश्चेति समानाधिकरणसमासः । ‘हस्ताग्राग्रहस्तादयो
 गुणगुणिनोर्भेदाभेदात् (५ अधि० २ अध्या० २० सू०) इति वामनवच-
 नात् । तस्मात् [अग्रपाणेः, सुगृह्येतमपि] सुष्ठु धृतमपि ; अन्यत्र,—
 स्वभ्यस्तमपि, [प्रमादभाजां] गुणनिकाशवधानरहितानां, [मनसः]
 चित्तात्, [शास्त्रं] विद्या, [इव अस्त्रम्, अगलत्] अभ्यश्यत्, निद्रापार-
 वश्यादित्यर्थः । इवेन सह नित्यसमासात् समासगता श्रौती पूर्णो-
 पमा ॥ ३५ ॥

उचितेति ।—[नीरराशौ] समुद्रे, [उचितस्वपनोऽपि] परिचित-
 निद्रोऽपि, [तदानौ] सर्वनिद्राऽवसरे, [स्वबलाम्भोनिधिमध्यगः]
 स्वसेनासागरमध्यगतः । “बलपाथोनिधि” इत्यपि पाठः । [भुवन-
 त्रयकार्यजागरूकः] भुवनत्रयकार्यं त्रैलोक्यरक्षाविधौ, जागरूकः
 प्रबुद्धः । “जागरूकः” (३।२।१६५ पा०) इत्यूकप्रत्ययः । [सः, परः
 पुमान्] परमपुरुषः, [परं] केवलं, हरिरेवेत्यर्थः । ‘परमव्ययमिच्छन्ति
 केवले’ इति विश्वः । [तत्र] निद्राणालोके, [अजागः] जागर्ति
 च्छ । सर्वान्वकारहारिणी नित्यप्रकाशचिदात्मनः तत्रापि कार्यग्रस्तस्य
 कुतो निद्रेति भावः । जागर्त्तौर्लङ्ङि तिप् । अदादित्वाच्छपो लुकि
 सार्वधातुकगुण्ये रपरे “हल्ङ्गाप्—” (६।१।६८ पा०) इति तिलोपे
 च रेफस्य विसर्जनोपः । अत्र समुद्रनिद्रालोकात्त्रैव जागरे विरोधपरि-

अथ सूर्यरुचीव तस्य दृष्टा-
 उदभूत् कौस्तुभदर्पणं गतायाम् ।
 पटु धाम ततो न चाद्भुतं तत्
 विभुरिन्द्रकविलोचनः किलासौ ॥ ३७ ॥
 महतः प्रणतेष्विव प्रसादः
 स मणेरंशुचयः ककुम्भुखेषु ।
 व्यकसद्विकसद्विलोचनेभ्यो
 दददालोकमनाविलं बलेभ्यः ॥ ३८ ॥

हारमुखेण कार्यजागरूकत्वपरमपुरुषत्वयोर्विशेषणगत्या तात्त्विकजाग-
 रणहेतुकत्वात् विरोधाऽऽभाससङ्घोर्णं काव्यलिङ्गम् ॥ ३६ ॥

अथेति ।—[अथ] अन्धकारव्याप्यनन्तरं, [तस्य] हरः, [दृष्टो]
 चक्षुषि, तेजसि इत्यर्थः । [सूर्यरुचीव] सूर्यतेजसि इव । कौस्तुभो
 दर्पण इवेत्युपमितसमासः । सूर्यरुचीवेति लिङ्गात् । तं [कौस्तुभ-
 दर्पणं, गतायां] प्रविष्टायां सत्यां, [ततः] कौस्तुभात्, [पटु] सर्वान्ध-
 कारद्रावणे समर्थं, [धाम] तेजः, [उदभूत्] उदगात् । [तत्]
 धामोद्भवन्, [न चाद्भुतम्] । कुतः ?—[असौ, विभुः] भगवान्,
 [इन्द्रकविलोचनः] इन्द्रको विलोचने यस्य सः, [किल] खलु ; अत-
 स्तच्चक्षुषोः सूर्याऽऽत्मकत्वात् तदभिहतात् कौस्तुभादर्पणादेरिव धाम-
 प्राद्गर्भावो व्यज्यते इत्यर्थः । अतो वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ३७ ॥

महत इति ।—[सः] पूर्वोक्तः, [मणैः] कौस्तुभस्य, [अंशुचयः,
 विकसद्विलोचनेभ्यः] विकसन्ति उन्मीलन्ति, विलोचनानि येषां तेभ्यः,
 [बलेभ्यः, अनाविलं] प्रसन्नम्, [आलोकं] दर्शनं, तत्त्वज्ञानञ्च, [ददत्]
 प्रतियच्छन्, [महतः] महाऽऽत्मनः, [प्रसादः] अनुग्रहः, [प्रणतेषु]

प्रकृतिं प्रतिपादुकैश्च पादै-
 श्चकृपे भानुमतः पुनः प्रसर्तुम् ।
 तमसोऽभिभवाद्पास्य मूर्च्छा-
 मुदजीवत्सहसैव जीवलोकः ॥ ३६ ॥
 घनसन्तमसैर्जवेन भूयो
 यदुयोधैर्युधि रेधिरि द्विषन्तः ।
 ननु वारिधरोपरोधमुक्तः
 सुतरामुत्तपते पतिः प्रभाणाम् ॥ ४० ॥

भक्तेषु, [इव, ककुम्मुखेषु] ककुभामगेषु, [व्यकसत्] अमूर्च्छत् ।
 पूर्योपमा ॥ ३८ ॥

प्रकृतिमिति ।—[प्रकृतिं] स्वभावं, [प्रतिपादुकैः] प्रतिपद्यमानैः ।
 “लषपतपद—” (३।२।१५४ पा०) इत्यादिना उकञ्प्रत्ययः, “न
 लोका—” (२।३।६६ पा०) इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । [भानुमतः]
 अंशुमतः, [पादैः] रश्मिभिः, [च, पुनः] भूयः, [प्रसर्तुं, चकृपे] श्लेके ।
 ‘कृपू सामर्थ्ये’ भावे लिट्, “कृपो रो लः” (८।२।१८ पा०) इति
 ऋकारस्थस्यापि रेफस्य लकारः । [जीवलोकः] प्राणिवर्गश्च, [तमसः]
 अन्धकारस्य, [अभिभवात्] अभिभूतत्वादित्यर्थः । “कर्तृकर्मणोः
 कृति” (२।३।६५ पा०) इति कर्मणि षष्ठी । [सहसैव मूर्च्छामपास्य,
 उदजीवत्] उदश्चसीत् । अतोऽजीवनस्य अर्ककरप्रसारहेतुकत्वाद्वाक्वार्ध-
 हेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ३९ ॥

घनेति ।—[घनसन्तमसैः] घनं सान्द्रं, सन्तमसम् अन्धकारो येषु ।
 ‘अवसमन्वेभ्यस्तमसः’ (५।४।७९ पा०) इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः ।
 “गत—” इति पाठि,—गतं सत्तनसं येषां तैः, [यदुयोधैः] यादृशभट्टैः,

व्यवहार इवानृताभियोगं
 तिमिरं निर्जितवत्यथ प्रकाशे ।
 रिपुः स्वर्णभीमभोगभाजां
 भुजगानां जननीं जजाप विद्याम् ॥ ४१ ॥
 पृथुद्विभृतस्ततः फणौन्द्रा
 विषमाशौभिरनारतं वमन्तः ।

[भूयः] पुनरपि, [जवेन युधि द्विषन्तः, रेधरे] जिहंसिरे, हता इत्यर्थः ।
 राध्यतः कर्मणि लिट् । “राधो हिंसायाम्” (६।४।१२३ पा०) इत्येत्वा-
 भ्यासलोपौ । तथा हि, [वारिधरोपरोधमुक्तः] वारिधरोपरोधात् मेघा-
 पवरणात्, मुक्तः, [प्रभाणां] द्युतीनां, [पतिः] ; अर्कः इत्यर्थः, [सुतरा-
 मुत्तपते ननु] प्रकाशत एव खलु । “उद्विभ्यां तपः” (१।३।२७ पा०)
 इत्यात्मनिपदम् । अत्र यदुयोधानां द्युतिपतिश्च वाक्यभेदेन प्रतिविम्ब-
 करणाद्दृष्टान्तालङ्कारः । न चोपमानोपमेययोर्भिन्नवचनत्वदोषः ।
 लोके चन्द्रार्कादीनामुपमानानामबहुत्वेऽपि चन्द्रानना इतिवत् प्रत्येक-
 मोपम्यात् ॥ ४० ॥

व्यवहार इति ।—[व्यवहारे] न्यायवाटे, [अनृताभियोगं]
 मिथ्याऽभिर्ज्ञानम्, [इव, प्रकाशे] कौस्तुभतेजसि, [तिमिरं] प्रस्वा-
 पनान्धकारं, [निर्जितवति] निरस्तवति मति, [अथ] एतन्निरस-
 नानन्तरं, [रिपुः] वैद्यः, [उल्लगभीमभोगभाजाम्] उल्लगान् महतः,
 भीमांश्च भोगान् फणान् कायांश्च, भजन्तीति तद्भाजः । ‘भोगः सुखं
 स्वादिभृतावहेश्च फणकाययोः’ इत्यमरः । तेषां, [भुजगानां, जननीम्]
 उत्पादिकां, [विद्यां] मन्त्रं, [जजाप] जपति स्म ; भुजगास्व-
 माजहारेत्यर्थः । “उल्लग” इत्यत्र क्वचित् “उत्फण” इति पाठः ।
 उपमाऽलङ्कारः ॥ ४१ ॥

अभवन् युगपद्विलोलजिह्वा-

युगलौढोभयसृक्कभागमाविः ॥ ४२ ॥

कृतकेशविडम्बनैर्विहायो

विजयं तत्क्षणमिच्छुभिच्छुलेन ।

अमृताग्रभुवः पुरेव पुच्छं

बड्वाभत्तुरवारि काद्रवेयैः ॥ ४३ ॥

पृथ्विति।—[ततः] भुजगास्त्रप्रयोगानन्तरं, [पृथुदर्विभृतः] * महाफणाधारिण इत्यर्थः ; अत एव 'दर्वीकरो दीर्घपृष्ठः' इत्यत्र दर्वीरूपः फण एव करो इत्यो यस्य प्रहारादौ इति व्याख्यातम् । [आश्रीभिः] दंष्ट्राभिः । 'आश्री चरगदंष्ट्रायाम्' इति वैजयन्ती । [अनारतम्] अश्रान्तं, [विषं, वमन्तः] उद्गिरन्तः, [फणोन्द्राः] महासर्पाः, [विलोलजिह्वायुगलौढोभयसृक्कभाग] विलोलैश्चञ्चलैः, जिह्वा-युगलौढो आस्वादितो, उभयसृक्कभागो उभो ओष्ठप्रान्तदेशो यस्मिन् कर्मणि तत्तथा । 'प्रान्तावोष्ठस्य सृक्कणी' इत्यमरः । [युगपत् आविर्भवन्] । अत्र "उभाद्ददात्तो नित्यम्" (५।२।४४ पा०) इति नित्यग्रहण-सामर्थ्यात् वृत्तिविषये उभशब्दस्य स्थानेऽप्युभयशब्दस्यैव प्रयोगः । 'उभय-पुत्रः' इत्यादिप्रयोगसिद्धेरिति कव्युक्तमस्माभिः प्रकटितं बहुधा सञ्जी-विन्यां घण्टापथे सर्वङ्गषायाञ्च तत्र तत्र । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥४२॥

कृतिति।—[कृतकेशविडम्बनैः] काष्णीद्विहितकेशानुकारैः, [क्लेन] कपटेन, [विजयम्, इच्छुभिः] अभिलाषकैः । "विन्दुरिच्छुः" (३।२। १६६ पा०) इति उपत्ययान्तो निपातः, "न लोका—" (३।३।६६ पा०)

* "दृग्भ्यां विन्" (उ० ४पा० ५३म०) इति दृशातेः विनि डीषः वैभाषकत्वेन विधानात् दर्विः इत्यपि सिध्यति ।

दधतस्तनिमानमानुपूर्व्या

बभुरक्षिश्रवसो मुखे विशालाः ।

भरतञ्जकविप्रणीतकाव्य-

ग्रथिताङ्गा इव नाटकप्रपञ्चाः ॥ ४४ ॥

इत्यादिना षष्ठौप्रतिषेधः । [विहायः] आकाशं, [तंतक्षणं, काद्रवेयैः] कद्रुपुत्रैः फणीन्द्रैः । “स्त्रीभ्यो ढक्” (४।१।१२० पा०) इति ढक् । [पुरा] पूर्वम्, [इव, अमृताग्रभुवः] अमृताग्रजस्य, [बड्वाभक्तुः] उच्चैःश्रवसः, [पुच्छम्, अवारि] आवृतम् । वृतेः कर्मणि लुङ् । पुरा किल कद्रुविनतयोः कश्यपभार्य्ययोरुच्चैःश्रवसः पुच्छस्य कार्ष्णाश्वेत्यविवादे दास्यपणे काद्रवेयैः स्वमातुर्विजयाय गृहीतबालाकारैरुच्चैश्रवसः पुच्छाऽऽच्छादनं चक्रे इति कथा पुराणादनुसन्धेया । उपमा ॥ ४३ ॥

दधत इति ।— [मुखे] मुखभागे, मुखसन्धौ च, [विशालाः] विस्तृताः, [आनुपूर्व्या] अनुक्रमेण, [तनिमानं] तनुत्वं, मुखादन्यत्र शरीरे उत्तरोत्तरं तनुत्वमित्यर्थः, [दधतः] ; अन्यत्र,—प्रतिमुखादिसन्धिपुगोपुच्छवत् सङ्घिसत्वं दधानाः, [अक्षिश्रवसः] सर्पाः, [भरतञ्जकविप्रणीतकाव्यग्रथिताङ्गाः] भरतञ्जो नाट्यशास्त्रज्ञः । ‘भरतो नाट्यशास्त्रेऽपि’ इति विश्वः । तेन कविना प्रणीतं प्रकल्पितं, यत् काव्यं कविकर्म, लक्षणया काव्यार्थः, कथावस्तु इति यावत् । ब्राह्मणादित्वात् व्यञ्जप्रत्ययः । तेन ग्रथिता गुम्फिताः, अङ्गाः परिच्छेदरूपाः अवान्तरसन्दर्भविशेषा येषु ते तथोक्ताः, [नाटकप्रपञ्चाः] नाटकविस्ताराः, [इव बभुः] ; इत्युपमा । “प्रपञ्चाः” इत्यत्र “प्रबन्धाः” इति कश्चित्पाठः । ‘प्रत्यक्षनेतृचरितो बिन्दुबीजपुरस्कृतः । अङ्गो नानाप्रकारार्थसंविधानरसाऽऽश्रयः ॥’ इति अङ्गलक्षणम् । ‘मुखं प्रतिमुखं गर्भोऽवमर्शं उपसंहतिः’ इति सन्धयः ॥ ४४ ॥

सविषश्वसनोद्धतोरुधूम-
 व्यवधिस्नानमरौचि पन्नगानाम् ।
 उपरागवतेव तिग्मभासा
 वपुरौदुम्बरमण्डलाऽऽभमूहे ॥ ४५ ॥
 शिखिपिच्छकृतध्वजावचूड-
 क्षणसाशङ्कविवर्त्तमानभोगाः ।
 यमपाशवदाशु बन्धनाय
 न्यपतन् वृष्णिगणेषु लेलिहानाः ॥ ४६ ॥

सेति ।—[तिग्मभासा] सूर्य्यण, [उपरागवता] राहुग्रास-
 वता, [इव], राहुग्रस्तेनेवेत्यर्थः । ‘उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विन्दो च पूष्णि
 च’ इत्यमरवचनं ग्रासस्याप्युपलक्षणम् । [पन्नगानां, सविषश्वसनोद्धतोरु-
 धूमव्यवधिस्नानमरौचि] सविषैः श्वसनैः फ्लकारैः, उद्धतोरुधूमेन
 यो व्यवधिस्तिरोधानं, तेन स्नाना निष्प्रभाः, मरौचयो यस्य तत्, अत
 एव [उदुम्बरमण्डलाऽऽभं] ताम्रपिण्डसच्छायम् । ‘अथ ताम्रकम् !
 गुलवं स्नेच्छमुखद्वाष्टवरिष्ठोदुम्बराणि च’ इत्यमरः । [वपुः, ऊहे] ऊढम् ;
 बहेः कर्मणि लिट् । यजादित्वात् सम्प्रसारणम् ॥ ४५ ॥

शिखीति ।—पुनःपुनर्लेहनिशीलाः [लेलिहानाः] सर्पाः । लिहं-
 र्यङ्लुगन्तात्ताच्छीत्ये शानच्प्रत्यये “गुणो यङ्लुकोः” (७।४।२२ पा०)
 इत्यभ्यासस्य गुणः । लिहैर्लिट्ः कानजिति वृद्धभः । तदानीमभ्यास
 गुणानुपपत्तिः, भूतार्थासङ्गतिश्च । [शिखिपिच्छकृतध्वजावचूडक्षण-
 साशङ्कविवर्त्तमानभोगाः] शिखिपिच्छैः मयूरवर्द्धैः, कृतभ्यो ध्वजाना-
 मवचूडैः प्रकीर्णैः, क्षणं साशङ्काः जीवन्मयूरभ्रान्त्या समयाः, अत एव
 विवर्त्तमानभोगाः विवर्त्तमानकायाः, व्यावृत्तदेहाः सन्तः इत्यर्थः, [आशु,

पृथुवारिधिवोचिमण्डलान्त-
 विलसत्फेनवितानपाण्डुराणि ।
 दधति स्म भुजङ्गमाङ्गमध्ये
 नवनिर्मोककृचिं ध्वजांशुकानि ॥ ४७ ॥
 कृतमण्डलबन्धमुल्लसद्भिः
 शिरसि प्रत्युरसं विलम्बमानैः ।
 व्यरुचञ्जनता भुजङ्गभोगै-
 र्दलितेन्द्रीवरमालभारिणीव ॥ ४८ ॥

वृष्णिगणेषु] यादवमङ्गेषु. [बन्धनाय]; यमपाशैस्तुल्यं [यमपाशवत्]
 कालपाशवत्; इत्युपमा । [न्यपतन्] निपत्य बबन्धुगित्यर्थः ॥ ४६ ॥

पृथ्विति ।—[भुजङ्गमाङ्गमध्ये, पृथुवारिधिवोचिमण्डलान्तविलसत्-
 फेनवितानपाण्डुराणि] पृथुवारिधिवोचिमण्डलस्य अन्तर्मध्ये, विल-
 सन्तः फेना इव वितानपाण्डुराणि वितानपाण्डुरद्युतौनि, शुभ्रवर्णानी-
 त्यर्थः ; इत्युपमा । [ध्वजांशुकानि, नवनिर्मोककृचिं] नव-
 कञ्चुकशोभां, [दधति स्म] । ‘समो कञ्चुकनिर्मोको’ इत्यमरः ।
 निर्मोककृचिमित्यत्रान्यधमेस्यान्यत्रासम्बन्धेन, निर्मोकस्येवेति सादृश्या-
 ऽऽन्तेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना फेनपाण्डुरोपमयाऽङ्गेन सङ्गी-
 र्यते ॥ ४७ ॥

कृतंति ।—[जनता] जनसमूहः । “ग्रामजन—” (४।२।४३
 पा०) इत्यादिना सामूहिकस्तत्प्रत्ययः । [शिरसि, कृतमण्डलबन्धं]
 कृतो मण्डलबन्धो बलयौभावो यस्मिन् कर्मणि तत्तथा, [उल्लसद्भिः,
 प्रत्युरसम्] उरसि उरसि । “प्रतेरुरसः सप्तमोऽस्थात्” (५।४।८२ पा०)
 इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः । [विलम्बमानैः] विशेषेण लम्बमानैः,
 [भुजङ्गभोगैः] अद्विकायैः, [दलितेन्द्रीवरमालभारिणी] विक-

परिवेष्टितमूर्त्तयश्च मूला-
 दुरगैरा शिरसः सरत्नपुष्पैः ।
 दधुरायतवह्निवेष्टिताना-
 मुपमानं मनुजा महीरुहाणाम् ॥ ४६ ॥
 बहुलाञ्जनपङ्कपट्टनील-
 द्युतयो देहमितस्ततः श्रयन्तः ।
 दधिरे फणिनस्तुरङ्गमेषु
 स्फुटपल्याणनिबद्धवर्ध्रलीलाम् ॥ ५० ॥

मितनीलोत्पलमालभारिणी, [इव]; इत्युत्प्रेक्षा । [व्यरुचत्] व्यरोचिष्ट ।
 “दङ्गो लुङि” (१।३।६१ पा०) इति विकल्पात्परस्मैपदम् ॥ ४८ ॥

परिवेष्टितेति ।—[च] किञ्चेति चार्थः, [मूलात्] पादमारभ्ये-
 त्यर्थः । ल्यब्लोपे पञ्चमो । * [आ शिरसः] शिरोऽन्तम् । “आङ्-
 मर्यादा—” (२।१।१३ पा०) इत्यादिना विकल्पादसमासः । रत्नेरेव
 पुष्पैः सह वर्तन्ते इति [सरत्नपुष्पैः] । “तेन सहेति तुल्ययोगे”
 (२।२।२८ पा०) इति बहुव्रीहिः । [उरगैः, परिवेष्टितमूर्त्तयः]
 वेष्टिताङ्गाः, [मनुजाः, आयतवह्निवेष्टितानाम्] आयताभिर्वह्नौभि-
 र्लताभिः, वेष्टितानां, [महीरुहाणाम्, उपमानं] सादृश्यं, [दधुः] इत्यु-
 पमा ॥ ४६ ॥

बहुलेति ।—[बहुलाञ्जनपङ्कपट्टनीलद्युतयः] बहुलाञ्जनस्य सान्द्र-
 कज्जलस्य, पङ्कपट्टः पङ्कघनः, तद्वह्नीलद्युतयः श्यामभासः, [देहं] शरीरम्,
 [इतस्ततः] पुच्छपार्श्वदिस्थानेषु, [श्रयन्तः] भजन्तः, [फणिनस्तुर-
 ङ्गमेषु, स्फुटपल्याणनिबद्धवर्ध्रलीलां] स्फुटानि उज्ज्वलानि, यानि पल्या-

प्रसृतं रभसादयोऽभिनीला
 प्रतिपादं परितोऽभिवेष्टयन्ती ।
 तनुरायतिशालिनी महाऽहे-
 र्गजमन्दूरिव निश्चलं चकार ॥ ५१ ॥
 अथ सम्मितवीक्षितादवज्ञा-
 चलितैकोन्नमितम्भु माधवेन ।
 निजकेतुशिरःश्रितः सुपर्णा-
 दुदपप्रन्नयुतानि पक्षिराजाम् ॥ ५२ ॥

गोष् पन्थयनेषु, निबद्धानि वर्ध्नाणि वरताः । 'वर्ध्नं तपुवरतयोः' इति विश्वः । तेषां लीलां शोभां, [दधिरे] दधुः । वर्ध्नलीलामित्यत्रा सम्भवदस्तुसम्बन्धानिदर्शनोक्तलक्षणा ॥ ५० ॥

प्रसृतमिति ।—[अयोऽभिनीला] अयसा अयोवत् इत्यर्थः, अभिनीला ; पादेषु [प्रतिपादम्] । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [अभिवेष्टयन्ती] ; आयत्या आयतेन, दीर्घेण इत्यर्थः, शालते या सा आयतिशालिनी, महाऽहेः] महोरगस्य, [तनुः] वपुः, [अन्दूः] शृङ्खला, [इव] । 'अन्दूस्तु शृङ्खलायां स्त्री' इति वैजयन्ती । [रभसात् परितः, प्रसृतं] प्रचरन्तं, [गजं निश्चलं चकार] । उपमा ॥ ५१ ॥

अथेति ।—[अथ] नागपाशवन्धनानन्तरं, [माधवेन] कृष्णेन, [अवज्ञाचलितैकोन्नमितम्भु] अवज्ञया अकिञ्चित्करत्वादनादरेण, चलिता प्रेरिता, एका उन्नमिता उत्क्षिप्ता, च भूर्यस्मिन् कर्मणि तत् तथा । "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य" (१।२।४८ पा०) इति ऋषत्वम् । [सम्मितवीक्षितात्] सम्मितं चैवचापल्यदर्शनात् समन्दहासं, वीक्षितात्, [निजकेतुशिरःश्रितः] निजध्वजाग्रस्थितात् । श्रयतेः क्विप् । [सुप-

द्रुतहेमरुचः खगाः खगेन्द्रा-

दलघूदीरितनादमुत्पतन्तः ।

क्षणमैक्षिप्रतोच्चकैश्चमूभि-

ज्वलतः सप्तरुचेरिव स्फुलिङ्गाः ॥ ५३ ॥

उपमानमलाभि लोलपक्ष-

क्षणविक्षिप्तमहाऽम्बुवाहमत्स्यैः ।

र्णात्] ; पक्षिणां राजः राजानः तेषां [पक्षिराजां] पक्षिराजानां गरुत्मताम् । ‘राजा राष्ट्र पार्थिवः’ इत्यमरः । “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” (३।२।१७८ पा०) इति क्विप् । [अयुतानि] अयुतसङ्ख्याः, [उदपप्तन्] उत्पेतुः । “पुषादि—” (३।१।५५ पा०) इति लुङि च्चैरडादेशः । “पत. पुम्” (७।४।१६ पा०) इति पुमागमः । “उदभूवन्” इति पाठे,—“भूवो वुक्—” (६।४।८८ पा०) इति वुगागमः । माधवस्य सुपर्णवीक्षणवस्थो चितभूविक्षिपाऽऽदिचेष्टाविवरणात् स्वभावोक्तिः । तदुक्तं दण्डिना,— ‘नानाऽवस्थं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विद्वग्भवती । स्वभावोक्तिश्च जातिश्च’ (२ परि० ८ श्लोकः) इति, ‘जातिक्रियागुणाद्रव्यस्वभावाऽऽख्यानमीदृशम्’ (२ परि० १३ सङ्घातश्लोकस्य पूर्वार्द्धम्) इति च ॥ ५२ ॥

द्रुतेति ।—[द्रुतहेमरुचः] प्रतप्तकाञ्चनभासः ; इत्युपमा । [अलघूदीरितनादम्] अलघु उच्चैः, उदीरितनादम् उच्चरितघोषं यथा तथा । [खगेन्द्रात्] गरुत्मतः, [उत्पतन्तः] उद्भवन्तः, [खगाः] सुपर्णाः, [ज्वलतः] प्रज्वलतः, [सप्तरुचेः] सप्तार्चिषोऽग्नेः, [उच्चकैः] ऊर्ध्वं प्रसृताः, [स्फुलिङ्गा इव चमूभिः क्षणम्, ऐक्षिप्रत] ईक्षिताः । ईक्षतेः कर्मणि लुङ् । अतोपमयोः सङ्करः ॥ ५३ ॥

उपमानमिति ।—[गगनार्णवं] गगनमर्णव इव गगनार्णवः तम्, [अन्तरा] तस्य मध्ये इत्यर्थः । “अन्तराऽन्तरेण युक्ते” (२।३।४ पा०)

गगनार्णवमन्तरा सुमेरोः

कुलजानां गरुडैरिलाधराणाम् ॥ ५४ ॥

पततां परितः परिस्फुरद्भिः

परिपिङ्गोक्तदिङ्मुखैर्मयूखैः ।

सुतरामभवद्दुरीच्यबिम्ब-

स्तपनस्तत्किरणैरिवाऽऽत्मदर्शः ॥ ५५ ॥

इति द्वितीया । अर्णवस्यैकत्वेऽपि तदेकदेशापेक्षया भेदवत्त्वेन मध्य-
प्रतियोगित्वसम्भवात् न द्वितीयाऽनुपपत्तिः । [लोलपक्षक्षणाविक्षिप्त-
महाऽम्बुवाहसत्यैः] लोलैः पक्षैः क्षणाद्विक्षिप्ता महाऽम्बुवाहा मत्स्या
इव यैस्तैः, [गरुडैः] गरुत्मद्भिः, [सुमेरोः कुलजानां] हेमाद्रिवंश्या-
नाम्, अन्येषामहिरगमयतया गरुडामास्यासम्भवादित्यर्थः । [इला-
धराणां] भूधराणाम्, अर्णवान्तश्चराणामित्यर्थः । ‘गोरिला कुम्भिनौ
क्षमा’ इति कौषः । [उपमानं] सादृश्यम्, [अलाभि] अलम्भि ।
लभेः कर्मणि लुङि “विभाषा चिसमूलोः” (७।१।६८ पा०) इति
विकल्प्यात् नुमभावः । अलेलाधराणामुपमानमिति व्यस्तोपमाया
अन्याभ्यां समासगताभ्यामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ५४ ॥

पततामिति ।—[परितः परिस्फुरद्भिः] स्वविषयसङ्गमात् समन्ता-
दङ्गसद्भिः, अत एव [परिपिङ्गोक्तदिङ्मुखैः] परिपिङ्गोक्तानि सौवर्ण-
त्वात् पिङ्गोक्तानि, दिङ्मुखानि यैस्तैः, [पततां] पक्षिणां, [मयूखैः,
तपनः] सूर्यैः, [तत्किरणैः] तपनकिरणैः, सङ्क्रान्तैरिति भावः ;
आत्मा स्वरूपं दृश्यतेऽत्र इति [आत्मदर्शः] दर्पणः, [इव, सुतरां
दुरीच्यबिम्बः अभवत्] स्वत एव दुर्दर्शं ददानीमतिदुर्दर्शोऽभूदित्यर्थः ।
अत्र तपनस्य दुरीच्यत्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ५५ ॥

दधुरम्बुधिमन्यनाद्रिमन्य-

भमणाऽऽयस्तफणीन्द्रपित्तजानाम् ।

रुचमुल्लसमानवैनतेय-

द्युतिभिन्नाः फणभारिणो मणीनाम् ॥ ५६ ॥

अभितः क्षुभिताम्बुराशिधीर-

ध्वनिराकृष्टसमूलपादपौघः ।

जनयन्नभवद्युगान्तशङ्का-

मनिलो नागविपक्षपक्षजन्मा ॥ ५७ ॥

दधुरिति ।—[उल्लसमानवैनतेयद्युतिभिन्नाः] उल्लसमानाभिः दीप्य-
मानाभिः, वैनतेयानां द्युतिभिः भिन्नाः संवलिताः, [फणभारिणः]
फणाभृतः, [अम्बुधिमन्यनाद्रिमन्यभमणाऽऽयस्तफणीन्द्रपित्तजानाम्]
अम्बुधिमन्यने समुद्रमन्यते, अद्रेर्मन्दराद्रेरेव, मन्यस्य मन्यनदण्डस्य, भमणेन
आयस्तस्य निष्पीडितस्य, फणीन्द्रस्य वासुकेः, पित्तात् पित्तघातोः,
जातास्तज्जास्तेषाम् । 'वैशाखमन्यमन्यानमन्यनो मन्यदण्डके' इत्यमरः ।
मथेर्भावादिकस्येदित्वात् सर्वत्र नुमागमः । [मणीनां] मरकतानां,
[रुचं दधुः]; वैनतेयपीतिमसम्भेदात् कृष्णोरगा मरकतच्छायामा-
र्च्छन्वित्यर्थः । अत्रान्यस्यान्यधर्मायोगेन रुचमिवेति सादृश्याऽऽक्षेपा-
दसम्भवद्वस्तुसम्बन्धात् निदर्शनाऽलङ्कारः ॥ ५६ ॥

अभित इति ।—[अभितः] उभयतः, [क्षुभिताम्बुराशिधीरध्वनिः]
क्षुभितो योऽम्बुराशिः उडेलाम्बुराशिः, तद्वज्जीरध्वनिः गम्भीरध्वनिः ;
इत्युपमा । [आकृष्टसमूलपादपौघः] आकृष्टाः पाटिताः, समूलाः पाद-
पौघाः तरुसमूहाः येन सः । अत्र पादपोन्मूलनासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्ते-
रतिशयोक्तिः । [युगान्तशङ्कां जनयन्] कल्पत्रयोत्प्रेक्षां जनयन् ; इत्यपि

प्रचलत्पतगेन्द्रपत्रवात-
 प्रसभोन्मूलितशैलदत्तमार्गैः ।
 भयविह्वलमाशु दन्दशूकै-
 विवशैराविविशे स्वमेव धाम ॥ ५८ ॥
 खचरैः क्षयमक्षयेऽहिसैन्ये
 मुक्तैर्दुष्कृतवत् तदोपनीते ।
 अयुगार्चिरिव ज्वलन् रुषाऽसौ
 रिपुरौदञ्चिषमाजुहाव मन्त्रम् ॥ ५९ ॥

सैवातिशयोक्तिः । [नागविपक्षपक्षजन्मा] गरुडपक्षोद्भवः, [अनिलः, अभवत्] उदभवदित्यर्थः ॥ ५७ ॥

प्रचलदिति ।—[प्रचलत्पतगेन्द्रपत्रवातप्रसभोन्मूलितशैलदत्तमार्गैः] प्रचलतां पतगेन्द्राणां ये पत्रवातास्तैः प्रसभम् उन्मूलितैः आकृष्टैः, उत्पाटितैरित्यर्थः, शैलैर्दत्तो मार्गां रन्ध्रं येभ्यस्तैः, [विवशैः] परवशैः, निश्चेष्टैरित्यर्थः ; गर्हितं दशन्ति भृशमिति [दन्दशूकैः] सर्पैः । ‘दन्दशूको विलशयः’ इत्यमरः । “लुपसदचर—” (३।१।२४ पा०) इत्यादिना दंशैर्भावागर्हायां यङ् । “जपजभदहदशभञ्जपशाञ्च” (७।४।२६ पा०) इति अभ्यासस्य नुगागमः । “यज्जपदशां यङ्ः” (३।२।१६६ पा०) इति दंशैर्यङन्ताद्रकञ्प्रत्ययः । [भयविह्वलं] भयेन विह्वलं विचित्रं, विचित्रम् इत्यर्थः, यथा तथा, [आशु, स्वमेव धाम] पातालमेव, [आविविशे], तार्क्ष्यपत्रपवनोन्मूलितशैलरन्ध्रवर्त्मनैव पातालं प्रविष्टमित्यर्थः । विशेः कर्मणि लिट् । दन्दशूकानां रन्ध्रप्रवेशासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ५८ ॥

खचरैरिति ।—खे चरन्तीति [खचरैः] वैनतेयैः । “चरेष्टः” (३।२।१६ पा०) इति टः । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” (६।३।१४

सहसा दधदुद्धताट्टहास-
 श्रियमुत्थासितजन्तुना स्वनेन ।
 वितताऽऽयतहेतिबाहु रुच्चै-
 रथ वेताल इवोत्पपात वङ्गिः ॥ ६० ॥
 चलितोद्धतधूमकेतनोऽसौ
 रभसादम्बररोहिरोहिताम्बः ।

पा०) इति लुक्प्रत्ययः । [अक्षये] अनत्ते, [अहिसेत्ये] सर्पमङ्गु,
 [सुकृतैः] हरिस्मरणादिपुण्यैः, [दुष्कृतवत्] ब्रह्महत्याद्येनोवत् ।
 “तत्र तस्येव” (५।१।११६ पा०) इति तत्रार्थे वतिप्रत्ययः ।
 [क्षयमुपनीते] नाशं गमिते सति, [तदा] तत्काले, [रुषा]
 पौरुषवैफल्यरोषेण, [अयुगार्चिः इव] सप्तार्चिरिव, [ज्वलन्]
 दीप्यमानः, [असौ रिपुः] चैव ; उदर्चिष इमम् [औदर्चिषम्] आग्नेयं,
 [मन्त्रम्, आजुहाव] आहुतवान्, जजापेत्यर्थः । ह्यतेर्लिट्, “अभ्यस्तस्य
 च” (६।१।३३ पा०) इति द्विवचनात् प्रागेव सम्प्रसारणम् । दुष्कृत-
 वदिति तद्धितगता श्रोतौ पूर्णोपमा ॥ ५८ ॥

सहसिति ।—[अथ] आग्नेयास्त्राऽऽह्वानानन्तरम्, [उत्थासितजन्तुना]
 भौषितप्राणिकेन, [स्वनेन] ध्वनिना, [उद्धताट्टहासश्रियं] महाऽट्ट-
 हाससम्पदं, [दधत्], तेनैवाट्टहासवान्, तत्तुल्यनादवानित्यर्थः ; [वित-
 ताऽऽयतहेतिबाहुः] वितताः प्रसारिताः, आयता दीर्घाः, हेतयो
 ज्वालाः, बाहुव इव हेतिबाहुवो यस्य सः, [वङ्गिः, वेतालः] भूतविशेषः,
 सः [इव, सहसा] झटिति, [उच्चैः] ऊर्ध्वम्, [उत्पपात] उत्तस्थो ।
 उपमा ॥ ६० ॥

चलितेति ।—[चलितोद्धतधूमकेतनः] चलितश्चलंश्च, उद्धत उन्नतश्च,
 धूम एव केतनं केतुः यस्य सः, [रभसात्] वेगात्, [अम्बररोहिरोहिताम्बः]

द्रुतमारुतसारथिः शिखावान्

कनकस्यन्दनमुन्दरश्चाल ॥ ६१ ॥

ज्वलदम्बरकोटरान्तरालं

बहुलाऽऽर्द्राम्बुदपत्रबद्धधूमम् ।

परिदोषितदोर्घकाष्ठमुच्चै-

स्तरुवद्विप्रमुवोष जातवेदाः ॥ ६२ ॥

गुरुतापविशुष्यदम्बुशुभाः

क्षणमालग्नकृशानुतामभासः ।

अम्बररोहिणी रोहिता वाहनमृगाः, अश्वा इव यस्य सः, [द्रुतमारुत-
सारथिः] द्रुतमारुताः शीघ्रवाता एव, सारथिर्यस्य सः, [कनकस्यन्दन-
मुन्दरः] कनकद्रववद्रम्यः ; इत्युपमा । [असौ] ; शिखा ज्वाला अस्य
मन्तीति [शिखावान्] आशुशुक्ष्णः, [चचाल] ॥ ६१ ॥

ज्वलदिति ।—जातं वेदो धनं यस्मात् [जातवेदाः] तनूनपात्,
[ज्वलदम्बरकोटरान्तरालम्] अम्बरं कोटरमिव तस्यान्तरालम् अभ्यन्तरं,
ज्वलत् यस्य तत्, [बहुलाऽऽर्द्राम्बुदपत्रबद्धधूमं] बहुलाः सान्द्राः,
आर्द्राम्बुदाः पलाणोव तेषु बद्धधूमं, [परिदोषितदोर्घकाष्ठं] परि-
दोषिताः प्रच्वलिताः, दोर्घाः काष्ठा दिग्ः, काष्ठानीव यस्य तत्, [उच्चैः]
उन्नतं, [विश्वं] जगत् ; तरुणा तुल्यं [तरुवत्] तरुमिवेत्यर्थः ;
तुल्यार्थे वतिप्रत्ययः । [उवोष] ददाह । 'उष दाहै' लिट् लघु-
पधगुणे पश्चात् द्विर्भावः । "अभ्यासस्यासवर्णं" (६।१।७८ पा०)
इत्युवडादेशः, अनादिष्टादचः पूर्वत्वेन गुणस्य स्थानिवत्त्वाभावात् ।
तरुवदिति स्पष्टोपमालिङ्गात् सर्वत्रोपमितसमासः ॥ ६२ ॥

गुर्विति ।—[गुरुतापविशुष्यदम्बुशुभाः] गुरुतापेन अतिदाहेन,

स्वमसारतया मसौभवन्तः

पुनराकारमत्रापुर्म्बुवाहाः ॥ ६३ ॥

ज्वलितानललोलपल्लवान्ताः

स्फुरदष्टापदपत्रपीतभासः ।

क्षणमात्रभवामभावकाले

सुतरामापुर्वाऽऽयतिं पताकाः ॥ ६४ ॥

निखिलामिति कुर्वतश्चिराय

द्रुतचामीकरचारुतामिव द्याम् ।

विशुष्यदम्बवः क्षीयमाणोदकाः, अत एव शुभाश्चेति विशेषणसमासः ।
ततः [क्षणम्, आलग्नकृशानुतामभासः] आलग्नेन कृशानुना ताम्र-
भासो रोहितवर्णाः, अथ [असारतया] जलशोषान्निःसारतया,
[मसौभवन्तः अम्बुवाहाः पुनः, स्वमाकारं] नीलरूपम्, [अवापुः] ।
अत्र मेघानां मसौभावाद्यसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६३ ॥

ज्वलितेति ।—[ज्वलितानललोलपल्लवान्ताः] ज्वलितेन प्रज्वलता,
अनलेन अनलपातेन, लोलाः पल्लवान्ताः अक्षलाग्राणि यासां ताः,
[स्फुरदष्टापदपत्रपीतभासः] स्फुरद्भिः दीप्यमानैः, अष्टापदपत्रैः कनकरच-
नाभिः, पीतभासः पिङ्गलवर्णाः, [पताकाः] वैजयन्त्यः, [अभाव-
काले] विनाशकाले, [क्षणमात्रभवां] क्षणमात्रभाविनीं, क्षणमात्र-
स्थायिनीमित्यर्थः, [आयतिं] दैर्घ्यं, [सुतरामापुर्वा] ; प्रदीपवदिति
भावः । अष्टसु लोहेषु पदम् अख्येष्टापदम् । “अष्टनः संज्ञायाम्”
(६।३।१२५ पा०) इति दीर्घः । ‘रुक्मं कार्त्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदो-
ऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः ॥ ६४ ॥

निखिलामिति ।—[अथ] अनन्तरं, [मुरारिः, इति] इत्थं,

प्रतिघातसमर्थमस्त्रमग्ने-

रथ मेघङ्करमस्मरत् मुरारिः ॥ ६५ ॥

चतुरम्बुधिगर्भधीरकुक्षे-

र्वपुषः सन्धिषु लीनसर्वसिन्धोः ।

उदगुः सलिलाऽऽत्मनस्त्रिधाम्नो

जलवाहाऽऽवलयः शिरोरुहेभ्यः ॥ ६६ ॥

[निखिलां, द्याम्] आकाशं, [द्रुतचामीकरचारुतां] प्रतप्तहेमकबुराम्, [इव] ; इत्यत्प्रेक्षा । [चिराय कुर्वतोऽग्नेः, प्रतिघातसमर्थं] प्रश्नमन-
क्षमम् ; मेघान् करोतीति [मेघङ्करं] मेघजननम् । “मेघर्त्तिभयेष
कञः” (३।२।४३ पा०) इति खलप्रत्ययः । “अरुर्हिषदजन्तस्य मुम्”
(६।३।६७ पा०) इति मुमागमः । [अस्त्रं] वारुणास्त्रम्, [अस्मरत्]
अध्याहरत् * ॥ ६५ ॥

चतुरिति ।— [चतुरम्बुधिगर्भधीरकुक्षेः] चत्वारोऽम्बुधय एव गर्भ-
स्तेन धीरो गम्भीरः, कुक्षिर्यस्य तस्य, [वपुषः सन्धिषु, लीनसर्वसिन्धोः]
लीनाः सर्वाः सिन्धवो नद्यो यस्य तस्य, [सलिलाऽऽत्मनः] तोयाऽऽत्म-
नस्य ; त्रीणि धामानि स्थानानि भूरादीनि सत्त्वादीनि वा यस्य तस्य
[त्रिधाम्नः] हरेः, [शिरोरुहेभ्यः, जलवाहाऽऽवलयः] मेघपरम्पराः,
[उदगुः] उदभृवुः । “इणो गा लुङि” (२।४।४५ पा०) इति
गाऽऽदेशे “गातिस्था—” (२।४।७७ पा०) इत्यादिना सिचो लुक् ।
‘यस्य केशेषु जीमूता नद्यः सर्वाङ्गसन्धिषु । कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै
तोयाऽऽत्मने नमः ॥’ (महा० शान्तिपर्व० ४७ अध्या० ६० श्लोकः)
इत्यागमोक्तं प्रमाणमिति भावः ॥ ६६ ॥

“अध्याहरत्” इत्यत्र “दध्यौ, आजहार इत्यर्थः” इति पाठान्तरम् ।

ककुभः कृतनादमास्तृणन्त-
 स्तिरयन्तः पटलानि भानुभासाम् ।
 उदनंसिषुरभ्रमभ्रसङ्घाः
 सपदि श्यामलिमानमानयन्तः ॥ ६७ ॥
 तपनीयनिकर्षराजिगौर-
 स्फुरदुत्तालतडिच्छटाऽट्टहासम् ।
 अनुबद्धसमुद्धताम्बुवाह-
 ध्वनिताऽऽडम्बरमम्बरं बभूव ॥ ६८ ॥

ककुभ इति ।—[कृतनादं] कृतगर्जनं यथा तथा, [ककुभः, आस्तृणन्तः] आच्छादयन्तः । स्तृणात्तल्लटः श्वादेशः । “आभ्यस्तयोः—” (६।४।११२ पा०) इत्याकारलोपः । [भानुभासाम्] अर्कीशूनां, [पटलानि, तिरयन्तः] तिरस्कुर्वन्तः । तिरःशब्दात् “तत्करोति—” (ग०) इति ल्यन्ताल्लटः श्वादेशः, णाविष्टवद्वावाट्टिलोपः । [अभ्रम्] आकाशं, [श्यामलिमानमानयन्तः] श्यामलत्वं प्रापयन्तः, [अभ्रसङ्घाः] भेघोघाः, [सपदि] सद्यः, [उदनंसिषुः] उत्पेतुः । उत्पृवात् नमतेर्लुङि “यमरमनमातां सक् च” (७।२।७३ पा०) इति मणिडागमौ, “नटि” (७।२।४ पा०) इति वृद्धिप्रतिषेधः । खभावोक्तिः ॥ ६७ ॥

तपनीयिति ।—[तपनीयनिकर्षराजिगौरस्फुरदुत्तालतडिच्छटाऽट्टहासं] तपनीयस्य हेम्नः, निकर्षराजयः कपर्णलेखा इव, गौर्यः पीताः । ‘गौरी-रुणो सिते पीते’ इत्यमरः । स्फुरन्त्यः, उत्ताला उडताः, तडिच्छटा वियु-
 हताः, एवाट्टहासा यस्य तत्तथोक्तम्, [अनुबद्धसमुद्धताम्बुवाहध्वनिताऽऽ-
 डम्बरम्] अनुबद्धोऽनुस्यूतः, समुद्धतः तारः, अम्बुवाहानां ध्वनिताऽऽडम्बरो

“कृतगर्जारावम्” इति पाठान्तरम् ।

सवितुः परिभावुकैर्मरौचौ-
 नचिराभ्यक्तमतङ्गजाङ्गभाभिः ।
 जलदैरभितः स्फुरद्भिरुच्चै-
 विदधे केतनतेव धूमकेतोः ॥ ६६ ॥
 ज्वलतः शमनाय चित्रभानोः
 प्रलयाऽऽप्लावमिवाभिदर्शयन्तः ।
 ववृषुवृषनादिनो नदीनां
 प्रतटाऽऽरोपितवारि वारिवाहाः ॥ ७० ॥

गर्जिताऽऽडम्बरो यस्य तत्, [अम्बरं बभूव], तदाऽम्बुवाहैर्विद्युत्प्रभाभि-
 गर्जिताऽऽडम्बरैश्चाट्टहासं कुर्वद्भिरिवाम्बरं बभावित्यर्थः । व्यञ्जका-
 प्रयोगाद्भस्योत्प्रेक्षा ॥ ६८ ॥

सवितुरिति ।—[सवितुः, मरौचौन्] मयूखान्, [परिभावुकैः]
 तिरस्कुर्वद्भिः । “लघपत—” (३।२।५४ पा०) इत्यादिना उक्त्-
 प्रत्यये “न लोका—” (२।३।६६ पा०) इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ।
 [अचिराभ्यक्तमतङ्गजाङ्गभाभिः] अचिराभ्यक्तस्य सद्यःकृताभ्यङ्गस्य,
 मतङ्गजाङ्गस्य नागदेहस्य, इव भासो येषां तैस्तथोक्तेः । “भोभगो—”
 (८।३।१७ पा०) इत्यादिना रोयकारस्य “हलि सर्वेषाम्” (८।३।२२
 पा०) इति लोपः । [अभितः, स्फुरद्भिः] जृम्भमाणैः, [उच्चैः] उन्नतैः,
 [जलदैः, धूमकेतोः] अग्नेः, [केतनता] केतुत्वं, [विदधे इव] विहितेव,
 धूमकेतोः केतुत्वं प्राप्तमित्यर्थः । उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ ६९ ॥

ज्वलत इति ।—[ज्वलतः, चित्रभानोः] अग्नेः, [शमनाय, प्रलया-
 ऽऽप्लावं] प्रलये कल्पान्ते, य आप्लावो महापूरः तम्, [अभिदर्शयन्त इव],
 इत्युत्प्रेक्षा । वृषवत् वृषभवत् नदन्ति गर्जन्तीति [वृषनादिनः] ।
 “कक्षैर्युपमाने” (३।२।७६ पा०) इति शिनिः । अत एवोपमा ।

मधुरैरपि भूयसा स मेघ्यैः

प्रथमं प्रत्युत वारिभिर्दिदोपे ।

पवमानसखस्ततः क्रमेण

प्रणयक्रोध इवाशमहिवादैः ॥ ७१

वारि वहन्तीति [वारिवाहाः] मेघाः । “कर्मख्यण्” (३।२।१ पा०) इत्यण् । [नदीनां, प्रतटाऽऽरोपितवारि] प्रतटेषु प्रतीरेषु, आरोपितानि भावितानि, वारोणि यस्मिन् कर्मणि तदुद्यथा तथा, [वृषुः] ; प्रलयकालमेघवदवर्षन्नित्यर्थः ॥ ७० ॥

मधुरैरिति.—पवत इति पवमानो वायुः । “पूङ्यजोः शानन्” (३।२।१२८ पा०) इति शानन् । * तस्य सखा [पवमानसखः] अग्निः । “राजाहःसखिभ्यष्टच्” (५।४।९१ पा०) इति टच् । मैत्रीमालविवक्षा-यामयं निर्देशः, स्वसहकारिणी मैत्रीति नियमात् । सहकारित्वा-विवक्षायां वैपरीत्यात् बहुव्रीहौ तु न समासान्तः । स्वामी तु ‘रोहिताश्वो वायुसखा’ इति असमासान्तपाठेन बहुव्रीहिमाह ; अत्रापि तथा पाठे न कश्चिदुपद्रवः । + [सः] अग्निः, [मधुरैः] प्रियैः, [अपि, विवादैः] विविधवाक्यैः, [प्रणयक्रोधः] प्रणयप्रयुक्तकोपः, [इव] मधुरैः स्वादुभिः, अनुद्वेषकैरित्यर्थः, [मेघ्यैः] मेघभवैः । “दिगा-दिभ्यो यत्” (४।३।५४ पा०) इति यत् । [वारिभिः प्रथमं, प्रत्युत] वैपरीत्येनापि । ‘प्रत्युतेति वैपरीत्ये’ इति गणव्याख्यानि । [भूयसा]

* ण्वलादिवत् स्वतन्वीऽयं, न तु श्वादिबलाऽऽदेशः इति तत्त्वबोधिनीकाराः आहुः ।

+ “राजाहःसखिभ्यष्टच्” (५।४।९१ पा०) इति स्वस्य कर्मधारयतत्पुरुष-हिगुसमासमात्रविषयतया बहुव्रीहौ टच् अप्राप्तेः, वायुः सखा यस्य इति बहुव्रीहौ वायुसखा इति पदसिद्धिः । बायोः सखा इति तत्पुरुषे तु टच् प्राप्तेः वायुसखः इति पदं भवति इति टीकाकृतानामशयः ।

परितः प्रसभेन नौयमानः

शरवर्षैरवसायमाश्रयाशः ।

प्रबलेषु कृतौ चकार विद्यु-

द्वापदेशेन घनेष्वनुप्रवेशम् ॥ ७२ ॥

प्रयतः प्रशमं हुताशनस्य

क्वचिदालक्ष्यत मुक्तमूलमर्चिः ।

बलमित्यहिताऽऽयुधाभिघातात्

चुटितं पत्रिपतेरिवैकपत्रम् ॥ ७३ ॥

अत्यन्तं, भृशमित्यर्थः, [दिदीपे] प्रजज्वाल ; [ततः क्रमेण, अशमत्] शान्तोऽभूत् । शाम्यतेर्लुङि “पुषादि—” (३।१।५५ पा०) इति च्छे रडा-
देशः । जलाऽऽहृतोऽग्निर्ज्वलितो नश्यति , प्रशयकोपोऽपि प्रियैः भृशा-
यित्वा शाम्यतीति प्रसिद्धम् । उपमा ॥ ७१ ॥

परित इति ।—[परितः, प्रसभेन] बलात्कारेण, [शरवर्षैः]
नौरसैकैः । ‘शरं नौरं शरो वाणं’ इति विश्वः । [अवसायम्]
अवसादं, [नौयमानः, कृतौ] कुशलः ; आश्रयमश्नातीति [आश्रयाशः]
अग्निः । “कर्मखण्” (३।२।१ पा०) इत्यण् । [प्रबलेषु, घनेषु]
मेघेषु, [विद्युद्वापदेशेन] तडिच्छलेन, [अनुप्रवेशं चकार] ; अस्त्रा-
ग्निर्विद्युद्रूपेण मेघेष्वेव प्रविष्टः । बलवताऽभिभूतस्य विदेशगमनं
तदनुप्रवेशो वेति नीतिरिति भावः । अत्र विशेषणसाम्याद्गनावप्रकृत-
दुर्बलत्वप्रतीतेः समासोक्तिः ॥ ७२ ॥

प्रयत इति ।—[प्रशमं] नाशं, [प्रयतः] गच्छतः ; प्रैतीति
प्रयन्, तस्य प्रयतः । इणः शतरि यणादेशः । [हुताशनस्य] अग्नेः
सम्बन्धि, [मुक्तमूलं] त्यक्तमूलं, त्यक्ताऽऽश्रयमित्यर्थः, [अर्चिः] ज्वाला ।

व्यगमन् सहसा दिशां मुखेभ्यः
 श्मयित्वा शिखिनं घनाघनौघाः ।
 उपकृत्य निसर्गतः परेषा-
 मुपरोधं न हि कुर्वते महान्तः ॥ ७४ ॥
 कृतदाहमुदर्चिषः शिखाभिः
 परिषिक्तं मुहुरम्भसा नवेन ।
 विगताम्बुधरव्रणं प्रपेदे
 गगनं तापितपायितासिलक्ष्मीम् ॥ ७५ ॥

'ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः' इत्यमरः । [बलमित्प्रहिताऽऽयुधाभिघातात्]
 बलभिदा शक्रेण, प्रहितस्य प्रयुक्तस्य, आयुधस्य वज्रस्य, अभिघातात्
 प्रहारात्, [लुटितं] क्लिन्नं, [पतिपतः] पक्षिराजस्य, गरुत्मतः इत्यर्थः,
 [एकपलम्] एकं पलं पञ्चम्, [इव क्वचित्, आलक्ष्यत] अदृश्यत ; इत्य-
 पमा । पुरा मातृदास्यविमोकायामृतमाहरता गरुडेनेन्द्रप्रयुक्तवज्र-
 गौरवादेकं पलं त्यक्तमित्यागमः ॥ ७३ ॥

व्यगमन्निति ।—[घनाघनौघाः] वर्षुकाब्दसमूहाः । 'शक्रघातुक-
 मत्तेभवर्षुकाब्दा घनाघनाः' इत्यमरः । [शिखिनम्] अग्निं,
 [श्मयित्वा सहसा दिशां मुखेभ्यः, व्यगमन्] अपससुः । गभेलुडि
 "पुषादि—"(३।१।५ पा०) इति च्छेडादेशः । तथा हि,—[महान्तः,
 निसर्गतः] स्वभावादेव, [परेषाम्, उपकृत्य] उपकारं कृत्वा, [उप-
 रोधं न हि कुर्वते] । महतां निष्फलावस्थानं परोपरोधायिति भावः ।
 सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७४ ॥

कृतेति ।—[उदर्चिषः] अग्नेः, [शिखाभिः] ज्वालाभिः, [कृत-
 दाहं] विहिततपनं, ततः [नवेनाम्भसा मुहुः परिषिक्तं, विगताम्बु-

इति नरपतिरस्त्रं यद्यदाविश्वकार
 प्रकुपित इव रोगः क्षिप्रकारौ विकारम् ।
 भिषगिव गुरुदोषच्छेदिनोपक्रमेण
 क्रमविदथ मुरारिः प्रत्यहंस्तत्तदाशु ॥ ७६ ॥
 शुद्धिं गतैरपि परामृजुभिर्विदित्वा
 बाणैरजय्यमविघट्टितमर्मभिस्तम् ।
 मर्मातिगैरनृजुभिर्नितरामशुद्धै-
 र्वाक्सायकैरथ तुतोद् तदा विपक्षः ॥७७॥

धरत्रयं] विगता अम्बधरा एव त्रया दोषा यस्य तत्, [गगनं, तापित-
 पायितासिलक्ष्मीं] तापितस्तापं प्रापितः, स चासौ पायितः पानं
 कारितः । पिबतेर्ख्यन्तान् कर्मणि क्तः । “शाच्छासाह्वाव्याविपां
 युक्” (७।३।३७ पा०) इति युगागमः । तस्य तापितपायितस्य तप्त-
 सिक्तस्य, असेः खड्गस्य, लक्ष्मीं, [प्रपेदे] प्राप, इति निदर्शनाऽलङ्कारः
 अम्बधरत्रयेति रूपकसङ्गीर्णः ॥ ७५ ॥

इतीति ।—[इति] इत्यम् ; क्षिप्रं करोतीति [क्षिप्रकारौ] शीघ्र-
 प्रयोक्ता ; अन्यत्र,—विकारकारौ, [नरपतिः] चैद्यः, [प्रकुपितः]
 प्रक्षुभितः सन्, [यद्यद्यदस्त्रम् आविश्वकार रोगो विकारमित् अथ,
 क्रमवित्] परिपाटोवेदौ, [मुरारिः, भिषक्] वैद्यः, [इव, गुरु-
 दोषच्छेदिना] गुरुदोषप्रतिघातकेन दोषनिवर्तकेन च, [उपक्रमेण]
 उपायेन, प्रत्यस्त्रप्रयोगेणेत्यर्थः ; अन्यत्र,—महोषधप्रयोगेण, [तत्तत्]
 अस्त्रम्, [आशु] शीघ्रं, तद्विकारमिवेति भावः ; [प्रत्यहन्] प्रति-
 जघान । हन्तेर्लङ्, अदादित्वाच्छपो लुक्, “हलङ्गाप्—” (६।१।६८
 पा०) इति तिलोपे रूपम् । उपमा ॥ ७६ ॥

शुद्धिमिति ।—[तदा] तस्मिन् समये, [विपक्षः] अरिः, चैद्यः इति

राहुस्त्रीस्तनयोरकारि महमा येनाश्लथाऽऽलिङ्गन-
व्यापारैकविनोददुर्ललितयोः कार्कश्यलक्ष्मीर्वृथा ।
तेनाऽऽक्रोशत एव तस्य मुरजित्तत्काललोलानल-
ज्वालापल्लवितेन मूर्ध्वविकलं चक्रेण चक्रे वपुः ॥ ७८ ॥

थावत्, [पराम्] उत्कृष्टां, [शुद्धिं] लोहशुद्धिं, [गतैः ऋजुभिरपि,
अविघट्टितमर्मभिः] अस्यूष्टमर्मस्थानैः, [बाणैः, तं] हरिम्, [अजय्यं]
जेतुमशक्यम् । “अय्यज्यौ शक्यार्थे” (६।१।८१ पा०) इति निपातः ।
[विदित्वा, अथ] अस्मिन्नवसरे ; मर्माणि अतिगच्छन्तीति [मर्मा-
तिगैः] मर्मभेदिभिः, [अन्तर्जुभिः] वक्रैः, [नितराम्, अशुद्धैः]
अपवितैः ; वाच एव सायकास्तैः [वाक्सायकैः] ; इति रूपकम् ।
[तुतोद] व्यथयामास । चक्रप्रयोगस्यायमुपोद्घात इति भावः । अत्र
वाक्सायकानां प्रसिद्धसाधनव्यतिरेकोक्तेर्व्यतिरेकरूपकयोः सङ्करः ।
वमन्ततिलका वृत्तम् ॥ ७७ ॥

इति श्रीमहाभद्रोपाध्यायकौलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते
माघकाव्यव्याख्यानं सर्वङ्गपाऽऽख्ये विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥

अधस्तात् न्यक्तयोः श्लोकयोः मल्लिनाथकृता व्याख्या नोपलभ्यते, या च पुस्तकान्तरे
तत्कृता व्याख्येति दृश्यते, साऽपि नास्माभिः मल्लिनाथविरचिततया सम्यक्
मन्यते, तेन हि तां यथामति विशदौकृत्याव व्याख्यायिते ।—

अयेदानीं प्रतिनायकस्य चैद्यस्य विवर्णितस्य बधोक्तीर्त्तनेन काव्यसुपसंहरति,
राहुस्तीति ।—सुरं तन्नामप्रसिद्धमसुरविशेषं जयति यः सः [मुरजित्] हारः, [यन,
चक्रेण] सुदर्शननाम यथेनास्त्रविशेषेण, [अश्लथाऽऽलिङ्गन-व्यापारैकविनोददुर्ललितयोः]
अश्लथः सुदृढः, यः आलिङ्गनव्यापारः समाश्लेषक्रिया, राहुकृतेष्वर्षः, स एव एकः
मग्न्यः । “एके मुख्यान्वकेवला.” इत्यमरः । विनोदः कौतुहलं, समधिकसमा-
लिङ्गनस्य राजनितमिति भावः, तेन ह्येतेना दुर्ललितौ तत्र लोलुपतया अतीव

* अत्रोपमेयभूतानां प्रसिद्धसाधनानां बाणानां वाक्सायकेभ्यः न्यूनत्वप्रति-
पादनात् व्यतिरेकालङ्कारः इत्यभिप्रायः ।

श्रिया जुष्टं दिव्यैः सपटहरवैरन्वितं पुष्पवर्षै-
वपुष्टशैद्यस्य क्षणमृषिगणैस्तूयमानं निरीय ।

दुर्विनीतौ तथोः, राहुकृतदृढतरसमाश्लेषसख्यहयोरित् भावः, [राहुस्त्रीस्नयोः]
राहुरमणौकुचयोः, [कार्कश्यलज्जोः] निरतिशयकाठिन्यसुषमैत्यर्थः, [इथा]
विफला, [अकारि] कृता ; समुद्रमन्यनीडूतामृतपानावसरे भगवता निश्चित-
सदर्शनाश्लेषेण निरुक्तस्य शिरोमात्रावशिष्टस्य राहोः आलिङ्गनसुखमनधिगतवत्याः
तन्पत्न्याः स्नयोः तथाविधं कार्कश्यम् उपयोगाभावात् व्यर्थंभूतमभूदित्यभिप्रायः ।
[तत्काललीलानलज्वालापल्लवितेन] तत्कालं तस्मिन् समये, लीलाभिः चञ्चलाभिः,
समन्तात् प्रसृतदौधितिभिरित्यर्थः, अनलज्वालाभिः पावकहृदिततिभिः, पल्लवितेन
सञ्जातपल्लवेन । तारकादित्वादितच् । परितः प्रक्षिप्तमरीचिकतया आतामबाल-
किसलयवहिकाशमानेनेत्यर्थः, [तेन] चक्रेण, [आक्रीशत एव] शप-
मानस्यैव, [तस्य] शिशुपालस्य, [वपुः] शरीरं, [सहसा] सपदि, तथा-
विधनिर्भर्त्सनक्षण एवेत्यर्थः ; [सईविकलं] विशिरस्कं, [चक्रे] विदधौ,
तदोद्यं शिरश्चिच्छेदेत्यर्थः । करोतेः कर्त्तारं लिट् । परा हि भगवता संहिकैयस्य
शिरः वपुविकलं कृतम्, इदानीन्तु अस्य वपुः शिरःशून्यमकारौत्यभिप्रायः ।
अत्र साधनीभूतस्य सदृशनाम्नस्य प्रभावाऽऽतिशयबोधकतया उपन्यस्तस्य राहुस्त्री-
स्ननकार्कश्यविफलीभावस्य प्रस्तुतत्वेव गम्यस्य वस्तुनः चेद्यबधस्य वैचित्र्य-
विशेषप्रतिपत्तये उपन्यस्तत्वात् पर्यायीक्तमलङ्कारः ;—“पर्यायीक्तं यदा भङ्गा गम्य-
नेवाभिधौयते” इति दर्पणलक्षणात् ; शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ;—“तूर्याश्वैर्मसज-
सताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्” इति लक्षणात् ॥ २२ ॥

अर्धदानौ शिशुपालस्य निर्वाणमृत्तिप्रकारमाह, श्रियति —[अथ] शिरश्छेद-
नानन्तरं, [श्रिया] अपूर्वया सुषमया, [जुष्टं] संवितं, भगवद्वक्त्रेण विनाशप्राप्तेरित्यर्थः,
अत एव [दिव्यैः] दिविभवैः, [सपटहरवैः] द्रुमुभिर्निर्घोषसहितैः, [पुष्पवर्षैः]
कुसुमवृष्टिभिः, [अन्वितं] सम्बद्धं, तूर्यध्वानसहितपुष्पवृष्टिसमाच्छन्नमित्यर्थः ;
[क्षणं] शिरश्छेदनसमकालमिति यावत्, [ऋषिगणैः, स्तूयमानं] स्तुतिवादनं
समर्चमानम्, आसुरकायध्वंसात् परं तदानौ तस्य मीक्षाधिगमोदीश्वरै-
काधिगतेरिति भावः, तथा [चैद्यस्य] शिशुपालस्य, [वपुष्टः] शरीरात् ।
पञ्चम्यास्तसिन् । [निरीय] निर्गत्य । “इण् गतौ” इति धातुः । “समासेऽनञ्-

प्रकाशेनाऽऽकाशे दिनकरकरान् विक्षिपद्विस्मिताक्षै-
र्नरेन्द्रैरौपेन्द्रं वपुरथ विशद्वाम वीक्षाम्भूवे ॥ ७९ ॥

अथ कविवंशवर्णनम् ।—

सर्वाधिकारी सुकृताधिकारः श्रीधर्मनाभस्य * बभूव राज्ञः ।

असक्तदृष्टिर्विरजाः सदैव देवोऽपरः सुप्रभदेवनामा ॥ ८० ॥

पूर्वे क्ली ल्यप्” (७।१।३७ पा०) इति ल्यप् । [प्रकाशेन] स्वप्रभयेत्यर्थः, [आकाशे] व्योमि, [दिनकरकरान्] सूर्यरश्मीन्, [विक्षिपत्] निरस्यत्, स्वप्रभया सहस्राशुकिरणानपि विजयमानमित्यर्थः ; उपेन्द्रस्य इदम् [औपेन्द्रं वपुः] भगवतो हरेर्विशङ्कं, [विशत्] तत्र निविशमानमित्यर्थः, भगवत्तेजसा सह सम्मिलदिति भावः ; [धाम] चैद्यं तेजः, [विस्मिताक्षैः] विस्मयेन विस्फारितलोचनैः, [नरेन्द्रैः] राजन्यकैः, [वीक्षाम्भूवे] निरैच्छत, सविस्मयमालीकया-च्चक्रे इत्यर्थः । ईच्छतेः कर्मणि लिट् । “इजादेश्च गुरुमतीऽनृच्छः” (३।१।३६ पा०) इत्याम् । “कृच्छानु प्रयुज्यते लिटि” (३।१।३० पा०) इति भर्वाऽनुप्रयोगः । “भावकर्माणीः” (१।३।१३ पा०) इत्यात्मनेपदम् । तथा च भगवान् व्यासः,— “ततश्चदिपतेर्देहात्तेजोऽयं ददृशे नृपैः । उत्पपात यदा राजन् तदा तेजो विवेश च ॥ दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता । यदि भाः सदृशौ सा स्यात् धामस्तस्य महात्मनः ॥” इति । एतेन भगवति द्विषद्भुङ्गेरपि तस्य निरन्तरं द्वेष्यत्वेन तदैकान्तिकतया भगवत्प्रसादलाभ इति अनुसन्धेयम् । अत्राऽऽह नारदः,—“कामाद्गोप्यो भयात् कंसो वेषाच्चैद्यादयो नृपाः । सन्ध्यावृणयः स्नेहाद् यूयं भक्त्या वयं प्रभी ॥” इति । दिनकरकिरणपरिभावितया अत्यद्भुतस्य शिशुपालतेजसः भगवच्छरीरप्रवेशकालिकस्य प्रत्यक्षायमाणत्वेनाभिवर्णनात् भाविकालङ्कारः ;—“अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यतः । यत्प्रत्यक्षायमाणत्वं तद्भाविकमुदाहृतम् ॥” इति दर्पणलक्षणात् । अत्र वैचित्र्यजनकतया मङ्गलाऽऽचरणरूपतया च अन्ते शौशुब्दप्रयोगः ; यथाऽऽह भाष्कारः,—“मङ्गलाऽऽदीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते” इत्यादि । संघविष्कूर्जिता वृक्षम् ;—“रसलञ्चैष्टमैः नसररगुक्षयुता संघविष्कूर्जिता स्यात्” इति लक्षणात् ॥ ७९ ॥

अथेदानीं तत्रभवान् महाकविर्माघः स्वप्रशस्तान्ववाद्यं विवरिपुरादौ प्रख्यात-

* श्रीवर्मलाऽऽख्यस्य इति पाठान्तरम् ।

काले मितं तथ्यमुदर्कपथं तथागतस्येव जनः सचेताः ।

विनाऽनुरोधात् स्वहितेच्छयैव महोपतिर्यस्य वचश्चकार ॥ ८१ ॥

नामः स्वपितामहस्य परिचयं विवृणोति, सर्वेति ।—[श्रौधस्मनाभस्य राज्ञः] श्रौधस्मनाभ इति समाख्यया प्रसिद्धस्य भूपतेः, [सर्वाधिकारी] सर्वस्मिन् अधिकारि नियुक्तः, दण्डनीत्यर्थनीत्यादिविविधराजकीयकर्मणां पथंवेचितेत्यर्थः, प्रधानमन्त्रीति भावः, [सुकृताधिकारः] सुकृते पुण्ये कर्मणि, अधिकारः व्यापारः यस्य सः, सदैव पुण्यकर्मणाभनुष्ठाता, तत्रैवाधिकारितया कदाचित् भ्रमादपि पापकर्मणामप्रयोक्ता इति फलितार्थः । यः सुकृते एव केवलमधिकृतः, स कथं सर्वाधिकारी ? इति आपाततः विरोधः, सर्वस्मिन् नियुक्तोऽपि अनासक्त इव सर्वत्राऽऽसीत् इति तत्परिहारात् विरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः । असक्ता कुवचिदपि सक्चन्दनवनिताऽऽदिभोग्यवस्तुषु अनाकृष्टा, दृष्टिः चक्षुः यस्य सः [असक्तदृष्टिः] विषयेषु निस्पृह इत्यर्थः, अत एव [सदैव] सततमेव ; विगतं दूरीभूतं, रजः रजीगुणः यस्मात् तथाभूतः [विरजाः] रजीगुणेनापि अपराभूतचेताः, भीक्षमार्गे स्थितः इत्यर्थः, [अपरः] द्वितीयः, [देवः] अमरवियह्वान्, देवमदृश इत्यर्थः, [सुप्रभदेवनामा बभूव] सुप्रभदेव इत्याख्यया प्रसिद्धः सः पितामहः आसीत् इति फलितार्थः । देवा हि सर्वाधिकारिणः सर्वेष्वेव भोग्यविषयेषु अधिकारवन्तः, अतीव सौभाग्यशालित्वात् । सुकृताधिकारः पुण्यभाजः । असक्तदृष्टयः अनिमिषलीचनाः । विरजाः विगतपापाः निर्धूलयश्च भवन्ति इति ज्ञेयम् ; अत एव सुप्रभदेवस्य साक्षात् देवात् भेदेऽपि अपरदेवत्वेनाभिदीप्तेः भेदेऽभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यलङ्कारः । वचमिदमुपजातिः ॥ ८० ॥

अर्थदानीं स्वपितामहस्य सुप्रभदेवत्वातिमनीषित्वं राज्ञश्चातिप्रेमविश्वासभूमित्वत्वाऽऽह, काले मितमिति ।—चेतसा प्रशस्तया धिया सह वर्तमानः [सचेताः] प्राज्ञः इत्यर्थः, [जनः] लोकः, [तथागतस्येव] शाक्यमुनिरिव । 'सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः' इत्यमरः । भगवतः शाक्यसिंहस्य शासनं यथा प्राज्ञः जनः स्वहितेच्छयैव नियतमेवानुतिष्ठति, तथैवेत्यर्थः, [महोपतिः] भूमिपतिः श्रौधस्मदेवः, [अनुरोधात् विना] कस्यापि प्रार्थनाम् नृते, कैथिदननृद्धोऽपि इत्यर्थः ; एतेन तस्य आदराऽऽतिशयं प्रकटीकृतम् । [स्वहितेच्छयैव] स्वहितीदर्ककर्मचिकीर्षणैव, [यस्य] सुप्रभदेवस्य, [कालं] यथासमयं, उपदेश्यह्वययोग्ये काले इत्यर्थः, [मितं] स्वत्याचरं, तथा [तथं] सत्यम्, [उदर्कपथम्] आश्रयं

तस्याभवहत्तक इत्युदात्तः क्षमी मृदुधर्मपरस्तनूजः ।

यं वीक्ष्य वैयासमजातशर्चोर्वचो गुणग्राहि जनैः प्रतीय ॥ ८२ ॥

सर्वेण सर्वाऽऽश्रय इत्यनिन्द्यमानन्दभाजा जनितं जनेन ।

यश्च द्वितीयं स्वयमद्वितीयो मुख्यः सतां गौणमवाप नाम ॥ ८३ ॥

द्वितकरम्, उत्तरकालि अतोव शुभफलप्रदनित्यर्थः । 'उदकं: फलसुत्तरम्' इत्यमरः ।
[वचः] उपदेशवाक्यं, [चकार] अनष्ठितवान्; सदैव सावहिततया महीपतिः
सायहसुपश्रुत्य यस्येतादृशं द्वितं वचनमनुपालितवानिति भावः; यो हि राजश्यातौव
प्रियङ्करः प्रीत्यास्पदश्चाऽऽसीदिति समुदितार्थः । वचं पूर्ववदुपजातिः ॥ ८१ ॥

अथ स्वपितुः दत्तकस्य विद्वङ्गणायेशरत्वमतीव धर्मपरायणत्वश्चाऽऽह, तस्याभव-
दिति ।—[तस्य] सुप्रभदेवस्य, [उदात्तः] प्रशस्तचित्तः, महीदारचता इत्यर्थः,
[क्षमी] चान्तः, क्षमावानित्यर्थः,—“आक्रुष्टोऽभिहतो वाऽपि नाऽऽक्रोशेन्न च हन्ति
वा । अदुष्टैर्वाञ्जनःकायैस्त्रिभ्योः सा क्षमा मता ॥” इत्युक्तगुणसम्पन्न इति भावः ;
[मृदुः] अकठीरः, निरतिशयकीमलमतिरित्यर्थः, [धर्मपरः] स्वधर्मपरायणः,
सुकृतैकाऽऽसक्त इति भावः ; [दत्तक इति] दत्तक इति समाख्यया प्रसिद्धः, [तनूजः]
तनयः, [अभवत्] आसीत् ; देवसदृशस्य तस्य सुप्रभदेवस्य तथाविधः धार्मिकः
तनयः समजनि इति भावः । तस्य धार्मिकत्वं विद्यावत्त्वञ्च विशदोकरोति,
यमिति ।—[जनैः] गुणग्राहिभिः पुद्भिः, [यं] दत्तकं, [वीक्ष्य] दृष्ट्वा, [वैयासं]
भगवता श्रीकृष्णहैपायनेन प्रोक्तं, [गुणग्राहि] गुणग्राहकं, गुणभूयिष्ठमित्यर्थः ;
न जाताः शर्चो यस्य तस्य [अजातशर्चोः] केषुचिदपि विद्वेषस्याकृतत्वादेवं
निःसपन्नस्य, अतीव दयावतः धार्मिकस्य युधिष्ठिरस्य सम्बन्धि इति यावत्, [वचः]
वचनं, धर्मपरत्व-क्षमित्व-मृदुत्वादिज्ञापकमित्यर्थः, [प्रतीयं] प्रतीतं, तथ्यतया विज्ञात-
मित्यर्थः । प्रतिपूर्वकात् आदादिकस्य इण् घातोः कर्मणि लिटि रूपम् । यो हि
युधिष्ठिर इव निरतिशयः पविताऽऽत्मा धार्मिकथाऽऽसीदिति समुदितार्थः । आख्यानकौ
वृत्तम् ॥ ८२ ॥

अथ स्वपितुरन्वर्थं नामान्तरमासीदिति विदुषां विशेषाभिज्ञानायाऽऽह, सर्वेणेति ।
—[सतां] सज्जनानाम्; सुखनिव [सुख्यः] अयोसरः, वरेण्य इत्यर्थः । “शाखादिभ्यो यः”
(शाश.१०३ पा०) इति यः । [अद्वितीयः] स्वसजातीयद्वितीयरहितः, सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः,

श्रीशब्दरस्यकृतसर्गसमाप्तिलक्ष्म
लक्ष्मीपतिश्चरितकौत्सनचारु माघः * ।

[यश्च] यो हि दत्तकः, [द्वितीयम्] अपरं, दत्तक इति समाख्यया अन्यदित्यर्थः, [अनिन्द्यं] प्रशस्यतया अनवयं, श्लाघ्यमित्यर्थः, [आनन्दभाजा] निरतिशयाऽऽनन्दवता, तष्टेन सतेत्यर्थः, [सर्वेण जनेन] निखिलेन लोकेन, [स्वयम्] आत्मनैव, [जनितम्] उद्घोषितं, [सर्वाऽऽशय इति] सर्वाऽऽशय इति प्रसिद्धं, सर्वेषां द्विजानाघातिथिभिन्ना-
णाभाशयभूततया अनुगतार्थमित्यर्थः, [गौणं] सुख्यात् दत्तकनामधेयादन्यत्, गुणप्रवृत्ति-
निमित्तभूततया अर्थानुगमित्यर्थः, [नाम, अवाप] प्रापत् ; तस्य दत्तकस्य अन्वयं
सर्वाऽऽशय इति नामान्तरमासौत्, न तु तेलमपीतघानपि कौटविशेषः तैलपायि-
केत्याख्यामिव विफलं नाम दधार इति समुदितार्थः । यो हि द्वितीयं नाम दधार,
स कथमद्वितीयः भवेत् ?—अपि च यो हि मुख्यः, सः कथं गौणः भवेत् ?—अपि
च यस्य नाम लोकैः जनितं, स कथं स्वयं लंभे ?—इति आपाततः विरोधः,
तत्परिहारस्तु अद्वितीयव्यादौनां लाकांकरे-यादिभिन्नार्थपरतया भिन्नविषयकत्वेन
समाधानीयः इति विरोधाऽऽभासीऽलङ्कारः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ८३ ॥

अथ तत्रभवान् कविः स्वरचितमहाकाव्यनामधेयमभिदधत् स्वीयं निरतिशय-
विनयित्वमुत्कीर्त्तयति, श्रीशब्दंति ।—[तस्य] पुण्ड्रशीकस्य दत्तकस्य, [आत्मजः]
तनयः, [माघः] माघनामधेयः, [सुकविकीर्त्तदुराशया] सुकवीनां सुमधुरकाव्य-
प्रणेतृणां श्रेष्ठावदुषा वरुणाच-सुवन्धु-सोमनाथ-भवभूति-क्रोडाऽऽनन्द-कालिदास-भारवि-
वाण-मयूराऽऽदीनां, या कीर्त्तिः ख्यातिः, कवित्वयशः इति यावत्, तस्याः दुराशा दुरभि-
लाषः, तस्यैव यशः लब्धं दुराकाङ्क्षा इत्यर्थः, तथा, महाकविकीर्त्तिलिप्तयति यावत्,
आशयाः दुष्टत्वन्तु स्वस्य स्वल्पबुद्धित्वादिति वेदितव्यम् ; [श्रीशब्दरस्यकृतसर्ग-
समाप्तिलक्ष्म] श्रीशब्देन श्रीरितिशब्दसमुच्चारणेनेत्यर्थः,—“आदिमध्यान्तमङ्गलानि
शास्त्राणि ऋटिति प्रसिद्धानि भवन्ति” इति स्मरणात् स्वयस्य ऋटिति प्रसिद्धं
आशङ्कितविप्रविध्वंसाय च “शियः पतिः” इत्यादौ, तथा प्रतिशर्गस्यान्ते च माङ्गलिक-
श्रीशब्दसमुत्कारेणनेति भावः, रस्यं निरतिशयमनोहरं, कृतं सर्गसमाप्तौ

तस्याऽऽत्मजः सुकविकीर्त्तिदुराशयाऽदः

काव्यं व्यधत्त शिशुपालबधाभिधानम् ॥ ८४ ॥

इति शिशुपालबधे महाकाव्ये श्रीदत्तकसूनुकविश्रीमाध-
विरचिते शिशुपालबधो नाम विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥

प्रतिसर्गान्ते, लक्ष्म चिह्नं यत्र तत् तथोक्तं, प्रतिसर्गान्ते श्रीरूपमाङ्गलिकाङ्क-
विशोभितमिति भावः, [लक्ष्मीपतेः] नायकस्य भगवती नारायणस्य, [चरितकीर्त्तन-
चारु] गुणगणानामुत्कौर्त्तनेन समीक्षम् ; यद्यपि सहृदयमानसाऽऽकृष्टकरं स
कविलयशःसौरभं किमपि नास्ति, तथाऽपि विभुगुणानामचीपवर्णनात् पवित्राऽऽश्रयैः
सामाजिकैः भगवद्गुणश्रवणलीभात् श्रितव्यं, न त्वलङ्कारादिगौरवात् इति स्वकीया-
नौद्धत्योक्तिरिति ज्ञेयम् ; भङ्गा तु सर्वेऽत्र काव्यगुणाः सम्भौत्यावेदितम् । [शिशु-
पालबधाभिधानं] शिशुपालबधाऽऽख्यम्, [अदः काव्यम्] एतत् महाकाव्यं, [व्यधत्त]
विरचयामास । विपूर्वकात् दधानेः कर्त्तरि लङि रूपम् । “स्वरितञितः कर्त्तृभि-
प्राये क्रियाफले” (१।३।७३ पा०) इत्यात्मनेपदम् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ८४ ॥

इति कविदंशवर्णनम् ।

भ्रमनिरसनम्—

२६७ पृष्ठायां १२३ सर्गस्य २४ श्लोकीया टिप्पणी भान्तिविजृम्भिता,—

“रिपाः स्यादधसं क्रूरं कृपणंऽप्यभिधेयवत्” इति मंदिनीदर्शनात् ।

